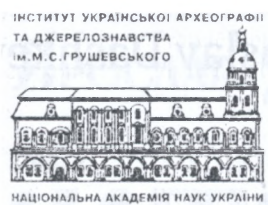




ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ

Майстерня
історика





**Національна академія наук України
Інститут української археографії та
джерелознавства імені М.С. Грушевського
Львівське відділення**

Iaroslav Dashkevych

A HISTORIAN'S WORKSHOP

**SOURCE STUDIES AND SPECIAL
HISTORICAL DISCIPLINES**

LVIV 2011

ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ

Майстерня історика

Джерелознавство та спеціальні
історичні дисципліни



ЛЬВІВ 2011

УДК 930(477) «19/20»(081)
ББК Т2(Укр)6я44
Д 21

Дашкевич Ярослав. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2011. – 792 с.

ISBN 978-966-441-269-5

Упорядники:

Андрій Гречило, Мирон Капраль, Андрій Фелонюк

Книга видатного українського історика Ярослава Дашкевича (1926-2010) містить статті, рецензії та інші праці з важливих ділянок української історичної науки: джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. Дослідження з цих галузей історичного знання розглядаються автором як підґрунтя для здобуття об'єктивних знань про минуле та служать «фаховою майстернею» історикам. Протягом 1962-2010 рр. Я. Дашкевичем опубліковані численні розвідки з джерелознавства історії України середньовічного, ранньомодерного та новітнього періодів (значна частина їх стосується джерел східного походження), а також з генеалогії, історичної демографії, геральдики, емблематики, вексилології, сфрагістики, історичної іконографії, історичної географії, топоніміки, історичної картографії, картознавства, архівознавства, дипломатики, філігранології, історії паперу, метрології та інших спеціальних історичних дисциплін.

Для фахівців з історії та культури України.

Рекомендовано до друку

*Вченою радою Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України від 21 вересня 2011 р.
(протокол № 3)*

Видання здійснене завдяки фінансовій підтримці Фонду Степана і Ольги Павлюків при Канадському інституті українських студій (Альбертський університет, Канада) та Львівської обласної ради

The publication of this book has been funded by grants from the Stephen and Olga Pawluk Endowment Fund at the Canadian Institute of Ukrainian Studies (University of Alberta, Canada) and Lviv Regional Council

На обкладинці використано зображення Кам'яця-Подільського з репліки гравюри Кипріана Томашевича авторства Ніколаса де Фера: «Kamieniec Podolski Ville Forte des Etats de Pologne, et de la Haute Podolie avec Titre d'Evêché...» (Paris, 1691).

© Ярослав Дашкевич, тексти, 2011
© Мирон Капраль, передмова, 2011

ISBN 978-966-441-269-5

У МАЙСТЕРНІ ІСТОРИКА: ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ ЯК ДЖЕРЕЛОЗНАВЕЦЬ ТА ДОСЛІДНИК СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Ярослав Дашкевич (1926-2010), відомий у світі як вірменіст, сходознавець, бібліограф, як дослідник української історії та культури, залишив після себе величезну друковану та рукописну спадщину. Тільки число його опублікованих праць, що виходять і після смерті вченого, вже сягнуло (разом з різноплановими редакторськими напрацюваннями) 2 тис. бібліографічних позицій¹. Така потужна творча віддача та самореалізація, очевидно, була б неможлива без сильного вольового громадського і суспільного стержня, виробленого батьками Я. Дашкевича – героями епохи визвольних змагань – Оленою Степанів та Романом Дашкевичем. У юнацькі роки його інтелектуального зростання важливим для формування свідомості молодої людини був історіографічний та історико-джерелознавчий контекст школи великого історика України Михайла Грушевського, авторитет якого неподільно панував у Галичині дорадянського періоду. У міжвоєнному та навіть післявоєнному радянському Львові Ярослав Дашкевич перебував у духовно-інтелектуальному середовищі учнів Михайла Грушевського – Івана Крип'якевича та Мирона Кордуби, про яких пізніше опублікував спогади і розвідки².

Початки наукової кар'єри: набуття досвіду, перші проекти та видання джерел. Хоч у 1944 р. 18-річний юнак вступив на філологічний, а не на історичний факультет Львівського державного університету, але глибокі традиції та впливи історико-джерелознавчих підходів М. Грушевського виявилися вже у його перших самостійних кроках молодого дослідника. Фактично очоливши після війни бібліографічний відділ Бібліотеки Академії наук УРСР у Львові, Дашкевич з молодечим запалом узявся до виконання знакового для українського книгознавства проекту «Репертуар української книги». Запропонував ідею та уклав програму цього книгознавчого проекту видатний український бібліограф та літературний критик Юр (Юрій) Меженко, на той час директор Бібліотеки АН УРСР у Києві. Саме він, мабуть, і став першим вчителем Дашкевича на науковій дорозі. «Вельмишановному Юрієві Олексійовичу – великій приязній Людині, яку я так неочікувано зустрів на порозі мого життя», – написав він 15 листопада 1948 р. на звороті своєї світлини, подарованої Меженку³.

¹ Ярослав Дашкевич: Біобібліографічний покажчик / Укл. М. Кривенко. – Львів, 2006.

² Останні публікації див.: *Дашкевич Я.* Мирон Кордуба зблизька // *Його ж.* Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид., випр. та доповн. – Львів, 2007. – С. 594-599; *Його ж.* У науковій лабораторії історика [Івана Крип'якевича] // Там само. – С. 501-503; див. також спогади вченого про приятелювання із синами Крип'якевича як у дитячі роки, так і протягом усього життя: *Дашкевич Я.* Петро-Богдан Крип'якевич. Канва спогадів // Там само. – С. 631-636.

³ Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945-1969) / Упоряд. Р. Дзюбан, Г. Сварник. – Львів, 2009. – С. IV.

Вже у першому листі від 2 жовтня 1945 р. до Києва молодий науковець стверджує про потребу залучення для роботи над «Репертуаром», окрім виданих праць львівського бібліографа Івана Левицького, також його рукописних матеріалів⁴. Невдовзі в Дашкевича з'являється думка про створення «Словника українських псевдонімів», що охоплював би також розшифровані анаграми та криптограми авторів. Утілення такого задуму передбачало широкі архівознавчі та джерелознавчі пошуки, до яких і вдався Дашкевич. У листі від 28 жовтня 1945 р. до Меженка він склав орієнтовний план свого наукового проекту, сформулювавши його основні засади та ідеї, а вже наступного року опублікував на цю тему свою першу статтю в науковому часописі⁵. Протягом 1946-1949 рр. назбиралася велика чорнова картотека гасел «Словника псевдонімів». Успішному завершенню справи завадив арешт молодого вченого 10 грудня 1949 р. Згодом цим напрацюванням скористався з плагіаторською метою радянський історик журналістики та фольклорист Олексій Дей⁶.

Набуті навички та любов до систематичних бібліографічних, а також пов'язаних з ними джерелознавчих та архівознавчих досліджень допомогли в майбутньому Ярославові Дашкевичу в його складній, тернистій та врешті тріумфальній науковій кар'єрі. Після повернення зі сталінських таборів, він зумів улаштуватися у серпні 1957 р. у відділ історії України Інституту суспільних наук АН УРСР на роботу за фахом – бібліографом. Ще до формального зарахування у штат співробітників Дашкевич працював за договором над археографічним проектом, що активно реалізувався в той час в Інституті. Йдеться про підготовку до друку збірника документів «З історії революційного руху у Львові. 1917-1939» (Львів, 1957). Як згадував учений, «Інститут суспільних наук делегував для цього Григорія Ковальчака, тоді наукового співробітника відділу історії України інституту; Львівський обласний державний архів – свого наукового співробітника Анатолія Сісецького, також рано померлого науковця (відійшов з життя у 1979 р. – М. К.). Ну, а третім був я. Умови праці були дуже добрі, а як для тамтих часів просто унікальні: директор архіву Галина Сизоненко розпорядилася видавати нам всі документи, які лише ми забажаємо, включаючи секретні матеріали 20-х – 30-х рр. (матеріали польської поліції, львівського староства, воєводства, українських установ і організацій) – хоча, наприклад, у мене формального доступу до секретних матеріалів не було і не могло бути. Ми копалися в горах справ, які безперерійно приносили, і знаходили дуже цінні й цікаві відомості»⁷.

Добрі згадки Дашкевича про цих трьох співробітників, з якими він знайшов спільну мову, маємо і з наступних періодів його діяльності у львівських наукових установах. Навіть з тих часів, коли обструкція вченого партійними чиновниками та

⁴ Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем... – С. 3.

⁵ Дашкевич Я. Словник псевдонімів, криптонімів, криптограм: (Спроба системи) // Науковий збірник Бібліотеки Академії наук УРСР. – К., 1946. – Ч. 1. – С. 26-50. Наклад цього видання був знищений, окрім кількох примірників.

⁶ Докладніше про цю історію написав: Білокін С. До питання про авторство «Словника українських псевдонімів». Документи і матеріали // *Мирра mundi*: Зб. наук. праць на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ: Нью-Йорк, 1996. – С. 830-874.

⁷ Дашкевич Я. Григорій Ковальчак (1928-1984), історик економіки України (до 10-річчя з дня смерті) // *Його ж*. Постагі. Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид., випр. та доповн. – Львів. 2007. – С. 651.

працівниками спецслужб сягала такої межі, що деякі колишні друзі та колеги переставали з ним вітатися, а при випадкових зустрічах переходили на інший бік вулиці.

Із чотирьох названих науковців, котрі укладали збірник документів, тільки трое були зазначені у ньому упорядниками. Зрозуміло, що колишній політв'язень Ярослав Дашкевич не міг удостоїтися такої честі – про його працю колегам вдалося згадати тільки у передмові. Крім того, як фаховий бібліограф Дашкевич вмістив у цьому виданні відповідний бібліографічний покажчик⁸. Через чотири роки, у 1961 р., з'явився друком ще один збірник документів з цієї ж доби, до якого включили те, що не ввійшло до попереднього тому джерел⁹. На думку історика, сьогодні ці архівні матеріали незаслужено призабуті, хоча, «як відомо, історією економіки України цього періоду (20–30-х рр. ХХ ст. – М. К.) в наш час ніхто серйозно не займається»¹⁰ (те саме, додамо, можна ствердити і щодо тогочасної соціальної та культурної історії).

«Стежка» до Кисва: видання збірників документів у співпраці з Іваном Бутичем. Незважаючи на вдалу реалізацію кількох археографічних проектів в Інституті суспільних наук, ставлення інститутського керівництва та партійних органів до Ярослава Дашкевича залишалось неприхильним. Йому постійно пригадували табірне минуле, погрожували звільнити з праці, цькували. У такій атмосфері молодий амбітний вчений, котрий хотів надолужити в науці втрачений в ув'язненні час, звернув свої погляди на Київ, де хрущовська відлига давала реальні видавничі результати.

Історик відновив перерване таборами листування з Юром Меженком, який перебував тоді в науковому засланні у Ленінграді. Спільно вони запланували та реалізували бібліографічне видання львівського часопису «Житє і слово»: бібліографічні гасла розписав Меженко, а Дашкевич написав передмову та розшифрував псевдоніми та криптоніми авторів. Рукопис був вичитаний, передрукований на машинці й переданий до київського журналу «Радянське літературознавство», але далі на заваді цьому проєктові стали незрозумілі навколовидавничі проблеми¹¹.

Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. Дашкевич знайомиться у Києві з Іваном Бутичем, котрий у той час очолював Науково-видавничий відділ Архівного управління УРСР. Саме за його сприянням в архівному видавництві 1959 р. вчений видав першу самостійну археографічну публікацію «Словник польських скорочень», науковим редактором якого став Бутич. Так почалася плідна понад десятирічна співпраця обох дослідників, що переросла у довголітню дружбу.

⁸ Дашкевич Я. Бібліографічний покажчик комуністичної та прогресивної преси Львова (1918-1939 рр.) // З історії революційного руху у Львові 1917-1939: Документи і матеріали. – Львів, 1957. – С. 721-739.

⁹ Становище трудящих Львова 1917-1939: Документи та матеріали / Упоряд. В. Я. Пашенко, А. Г. Сісецький, Г. С. Сизоненко, Я. Р. Дашкевич, Г. І. Ковальчак. – Львів, 1961.

¹⁰ Дашкевич Я. Григорій Ковальчак... – С. 651.

¹¹ Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем... – С. 119, 151, 170, 203, 341. Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. обидва дослідники вживали різних заходів для публікації цієї праці у Києві та Львові, але безрезультатно. Врешті покажчик до того ж часопису в 1968 р. було видано іншим автором: «Житє і слово». 1894-1897: Систематичний покажчик змісту / Укл. П. Баб'як. – Львів, 1968.

За словами Ігоря Гирича, Бутич «мав науково-організаційну харизму»¹², утворивши при Архівному управлінні потужний науковий осередок, зусиллями якого виходили національно значущі видання, не зорієнтовані на офіційну партійну лінію. Як показує збережене листування вчених¹³, репресований історик зі Львова, що в той період займав незначну посаду бібліографа і часто зазнавав остракізму в Інституті суспільних наук¹⁴, на рівних обмінювався з Бутичем видавничими ідеями та планами, виявляючи інтелектуальну потугу, креативність, сміливість і водночас неймовірну працелюбність¹⁵.

Епістолярій детально відображає співробітництво обох вчених, особливо тісне у 1960-х – на початку 1970-х рр., і зокрема обставини та процес виконання багатьох спільних археографічних проєктів. Після здачі до друку в 1961 р. відомих «Універсалів Богдана Хмельницького»¹⁶, над якими І. Бутич працював разом з І. Крип'якевичем, він повідомив Я. Дашкевичу про те, що розпочинається підготовка до видання збірки документів «Тарас Шевченко». До колективу упорядників увійшли також шевченкознавець і бібліограф Федір Сарана, архівісти Віра Скорина з Києва та Галина Сизоненко й Анатолій Сісецький зі Львова. Після включення збірника у видавничі плани Іван Бутич через систему Архівного управління розіслав у місцеві архіви розпорядження розшукувати та копіювати документи про життя Тараса Шевченка. Питальники про матеріали, дотичні до життя великого поета, були надіслані також до архівних установ інших союзних республік.

Як не дивно, центром, куди всі документи висилалися та де вони опрацьовувалися, став Львівський обласний державний архів, керівником якого була Г. Сизоненко, а один з відділів очолював А. Сісецький¹⁷. Дашкевич та Сісецький займалися археографічними пошуками та впорядкуванням зібраного, а Сизоненко сприяла в організаційних питаннях, полагоджуючи фінансові справи, наприклад при передруці рукописних мате-

¹² Гирич І. Іван Бутич – патріарх архівної справи // Архіви України. – К., 2009. – № 6. – С. 275.

¹³ Листи з приватних архівів Івана Бутича та Ярослава Дашкевича готус до друку Андрій Фелонюк, якому дякую за змогу ознайомитися з їхнім змістом. Станом на сьогодні виявлено 157 листів та листівок Дашкевича (Приватний архів Івана Бутича) та 46 відповідних кореспонденцій Бутича (Меморіальний музей-архів Ярослава Дашкевича) за 1960-1982 рр.

¹⁴ «З начальством (директором Інституту суспільних наук та керівником відділу був д-р філос. н. М. Олексюк. – М. К.) у мене далі велика війна.. Боюся лише, що створять мені цілком нестерпні умови "праці" – в такому випадку залишатися в інституті просто буде неможливо...» (лист до Бутича від 21 квітня 1965 р.). «Вже третій раз мене цього року погрожують вигнати з інституту – а така атмосфера з великим перебільшенням може вважатися сприятливо-творчою» (лист до Бутича від 22 липня 1965 р.).

¹⁵ Історик часто працював до півночі та далі, надміру себе перевтомлюючи, що призводило до важких наслідків для його здоров'я й він не раз опинявся у лікарні. У листі до Бутича від 4 березня 1966 р. Дашкевич зазначав: «В лікарні мене якось лікували, але далі почуваюся погано. Перевтома вилазить боком...». Наступного року нездужання та лікарні вибили його з колії на вісім місяців. 27 грудня 1967 р. він відписав Бутичу: «Я вже примусив себе кидати працю о год. 10 вечора, хоча це й не дається легко».

¹⁶ Цю книжку, яка вийшла у світ 1962 р., було надруковано в одній з львівських друкарень, тому Дашкевич першим побачив видання. У листі від 6 березня 1962 р. він вітає Івана Лукича з виходом «Богдана», не приховуючи, однак, своїх негативних емоцій щодо поліграфічного втілення: «Але папір який... Попсував мені настрої...».

¹⁷ Після маланчуківських погромів української інтелігенції за «буржуазний націоналізм» на початку 1970-х рр. ці історики були поступово усунуті зі своїх посад: Сизоненко взагалі відійшла від архівної справи, а Сісецький перейшов до Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові.

ріалів друкарками в архіві, а також вибиваючи різні дозволи у вищого начальства, тобто в партійних чиновників. Іван Бутич рівночасно був залучений і до археографічної роботи – читав у Києві верстку документів після первинного наукового опрацювання, і до організаційної, якої було вдосталь, адже виникали різні перешкоди, також ідеологічного плану. Дашкевич у листі до Бутича від 20 вересня 1961 р. пише: «Турбує мене доля Шевченківського збірника», бо у Львові його підготовка призупинена. Очікують, як вирішиться справа в ЦК компартії України. Тим часом «у нас у Львові лежить 5-5,5 аркушів до збірника», які потребують археографічного опрацювання та літературної редакції. Отже, Бутичу доводилося постійно переконувати партійних функціонерів у необхідності видання (і, відповідно, фінансування) цього збірника.

Наприкінці 1961 р. вже була готова перша верстка. У листі від 11 січня 1962 р. Дашкевич обіцяв надіслати «другий примірник (верстку. – М. К.), доповнений новими матеріалами, які ще не увійшли у попередній варіант». Протягом усього 1962 та першої половини 1963 рр. збірник доповнювався новими документами. Між Києвом і Львовом відбувався жвавий обмін матеріалами та верстками. Наприкінці 1962 р. Дашкевич поінформував, що залишився місяць-півтора інтенсивних архівних та бібліотечних пошуків, і запропонував зібране у союзних республіках відразу відсилати до Львівського обласного архіву (лист до Бутича від 29 жовтня 1962 р.). Через місяць учений написав до Києва, що «шевченківський» збірник лежить у львівському видавництві, але підготовка до друку ще не почалася.

У квітні 1963 р. весь масив документів потрапив на стіл Бутичу, котрий вніс багато редакційних змін. З травня того ж року Дашкевич узявся за коментування всього галицького матеріалу, уточнення дат тощо. Свою працю він координує з Бутичем, радячись, «які факти, назви, особи треба б коментувати (щоб не було різниці з коментуванням східноукраїнського матеріалу, яке проводите Ви в Києві)» (лист до Бутича від 21 травня 1963 р.). Зусилля науковців не були марними – наприкінці 1963 р. збірник таки побачив світ.

Не зупиняючись на цьому, Дашкевич подав ідею видання під назвою «Шевченко та Західна Україна». Вчений навіть сподівався, що цей задум «за сприянням Галини Сильвестрівни (Сизоненко. – М. К.)» схвалить Валентин Маланчук, котрий 1963 р. був призначений секретарем з ідеології у Львівському обкомі партії (тоді ще ніхто й не припускав, що в недалекому майбутньому він стане погромником української культури та мови). На сторінках цього видання Дашкевич хотів оприлюднити всі документи, які не потрапили до книги «Тарас Шевченко» (лист до Бутича від 2 жовтня 1963 р.). Хоч організаційно справа не була полагоджена, він «закопався по вуха в матеріали для збірника “Шевченко та Західна Україна”. Збірник повинен вийти цікавим». Але вже в грудні 1963 р. стало зрозуміло, що цей проект зреалізувати не вдасться. Львівське видавництво не включило збірник до видавничого плану, вимагаючи спершу санкції ЦК компартії України. Та навіть її отримання нічого не гарантувало – тоді, за словами Дашкевича, «певно, говоритимуть, що запізно», бо зовсім мало часу залишалось до ювілею – 150-річчя з дня народження Шевченка у березні 1964 р.¹⁸

¹⁸ На основі зібраних матеріалів учений опублікував статтю у ювілейному «шевченківському» році: Дашкевич Я. Р. Цензурні переслідування Шевченкових творів на Західній Україні в 30-х роках ХХ ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1964. – № 2. – С. 17-23.

Ще задовго до того, як встигла висохнути друкарська фарба на збірнику «Тарас Шевченко», група однодумців¹⁹ розпочала працю над аналогічним біографічним виданням, присвяченим Іванові Франку. Роль львівських архівістів та науковців стала ще значнішою з огляду на те, що основний корпус документів відклався саме у Львові. 21 травня 1964 р. Бутич повідомив Дашкевичу, що листи Франка²⁰ надіслані до львівського архіву для опрацювання, і поцікавився його думкою про можливість їх публікації.

Укладання збірника про Франка йшло порівняно легко та швидко. Хоча ще на початках Дашкевич писав, що через конфлікти між директорами львівських архівів важко організувати передрук архівних матеріалів, тому «робота над Франківським збірником, на жаль, рухається пиняво» (лист до Бутича від 13 липня 1964 р.). У процесі підготовки видання упорядниками було використано картотеку відомого львівського бібліографа Мирослава Мороза з газетних, журнальних та інших друкованих текстів. Загалом, на думку Дашкевича, вдалося зібрати оригінальний архівний матеріал, мало знаний навіть франкознавцям (90 % його ще не публікувалося), що мав би зайняти 50-60 % обсягу збірника (лист до Бутича від 19 липня 1964 р.).

На 11 березня 1965 р. до «франківського» збірника упорядники відібрали 600 документів (щоправда, як зауважив Дашкевич, виникла певна диспропорція: 2/3 – з них походили з дорадянського, а 1/3 – з радянського періоду). Потрібно було ще: 1) провести остаточний відбір документів та їхнє археографічне опрацювання; 2) написати передмову; 3) опрацювати науково-допоміжний матеріал; 4) можливо, також прорецензувати збірник. Посприяла справі постанова Президії АН УРСР про відзначення 50-річчя з дня смерті та 100-річчя з дня народження І. Франка від 28 квітня 1965 р. У цій постанові згадувалося і про збірник, що готувався, тож, як зазначив Бутич, була «гарантія, що видадуть» (лист до Дашкевича від 15 липня 1965 р.).

У липні 1965 р. почалася робота над науковим апаратом видання. «Найскладніше з коментарем (треба принаймні 150-180 приміток)», – стверджував Дашкевич. Він ознайомився з передмовою²¹ та порекомендував дещо скоротити її – в тій частині, «в якій все починається від Адама та Єви», а також порадив не брати за зразок «вузько трафаретних та дуже вже археографічних передмов» (лист до Бутича від 22 липня 1965 р.). В ювілейний рік видання «Іван Франко: Документи і матеріали. 1856-1965» з'явилося друком.

Іван Бутич та Ярослав Дашкевич зуміли зреалізувати і третій видавничий проект у цій серії, присвячений Лесі Українці²². До когорти упорядників долучився відомий

¹⁹ До колективу упорядників долучився відомий львівський архівіст Олег Купчинський.

²⁰ Архів Франка після війни був вивезений зі Львова до Києва і тепер зберігається у відділі рукописів Інституту літератури НАН України. Завдяки співпраці літературознавців з Інститутом історичних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка, до цієї архівної збірки можна отримати доступ через мережу Інтернет (щоправда, поки що тільки до частини листів, оскільки опрацювання всього масиву документів ще не завершено): <http://www.franko.lviv.ua/istoryky/franko-letters/dbr/index.php>.

²¹ Автором передмови була внучка Каменяра Зиновія Франко, котру пізніше, в 1969 р., вигнали з роботи в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні за участь у дисидентському русі, див.: *Франко З. Т. Іван Франко в світлі документів // Іван Франко: Документи і матеріали. 1856-1965 / Упоряд. І. Л. Бутич. Я. Р. Дашкевич. О. А. Купчинський. А. Г. Сісецький.* – К., 1966. – С. 3-14.

²² *Лесья Українка: Документи і матеріали. 1871-1970 / Упоряд. І. Л. Бутич. Я. Р. Дашкевич. І. М. Калинець. О. А. Купчинський. А. Г. Сісецький. В. С. Скорина.* – К., 1971.

поет, дисидент Ігор Калинець, який був добрим знайомим Дашкевича²³. Спершу думалося, що збірник вийде за 2-3 роки, подібно до попередніх томів. У липні 1965 р. Бутич писав до Львова, що вже збирає документи «про Лесю». На це Дашкевич відповів: «Дуже добре, що Вам вдалося включити в план – та відстояти – збірку про Лесю. Це буде третій том нашої серії – і після нього справді можна буде говорити про серію, при цьому цілком оригінальну – бо не лише в радянській, але й в інших “археографіях” важко мені підшукати паралелі» (лист до Бутича від 31 серпня 1965 р.).

У січні 1966 р. Дашкевич почав переглядати вже опубліковані раніше документи до збірника, яких планувалося приблизно 8-9 друкованих аркушів. Важче було з пошуком оригінального архівного матеріалу, ще не введеного до наукового обігу. Вчений подав кілька цікавих пропозицій щодо його виявлення. Пропонувалося, зокрема, здійснити археографічні візити до нещодавно організованого у Києві (1962 р.) Музею Лесі Українки, в якому могли бути фотокопії особистих документів поетеси та вирізки з тогочасних газет. Також, на переконання історика, варто було звернутися до відділу рукописів Інституту літератури, де, можливо, зберігалася дисертація Марії Деркач «Літопис життя та творчості Лесі Українки». Хоча в цій праці, вочевидь, немає архівних покликань, але можна виписати хронологію поїздок поетеси у різні міста й за цими вказівками шукати у відповідних архівах документи. Наприклад, вона вчилася в університеті Тарту (колишній Дорпад), архів якого зберігся достатньо добре. Врешті Дашкевич склав такий графік роботи над збірником: у 1967 р. зібрати матеріали, а в 1968 р. – віддати їх у друк, «не чекаючи ювілейного 1971 р.» (лист до Бутича від 17 січня 1966 р.). Історик як у воду дивився – видання вийшло у світ лише у 1971 р., хоч було вже повністю готове і передане до видавництва ще 1969 р.

Підготовку збірника призупинило звільнення Дашкевича з Інституту суспільних наук у квітні 1966 р.²⁴ У ті роки вчений потерпав від різних хвороб, по місяцю й більше проводячи на лікарняному ліжку. Давалася ознака астми, що час від часу серйозно турбувала історика, особливо у складні та критичні періоди його життя²⁵. Невдовзі після перебування в лікарні у 1969 р. Дашкевич написав Бутичу про потребу продовжити біографічну серію. Київський археограф мав намір видати збірник документів про соратника Грушевського, відомого українського етнографа Володимира Гнатюка²⁶. «В принципі я не проти Гнатюка», – погоджувався Дашкевич, але в нього була «давня мрія» – Драгоманов (лист до Бутича від 22 квітня 1969 р.).

Ще влітку 1965 р., започатковуючи збірник «Леся Українка», Бутич нагадував Дашкевичу, що наступного року відзначатиметься ювілей Драгоманова, тож годилося б

²³ У січні 1969 р. історик пише, що Ігоря Калинця у нього забирають з проекту видання збірника, і це «дуже прикро», «бо є цілий ряд дрібниць, які він навчився уточнювати» (лист до Бутича від 4 січня 1969 р.). Проте у списку упорядників виданого 1971 р. тому I. Калинець залишився.

²⁴ Ярослав Дашкевич: Біобібліографічний покажчик. – С. 17.

²⁵ Дашкевич перебував у лікарні у 1966, 1967, 1969, 1972 рр. У квітні 1969 р. він писав до свого колеги-сходознавця з Варшави Едварда Триярського: «Був фатально хворий. Астма притиснула мене до стіни: мав 12-годинну атаку. 4 години – на кисню. Місяць відлежав. Треба подумати про справжнє лікування та відпочинок (від 1963 р. “відпочивав” у архівах та бібліотеках)» (лист від 24 квітня 1969 р., тут і далі – переклад з польської мови).

²⁶ Джерельну книгу про Гнатюка вдалося видати лише у 1998 р., див.: Володимир Гнатюк: Документи і матеріали (1871-1989) / Упоряд.: Я. Дашкевич, О. Купчинський, М. Кравець та ін. – Львів, 1998.

Його вшанувати хоча б кількома статтями в «Архівах України», бо замірятися на «щось серйозніше уже пізно» (лист від 15 липня 1965 р.). Також у цій кореспонденції згадувалося (майже конспіративно) про майбутній ювілей у 1966 р. Михайла Грушевського: «Знову активізувалось зацікавлення Михайлом Г[рушевськ]им. Можливо, що будуть відзначати 100-річчя». (Ініціатором цих розмов був Федір Шевченко, який навіть виступив зі статтею з цього приводу²⁷, але змінити ставлення партійних бонз від історії до великого історика України йому не вдалося). Дашкевич зразу ж відгукнувся: якби питання про реабілітацію Грушевського вирішилося позитивно, він готовий передати для публікації нарис діяльності західноукраїнських наукових товариств до 1916 р., включно з історією Історико-філософічної секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Проте «випускати такий нарис з зайвими купюрами не хочеться» (лист до Бутича від 22 липня 1965 р.).

Тим часом в Україні повіяли нові вітри, що принесли шквали репресій на українську науку та її подвижників. «Леся Українка» стала лебединою піснею Бутича на керівній посаді в Архівному управлінні УРСР. У лютому 1971 р. його звільняють з цієї посади та переводять на роботу в редакцію Української радянської енциклопедії. А наступного 1972 р., за влучним висловом Дашкевича, «нове т. зв. керівництво т. зв. А[рхівного] У[правління] встигло провалити Гнатюківський збірник» (лист до Бутича від 28 травня 1972 р.).

Утім, до цього сумного, погромного для української науки та культури року Бутич встиг посприяти Дашкевичеві у виданні в архівній системі ще одного збірника документів – «Українсько-вірменські зв'язки в XVII ст.». Ця книга теж дуже довго йшла до своїх читачів. Вона була запланована ухвалою II наукової сесії, присвяченої зв'язкам та дружбі вірменського й українського народів (Київ-Львів, листопад 1962 р.)²⁸. У 1965 р. Дашкевич, зібравши фактично весь матеріал, радився з Бутичем: «Тепер я запрося цілком (це в “нічну зміну”) до вірменського збірника... Чекаю Вашої поради щодо мови. Я ще раз передумав “за” і “проти” – дійшов висновку, що треба буде давати по-російському²⁹ (якщо видавництво не заперечуватиме)» (лист до Бутича від 21 квітня 1965 р.). Того ж року збірник документів про львівських вірмен було ухвалено до друку. Однак це не пришвидшило виходу книжки. До того ж поза виданням залишилися оригінальні тексти. «Це відібрало мені настрої», – зізнався своєму польському колезі Дашкевич (лист до Триярського від 6 серпня 1965 р.). Ще на початку січня 1966 р. він запитував Бутича, чи реально вже здавати вірменський збірник до друку. Але через несприятливі життєві обставини (незабаром Дашкевич потрапив до лікарні, а потім був звільнений з праці), а пізніше – видавничі, чи радше ідеологічні перипетії збірник документів побачив світ тільки 1969 р.

²⁷ Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – К., 1966. – № 11. – С. 13-30.

²⁸ Див. огляд опублікованих матеріалів цієї конференції: Друга наукова сесія істориків України і Вірменії // Український історичний журнал. – К., 1963. – № 1. – С. 158-159 (у співавторстві з В. Р. Григоряном).

²⁹ Гімназійний товариш Дашкевича Любомир Винар закидав видавцеві саме російськомовність перекладів (В[инар] Л. // Український історик. – Нью-Йорк: Мюнхен, 1969. – № 4. – С. 129), але за тогочасних обставин цей збірник іншою мовою не міг вийти (так стверджував Дашкевич у листі до Е. Триярського від 26 грудня 1972 р.).

Очевидно, за ініціативою Івана Бутича Дашкевич долучився (на завершальному етапі підготовки) і до появи друком каталогу документів Київської археографічної комісії. У березні 1968 р. львівського історика з цього приводу спеціально викликав до Києва на вчену раду директор Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві Володимир Кузьменко (колекція зберігалася саме у цьому архівосховищі). Запрошення було зроблено через тодішнє музейне керівництво Дашкевича, який з листопада 1967 р. працював у Музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР³⁰. Утім, історик не дуже зрадів цій пропозиції, бо після ознайомлення з текстом каталогу, в нього виникло багато питань щодо якості цього довідника, суттєво вплинути на яку на завершальній стадії роботи було вже неможливо. Вчений скаржився Бутичу: «Мучуся над передмовою до Каталогу документів Археографічної комісії... Упорядники були справді без сумління, позалишали стільки помилок, що виловити їх немає ні сил, ні часу... Реєстр помилок займає вже біля 10 стор. – а кінця-краю не видно» (лист від 18 квітня 1968 р.). Попри це, з упорядницею Людмилою Проценко в історика таки налагодилося співробітництво, яким вона згодом дуже пишалася³¹. Разом з нею Дашкевич написав передмову, в якій відверто вказав, що видання «не позбавлене хиб та недоліків, але, незважаючи на це, допоможе дослідникам орієнтуватися в документальних багатствах Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві»³². Як і збірник «Леся Українка», цей довідник вийшов друком у 1971 р.

Таким чином, Ярославові Дашкевичу в співпраці з Іваном Бутичем за десятиліття (1961-1971 рр.) вдалося видати чотири збірники документів та один каталог реєстрів документів. Однак їхній потенціал був набагато вищим, про що свідчить хоча б маловідомий широкому загалу науковців великий археографічний проект Дашкевича-Бутича з видання джерел, ініційований ними 1964 р. У січні того року Дашкевич писав: «Мені здається, що на перший план висувається завдання запланувати багатотомне видання джерел до історії України – можливо, не об'єднаних єдиним заголовком (це може лякати) – але об'єднаних єдиним задумом» (лист до Бутича від 8 січня 1964 р.). Пригадуючи, що 1957 р. в Інституті історії України планували чи не 100-томне джерельне видання, він запитував, чи не варто було б переглянути проспект цього проекту, якщо той зберігся. Дашкевич також пропонував зв'язатися з Інститутом мовознавства, що виступив з ідеєю серії «Пам'ятки української мови», але не може її належно реалізувати³³. На переконання вченого, справі сприяло б створення місцевих («кущових», за тодішньою термінологією) комісій, що опрацьовували б конкретні плани видань. Сам він взявся би видати протягом кількох років два збірники: «Україна в очах

³⁰ Учений з певною засторогою ставився до свого музейного майбутнього. Вже через місяць на новому місці праці він писав: «Привикаю до музейних умов – хоча вони мені не дуже подобаються. Немає в мене музейної жилки» (лист до Бутича від 22 грудня 1967 р.).

³¹ Див.: Білокін С. Ярослав Дашкевич: шлях у науці // Лицар духу: Меморіальний зб.. присвяч. проф. Я. Дашкевичу. – Львів, 2011. – С. 52.

³² Дашкевич Я., Проценко Л. Передмова // Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369-1899. – К., 1971. – С. 13.

³³ Див. нижівну рецензію історика на один з томів цієї серії: Ярославич Д. [Дашкевич Я.]. З приводу нової публікації українських грамот XV ст. – Рец. на кн.: Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. ст. і комент. В. М. Русанівського. – К.: Наук. думка, 1965. – 163 с.: іл. // Архіви України. – К., 1966. – № 6. – С. 87-95 (републікується у нашому виданні).

подорожників XIII–XVII ст.» та «Діячі культури та науки Західної України XIX ст. в автобіографіях». «На жаль, мої сучасні умови для праці далекі від ідеальних, – визнавав львівський історик, – а то праця над цими збірками посувалася би в мене скоріше» (лист до Бутича від 8 січня 1964 р.). Київський археограф оприлюднив цей проект у збірнику, виданому 1968 р. до Третьої наукової конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін³⁴. З опублікованою концепцією багатотомного видання джерел до української історії перегукувався і виступ Дашкевича на цій конференції, що стосувався шляхів розвитку української дипломатики. Серед іншого, вчений висловив думку про необхідність створення колекції репродукцій українських документів XII–XVIII ст., що могла б використовуватися як з науковою метою, так і для навчальних цілей³⁵.

Цей перспективний задум широкомасштабного видання корпусу джерел до історії України невдовзі отримав назву «проекту Бутича»³⁶. Проте втілити його у життя в тогочасних українських реаліях було неможливо.

Реалізовані та нереалізовані українознавчі проекти 1960-х – початку 1970-х рр. Приватне листування львівського та київського вчених дає унікальну змогу привідкрити приховану від стороннього ока внутрішню «кухню», на якій генерувалися ідеї видання археографічних збірників, словників, довідників тощо. Багато з цих планів були зреалізовані значно пізніше, деякі з них зазнали істотних змін внаслідок постійних дискусій та уточнень.

Іван Бутич у своїй статті до 70-літнього ювілею Ярослава Дашкевича зробив огляд статей та рецензій львівського історика, що побачили світ на сторінках редакційних Бутичем видань «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР» (1960-1965), «Архіви України» (1965-1971) та «Історичні джерела та використання» (1964-1971)³⁷. За період хрущовської відлиги, що фактично тривав до погрому української інтелігенції у 1972 р., Дашкевич опублікував у цих виданнях більше сотні наукових матеріалів.

Львівський вчений високо цінував співпрацю з київським науковцем, цілком заслужено називаючи «бутичівський» «Бюлетень» (з 1965 р. – «Архіви України») кращим історичним часописом України 1960-х рр. «“Бюлетень”, по суті (не ображаючи Федора Павловича (Шевченка, котрий у 1957-1971 рр. працював відповідальним редактором “Українського історичного журналу”. – М. К.)), – єдиний історичний журнал

³⁴ Бутич І. Л. Назрілі питання української радянської археографії // Українська республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1968. – Т. 2: Спеціальні історичні дисципліни. – С. 204-220.

³⁵ Дашкевич Я. Р. Стан та завдання української дипломатики // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: спец. іст. дисципліни. – К., 1968. – С. 135 (републікується у нашому виданні).

³⁶ Див.: Дашкевич Я. Про Володимира Пашута. Спогад до десятиріччя з дня смерті // Його ж. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид., випр. та доповн. – Львів, 2007. – С. 637.

³⁷ Бутич І. Співпраця Ярослава Дашкевича з архівними установами України у 50-60 роки [XX ст.] // *Marra mundi*: Зб. наук. праць на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів: К.: Нью-Йорк, 1996. – С. 809-822.

в Україні. Це загальна думка читачів та основної маси львівських істориків» (лист до Бутича від 4 грудня 1964 р.). В іншій кореспонденції Дашкевич зазначив про те, що «Бюлетень» стає «осередком історичної думки (саме думки) на Україні» – і тому всі дуже хвилюються про його долю. Часопис, який навіть не був внесений у каталоги передплати періодики, завоював велику популярність не тільки серед науковців, але й серед широких кіл української інтелігенції. В час свого видавничого та наукового розквіту наклад «Архівів України» сягав 20 тис. примірників: в одному лише Тернополі та області нараховувалося 2,7 тис. передплатників (лист до Дашкевича від 5 січня 1968 р.)³⁸. Доволі промовистий факт з минулого на фоні сучасних мізерних тиражів українських історичних періодичних видань.

На високий науковий рівень київського архівного часопису активно впливав і Дашкевич. Чи не в кожному номері «Науково-інформаційного бюлетеня», «Архівів України» з'являлося кілька публікацій Дашкевича, переважно рецензій та оглядів літератури, підписаних десятками його псевдонімів³⁹. Учений вносив в українську науку свіжий подих європейської історіографії та джерелознавства, видавав цілі серії нотаток з елітного сходознавства, яким тоді в Україні майже ніхто не займався через різноманітні перешкоди⁴⁰. Своєю науковою потугою Дашкевич прагнув хоч мінімально (офіційно він до 1966 р. працював на більш ніж скромній посаді бібліографа в Інституті суспільних наук) подолати ту стіну провінційності та інтелектуальної ізоляції, що її цілеспрямовано вибудовувала імперська Москва ще з часу репресій української науки кінця 20–30-х рр. ХХ ст. Частина статей Дашкевича була з наукового погляду суворо критична – йшлося про фахову неспроможність публікатора українських грамот ХV ст.⁴¹, про фальсифікат т. зв. грамоти неіснуючого давньоруського князя Федора Дмитровича з 1062 р., що нібито надав вірменам різні економічні й військові права⁴², та пов'язану з цим проблему штучного задавнення документів про початки Кам'янець-Подільського⁴³ (саме на підставі згаданого фальсифікату в 1962 р. міське керівництво святкувало міфічне 900-ліття⁴⁴).

³⁸ Чи не кожен номер у 1960-х рр. Дашкевич просив Бутича надсилати у кількості 20-30 примірників, які він розсилав по всьому світу своїм кореспондентам.

³⁹ Майже в кожному листі до Бутича вчений повідомляє про підготовку чи надсилання кількох бібліографічних «нотаток» до архівного часопису. Дашкевич також особисто залучав інших львівських істориків до цієї бібліографічної роботи. Саме через нього передавали свої матеріали для публікації в київських архівних виданнях Я. Ісаєвич, М. Крикун, Я. Полотнюк та деякі ін.

⁴⁰ Про це див., наприклад, листування з відомим українським арабістом з Харкова Андрієм Ковалівським: *Ковалівський А.* З листування 1964-1965 рр. / Підготов. до друку та передм. Я. Дашкевича // *Україна в минулому*. – К.: Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 8-53.

⁴¹ *Ярославич Д.* [Дашкевич Я.]. З приводу нової публікації українських грамот... – С. 87-95.

⁴² Грамота Федора Дмитровича 1062 року: (Нарис з української дипломатики) // *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. – К., 1962. – № 4. – С. 9-20.

⁴³ Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV–XV ст. // *Архіви України*. – К., 1970. – № 5. – С. 57-66.

⁴⁴ Дашкевич писав, що своєю статтею про фальсифікат грамоти 1061 р. він «зіпсував» святкування 900-ліття Кам'янець-Подільського (лист до Бутича від 17 вересня 1962 р.), хоча воно й відбулося. «освячене» врешті-решт публікацією московського академіка в місцевій газеті (*Тихмиров М. М.* Про початок Кам'янець-Подільського // *Прапор Жовтня*. – Кам'янець-Подільський, 1962. – 25 жовтня).

Різко критично пише Дашкевич і про підручники, посібники та синтетичні узагальнення з джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та археографії, що вийшли у 1960-х рр. з невиправними вадами фахової неспроможності та ідеологічного москвоцентризму. У листі до Бутича від 13 липня 1964 р. Дашкевич дав волю своїм емоціям: «Лише тепер знайшов я трохи часу, щоб прочитати “Лекції” Введенського⁴⁵. Що за мішанина малограмотності з зарозумілою шовіністичною тупістю! В роздатованні я кілька разів жбурнув цим “посібником” (sic!). Жаль, що вже надрукували рецензію на цей “твір”⁴⁶... А то тепер, якщо я би і написав якусь [рецензію] в досить різкому дусі – її ніхто не надрукує». Про «фаховість» видання А. Введенського недвозначно висловився Дашкевич і в своїй програмній статті про українську дипломатику: «Видані 1963 р. його “Лекції з документального джерелознавства історії СРСР”, до яких невідомо чому додано підзаголовок “Дипломатика”, мають, по суті, дуже мало спільного з серйозним вивченням дипломатики як спеціальної історичної дисципліни»⁴⁷.

Подібним чином Дашкевич відреагував і на синтезу колишнього заступника директора Інституту історії партії ЦК компартії УРСР Семена Яковлева про українську радянську археографію⁴⁸: «Проглянув її (книжку Яковлева. – М. К.) – і трохи мене вона роздратувала» (лист до Бутича від 13 серпня 1965 р.). Аналогічне враження про це видання («погана книжка»), в якому період українізації 1920-х рр., видавнича діяльність Всеукраїнської академії наук розглядалася з ідеологічних партійних позицій, а не під кутом наукових досягнень, склалося й у Бутича. Дашкевич відразу зголосився написати відгук на працю Яковлева й запропонував організувати обговорення «й замість рецензії дати звіт про обговорення?» (лист до Бутича від 31 серпня 1965 р.). У разі, якби у Києві вирішили дати колективну рецензію, львівський історик узявся б підготувати критичні зауваження про 20–30-ті рр. ХХ ст. Але на початку 1966 р. Дашкевич потрапляє в лікарню, а в квітні того року його звільняють з роботи в Інституті суспільних наук. Навіть за таких сумних обставин вчений у серпні 1966 р. пропонує Бутичу спільну з Анатолієм Сісецьким рецензію на книгу Яковлева. Однак вона так і не з’явилася друком – очевидно, Івану Бутичу в цьому разі не вдалося побороти ідеологічний комуністичний диктат і невиспущу цензуру.

На прохання Бутича Ярослав Дашкевич був внутрішнім рецензентом кількох видавничих проектів, які реалізувалися під патронатом Архівного управління. До окремих з них у нього було відверто негативне ставлення: «Морока з “антиватиканським

⁴⁵ Йдеться про видання: *Введенский А. А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (Дипломатика)*. – К., 1963. Див. також посібник українською мовою, виданий у тому ж році трьома авторами: *Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В.* Допоміжні історичні дисципліни. – К., 1963.

⁴⁶ Див.: *Боровой С.* [Рец. на:] *Введенский А. А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР*. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1963. – 220 с. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1964. – № 3. – С. 87-88.

⁴⁷ *Дашкевич Я. Р.* Стан та завдання української дипломатики... – С. 124. На жаль, сучасна дослідниця Валентина Бездрабко у статті з історіографії дипломатики радянського часу навіть не згадує про полеміку Дашкевича з Введенським (хоч, як свідчать покликання, знає про існування відповідних публікацій), див.: *Бездрабко В.* Дипломатика і документознавство: з історії раціональних суджень і хибних ідей // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2008. – Вип. 2. – С. 333-340.

⁴⁸ *Яковлев С. О.* Українська радянська археографія. – К., 1965.

збірником”⁴⁹... через великий шум, який підняли навколо, прямо це сказати не можна. Археографічна сторона видання нижче критики... На днях закінчу рецензію» (лист до Бутича від 19 липня 1964 р.). Вже переславши її в Архівне управління, історик ще раз відгукнувся про цей збірник як про «халтуру» з наукового погляду, висловивши при цьому сподівання, що конструктивна критика дасть свої плоди – упорядники зрозуміють, що до завершення праці ще далеко та «засукають рукава».

Значно прихильніша була рецензія на видання про гайдамацький рух XVIII ст., яке віддавна планував Бутич⁵⁰. У 1967 р. ще в рукописі воно справило на Дашкевича непогане враження, проте помітив він і недопрацювання: найслабше місце – переклади, не звірені з оригіналом. Коли ж книжка вийшла у світ 1970 р., Дашкевич був захоплений: «Мені дуже приємно перегортати сторінки “Гайдамацького руху”. Найцікавіші документи перечитую ще раз» (лист до Бутича від 20 червня 1970 р.).

Окремі збірники документів історик критикував приватно. Такий негативний відгук заслужив перший том «Суспільно-політичного руху на Україні»⁵¹: «Правду кажучи, мені не сподобалася основна тенденція збірника» – показати цей рух як «аморфне українсько-російсько-польське ціле – то залежне від попереднього політичного руху!» (лист до Бутича від 21 травня 1963 р.).

Збережене листування двох вчених засвідчує, що чимало їхніх спільних наукових планів залишилися нереалізованими, досі чекають або чекали не одне десятиліття свого видавничого втілення. Одним з таких проєктів, що свого часу зацікавив багатьох науковців, була повна та систематична бібліографія історії України⁵². Жваво обговорювалася між київським та львівським істориками і справа видання архівознавчої термінології. У 1966 р. Бутич надсилає Дашкевичу запрошення взяти участь у роботі над словником, розписуючи формат видання та форму виконання. Центральні та обласні архіви мали бути залучені до проєкту вже з 1 січня 1967 р. (лист до Дашкевича від 5 вересня 1966 р.). Ярослав Дашкевич поглиблено аналізує концепцію видання: «Словник архівознавчих та історично-допоміжних термінів – дуже потрібна справа. В мойому уявленні це має бути невеличка енциклопедія з архівознавства та

⁴⁹ Правда про унію: Документи і матеріали / Упоряд. В. О. Бунченко, Н. Ф. Врадій, Я. Д. Ісаєвич, Г. В. Подоляк, Ю. Ю. Сливка. – Львів, 1965.

⁵⁰ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. док. / Упоряд. І. Л. Бутич, М. І. Бутич, О. А. Купчинський, Л. А. Проценко, В. Д. Чунтулова. – К., 1970.

⁵¹ Общественно-политическое движение на Украине. 1856-1862. – К., 1963. – Т. 1: Суспільно-політичний рух на Україні. 1856-1862. Ruch społeczno-polityczny na Ukrainie. 1856-1862 / Упоряд. Л. Обушенкова, В. Павелко, Б. Сукачев, І. Марухов.

⁵² Див. спільну петицію вчених, з підписами від академіка Івана Крип'якевича, теоретика джерелознавства Андрія Введенського до бібліографів Ярослава Дашкевича та Ніни Шеліхової: Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР // Український історичний журнал. – К., 1965. – № 1. – С. 158-159. Проте офіційним способом – через наукові академічні інституції – досі (!) не вдалося вирішити цього питання. Честь української бібліографії рятує Микола Жарких, фізик за освітою, що самотужки спромігся видати бібліографічний 10-томник: *Жарких М.* Бібліографія старої України 1240-1800. – К., 1998-2002. – Т. 1-10 (36 тис. позицій); доповнений електронний варіант цього довідника був реалізований під іншою назвою: *Україна 13-18 ст.: Енциклопедичний бібліографічний довідник.* – К., 2007. Але це єдине, хоч і багатомне видання, консультантом якого був Я. Дашкевич, не охоплює всіх хронологічних періодів вітчизняної історії. До того ж у нас усе ще немає якісної поточної історичної бібліографії України (на відміну від наших сусідів – поляків, росіян). Одній людині чи навіть науковому інституту важко виконати це завдання.

спеціальних історичних дисциплін. Я цілком погоджуюся з Вами, що слід починати з словників – думаю, однак, що словники треба складати по окремих дисциплінах, а не в єдиному реєстрі (єдиний алфавітний реєстр – це наступний етап роботи)... В принципі, я за участь в цій праці (якщо вище начальство погодиться)» (лист до Бутича від 14 жовтня 1966 р.)⁵³. У 1969 р. Дашкевич озвучив ідею видання серії невеликих (обсягом 3-5 друкованих аркушів) довідників з окремих спеціальних історичних дисциплін, об'єднаних однією умовною назвою, наприклад «Мінімум з української дипломатики»⁵⁴.

Долучився Дашкевич і до дискусії про т. зв. Літературний архів у 1966 р. Львівський історик запропонував Бутичу та майбутнім організаторам наукової інституції звернути увагу на матеріали, що зберігалися у приватних осіб, роблячи запити як особисто, так і через статті-заклики в «Архівах України», «Літературній Україні», через анкети, адресовані літераторам, критикам та ін. (усі ці заходи могли б передувати прийняттю офіційної ухвали про новостворену структуру⁵⁵).

У середині 1960-х рр. виникла ідея видати історію українських установ. У низці листів між обома вченими йшлося про принципи укладання такого довідника. Врешті Бутич зрозумів дискусію досить категорично: «Хід Ваших побажань, хоч я їх поділяю, не вдасться реалізувати. Немає ні матеріалів, ні людей, які б їх підготували» (лист до Дашкевича від 5 вересня 1966 р.).

Ще з кінця 1950-х рр. розпочався збір матеріалу до історико-географічного словника Української РСР. З 1962 р. цей проект за підтримки Архівного управління переріс у пізніше видану в 26 томах «Історію міст і сіл УРСР» (1967-1972). Як бібліограф та співробітник Інституту суспільних наук Дашкевич відразу став активним виконавцем проекту, ввійшовши до т. зв. словникової групи Інституту. У липні 1962 р. він з ентузіазмом висловлює ідею надрукувати пробним зошитом інформацію про 2-3 райони Львівщини, щоб пришвидшити справу видання (лист до Бутича від 14 липня 1962 р.). Але наприкінці року цей науковий запал ученого поступово згасає. За його словами, львівська обласна комісія все ще бездіяльна, стан проекту жалюгідний, хоча робота проводилася у Львові вже майже чотири роки.

Серйозно підійшовши до праці в ділянці історичної географії та краєзнавства, історик шукав у минулих епохах попередників, котрі намагалися виконати подібні наукові завдання. У зв'язку з цим, Дашкевич з'ясовує в київського архівіста та археографа, чи вдалося виявити у столиці архів Історико-географічної комісії ВУАН, яку очолював Олександр Грушевський і яка займалася складанням історико-географічного словника України (лист до Бутича від 29 жовтня 1962 р.). Наступного 1963 р. вчений публікує статтю про історико-географічні дослідження Східної Галичини з кінця XVIII ст.

⁵³ Подібне архівознавче видання було зреалізоване тільки через 30 років: Архівістика: Термінологічний словник / Український держ. НДІ архівної справи та документознавства / Авт.-упорядн.: К. Є. Новахатський, К. Т. Селіверстова. – К., 1998.

⁵⁴ Нещодавно історики Львівського національного університету ім. І. Франка розпочали подібне «зошитне» видання зі спеціальних історичних дисциплін: *Залць А. Спеціальні історичні дисципліни.* – Львів, 2010. – Зош. 1: Археографія: Навч. посібник.

⁵⁵ Архів організовано у тому ж році з офіційною назвою «Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР» (його очолювала Людмила Проценко до свого звільнення у 1973 р.).

до 70-х рр. XIX ст.⁵⁶, орієнтуючись на практичну видавничу діяльність. Дашкевич планував хронологічно продовжити свою розвідку, взявши участь у конференції зі спеціальних історичних дисциплін з темою «Східна Галичина в історико-географічних словниках кінця XIX – початку XX ст.».

Проте джерелознавча та археографічна робота над «Історією міст і сіл» у масштабах всієї України пішла зовсім іншим руслом – не науковим, а ідеологічним. Зауваживши це, Дашкевич пише про загрозу примітивізації цього проекту, який хочуть за один рік завершити. В Інституті суспільних наук відбувається залучення людей «в наказному порядку» – і робиться це зі шкодою для якості праці, «з примітивно-агітаційних позицій» (лист до Бутича від 8 січня 1964 р.)⁵⁷. Низький фаховий рівень колективу редакторів та упорядників видання був настільки очевидний навіть для самих партійних керівників, що не без їхньої участі на завершальному етапі підготовки цього багатотомника був запрошений... Дашкевич. «Поки що обком (так!) залучив мене до остаточного вичитування “Історії міст і сіл” – і я вибираю в ній анекдоти, з яких можна скласти чималий збірник», – інформував він Бутича у листі від 27 січня 1968 р.

Уже після виходу друком книги по Львівській області⁵⁸, редактори якої жодним чином не згадали праці Дашкевича над нею (а можливо, він і сам не хотів такої «честі»), історик розкритикував концепцію цього видання. На його думку, «Історія міст і сіл» хибує на три засадничі речі: 1) неправильну структуру (замість наукової – науково-популярна); 2) неправильний підбір авторів; 3) неправильний підбір редакторів з видавництва Української радянської енциклопедії, що не знають місцевої історії (лист до Бутича від 22 квітня 1969 р.). За іронією долі, через два роки, у 1971 р., його соратник та однопумець Іван Бутич був усунутий з роботи в Архівному управлінні та переведений на посаду старшого наукового редактора редакції «Історії міст і сіл Української РСР». Нове місце праці обмежувало видавничу ініціативу Бутича – важливі видавничі рішення він уже не міг приймати. В одному з листів до Дашкевича на початку 1980-х рр. київський науковець, очевидно, поскаржився на свої життєві обставини. Львівський опальний історик, що втратив роботу в 1980 р., поспівчував та розповів про свій біль: «Турбують мене ваші настрої та стан здоров'я. Я добре розумію джерела – те, що їх, як шкода, усунути неможливо. Ми вже так довго чекаємо, а історичної науки на Україні, по суті, немає. Сумно. Я працюю на південних, східних чи північних, або й ще дальших сусідів, друкуюся всілякими мовами – лише не рідною. Боляче» (лист до Бутича від 3 липня 1981 р.).

Архівні сторінки наукової біографії. Робота з історичними джерелами була постійною органічною потребою та складовою наукового методу Дашкевича. Ще на початку своєї наукової кар'єри, коли молодий бібліограф у 1945 р. взявся складати бібліографічну базу даних до «Репертуару української книги 1789-1916 рр.», він поряд з друкованими

⁵⁶ Східна Галичина в історико-географічних словниках кінця XVIII – 70-х рр. XIX ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1963. – № 2. – С. 10-24 (републікується у нашому виданні).

⁵⁷ Уже в наступному листі до цього кореспондента від 8 лютого 1964 р. зазначено про неймовірний поспіх при роботі зі Словником – рукопис потрібно було здати до 1 квітня.

⁵⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР. 1968.

сягнув і по неопубліковані рукописні матеріали І. Левицького⁵⁹. З архівними пошуками джерел були пов'язані й перші статті дослідника про архів Івана Франка та систему укладання словника псевдонімів, криптонімів та криптограм. Зразу ж після повернення з казахських таборів у другій половині 1950-х рр. він розпочав активну та тривалу архівно-пошукову й археографічну діяльність, хоч і займав лише посаду бібліографа в Інституті суспільних наук. У передмові до виданого у 1959 р. «Словника польських скорочень» Дашкевич зазначав, що видання «охоплює 3 тис. скорочень, які зустрічаються в архівних матеріалах та в літературі на польській мові періоду колишньої Польської Речі Посполитої 1918-1939 рр.»⁶⁰. Часто в листах до своїх знайомих він пише: «знову поринув у різні архівні та бібліотечні розшуки», «шпераю (розшукою. – М. К.) в архіві» або «знайшов щось цікаве в архіві». Архівна праця з джерелами давала Дашкевичу наукову сатисфакцію та була незмінною рисою його методології.

Після звільнення історика з Інституту суспільних наук у 1966 р. йшлося деякий час про два альтернативних місця роботи: «Тут щось колотиться у зв'язку з моєю працею в музеї або обласному архіві» (лист до Бутича від 22 липня 1966 р.). Можливо, Львівський державний обласний архів, який очолювала добра знайома вченого, співупорядниці кількох спільних археографічних проектів Галина Сизоненко, був би для нього найкращим варіантом. Але в той час доля розпорядилася інакше – кар'єрна дорога повела його до музею етнографії. Тільки у 1973 р. Дашкевич влаштовується на роботу в Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові. З двох львівських архівів вибір упав саме на цей, бо в обласному архіві Сизоненко вже не працювала, як і не працював начальником відділу цієї ж установи Сісецький, з яким Дашкевича пов'язували тісні наукові контакти. У другій половині 1960-х рр. їх усунули з обласного архіву – вочевидь, за відхилення від «правильної» лінії партії⁶¹.

Центральний державний історичний архів був місцем проведення наукового семінару з архівознавства та допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін, започаткованого за ініціативою Івана Крип'якевича наприкінці 1961 р.⁶² В часи хрущовської відлиги цей семінар став тією науковою ареною, на якій вишколювалися молоді наукові кадри в ділянці джерелознавства, історичної географії, картознавства, архівознавства, палеографії, сфрагістики, філігранології тощо. Дашкевич усвідомлював велике значення семінарських засідань. У листі до Бутича 6 березня 1962 р. він стверджував: «Семінари з допоміжних історичних дисциплін проходять у Львові з великим успіхом, а рівень їх підвищується. Ентузіастів поки що багато». Пізніше він рекомендував запровадити

⁵⁹ Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем... – С. 3 (лист до Меженка від 2 жовтня 1945 р.).

⁶⁰ Передмова // Словник польських скорочень / Склав Я. Р. Дашкевич. – К., 1959. – С. 3.

⁶¹ Дашкевич довгі роки підтримував листовний зв'язок з колишнім директором архіву. Коли у 1985 р. Сизоненко поскаржилася йому на складність і безперспективність наукової роботи в Черкасах, куди вона виїхала після свого звільнення, то вчений, перебуваючи тоді в статусі безробітного, відповів: «Писати треба і якнайбільше – і я не вірю в те, що наука нікому не потрібна. Вона потрібна, але справжня, бо лише така притягує людей – а не псевдонаука (як ми часто бачимо), [що] лише відштовхує» (лист до Сизоненко від 6 березня 1985 р.).

⁶² Офіційну, на підставі тільки протоколів та постанов, а тому поверхову історію архівного семінару написала Валентина Бездрабко, див.: Семінар з архівознавства та допоміжних історичних дисциплін ІДІА України у Львові: науковий феномен // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка: Зб. наук. праць. – Львів, 2008. – Вип. 1 (16). – С. 546-579.

подібний семінар у Києві. Результати наукової праці учасників цих засідань позитивно впливали на всю українську науку. Ярослав Дашкевич брав слово у дискусіях та обговореннях тем на семінарах. Окремо виступив вчений на одному з них 25 березня 1966 р. – з доповіддю «Нові архівні видання на Україні»⁶³. Охарактеризувавши архівні публікації за 1964–1965 рр., яких назбиралося загалом 50, він поділив їх на чотири групи:

- 1) путівники по архівах і наукові покажчики до окремих фондів;
- 2) збірники архівних документів та матеріалів;
- 3) книги та збірники з допоміжних історичних дисциплін, включно з джерелознавством;
- 4) видання з суміжних дисциплін, що можуть використовуватися в архівознавстві (ономастика, дослідження середньовічної актової мови).

Цінними й сьогодні є археографічні критичні зауваження Дашкевича до окремих видань: про необґрунтовані скорочення документів, відсутність пояснень щодо змісту пропущених у друці частин, низький рівень або й відсутність допоміжного наукового апарату. Також учений наголошував, що теми з допоміжних історичних дисциплін надто рідко стають об'єктом дисертаційних чи монографічних досліджень. Тому Дашкевич і сам намагався сприяти тим талановитим молодим науковцям – учасникам архівного семінару, які цікавилися такими темами. Так, зокрема, в одному з листів до Бутича у 1968 р. львівський історик повідомив про вдалу науково-пошукову експедицію Ореста Мацюка по західноукраїнських папірнях, яку він здійснив за власний кошт. Дашкевич звернувся до Бутича з проханням допомогти Мацюкові отримати відрядження для обстеження Чернігівщини, Сумщини та навіть Брянської області Російської Федерації. У цій же кореспонденції вчений згадав і про свою розмову з іншим активним учасником архівного семінару, істориком-сфрагістом Олегом Маркевичем: «Підігнав я Маркевича, щоб він кінчав альбом печаток українських міст і сіл», але йому ще треба внести матеріали про Східну Україну (лист до Бутича від 5 жовтня 1968 р.).

У зв'язку з архівним семінаром постала проблема створення в архіві Кабінету архівознавства та спеціальних історичних дисциплін, що стало основним професійним обов'язком Ярослава Дашкевича у 1970-ті рр.⁶⁴ Фактично, з часу прийняття його на роботу в архів 1973 р. й почалося проектування цього кабінету. Відбувалося це за сприяння тодішнього директора архіву Надії Врадій. Щоб ознайомитися з подібними залами у науково-історичних установах Москви (наприклад, у Державному історичному музеї СРСР), Дашкевич виїжджав у відрядження⁶⁵, які використовував також і для власних бібліотечних та архівних пошуків.

⁶³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІА України у м. Львові). – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 482. – С. 57-58.

⁶⁴ Формально, за архівними документами, Дашкевич виконував тему «Історія УРСР періоду феодалізму та капіталізму в допоміжних історичних дисциплінах» (1978 р.): ЦДІА України у м. Львові. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 897. – С. 1. Про роботу над концепцією кабінету див.: *Бездрабко В.* Семінар з архівознавства та допоміжних історичних дисциплін... – С. 560-563; *Йі ж.* Документознавство в Україні: інституалізація та сучасний розвиток. – К., 2009. – С. 151-153, 165-167. На жаль, використовуючи тільки офіційну документацію та публікації у пресі, авторка майже не згадує про головну роль Дашкевича у розробці цієї концепції.

⁶⁵ Звіт Я. Дашкевича з відрядження до Москви з 8 по 14 серпня 1974 р. (Меморіальний музей-архів Ярослава Дашкевича. – Папка: З архіву-1).

Загальний план кабінету складався з восьми зал: архівознавства, археографії, дипломатики, палеографії, сфрагістики і геральдики, хронології й метрології, історії паперу, історичної географії. Метою створення цього кабінету було підвищення фахового рівня архівістів, науковців, навчання студентів азів роботи з архівним матеріалом, набуття ними навичок самостійної праці в ділянці спеціальних історичних дисциплін.

Процес організації кабінету тривав кілька років. У щорічних наукових планах Дашкевича зазначалися такі завдання: вивчення та відбір документів, складання коротких довідок про спеціальні історичні дисципліни, замовлення копій документів та книг з інших архівів, муляжів об'ємних експонатів, розпланування та побудова експозиції. Для графічного та мистецького оформлення цієї експозиції запрошувалися художники: спершу В. Магінський⁶⁶, згодом також М. Мельниченко. 24 лютого 1978 р. проект плану Кабінету архівознавства та спеціальних історичних дисциплін за підписами Дашкевича як старшого наукового співробітника та Марії Вавричин, на той час керівника відділу, завізований директором архіву Н. Врадій, був відправлений на апробацію керівникові Головного архівного управління при Раді міністрів УРСР Олександрові Мітюкову⁶⁷. Відтак почалася довга процедура узгоджень та доопрацювань майже готової експозиції (наприкінці 1970-х рр. п'ять залів уже могли прийняти своїх відвідувачів). Рецензенти з Москви та Києва заочно, на підставі самого лише опису залів Кабінету, робили різні закиди, наприклад щодо неповноти представлення документів та експонатів радянського періоду. Серед іншого, йшлося про те, що «варто глибше розкрити принципи організації і передовий досвід радянської археографії, її плановість, наукову та ідейно-політичну спрямованість...»⁶⁸. Дехто пропонував представити матеріали з усієї України, хоча це не було доцільно, адже свій практичний досвід студенти та науковці мали набувати на величезній архівній спадщині львівських архівів.

Ярослав Романович не дочекався в архіві відкриття цієї експозиції: воно відбулося у 1984 р., а ще 1 квітня 1980 р. вчений, за негласним наказом органів КДБ, був звільнений з роботи. Після нього організацією кабінету займалися Іван Сварник та інші архівні співробітники⁶⁹.

Нещаслива архівна доля пов'язала Дашкевича і з двома видавничими проектами, в яких він був науковим редактором. Ще наприкінці 1960-х рр. він залучився до редагування каталогу філіграней українських земель співробітника ЦДІА УРСР у Львові Ореста Мацюка та каталогу пергаментних документів цього ж архіву, упорядником якого були Олег Купчинський та Едвард Ружицький. У листі до Бутича від 22 квітня 1969 р. історик писав: «В найближчому часі чекає мене редагування львівського каталогу пергаментних документів. Та й працю Мацюка треба буде довести до потрібної кондиції». Рукописи поступово опрацьовувалися, до каталогу Мацюка уже було написано докладну аналітичну передмову, але настав фатальний 1972 р. і Дашкевич потра-

⁶⁶ Збереглася угода з Дашкевичем на виконання оформлювальних робіт у трьох залах від березня 1976 р., підписана керівником відділу архіву Марією Вавричин (Меморіальний музей-архів Ярослава Дашкевича. – Папка: З архіву-І).

⁶⁷ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 897. – С. 3-128.

⁶⁸ Там само. – Спр. 932. – С. 47. Утім, Дашкевич знав дуже добре вали цієї радянської археографії, коли через «плановість» упорядники «забували» скласти покажчики імен та місцевостей до своїх збірників документів (Там само. – Спр. 482. – С. 57-58).

⁶⁹ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 932. – С. 49-53.

пив у списки проскрибованих гуманітаріїв, публікації яких не допускалися цензурою до друку. Отож згадані видання вийшли у світ без прізвища редактора та автора передмови: каталог пергаментних документів – у 1972 р.⁷⁰, а каталог філіграней – у 1974 р.⁷¹ Особливо не пощастило другій книжці – її обсяг переполовинили, змусивши автора вилучити матеріал щодо тих українських етнічних земель, які не увійшли до складу УРСР. Первісний, нецензурований варіант цієї праці було видано О. Мацюком аж у 1992 р.⁷² Свою передмову до каталогу Я. Дашкевич окремо опублікував у 2000 р., суттєво доповнивши її зміст та прокоментувавши обставини виходу першого видання книжки⁷³.

Сходознавчі інтереси й публікації: навколоукраїнські та позаукраїнські контексти. Радянське «наукове» (радіше антинаукове, ідеологічно зорієнтоване, вороже українській національній ідеї) середовище постійно намагалось усунути від наукової діяльності розкритикованого та незручного своїми принциповими науковими та національними позиціями, цілковито чужого йому своєю незалежністю Ярослава Дашкевича. Вперше це виявилось у післявоєнний час, коли «заморозився» на 40 років «Репертуар української книги» та інші українознавчі проекти, а молодий дослідник потрапив спочатку до в'язниці, а потім до концентраційних таборів. У середині 1960-х рр. керівництво Інституту суспільних наук не знайшло місця для праці вже кандидатів історичних наук (захистив же дисертацію він аж у далекому Єревані, а не в рідному Львові!), упорядникові кількох збірників документів та авторові численних кваліфікованих статей і рецензій не тільки в радянській, але й у світовій науковій періодиці. Наступними шаблями людського приниження з боку партійної та навколонаукової братії були події 1972 та 1980 рр., коли Дашкевича почергово викидали на вулицю з Музею етнографії і художнього промислу та ЦДІА у Львові під смішними надуманими приводами, що боляче вдаряло по наукових планах вченого. Він працював насамперед у царині історії України та суміжних ділянках з джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін, виконуючи відповідні завдання у тих наукових інституціях. Очевидно, чиновники від науки та спецслужб намагалися перешкодити його національно зорієнтованим дослідженням української проблематики.

У такій критичній ситуації Дашкевич шукав вихід із становища через поступову переорієнтацію на сходознавчі чи вірменознавчі теми, що все ж таки були пов'язані з Україною. З вірменами, їхньою культурою та мовою ближче він познайомився у першій половині 1950-х рр., під час свого ув'язнення у Спаському таборі біля Караганди⁷⁴. Наприкінці того ж десятиріччя доля звела його в Україні з Варданом Григоряном

⁷⁰ Каталог пергаментних документів ЦДІА УРСР у Львові. 1233-1799 / Упоряд. О. Купчинський, Е. Ружицький. – К., 1972.

⁷¹ Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К., 1974.

⁷² Мацюк О. Філіграні архівних документів України XVIII–XX ст. – К., 1992.

⁷³ Дашкевич Я. Філігранологія та завдання українського джерелознавства // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – Записки НТШ). – Львів, 2000. – Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 284-332 (републікується у нашому виданні).

⁷⁴ Дашкевич Я. Замість Передмови // Його ж. Вірменія і Україна: [Зб. ст. і рец.] / Упоряд. Г. Сварник, Я. Федорук. – Львів: Нью-Йорк, 2001. – С. VI. Про початки зацікавлення історика вірменською тематикою читаємо в одному з його перших листів до сходознавця Е. Триярського: «В студентських

з Інституту давніх рукописів (Матенадарану) та Вазгеном Восканяном з Інституту історії Академії наук Вірменії. Вже в листі до Меженка від 11 листопада 1959 р. вчений мимохідь зазначає, що почав укладати бібліографію історії вірменських колоній у Західній Україні, «хоча така тема – справжня розкіш в порівнянні із тим всім, що недоторкано лежить в області української бібліографії»⁷⁵. Ще одним стимулом, що спонукав Дашкевича зайнятися вірменістикою, був чинник Москви, яка намагалася нав'язати союзним республікам свої концепції та напрямки досліджень. Зосередження на українсько-вірменських зв'язках без посередництва Москви непрямо долало москвоцентризм, у чому, звісно, були зацікавлені як вірменські, так і українські вчені⁷⁶.

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Дашкевич визначається з новою проблематикою і спрямовує свою енергію саме на вірменознавчі студії. Досить швидко, у 1962 р., в Єревані, виходить друком його російськомовна монографія про джерела та історіографію вірменських колоній в Україні середньовічної та ранньомодерної доби⁷⁷. На жаль, перебуваючи в Україні, автор не зміг вичитати коректу, окрім цього, за радянською традицією до книжки не було додано жодного покажчика (лист до Триярського від 23 січня 1963 р.). Та попри все це, видання стало новим словом у науці, першим детальним аналізом в історіографії доробку всіх вірменознавчих авторів про вірменські колонії на теренах України, включно з пам'ятками середньовічної та ранньомодерної епохи. Книгу зустрів шквал схвальних рецензій та відгуків⁷⁸. Слід шкодувати, що Ярослав Романович не видав згодом другий том цієї праці й тим самим не продовжив хронологічний розгляд історіографії вірменських колоній, зупинившись на середині XIX ст.

Незважаючи на спротив партійних та навколонаукових чиновників у Львові та Україні, загалом дисертація була успішно захищена у Єревані 1963 р. Як згадував Дашкевич, щоб обійти львівських «цензорів» в Інституті суспільних наук, які до рукопису дисертації могли безкінечно робити зауваження та вимагати внесення виправлень, тим самим гальмуючи весь процес, вірменські колеги вирішили, що на захист виноситиметься опублікована книга. Зіграло свою роль й те, що Дашкевичу протегував відповідальний редактор його книжки, академік Ашот Говганнісян (Йоаннісян), колишній політв'язень⁷⁹. Безстороннім свідченням високого наукового рівня вченого, його принциповості та об'єктивності стала публікація напередодні захисту вже згаданої статті про фальсифікат грамоти 1062 р. Не всім вірменським та й українським чи російським дослідникам вона імпонувала, оскільки відсувала час вірменської масової міграції на українські землі на пізніший період і доводила безпідставність ненаукових псевдопатріотичних тенденцій до задавнювання історичних реалій⁸⁰.

часях займався вірменською мовою, під час перебування в Казахстані – казахською» (лист від 25 жовтня 1961 р.).

⁷⁵ Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем... – С. 161.

⁷⁶ Дашкевич Я. Замість Передмови... – С. VI.

⁷⁷ Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков: (Историографический очерк). – Ереван, 1962.

⁷⁸ Див.: Ярослав Дашкевич: Біобібліографічний покажчик. – С. 36.

⁷⁹ Короткий опис передзахисних клопотів та перипетій див.: Дашкевич Я. Замість Передмови... – С. VII.

⁸⁰ Перелік полемічних публікацій на цю тему див.: Ярослав Дашкевич: Біобібліографічний покажчик. – С. 37.

З вірменськими колегами Дашкевич на початку 1960-х рр. відновив забутий археографічний проект, започаткований ще в 1930-х рр. за академіка Агатангела Кримського, – видання кам'янецьких актів вірмено-кипчацькою мовою. За цю справу взявся учень Кримського Тимофій Грунін, проте сталінські репресії зупинили його і проект залишився нереалізованим. У часи хрущовської відлиги з'явилася можливість друку, але на заваді стала втрата дослідником зору. Львівський історик знайшов Груніна, котрий жив тоді під Москвою, і запропонував допомогу у виданні документів за сприяння вірменських науковців. Щоб цінне видання дійшло до читача, Дашкевич вирішив написати ґрунтовну передмову історико-джерелознавчого характеру. На 1962 р. вималювалася структура книжки: передмова, транскрипція вірмено-кипчацького тексту, переклад російською мовою, нарис граматики мови, словник. Редактором книжки став вірменський тюрколог Ерванд Севортян. Ще довгі п'ять років вона долала складні бюрократичні перепони. Чиновники від науки зупиняли видання – то начебто через брак коштів, то через «неактуальність» теми. Нарешті книга з великою передмовою Дашкевича таки побачила світ – 1967 р. в Москві⁸¹. Львівський вчений, підтриманий Бутичем посприяв виходу посмертних спогадів Груніна про Кримського, переклавши їх українською мовою⁸², а також опублікував короткий біографічний матеріал про дослідника⁸³, відзначаючи таким чином його заслуги перед українським сходознавством⁸⁴.

Ще до звільнення з роботи Дашкевича у 1966 р. вірменська сторона прямо пропонувала йому продовження наукової кар'єри в Єревані, сприяння в усіх дослідженнях, швидкий захист докторської дисертації⁸⁵ (тема виїзду до Вірменії, ініційована вірменськими колегами, виринає в листуванні львівського історика 1964 р.). Досить характерними були причини відмови Дашкевича на ці пропозиції: його затримують в Україні почуття до міста, першорядна джерельна база та не найгірша бібліотека (лист до Триярського від 14 липня 1964 р.). У цій кореспонденції, перлюстрованій співробітниками радянських спецслужб⁸⁶, Дашкевич підсвідомо пов'язав свої національні, патріотичні симпатії та інтереси з глибокими науковими дослідженнями на підставі архівних джерел та історіографічними студіями, що були неможливі без львівських архівів та бібліотек.

⁸¹ Армянская колония в Каменец-Подольске в 50–60-х годах XVI в. (Половецкие акты армянского суда 1559-1567 гг. как исторический и юридический источник) // Документы на половецком языке XVI в. (судебные акты Каменец-Подольской армянской общины) / Транскрипция, перевод, грамматический комментарий, словарь и предисловие Т. И. Грунина: Под ред. Э. В. Севортяна. Вст. ст. Я. Р. Дашкевича. – М., 1967. – С. 65-96.

⁸² Грунін Т. І. Агатангел Кримський (До 100-річчя з дня народження) // Архіви України. – К., 1971. – № 1. – С. 16-26.

⁸³ Дашкевич Я. Р. Сходознавець Тимофій Іванович Грунін // Архіви України. – К., 1971. – № 1. – С. 16.

⁸⁴ Із племінницею Груніна – Ельвірою Груніною, котра стала сходознавцем-тюркологом. Дашкевич підтримував довгий час наукові та приватні контакти, гостюючи в неї вдома або, навпаки, приймаючи її в себе у Львові під час наукових поїздок (листи до Триярського від 4 лютого 1968 р. та 31 травня 1976 р.).

⁸⁵ На середину 1966 р. у Дашкевича вже був план докторської праці «Вступ до історії вірменських колоній (в Україні)», яку вірмени пообіцяли надрукувати. Проте історик скептично оцінював таку можливість: «... це є невиконувальна обіцянка-цяцянка, як з моїм виїздом до Єревану» (лист до Триярського від 5 травня 1966 р.).

⁸⁶ Див.: Ковалівський А. З листування 1964-1965 рр. ... – С. 8.

Усунений від праці в музеї у 1972 р. Дашкевич пише до Триярського про фактично готові рукописи з вірменістики: «В домі лежить майже закінчені 4 монографії на вірменські теми (джерелознавство + історіографія XII–XVII ст.; історично-етнографічний нарис колоній – мав передати до видавництва на початку наступного року; нарис історії культури колоній XVII–XVIII ст. та ін.)» (лист від 1 листопада 1972 р.).

На початок 1960-х рр. припало заочне знайомство, що переросло в довголітнє листування й дружбу⁸⁷, з тоді ще молодим польським тюркологом та мовознавцем Едвардом Триярським. Тоді ж учений нав'язує листовні контакти з іншими польськими вірменістами і сходознавцями – Євгеніушом Слушкевичем, Яном Райхманом і т. д. Та саме з Триярським у Дашкевича налагодилася рідкісна у той час співпраця польського й українського істориків, надзвичайно довірлива⁸⁸, плідна і тривала.

Після кількарічних листовних обмінів науковою інформацією у грудні 1963 р. у Дашкевича виникає ідея нового видання кам'янецької хроніки⁸⁹, опублікованої наприкінці XIX ст. у перекладі з вірмено-кипчацької мови відомим вірменським дослідником Гевондом Алішаном (лист до Триярського від 8 грудня 1963 р.). Проте обсяг роботи виявився надто великий для спільного проекту. Пізніше, у 1968 р. Едмонд Шютц видав окремою книгою тільки частину цієї хроніки – про події Хотинської війни 1620–1621 рр.⁹⁰

Наприкінці 1970-х рр. Дашкевич «делікатно провокує на спільну публікацію», висилаючи Триярському дві вірмено-кипчацькі хроніки з Венеції, підготовлені до друку Г. Алішаном. Попередньо львівський учений здійснив спробу знайти оригінали цих пам'яток, але на свій запит отримав у венеційських архівах негативну відповідь. Програма видання передбачала переклад і лінгвістичний коментар – Триярського, та історично-джерелознавчий коментар – Дашкевича (лист від 6 травня 1978 р.). Згадані в листі дві пам'ятки історичного та мовознавчого характеру вийшли в перекладі французькою мовою у 1980-х рр.⁹¹

⁸⁷ Різні «етапи» їхніх стосунків можна простежити за початковими звертаннями у листах Дашкевича до Триярського: у першому – від 20 вересня 1961 р. – «Szpanowny Panie», від 11 листопада 1965 р. – «Drogi Panie» (після приїзду польського вченого до Львова та особистої зустрічі), а від 13 вересня 1980 р. – після Ташкентської сходознавчої конференції – «Drogi Edwardzie».

⁸⁸ У час їхнього найінтенсивнішого листування у 1960–1970-х рр. Дашкевич залишив кілька важливих і дуже цікавих життєвих рефлексій: «Вважаю, що роки життя між 40-а та 50-и є найбільш плідними для тих, хто працює в гуманітарній ділянці, до 40-а років звичайно громадиться аналітичний матеріал, збирається власна бібліотека, щось ніби власний науковий архів, а після 40-а років можна синтезувати, заокругляти – тоді з'являються праці тривалого та непромінального характеру» (лист до Триярського від 24 квітня 1969 р.). Дуже характерна думка виникла в історика у його полудень віку: «13 грудня минуло 50 років. Пережив ту дату якимось безболісно, і спеціальних перемін не помітив. Однак ця дата схилила до рефлексій. Хіба до найнеприємнішої – що міг зробити щось більше для науки, ніж зробив, і те, що це не завжди моя вина (що того не зробив), є порожнім поясненням» (лист до Триярського від 15 грудня 1976 р.).

⁸⁹ *Ališan Ę. M. Kamenic' . Taregirk' hayoc' Lchastani ew Rumenioy hawastč' eay yaweluacovk' . – Venetik, 1896.*

⁹⁰ Див. прихильну рецензію Дашкевича на це видання: *Дашкевич Я. Р.* [Рец. на:] Schütz E. An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968. – 216 p. – (Bibliotheca Orientalis Hungarica: XI) // Український історичний журнал. – К., 1968. – № 9. – С. 146-149 (републікується у нашому виданні).

⁹¹ «La Chronique de Pologne» – un monument arméno-kiptchak de la première moitié du XVI^e siècle // *Rocznik Orientalistyczny*. – Warszawa, 1981. – T. 42. – Z. 1. – S. 5-26; «La Chronique de Venise» // *Ibid.* – 1989. – T. 46. – Z. 1. – S. 5-62, 20 s. il.

Справжнім «клондайком» спільних археографічних публікацій стали білінгви (вірмено-кипчацькі та польські) документів, які розшукав Дашкевич у львівських актах. Їхня історико-джерельна цінність полягала в тому, що дослідники могли контролювати та корелювати результати своїх історичних і мовознавчих реконструкцій на базі двох різномовних, однак хронологічно синхронних пам'яток. Спершу було вирішено надрукувати п'ять білінгвів першої половини XVII ст. з львівського архіву: тестаменти, передшлюбні угоди (лист до Триярського від 20 жовтня 1966 р.). На початку наступного 1967 р. розгорнулося обговорення спільної статті про чи не найцікавіший з історичного погляду білінгв – договір львівського вірменського єпископа Миколая Торосовича з львівською та кам'янецькою громадами, датований 1627 р. Загалом у співавторстві вчені опублікували у польських сходознавчих часописах вісім археографічних розвідок на львівському вірмено-кипчацькому джерельному матеріалі⁹². Після їхнього виходу в світ Дашкевич планував написати підсумкову статтю у вигляді каталогу рукописів чи документів (з переглядом маргіналій, «дорсальних» написів та підписів), але його задум залишився нереалізованим.

Дашкевича цікавила вірмено-кипчацька мова, палеографія, епіграфіка її пам'яток. Після чергових вдалих пошуків джерел в одному з львівських музеїв, він домовляється з Триярським про спільну публікацію однієї інскрипції вірмено-кипчацькою мовою з початку XVII ст. (лист до Триярського від 12 липня 1970 р.). Отримавши згоду польського дослідника, львівський історик пише: «Приємно, що пан (Триярський. – М. К.) зайнявся кипчацькими інскрипціями». І відразу ж рекомендує йому сучасну німецькомовну монографію на цю тему, ширшу бібліографію обіцяючи подати згодом (лист до Триярського від 12 жовтня 1970 р.). Невдовзі ця епіграфічна пам'ятка вийшла друком⁹³.

Великим проектом історико-культурного значення, реалізованим попри різні перепони, стала спільна монографія українського й польського вчених, що містила також каталог кам'яних баб причорноморських степів на підставі колекції з Асканії-Нової⁹⁴. Книжка побачила світ у 1982 р., однак листування з бібліографічною інформацією з цього питання почалося ще в першій половині 1973 р. Через два роки в розпорядженні Дашкевича було близько 80 фотографій баб з Півдня України. Крім цього, «вдалося намовити один музей в Дніпропетровську на спеціальну експедицію-полювання на

⁹² Договор Н. Торосовича с львовскими и камснецкими армянами 1627 г. как памятник армяно-кыпчакского языка // *Rocznik Orientalistyczny*. – Warszawa. 1969. – Т. 33. – З. 1. – S. 77-96; Армяно-кыпчакские предбрачные договоры со Львова (1598-1638 гг.) // *Ibid.* – 1970. – Т. 33. – З. 2. – S. 67-107; Армяно-кыпчакский документ из Константинополя 1618 г. // *Folia Orientalia*. – Kraków. 1970. – Т. 11 (1969). – S. 123-137; Армяно-кыпчакское завещание из Львова 1617 г. и современный ему польский перевод // *Rocznik Orientalistyczny*. – Warszawa. 1974. – Т. 36. – З. 2. – S. 119-131; Армяно-кыпчакские долговые обязательства из Эдирне (1609 г.) и Львова (1615 г.) // *Ibid.* – Т. 37. – З. 1. – S. 49-60; Древнейший армяно-кыпчакский документ из львовских коллекций (1583 г.) и изучение билингв предбрачных договоров львовских армян // *Ibid.* – 1975. – Т. 37. – З. 2. – S. 33-47; Армяно-кыпчакские денежные документы из Львова (конец XVII в. – 1675 г.) // *Ibid.* – 1978. – Т. 40. – З. 1. – S. 49-69; Пять армяно-кыпчакских документов из львовских коллекций (1599-1669 гг.) // *Ibid.* – 1978. – Т. 39. – З. 1. – S. 85-132.

⁹³ Армяно-кыпчакская надпись из Львова (1609 г.) и вопросы изучения средневековых памятников армянской эпиграфики // *Rocznik Orientalistyczny*. – Warszawa. 1973. – Т. 35. – З. 2. – S. 123-135.

⁹⁴ Каменные бабы причерноморских степей. Коллекция из Аскании-Нова. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź. 1982.

баб» (лист до Триярського від 27 грудня 1975 р.). Влітку 1976 р., під час своїх вакацій у Скадовську, Дашкевич планує побувати в Асканії та «сфіналізувати дослідження баб»: зробити виміри, взяти петрографічні проби. Дашкевич провів обстеження степової місцевості і знайшов, з подивом для себе, «дві нерушані баби, що вказували би на культові місця половців (?) – з повною аналогією до старотурецьких санктуаріїв у Західній Монголії» (лист до Триярського від 21 жовтня 1976 р.).

У 1977 р. текст Триярського вже був перекладений російською мовою. В листах шліфувалися основні ідеї книжки. «Видається, що вдалося мені оборонити тезу, що баби належать не тільки до половців, але й до інших кочівників (печенігів, торків та ін.), що жили в причорноморських степах», – повідомляв Дашкевич 5 серпня 1977 р. Подальше опрацювання літератури та наступний обмін думками спричинилися до того, що справа видання затягнулася. Дослідження генези цих пам'яток привело науковців до китайської гіпотези. Виявилось, що подібні кам'яні скульптури створювалися за династії Хан Ту У в I–III ст. у провінції Хунань, центральному чи навіть південному Китаї. Отже, монгольська версія відпадала і потрібно було з'ясувати шлях цих баб на північ, пов'язаний, мабуть, із буддійськими впливами (лист до Триярського від 24 червня 1979 р.). Такі інтенсивні та тривалі наукові пошуки, на перший погляд нібито далекі від української історії та культури, паралельно наштовхнули Дашкевича на плідну гіпотезу про калмицько-буддиське коріння іконографії відомого українського козака Мамає⁹⁵.

Творча співпраця вчених не завершилася з публікацією монографії про кам'яні баби Північного Причорномор'я. З'явилися нові ідеї, матеріали на цю тему, тому незабаром планувалося підготувати нове видання. У 1985 р. Триярський спробував полагодити цю справу в Угорщині, але здобув тільки словесну підтримку, без жодних видавничих гарантій (лист до Дашкевича від 5 листопада 1985 р.).

Наскільки сильним було зацікавлення Дашкевича сходознавством у 1960–1980-х рр., промовисто свідчить той факт, що після звільнення з роботи в музеї етнографії він, щоб «розвіятися», виїхав до Галича та провів невелику археографічну експедицію: опрацював караїмські рукописи юдейською графікою, зробив трохи фотографій, зібрав етнографічний матеріал. За інформацією історика, в Галичі залишилося на той час тільки 27 караїмів (до війни було 200). Дослідник пообіцяв цим людям та собі прийти з магнітофоном, щоб записати караїмські пісні та байки (лист до Триярського від 9 липня 1972 р.). Невдовзі Дашкевич був уже в Луцьку, де виявив лише одну караїмську родину, що не можна назвати навіть реліктом громади. Непрямим наслідком цих караїмознавчих поїздок стала важлива джерелознавча розвідка, що пов'язувала початки караїмської міграції в Галицько-Волинську державу з добою правління короля Данила Романовича⁹⁶.

Саме караїмську тематику, але з ще більшим джерелознавчим ухилом, Дашкевич заторкнув 1982 р. у листі до російського історика Володимира Пашута (якого знав

⁹⁵ Східні джерела іконографії «Козака Мамає» // Шлях перемоги. – К.: Львів: Мюнхен. 1992. – 7 листопада (№ 4). – С. 4 (републікується у нашому виданні).

⁹⁶ *Stepaniv J. L'époque de Danylo Romanovych (milieu du XIII^e siècle) d'après une source karaïte // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1978. – Vol. 40. – № 3. – P. 334-373.* Українською мовою див. останню публікацію: *Дашкевич Я.* Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // *Його ж.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів, 2007. – С. 35-61.

особисто⁹⁷), офіційно заявляючи про потребу критично перевидати корпус епіграфічних пам'яток з кримських некрополів караїмів на кладовищах у Феодосії (Кафі), Старому Криму (Солхаті), Мангупі й Чуфут-Кале⁹⁸. Ця складна наукова проблема, що викликала та викликає численні дискусії, насамперед у ненаукових колах, досі не вирішена. Втім, відчутний і поступ у цьому питанні: так, за часів незалежної України у 2000 р. Дашкевич долучився як редактор до видання галицького караїмського некрополя, який, щоправда, не був таким давнім та не викликав гострих суперечок⁹⁹.

Потужні сходознавчі осередки розташовувались у Москві, як і найкращі в колишній радянській імперії бібліотеки, що комплектувалися найновішою західною науковою літературою та періодикою (у Києві та Львові могли тільки мріяти про таке!). Дашкевич ще в 1960-х рр. знайшов шляхи не лише до Єревана, але й до Москви, Ленінграда. Ташкента – через контакти в середовищі істориків, сходознавців, мовознавців. З часом він став своїм у багатьох наукових інституціях та організаціях (у т. ч. через членство в них¹⁰⁰), а також у різних національних середовищах (вірменське, єврейське, караїмське)¹⁰¹, отримуючи численні запрошення на конференції, круглі столи, наради тощо. Будучи вже без роботи, особливо часто він виступав на конференціях у 1980-х рр., не забуваючи й українські терени (Дніпропетровськ, Кам'янець-Подільський, Вінниця та ін.). У листі до Юрія Мицика від 21 червня 1984 р. Ярослав Дашкевич розповідає про свою спекотну конференційну осінь: «Та на кінець вересня – жовтень у мене ще (коли відпала дніпропетровська) залишається чотири конференції, в основному, сходознавчі – так що поїздок буде більше як треба»¹⁰². Наступного року ситуація була подібна: «Я майже в постійних роз'їздах і це дуже відбилосся на моєму листуванні. За мною три конференції – це з початку року (Ленінград, Кам'янець-Подільський, Москва), до відпустки¹⁰³ ж у мене ще дві (Київ, Єреван). Складніше, що всі вони дуже різноманітні тематично, але, з іншого боку, ці доповіді дали мені можливість узагальнити давно зібраний матеріал» (лист до Мицика від 10 травня 1985 р.).

⁹⁷ Володимир Пашуто очолював сектор найдавніших держав на території СРСР Інституту історії Академії наук СРСР і редагував з 1976 р. видання «Древнейшие источники по истории СССР». див.: *Дашкевич Я.* Про Володимира Пашута... – С. 637.

⁹⁸ *Дашкевич Я. Р.* Караїмські написи в Криму як середньовічне історичне джерело. Проблематика дослідження // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів. 1999. – Вип. 2: 1995-1997 рр. – С. 160-165 (републікується у нашому виданні).

⁹⁹ Караїмське кладовище біля Галича: Каталог намогильних пам'яток / Упоряд. І. Юрченко. О. Кефелі, Н. Юрченко, О. Бєреговський: наук. ред. Я. Дашкевич. – Львів: Галич, 2000.

¹⁰⁰ Дійсний член Географічного товариства СРСР (Московське відділення) з 1986 р., член Російського палестинського товариства (Ленінградське відділення) з 1986 р., член Радянської соціологічної асоціації в Москві з 1989 р.

¹⁰¹ На розширення кола наукових знайомств Дашкевич йшов свідомо. У 1974 р. він зізнався Триярському, що перед Новим роком вислав своїм кореспондентам близько 100 листів, що забрало «два тижні праці (справді праці)... Але без цього, однак, не можна... наукова кореспонденція дає набагато більше, ніж навіть копання в стосах найновіших часописів» (лист до Триярського від 6 січня 1974 р.).

¹⁰² *Мицик Ю.* Спогад про Ярослава Дашкевича (у друці). Дякую Юрію Андрійовичу за можливість ознайомитися з листами Дашкевича до нього.

¹⁰³ У 1985 р. Дашкевич офіційно ніде не працював, тож згадав про «відпустку», маючи на увазі, напевно, другу половину літа.

Фактично витіснений з офіційної української науки, а пізніше і безробітний, Дашкевич у своїй археографічній діяльності переорієнтовується на неукраїнські наукові інституції. У 1976 р., за ініціативою Володимира Пашута, було започатковано великий археографічний проект – видання «Найдавніших джерел до історії народів СРСР». До опублікованого проспекту¹⁰⁴ львівський учений надіслав великий перелік доповнень, опираючись на нереалізований «проект Бутича». Після зацікавленої розмови з Пашутом він 1977 р. у Москві виголосив доповідь в Інституті історії СРСР, запропонувавши видати картографічну серію «Східна Європа в античній і ранньосередньовічній картографії (IV–XIII ст.)». Після обговорення та дискусії цей проект був оприлюднений у 1980 р.¹⁰⁵ За задумом автора, картографічна серія мала охоплювати чотири випуски, присвячені античній, європейській та східній картографії (останній відводилося дві частини). Однак Дашкевич був налаштований скептично: «Але хто мені дасть час та кошти, щоб його зреалізувати – той чотиритомний атлас факсиміле? Боюсь, що все це закінчиться на публікації проекту» (лист до Триярського від 10 жовтня 1980 р.). Незважаючи на передбачену невдачу (справді, далі проекту справа не рушилася), співпраця продовжувалася: того ж року Дашкевич отримав запрошення на листопадову конференцію з історичної географії в Москві, де мав виголосити доповідь про українську картографію XIV–XVI ст.

Другим великим археографічним проектом, що його ініціював учений на початку 1980-х рр. у рамках «Найдавніших джерел до історії народів СРСР», став сходознавчий. У 1984 р. на сторінках спеціалізованого бакинського часопису «Советская тюркология» було надруковано його статтю про публікацію корпусу давньоруських джерел, пов'язаних з тюркськими народами¹⁰⁶. На підставі аналізу насамперед західної літератури, включно з розкритикованою в Україні працею Омеляна Пріцака «Походження Руси», Дашкевич обґрунтовував принципи підбору матеріалів, їх фонетичного відтворення, засади археографічної передачі текстів та коментування. Проте у цьому проекті (виконується досі, з 1993 р. – під уточненою назвою «Найдавніші джерела до історії Східної Європи») згаданому тюркологічному корпусу місця не знайшлося¹⁰⁷. Забутим залишився також картографічний проект Дашкевича, бо на сьогодні ще ніхто не взявся за видання найдавніших карт до історії нашого регіону – ні в Україні, ні в Росії.

Світлий акорд: Археографічна комісія та Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства (1988-2010). Початок українського національного

¹⁰⁴ Древнейшие источники по истории народов СССР. Тематика и состав выпусков (Материалы для обсуждения). – М., 1976. – Ч. 1.

¹⁰⁵ Дашкевич Я. Р. Проект издания древнейших картографических источников по истории народов СССР // Древнейшие источники по истории народов СССР. Тематика и состав выпусков (Материалы для обсуждения). – М., 1980. – Ч. 2. – С. 15-31 (републікується у нашому виданні).

¹⁰⁶ Дашкевич Я. Р. О создании корпуса древнерусских сообщений, посвященных тюркским народам // Советская тюркология. – Баку, 1984. – № 6. – С. 61-68 (републікується у нашому виданні).

¹⁰⁷ Станом на 2009 р. вийшло тільки три видання зі сходознавчої серії – всі на арабську тематику. див.: *Калинина Т. М.* Сведения ранних учёных Арабского халифата: Тексты, перевод, комментарий. – М., 1988; *Коновалова И. Г.* Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: Тексты, перевод, комментарий. – М., 2006; *Ее же.* Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII–XIV вв.: Текст, перевод, комментарий. – М., 2009.

відродження кінця 1980-х рр. породив в істориків надії на відновлення нездійснених та реалізацію нових видавничих планів. Історія України в той час здавалася суцільною «білою плямою», чи не кожен її період і тематичний напрямок вимагав зусиль науковців з підготовки збірників документів, створення каталогів, довідників архівних фондів тощо. Старі академічні інституції виявилися малоприсадибними інструментами для планованих великих археографічних проєктів. Найвдалішою формою організації наукової роботи видалася Археографічна комісія АН УРСР, відновлена ухвалою Президії Академії наук УРСР у жовтні 1987 р.

Коли 1988 р. відбулася Всеукраїнська археографічна нарада, Ярослав Романович, ще перебуваючи у полоні своїх сходознавчих зацікавлень, запропонував програму видання східних джерел з історії України¹⁰⁸. В окремій публікації історик деталізував цю програму, визначивши конкретний перелік східних пам'яток, що мали бути актуалізовані чи введені в науковий обіг українською історіографією (караїмські намогильні написи в Криму, єврейські хроніки часів Хмельниччини, митні книги Кафи кінця XV ст., вірменські хроніки Львова й Кам'янець-Подільського та ін.¹⁰⁹). Проте більшість з цих сходознавчих видань реалізувати не вдалося – на заваді, окрім банальних фінансових труднощів, стала відсутність кваліфікованих наукових кадрів з тюркології, вірменістики, арабістики та інших сходознавчих спеціалізацій. Створення 1991 р. у системі Академії наук України Інституту сходознавства ім. А. Кримського на чолі з Омеляном Пріцаком частково вирішило проблему розвитку сходознавчих напрямків української історичної науки¹¹⁰.

Заснування Інституту української археографії (з 1995 р. – Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського) у 1991 р., а наступного року – його Львівського відділення¹¹¹, яке очолив Ярослав Романович, обійнявши водночас посаду заступника директора Інституту, стало справжньою сатисфакцією за подвижницьку наукову діяльність ученого впродовж 1940–1980-х рр. У кадровій політиці Відділення Дашкевич свідомо та цілеспрямовано зробив ставку на не пов'язаних ідеологічними путями з радянським минулим молодих науковців, котрі тільки-но отримали вищу освіту. За його рекомендацією першими співробітниками (ще Археографічної комісії АН) стали Андрій Гречило, Надія Халак, Ярослав Федорук.

¹⁰⁸ Дашкевич Я. Р. Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. республік. наради (грудень, 1988 р.). – К., 1988. – С. 62-64 (републікується у нашому виданні).

¹⁰⁹ Дашкевич Я. Р. Східні джерела з історії України: проблеми видання // Український історичний журнал. – К., 1989. – № 11. – С. 149-152 (републікується у нашому виданні).

¹¹⁰ До цього часу Дашкевич вважав можливим розвивати сходознавство на регіональному рівні, наприклад у Львові, див.: Дашкевич Я. Україна та Схід: Вступне слово і доповідь // Проблеми дослідження історії України: Перший круглий стіл істориків (Славсько, 4-6 вересня 1990 р.): Доп., виступи, дискусія. – Львів, 1993. – С. 168-176.

¹¹¹ Про організаційні перипетії створення Археографічної комісії й перетворення її на Львівське відділення у складі Інституту української археографії та джерелознавства див.: Дашкевич Я. Львівська академічна археографія // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2002. – Т. 7. – С. 55. Див. також: Дашкевич Я. Чому археографія у Львові? // Рагуша. – Львів, 1993. – 13 квітня. – № 39. – С. 2; Капраль М. Археографічні та джерелознавчі дослідження у західному регіоні України: діяльність Львівського відділення Інституту археографії в 1991-2011 рр. (у друці).

Керуючи Львівським відділенням (вже у пенсійному віці – на 1991 р. йому було 65 років), Я. Дашкевич з величезним ентузіазмом поринув у працю. Саме в останнє двадцятиліття, до своєї смерті 25 лютого 2010 р., історик опублікував близько 2/3 усіх своїх статей, як член численних редколегій долучився до видання десятків часописів, збірників документів, окремих творів тощо. За неповними даними, Дашкевич був науковим консультантом для щонайменше семи здобувачів звання доктора історичних наук та керівником більше десяти кандидатських дисертацій. У надзвичайно широкій та розмаїтій палітрі наукових зацікавлень ученого у контексті джерелознавчих та археографічних досліджень слід виділити кілька напрямків: археографічні проекти (видання спадщини М. С. Грушевського, збірники документів з національно-визвольної боротьби 20–50-х рр. ХХ ст.), розвідки з картографії та історичної географії, геральдики, прапорництва, історії паперу та інших спеціальних історичних дисциплін.

Вивчення та опублікування праць Михайла Грушевського – наукового патрона Інституту української археографії та джерелознавства – стало пріоритетним завданням не тільки науковців-археографів у Києві, але й у Львові. Ще у 1989 р. за ініціативою Дашкевича при Археографічній комісії АН УРСР було створено комісію з видання спадщини Грушевського, яку він і очолив (лист до Григорія Грабовича від 4 листопада 1989 р.). Коли з 1991 р. почала виходити факсимільним способом відтворена епохальна для українського народу десятитомна «Історія України-Руси» М. Грушевського, виникла необхідність додати до неї ґрунтовний науковий апарат. Праця над ним провадилася у Львівському відділенні й дала свій результат у вигляді двох томів покажчиків за редакцією Дашкевича¹¹².

Після започаткування у 2002 р. видання 50-томного зібрання творів М. Грушевського львівські науковці під керівництвом Дашкевича також залучилися до цього проекту, беручи активну участь у підготовці до друку серії історичних праць видатного українського історика як упорядники та автори передмов до окремих томів¹¹³.

Дослідження визвольної боротьби 1920–1950-х рр. у незалежній Україні розпочиналися фактично з чистого аркуша, вимагаючи систематичних археографічних пошуків та оприлюднення віднайдених документів. Ще в першій половині 1990-х рр. Дашкевич розробив програму виявлення та публікації історичних матеріалів про українські визвольні змагання у ХХ ст.¹¹⁴ Кілька археографів з Львівського відділення – Орест

¹¹² *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 2000. – Т. 11: Покажчик імен / Упоряд. М. Капраль, Я. Федорук; *Його ж.* Історія України-Руси. – Львів, 2010. – [Т. 11, кн. 2]: Географічний та етнічний покажчик / Упоряд. І. Сточилас, Н. Халак. Проект ще не завершений – триває праця над бібліографічним томом цієї серії.

¹¹³ *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2004. – Т. 6: Серія: Історичні студії та розвідки (1895–1900) / Упоряд. М. Капраль, авт. передмови Я. Дашкевич; 2005. – Т. 7: Серія: Історичні студії та розвідки (1900–1906) / Упоряд. та авт. передмови М. Капраль; 2007. – Т. 8: Серія: Історичні студії та розвідки (1906–1916) / Упоряд. та авт. передмови М. Капраль, А. Фелонюк; 2009. – Т. 9: Серія: Історичні студії та розвідки (1917–1923) / Упоряд. та авт. передмови М. Капраль, А. Фелонюк, за участі В. Шульги.

¹¹⁴ Див. його статті у львівській пресі, перевидані нещодавно: *Дашкевич Я.* Чи відкриються свіжі сторінки історії УПА? // *Його ж.* «...Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика. – К., 2011. – С. 206–212; *Його ж.* Національно-визвольна боротьба 40–50-х рр. у світлі ворожих архівів // Там само. – С. 213–214 (републікується у нашому виданні). Див. також матеріали конференції: Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ ст. в Україні: 36. матеріалів Першої міжнар. наук. конф. (Львів, 25–26 червня 1991 р.) / Ред. кол. Я. Дашкевич [та ін.]. – Львів, 1993.

Дзюбан, Тарас Андрусин, Кость Бондаренко – працювали у місцевих архівах, займаючись цільовим пошуком документів. Національно-визвольній боротьбі був присвячений один з випусків періодичного видання «Україна в минулому» (1993, вип. 3), що містив підбірку джерел і статей на цю тему.

За редакцією Дашкевича вийшло кілька томів джерельних праць про національно-визвольні змагання українців у минулому столітті. 2001 року з'явився друком корпус документів про відновлення Української держави у Львові 1941 р.¹¹⁵ Батьки історика – Олена Степанів та Роман Дашкевич – визначні постаті героїчної доби УНР та ЗУНР – заслужили на окрему книгу, до якої були включені всі віднайдені спогади та есеї про них¹¹⁶. Знаковим виданням став упорядкований Ярославом Дашкевичем збірник особливо таємних документів про розмах повстанського руху та репресії радянської каральної системи у 1944–1948 рр., що відкладалися органами безпеки для найвищих керівників держави Йосифа Сталіна та В'ячеслава Молотова¹¹⁷. Опубліковані матеріали дозволили спростувати багато історичних міфів, що їх цілеспрямовано вкарбовували у нашу свідомість за радянських часів, як-от: про нечисленність УПА, про відсутність підтримки повстанців місцевим населенням, про їхні зв'язки з фашистською Німеччиною.

Останнє двадцятиліття стало розквітом історії української картографії – також великою мірою завдяки зусиллям Дашкевича. Ще у 1990 р. він взяв участь (разом з Марією Вавричин, Юрієм Мициком та Наталею Яковенко) у виданні та коментуванні відомого твору «Опис України»¹¹⁸ французького картографа Гійома Левасера де Боплана, котрому згодом присвятив кілька серйозних історіографічних та джерелознавчих розвідок¹¹⁹. Очолюване вченим Львівське відділення відновило започатковану 1931 р. видатним картографом Веніямином Кордтом серію «Пам'ятки картографії України». У 2000 р. світ побачило факсиміле «Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року» (упорядники – М. Вавричин, О. Голько; редактор – Я. Дашкевич) з передмовою, реєстром та ідентифікацією всіх картографічних об'єктів, включно з населеними пунктами, річками, озерами, лісами станом на середину XVII ст. У наступні роки в цій же серії вийшло два ґрунтовних видання карт із зображенням території

¹¹⁵ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Зб. док. і матеріалів / Упоряд. О. Дзюбан, ред., авт. передмови Я. Дашкевич, В. Кук. – Львів, 2001.

¹¹⁶ Олена Степанів – Роман Дашкевич: спогади і нариси / Упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк. – Львів, 2009.

¹¹⁷ «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. / Упоряд. Я. Дашкевич, В. Кук; авт. передмови В. Гриневич. – Львів, 2010.

¹¹⁸ Дашкевич Я. Коментарі // Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк (далі – Опис України). – К., 1990. – С. 158, 161–185.

¹¹⁹ Дашкевич Я. Українська бопланіана // Боплан Г. Л. де. Опис України. – К., 1990. – С. 209–232; Його ж. Боплан в українській та російській історіографії (до 1990 р.) // Боплан і Україна: Зб. наук. праць. – Львів, 1998. – С. 46–77; Його ж. Бібліографічна Бопланіана // Там само. – С. 294–318; Його ж. Боплан у дослідженнях 1991–2000 рр.: підсумки і завдання // Історичне картознавство України: Зб. наук. праць. – Львів: К.: Нью-Йорк, 2004. – С. 95–102; Його ж. Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини) // Там само. – С. 103–117 (републікується у нашому виданні).

пізньосередньовічної та ранньомодерної України¹²⁰, що отримали високі відгуки науковців по всій Україні та за кордоном.

Джерелознавчу складову наукової діяльності органічно доповнювали історіографічні дослідження картографічного, географічного минулого українських земель. Більшість статей з цієї проблематики, що були опубліковані на сторінках наукових збірників, стали плідним результатом картографічних конференцій, які відбувалися під керівництвом проф. Дашкевича¹²¹.

Ярослав Дашкевич був одним з ініціаторів заснування у 1990 р. Українського геральдичного товариства, яке очолив Андрій Гречило, в подальшому науковий співробітник Львівського відділення Інституту археографії. У 1990-х рр. Дашкевич виступав чи не на кожній геральдичній конференції, організованій товариством. На відміну від радянського періоду, коли предметом зацікавлень історика була насамперед символіка та геральдика вірменських колоній в Україні, у цей час Дашкевич розкрився як вдумливий та креативний дослідник української національної символіки. Перші його публікації на межі 1980–1990-х рр. мали переважно науково-популярний, просвітницький характер, адже потрібно було зламати вкорінені у масовій свідомості комуністичні стереотипи та поширити знання про українські національні символи¹²². Коли ж національна символіка була затверджена Верховною Радою, вчений зайнявся систематичними студіями в сфері української геральдики та прапорництва. Йому належить низка ґрунтовних розвідок про геральдику часів Галицько-Волинської держави¹²³, про прапори козацької епохи¹²⁴. У ділянці геральдики в 1990-х рр. Дашкевич залишив кілька яскравих критичних відгуків про поверхові, нефахові, деколи навіть скандальні публікації¹²⁵.

¹²⁰ Україна на стародавніх картах: кінець XV – перша половина XVII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К., 2004; Україна на стародавніх картах: середина XVII – друга половина XVIII ст.: Атлас репродукцій / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К., 2009.

¹²¹ Боплан і Україна: Зб. наук. праць / Ред. кол. М. Вавричин, О. Голько, Я. Дашкевич. – Львів, 1998; Картографія та історія України: Зб. наук. праць / Упоряд. М. Вавричин. – Львів; К.: Нью-Йорк, 2000; Історичне картознавство України: Зб. наук. праць / Упоряд. М. Вавричин. – Львів; К.: Нью-Йорк, 2004; Історична топографія і соціотопографія України: Зб. наук. праць / Упоряд. М. Вавричин. – Львів, 2006.

¹²² Дашкевич Я. Р. Символи, символи... – Львів, 1990: Про державну символіку України: Рекомендації наук. конф. «Історичні традиції української національної символіки» // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 2 серпня. – № 139. – С. 2 (серед підписів – Я. Дашкевич); Степанів Ярослав [Дашкевич Я.]. Потрібен герб, бо час друкувати українські гроші // Ратуша. – Львів, 1991. – 9-10 жовтня. – № 107. – С. 2 (републікуються у нашому виданні).

¹²³ Дашкевич Я. Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // Третя наукова геральдична конференція (Львів, 4-5 листопада 1993 р.): Зб. тез повідомл. та доп. – Львів, 1993. – С. 32-33; Його ж. Володимир-волинська печатка 1324 року: міська чи князівська // Знак. – Львів, 1997. – Ч. 13. – С. 8-9; Його ж. Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XIV ст.) // Там само. – 1998. – Ч. 16. – С. 6-8 (републікуються у нашому виданні).

¹²⁴ Дашкевич Я. Прапори задунайських запорожців (XVIII–XIX ст.) // Знак. – Львів, 2008. – Ч. 46. – С. 8; Його ж. Прапор Богдана Хмельницького: факти і фікції // Там само. – 2010. – Ч. 50. – С. 3-8. Передрук: Прапори козацької доби // Записки НТШ. – Львів, 2010. – Т. 260: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Кн. 2. – С. 107-126 (републікується у нашому виданні).

¹²⁵ Дашкевич Я. Гра в геральдику: (По сторінках книги О. Братка-Кутинського «Феномен України» (Київ, 1996)) // Знак. – Львів, 1996. – Ч. 12. – С. 6-7; Корибут Я. [Дашкевич Я.]. Вільям Похльобкин і українська символіка // Там само. 1997. – Ч. 13. – С. 15 (републікується у нашому виданні).

У 2000-х рр. історик повернувся до глибоких аналітичних розвідок з історії паперу в Україні. Він опублікував, суттєво доповнивши не видану 1972 р. передмову до каталогу українських філіграней Ореста Мацюка¹²⁶, а також велике дослідження з мовознавчим ухилом про східний аспект в історії паперу на українських теренах¹²⁷.

В останнє двадцятиліття свого життя Дашкевич активно долучався до організаційної діяльності у відновленому Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові. Необхідно згадати і про його підготовку до друку спільно з Олегом Купчинським окремого тому «Записок НТШ»¹²⁸, участь на засіданнях Історичної та Археографічної комісії НТШ з доповідями та рефератами¹²⁹. Втім, основні організаційні та творчі зусилля вченого були спрямовані на його виняткове дітище – Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства. Під керівництвом Ярослава Дашкевича ця інституція здобула лідерські позиції в кількох напрямках української гуманітарної науки – історичній картографії, історії геральдики, історії міст в Україні, історії Церкви. Видатний український історик, ставши вчителем і наставником для молодих колег, багаторічною спільною працею з ними сформував свою історичну школу (Андрій Гречило, Мирон Капраль, Ігор Скочиляс, Ярослав Федорук та ін.), адепти якої хоч і не пов'язані єдиною тематикою та хронологією досліджень, але є близькими за методологічними принципами історичних та джерелознавчих студій.

Майстерність історика: засади методології джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін (замість висновків). Загальновідомо, що сучасна історична наука – і в Україні, і в світі – переживає кризу. Для Дашкевича це було очевидно ще в далекі радянські часи. Фундамент цієї науки – джерело та джерелознавство – захитався, зазнавши потужної атаки різних ідеологічних систем. Відбувалося і відбувається повсюдне замовчування одних історичних фактів, спекулювання іншими, заміна фактології апріорними побудовами¹³⁰. Класичний позитивізм кінця ХІХ – початку ХХ ст., в основі якого було критичне ставлення до джерела, замінили різноманітні ідеологічні, псевдопатріотичні, а останнім часом і релятивістичні, «антиджерельні» тенденції¹³¹.

¹²⁶ Дашкевич Я. Філігранологія та завдання українського джерелознавства // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 284-332 (републікується у нашому виданні).

¹²⁷ Дашкевич Я. Папір в Русі-Україні: східний аспект (ІХ–ХІV ст.) // *Silva Regum*: Зб. наук. праць на пошану А. Б. Перналя. – Львів, 2007. – С. 95-123 (републікується у нашому виданні).

¹²⁸ Дашкевич Я., Купчинський О. Від редакторів тому // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 7-14 (републікується у нашому виданні).

¹²⁹ Див.: Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2: 1995-1997 рр.

¹³⁰ Дашкевич Я. Р. Спорные вопросы дипломатической практики Древней Руси // *История СССР*. – М., 1991. – № 4. – С. 100 (стаття написана на підставі виступу під час «Первых чтений, посвящ. памяти А. А. Зимина, Москва, 13-18 мая 1990 г.»).

¹³¹ Сучасний польський дослідник Томаш Стриєк, провівши сумлінний огляд окремих праць Дашкевича (здебільшого про національну історію України), нависив на нього ярлики «перенніалізму», «примордіалізму», «традиціоналізму», «націоналізму», «раціоналізму» та «позитивізму»: *Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość?: interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991-2004*. – Warszawa, 2007. – S. 418-419 (див. також подібні оцінки у

Майже півстоліття тому, ще в 1964 р., рецензуючи класичне видання «Історичні джерела та їх використання» (вип. 1), Ярослав Дашкевич написав, що «рівень розвитку історичної науки в цілому безпосередньо залежить від стану досліджень спеціальних історичних дисциплін»¹³², включаючи до них також джерелознавчі студії. Такого підходу історик дотримувався, оцінюючи заідеологізовані, заполітизовані праці як радянського періоду, так і сучасних західних авторів. Саме джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни були тими підвалинами, що, на його переконання, творили фундамент історичної науки. Знання в цих ділянках і визначали фаховість досліджень, вірогідність і тривкість історичних конструкцій та гіпотез.

Дашкевич отримав філологічну освіту у Львівському університеті, до того ж самостійно вивчив чимало мов (класичних, західноєвропейських та східних). Тривала й систематична професійна праця з бібліографічною інформацією, а також із архівними джерелами дали йому класичну історико-філологічну базу для глибоких різнобічних студій широкого спектру (сходознавство, вірменістика, україністика, мовознавство, книгознавство, етнографія, джерелознавство, спеціальні історичні дисципліни тощо).

Один з небагатьох українських вчених-істориків Дашкевич у радянські часи зумів подолати «залізну завісу» відчуження, що розділяла дослідників у Радянському Союзі та за кордоном, унеможлижуючи контакти із науковцями не тільки із Західної Європи та Америки, але й із ближнього зарубіжжя, наприклад з Польщі, Чехії, Угорщини. Навіть побіжно переглянувши збережене листування з іноземними колегами, переконанося, що це був насамперед науковий обмін інформацією. Так Дашкевич дізнавався про наукові новинки, обговорював нові концепції, гіпотези, врешті пересилав свої статті для публікації за кордон¹³³. Написаним у далеких 1960–1970-х рр. його аналітичним розвідкам з історії української дипломатики, історії паперу¹³⁴ властиве неймовірне у ті часи для українських науковців широке використання зарубіжної літератури, яку дослідник аналізує докладно, по суті, а не лише за титулами праць.

Дуже плідним було наукове співробітництво Ярослава Дашкевича з польським сходознавцем Едвардом Триярським, у співавторстві з яким він видав низку статей та одну монографію. До маловідомих сторінок наукових контактів львівського історика в 1960-ті рр. належить його пропозиція угорському дослідникові Едмонду Шютцу опублікувати в Києві кам'янецькі вірмено-кипчацькі документи. «Але для цього

монографії: *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 268-270). Доволі скептично та іронічно Стрик пише: «Дашкевич незмінно переконаний у тому, що уважне читання джерел неодмінно приводить до відкриття правди про минуле. Її пізнання має засадниче значення – інформаційне та моральне – для сучасної спільноти» (*Stryjek T.* Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość?.. – S. 418). Водночас польський історик не міг не відзначити у Дашкевича «ерудицію, інтерпретаційне новаторство і розвинуту методологічну свідомість» (*Ibid.* – S. 419).

¹³² *Дашкевич Я. Р.* Новий збірник статей, присвячений спеціальним історичним дисциплінам. – Рец. на кн.: *Історичні джерела та їх використання*: [Зб.]. – К.: Наукова думка, 1964. – Вип. 1. – 288, [3] с. // *Архіви України*. – К., 1966. – № 1. – С. 64.

¹³³ Див.: *Сисин Ф.* Ярослав Дашкевич як історик України // *Лицар духу: Меморіальний зб., присвяч. проф. Я. Дашкевичу*. – Львів, 2011. – С. 15.

¹³⁴ *Дашкевич Я. Р.* Стан та завдання української дипломатики... – С. 113-137; *Его же.* Бумага для царя или государева бумага? О начале производства бумаги в Московском государстве XVI в. // *Russia Mediaevalis*. – München, 1987. – Т. 6. 1. – С. 221-247; *Його ж.* Філігранологія та завдання українського джерелознавства... – С. 284-332 (остання стаття через цензуру була видана тільки у 2000 р.).

потрібно погодження у відповідних інстанціях в Києві» (лист до Бутича від 19 жовтня 1967 р.).

Критикуючи теоретичну західну думку за апіоризм, релятивізм, відхід від джерельних студій¹³⁵, Дашкевич творчо використовував та органічно залучав до українського контексту західні історичні й соціологічні здобутки. Чи не найвдалішим прикладом такої творчої екстраполяції на національний ґрунт є концепція Великого кордону американського історика кінця ХІХ ст. Фредеріка-Джексона Тарнера та його послідовників. Саме завдяки Дашкевичу, вона здобула в Україні велику популярність, ставши важливим напрямком не тільки спеціальних історико-географічних студій, але й багатоглядних культурологічних, історіографічних синтетичних оглядів.

Очевидно, у повоєнний період, під час спільної праці над концептуальним проектом «Репертуару української книги 1798-1916 рр.», Юр Меженко прищепив Дашкевичу широке бачення горизонтів історичного дослідження. Надзвичайно характерною є відповідь Ярослава Романовича в 1967 р. на пропозицію Бутича виступити на ІІІ науковій конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: спершу львівський дослідник подав тему «Актуальні завдання української радянської археографії», але пізніше дописав: «Якщо б запропонована мною тема не підійшла, можна цілком безболісно слово “археографії” замінити словом “дипломатики” або “палеографії”» (лист до Бутича від 5 січня 1967 р.). Вчений уже тоді володів енциклопедичними знаннями у цих спеціальних історичних дисциплінах і був готовий поділитися ними із сучасниками. Правда, у радянську добу така готовність часто сприймалася заідеологізованим науковим середовищем пасивно. Проголошувати й акцентувати нові наукові погляди було небезпечно. Партійні наглядачі від науки кілька разів карали Дашкевича за наукове «вільнодумство» звільненням з праці.

Учений чітко бачив перспективи досліджень української дипломатики, історичної картографії, історії паперу, просопографії та інших спеціальних історичних дисциплін. Кожну оглядову статтю, як і чимало своїх розвідок, він закінчував своїми знаменитими «дезидератами», вказуючи, що конкретно мали науковці вивчати в майбутньому. Формулювання завдань на перспективу базувалося не тільки на досконалому знанні минулої та сучасної історіографії – цьому сприяло також цілісне бачення шляху наукового розвитку, підсилене логічним, гнучким та системним мисленням. Частина з цих «дезидератів» була виконана пізніше (наприклад, словник архівознавчих термінів¹³⁶), утім, багато з них реалізовані лише частково або ще чекають свого часу і виконавця. Досі в нашій історіографії немає докладного реєстру нападів татар і турків на українські терени у ХV–ХVІІІ ст., як також переліку морських та сухопутних походів козаків на землі Османської імперії, каталогу козацьких січей з реєстрами кошових отаманів, паланкових полковників та іншої старшини¹³⁷. Численні гуманітарні інституції в

¹³⁵ Див., наприклад: *Дашкевич Я.* Постмодернізм та українська історична наука // *Його ж.* «...Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика. – К., 2011. – С. 329-346.

¹³⁶ Ідея цього видання була озвучена 1962 р. (*Іванович С.* [Дашкевич Я. Р.]. Архівознавство та інші допоміжні історичні дисципліни в Українській радянській енциклопедії // Науково-інформаційний бюлетень УРСР. – К., 1962. – № 1. – С. 71-72), а реалізована у 1998 р. (Архівістика: Термінологічний словник...).

¹³⁷ *Дашкевич Я. Р.* Козацтво на Великому кордоні // Український історичний журнал. – К., 1990. – № 12. – С. 20-22 (републікується у нашому виданні).

сучасній Україні ще не вирішили проблеми повної ретроспективної бібліографії історії України, не написано підручника з історії картографії, не опрацьовано серії з історико-правового дослідження установ в Україні, не видано каталогу видів та планів українських міст, не здійснено й багатьох інших загальних та конкретних наукових побажань ученого.

До історичного джерела «треба йти завжди проти течії» – акцентував Дашкевич в одній зі своїх розвідок¹³⁸. Цей парадоксальний на перший погляд джерелознавчий підхід вчений протиставляв стандартизованим, рутинним та утилітарним методам використання джерельних відомостей, коли історики довіряються своїм попередникам, некритично цитують опубліковані документи, неохоче «йдуть проти течії, тобто в напрямку до джерела». Дослідник продемонстрував не один ряд яскравих зразків глибокого аналітичного мислення, коли відомі багатьом ученим джерела піддавалися всебічному та критичному аналізу, внаслідок чого автор доходив нових цікавих фактів та узагальнень. Саме Дашкевич уважно прочитав переглянута не одним істориком латиномовну експлікацію та на підставі інших історичних даних, повної бібліографічної інформації визначив правильну дату створення Кипріаном Томашевичем гравюри Кам'яця-Подільського – у 1673-1679 рр.¹³⁹ 1997 року Дашкевич викрив польських істориків-фальсифікаторів міжвоєнного періоду, які апокрифічне гасло герба Львова 1936 р. «*Leopolis semper fidelis*» («Львів завжди вірний») нібито побачили на печатці XVII ст.¹⁴⁰ Насправді це гасло виникло за українсько-польського антагонізму в Галичині у першій чверті XX ст. В одній зі своїх останніх статей про прапор Хмельницького вчений спростовує неправильну атрибуцію пам'ятки та подає всесторонню сигілографічну критику цього джерела, що було безпідставно оголошене єдиним збереженим прапором гетьмана¹⁴¹.

Класичним прикладом критичного ставлення не тільки до утилітарної, споживачької інтерпретації джерел, а й до недостатньої культури археографічного видання може слугувати розвідка Дашкевича про достовірність та вірогідність публікації опису Київського замку 1552 р. за матеріалами Литовської метрики¹⁴². Після архівознавчого дослідження про долю оригіналу, перекладів та копій опису замку, а також археографічних студій україномовної копії в «Архиве Юго-Западной России» та польськомовної копії у 1844 р., детального порівняльного текстологічного аналізу обох публікацій історик дійшов висновку про їх незадовільний рівень і необхідність нового критичного видання¹⁴³.

¹³⁸ Дашкевич Я. Р. Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв.: Актуальные аспекты публикаций // Советская тюркология. – Баку, 1990. – № 3. – С. 20 (републікується у нашому виданні).

¹³⁹ Дашкевич Я. Р. Зображення Кам'яця-Подільського 70-х років XVII–XVIII ст. як історико-топографічне джерело // Проблеми історичної географії України: 36. наук. праць. – К., 1991. – С. 43-54 (републікується у нашому виданні).

¹⁴⁰ Дашкевич Я. Апокрифічний девіз герба Львова 1936 р. // Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27-29 березня 1997 р.): Матеріали. – Львів, 1997. – С. 24-25.

¹⁴¹ Дашкевич Я. Прапор Богдана Хмельницького: факти і фікції // Знак. – Львів, 2010. – Ч. 50. – С. 3-8 (републікується у нашому виданні).

¹⁴² Дашкевич Я. Р. О достоверности публикации материалов Литовской метрики по данным описания Киевского замка 1552 г. // Исследования по истории Литовской метрики: Сб. науч. трудов. – М., 1989 (1990). – С. 158-184 (републікується у нашому виданні).

¹⁴³ До речі, Володимир Кравченко нещодавно здійснив подібне критичне видання опису українських замків 1545 р.: Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. – К., 2005.

Для Дашкевича не існувало безпомильних авторитетів – він дотримувався історіографічної та джерелознавчої засади *nemo credere*, яку свого часу сповідував Михайло Грушевський. Не довірився він Івану Вагилевичу, котрий стверджував про існування паперового виробництва у Галичі XII ст.¹⁴⁴, вступив у дискусію з Антонієм Прохаскою, що сплутав ціху з міською печаткою¹⁴⁵, поправив Юхима Сіцинського, який, не бачивши оригіналу печатки *de visu*, сплутав святого Миколая зі святим Петром – патроном руської юрисдикції в Кам'янці-Подільському¹⁴⁶. З'ясовуючи генезу назви Поділля, не погоджується вчений ні з Володимиром Антоновичем, ні з Михайлом Грушевським¹⁴⁷. Вступає в дискусію Дашкевич і з Омеляном Пріцаком, котрий неточно інтерпретував слово давньоруської пам'ятки «языкъ» – у сучасному розумінні цього терміна (*lingua*), тоді як у тексті насправді йшлося про «народ, плем'я, етнос»¹⁴⁸. Дослідник сміливо вказує корифеєві радянської гуманітаристики Дмитрові Лихачову на перебільшення культурного ізоляціонізму й автохтонізму в стосунках Русі зі Сходом у княжий та пізніші періоди¹⁴⁹. Академіка Бориса Рибакова з його послідовниками львівський історик прямо звинувачує в «крайньому суб'єктивізмі», наслідками якого стали гадані «відкриття» нових текстів грамот у руських літописах¹⁵⁰. Такі приклади наукової полеміки з найбільшими авторитетами в історичній науці (з деякими з них Дашкевич підтримував добрі стосунки, як-от з Омеляном Пріцаком) засвідчують високий рівень професійної кваліфікації вдумливого та прискіпливого історика та джерелознавця, дослідника спеціальних історичних дисциплін. Його погляди як авторитетні приймають у сучасній зарубіжній історіографії. Наприклад, польський дослідник Анджей Янечек, у статті про початки локації Перемишля на магдебурзькому праві, прийняв тезу Дашкевича про «застосування тризуба в часи князювання Льва Даниловича», тоді як лев появився у гербі галицько-волинських володарів не раніше XIV ст.¹⁵¹

Для Дашкевича як історика був важливий український контекст, українське бачення наукової проблеми. Безумовно, це не означало відмови від аналізу іноземної літератури, історичних пам'яток та джерел, що зберігалися у закордонних архівах та книгосховищах. Пишучи розвідку про історію українського паперу, дослідник послідовно проходить по історіографічному «периметру» кордонів українських земель, розглядаючи праці російських, білоруських, польських, молдавських, румунських, угорських, словацьких науковців. Після століть бездержавності для нього було важливо

¹⁴⁴ *Stepaniv J. A Legend about Paper Manufacturing in Thirteenth-Century Ukraine // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1978. – Vol. 2. – № 4. – P. 423-429* (републікується у нашому виданні).

¹⁴⁵ *Дашкевич Я. Позадодкументне застосування печаток і ціх на західноукраїнських землях (XV–XVIII ст.) // Знак. – Львів, 2000. – Ч. 21. – С. 4-5* (републікується у нашому виданні).

¹⁴⁶ *Дашкевич Я. Р. Кам'янець-Подільський XVI–XVIII ст.: місто трьох гербів // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. – Львів, 2003. – С. 75-94* (републікується у нашому виданні).

¹⁴⁷ *Дашкевич Я. Р. Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція історії дожовтневого періоду): Тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 58-60* (републікується у нашому виданні).

¹⁴⁸ *Дашкевич Я. Р. О создании корпуса древнерусских сообщений... – С. 65.*

¹⁴⁹ *Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222: Праці історико-філософської секції. – С. 31* (републікується у нашому виданні).

¹⁵⁰ *Дашкевич Я. Р. Стан та завдання української дипломатики... – С. 132.*

¹⁵¹ *Janeczek A. Ząb kniazia Lwa. W kwestii wiarogodności przemyskiego przywileju wójtowskiego // Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej. – Wrocław; Praha. 2002. – S. 181-188.*

подолати тяжіння москво- та євроцентризму (окцидентоцентризму) в історичних дослідженнях¹⁵². Переважання цих та інших ідеологічних орієнтацій зумовлювалося тим, що, за словами Дашкевича, «джерельність наукових досліджень, в основному, була зведена нанівець. Сьогодні на перевірній джерельній базі відбувається – чи, точніше, повинна відбуватися – відмова від будь-якого зовнішнього центрризму, а в повні права мають вступати інтереси української науки, обґрунтовані ретельною перевіркою джерел»¹⁵³.

Український науковий інтерес та контекст для вченого не означав потурання нефаховості, «ура-патріотизму під жовто-блакитними кольорами», прикрашанню дійсності, замовчуванню незручних фактів тощо. Для Дашкевича історія справді за античною традицією була вчителькою життя (*magistra vitae*): «нам підсовують фальшиве минуле, щоб на ньому будувати фальшиве сучасне і майбутнє»¹⁵⁴. Так, викладаючи завдання просопографії та створення українського біографічного словника, історик підкреслював, що не потрібно оминати незручних («сором'язливих») тем особистого життя, хвороб видатних українців¹⁵⁵. Адже дуже важко знайти людей, життя яких можна було б позначити тільки світлими або тільки чорними барвами.

Провідною засадою історичного світогляду Дашкевича була теза про взаємопов'язаність джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін власне з історичною наукою, конкретно-історичною практикою. У 2000 р., під час захисту докторської дисертації Сергієм Білоконем, в обговоренні він висловив свій джерелознавчий постулат: «У нас зафіксувався такий стереотип, що джерелознавство – це має бути по пунктах. Ось такі види джерел, ось є питання, критерії достовірності... і це буде джерелознавство. А якщо всі ці критерії застосувати на практиці і побудувати на тому високонаукову роботу, то це вже не джерелознавство. Я не знаю, як відповісти на це протиріччя, але мені здається, що треба в джерелознавстві розрізняти теоретичну і практичну сторону. А для нас, істориків України, на сьогодні, вибачте, практична сторона є набагато важливіша, бо вона розкриває те, чого ми не знаємо»¹⁵⁶.

Розвиток дипломатики, палеографії чи будь-якої іншої історичної дисципліни завжди детермінується вирішенням конкретних дослідницьких проблем і залежить від її практичного застосування в історичних студіях. Описуючи завдання метрології як наукової дисципліни, Дашкевич наголосив, що її адепти повинні не лише визначати реальний зміст різних мір та величин, але й простежувати історичний розвиток інституцій, пояснювати зміни у мірах: з «визначенням їхнього соціального змісту, який неможливо встановити без висвітлення конкретних історичних умов виникнення та

¹⁵² Публіцистичний виклад питання див.: Дашкевич Я. Болючі проблеми з історії Східної Європи // *Його ж.* «...Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика. – К., 2011. – С. 540-546: *Його ж.* Стан і перспективи історичної науки в Україні // Там само. – С. 298-319 та ін.

¹⁵³ Дашкевич Я. Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії // Український біографічний словник: історія і проблематика створення: Матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 8-9 жовтня 1996 р.). – Львів, 1997. – С. 42 (републікується у нашому виданні).

¹⁵⁴ Дашкевич Я. Росія. Україна та союзи 1919-1922 рр. // *Його ж.* «...Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика. – К., 2011. – С. 127.

¹⁵⁵ Дашкевич Я. Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії... – С. 42-44.

¹⁵⁶ Білокінь С. Ярослав Дашкевич: шлях у науці... – С. 51.

поширення мір, без з'ясування функцій установ, від котрих залежало визначення конкретного змісту мір та контроль за їхнім дотриманням»¹⁵⁷.

Ця засада взаємопов'язаності джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін з історичним контекстом була однією з основних у науковій творчості вченого. У статті про володимир-волинську печатку 1324 р. він докладно розкрив суто сигілографічні аспекти питання і врешті-решт вийшов на історичне узагальнення: князь Юрій II Болеслав Тройденевич був на князівському троні уже в травні 1324 р., а не у 1325 р., як досі вважалося¹⁵⁸. Геральдичне дослідження про герби національних громад Кам'янця-Подільського¹⁵⁹ під пером Дашкевича у підсумковій частині перетворюється на історичну студію з оригінальними висновками, що герби ілюструють реальне існування трьох національних громад у місті¹⁶⁰. Франк Сисин назвав його статтю про Василя Капніста «науковим шедевром»¹⁶¹ саме через віртуозне застосування автором джерелознавчих методологій. До цієї розвідки у літературі побували різні думки про можливість чи неможливість місії Капніста до прусського двору в 1791 р., але після публікації Дашкевича тільки невіглас може заперечувати цей факт.

Знання в ділянці джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін учений зіставляє з історичними відомостями і навпаки: знання історіографії нерідко дозволяє спростувати хибні факти джерел, наприклад картографічних. Так, у статті про Великий кордон за картами Боплана¹⁶² Дашкевич спочатку простежує прикордонну лінію за мапами французького картографа, ідентифікуючи неправильно подані ним назви населених пунктів. При цьому, на підставі історичної оцінки польсько-турецьких дипломатичних зв'язків, військових впливів обох держав, народної колонізації Північного Причорномор'я, Дашкевич уточнює інформацію Боплана. Зокрема, він доводить, що картограф XVII ст. розміщував польсько-турецький кордон дещо південніше від реально існуючого, відображаючи польські урядові претензії на деякі спірні території.

Дослідник постійно закликав відмовитися від зайвого теоретизування, від апіорних схем у джерелознавстві та спеціальних історичних дисциплінах, не заперечуючи, звісно, значення обґрунтованих аналітично-теоретичних праць. У Дашкевича ми можемо знайти блискуче розв'язані теоретичні проблеми розрізнення картографії та картознавства, філігранології й історії паперу, дипломатики і документознавства¹⁶³. Також він показав, що предмет дослідження краєзнавства відрізняється від дослідницької території локальної історії¹⁶⁴.

¹⁵⁷ Дашкевич Я. З історії метрологічної служби в Україні (XV – першої половини XVII ст.) // Народознавчі Зошити. – Львів, 2003. – Зош. 5-6. – С. 679 (републікується у нашому виданні).

¹⁵⁸ Дашкевич Я. Володимир-волинська печатка 1324 року... – С. 9.

¹⁵⁹ Дашкевич Я. Р. Кам'янець-Подільський XVI–XVIII ст. ... – С. 75-94.

¹⁶⁰ Пор. нещодавнє польське дослідження історії міста, де української (руської) громади майже немає: *Król-Mazur R. Miasto trzech nacji, Miasto trzech nacji, studia i dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku.* – Kraków, 2009.

¹⁶¹ Сисин Ф. Ярослав Дашкевич як історик України... – С. 17-18.

¹⁶² Дашкевич Я. Великий кордон України за картами Боплана... – С. 103-117.

¹⁶³ Дашкевич Я. Р. Питання розвитку історіографії спеціальних дисциплін історії України // Архіви України. – К., 1970. – № 4. – С. 10.

¹⁶⁴ Дашкевич Я. Р. Новий збірник статей, присвячений спеціальним історичним дисциплінам... – С. 64.

Дашкевич помічає зміни у новітніх історіографічних тенденціях, коли «джерело відходить у тінь», особливо при вивченні модерного періоду, і зростає роль позаджерельного історіографічного знання. Вихід з цієї ситуації вчений вбачає не тільки в подоланні заполітизованості та заідеологізованості науки, але й передовсім у підвищенні майстерності сучасного історика шляхом оволодіння дослідницькими прийомами спеціальних історичних дисциплін¹⁶⁵. У рецензії на книжку Наталі Яковенко про українську шляхту Ярослав Дашкевич підкреслює, що дослідниця перед виходом цієї книги довго «шліфувала своє перо на багатьох вдумливих, скрупульозних, побудованих на уважному вивченні джерел студіях з джерелознавства, історії установ, антропонамії, дипломатики, палеографії»¹⁶⁶.

На жаль, на сучасному етапі загалом слабого розвитку джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін в Україні¹⁶⁷ залишаються актуальними сформульовані Дашкевичем цілком реалістичні у плані виконання наукові постулати про створення довідників, бібліографічних покажчиків, підручників, підготовку кадрів наукових співробітників у цих важливих для поступу всієї історичної науки ділянках. Взірцями для майбутніх дослідників мають стати праці Ярослава Дашкевича з джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін – найкращі зразки професіоналізму, ретельності, ґрунтовності у нашій історіографії.

До збірника праць увійшло 103 публікації Ярослава Дашкевича, що з'явилися друком у 1962-2010 рр. За жанром переважають наукові статті аналітичного та оглядово-синтетичного характеру, подано також окремі узагальнювальні рецензії та рецензійні статті, передмови до видань документів чи джерелознавчих монографій, науково-популярні матеріали та тези виступів на конференціях, не опрацьовані автором у більших розвідках. За мовною ознакою домінують українські тексти – 89, 12 було оприлюднено російською мовою та 2 – англійською.

Упорядники свідомі того, що охопити весь доробок автора з джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін одним томом неможливо та й недоцільно. При укладанні змісту книжки була застосована засада уникання вже републікованих статей Ярослава Дашкевича, що вийшли останнім часом у кількох його книгах: «Вірменія і Україна» (2001), «Постаті» (2006-2007), «...Учи неложними устами сказати правду: історична есеїстика» (2011) та «Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть» (2011). Так, в останньому збірнику праць ученого знаходимо численні розвідки з джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, присвячені історії вірменських колоній в Україні,

¹⁶⁵ Дашкевич Я. Р. Джерельне та позаджерельне знання в історичному дослідженні // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 8. – С. 13-14 (републікується у нашому виданні).

¹⁶⁶ Дашкевич Я. Чи була українська шляхта? // Знак. – Львів, 1994. – № 5. – С. 14-15 (републікується у нашому виданні).

¹⁶⁷ Пор., наприклад, рівень розвитку філігранології в Західній Європі, за якого дослідники ставлять питання про можливість датування філіграней за математичною моделлю у проміжку до п'яти років: Дашкевич Я. Філігранологія та завдання українського джерелознавства... – С. 309.

які визнано за недоцільне дублювати у нашому томі¹⁶⁸. Виняток зроблено лише для кількох статей системного характеру та для текстів, що раніше публікувалися неповністю.

Структурно книжка складається з двох розділів: I. Джерелознавство; II. Спеціальні історичні дисципліни. Своєю чергою, другий розділ поділений за назвами спеціальних історичних дисциплін на дванадцять підрозділів. Окремі дисципліни, близькі за науковим спрямуванням (геральдика, емблематика; історична географія, топоніміка, соціотопографія), об'єднані в один підрозділ. Деякі з них, наприклад палеографія, не включені у назви рубрик (у кількох своїх розвідках Дашкевич здійснив розгорнутий палеографічний аналіз¹⁶⁹, але суто палеографічних статей не написав). У багатьох працях вченого, особливо джерелознавчого спрямування, використовується методологія кількох спеціальних історичних дисциплін, тому структура книжки є до певної міри умовною, приблизною класифікацією доробку автора.

Оскільки тексти друкувалися у різний час і в багатьох часописах та збірниках статей, було проведено літературне редагування, що передбачало узгодження з сучасними правилами української мови (наприклад, впроваджено літеру «г» у власних назвах іноземного походження), технічно уніфіковано примітки. Після кожного тексту вказано підставу його републікації (здебільшого це була перша публікація). Наведено також бібліографічну інформацію про передруки, доповнені, розширені й уточнені видання праць.

Від імені упорядників висловлюю особливу подяку Наталі Гудз, яка провела кропітку технічну підготовку статей до друку, літературному редактору Наталі Кіт – за здійснення величезної уніфікаційної роботи з текстом та науковими примітками, Галіні Сварник, керівникові «Меморіального музею-архіву Ярослава Дашкевича», – за всебічну допомогу в пошуку рукописів та книжок автора, проф. Едвардові Триярському та проф. Юрію Мицику – за можливість скористатися їхнім листуванням з ученим, Марії Бутич – за дозвіл працювати з листами Івана Бутича до Ярослава Дашкевича. Хочу також подякувати всім співробітникам Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, що різним способом долучилися до підготовки книги колишнього Керівника відділення, а також керівництву та співробітникам Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України, Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка – за сприяння у копіюванні праць видатного історика.

Мирон Капрал

¹⁶⁸ Дашкевич Я. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть / Упоряд. І. Гаюк. – Львів, 2011. У змісті цього збірника більше половини статей з джерелознавчої тематики.

¹⁶⁹ Див., наприклад: Дашкевич Я. Берлін, квітень 1791 р. Місія В. В. Капніста. Її передісторія та історія // *Його ж.* Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид., випр. та доповн. – Львів, 2007. – С. 213-214.

ЧАСТИНА I

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

**ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ И ПАРАИСТОРИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ
(К ИЗУЧЕНИЮ ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОГО
КНЯЖЕСТВА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIII В.)**

1. Проблема поиска дополнительных источников для освещения истории Галицко-Волынского княжества второй половины XIII в. возникла больше чем полтора столетия тому назад (работы Д. Зубрицкого, А. Петрушевича, И. Шараневича, в дальнейшем – И. Линниченко). Как известно, Галицко-Волынская летопись обрывается 1291 годом. Далее историю княжества приходилось конструировать на основании немногочисленных фрагментов из западных источников (преимущественно венгерских и польских анналов, дипломов, эпистолярия). Западные письменные памятники послужили также контрольным или дополнительным источником для периода истории галицко-волыньских земель, нашедшего освещение в летописи. Во время господства идей позитивизма с гиперкритическим отношением к источникам (наиболее видным представителем этого течения в украинской историографии являлся М. Грушевский) были отсеяны – преимущественно на основании чисто формальных (дипломатических, в частности) признаков – источники, признанные неподлинными – в первую очередь, многочисленные грамоты галицкого князя Льва Даниловича (1264–1301). Подобной участи подверглась также более поздняя, записанная в XIII–XV вв., параисторическая традиция. Поиски рациональных элементов в традиционных представлениях не проводились – подобные разыскания были объявлены априори ненаучными. Археологические данные для указанного периода оказались очень скудными. Только с конца 40-х – начала 50-х гг. XX ст. предпринимаются попытки переосмысления и реннтерпретации некоторых отброшенных ранее источников (эту работу проделал В. Пашуто, в дальнейшем подобным путем пошли И. Крипякевич, Г. Штекль, а также Н. Котляр, Ф. Шабульдо, Н. Андрусак, М. Димник, Н. Полонская-Василенко и др.). В настоящее время существует необходимость не только подвести промежуточные итоги источниковедческих изысканий, но и рассмотреть вопрос о расширении сложившегося корпуса источников путем привлечения более широкого круга письменных и материальных памятников. Пересмотру подлежит вопрос о фальсификации грамот князя Льва Даниловича, а также о путях определения достоверных элементов параисторической традиции.

2. В результате подробных разысканий нами предложена методика анализа грамот, приписываемых князю Льву (предварительные итоги опубликованы в 1985 г.). Сейчас нет серьезных возражений против признания подлинными следующих шести грамот: дарственных слуге Петру Сурме на село Боляновичи, литовцу Стефану Лизде на села Гордыню и Дорошево, литовцам Тутеню и Мойжеку на село Добаневичи, слуге Мелентию Турковичу на село Кольничичи, Кунату на села Риторовичи и Рогозно, а также продажной грамоты Иоганну на войтовство и церковь Св. Николая в Перемышле с

пожалованием магдебургского права (все грамоты недатированы; последние две – в латинском переводе). Кроме этого, можно считать доказанным, что в основе более чем десяти упоминаний о грамотах (неизвестных по своему тексту) лежат действительно существовавшие документы. Для сохранившихся текстов характерна однотипность формуляра, указывающая на происхождение из одной канцелярии. Устранены препятствия реального и историко-юридического порядка – имеются все основания считать, что во второй половине XIII в. в Галицком княжестве начали распространяться формы собственности, характерные для Западной Европы. Этим объясняется появление дарственных, выдаваемых преимущественно иностранцам. Нужно сказать при этом, что большое внимание, уделяемое Львом Даниловичем спорным политическим вопросам Центральной Европы, проявлялось не только в стремлении к территориальным приобретениям – в присоединении Люблинской земли и части Закарпатья к княжеству, в желании захватить краковский престол, но и в походах в Силезию, в демонстрации заинтересованности проблемами Чехии. Нельзя думать, что все эти действия могли осуществляться без ознакомления с западноевропейскими и другими институтами и что это знакомство никак не отразилось на внутренней жизни княжества, периодически, впрочем, оказывавшегося в пределах венгерской сферы влияния.

Источниковедческая реабилитация части грамот, изданных князем Львом, не в состоянии, однако, изменить критическое отношение к значительному комплексу действительно фальсифицированных в XIII–XV вв. грамот, своим формуляром соответствующих синхронным документам польской королевской канцелярии. Заключенные в подложных грамотах сведения о характере собственности, о топографических деталях соответствуют реалиям XV–XVII вв. – нет оснований для безоговорочной проекции всех этих данных на вторую половину XIII в. Историческую критику, тем не менее, в общем выдерживают сведения церковно-уставного порядка, содержащиеся в грамотах – они основаны на древней консервативной традиции типа обычного права. Подлинные грамоты князя Льва являются важнейшим историческим источником, отражающим внутренние социально-экономические отношения княжества, а также состояние его администрации и уровень письменной культуры. Анализ данных, сопровождающих сообщения о грамотах, позволяет отбросить господствующее мнение о том, что канцелярия князя Льва употребляла печать с изображением льва – в действительности привешивалась печать с родовым знаком Рюриковичей, т. наз. *sigillum dentale*, т. е. печать с зубом.

3. Комплексное рассмотрение параисторической традиции, зафиксированной преимущественно в нарративных источниках XV–XVIII вв., дает возможность воссоздать – компилятивным путем – следующую, существовавшую в представлениях того времени, картину Галицкого княжества (вместе с обликом ее правителя) второй половины XIII в. На Востоке Европы существовало сильное государство Льва, возглавляемое одноименным королем или императором. Торговый путь из Львова на Восток получил по его имени название «дороги Льва». Во Львове сохранялась пещера, в которой проживал дракон, умертвленный Львом, построившим неподалеку собор Св. Георгия (Юрия). Благочестивый князь являлся основателем нескольких монастырей (Спасского и Лаврского в Прикарпатьи), осыпал дарственными церкви, монастыри (включая львовских доминиканцев) и Перемышльскую епископию. С именем Льва связаны чудотворные иконы, среди них также Ченстоховская. Сам город Львов был основан именно Львом, о чем

сообщала надпись на городских воротах. Для защиты города он построил два замка, им был сооружен также дворец. В Карпатах он строил сторожевые башни с надписями, в которых упоминалось его имя. Во Львове о князе напоминали (кроме пещеры) гора (или горы) его имени, в окрестностях города – скалы, камни (возможно, межевые). Умер Лев, приняв постриг, и был похоронен в Лаврове, где в 1767 г. был найден его гроб. Как православные, так и католические монастыри считали князя своим благодетелем (покровителем?), в монастырях создавались его портреты в доспехах западного типа, но с галицко-волынской короной, даже скульптурные изображения. Лев являлся опекуном львовских и подольских армян, жаловал им привилегии, из их среды набирал личную дружину.

Переплетение в различных сюжетах реальных и возможных фактов вместе с мифическими преданиями свидетельствует о том, что после смерти Льва Даниловича в Галицкой Руси начала складываться довольно цельная княжеская легенда, получившая широкое распространение, ибо ее отзвуки находим даже в Испании и Италии. Представление о том, что большинство элементов легенды возникло только как следствие вольной интерпретации отантропонимического названия Львова, не выдерживает критики. На Руси много городов с отантропонимическими названиями, но ни в одном из них не возник столь значительный по объему репертуар преданий, освещающих личность основателя. Второстепенность топонимического фактора подтверждает то обстоятельство, что, вопреки действительному положению города, Львов вскоре после основания становится столицей княжества, не возникло наименование «Львовское княжество». Особого внимания заслуживают две сюжетные линии княжеской легенды: в одной отразилась сакральная связь между властью князя и Церковью (воплощенная в предании об убийстве змея с логическим его завершением – благочестивой кончиной в монастыре), во второй – личность безупречного воина, защищавшего свои земли от вторжения врагов вплоть до середины XIV в., т. е. до захвата Львова польским королем (несомненная контаминация личностей Льва I Даниловича и Льва II Юрьевича).

4. Составные элементы княжеской легенды нуждаются в дальнейшем аналитическом и компаративистском изучении. В качестве рабочей гипотезы можно выдвинуть предположение, что после потери независимости Галицким княжеством в монастырской среде было создано не сохранившееся житие Льва, наделившее своего героя как реальными, так и мифическими чертами, послужившими основой развивающегося культа. Одним из источников жития могла являться не дошедшая до нас Галицкая летопись. Неизвестный компилятор, создававший Галицко-Волынскую летопись, выбирая между Галицкой летописью, несомненно, героизировавшей Льва Даниловича, и враждебной ему Волынской летописью (Лев – убийца Войшелка, помощник и орудие татар), предпочел волынскую версию и отбросил Галицкую летопись, позаимствовав из нее только часть некролога Льва, подчеркивающую его воинские доблести. Дальнейшие исследования должны доказать жизнеспособность (или надуманность) гипотезы, а также определить пласты достоверных сведений, подвергшихся последующей мифологизации.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Письменные источники и параисторическая традиция: (К изучению источников по истории Галицко-Волынского княжества второй половины XIII в.) // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения: Чтения памяти чл.-корр. АН СССР В. Т. Пашуто (Москва, 18-20 апреля 1990 г.): Тез. докл. – М., 1990. – С. 41-45.

АДМІНІСТРАТИВНІ, СУДОВІ Й ФІНАНСОВІ КНИГИ В УКРАЇНІ XIII–XVIII СТ. (ПРОБЛЕМАТИКА, СТАН І МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ)

Розширення діапазону джерелознавчих досліджень у сучасній українській історіографії сприяло, між іншим, зростанню зацікавлення таким важливим історичним джерелом, як книги різноманітних середньовічних установ, складені протягом ряду століть. Однак, на жаль, вивчення їх ще не вийшло поза початкові, значною мірою вузькоемпіричні спроби. Систематичні аналітичні дослідження адміністративних, судових і фінансових книг українських установ майже не проводилися. Зокрема, ще зовсім не порушувалися питання про генезис книг на українському ґрунті, про їхню специфічно місцеву історію. По суті, відсутні історико-юридичні дослідження про минуле установ, від яких залишилося книжкове діловодство. А без знання їх історії, ролі та місця в адміністративно-судовій, а також суспільно-політичній системі минулого проводити класифікацію книг неможливо. В українському джерелознавстві ще не розроблено деякі питання термінологічного характеру, наприклад, досі невідомо, який зміст вкладається у невдалий термін «актова книга».

Ця стаття не претендує на вирішення вказаних та інших суміжних проблем. У ній лише звернемо увагу дослідників на ряд питань, пов'язаних з генезисом та історією книг в Україні, станом і методикою їх вивчення.

Попередньо зробимо кілька зауважень. По-перше, у статті не вживається термін «актова книга», що через непорозуміння увійшов до української джерелознавчої термінології. В середньовічній судово-адміністративній практиці терміни «акти» та «книги» використовувалися як тотожні. Тому запроваджений якимсь канцеляристом кінця XVIII ст. термін «актова книга» є тавтологічним. Він створює непереборні труднощі при спробі класифікувати книги – адже не в усі з них записували «акти». Книги фінансового характеру аж ніяк не поглинаються цим поняттям, хоча вони, безперечно, входять в єдину категорію книг як специфічного витвору діловодства середньовічних установ. Через це далі вживатимемо термін «книга», приєднуючи до нього, для детермінації, означення «судова», «адміністративна», «фінансова» тощо¹.

По-друге, щоб вирізнити книги з інших різновидів середньовічного діловодства, насамперед з окремих документів, встановлюємо такі їхні характерні особливості: а) континуаційність (хронологічна послідовність внесених до книги записів у межах певного відрізка часу); б) синхронність подіям (записи в книзі робили тоді, коли відбувалися певні події, а не пізніше); в) юридична сила (записи в книзі мали доказову силу в судовому процесі). З дипломатичного погляду поза межами поняття «книга» залишаються: а) окремі документи (з типовою для них одноразовістю та моментальністю, тобто одним-єдиним моментом – датою видачі документа; тому й інвентарні описи, для яких характерним є певний хронологічний момент, не вважаємо книгами, навіть якщо вони

¹ У цьому відношенні використовуємо досвід джерелознавства тих країн, в яких у середньовічному діловодстві застосовувалися книги (наприклад, Італії, Німеччини, Чехії, Польщі).

мають зовнішню, так би мовити, палітурну форму книги²; б) збірки текстів документів типу копіаріїв, дипломатаріїв (переписані в них копії не мали юридичної доказової сили)³; в) підручні канцелярські (маніпуляційні) реєстри, довідники, покажчики (наприклад, покажчики змісту книг – сумарії, ферації); г) різні види наративних джерел (мемуари, хроніки), хоча вони й можуть мати форму книг⁴.

По-третє, автор статті цілком усвідомлює наявність великого комплексу проблем, пов'язаних із з'ясуванням питання про місце книг серед джерел середньовічної історії України. Вивчення багатой літератури, присвяченої книгам на Заході, а також емпіричні дані, здобуті на базі українського діловодчого матеріалу, дають підстави говорити про необхідність дослідження книг у багатьох аспектах, з яких найважливішими є такі:

1) архівний та архівознавчий (книги як частина архівних фондів, складання допоміжних покажчиків до їхнього змісту, зокрема т. зв. реєстрів);

2) історико-юридичний (книги як результат діяльності установ та джерело з їхньої історії, а також з історії права);

3) джерелознавчий, в якому можна виділити кілька основних напрямів: а) історія книг як окремої категорії історичних джерел (з дослідженням проблеми реконструкції вже неіснуючих сьогодні книг); б) зміст книг як джерело суспільно-політичної й народногосподарської історії та джерело для студіювання спеціальних історичних дисциплін; в) книги як джерело для дослідження історії мистецтва (палітурництво), папірології з філігранологією, палеографії;

4) археографічний і текстологічний (публікація текстів книг).

З різноманітними дослідницькими аспектами тісно пов'язана вимога методики: вивчати книги, за змоги, з усіх кутів зору в межах певних генетичних комплексів книг (наприклад, книги судів окремих категорій, братств, цехів тощо).

Генезис книг в Україні – у зв'язку з тим, що найдавніші писемні пам'ятки такого типу не дійшли до нас – досі остаточно не з'ясований. Для висвітлення історії появи книг на території України важливе питання виникнення цієї форми діловодства в трьох центрах: італійському (міські книги, передусім для запису торговельних операцій)⁵, північнонімецькому (міські книги в XIII ст.)⁶ та чесько-моравському (земські й міські книги в XIV ст.)⁷.

Протягом XIII–XIV ст., отже, не набагато пізніше, як у Західній Європі, ця нова, прогресивна для свого часу форма діловодства поширилася на Україну. В Криму, в

² Треба вважати спрощенням намагання розглядати книгу як просту суму документів.

³ Західноєвропейські дослідники вважають копіарії та дипломатарії однією з категорій книг. На нашу думку, юридичний момент (доказова сила змісту книги) має тут вирішальне значення. Дипломатарії відігравали лише допоміжно-довідкову роль, а юридичну силу могли мати тільки оригінали документів або засвідчені їх копії.

⁴ Питання про те, який саме вид джерел потрібно називати книгою, вимагає подальшого теоретичного вивчення.

⁵ *Voltolini H.* Die Imbreviatur des Johannes Scriba im Staatsarchiv zu Genua // *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung.* – Innsbruck. 1926. – Bd. 41. – S. 70-79.

⁶ *Rehme P.* Stadtbücher des Mittelalters. – Leipzig. 1927. – T. 1.

⁷ *Prohazka V.* Über die Entstehung und Entwicklung der ältesten Stadtbücher in Böhmen // *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen.* – Prag. 1884. – Bd. 22. – S. 56-71; *Smital O.* Das Institut der Stadtbücher in Mähren // *Zeitschrift des Deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens.* – Brünn. 1911. – Bd. 15. – S. 256-311.

генуезьких колоніях, книги з'явилися в другій половині XIII ст. Уже тоді (як доводять опубліковані записи⁸) з книгами познайомилося також українське населення. Із занепадом згаданих генуезьких колоній (у XV ст.) італійські традиції книжкового діловодства в Україні обриваються.

У другій половині XIV ст., а можливо й раніше, книги появилися на західноукраїнських теренах, загарбаних Польщею та Угорщиною. Відомо, що на території Руського і Белзького воєводств, утворених на землях Галицько-Волинської держави, протягом століття після її занепаду (в Руському воєводстві – до 1435 р.) зберігалася давня, допольська адміністративно-судова система, в галузі судочинства побудована на староукраїнському (руському) праві. Книги існували вже при цій давній системі. Невідомо тільки, чи вони були запроваджені одночасно з польською й угорською окупацією, чи велися ще в період Галицько-Волинської держави. Книги ж, запроваджені на цій території після судової реформи 1435 р. (заміна староукраїнського права польським), можуть значною мірою вважатися рецепцією того інституту книг, що існував у Чехії паралельно з подібною до польської системою судочинства. Нарешті, книги, що велися в тих західноукраїнських містах, в яких (також із часів Галицько-Волинської держави) діяло магдебурзьке право (причому залишається відкритим питання: чи не існували ці книги ще в галицько-волинський період?), стали результатом дифузії інституту книг з північної Німеччини⁹. При дослідженні питання про походження книг земських і гродських судів слід враховувати, що вони поширювалися через територію Польщі, вбираючи, очевидно, місцеві особливості. Щодо міських книг, то їх можна розглядати як безпосередню рецепцію цього інституту з Німеччини, звідки прибували німецькі переселенці, приносячи сюди власне міське (т. зв. магдебурзьке) право.

Наявні документальні матеріали дають підставу стверджувати, що в XV–XVI ст. книги як форма діловодства установ розповсюдилися на значній частині території України і вживалися на всіх щаблях публічної (державної), приватної (феодальної), церковної та міської (самоврядувальної) судово-адміністративної системи. Книжкова форма діловодства поступово вкорінилася і в таких низових судово-адміністративних та суспільних ланках, як сільські громади, братства, цехи, церковні громади і т. д.

Встановити навіть приблизно, який процент середньовічних книг різноманітних установ, що в XIV–XVIII ст. діяли в Україні, зберігся до сьогодні, неможливо. Певно, збереглася лише невелика частина. Якщо на західноукраїнських землях до нас дійшли досить повні комплекти книг деяких установ XV–XVIII ст., то на Правобережжі – тільки фрагменти. Для Лівобережжя цей важливий вид історичних джерел, по суті, не існує, хоча й тут діяли десятки установ, які принаймні протягом одного-двох століть застосовували книжковий метод діловодства. Ступінь дослідженості книг прямо пропорційний станові їхньої збереженості: краще вивчено книги тих територій, де їх залишилося більше. Виявляється й безпосередня залежність кількості та якості досліджень від тих архівних і бібліотечних сховищ, в яких зберігалися в минулому або й зберігаються досі книги україн-

⁸ Найдавніші записи кафеської книги (т. зв. «*Cartularium instrumentorum compositorum*») за 1289–1290 рр. опубліковані румунським істориком Г. І. Бретіану в збірнику: *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290)*. – Bucureşti. 1927.

⁹ Текст такої найдавнішої книги – львівської – був опублікований польським істориком О. Чоловським у збірнику: *Najstarsza księga miejska 1382-1389*. – Lwów. 1892. – (Pomniki dziejowe Lwowa. – Т. 1).

ських установ. У другій половині XIX – на початку XX ст. на більшість книг, що були в Києві, Львові, Вільнюсі, Любліні, а також Кракові, Перемишлі, складено інвентаризаційні описи, опубліковані друком¹⁰. У Києві та Львові чимало попрацювали в напрямі укладення допоміжних покажчиків до книг – сумаріїв (у Львові) та регестів (у Києві та Львові)¹¹.

Наукове дослідження історії книг – як правового інституту та як історичного джерела – у країнах, що мають те чи інше відношення до виникнення і поширення книг в Україні (тобто в Італії, Чехії, Німеччині, Польщі), розгорнулося у другій половині XIX ст. У Чехії воно пов'язане з іменем чеського юриста А. Ранди¹², у Німеччині почалося від виступу Г. Гомеєра¹³. Результати досліджень чеських, німецьких і словацьких вчених про міські книги потрібно враховувати при вирішенні проблем історії й джерелознавства українських книг¹⁴. З огляду на те, що значна частина території України протягом століть перебувала у складі феодальної Польщі, особливу вагу для нас мають не дуже численні узагальнювальні праці польських дослідників, написані частково на українському матеріалі. З цього погляду заслуговують на увагу праці О. Бальцера¹⁵, С. Кутшеби¹⁶, М. Гандельсмана¹⁷

¹⁰ Для основних архівних і книжкових сховищ ще й досі мають певне значення друковані в різний час каталоги та інвентарі. Найважливіші з них вміщено у виданнях: Список актових книг, хранящихся в Киевском центральном архиве. – К., 1862-1864: *Kutrzeba S.* Katalog Krajowego Archiwum Aktów Grodzkich i Ziemskich w Krakowie // *Teka konserwatorów Galicji Zachodniej.* – Kraków, 1909. – Т. 3. – С. 1-266; *Sochaniewicz S.* Archiwum Krajowe Aktów Grodzkich i Ziemskich we Lwowie. – Lwów, 1912; *Smolka J.* Katalog Archiwum Aktów Dawnych miasta Przemyśla. – Przemyśl, 1927; *[Sprogis J.]* Inwentarz d. Wileńskiego Archiwum Centralnego. – Warszawa, 1929. – Cz. 1; *Андріяшев О.* Актові книги Київського центрального архіву давніх актів // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – С. 33-123; *[Riabini J.]* Archiwum Państwowe w Lublinie. Inwentarz ksiąg dawnych. – Warszawa, 1931; *Badecki K.* Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa. A. Oddział staropolski. – Lwów, 1935-1936. – Т. 3-4; *Dąbkowski P.* Katalog dawnych aktów sądowych polskich województwa ruskiego i bełzkiego, przechowywanych w Archiwum Państwowym we Lwowie. – Lwów, 1937. – Cz. 1.

¹¹ Київські регести частково видавалися друком. Перелік їх (не цілком повний) подається в кн.: *Попова Л. А.* [Проценко Л. А.], *Хамутецька З. С.*, *Чунтулова В. Д.* Кременецький земський суд. Описи актових книг. – К., 1959. – Вип. 1. – С. 209-222. Львівські регести, що склалися ряд десятиріч (з 70-х рр. XIX ст. до 30-х рр. XX ст.) і відображали зміст галицьких, сяноцьких, перемишльських та частково львівських гродських і земських книг, пропали в 1946 р.

¹² *Randa A.* Prehled vzniku a vývinu desk čili knih veřejných hlavně v Čechách a na Moravě. – Praha, 1870; *Ejusd.* Die Geschichtliche Entwicklung des Instituts der öffentlichen Bücher in Österreich // *Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart.* – Wien, 1870. – Bd. 6. – S. 81-119.

¹³ *Homeyer G.* Die Stadtbücher des Mittelalters insbesondere das Stadtbuch von Quedlinburg // *Philologische und historische Abhandlungen der königlichen Akademie der Wissenschaften.* – Berlin, 1860. – S. 13-80.

¹⁴ Огляди цих досліджень див. у працях: *Beyerle K.* Die deutschen Stadtbücher // *Deutsche Geschichtsblätter.* – Gotha, 1910. – Bd. 11. – S. 145-200; *Vojtišek V.* O studiu městských knih českých // *Věstník České akademie cis. Františka Josefa pro vědy slovesnost a umění.* – Praha, 1915. – Т. 23. – S. 389-417; *Rehme P.* Über Stadtbücher als Geschichtsquellen. – Halle, 1913. Пор. також: *Lehotská D.* K počiatkom vedenia mestských knih na Slovensku // *Historické štúdie.* – Bratislava, 1959. – Т. 5. – S. 325-346; *Trantírek M.* Vliv státu na vývoj městských a gruntovních knih na Moravě a ve Slezsku do roku 1849 // *Sborník archivních prací.* – Praha, 1960. – Т. 10. – № 2. – S. 105-181.

¹⁵ *Balzer O.* Kancelarie i akta grodzkie w wieku XVIII // *Ejusd.* Studia nad prawem polskim. – Poznań, 1889. – S. 287-348; *Ejusd.* Regestr zloczynców grodu sanockiego 1554-1638. – Lwów, 1891.

¹⁶ *Kutrzeba S.* Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach srednich // *Rozprawy Akademii Umiejętności, wydział historyczno-filozoficzny.* – Kraków, 1901. – Т. 40. – S. 289-412; 1902. – Т. 42. – S. 75-236.

¹⁷ *Handelsman M.* O metodzie publikowania najdawniejszych ksiąg sądowych polskich // *Przegląd Historyczny.* – Warszawa, 1916. – Т. 20. – S. 317-346.

та особливо П. Домбковського¹⁸. Останнім часом польські джерелознавці знову зайнялися дослідженням книг середньовічних установ. Об'єктом вивчення стали такі категорії книг, які раніше рідко аналізувалися істориками, наприклад книги сільських адміністративно-судових установ¹⁹.

Для українського джерелознавства характерна велика диспропорція між емпіричним використанням книг як історичного джерела, зокрема в археографії, та джерелознавчим узагальненням відомостей про хоча б окремі категорії книг. Книги широко використовувалися не тільки для публікації окремих матеріалів з них, наприклад, у таких капітальних серіях, як «Архив Юго-Западной России» (К., 1859-1914) чи «Akta grodzkie i ziemskie» (Львів, 1868-1935), а й друкувалися повністю. Джерелознавчі ж висновки, зроблені на базі великої археографічної практики у цьому, надто скромні.

На книги українських середньовічних установ як історичне джерело принагідно звертали увагу здебільшого в архівознавчій літературі. Джерелознавча література дорядянського часу налічує лише кілька наукових праць та інформаційних повідомлень, присвячених книгам. Оглядового характеру статті вийшли з-під пера українських дослідників О. Калитовського (1855-1924)²⁰ та Б. Барвінського (1880-1958)²¹. Глибше проаналізували книги як історичне джерело українські історики, члени археографічних комісій: Вільнюської – В. Площанський (1834-1902)²² та Київської – О. Левицький (1848-1922)²³. Об'єктом систематичного, передусім історико-юридичного, а не джерелознавчого, дослідження стали тільки книги гродських і земських судів Белзького та Руського (частково) воєводств. Вивчав їх професор Львівського університету П. Домбковський (1877-1950). Значення серії його праць з цієї галузі²⁴ важко переоцінити. П. Домбковський започаткував також реконструкційні дослідження, намагаючись встановити, які саме західноукраїнські книги не дійшли до нашого часу²⁵. Реконструкційні дослідження

¹⁸ Опис праць П. Домбковського, написаних виключно на українському матеріалі, див. далі.

¹⁹ *Fetulani A.* Wartość badawcza ksiąg sądowych wiejskich // *Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie.* – Warszawa, 1958. – Т. 1: Referaty. – Cz. 1. – S. 205-213.

²⁰ *Калитовський О.* Акти городські і земські і т. зв. Бернардинський архів у Львові // *Зоря.* – Львів, 1885. – № 20. – С. 237-239.

²¹ *Барвінський Б.* Красвий архів актів гродських і земських у Львові // *Його ж.* Історичні причинки. – Жовква, 1908. – Т. 1. – С. 154-167.

²² *Площанський В. М.* Акты холмских судов XV–XVII вв. в их указаниях для истории и этнографии русского Забужья // *Труды IX археологического съезда в Вильне 1893.* – М., 1895. – Т. 1. – С. 154-166; *Его же.* Судебные акты Люблинского Архипа // *Его же.* Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV–XVIII вв. и др. источникам. – Вильна, 1899. – Т. 1. – С. 3-10.

²³ *Левицький О. И.* Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии // *Труды XI археологического съезда в Киеве, 1899.* – М., 1900. – Т. 2. – С. 55-82.

²⁴ Найважливіші з них: *Dąbkowski P.* Z przeszłości ksiąg grodzkich i ziemskich buskich // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1915. – Т. 29. – С. 1-16; *EjUSD.* Z przeszłości ksiąg grodzkich i ziemskich żydaczowskich // *Księga pamiątkowa ku czci B. Orzechowicza.* – Lwów, 1916. – Т. 1. – С. 234-256; *EjUSD.* Księgi sądowe halićkie za czasów polskich // *Przegląd prawa i administracji.* – Lwów, 1917. – Т. 42. – С. 1-20; *EjUSD.* Kancelarie i księgi sądowe bełskie za czasów polskich // *Ibid.* – 1918. – С. 97-142; *EjUSD.* Palestra i księgi sądowe trembowelskie za czasów polskich // *Ibid.* – 1919. – Т. 44. – С. 225-260; *EjUSD.* Palestra i księgi sądowe sanockie w dawnej Polsce. – Lwów, 1925; *EjUSD.* Palestra i księgi sądowe ziemskie i grodzkie w dawnej Polsce. – Lwów, 1926; *EjUSD.* Księgi przemyskie i przeworskie w dawnej Polsce // *Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu.* – Przemyśl, 1936. – Т. 8. – С. 1-86; *EjUSD.* Księgi sądowe lwowskie w dawnej Polsce. – Lwów, 1937.

²⁵ *Dąbkowski P.* Zaginione księgi sądowe województwa ruskiego i bełzkiego. – Lwów, 1921.

на українському матеріалі проводив і польський архівіст, професор Краківського університету К. Бадецький (1886–1953)²⁶.

В українській радянській історіографії ще в 1930-х рр. велике джерелознавче значення книг підкреслювали В. Романовський²⁷ та О. Андріяшев (1863–1939)²⁸. Останнім часом, незважаючи на великі й безповоротні втрати книг, знищених у Києві німецькими окупантами, вивчення їх переживає стадію помітної активізації. Свідченням цього є низка статей Л. Проценко²⁹ та Я. Ісаєвича³⁰, присвячених книгам. Помітний вклад у дослідження книг становить публікація регестів до окремих фондів³¹ та публікація наявних у книгах документальних матеріалів³².

Навіть побіжне ознайомлення зі станом вивчення книг середньовічних українських установ переконливо доводить, що до оптимального розроблення цієї проблематики з погляду тих аспектів, про які вже говорилося, ще далеко. Дослідження книг проводилося досі здебільшого з вузькоутилітарних міркувань. Майже як правило, при аналізі книг вихідним пунктом були не вони самі та установи, що вели книжкове діловодство, а питання чи завдання, підставою для розв'язання яких мало стати це джерело. Такий процес вивчення призводить до того, що залишається нез'ясованим ряд сторін як інституту книг, так і самих книг – результату діловодства цього інституту.

На нашу думку, перед українським джерелознавством стоїть важливе завдання комплексного вивчення книг, яке повинно охоплювати не лише інвентаризацію всіх розпорошених по різних архівах і бібліотеках як в Україні, так і поза її межами книг, а й визначення їхньої джерелознавчої та історико-культурної цінності.

Для того, щоб конкретно накреслити основні принципи методики дослідження, а також показати, які багаті результати дає комплексне вивчення книг, спробуємо проаналізувати певну, чітко окреслену групу їх, а саме книги вірменських середньовічних

²⁶ *Badecki K. Zaginione księgi średniowiecznego Lwowa // Kwartalnik Historyczny. – Lwów. 1927. – Т. 41. – С. 519-579.*

²⁷ *Романовський В. Київський центральний архів давніх актів // Архівна справа. – Харків. 1926. – № 1. – С. 86-100; Його ж. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Харків, 1927. – С. 34-44; Його ж. Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – С. 1-32.*

²⁸ *Андріяшев О. Актові книги... – С. 33-123.*

²⁹ *Проценко Л. Описання актових книг у відділі стародавніх актів ЦДА УРСР // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1958. – № 3. – С. 77-89; Її ж. Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 52-62; Її ж. Актові книги ЦДА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення історії міст і сіл України // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Матеріали. – К., 1965. – Вип. 3. – С. 79-93.*

³⁰ *Ісаєвич Я. Гродские и земские акты – важнейший источник по истории аграрных отношений в Речи Посполитой в XVI–XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1961 г. – Рига. 1963. – С. 90-99; Його ж. Документальні матеріали самоврядування міст України як історичне джерело // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Матеріали. – К., 1965. – Вип. 3. – С. 135-148; Его же. Сельские актовые книги как источник аграрной истории Украины XV–XVIII вв. // Тезисы докладов и сообщений IX (таллинской) сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы (октябрь 1966). – Таллин. 1966. – С. 157-160.*

³¹ *Попова Л. А. [Проценко Л. А.], Хамутецька З. С., Чунтулова В. Д. Кременецький земський суд. Описи актових книг. – К., 1959-1965. – Вип. 1-3.*

³² *Наприклад, у збірнику: Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст. – Львів. 1961: Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 рр.) / Підгот. М. К. Бойчук. – К., 1965.*

установ, що діяли в Україні XV–XVIII ст. Об'єкт аналізу – дані про 189 книг (здебільшого збережених досі), що виникли у процесі діловодства багатьох вірменських адміністративно-судових, громадських та церковних установ. Якщо абстрагуватися від деяких особливостей цих книг, пов'язаних передусім з мовною специфікою (в XV–XVIII ст. у діловодстві вживалися вірменська та вірмено-половецька мови³³), то необхідно визнати, що вони не відрізняються суттєво від книг інших категорій. А тому висновки, здобуті в результаті їхнього аналізу, можуть, як буде доведено далі, без особливих модифікацій застосовуватися при дослідженні всіх книг адміністративно-судових та інших середньовічних установ України. Дослідження вказаної групи книг є актуальним також з погляду сучасних завдань вивчення дружніх вірменсько-українських зв'язків³⁴.

Практика аналізу книг як інституту та історичного джерела показує, що в процесі його треба брати до уваги такі дані: 1) установа, яка вела книгу, її склад, компетенції, роки існування; 2) назва книги в оригіналі та її назва, встановлена пізніше; 3) відтинок часу, охоплений книгою; 4) стан і діловодчо-писарський характер книги (повнота і фрагментарність, біловий і чорновий тексти, оригінал і копія); 5) мова книги; 6) обсяг книги (кількість аркушів і записів); 7) зміст книги (характер записів, наявність копій документів, юридичне і дипломатичне визначення роду записів тощо); 8) відношення книги до інших; 9) сучасне місце зберігання книги, власне її історія; 10) історія дослідження книги, використання її в наукових працях, наявність допоміжних покажчиків (регестів), публікація тексту книги.

Книги вірменських установ в Україні, звичайно, не пройшли повз увагу дослідників, однак у науковому використанні та вивченні їх спостерігаємо таку ж нерівномірність, як у використанні та вивченні інших українських книг.

Книгами вірменських установ уперше зацікавився вірменський філолог О. Зограбян, який у 1791 р. відвідав Львів та оглянув архів львівської вірменської капітули. Зограбян не склав, однак, першого каталогу львівських вірменських судових книг, як недавно заявив К. Рошко³⁵. Відомості, зібрані ним у Львові, були використані через десять років іншим вірменським дослідником – С. Гювером-Агонцом (Кювером-Аконцом, 1740-1824) у його багатотомній «Географії чотирьох сторін світу»³⁶. Вірменський філолог М. Бжшкянц (Медічі, пом. 1848) був єдиним дослідником, який 1820 р. мав у руках та описав найдавніші книги львівських вірменів з XV ст. Коротку інформацію про ці пізніше зниклі книги він подав разом з публікацією фрагментів в описі своєї подорожі по Україні³⁷. Більш систематичне дослідження та наукове використання книг

³³ Див. огляд: *Дашкевич Я. Р.* Вірмено-половецькі джерела з історії України // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1965. – № 2. – С. 66-73.

³⁴ *Дашкевич Я. Р.* Висвітлення українсько-вірменських зв'язків у літературі 1960-1964 рр. // Український історичний журнал. – 1965. – № 10. – С. 130-137.

³⁵ *Przegląd Orientalistyczny.* – Warszawa, 1962. – № 1. – С. 78. Виправлення цієї помилки стало можливим на підставі рукопису Зограбяна, що зберігається в Національній бібліотеці в Парижі (вірменський рукопис № 152). Автор статті висловлює подяку К. Штуль (Париж), від якої одержав фотокопію згаданого рукопису.

³⁶ *Гювер-Агонц С.* Ашхаргагрутюн чоріц масанц ашхаргі. – Венеція. 1802. – Ч. 2. – Т. 2. – С. 93-96.

³⁷ *Бжшкянц М.* Чанапаргордютюн і Легастан єв яйл когманс бнакялс і гайказанц серелоц і пахмяц Ані кагакін [Подорож до Польщі й інших країн, де мешкають вірмени, які походять від мешканців стародавнього міста Ані]. – Венеція, 1830. – С. 87-88.

вірменських установ Львова, Станіслава (теперішнього Івано-Франківська), Язлівця (теперішньої Яблунівки) пов'язане з іменем видатного вірменського історика С. Баронча (1814–1892), який підготував каталог книг, що зберігалися в архіві львівської вірменської капітули³⁸, і в багатьох своїх історичних працях³⁹ повними пригорщами черпав з цих книг. Коли Баронч зайнявся дослідженням книг (50–60-ті рр. XIX ст.), найдавніші пам'ятки вірменського книжкового діловодства у нез'ясований досі спосіб уже зникли з львівських колекцій, а дуже цінні книги, написані половецькою мовою, невідомою тогочасній науці, залишилися поза можливостями історика як джерелознавця.

У 90-х рр. XIX ст. остаточно розпався багатий на книги архів львівської капітули. Книги, складені латинською та польською мовами, опинилися в Бібліотеці Національного закладу ім. Оссолінських у Львові (тепер вони у Бібліотеці Національного закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві та в Науковій бібліотеці Міністерства культури УРСР у Львові). Книги, написані вірменською та половецькою мовами, були перевезені до Бібліотеки мхітаристів у Відні, де й зберігаються донині⁴⁰. Інші книги пропали.

Протягом XIX – початку XX ст. концентрація решти книг західноукраїнських вірменських установ була, в основному, завершена у Львові. У Львівському міському архіві акумулювалися книги львівського вірменського суду (раніше перебували в архіві львівської табули); у Бібліотеці Оссолінських, крім уже згаданих, опинилися рештки вірменських книг зі Станіслава та Язлівця; у Бібліотеці Львівського університету – небагато книг зі Снятина; в Архіві гродських і земських актів – окремі книги зі Станіслава. Станіславські книги розпорошилися так, як і львівські: окремі з них потрапили до музею Чорторийських у Кракові, інші – залишилися у Станіславі й пропали під час Другої світової війни.

До осені 1939 р. була майже завершена інвентаризація львівських та віденських книжкових фондів. Книги, що потрапили до Відня, докладно описав видатний вірменський філолог Я. Ташян (Дашян, 1866–1933) у каталозі рукописів Бібліотеки мхітаристів⁴¹; львівські (за місцем зберігання) книги були частково зафіксовані в каталогах та інвентарях рукописів Бібліотеки Оссолінських⁴² і в каталозі Архіву давніх актів Львова⁴³. Вірменську книгу, що зберігалася у Кракові, описав вірменський філолог Й. Тумаян⁴⁴.

³⁸ *Barącz S. O rękopisach kapituły ormiańskiej lwowskiej // Dziennik Literacki.* – Lwów, 1853. – № 34-37, 39, 40.

³⁹ *Barącz S. Żywoty sławnych Ormian w Polsce.* – Lwów, 1856; *Ejusd. Pamiątki miasta Stanisławowa.* – Lwów, 1858; *Ejusd. Pamiątki jazłowieckie.* – Lwów, 1862; *Ejusd. Rys dziejów ormiańskich.* – Tarnopol, 1869.

⁴⁰ Про історію цього поділу див.: *Mańkowski T. Archiwum lwowskiej katedry ormiańskiej // Archeion.* – Warszawa, 1932. – Т. 10. – С. 1-11.

⁴¹ *Ташян Я.* Цуцак гаєрен дзераграц Матенадаранін мхітарянци і Вієнна [Каталог вірменських рукописів Бібліотеки мхітаристів у Відні]. – Відень, 1895. – С. 907-909, 917-919, 922-924.

⁴² *Kętrzyński W. Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.* – Lwów, 1886-1898. – Т. 2-3; *Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie.* – Lwów, 1921. – № 1505-5500.

Відомості про передані в 1946 р. Польщі книги є в інвентарі: *Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.* – Wrocław, 1948. – Т. 1. Опис, що подається в інвентарях, – з багатьма помилками.

⁴³ *Badecki K. Archiwum Akt Dawnych...* – Т. 3. – С. 102-103.

⁴⁴ *Тумаян Й.* Гаєрен дзерагірк і Краков [Вірменські рукописи в Кракові] // *Гандес амсоря.* – Відень, 1887. – № 4. – С. 55-57.

Інтереси дослідників у той час лише інколи виходили поза інвентаризаційні. Український історик Б. Януш (1889-1930) дав характеристику і джерелознавчу оцінку книг львівських вірменських братств, якими він послуговувався, пишучи нарис про львівські вірменські банки⁴⁵. Польський мистецтвознавець Т. Маньковський (1878-1956) повідомив читачів про палітурки львівських вірменських книг⁴⁶, а польський історик Ч. Хованець широко використав станіславські книги для створення нарису історії станіславської вірменської колонії⁴⁷.

По-іншому розгорталася дослідження книг кам'янецької вірменської колонії, які в період концентрації книг у Києві опинилися в Архіві стародавніх актів. У XIX ст. ці книги, написані здебільшого вірменською та половецькою мовами, неодноразово потрапляли у поле зору вірменських учених, починаючи від Бжшкянца, який бачив їх ще в Кам'янці (до перевезення в 1842 р. у Київ). Бжшкянець опублікував невеликі фрагменти з цих книг⁴⁸. У другій половині XIX ст. відомості про кам'янецькі книги подавали у вірменській пресі Є. Джалалянц⁴⁹, М. Шоврян⁵⁰, професор Київського університету С. Єгіазарянц⁵¹ та викладач Лазаревського інституту східних мов у Москві Х. Йовганнісянц (Кучук-Йоаннесов). Останній видрукував також кілька записів з найдавнішої (знищеної в 1943 р.) книги кам'янецького вірменського суду⁵². Ще наприкінці XIX ст. на ці книги звернув увагу відомий український сходознавець А. Кримський (1871-1942). Як історичне джерело кам'янецькі книги тоді майже не використовувалися⁵³. Дослідженням польськомовних книг (XVIII ст.) займався, по суті, тільки історик права, професор Київського університету М. Владимирський-Буданов (1838-1916), який на підставі їх підготував нарис про вірменське судочинство у Кам'янці-Подільському⁵⁴.

Активне дослідження книг вірменських установ України розпочалося в радянський час. Академік А. Кримський, як керівник тюркологічної комісії Академії наук УРСР, вважав одним з важливих завдань українського сходознавства вивчення кам'я-

⁴⁵ Janusz B. Mons pius. Ormian lwowskich. – Lwów, 1928.

⁴⁶ Mańkowski T. Ormiańskie oprawy lwowskich ksiąg XVI w. // Rocznik Orientalistyczny. – Lwów, 1936. – Т. 11. – С. 214-319.

⁴⁷ Chowaniec Cz. Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII w. – Stanisławów, 1928.

⁴⁸ Бжшкянець М. Чаналаргордунтун і Легастан... – С. 157-158.

⁴⁹ «Мегу Гаястані», Тбілісі, 18 квітня 1879 р.

⁵⁰ Шоврян М. Намак Києвіц [Лист з Києва] // Ардзаганк. – Тбілісі, 1894. – 1 (13) липня.

⁵¹ Єгіазарянц С. Гайоц гагтаканутянц гетке Києві кендронакан гортсаланарум [Сліди вірменської еміграції в Київському центральному архіві] // Ардзаганк. – Тбілісі, 1894. – 15 (27) липня. У статті публікувалися також витяги з книг.

⁵² Йовганнісянц Х. Кані ме кагуатск [Кілька фрагментів] // Гандес амсоря. – Відень, 1895. – № 7. – С. 203-207. Пор. також його: Поездка в Киев и Бессарабию // Древности восточные. – М., 1896. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 124.

⁵³ Докладніше про дослідження кам'янецьких книг у дореволюційний період див.: Григорян В. Р. Актовые книги армянского суда города Каменец-Подольского // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1961. – С. 252-263; Езо же. Об актовых книгах армянского суда г. Каменец-Подольска (XVI–XVII вв.) // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1964. – С. 276-297.

⁵⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1868. – Ч. 140. – С. 556-566. Український переклад його праці вміщено в збірнику: Розвідки про міста і мішанство на Україні-Русі в XV–XVIII вв. – Львів, 1904. – Ч. 2. – С. 215-225.

нецьких книг⁵⁵. Співробітник комісії Т. Грунін скопіював половецьку частину найдавнішої кам'янецької книги. Ця копія після знищення книги набрала значення оригіналу⁵⁶. На підставі її текстів написана наша джерелознавча праця⁵⁷. Вірменомовні документи з кам'янецьких книг (за 1572-1575 рр.) опубліковані повністю та в реєстах В. Григоряном⁵⁸. Половецькі записи (за 1559-1567 рр.), підготовлені до друку Т. Груніним, вийшли у світ 1967 р. Наукове зацікавлення викликали також записи польською мовою вірменським алфавітом, що трапляються в кам'янецьких книгах⁵⁹.

Новий етап у дослідженні західноукраїнських книг вірменських установ настав після налагодження безпосередніх наукових контактів між істориками України та Вірменії. Матеріали з книг львівського вірменського суду широко використовувала у своїх працях Н. Кривоніс⁶⁰. В. Грабовецький ввів у науковий обіг дані з станіславських та снітинських книг⁶¹. Львівським книгам приділила певну увагу Н. Врадій⁶². Про них йдеться в загальних оглядах джерел до історії вірменських колоній в Україні⁶³.

З погляду інвентаризації писемних пам'яток певне значення мають зроблені К. Рошком⁶⁴ і Т. Нагородською⁶⁵ описи книг вірменських установ України, що тепер зберігаються в польських колекціях. Цінним вкладом у дослідження книг є публікація

⁵⁵ *Кримський А.* Тюрки, їх мови та літератури. – К., 1930. – Т. 1. – Вип. 2. – С. 157-158.

⁵⁶ *Грунін Т. И.* Памятники половецкого языка XVI в. // Академику В. А. Гордлевскому к его 75-летию. – М., 1953. – С. 90-97.

⁵⁷ *Dashkevitch Ya. R.* Kipchak Acts of the Armenian Law Court at Kamenetz Podolsk (1559-1567) as a Cultural and Historical Monument // *Ural-Altische Jahrbücher.* – Wiesbaden, 1965. – Bd. 36. – H. 3-4. – S. 292-310.

⁵⁸ Каменец-Подольск кагакі гайкакан датарані ардзанагрунтюннере (XVI д.) / Ашхатасірутямб Григоряні В. Р. [Акти вірменського суду міста Кам'янець-Подільського XVI ст. / Упоряд. В. Р. Григорян]. – Єреван, 1963.

⁵⁹ *Григорян В., Пісович А.* Гаятар легерен ваверагрере [Польські документи вірменськими літерами] // Банбер Матенадарані. – Єреван, 1964. – Т. 7. – С. 225-236.

⁶⁰ Наприклад: *Кривоніс Н.* К истории армянских ремесленников во Львове в первой половине XVII в. // *Терекагір (Гайнакан ССР Гітутюннері Академія), Гасаракакан гітутюннер.* – Єреван, 1962. – № 8. – С. 67-83; *Ей же.* Некоторые данные о библиотеке армян во Львове в XVII в. // *Патма-банасіракан гандес.* – Єреван, 1963. – № 1. – С. 271-276; *Ей же.* Роль львовской армянской колонии в развитии торговли на западноукраинских землях в первой половине XVII в. // *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.* – К., 1965. – С. 101-104.

⁶¹ *Грабовецький В.* Армянская колония в Станиславе в XVII–XVIII вв. // *Терекагір.* – 1958. – № 6. – С. 43-51; *Его же.* Армянская колония в Снятыне // *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.* – К., 1965. – С. 140-144.

⁶² *Врадій Н.* Источниковедческий анализ актовых книг ЦГИА УССР в г. Львове. (К истории армянских поселений на Украине) // *Вопросы архивоведения.* – М., 1963. – № 4. – С. 58-60; *Ей же.* Актовые книги львовской армянской колонии // *Патма-банасіракан гандес.* – Єреван, 1964. – № 2. – С. 347-352; *Ей же.* Актовые книги ЦГИА УССР во Львове – источник по истории армянских поселений на Украине // *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.* – С. 79-82.

⁶³ *Пираженко П. Х.* Матеріали ЦГИА УССР во Львове по истории армянских поселений на Украине // *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.* – Єреван, 1961. – С. 237-251; *Дашкевич Я. Р.* Джерела і література про вірменські колонії на Україні в XVI ст. // *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.* – 1961. – № 6. – С. 70-79.

⁶⁴ *Roszko K.* Rękopisy ormiańskie w zbiorach polskich // *Przegląd Orientalistyczny.* – Warszawa, 1957. – № 3. – S. 308-309; *Ejusa.* Rękopisy ormiańskie // *Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich.* – Warszawa, 1958. – S. 9-48.

⁶⁵ *Przegląd Orientalistyczny.* – Warszawa, 1965. – № 2. – S. 184.

матеріалів із адміністративної книги вірменської (пізніше вірмено-української) колегії у Львові, яку здійснив польський сходознавець Е. Триярський⁶⁶. Польський історик М. Закжевська-Дубасова зайнялася дослідженням і джерелознавчим використанням книг вірменського уряду Замостя⁶⁷. На жаль, перелік деяких книг вірменських установ України, що зберігаються в Польщі, опублікований Е. Баскаковим⁶⁸, дуже фрагментарний і містить багато помилок.

Наявність досить значної літератури, що тією чи іншою мірою торкається питання про книги вірменських середньовічних установ в Україні, безперечно, допомагає з'ясувати загальний характер книг, встановити їхню цінність як джерела. Проте ця література (частина якої застаріла не лише в методологічному відношенні, але й з фактичного боку) не дає відповіді навіть на такі важливі питання, як-от, наприклад, коли появились книги вірменських установ, які саме установи вели книги, скільки їх дійшло до нашого часу і де вони зберігаються, що спільне і відмінне є між книгами, які провадили однорідні установи в різних вірменських колоніях. У літературі ще й досі існує низка помилкових тверджень про вірменські установи та їхнє діловодство. Основна увага зверталася і звертається на книги судових установ, книги ж інших установ та організацій майже цілком залишаються в тіні.

Більшість книг вірменських установ, на підставі яких написаний огляд, використовувалася нами з автопсії. Книги ці дуже розпорошені (така розпорошеність, треба думати, характерна не тільки для цієї групи книг, а взагалі для книг з України) – вони зберігаються в ЦДІА УРСР у Києві, ЦДІА УРСР у Львові, Львівській науковій бібліотеці Міністерства культури УРСР, Науковій бібліотеці Львівського державного університету ім. І. Франка, Головному архіві давніх актів у Варшаві, Інституті сходознавства Польської академії наук у Варшаві, Бібліотеці Національного закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві, Національному музеї (відділ Чорторийських) у Краківі, Державному воєводському архіві у Любліні, Бібліотеці мхітаристів у Відні⁶⁹.

З погляду змісту та характеру книг їх можна поділити на три основні категорії: 1) адміністративні, 2) судові, 3) фінансові (рахункові). Під цей поділ беззастережно підходять не всі книги. У тих, що мають здебільшого адміністративний характер, часто трапляються записи неспірної або спірної цивільної юрисдикції, а в судових книгах – записи адміністративного змісту. У джерелах першої та другої категорій є записи, кажучи по-сучасному, нотаріального характеру. Нечіткість розмежування книг – результат недостатнього розмежування функцій середньовічних установ. До того ж одна установа могла вести книги різних категорій, тобто компетенція установи не завжди визначала різновид книг.

⁶⁶ *Tryjarski E. Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich. 3. Katalogi alumnów Kolegium teatyńskiego we Lwowie // Rocznik Orientalistyczny. – Warszawa, 1960. – Т. 24. – № 1. – С. 43-96.*

⁶⁷ *Zakrzewska-Dubasowa M. Organizacja gminy ormiańskiej w Zamościu w XVI-XVIII w. // Rocznik Lubelski. – Lublin, 1960. – Т. 3. – С. 63-82; Ejustd. Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską i Wschodem. – Lublin, 1965.*

⁶⁸ *Баскаков Э. О документальных материалах по истории армянского народа, находящихся в некоторых зарубежных странах // Патма-банасіракан гандес. – Єреван, 1962. – № 2. – С. 216-219.*

⁶⁹ За уточнення відомостей, які стосуються книг, що зберігаються в Польщі, і мікрофільми, зняті з них, автор висловлює подяку д-ру Е. Триярському (Варшава), д-ру А. Фастнахові (Вроцлав), д-ру М. Закжевській-Дубасовій (Люблін).

Книги самоврядування. Вірменські громади, які користувалися правами самоврядування, тобто мали власні, формально виборні, адміністративні органи, існували в ряді королівських (державних) та приватних міст України. Орган самоврядування в них очолював вірменський вїйт (наприклад, у Львові до 1469 р. – тобто до ліквідації вїйтівства польською владою; в Кам'янці-Подільському, Станіславі, Замості, Снятині), деколи голова церковної громади, т. зв. ереспохан (у Львові після 1469 р.). До цього органу входили 6-12 старших (сеньйорів, радних, присяжних), між якими розподілялися адміністративні функції, збір податків, опіка над майном громади тощо. В деяких містах (Кам'янець-Подільський, Станіслав, Язлівець) члени вірменських громад (поспільство) утворювали ще власний паралельний орган самоуправління – раду мужів (у Станіславі – т. зв. карсунахпари, члени ради сорока мужів), яка формально повинна була контролювати вїйта та раду старших.

Книги органів самоуправління – адміністративні та особливо фінансові – мали вестися в усіх тих місцевостях, де були вірменські вїйтівства. До нашого часу дійшли тільки залишки книг львівського вірменського самоуправління (№ 1-15), перелік⁷⁰ яких можна реконструювати так:

- *[1.] А. 1463-1564 рр., невід. арк., давн. АВК, Л. (Бжшкянц, с. 87).
- [2.] А. 1564-1608 рр., 177 арк., БМ, В., № 446.
- [3.] А. 1608-1624 рр., 79 арк., БМ, В., № 444.
- [4.] А. 1625-1630 рр., 48 арк., ІС ПАН, Вш.
- *[5.] А. 1630-1642 рр., невід. арк., давн. АВК, Л. (Бжшкянц, с. 88).
- [6.] А. 1649-1667 рр., 139 арк., БО, Вр., № 1646 II⁷¹.
- [7.] А. 1668-1686 рр., 121 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1723 II.
- [8.] А. 1695-1701 рр., 239 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1724 II.
- [9.] А. 1717-1727 рр., 59 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1725 II, арк. 30-89.
- [10.] А. 1728-1730 рр., 141 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1726 II.

⁷⁰ Переліки книг, що подаються з реконструктивною та інформаційною метою, містять такі елементи: 1) номер книги в квадратних дужках (порядковий номер для всіх книг вірменських установ установлюється для спрощення цитування); якщо книга пропала або її теперішнє місце зберігання невідоме, перед номером ставиться зірка; 2) категорія книги: А. – адміністративна, С. – судова, Ф. – фінансова; 3) роки, охоплені книгою; 4) обсяг (в аркушах); 5) місце теперішнього або колишнього зберігання. шифр книги або посилання на літературу, в якій згадувалася ця книга. Для позначення місця зберігання книг вживаються такі скорочення: В. – Відень, Вр. – Вроцлав, Вш. – Варшава, К. – Київ, Кр. – Краків, Л. – Львів, Люб. – Люблін, Ст. – Станіслав; а для позначення назв установ, в яких вони зберігаються, такі: АВК – Архів вірменської капітули, БМ – Бібліотека мхітаристів, БО – Бібліотека Національного закладу ім. Оссолінських, ГАДА – Головний архів давніх актів, ДВА – Державний воєводський архів, ІС ПАН – Інститут сходознавства Польської академії наук, МА – Міський архів, НБ МК – Наукова бібліотека Міністерства культури УРСР, НБ УФ – Наукова бібліотека Львівського державного університету ім. І. Франка, НМЧ – Національний музей (відділ Чорторийських), ЦАСА – Центральний архів стародавніх актів, ЦДІА – Центральний державний історичний архів УРСР. Крім цього, використовуються такі скорочення: Бжшкянц – *Бжшкянц М. Чанаргордунтюн...* (див. прим. 37); давн. – давніше, невід. – невідомо (кількість аркушів, роки), ф. ВАЗ – фонд Вірменські акти Замостя, ф. Оссол. – фонд Оссолінських: *Barącz, «DL» – Barącz S. O rękopisach...* (див. прим. 38); *Barącz, Żywoty – Barącz S. Żywoty...* (див. прим. 39); *Szarłowski – Szarlowski A. Stanisławów i powiat stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym.* – Stanisławów, 1887.

⁷¹ В інвентарі рукописів БО, Вр. ця книга помилково названа «Dzieje Ormian lwowskich od roku 1649-1713».

*[11.] А. 1730 р., 117 арк., давн. АВК, Л.⁷²

[12.] А. 1731 р., 179 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1727 II.

[13.] А. 1732-1733 рр., 122 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1728 II.

[14.] А. 1734 р., 26 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1725 II, арк. 90-151.

[15.] А. 1734-1736 рр., 142 арк., БО, Вр., № 1647 II⁷³.

Орган вірменського самоврядування – рада старших з вйтом на чолі – виник у Львові незабаром після появи вірменської колонії, тобто ще в період Галицько-Волинської держави⁷⁴. Коли було запроваджено в ньому книжкове діловодство – невідомо. Найдавніша книга (№ 1), що, можливо, дала б відповідь на це запитання, на превеликий жаль, втрачена. У всякому разі, друкований витяг з тієї книги⁷⁵ спростовує помилкову думку польського історика О. Бальцера про те, що в XV ст. не існувало окремих вірменських адміністративно-судових книг, що мало нібито свідчити про примітивізм вірменських поселенців, які не знали книжкового діловодства⁷⁶.

Адміністративні книги, певно, велися у Львові аж до ліквідації вірменського самоуправління австрійською владою в 1784 р. Проте доля книг цього часу невідома. Очевидно, вони загинули в другій половині XVIII ст., можливо, під час однієї з численних пожеж (наприклад, у 1748, 1778 рр.) у львівському вірменському кварталі.

До 1521 р. книги провадилися вірменською мовою, в 1521-1642 рр. – полонецькою, з 1642 р. – польською мовою, причому спершу застосовувався вірменський алфавіт.

В адміністративні книги органів львівського вірменського самоврядування вносили записи найрізноманітнішого змісту. Насамперед це були протокольні записи періодичних нарад ради старших та представників громади, на яких обиралися органи самоврядування, розподілялися функції між його членами, вирішувалися питання внутрішнього розпорядку в громаді, а також питання її зовнішніх зносин – з польською адміністрацією міста, з вірменською церковною владою у Львові, Константинополі, Ечміадзині. Значне місце займала боротьба за збереження прав громади – ряд записів стосується заходів ради старших, до яких вона змушена була вдаватися, захищаючи громаду перед королем та найвищими сановниками Польщі, особливо в період навального наступу на вірменське самоврядування в кінці XVI – у XVII ст. У книгах відображено також такі функції ради, як опікунство над сиротами, погадження суперечок про оренду маєтку громади, керівництво вірменською школою у Львові тощо. У книги вписано велику кількість документів (починаючи з кінця XIV ст.), пов'язаних з історією львівської вірменської громади.

⁷² У книзі № 10 на арк. 154-157 подано перелік справ, які були внесені в книгу № 11, що пропала.

⁷³ В інвентарі рукописів БО, Вр. ця книга помилково названа «Dzieje Ormian lwowskich od roku 1734-1736». Хибне визначення книг № 6, 15 є також у нашій праці: *Дашкевич Я. Р.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков. – Ереван, 1962. – С. 72.

⁷⁴ Див.: *Крипякевич И. П.* К вопросу о начале армянской колонии во Львове // *Патма-банасиракан гандес.* – Ереван, 1963. – № 1. – С. 163-164.

⁷⁵ *Бжшкянц М.* Чананпаргордугюн і Легастан... – С. 87.

⁷⁶ *Balzer O.* Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie. – Lwów, 1902. – S. 45-46. У світлі відомостей, збережених М. Бжшкянцом, усі висновки О. Бальцера про вірменські книги, які нібито були запроваджені лише в першій чверті XVI ст. і не мали доказової сили перед польськими судами, відпадають як тенденційні.

Книги органів львівського вірменського самоврядування, незважаючи на їхню винятковість серед пам'яток вірменського діловодства в Україні, ще й досі не використано як слід ні з історичної, ні з мовознавчої перспективи⁷⁷.

Як доводять записи книг № 1-15, у діяльності ради старших важливе місце посідали фінансові справи. Громада мусила давати щорічно «добровільні» податки королеві (т. зв. донативу), оплачувати різні судові процеси, займатися підкупамися високих урядовців, щоб ті захищали права громади. В руках ради старших було велике рухоме і нерухоме майно. Згідно з традицією, що підтримувалася у громадах аж до другої половини XVII ст., рада розпоряджалася всім церковним майном (служителі культу одержували тільки певну плату).

Є підстави вважати, що бухгалтерія ради мала функціональні розгалуження. Але сліди її збереглися лише фрагментарно. Очевидно, фінансовій документації громади не надавали особливого значення, і після зникнення потреби в ній – знищували.

Збір податків та їхнє використання відбито у реєстрах платників (№ 16, 17), в яких перелічено суми, що йшли на фінансування діяльності органу самоврядування:

[16.] Ф. 1634 р., 87 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, спр. 179, арк. 727-814.

[17.] Ф. 1671 р., 4 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, спр. 548, с. 1379-1386 (фрагмент).

Реєстри, що збереглися, складені польською мовою. Вони, безперечно, становлять наукову цінність (наприклад, для визначення кількості вірменського населення у Львові, його майнової диференціації, а також для антропоніміки).

Бухгалтерію ради старших повніше розкриває касова книга (№ 18), що велася половецькою мовою:

[18.] Ф. 1598-1637 рр., 140 арк., БМ, В., № 452.

Члени ради, які завідували майном громади (т. зв. провізори), мали власну адміністрацію та бухгалтерію. До нашого часу дійшли книги (або витяги з них), що відображають фінансову діяльність провізорів на двох ділянках⁷⁸: 1) завідування майном вірменського кафедрального собору; 2) завідування вірменським шпиталем⁷⁹.

У XVII ст. провізори собору вели реєстр прибутків половецькою мовою⁸⁰, в якому записувалися пожертвування готівкою, цінними речами або нерухомим майном. На підставі цього реєстру, в 1703 р. був складений польською мовою спеціальний витяг:

[19.] Ф. 1653-1703 рр., 9 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1657 II, арк. 15-23.

Крім цього, велися окремі книги для запису прибутків собору (чиншів за оренду нерухомого майна). Прибутки ці, як доводить інший реєстр (№ 20), йшли на оплату служителів культу:

[20.] Ф. 1616-1692 рр., 16 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1716 II.

⁷⁷ На підставі книги № 7 нами написана стаття: *Дашкевич Я. Р.* Армянское самоуправление во Львове в 60–80-х гг. XVII в. (Протоколы армянского совета старейшин как исторический источник), що друкується в зб. «Банбер Матенадарані», який виходить в Єревані.

⁷⁸ Про участь провізорів у т. зв. провізорському уряді вірменських юридик Львова йдеться в розділі про книги церковних установ.

⁷⁹ Під шпиталем, згідно з середньовічною термінологією, треба розуміти будинок для старих людей, а не лікувальну установу.

⁸⁰ В одному з документів 1733 р. (НБ МК, Л. – Ф. Оссол. – № 1657 II. – Арк. 109) згадується давніший реєстр церковних прибутків, складений на підставі духівниць, писаних по-половецьки.

Поступово, особливо із зміцненням позицій церковної влади після запровадження унії Вірменської церкви в Україні з Римом, фінансове господарство собору перейшло до рук священників. Цей стан фіксує реєстр (№ 21) прибутків і видатків собору:

[21.] Ф. 1738-1784 рр., 90 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1722 II.

Про діловодство провізорів шпиталю можна судити лише на підставі опису архіву львівської вірменської капітули, самі ж книги (№ 22-23) зникли:

*[22.] Ф. 1644-1764 рр., 85 арк., давн. АВК, Л. (Barącz, «DL», s. 274).

*[23.] Ф. 1750-? рр., 11 арк., давн. АВК, Л. (Barącz, «DL», s. 306).

У книзі № 22 були записані пожертвування на шпиталь за 1644-1764 рр., а також прибутки і видатки за 1678-1740 рр.; у книзі № 23 – прибутки і видатки нового шпиталю, розміщеного з 1750 р. у т. зв. рабічковському будинку.

Адміністративні та фінансові книги органів самоуправління інших вірменських колоній (таке самоуправління впродовж XIV–XVIII ст. існувало в українських містах Рашкові, Могилеві-Подільському, Сереті, Кам'янці-Подільському, Снятині, Язлівці, Підгайцях, Тисьмениці, Станіславі, Студениці, Бережанах, Золочеві, Бродях, Замості) не збереглися. Можливо, що адміністративні книги в усіх цих місцевостях окремо не велися – в судових книгах Кам'янця-Подільського, Снятина, Станіслава, Язлівця натрапляємо на записи адміністративного характеру, однак малоімовірно, щоб розпорядження майном громад здійснювалося без спеціальних фінансових книг.

Книги братств і банків. У зв'язку з тим, що вірменські громади в Україні мали власні органи самоврядування, які більш-менш ефективно захищали політичні й культурні права вірмен, суспільна роль вірменських братств відрізнялася від ролі, котру українські братства відігравали в житті українського народу. В той час, протягом якого вдається простежити історію вірменських братств (друга половина XVII – XVIII ст.), вони займалися насамперед фінансовою діяльністю. Братства, що існували всюди, де були вірменські парафії (часто навіть по кілька на одну парафію), відкривали невеличкі банки типу ломбардів (т. зв. *mons pius*, дослівно – гора милосердя), які давали грошові позички під заставу коштовних речей. Позичками вірменських братських банків могли користуватися всі – незалежно від національності, релігії, стану. Через те, що діяльність братств значною мірою мала фінансовий характер, книжкове діловодство вірменських братств і банків, по суті, нероздільне. Тому ми подаємо відомості про нього в одному розділі.

З діловодства братств дійшли до нашого часу лише жалюгідні рештки, й то здебільшого львівської колонії. Братства вели книги двох категорій – адміністративні (для запису членів, протоколів виборів управи) та фінансові (для запису прибутків і видатків, реєстрації пожертвувань і застав). Особливо пильно вони берегли книги реєстрації застав.

У Львові при кафедральному соборі, як доведено Б. Янушем⁸¹, було чотири братства: імені вірменського патріарха Григорія (засноване 1640 р.), Непорочного зачаття (1654 р.), Язлівецьке (1710 р.) та Св. Трійці (1728 р.).

Книжкове діловодство (№ 24-35) братства Св. Григорія⁸², що збереглося досі, виглядає так:

⁸¹ Janusz B. Mons pius...

⁸² Повна назва братства: «Bractwo męki pańskiej pod tytułem ojca i patriarcha naszego Grzegorza świętego» (1745 р.) (НБ МК, Л. – Ф. Оссол. – № 1658 II. – Арк. 66).

Книга реєстрації членів

[24.] А. 1640-1760 рр., невід. арк., БО, Вр., № 1738 II, невід. арк.

Книга прибутків і видатків

[25.] Ф. 1697-1755 рр., 108 арк., БО, Вр., № 3730 II.

Книга реєстрації застав

[26.] Ф. 1702-1715 рр., 79 арк., БО, Вр., № 1756 II⁸³.

[27.] Ф. 1732-1739 рр., 141 арк., БО, Вр., № 1759 II.

[28.] Ф. 1739-1744 рр., 84 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 3731 II.

[29.] Ф. 1744-1758 рр., 272 арк., БО, Вр., № 1761 II.

[30.] Ф. 1770-1789 рр., 274 арк., БО, Вр., № 1765 II.

Книги реєстрації пожертвувань

*[31.] Ф. 1666-1739 рр., 61 арк., давн. АВК, Л. (Barącz, «DL», s. 267).

[32.] Ф. 1666-1758 рр., невід. арк., БО, Вр., № 1738 II, невід. арк.

[33.] Ф. 1758-1783 рр., 5 арк., БО, Вр., № 1741 II, арк. 2-6.

Книги виплати грошей священникам собору

[34.] Ф. 1728-1738 рр., 89 арк., БО, Вр., № 3735 II.

[35.] Ф. 1738-1757 рр., 182 арк., БО, Вр., № 3736 II.

Із книги прибутків і видатків братства Св. Григорія № 25 довідуємося, що воно вело також книги інших типів. У 1718 р., наприклад, було куплено підручний «мануал»; різні «ресстри» та «ресстрики» братство купувало в 1728, 1730, 1738 рр. Тільки три з них вдається ідентифікувати з книгами № 27, 35, 36; призначення та доля інших – невідомі.

Таке саме книжкове діловодство провадили й інші братства. До нашого часу збереглися такі книги (№ 36-41) братства Непорочного зачаття⁸⁴:

Книга обирання старших та прибутків і видатків

[36.] А., Ф. 1714-1788 рр., 108 арк., БО, Вр., № 1749 II.

Книга реєстрації застав

[37.] Ф. 1676-1699 рр., 79 арк., БО, Вр., № 1755 II.

[38.] Ф. 1700-1717 рр., 90 арк., БО, Вр., № 1757 II⁸⁵.

[39.] Ф. 1742-1752 рр., 137 арк., БО, Вр., № 1762 II.

[40.] Ф. 1758-1768 рр., 169 арк., БО, Вр., № 1764 II.

Книга реєстрації пожертвувань

[41.] Ф. 1674-1783 рр., 10 арк., БО, Вр., № 1742 II.

Не численніші залишки (№ 42-44) діловодства Язлівецького братства⁸⁶. З адміністративних книг не зосталося жодної, з фінансових – нині є такі:

Книга прибутків і видатків

[42.] Ф. 1733-1769 рр., 37 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1704 I.

⁸³ В інвентарі рукописів БО. Вр. ця книга помилково записана як книга братства Непорочного зачаття.

⁸⁴ Повна назва братства: «Bractwo sub tituli immaculatae conceptionis beatissimae virginis Mariae ritus Armenici» (1661 р.) (ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 546. – Арк. 1091).

⁸⁵ В інвентарі рукописів БО, Вр. ця книга помилково віднесена до 1654-1712 рр.: у згаданій праці Б. Януша (*Janusz B. Mons pius...* – S. 41) вона хибно датується 1700-1708 рр.

⁸⁶ Братство відоме під двома назвами: «Bractwo obrazu cudownego Najświętszej Panny Jazłowieckiej» (1742 р.) (БО, Вр. – № 1760 II), «Confraternitas sub titulo nativitatis beatissimae virginis Mariae» (1788 р.) (Там само. – № 1741 II. – Арк. 75).

Книга реєстрації застав

[43.] Ф. 1742-1759 рр., 92 арк., БО, Вр., № 1760 П.

Книга реєстрації пожертвувань

[44.] Ф. 1710-1785 рр., 14 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1651 П, арк. 15-28.

У джерелах маємо відомості про те, що діловодство братства Св. Трійці⁸⁷ було значно багатшим, ніж сучасні його залишки. Окремо існували книги («альбоми») для власноручного запису членів, книга для запису ходу і результатів обирання старших, книга братських ухвал, фінансові реєстри⁸⁸. З різноманітного діловодства братства дійшли до нас лише книги (№ 45-47) реєстрації застав:

[45.] Ф. 1731-1750 рр., 155 арк., БО, Вр., № 1758 П.

[46.] Ф. 1750-1760 рр., 135 арк., БО, Вр., № 1763 П.

[47.] Ф. 1771-1788 рр., 200 арк., БО, Вр., № 1766 П.

Книги львівських братств, що збереглися, написані польською мовою.

Документальні матеріали свідчать, що в 1785 р. на західноукраїнських землях братські банки було створено в ряді вірменських колоній. Зокрема, у Львові банк був у монастирі черниць ордену бенедиктинок вірменського обряду. Банки-ломбарди діяли також при братствах інших міст. Братства існували в Бережанах (2), Кутах (3), Тисьмениці (3), Лисці (4), Станіславі (3), Городенці (3), Снятині (3), Замості й Золочеві (по одному)⁸⁹. В усіх братствах і братських банках провадилися книги, подібні до львівських. На підставі фінансових книг складалися звіти, деякі з них дійшли до нашого часу. У звіті, складеному в Кутах 1785 р.⁹⁰, згадується книга провізорів банку:

*[48.] Ф. 1737-1785 рр., невід. арк., давн. в Кутській вірменській парафії.

Книга № 48 велася по-вірменськи⁹¹.

Подібна книга (№ 49) була у снятинському банку⁹²:

*[49.] Ф. ?-1766 рр., невід. арк., давн. у Снятинській вірменській парафії.

У Станіславі окреме діловодство вели три братські банки (найдавнішого братства Непорочного зачаття та пізніших братств – Св. Григорія та Св. Анни), які 1791 р. об'єдналися в один банк Св. Григорія. Маємо внесені в окрему книгу (№ 50) списки пожертвувань для всіх трьох станіславських братств:

[50.] Ф. 1717-1791 рр., 27 арк., НБ МК, ф. Оссол., № 3733 І.

Книга № 50 написана польською мовою.

Із статуту станіславського братства Непорочного зачаття, затвердженого в 1688 р., довідуємося, що писар братства був зобов'язаний вести книги двох типів: реєстр членів братства і реєстр прибутків і видатків⁹³. Але вони не збереглися.

Цінною пам'яткою братського книжкового діловодства є книга реєстрації пожертвувань братства Непорочного зачаття в Тисьмениці (№ 51), що провадилася вірменською мовою:

⁸⁷ Повна назва братства: «Confraternitas sub titulo sanctissimae Trinitatis» (1788 р.) (БО, Вр. – № 1741 П. – Арк. 58).

⁸⁸ *Janusz B. Mons pius...* – S. 40.

⁸⁹ ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 475. – Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 3.

⁹⁰ Там само. – Спр. 127. – Арк. 8.

⁹¹ Там само. – Спр. 250. – Арк. 16.

⁹² Там само. – Спр. 248. – Арк. 1-5.

⁹³ *Barqcz S. Pamiątki miasta Stanisławowa.* – Lwów, 1858. – S. 50, 51.

[51.] Ф. 1732-1776 рр., 12 арк., ЦДІА, Л., ф. 475, оп. 1, спр. 78, арк. 1-12.

Три тис'яченницькі братства (Непорочного зачаття, Св. Григорія та Свв. Якіма й Анни) мали спільну книгу для запису пожертвувань на богослужіння (№ 52):

[52.] Ф. 1740-? рр., 44 арк., БО, Вр., № 1703 I.

Австрійський уряд провів докорінну реорганізацію братських банків. На базі чотирьох львівських банків у 1788 р. був утворений один – «Mons pius». У 1792 р. ліквідуються вірменські банки у Бережанах, Городенці, Лисці, Снятині, Станіславі й Тисьмениці, а їхні капітали передаються львівському банкові⁹⁴, що проіснував до 1939 р.

Найдавніші книги (№ 53-55) об'єднаного львівського банку дійшли до нашого часу. Серед них книга прибутків і видатків банку:

[53.] Ф. 1789-1793 рр., 22 арк., БО, Вр., № 1748 II.

Крім цього, збереглася книга реєстрації застав (№ 54), в яку вписано не викуплені до 1788 р. застави львівських братських банків за 1761-1788 рр.:

[54.] Ф. 1789-1793 рр., 118 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 3738 III.

Новоутворений банк давав позички не лише під заставу коштовностей, а й приймав іпотечні записи. Ця сторона діяльності банку відображена в окремій книзі:

[55.] Ф. 1789-1793 рр., 149 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 3734 III.

Діловодство банку «Mons pius» провадилося латинською й польською мовами.

Фінансові книги вірменських братських банків – надзвичайно цінне джерело для дослідження економічної історії України. Книги допомагають висвітлити окремі етапи організації банківської системи в XVII–XVIII ст. Досі не вивчалися у плані історії ювелірного мистецтва України наявні в книгах реєстрації застав описи коштовностей. Це джерело відкриває широкі можливості для вивчення історії цін в Україні, а отже, і питання монетного паритету.

Книги вірменських судів. Як і більшість середньовічних адміністративних установ, що діяли на території України, вірменські адміністративні органи виконували також і судові функції. Вірменським війтівським урядам доводилося витримувати сильний натиск польського патриціату міст, що за всяку ціну намагався ліквідувати окреме вірменське судочинство, вважаючи його основною перешкодою на шляху ліквідації і так обмеженої вірменської автономії в Україні. Залежно від того, до якого ступеня польському патриціатові вдавалося обмежити вірменське судочинство, на практиці виникали різні типи вірменської судової системи, що більше теоретично, ніж практично, мала діяти згідно з модифікованим на українській землі й затвердженим у 1519 р. вірменським кодексом Мхітара Гоша. У Львові, наприклад, у 1469 р., одночасно з ліквідацією вірменського війтівства, був ліквідований вірменський війтівський суд. Його компетенції перейшли до польського війтівського суду, в якому при розгляді вірменських справ з дорадчими функціями засідали вірменські старші. Всі кримінальні та важливі цивільні справи не підлягали цьому судові. У Станіславі вірменський війтівський уряд також не мав права розглядати кримінальні справи, що входили в компетенцію спільного українсько-польсько-вірменського суду. В інших містах вірменські війтівські уряди (наскільки можна встановити на підставі фрагментарної документації) здійснювали без особливих перешкод цивільне, а можливо, й кримінальне судочинство.

⁹⁴ Janusz B. Mons pius... – S. 68-73.

У зв'язку з цим, є підстави поділяти книги судових органів на дві основні групи: 1) книги вірменських війтівських урядів, тобто книги судових органів, виключно вірменських за складом (Кам'янець-Подільський, Станіслав, Замостя, Язлівець, Снятин); 2) книги мішаних судових органів (Львів, Станіслав).

Середньовічні судові органи України вели по кілька категорій книг – як з погляду змісту (т. зв. записові та реляційні книги, останні – різного типу: облятові, маніфестаційні, запису позовів; судові книги з поділом на реєстри справ, декретові, «чорні» книги, або книги злочинців, і т. д.)⁹⁵, так і з погляду діловодчо-писарських особливостей (білові й чорнові книги). Вірменським та мішаним судам, з огляду на відносно невелику кількість вірменського населення, що підлягало їхньому судочинству, не було потреби диференціювати свої книги. Тільки в окремих випадках, у Львові та Кам'янці, вони намагалися утворювати додаткові категорії судових книг. З погляду діловодчо-писарських особливостей лише два суди – вірменський у Кам'янці та польсько-вірменський у Львові – мали білові та чорнові книги (т. зв. протоколи і формуляри).

До нас дійшла в досить-таки пошкодженому стані (внаслідок злочинницьких дій німецьких окупантів) велика, єдина у своєму роді колекція книг вірменського суду Кам'янця-Подільського⁹⁶. Можна припустити, що книги вели (принаймні в XVIII ст.) у двох варіантах – біловому і чорновому (майже всі книги XVIII ст. мають характер чорнових). Слід підкреслити, що турецька окупація Кам'янця 1672-1699 рр., під час якої скасовано діяльність вірменського суду, відобразилася на характері вірменського діловодства⁹⁷. На сьогодні відомо про існування 46 книг кам'янецького вірменського суду⁹⁸:

*[56.] С. 1559-1567 рр., 183 арк., кол. ЦАСА, К., № 4386.

[57.] С. 1572-1579 рр., 299 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 8.

[58.] С. 1579-1581 рр., 292 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 11.

[59.] С. 1581-1583 рр., 387 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 12.

[60.] С. 1583-1585 рр., 187 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 14.

*[61.] С. 1585-1586, 1588-1589 рр., 279 арк., кол. ЦАСА, К., № 4395.

[62.] С. 1589-1591 рр., 393 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 15.

*[63.] С. 1591-1593 рр., 284 арк., кол. ЦАСА, К., № 4400.

[64.] С. 1593-1596 рр., 460 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 17.

*[65.] С. 1596-1598 рр., 191 арк., кол. ЦАСА, К., № 4403.

[66.] С. 1598-1603 рр., 392 арк., кол. ЦАСА, К., № 4405.

[67.] С. 1603-1606 рр., 191 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 20.

⁹⁵ Пор. класифікацію гродських книг О. Бальцера у: *Balzer O. Kancelarie i akta grodzkie...*

⁹⁶ У документах він називається по-різному: «Iudicium Armenicale Camenecense» (1617 р.) (ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 52. – Оп. 3. – Т. 521. – Арк. 576); «Urząd ormiański kamieniecki» (1657 р.) (Там само. – Оп. 4. – Т. 196. – Арк. 1); «Urząd wójtowski ormiański kamieniecki». «Officium advocatiale Camenecense nationis Armenicae» (1706 р.) (НБ МК, Л. – Ф. Осол. – № 1658 II. – Арк. 8); «Magistrat jurysdykcji ormiańskiej miasta Kamieńca Podolskiego» (1785 р.) (ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 475. – Оп. 1. – Спр. 527. – Арк. 5).

⁹⁷ Ширше про вірменське судочинство в Кам'янці див.: Владимирский-Буданов М. Ф. *Немецкое право...*; а також передмову В. Григоряна до збірника «Каменец-Подольск кагакі...».

⁹⁸ У переліку виправляються помилки, допущені в списку книг, опублікованому В. Григоряном у збірнику «Каменец-Подольск кагакі...» (С. 45), та в давньому «Списке актовых книг...» (К., 1862-1864. – С. 151-161).

- [68.] С. 1606-1608 рр., 199 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 22.
[69.] С. 1608-1611 рр., 220 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 24.
[70.] С. 1611-1614 рр., 253 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 25.
[71.] С. 1614-1616 рр., 276 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 26.
[72.] С. 1616-1619 рр., 313 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 27.
[73.] С. 1619-1621 рр., 278 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 28.
[74.] С. 1622-1623 рр., 230 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 29.
[75.] С. 1623-1624 рр., 235 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 30.
[76.] С. 1625-1627 рр., 177 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 31.
[77.] С. 1627-1629 рр., 276 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 32.
[78.] С. 1629-1631 рр., 434 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 33.
[79.] С. 1632-1633 рр., 288 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 34.
[80.] С. 1635-1638 рр., 322 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 157.
[81.] С. 1638-1640 рр., 438 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 35.
[82.] С. 1641-1644 рр., 300 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 36.
[83.] С. 1644-1647 рр., 251 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 37.
[84.] С. 1648-1651 рр., 222 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 40.
[85.] С. 1651-1653 рр., 205 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 158.
[86.] С. 1653-1657 рр., 269 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 41.
[87.] С. 1657-1663 рр., 266 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 42.
*[88.] С. 1709-1712 рр., 112 арк., кол. ЦАСА, К., № 4441.
[89.] С. 1714-1719 рр., 465 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 163.
*[90.] С. 1721-1725 рр., 552 арк., кол. ЦАСА, К., № 4447.
[91.] С. 1725-1730 рр., 463 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 165.
[92.] С. 1730-1740 рр., 685 арк., кол. ЦАСА, К., № 4452.
[93.] С. 1740-1752 рр., 610 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 166.
[94.] С. 1752-1757 рр., 348 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 73.
[95.] С. 1757-1762 рр., 343 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 75.
[96.] С. 1762-1768 рр., 308 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 81.
[97.] С. 1768-1772 рр., 346 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 87.
[98.] С. 1772-1778 рр., 299 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 94.
[99.] С. 1778-1784 рр., 334 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 105.
[100.] С. 1784-1786 рр., 116 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 113.

В останні роки діяльності кам'янецького суду для записів нотаріального характеру була запроваджена окрема книга:

- [101.] С. 1777-1786 рр., 374 арк., ЦДІА, К., ф. 39, оп. 1, т. 100.

Дата виникнення вірменського війтівського суду в Кам'янці-Подільському невідома. Певно, він був утворений незабаром після заснування вірменської колонії в Кам'янці-Подільському (найдавніші джерельні звістки про цю колонію сягають 1390 р., а війтівство згадується вперше лише в 1496 р.), і вже в XV ст. велися книги вірменського уряду, які, однак, не дійшли до нашого часу. Вірменський суд перестав існувати в 1786 р., у зв'язку з ліквідацією вірменського самоврядування.

Протягом кількох віків книги провадилися різними мовами: половецькою (в 1559-1567 рр., ряд записів зроблено тоді також вірменською мовою), вірменською (переважно в 1572-1575 рр.), знову половецькою (до 20-х рр. XVII ст. – майже виключно,

потім упереміж з польською й латинською мовами – до 60-х рр. XVII ст., причому в 1640-х рр. домінувала майже цілковито половецька мова), нарешті – польською. Мовні труднощі – відсутність знавців половецької мови – спричинилися до того, що більшість книг досі не використовувалася як історичне джерело.

Книги кам'янецького суду містять великий матеріал, що відображає роль місцевої вірменської колонії як посередника в економічних та культурних зв'язках України з країнами Сходу (Туреччиною, Кримом, Іраном). Не менше значення мають книги для дослідження питання стосунків між вірменським та українським населенням Кам'яця і його околиць. Записи книг відбивають поступову слов'янізацію (українізацію та полонізацію) вірменського населення. Врешті-решт ці книги – першорядної ваги джерело для вивчення історії вірменського судочинства і самоврядування в Україні⁹⁹.

У книгах кам'янецького вірменського уряду є записи адміністративного змісту (наприклад, про вибори органів самоврядування). Можливо це треба розцінювати як доказ відсутності у Кам'яці окремих адміністративних книг такого типу, як у Львові (№ 1-15).

Тексти вірменською та половецькою мовами, що збереглися в книгах, – невичерпне джерело дослідження історії цих мов на українському ґрунті. Цікаві також досить численні тексти польською мовою, писані вірменськими літерами.

Наскільки можна судити на підставі збережених книг, вірменський, за своїм складом, характер мали також суди в приватних містах Станіславі, Замості, Язлівці та в королівському місті Снятині. Книги всіх цих судів збереглися фрагментарно. На сьогодні відомі такі книги станіславського вірменського в'їтвівського уряду:

[102.] С. 1681-1689 рр., 238 арк., БО, Вр., № 1359 II.

[103.] С. 1692-1702 рр., 516 арк., БО, Вр., № 1590 II.

[104.] С. 1703-1709 рр., 285 арк., БО, Вр., № 1360 II.

*[105.] С. 1715-1723 рр., невід. арк., давн. МА, Ст. (Barącz, «Zywoty», s. 4).

[106.] С. 1723-1727 рр., 244 арк., БО, Вр., № 1361 II.

[107.] С. 1727-1729 рр., 144 арк., БО, Вр., № 1362 II.

[108.] С. 1736-1742 рр., 273 арк., БО, Вр., № 1363 II.

[109.] С. 1742-1753 рр., невід. арк., давн. МА, Ст. (Szarlowski, s. 233)¹⁰⁰.

[110.] С. 1761-1779 рр., 349 арк., ЦДА, Л.

[111.] С. 1780-1788 рр., 194 арк., ЦДА, Л.

Вірменський в'їтвівський уряд¹⁰¹ у Станіславі виник у 1677 р. Він діяв найдовше з усіх вірменських судових установ. Діяльність його припинилася після судової реформи 1788 р.

Судові книги станіславського уряду велися в основному польською мовою; в книгах № 102, 103 знаходимо покрайні нотатки вірменською та половецькою мовами. У другій половині XVIII ст., у зв'язку з т. зв. ревірменізацією вірменських колоній в

⁹⁹ Докладнішу джерелознавчу характеристику найдавнішої книги № 55 див.: *Dashkevitch Ya. R. Kirchak Acts of the Armenian Law Court...* Джерелознавче значення книги № 56 висвітлив В. Григорян у передмові до зб. «Каменец-Подольск кагакі...».

¹⁰⁰ Книга № 109 до 1939 р. зберігалася в Станіславському міському архіві. Див. також: *Chowaniec Cz. Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII w.* – Stanisławów. 1928. – S. 58.

¹⁰¹ Офіційні назви уряду: «Sąd wójtowski i radziecki ormiański stanisławowski» (1761 р.) (книга № 110), «Urząd wójtowski ormiański miejski stanisławowski» (1761 р.) (там само).

Україні¹⁰², у книгах (наприклад, № 107) знову з'являються покрайні нотатки, а наприкінці століття (книги № 109, 110) – досить часто записи вірменською мовою. В цих останніх книгах є також окремі записи (типу облят) латинською та німецькою мовами.

У книгах записували не тільки цивільні справи спірної та неспірної юрисдикції, а й ухвали адміністративного характеру, наприклад протоколи про вибори вїта. З огляду на це, можна припустити, що окремі вірменські адміністративні книги у Станіславі не заводилися.

Вірменський вїтївський уряд у Замості діяв також протягом довшого часу. Його діяльність відображена в таких книгах:

[112.] С. 1598-1611 рр., невід. арк., давн. Архів вірменського вїтївського уряду в Замості¹⁰³.

[113.] С. 1626-1648 рр., невід. арк., ДВА, Люб., ф. ВА3, т. 1.

[114.] С. 1642 р., невід. арк., ДВА, Люб., ф. ВА3, т. 3.

[115.] С. 1669-1674 рр., невід. арк., ДВА, Люб., ф. ВА3, т. 5.

[116.] С. 1680-1685 рр., невід. арк., ДВА, Люб., ф. ВА3, т. 6.

[117.] С. 1685-1689 рр., невід. арк., ДВА, Люб., ф. ВА3, т. 7.

[118.] С. 1690-1700 рр., невід. арк., ДВА, Люб., ф. ВА3, т. 8¹⁰⁴.

Уряд цей¹⁰⁵ розпочав діяльність у Замості 1589 р. і проіснував до 1730 р. (ліквідований через те, що різко зменшилася кількість вірменського населення у місті). Його судові книги велися польською мовою. За змістом вони не відрізняються від кам'янецьких і станіславських; серед записів цивільного і кримінального характеру є й адміністративні¹⁰⁶.

З язлівецьких судових книг збереглися лише фрагменти:

[119.] С. 1669-1670 рр., 30 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1485 II, арк. 184-214.

[120.] С. 1671-1672 рр., 11 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1485 II, арк. 215-226.

Вірменський вїтївський уряд¹⁰⁷ у Язлівці був затверджений 1615 р. (можливо, він існував і раніше, бо колонія виникла не пізніше другої половини XVI ст.); припинив функціонувати після захоплення Язлівця турками в 1676 р.

Язлівецькі книги провадилися польською мовою. Їхні записи мають судово-адміністративний характер. У них є окремі записи та покрайні нотатки половецькою мовою.

Вторгнення турків на західноукраїнські землі в 1676 р. негативно вплинуло також на вірменську колонію в Снятині. Вона відновилася тільки в 1718 р. З першого періоду

¹⁰² Про це див.: *Schütz E.* Re-Armenisation and Lexicon. From Armeno-Kipchak back to Armenian // *Acta Orientalia Hung.* – Budapest. 1966. – Т. 19. – С. 99-115.

¹⁰³ Книга № 112 згадується в інвентарі книг, що в 1680 р. зберігалися в Архиві вірменського вїтївського уряду в Замості (Державний воєводський архів у Любліні. – Ф. Вірменські акти Замостя. – Т. 6. – Арк. 4).

¹⁰⁴ Загальний обсяг книг № 112-118 – 1764 арк.

¹⁰⁵ Відомий під назвами: «Sąd prawa uprzywilejowanego Ormiań zamojskich» (1651 р.) (ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 52. – Оп. 4. – Спр. 195. – Арк. 2), «Urząd wójtowski zamojski prawa uprzywilejowanego ormiańskiego» (1655 р.) (Там само. – Оп. 3. – Т. 546. – С. 35).

¹⁰⁶ Загальну характеристику книг див.: *Zakrzewska-Dubasowa M.* Ormianie zamojscy... – S. VI–VII.

¹⁰⁷ В актових матеріалах він згадується під назвами: «Urząd wójtowski ormiański jazłowiecki». «Urząd lentwójtowski ormiański jazłowiecki». «Urząd micjski ormiański jazłowiecki» (1669-1670 рр.) (книга № 119).

існування вірменського вйтівства у снятинському передмісті (Нове місто) в 1628-1676 рр. судові книги не збереглися, хоча вони, як свідчать документальні дані (наприклад, згадувані 1631 р. в кам'янецьких судових книгах витяги зі снятинських вірменських книг¹⁰⁸), існували. Пам'ятки пізнішого вірменського судочинства у Снятині також досить бідні:

[121.] С. 1723 р., 1 арк., НБ УФ, Л., № 934 IV, арк. 19¹⁰⁹.

[122.] С. 1724-1783 рр., 89 арк., НБ УФ, Л., № 595 III, арк. 1-89.

Початок другого періоду існування вірменського вйтівського уряду¹¹⁰ у Снятині встановити не вдається; можливо, він справді почав діяти лише в 1723 р. У 1783 р. за розпорядженням австрійської влади цей уряд був ліквідований.

Снятинські книги велися польською та вірменською мовами, дуже неохайно і, на відміну від інших, без збереження хронологічної послідовності. З книг видно, що компетенції уряду не виходили поза цивільні справи; записів, що фіксували б кримінальні справи, у них немає.

Документи засвідчують існування вірменських судів у ряді інших міст України. У Бережанах вірменське вйтівство згадується в 1686 р.¹¹¹, але його книги не збереглися. Немає й книг із Бродів, де вйтівство було принаймні в 1683-1763 рр.¹¹² Відомо, що в 1744 р. книги вірменського вйтівського уряду¹¹³ велися в Золочеві (вйтівство існувало тут з 1688 р.), проте вони не дійшли до нашого часу. Вірменський вйтівський уряд діяв також у Підгайцях (нотується він у 1675 р.¹¹⁴). Однак від його книг, знищених, мабуть, під час турецької навали, не лишилося ніякого сліду. Безслідно зникло діловодство вірменських вйтівських урядів у Тисьмениці (утворений у 1689 р.¹¹⁵) і в Студениці (існував до 1633 р.¹¹⁶). Такі ж уряди були в Могилеві-Подільському (в 1743-1786 рр.)¹¹⁷ і Рашкові (з 1751 р.)¹¹⁸. Книги, які вони, безперечно, вели, також не збереглися. Відомості про книги барських вірменів, які свого часу подав І. Линниченко¹¹⁹, не підтвердилися. Їх спростував ще М. Грушевський¹²⁰.

Вірменські вйтівства були також на тій частині західноукраїнських земель, що опинилися у складі Молдавії. Наприклад, вйтівство в Сереті згадується ще 1448 р.¹²¹, у Сочаві –

¹⁰⁸ ЦДІА УРСР у Києві. – Ф. 39. – Оп. 1. – Т. 34. – Арк. 27.

¹⁰⁹ Збереглася лише титульна сторінка книги.

¹¹⁰ У документах XVIII ст. він називається: «Urząd nowomiejski śniatyński nacji ormiańskiej» (1731 р.) (книга № 122, арк. 1), «Urząd nowomiejski nacji ormiańskiej» (1741 р.) (книга № 121, арк. 19), «Urząd nowomiejski śniatyński wójtowski nacji ormiańskiej» (1750 р.) (там само, арк. 31).

¹¹¹ ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 192. – Арк. 669-670.

¹¹² Barącz S. Rys dziejów ormiańskich. – Tarnopol. 1869. – S. 77.

¹¹³ Charewiczowa Ł. Dzieje miasta Złoczowa. – Złoczów. 1929. – S. 3.

¹¹⁴ Barącz S. Rys dziejów ormiańskich... – S. 163.

¹¹⁵ Barącz S. Pamiętnik dziejów polskich. – Lwów. 1855. – S. 234.

¹¹⁶ Rolle J. Nowe opowiadania historyczne. – Lwów. 1878. – S. 100-102.

¹¹⁷ Krzysztofowicz Sz. Silva rerum. – Odessa, 1864. – S. 31-37; ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 475. – Оп. 1. – Спр. 913. – Арк. 1.

¹¹⁸ Бжшкянц М. Чанапаргордютюн і Легастан... – С. 165-168.

¹¹⁹ Линниченко И. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV-XV вв. – М., 1894. – С. 219.

¹²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1906. – Т. 5. – С. 251.

¹²¹ Pomniki dziejowe Lwowa z Archiwum miasta. – Lwów, 1921. – Т. 4. – S. 292.

1449 р.¹²² Судочинство, очевидно, входило в компетенції в'їтівств. Характер діловодства цих установ, на жаль, цілком неясний, бо досі не вдалося натрапити навіть на його сліди.

Книги мішаних судів. Утиски вірмен у Львові, що посилювалися в XV–XVII ст., спричинилися до різкого обмеження їхньої судової автономії та заміни в 1469 р. вірменського в'їтівського суду судом міського в'їта, який розглядав справи у присутності вірменських старшин. Хоч суд і далі називався вірменським¹²³, вірмени не мали в ньому вирішального голосу. Фонд львівського в'їтівського польсько-вірменського суду, що зберігся до сьогодні, – досить багатий (34 книги), проте якісно-змістова цінність цих книг значно нижча, оскільки компетенції цього суду були дуже урізані.

З погляду писарсько-діловодчих особливостей львівські книги (№ 123-158) поділяються на дві групи – білові та чорнові; останні відомі у двох різновидах – протоколи і формуляри. Із білових книг (т. зв. індуктів) збереглися такі:

- [123.] С. 1537-1561 рр., 350 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 513.
- [124.] С. 1561-1585 рр., 426 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 514.
- [125.] С. 1584-1596 рр., 468 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 515.
- [126.] С. 1596-1600 рр., 520 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 516.
- [127.] С. 1601-1604 рр., 571 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 517.
- [128.] С. 1604-1606 рр., 650 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 518.
- [129.] С. 1607-1610 рр., 618 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 519.
- [130.] С. 1611-1615 рр., 618 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 520.
- [131.] С. 1616-1621 рр., 860 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 521.
- [132.] С. 1621-1628 рр., 735 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 522.
- [133.] С. 1629-1633 рр., 1030 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 523.
- [134.] С. 1634-1636 рр., 517 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 524.
- [135.] С. 1638-1639 рр., 341 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 525.
- [136.] С. 1640-1643 рр., 824 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 526.
- [137.] С. 1644-1647 рр., 637 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 527.
- [138.] С. 1648-1650 рр., 467 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 528.
- [139.] С. 1651-1652 рр., 426 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 529.
- [140.] С. 1653-1659 рр., 624 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 530.
- [141.] С. 1661-1690 рр., 1134 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 531.
- [142.] С. 1765-1784 рр., 66 арк., БО, Вр., т. 1730 II.

Велику прогалину в білових книгах 1691-1764 рр. до деякої міри заповнюють чорнові книги:

- [143.] С. 1578-1714 рр., 626 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 544.
- [144.] С. 1621-1629 рр., 242 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 539.
- [145.] С. 1623-1645 рр., 593 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 540.
- *[146.] С. 1649-1651 рр., невід. арк., давн. МА, Л.¹²⁴

¹²² Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии и Турции в XIV–XVI вв. / Собр. В. А. Уляницким. – М., 1887. – С. 76.

¹²³ У документах 1661 р. він називається, наприклад, «Judicium Armenicale Leopoliense» (ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 52. – Оп. 3. – Т. 70. – Арк. 16).

¹²⁴ Книги № 146, 149 згадуються в інвентарі книг, що зберігалися в канцелярії ради міста в 1669 р. (ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 52. – Оп. 3. – Т. 354. – Арк. 1289).

[147.] С. 1652-1657 рр., 301 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 541.

[148.] С. 1658-1662 рр., 232 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 542.

*[149.] С. 1661-1668 рр., невід. арк., давн. МА, Л.

[150.] С. 1674-1685 рр., 403 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 543.

[151.] С. 1691-1692 рр., 46 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 161, с. 617-708.

[152.] С. 1694-1702 рр., 461 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 532.

[153.] С. 1702-1722 рр., 270 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 534¹²⁵.

[154.] С. 1711-1722 рр., 531 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 533.

[155.] С. 1723-1731 рр., 327 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 535.

[156.] С. 1731-1739 рр., 219 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 536.

[157.] С. 1739-1752 рр., 300 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 537.

[158.] С. 1756-1782 рр., 361 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 538.

Книги № 143 і 153 – типу формулярів (підготовчих записів¹²⁶); у книзі № 145 об'єднано протоколи і формуляри.

Після ліквідації львівського вірменського в'їтвства в 1469 р. компетенції т. зв. вірменського (насправді польсько-вірменського) в'їтвського суду¹²⁷ поступово обмежувалися королівськими рішеннями 1510, 1518 і 1560 рр. Із компетенцій цього суду було вилучено справи, пов'язані з нерухомим майном, непокірністю міської владі, а також усі справи кримінального характеру. Їх передано міському в'їтвському судові, де вони вирішувалися без участі вірменських старших. У другій половині XVII ст. львівський вірменський суд перетворився в другорядну установу, в якій розглядалися справи, пов'язані з виконанням духівниць (причому лише тих, що стосувалися рухомого майна), розрахунками між торговими компаньйонами, виплатою боргів. За розпорядженням австрійської влади львівський польсько-вірменський суд у 1784 р. припинив свою діяльність.

У польсько-вірменському суді користувалися латинською й польською мовами. Документи, написані в оригіналі вірменською та половецькою мовами, можна було вписувати до книг тільки в перекладі.

Обмеження компетенцій львівського польсько-вірменського суду спричинилися до значного зниження цінності книг як історичного джерела. У них не знаходимо матеріалів ширшого суспільного звучання. Навіть внутрішнє життя колонії відображено в книгах дуже однобоко¹²⁸.

Другою мішаною польсько-вірменською установою у Львові був уряд «вірменських присяжних», утворений, мабуть, у першій половині XVI ст. У його функції входили опис, оцінка і поділ рухомого майна померлих вірменів. На сьогодні відомі кілька його книг:

*[159.] С. 1558-? рр., невід. арк., давн. МА, Л.¹²⁹

¹²⁵ У книзі є також окремі записи за 1694-1701, 1723-1731 рр.

¹²⁶ Крім них, згідно з інвентарем книг з 1669 р., тоді ще були книги формулярів за 1649-1650, 1651-1652, 1653-1657, 1658, 1659-1660, 1661-1668 рр. (ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 52. – Оп. 3. – Т. 354. – Арк. 1289).

¹²⁷ Відомого під назвами: «Iudicium Armenorum Leopoliensium» (1607 р.) (книга № 129), «Iudicium civile Armenicale Leopoliense» (1629 р.) (книга № 133), «Iudicium civile Armenorum Leopoliensium» (1640 р.) (книга № 136), «Iudicium Armenicale Leopoliense» (1661 р.) (ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 52. – Оп. 3. – Т. 70. – Арк. 16), «Iudicium civitatis Leopoliensis nationis Armenae» (1765 р.) (книга № 142).

¹²⁸ Докладніше про джерелознавчу цінність цих книг див.: *Врадий Н.* Источниковедческий анализ...

¹²⁹ Згадуються в інвентарі книг, що зберігалися в канцелярії ради міста в 1669 р. (ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 52. – Оп. 3. – Т. 354. – Арк. 1289). Тоді існували всі книги уряду з 1558 до 1668 р.

[160.] С. 1578-1615 рр., 102 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 344.

[161.] С. 1644-1652 рр., 185 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 350.

*[162.] С. ?-1668 рр., невід. арк., давн. МА, Л.

[163.] С. 1694-1700 рр., 106 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 357.

[164.] С. 1715-1768 рр., 176 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 358.

Урядом «вірменських присяжних»¹³⁰ керував війт або хтось із його уповноважених; у його склад входили два вірменські старші. Компетенції та особливо характер цього уряду (діяв він постійно чи утворювався в разі потреби), відношення до інших установ, що також займалися справами спадкоємства (польсько-вірменський суд, духовний суд), ще потребують дослідження. Книги уряду велися латинською та польською мовами, виключно в чорновому вигляді.

Зовсім інший характер мав мішаний станіславський кримінальний суд, що створювався на паритетній основі з представників двох станіславських війтівств – польського (після 1772 р. – українсько-польського¹³¹) та вірменського. Очолював його здебільшого делегат замкового уряду феодала (Станіслав був приватним містом). Діловодство цього суду представлено такими книгами:

[165.] С. 1703-1723 рр., 102 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1350 II.

[166.] С. 1738-1751 рр., 154 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1351 II.

*[167.] С. 1751-1780 рр., невід. арк., давн. МА, Ст.¹³²

Книги станіславського мішаного суду¹³³ – взірці дуже нечисленних пам'яток кримінального судочинства на українських землях. Їхнє значення для вивчення історії кримінального права в Україні дуже велике, не менш цінні вони як історичне джерело. Книги заповнені протоколами допитів опришків. Без них не міг обійтися жоден дослідник опришківського руху¹³⁴. Як результат діяльності вірменського судочинства ці книги досі не розглядалися.

Група книг мішаних судів повинна стати об'єктом дослідження в напрямі визначення ролі, яку відігравали вірменські старші, що входили до його складу. Попередні спостереження доводять, що вона була здебільшого пасивною. Керівництво судів перебувало в руках панівної (у цьому разі – польської) національності.

Вірменські члени судів були, по суті, лише спостерігачами навіть тоді, коли судові рішення порушували права їхніх співвітчизників.

¹³⁰ Оригінальна назва: «Officium iurisdictionum Armenorum» (1661 р.) (ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 52. – Оп. 3. – Т. 70. – Арк. 16). «Iurisdictiones Armenorum Leopoliensium» (1646 р.) (книга № 161. арк. 41).

¹³¹ *Wójtowstwo rusko-polskie* (1782 р.) (книга № 111. с. 56).

¹³² Книга № 167 була в станіславському міському архіві до 1939 р. (*Chowaniec Cz. Ormianie w Stanisławowie...* – S. 58).

¹³³ Суд був відомий під назвами: «Iudicium compositum criminale» (1703 р.) (книга № 165), «Sąd miejski polskiej i ormiańskiej jurysdykcji stanisławowski» (там само). «Obopólny urząd jako jurysdykcji polskiej, jako ormiańskiej» (1738 р.) (книга № 166).

¹³⁴ Уперше книги № 165-166 використав як історичне джерело польський історик А. Бельовський. Див. його статтю: *Pokucie // Czas, dodatek miesięczny*. – Kraków. 1857. – Czerwiec. – Т. 6. – S. 688-734. Про книгу № 167 див.: *Целевич Ю.* Дальші вісті про опришків // *Розвідки про народні рухи на Україні-Русі в XVIII в.* – Львів, 1897. – С. 200-201. Загальну характеристику їх дав В. Грабовецький у статті: *Грабовецький В.* Джерела до вивчення антифеодального руху опришків у XVI–XIX ст. // *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. – К.. 1965. – № 3. – С. 64; та в книзі: *Його ж.* Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI–XIX ст. – Львів. 1966. – С. 9.

Книги церковних установ і юридик. У силу специфічних умов, в яких перебували вірменські емігранти в Україні, роль Вірменської григоріанської церкви відрізнялася від ролі панівної католицької та гнобленої православної церковних систем. До унії з Римом (формально – з 1630 р.¹³⁵, фактично – з 60-х рр. XVII ст.) Вірменська церква в Україні не мала нерухомого майна. Воно повністю належало вірменським громадам, що утримували не тільки священиків, а й єпископів. У другій половині XVII ст. Вірмено-уніатська церква перетворюється, за прикладом католицької, у власника – феодала, захоплюючи у свої руки нерухоме і рухоме майно (в судово-адміністративному відношенні це проявилось, наприклад у Львові, у виникненні окремих територій, що стали власністю вірменського архієпископства і становили юридики – тобто райони, вилучені з-під королівського і міського судочинства).

У XVII ст. змінилася також роль Вірменської церкви в культурному житті емігрантів. Якщо до унії церковна організація об'єктивно сприяла зміцненню культурних зв'язків (хоча й під релігійною оболонкою) з далекою батьківщиною і значною мірою стримувала денационалізацію, то з кінця XVII ст., коли зв'язки Вірмено-уніатська церкви з Вірменією обірвалися, вірменська церковна організація в Україні перетворилася на знаряддя латинізації та полонізації. Результати такої політики виявилися фатальними. Основна маса вірмен, що не погоджувалася з насильницьким запровадженням унії, емігрувала з України, решта – швидко денационалізувалася (полонізувалася у великих містах, українізувалася – у малих). Усі ці процеси знайшли відображення у діловодстві вірменських церковних установ, від якого залишилися тільки невеликі фрагменти.

Книжкове діловодство вірменських церковних установ досі ще не стало об'єктом навіть побіжного дослідження. Судово-адміністративна система Вірменської церкви в Україні, що мала ряд специфічних особливостей, зовсім не вивчена, тому й наше попереднє повідомлення про це вимагатиме дальшого поглиблення.

Найдавніші відомості про вірменські церковні адміністративні центри в Україні сягають XIV ст. – тоді існувало тут дві вірмено-григоріанські єпархії. В історичних джерелах 1371-1378 рр. згадується київський вірменський єпископ; з 1364 р. – львівський. Київське та Львівське єпископства, можливо, з'явилися на українських землях ще до загарбання їх Польщею та Литвою. Київська єпископія зникла в другій половині XIV ст.; Львівська – протривала до 1940 р. У 1401 р. виникла Сочавська єпископія, що діяла до 1672 р.¹³⁶ Львівському єпископству (з 1635 р. – архієпископству) до XVIII ст. включно підпорядковувалися вірменські колонії Правобережжя, Волині й Галичини; Сочавському – колонії Буковини. Обидва єпископства здійснювали не тільки адміністративну владу над парафіями, а й судову владу над священиками та парафіянами.

В Україні склалася система вірменських духовних судів, про яку збереглося небагато відомостей. Такі суди діяли не лише в єпископському центрі у Львові (XVI–XVIII ст.), а й у Язлівці (XVII ст.) (ранг і компетенції язлівецького суду неясні). Коли вважати, що хоча б до половини XVII ст. духовні суди існували і в інших вірменських парафіях, то мережа їх була досить значною. Дослідження діяльності вірменських

¹³⁵ Якщо не враховувати спроби запровадження унії в XV–XVI ст.

¹³⁶ Була ще спроба організувати Кам'янецьке вірмено-григоріанське (антиуніатське) єпископство. Воно існувало три роки (1683-1686). Крім того, вірменські єпископства діяли в Криму.

духовних судів дуже утруднюється тим, що до нашого часу дійшло тільки три книги львівського духовного суду:

*[168.] С. ?-1571 рр., невід. арк.¹³⁷

[169.] С. 1572-1630 рр., 212 арк., БМ, В., № 441.

[170.] С. 1643-1667 рр., 470 арк., БМ, В., № 447.

[171.] С. 1702-1728 рр., 209 арк., БО, Вр., № 1731 II.

Компетенції львівського духовного суду¹³⁸, який до унії більше формально, ніж фактично, очолював єпископ або його заступник (офіціал) і в склад якого входили представники ради старших, були пов'язані з правом вірмен заповідати своє майно за духівницями (польська управа міста заперечувала це право, і тільки в 1444 р. король гарантував його). У XV ст. духівниці, можливо, записували в окремі книги. Діяльність вірменського єпископського суду у Львові регламентувалася королівським рішенням 1569 р., яке залишало у його віданні «духовні справи»¹³⁹, але не визначило, що до них належить. Саме з цього часу й збереглися найдавніші витяги з книг суду¹⁴⁰.

Якщо виходити із змісту книг № 169-171, то компетенції духовного суду формально вичерпувалися записом духівниць («діятік»), шлюбних контрактів («кроронк»), оголошень про заручини («перснів»). Фактично він вирішував і цивільні справи, які мали розглядати міські (магдебурзькі) суди або польсько-вірменський вїтївський суд. Це виявилось під час суперечок між вірменським єпископом М. Торосовичем (його, як уніата, рада старших намагалася усунути від церковної юрисдикції) та львівською вірменською громадою¹⁴¹. Зі свого боку, М. Торосович намагався перетворити духовний суд на засіб боротьби з антиуніатськими течіями в громаді, ув'язнюючи найбільш активних борців проти унії. Тимчасове перетворення духовного суду в знаряддя здійснення прокатолицьких замірів М. Торосовича відображене на сторінках книг. Найпізніша згадка про вірменський духовний суд датується до 1734 р.¹⁴² Подальша його доля та взаємини з іншими установами архієпископства, що виникли після унії, поки що не з'ясовані. Протягом усього часу існування суд мав церковно-світський характер. Мабуть, у другій половині XVIII ст. він став виключно церковним, коло діяльності якого визначалося католицьким канонічним правом.

¹³⁷ Вірменський поет Мінас Тохатеці, який у другій половині XVI ст. був писарем львівської вірменської ради старших і писав книгу № 169, згадав у ній (арк. 4), що у скарбниці ради зберігається книга шлюбних контрактів і духівниць (отже, книга духовного суду) за попередні роки.

¹³⁸ Львівський духовний суд відомий під назвами: «Prawo duchowne» (1569 р.) (НБ МК, Л. – Ф. Баворовських. – № 1660 III. – Арк. 1), «Officium spirituale Armenicum» (1616 р.) (ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 52. – Оп. 3. – Т. 521. – Арк. 178), «Urząd duchowny ormiański» (1621 р.) (Там само. – Т. 522. – Арк. 9), «Prawo duchowne ormiańskie miejskie» (1643 р.) (Там само. – Арк. 736), «Sąd duchowny ormiański» (1734 р.) (НБ МК, Л. – Ф. Оссол. – № 1725 II. – Арк. 102).

¹³⁹ *Wagilewicz J.* Król Henryk potwierdza przywilej Zygmunta Augusta // *Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej*, 1857. – № 44-46.

¹⁴⁰ Витяг з книги 1569 р. (НБ МК, Л. – Ф. Баворовських. – № 1660 III. – Арк. 1-2); згадки про витяги з книг 1571 р. (ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 52. – Оп. 3. – Т. 521. – Арк. 609, 1277).

¹⁴¹ У скарзі єпископа від 4 березня 1631 р. сказано, що старші «духовний суд, як світські особи, перетворили в світський суд і розглядають світські справи і договори (які належать до магдебурзького права), видаючи їх за духовні» (ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 9. – Оп. 1. – Т. 382. – Арк. 281).

¹⁴² НБ МК, Л. – Ф. Оссол. – № 1725 II. – Арк. 102.

Діловодство духовного суду аж до 60-х рр. XVII ст. велося половецькою мовою (вірменська мова майже не вживалася). У книзі № 170 лише в другій половині 1660-х рр. з'являються записи польською мовою, зроблені вірменською графікою. У XVIII ст. книги духовного суду провадилися по-польськи.

Як історичне джерело книги духовного суду займають одне з перших місць серед інших книг. Вміщені у них духівниці, шлюбні контракти дають змогу вивчати майнову диференціацію львівської вірменської колонії, матеріальну культуру, генеалогію, антропоніміку українських вірмен. У записях XVII ст. відбулися процеси, пов'язані з боротьбою проти покатоличення.

Як уже зазначалося, духовний суд існував також у Язлівці. В одному з його документів 1658 р. згадується «писар духовного суду»¹⁴³, але ніяких слідів діловодства цієї установи не збереглося.

На книги львівського духовного суду частково схожа за характером книга заручин і шлюбних контрактів Станіславської вірмено-католицької парафії, яка велася вірменською, а потім латинською та польською мовами:

[172.] С. 1693-1784 рр., 283 арк., МНЧ, Кр., № 3543.

Унія принесла докорінну реорганізацію всієї адміністративної системи Львівської вірменської єпархії. Відповідно до організаційної схеми, прийнятої в Католицькій церкві, у складі Львівського архієпископства було утворено консисторію¹⁴⁴, що запровадила власне книжкове діловодство:

[173.] А. 1684-1700 рр., 196 арк., БО, Вр., № 1732 II¹⁴⁵.

[174.] А. 1745-1781 рр., 121 арк., БО, Вр., № 1733 II.

У компетенцію консисторії, що була і дорадчим, і виконавчим органом при архієпископі, входило передусім вирішування справ, пов'язаних з управлінням архидієцезією. Цим наперед визначався характер і зміст книг. У них є розпорядження, що стосуються вірменських парафій в Україні. В ці книги також записували духівниці і вносили копії документів про грошові та інші пожертвування (т. зв. легати) архієпископству.

Окрему групу книг консисторії становлять протоколи її засідань:

[175.] А. 1783-1784 рр., 32 арк., ЦДІА, Л., ф. 475, оп. 1, спр. 784.

У книзі вміщено також копії пастирських листів архієпископа.

У першій половині XVIII ст. виникла ще одна категорія книг, яку можна назвати книгами архієпископа. Вони (велися вже в 1712 р.¹⁴⁶) відображали вузькоцерковні справи (майно парафії, персональні справи, легати), які вирішував сам архієпископ або його заступник без участі консисторії чи, тим більше, світських осіб.

До цієї категорії належать дві книги:

[176.] А. 1773-1775 рр., 14 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 4, спр. 214, арк. 1-4.

¹⁴³ Бібліотека мхітаристів у Відні. рукопис № 453. арк. 1.

¹⁴⁴ «Consistorium archiepiscopatus Leopoliensis nationis Armenae» (1684 р.) (книга № 173). «Consistorium Armenicale Leopoliense» (1707 р.) (НБ МК, Л. – Ф. Оскол. – № 1657 II. – Арк. 71).

¹⁴⁵ У Баронча (*Barącz S. O rękopisach...* – S. 274: *Ejusd. Pamiątki miasta Stanisławowa.* – Lwów, 1858. – S. 56) помилково подано 1648-1700 рр.

¹⁴⁶ Див. витяг з книги 1712 р. в: ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 52. – Оп. 4. – Спр. 210. – Арк. 1-4.

[177.] А. 1782-1798 рр., 10 арк., БО, Вр., № 1735 II¹⁴⁷.

Книги архієпископа провадилися латинською та польською мовами.

Нижчими ланками вірменської церковної адміністрації були деканальні та парафіяльні уряди. Деканальні уряди з'явилися десь у другій половині XVIII ст., парафіяльні – з кінця XVII ст. Про характер діловодства деканальних урядів немає ніяких відомостей. Парафіяльні уряди, крім метричних книг і спеціальних книг для запису «чудес» перед іконами парафії, вели також примітивне фінансове книжкове діловодство для запису прибутків і витрат. Уявлення про них дають книги львівського кафедрально-го собору¹⁴⁸:

[178.] Ф. 1714-1718 рр., 70 арк., БО, Вр., № 1754 II.

[179.] Ф. 1727-1745 рр., 91 арк., НБ МК, Л., ф. Оссол., № 1717 II.

У ці книги (латинською та польською мовами) вносили записи про грошові суми, пожертвовані братствами або приватними особами на відправу богослужінь.

Фінансові книги, очевидно, існували також в інших вірменських парафіях, але жодна з них не дійшла до нас.

Після остаточної перемоги унії Вірменська церква в Україні одержала світську адміністративну і судову владу над мешканцями, які жили на земельних ділянках, що стали власністю цієї Церкви. На таких територіях утворювалися окремі судово-адміністративні одиниці, т. зв. юридики, підпорядковані архієпископові чи іншій вірменській церковній владі, що на ранньому етапі (кінець XVII – початок XVIII ст.) поділяли її зі світськими органами через представників від ради старших.

Наприкінці XVI ст. в одному з львівських передмість – Підзамчі, на землях, що були власністю вірменських позаміських церков, виникло поселення, назване Іванівкою (Янівкою, пізніше Біскупщиною). Спершу воно залежало від старостинської юрисдикції, а після об'єднання його території з іншими земельними володіннями Вірменської церкви було виділено в окрему юридику. Ще одна юридика сформувалася на землі, що належала вірменському монастиреві у Львові. У кожній з цих юридик існували т. зв. провізорські суди¹⁴⁹, призначені радою старших. Вони вели окремі, а потім і спільні книги, займаючись виключно цивільними справами. Існування суду юридики Біскупщини засвідчується з 1684 р.¹⁵⁰ Діяльність урядів обох юридик документують книги:

[180.] С. 1717-1728 рр., 7 арк., НБ МЛ, Л., ф. Оссол., № 1725 II, арк. 1-14.

[181.] С. 1750-1765 рр., 60 арк., ЦДІА, Л., ф. 52, оп. 3, т. 575.

¹⁴⁷ В інвентарі БО, Вр. помилково вказується, що книга охоплює матеріал від 1772 р.

¹⁴⁸ Пор. також з уже поданими відомостями про книгу № 21.

¹⁴⁹ Юридики та їхні уряди називалися: «Udzielna jurysdykcja gruntów kościołów ormiańskich lwowskich tak w mieście, jako i na przedmieściu krakowskim będących» (1648 р.) (ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 52. – Оп. 4. – Спр. 201. – Арк. 1); «Jurysdykcja podzamecka arcybiskupa nacji ormiańskiej lwowskiej sub titulo Janowska» (1730 р.) (НБ МК, Л. – Ф. Оссол. – № 1726 II. – Ст. 182); «Jurisdictio ad ecclesiam archicatedralam Armenorum Leopoliensium attinens» (1750 р.) (книга № 181); «Sąd prowizorski jurysdykcji arcybiskupskiej nacji ormiańskiej lwowskiej» (1717 р.) (НБ МК, Л. – Ф. Оссол. – № 1725 II. – Арк. 2-3); «Urząd prowizorów i dóbr kościoła monastyrskiego ormiańskiego lwowskiego» (1721 р.) (Там само. – Арк. 10); «Urząd prowizorski dóbr i gruntów monastyrza ormiańskiego lwowskiego na krakowskim przedmieściu pod Wysokim Zamkiem» (1728 р.) (Там само. – Арк. 13); «Urząd prokuratorski jurysdykcji Biskupszczyzną nazwanej» (1751 р.) (ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 52. – Оп. 3. – Т. 575. – Арк. 11).

¹⁵⁰ ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 52. – Оп. 4. – Спр. 201. – Арк. 1.

У книзі № 180 чергуються рішення урядів обох юридик; у книзі № 181 записані постанови тільки юридики Біскупщини. Точно не з'ясовано, коли припинили діяльність обидва провізорські уряди. Очевидно, це сталося під час австрійського панування, у 80-х рр. XVIII ст.

Обширні земельні володіння опинилися в руках луцької вірменської церкви в 1445 р., коли великий князь Свидригайло подарував їй село Цеперів. На початку XVI ст. луцька вірменська громада, у зв'язку з нечисленністю, була підпорядкована львівській вірменській раді старших. Усе нерухоме майно луцької церкви перейшло в розпорядження львівської ради. Наприкінці XVII ст. тут, мабуть, також оформилася окрема юридика¹⁵¹, діловодство якої, однак, не збереглося. Можливо, вірменські юридики існували і в інших містах.

Окремий церковний суд діяв спеціально для вірмен, які мешкали у Львові на території т. зв. святоіванівської (або деканальної) юридики¹⁵², підпорядкованої з початку XV ст. капітулі львівського римо-католицького кафедрального собору. Вірмени, що жили в межах цієї юридики, 1415 р. були переведені королем Ягайлом зі староукраїнського права на вірменське¹⁵³. А тому на території юридики виник ще один суд, який очолив вірменський вїйт. Вїйт підкорявся львівській римсько-католицькій капітулі. Діловодство його представлене двома книгами¹⁵⁴:

[182.] С. 1537-1549 рр., 89 арк., БО, Вр., № 1678 І.

[183.] С. 1600-1605 рр., невід. арк., ГАДА, В.¹⁵⁵

Вірменський вїйтівський уряд юридики припинив функціонувати, очевидно, у зв'язку із зменшенням кількості поселенців. У XVIII ст. уже не виявляємо жодних слідів існування такої установи.

Те, що до нашого часу дійшло мало пам'яток судочинства юридик в Україні, а характер їхньої діяльності ще не цілком з'ясовано, ставить книги львівських вірменських та польсько-вірменських юридик у ранг важливого історично-юридичного джерела.

Аналіз книг церковних установ показує, що зміст більшості їх має дуже мало спільного з релігійним життям. А тому вони є суттєвим доповненням до книг, що

¹⁵¹ У 1701 р. вона згадується під назвою «Jurysdykcja kościoła łuckiego ormiańskeigo i wsi Ceperowa» (НБ МК, Л. – Ф. Оссол. – № 1724 II. – Арк. 412).

¹⁵² Назви юридики: «Iurisdictionis decanalis sub titulo s. Ioannis in suburbio Cracoviensi sita» (1590 р.) (ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 52. – Оп. 1. – Кол. фасцикул 396. – № 83), «Decanatus s. Ioannis Baptistae in suburbio dicto Cracoviensi in fundo Świętojańskie locatus» (Там само. – Кол. фасцикул 21).

¹⁵³ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. – Lwów, 1873. – Т. 4. – С. 85-87.

¹⁵⁴ К. Бадецький (див. його: *Badecki K. Archiwum Akt Dawnych...* – Т. 3. – С. 176-179) припустився грубої помилки, вважаючи, що святоіванівська юридика належала до вірменського архієпископства. На основі шести книг святоіванівської юридики (книг невірменської юрисдикції) він створив фактично неіснуючу групу книг «Протоколи суду і уряду вірменської юрисдикції св. Івана Хрестителя». Насправді ці книги (ЦДІА УРСР у Львові. – Ф. 52. – Оп. 3. – Т. 576-581) – результат діловодства вїйтівського невірменського уряду юридики, що не мав жодного відношення до вірменського архієпископства. Тому характеристика вірменського вїйтівського уряду юридики, яку подав К. Бадецький (*Badecki K. Archiwum Akt Dawnych...* – Т. 3. – С. 176), є фантазією. Помилку К. Бадецького повторювали й пізніші дослідники.

¹⁵⁵ До 1946 р. книга була в Бібліотеці греко-католицької капітули в Перемишлі. Згідно з деякими відомостями (див.: *Dudik B. Archive im Königreiche Galizien und Lodomerien.* – Wien, 1867. – С. 64), у бібліотеці були книги того суду до 1691 р. Доля решти книг невідома.

створювалися світськими інституціями. Через це назва «книги церковних установ і юридик» значною мірою умовна, формальна – вона відображає одну з рис середньовічного суспільства, в якому чимало питань світського життя потрапило під контроль Церкви.

Книги освітніх закладів. У деяких містах вірменські громади намагалися утримувати початкові школи парафіяльного типу. Вірменські школи парафіяльного типу у Львові й Кам'янці відомі в XVI–XVII ст., у Язлівці – в XVII ст.; в ряді інших міст – здебільшого в XVIII ст. Діловодство цих шкіл до нас не дійшло. Можливо, воно й зовсім не велося.

У 1664 р. у Львові була відкрита вірменська школа вищого типу – колегія¹⁵⁶, заснована папською місією ордену театинців, посланою Римом для того, щоб на практиці завершити унію Вірменської церкви в Україні. Діяльність колегії спрямовувалася передусім на латинізацію вірменського церковного життя. Поряд з цим деякі сторони діяльності колегії (особливо в початковий період, коли у ній ще викладалася вірменська мова, а викладачі й вихованці цього закладу дали поштовх до відродження вірменського театру) об'єктивно сприяли піднесенню культурного рівня тієї частини вірменського населення, що поставилася пасивно до запровадження унії. В 1701 р. до колегії почали вступати українці. Через це вона дістала нову назву – Львівська папська вірменсько-українська колегія¹⁵⁷.

У цьому освітньому закладі вели книги двох типів: адміністративні – для запису учнів, і фінансові – для реєстрації видатків на утримання колегії. Найдавніша книга запису учнів не збереглася¹⁵⁸. У пізнішій книзі (№ 184) подаються списки учнів-українців за 1711–1779 рр. та учнів-вірмен за 1746–1779 рр.:

[184.] А. 1711–1779 рр., 244 арк., БО, Вр., № 1752 II.

Записи у книзі – латинською мовою.

Списки учнів становлять собою важливе джерело для вивчення історії не лише вірменського, а й українського вищого шкільництва у XVIII ст. та дослідження вірменської й української антропоніміки XVIII ст.¹⁵⁹

Різноманітним було фінансове діловодство колегії. До нашого часу дійшли різні категорії книг¹⁶⁰:

Книга прибутків і видатків

[185.] Ф. 1735–1781 рр., 366 арк., НБ МК, Л., № 3725 III.

Книги щоденних видатків

[186.] Ф. 1700–1706 рр., 92 арк., НБ МК, Л., № 3726 III.

[187.] Ф. 1727–1731 рр., 117 арк., НБ МК, Л., № 3727 III.

[188.] Ф. 1735–1759 рр., 358 арк., НБ МК, Л., № 3728 III.

¹⁵⁶ Офіційна назва: «Collegium pontificum Leopoliensis Armenorum».

¹⁵⁷ «Collegium pontificum Leopoliensis Armenis atque Ruthenis» (НБ МК, Л. – Ф. Оссол. – № 1684 I. – Арк. 1).

¹⁵⁸ Поп.: *Tryjarski E. Ze studiów nad rękopisami...* – S. 60.

¹⁵⁹ Частину книги, що стосується вірменських учнів, докладно проаналізував Е. Триярський: *Tryjarski E. Ze studiów nad rękopisami...* – S. 57–85.

¹⁶⁰ Подані в інвентарі БО, Л. італійські назви книг часто переключено.

Книга щоденних видатків на харчування
[189.] Ф. 1735-1741 pp., 251 арк., НБ МК, Л., № 3729 III.

Фінансові книги провадилися італійською, рідше латинською мовою.

Книги № 185-189 – дуже цінне джерело економічного характеру. В книзі № 185, наприклад, реєструвалися прибутки колегії від її земельних володінь, що дає змогу встановити рентабельність тогочасного сільського господарства. Всі інші книги, в яких видатки групуються за різними розділами (харчі, одяг, хатнє обладнання, ремонти і т. п.), містять важливі матеріали (досі не використовувалися) до історії цін на Західній Україні.

Відомості, здобуті на підставі поданого щойно короткого огляду книг вірменських установ, дозволяють зробити ряд джерелознавчих і архівознавчих висновків, які, незважаючи на специфіку дослідженого матеріалу, на нашу думку, можуть бути поширені на весь комплекс книг середньовічних установ України.

По-перше. Воєнні дії стали причиною загибелі значної кількості книг і подальшого їх розпорошення. Книжкові пам'ятки середньовічного діловодства установ України зберігаються сьогодні в архівах і рукописних відділах бібліотек України, а також в архівах і бібліотеках поза її межами. Книги або їхні залишки, що нині є за межами українських архівних установ, як правило, вивчені слабо; багато з них зовсім невідомі дослідникам. А тому ті, хто вивчає власне книги або використовує їх для своїх досліджень, повинні зайнятися обширними пошуками.

По-друге. Дослідження книжкового матеріалу можна розпочинати тільки після збору хоча б елементарних даних про історію й характер установи, в результаті діяльності якої з'явилися адміністративні, судові та фінансові книги. Лише після визначення кола питань, якими займалася певна установа, встановлення меж підпорядкованої їй території, уточнення складу соціальних і національних груп населення, які до неї зверталися, пошуки потрібних даних у книгах набувають цілеспрямованості. Проте, на жаль, у науковій практиці пошуки матеріалу часто ведуться «наосліп», що здебільшого не дає задовільних результатів.

По-третє. Необхідно уважно вивчати середньовічні установи. Надто загальна формула, за котрою всі середньовічні писемні джерела створювалися виключно представниками панівної верхівки, вимагає уточнення. У книгах відобразилася діяльність установ, які обслуговували чітко визначені в соціальному і національному відношенні верстви середньовічного суспільства. Без встановлення ідейної спрямованості цього «колективного автора» (установи) джерелознавча критика книг часто може завести на манівці.

По-четверте. Традиційний погляд на т. зв. «актові книги» як книги судового профілю вимагає докорінної зміни. Внаслідок такого однобокого підходу безпідставно опинилися в тіні книги установ громадського й економічного характеру. Пильнішої уваги заслуговують книги церковних установ, бо більшість наявного в них матеріалу стосується не тільки Церкви, а й різноманітних виявів світського життя. Поза полем зору дослідників досі перебувають фінансові книги, хоча вони часто є єдиним джерелом для дослідження конкретної історії народного господарства України. Методика джерелознавчого аналізу фінансових книг – одна з важливих дослідницьких проблем.

По-п'яте. Піднесення джерелознавчих досліджень з історії України на вищий щабель ставить перед архівістами-істориками першочергове завдання – підняти рівень

наукової інформації про наявну документальну базу, зокрема про книги середньовічних українських установ. Заслуговує всілякої підтримки опрацювання й публікація регестів (аналітичних описів) книг. Перед науковцями стоїть важливе завдання – скласти зведений каталог книг середньовічних установ України, який заповнить велику прогалину в українському джерелознавстві, відкриє нові можливості для залучення до аналітичних, а потім і синтетичних досліджень багатющих маловідомих документальних матеріалів.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст.: (Проблематика, стан і методика дослідження) // *Історичні джерела та їх використання.* – К., 1969. – Вип. 4. – С. 129-171.

З ПРИВОДУ НОВОЇ ПУБЛІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГРАМОТ XV СТ.

У широких колах науковців-філологів та істориків не лише з цікавістю, а й з нетерпінням чекали виходу у світ збірки унікальних українських грамот XV ст. На це склалися кілька причин. По-перше, з часу появи друком капітальної збірки «Українські грамоти XIV–XV вв.» Володимира Розова минуло майже сорок років, протягом яких грамоти, якщо й публікувалися, то часто без наукового контролю, необхідного при виданні рідкісного документального матеріалу. По-друге, кожна нова збірка саме такого типу приносить щось нове і таким чином виконує свою чи не основну функцію – розширює діапазон історичного та лінгвістичного джерелознавства, вводить у науковий обіг нові, досі невідомі історичні й мовознавчі факти. По-третє, у зв'язку з тим, що незвичайно актуальне питання про роль української мови XV ст. в історії культури не тільки українського, але й ряду сусідніх народів (білоруського, литовського, молдавського, румунського) останнім часом не раз перетворювалося в об'єкт завзятих наукових дискусій, поява кожної нової серйозної дослідницької праці з цієї галузі здатна в помітний спосіб переважити терези наукових суперечок на той чи інший бік.

Збірка українських грамот XV ст. нарешті вийшла у світ¹. Аналізуючи тепер її зміст, необхідно звернути основну увагу на те, як три шойно згадані моменти відобразилися в ньому. Зрештою, ці три моменти зводяться до відповіді на одне запитання: що нового і цінного принесло це видання дослідникам – що нового у сфері публікаторської техніки, що нового для джерелознавчої бази, що нового для вирішення питання про ареал поширення і роль української мови у XV ст.?

До того як відповісти на це – кілька загальних відомостей про видання. Книга складається з трьох частин. У передмові (с. 5-23) викладено основні принципи публікації текстів, характеризується п'ять груп грамот (упорядник поділяє грамоти за територіальним принципом, причому кожна група повинна мати властиві їй «структурні елементи територіальних різновидів» української літературної мови XV ст.), а також подано певні лінгвістичні узагальнення. У другій, основній частині (с. 25-138) публікується 67 документів XV ст., знову ж поділених за «територіальними різновидами». Третя, допоміжна частина (с. 139-158) охоплює покажчики особових імен, географічних назв і словник деяких малозрозумілих слів. Інформацію, яку можна вважати філологічним та реальним коментарем до грамот, наведено в усіх трьох частинах. Усі тексти документів мають досить детальні анотації текстологічного, джерелознавчого, палеографічного чи просто публікаторського характеру.

Процес підготовки кожного археографічного видання (очевидно, й рецензованого) можна розчленувати на кілька послідовних етапів, одні з яких умовно назвемо творчими, інші – технічними. Серед цих творчих етапів чи не основне місце займає визначення основної ідеї (призначення) видання, якій повинен підпорядковуватися

¹ Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. ст. і комент. В. М. Русанівського. – К., 1965. – (Пам'ятки української мови XV ст. Серія юридичної літератури).

зміст збірки. На грані між творчими і технічними етапами є питання археографічної евристики (тобто методу розшуків необхідного матеріалу) і підбору документів. До технічних етапів відносимо опрацювання підбраного матеріалу на підставі наукових правил публікації. Треба думати, що процес підготовки збірника «Українські грамоти XV ст.» також складався з ряду творчих і технічних етапів. Упорядник видання (слово «упорядник» вживається також до певної міри умовно – публікація текстів XV ст. вимагає високої кваліфікації та великої ерудиції, тому без вагань моральні права упорядника такої збірки можна прирівняти до прав автора наукового дослідження) дещо про них говорить. Для того, щоб подальші критичні зауваження не здавалися незрозумілими, повторимо міркування автора з цього приводу.

«У цьому випуску зібрані українські грамоти XV ст., які раніше або зовсім не публікувалися, або були опубліковані у виданнях, що не призначалися для мовознавчих досліджень», – сказано в анотації на с. 4 (подібна заява на с. 6). Отже, перед нами збірка грамот, тексти яких, на думку упорядника, або цілком були невідомі, або публікувалися давніше з перекрученнями і неточностями. З іншого боку, стає ясно, що В. Русанівський не ставив перед собою завдання дати повний корпус українських грамот XV ст., а підбрав для своєї публікації лише деякі з них (чому саме такі, а не інші – він, на жаль, ніде не пояснює), щоб подати їх у кращому чи навіть ідеальному, з лінгвістичного погляду, виданні, яким могли би, не заглядаючи до оригіналів, користуватися мовознавці і, тим більше, історики.

Як же були реалізовані ці принципи видання? Постараємося відповісти на це запитання спочатку за допомогою кількох чисел (всі підрахунки зроблені нами, упорядник їх не наводить). У збірці, як уже згадувалося, публікується 67 документів, з яких, по суті, тільки 64 (якщо не менше) відповідає заголовкові збірки: два документи, № 14, 16 – це не грамоти, а регести з актової книги; документ № 1 додатка складений не українською мовою (цих трьох текстів далі не торкатимемося). Основна маса із вказаних 64 документів уже публікувалася раніше, очевидно, на різному рівні публікаторської техніки. Цілком невідомими для дослідників є лише, наскільки нам вдалося встановити, 11 текстів (док. № 1-5, 20, 22, 23, 25, 27, 31), з яких один (док. № 1), правда, був уже раніше виданий у латинському перекладі, про що упорядник не згадує². Тому, що авторові, мабуть, не вдалося з'ясувати питання про давнішу публікацію низки документів (принаймні він не зазначає про це в анотаціях до грамот), наведемо ці дані. Так, документ № 28 публікувався раніше М. Довнар-Запольським у збірнику «Акты литовско-русского государства» (М., 1900. – Вып. 1. – С. 91-92), а документи № 42, 45, 48, 49 – у виданні «Молдавия в эпоху феодализма» (Кишинев, 1961. – Т. 1. – С. 5-6, 1-2, 13-15, 17-18) (там вміщено також фотокопії документів № 45, 48).

У збірці, отже, із 64 текстів 53 передруковується вдруге, втретє або вчетверте. Виникає питання: чи справді ці 53 тексти В. Русанівський публікує на вищому рівні, ніж його попередники? Про це можна було б вести мову тільки тоді, коли б усі 53 тексти були заново критично прочитані й опубліковані з оригіналів – і, таким чином, погані давніші видання замінено новими, кращими. Мусимо визнати, що і в цьому разі читач має підстави для розчарування. На 53 тексти лише 27 заново прочитано з оригіналів,

² Див.: *Болховитинов Е.* Описание киевософийского собора и киевской иерархии. – К., 1825. – С. 16-17.

б – з раніше опублікованих фотокопій, 3 передруковано з давніших видань (док. № 8, 21 – з праці В. Курашкевича³; № 9 – зі збірки В. Розова). Решта, 17 грамот, публікується повторно з пізніх копій XVII–XIX ст.

За більшої наполегливості В. Русанівському вдалося б збільшити число прочитаних ним заново оригіналів. Підвів його етап, який ми назвали археографічною евристикою. Виявляється, що місце зберігання оригіналів ряду грамот (про що упорядник, очевидно, не знав) відоме – і їх без особливих зусиль можна було видавати за оригіналами чи, в крайньому разі, за добрими фотокопіями. Так, оригінал документа № 11 (упорядник читав його з опублікованої фотокопії) є у Львівській науковій бібліотеці Міністерства культури УРСР (відділ рукописів, № 2086), оригінал документа № 32 (републікованого з неякісної копії XIX ст.) – у Державному історичному музеї СРСР у Москві (відділ письмових джерел, ф. 17, спр. 41/23-а-II; пор. зб.: Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. – М., 1965. – Т. 1. – С. 43), документ № 13 – у Бібліотеці Національного закладу ім. Осолінських у Вроцлаві, документи № 38, 40, 41, 52, 58 – в окремому фонді документів Академії наук Соціалістичної Республіки Румунії в Бухаресті, документи № 34, 44 – у Державному архіві СРР у Бухаресті. У виданні «Documente privind istoria României seacul XIV–XV. A. Moldova» (București, 1954. – Т. 1) було подано фотокопії грамот № 37, 38, 40, 44, 52, 58, які упорядник видав на підставі поганих копій XVII ст.

Як же при подібному аналізі виглядає друге число – 11 нових, опублікованих уперше В. Русанівським текстів? Треба шкодувати, що реальна наукова вартість цього числа мізерна. На 11 документів тільки один друкується з розшуканого упорядником оригіналу (грамота № 22), решта – з пізніших копій, частина яких ледве чи може принести користь і філологам (чотири копії латинськими літерами!), і історикам (автентичність деяких текстів досить сумнівна). І хоча упорядник заявляє, що публікація подібних матеріалів здійснюється за «надійною копією пізнішого часу» (с. 6), він ніде не встановлює принципи цієї надійності (та й навряд чи реально було їх встановити). Остаточний баланс усіх цих підрахунків невеликий: одна оригінальна грамота видана вперше, 27 оригінальних грамот прочитано й опубліковано заново.

Переходимо до тих етапів підготовки збірника, які ми умовно назвали технічними. Оскільки обсяг статті не дозволяє зупинитися на всіх питаннях, внесених до категорії технічних, ми обрали об'єктом аналізу чотири найважливіші з них: 1) передача тексту грамот; 2) датування грамот; 3) датування копій; 4) автентичність текстів.

Щоб не бути надто суворим до упорядника, зауважимо, що філологічно правильне і докладне опублікування тексту вже навіть тих 28 оригінальних грамот (значна частина яких справді вийшла давніше з купюрами і помилками), прочитаних В. Русанівським, могло б вважатися досягненням упорядника – і, в результаті, стати корисними як філологам, так і історикам. Пам'ятаючи про те, що упорядник відомий як співавтор виданих недавно правил публікації українських середньовічних текстів⁴, можна було сподіватися, що в цьому плані буде все гаразд. Однак цього не трапилось. Для прикладу наведемо результати порівняння оригінальних текстів грамот з опуб-

³ Kuraszkievicz W. Gramoty halicko-wolynskie XIV–XV w. – Kraków, 1934.

⁴ Пецак М. М., Русанівський В. М. Правила видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст. – К., 1961.

лікованими текстами (вказано не всі помилки, а лише ті, що мають суттєве значення для лінгвістичного й історичного джерелознавства)⁵.

Опубліковано:

3-4⁶ паны нашэю
5 бар[тєн]ичи [?]⁷
6 што же «оць»
8 другое
11 михайло
14 ноявра [...] «днь»
девятьсотное N.

*документ № 11***В оригіналі:**

паны с нашею
барановича
што жь «оць»
другое
михайло
ноября вї «днь»
девятьсотное н

документ № 55

3 у сочаві
4 плужнаа
иншими
дро(б)ны(х)
5 (т)оварь
6 овць
7 лапушно(м)
рубли
8 ше(ст)деся(т)
10 поу(т)нои
13 черневецє(х)
15 у нашеи
овець
о(т)пустили
17 а кто
половина, мають
25 листомъ
27 па(н) буговскыи
были
28 па(н) ми(к)кра(л)
па(н) краспи(ш)
29 бьгарє [!]
па(н) нимантьми(с) писарь
30 логофєтоу

оу сочаві
плоужнаа
иншии
дро(б)ни(х)
т(т)оварь
овець
лапоушно(м)
рoubли
ше(с)деся(т)
поу(т)ною
черновце(х)
оу нашеи
овець
о(т)поустили
а што
половина. и мають
мистомъ
па(н) баговскыи
былы
па(н) ми(к) кра(л)
па(н) красни(ш)
брьгарє⁸
па(н) ниманть ми(с) писарь
логофєтоу

⁵ З технічних причин при цитуванні омега, ять, юс малий, фіта передаються курсивом як *o*, *i*, *y*, *fi*: лігатура *ia* (для позначення *y*) передається як *y*. Слово, над яким є титла, береться в лапки. У круглих дужках подано надрядкові літери, у квадратних – доповнення упорядника.

⁶ Номер рядка грамоти.

⁷ Як це не дивно, але в заголовку документа № 11 подається правильніше читання цього антропоніма (у заголовку: дворище Барановичі; повинно бути: дворище Барановича).

⁸ Бьгарє – міщани (від нім. *Bürger*).

Навіть порівняння фотокопій грамот, вміщених у рецензованій збірці (на с. 33, 34), з текстом, що подається друком, дозволяє виявити помилкове прочитання.

Опубліковано:*документ № 6*

1-2 андріємъ
6 володисла(в)а
8 пса(н) у

Фотокопія:

Андріємъ
володисла(в)
пса(н) оу

документ № 7

5 володисла(в)а
7 недли
8 велико(г)о

володисла(в)
«недли»
вєлико(г)

Необхідно сказати, що такий спосіб «передачі» оригінального тексту цілком підриває довір'я до видання. Багато помилок дезорієнтує мовознавця, зокрема дослідника історичної фонетики (надруковано *ноявра* замість *ноября*, *девятьсотное* замість *девятъсотное*, *потверженіє* замість *потвержденіє*, *овць* замість *овець*). Дуже серйозні помилки в ономастиці (*бартснич* замість *барановича*, *черневце(х)* замість *черновце(х)*, *буговскыи* замість *баговскыи*, *красши* замість *краснии*) не мають жодного виправдання. Деякі помилки просто перекручують суть тексту (*иншими* замість *иншии*, *листомъ* замість *мистомъ*). У середньому, на кожні один-два рядки оригінального тексту припадає одна помилка.

Датування опублікованих грамот важливе не тільки для історика, але й для мовознавця. Сумніви в автентичності грамоти часто починаються від розгляду питань датування – поширюючись на дипломатичні, лінгвістичні, палеографічні та інші особливості тексту, вони допомагають визначити підробку документа. (Очевидно, можливі й такі помилки в датуванні, які не свідчать про підробку документа).

На жаль, В. Русанівський не приділив уваги встановленню правильного датування опублікованих грамот – подекуди це призвело навіть до окремих курйозів. Ось кілька прикладів помилкового датування.

Документ № 1, виданий князем Олександром, упорядник датує «1401/1411 р.» (обидві дати взято з копії XVIII чи XIX ст.). У вже згаданій публікації Є. Болховітінова латинський переклад грамоти має дату «*feria quinta proxima post dominicam Laetare anno domini 1411*»⁹, тобто 26 березня 1411 р. Князь Олександр (Олелько) Володимирович став київським князем, але аж через тридцять років (у 1440 або 1441 р.). У зв'язку з цим, пропонується польським істориком Ю. Вольфом дата 1441 р.¹⁰, за якої день і місяць будуть розшифровуватися як 30 березня, можливо, має більше підстав для існування, ніж дата, під якою опублікував грамоту впорядник, – якщо, звісно, не вважати цю грамоту взагалі пізнішим фальсифікатом.

Документ № 8, виданий литовським великим князем Вітавтасом (Вітовтом), упорядник датує 20 травня 1407 р. Ще М. Довнар-Запольський, публікуючи цю грамоту

⁹ З такою самою датою, також у латинському перекладі, текст грамоти 1 лютого 1605 р. був внесений у Львівську гродську книгу (див.: Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 9: Львівський гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 360. – С. 91-92).

¹⁰ Див. його: *Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV w. – Warszawa. 1895. – S. 328.*

понад 60 років тому (до речі, з іншого джерела, як В. Курашкевич, текст котрого передрукував В. Русанівський), стверджував про сумнівність такого датування, але й не пропонував власного, більш задовільного. Якщо вважати грамоту автентичною, то її можна датувати лише роками між 1424 і 1430. Підстави цього датування такі: до 1424 р. вільнюським воєводою був Монвід, а Дедиколд, що згадується у грамоті як вільнюський воєвода, згаданий уперше з таким титулом у 1426 р.¹¹; у 1430 р. помер великий князь Вітавгас (отже, грамота не могла бути видана пізніше). Відомості про інших осіб, зазначених у грамоті (свідків), не протирічать датуванню 1424-1430 рр. У жодному разі грамота не могла з'явитися в 1407 р., бо тоді ще не було вільнюських воєвод.

Документ № 11, виданий великим князем Свидригайлом Ольгердовичем, упорядник датує листопадом 1452 р. У грамоті виразно читається: ноября вї «днь» в лі(т) s девятьсотное «нф» є «инд(к)» «єї» (тобто 12 листопада року 6950 500-ого, індікт 15). Ця дата піддається задовільному розшифруванню тільки за умови, що писар помилково написав «ф» (500) замість «фіти» (9). Тоді рік читатиметься 6959, тобто 1451 р. нашого літочислення, що й відповідає 15 індіктові. У кожному разі, датування «листопад 1452 р.» неможливе, бо Свидригайло помер 10 лютого 1452 р. Рік 1451 як рік видачі грамоти був уперше запропонований польським істориком П. Домбковським¹², пізніше підтриманий російським мовознавцем В. Борковським¹³. Відомості про згаданих у грамоті свідків – членів княжої ради – не суперечить саме такому датуванню.

Документ № 13 відноситься В. Русанівським до 1464 р. (поряд з датою 20 вересня 1463 р., яку він бере із збірника «Sanguszków w Sławucie»¹⁴). Насправді єдине можливе датування – 20 вересня 1463 р. (від 6972 р., який є в оригіналі, треба відняти 5509 р., бо документ видано у вересні).

Документ № 22 упорядник датує 23 серпня 1493 р., хоча в тексті виразно мовиться про 23 липня, а 12 індіктові відповідає 1494 р. (отже, правильна дата – 23 липня 1494 р.). Подібна неуважність допущена і щодо документа № 24, який датується 18 грудня 1495 р., попри те, що в тексті зазначено 18 липня 1495 р. Справжня дата документа № 26 – не 6 вересня 1497 р., а 6 вересня 1496 р. (знову неправильно обраховано індікт для вересня).

Згідно з упорядником документ № 29 написаний 1421 р., натомість у самому тексті є докладніша вказівка: дан по новьмь лі(т) третїи дни в пя(т) – тобто 3 січня 1421 р., коли справді була п'ятниця.

Документ № 45, виданий господарем Іляшем (Іллею), упорядник датує серединою XV ст. Тим часом відомі критерії, за допомогою яких можна датувати грамоту 1432-1433 або 1435-1442 рр. (саме тоді Іляш був молдавським господарем).

Документ № 53 стоїть у збірці під 1456 р., та ще й зі знаком запитання. Необхідно підкреслити, що про цю грамоту, з якою пов'язана важлива історична проблема –

¹¹ Див.: *Wolff J.* Senatorowie i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego 1386-1795. – Kraków, 1885. – S. 71-72

¹² Див.: *Dąbkowski P.* Archiwum bereńskie Luba-Radzimińskich obecnie we Lwowie. – Lwów, 1919. – S. 23.

¹³ Див.: *Борковський В.* Безличные предложения в древнерусских грамотах XIV–XV вв. южного происхождения // Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. – М.: Ленинград, 1950. – Т. 9. – Вып. 5. – С. 363.

¹⁴ Archiwum ks. Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887. – Т. 1.

початок політичної залежності Молдавії від Туреччини, існує велика наукова література. Остаточно грамота датується березнем-травнем 1456 р.¹⁵

Документ № 56, за В. Русанівським, створений 20 серпня 1462 р. Попередній публікатор грамоти Й. Богдан¹⁶ читав дату документа інакше і визначав її як 20 квітня 1462 р. Очевидно, упорядник повинен був звернути увагу на цю різницю в датуванні й обґрунтувати якимось свою позицію.

Треба думати, що якби упорядник більш ретельно підійшов до датування грамот, багатьох прикрих помилок не було б на сторінках його книги.

Не менш важливе (а деколи, особливо з погляду лінгвістичного джерелознавства, ще важливіше) питання датування періоду виготовлення копій документів. Як згадувалося вже раніше, В. Русанівський опублікував 27 грамот з пізніх (XVII–XIX ст.) копій. (До речі, можна вважати зайвим передрукування 10 копій грамот, оригінали котрих, як стверджувалося, збереглися, проте не були розшукані В. Русанівським). Цілком зрозуміло, що чим пізніше виготовлена писарська копія, тим більше можливостей деформації первісного оригінального тексту.

Для датування копій особливе значення мають два методи – палеографічний та філігранологічний. Намагаючись встановити не вказаний у документі час виготовлення копій, упорядник застосовував обидва методи, але чомусь дійшов до незадовільних результатів. В. Русанівський досліджував, наприклад, філіграні копій документів під № 20, 23, 25 (на підставі норм польського правопису, бо копії виготовлені латинкою – він датує їх XVII ст.). Відповідні філіграні він опублікував у своїй книзі. Однак після нашого ознайомлення з копіями цих трьох документів¹⁷ виявилось, що побачене й опубліковане дослідником значною мірою відрізняється від фактичного стану.

На рисунках 1, 3 репродукуються ті філіграні, які навів у своєму виданні В. Русанівський (рис. 1 – філігрань док. № 20, рис. 3 – док. № 25). Справжній вигляд цих філіграней подано на рисунках 2 (філігрань, відома під назвою «Богоматір з дитям») і 4 (філігрань «дерево»).

На підставі літератури¹⁸, а також матеріалів філігранологічної колекції О. Мацюка, що зберігається в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові (№ 992-996), час виготовлення паперу з філігранями № 2, 4 визначається 50–80-ми рр. XVIII ст. Очевидно, саме цим періодом, а не XVII ст., як хотів упорядник, й датуються копії документів № 20, 23, 25.

Тенденція за давнювати виготовлення копій помітна також в інших випадках. Деколи (наприклад, док. № 2), й це цілком неприпустимо, упорядник взагалі не датує копії, з якої здійснено публікацію тексту.

Проблема визначення автентичності тексту документа розглядається історичним і лінгвістичним джерелознавством по-різному. Історичне джерелознавство, використовуючи переважно методи дипломатичного аналізу, дотримується юридичного погляду і вважає фальсифікатом текст кожного такого «документа», що був виданий без відома

¹⁵ Див.: A. C. G. Pe marginea folosiri izvoazelor cu privire la supunerea Moldovei la tributul turcesc, Vaslui 1465 // Studii, revistă de istorii si filosofie. – București. 1952. – № 3. – С. 187-198.

¹⁶ Див. збірник: Documentele lui Stefan cel Mare. – București. 1913. – Т. 1. – С. 51-53.

¹⁷ Зберігаються в ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 201. – Оп. 4. – Спр. 1.

¹⁸ Maleczyńska K. Dzieje starego papiernictwa śląskiego. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961. – S. 174; Tromonin's Watermark Album. – Hilversum. 1965. – № 1463.

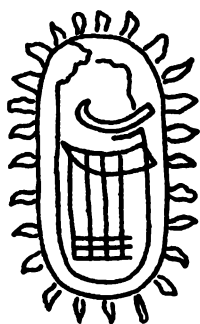


Рис. 1

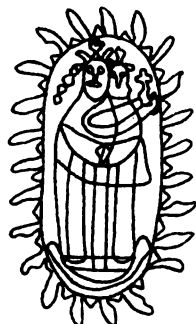


Рис. 2



Рис. 3

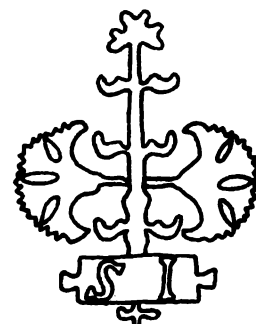


Рис. 4

і волі особи, яка, згідно з текстом документа, повинна була його видати. Для історичного джерелознавства не має особливого значення факт, коли саме була здійснена фальсифікація – чи в рік, позначений на «документі», чи на два, три, чотири століття пізніше. (Ми не торкаємося питання про елементи фактичних даних у фальсифікованих «документах»). Для лінгвістичного джерелознавства справа виглядає дещо інакше. Мовознавець, котрий ставить перед собою завдання вивчати, наприклад, українську актову мову XV ст., враховує й автентичні документи, і фальсифікати, якщо вони були виготовлені в XV ст. У такий спосіб виникає ще третє питання, пов'язане з датуванням: крім встановлення дат створення оригінальних документів і виготовлення копій, з'являється потреба датувати виготовлення фальсифікатів.

Упорядник сам вважає, що грамоту № 1, видану, згідно з ним, у 1401/1411 р. (пор. уже викладені нами зауваження до цього датування), «можна віднести до пізніх фальсифікатів» (с. 26; як розуміти визначення «пізній» – автор не пояснює); що грамота № 2, датована 1450 р., «насправді написана століттям пізніше»; що грамота № 8, віднесена до 1407 р. (див. вище наші зауваги до такого датування), «являє собою або пізніший список або підробку». На нашу думку, упорядник все ж таки був зобов'язаний провести глибокий лінгвістичний аналіз мови цих текстів, щоб визначити, чи вони (незалежно від автентичності чи фальсифікованості грамот) написані в XV ст.

Декілька зауважень з приводу цих та інших сумнівних документів. Якщо грамоту № 1 вважати фальсифікатом, то він мав бути виготовлений до 1 лютого 1605 р., тобто до дати вписання латинського перекладу до Львівської гродської книги¹⁹. Документ № 2, на нашу думку, явний, дуже грубий і пізній (мабуть, XVIII–XIX ст.) фальсифікат, у котрому до абсурду переплутано всі реалії. Так, наприклад, справжній Роман Олізар-Волчкович, який жив у першій половині XVI ст., ніколи не був київським намісником, а лише чорнобильським старостою; син його в одному місці грамоти названий Іваном, в іншому – Василем; мнимий брат Романа Олізар Шилевич, що згадується в грамоті як неодружений, насправді був одружений і жив століттям раніше – в середині XV ст.; серед свідків, зазначених у грамоті, фігурують особи частково вигадані, а частково ті, котрі жили у двох століттях – у XV і XVI²⁰. Не менш грубий і фантастичний (хоча не

¹⁹ Пор. прим. 9.

²⁰ Генеалогію Олізарів див.: *Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej.* – Warszawa, 1915. – Т. 12. – S. 311).

такий пізній) фальсифікат – документ № 10 – грамота, видана нібито великим князем Свидригайлом. У ній Свидригайло зветься «государем подільської землі», як він ніколи не титулувався²¹; усі свідки, подані в цьому документі, вигадані.

Які ж висновки для джерелознавства можна зробити з цих спостережень про давання та фальсифікацію грамот, тексти яких опубліковано в збірнику?

По-перше, треба глибоко сумніватися, чи виконані в XVII–XIX ст. копії грамот (а їх у виданні 27, з них 4 – латинкою) слугуватимуть міцним фундаментом для наукових філологічних досліджень і синтетичних узагальнень. Таким фундаментом стануть і пізні фальсифікати (наприклад, док. № 10). Об'єктом лінгвістичних студій можуть стати тільки 28 прочитаних заново оригінальних текстів, 6 текстів, прочитаних з опублікованих раніше фотокопій, та 3 тексти, передруковані з інших видань, – звісно, в разі адекватної передачі текстів у збірнику. Цю ж умову, як уже було доведено, упорядник не виконав...

По-друге, принаймні 11 документів збірки, неправильно датованих, а також сумнівних з погляду їх автентичності, не можуть бути тривкою підставою для історичних досліджень (знову ж абстрагуючи від поганої передачі оригінальних текстів, що сама по собі може стати джерелом фактичних помилок).

Узагальнюючи аналіз збірника «Українські грамоти XV ст.», доводиться визнати, що недотримання важливих принципів підбору, опрацювання і публікації документального матеріалу примушує ставитися до опублікованих текстів з цілком обґрунтованим недовірям.

Важливою складовою кожного археографічного видання є його науковий апарат, що має полегшити користування збіркою. Упорядник присвятив науковому апаратові чимало місця – детально анотував кожну грамоту, додав допоміжні покажчики. Зупинимося докладніше лише на двох елементах наукового апарату – на покажчику особових імен і покажчику географічних назв.

Один з принципів, що застосовуються при складанні допоміжних індексів, полягає в тому, що одному реальному об'єктові повинна відповідати одна основна позиція в покажчику. В цій позиції об'єднуються різні варіанти написання, причому на перше місце ставлять той варіант, який вважають найважливішим чи найправильнішим (від варіантів даються посилання на основну позицію). При цьому істотну роль відіграє процес ідентифікації назв. Топоніми дослідники звичайно намагаються локалізувати на певній території, встановивши теперішню назву цих географічних об'єктів. Антропоніми пов'язують з тими іменами і прізвищами, котрі традиційно вживаються в науковій літературі.

Упорядник враховував ці принципи складання допоміжних покажчиків і намагався застосувати їх на практиці, однак, на жаль, не завжди правильно і послідовно. Ось ряд зауважень до покажчика особових імен.

В. Русанівський зробив дуже мало для того, щоб антропоніми, які він перелічив у своєму індексі, пов'язати з певними реальними, справді існуючими особами. Внаслідок такого формального підходу покажчик дає дуже мало читачеві, який шукає в ньому конкретних осіб. Даремно шукати, наприклад, за покажчиком когось із роду

²¹ Див. екскурс З. Л. Радзімінського про грамоти Свидригайла у збірнику: Archiwum ks. Sanguszków w Sławucie. – Т. 1. – S. 158-159.

Заславських, хоча його представники згадуються в документах, правда, лише по імені і по батькові. Два рідні брати Юрій Михайлович Заславський і Андрій Михайлович Заславський (документ № 6) опинилися в індексі в різних місцях, один – під літерою «Ю», інший – під «А»²². Олександр Юрійович (док. № 19) і Семен Юрійович (док. № 21) – також рідні брати, які фігурують у літературі під прізвищем Гольшанські; очевидно, треба було їх подати насамперед саме під цим прізвищем. Дуже важко віднайти у покажчику таку відому історичну особу, як луцький староста, пізніше тракайський воєвода Петро Янович Монтигірдович, бо він зазначений там як «Янович Петро» (отже, по батькові, а не як Заславські та Гольшанські – по імені). Надвірного маршалка литовського великого князівства Григорія Станіславовича Остиковича потрібно, за упорядником, дивитися під «Станіславович Григорій» (тобто знову під по батькові; окрім цього, вказано, що він маршалок королівського, себто польського, а не литовського великокняжого двору). Згадку про Г. С. Остиковича, яка є в документі № 28 (тут його ім'я, по батькові та прізвище наводяться серед свідків у скороченні як «Гр. Сти. Остико.»), взагалі в переліку імен шукати даремно – її просто пропущено. Не поталанило й одному з представників роду Олізаровичів. Берестейський намісник Сенько Олізарович-Волчкович фігурує раз на с. 145 як «Сенько Олізарович» (отже – по імені) і вдруге на с. 144 як «Олізарович Клим» (отже – по батькові, причому не виправлено явну помилку першого і другого варіантів документа № 25; у третьому варіанті цього ж документа – правильно: Сенько Олізарович). Інший представник цього роду опинився на с. 140 під прізвищем Волчкевич. Правильне ім'я жежмаряйського намісника – Федько Янушевич (як у третьому варіанті док. № 25), а не Федько Янушкевич (як у заголовку документа на с. 54 і в покажчику на с. 148). За покажчиком (с. 147), «Свидригайло, правитель подільський» і «Свидригайло Ольгердович, великий князь литовський» – дві різні особи; насправді це той самий великий князь Свидригайло Ольгердович. У документах № 12, 13 згадується Олехно Юрійович Жюсич, у документі № 31 – Ванько Чжусич з Квасилова, пан холмський. В обох випадках – це представники одного роду Джусичів (орфографічні варіанти Чжусич, Жюсич), тож у покажчику їх логічно було вказати в одному місці (подаючи, очевидно, посилання від варіантів). Натомість в індексі Олехно опинився під літерою «Ж», а Ванько – під літерою «Х», бо упорядник вирішив, що «холмський» – це прізвище. Станіслав Бартошевич, якого патронімікальне прізвище наведено в документі № 28 скорочено, потрапив до покажчика як «Бартоше Станіслав», а литовський канцлер Микола Радзілович, що нотується в цьому ж документі як «пан Мик., ради канцлер», – цілком випав. З незрозумілих причин у покажчику немає таких антропонімів, як Юда (док. № 40, 41), Арій (там само), Марія (№ 59), Георгій (№ 60) та ін. Чимало претензій можна висунути й до тих пояснень, які дав упорядник при антропонімах. Так, Дробиша Мжюрович, містич острозький (№ 13), став «жителем острозьким»; «жоуде Доумичка» (тобто єврей Думичка, № 56) перетворився на «представника племінної молдавської знаті»; члени безправних єврейських громад Аврам, Єсь, Єсько, Сенько Момотливий, Шахно Пегохович стали повноправними міщанами. Таке неврахування соціально-національних категорій населення України XV ст. у виданні, що є одним з випусків серії юридичної літератури (див. с. 2), виглядає щонайменше дивним. Список подібних прикрих помилок можна продовжити.

²² Тут і далі при цитуванні антропонімів і топонімів орфографію осучаснено.

На такому самому рівні складено покажчик географічних назв. Упорядник дає просто фантастичну локалізацію цілого ряду топонімів. Мерецький намісник (№ 19) не мав жодного відношення до якогось вигаданого міста Мерки на ріці Горині (с. 152), а був намісником міста Мереч (по-литовськи Меркіне) в Литві. Новгородський повіт (№ 24) пов'язаний не з Новгородом-Волинським, а з білоруським Новогрудком. Чигирівщина – це зовсім не «земельні угіддя поблизу сучасного міста Новгорода-Волинського», а місцевість у Білорусії, пізніше Брільник-Чигирівщина²³. «Жизморський намісник» (у заголовку і тексті док. № 25) цілком не пояснюється (йдеться про литовське місто Жежмаряй). Дорогунь (№ 32, 43, 55) – це не сучасне місто Дарабан у Румунії, як припускає упорядник, а сучасне Дорогой (також у Румунії). Каменец (№ 32, 55) – не сучасна Кам'янка в Молдавії, а загальновідомий Кам'янець-Подільський (як, зрештою, впливає з тексту відповідних грамот). Петрков – це не теперішнє місто Петроков у Польщі (такого польського міста немає), а сучасний Пйотрків. «Длгопольська земля» (№ 65) – аж ніяк не «колишнє невелике територіальне князівство між Дністром і Карпатами» (такого князівства ніколи не було), а територія довкола села Довгопілля (тепер румунське Кімполунг) у Карпатах. Дуже не поталанило українським топонімам, які автор намагався ідентифікувати з сучасними молдавськими і румунськими географічними назвами – деякі з них просто пропущено.

Про невдачу упорядника з філігранологією вже говорилося. Не краща ситуація і зі спостереженнями з дипломатики, палеографії, історії установ. На с. 67 читаємо помилкове пояснення про Луцьку гродську книгу. Упорядник сплутав поняття «грод» з поняттям «місто» – і тому інформував читача, що в гродську книгу вносили записи представники міської влади. Відомості, які В. Русанівський подає про Литовську метрику, явно не відповідають рівневі сучасних досліджень²⁴. Замість правильної дипломатичної термінології, упорядник вигадує власні «терміни». Неясно, що має означати «традиційна формула початку» (с. 19) – мабуть, це початкові частини протоколу грамоти (інвокація та інтитуляція). З незрозумілих міркувань, публікуючи грамоти № 32-64, упорядник пропустив символічну інвокацію. Ігноруючи давно усталену термінологію (див. загальновідомі підручники Є. Ф. Карського, Л. В. Черепніна), автор вживає власні невдалі «терміни» для опису характерних особливостей літер. Упорядник буквально всі видання, в яких раніше публікувалися ті тексти, які він передруковує, оголошує «рідкісними (чи навіть – унікальними) вітчизняними і зарубіжними виданнями» (с. 5, 69 і багато ін.).

У кількісному відношенні український дипломатичний матеріал XV ст. не такий уже нечисленний, як могло би здатися на перший погляд. (До речі. В. Русанівський не подає повної бібліографії українських грамот XV ст., хоча така бібліографія у цьому виданні була б цілком на місці). На сьогодні знаємо понад 300 текстів українських грамот XV ст. – великокняжих (литовських), королівських (польських), господарських (молдавських) та приватних (українських та литовських світських і церковних феодалів). Висновок про українську актову мову XV ст., її культурно-історичну роль, лінгвістичні особливості, діалектологічний поділ можна робити лише на підставі ана-

²³ Див.: *Dziadulewicz S. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce.* – Wilno, 1929. – S. 301.

²⁴ Пор.: *Бережков Н. Г. Литовская метрика как исторический источник.* – М.: Ленинград, 1946. – Ч. 1.

лізу всіх опублікованих грамот. Упорядник, однак, пішов іншим шляхом. Він визнав можливим давати узагальнюючу інформацію про українську актову мову XV ст. в цілому на підставі щонайбільше п'ятої частини існуючих джерел, понад 40 процентів яких до того ж відомі упорядникові тільки з пізніх копій. Методична неправильність і недієвість таких «принципів» дослідження очевидна.

Слабкість методичних позицій з особливою яскравістю проявляється у зв'язку з намаганням автора передмови дати класифікацію грамот з погляду «структурних елементів територіальних різновидів» української літературної мови XV ст. Річ у тім, що на мові українських грамот, залежно від того, з-під руки якого писаря вони з'явилися, відбивалися певні особливості того мовного середовища, з якого писар вийшов або в якому він перебував протягом довшого часу. З огляду на це, цілком можлива класифікація грамот відповідно до територіальних діалектів, носіями яких були окремі писарі. Щоб визначити належність писаря до того чи іншого діалекту, що, своєю чергою, відобразився на відповідному територіальному різновиді української літературної мови XV ст., необхідно провести глибокий лінгвістичний аналіз – насамперед фонетичних і морфологічних, а також лексичних особливостей мови пам'ятки. Цілком зрозуміло, що місце видачі грамоти, а тим паче місце перебування особи, для якої видана грамота, нічого не говорить про належність цього тексту до певного територіального різновиду. Відповідну класифікацію можна здійснити тільки встановивши походження писаря – бо, наприклад, писар з Києва міг писати грамоту у Вільнюсі і там зафіксувати на письмі діалектні особливості свого мовлення.

В. Русанівський поділяє грамоти своєї збірки «за їх територіальним походженням і належністю до певної школи письма» (с. 7; отже, за територіальною та палеографічною ознаками, причому спосіб визначення «школи письма» грамот, відомих хіба що з пізніх копій, залишається таємницею упорядника) на 5 груп: грамоти Центральної України (5 документів, серед них жодного оригіналу), грамоти Західного Полісся (21 документ, з них 8 оригіналів і фотокопії з оригіналів), галицькі грамоти (3 документи, з них 1 оригінал), молдавські грамоти (33 документи, з них 24 оригінали і фотокопії з оригіналів), закарпатська грамота (1 документ – фотокопія з оригіналу). Крім цього – одна грамота, написана у Криму лаmanoю українською мовою. Впадає в око нелогічність такого поділу, за якого географічні поняття – Західне Полісся, Центральна Україна (під котрою упорядник, здається, розуміє Київщину; назва, однак, підібрана невдало – в XV ст. Київщина, по відношенню до тогочасної української етнографічної території, не становила її центральної частини), Закарпаття – змішані з державно-політичними поняттями періоду до XV ст. (Галичина) чи тогочасного періоду (Молдавія). Зовсім невдалою здається нам назва «молдавські грамоти» (хоча вона й вживається в інших виданнях) – адже у мовознавчій та історичній літературі не застосовуються такі назви, як литовські чи польські грамоти, для визначення українських грамот, писаних у межах тогочасної Литви чи Польщі, до того ж, як і «молдавські», – переважно на тогочасній українській етнографічній території.

Не претендуючи на вирішення питання про територіальну класифікацію українських грамот XV ст., вважаємо більш виправданим групувати їх, виходячи з історично встановленого поділу тогочасної української етнографічної території на київські, волинські (або волинсько-підляські) галицькі, буковинські й закарпатські. З іншого боку ясно, що такий територіальний поділ не має нічого спільного з поділом

на «територіальні різновиди» української літературної мови, залежні передусім від інших мовних, а не історико-політичних факторів.

У збірнику «Українські грамоти XV ст.» справа ускладнюється тим, що подана В. Русанівським класифікація на «територіальні різновиди» з лінгвістичного погляду апріорна і на практиці, при мовознавчому дослідженні, не отримує підтвердження. Групуючи дипломатичний матеріал, упорядник не провів лінгвістичного аналізу для визначення походження писаря, а механічно поділив грамоти за місцем написання і приєднав до окремих груп грамоти, написані поза межами української етнографічної території (часом навіть дуже далеко) – але просто найближчі до певної частини українських земель. У збірнику вміщено 38 (з врахуванням фальсифікатів) грамот, виданих на українській етнографічній території, і 23, видані поза її межами (місце видачі ще трьох грамот невідоме). Цілком безпідставно (підкреслюємо, без аналізу мови писаря!) у штучно створеній групі грамот Західного Полісся опинилися грамоти, написані в Білорусі (Гродно), Литві (Вільнюс, Тракай, Єйшішкі), Польщі (Краків, Радом, Пйотрків). Не менш механічно встановлювалася лінгвістична специфіка сформованих у такий довільний спосіб груп грамот, що мали відображати «територіальні різновиди» української літературної мови XV ст.

Висуваючи правильну тезу про наявність діалектних особливостей в українській діловій мові XV ст., «бо був розвиток місцевих рис у писемній мові» (с. 9), упорядник пішов хибним шляхом. Про які ж «місцеві риси» української мови можна говорити, коли за територіальною ознакою розглядаються українські грамоти, написані, наприклад, у Кракові чи в Єйшішках? Очевидно, може йтися лише про особливості мови писаря, котрий походив з тої чи тої частини українських земель. Цього ж питання упорядник зовсім не дослідив.

Упорядник науково не обґрунтував свого поділу на п'ять територіальних груп – та й ледве чи подібний поділ з мовознавчого погляду можливий. Якщо виходити із синтезованих на сьогодні історико-фонетичних даних (на які В. Русанівський не покликається), то виявляється, що є підстави виділяти тільки дві основні групи: північну (волинсько-підлясько-київську) і південну (решта українських земель). Важливою – і дуже потрібною – була би спроба диференціювати ці дві групи на підгрупи. На жаль, механістична класифікація В. Русанівського, побудована на непослідовному формально-територіальному принципі, а не на лінгвістичному аналізі, що повинен встановити походження писаря, не лише не прояснює, але ще більше заплутує це питання.

На початку було обіцяно дати відповідь на запитання про те, що нового вносить збірник «Українські грамоти XV ст.» у публікаторську техніку, що нового дає він для історичного і лінгвістичного джерелознавства, що нового приносить для встановлення ареалу поширення та ролі української мови в XV ст. На все це можна відповісти тільки одне: видання текстів українських грамот XV ст. й надалі залишається пекучою, важливою й актуальною потребою української археографії, історіографії та мовознавства. Пов'язана з цим основна вимога зводиться до того, що до підготовки таких видань необхідно підходити зі справді наукових позицій.

Публікується за виданням: *Ярославич Д.* З приводу нової публікації українських грамот XV ст. – Рец. на кн.: *Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. ст. і комент. В. М. Русанівського.* – Київ: *Наук. думка*, 1965. – 163 с.: іл. // *Архіви України.* – К., 1966. – № 6. – С. 87-95.

О ДОСТОВЕРНОСТИ ПУБЛИКАЦИЙ МАТЕРИАЛОВ ЛИТОВСКОЙ МЕТРИКИ ПО ДАННЫМ ОПИСАНИЯ КИЕВСКОГО ЗАМКА 1552 Г.

Две книги четвертого отдела, называемого «Книги переписей», – 4 и 6 Центральный государственный архив древних актов в Москве (далее – ЦГАДА) (кн. 561 и 563), содержат «пописи» – описание украинских замков и городов 1545 и 1552 гг.¹ Начиная с конца XIX в., все работы, посвященные не только истории Украины XVI в. (социально-экономической истории, исторической демографии, военной истории, краеведению), но также искусству (история строительства и архитектуры) и лингвистике (антропонимии, топонимии, гидронимии, не говоря о лексикологии вообще), не обходят стороной описаний замков 1545 и 1552 гг.

В кн. 563 заключены описания 13 замков 1552 г., что нашло отражение в ее заглавии: «Книга пописаня замковъ украинныхъ: Черкасы, Каневъ, Киевъ, Остръ, Чернобыль, Мозирь, Вручый, Житомиръ, Веница, Браславль, Кременецъ, Луцько, Володимерь». Книга принадлежит к т. наз. новой Литовской метрике (далее – ЛМ), т. е. была переписана из старой в 1596 г. Историки и специалисты других областей крайне редко обращаются к изучению самой кн. 563, используя, главным образом, публикации, археографический уровень которых, особенно вошедших в Архив Юго-Западной России (далее – АЮЗР), считается почти безупречным². Имеются следующие научные публикации описаний 1552 г.:

Черкаси. АЮЗР. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 77-91 (основа публикации – копия П. Г. Лебединцева из кн. 563, издана с пропуском).

Канев. Там же. – С. 91-105 (основа публикации та же).

Киев. 1. *Źródła (1) do dziejów polskich / Wyd. przez M. Malinowskiego i A. Przeździeckiego.* – Wilno, 1844. – Т. 2. – С. 123-140. (Ошибочная дата 1543-1548 гг.; основа издания – копия из кн. 563 (?), изготовлена в 1609 г. В Варшаве, внесена в Киевскую городскую книгу в 1616 г. и выдана в виде выписи в 1628 г. в Киеве, наконец скопирована для публикации К. Свидзинским. Текст в переводе на польский). 2. АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 106-122. (Подг. к печати В. Б. Антоновичем, основа публикации – копия из кн. 563 Лебединцева).

Остер. Там же. – С. 592-598 (основа публикации – копия неизвестного из кн. 563).

Чернобыль. Там же. – С. 589-592 (то же).

Мозырь. Там же. – С. 611-647 (то же).

Овруч. Там же. – 1867. – Ч. 4. – Т. 1. – С. 35-49. (Подг. к печати В. Б. Антоновичем. Ошибочная дата 1545 г.; основа публикации – копия из кн. 563, изготовлена в

¹ *Пташицкий С. Л.* К вопросу об изданиях и комментариях Литовского Статута. Историко-библиографическая справка. – СПб., 1893. – С. 161-162. Существует копия кн. 661, хранящаяся в АГАД в Варшаве: *Grimsted Patricia Kennedy, Sulkowska-Kurasiowa Irena.* The «Lithuanian Metrica» in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania: including an annotated edition of the 1887 inventory compiled by Stanisław Ptaszycki. – Cambridge, Mass., 1984. – P. 161.

² *Ковальский Н. П.* Источники по истории Украины XVI–XVII вв. в Литовской метрике в фондах ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979. – С. 30.

1617 г. в Варшаве, внесена в Овручскую гродскую книгу в 1684 г. и скопирована для публикации неизвестным).

Житомир. Там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 140-152. Латинская транслитерация (основа публикации – копия из кн. 563, изготовлена в 1780 г., по-видимому, в Варшаве, внесена в Житомирскую гродскую книгу в 1780 г., наконец скопирована для публикации неизвестным).

Винница. Там же. – С. 598-611 (основа публикации – копия из кн. 563, изготовлена неизвестным).

Брацлав. Там же. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 19-23. (Подг. к печати М. Ф. Владимирским-Будановым. Основа публикации – копия из кн. 563, изготовлена неизвестным).

Кременец. Там же. – С. 23-35 (основа публикации – копия из кн. 563, изготовлена неизвестным).

Луцк. Там же. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 152-184, латинская транслитерация (основа публикации – копия из кн. 563, изготовлена в 1777 г. в Варшаве, внесена в Луцкую гродскую книгу в 1782 г., выдана в виде выписи между 1782-1795 гг. На минутке нет даты; ее могли изготовить только в промежутке между 1782 г. – годом записи копии в книгу – и 1795 г., когда Луцк был присоединен к России; наконец скопирована для публикации неизвестным).

Владимир. *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. – Warszawa, 1845. – Т. 2. – Cz. 2. – S. 1413-1418; *Ibid.* – Wyd. 2. – 1886. – Т. 3. – S. 520-523, латинская транслитерация (основа публикации – копия из кн. 563, изготовлена в 1792 г., по-видимому, в Варшаве; опубликована с пропусками).

Общий баланс публикаций материалов кн. 563, вопреки радужным заключениям источниковедов, далеко не утешителен. Из 13 описаний, имеющихся в кн. 563, на основании копий, изготовленных во второй половине XIX в., непосредственно из этой книги опубликовано 9 (Черкасы, Канев, Киев – копии Лебединцева, Остер, Чернобыль, Мозырь, Винница, Брацлав, Кременец – копии неизвестных); на основании старых, неоднократно переписываемых копий латинской графикой опубликовано 4 (Житомир – копия 1780 и вторично 1780 гг., а также накануне публикации 1886 г.; Луцк – копии 1777, 1782, между 1782-1795 гг. и накануне публикации 1886 г.; Овруч – копии 1617, 1684 гг. и накануне публикации 1867 г.; Владимир – копия 1792 г. и накануне публикации 1845 г.). Отдельно стоит публикация 1844 г. описания Киевского замка, осуществленная на основании копий 1609, 1616, 1628 гг. и накануне публикации, причем, по-видимому, около 1628 г. был еще сделан перевод на польский язык. Если к этому прибавить, что новая кн. 563 сама по себе является копией старой книги ЛМ, а в первооснове издания 1844 г. лежит копия 1609 г., либо из старой, либо из новой ЛМ, можно прийти к заключению, что текстологическая история описаний замков 1552 г. таит в себе довольно много неизвестного. Путь описаний к публикации можно представить в виде цепочки:

А – Б – / В... – / Г – Д,

при которой А – это книга старой ЛМ; Б – книга новой ЛМ (кн. 563); В – неоднократное копирование при выдаче копий из ЛМ, вписывании их в гродские книги, выдаче выписей (минуток) из гродских книг и даже перевод текста на польский язык; Г – копирование при подготовке публикации; Д – публикация. В отношении текста Д, которым

обычно пользуются исследователи, возникает ряд сомнений, соответствует ли он хотя бы тексту Б.

Постараемся проверить их на примере описания Киевского замка 1552 г., используя три варианта текста: текст I кн. 563, текст II АЮЗР, текст III издания 1844 г. Анализ начнем с текста III, очень редко привлекаемого историками, то ли из-за редкости самого издания, в котором он помещен, то ли из-за убеждения, что научно более обосновано использование текста II, казалось бы, не деформированного (текст III – перевод на польский язык), более доступного и, по общему мнению, вполне адекватно передающего текст I. Правда, иногда в литературе проскальзывает противоположное мнение, т. е., что тексты II и III – это совершенно разные источники³, что, конечно, не соответствует истине.

В действительности же, текст III чрезвычайно любопытен как с источниковедческой, так и с текстологической точек зрения. При ознакомлении с ним, особенно при сравнении с текстом I (кн. 563) и II (АЮЗР), возникает ряд вопросов, ответ на которые дается не легко. Вот они:

1. Как возник польский перевод текста III? Ведь известно, хотя бы на основании других выписей из ЛМ (например, описаний Овручского, Житомирского и Луцкого замков 1552 г.), что выписи из ЛМ в XVII–XVIII вв. изготовлялись на языке оригинала, часто с заменой славянской графики на латинскую, но не в переводах на польский язык.

2. Почему текстологическое сравнение текстов III, II и I вскрывает ряд существенных различий, позволяющих считать текст III (хотя он и деформирован переводом) более достоверным с фактической точки зрения, чем текст II? Каково происхождение этих различий?

3. Существует ли возможность того, что в основе текста III лежит первоначальный старый (А) текст ЛМ, когда в основе текста II лежит новый (Б) текст ЛМ = кн. 563? Ведь первоначальная выпись описания Киевского замка 1552 г., положенная в основу текста III, была произведена в 1609 г., т. е. тогда, когда считка новой ЛМ со старой далеко не была закончена и когда выписи могли выдаваться только из старой ЛМ или же немногих считанных книг новой ЛМ.

4. Который из текстов – III или II, восходящий к тексту I, нужно считать более достоверным с фактографической (но не текстологической!) точки зрения?

Попытаемся ответить на эти вопросы в ходе последовательного изложения истории старой и новой ЛМ и характеристики делопроизводственной практики XVII в.

Новая и старая ЛМ

Благодаря С. Л. Пташицкому (1853–1933), уже почти сто лет в литературе имеет хождение стереотип, будто переписка ЛМ была начата в 1594 г. по распоряжению литовско-

³ Н. П. Ковальский не устанавливает связи между текстами II и III, сохраняя за текстом III ошибочную датировку 1543–1548 гг.: *Ковальский Н. П. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII века. – Днепропетровск, 1978. – Ч. 2. – С. 57; Его же. Источники... – С. 29–30. Н. М. Яковенко устанавливает связь между текстами II и III, пытаясь, однако, неправильную датировку текста III 1545 годом вывести из несохранившейся Киевской гродской книги 1616 г.: *Яковенко Н. М. Нове джерело про Київський замок // Архіви України. – К., 1980. – № 2. – С. 65. В действительности же это ошибка публикаторов М. Малиновского и А. Пжездзецкого.**

го канцлера Л. И. Сапеги (1557-1633) и что она была предпринята из-за того, что старые книги пришли в негодность. Это утверждение, развитое и Н. Г. Бережковым⁴, не выдерживает критики. Одного распоряжения Сапеги, даже учитывая его огромное политическое влияние в Литве, для переписки книг было мало. Ведь только для того, чтобы получить выпись из ЛМ, вплоть до конца существования Речи Посполитой требовалось формальное указание короля (в качестве литовского великого князя)! Переписка книг могла начаться только по распоряжению короля – даже если за ним стоял Сапега. Да источники и говорят об этом прямо: в конституциях Великого княжества Литовского, принятых на Варшавском сейме 1607 г., записано (от имени Сигизмунда III), что книги метрики «переписаны на основании нашего устного распоряжения». Это заявление носит даже какой-то оправдательный оттенок. По-видимому, для столь важного мероприятия, как переписка ЛМ (считавшейся составной частью великокняжеских регалий – подобную роль играла в Польше Коронная метрика), мало было указания короля, а нужно было решение сейма, поскольку для менее важного, чем переписка, мероприятия – для считки новых книг со старыми – указание сейма являлось необходимым⁵.

Версия о том, что переписка вызвана обветшанием старых книг, пришедших в негодность, является совершенно неубедительной. Книги же не были столь старые! Самая ранняя книга записей (кн. 4, новая) охватывает 1482-1491 гг.⁶; самая ранняя книга судебных дел (кн. 222, новая) – за 1506-1522 гг., книга посольств (кн. 524, новая) – за 1538-1542 гг. и т. д. – т. е. к моменту переписки «возраст» лишь немногих книг составлял около столетия; в основном переписывались книги, изготовленные за полстолетия до этого и даже меньше, бумага и чернила которых не успели прийти в ветхость. Ведь до настоящего времени прекрасно сохранились, например, никогда не переписывавшиеся книги Львовского городского совета конца XIV в. Тем более, если учитывать, что для ЛМ подбирались бумага, безусловно, лучшего качества. О каком обветшании, например, кн. 563 могла быть речь, если она была составлена всего лишь за 42 года до начала переписывания? Но книги копировались, хотя это было дорогостоящим делом... Официальная оправдательная (и неубедительная) версия утверждала, что книги переписаны «из-за древности, из-за которой письмо и бумага изнашиваются, а также *из-за других важных причин и разнообразных случаев* (выделено нами. – Я. Д.)»⁷.

Не подлежит сомнению – Бережков доказал это прекрасно, изучая структуру ЛМ по 1522 г., что к 1591 г. ЛМ пришла в страшное состояние. Книги до 1522 г. были фактически не книгами, а, в значительной степени, обрывками книг в хаотическом беспорядке из-за «важных причин и разнообразных случаев», упомянутых в конституциях 1607 г. Кто и почему так хозяйничал метрикой, сказать трудно. Сапега стал подканцлером в 1585 г., канцлером в 1589 г. Уже в 1585 г. он имел, конечно, возможность

⁴ Пташицкий С. Л. К вопросу... – С. 8; Бережков Н. Литовская Метрика как исторический источник. Ч. 1: О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 год. – М.: Ленинград. 1946. – С. 6.

⁵ Konstytucje Wielkiego Księstwa Litewskiego r. 1607 // Volumina legum. – Spb., 1859. – Т. 2. – С. 449.

⁶ Кн. 3 – «Метрика... накротце списана кому именя роздано» за 1440-1506 гг. – нельзя считать составленной (в старом варианте) одновременно.

⁷ Konstytucje... r. 1607. – С. 449.

знакомиться с книгами ЛМ, привести их в порядок – но этого сделано не было. Переписка, начавшаяся десятью годами позже, только усугубила хаос, закрепленный сейчас навечно в новых книгах ЛМ, являющихся в своей древнейшей части (древнейшей сегодня, но не для конца XVI в.!) столь мучительной головоломкой для историков.

Нельзя отделаться от впечатления, что новая ЛМ, для которой переписывалась масса книг новых, безусловно не пришедших в ветхость (книги второй половины XVI в.), должна была завуалировать какие-то не очень благовидные дела, связанные с ЛМ. В 1607 г. король вынужден признать, что переписка началась по его самоличному распоряжению. Сейм принимает это к сведению, но подозрительность не рассеивается. Конституции назначают комиссию: «для установления конкорданса и исправления новопереписанных книг путем сравнения со старыми, сложенными в нашей вильнюсской казне, одновременно направляем господ сенаторов из данного сейма».

В дальнейшем события разворачиваются довольно неожиданно. Служащий канцелярии ВКЛ А. Пашкевич (сам принимавший участие в переписке книг) отправляется с комплектом скопированных книг из Варшавы (оказывается, они были уже там вместе с Сапегой и, конечно, употреблялись «в деле»), хотя, в свете конституции 1607 г., это было противозаконно) в Вильнюс, чтобы там члены комиссии «установили конкорданс и исправляли» новые книги. Но никто из комиссаров в Вильнюсе не появился, и книги поехали обратно в Варшаву... В своем заявлении в Вильнюсском градском суде Пашкевич не упоминает о ветхости книг (что на месте, где находились старые книги, могло показаться неудобным), а говорит только, что книги «переписаны из старых из-за определенных причин»⁸. Бойкот решения сейма 1607 г. красноречиво свидетельствует об атмосфере недоверия, возникшей вокруг переписки ЛМ.

Постепенно, по-видимому не без давления со стороны всемогущего в ВКЛ Сапегы, дело наладилось, и соответствующие должностные лица скрепили своими подписями новые книги. Вопросом методики и качества сверки никто из исследователей не занимался. Ясно, однако, что при счетке лингвистические и текстологические – в современном их понимании – критерии не употреблялись.

Но старые книги оставались не очень нужным балластом. Теоретически они должны были храниться в особом помещении (казне) Вильнюсского замка (для новых был подобран дом около рынка), но, после заверченной проверки, в них не было необходимости заглядывать. Установилось мнение, что они погибли в промежутке между 1655-1661 гг.⁹, а случайно уцелело несколько старых книг, хранящихся сейчас в ф. 389 ЦГА-ДА. Действительно, русские и украинские войска взяли Вильнюс 8 августа 1655 г.; русский гарнизон оставил замок 22 ноября 1661 г. Во время боевых действий город пострадал. Новых книг в это время в Вильнюсе определено не было, они были в канцелярии канцлера. Но оставались ли там старые книги? Если да, они действительно могли погибнуть в замке во время боевых действий или же их могли просто растаскать

⁸ Заявление поверенного по делам канцлера ВКЛ Льва Сапегы о том, что, явившись в Вильнюс с вновь переписанными метриками ВКЛ, он не нашел и не дождался должностных лиц, назначенных сеймом для сверки их со старыми, см.: Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов (АВАК). – Вильна. 1875. – Т. 8. – С. 521-522.

⁹ Н. Г. Бережков (С. 6) говорит обтекаемо о том, что старые книги в большинстве погибли в начале второй половины XVII в., в пору напряженной внешней борьбы Польско-Литовского государства. Ср.: *Grimsted Patricia Kennedy, Sulowska-Kurasiowa Irena. The «Lithuanian Metrica»... – P. 263.*

(хотя более правдоподобно, что их рассматривали бы как ценную добычу¹⁰ и отправили в Москву). Книги ЛМ в XVII в. не являлись объектом переговоров между Речью Посполитой и Россией. Их, по-видимому, не было в августе 1655 г. в Вильнюсе – наверное, их успели вовремя вывезти из города. О судьбе старой ЛМ ходили различные слухи, отразившиеся в конституциях 1667 г.: «Мы (т. е. король) и сословия Литовского Великого княжества очень заинтересованы в возвращении привилегий и метрик казны светлейших князей Литовского великого княжества, наших предшественников; нам и Речи Посполитой неизвестно, в чьи руки они попали из казны нашего вильнюсского замка во время наступления вражеских сил на Вильнюс. Мы хотим, чтоб вельможный подскарбий Литовского великого княжества после проведения серьезного расследования в казне установил, у кого они находятся, принял их окончательным образом как собственность на следующем сейме при помощи шляхетного Яна Замбжицкого, инстингатора Литовского Великого княжества»¹¹. В 1673 г. было повторено, что «метрики казны Литовского великого княжества [...] во время враждебных действий в отношении города Вильнюса попали из нашей казны в определенные руки». И посему подскарбему ВКЛ вменялось действовать «согласно обновляемой конституцией 1667 г.»¹². Некоторые старые книги были найдены. «Определенные руки» трудно идентифицировать с русскими войсками, хотя бы потому, что все дела, связанные с поисками старых книг, рассматривались как, внутри-, а не внешнегосударственные.

Очевидно, что текст III, в основе которого лежит выпись из ЛМ 1609 г., мог быть составлен по старой книге.

Польский перевод текста III

Польский перевод текста III является исключительным для своего времени. Вплоть до конца существования Речи Посполитой выписи из ЛМ выдавались на языке оригинала, хотя и латинской графикой (например, описания Житомирского и Луцкого замков 1552 г.). При поверхностном ознакомлении с текстом III может казаться, что польский перевод сделан в начале XIX в. и стилизован под XVI в. то ли известным коллекционером К. Свидзинским (1793-1855), сообщившим текст для публикации, то ли редакторами «*Źródło*», известными историками М. Малиновским (1799-1865) и А. Пжездзецким (1814-1871) – для того, чтоб создать впечатление, будто ЛМ составлялась по-польски¹³. Но более подробный анализ языка текста III доказывает, что переводить таким языком в первой половине XIX в. было уже невозможно. Текст III – это не польский литературный язык XIX в., стилизованный под язык XVI в., а макаронический канцелярский польский язык с множеством украинских лексических вкраплений и украинизмов в фонетическом оформлении конца XVI – начала XVII в. (например,

¹⁰ Так сделали шведы, отправив захваченную ими Коронную метрику в Швецию, откуда ее вернули после переговоров. Турки, захватив в 1672 г. Каменец-Подольский, вывозили книги каменецких учреждений в Стамбул, но их по пути выкупили.

¹¹ *Konstytucje...* г. 1607. – Т. 4. – S. 468.

¹² *Konstytucje...* г. 1673. – 1860. – Т. 5. – S. 90.

¹³ Предисловие Малиновского к сборнику (с. IX–X) говорит против предположения о переводе в XIX в. также потому, что его автор придерживался странных лингвистических взглядов. Он считал, что если переменить графику текста XVI–XVII вв. из славянской на латинскую, тогда из украинского языка получается польский эпохи Сигизмунда III.

stołb, pobolszy, sieredina, wiotcha, kołodeż, cisło = число; świniac, tołkacz, świrnias, stupień = ступень; klikun, śpina = спина; popisanie – описание; kruk = крук). Анонимный канцелярский переводчик не знал, как переводить термины, употребляемые в описаниях, и оставлял их в оригинальном звучании, меняя только графику из славянской на латинскую. Текст III – лучший образец того пересыпанного украинизмами польского актового языка, который начал входить в моду в расположенных на Украине гродских, земских и других канцеляриях после 1569 г., отражая медленную, но неуклонную (хотя и противозаконную, противоречащую Литовскому статуту) полонизацию делопроизводства Лео- и Правобережья, а также Волыни¹⁴.

Характерно, что в самой минутке 1628 г., в которой заключен текст III, отсутствует упоминание о переводе данного текста (что противоречит обычной практике канцелярий, отмечавших, что текст документа дается в переводе). По-видимому, не узаконенная, но введенная явочным порядком практика перевода актов на польский язык была настолько распространена в Киеве 20-х гг. XVII в., что писари не отмечали факт перевода в минутках. Больше ясности в этот вопрос могло бы внести ознакомление с самой минуткой, но надежд, что она сохранилась, нет. Очень ценная коллекция К. Свидзинского после того, как была вывезена из Украины, неоднократно переходила из рук в руки¹⁵, чтобы, наконец, войти в состав библиотеки Красиньских и погибнуть во время Варшавского восстания 1944 г. Киевская гродская книга за 1616 г., по которой также можно было бы изучить вопрос, погибла, по-видимому, еще в XVII в., во всяком случае, она не поступила в Киевский архив древних актов, в котором в XIX в. концентрировались книги старых судебно-административных учреждений¹⁶.

Текст III не дает никаких данных о том, когда описание замка было переведено на польский. Можно, однако, сомневаться в том, что это было сделано ранее 1628 г., т. е. до выдачи минутки из киевских гродских книг. Выпись из ЛМ была изготовлена в 1609 г., несомненно (об этом свидетельствуют многочисленные аналогии – видимусы из ЛМ) на языке оригинала. На языке оригинала, нужно думать, она была вписана в Киевскую гродскую книгу 1616 г., но выдана оттуда, возможно по требованию получившего минутку, в 1628 г. уже в польском переводе. К тому времени с момента Люблинской унии прошло почти 60 лет и полонизаторские тенденции в канцелярской практике настолько окрепли, что выдача минутки на польском языке не являлась чем-то экстраординарным¹⁷.

Итак, в том, что описание Киевского замка 1552 г. получило около 1628 г. оформление на польском языке, нет, с точки зрения канцелярской практики тех времен, ничего противоестественного. Текст III может рассматриваться как полноправный исторический источник.

¹⁴ *Липинський В.* Україна на переломі 1657-1659. – К.: Відень. 1920. – С. 240-241. 292-293; *Яковенко Н. М.* Нове джерело... – С. 64-72.

¹⁵ *Pulaski F.* Spory o bibliotekę i zapis Konstantego Świdzińskiego // Fragment z «Dziejów Biblioteki ordynacji hr. Krasieńskich». – Warszawa, 1909.

¹⁶ *Андрияшев О. М.* Актові книги Київського центрального архіву давніх актів // Центральний архів стародавніх актів у Києві: 36. ст. / За ред. В. О. Романовського. – К., 1929. – С. 83, 121.

¹⁷ Н. Яковенко утверждает, что в 1647 г. этот порядок был узаконен. Однако источник, на который она ссылается, не подтверждает этого. См.: *Яковенко Н. М.* Нове джерело... – С. 65.

Текст III и текст II

Даже поверхностное ознакомление с текстами II и III вскрывает много фактических отличий (не говоря о текстологических и орфографических), установление которых осложняется неадекватностью сравнения текстов на различных языках. На каждом шагу встречаются различия в interpunkции, часто приводящие к противоречиям. Для текста II характерна, например, при перечислении орудий замка, трактовка эпитета «добре» как характеризующего состояние ложа и колес орудий («ложа, кола окованы добре. Дело спижаное...»); в тексте III преобладает трактовка этого же эпитета как характеристики орудия («łoża, koła, okowane; dobre działo spiżane...»). Жонглирование эпитетом, играющим существенную роль при определении состояния арсенала замка, встречается восемь раз (№ 1¹⁸; II – с. 108-109, и III – с. 126-127). По тексту II 30 домиков десятичников размещалось внизу, под замком (с. 107); по тексту III (с. 125) эти же домики расположены на горе, в пределах замка (№ 2). Варьирующая interpunkция приводит к различным результатам подсчета количества дворов в Киеве, особенно по разрядам мещан под магдебургским правом (№ 3) и мещан замковых (№ 4; II – с. 113-116; III – с. 131-134). К Замковой горе с севера примыкает гора Щековица – согласно тексту II (с. 107), по тексту III (с. 125) – другие столь же высокие горы, а Щековица расположена с другой стороны (№ 5).

В тексте II пропущены некоторые более или менее существенные детали, отмеченные в тексте III. Перечисляя помещения замка, III (с. 124-125) указывает, что в нем находилась еще светлица размером в 4 ½ сажени, напротив нее сень, а около сени – комора поменьше; во II (с. 106) в этом же месте говорится только о коморе поменьше около другой сени (т. е. одна светлица и одна сень пропущены; № 6). Шопы, в которой хранились орудия, согласно II (с. 107), имела 10 сажений в длину; III (с. 125) дополняет, что она была шириной в 4 сажени (№ 7). Определяя уровень капшины (сбора от продажи алкогольных напитков), III (с. 130) говорит о шинках (кабаках), в которых продавалось то ли одно пиво, то ли один мед, или же (третья разновидность) и пиво, и мед одновременно; II (с. 113) упоминает о продаже одного пива или же пива и меда одновременно (шинки, в которых продавался один мед, пропущены; № 8).

Часто встречаются различные цифровые характеристики. Пушкарь Якуб получал из казны за обслуживание часов 15 коп грошей (II – с. 107) или же 5 коп (III – с. 125; № 9). Пуля к пушке длиной в 9,5 пядей имела размер также около 9 пядей (что, конечно, невозможно; II – с. 108) или же около 2,5 пядей (III – с. 126; № 10). Орудие 1524 г. имело 14,5 пядей в длину (II – с. 109) или же 12,5 пядей (III – с. 127; № 11). В замке хранилось пороха 3 бочки и 15 фасок (II – с. 109) или же 3 бочки и 5 фасок (III – с. 127; № 12). Пуль, не покрытых свинцом, было 8 (II – с. 109) или 20 (III – с. 127; № 13). Железных склютов 4 (II – с. 110) или 2 (III – с. 127, здесь они упоминаются под названием «globy»; № 14). Кирпичный завод имел размеры: 14 сажень в длину и 20 (так!) сажень в ширину (II – с. 110) или же, что более правдоподобно, 14 сажень в длину и 8 в ширину (III – с. 128; № 15). Капшина от шинка составляла 2 копы грошей, 4 гроша и 2 пенязя (II – с. 113) или же 2 копы грошей, 40 грошей и 2 пенязя (III – с. 130; № 16). Домов в городе (кроме церквей и госпиталей) – 450 (II – с. 117) или же, что явно ошибочно,

¹⁸ Нумеруем примеры главных разночтений для того, чтобы в дальнейшем, ссылаясь на номера, не повторять содержание разночтений.

14,5 (III – с. 135; № 17). В селе Демидовцах Яков Хорошкович пахал для замка 3 дня, а для церкви – 10 (II – с. 117) или же для замка 3 дня, для церкви вообще не пахал (III – с. 135; № 18). В селе Петронцах атаман давал для замка 40 грошей (II – с. 118) или же 4 гроша (III – с. 136; № 19). Василь Федорович из пустоши Оникиевщины должен был давать для замка 8 грошей, 2,5 ведерка меда и 2,5 гроша на яловицу (II – с. 118), по другому же варианту – 12 грошей или, вместо этого, 2,5 ведерка меда или 2,5 гроша на яловицу (III – с. 136; № 20). Комиссары, описывавшие Киев, наталкивались на препятствия – наместник воеводы заявил, что люди его не слушаются (II – с. 122), или же, что его не слушается 13 человек (III – с. 140; № 21).

Иногда тексты сообщают противоположные или вообще не совпадающие сведения. Итак, колеса одного орудия окованные (II – с. 109) или некованные (III – с. 127; № 22). В кирпичном заводе сложен то обожженный кирпич (II – с. 110), то необожженный (III – с. 128; № 23). В селе Демидовцах Семен Микитович (или Миткович) должен был давать для замка то ли колеса (II – с. 117), то ли колясу (небольшой воз) сена (III – с. 135; № 24). Киевский воевода противозаконно требовал от крестьян пригородных сел ухаживать за его скотом, косить сено, выпасать и кормить сеном (II – с. 119) или же, что существенно меняет картину, просто грабил их, приказывал выпасать свой скот и свиней, кормить их сеном (III – с. 137, № 25).

Этот перечень – только наиболее характерные примеры различий между текстами. К ним можно прибавить делопроизводственные отличия. В тексте II имеются заглавия абзацев (шпихлир, шопа, клети, церкви, зекгар, колодезь, брони, мост, гора Замковая, порохи, салетра, сира – т. е. сера, свинец, камене на бланках..., пушкари, цегла, помірное, Петровцы и др.), отсутствующие в тексте III.

Наконец, невероятный разноречивостью вскрывает сравнение перечней мещан (№ 3, 4). Порядок перечисления жителей города совершенно не совпадает, не говоря о том, что имена их заметно деформированы (особенно в III). Приложение к статье наглядно показывает, в каком порядке перечисляются мещане в II и III (а также в I). Ниже мы попытаемся восстановить правильный порядок перечисления мещан, что, конечно, имеет не только чисто теоретическое или узкотекстологическое значение, но и возобновляет правильную социотопографию Киева середины XVI в.

Сравнение II и III, во всяком случае, говорит о том, что их нельзя рассматривать как один или даже два фактографически адекватных источника. Сопоставление их с I (кн. 563) позволит определить, который из двух – II и III – текстов более достоверный, а также решить вопрос о том, лежит ли в основе текста III новая кн. 563 или, возможно, ее старая предшественница.

Перечни мещан

Основной антропонимический материал описания заключен в абзацах, озаглавленных «мещане, которые под местским правом сядят дома своими», «мещане замковые», «мещане бискупные», «мещане монастырские а Софейские», «мещане землянские», «жолнерские дома в месте», «клоповские дома в месте» (II – с. 113-117; III – с. 131-135). Наряду с этим, антропонимические данные содержат и описания сел. С точки зрения написания имен, II ближе к I. В III, как можно убедиться по приложению, антропонимы деформированы (неизвестно, на каком этапе текстологической истории это произошло – то ли во время перевода около 1620 г., то ли во время копирования накануне

издания 1844 г.). Для антропонимических исследований III явно не годится; II также далеко не безупречен.

Заслуживает пристального внимания расположение имен в пределах перечня. Сравнение III и II дает следующую картину для мещан под замковой юрисдикцией:

Текст III, с. 133-134

Ijewa Tomaszkow dom,
Siemien Chylicz,
Iwanisa Armeninow dom,
Olbiejow dom,
Bohdan Tomojłowny zięć, Armenin,
Lubiejow dom,
Kirkora dom,
Stachow dom,
Kasprow Ormianin,
Hryszkonosow dom,
Bohdanowej Tołkaczowej dom,
Makarowej Tołkaczowej dwa domy,
Ormiańskiego popa dom,
Hryszkow Mielnikow Ormianinow dom,
Piatnica Cuchystynej muž.

Текст II, с. 115-116

1. Ева Тумашкова домъ,
22. Семен Хоминь,
41. Иваниса армениновъ домъ,
2. Ельбеевъ домъ,
23. Богданъ Семовое зять, арменинъ,
42. Лобковъ домъ,
3. Кирькора зятя есть домъ,
24. Хатковъ домъ,
43. Каспоръ арменинъ,
4. Гришъко Носовъ домъ,
25. Богдановое Толмачовое домъ,
5. Макаровое Толмачовое два дома,
44. Орменсаго попа домъ,
6. Гришъковъ Мелниковъ, армениновъ домъ,
45. Пятница Чухистиное домъ.

Проставленные нами числа во второй колонке показывают порядковое место двора в перечне текста II, причем отправным пунктом подсчета послужил дом Евы Тумашковой (№ 1). Если исходить из порядка III, имена, соответствующие очередности III, повторяются в тексте II с цикличностью через два, в конце перечня – через один дом. Обращение к кн. 563 дает следующую картину:

текст I, л. 40а, оборот¹⁹

строка 10 – Ева Тумашкова домъ (Семен Химинь) Иваниса Арменинов дом;
строка 11 – Ельбеевъ домъ (Богдан Самовое зят Арменин) Лобковъ домъ;
строка 12 – Кирькора зятя ест дом (Хачковъ домъ) Каспор Арьменинъ;
строка 13 – Гришъко Носовъ домъ (Богдановое Толмачовое дом);
строка 14 – Макаровое Толмачовое два дома (Орменского попа дом);
строка 15 – Гришковъ Мелниковъ, Армениновъ домъ (Пятница Чухистиное мужъ);
(в строках 10-12 – по три двора, в строках 13-15 – по два).

Сейчас становится ясным, в какой последовательности имен копировались тексты III (т. е. предшествовавшая ему копия из ЛМ) и II. Копиист ЛМ 1609 г. переписывал имена в порядке строк; Лебединцев, копировавший текст из кн. 563, решил, что имена перечисляются по колонкам, которые действительно можно увидеть на листах рукописи. Попутно заметим, что сравнение текстов I и II даже на столь незначительном фрагменте, доказывает невысокий уровень копии Лебединцева. Минюя его орфографические нововведения, можно отметить: текст I – Химинь, Самовое, Хачковъ, два дома, Орменского, Чухистиное мужъ; текст II, ошибочно – Хоминь, Семовое, Хатковъ, два дома, Орменсаго, Чухистиное домъ. Шесть существенных ошибок на семь строк текста кн. 563!

¹⁹ В тексте I интерпункция отсутствует.

Предстоит решить, кто в данном случае прав: копиист 1609 г. или же Лебединцев – и в каком порядке, в конечном счете, были расположены киевские дома в 1552 г. Этот вопрос необходимо рассматривать, по-видимому, в двух аспектах: 1) с точки зрения господствовавшей в XVI–XVII вв. делопроизводственной практики; 2) с точки зрения социотопографии.

1. Копиист 1609 г. изготовил копии из ЛМ, переписывая имена домовладельцев согласно строк (а не по колонкам), так как подобный порядок был принят в канцелярской практике того времени. Он совершенно механически избрал традиционный путь. Лебединцев (или неизвестный служащий архива, изготовивший для него копии, как это часто бывало в обычае XIX в.) был введен в заблуждение имеющимся на листах описания Киевского замка колонками и, в результате, допустил грубую ошибку, копируя имена в порядке колонок, не играющих, в данном случае никакой существенной роли (кроме, может быть, интерпункционной).

2. Социотопографический аргумент. Для решения вопроса о правильном расположении домов в Киеве 1552 г. мы не случайно выбрали конечные строки двух разделов описания – перечня мещан магдебургской и перечня мещан замковой юрисдикции (см. приложение). Известно, что в Киеве еще с домонгольских времен существовала довольно значительная армянская колония²⁰. Армяне образовывали в городах Украины отдельные кварталы, обычно окружавшие армянскую церковь, помещения органов армянского самоуправления, что вполне понятно с точки зрения желания образовать в городе улицу или улицы, заселенные людьми общего этноса, религии, языка, происхождения. Явление, впрочем характерное не только для Украины, но и для множества городов средневековой Европы²¹ и Азии.

В тексте II имена армян, проживавших под замковой или магдебургской юрисдикцией, оказались распыленными по разным местам перечня; в текстах I и III они составляют компактную группу в конце перечней. Другими словами, армяне образовали два отдельных квартала в составе двух юрисдикций (топографически оба квартала, возможно, располагались близко). Их поместили вместе в конце перечней не потому, что они образовали отдельную этнорелигиозную общность, но в связи с тем, что они проживали отдельно, в местах, в которые комиссары (они описывали замок и город не только без содействия воеводы, по-видимому, специально для этого случая уехавшего из города, но и при враждебном отношении его наместника) заглянули под конец хождения по киевским улочкам. Мы подчеркиваем здесь момент автопсии: при враждебном отношении воеводских властей вряд ли много письменного материала фискального характера могло попасть в руки комиссаров. Известно, что при описаниях подобного рода (этот момент прослежен нами на основании фискальных и других переписей населения Львова XIV–XVII вв.) имена проживающих на улице записывались в порядке бустрофедона: сначала записывали дворы на одной стороне улицы – потом, возвращаясь обратно, на противоположной стороне. К армянам зашли под конец описывания –

²⁰ *Dachkévytch Ya. Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240) // Revue des Études arméniennes. N. S. – Paris. 1973-1974. – Т. 10. – P. 305-358; 1975-1976. – Т. 11. – P. 323-375.*

²¹ Ср.: *Carter H. An Introduction to Urban Historical Geography. – London. 1983: The Pursuit of Urban History / Ed. by D. Fraser, A. Sutcliffe. – London, 1983: Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne. – Warszawa: Poznań; Toruń, 1976. – S. 322-323.*

они не были дискриминированы, но, несомненно, и не считались, несмотря на свою зажиточность, мещанами первого ранга. Таким образом, в перечнях описания 1552 г. с предельной, можно считать, точностью зафиксировано существование двух армянских кварталов в Киеве середины XVI в.²²

И делопроизводственный, и социотопографический аргументы убеждают в том, что текст III дает более правильную картину расположения мещанских домов, чем текст II, а перечни мещан в тексте I нужно читать только по строкам. Порядок домов, зафиксированный в копии 1609 г., не вызвал возражений на месте, в Киеве. Со времени описания прошло тогда около 60 лет – можно думать, что многие дома, как это было традиционно в средневековых городах, где дома не были пронумерованы, сохраняли старые, превращавшиеся в «фамильные» названия – тот же, соответствовавший реальности порядок расположения домов был сохранен при переводе выписи из ЛМ и при выдаче перевода в виде минутки.

Тексты III, II и текст I

Сравнение печатных текстов с новой кн. 563 приводит к парадоксальным результатам. Оказывается, с фактографической точки зрения, что текст III более достоверен, чем текст II, списанный непосредственно из кн. 563! В 25 существенных расхождениях между этими текстами при сравнении их с текстом I, в 15 случаях (№ 1, 3, 4, 6-8, 10, 11, 13-15, 17, 18, 22, 25) текст III соответствует тексту I, чего нельзя сказать о публикации АЮЗР (текст II). Только для трех из перечисленных случаев можно сделать уточняющие оговорки. № 1: в тексте III слово «добре» правильно переводится как относящееся к орудью, а не к ложа́м и колесам орудий – хотя этот эпитет находится в тексте I в конце фразы (как и в тексте II). Это правильно понял анонимный переводчик – но не оттенил издатель текста II. № 3 и 4: в тексте III правильно передано расположение дворов при одновременно очень деформированной антропонимии. К важным преимуществам текста III нужно отнести более точное описание помещений замка (№ 6), шопы для хранения орудий (№ 7), кирпичного завода (№ 15), орудия (№ 11) и пуля к орудью (№ 10), определение категорий шинков в Киеве (№ 8), обязательств крестьян по отношению к церкви (№ 18: Я. Хорошкович не пахал для церкви 10 дней, а только давал полстога сена). В описании действительно записано, что воевода требует от крестьян больше, чем они должны давать: «ихъ грабить быдло свое и свиньи кажесть имъ пастви-ти и корьмити сеномъ ихъ» (№ 24, I – л. 44; в II это место совершенно искажено).

Копия Лебединцева оказалась точнее в восьми случаях (№ 5, 9, 12, 16, 19-21, 23). Из них более важные – правильное определение места расположения горы Щековицы

²² На основании материалов описания 1552 г. предлагались различные подсчеты количества армянских дворов в Киеве: 16 (*Jablonowski A. Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym.* – Warszawa, 1897. – Т. 11. – Dz. 3. – S. 107-108), 17 (*Кленатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.* – Одесса. 1912. – Т. 1. – С. 337), 14 (*Дашкевич Я. Р. Розселення вірменів в Україні в XI–XVII ст. // Український історико-географічний збірник.* – К., 1971. – Вип. 1. – С. 163; *Dachkévytch Ya. L'établissement des Arméniens en Ukraine pendant les XI^e–XVIII^e siècles // Revue des Études arméniennes.* N. S. – Paris, 1968. – Т. 5. – P. 345). Сейчас, очевидно, что в Киеве в 1552 г. находилось (в различных юрисдикциях) не менее 29 армянских дворов, церковь и госпиталь (на 450 всех мещанских дворов), что при употреблении соответствующего коэффициента составляет приблизительно 230 армян на 3600 мещан – жителей города.

(№ 5), размеров капщины (№ 16), сборов с атамана села Петровцев (№ 19) и жителя Оникиевщины (№ 20). Очень существенные места – правильная передача количества домов в Киеве (№ 17) и то, что наместника не слушались люди вообще (№ 21), а не только тринадцать из них, как в III. В отношении № 2 трудно определить, которая из двух интерпретаций более правильна – располагалось ли 30 домиков десятников в пределах замка – III или же внизу, под замком – II. Текст I (л. 33 об.), лишенный интерпункции, допускает обе локализации. В одном случае (№ 24) ошибочны оба текста – и II и III: в действительности крестьянин из Демидовцев должен был давать для замка «каждого году колеса а сани а орати 3 дны» (I – л. 42).

Окончательный результат, конечно, неутешителен. Ни один из опубликованных текстов не может считаться адекватным тексту I. Гораздо больше разочаровывает текст АЮЗР, считающийся в научной литературе чуть ли не эталоном добросовестной передачи и очень широко (выходит, некритически) используемый в литературе. Странно и грустно, но факт, что в научном издании текста, почерпнутого из рукописи, оказалось больше фактических ошибок, чем в публикации иноязычного перевода, прошедшего еще и четырехкратное копирование...

Анализ опубликованных текстов описания Киевского замка 1552 г. со всей очевидностью подтверждает обоснованность требования его переиздания на современном научном уровне²³.

История текста

Для решения важного вопроса о том, лежит ли в основе текста III новая кн. 563 – I или же погибшая книга старой ЛМ, сравнение текста III с текстом I дает мало данных. Пишем «мало», так как в тексте III все-таки имеются довольно существенные делопроизводственные особенности, позволяющие выдвинуть предположение о том, что текст III (и предшествующая ему выпись 1609 г.) основаны на тексте старой ЛМ.

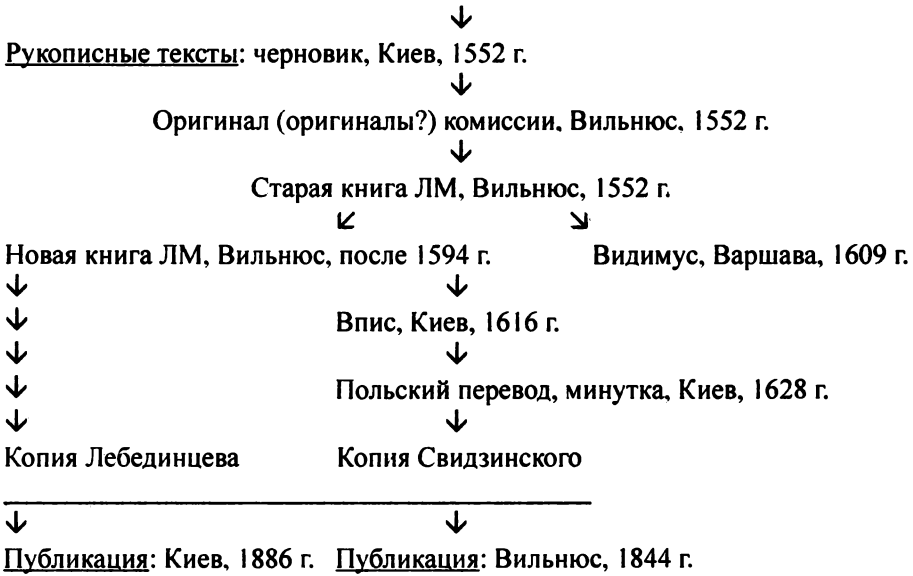
Дело в том, что в III, как правило, отсутствуют заглавия абзацев описания (такие как: шпихълирь, шопа, клети, церкви, зекгарь, колодезь, брони, мост и др. – всего около 40 заглавий). В кн. 563 все эти заглавия вынесены в середину строки и копиист 1609 г., если он копировал текст из кн. 563, не был вправе их опускать. Тем не менее заглавий нет. Возникает предположение, что в старой ЛМ этих заглавий не было, а их вставили для облегчения пользования описанием при переписке в кн. 563. Возможно также другое объяснение этой особенности: заглавия (как это часто делалось в книгах протокольного содержания) были проставлены в старой ЛМ на полях книги после 1552 г. рукой другого канцеляриста – и при копировании 1609 г., как вставки, сделанные чужой рукой, пропущены.

Если предположение о том, что в основе III лежит старая книга ЛМ, правильно, то это одновременно может свидетельствовать о хорошем, с точки зрения фактографии, уровне переписки (и сверки) старой ЛМ, по крайней мере, в отношении комплекса описаний замков 1552 г.

Сведения относительно текстов I, II, III дают возможность сконструировать следующую схему:

²³ Нами подготовлено подобное издание – текст оригинала с реальным комментарием, для которого использован старый польский перевод (текст III), уточняющий ряд понятий.

Источник: автопия, устная информация, фискальная документация (?)



Учитывая сложные условия работы комиссаром 1552 г., можно думать, что среди источников фискальная документация играла минимальную роль – если она вообще употреблялась при описании. (То, что описание Киева осуществлялось вопреки воеводе и его наместнику, не могло не отразиться на качестве информации, несомненно, собранной с лакунами. Это совершенно не учитывается историками, использующими описание исключительно с т. наз. потребительской целью).

Первоначальная стадия изготовления документации (черновик, оригинал) реконструируется предположительно, исходя из логических соображений и по аналогии с процессом изготовления люстраций в Польском королевстве во второй половине XVI в. (начиная с 1570 г.), изученным достаточно хорошо²⁴.

Заключение

Выводы, возникающие при анализе публикаций описания Киевского замка 1552 г., распределяются на две основные группы – более ограниченные, связанные конкретно с данным описанием (и другими описаниями замков) 1552 г., и более обширные, отражающие проблему соотношения старой и новой ЛМ. Итак:

1. Опубликованные тексты описаний 1552 г. не соответствуют требованиям научной археографии, ими нужно пользоваться осторожно, обращаясь, для избежания ошибок, к кн. 563.

²⁴ Ср. многочисленные предисловия к серии «Lustracje dóbr królewskich XVI–XVIII wieku», издаваемой под эгидой Польской академии наук, начиная с 1959 г. Перечень томов XVI в. см., например: Lustracja województwa Ruskiego 1661-1665. – Wrocław: Warszawa: Kraków: Gdańsk, 1974. – Cz. 2: Ziemia lwowska. – S. 214-216.

2. Как очень ценный многоплановый источник, тексты кн. 563 нуждаются в издании на необходимом научном уровне.

3. При использовании опубликованного в АЮЗР описания Киевского замка необходимо для контроля обращаться также к изданию 1844 г., учитывая и то обстоятельство, что польский перевод XVII в. помогает определить значение некоторых реалий.

4. Публикацию АЮЗР (текст II), из-за многочисленных ошибок при копировании, ни в коем случае нельзя использовать как лингвистический источник при изучении языка, особенно же ономастики.

По общим проблемам истории ЛМ нужно указать, что:

1. Причина замены старой ЛМ новой гораздо сложнее, чем это принято считать в историографии и источниковедении. Мотив замены «ветхих» книг более новыми, возможно, был выдвинут для того, чтобы завуалировать изъятие или подмену некоторых текстов старой ЛМ, а также включение новосозданных актов, не представленных в старой ЛМ.

2. Нет достаточных оснований, чтобы гибель старой ЛМ связывать с событиями войны 1655-1662 гг. Вероятно, основная масса книг ЛМ погибла в результате внутренних конфликтов в ВКЛ.

3. Заслуживают всяческого поощрения поиски старых выписей из ЛМ, извлеченных из нее в периоды до 1594 г., до 1607 г. и до завершения сверки новой ЛМ со старой. Они, по-видимому, главный критерий проверки качества копирования ЛМ и определения текстологических, лингвистических и других изменений, возникших в ЛМ в процессе ее переписки.

Приложение

Фрагменты перечней дворов из описания Киевского замка 1552 г. по новой ЛМ (кн. 563, текст I), публикациям 1886 г. (текст II) и 1844 г. (текст III).

№ 1

Из перечня мещан на магдебургии

Текст I

(Л. 40) [...] Семень Боярщивич / Гришко Нестерова / Богдан Маликовичь / (Л. 40 об.) / Сисой Хромый / Терехно Борисович / Гридко Порошин / Занько Воробьевич / Васко Шуровъ / Богдан Тольпыкин / Гавърило Ровъ / Труханъ Пашковое / Овсяникъ / Кондрать Толпкикин / Хроль Малышенокъ / Кобылко Убогий / Пашъко Вертоголов / Ониско Проселковъ / Манковое / Федко Калечевъ / Митко Ивашень / Мины Малиновича / Митка Пилецкого / Ходор Винникъ / Богдан Пацкевичъ / Тарась Черный / Просца Матфеевич / Вацуръ Попович / Илья Ерменинь / Киркоръ Едыркович / Федко Серькизенъ / Ельбей Ерменинь / Мародин Ерменинь /.

Текст II

(С. 114) [...] Богданъ Маликовичъ, Сисой Хромый, Занько Воробьевичъ, Гавърило Ровъ, Кондрать Толпыкинъ, Пашъко Вертоголовъ, Фодко Калечень, Митко Пилецкого, Тарась Чорный, Илья Орменинь, Ельбей Орменинь, Тереховъ Борисовичъ, Васко Шуровъ, Бруханъ Пашковое, Хроль Малышенокъ, Ониско Проселковъ, Митко Ивашень, Ходоръ Винникъ, Просца Матвеевичъ, Киркоръ Одырковичъ, Мородинъ Орменинь,

Гридко Порошинь, Богдань Тольпыкинь, Овсянинь, Копитко Убогий, Манковое, Мины Моликовича, Богдань Пацьковичь, Вацурь Поповичь, Федко Серькизенъ.

Текст III

(S. 132) [...] Semen Bojarcewicz, Hrryszko Restenowicz, Bohdan Mielikowicz, Sysoj Chromy, Terechno Borysowicz, Rydko Parosin. Zanko Worobiewicz, Waško Szczurow, Bohdan Toupikij, Hawrylo Row, Trychon Paszkowny Owsianicz, Kondrat Topikin, Chrul Małysienek, Kobytka Ubohi, Paszko Wertohłow, Onisko Prosiłkow Majkowny, Fedko Kaleczen, Mitko Iwasiej, Jemyniey Malejkowicza, Mitka Pileckiego, Chodor Winnik, Bohdan Paszkiewicz, Taras Czarny Proscia Matfiejewicz, Wacor Popowicz, Iłja Ormianin, Kirkor Odyrkowicz, Fedko Sirkizec, Olbiey Ormianin, Morodej Ormianin.

№ 2

Из перечня замковых мешан

Текст I

(Л. 40а об.) [...] Лишъка Севърукъ / Охрім Севърукъ / Иван Мотинич Севрукъ / Шкода Севрукъ / Иван Себестянович Севрукъ / Нарой Севрукъ / и Томило Севърукъ / Ива (!) / Демидково домъ / подскарбеева корчма / Микола Дуботовка / Евсей Крывопускъ / Щасного Пещина дом / Потапъ Золотарь / Гришъко Кушънеръ / Еско Кравецъ / Грин Кушнеръ / Ева Тумашкова домъ / Сесенъ Химинь / Иваниса Арменинов дом / Ельбеевъ домъ / Богдан Самовое зят Арменин / Лобковъ домъ / Кирькора зятя ест дом / Хачьковъ домъ / Каспор Аръменинъ / Гришъко Носовъ домъ / Богдановое Толмачовое дом / Макаровое Тольмачовое два домъ / Оръменского попа дом / Кришъковъ Мелниковъ, Армениновъ домъ / Пятница Чухистиное-мужъ /.

Текст II

(С. 115) [...] Онаня Станскій, Иванъ Мотыничъ Севрукъ, Карой Севърукъ, подскарбеева корчма, Щасного Пещика домъ, Еско Кравецъ, Семень Хоминь, Богданъ Семовое зятъ, арменинъ, Хатковъ домъ, Бог (С. 116) дановое Толмачовое домъ, Федоръ Пунычукъ, Павель Балыка, Василецъ Лучникъ, Чижовое домъ, Дмитрокъ Кузнецовъ, Петръ Левъкович лучъникъ, Тишъко Лучъник, Пашечко Лучъник, Томило Севърук, Мишко Севърук, Шкода Севърукъ и Томило Севрукъ, Миколай Дуботолка, Потапъ Золотарь, Грин Кушнеръ, Иваниса армениновъ домъ, Лобковъ домъ, Каспоръ арменинъ, Орменского попа домъ, Пятница Чухистиное домъ.

Текст III

(S. 133) [...] Liska Sewruk, Ochrym Sewruk, Iwan Motynic Sewruk, Szleda Sewruk, Iwan Sebestianowicz Sewruk, Naroj Sewruk i Tomilo Sewruk, Iwan Demidkow dom, Podskarbiego karczma, Mikaaj (?) Dobotowka, Jewsiey Krzywopust, Szczastnego Pieszczika dom, Pozłotarz, Hryszko kuszniierz, Ješko krawiec, Hryn kuszniierz, Ijewy Tomaszkow dom, Siemien Chylicz, Iwanisa Armeninow dom, Olbiejow dom, Bohdan Tomojłowny zięć, Armenin Lubiejow dom, Kirkora dom, Stachow dom, Kasprow Ormianin Hryszkonosow dom, Bohdanowej Tołkaczowej dom, Makarowej Tołkaczowej dwa domy, Or (S. 134) – miańskiego popa dom, Hryszkow Mielnikow Ormianinow dom, Piatnica Cuchyatynej muž.

Примечания

Богдановое Толмачовое дом – Богдан, армянин, переводчик (ум. до 1552 г.). В 1540 г. ездил в Крым с дипломатическими поручениями. (См.: Акты Западной России. – СПб., 1848. – Т. 2. – С. 362-363).

Макаровое Толмачовое два дома – Макар Ивашкович, армянин, переводчик. В 1510, 1514 гг. направлялся в Крым с дипломатическими поручениями. В 1516 г. получил за свою службу село Лисковщину и землю Нагорну (или Погонну). Умер ранее 1542 г. (См.: *Pułaski K. Stosunki z Mendli Girejem, chanem tatarów perekopskich (1469-1515)*. – Kraków; Warszawa, 1881. – S. 152-153, 357-358, 372-375, 378-380, 435-436; АЮЗР. – СПб., 1863. – Т. 1. – С. 171-175; Грамоты великих князей литовских / Изд. В. Антонович и К. Козловский. – К., 1868. – С. 26-27).

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* О достоверности публикации материалов Литовской метрики по данным описания Киевского замка 1552 г. // Исследования по истории Литовской метрики: Сб. науч. трудов. – М., 1989 (1990). – С. 158-184.

СХІДНЕ ПОДІЛЛЯ В ОПИСАХ XVI СТ.

Найдавніші згадки про Поділля з'явилися друком ще у 1493 р. («Хроніка» Г. Шеделя). Систематичні відомості про регіон почали викладати лише в оглядах українських земель XVI ст. Тоді було складено описи й реляції близько 30 авторів, які цікавилися Поділлям. Заслужують на увагу твори М. Меховіти (перше видання 1517 р.), Й. Бегама (1520 р.), Й. Гонтера (1530 р.), С. Франка (1534 р.), А. і Х. Селлі (1536 р.), С. Мюнстера (1544 р.), М. Литвина (1550 р.), А. дю Піне (1564 р.), А.-М. Граціані (1564 р.), Ф. Руджієрі (1565 р.), Дж. Руджієрі (1568 р.), Ф. де Беллфоре (1570 р.), Б. де Віженера (1573 р.), Я.-А. Красінського (1574 р.), Дж. Ліппомано (1575 р.), А. Теве (1575 р.), М. Кромера (1575 р.), А. Ваніні (Гвагніна, 1578 р.), С. Сарницького (1585 р.), Дж. Ботеро (1591 р.), А. Ромена (1595 р.). Найдокладніше Поділля описав А.-М. Граціані, який побував тут особисто.

Більшість цих авторів досить детально змалювали стан заселення краю, підкреслюючи відплив населення з пристепових районів, спустошених кочовиками. Подавали відомості про міста, зокрема ті, в яких розташовано замки (докладний перелік місцевостей уклав С. Сарницький). Характеризували сприятливий клімат, густу мережу річок, родючі землі, вказували розміщення лісів і степів.

Поділля приписували риси найродючішого краю Європи, в якому збирали рясний врожай, засіваючи землю начебто раз на 2-3 роки. Через брак робочих рук частина зібраного врожаю пропадала. Розвивалося тваринництво, бо трава досягала росту людини і з неї було ледве видно роги волів. Коні не поступалися іспанським і турецьким. Випасали дуже багато овець. Пасовище використовували також турки з Білгорода. Високого рівня розвитку досягло пасічництво. Збирали багато запашного меду (в т. ч. диких бджіл), з якого виготовляли питний мед (славився мед-липень). Виробляли велику кількість воску. Рибу розводили в численних ставках, що давало чималі прибутки, але ставкова риба вважалася гіршою від річкової. Озера й річки кишіли рибою, яку можна було ловити руками. Поділля було краєм мисливства. Полювали на турів, зубрів, сугаків, козуль, котрі ходили цілими стадами, а також на лосів. Ловили невеликих диких коней (їх освоювали для господарства та війська, хоча й вважали надто повільними). Полювали на тетерюків. Збували хутра лисів, куниць та інших звірів.

Найкраще розвинулася торгівля худобою. Волів гнали на продаж до Німеччини, Угорщини та Італії. Зерно пшениці й жита не мало збуту на місці – його продавали за безцінь. У зв'язку з тим, виникали проекти врегулювання Дністра, щоб водою експортувати зерно (а також мед, віск, рибу, поташ і шкіру) до Стамбула і Середземномор'я. Транзитом ішла на Поділля сіль з Хаджибею й солоних озер Причорноморського узбережжя, вино – з Молдавії й Волощини. Занепад торгівлі був пов'язаний з татарськими наскоками, бо степовики перетворили дороги у шляхи (Чорний, Кучманський) для нападів.

Твори перелічених вище авторів видавали й перевидавали протягом XVI ст. близько 80 разів різними мовами (латинською, французькою, італійською, німецькою, польською). Завдяки цьому, відомості про благодатне Поділля доходили до широкого кола читачів Європи. Тексти середньовічних авторів вимагають критичного підходу при вивченні минулого Поділля (деякі дані перебільшені).

Описи XVI ст. свідчать, що наукове зацікавлення до регіону виявилось вже майже п'ять сторіч тому.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Східне Поділля в описах XVI ст. // Тези доповідей П'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1987. – С. 77-78.

ПОДІЛЬСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В ПОДОРОЖНІХ МЕМУАРАХ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

1. Протягом 1787-1835 рр. на Східному Поділлі побувало близько 30 мандрівників з Росії, Польщі, Німеччини, Швейцарії, Франції, Англії та інших країн, що залишили після себе опубліковані друком подорожні враження. В них чимало сторінок присвячено подільському селянству, умовам його життя, нещадній експлуатації з боку поміщиків, змалюванню сільських звичаїв та побуту. Ці мемуари досі майже не використовувалися при дослідженні періоду, в якому жив і діяв видатний селянський ватажок У. Кармалюк.

2. З погляду цінності збереженого джерельного матеріалу на особливу увагу заслуговують описи таких подорожей:

- німецького літератора і мандрівника К. Б. Феєрабенда («Космополітичні мандрівки через Пруссію, Курляндію, Ліфляндію, Литву, Волинь, Поділля, Галичину і Шлезьк у 1795-1798 рр. у листах до приятеля», т. 4, Данциг, 1803; перебував на Поділлі 1798 р.);
- французького дипломата і літератора О.-Л.-Ш. де ла Гарда де Шамбона («Подорож з Москви до Відня через Київ, Одесу, Константинополь, Бухарест і Германштадт або листи, адресовані Дж. Гриффітові», Париж, 1824; відвідав Поділля 1818 р.);
- польського письменника і політичного діяча А. Немцевича («Подорож по Волині, Поділлі аж до Одеси» в його ж збірці «Історичні подорожі», Париж, Петербург, 1858; був на Поділлі в 1818 р.);
- швейцарського мандрівника Д. Шляттера («Уривки з кількох подорожей до Південної Росії в 1822-1828 рр.», Сен-Галлен, 1830; мандрував по Поділлю у 1822 і 1823 рр.);
- німецького політичного діяча Й.-Г.-А. фон Бера («Моя подорож через Шлезьк, Галичину, Поділля до Одеси, Криму, Константинополя та назад через Москву, Петербург, Фінляндію та острів Рюген влітку 1832 р.», т. 1, Лейпциг, 1834).

3. Мандрівники спостерігали селянське життя на Поділлі зі своїх класових позицій, але навіть реакційно налаштовані аристократи (наприклад, граф де ла Гард) не могли приховати різкі контрасти між селянськими злиднями та панськими розкошами. Якобінець Феєрабенд зазначав, що «мешканці зуміли б краще і доцільніше використовувати цю землю, якщо б деспотизм надто не пригноблював усі їхні сили»; якби не це, «то Україна протягом небагатьох років могла б змагатися з найблагословеннішими країнами світу». Він зауважив, що «відколи насильство небагатьох накинulo народів на шию рабські окуви і придушило гірше від худоби, відтоді з характеру нації зникають гарні риси вільних народів, а експлуататори хочуть людей перетворити в безвільних рабів, що падають на коліна перед багатом». Де ла Гард описав знущання графа Камінського в Іванкові над освіченими кріпаками, що вивчилися на музикантів у Лейпцигу і «там здобули погляди на волю і незалежність». Скривджені вночі вбили пана й гордо пішли приймати кару. Костюшківець Немцевич (рукопис якого недаремно пошматувала царська цензура) змалював сумне селянське свято в Летичеві, де він бачив

«бідний сільський люд, що від сходу до заходу сонця знає лише кривавий піт на чолі, злиденні харчі, часто суворе ставлення; що не знає на цій землі ні щастя, ні веселощів». Проїжджаючи по маєтках східних окраїн Поділля, Нємцевич помітив, що «давня жадоба волі не погасла серед українського люду -- і не без тривоги, не без хвилювань проводять пани свої дні. Досить іскри, щоб спалахнули давні пожежі – до них не допускає, мабуть, лише присутність великих військ». Шляттер писав про «провалля між нужденними землянками селян і великими розкішними палацами шляхти». В подорожніх нотатках є влучні спостереження і цінний фактичний матеріал.

4. Мемуари мандрівників по Поділля заслужують спеціального вивчення та використання, зокрема, при дослідженні селянського руху кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Подільське селянство в подорожніх мемуарах кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Тези доповідей наукової конференції «Народний герой Устим Кармалюк: До 200-річчя від дня народження». – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 26-27.

СХІДНЕ ПОДІЛЛЯ КАРМАЛЮКОВИХ ЧАСІВ ОЧИМА МАНДРІВНИКІВ

У дослідженні життя й діяльності Кармалюка та його епохи виняткову роль відіграли архівні джерела. Мемуари дослідники використовували рідко. Важливе значення в цій групі писемних пам'яток мають описи подорожей по Поділлю. Для 1787-1835 рр. значної уваги заслуговують такі мандрівки:

1787 р. – письменника й історика А. Нарушевича, який їхав маршрутом Тетіїв – Линці – Немирів – Брацлав – Тульчин – Красне – Літин – Новий Костянтинів – Синява – Старий Костянтинів («Щоденник подорожі... на Україну... аж до повернення до Варшави» (Варшава, 1787), польською мовою);

1798 р. – літератора і мандрівника К.-Б. Феєрабенда, котрий докладно описав Поділля, його населення, їдучи з Житомира на Остропіль, Костянтинів, берегом Смотрича до Кам'янець-Подільського та назад на Волинь («Космополітичні мандрівки через Пруссію, Курляндію, Ліфляндію, Литву, Волинь, Поділля...», т. 4 (Данциг, 1803), німецькою мовою);

1804 р. – купця Ф. Бавера, що плів по Дністрі з Галичини до Одеси та назад, звертаючи увагу на Жванець, Студеницю, Могилів-Подільський, Ямпіль, Рашків («Нотатки, зроблені під час подорожі Дністром до порту в Одесі та знову водою до Розвадова...» (Львів, 1805), французькою мовою);

1811 р. – дипломата і літератора А. де ла Гарда де Шамбона, який їхав з Ружина через Махнівку до Тульчина й відтіля робив екскурсії до Бердичева, Мурафи, Ковалівки, а тоді поїхав далі через Балту до Одеси («Подорож з Москви до Відня через Київ, Одесу...» (Париж, 1824), французькою мовою);

1818 р. – письменника і політичного діяча А. Немцевича, котрий подорожував від Пилявців через Костянтинів, Меджибіж, Летичів, Вінницю, Немирів, Тульчин до Балти та назад («Подорож по Волині, Поділлі аж до Одеси» в його ж збірці «Історичні подорожі» (Париж; Петербург, 1858), польською мовою);

1820 р. – філолога та історика-любителя М. Бжшкяна, який побував у Жванці, Кам'янці, Могилеві-Подільському, Рашкові й Балті («Подорож до Польщі й інших країн, де мешкають вірмени...» (Венеція, 1830), вірменською мовою);

1832 р. – політичного діяча Й.-Г.-А. фон Бера, що їхав з Проскурова до Кам'янця й через Меджибіж, Літин, Вінницю, Немирів, Брацлав, Тульчин, Гайсин, Балту до Одеси («Моя подорож через Шлеськ, Галичину, Поділля до Одеси...», ч. 1 (Лейпциг, 1834), німецькою мовою).

Мандрівники дивилися на чудові краї з різних позицій. Граф де ла Гард захоплював ся панською розкішшю; якобінець Феєрабенд схвильовано писав про безмежний деспотизм, що витискав усі соки з людей; костюшківець Немцевич підкреслював, що «давня жадоба волі не погасла серед українського люду – і не без тривоги, не без хвилювань проводять пани свої дні». Більшість мандрівників засуджували нещадну експлуатацію селянства, приниження людської гідності, що привело до поголового пицтва, жорстокість, змальовували розвал економіки, панування лихварства, що гальмувало розвиток промисловості. Навіть де ла Гард правдиво описував селянську відплату

графові Камінському в селі Іванкові, а Феєрабєнд зауважив, що під час Коліївщини освічені й культурні гнобителі виявилися набагато жорстокішими від нібито темних повстанців.

Описи подорожей залишилися невикористаним джерелом, хоча в них збереглися цінні краєзнавчі матеріали про багато місцевостей, їхнє минуле, пам'ятки старовини (замки в Кам'янці, Меджибожі, культові споруди, палац у Тульчині, вірменські старожитності), початки промисловості (мануфактури в Немирові), етнографію (не лише автохтонного українського населення, але також поляків, вірменів, греків, німців), історію культури (перебування на Поділлі шотландського художника В. Еллена, англійського філантропа Говарда). У мемуарах є відомості про ярмарки у Бердичеві й Балті, способи господарювання (степове тваринництво), внутрішню та зовнішню торгівлю (імпорт з Туреччини через Молдавію, експорт до Західної Європи, спроби відновити судноплавство на Дністрі). Давно призабуті зразки мандрівницької прози кінця XVIII – початку XIX ст. заслуговують не тільки на всебічне джерелознавче вивчення, а й на критичне перевидання для сучасного читача.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Східне Поділля Кармалюкових часів очима мандрівників // Тези доповідей Четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1986 р.). – Вінниця, 1986. – С. 69-71.

ПЕРЕДМОВА [ДО КНИГИ О. ВІНТОНЯКА «УКРАЇНА В ОПИСАХ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ПОДОРОЖНИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТ.»]

Українська історична наука, незважаючи на ті велетенські перешкоди, які майже постійно стояли – і ще стоять – на шляху її нормального розвитку, високо оцінювала відомості про Україну та українців, що збереглися в мемуарах, листах, описах, які виходили з-під пера чужинців. Мандрівники здалека та зблизка, шукачі пригод чи представники солідних професій, подорожні-туристи чи найманці-заробітчани окупаційної влади, котрі потрапляли в Україну часом дуже несподівано, деколи брали до рук перо, щоб описати свої враження, передати читачам Заходу і Сходу здобуті там відомості про край, розташований на Великому кордоні між цивілізаціями Європи та Азії. Враження очевидців, які потрапляли в Русь-Україну ще починаючи з ІХ–Х ст. і фіксували те, що бачили, були більше або менше суб'єктивними, часом дуже достовірними або й фантастичними.

До важливих завдань джерелознавства української історії належить виявлення, прочитання, критична інтерпретація, а також наукова публікація мемуарної літератури про Україну. Вже перші історики України, що стояли на позиціях наукового вивчення минулого українського народу, приділяли велику увагу описам подорожей, мемуарам інших типів. До джерел такого характеру зверталися ще Дмитро Бантиш-Каменський, Ізмаїл Срезневський, Аполлон Скальковський, Микола Маркевич. Та систематичне вивчення описів і спогадів чужинців про Україну почалося тільки в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Цей напрям досліджень підтримував великий український історик Михайло Грушевський. Починають з'являтися огляди історичних джерел мемуарно-описового змісту, спершу, так би мовити, інвентаризаційно-інформаційного й бібліографічно-анотаційного профілю. Пізніше аналіз стає глибшим, кількість охоплених чужинецьких авторів збільшується.

Варто згадати важливіші праці, які поступово розширили горизонти цієї своєрідної ділянки джерелознавства історії України, очевидно, враховуючи насамперед роботи, що охоплюють також матеріал з другої половини ХVІІІ ст. Піонером досліджень треба вважати Зенона Кузеля, який в огляді «Чужинці про українців», призначеному для німецькомовних читачів, згадав цілий ряд маловідомих на той час подорожників¹. Огляд З. Кузеля, в якому йдеться й про мандрівників по Україні ХVІІІ ст., швидко призабули. Протягом довгого часу відомості про подорожників, які побували на українських теренах до ХVІІІ ст., їхню мемуарну та наукову спадщину збирав Веніямин Кордт. Його дуже скрупульозне і насичене багатим фактичним матеріалом дослідження не втратило наукової вартості досі². За неперевіреними даними, В. Кордт збирав також інформацію про ХVІІІ ст., але доля особистого архіву невтомного вченого не дуже ясна – продовження за ХVІІІ ст. досі не знайдено. В цьому ж напрямі працював видатний історик Дмитро Дорошенко. Матеріали його огляду «Україна та її історія в світлі західноєвропейської

¹ *Kuziela Z.* Die Ausländer über die Ukrainer // *Ukrainische Rundschau.* – Wien, 1907. – Nr. 6-8. – S. 245-248; Nr. 11-12. – S. 348-354; 1908. – Nr. 1. – S. 15-18; Nr. 10. – S. 451-455; 1909. – Nr. 1. – S. 27-34; Nr. 3. – S. 124-128; Nr. 4. – S. 166-170; Nr. 8. – S. 333-336.

² *Кордт В.* Чужоземні подорожі по Східній Україні до 1700 р. – К., 1926. – (Збірник історично-філологічного відділу ВУАН. – № 38).

літератури XVIII і першої половини XIX ст.» у дещо розширеному та трансформованому вигляді (обмеження до творів німецьких авторів) відображені у його ж монографії «Україна і Рейх. Дев'ять століть німецько-українських відносин»³.

Незвичайно насичений фактажем аналітичний огляд Ілька Борщака «Україна в літературі Західної Європи» зробив дуже добру справу, поширюючи інформацію про якусь далеку і незрозумілу країну у франкомовному науковому та взагалі інтелектуальному світі⁴. Правилком контрасту це дослідження менше відоме українській історичній науці; може, бар'єр буде зламано, коли монографія з'явиться в українському перекладі⁵. Трохи іншим шляхом – поєднанням інформації про мандрівників та дослідників України з обширними цитатами їхніх творів – пішов Володимир Січинський. Його «Чужинці про Україну» витримали ряд видань та перевидань, а також переклади на англійську і французьку мови⁶. Роль контрольного довідника виконує бібліографія українки Євгена-Юлія Пеленського⁷.

Великий занепад історичного джерелознавства у т. зв. Радянській Україні, викликаний фізичним винищенням українських істориків та переслідуваннями тих, хто вцілів, загальна недооцінка джерел західноєвропейського походження дуже негативно позначилися на вивченні чужинецьких джерел мемуарного, описового, епістолярного типу. Фактичне закреслення джерел цього типу, поєднане з низьким фаховим рівнем основної маси істориків (незнання чужих мов), дало тривалі негативні наслідки і довело до кризи в українській історичній науці, вихід з якої затягується на довгі роки. Мало було істориків, що зверталися до західних джерел. До тих, хто все ж таки звертався, належить Юрій Мицик, автор багатьох аналітичних досліджень про окремі джерела та оглядів нарративних джерел (до категорії яких входять також мемуарні), але він обмежується майже виключно XVI–XVII ст.⁸ Дещо в цій ділянці намагався зробити також я на матеріалі з кінця XVIII – початку XIX ст.⁹

³ *Dorošenko D. Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII. und der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts // Abhandlungend des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Berlin: Leipzig. 1927. – Bd. 1. – S. 1-70; Ejusd. Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen. – Leipzig. 1941: 2-e Aufl. – 1942.*

⁴ *Borschak E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale. – Paris. 1935 (відбитка з журналу: Le Monde Slave. – Paris. 1933. – Т. 3. 4; 1934. – Т. 1. 2; 1935. – Т. 1).*

⁵ І. Борщак доповнював свою працю до кінця життя. Інститут української археографії Національної академії наук України готує до видання український переклад дослідження разом з доповненнями, які автор вписував на спеціально вплетених чистих сторінках книжки. Цей доповнений примірник передав до Києва Аркадій Жуковський (Париж).

⁶ Найкраще українське видання: *Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – 2-ге вид., випр. і значно доп. – Прага. 1942. Є ряд пізніших перевидань. Також: *Sichynsky I' Ukraine in Foreign Comments and Descriptions from die VIth to XXth Century. – New York. 1953; Ejusd. Les étrangers parlent de l'Ukraine. Les relations les plus importantes des voyages pour l'Ukraine et les autres écrits historiques. – Paris: Bruxelles: Londres, 1949 (видання дуже скорочено).**

⁷ *Пеленський С. Ю. Ucraina в західноєвропейських мовах. Вибрана бібліографія. – Мюнхен. 1948. – (Записки НТШ. – Т. 158; Праці філологічної секції; Книгознавчий інститут. Праці. – Т. 1).*

⁸ Див., наприклад: *Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.). – Днепропетровск, 1961; Езо же. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск, 1985. – Ч. 1: Немецкие и австрийские источники.*

⁹ *Дашкевич Я. Р. Східне Поділля Кармалюкових часів очима мандрівників // Тези доповідей Четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1986 р.). – Вінниця. 1986. –*

Ейфорія, що охопила деякі наукові кола України в період розвалу Радянського Союзу, коли виникла можливість розширення діапазону історичних досліджень під гаслом національного відродження, не обминула проблем джерелознавства. На республіканській нараді, влаштованій Археографічною комісією Академії наук Української РСР (1988 р.), було запропоновано й обговорено ряд проектів вивчення західних наративних джерел¹⁰. Виконання цих проектів затримується у зв'язку зі стагнацією, яка охопила не лише економіку, але й ціле суспільство України.

Друга половина XVIII ст. – період різких політичних змін на українських землях. Експансія в Україну з боку Росії та Австрії, остаточний розвал Польсько-Литовської держави, поступовий відступ з українських земель Туреччини, ліквідація Кримського ханства – всі ці події перетворили Україну знову в дуже бурхливу зону – і, між іншим, стали основною причиною того, що українськими землями почали цікавитися – політично – з різних боків та, в результаті, на них з'явилося чимало чужоземних мандрівників і дослідників. Так чи інакше, українські терени в другій половині XVIII ст. перебували у складі Росії (в межах якої такі автономні утворення, як Запорозька Січ та Мала Росія-Гетьманщина, доживали останні роки свого існування), Речі Посполитої (Правобережжя, Полісся, Галичина), Османської імперії (з васальними їй Кримським ханством, Молдавським господарством та безпосередньо підпорядкованими Порті раями типу Хотинської опосередковано підпорядкованими територіями типу Ханської України), Габсбурзької монархії (спершу Закарпаття, а потім «Королівство Галичини і Володимирії» та т. зв. Західна Галичина, до складу якої входила Холмщина, врешті Буковина).

Тому й зрозуміло, що дослідники, які намагалися охоплювати мемуарні та інші наративні джерела до історії перелічених держав, так чи інакше змушені були торкатися українських земель та українських проблем. Згадаю (без претензій на вичерпність) кілька новіших праць з цієї ділянки, які стосуються Польсько-Литовської держави та Російської імперії XVIII ст. у німецькому та французькому освітленні¹¹, півавстрійської Галичини¹², а також власної польської мемуаристики¹³.

C. 69-71; *Його ж.* Подільське селянство в подорожніх мемуарах кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Тези доповідей наукової конференції «Народний герой Устим Кармалюк. (До 200-річчя від дня народження)». – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 26-27.

¹⁰ *Наливайко Д. С.* Про видання західноукраїнських джерел з історії України XVI–XVIII ст. // Українська археографія. Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. республік. наради (грудень 1988 р.). – К., 1988. – С. 59-61; *Калашиков В. М.* Англійські джерела з історії України XVI–XVIII ст. // Там само. – С. 69-70; *Калашиков В. М., Калашикова О. Л.* Французькі наративні джерела з історії України XVI–XVII ст. // Там само. – С. 70-71.

¹¹ *Wotoszyński R.* Polska w opiniach Francuzów XVIII w. – Warszawa, 1964; *Reiseberichte von Deutschen über Russland und von Russen über Deutschland* / Hrsg. von F. B. Kaiser und B. Stasiewski. – Köln: Wien, 1980. – (Studien zum Deutschtum im Osten. – H. 15); *Hanslik I.* Das Bild Russlands und Polens im Frankreich des 18. Jahrhunderts. – Frankfurt / Main: Bern: New York, 1985. – (Europäische Hochschulschriften. – Reihe 13. – Bd. 102). Критична рецензія на працю Інги Ганслік: *Müller M. G.* // Zeitschrift für Ostforschung. – Marburg / Lahn, 1991. – Jg. 40. – H. 2. – S. 295-297. Для давнішого періоду: *Russen und Russland aus deutscher Sicht. 9-17. Jahrhundert.* – München, 1985. – (Westöstliche Spiegelungen. – Ser. A. – Bd. 1).

¹² *Häusler W.* Das galizische Judentum in der Habsburger-monarchie im Lichte der zeitgenössischen Publizistik und Reiseliteratur von 1772-1848. – München, 1979. – (Österreich-Archiv).

¹³ *Cieński A.* Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1981. – (Studia z okresu Oświecenia. – T. 18).

Протягом двох останніх десятиріч особливо активізувалося вивчення мемуарів у методологічному плані з погляду висвітлення проблеми «Образ іншого» («l'image de l'autre», «das Bild vom Anderen»). Результати таких досліджень, що проводяться насамперед засобами етносоціології та етнопсихології, суттєві для критичного вивчення мемуаристики. Здійснюю спроби відсіяти з мемуарів (та з іншої літератури) суб'єктивні судження, продиктовані поширеними етнічними авто- чи гетеростереотипами¹⁴. Очевидно, це лише початок праці, важливої також для джерелознавства, праці, своєю чергою, теж не позбавленої суб'єктивізму, хоча б у дусі панівних серед деяких наукових кіл ідей європеїзму та космополітизму. Однак на певні висновки досліджень такого напрямку¹⁵ українському джерелознавству зважати все ж доведеться. Це стосується, зокрема, таких явищ, як перенесення хиб власного народу і власної країни на іншу країну та інший народ чи, навпаки, ідеалізація іншого народу та іншої країни для того, щоб негативні сторони власного життя виявити ще рельєфніше.

Менш дискусійними (від результатів етносоціологічного й етнопсихологічного аналізу джерел) є висновки, до яких доходять історики культури й історики культурних взаємин, зокрема на матеріалі з другої половини XVIII ст.¹⁶

Українські знавці західноєвропейської мемуарної літератури, пов'язаної з Україною, мають свого продовжувача в особі Олексі Вінтоняка, автора пропонованої праці «Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття».

Для таких, як О. Вінтоняк, придумали штамп «людина складної долі». Я б сказав – людина долі, питомою для українського інтелігента-патріота. Виходець із селянської родини (народився 20 січня 1915 р. у селі Струпкові Коломийського повіту) закінчив польську гімназію у Станиславові 1937 р. Далі там же вчився у греко-католицькій семінарії (1938-1939 рр.). За т. зв. радянської влади вчителював на Отинійщині. В'язень гестапо від вересня 1941 до травня 1945 рр. (в'язниця «Монтелюпіх» у Кракові, табори в Аушвіці, Маутгаузені, Ебензее), звільнений американцями¹⁷. Залишився у Західній Німеччині, студіював в Українському вільному університеті в Мюнхені (1946-1950 рр.), де й здобув докторський ступінь (у проф. О. Оглоблина). З 1967 р. викладає історію України (козацька доба) на літньому семестрі УВУ. 1988 року габілітувався на доцента

¹⁴ Див., наприклад, препринти доповідей на міжнародній конференції у Зальцбургу 1994 р. «Образ іншого. Ідентичності, ментальності, міфи та стереотипи в багатоетнічних європейських регіонах»: *Suppan A.* Das Bild vom Anderen Identitäten, Mentalitäten, Mythen und Stereotypen in multiethnischen Regionen (aus Historischer Sicht); *Roth K.* Die ethnologische Sicht; *Lauer R.* Aus literaturwissenschaftlicher Sicht; *Daschkewytsch J.* Ostgalizien; *Corbea-Hoisie A.* Bukowina.

¹⁵ Для прикладу: *Scheidegger G.* Das Eigene im Bild vom Anderen. Quellenkritische Überlegungen zu russisch-abendländischen Begegnungen im 16 und 17. Jahrhundert // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 1987. – Jg. 35. – S. 339-355.

¹⁶ *Reisen und Reisebeschreibungen im 18 und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungenforschung* / Hrsg. von B. I. Krasnobaev, G. Robel und H. Zeman: Red. W. Kessler. – Berlin, 1980. – (Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen im Mittel- und Osteuropa. – Bd. 6): *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung* / Hrsg. von A. Mácák, H. J. Teutenberg. – Wolfenbüttel, 1982.

¹⁷ Спогади з часів німецького ув'язнення: *Вінтоняк О.* КЦ – Авшвіц і як гинули в ньому українські в'язні // *Діялоги. Бюлетень товариства єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі.* – Єрусалим, 1987. – Ч. 3-14. – С. 147-153; *Його ж.* Про Авшвіц і як загинув Василь Бандера // *В боротьбі за українську державу.* – Вінніпег, 1990. – С. 299-305.

в цьому ж університеті – доповнена габілітаційна праця О. Вінтоняка з всебічним і глибоким аналізом джерельного матеріалу передається ось до рук читача.

Як історик О. Вінтоняк торкався справи анафеми на гетьмана Івана Мазепу¹⁸, аналізував відомості з описів Й.-А. Гюльденштедта¹⁹, висвітлював біографії та наукову спадщину істориків Бориса Крупницького і Богдана Кентржинського²⁰. З-під його пера вийшло багато статей на історичні та громадські теми, розпорошених по періодиці діаспори. Дуже великий внесок в українську культуру еміграційного періоду зробив О. Вінтоняк як видавець. Засноване ним у Мюнхені видавництво «Дніпрова хвиля» (період найбільшої його активності припадає на 1953-1975 рр., коли було надруковано 65 видань) виявилось одним з найтривкіших у діаспорі. Історик публікував істориків: саме у його видавництві побачили світло денне праці, що зайняли міцну позицію в українській історіографії нового часу: Дмитра Дорошенка «Нарис історії України» (у двох томах), Олександра Оглоблина «Люди старої України», Наталії Полонської-Василенко «Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина» (у двох томах), Бориса Крупницького «Гетьман Пилип Орлик», Любомира Винара «Андрій Войнаровський», Соломона Гольдельмана «Жидівська національна автономія в Україні 1917-1920 рр.»²¹. Також виходила мемуарна і напівмемуарна література: Євгена Онацького «По похилій площі» (у двох томах), Олекси Грищенка «Україна моїх блакитних днів» та «Мої роки в Царгороді 1919-1921». Смак у видавця, треба визнати, непоганий.

Переглядаючи нотатки 1986-1987 рр. у зв'язку з доповідями про мандрівників на Поділлі в кінці XVIII – на початку XIX ст., я натрапив на два прізвиська, які варто згадати у вигляді своєрідного додатка.

Йоганн Генріх (або як дехто хоче – Жан Анрі) Мюнц (1727-1798), художник, що народився у Швейцарії, об'їздив Правобережжя, частину Степової України на захід від Дніпра, Полісся. Залишив після себе кілька альбомів з рисунками, виконаними 1781-1783 рр. (деякі з альбомів, відомих під назвою «Мальовничий альбом Польщі», скопійовано пізніше). Звичайно, рисунки доповнені текстами-анотаціями історичного, краєзнавчого та етнографічного змісту, які досі-слабо використовували історики. Й. Г. Мюнц та його творчість мають вже чималу наукову літературу, частково також видання (шоправда, невисокої якості) його іконографічної та писемної спадщини²².

¹⁸ *Вінтоняк О.* Анафема на гетьмана Мазепу // *Український історик*. – Нью-Йорк; Торонто: Мюнхен, 1990. – Ч. 1-4 (104-107). – С. 64-70 (передрук у збірнику: Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. – К., 1994. – С. 76-84); *Його ж.* Анафема на гетьмана Мазепу // *Дніпро*. – К., 1990. – № 8. – С. 110-113 (інший варіант статті).

¹⁹ *Вінтоняк О.* Київ 1770-х років в описі академіка Й. А. Гюльденштедта // *Науковий збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*. – Нью-Йорк, 1977. – С. 153-161; *Його ж.* Церкви та монастирі в Україні в 18 ст. в описі академіка Й. А. Гюльденштедта // *Науковий збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева*. – Мюнхен, 1983. – С. 204-216. – (Український вільний університет. – Т. 10).

²⁰ *Вінтоняк О.* Пам'яті Богдана Кентржинського // *Український історик*. – Нью-Йорк; Торонто: Мюнхен, 1969. – Ч. 4 (24). – С. 72-77.

²¹ Про видавничу діяльність О. Вінтоняка див. також: Озон «Дніпрової хвилі» // *Старожитності*. – К., 1992. – Ч. 10 (26). – С. 12.

²² *Дракохруст Е. И.* Альбомы-дневники И. Г. Мюнца 1781-1783 гг. Новые материалы по истории Украины, Молдавии и Белоруссии // *Труды Государственного исторического музея*. – М., 1941. – Вып. 14. – С. 183-187; *Жолтовський П. М.* Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI–XVIII ст. – К., 1958. – С. 86-87; *Budzińska E.* Jana Henryka Müntza podróże malownicze

Карл Боромей Феєрабенд (роки життя невідомі), літератор й історик з Данцига (Гданська), людина з критичними поглядами на тогочасне суспільство, відбув подорож через Волинь до Києва і відтіля назад через Поділля до Галичини²³. Українським землям присвятив понад 200 сторінок у своїх «листах» (поширена в цей час форма фіксування вражень), які часто є справжньою копальнею відомостей про Україну 1798 р. Творчість К. Б. Феєрабенда знана слабо (його п'ятитомний опис мандрівки, опублікований під назвою «Космополітичні мандрівки по Пруссії, Курляндії, Ліфляндії, Литві, Волині, Поділлі, Галичині та Шлезькові у 1795-1798 рр. у листах до одного приятеля» та виданий анонімно²⁴, зберігся у небагатьох бібліотеках), а як історичне джерело мемуари практично не використовувалися.

Тематично до цих двох авторів близький, хоча й не цілком вкладається в категорію західноєвропейських подорожників, польський поет, драматург та історик Адам Нарушевич (1733-1796), автор (правда, авторство дехто бере під сумнів²⁵) опублікованого анонімно «Щоденника подорожі найяснішого Станіслава-Августа, польського короля, в Україну та перебування в Кракові аж до повернення до Варшави 22 липня 1787 р.»²⁶. Маршрут подорожі йшов по Правобережжя та Галичині, в описі чимало деталей про промислові підприємства, палацове життя польських магнатів.

Ці принагідні доповнення, очевидно, не применшують вартості дослідження, яке видається. Вони лише доводять, що тема вимагає подальшого вивчення, бо горизонти українського мемуарно-описового джерелознавства для другої половини XVIII ст. повинні ще більше розширюватися. Як на сьогодні ж – пальма першості в руках Олексія Вінтоняка.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Передмова // Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст. – Львів; Мюнхен, 1995. – С. 7-15.*

po Polsce i Ukrainie (1781-1783). Album ze zbiorów gabinetu rycin BUW. – Warszawa, 1982. – (Prace Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. – Т. 16); *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев... – С. 38-39; *Його ж.* Історико-географічний опис Поділля у творах французького художника XVIII ст. Ж.-А. Мюнца // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 55-56; *Федорук О. К.* Графічні аркуші Мюнца про Україну // Народна творчість та етнографія. – К., 1987. – № 4. – С. 56-60 (по суті, короткий реферат праці Е. Будзінської).

²³ Про К. Б. Феєрабенда: *Schnür-Peplowski S.* Cudzoziemcy w Galicji (1787-1841). – Kraków, 1898. – С. 66-82.

²⁴ [*Feyerabend K. B.*] Cosmopolitische Wanderungen durch Preussen, Curland, Liefland, Lithauen, Wollhymen, Podolien, Gallizien und Schlesien in den Jahren 1795 bis 1798. In Briefen an einen Freund. – Bd. 4. – Abt. 1-2. – Germanien [= Danzig], 1803.

²⁵ Див.: *Estreicher K.* Bibliografia polska. – Kraków, 1910. – Т. 23. – С. 46: безсумнівним авторство вважається у довіднику: *Bibliografia literatury polskiej «Nowy Korbut».* – Warszawa, 1967. – Т. 5: *Oświecenie.* – С. 377, 380.

²⁶ [*Naruszewicz A.*]. *Dyaryusz podroży nayaśniejszego Stanisława Augusta króla polskiego na Ukrainę i bytności w Krakowie aż do powrotu do Warszawy dnia 22 lipca 1787.* – Warszawa, [1787]. Перевидання 1788 і 1803 рр. відрізняються текстом.

УКРАЇНСЬКІ МАНДРІВНИКИ ХІХ СТ. НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ ТА ЇХНІ МЕМУАРИ

Та ділянка українського сходознавства, яка вивчає спогади українських мандрівників про подорожі до країн Сходу, щодо Близького Сходу, по суті, зупинилася на писемних пам'ятках XVI–XVIII ст. (архимандрит Данило з корсунського монастиря, подорож 1590-1594 рр.; Михайло Смотрицький – 1623-1626 рр.; Василь Григорович Барський – 1728-1847 рр.). Українські мандрівники на Близькому Сході у ХІХ ст. та їхні твори сходознавству майже невідомі як в Україні, так і поза її межами. У фундаментальних бібліографічно-оглядових працях про Палестину, зокрема, їх не згадують¹.

На сьогодні знаємо про спогади понад десяти українських авторів, що у ХІХ ст. побували на Близькому Сході:

Михайло Чайковський з Тульчинців Бердичівського повіту, потомок гетьмана Івана Брюховецького. Відомий письменник (представник української школи в польській літературі), політичний і військовий діяч високого рангу в турецькому війську (Садик-паша), організатор козацьких полків під час Кримської війни. За сучасною термінологією – особистість подвійної етнічної ідентичності (української та польської). У 40-х рр. ХІХ ст. подорожував по малоазійській частині Туреччини².

Іполит-Сигізмунд Терлецький з Волиці Волинської губернії, лікар і теолог (чернец ім'я – Володимир), церковний діяч, що намагався поєднати Католицьку і Православну церкву. У 40–50-х рр. ХІХ ст. відбув кілька подорожей по Туреччині, Сирії, Палестині. Подорожні нотатки опублікував у львівському журналі «Зоря галицька» (1856) та книжковим виданням³.

Лев Турянський, міщанин з Коломиї, продиктував свої спогади про подорож 1875 р. через Туреччину, Сирію до Палестини (мандрував частково пішки). Їх було видано вже посмертно⁴.

Данило Мордовець зі слободи Данилівці області Донського війська. Український письменник та культурний діяч, який описав свої подорожі 1881 р. до Єгипту, Палестини, Закавказької Туреччини. Наслідком цих мандрівок (частково здійснених ним на коні) стали три талановито написані книжки – «Поїздка до пірамід», «Поїздка до Єрусалиму», «На Арабат»⁵. З його розмови зі старим арабом: «О! Эти казаки – храбры как дьяволы».

¹ Йдеться про такі видання: *Thomsen P. Die Palästina Literatur: Eine internationale Bibliographie in systematischer Ordnung...* – Berlin, 1960. – Bd. A. Die Literatur der Jahre 1878-1894. – Lieferung 3 (у цьому випуску є література про подорожі); *Stavrou Th. G., Weisessel P. R. Russian Travelers to the Christian East from the Twelfth to the Twentieth Century.* – Columbus, Oh., 1985. Незадовільним є огляд: *Пеленський С. Ю. Українські описи Святої Землі // Українська книга.* – Львів, 1937. – Ч. 6. – С. 149-150.

² Його спогади: *Kozaczyzna w Turcji.* – Paryż. 1857.

³ Записки второго поклоннического путешествия з Рима в Єрусалим и по інших місцях Востока. – Львів, 1861. – Т. 1. – Вип. 1, 2 (передбачалося три томи спогадів: рукопис двох наступних не вдалося розшукати).

⁴ *Білоус Ф. Путешествіє Луки Турянського, міщанина коломийського, до Єрусалима, відбутосе года 1875 з Коломиї.* – Коломия, 1886.

⁵ *Поездка к пирамидам.* – СПб., 1882; *Поездка в Иерусалим.* – СПб., 1882; *На Арабат.* – СПб., 1883.

Амвросій Волянський зі Смольника Львівського повіту Церковний і освітній діяч у Галичині, США та Канаді. Їздив у 1886 р. на Схід і також виклав свої враження в окремій книзі⁶.

Ярослав Окуневський з Буковини. Відомий лікар, адмірал австрійського флоту, китайський мандарин III кл. Дуже спостережливий автор спогадів, написаних на високому літературному рівні. Спершу публікував свої враження з подорожей по Туреччині, Арабії, Єгипті, Магребі та інших країнах Сходу в газеті «Діло» (1888-1894) і журналі «Зоря» (1893-1896). Зібрані разом у двотомнику «Листи з чужини»⁷.

Федір Білоус з Виткова Бродівського повіту, освітній діяч. Мандрував по Туреччині, Єгипті, Палестині, був на Далекому Сході. З-під його пера вийшла книжка «Дорожні записки...»⁸.

Крім цього, варто звернути увагу на мемуари Г. Белова, К. Фоменка, В. Талапкевича, Т. Дуткевича.

Агатангел Кримський, всесвітньвідомий український орієнталіст, займався науковими студіями у Сирії й Лівані у 1896-1898 рр. Вважаючи, що його творчість цих років вимагає цілком іншого спеціального підходу, не включаємо його до поданого вище переліку.

Можливо, що подальші дослідження допоможуть виявити імена ще інших мандрівників та їхні спогади про Близький Схід. Та, незважаючи на це, вже сьогодні українське сходознавство може мати у своєму розпорядженні великий фактологічний матеріал з історичної етнографії, історії релігій, політичних і адміністративних відносин тощо регіону, який повинен увійти в історію української орієнталістики.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Українські мандрівники XIX ст. на Близькому Сході та їхні мемуари // XIII Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 22-23 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – С. 61-63. Інша публікація: *Дашкевич Я. Р.* Українські прочани до Святої Землі та їхні мемуари (друга половина XIX ст.) // *Історія релігії в Україні. Науковий щорічник.* 2010 рік. – Львів, 2010. – Кн. II. – С. 319-321.

⁶ Воспоминанія із подорожі на Восток. – Львів, 1886.

⁷ Листи з чужини. – Чернівці, 1898. – Т. 1: Львів, 1902. – Т. 2 (недоладне перевидання обох томів. Київ: 2009).

⁸ Путевые записки из путешествия галичанина на Восток 1888 г. – Коломия, 1889. – Ч. 1: 1890. – Ч. 2: 1890. – Ч. 3.

УКРАЇНСЬКІ ВІДОЗВИ ЧАСІВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В ТУРКЕСТАНІ (1918-1919 РР.)

Незважаючи на велику кількість збереженого архівного матеріалу, важливе і актуальне питання про роль українців у громадянській війні за межами України ще не стало предметом історичних досліджень. На особливу увагу з цього погляду заслуговує, на нашу думку, проблема поширення комуністичного руху серед українських переселенців, що в кінці XIX – на початку XX ст. внаслідок соціального і національного гноблення змушені були покинути аграрно перенаселену Україну, шукаючи, безуспішно зрештою, кращої долі на Далекому Сході, у Східному і Західному Сибіру, Туркестані, на Поволжі. Так, наприклад, згідно зі статистичною оцінкою, напередодні жовтня 1917 р. у Туркестані на один мільйон селян-переселенців налічувалося приблизно 500 тисяч українців, які переселилися сюди з Полтавської, Харківської та Чернігівської областей¹. Серед туркестанських українців найбільш активними були робітники Ташкентської залізниці, які в дні 1917-1919 рр. рішуче підтримали більшовиків. Робітничі кадри цієї залізниці комплектувалися, між іншим, з революційно налаштованих робітників, котрі емігрували з України після поразки революції 1905-1907 рр. або були вислані відтіля за революційну діяльність адміністративним шляхом. У 1918-1919 рр. значну організаційну роботу серед українського населення Середньої Азії провели також галичани – колишні військовополонені, які опинилися в туркестанських таборах під час Першої світової війни².

Великим організаційним досягненням українців Туркестану стало утворення в листопаді 1918 р. Партії українських комуністів-робітників і селян Туркестанського краю, яка в січні 1919 р. об'єдналася з Ташкентською організацією Російської комуністичної партії (більшовиків) і на правах секції українських комуністів увійшла до її складу. В кінці травня 1919 р. у Туркестані нараховувалося близько 500 членів секцій українських комуністів (у Ташкенті та в 17 інших місцевостях), які тоді ж провели I Крайову конференцію комуністів-українців Туркестану³.

Агітаційно-пропагандистську роботу серед українського населення проводили також радянські державні установи. В червні 1918 р. у складі Комісаріату національних справ Автономної Туркестанської Федеративної Республіки був створений центральний український відділ, що мав свої секції на місцях. Український відділ був також у складі Комісаріату народної освіти республіки. В Туркестані в 1918-1920 рр. видавалися книги, брошури, газети для українців, зв'язки котрих з Україною виявилися перерізними в результаті подій громадянської війни.

¹ Кількість українців у Середній Азії в наступні роки зростає ще більше. За даними перепису 1926 р. в середньоазійських республіках та Казахстані нараховувалося понад 950 тисяч українців.

² *Дашкевич Я. Р.* Участие галичан-интернационалистов в Октябрьской революции и гражданской войне в Средней Азии // Участие трудящихся зарубежных стран в Великой Октябрьской социалистической революции и защите ее завоеваний. – М., 1965. – С. 128-131.

³ *Хомин Н.* До історії Галицької комуністичної партії // Наша правда. – Відень, 1921. – 23 квітня. Автор спогадів Н. В. Хомин – визначний діяч Комуністичної партії Західної України. Пор.: *Добродомов Б.* Видатний діяч КПЗУ // За волю народну. – Львів, 1959. – С. 43-60.

Під час розшуків у архівах Ташкента вдалося натрапити на ряд документів, що відображають участь українського населення в громадянській війні та соціалістичному будівництві в Середній Азії в 1918-1920 рр. Велику цінність мають збережені серед цих матеріалів дві відозви до українського населення Туркестану, видані від імені Ташкентського комітету Партії українських комуністів-робітників і селян Туркестанського краю та Української секції Самаркандського обласного відділу для національних справ, які й публікуються далі. Відозви було надруковано по-українськи у вигляді афіш. Аналіз мовних особливостей цих текстів доводить, що в їх складанні брали участь галичани⁴.

Необхідно підкреслити, що в період громадянської війни українські відозви друкувалися також в інших місцях поза Україною – там, де були скупчення українців-переселенців. У Західному Сибіру вони публікувалися в українській газеті «Пролетар», що виходила в Омську з квітня до вересня 1920 р. спершу як орган Українського відділу Омського загальноміського комітету РКП(б), а потім як орган Галицького крайового бюро при Сибірському бюро РКП(б)⁵. У Томську 1920 р. з'явилася відозва, що починалася словами: «Товариші українці! Найбільш характерною стороною українського питання до 1917 року було виключне його становище на черзі з питанням...»⁶. У Самарі українські відозви видавалися в 1919-1921 рр. Так, наприклад, 1919 р. там було надруковано відозву «Товариші!», видану від імені Комітету Української комуністичної організації при МК РКП(б); 1921 р. – відозву «Товариші, українські робітники і селяни!» (підписану Самаркандською українською секцією РКП(б) та Українським підвідділом Самаркандського губернського відділу для національних справ при Губернському виконавчому комітеті)⁷. Всі ці видання – важливі історичні документи, що засвідчують значний вклад українського населення Туркестану, Сибіру, Поволжя в боротьбу, яка велася на захист революції.

№ 1

1918 р., не раніше листопада 13⁸. – Відозва Ташкентського комітету Партії українських комуністів-робітників і селян Туркестанського краю – Секції українських комуністів Ташкентської організації РКП(б) – до українського населення із закликом підтримати діяльність Комуністичної партії та стати на захист завоювань революції.

⁴ У самаркандській відозві, наприклад, надруковано: «побіда над буржуазієв», «зединенє», «свїдомо взяв ся», «житє». Орфографічні особливості текстів при публікації не зберігаються.

⁵ *Дашкевич Я. Р.* Омська газета «Пролетар» про перебування галичан-інтернаціоналістів у Західному Сибіру (1918-1920 рр.) // Український історичний журнал. – К., 1961. – № 1. – С. 132-137. Пор. також: Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1963. – Т. 11. – С. 535.

⁶ Книжная летопись. – М., 1921. – № 13. – С. 76.

⁷ Там же. – 1919. – № 18. – С. 14; 1921. – № 17. – С. 73.

⁸ Відозва без дати. Можна вважати, що вона була видана у 1918 р., незабаром після утворення 13 листопада Ташкентського комітету Партії українських комуністів (див.: Партійний архів Ташкентського обласного комітету КП Узбекистану. – Ф. 18. – Оп. 28. – Спр. 56. – Арк. 9. 20).

Заклик

До українських робітників, селян і всього працюючого українського люду

Віками поневолений царями і панами народে рабів!

Над Твоєю головою тріскають і гуркотять громи призивів до визволення з-під всяких гнітів.

Ти скинь вже раз з своїх очей полуду і глянь сміло на божий світ, де народи стрясують з своїх плечей гніт рабства і недолі! Всі народи світу стають на правдивий шлях визволення, беруть тяжкі молоти до своїх мозолистих рук і кують собі і для своїх дітей кращу долю і світлішу будучність.

Ти один найбільше переніс на своїх плечах злиднів і горя. Тебе катовано, мордовано, замикано по гнилих тюрмах, відобравши Тобі ті права і свободи, за котрі пролито стільки Твоєї святої крові. І, живучи серед таких тяжких обставин, Ти мусів кидати свою рідну, потом і кров'ю зрошену землю і міняти її на гарячі піски і тверді солончакки Туркестану, чи на фабричний станок, віддаючи свої послідні сили ненаситному молохові капіталу. Донині Ти був його рабом, його невільником.

Та настала та хвиля, коли впали кайдани капіталу. Прийшла та хвиля, що і для Тебе засіяла ясна зірка правди і свободи і Ти став сам господарем і творцем своєї долі, і будучність Твоя – в Твоїх мозолистих руках.

Наступив той час, коли Ти не смієш і не повинен мовчати, а брати живу і організовану участь в будуванні кращої будучності. Твій святий обов'язок є організуватися в гуртки, професіональні союзи і політичні партії.

Твою судьбу рішали дотепер партії других народів, а Ти наче б з заложеними руками стояв осторонь і приглядався їх трудній і відвічальній праці, чого Ти, як син працюючого люду, робити не повинен. Час, щоб і Ти приступив до тої творчої роботи; час, щоб і Ти поділив той тягар з Твоїми товаришами: вже час і Тобі стати під червоним знаменом комунізму, яке несе щастя, братерство і свободу для всього поневоленого люду.

Ставайте солідарно в наші ряди, щоб ніхто не посмів сказати, що Ти не хочеш йти разом зі всім трудовим народом під одним прапором і кличем «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!».

Нумо ж до праці! Гуртуйтеся в Комуністичні[й] українські[й] партії і поширюйте її ідеї, і не жалійте ні життя, ні труду для здобуття вповні соціалістичного ладу і торжества всесвітньої бідноти над капіталом і буржуазією.

Однак та участь Твоя мусить бути організована і сильна.

Пам'ятай, що до Тебе із-за могили линуць слова пророка Тараса Шевченка:

«...Вставайте⁹,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте»,

а даліше:

«Борітеся – поборете,
Вам бог помагає!
За вас сила, за вас воля
І правда святая!»

⁹ У відозві: «Ставайте».

Хай живе всесвітній комунізм!
Хай живе українське селянство і робітництво!
Хай живе вільна Україна!
Хай живе всесвітня диктатура пролетаріату!
Хай живе Українська Комуністична партія!

*Ташкентський комітет
Української Комуністичної партії.*

Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП Узбекистану – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у Ташкенті. – Ф. 499. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 3. Друкарський відбиток.

№ 2

1919 р., не раніше березня 6¹⁰. – Відозва Української секції Самаркандського обласного відділу для національних справ до українських трудящих Самарканда із закликом активно включитися в соціалістичне будівництво.

Заклик до українців-пролетарів м. Самарканда

Товариші! Велику хвилю переживаємо ми зараз. На наших очах стає на щораз певніший і тривкіший ґрунт соціальна революція. На наших очах розвивається з дня на день і зближається день перемоги пролетаріату над капіталізмом. На наших очах відновлюється III Інтернаціонал, котрий закріпить вже на віки солідарність пролетаріату всього світу. На наших очах злилися у нас дві політичні партії в одну Комуністичну партію робітників і селян. Перед нами перемога над буржуазією в центрі Росії, з'єднання центру з Туркестаном. До наших ушей доходять радісні вісті про перемогу соціальної революції і в нашій країні, в нас, на Україні. З глибоким одушевленням піднявся наш народ з вікового сну, скидаючи ярмо соціальне і національне. Там він свідомо взявся до діла, певний цього, що ніхто другий його не визволить, коли сам сидітиме з заложеними руками.

Ці факти потрясли до глибини душі всім свідомим населенням, а тим самим не можуть остатися без впливу і на Вас. Правда, що тепер Ви були в переважній часті безпартійними. Ви все чогось вижидали, боялись наче б то рішення [ся] на пірвання з усіма старими поглядами. Ви часто літали думками на Україну, сподіваючись, мабуть, того, що бодай там лишаться давні «добрі» порядки. Ви часто держались нейтральності, будучи тої невірної думки, що кожний українець вже тим самим чужоземець, вже чужий підданий і як такий не має обов'язку, а то й права мішатися в тутешнє політичне життя. Та всі ці сумніви розвіялись. На Україні запанувала вже соціальна революція, вже і там совітська влада, вже і там комуністичні ідеї входять в життя. З другого боку, в совітській республіці мають не тільки право, але також прямий обов'язок працювати всі без винятку, а тим самим брати й участь в політичному житті, бо соціальна революція не числиться ні з територіальною, ні з державною приналежністю в цім напрямі. І ми не можемо і не смієм викручуватись від цієї роботи, а сміло повинні йти в ряди борців за здійснення соціалістичних ідеалів, бо інакше ми будемо дармоїдами або покажемося

¹⁰ Відозва без дати. Датується за згаданими у ній подіями (Перший конгрес Комуністичного Інтернаціоналу проходив 4-6 березня 1919 р.).

наївними дітьми, котрих життя нічого не навчило. Все і всюди повинні бути нам в пам'яті слова нашого поета і борця за кращу долю Франка:

«Супокій – святеє діло
В супокійній часи,
Та сли в час війни та бою
Ти зовеш до супокою –
Зрадник або трус еси...»¹¹.

Не будьте ж тими зрадниками, вступаєте в ряди українських комуністів до борби за прискінення соціалістичного ладу. Ваш обов'язок працювати.

А Ви? Ви спите! Ви дорожите супокою... То ж киньте вже раз цю нерішучість, возьміться до свідомої праці, а тоді наші ряди поповняться і підемо сміло вперед до щастя, до комунізму!

Хай живе диктатура пролетаріату!

Хай живе соціальна революція!

Хай живе III Інтернаціонал!

Хай живе вільна Соціалістична Українська Республіка!

*Українська секція
Самаркандського обласного відділу для
національних справ*

Завідуючий укр[аїнською] секцією Е. Чумаченько.

Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП Узбекистану – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у Ташкенті. – Ф. 499. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 4. Друкарський відбиток.

Публікується за виданням: *Ярович Я. [Дашкевич Я.]. Українські відозви часів громадянської війни в Туркестані (1918-1919 рр.) // Архіви України. – К., 1967. – № 1. – С. 68-72. Див. також: Дашкевич Я. Р. Галичани-інтернаціоналісти у Радянському Туркестані в світлі новознайдених джерел 1917-1920 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 91-116.*

¹¹ У відозві: «А коли в години бою кличеш ти до супокою. зрадник лютий еси...»

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА 40–50-Х РР. XX СТ. У СВІТЛІ ВОРОЖИХ АРХІВІВ

Кількадесятирічна дистанція, що відділяє нас від подій 1940–50-х рр., від часів героїчної боротьби Української повстанської армії за краще майбутнє нації, дала змогу обґрунтувати кілька важливих історичних висновків:

1. Дії УПА були проявом загальнонаціонального повстання західної вітки українського народу – всіх її представників без будь-яких соціальних різниць; об'єктивні причини – багато десятиріч кривавого терору, штучний голод на Східній Україні – довели до того, що повстання базувалося переважно на західноукраїнських землях.

2. Це було повстання за незалежну Українську державу, спрямоване проти німецьких та російських комуністичних окупантів та їхніх колаборантів (також українських за національністю).

3. Ця боротьба проти комуністичної окупації, проти переможної в Другій світовій війні держави й армії продовжувалася майже десять років. І саме Західна Україна була єдиним у Європі вогнищем збройної антикомуністичної боротьби, яка велася з безприкладним героїзмом та стійкістю.

4. Боротьбу організувала й очолила Організація українських націоналістів. Це цілком зрозуміло, бо інші західноукраїнські легальні політичні партії та громадські організації були розгромлені терором 1939-1941 рр., тоді коли ОУН, використовуючи методи підпільної боротьби, мала можливість зберегти в умовах окупації свою нелегальну мережу, будуючи на ній рух Опору та приєднуючи до загальнонаціональної боротьби також представників інших політичних напрямів і течій.

Усі ці висновки ґрунтуються на великій документальній базі, опублікованій, в основному, за кордоном, на спогадах учасників подій, на аналізі політичної ситуації в Східній Європі 1940–50-х рр. Так чи інакше, до завершення досліджень у цій ділянці ще далеко – в незалежній Україні вони, по суті, тільки починаються, значною мірою завдяки тому, що рік-два тому відкрилися архівні матеріали, які досі зберігалися під сімома печатками і раніше були доступні лише дуже невеликому колу довірених істориків та псевдоісториків. Основну мету своєї діяльності вони вбачали у тенденційній фальсифікації минулого української нації. У березні 1992 р. за ініціативою громадських (зокрема, комбатантських) організацій у Львові при відділенні Інституту української археографії Академії наук України виник Центр документації національно-визвольної боротьби, який, серед інших завдань, поставив своєю метою збір архівного матеріалу до історії 40–50-х рр. XX ст. Завдяки державному фінансуванню наукового проекту, а також матеріальній допомозі діаспорних установ (у т. ч. редакції «Літопису УПА» в Канаді), Центр документації розгорнув пошуки архівних джерел як у Львові, так і в Києві. Пошуки увінчалися успіхами. Виявилось, що збереглося багато джерел, важливих для висвітлення подій тієї бурхливої епохи. Серед них – документи, які з'явилися в умовах підпілля ОУН та УПА і як здобич потрапили свого часу до рук радянських каральних органів; документи, які створювалися в різних інстанціях державно-партійної махіни, спрямованої на жорстоке придушення національно-визвольної боротьби українського народу. Всі ці документальні матеріали вимагають уважного

критичного ставлення. Не все було справді так, як про це писалося в документах. І все ж вони, навіть якщо вийшли з-під ворожих рук, залишаються цінним, часто унікальним і незамінним – хоча й тенденційним – історичним джерелом.

Починаємо друкувати матеріали, з яких лише недавно знято гриф таємності. У майбутньому передбачається всі найважливіші документи публікувати окремими збірниками, що за сучасних видавничих умов не так просто і не так швидко. Вважаючи своїм обов'язком не затримувати на роки введення до наукового обігу цінних матеріалів, Центр документації національно-визвольної боротьби розпочинає їх оприлюднення на сторінках «Ратуші».

Документи, які тепер публікуються, розшукав та підготував до друку співробітник Львівського відділення Інституту української археографії НАН України Тарас Андрушишин.

№ 1

Совершенно секретно.
Секретарю Львовского обкома КП(б)У
тов. Грушецкому. г. Львов.

Справка

*о количестве убитых и захваченных бандитов на территории
Львовской области с момента ее освобождения по состоянию
на 1 января 1945 г.*

1. Убито бандитов – 12 612 человек.
В том числе убито в декабре месяце – 954.
2. Захвачено бандитов – 10 156 чел.
В том числе захвачено в декабре месяце – 1 569.

Начальник Управления НКВД Львовской обл.,
комиссар милиции 2-го ранга.
(Грушко)

5 января 1945 г., Львов.

(Державний архів Львівської області (колишній Партархів ОК КП України). – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 1).

№ 2

Телеграмма. Серия «К». Львов

Секретарю обкомапарта
товарищу Грушецкому.

По данным обкома, на 15 марта в области было 1200 бандитов. За время с 15 по 18 марта, по Вашим же данным, убито, взято в плен и явилось с повинной 677 бандитов. Таким образом, количество бандитов по Вашей области должно было за эти дни значительно уменьшиться. Однако Вы показываете, что бандитов все еще насчитывается 1147 человек. Из этих противоречивых цифр видно, что Вы не обращаете внимания на данные, получаемые от районов, не анализируете их и передаете их непроверенными в ЦК КП(б)У, в результате чего ЦК не имеет возможности правильно судить о ходе

борьбы с бандитизмом по Вашей области. Прошу разобраться с Вашими данными и дать объяснение.

Секретарь ЦК КП(б)У
Хрущев.

№ 10/44.

20 марта 1945 г., Киев, ЦК КП(б)У.

(Державний архів Львівської області. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 11).

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Національно-визвольна боротьба 40–50-х рр. у світлі ворожих архівів // Ратуша. – Львів, 1992. – 12 грудня. – С. 7. Передрук без джерельного додатка: *Дашкевич Я.* «...Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика (1989-2008). – К., 2011. – С. 213-214.

Східні джерела з історії України

О СОЗДАНИИ КОРПУСА ДРЕВНЕРУССКИХ СООБЩЕНИЙ, ПОСВЯЩЕННЫХ ТЮРКСКИМ НАРОДАМ

В древнерусских письменных источниках сохранились уникальные сведения о культуре и быте, языке и истории тюркских народов IX–XIII и последующих веков. Многие из этих сведений не приводятся в источниках на других языках. Поэтому значение древнерусских источников в изучении вопросов истории, культуры, этнографии тюрков, прежде всего связанных с прошлым Восточной Европы и смежных областей, начиная примерно с IX в., особенно велико. Сказанное полностью относится и к изучению истории языка тех тюркских этносов, с которыми на протяжении ряда столетий контактировали и поддерживали тесные связи древние русы. Определенное количество тюркизмов вошло в восточнославянские языки еще в домонгольский период. Это подтверждается текстом и такого памятника, как «Слово о полку Игореве», значение изучения которого для освещения некоторых тюркологических проблем лингвистического аспекта теперь общепризнано¹. Однако, к сожалению, древнерусские источники в тюркологических исследованиях используются все еще недостаточно, что объясняется, по-видимому, определенными трудностями, связанными с распыленностью изданий памятников, их недостаточной текстологической изученностью, с отсутствием или низким качеством прилагаемого к ним научно-справочного аппарата. Причину этого следует видеть в том, что огромное большинство памятников было опубликовано примерно сто или более лет тому назад, когда принципы текстологической работы были далеки от совершенства. С другой стороны, за последние сто лет обнаружены рукописи новых вариантов текстов, естественно, не использовавшихся при подготовке первоначальных эдичий. В XX в. в деле инвентаризации, каталогизации древнеславянских манускриптов и информации о них достигнуты заметные успехи². Создаваемый в настоящее время коллективными усилиями сводный каталог

¹ Ср. новейший обзор: *Poppe N. Jr. A Survey of Studies of Turkic Loan Words in the «Slovo o polku Igoreve»* // *Central Asiatic Journal*. – Wiesbaden, 1984. – Vol. 28. – № 1-2. – С. 89-99.

² См., например, своды каталогов рукописей: *Djaparidzé D. Mediaeval Slavic Manuscripts. Bibliography of Printed Catalogues*. – Cambridge, Mass, 1957; *Бегунов Ю. К., Бельчиков Н. Ф., Рождественский Н. П. Справочник-указатель печатных описаний славяно-русских рукописей*. – М.: Ленинград, 1963. Наши дополнения к этим каталогам см.: *Научно-информационный бюллетень Архивного управления УРСР*. – К., 1962. – № 5. – С. 78-79; 1965. – № 2. – С. 79-80. Новейшие обзоры каталогов рукописей, хранимых в СССР, см.: *Grimsted P. K. Archives and Manuscript Repositories in the USSR*. – Princeton: New York, 1972-1985. – Vol. 1: Moscow and Leningrad. – P. 1-2; Vol. 2: Estonia, Latvia, Lithuania and Belorussia; Vol. 3: Ukraine and Moldavia. – P. 1.

древнерусских рукописей хранилищ СССР будет способствовать дальнейшему расширению знаний в этой области³.

На использовании древнерусских источников в тюркологических исследованиях отрицательно сказался их избирательный анализ как в историческом, так и в литературоведческом плане. По сложившейся традиции в области исторического источниковедения главное внимание уделяется почти исключительно летописям. Сочинения других жанров привлекаются редко. Тексты, имеющие художественную ценность, используются только историками литературы. Произведения, не вошедшие ни в первую (историческую), ни во вторую (литературную) категории, то есть не имеющие выраженной историографической или художественной ценности, вообще выпадают из поля зрения большинства исследователей. К ним относятся, в частности, сочинения теологических и паратеологических жанров, в которых также можно отыскать интересные сведения о тюркских народах. Эти тексты не издаются и, следовательно, изучаются мало. Возникает насущная необходимость в создании корпуса, включающего обширные выдержки из текстов, содержащих сведения о тюркоязычных народах (для начала хотя бы домонгольского периода), имеющиеся в древневосточнославянских письменных памятниках – как оригинальных, созданных на территории Древней Руси, так и в переводных, распространенных среди русов. Обязательным представляется включение текстов, в которых зафиксированы тюркские языковые вкрапления (тюркизмы). Создание подобного корпуса, как нам кажется, не только значительно облегчит сбор необходимой источниковой информации, улучшит возможности компаративистических анализов, представит сохранившиеся данные в критическом свете, в соответствии с современными требованиями текстологии и археографии, избавит исследователей от поисков изданий, давно превратившихся в раритеты, а заодно, несомненно, поднимет уровень научных исследований, будет способствовать их более оперативному проведению, благодаря концентрации нужной тюркологической информации в пределах одного издания.

Имеются и другие положительные стороны подобного издания. Тюркологами обычно используются древнерусские источники давно установившегося круга. За пределами их внимания при этом часто остаются источники не менее ценные, однако малодоступные. Большой частью это письменные памятники небольшого объема, эпиграфика, глоссы, по крайние записи.

Следует отметить также, что в последнее время в области изучения взаимосвязей Древней Руси и тюркских народов получили распространение некоторые фактографически мало обоснованные гипотезы. Представляется, что издание корпуса «Rutheno-

³ Шеламанова Н. Б. Предварительный список славянорусских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР. (Для «Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР, до конца XIV в. включительно») // Археографический ежегодник за 1965 г. – М., 1965. – С. 177–272; Жуковская Л. П. Памятники русской и славянской письменности XI–XIV вв. в книгохранилищах СССР // Советское славяноведение. – 1969. – № 1. – С. 57–71; Воробьев М. Н., Rogov A. M. К выходу «Предварительного списка славянорусских рукописей XV в., хранящихся в СССР». (Для «Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР») // Археографический ежегодник за 1977 г. – М., 1978. – С. 49–55; Проблема научного описания и факсимильного издания памятников письменности: Материалы Всесоюзной конф. – Ленинград, 1981. Не потеряла значения работа: Никольский Н. К. Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.). Коррективное издание. – СПб., 1906.

turcica» (РТ) введет в научный обиход данные источников, облегчит их сопоставление с высказываемыми предположениями и другими внеисточниковыми построениями.

Что касается содержания издания, то существуют, по крайней мере, два пути, которые можно избрать при подготовке корпуса. В одном случае можно ограничить его содержание исключительно лингвистической информацией, сохранившейся в источниках. Следовательно, корпус включал бы сведения следующего типа: 1) упоминания о языке и письме тюрков; 2) т. наз. подлинные «языковые остатки» (*eigenliche Sprachreste* – по терминологии Д. Моравчика⁴), то есть тюркская ономастика, апеллятивы, а также тюркские вставки в древнерусские контексты и эпиграфические памятники – тюркские надписи славянской графикой; 3) из группы т. наз. неподлинных «языковых остатков» – в первую очередь, наименования тюркских владетелей (титулы).

Типичным изданием подобного рода является классический на сегодня свод Д. Моравчика «Byzantinoturcica» («Языковые остатки тюркских народов в византийских источниках»), на достоинствах и недостатках которого мы остановимся ниже.

Этому, несколько узкому, иными словами, исключительно лингвистическому подходу к привлекаемым источникам можно противопоставить второй путь создания корпуса – комплексное включение в свод всех сведений о тюркских народах, встречающихся в древнерусских источниках. Практически это, помимо перечисленных выше трех видов информации лингвистического содержания, охватит также все другие сведения по культуре и быту, истории и этнографии тюркских народов. Преимущество такого издания заключается в том, что в нем будет значительно полнее отражена среда, способствовавшая сохранению тюркских языковых остатков, возникновению и развитию тюркско-древневосточнославянских языковых связей. Не говоря уже о том, что при изучении взятых из источников изолированных тюркских языковых остатков неизбежно возникнет необходимость в обращении к более обширному контексту для определения хотя бы правильной семантики этих остатков. В алтаистике имеется пример подобного издания – это свод П. Аальто и Т. Пекканена «Латинские источники по Северо-Восточной Евразии» (Т. 1-2, 1975-1980), о котором подробнее будет сказано дальше.

Думается, что для подготовки корпуса более оправданным является второй путь, то есть создание свода с максимально полным использованием всех сведений древнерусских источников о тюркских народах.

Подбор материалов, отражающих тюркскую тематику, в большинстве случаев не вызывает особых затруднений. Сложности, однако, могут возникнуть лишь тогда, когда тюркские народы упоминаются в источниках под другими – искаженными или деформированными – этнонимами (например, под влиянием византийской литературы, с характерной для нее размытостью, архаизацией и стилизацией этнонимии, или же благодаря воздействию библейской символики, стимулируемому системой образов Ветхого и Нового Заветов). Исследования в этом направлении еще не проводились, и только материал, собранный во время подготовительных работ для корпуса РТ, сможет послужить фактографическим основанием при рассмотрении данного вопроса.

Определенную трудность представляет включение в корпус всех случаев употребления тюркизмов в древнерусских текстах. Поиски подобного рода, правда, облегчаются

⁴ *Moravcsik Gy. Byzantinoturcica. 2. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. – 2-e durchgearbeitete Aufl. – Berlin. 1958. – S. 1-23.*

большой литературой вопроса⁵, лексикографическими работами⁶, а также картотеками словарей, например «Словаря русского языка XI–XVII вв.». Этимологии целого ряда слов все еще дискутируются: считать их тюркизмами или нет. Нам кажется, что для корпуса следует избрать оптимальный вариант, то есть включать в него не только «твердо доказанные», но и «подозреваемые» или спорные тюркизмы, конечно, с соответствующим комментарием.

Не подлежит сомнению, что в свод должен быть включен весь материал о тюрках, имеющийся в древнерусских сочинениях всех жанров (летописи, агиографические, юридические, литературно-художественные и другие памятники, эпиграфика). Подбор осложняется при рассмотрении переводной литературы (в основном это переводы с греческого или через посредство греческого), особенно при просмотре сочинений на древнеболгарском языке, которые, как известно, совершенно беспрепятственно (из-за общности для южных и восточных славян богослужебного, т. наз. церковнославянского языка, в основе которого лежит древнеболгарский) трансплантировались на почву славянской Восточной Европы⁷. При формальном подходе, казалось, можно было бы безболезненно исключить две последние категории сочинений. В действительности же подобное решение не было бы вполне оправданным. Дело в том, что в X–XIII вв., естественно, никакой теории научного или литературного перевода не существовало. Переводы византийских сочинений на древнерусский ни в коем случае нельзя считать адекватными. Византийские произведения в Древней Руси сокращались, дополнялись, заново редактировались, и в результате этих превращений получался фактически не перевод, а пересказ (часто интерполированный) византийского оригинала – византийское сочинение в древневосточнославянской редакции. Обработке, часто в силу разумения и познаний переводчика, подвергались и места сочинений, отражавшие тюркскую тематику. Определенные изменения при этом претерпевали и этнонимы, употребляемые византийскими авторами для тюркских этносов, к тому же до предела запутанные и осложненные в византийском оригинале стилистическими соображениями и архаическими реминисценциями⁸. Например, глосса древнерусского переводчика «Истории иудейской войны» Иосифа Флавия о соотношении печенегов и

⁵ См.: *Добродамов И. Г., Раманова Г. Я.* Библиография основной отечественной литературы по изучению ориентализмов в восточнославянских языках // *Менгес К. Г.* Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». – Ленинград, 1979. – С. 211–238; *Добродамов И. Г.* Из истории изучения тюркизмов русского языка // *Тюркологический сборник.* 1977. – М., 1981. – С. 90–108.

⁶ *Шилова Е. Н.* Словарь тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата, 1976.

⁷ Справочные и библиографические сведения о древнерусской литературе в полном объеме см.: *Махновець Л. Е.* Українські письменники. Біо-бібліографічний словник. – К., 1960. – Т. 1: Давня українська література XI–XVIII ст. См. также: *Будовниц И. У.* Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы до XVIII в. – М., 1969. Новая литература вопроса: *Дробленкова Н. Ф.* Библиография работ по древнерусской литературе, опубликованных в СССР в 1958–1967 гг. – Ленинград, 1977–1979. – Т. 1–2.

⁸ О византийской этнонимии см., например: *Ditten H.* Der Russland-Exkurs des Laonikos Chalkokondyles. – Berlin, 1968. – С. 7–8; *Литаврин Г. Г.* Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках // *Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев.* – М., 1976. – С. 198–217; *Бибииков М. В.* К изучению византийской этнонимии // *Византийские очерки: Труды советских ученых к XVI Международному конгрессу византинистов.* – М., 1982. – С. 148–159.

алан породила значительную литературу⁹. Перечисленные выше вопросы корреляции оригинала – перевода-пересказа, с точки зрения тюркологии, не подвергались систематическому изучению, тогда как их анализ может привести к неожиданным маленьким открытиям. Эти соображения дают все основания полагать, что весьма целесообразно включать материал древнерусских переводов-пересказов в свод, исходя при этом из индивидуальных особенностей каждого сочинения в отдельности.

Гораздо больше сложностей возникает при исследовании древнеболгарских сочинений, часто при их переписке в Древней Руси становившихся древнерусскими вариантами болгарского оригинала (который, в свою очередь, мог быть переводом с византийского). Лучшим примером подобных трансформаций может служить житие Константина Философа с очень заметным «тюркологическим» пластом (взять хотя бы описание миссии Константина к хазарам)¹⁰. Сочинения подобного типа располагают значительной специальной литературой, рассматривающей рецепцию болгарской письменности в Древней Руси, однако конкретно вопрос о деформации или подлинности сведений о тюркских народностях этой литературой не затрагивается. По-видимому, здесь также необходим индивидуализированный подход.

Монгольское нашествие на Русь явилось кардинальной цезурой в истории древнерусской литературы. Поэтому, думается, на первых порах свод следует ограничить домонгольским (до 1240 г.) периодом. Подобное ограничение, конечно, вовсе не означает того, что в последующей литературе восточнославянских народов не сохранилось о тюрках никаких уникальных сведений, заслуживающих публикации в виде отдельного свода.

Большинство древнерусских сочинений существует в нескольких (иногда даже многочисленных) списках. Вместе с тем первоначальные редакции и списки (домонгольского периода) ряда сочинений до нашего времени не дошли. Возникает вопрос, насколько правомерно включение в свод РТ текстов из более поздних копий, в которых возможны значительные деформации. Исходя из практики археографической работы, кажется целесообразным ограничиться использованием списков, созданных не позже XV в.

Создание корпуса ставит ряд вопросов методического характера, к решению которых необходимо подходить на основании накопленного к настоящему времени археографического и текстологического опыта. Свод «узкотюркологического» содержания в Советском Союзе еще не создавался. Однако накопился довольно значительный опыт публикации древних текстов как на славянских, так и на восточных языках, который может быть использован при решении методических вопросов. Здесь следует, в

⁹ См.: Миллер В. Осетинские этюды. – М., 1887. – Ч. 3. – С. 40-41; Мецкерский И. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.: Ленинград. 1958. – С. 108, 454, 530; Pritsak O. The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation // Archivum Eurasiae medii aevi. – Lisse, 1975. – Т. 1. – С. 229. О. Прицак неправомерно интерпретирует слово «языкъ» в тексте глоссы в современном понимании этого термина (*lingua*): в действительности же слово «языкъ» в древнерусском тексте обозначает «народ, племя, этнос» (впрочем, так же как и в среднегреческом языке того же периода).

¹⁰ Лучшее научное издание: Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes / Rec. F. Grives et F. Tomšič. – Zagreb, 1960. – (Radovi Staroslavenskog Instituta. – Kn. 4). При его составлении широко использовались древнерусские списки жития.

первую очередь, упомянуть подготавливаемый в настоящее время «Корпус древнейших источников по истории народов СССР»¹¹, первые выпуски которого были изданы в 1977-1979 гг. Заслуживает внимания также опыт создания соответствующих «тюркологических» сводов за рубежом, особенно, упоминавшиеся выше фундаментальные работы Д. Моравчика и П. Аальто – Т. Пекканена¹².

«Byzantinoturcica» Д. Моравчика – результат почти сорокалетних усилий автора, который главное свое внимание сосредоточил на поисках наиболее достоверных рукописных текстов (он разочаровался в печатных изданиях византийских авторов), реконструировании первоначального звучания тюркских текстов, деформированных среднегреческой: фонетикой и морфологией (эллинизацией), а также греческой графикой. Автор ограничился исследованием тюркской ономастики (включая также нетюркскую антропонимию для лиц определенно тюркского происхождения), апеллятивов и связных тюркских текстов, включенных в греческий контекст, а также тюркской эпиграфики, записанной греческим алфавитом. Приходится глубоко сожалеть о том, что автор с самого начала ограничил себя довольно узкой программой, хотя в его распоряжении были сотни византийских рукописей, хранившихся в десятках библиотечных и других собраний (некоторые из рукописей переменили свой «адрес» в период Второй мировой войны; след других потерялся). Имея в своем распоряжении весь этот огромный рукописный материал, Д. Моравчик ограничился сбором узколингвистических сведений, оставив без внимания все историкоэтнографическое обрамление тюркской ономастики, апеллятивов, словесных вкраплений. В приложении к своей работе Д. Моравчик упомянул (однако без детализации) отдельные южно- и восточнославянские источники по данной теме.

По другой программе (по-видимому, учитывая опыт работы Д. Моравчика) создавали свой свод «Латинские источники о Северо-Восточной Евразии» П. Аальто и Т. Пекканен. Ими были учтены рекомендации постоянных международных алтаистических конференций 1959 и 1960 гг. Свод, правда, составлялся на основании печатных изданий, что делает необходимым при пользовании корпусом, в соответствующих случаях, обращаться с контрольной целью к рукописям. Однако при этом авторы включили в свой свод обширные выдержки из латинских текстов, содержащих сведения по истории и этнографии разных народов Севера Европы и Азии, то есть использовали источники комплексно. Хотя свод первоначально предполагалось создать как алтаистическое пособие, однако в него оказались включенными сведения также о нетюркских и неалтайских народах. Дело в том, что к IX–X вв. (рубеж, который поставили перед собой авторы) в Европе успело побывать не так уж много тюркских народностей, быт, культура и язык которых могли найти отражение в латинских сочинениях (в своде Аальто-Пекканена главным образом собрана латиноязычная информация о гуннах и аварах¹³).

¹¹ Пауто В. Т., Рыбаков Б. А. Корпус древнейших источников по истории народов СССР // Вопросы истории. – М., 1974. – № 7. – С. 49-54; Древнейшие источники по истории народов СССР. Тематика и состав выпусков (Материалы для обсуждения). – М., 1976-1980. – Вып. 1-2.

¹² Aalto P., Pekkanen T. Latin Sources on North-Eastern Eurasia. – Wiesbaden, 1975-1980. – P. 1-2. – (Asiatische Forschungen. – Bd. 44, 57).

¹³ Мы абстрагируемся здесь от ведущейся продолжительное время дискуссии вокруг тюркского или нетюркского происхождения этносов гуннов, аваров и других степных народов, придерживаясь, однако, мнения о преобладании в них тюркских этнических элементов, определявших основной облик упомянутых кочевых народностей.

Научный аппарат издания довольно скуп и далеко не исчерпывает (в отличие от труда Д. Моравчика) возможностей комментирования.

Можно назвать также некоторые другие работы, примыкающие к упомянутым выше корпусам. Тюркологи, несомненно, могут использовать издаваемый, начиная с 1973 г., «Глоссарий к раннесредневековой истории Восточной Европы» (в двух сериях: А. Латинские имена по 900 г.; Б. Греческие имена по 1025 г.)¹⁴. Хотя основной задачей издания является выявление источников по истории этногенеза восточных и южных славян, в него включаются также материалы, отражающие контакты славян с тюркскими народами. Согласно общему плану издания, предвидится подготовка дальнейших серий – «греческих имен» 1025-1200 (1250) гг., а также «славянских имен» домонгольского периода. Издание несколько громоздко, сведения в нем даются в порядке алфавита имен, встречающихся в полном комплексе латинских или греческих источников, что сильно отражается на темпах его выхода в свет. Том I греческой серии, к примеру, охватывает только начало буквы «А». В подготавливаемом и издаваемом О. Прицаком своде источников по истории древнейшего периода истории Руси отдельный том будет посвящен византийским, западноевропейским, латиноязычным и древнерусским источникам. В нем предполагается поместить древнерусские тексты, отражающие взаимоотношения тюрков и русов по XI в. включительно¹⁵.

Рассмотрение существующих изданий убеждает в том, что при создании корпуса РТ значительные трудности возникают (и будут в дальнейшем возникать) не только при составлении списка используемых источников (с указанием названия источника, места и времени его возникновения, публикаций текста, местонахождения рукописей и т. д.), но и при разрешении двух методически важных вопросов: 1) создавать корпус на основании только печатных текстов или обращаться к рукописям; 2) какую конкретно применить систему передачи текста.

В основу отбора текстов, как нам кажется, должны быть положены печатные издания, несомненно, с учетом их научно-археографического уровня. При возникновении малейших подозрений относительно искажений (что вполне возможно при тюркской ономастике, непривычной не только для средневековых копиистов, но и для издателей более позднего времени) необходимо обращение к рукописям, установление местонахождения которых при помощи создаваемой сейчас картотеки древнерусских рукописей не представляет особых трудностей. В корпус должны быть включены все разночтения, известные по публикациям. При обнаружении более исправных или более древних (по сравнению с публиковавшимися ранее) списков последние обязательно должны быть использованы.

Методика фонетически обоснованного декодирования тюркской ономастики, апеллятивов и другой лексики в комплексе на материале древнерусских текстов еще не разработана. Имеются, правда, довольно многочисленные, иногда весьма основательные,

¹⁴ *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Ser. A. Lateinische Namen bis 900. – Wiesbaden, 1973-1979. – Bd. 1: Seria B. Griechische Namen bis 1025. – Wiesbaden, 1974-1980. – Bd. 1. Издание продолжается.*

¹⁵ *Pritsak O. The Origin of Rus'. – Cambridge, Mass. – Vol. 4: Byzantine, Latin and Old Rus' Sources. (Подготавливается). Вышел в свет т. I, изданный в 1981 г., в который вошли тексты скандинавских источников, исключая саги. В этих изданиях нашел отражение также «тюркологический» материал.*

рекомендации о первоначальной фонетической структуре заимствованных тюркизмов, которые, однако, не сведены в систему. Фонетическое декодирование древнерусских записей, возможно, таит в себе не меньше неожиданностей, чем декодирование среднегреческих записей Д. Моравчиком. Это прежде всего связано с правильным реконструированием исконных звуков, передаваемых в древнерусских текстах при помощи еров, ятя и юсов. Не подлежит сомнению, что в текстах древнеюжнорусского (древнеукраинского) происхождения под графемой *z* следует понимать звук *h*, а не *g*¹⁶. По мере накопления конкретного материала подобных вопросов будет возникать, несомненно, больше. Особенности декодирования вынуждают выдвигать жесткие требования к передаче текстов с сохранением всех палеографических особенностей оригинала. Предлагаемые реконструкции должны быть сопровождаемы соответствующим научным комментарием.

Наиболее целесообразным нам кажется создание корпуса из томов единого жанрового профиля источников и с алфавитным расположением материала внутри тома. Опыт показывает, что подготовка издания на основании использования полного комплекса источников с расположением всех сведений в едином алфавитном ряду растягивает подготовительный период на многие годы, если не на десятилетия. Обработка источников по жанрам намного ускорит издание отдельных томов. В пределах одного тома целесообразно разделение материала на две части: первую, состоящую из текстов, расположенных в порядке алфавита ведущих имен, разночтений текстов и текстологического комментария, а также соответствующих указателей; и вторую, состоящую из лингвистического и реального комментариев, библиографии, справочного аппарата и указателей. Деление материала на две части диктуется не только чисто практическими соображениями (подготовка первой текстологической части отнимет меньше времени), но и структурой издания. Создание отдельной второй части – научного комментария – позволит избежать дублирования комментариев, неминуемого при притекстовых примечаниях.

Комментировать следует только «тюркологическую» часть текста. В спорных случаях, например, при этимологизации тюркизмов, необходимо приводить также противоположную, так сказать, антитюркскую точку зрения. Комментарий должен быть предельно сжатым без распространенных экскурсов, однако насыщенный библиографическим аппаратом, облегчающим дальнейшие разыскания. Полноценный комментарий может быть создан только в результате совместной работы специалистов-тюркологов, славистов, а для некоторых видов древнерусской литературы (особенно переводной) – также византинистов.

С точки зрения реальных сроков подготовки издания, можно предположить, что составление томов, включающих «тюркологический» материал историографических источников (летописей), а также «Слова о полку Игореве», может быть завершено раньше, чем составленных из материала других тематических разделов (агиография, патрология и другие оригинальные сочинения, переводная литература), которые, за отдельными исключениями (например, житие свв. Бориса и Глеба и некоторые другие княжеские жития, Киево-Печерский патерик), еще не располагают критическими изданиями текстов.

¹⁶ См.: Дашкевич Я. Р. До історії українського *z*. (Графема *z* у вірменській передачі першої половини XIII ст.) // *Slavia*. – Praha, 1977. – Seš. 3. – С. 227-235.

Создание на соответствующем научном уровне корпуса древнерусских сообщений, содержащих сведения о тюркских народностях, поможет углубить изучение их языка, культуры, быта и истории в период IX–XIII вв. Одновременно такое издание явилось бы прочным фундаментом для изучения языковых и других взаимосвязей тюркских и славянских народностей Восточной Европы в один из важнейших периодов истории их разнообразных контактов.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* О создании корпуса древнерусских сообщений, посвященных тюркским народам // Советская тюркология. – Баку, 1984. – № 6. – С. 61-68.

ВИВЧЕННЯ І ПУБЛІКАЦІЯ СХІДНИХ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Східні джерела, що посідають важливе місце у джерельній базі дослідження історії України, на практиці використовуються рідко, переважно на підставі застарілих перекладів і, майже як правило, без врахування оригінальних текстів. Таке становище склалося внаслідок недооцінки та незвичайного занедбання сходознавчих досліджень. У 20-х – на початку 30-х рр. у радянській Україні діяла Всеукраїнська наукова асоціація сходознавців (періодичні видання «Бюлетень», «Східний світ», «Червоний Схід», 1926-1931); у складі Академії наук існували Кафедра східного письменства і культури, Тюркологічна комісія (з власними виданнями, 1930), Комісія Близького Сходу, Єврейська історико-археографічна комісія (видавала «Збірники праць», 1928-1929); було створено Український науково-дослідний інститут сходознавства, а в Національній бібліотеці України (пізніше Всенародна бібліотека України) – відділ *Orientalia – Hebraica*; у вузах та на спеціальних курсах вивчали східні мови. У середині 30-х рр. наукова діяльність у різних ділянках сходознавства зупинилася. Намагання відновити орієнталістику напередодні війни та в післявоєнні роки не дали результатів. 1956 року побачило світ останнє в Україні наукове видання джерел – книга Ахмеда ібн-Фадлана про подорож на Волгу в 921-922 рр., підготована А. П. Ковалівським. Видання джерел перемістилося до Москви, Єревана, Казані. Ще більше джерел з історії України публікується за кордоном – у Варшаві, Будапешті, Бухаресті, Парижі, Кембриджі (США) та інших наукових осередках. У наш час індивідуальна публікаторська діяльність окремих українських сходознавців (арабістів, іраністів, тюркологів, вірменістів) набагато менша від їхніх можливостей. Підготовка сходознавців в Україні не ведеться.

2. За приблизною оцінкою для періоду IX–XVIII ст. збереглося досі не менше 900 джерел наративного типу (хроніки, історичні та географічні праці, подорожні мемуари, пам'ятні записи рукописів), понад 700 діловодних (адміністративних, судових, фінансових, метричних) книг, десятки тисяч документів, близько 1000 пам'яток епіграфіки, десятки карт, що стосуються минулого України, її зв'язків зі Сходом. Необхідно поступово оволодіти всім цим багатством. За походженням джерела поділяються на три основні групи: 1) давньоруська й українська тематика у джерелах, що виникли за межами України або стосуються контактів між Україною та Сходом; 2) писемні пам'ятки, складені в Україні в колоніях східних народів (насамперед вірменів, євреїв, караїмів); 3) джерела з історії Кримського ханства, турецьких володінь у північно-західному Причорномор'ї, на Поділлі, Буковині. У мовному відношенні джерела дуже строкаті, вони виготовлені індоєвропейськими (вірменська, перська), тюркськими (тюркі, кримськотатарська, турецька, вірмено-кипчацька), семітськими (арабська, староєврейська) та іншими мовами.

3. Виникає потреба опрацювати два плани видань: 1) публікацій, уже готових до друку, або таких, які можна завершити найближчим часом; 2) перспективної підготовки публікацій протягом наступних років. До першої групи джерел, що можуть бути підготовані силами українських сходознавців, а також у співробітництві зі спеціалістами інших республік та за кордоном можна віднести, для прикладу, такі: вибрані арабські джерела X–XII ст., ярлики ханів Золотої Орди та Криму XIII–XVII ст., вірменські й

вірмено-кипчацькі хроніки зі Львова та Кам'янця-Подільського XVI–XVII ст., подорожні нотатки Павла Алепського про Україну, єврейські джерела про Визвольну війну українського народу, судово-адміністративні книги вірменського самоврядування у Львові за 1463-1564 рр., у Кам'янці-Подільському за 1575-1585 рр., написи з караїмських кладовищ Криму. Перспективний план вимагає вивчення можливостей і першочерговості завдань. Одночасно треба розгорнути підготовку довідкових видань про східні джерела: зведеного каталогу рукописів і документів, що зберігаються в бібліотеках, архівах, музеях республіки; каталогів джерел до історії України у сховищах інших республік СРСР; тематичних реєстрів документальних джерел; бібліографічного покажчика опублікованих джерел та літератури про них. Необхідно опрацювати науковий огляд східних джерел з історії України. Доцільно створити фонд мікрофільмів джерел. Ці заходи вимагають посиленої підготовки сходознавчих кадрів.

4. Вибір методики публікації визначається завданнями, що виникають безпосередньо перед кожним виданням. При підготовці *editio princeps* джерел бажано дотримуватися оптимального варіанта: текст подається у факсиміле, з розшифруванням, графікою оригіналу або транслітерацією, в перекладі українською мовою.

Кожне видання вимагає повноцінного апарату: джерелознавчо-текстологічної передмови, реальних та мовних приміток, допоміжних покажчиків, бібліографії. Публікації – у зв'язку з їхньою специфікою – мусять реалізуватися на високому поліграфічному рівні. Варто практикувати підготовку збірників вибраних важливіших джерел типу «Арабські (кримськотатарські, вірменські, єврейські) джерела з історії України», «Україна в турецьких хроніках» тощо. Необхідно також опрацювати правила публікації східних джерел.

Публікується за виданням: Дашкевич Я. Р. Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. республік. наради, грудень 1988 р. – К., 1988. – С. 62-64. Див. також: Дашкевич Я. Р. Східні джерела з історії України: проблеми видання // Український історичний журнал. – К., 1989. – № 11. – С. 149-152.

СХІДНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ВИДАННЯ

Відбулося засідання розширеного бюро Археографічної комісії АН УРСР. На ньому, зокрема, було затверджено програму видань східних джерел з історії України, представлену керівником секції Я. Р. Дашкевичем. Намічені до друку публікації мають стати першим кроком на шляху відродження українського сходознавства, ліквідації «білих плям» в українській історичній медієвістиці. Нижче публікується текст доповіді Я. Р. Дашкевича.

Минулорічна груднева республіканська нарада «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку», організована Археографічною комісією АН УРСР, виявила багато слабких місць у сучасному українському джерелознавстві. Серед них не останню позицію займає вивчення і публікація східних джерел з історії України.

Справді, на цій ділянці склалася парадоксальна ситуація. Якщо дотримуватися думки про існування т. зв. Великого кордону – межі між європейськими та неєвропейськими цивілізаціями, що проходить по цілій земній кулі, змінюючи конфігурацію у різні епохи, – то на українських землях знаходимо чималий відрізок саме такої границі. В Україні він фактично втілюється у степовому кордоні, який не зникав протягом багатьох віків, відмежовуючи світ Європи від Азії. У період середньовіччя його довжина досягала 800-1200 км. З усіх західних і південних європейських країн, по території яких проходив Великий кордон (Іспанія, Італія, Балкани, Угорщина, Румунія), степовий в Україні – найдовший. Цілком зрозуміло, що про держави й народи, котрі жили з обох боків межі, розповідали збережені й досі джерела (як західними, так і східними мовами). Ось тут і виникає незрозуміла ситуація: країна, на землях якої був зосереджений довжелезний відрізок Великого кордону, дуже рідко використовує матеріали, написані східними мовами, при вивченні своєї рідної, української історії. Справжня безпорадність нашої історіографії тут виявляється дуже рельєфно у порівнянні з досягненнями східного джерелознавства й археографії тих держав, по території яких навіть відносно недовгий час пролягали короткі ділянки цього кордону. Здобуткам югославського, болгарського, угорського, румунського сходознавства у справі публікації такого роду джерел можна позаздрити.

Нині вони – а їм належить важливе місце у джерельній базі історії України – використовуються зрідка, переважно на підставі застарілих перекладів ХІХ ст. і, майже як правило, без урахування оригінальних текстів. Не можна сказати, що така недооцінка та незвичайне нехтування ними завжди були характерні для вітчизняної історичної науки. В Україні неодноразово робилися спроби активізувати вивчення східних мов та відповідних джерел. Свого часу діяла Всеукраїнська наукова асоціація сходознавців, яка у 1926-1931 рр. у Харкові видавала власні періодичні видання («Бюлетень», журнали «Східний світ», «Червоний Схід»). Там існував і Український науково-дослідний інститут сходознавства (1930-1931 рр.). У Києві у складі Академії наук працювали такі комісії: Тюркологічна (мала власні видання 1930 р.), Близького Сходу та Єврейська історико-археографічна (у 1928-1929 рр. друкувала «Збірник праць»). У Всенародній бібліотеці України (нинішня ЦНБ) при Академії наук був відділ *Orientalia – Hebraica*. У вузах та на спеціальних курсах вивчали східні мови. У 1928 р. в Анкарі було

підписано українсько-турецьку конвенцію про спільне використання турецьких архівів турецькими й українськими дослідниками для виявлення матеріалів з історії України. Деякі наукові установи Києва й Харкова планували підготувати до друку ряд східних джерел. Але коли справа доходила до фінансування цих досліджень, науковцям відмовляли в асигнуваннях. Мовляв, тематика не актуальна. Конвенція не дала практичних наслідків. У 1931-1932 рр. наукові пошуки в галузі сходознавства взагалі припинилися. Більшість членів Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців було репресовано. У Львові до 1939 р. працювала сходознавча комісія Наукового товариства ім. Шевченка. У складі Львівського університету діяв Інститут сходознавства з дев'ятьма кафедрами (тоді там викладали 35 східних мов). Ці наукові центри зникли також безслідно. Довоєнний період існування українського сходознавства майже символічно завершується трагічною загибеллю у 1941 р. одного з найвидатніших радянських знавців цієї проблеми акад. А. Ю. Кримського.

Прагнення відновити орієнталістику в післявоєнні роки не дало результатів. У 1956 р. побачило світ останнє в Україні наукове видання східних джерел – книга ібн-Фадлана про подорож на Волгу в 921-922 рр., яку підготував А. П. Ковалівський. З ним, відомим представником «класичної школи» у сходознавстві, велися переговори про створення центру у складі Академії наук у Києві, але їх було зведено нанівець. У середині 1960-х рр. проведено галасливу кампанію обміну студентами із східними республіками, а в «Українському історичному журналі» (1965, № 6) надруковано, здавалося б, програмну статтю І. М. Бондаренка про стан і перспективи розвитку сходознавства в УРСР. Студенти, що повернулися в Україну, не змогли влаштуватися працювати за фахом, а перспективи лишилися як такі на папері. 1970 року в Інституті історії АН УРСР було створено спеціальний структурний відділ історії зарубіжних країн Сходу, співробітники якого мали займатися й дослідженням проблем джерелознавства. Він проіснував недовго. У 1988 р. було відкрито львівську філію Російського палестинського товариства, котра має намір, між іншим, вивчати східні джерела. Що з цього вийде – поки неясно. Нечисленні сходознавці (арабісти, іраністи, тюркологи, вірменісти), які працюють в Україні, публікують підготовлені ними матеріали переважно за межами республіки або навіть за кордоном. В УРСР інколи друкуються «журнальні варіанти» окремих перекладів джерел (наукова вартість їх обмежена). Ніхто не займається підготовкою кадрів спеціалістів. Видання матеріалів з історії України давно вже перемістилося до Москви, Ленінграда, Єревана, Казані. Ще більша їх кількість публікується у Варшаві, Будапешті, Бухаресті, Парижі, Стамбулі, Кембриджі (США). Співробітники цих центрів добилися помітних успіхів у справі опрацювання турецьких джерел XV–XVIII ст., зокрема з історії турецько-кримськотатарсько-українських взаємовідносин. Чимало публікацій європейських (А. Беннігсен, Ш. Лемерсьє-Келькеже, Н. Бельдічяну, І. Бельдічяну-Штейнгерр, Д. Десєв, Ж. Вейнштейн, М. Казаку та ін.) та американських (Г. Інальджик, А. Фішер, В. Остапчук, А. Рідльмаєр та ін.) учених з інтересом зустріли спеціалісти. Необхідно, зокрема, згадати два важливі збірники документів та їхніх регестів, а саме: підготовлене А. Беннігсеном, П.-Н. Боратовом, Д. Десєвом та Ш. Лемерсьє-Келькеже видання «Кримське ханство в архіві Музею палацу Топкапи» (*Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*) (Париж; Гаага, 1978, 457 с., з документами 1453-1750 рр.) та опрацьований М. Беріндеї та Ж. Вейнштейном том «Османська імперія і румунські країни 1544-1545 рр.

Дослідження і документи» (*L'Empire Ottoman et les pays roumains 1544-1545. Etude et documents*) (Париж; Кембридж (Масс.), 1987, 367 с.). Останній збірник започаткував серію «Дослідження османських документів про Україну та чорноморські країни» (*Studies in Ottoman Documents Pertaining to the Ukraine and the Black Sea Countries*), що виходить під редакцією відомого історика та сходознавця О. Прицака та егідою Інституту українознавства при Гарвардському університеті. Згідно з планом, відносинам між Молдавією й Волощиною, з одного боку, та причорноморським степом і Кримом, з іншого, у XVI ст. буде присвячений ще 2-й том, а українсько-турецьким стосункам у другій половині XVI ст. (виникнення Запорозької Січі та діяльність Дмитра Вишневецького) – 3–4-й томи. Наступним виданням серії має бути публікація митної книги Кафи за 1486-1490 рр., яку підготував до друку Г. Інальджик.

Важко навіть приблизно визначити коло й обсяг джерел східними мовами, котрі повинні потрапити у поле зору істориків України. За абсолютно поверховою оцінкою збереглося не менш як 900 матеріалів IX–XVIII ст. наративного типу (хроніки, історико-географічні трактати, подорожні мемуари, пам'ятні записи рукописів), які повністю або фрагментарно стосуються історії Київської Русі й України. До них треба додати понад 700 діловодних (судових, адміністративних, фінансових, метричних) книг, десятки тисяч документів і листів, близько 1000 пам'яток епіграфіки, десятки карт, в яких відобразилося минуле України, її зв'язки з країнами Сходу. Поступове опанування всього цього джерельного багатства значно змінить наші уявлення про важливі події, економічні й культурні контакти України зі Сходом. За походженням джерела можна поділити на три групи: 1) давньоруська й українська тематика в тих із них, що виникли за межами України та стосуються її зв'язків із Сходом; 2) писемні пам'ятки, складені в Україні в колоніях східних народів (передусім вірменів, євреїв, караїмів); 3) джерела з історії Кримського ханства, турецьких володінь у північно-західному Причорномор'ї, на Поділлі, Буковині. У мовному відношенні ці матеріали надзвичайно строкаті. Тут й індоєвропейські (вірменська, перська), тюркські (тюркі, кримськотатарська, турецька, вірмено-кипчацька), семітські (арабська, староєврейська) та інші мови.

Міркування про необхідність активізації досліджень, які мають особливу вагу для підготовки до видання східних джерел з історії України, були прихильно сприйняті учасниками археографічної наради, котра відбулася 6-8 грудня 1988 р. 20 січня 1989 р. на засіданні бюро Археографічної комісії АН УРСР під головуванням чл.-кор. АН УРСР П. С. Соханя було розглянуто конкретний план видання таких збірників, які нині вже підготовлені до друку або можуть бути опрацьовані у недалекому майбутньому. Протягом 1989-1994 рр. передбачається передати до академічного видавництва серію із семи збірників:

«Джерела до Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Єврейські хроніки». Переклад, передмова, примітки С. Я. Борового (Москва). 22 авт. арк.

«Хроніки вірменських громад Львова та Кам'яця-Подільського (XVI–XVII ст.)». Передмова, переклад з вірменської та вірмено-кипчацької мов, примітки Я. Р. Дашкевича (Львів), Е. Триярського (Варшава). 30 авт. арк.

«Написи караїмських кладовищ Криму, зібрані А. С. Фірковичем». Переклад Д. М. Гумуша (Севастополь). До видання підготував Я. Р. Дашкевич (Львів). 40 авт. арк.

«Документи вірменської громади Кам'яця-Подільського кінця XVI – початку XVII ст. кипчацькою мовою». Підготував до видання І. А. Абдуллін (Казань). 40 авт. арк.

«Павло Халебський. Подорож патріарха Макарія по Україні (1654-1656 рр.)». Передмова, переклад з арабської та коментарі Я. Є. Полотнюка (Львів). 40 авт. арк.

«Ярлики ханств Східної Європи XIV–XVI ст.» Підготовка текстів, переклад і дослідження М. А. Усманова (Казань). 30 авт. арк.

«Арабські джерела з історії Київської Русі IX–XII ст.» Передмова, переклад, примітки В. М. Бейліса, В. Г. Крюкова (Ворошиловград). 30 авт. арк.

Заголовки пропонованих видань говорять про актуальність їхньої тематики. Поряд з текстами, які вже друкувалися мовою оригіналу, а інколи й у перекладах (переважно надто застарілих, часто з неправильною інтерпретацією подій, географічних об'єктів), є джерела, котрі ніколи не публікувалися в перекладах (наприклад, частина вірменських та вірмено-кипчацьких хронік, написи караїмських кладовищ Криму) або взагалі невідомі науці (документи вірменської громади Кам'янця-Подільського, деякі ярлики ханств Східної Європи). П'ять томів друкуватимуться українською мовою, два (збірники, підготовлені тюркологами Казані) – російською. Довкола деяких джерел, готових до видання, десятиріччями точилася дискусія – про їхню автентичність, джерельну вартість і т. п. Часто вона (наприклад, навколо караїмських написів) скочувалася на позанаукові рейки, особливо тоді, коли її намагалися вести без знання або при поганому розумінні оригінальних текстів. Треба сподіватися, що публікація наукових перекладів допоможе прояснити не одне спірне питання. Є всі підстави вважати, що підібраний склад авторів-фахівців забезпечить потрібний рівень видань. Їм мають надати активну допомогу сходознавці Москви, Ленінграда, Єревана, які виступатимуть у ролі наукових редакторів та рецензентів. Йдеться, очевидно, не лише про співпрацю окремих спеціалістів, а й про підтримку таких наукових установ, як Інститут сходознавства АН СРСР у Москві, його відділення у Ленінграді, Інститут історії АН СРСР, Інститут давніх рукописів Матенадаран у Єревані та ін.

Перспектива продовження серії «Східні джерела з історії України» безпосередньо залежить від підготовки кадрів. Нині цілком ясно, що дослідники нашої республіки мусять вивчати історію середньовічного Криму¹. На порядку денному створення при Київському або Сімферопольському університетах тюркологічного центру, в якому вивчали б не лише сучасну кримськотатарську мову, а й ті різновиди мов тюркських, котрі вживалися в минулому як у Криму, на Степовій Україні, так і на українських землях, що входили до складу Османської імперії (чи у тюркомовних колоніях українських середньовічних міст). Йдеться про вивчення тюркі, кримськотатарської мови різних історичних періодів, турецької – т. зв. османської – літературної та ділової мови з характерними для неї значними вкрапленнями арабських та перських елементів, вірмено-кипчацької, а також караїмської. Є надія, що з виникненням такого навчально-наукового центру кардинально поліпшиться і стан підготовки істориків-тюркологів.

На майбутнє (після 1994 р.) заплановано ряд серйозних видань. До перспективного плану публікацій можна буде внести книгу вірменського суду у Львові за 1463-1564 рр., перський географічний трактат «Межі світу зі Сходу на Захід» з X ст., збірник реєстрів документів до історії вірменських колоній в Україні XIV–XVIII ст. Потрібно практикувати формування збірників вибраних найважливіших джерел типу «Україна в турецьких хроніках», «Кримськотатарські джерела з історії України». Сходознавці повинні

¹ Так, як античний Крим, котрий уже давно привернув увагу українських археологів.

взяти участь у підготовці двох фундаментальних археографічних видань «Українсько-татарські взаємовідносини XIII–XVIII ст.» та «Українсько-єврейські взаємовідносини», необхідність видання яких диктується не тільки науковими, а й політичними вимогами. Бажано поступово активізувати процес опрацювання довідкових видань: зведеного каталогу східних рукописів і документів, що зберігаються в бібліотеках, архівах, музеях УРСР, та східних джерел до історії України, котрі є у сховищах інших республік СРСР, бібліографічного покажчика опублікованої літератури про них. Необхідно підготувати посібник, в якому було б розглянуто східні джерела з історії України. Доцільно створити фонд їх мікрокопій. Дуже хотілося б, щоб такі джерела видавалися в основному в нас, а не за кордоном (у Франції, США та інших країнах). Але для того, щоб зламати зарубіжну монополію, треба докласти ще чимало зусиль (зрозуміло, не лише одних учасників програми видань «Східних джерел з історії України»).

Методика друкування східних джерел відрізняється від публікації матеріалів слов'янськими чи західноєвропейськими мовами – вона складніша. Готуючи *editio princeps* бажано дотримуватись оптимального варіанта: текст давати у факсиміле, з розшифрованою графікою оригіналу (вірменською, арабською, єврейською) або у транслітерації та в перекладі. Але й в інших випадках, коли йтиметься не про *editio princeps*, поряд з перекладами вміщуватимуться оригінальні тексти (факсиміле або транслітерації). Такий спосіб видання даватиме змогу спеціалістам перевірити правильність перекладу або запропонувати власний варіант. Серією праць зможуть користуватися як історики, так і мовознавці. Кожний том матиме повноцінний науковий апарат: джерелознавчо-історіографічно-текстологічну передмову, реальні та мовні примітки, допоміжні покажчики, бібліографію, іншомовні резюме.

Не применшуючи труднощів та складнощів, які стоять зараз і стоятимуть згодом на шляху здійснення проекту «Східні джерела з історії України», треба сказати, що найбільшу перешкоду, здається, вже подолано. Її сутність полягала у десятиріччями пропагованому стереотипі, що історію України можна писати і без східних джерел.

Публікується за виданням: Дашкевич Я. Р. Східні джерела з історії України: проблеми видання // Український історичний журнал. – К., 1989. – № 11. – С. 149-152. Див. також: Дашкевич Я. Р. Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. республік. наради (грудень 1988 р.). – К., 1988. – С. 62-64.

ТЮРКСКИЕ ИСТОЧНИКИ ОБ УКРАИНЕ XVI–XVIII ВВ.: АКТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПУБЛИКАЦИЙ¹

Возможно, это звучит как парадокс, но и в прямом и в переносном смысле к источникам всегда нужно идти против течения. Мы исходим из собственной исследовательской практики. Дело не только в том, что очень часто тяжело «докопаться» до источника той или иной идеи, гипотезы – кто впервые их высказал и оформил; еще труднее бывает подвести источниковую базу под собственную концепцию. В последние десятилетия сложился, к сожалению, порочный стереотип – мы чаще повторяем источниковый материал, заимствованный у других авторов, наших предшественников, чем пытаемся сами углубиться в источник и тщательно проверить его показания. Это нежелание двигаться против течения, по направлению к источнику, охватило многие области гуманитарных наук: языкознание, литературоведение, а в наибольшей степени, пожалуй, историю и сопредельные науки.

В настоящее время, по крайней мере на Украине, как реакция на антинаучные методы работы без источников – лингвистических, литературоведческих, фольклорных, исторических – возникло довольно мощное течение в здоровой научной среде, вылившееся, впрочем, в движение более широких кругов общественности, которое можно охарактеризовать краткой латинской формулой *ad fontes* – к источникам.

Вот главные, на наш взгляд, этапы «борьбы за источники» на Украине: в 1987 г. была формально возобновлена деятельность Археографической комиссии Академии наук УССР², призванной возглавить и координировать издание всех разновидностей источников – лингвистических, литературных, исторических, философских, историко-культурных, подготовка которых осуществляется как в академических (институты языкознания, литературы, философии, истории), так и во внеакадемических (Киевский университет, архивы Киева и Львова) учреждениях. В декабре 1988 г. в Киеве состоялось представительное по составу – и бурное по своему течению – республиканское совещание «Украинская археография: современное состояние и перспективы развития», на котором автором данной статьи был представлен проект коллективного издания серии восточных (включая тюркские) источников по истории Украины³. В январе 1989 г. в Киеве состоялось заседание Археографической комиссии, на котором проект в основном был утвержден. В 1990 г. увидит свет первый том серии, рассчитанной пока на семь томов (один-два тома на протяжении ближайших пяти лет). Предполагается издание источников на арабском, персидском, древнееврейском, армянском и, конечно, на тюркских языках. В данном сообщении мы остановимся на тюркоязычных источниках. Предварительно, однако, необходимо отметить, что, несмотря на значи-

¹ Доклад прочитан на XV пленарном заседании Советского комитета тюркологов (Уфа, 1989 г.).

² Тодійчук О. В. Відновлення діяльності Археографічної комісії АН УРСР // Український історичний журнал. – К., 1988. – № 9. – С. 155-156.

³ Дашкевич Я. Р. Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. республік. наради (грудень 1988 р.). – К., 1988. – С. 62-64.

тельные трудности и стену непонимания (или нежелания), на которую довольно часто приходится наталкиваться, вопрос об издании источников, включая восточные, в принципе решен положительно. Лучшее тому свидетельство – решение президиума Академии в Киеве выделить на издание источников в 1990 г. 350 печатных листов, а это объем, о котором несколько лет тому назад можно было только мечтать.

В дальнейшем мы коснемся следующих вопросов:

1) о традициях (или – отсутствии традиций) тюркского источниковедения на Украине;

2) об издании тюркских источников об Украине, усилившемся особенно за рубежом в последнее двадцатилетие;

3) о киевской серии восточных источников, обращая при этом главное внимание на издание тюркоязычных источников, а также некоторых других источников, тесно соприкасающихся с культурой и историей тюркских народов;

4) о лингвистических принципах предпринимаемых изданий.

Еще один парадокс. Мы придерживаемся мнения о существовании т. наз. Большой границы – границы между европейскими и неевропейскими цивилизациями, проходящей по всему земному шару и меняющей свою конфигурацию в различные эпохи. На Украине Большая граница фактически воплотилась в степной границе, не исчезавшей на протяжении многих веков, отделяя мир Европы от мира Азии. В различные периоды средневековья и нового времени эта граница на Украине тянулась на протяжении 800–1200 км. Из всех западных и южноевропейских стран, по территории которых она проходила (Испании, Италии, Балкан, Венгрии, Румынии), степная граница Украины самая длинная. Понятно, что о странах и народах по обе стороны границы создавались и частично сохранились до сих пор источники – как на западных, так и на восточных языках. Возникает странная ситуация: страна, по территории которой пролегает самый длинный отрезок Большой границы, очень редко использует восточные язычные, и в первую очередь тюркоязычные, источники при изучении своего родного языка, фольклора, литературы, истории. Беспомощность украинских гуманитарных наук в обращении с тюркскими источниками отчетливо проявляется на фоне достижений восточного источниковедения и археологии тех стран, по территории которых пролегали даже короткие участки Большой границы. Достижения югославской, болгарской, венгерской, румынской, польской тюркологии в области публикации и использования восточных источников значительны и могут являться предметом легко понятной зависти. В наше время тюркские источники, занимающие важное место в источниковой базе украиноведения, используются редко, в большинстве случаев на основании устаревших переводов XIX в., и почти как правило, без учета оригинальных текстов.

Нельзя сказать, что лучшие представители украинской науки не понимали создавшегося ненормального положения. Более ста лет тому назад крупный украинский этнолог и общественный деятель М. П. Драгоманов писал: «Наши предки в течение тысячелетия (если начать счет только со времен появления у нас письменности) то воевали с народами турецкого племени, то дружили с ними: женились, перемешивались в колонизации, менялись национальностями и т. п. Вследствие этого и культурно-бытовое взаимодействие между нашим народом и тюрками должно быть немалое. Но что мы знаем об этом взаимодействии? Где не только уяснительные работы об этом взаимодействии, но даже приступы к ним, собрания материалов, кроме некоторых

сображений о турецких словах в нашем языке?»⁴. За прошедшее столетие мы, однако, ушли недалеко. Если в дореволюционное время это положение можно было объяснить отсутствием украинской государственности и сосредоточением востоковедения в Петербурге, Москве, Казани, а также (по отношению к западноукраинским землям) в Вене, то после революции ситуация должна была перемениться.

Действительно, тогда и на Восточной, и на Западной Украине неоднократно делались попытки активизировать изучение тюркских языков и написанных на них источников⁵. Всеукраинская научная ассоциация востоковедения⁶ в 1926-1931 гг. издавала в Харькове собственные периодические издания – «Бюллетень», журналы «Східний світ», «Червоний Схід», в которых тюркологическая тематика нашла широкое отражение⁷, проводила научные съезды, из которых второй был особенно насыщен тюркологической источниковедческой проблематикой⁸. В Харькове короткое время существовал Украинский научно-исследовательский институт востоковедения (1930-1931 гг.). Наиболее видным тюркологом харьковского центра являлся В. В. Дубровский (1897-1966)⁹. В Киеве, в составе Академии наук, под руководством выдающегося востоковеда акад. А. Крымского¹⁰ работала Тюркологическая комиссия (1929-1930 гг., с собственными изданиями); именно в ее составе начинал свой путь Т. И. Грунин (1898-1970), автор первого в советской тюркологии украинского учебника турецкого языка на латинской основе – 1930 г. В Харькове в Украинском техникуме востоковедения и восточных языков (1926-1932 гг., сначала – курсы восточных языков) существовало турецкое отделение¹¹. В 1928 г. в Анкаре была подписана украинско-турецкая конвенция

⁴ Драганинов М. П. Турецкие анекдоты в украинской народной словесности // Киевская старина. – К., 1886. – Т. 14. – № 2. – С. 209.

⁵ Ср. обзор украинской тюркологии в статье: Pritsak O. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // Oriens. – Leiden. 1953. – Vol. 6. – № 2. – S. 266-298.

⁶ Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства 1926-1929 / Під ред. О. Гладстерна. – Харків, 1929; Ковалівський А. П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках // Антологія літератур Сходу. – Харків, 1961. – С. 82-92; Черніков І. Ф. Радянсько-турецькі відносини у 1923-1935 роках. – К., 1962. – С. 105-109; Його ж. Дружня підтримка і співробітництво: Українська РСР у відносинах Радянського Союзу з країнами Близького і Середнього Сходу (1922-1939). – К., 1973. – С. 46-49, 52-54, 81-83.

⁷ Лвишиц Р. С., Надель Х. С. Систематичний покажчик до журналу «Східний світ» – «Червоний Схід» (1927-1931) / Вступ. ст. А. П. Ковалівського. – Харків, 1964; Дмитрієнко М. Ф. Журнал «Східний світ» (1927-1931 рр.): Історіографічний огляд // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1969. – Вип. 2. – С. 189-198.

⁸ Синявський А. Взаємини України зі Сходом у минулому й сучасному на II Всеукраїнському сходознавчому з'їзді // Україна. – К., 1930. – Кн. 39. – С. 220-222; Його ж. Другий Всеукраїнський сходознавчий з'їзд // Нові шляхи. – Львів, 1930. – Т. 5. – № 2. – С. 337-339.

⁹ Дубровський В. Про вивчення взаємин України з Туреччиною в другій половині XVII ст. // Східний світ. – Харків, 1928. – № 5. – С. 172-183; Його ж. Україна і Крим в історичних взаєминах. – Майнц: Кафель, 1946; Dubrovskiy V. Türk Kirima dair tarihi kaynak ve araştırmalar // Dergi. – München. 1956. – S. 4, 53-76; Його ж. Богдан Хмельницький і Туреччина. – Харків, 1939 // Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1319. – 207 арк.: Його ж. Україна і Крим в історичних взаєминах // Там само. – Спр. 1321. – 106 арк.

¹⁰ См. перечень его тюркологических работ в: Деркач Н. М., Исаева Н. М., Мартиненко Т. М., Скокан К. І. А. Ю. Крымский. Библиографічний покажчик (1889-1971). – К., 1972.

¹¹ Даниленко О. Український технікум сходознавства та східних мов // Червоний Схід. – Харків, 1931. – № 1-2 (16-17).

об использовании турецких архивов совместно с украинскими и турецкими специалистами. В соответствии с этим в Стамбуле и Харькове были созданы Комиссии для изучения истории украинско-турецких взаимоотношений¹². Киев и Харьков посещали турецкие историки. В ряде научных учреждений этих городов планировалось изучение и подготовка к печати восточных источников. Однако, когда дело дошло до финансирования исследований, учреждениям отказывали в ассигнованиях якобы из-за неактуальности тематики. Как писал в 1930 г. крупнейший украинский историк акад. М. С. Грушевский, «и Харьковский институт востоковедения, и киевская академическая Тюркологическая комиссия до сих пор не имеют средств на организацию работ в направлении систематического изучения турецких источников и изучения украинско-турецко-татарских отношений в прошлом»¹³. Украинско-турецкая научная конвенция реализована не была. Намеченные к созданию в Харькове Украинское научное общество изучения Крыма и Комиссия для изучения татарского Крыма (последняя в составе Всеукраинской научной ассоциации востоковедения)¹⁴ так и не успели развернуть работу. В 1931–1932 гг. на Советской Украине деятельность в области тюркологии вообще прекратилась. Большинство членов Всеукраинской научной ассоциации востоковедения было репрессировано. Планируемый к созданию учебный Востоковедческий институт в Харькове открыт не был. На Западной Украине, во Львове, с 1929 по 1939 г. действовала Востоковедческая комиссия Научного общества им. Шевченко, которое играло роль локальной Академии наук. В составе Львовского университета действовал Институт востоковедения с девятью кафедрами¹⁵; в 1938 г. в университете преподавали 35 восточных языков, в т. ч. турецкий, азербайджанский, крымскотатарский. Из этой среды вышел выдающийся востоковед О. Прицак¹⁶; другой украинский тюрколог Е. Завалинский издал накануне Второй мировой войны сборник фрагментов турецких хроник по истории Украины XV–XVI вв.¹⁷ Львовские центры исчезли бесследно.

Несколько слов о тюркологии в Крыму. Неоднократно менявшее свое название отделение восточных языков (с тюрко-татарским разрядом) Таврического университета, в дальнейшем отделение татарского языка и культуры Крымского пединститута, было образовано в 1920 г.¹⁸ Отделение претерпело ряд реорганизаций, но в настоящий

¹² Протокол засідання Комісії для вивчення історії українсько-турецьких взаємин // Східний світ. – Харків, 1930. – № 10–11. – С. 380–382.

¹³ Грушевський М. З приводу листування Б. Хмельницького з Отоманською Портою // Україна. – К., 1930. – Кн. 42. – С. 7.

¹⁴ II Всеукраїнський сходознавчий з'їзд: Попередній звіт // Східний світ. – Харків, 1930. – № 10–11. – С. 377–378.

¹⁵ Полотнюк Я. Сходознавство в нашому університеті // За радянську науку. – Львів, 1987. – 2 червня. – № 20.

¹⁶ Hajda L. A. The bibliography of Omeljan Pritsak // Eucharisterion / Essays presented to O. Pritsak on his Sixtieth Birthday... – Cambridge, Mass., 1979–1980. – Pt. 1. – P. 7–50. – (Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 3–4).

¹⁷ Zawaliński E. Polska w kronikach tureckich XV–XVI ww. – Stryj, 1938. – (Collectanea Orientalia. – № 14). (Текст диссертации Завалинского под этим же названием хранится в Львовском областном государственном архиве (Ф. 26. – Оп. 4. – Спр. 262)). Ejustd. Zbiory tureckich dokumentow w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie // Rocznik Orientalistyczny. – Lwów, 1939. – Т. 14. – С. 113–135; Його ж. Турецькі джерела до історії України // Соборна Україна. – Париж, 1947. – Кн. 1 (січень), 2 (квітень).

¹⁸ Доклад об учреждении отделения восточных языков при историко-филологическом факультете Таврического университета // Известия Таврического университета. – Симферополь, 1920. – Кн. 2. –

центр крымской тюркологии превратился созданный в 1921 г. в составе университета кабинет востоковедения¹⁹, возглавлявшийся видным тюркологом-практиком В. И. Филоненко (1884-1977)²⁰. Другое учреждение – Крымский научно-исследовательский институт. Он просуществовал примерно 7 лет, но так и не развернул тюркологическую работу в области источниковедения. В 1935 г. и институт, и отделение татарского языка и литературы пединститута были разгромлены²¹; видные тюркологи Б. Чобан-заде, Г. Айваз, О. Акчокраклы²², а также Я. Кемаль²³ – репрессированы. Судьба коллекции кабинета востоковедения, в которой хранились крымскотатарские рукописи и ярлыки, а также других крымских тюркских собраний сложилась печально. Их остатки были вывезены в Москву и Ленинград²⁴. Довоенный период украинской тюркологии, так и не использовавшей свои потенциальные возможности, символически закончился гибелью в 1941 г. одного из виднейших востоковедов того времени акад. А. Крымского, неизвестно умершего во время этапирования заключенных²⁵. Определенное внимание тюркологической тематике уделял организованный в эмиграции (в Варшаве) Украинский черноморский институт, издавший ценное библиографическое пособие по Турции²⁶.

Попытки восстановить украинскую тюркологию в послевоенные годы не увенчались успехом. Проект создания академического востоковедческого центра в Киеве,

С. 41-43: Крымский педагогический институт имени М. В. Фрунзе 1918-1928. – Симферополь. 1928. – С. 6.

¹⁹ Крымский педагогический институт имени М. В. Фрунзе... – С. 272-278.

²⁰ Библиографический словарь отечественных тюркологов: Дооктябрьский период / Под ред. и с введ. А. Н. Кононова. – М., 1974. – С. 277-278. (Библиография работ Филоненко не публиковалась).

²¹ Fisher A. W. Crimean Tatars. – Stanford, Cal., 1978. – P. 145-147.

²² Ср. обзоры источников: Акчокраклы О. А. Татарские документы XV–XIX вв., хранящиеся в Централархиве Крымской АССР // Бюллетень ЦАУ Крымской АССР. – Симферополь. 1931. – № 3. – С. 13-19; *Его же*. Крымско-татарские и турецкие исторические документы XVI–XIX вв., вновь поступившие в Крымский Централархив // Там же. – 1932. – № 2. – С. 12-18.

²³ Написанная на основании источников и с присоединением их текстов работа была уничтожена после издания. По-видимому, не сохранился ни один экземпляр. См.: Кемаль Я. Документальна історія цехів в Кримському ханстві. – К., 1931.

²⁴ В Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР были перевезены остатки татарских и турецких документов бывшего Центрального архива Крымской АССР. О других вывезенных из Крыма коллекциях см.: Кобрин В. Б., Кудряцев И. М. Собрание Симферопольского педагогического института им. М. В. Фрунзе (Ф. 445) // Записки Отдела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина. – М., 1965. – Т. 27. – С. 191-204; Васильева О. В., Лебедев В. В. Бахчисарайское собрание восточных рукописей // Источники по истории отечественной культуры в собраниях и архивах Отдела рукописей и редких книг Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина: Сб. науч. трудов. – Ленинград. 1983. – С. 131-139. В ленинградской публичной библиотеке находятся также до сих пор не описанные 124 делопроизводственные книги из архива Крымского ханства, хранившиеся в губернском архиве в Симферополе и до революции перевезенные в Петербург: *Иностранцев К. А.* В нынешнем году появились газетные и журнальные сообщения... // Записки Восточного отделения имп. Русского археологического общества. – СПб., 1908. – Т. 18. – Вып. 4. – С. XVIII; Spuler B. *Bāghçe Sarāy* // The Encyclopaedia of Islam. New edition. – Leiden; London, 1958. – Vol. I. – Fasc. 14. – S. 893.

²⁵ О гибели Крымского см.: Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський? // Наука і культура. Україна. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 194.

²⁶ Биковський Л. Туреччина: Бібліографічні матеріали. – Варшава, 1940. – (Український чорноморський інститут. – № 2). В условиях войны пособие было издано тиражом всего 100 экз.

который должен был возглавить крупный харьковский ученый А. П. Коваливский²⁷, практического воплощения не получил. В середине 60-х годов была проведена кампания обмена студентами Украины и восточных республик, но кадры, обученные на практике тюркским языкам, так и не были включены в научную работу. Выдвигались другие, также не осуществленные проекты активизации тюркологических исследований²⁸. В 1970 г. в киевском Институте истории был создан структурный отдел истории зарубежных стран Востока, который должен был заниматься источниковедением. Отдел просуществовал недолго. Немногочисленные востоковеды, и среди них тюркологи, работающие на Украине, печатают подготовленные ими источники за пределами республики или страны²⁹. К тому же публикаторские их возможности гораздо ниже потенциальных научных. Делаются кое-какие попытки преодолеть сложившийся порочный стереотип, согласно которому украиноведением можно заниматься и без обращения к тюркологии (анекдотичным представляется, например, тот факт, что даже сейчас работа над многотомным «Етимологічним словником» украинского языка ведется без тюрколога в составе авторского коллектива). В 1988 г. во Львове была предпринята попытка открыть отделение Российского палестинского общества, в 1989 г. в Чернигове декларировано возрождение Всеукраинской ассоциации востоковедения. Вынужденные – в полном смысле этого слова – сдвиги намечаются в связи с усиливающимся возвращением крымских татар на свою родину. Как известно, на протяжении десятилетий крымскотатарские письменные источники можно было изучать только в закамуфлированном виде (например, работы М. А. Усманова). Издание русскоязычного трехтомника Эвлии Челеби (Книга путешествия. – М., 1961–1983) без описания Крыма наглядно демонстрирует отношение к крымской проблематике официальной идеологии. В настоящее время в Крыму возобновляется факультативное изучение крымскотатарского языка в начальных и средних школах (в Киеве оперативно был издан словарь и два пособия, подготовленные А. Н. Гаркавцем), но уровень преподавания оставляет желать лучшего. Автором статьи был выдвинут проект создания тюркологического центра учебно-исследовательского типа на базе Симферопольского или Киевского университетов. Предполагается создать центр, в котором изучался бы не только современный крымскотатарский, но и другие тюркские языки, употреблявшиеся в прошлом как в Крыму, в степной Украине, на тех землях, которые входили в состав Османской империи, так и в тюркоязычных колониях украинских городов (речь идет об изучении тюрки, крымскотатарского, турецкого, гагаузского, караимского и армяно-кыпчакского языков).

Теперь об издании источников. В течение последних десятилетий отдельные тюркские источники или же источниковедческие исследования, имеющие точки соприкосновения с Украиной и Крымом, издавались в Казани, Баку, Ереване (это преимущественно армяно-кыпчакские тексты), а также в Москве и Ленинграде (исследования

²⁷ Арабист А. П. Коваливский являлся также квалифицированным тюркологом. См.: *Надель Х. С., Ставiнська Р. А.* Андрій Петрович Ковалівський: Біобібліографія / Вступ. ст. Я. Дашкевича. – Харків, 1966.

²⁸ *Бондаренко І. М.* Стан і перспективи розвитку сходознавства на Україні // Український історичний журнал. – К., 1965. – № 6. – С. 146–148.

²⁹ Ср. издания источников на армяно-кыпчакском: *Дашкевич Я. Р.* Армяно-кыпчакский язык: Библиография литературы 1802–1977 // *Rocznik Orientalistyczny*. – Warszawa, 1979. – Т. 40. – Zesz. 2. – S. 79–86.

по золотоординским и более поздним ярлыкам, а также по некоторым нарративным источникам). Гораздо больше тюркских источников, связанных с Украиной, публиковалось за границей – в Варшаве, Будапеште, Бухаресте или же в Париже, Стамбуле³⁰, Кембридже (США) и других западных научных центрах. Особенно заметны достижения этих центров в использовании турецких архивных источников XV–XVIII вв. по истории турецко-крымскотатарско-украинских взаимоотношений³¹. Много публикаций как европейских ученых (мы имеем в виду работы недавно умершего А. Беннигсена³², а также Ш. Лемерсье-Келькеже, Н. Бельдичяну, И. Бельдичяну-Штейнгерр, Д. Десева, Ж. Вейнштейна, М. Казаку и др.; с ними работают турецкие источниковеды Е. и Т. Гекбилчин; к парижской группе исследователей стамбульских архивов недавно присоединился испанский историк И. А. де Бовес Ибарра)³³, так и их американских

³⁰ *Gökyay O. S. Kamanîçe muhafızlarının çektiği // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi / Ord. Prof. İ. Hakki Uzunçarşılı Hâtıra Sayısı. – İstanbul, 1979. – S. 281-298.*

³¹ Ср. обзоры: *Lemerrier-Quelquejay Ch. Les bibliothèques et les archives de Turquie en tout que source de documents sur l'histoire de Russie // Cahiers du Monde russe et soviétique. – Paris, 1964. – Vol. 6. – Fasc. 1. – S. 105-140; Рейхман Я. Турецькі архіви і їх значення для дослідження історії України // Архіви України. – К., 1966. – № 4. – С. 11-16; Fisher A. Ottoman Sources for a Study of Kefe Vilayet: The Maliyedem müdevver fond in the Başbakanlık Arşivi in İstanbul // Cahiers du Monde russe et soviétique. – Paris, 1978. – Vol. 19. – Fasc. 1. – S. 191-205; Ejud. Sources and Perspectives for the Study of Ottoman-Russian Relations in the Black Sea Region // International Journal of Turkish Studies. – 1980. – Vol. 1. – № 2. – S. 77-84.*

³² *Principaux travaux d' A. Bennigsen // Passé turco-tatar – présent soviétique: Études offertes à Alexandre Bennigsen. – Louvain: Paris, 1986. – S. 11-16.*

³³ Например. публикации документов (часто с факсимиле) или изложение их содержания с глоссами, языковедческим и текстологическим комментарием и другим научным аппаратом: *Beldiceanu N. Kilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans // Revue des Études islamiques. – Paris, 1968. – Vol. 36. – Fasc. 2. – S. 215-262; Ejud. La Moldavie Ottomane à la fin du XV^e siècle et au début du XVI^e siècle // Ibid. – 1969. – Vol. 35. – S. 239-266; Gökbilgin Ö., Desai D. Le Khanat de Crimée et les campagnes militaires de l'Empire Ottoman, fin du XVII^e – début du XVIII^e siècle (1687-1736) // Cahiers du Monde russe et soviétique. – Paris, 1969. – Vol. 11. – Fasc. 1. – S. 100-117; Gökbilgin T. L'expédition ottomane contre Astrakhan en 1569 // Ibid. – 1970. – Vol. 11. – Fasc. 1. – S. 118-123; Lemerrier-Quelquejay Ch. Les relations entre la Porte Ottomane et les Cosaques Zaporogues au milieu du XVII^e siècle: Une lettre inédite de Bohdan Hmelnickij au Padichakh ottoman // Ibid. – 1970. – Vol. 11. – Fasc. 3. – S. 454-461; Ejud. Les Khanats de Kazan et de Crimée face à la Moscou en 1521 d'après un document inédit des Archives du Musée du Palais de Topkapı // Ibid. – 1971. – Vol. 12. – Fasc. 4. – S. 480-490; Bennigsen A., Lemerrier-Quelquejay Ch. Le Khanat de Crimée au début du XVI^e siècle: De la tradition mongole à la suzeraineté ottoman d'après un document inédit des Archives ottomanes // Ibid. – 1972. – Vol. 13. – Fasc. 3. – S. 321-337; Berindei M. Le problème des «Cosaques» dans la seconde moitié du XVI^e siècle. A propos de la révolte de Ioan Vodă, voievode de Moldavie // Ibid. – 1972. – Vol. 13. – Fasc. 3. – S. 338-367; Beldiceanu N., Beldiceanu-Steinherr I. Déportation et pêche à Kilia entre 1484 et 1508 // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London. – 1975. – Vol. 38. – S. 40-50; Berindei M., Veinstein G. Règlements de Süleyman I^{er} concernant le livâ de Kefe // Cahiers du Monde russe et soviétique. – Paris, 1975. – Vol. 16. – Fasc. 1. – S. 57-104; Ejud. La présence ottomane au sud de la Crimée et en mer d'Azov dans la première moitié du XVI^e siècle // Ibid. – 1979. – Vol. 20. – Fasc. 3-4. – S. 389-465; Beldiceanu-Steinherr I., Berindei M., Veinstein G. Le Crimée Ottomane et l'institution du «timâr» // Annali dell' Instituto Orientale di Napoli. – 1979. – Vol. 39 (N. S. 29). – Fasc. 4. – S. 523-562, tab. I-XIV; Berindei M., Veinstein G. Règlement fiscaux et fiscalité de la province de Bender Aqkerman 1570 // Cahiers du Monde russe et soviétique. – Paris, 1981. – Vol. 22. – Fasc. 2-3. – S. 251-328; Beldiceanu N., Bacqué-Grammont J.-L., Cazacu M. Recherches sur les Ottomans et la Moldavie Ponto-Danubienne entre 1484 et 1520 // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London. – 1982. – Vol. 45. – Part 1. – S. 48-66.*

коллег (Х. Инальджыка, А. Фишера, В. Остапчука, А. Ридльмаера³⁴ и др.) получило признание специалистов. Необходимо, в частности, обратить внимание на два важных собрания документов и их регестов, а именно подготовленное А. Беннигсенем, П.-Н. Боратавом, Д. Десевым и Ш. Лемерсье-Келькеже издание «Крымское ханство в Архиве Музея дворца Топкапы» (Париж; Гаага, 1978. – 457 с.), включающее документы 1453-1790 гг.³⁵ и подготовленный М. Бериндеи и Ж. Вейнштейном том «Османская империя и румынские страны 1544-1545 гг. Исследования и документы» (Париж; Кембридж, Масс., 1987. – 367 с.)³⁶. Второй сборник открывает серию «Изучение османских документов об Украине и черноморских странах», издающуюся под редакцией известного тюрколога О. Прицака под эгидой Украинского исследовательского института при Гарвардском университете. В соответствии с планом редактора, взаимоотношения между Молдавией и Валахией, с одной стороны, и турецко-татарским Причерноморьем (включая Крым), с другой стороны, в XVI в. будет посвящен еще 2-й том серии; 3-й и 4-й тома будут посвящены украинско-турецким взаимоотношениям во второй половине XVI в. (возникновению Запорожской Сечи и деятельности одного из первых ее организаторов князя Д. Вишневецкого). Кроме этого, в «Гарвардской серии украинских исследований» в ближайшее время увидит свет публикация таможенной книги Кафы за 1487-1490 гг., подготовленной к печати Х. Инальджыком³⁷. Таким образом, на протяжении 70–80-х годов благодаря усилиям зарубежных тюркологов были введены в научный оборот сотни турецко-османских документов преимущественно XVI–XVIII вв., которые должны послужить основанием не только для исторических, но и лингвистических исследований. Среди этих документов имеется довольно значительный корпус текстов, составленных на турецком языке в турецких областях Северного Причерноморья (включая Южный Крым), а также тексты на смешанном крымскотатарско-турецком языке. Значение их для раскрытия характера крымского извода османского языка, его влияния на письменный крымскотатарский язык (в его различных ареалах) периода существования Крымского ханства – огромно.

Несколько слов о киевской серии восточных, в частности тюркских источников. Из семи подготовленных илиготавливаемых томов (среди них источники на арабском – по истории Киевской Руси IX–XII вв. и новый перевод «украинской» части мемуаров Павла Алеппского, на древнееврейском – хроники периода Богдана Хмельницкого и надписи караимских кладбищ Крыма) три посвящены тюркоязычным источникам. Это «Хроники армянских общин Львова и Каменца-Подольского XVI–XVII вв.»

³⁴ Riedlmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Hmel'nyč'kyj and the Porte. A Document from the Ottoman Archives // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1984. – Vol. 8. – № 3-4. – S. 454-473; Ostapchuk V. Five Documents from the Topkapı Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea Against the Cossacks (1639) // Journal of the Turkish Studies. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 11. – S. 49-104.

³⁵ Bennigsen A., Boratav P. N., Desai D., Lemercier-Quelquejay Ch. Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. – Paris: The Hague, 1978. Cp.: Ostapchuk V. The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı: New Sources for the History of the Black Sea Basin // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1984. – Vol. 6. – № 4. – S. 500-528.

³⁶ Berindei M., Veinstein G. L'Empire Ottoman et les pays roumains 1544-1545: Étude et documents. – Paris: Cambridge, Mass., 1987. – (Documents et recherches sur le monde byzantine, néohellénique et balkanique. 14. Studies in Ottoman Documents Pertaining to the Ukraine and the Black Sea Countries. – 1).

³⁷ Inalcik H. The Customs Register of Caffa Dated 1487-1490 A. D. – Cambridge, Mass. (в печати).

(на кыпчакском), подготовленные Э. Трыярским (Варшава) и автором статьи (30 печ. л.); «Документы армянских общин Каменца-Подольского конца XVI – начала XVIII вв.» (на кыпчакском), подготовленные И. Абдуллиным (Казань; три года назад на Нальчикском пленуме рецензировалась эта эдиция³⁸, ранее, в Чебоксарах, уже получившая положительную оценку тюркологической общественности) (40 печ. л.); «Ярлыки ханств Восточной Европы XIV–XVI вв.», подготовленные М. Усмановым (Казань) (30 печ. л.).

Предполагается в этой же серии переиздать давний сборник крымскотатарских документов В. В. Вельяминова-Зернова и Х. Фаизханова³⁹, изданных в свое время без перевода и комментария, ввиду тяжелой болезни первого из составителей и смерти второго. Подготовит это издание американский тюрколог В. Остапчук, ученик Х. Инальджыка и О. Прицака.

Важную роль для тюркологических исследований будет иметь переиздание надписей караимских кладбищ Крыма, собранных в свое время А. Фирковичем⁴⁰. Как известно, вокруг этих надписей выросла огромная по объему и страстная по накалу дискуссионная литература, а само издание давно превратилось в уникам, не говоря уже о том, что оно доступно только семитологам. Этот том подготовлен к изданию покойным караимоведом Д. Гумушем и отредактирован автором статьи (40 печ. л.).

К серии примыкают два издания: «Памятники армянской письменности на Украине XVI–XVIII вв. из собраний Польши, Англии, Франции, Италии: Каталог» (30 печ. л.) – готовится к печати А. Н. Гаркавцем; «Тюркские народы в древнерусских источниках: В 2 ч.» (60 печ. л.) – корпус «Ruthenoturcica», проект которого опубликован⁴¹.

О дальнейших планах говорить трудно, но нужно подчеркнуть, что украинской науке необходимы сборники избранных источников типа «Украина в турецких хрониках», «Крымскотатарские источники по истории Украины». Тюркологи должны принять участие в подготовке фундаментального археографического труда «Украинскотатарские взаимоотношения XIII–XVIII вв.», создание которого диктуется не только научными, но и политическими соображениями, в частности тем вниманием, которое в наше время уделяется изучению межнациональных отношений. Не хотелось бы, чтобы все эти слова звучали как пустое прожектерство. Это долгосрочная программа, для осуществления которой имеются научные силы, но дальнейшее развитие публикаторской работы, конечно, будет зависеть от положительного решения о создании на Украине тюркологического учебно-исследовательского центра.

Серия восточных источников не ограничивается узкотерриториально Украиной, тем более в ее современных границах. В издательские планы включены также источники по сопредельным территориям или же источники, только косвенно соприкасающиеся с различными аспектами украиноведения. Как кажется, научная общественность

³⁸ *Благова Г. Ф.* Двенадцатое пленарное заседание Советского комитета тюркологов // Советская тюркология. – 1986. – № 3. – С. 92; Резолюция XII пленума Советского комитета тюркологов (Нальчик, 14 мая 1986 г.). – Нальчик, 1986. – С. 101.

³⁹ *Вельяминов-Зернов В. В.* [Фаизханов Х.]. Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные из Московского главного архива Министерства иностранных дел. – СПб., 1864.

⁴⁰ *Фиркович А.* Сефер Авнэ-зикарон: Сборник надгробных еврейских надписей на Крымском полуострове. – Вильна, 1872.

⁴¹ *Дашкевич Я. Р.* О создании корпуса древнерусских сообщений, посвященных тюркским народам // Советская тюркология. – 1984. – № 6. – С. 61–68.

Украины постепенно свыкается с мыслью, что киевской Академии наук придется заниматься прошлым Крыма не только античной эпохи (для чего делается очень много), но также и периодов Золотой Орды и Крымского ханства. По крайней мере, эта мысль не натолкнулась до сих пор на открытое сопротивление.

Как мыслится – и как реализуется – издание серии? Здесь необходимо хотя бы частично коснуться столь важного вопроса, как языковедческие аспекты публикаций тюркоязычных источников.

Во-первых, это, как правило, издание в одном томе оригинальных и переводных текстов. Предполагается издавать тюркские тексты в факсимиле, в научной транслитерации и в переводе. Процентное соотношение факсимильных и транслитерированных текстов решается на материале каждого конкретного тома. Хотелось бы верить, что в ряде случаев удастся сохранить оптимальный вариант: факсимиле + транслитерация + перевод. Особенно это касается *editio princeps* источников: в этих случаях желательно и факсимиле, и расшифровка графикой оригинала (арабской, армянской) или же транслитерация. Только такой тип издания дает возможность специалистам проверить правильность прочтения оригинала, удовлетворительность перевода или предложить собственный вариант расшифровки оригинала и интерпретации текста. Главное требование к транслитерированным текстам (издатели серии не настаивают на единой для всех случаев системе, выбор во многом зависит от ученого, подготовляющего издание) – возможность на их основании четко реконструировать графику оригинала и наряду с этим отсутствие графической вычурности, создающей технические сложности при наборе. Публикуемые тексты должны стать достоверным источником как для языковедческих, так и для исторических, историко-культурных и других исследований. Серия издается на украинском и русском языках. Например, переводы армяно-кыпчакских хроник, надписей караимских кладбищ будут осуществлены на украинский язык; также на украинском планируется издать сборник Вельяминова-Зернова и Фаизханова и корпус «Тюркские народы в древнерусских памятниках»; документы армянских общин Каменца-Подольского, ярлыки ханств Восточной Европы будут опубликованы на русском. Объем глоссариев предполагается ограничить терминологией реалий. Конечно, запланирован полный научный аппарат: предисловие источниковедческо-историографическо-текстологического содержания, примечания, указатели географических, этнических названий и личных имен, библиографические указатели, таблицы конкорданса, резюме на других языках и т. д., т. е. все то лучшее, что выработано практикой издания источников как в Союзе, так и за его пределами.

Еще несколько заключительных слов о подготовляемой серии. Как нам представляется, названия предлагаемых изданий сами по себе говорят об актуальности тематики. Наряду с текстами, которые уже публиковались на языке оригинала, а иногда и в переводах (на сегодня часто устаревших, иногда с некорректной интерпретацией терминов, событий, географических объектов), в серии предполагается издать источники, никогда еще не публиковавшиеся в переводах (например, часть армяно-кыпчакских хроник, караимские надписи) или вообще прежде не известные науке (кыпчакские документы из Каменца-Подольского, некоторые ярлыки). Вокруг отдельных источников, сейчас подготовляемых к изданию, десятилетиями велась дискуссия – об их аутентичности, источниковой ценности и т. д. Иногда подобная дискуссия (хотя бы вокруг караимских надписей с очень ценными вкраплениями тюркской антропонимии)

соскальзывала на ненаучные рельсы. Можно надеяться, что научная публикация текстов и новых переводов поможет решить не один спорный вопрос. Предполагаемый авторский коллектив, думается, сможет гарантировать соответствующий уровень изданий; мы рассчитываем также на активную помощь коллег-востоковедов, тюркологов, в частности в качестве рецензентов, научных редакторов.

Не преуменьшая трудностей, стоящих на пути осуществления проекта «Восточные источники по истории Украины», нужно сказать, что главное препятствие, кажется, уже преодолено. Оно, как уже отмечалось ранее, сводилось к десятилетиями навязывавшемуся официальному мнению, согласно которому украиноведением можно заниматься и без публикации и штудирования тюркских источников.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв.: Актуальные аспекты публикаций // Советская тюркология. – Баку, 1990. – № 3. – С. 20-30. Передрук: *Дашкевич Я. Р.* Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв.: Актуальные вопросы публикаций // Ватан (Симферополь). – 1993. – № 4. – С. 3-8, 41-46. Див. також: *Дашкевич Я. Р.* Україна і Туреччина – дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики: Метод. рекомендації. Теорет.-практ. розробки (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.). – К., 1990. – С. 65-72.

АЛЬ МАСУДІ (X СТ.) ПРО РЕЛІГІЇ СЛОВ'ЯН

1. Відомості про слов'ян та русів (під ними явно виступають варяги), котрі видатний арабський географ та історик Абу-л-Хасан Алі аль Масуді (кінець IX ст. – 956-958 рр.) зберіг у своєму фундаментальному творі «Промивальні золота та родовища дорогоцінного каміння», аналізували десятки вчених, починаючи з першої половини XIX ст. Невідомими для славістів, включаючи й українських дослідників, є його ж «Розповіді часу» у двадцяти томах, публікація яких почалася в Каїрі 1938 р. (інформацію про це видання та матеріал у ньому про слов'ян і русів подали Р. Фрайє (1948 р.), П. Каверау (1967 р.) та ін.).

2. Сукупність даних аль Масуді про вірування слов'ян, зібрані ним з різних, частково анахронічних, джерел другої половини IX – першої половини X ст., свідчать, що він поділяв – у релігійному відношенні – слов'ян на три категорії: 1) християн яковітської або несторіанської віри; 2) поган (язичників), що не знали жодних релігійних законів; 3) сабіїв, яким, імовірно, належали описані ним докладно слов'янські храми.

3. Звістки про християн-яковітів або несторіанців серед володарів слов'ян треба розуміти, мабуть, як свідчення поширення християнства сирійського (невізантійського) походження серед східнослов'янської верхівки десь у другій половині IX ст., тобто в період релігійного вакууму в Східній Європі. Про первісно сирійські джерела християнства у цьому регіоні повідомляли також – незалежно від аль Масуді – купець і мандрівник Абу Хамід аль Гарнаті (1080-1169/1170) у середині XI ст. та географ і картограф аль Ідрісі (бл. 1100-1165) (карта 1154 р.). Останній писав про несторіанство аланін, південно-східних сусідів східних слов'ян.

4. Характеризуючи поганство слов'ян, аль Масуді зазначав, що вони не мають святих книг та не знають нічого про релігійні закони. Деякі з них належать до вогнепоклонників. Про одне зі слов'янських племен – сербів (локалізація їх та ідентифікація з сучасними балканськими або лужицькими сербами є об'єктом наукової дискусії) – аль Масуді стверджував, що вони дотримуються обряду трупоспалення (спалюють також коня небіжчика).

5. Сабіїв аль Масуді поселив між слов'янами та франками (хоча й причисляв цих сабіїв до слов'ян). Вони поклонялися зіркам, мали сім урочистих свят за іменами зірок, а найбільше з них – свято сонця (це відомості з «Розповідей часу»). Астрологічний відтінок інформації про слов'ян, сабіїв за релігією, дає змогу поєднувати ці дані «Розповідей часу» з описами трьох слов'янських храмів у «Промивальнях золота», астрологічні й містичні елементи яких дуже помітні. Для пояснення потрібно згадати, що назву сабіїв заново прийняли в Гаррані (Месопотамія) бл. 830/831 р. елліністично освічені давньосирійські погани – в цей спосіб вони намагалися уникнути переслідувань з боку послідовників ісламу (бо «Кораном» допускалося існування сабіїв, якими раніше були стародавні халдейці, що справді поклонялися зіркам). Згодом мусульмани (а також перси, євреї) перенесли назву сабіїв на всі ті народи античності й середньовіччя, котрих вважали поганями, і, автоматично, поклонниками зірок. За аналогією з такими уявленнями, аль Масуді (який, зрештою, особисто зустрічався з сабіями Месопотамії) перетворив частину слов'ян-поганів у поклонників зірок та приписав їм астрологічно осмислені фантастичні храми.

6. Описуючи храми слов'ян, аль Масуді перебував під впливом твору арабського астролога й астронома Джафара ібн-Мугаммеда Абу Машара (пом. 886 р.) «Книги тисяч», можливо й запозичив звідти самі описи (твії Абу Машара не зберігся). Перший храм, розташований на одній з найвищих у світі гір, був з каміння різних сортів і кольорів, мав угорі отвори в бік сонця; на стінах були знаки, що пророкували майбутнє, а з висоти лунала мелодія. Другий храм на чорній горі, оточений водою різного кольору і смаку, мав у середині ідола Сатурна із зображеннями мурашок, чорних круків, абісинців та негрів. Третій – також на горі, над морем, – було збудовано з мармуру і смарагдів; у ньому – велетенських розмірів ідол із золота і дорогоцінного каміння, напроти стояв другий ідол у вигляді дівчини.

7. Спроби дошукуватися раціонального зерна в описі храмів тривають понад півтора століття. Останнім часом елементи автентичності намагалися віднайти українські дослідники А. Ковалівський (1961, 1972, 1973), В. Крюков (1993), пов'язуючи принаймні два храми з Карпатами. Текст аль Масуді з «Розповідей часу» кидає нове світло на проблему.

8. Якщо інформація аль Масуді про слов'ян-християн сирійського напрямку та про поган загалом витримує наукову критику, то повідомлення про слов'ян-сабіїв, зорепоклонників, та їхні містичні храми, для яких (повідомлень), практично, немає підтверджень в інших писемних джерелах, а також у археологічному матеріалі, не можуть вважатися достовірними.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Аль Масуді (X ст.) про релігії слов'ян // Історія релігій в Україні: Тези повідомл. IV круглого столу (Львів, 9-10 травня 1994 р.). – К.: Львів, 1994. – С. 66-68. Інша публікація: *Дашкевич Я. Р.* Релігії слов'ян в освітленні аль Масуді (X ст.) // На честь заслуженого діяча науки України Андрія Петровича Ковалівського 1895-1969 рр.: Тези Міжнар. наук. конф., присвяч. 100-річчю від дня народж. – Харків, 1995. – С. 40-41.

«СЕКРЕТНА ІСТОРІЯ МОНГОЛІВ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIII СТ.

У другій половині XIX ст. відбувся своєрідний культурний переворот у середовищі сходознавців, та не лише сходознавців, але й спеціалістів із загальної історії, у поглядах на історію монголів. Нічого підкреслювати, що історики до цього часу різко негативно дивилися на Чингісхана, на утворену ним Монгольську імперію, на діяльність його спадкоємців.

Цей культурний переворот викликав невеликий рукопис, віднайдений у Китаї, якому незабаром присвоїли назву «Секретної (чи таємної) історії монголів» («Mongholun niuca tobciyan», «Монголын нууц товчоо»). «Секретної», бо цей рукопис був призначений спершу для використання монгольською та китайською верхівкою, поза яку він не виходив. У європейську науку «Секретна історія» ввійшла після 1866 р., коли П. І. Кафаров (Палладій, 1817-1870) опублікував російський переклад китайської скороченої редакції твору. Починаючи, по суті, від початків XX ст., «Секретна історія» привертала чимраз більше уваги істориків і мовознавців, піднімаючи завісу над правдивою історією монголів, їхньої держави, їхнього побуту і звичаїв десь від кінця XII ст. Чому цей твір спричинив своєрідний шок серед дослідників? Річ не лише в тому, що це єдина і дуже вагома пам'ятка початкового періоду монгольської історіографії, а ще більше в тому, що Чингісхан і його син Удеге з'явилися перед істориками й широкою науковою (і не тільки науковою) публікою не тільки як великі полководці, творці імперії, але й також як звичайні люди. «Секретну історію» можна розглядати ще і як літературний твір. У ній багато епічних місць.

Анонімний автор (його ми не знаємо на ім'я, хоча висловлювалися різні припущення про творця «Секретної історії» та її місце написання) не займався апологією й вихвалянням своїх героїв, а писав відверто про позитивні й негативні їх риси – очевидно, з погляду степовиків того часу.

На шляху вивчення «Секретної історії» (а бібліографія солідних праць із цієї ділянки налічує кілька десятків назв) був і є ряд великих труднощів. Перш за все – відсутність монгольського оригіналу або копії з оригіналу, написаних монгольським (уйгурським) алфавітом. Збережені копії «Секретної історії» – це тексти, транслітеровані у XIV ст. китайським письмом, мабуть, своєю чергою, виготовлені на підставі монгольського оригіналу вже з китайською міжрядковою транскрипцією та невеликими поясненнями. При всіх цих трансформаціях не обійшлося без помилок і перекручень. Було здійснено також скорочений китайський переклад під назвою «Секретна історія династії Юань» («Yüan-ch'ao pi-shih», «Юань-чао би-ши»). Для того, щоб «Секретна історія монголів» стала доступною сучасним дослідникам, треба було провести низку процедур: розшифрувати китайські знаки, що без знання китайської й монгольської неможливо, забезпечити адекватність передачі середньовічною монгольською мовою перекладам на сучасну монгольську мову, яка, зрозуміло, часом дуже відрізняється від мови XIII ст., а далі простежити за достовірністю їхнього перекладу на японську та на мови європейські (російську, польську, німецьку, французьку, англійську – такі переклади були видані)¹.

¹ При підготовці повідомлення було критично використано відповідну літературу, а також ряд коментованих перекладів. наприклад: *Haenisch E. Monghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-schi). Die*

Треба дуже шкодувати, що перекладу українською мовою немає, але це наслідок того, що в кінці 30-х років минулого століття українське сходознавство було репресоване і лише тепер відроджується.

Перейдемо безпосередньо до теми. «Історія монголів» побудована своєрідними концентричними колами, зрештою, відповідно до історичних реалій. Зародження імперії, захоплення земель, розташованих чимраз далі від Онону і Керулену в північно-східній Монголії, та приєднання їх до імперії. Сила монголів, базована на цілком новій воєнній тактиці (масове використання кінноти, її висока маневреність), докотилася до Центрально-Східної Європи (Угорщина, Польща), підкорюючи по дорозі двома великими походами колосальні території: Урал, Північний Кавказ, Русь. Хоча українські землі були на західних окраїнах імперії, деякі відомості про них збереглися в «Секретній історії».

«Секретна історія» була формально закінчена в рік Миші (за монгольським календарем), тобто в 1240 р. Формально, бо її потім перередаговували – мабуть, до 1264 р., скорочували, дещо доповнювали. Що скорочували – це ми знаємо з історичних праць перського історика Рашид ад-Діна (1247-1318), який, очевидно, користувався – поряд з іншими джерелами – також первісним повним монгольським текстом (Персія була тоді також під монгольським пануванням) і зберіг у своєму творі більше відомостей про західні окраїни імперії та про західні походи монголів, ніж у самій «Історії монголів» у її сучасному вигляді.

Істориків України притягають – чи, може, повинні притягати – відомості на три теми: про Київ (тобто «Ківа Менкермен»), про Русь у цілому («Орусут») та про Королівство Галичини і Володимирії – пізніше Королівство Русь («Керел»). Це події кінця 1210-х – 1240 рр., і вони заслуговують на велику увагу, хоча б тому, що про них згадують з дуже далекої перспективи – з Центральної Азії.

Geheime Geschichte der Mongolen. Aus der chinesischen Transkription (Ausgabe Ze Têh-Hui) im mongolischen Wortlaut wiederhergestellt. – Leipzig, 1937. – Teil 1 (Text): *Козин С. А.* Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Монгол-ун нгуца тобчиан, Юань чао би ши. Монгольский обыденный изборник. – М.: Ленинград, 1941. – Т. I (Введение в изучение памятника, перевод, тексты глоссарии). (Труды Института востоковедения АН СССР. – Т. 34), переиздание: М., 2002: *Damdinsürüng C.* Niyuča tobčiyān. – Ulaanbaatur, 1947; *Haenisch E.* Die Geheime Geschichte der Mongolen. Aus einer mongolischen Niederschrift des Jahres 1240 von der Insel Kode'e im Keluren-Fluss erstmalig übersetzt und erläutert. – 2-e verbess. Aufl. – Leipzig, 1948; *Pelliot P.* Histoire secreete des Mongols. Restitution du texte mongole et traduction française des chapitres I a VI. – Paris, 1949; *Cleaves F. W.* Altan Tobči. A Brief History of the Mongols by b-Lo-bzan bs Tan. 'jin / With a critical introduction by A. Mostaert. – Cambridge, Mass., 1952. – (Harvard-Yenching Institute. Scripta Mongolica. – 1); *Haenisch E.* The Secret History of the Mongols. Mongol un niuca tabc'an. – Wiesbaden, 1962; *Панкратова Б. И.* Юань-чао би-ши. Секретная история монголов. 15 цзюаней. – М., 1962. – Т. I (текст). – (Памятники литературы народов Востока. Тексты. Большая серия. – 8); *Kalużyński S.* Tajna historia Mongołów. Anonimowa kronika mongolska z XIII w. – Warszawa, 1970; *Ligeti L.* Histoire secreete des Mongols. – Budapest, 1971. – (Monumenta linguae Mongolicae collecta. – 1); *De Roche-witz I.* The Secret History of the Mongols // Paper on Far Eastern History. – Canberra, 1971. – Vol. 4. – P. 115-163; 1972. – Vol. 5. – P. 149-175; 1974. – Vol. 10. – P. 55-82; 1976. – Vol. 13. – P. 41-75; *Ligeti L.* Histoire secreete des Mongols. Texte en écriture ouigoure incorporé dans la chronique Altan Tobči de Blo-Bzan Bstan-'jin. – Budapest, 1974. – (Monumenta linguae Mongolicae collecta. – 5); *Cleaves F. W.* The Secret History of the Mongols for the first time done into English out of the original tongue and provided with an exegetical commentary. – Cambridge, Mass.; London, 1982. – Vol. 1 (Translation); *Even M.-D., Pop R.* Histoire secreete des Mongols. Chronique mongole du XIII^e siecle, traduit du Mongol, présenté et annoté. – Paris, 1994; та ін.

Дослідники поділили «Секретну історію» на 282 параграфи, з яких у п'яти, майже прикінцевих, є згадки про Русь та українські землі.

Отже:

Київ. Київ згадується тричі під назвами (не подаватиму деформовані варіанти, що трапляються в різних копіях рукописів, а дотримуватимуся, так би мовити, уніфікованого тексту): Ківа Менкермен (§ 262), Менкермен Кейбе (§ 270), Менкермен Ківа (§ 274). Назва розшифровується просто: *Ківа* (варіант *Кейбе*, може під впливом іншої східної назви Києва – *Куяба*) – це східнослов'янське *Київ*; *Менкермен* – тюркське *Велике місто*, назва Києва (навіть без слова *Ківа*) у багатьох східних джерелах². Київ визначає Чингісхан як орієнтир походу на Захід 1219 – початку 20-х рр. XIII ст. – треба підкреслити, подає як єдине місто в Східній Європі. Через своїх розвідників (відомо, що напередодні своїх походів монголи посилали розвідників, щоб з'ясувати, на які землі вони плануватимуть похід) Чингісхан знав про місце і роль, які займав тогочасний Київ у Східній Європі. У «Секретній історії» наводяться відомості про захоплення і підкорення Києва вже за сина Чингісхана великого хана Удеге.

Русь. Русь згадується шість разів під назвою Орусут (§ 262, 270, 274, 275, 277 – тут двічі). Назва, що вживається як етнотопонім, тобто і «Русь», і «руси», не потребує особливого пояснення – це загальноприйнята тоді та й дотепер назва русів, русинів, пізніше росіян. Чингісхан давав завдання в 1219 р. підкорити кипчаків (половців), мадярів, черкесів, аланів, осетинів, поволзьких болгарів та інші народи, серед них русів. «Секретна історія» відзначає сильний опір русів військам С^юбете, тому їх – уже за наступника Чингісхана Удеге – монгольські полководці Бату, Б^юрім, Г^ююк, Менге разом із С^юбете нищили і взяли велику здобич. Русь підкорили, і вона піддалася.

Королівство. Характерно, що «Секретна історія» явно розрізняє дві гілки русів – Орусут і Керел (часом з метагезою – Келер). Орусут – на Сході, Керел – на Заході. Цьому питанню варто присвятити трохи більше уваги.

Як відомо, ще в кінці 1210-х рр. Чингісхан, визначаючи мету походу на Захід і головним орієнтиром вважаючи місто Ківа Манкермен, тобто Київ, знав не лише про це найвидатніше місто Східної Європи, але також про Русь (Орусут) і розташовану надалі на захід країну-народ Керел. Назва досить прозора, з погляду походження слова. За нею без особливих труднощів визначається титул «король». У формі *керел* він міг бути запозичений тільки зі східнослов'янської, руської мови, для якої характерна – у фонетиці – група *-оро-*, *-ере-* в середині слова. Трансформація з *король* на *керел* легко пояснюється фонетичними законами алтайських мов. У південно- та західнослов'янських мовах групи *-оро-* немає, тому в них відповідний титул звучить як *краль* (в угорській похідне *király* – за сучасним написанням, раніше *kral* як запозичення із сербської), *краль*, *круль*.

Отже, Керел, що згадується двічі (§ 262, 270), – це східнослов'янська країна, яка в епоху монгольських походів на Захід мала свого короля. І справді така країна була. Ще в 1189 і 1206 рр. угорські королі Бела III і Андрій II титулували себе королями Галичини чи Галичини і Володимирії. У 1214 р. у Галичі був проголошений королем, а в наступному році коронований Коліман (Кальман), також з династії Арпадів. Кальман

² Поп.: Pritsak O. Eine altaische Bezeichnung für Kiev // Der Islam. – Wiesbaden. 1955. – Bd. 32. – Nr. 1-13.

був фактично королем у 1214-1221 рр., після нього королював Андрій (1227-1230 рр.)³. Ці роки відповідають періодові, коли на західноукраїнських землях цілком певно побували монгольські розвідники й принесли Чингісханові до Центральної Азії відомості про короля і королівство. За наступника Андрія, князя, а потім короля Данила Романовича, вже з династії Рюриковичів, до королівства (ця назва міцно ввійшла також у західні уявлення, бо Романа Мстиславича, батька Данила, у західних джерелах 1205 р. іменують королем Русі або королем русинів) був приєднаний Київ – Ківа Манкермен «Секретної історії».

Ідентифікація назви Керел з українськими землями не є якимсь новим – але в минулому дуже нерішучим – відкриттям. Керел як етнотопонім згадується не тільки в «Секретній історії», а й у перських і арабських істориків XIV ст., у кримськотатарських і вірменських хроніках (а також документах) до XVII ст. включно. Це допомагає ідентифікувати назву. Французькі сходознавці Е.-М. Кватрмер, Ш. Дефремері ще в першій половині XIX ст. ототожнювали Керел з Галичиною⁴. До таких поглядів – пишучи про Україну – схилилися й пізніші дослідники, деколи не дуже рішуче (Ф. Брун, Б. Шпулер, З. Абрагамович, Е. Шюц)⁵. Позанаукові фактори відігравали, однак, також свою роль, а саме ігнорування існування королівства (Галичини, Галичини і Володимирії, Русі = Галицько-Волинської держави). Вони відбилися, зокрема, на твердженнях французького орієнталіста П. Пейо, який вперто відстоював, що Керел – це Угорщина⁶, доходячи одночасно курйозного висновку, що монголи знали угорців аж під трьома іменами: мадьяри, башкири і керел. Авторитет П. Пейо впливав також на інших авторів, а дехто з дослідників узагалі відмовлявся інтерпретувати назву Керел. Треба думати, що тепер такі погляди відходять у минуле, а ідентифікацію Керел = королівство (Галичини, Галичини і Володимирії, Русі) можна вважати обґрунтованою⁷.

Іншими словами, відомості «Секретної історії» цілком збігаються з реаліями першої половини – середини XIII ст. Але значення цього твору як історичного джерела полягає не лише в цьому.

Монгольська хроніка: — — —

³ Див.: *Andrusiak M. Kings of Kiev and Galicia // Slavonic and East European Review. – London, 1955. – Vol. 33. – № 30. – P. 341-349; Войтович Л. Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – Вип. 7. – С. 63-71.*

⁴ *Quatmer E. M. Histoire des Mongols de la Perse écrite en persan par Raschid-eldin. – Paris. 1836. – T. 1. – P. 70-72. – (Collection Orientale); Défremery Ch. Fragments de géographes et d'historiens arabes et persans inédits. relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie Méridionale // Journal Asiatique. – Paris, 1851. – 4^e série. – T. 17, février – mars. – P. 110.*

⁵ *Брун Ф. Догадки касательно участия русских в делах Болгарии в XIII и XIV столетиях // Брун Ф. Черноморье. – Одесса, 1880. – Ч. 2. – С. 354; Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502. – 2. erweiterte Aufl. – Wiesbaden, 1965. – S. 79; 3. Абрагамович в примітках до: Księga podróży Ewliji Czelebiego. (Wybór). – Warszawa, 1969. – S. 424, 445-446; Schütz E. Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts // Acta Orientalia ASH. – Budapest. 1975. – T. 29, fasc. 2. – P. 165.*

⁶ *Pelliot P. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Suivies de quelques noms turcs d'hommes et du peuples finissant en «ar». – Paris, 1949. – P. 115-162.*

⁷ *Дашкевич Я. Монгольське / іранське / тюркське «Керел»: етимологія та семантика етнотопоніму (XIII–XIV ст.) // Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. Міжнар. наук. конф. (Київ, 10-12 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 85-86.*

1) по-перше, визначає, що Київ у цей час був найважливішим центром Східної Європи;

2) по-друге, що Русь складалася тоді немовби з двох частин – Королівства (Керел) та просто Русі (Орусут), під якою треба розуміти решту руських земель, роз'єднаних на окремі князівства.

Феномен «Секретної історії монголів», історичної пам'ятки середини XIII ст., полягає – по відношенню до України – у тому, що з дуже далекої перспективи, з Центральної Азії, невідомий на ім'я монгольський хроніст правильно визначив етнополітичне становище, яке панувало тоді в Східній Європі.

Становище, котре, як не дивно, не можуть зрозуміти деякі сучасні українські історики. Бо «Секретну історію монголів» також треба читати і розуміти.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* «Секретна історія монголів» як джерело до історії України XIII ст. // *Україна – Монголія: 800 років у контексті історії: Зб. наук. праць.* – К., 2008. – С. 11-15.

КАРАЇМСЬКІ НАПИСИ В КРИМУ ЯК СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО. ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Ще 8 червня 1982 р. автор цієї статті звернувся до відомого російського історика Володимира Пашута з листом такого змісту (подається в перекладі з російської мови):

«Вельмишановний і дорогий Володимире Терентієвичу!

Протягом двох весняних сезонів (1981-1982 рр.) я працював у Криму, досліджуючи збережені там вірменські та караїмські старожитності. У зв'язку з цими останніми, мене цікавило питання про епіграфічні пам'ятки – намогильні написи на караїмських кладовищах у Феодосії (Кафі), Старому Криму (Солхаті), Мангулі й Чуфут-Кале. Як відомо, значну кількість цих написів (написів лише з періоду до XIII ст. включно є не менше 360) було опубліковано в 60–80-х рр. минулого століття, але пізніше ці тексти виключили з наукового обігу через висунені проти них (прошу звернути увагу – проти кількох сотень написів, розкинутих по різних кінцях Криму) тверджень, що їх фальсифікували у першій половині XIX ст. Характерно, що написи, які розшукали пізніше – в кінці XIX ст., на початку XX або навіть у 60-х рр. XX ст. (написи староєврейською мовою, окремі – докладніше не визначеною тюркською), як правило, не публікували, тому що археологи, які їх знаходили, боялися звинувачень у публікації фальсифікованого матеріалу, що – по відношенні хоча б до нових знахідок – просто абсурдно.

Я уважно вивчив наявну літературу питання, оглянув збережені залишки кладовищ на місці (де, виходячи з палеографічних ознак і дат, досі збереглися камені принаймні XIII ст.) і дійшов висновку, що при оголошенні написів підробками відіграли головну роль позанаукові фактори: загострений до крайніх меж національно-релігійний антагонізм між караїмами та равніністами, особиста ворожнеча між дослідниками А. Гаркавим (1839-1919) та Д. Хвольсоном (1819-1911), які взаємно звинувачували один одного в неuczтві, підробках, плагіатах, національній зраді й т. п. При цьому козлом відпущення став перший збирач написів караїмський дослідник старовини А. Фіркович (1786-1874).

Як не парадоксально, але згадані епіграфічні пам'ятки виключили з наукового обігу під тим приводом, що, по-перше, ті відомості у написах, які прямо або опосередковано підтверджують інші джерела – нібито фальсифіковані на підставі якраз цих джерел; по-друге, ті відомості, які інші джерела не підтверджують, звичайно вигадані фальсифікатором, бо їх не контролюють джерела... За допомогою цієї процедури можна будь-яке джерело оголосити підробленим.

Об'єктивне вивчення проблеми дало мені змогу зробити висновок про необхідність повернути до наукового обігу велике за обсягом і важливе за наявною в ньому інформацією джерело, яке кидає світло, наприклад, на зв'язки Криму домонгольського та монгольського періодів з Руссю та Візантією, на експансію монголо-татар та генуезців у XIII ст. в Криму, на внутрішнє життя єврейських і караїмських колоній тощо.

Питання полягає – з джерелознавчого погляду – у можливій різноманітній інтерпретації джерела, а не в огульному і, відверто кажучи, недоведеному оголошенні його підробкою. Вимога перевірки цілого ряду звинувачень, які висунуті проти матеріалів,

зібраних або опублікованих А. Фірковичем, підтримується працями, виданими в останній час.

Тепер я працюю над статтею, присвяченою цьому питанню. У ній я звертаю головну увагу на матеріал датований (правильно чи неправильно) періодом до XIII ст. включно, а також докладно розглядаю аргументи, які висувалися проти автентичності написів. Ця праця займе мені ще кілька місяців. Мені здається, що настав час зняти табу з важливого джерелознавчого питання. Можливо, цей перший крок треба робити дослідникові, для якого позанаукові питання й інтереси як караїмів, так і їхніх противників не мають емоційного значення. Я є незацікавленою особою, котра не має жодного відношення до багатовікової ворожнечі двох релігійних угруповань. Мене цікавить лише науковий аспект проблеми, що має тепер виключно історичне й історіографічне значення.

Можливо, було б непогано, щоб зі змістом повідомлення на цю тему я міг познайомити Вас, а також співробітників Вашого сектора, особливо у зв'язку з підготовкою корпусу найдавніших джерел, в якому перевидання і видання не опублікованих згаданих вище епіграфічних пам'яток не передбачається (хоча передбачається видання грецьких і латинських джерел подібного типу). Я переконаний, що наукова дискусія, яка, можливо, виникне в зв'язку з цим спірним питанням, лише допоможе його вирішити.

Якби Ви вважали доцільним прослухати доповідь на тему «Написи караїмських кладовищ Криму (до XIII ст. включно) як історичне джерело» на одному із засідань Вашого сектора в першій половині наступного 1983 року, я був би Вам дуже вдячним за дану мені можливість виступити – очевидно, у виключно академічному плані.

Цього року маю надію ще двічі бути в Москві (на початку липня і, мабуть, у жовтні, якщо запланована Вами нарада, присвячена картографічній серії корпусу, відбудеться) – я намагатимусь тоді побачити Вас, бо в межах відносно невеликого листа неможливо викласти всі “підводні камені” проблеми. Мені дуже важливо знати Вашу думку з цього питання.

Прошу Вас прийняти найкращі побажання й слова глибокої поваги до Вас;

Ярослав Дашкевич».

На цього листа я отримав відповідь не від В. Пашута, а від очолюваного ним сектора найдавніших держав на території СРСР Інституту історії Академії наук СРСР з пропозицією, щоб спершу вислати до сектора текст доповіді, – тільки тоді буде вирішено питання, чи таку доповідь варто слухати на засіданні сектора. На цьому розмови закінчилися. Цей епізод досить образно ілюструє тогочасне ставлення московських академічних кіл до суто наукової джерелознавчої проблеми, зміст якої в загальних штрихах викладений у моєму листі – і яку, зрозуміло, можна (і треба) деталізувати до рівня великого за обсягом джерелознавчого дослідження.

До сьогодні основним корпусом караїмських намогильних написів Криму залишається книга староєврейською мовою (подаю її назву згідно з паралельною титульною сторінкою російською мовою, змінивши правопис на сучасний): Сефер Авне-Зикарон. Сборник надгробных еврейских надписей на Крымском полуострове, собранных учёным караимом Авраамом Фирковичем. Часть I. Надгробные надписи. Часть II. Описание путешествий автора. – Вильна, 1872 (видано в «типографии С. И. Фица и

А. Г. Розанкранца, на Вилейской улице, дом № 715/24»). Обсяг книжки: [4] + 16 + 104 + 256 с. та 7 арк. ілюстрацій. Сторінки 1-256 – це частина I, публікація написів лише староеврейською мовою з «Йосафатової долини при фортеці юдеїв» (тобто біля Чуфут-Кале) – 504 написи з 6-1842 рр. (згідно з датуванням А. Фірковича) з кількома генеалогічними примітками; з Солхата – 5 написів за 910-1104 рр.; Мангупа – 72 написи за 866-1777 рр. (один з них – можливо, хозарською мовою); Кафи – 28 написів за 1078-1846 рр. та 3 написи на вікні кенаси з 1787-1788 рр.; Євпаторії (Гезлеве) – 100 написів з 1593-1852 рр. До цієї епіграфічної частини додано тексти двох елегій та лист Нісана Йонатана про один напис у Тракаї та з відомостями про караїмські колонії у Польсько-Литовській державі. Сторінки 1-104 – це частина II, в якій є не тільки опис мандрівок автора у 1830–1840-х рр., але й чимало подробиць про відкриті ним намогильні пам'ятники, зауваження про особливості літочислення в написах у Чуфут-Кале. Фрагменти частини II публікувалися в російському перекладі в московському журналі «Караимская жизнь»¹. Корпус А. Фірковича 1872 р. – це та книга, довкола якої ведеться завзята дискусія вже друге століття. Фактично, вона доступна лише семітологам (гебраїстам), з яких багато має релігійно-національні упередження, викликані тим, що євреї-талмудисти вважають караїмів єретиками, не визнають їх окремим народом з тюркським (а не семітським, як твердять євреї) етногенезом і не можуть досі погодитися з тим, що караїмів у Російській імперії не дискримінували (як євреїв), а під час німецької окупації України та Криму не знищували. Історики, котрі не знають староеврейської, можуть користати з епіграфічних пам'яток тільки з інших рук, а таке використання не завжди виходить коректним. Необхідно згадати, що А. Фіркович збирав намогильні написи також у Луцьку (там він народився), Острозі та інших містах Волині. Ці написи ніколи не публікувалися, можливо вони є в науковому архіві А. Фірковича, що зберігається у Санкт-Петербурзі, в Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна.

Література про караїмські написи дуже багата. Вона, в основному, інтерпретаційного або «викривального» характеру. Подальші публікації написів походять майже виключно з минулого століття. З них варті уваги видання Д. Хвольсона, який справді досліджував пам'ятки в натурі, доходячи, зрештою, в різні періоди свого життя до цілком протилежних висновків². Д. Хвольсон опублікував ще 40 написів з Чуфут-Кале, яких не знав А. Фіркович, датувавши їх періодом від II–III ст. до 1240 р. Протягом наступного століття надгробні написи знаходили, їх навіть записували – але, через уже згадану релігійно-національну ворожнечу, не друкували (це, здається, унікальна ситуація у світовій епіграфіці). Лише 1987 р. Н. Бабалікашвілі ввів до наукового обігу 9 написів з

¹ Караимская жизнь. – М., 1911. – Кн. 3-4: 1912. – Кн. 10-11. 12 (публікація не закінчена).

² Йдеться про його праці: *Хвольсон Д.* Восемнадцать еврейских надгробных надписей из Крыма, служащих материалом для объяснения некоторых вопросов, касающихся библейской хронологии, семитической палеографии, древней этнографии и истории Южной России. – СПб., 1865 (1866), з аналогічним виданням німецькою мовою в: *Mémoires de l'Académie imp. des Sciences de St. Pétersbourg.* – 1866. – VII série. – Т. 9. – № 7; *Его же.* Сборник еврейских надписей, содержащих надгробные надписи из Крыма и надгробные и другие надписи из иных мест в древнем еврейском квадратном шрифте, а также образцы шрифтов из рукописей от IX–XV столетия. – СПб., 1884 (також німецькою мовою – 1882; препринт: Гільдесгейм. Нью-Йорк, 1973).

Чуфут-Кале 956-1051 рр.³ Цей дослідник, який успішно захистив автентичність написів, зібрав їх багато. Та чи після його смерті вони публікувалися в Грузії (як передбачалося) – невідомо.

Підготовка до двохсотріччя з дня народження А. Фірковича й відзначення його 1987 р. у Ленінградському відділенні Інституту сходознавства Академії наук СРСР стали черговим поштовхом до ревізії поглядів на караїмську епіграфіку Криму. Характерно, що на захист А. Фірковича виступили тепер також дослідники єврейської національності⁴.

Ще на початку ХХ ст. лунали голоси вчених, які вимагали видання перекладу корпусу А. Фірковича на іншу мову для того, щоб караїмська епіграфіка могла стати джерелом вивчення історії Північного Причорномор'я для істориків-негебраїстів. Лише у кінці 1960-х – на початку 1970-х рр. дійшло до виконання цього завдання, яке взяв на себе караїм-гебраїст Д. Гумуш (1899-1980) із Севастополя. Цей переклад визнано адекватним оригіналові (рецензент В. Лебедев), але також своєчасно не опубліковано. У 1988 р. один примірник перекладу Д. Гумуша передала мені тепер уже покійна (пом. 1996) С. Кушуль (Євпаторія) для скопіювання на ксероксі, використання та можливої публікації. Плануючи серію «Східні джерела з історії України», мною було внесено до проспекту серії також підготовку факсимільного перевидання корпусу А. Фірковича 1872 р. разом з перекладом Д. Гумуша та моїм науковим апаратом, при чому стаття, про яку я писав В. Пашутові 1982 р., перетворилася б у велику передмову. Економічні труднощі, в яких опинилася українська наука, не дозволяють досі виконати цей задум.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Караїмські написи в Криму як середньовічне історичне джерело. Проблематика дослідження // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2: 1995-1997 рр. – С. 160-165.

³ О нескольких еврейскоязычных караимских эпиграфических памятниках из Чуфут-Кале // *Semitologiuri miebani* (Семитологические студии). – Тбилиси, 1987. – Т. 3.

⁴ З багатьох праць цього періоду, який досі не завершений, можна назвати такі: *Кашовская Н.* Загадка Фирковича (А. С. Фиркович и эпиграфические памятники Чуфут-Кале). – Симферополь, 1984 (машинопис: дипломна праця, що має наукове значення); *Кушуль С.* Некоторые доводы против обвинения археолога А. С. Фирковича в подделках своих находок. – Евпатория, 1981 (машинопис); *Маневич Г.* Последний из могикан караимизма. Роль и значение А. С. Фирковича в истории цивилизации. – М., 1972. – Ч. 1-10 (машинопис, депонований у Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі). Викликає здивування, що ці праці не було видано друком. Остання з серії таких робіт: *Вихнович В.* Караим Аврам Фиркович. Еврейские рукописи, история, путешествия. – СПб., 1997. Важливе значення для розуміння ставлення до спадщини А. Фірковича має стаття: *Лебедев В.* К источноковедческой оценке некоторых рукописей собрания А. С. Фирковича // Палестинский сборник. – Ленинград, 1987. – Вып. 29 (92). Особа А. Фірковича привернула також увагу українських сходознавців: *Кочубей Ю.* Пристрасний збирач спадщини. До 200-річчя від дня народження Абрахама Фірковича // *Всесвіт*. – К., 1989. – № 12.

ТУРЕЦЬКЕ ДИПЛОМАТИЧНЕ ЛИСТУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ В 40-Х РР. XVI СТ.

Ранг і роль української мови в суспільному житті Східної Європи в XIV–XVI ст. визначається, серед іншого, тим місцем, яке українська актова мова займала в державному діловодстві східноєвропейських країн. Безпосередньо після занепаду Галицько-Волинської держави – та ще в період її існування – цією мовою велася основна маса документації не лише на власне українських, але й на суміжних теренах. Українська мова була прийнята в державних та адміністративно-судових канцеляріях різних ступенів (від найвищого до найнижчого) у Литовському великому князівстві (на литовських, білоруських та українських землях, що входили до його складу) та у Молдавському господарстві (на молдавських та українських землях). Певне поширення здобула українська актова мова також у Польському королівстві (як на українських територіях, так і поза їхніми межами), хоча тут її постулово витіснили латинська, а також, у різний час, німецька і польська актові мови. Українські писарі були в канцеляріях Німецького ордену в Пруссії та Золотоординського ханства. Якщо для дослідження українського документального матеріалу XIV–XV ст. дещо вже зроблено (публікація грамот цього періоду, підготовка словника української лексики XIV–XV ст.), то у вивченні української мови XVI ст. залишається ще чимало «білих плям». Неясним є, зокрема, питання про визначення функцій української мови в суспільному житті Східної Європи, докладно невідомо, наскільки, в порівнянні з попередніми століттями, змінився ареал її вживання як актової на українських землях та поза ними.

З цього погляду, на нашу думку, важливим свідченням значної ролі української мови, яку вона відігравала й у внутрішньому житті східноєвропейських держав, і в міжнародних зв'язках XVI ст., є україномовне турецьке листування 40-х рр. цього ж століття. Залишки цього листування (п'ять документів) зберігаються у Головному архіві давніх актів у Варшаві. На нього досі ще не звернули уваги ні українські філологи, ні українські історики.

Відомості про турецьке листування такого типу вже проникали в наукову літературу: Ще в 1939 р. польський сходознавець Б. Барановський, який працював над турецькими і татарськими матеріалами польських архівів, дійшов висновку, що турецькі «пограничні урядовці з Білгорода, Очакова, Бендер і Сілістрії, які трохи знали слов'янські мови, писали часто по-польському або по-українському, пересипуючи слов'янські звороти численними турецькими словами. Очевидно, чистота як польської, так і української мов була недосконалою»¹. При цьому Б. Барановський покликався на документи Головного архіву давніх актів у Варшаві. Вже в післявоєнні роки інший польський сходознавець З. Абрагамович включив опис цих документів, на які вказував Б. Барановський, у свій «Каталог турецьких документів»². Усі ці відомості про турецькі матеріали українською мовою не вийшли, однак, поза межі сходознавчих кіл.

¹ *Baranowski B. Znajomość języka tureckiego w dawnej Polsce (do połowy XVII wieku) // Rocznik Orientalistyczny. – Lwów, 1939. – Т. 14 (1938). – С. 13.*

² *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich (Cz. 1). Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455-1672. – Warszawa. 1959. – С. 75-77, 80, 133.*

Безпосереднє ознайомлення з публікованими текстами документів³ доводить велике їх значення не лише як дуже своєрідних історико-культурних пам'яток (писаних по-українськи листів турецьких авторів збереглося, очевидно, не так багато), але також як історичного і філологічного джерела. Турецьке дипломатичне листування українською мовою 40-х рр. XVI ст. – важливе джерело, що опосередковано стосується початкового періоду формування козащини. Переговори між турецькою та литовсько-польською сторонами 1542 р., відображені в трьох із згаданих листів, пов'язані з визначенням кордону між Туреччиною та Литовським великим князівством, кордону, що опинився у вогні козацько-татарських сутичок, викликаних грабівницькими нападами татарських феодалів на українські землі та відплатними походами козаків. Джерелознавче значення листування 1542 р. має тому ще й інший аспект – воно є цінним історико-географічним джерелом до питання про державне розмежування (у цьому разі – литовсько-турецьке) на українських землях⁴. З іншого боку – турецьке листування 1542 р. – унікальна пам'ятка української мови. Територія між нижнім Дністром та дельтою Дунаю була здавна залюднена українським населенням, проте, наскільки відомо, досі дослідники не мали у своєму розпорядженні середньовічних писемних пам'яток української мови, що походили б звідти. Ряд лінгвістичних ознак свідчить про те, що листи, які публікуються, були написані місцевими писарями-українцями. Як пам'ятка української мови причорноморських територій між Дністром і Дунаєм ці тексти заслуговують детального мовознавчого аналізу – з огляду на це, тексти подаються в такому вигляді, щоб вони могли використовуватися не тільки істориками, але й мовознавцями.

У зв'язку з чим виникло турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст.?

Слов'янські мови вживалися турецькими султанами в дипломатичному листуванні ще з XV ст. Дуже важливий своїм змістом лист султана Мухаммеда II до молдавського воєводи Петра III Арона, наприклад, був написаний у 1455 р., діалектом сербської мови⁵. Очевидно, при султанському дворі знали, що роль державної мови у Молдавії виконує українська й тому склали листа мовою, близькою до української. Хани Золотої Орди послуговувалися українською в листуванні з литовськими великими князями. Так, зокрема, по-українськи написано лист хана Муртази 1484 р. до великого князя Казимира Ягеллончика⁶. Українська мова увійшла досить міцно в дипломатичну практику кримських ханів⁷. До султанських чи ханських листів, писаних по-турецькому

³ Автор висловлює сердечну подяку докторові Е. Триарському (Інститут сходознавства Польської академії наук у Варшаві), з допомогою якого отримав мікрофільми відповідних документів.

⁴ У зв'язку з цим питанням пор.: *Петрунь Ф.* Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х роках XV ст. // Збірник історично-філологічного відділу УАН. – К., 1928. – Т. 76. – С. 165-188.

⁵ Текст листа публікувався неодноразово. Пор. спеціальні дослідження, присвячені цій писемній пам'ятці: *Babinger F.* Cel dintâl bir al Moldovei către sultan; «Fraților Alexandru și Ion I. Lăpădașu la împlinirea vârstei de 60 de ani 14. IX. 1936». – București, 1936. – P. 28-37; *Ejusd.* Beiträge zur Frühgeschichte der Türken-herrschaft in Rumelien (14.-15. Jahrhundert). – Brünn: München: Wien, 1944. – S. 25-26.

⁶ Остання публікація листа в: Українські грамоти XV ст. / За ред. В. М. Русанівського. – К., 1985. – С. 137-138.

⁷ *Baranowski B.* Znajomość języka tureckiego... – S. 10. До питання про знання української мови кримськими татарами див. також: *Крип'якевич І.* Татарська українщина // Рідна мова. – Варшава,

або по-татарському й адресованих польським чи навіть шведським королям, додавалися переклади українською або польською мовою⁸.

Ранг мови, що може використовуватися в міждержавних зв'язках, українська зберегла також у XVI ст. Нічого дивного немає і в тому, що, коли в 1542 р., у зв'язку з прикордонними конфліктами в південноукраїнських степах, були визначені комісари з обох сторін – турецької та польсько-литовської – листування між ними велося по-українськи. Ось які події довели до переговорів 1542 р. та пов'язаного з ними листування.

На початку 1542 р. польський король Сигізмунд I звернувся до турецького султана Сулеймана I з листом, в якому прохав припинити грабіжницькі наскоки на території, розташовані на лівому березі Дністра, що входили до складу Польсько-Литовської держави. Турецька сторона заперечила належність цих теренів до Польсько-Литовської держави і Сулейман I призначив комісію в складі сілістрійського і белгородського санджак-аги⁹ Осман-шаха, кадіїв¹⁰ Білгорода (Аккермана) і Бендер. Султанська комісія, разом з представниками литовсько-польської сторони, повинна була вирішити прикордонний спір на підставі зізнань місцевого населення¹¹. У другій половині квітня – на початку травня 1542 р. до санджак-аги Осман-шаха прибув представник литовсько-польської сторони¹². Переговори тягнулися місяцями і врешті було досягнуто домовленості про зустріч обох сторін на спірній території, на лівому березі Дністра, біля річок Саврані й Кодими¹³. Зустріч мала відбутися 26 вересня 1542 р.¹⁴ З литовсько-польського боку до комісії ввійшли коронний польовий гетьман і белзький воєвода Микола Сенявський¹⁵, герой боротьби з татарами, один з організаторів козаччини (пізніше барський староста) Бернард Претвич, відомий організатор антитатарської боротьби брацлавський і вінницький староста князь Семен Глібович Пронський, кам'янецький староста Юрій Язлівецький та ін. (у королівську комісію входило 11 осіб). Санджак-ага Осман-шах прибув 15 вересня 1542 р. до Тегині¹⁶, повідомив про це королівських комісарів (док. № 1) та обіцяв, що «за п'ять днів» (отже, десь близько 26 вересня) буде на річці Саврані¹⁷.

1935. – № 26. – С. 273-274. Дипломатичний аналіз татарських грамот українською мовою див.: *Chodynicki K. Kilka uwag o niektórych zadaniach nauki polskiej w zakresie paleografii i dyplomatyki ruskiej // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1925. – Ser. II. – T. 5. – S. 406.*

⁸ Див., наприклад: *Zettersteen K. V. Türkische, tatarische und persische. Urkunden im schwedischen Reichsarchiv. – Uppsala, 1945. – S. 102.*

⁹ Санджак – адміністративно-територіальна одиниця в султанській Туреччині, яку очолював санджак-бей (санджак-ага).

¹⁰ Каді – суддя в магометан, який судить згідно з мусульманським релігійним правом.

¹¹ Головний архів давніх актів у Варшаві (далі – ГАДА). – Коронний архів. – Турецький відділ. – Течка 72а. – № 156. Пор.: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich... – S. 70.*

¹² *Ibid.* – Течка 75. – № 161. Пор.: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich... – S. 72.*

¹³ Саврань (також Савранка) – права притока Південного Бугу, тепер на півдні Вінницької області; Кодима – також права притока Південного Бугу, на півночі Одеської області. Пор.: *Мельничук О. С. Топоніміка Кодимського району, Одеської області // Мовознавство. – К., 1957. – Т. 14. – С. 52-61.*

¹⁴ ГАДА. – Коронний архів. – Татарський відділ. – Картон 65. – Течка 5. – № 581.

¹⁵ У деяких місцях свого каталогу З. Абрагамович плутає Миколу Сенявського з іншим Сенявським – Адамом (також коронним польовим гетьманом), який жив півтора століття пізніше (пор.: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich... – S. 73, 80.*)

¹⁶ Тегиня (Тигиня, також Тигінікач, Тегенікач) – тепер Бендери.

¹⁷ З. Абрагамович помилково розшифрував літерне позначення числа «е» як «два» замість «п'ять» (див.: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich... – S. 73.*)

До зустрічі Осман-шаха і М. Сенявського не дійшло – санджак-ага до Саврані не доїхав. Лише цим можна пояснити той факт, що приблизно через місяць Осман-шах послав на перемовини з королівськими комісарами білгородського, кілійського і тегінського «воєводу» Ферхата (док. № 2). Ці перемовини повинні були остаточно вирішити, де проходитиме кордон: північніше, по Саврані (як вимагала турецька сторона), чи південніше, по Кодимі (як пропонувала королівська комісія). Під час зустрічі з королівськими комісарами Ферхат нібито не отримав остаточної відповіді, а 28 жовтня 1542 р. Осман-шах поінформував литовсько-польську сторону, що він може пристати на кордон по Кодимі, не південніше її, якщо на це погодиться султан (док. № 3).

Треба думати, що литовсько-польська сторона не мала особливого бажання доводити переговори до кінця. Як виходить з листа Сулеймана I до Сигізмунда I від 10-19 листопада 1542 р., литовсько-польська сторона підійшла до Кодими з великим військом – і Осман-шах повернувся назад¹⁸. Султан, зрештою, не погодився на кордон по Кодимі. Справа визначення кордону зупинилася на мертвому пункті. Вона тягнулася далі ще кілька років (це підтверджує листування між султаном і королем у 1543-1544 рр.). Сулейман I вимагав усунення Б. Претвича (очевидно, у зв'язку з його походами – разом з козаками – на Кримське ханство) як з комісії, так і взагалі з прикордонної території. До нових зустрічей сторін на місці в 1543-1544 рр., здається, не доходило.

Наступні сліди турецького дипломатичного листування українською мовою пов'язані з іншою справою.

У цьому ж 1542 або 1543 р.¹⁹ дунайський санджак-бей Мехмет звернувся до М. Сенявського з листом по-українському, в якому докоряв, що козаки нападають на турецьку територію (док. № 4). Для переговорів щодо цього питання Мехмет відрядив своїх послів²⁰. Про результати цих переговорів нічого не відомо.

У варшавському Головному архіві давніх актів зберігається ще один, п'ятий турецький лист українською мовою приватного змісту – від мешканців Білгорода татарина Алі й босняка Касифа до барського старости Б. Претвича, датований 1546-1552 рр.²¹ Лист має конфіденційний характер – у ньому Алі та Касиф пропонують Б. Претвичеві свої послуги²².

Зовнішній вигляд документів № 1-4 (всі вони – оригінали) докладно описав З. Абрагамович у своєму не раз уже згадуваному каталозі. З його опису беремо тільки окремі деталі. Всі листи писані на східному («турецькому») білому папері з полиском на одному боці. До трьох перших листів додано пізніший (не дуже докладний) польський діловодний переклад.

¹⁸ ГАДА. – Коронний архів. – Турецький відділ. – Течка 78. – № 165. Пор.: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich...* – S. 77-78.

¹⁹ Так датує події З. Абрагамович (*Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich...* – S. 80). Підстава такого датування невідома.

²⁰ З. Абрагамович називає турецького посла Муслігом, однак такого імені в листі немає (дослідник помилково інтерпретував фразу листа «послав му слы») (тобто «послав до нього послів») як «послав Муслі[га]» – насправді ж ім'я посла в документі викреслено).

²¹ ГАДА. – Коронний архів. – Турецький відділ. – Течка 139. – № 262. З. Абрагамович датує листа (*Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich...* – S. 133), очевидно, на підставі тих років, коли Б. Претвич був барським старостою.

²² Текст листа готується для окремої публікації.

Листи викликають також чималий інтерес у палеографічному відношенні. Цілком виразно проявляються три руки писарів (перша рука – док. № 1, 2, друга – док. № 3, третя – № 4). Наявність трьох різних рук на документах одного року – безумовне свідчення того, що в канцеляріях турецьких вищих урядовців, розміщених на українських землях (у цьому разі – на території між долішнім Дністром та дельтою Дунаю), було по кілька українських писарів. Скоропис документа № 4, в основному, відповідає тогочасній київській школі письма; письмо документів № 1-3 формувалося під значним впливом південнослов'янських графічних шкіл (послідовно роздільне написання літер, подовження вертикальних рисок букв, що часто зверху і внизу виходять поза рядок, специфічний характер виносних елементів тощо).

Печатка відігравала на східному документі набагато більшу роль, ніж підпис (який переважно й не ставили). Тому на всіх листах їхні автори зазначені тільки рукою писаря (у вступному протоколі або в есхатоколі) – автентичність документів засвідчується відтисками печаток зі стилізованими написами арабською в'яззю²³. Печатка Осман-шаха (на док. № 1-3) – кругла, Мехмета (на док. № 4) – у вигляді мигдалю. Розміщена вона під текстом (док. № 1), на лівому полі (док. № 2-3) або над текстом зліва (док. № 4).

З погляду дипломатики листи своєю будовою вкладаються більше в поняття східного (тут – турецького), ніж західного (отже, й типово українського) документа²⁴. Так, наприклад, документ № 1 розчленовується на три основні частини: вступний протокол, контекст, кінцевий протокол (есхатокол). Вступний протокол має такі елементи: а) інскрипцію («елькаб» – титули адресата), в якій подається титул М. Сенявського («пан хорунжий»), прізвище Б. Претвича та згадується «все панство короля його милості»; б) салютацію («дуа» – побажання для адресата). З контексту є: а) нарація («накл» – розповідь), в якій говориться про попереднє листування у зв'язку зі справою; б) диспозиція (висловлення побажання автора) про відрядження посла для переговорів. Урешті третя частина документа – есхатокол – представлена: а) печаткою («мюгюр»); б) підписом автора листа (не власноручним, а зробленим рукою писаря). Найбільший за обсягом документ № 3 має дещо відмінну структуру. Вступний протокол складається тут з: а) інскрипції; б) інтитуляції («унван» – автор документа і його титул); в) салютації. Контекст поділяється на: а) нарацію; б) диспозицію; в) санкцію (погроза в разі невиконання прохання чи розпорядження), в якій сказано, що про незадовільний хід переговорів повідомлять султана і короля. Есхатокол складається з: а) позначення місця написання; б) дотації («таріх»); в) печатки. Автор листа в цьому есхатоколі не зазначений. Дослідження листів з погляду їхньої внутрішньої будови варто продовжити в порівнянні з обширнішим східним і західним епістолярним матеріалом першої половини XVI ст.

Кілька слів про саму публікацію. Тексти листів 1542 р. подаються в перекладі на сучасну українську мову (до цього перекладу додаю реальні та інші примітки) та в оригінальному звучанні зі збереженням правописних і деяких палеографічних особли-

²³ Написи печаток прочитав З. Абрагамович. За переклад цих написів автор висловлює подяку професорові, доктору історичних наук А. П. Ковалівському (Харків).

²⁴ *Zajaczkowski A., Reyman J. Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej.* – Warszawa, 1955; *Guboglu M. Paleografia și diplomatia turco-osmană. Studiu și album.* – București, 1958.

востей оригіналу. Текст написів на печатках наводиться в українському перекладі та арабським письмом.

№ 1

1542 р., вересень, не раніше 15²⁵. Між Тегінею та р. Савранею. – Лист сілістрійського і білгородського санджак-аги Осман-шаха коронному польовому гетьманові М. Сенявському, Б. Претвичеві та іншим членам королівської комісії про наступну зустріч турецьких і литовсько-польських представників для переговорів про кордон

Вельможним панам, панові хорунжому²⁶ і панові Претвичу²⁷ і всьому панству короля його милості.

Про здоров'я Вашої милості [я] рад би чути в кожную годину.

І при цьому [повідомляю] Вашу милість, що я писав п'ятнадцятого дня цього місяця. А я вийшов з Тегіні. А за п'ять днів буду на Саврані. А Ваша милість щоб були готові. А інакше не робіть, а [виконуйте] королівську та цісарську справу – доведіть до кінця [справу] про цей кордон. А [в те], що Вашій милості говоритиме білгородський, кілійський і тегинський воєвода Ферхат, хай Ваша милість вірить. А що Ваша милість [говоритиме] – напишіть нам.

Я, Осман-шах, Вашій милості чолом б'ю.

[Напис на печатці:] Це перстень печатки Османа – благословення державі султана Сулеймана.

ГАДА. – Коронний архів. – Турецький відділ. – Течка 83а. – № 173а.

№ 2

1542 р., жовтень²⁸. – Лист сілістрійського і білгородського санджак-аги Осман-шаха членом королівської комісії з вимогою подати свої пропозиції щодо визначення кордону

Вельможним панам і панам-раді його милості короля.

Про здоров'я Вашої милості [я] рад би чути в кожную годину.

І при цьому даємо знати Вашій милості, що до нас прийшов лист від цісаря²⁹. У листі написано про кордон – щоб ми питали старих людей, де був татарський кордон.

²⁵ Рік визначається датою переговорів між Сулейманом I та Сигізмундом I (див.: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich...* – S. 70, 72); місяць – згадкою в іншому листі Осман-шаха до М. Сенявського від 2 вересня 1542 р. (*Ibid.* – S. 73) про те, що М. Сенявський прибуде на кордон 26 вересня – тоді й мав прибути туди Осман-шах: день – згадкою в тексті документа № 1.

²⁶ Микола Сенявський (бл. 1489–1569), з 1534 р. – галицький і коломиїський староста, з 1539 р. – коронний польовий гетьман, з 1542 р. – белзький воєвода, з 1543 р. – руський воєвода, з 1561 р. – коронний великий гетьман. У 1540-х рр. перебував переважно в Україні як начальник прикордонних військ (стражник, хорунжий). Пор.: *Dworzaczek W. Genealogia. Tablica.* – Warszawa, 1959. – Tabl. 129.

²⁷ Бернард Претвич (пом. 1561), сілезький дворянин, командував відділом легкої кавалерії у військах М. Сенявського, підтримував козаччину. 1541 року, відбиваючи татарські напади, дійшов до Очакова, 1542 р. – до Криму. В 1546-1552 рр. – барський, потім теребовельський староста. Автор «Апології» (меморіалу, поданого польському сеймові в 1550 р. як відповідь на турецьку скаргу в зв'язку з козацькими походами) – цінного джерела до початків козаччини. Див.: Архів Юго-Западної Росии. – К., 1893. – Ч. 8. – Т. 1. – С. 400-103; *Грушевський М. Історія України-Руси.* – К.: Львів, 1909. – Т. 7. – С. 51-65; *Lubomirski J. T. Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r.* // *Biblioteka Warszawska.* – Warszawa, 1866. – Т. 3. – С. 44-59.

²⁸ Рік визначається як для документа № 1; місяць – гіпотетично за ходом подій.

²⁹ Сулейман I Великий, турецький султан у 1520-1566 рр.

А і в королівському листі ще так [само] написано. І ми з кадї питали старих кілійських і білгородських людей. А вони казали, [що] це [вже] шістдесят років тому як кордон був по Саврані. А татарський [хан?] брав за випас [худоби], а цісар – горщину³⁰. А й тепер так само. А ми Вам даємо знати, що [ми] писали, [щоб] зустрітися на Саврані. А тепер прийшов від Вашої милості лист [про зустріч] на Кодимі [...] ³¹ говорять Вашій милості [?] ³². А тепер пишемо Вашій милості, щоб Ваша милість дали нам справедливо знати про це, де [Ви] хочете кордону, щоб нам відповіли через нашого слугу воєводу Ферхата. А що [він] буде від нас говорити – хай Ваша милість вірить. Наші слова правдиві.

Я, Осман-шах, чолом б'ю³³.

ГАДА. – Коронний архів. – Турецький відділ. – Течка 81. – № 169.

№ 3

1542 р.³⁴, листопада 28. Телігол. – Лист сілістрійського і білгородського санджак-аги Осман-шаха хмельницькому старості³⁵, коронному польовому гетьманові М. Сенявському, брацлавському і вінницькому старості князеві С. Г. Пронському, кам'янецькому старості Ю. Язлівецькому та іншим членам королівської камісії з вимогою уточнити свої пропозиції щодо визначення кордону

Вельмишановним панам, панові [...] ³⁶, хмельницькому старості, панові хорунжичу – гетьманові³⁷, князеві Пронському³⁸ і панові кам'янецькому старості³⁹ й іншим панам-радї його милості короля, нашим добрим приятелям.

Від мене, Осман-бека, сілістрійського⁴⁰ і білгородського санджак-аги, та інших.

Про здоров'я Вашої милості радї б чути в кожну годину.

Тому, що раніше [ми] послали до Вашої милості воєводу Ферхата і через нього сказали Вашій милості, щоб Ви нам відповіли про кордон – до якого місця має бути кордон його милості короля⁴¹, а Ваша милість нічого нам на це не відповіли через своїх послів, тому ми питалися білгородських, очаківських й інших старих людей. Вони нам сказали, що кордон віддавна є на Саврані. А тепер ми відступаємо його милості королеві по Кодиму – для доброї приязні його милості цісаря з його милістю королем, його братом. Тому, будь ласка, Ваша милосте, відпишіть нам, по якому місці Ви хочете мати кордон його милості короля. А тоді, коли Ваша милість нам відпишете, ми

³⁰ Горщина – податок від свиней.

³¹ Прочитання наступних трьох літер «с ны» сумнівне.

³² Значення фрази «поведают вашу мл» неясне.

³³ Напис на печатці – як у документі № 1.

³⁴ Рік визначається як для документа № 1.

³⁵ Прізвище хмельницького старости ідентифікувати не вдалося.

³⁶ Прочитано лише закінчення «ому».

³⁷ М. Сенявський.

³⁸ Семен (Фрідріх) Глібович Пронський (пом. 1544). з 1538 р. – житомирський староста, з 1539 р. – брацлавський і вінницький староста, з 1544 р. – київський воєвода. Див.: *Wolff J. Kniaziowie litewskogusczy od końca czternastego wieku.* – Warszawa, 1895. – S. 401.

³⁹ Юрій Язлівецький (пом. 1542-1543), кам'янецький і червогородський староста. Пор.: *Dworzaczek W. Genealogia...* – Tabl. 110.

⁴⁰ Сілістрія (Сілістра) – місто в Добруджі, на правому березі Дунаю – тепер у Болгарії.

⁴¹ Сигізмунд I Старий. польський король у 1506-1548 рр.

підемо на це місце до Вашої милості й там зустрінемося і договоримося, щоб між його милістю королем і його милістю цісарем була добра приязнь. А тому, вкінці, відпишіть, будь ласка, нам, чи хочете мати кордон на Кодимі. А ми дамо лист Вашої милості з Вашою печаткою⁴². І будемо писати до його милості короля. А тому дайте нам знати про це все, щоб ми тут, на полі⁴³ довго не перебували, бо приходять важні часи. А про те, що Ви зробите за своїм бажанням, ми хочемо дати знати його милості цісареві. А тому, будь ласка, напишіть нам про все не зволікаючи. А ми не хочемо відступити Вашій милості далі як по Кодиму. А тому, будь ласка, напишіть нам про все. А не передавайте [словами] через послів, але пишть у листі зі своїми печатками.

А після цього поручаємось добрій приязні Вашої милості.

Писано на Теліголі, дня 28 листопада⁴⁴.

ГАДА. – Коронний архів. – Турецький відділ. – Течка 82. – № 171.

№ 4

1542-1543 рр.⁴⁵ Білгород. – Лист дунайського санджак-бея Мехмета коронному польовому гетьманові М. Сенявському про переговори у зв'язку з прикордонними сутичками

Вельможному панові й панові хорунжому, белзькому гетьманові і галицькому старості⁴⁶.

Від Мехмет-бея.

Про здоров'я Вашої милості [я] рад би чути в кожную годину:

І про цьому знайте, що його милість король є в мирі з нашим цісарем. А Ваші люди приходять у цісарську землю і воюють, беруть майно і вбивають людей. І тепер [ми] послали йому посла [...] Ф[...]⁴⁷ до Твоєї милості. А Твоя милість хай дасть нам знати, чи [ми] в мирі, чи не в мирі, щоб ми знали. А нам відпиши через свого слугу [і пошли його] з моїми людьми. А його милість цісар наказав мені мешкати в Білгороді для того, щоб я дивився, який є порядок. І Ваша милість хай дасть мені знати через свого слугу, [який приїде] з моїми людьми, щоб ми знали мир чи не мир, щоб я написав до цісаря. А прошу Твою милість, щоб [Ти] моїх людей відпустив швидко, а що будуть говорити – хай Ваша милість вірить. А [там], де мають їхати послы, хай Ваша милість дасть їм провідника [і] щоб Ваша милість були для них ласкаві.

Я, гетьман Мехмет-бей дунайський.

[Напис на печатці:] Підтвердження належності бідоласі Ахмедові⁴⁸, синові Мустафи.

ГАДА. – Коронний архів. – Турецький відділ. – Течка 80. – № 168.

⁴² Фраза неясна – йдеться, мабуть, про приєднання листа литовсько-польських комісарів до звіту султанові.

⁴³ Поле – тут у значенні «степ».

⁴⁴ У листі датується: «дев'яти мсца к ки дня»: «ки» розшифровується як «28»: значення літерного позначення числа «к» (тобто «20») неясне: дев'ятий місяць – калька з латинського (November – тобто «дев'ятий місяць»). Напис на печатці – як у документі № 1.

⁴⁵ Датування З. Абрагамовича. Пор. прим. 19.

⁴⁶ Всі ці титули стосуються М. Сенявського.

⁴⁷ Ім'я посла в листі перекреслено, прочитано лише початкову літеру імені «Ф».

⁴⁸ У мусульман імена Мухаммед (Мехмет) і Алі рівнозначні.

Далі публікуються оригінальні тексти листів та написів на прикладених до листів печатках.

На закінчення публікації варто ще подати кілька доповнень до першої частини цієї статті, а також певні висновки.

Питання турецько-литовського розмежування на українських землях, як вже згадувалося раніше, відбулося в листуванні між Сулейманом I та Сигізмундом I за 1541-1543 рр., а також у листуванні між турецькими та литовсько-польськими комісарами. Окремі з цих листів опубліковано, здається, в тогочасних перекладах на польську мову⁴⁹. Опубліковано також інструкцію Сигізмунда I литовсько-польським комісарам у справі розмежування 1542 р.⁵⁰

Телігол – місце, на якому було написано листа № 3, – це теперішній Тилігул (річка в Одеській області, що впадає в Тилігульський лиман). На т. зв. новій карті Польщі й Угорщини С. Мюнстера 1540 р. ця річка зветься Телікол⁵¹.

Найважливішим висновком, який можна зробити з цієї публікації, ми вважаємо те, що турецьке дипломатичне листування українською мовою 40-х рр. XVI ст. необхідно розглядати як письмову пам'ятку місцевого придунайського українського населення – потомків давніх уличів та тиверців і нащадків літописних бродників та берладників⁵². Усупереч твердженням про те, що українське населення Подунав'я не пережило татарської навали⁵³, ми схильні думати, що збережені списки міст на Дунаї як у Воскресенському літописі, так і у візантійських джерелах початку XIV ст.⁵⁴ – це безпосереднє свідчення того, що українські поселення на цій території збереглися й після татарської агресії⁵⁵. Поступова романізація проходила століттями. Процес асиміляції українського населення, можливо, завершився лише у XVII ст. (так датує її

⁴⁹ Матеріали до історії української козаччини, видані під загальною редакцією М. Грушевського. – Львів, 1908. – Т. I: Документи по р. 1931 зібрав і видав І. Крип'якевич. – С. 9-11. 13-20. – (Жерела до історії України-Руси. – Т. 8).

⁵⁰ *Dogiel M. Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ex originalibus et exemplis authenticis descripti.* – Vilnae, 1758. – S. 57-61. У зв'язку з питанням про кордон див. також: *Spuler B. Mittelalterliche Grenzen in Osteuropa. I. Grenze des Großfürstentums Litauen im Südosten gegen Türken und Tataren // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – Breslau, 1941. – Bd. 6. – S. 152-170.

⁵¹ Репродукцію карти див.: *Кордт В. Материалы по истории русской картографии.* – К., 1910. – Вып. 2. – Табл. XX.

⁵² Підсумки поглядів на заселення Подунав'я до XIII ст. включно див.: *Котляр М. Ф. Русь на Дунаї // Український історичний журнал.* – К., 1966. – № 9. – С. 12-22; *Його ж. Хто такі бродники (До проблеми виникнення українського козацтва) // Там само.* – 1969. – № 5. – С. 95-101.

⁵³ Див., наприклад: *Kowalenko W. Bierład' // Słownik starożytności słowiańskich.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961. – Т. 1. – Cz. 1. – С. 113.

⁵⁴ *Летопись по Воскресенскому списку // Полное собрание русских летописей.* – СПб., 1856. – Т. 7. – С. 240; *Acta patriarchatus Constantinopolitani 1315-1402 e codicibus manu scriptis Bibliothecae palatinae Vindobonensis / Ed. F. Miklosich et I. Müller.* – Vindobonae, 1860. – Т. 1. – S. 95. – (*Acta et diplomata Graeca mediaevi sacra et profana.* – Vol. 1).

⁵⁵ Пор. також: *Маєродин В. В. Русские на Дунае // Ученые записки Ленинградского государственного университета.* – Саратов, 1943. – № 87. – С. 17; *Его же. Начало мореходства на Руси.* – Ленинград, 1949. – С. 101; *Волынский Н. М. Предшественники казачества – бродники // Вестник Ленинградского университета.* – Ленинград, 1949. – № 8. – С. 62.

№1

[1] ВЕЛЕМОНЫ ПАНО панѡ хорожѣ. и панѡ прѣсвичю и
 ВСЕМО панѡствѡ кро [2] лга его. М. ѡ здрѡе вашей. М. рѡ
 бѣ слышѣ на кодыи чѡ и при то [3] вашей. М. што ѣмн
 писѡ в пѡмонацѡи днѣ сево. М. а га и [4] те хѣ вышѣ
 ѡ за. ѣ. днѣ бѣдѡ на сѡбани ѡ ваша. М. ѡ ѣсте [5] го
 то были ѡ ина ни чините ѡ кролевское и цисѡское дело
 [6] ѣчинили конѣ ѡ тѡ границѡ ѡ што вашей. М. воєвода
 ѡ [7] гѡ белогорѡскїи и келейскїи и пегнскїи на бѣде рѣю.
 гварн [8] ѡ ваша М. вѣте ѡ што бѣде ваша. М. на ѡпнши
 те. [9] гѡ ѡмѡшѡ вашей. М. [10] чело бню

[напис на печатци:]

نگین مهر عثمانی بود [خير] دعای دولت
 سلطان سلیمان

№2

[1] ВЕЛЕМОНЫ ПАНО и ПАНО кролга его. М. рѡ ѡ здрѡе
 вашей. М. рѡ бѣ слышѣ на коды [2] час и при то даѣ
 вашей. М. знаѡ ѡже на ѡ цисѡра ли прише за границѡ пи
 са [3] но в листѣ ѡ ѣмн тѡли спѡхъ людѣ гдѣ ѡа грани
 ца потѡскаѡа ѡ и в [4] кролевко [!] листѣ ѣще тѡ писѡ и мы
 тѡли ис кан спѡхъ людѣ кельи [5] скїи и белогорѡскїи ѡ
 ѡне казали то ѣ. ѣ. лѣ што ѡа граница по сѡрѡа ѡ
 потѡ [6] скїи ѡ пасѣѡа брѡа ѡ цисѡ горѡщинѡ ѡ и тепѣ
 по томѡ ѡ вѡ даѣ знаѡ што ѣ [7] ма писѡ снѡся на
 сѡрѡани ѡ тепѣ ли ѡ вашей. М. прише на кедем с ны [8]
 [8] повѣдаю вашу. М. ѡ тепѣ вашей. М. пишѣ ѡа
 М. на в то дали [9] знаѡ и справѣливе гдѣ хочете грани
 ци ѡ ѣсте на ѡказали черѣ на [!] [10] нашево слѡжѣника
 ѡ гѡ воєвоѡ а што бѣде ѡ на мовн ѡ ваша М. вѣ [11]
 те нашн рѣчи истѣныѣ [12] гѡ ѡмѡшѡ чело бню

№3

[1] Вѣмѡны панѡ панѡ [...] омѡ старѡте хмѣнйкомѡ па-
 нѡ [2] хорѡжичѡ гѣманѡ кнѣю прѡскомѡ и панѡ ста-
 рѡте ка [3] менѣкомѡ и нѣи панѡ раде короля его ѿ
 принателѣ [4] нѣи добрыѡ ѡ ка дѣмѡ вѣ шѡчак ака си-
 лнпрѡско [5] и вѣлагорѡско и нѣи ѡ здорѡн вѣ ѿ ра-
 дн бѣмо [6] слышѣли на коды чѡ пѡ ѿ вѣмо перѣтѣ до
 вѣше мѣтн [7] слѡ фѡгѡ воеводѡ и черѣ него до вѣ ѿ
 ѡсказѡ нѣ бы [8] вѣт' на ѡказали ѡ границы по кото-
 рѡе мѣсце мѡѣ [9] вытн граница короля его мѣтн
 а пѡ вѣ ѿ нѣчѡго [10] на на то не ѡказали черѣ вѣ-
 шы послы а пѡ мы [11] пыталнѣсѡ стѡцѡ вѣлагорѡскн
 ѡчѡкѡскн и нѣи ѡнн [12] прѣ нами казали нѣ граница
 естѣ здѡна на сѡрѡ а [13] тепѣ мы пѡтѡпаемѣ корѣю
 его ѿ по кодымѡ [14] длѡ добрѡ прыганн цесара его
 мѣтн с короле его [15] мѣтѣю з братѡ своѡ а пѡ
 вѣша мѣтѣ рѡте [16] на ѡпнсапн на которѡе мѣсце
 хочѣте мѣтн гра [17] ннцѡ ѡ короля его мѣтн а пѡ
 колн вѣ ѿ на [18] ѡпншѣте мы на тов мѣцо до вѣ-
 ше мѣтн пѡ [19] дѣ нѣ памѣ сѡ сѡмѣ нѣ потѡмнмо ѿ
 бы мѣжы [20] короле его мѣтѣю и цесаре ѿ ѿ была
 добраѡ прыгань [21] а пѡ рѡте на наконѣ ѡпнсапн
 вѣтн хочѣте мѣтн гра [22] ннцѡ по кодымѡ а мы да-
 мо лнпѣ вѣ ѿ пѡ печѡю своѣю [23] и до короля его
 мѣтн вѣдѣ пнсапн а прѡто дѡте на [24] ѡ пѡ вѡсемѣ
 знѡтн што бѣмо пѡ на полн дѡго не лежѡ [25] бо ча-
 сы прѡнн прыходѡ а што ѡчнннѣ на волю своѣю [26]
 мы хочѣмо датн знѡтн ѡ пѡ цесарѡ его мѣтн а
 пѡ рѡте [27] на ѡсе выпнсапн нѣчѡго не мѣкаѡчн а
 мы далѣ кодымы [28] вѣ ѿ не хочѣми пѡтѡпнпн а
 пѡ рѡте на ѡсе выпнсапн а [29] не черѣ послы ѡт-
 казыватн нно ѡ лнпѡ пнсапн пѡ печѡмн [30] свѡмн
 а затѣ сѡ добрѡ прыганн вѣ ѿ залѣцѣемо пѡ на те
 [31] лнго дѣвѡ мѣца нѣ кн днѡ

№4

[1] ВЕЛЕМОНОМЪ ПАНЪ И ПАНЪ ХОРОЖЕ ГЕЛМАНЪ БЕСКО-
 МЪ И СПАРОСТЕ АГЛАЙКОМЪ [2] Ѡ МАММЕ СОЧА ВЕРА Ѡ
 ЗДРОЕ ВАШЕЙ . М . РА БЫ СЛИШЕ НА КОЖЫ ЧА И ПРИ [3]
 ПО ПОВЕДАЕТЕ АЖЕ КРО ЕГО . М . С НАШИ ЦИСАРЕ ДЕ-
 ЖИ МИ А ВАШИ [4] ЛЮДИ ПРИХОДА Ѡ ЦИСАСКВЮ ЗМЛЮ
 И ВОЮЮТЬ ДОВРО БЕРЪ А ЛЮДИ ГВБЪ [5] И ТЕПЕ ЕС-
 МИ ПОЛА МЪ СЛЫ [...] Ѡ [...] ДО ТВОЕИ М . А ТВОГА
 [6] М . НА ДАИ ЗНА МИРЕ ЛИ ИЛИ НЕ МИРИ А МЫ ЗНА-
 ЛИ А НА ѠПИШИ [7] СВОИМЪ СЛЪЖЕНИКО С МОИМИ
 ЛЮДИМИ А ЗАПО МЕНЕ ЦИСАР Е [8] ГО М . ВЕЛЕ Ѡ БЕ-
 ЛЕГОРО МЕКА А ЕСМИ ВЦДЕ ГА ЕСТЬ РА И ВАША [9]
 М . МНЕ ДАИТЕ ЗНА СВОИ СЛЪЖЕНИКО С МОИМИ ЛЮ-
 МИ А ЕСМА [10] ЗНАЛИ МИ ИЛИ НЕ МИ А ГА ДО
 ЦИСЕРА ПИСА А ПРОШЮ ТВОИ . М . [11] А ЕСИ МОИ ЛЮДЕИ ПЪ-
 СПИ СКОРО А ШТО ВЪДЪ РЕЧЬМИ МОЛИ [12] А ВАША . М . ВЕ .
 А ГДЕ МАЮ СЛИ [13] ЕХА А ВАША М . И ПРО [13] ВОНИКА
 ДАИ РА АИ ВАША . М . БЫ НА НИ ЛАКО [14] ГА ГЕМА МЪ-
 МЕ БЕИ ДВНАЙСКИА

[напис на печатці:]

الواتن بالملك الفخير احمد بن مصطفى

В. В. Мавродин⁵⁶). Та й у такому разі відсутність українського етнічного елементу в Подунав'ї (якщо вона й справді існувала) була відносно короткою – в другій половині XVIII ст. почався новий масовий наплив українського населення на придунайські землі⁵⁷.

Опубліковані листи, отже, ми схильні вважати віднайденою, давніше запропашеною ланкою, що зв'яже в єдине ціле розрізнені відомості про українське населення в середньовічному Подунав'ї.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // *Slavia*. – Прага, 1969. – Сеґ. 1. – С. 110-118; 1971. – Сеґ. 2. – С. 246-249. Інша публікація: *Україна дипломатична: Наук. щорічник*. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 61-78.

⁵⁶ *Мавродин В. В.* Начало мореходства... – С. 101.

⁵⁷ Найновіше дослідження цього питання див.: *Бачинський А. Д.* Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1969. Там само подано й огляд попередньої літератури проблеми.

A TURKISH DOCUMENT IN UKRAINIAN FROM THE MID-SIXTEENTH CENTURY: ON THE ORIGIN OF THE UKRAINIAN COSSACKS

Four Turkish letters dated to 1542-1543, written in Ukrainian, have recently been published as historical sources and unique examples of the Ukrainian language in the Danube district¹. These were found in Warsaw's Main Archive of Ancient Acts (Archiwum Główne Akt Dawnych), which contains another, similar document. This is the obligation of two inhabitants, Ali and Nasuf, of Bilhorod (Turkish Akkerman) on the Black Sea to the captain of Bar, Bernard Pretwicz (Bernat Pretvič), relatively dated to 1541-1552. The document was first mentioned by Polish Orientalist Zygmunt Abrahamowicz in 1959²; his description, however, was not entirely satisfactory³.

The obligation of Ali and Nasuf is of interest not only as a sample of Ukrainian writing which testifies to the spread of the Ukrainian language among the Turkish population on the northwestern coast of the Black Sea. It is also important because this document contains perhaps the earliest mention of the Cossacks of Podillja, a reference which calls for a reconsideration of facts about the genesis of Ukrainian Cossackdom. Because of its importance, a facsimile of the document is reproduced below, followed by a transcription and a translation. The latter divides the text into parts according to the rules of diplomatics.

Translation

1541-1552 [probably about 1548]⁴ July 15. Deražnja. – An obligation of two inhabitants of Bilhorod, the Tatar, Ali, and the Bosnian, Nasuf, to the captain of Bar, Bernard Pretwicz, confirming that the latter had compensated for damage wrought by the Cossacks, that the Bilhorod elders would ask the sultan Süleyman to drive the Tatars away from the suburbs of the town, and that Ali and Nasuf would satisfy the claims of Pretwicz to Synandžik.

[A] I, the Tatar Ali, and the Bosnian, Nasuf, Bilhorod Turks, hereby witness that [we] have left pan Bernat Pretvic this, here, our letter, testifying that.

[Bi] In connection with the sheep his lordship's Cossacks had driven away (thinking that these sheep belonged to Synandžik) of which there were 750:550 of them belonged to the Bosnian Nasuf and 200 to the tsar⁵ (the tsar himself made arrows and then sold them and for that money he bought the sheep).

¹ Дашкевич Я. П. Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // Slavia. – Praha, 1969. – Seš. 1. – С. 110-118; 1971. – Seš. 2. – С. 246-249.

² Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich // Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1445-1672. – Warszawa, 1959. – Pt. 1. – P. 133. For a history of the given document, see: Kłodziński A. O archiwum skarbcza koronnego na zamku krakowskim // Archiwum Komisji Historycznej. – Kraków, 1923. – Ser. 2. – Vol. 1. – P. 124-577. (In many cases these papers relate to the history of the Turkish Section of the archive.)

³ Abrahamowicz does not describe the beginning of the document in detail. Also, he says, for instance, that Bar is mentioned in the obligation, whereas it does not appear and probably Beršad' is meant.

⁴ An explanation of this dating follows.

⁵ The Ottoman sultan Süleyman the Magnificent (1520-1566).

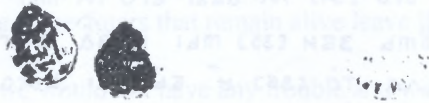
FACSIMILE

СМЛ) к. 68, т. 139
м. 262.

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

[Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is dense and difficult to decipher due to the cursive style. It appears to be a continuous block of text covering most of the page.]

8
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...



TRANSCRIPTION

[1,1] ПѦ татѦ алы а бѦнѦ насѦфѦ тѦщѦ бѦгородскѦ
 зы [2] знаваѦ тѦ нашѦ листѦ и есмо ѡстави пѦу
 [3] бѦнѦу прѦвицѦ тѦ на ли зозноваю штѦ которѦ
 [4] бѦки козаки его мѦ побрѦ тѦ дѦнимѦга бѦдѦ [5]
 абы были бѦки сынаджиковѦ которѦ бы [6] ло пѦ
 ѡми ста всѦ пошѦтѦ бѦнѦ насѦфа [7] а двестѦ ца-
 скѦ што са ца' стрѦлы рѦбѦ сво [8] ими рѦками
 и тѦ стрѦлы продаю а за тѦ пѦна [9] зн ѡщѦ кѦ-
 пѦють и кѦды мѦ приехѦ ѡ тѦ [10] до его млѦти
 и просли его абы ѡ на тѦ бѦки [11] на бѦнѦ на-
 сѦфѦ тѦ ца'скѦ всѦ поѡмѦта [12] вѦнѦлз нашто
 есмо и прѦсѦгѦ свою вѦинѦ перѦ [13] его млѦтью
 и тѦ не сѦть ѡщѦ сынаджиковѦ [14] але сѦ тѦ бѦнѦ
 насѦфѦ а ца'скѦ его млѦть [15] пѦ прѦви' нако дѦрѦ
 пѦ ѡвѦрѦшы прѦсѦзѦ [16] нашѦ тѦ бѦки на вѦнѦлз и
 тѦ двѦ кони [17] которѦ ѡ менѦ татѦ алыѦ бы вѦзѦ
 мѦжы кѦми [18] татѦскимѦ дѦ мѦнѦ его мѦ за нѦ ишѦ

ДВА [19] КОНИ ТАКА ДОРЫІ ГА МОН БЫІ А ШТО ЕГО МЛТЬ
 [20] БЫІ ВЗА ДВА ВОЛЫ БОНЫ НАСВФОВЫ ПОПО З БИКА [21]
 МИ ПОДЫ ЕГО МЛТЬ ЗА НІ ДОБРЕ ЗАПЛАТИ ДА ЗА ТО [22]
 ПА ЗОЛОТЫ УЕЛЕНЫ ЖОТЫ ШТО МЫ МЫ ЛНТО НАШЫ [23]
 ЗОЗНОВАЕ І ЕГО МЛТЬ НА ЗА НАШЕ ДОСЫ ВУНИИ [24] И
 КАЗА НА ЕГО М ПРОВАДИ С ТЫМИ ЦАМИ УЕРЕ [25] ПОЛЕ
 И ЕЩЕ НА ЕГО МЛТЬ ДАРОВИЛЗ [II, 26] А ШТО СА ДОТЫУЕ
 ЦАТА И КОНИ ТАТАСКІ ЦА ПО [27] НАШЫ СТАШЫ НЕ СТОА
 АНИ ТЕ МЫ АНИ ЖАДЕ ПД [28] УИ БЫ ТЕ І И ПЕРЕ НАМИ
 БИМО ПОДЫ МЫ І [29] НИ УО ПОМОГА НЕБДЕ И ЕЩЕ
 БЫМО ЕМВ САМИ НА НИ [30] ПОМОЛИ АБО МЫ ВЕДАЕ
 НАКІ ШКОДЫ МЫ ПОГА [31] ЦЫ ДЕЛАЮ В ЗЕЛН КОРОЛА ЕГО
 М И РБИНА СЦИНАЮ [32] МЕЖЫ ЦАРЕ ПАНО НАШЫ А
 КОРОЛЕ ЕГО МЛТЬЮ ГДЕ Ц [33] ПО НАШЫ СТАШЫ ХОМА
 ПОЛАТИ ДО ЦРА ЕГО [34] М АБЫ ЕГО М МЫ ТАТА
 ЦАТАТО ШТО НЕ СЪТЬ ЗБИ [35] МЫ КАЗА ВЫГНАТИ З БЕ-
 ЛАГОРОДА А ТО ДЛА ТО [36] И БЫМЫ ДОГО БЫЛИ В
 МИРВ ПАНОВЕ НАШЫ [37] А МЫ БЫМО ТЕ ШКОДЫ НЕ
 МЕВАЛИ И БЕПЕНИ БЫ [38] А НАШЫ ДОРА КГДЫ БЫ МЫ
 ПОГАЦЫ НЕ БЫЛИ [39] В НАШО БЕЛАГОРОДЕ БО МЫ ПАСЫ
 ШКОДАТЬ [40] ВЗ КОРОЛА ЕГО М ЗЕЛН А ПОМО ЗА НИМИ
 ДО НА [41] ХОДАТЬ И ДЛА НИ МЫ МБВАЕ ШКОДЫ В ДО-
 БРА [42] НАШЫ ПРОМО ДЛА ПО ХОУЕ ПОЛАТИ ДО ЦА
 [43] РА ЕГО МЛТИ АБЫ І КАЗА ВЫГНА З БЕЛА [44] ГО-
 РОДА ГДЕ НАТО МЫ НАШЫ ЛНТО ВЫЗНА [45] ВАЕМА ЖЕ
 ЕСМО ПИСАГВ ВУНИИ ПАУ БЕНАТ [46] ПРЕТВИЦ [47] И ЕЩЕ
 МАЕ ВЫПРАВИ ПИСАУ [47] ЗОЛОТЫ УЕЛЕНЫ НА ТО СЫНА-
 ДЖИК [48] И ЦАТО [48] ДО ЦРА ЕГО МЛТИ ПОЛАТИ СВОИ
 НАКЛАДО [49] АБЫ НА ЕГО МЛТЬ С ТЫ СЫНАДЖИКО
 [III, 50] СПРАВЕЛИВОТЬ ВДЕЛА РОКАЗА БО ВЖЕ ТО СЫ [51] НА-
 ДЖИ НЕ ПАУ БЕНАУ ПРЕВНИЦ [52] ЕІ ВИНЕ АЛБ [52] БОШЬ НА
 А МЫ ВЖЕ ЕГО МЛТИ А ЕЛИ НЕ [53] ВДЕ МОГЛИ НА
 НЕ СПРАВИ МЫ ПИСАУЫ ЗОЛО [54] МЫ ПОДЫ МЫ НАШЕ-
 ШЫ ЕГО ЦА МАЕ СА [55] МИ ПРЫГНАТИ А ДО БЕШЕ-
 ДИ НА ШТО ЕСМО [56] ЕГО МЛТИ И ПРЫСАГВ ВУНИ-
 НИ ПУА СВОИ ПРЫ [57] ЛОЖИ ДЛА ЛЕШОЕ ПЕНОСТИ КЗ
 СЕМВ НАШОМ [58] ЛНТ ПСА [58] ДЕРЖНЕ НЮ ЕІ

And when we came in connection with this to his lordship and asked him to return these sheep, both those of the Bosnian Nasuf and the tsar's, 750 in all, we swore to his lordship that those sheep did not belong to Synandžik, but they were the sheep of the Bosnian Nasuf and the tsar.

His lordship, pan Pretvič, being a kind man, believed our oath and returned the aforementioned sheep and [for] the two horses which he had taken from me, the Tatar Ali, his lordship gave me two other horses just as good as mine were.

As to those two oxen which his lordship had taken from the Bosnian Nasuf together with the bulls, his lordship then paid well for them, giving five yellow-gold coins.

Here, by this letter, we confirm that his lordship has satisfied our claims; and that his lordship told us to go with these sheep through the field⁶; besides, his lordship has given us presents.

[B₂] As to the Tatars and the Tatar horses, they are of little importance to us, or our elders, or any other Turk. Were they beaten before us⁷, we would not have raised a hand to help them in anything and [we] would have helped him⁸ on our own against [the Tatars] since we know what destruction these vile men cause to the lands of his highness, the king, and make war between the tsar, our master, and his highness, the king.

In connection with this, our elders want to send to his highness, our tsar, envoys who would ask him to make those Tatars that remain alive leave Bilhorod, so that we could live long in peace.

Our lordship and we would not have any trouble and would be safe on our property if those vile men were not in Bilhorod any longer; for those dogs cause destruction on the lands of his highness, the king, and then they are looked for and because of them we have trouble on our lands.

For this and because of this, we want to send envoys to his highness, the tsar, so that he would order them to be driven [away] from Bilhorod.

Hereby we witness that we have sworn allegiance to our pan Bernat Pretvič.

[B₃] Besides, we have to extort a thousand red-gold pieces from this said Synandžik, and because of this we are to send envoys at our own expense to his highness, the tsar, so that his highness should order justice to be done with the said Synandžik, since the said Synandžik already owes us and not pan Bernat and we [in turn] owe his lordship.

And if we are not able to get these hundred gold coins back from him, then we, having found his sheep, must take them right to Beršad'.

This we have sworn to his lordship.

[B₄] To this our obligation, for greater certainty, we affix our seals.

[C] Written in Deražnja, July 15.

The Main Archive of Ancient Acts in Warsaw, the Crown Archive. – Turkish Section. – File 139. – No. 262. Manuscript. Original.

The document is written on three folded sheets of medium-weight white paper. At the end of the text there are two pear-shaped seals with stylized script in Arabic ligature (a few

⁶ The steppes.

⁷ I. e., before our eyes.

⁸ Pretwicz.

fragments can be deciphered on the left seal; the right seal is illegible)⁹. The same file contains a contemporary translation of the obligation into Polish (№ 263), as well as a brief Russian summary.

Without undertaking a thorough linguistic analysis of the document (although this would be worthwhile, for the obligation is an outstanding specimen of Ukrainian business correspondence during the mid-sixteenth century), let us deal briefly with some of its outward peculiarities.

The writing of the document is similar to the cursive script of the Kiev school of the early period, with a slight influence of the south Slavonic script. For the most part, the letters are written separately – only a few ligatures are present. Yet, certain letters are noticeably indistinct (especially *а, о, я*; *e* is similar in most cases to present-day *e*; *i* is written with and without the dot). Letters above the line are quite common, both with the contraction sign (*б, в, з, к, л, н, с, ш*) and without (*д, р, м, ш, х, с, т, ц*). The *ѣ* above the line is rare in Ukrainian writings of that time. There are a number of *zmety* (letters written above the line and connected with others in the line; for instance *ть* in the middle or at the end of the word). A special peculiarity is the presence of graphic doublets, as for *т, у*. In considering phonetics and orthography, which are also reflected in paleography, the following should be mentioned: the combining of two letters to mark the affricate /g/ (*кзды*), the presence of *щ* (*сщинают*), the use of two different letters for one sound – *е, о, я* – as well as the use of the hard sign *ь* in the middle of a word (*синандъжик, пьсы*). An interesting diacritical mark which appears above the second stroke of the letter in *ы, и* is two dots above a line (this has not been deciphered as an *и* above the line). Intrapunctuation is, on the whole, lacking. Capital letters are used in only three cases – at the beginning of the document (*Я*), at the beginning of one of the sentences (*А*), and in the word «*Мур*». All these peculiarities are clearly visible in the reproduction and, wherever possible, were taken into consideration in the transcription of the document.

When the paleographic peculiarities of the given document are compared with those of 1542-1543, whose origin was undoubtedly the Danube area (i. e., they were written by Bilhorod clerks in the steppes of the Black Sea region between Tehinja and the Savran River, near the Teligol marsh), it becomes clear that the obligation of Ali and Nasuf was written by a local Ukrainian clerk, a follower of Bernard Pretwicz (the document was written in Deraznja, which was then located in the Bar district [*capitaneatus, starostwo*] of Podillja). This conclusion is upheld when one approaches the text from viewpoint of diplomatics, as we do below.

Having tentatively determined the origin and paleography of the document, let us consider its diplomatic data. The obligation was written by a clerk of the captain to confirm an oral agreement between the Bilhorod Turks, Ali and Nasuf, on the one hand, and the captain of Bar, a Silesian German by birth, Bernard Pretwicz (Bernat Pretvič), on the other. The clerk wrote the document in a language known to both parties, i. e., the Ukrainian language of that time, which was commonly used in relations between Poland, Lithuania, Turkey, the Crimea, and Moldavia. In accordance with Eastern custom, the document was confirmed by seals (*mühür*), not signatures. An analysis of the document's structure, however, reveals that it was composed more under the influence of Western than Eastern (Turkish) traditions. The

⁹ See: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów...*

substitution of seals for signatures is its only Eastern trait, whereas Western traditions are reflected in all other elements, including the elaborateness of structure.

The introductory protocol (A) is limited to the intitulation of the authors and the *inscriptio* referring to the addressee. The contextus (B – the main body of the document) presents three points of the case (B₁, B₂, B₃). Each point contains its own *narratio* and *dispositio*. In B₁, the *narratio* is about the attack of the Cossacks, the arrival of Ali and Nasuf at the house of Pretwicz, their oath, and the compensation that they received; the *dispositio* is the declaration that their claims have been satisfied. In B₂, the *narratio* is about the strained relationship between the Bilhorod Turks and the Tatars; the *dispositio* is the promise to ask the sultan to drive the Tatars from the outskirts of Bilhorod. In B₃, the *dispositio*, which is the obligation of Ali and Nasuf to extract the claims of Pretwicz from Synandžik, is unclear without the *narratio*. All three issues (B₁, B₂, B₃) are concluded by one *corroboratio* (B₄), indicating the manner by which the document was authenticated, i. e., the mention of the seals. The *eschatocol* (C) is represented by a *datatio*, briefly denoting the place, day, and month of writing. The absence of the year may be explained as a peculiar compromise between the authors and the addressee, for the Christian chronology may have been unpleasant to the Mohammedan authors, and vice versa¹⁰. This diplomatic analysis of the document's structure indicates that the level of business correspondence in such provincial places as the district of Bar and Deražnja (the latter was then a village comprising only a few huts)¹¹ was, on the whole, no worse than that in any contemporary urban center of the Ukraine or Poland.

Nothing is known about the authors of the document other than what they say in it themselves. From the text, it is clear that Ali (< 'Alī) and Nasuf (< Našūh) were well-to-do delegates from Turkish Bilhorod, who could not only demand large retributions, but also make promises of a political nature. The addressee, on the other hand, is a well-known figure of the mid-sixteenth century. Bernard Pretwicz was a Silesian noble who had settled in the Ukraine at the end of the 1530-s and there headed a section of light cavalry under the Polish field commander (*hetman polny*) Mikołaj Sieniawski. Pretwicz's service in the army and victories over the Tatars and Moldavians won him a fame that found its way into a saying of the time: «Za časiv pana Pretvyča spala vid tatariv hranycja [In the times of pan Pretwicz no Tatars disturbed the frontiers]». While serving as captain of Bar from 1541-1552¹², Pretwicz organized Podillja's strong defense against Tatar attack. His activity is favorably appraised in contemporary Polish historiography¹³.

In Ukrainian history, Pretwicz is known as the author of an «Apology» written to justify his actions on the Lithuanian-Turkish frontier. It was composed in reply to a complaint lodged by the Turkish sultan and was read in the king's senate on 14 December 1550. The author describes the skirmishes on the Lithuanian-Turkish frontier and commemorates the

¹⁰ For the Turkish letters in Ukrainian previously cited, the dates 1542-1543 as the time of writing were determined through indirect data.

¹¹ The revision of 1552 recorded only seven souls and four who had died in epidemics. See: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1900. – T. 15. – Cz. 1. – S. 402-403.

¹² As captain (*starosta*) of Bar, Pretwicz was first mentioned in the year 1541: see: *Bielski M. Kronika*. – Sanok, 1856. – Vol. 2. – S. 1085. In 1552, Pretwicz became *starosta* of Terebovlja (see: *Matricularum Regni Poloniae summaria*. – Warszawa, 1910. – Pt. 5. – Vol. 1. – № 1283-1284). He died in 1561.

¹³ *Pociecha W. Śląski bohater Bernard Pretwicz // Śląsk*. – Jelenia Góra, 1946. – № 10. – S. 6-13.

Tatar attacks on the Ukraine that occurred during the ten years he was captain. The apology's significance as an historical source has long been marked by historians¹⁴.

Some parts of the apology may deal with the events mentioned in the obligation of Ali and Nasuf. In his account of the events of 1548 (the year is approximate, for there are no dates in the apology), Pretwicz says that the march of the Bilhorod Tatars to Bar was headed by Isihodza and Tortaj, who were accompanied by «Sinancykow Kilicia». Considering that the onomastics of the apology is confused in many places (it was doubtlessly published from a badly deciphered copy), this «Sinancyk» is probably identical with the «Synandżik» of our document, especially since the Bilhorod Tatars were routed only four miles from Bar¹⁵. Since Synandżik is mentioned in both the apology and our document, the latter can be supposed also to date around 1548.

Having tentatively determined the conditions in which the obligation of Ali and Nasuf was written, and the importance of the people mentioned therein, we can proceed to study the parts of the text directly relevant to the problems of the Cossacks' origin and their initial role as an organization.

Let us quickly review the events which were related in the obligation. Because of a monetary conflict between Synandżik and Pretwicz, the latter's Cossack detachment seized a flock of sheep, believing that it belonged to Synandżik. The Cossacks also seized a number of cattle and horses and destroyed certain Tatar detachments, whose survivors dispersed and hid near Bilhorod; concurrently, they did some damage to the Turks. During this operation, the Cossacks had seized two horses that belonged to Ali and two oxen belonging to Nasuf. These two inhabitants of Bilhorod set out to see the captain of Bar, whom they found in Derażnja. Here, in the name of their town's elders, Ali and Nasuf spoke of the antagonism between the Turks of Bilhorod and the survivors of the defeated Tatar detachments. It appears that the Bilhorod elders intended to ask the sultan to drive away the defeated Tatars. According to the two Turks, the Tatars were the only reason for the fighting on the frontier which, in turn, affected Bilhorod. Pretwicz satisfied the claims of Ali and Nasuf, who then promised to comply with the requirements of the captain regarding Synandżik. Pretwicz gave the two men presents and dispatched an escort with them to safeguard their return trip to Bilhorod.

The document is, in effect, a fragment from everyday life on the steppe frontier of the mid-sixteenth century. Its greatest interest lies in the very mundanity of the events described. From these, the following observations can be drawn:

1. The Turks believed that the cause of the border conflicts was the plundering attacks of the Tatars.
2. The border between Poland-Lithuania and the Ottoman-Tatar state did not exist in unremitting warfare, as modern historiography often purports. It was also the scene of ordinary, peaceful, even neighborly trade relations.
3. Within the Turkish-Tatar camp there existed certain points of conflict caused by the counterattacks of the Cossacks. These affected not only the nomadic Tatars, but also the settled Turks.

¹⁴ Published in: *Ljubomirski* J. T. Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. // Biblioteka Warszawska. – 1866. – № 3. – S. 44-59.

¹⁵ *Ibid.* – S. 58.

4. The army detachments under the leadership of Pretwicz that took part in the skirmishes with the Tatars were called Cossacks («Cossacks of his lordship») by both the Polish-Lithuanian and the Turkish-Tatar sides.

Few documents of the sixteenth century mention the Cossacks in this sense. In fact, Pretwicz's activity along the border with the Cossacks is mentioned only once in this context – by Pretwicz himself in the above-mentioned apology: «Your most fair and gracious royal highness», Pretwicz writes, addressing Sigismund-Augustus, «Our guards, who are called Cossacks (*które zowią kozactwó*), lie in ambush between the roads; for when coming out on the fields outside Dombrova¹⁶, one finds such marshes where even four people could not pass unnoticed, since they can be seen from any place and it is difficult for them to run away. Here I and the sons of the palatine of Belz¹⁷ – good and true servants of your royal highness, enemies of your enemies, your royal highness – and my servants (*służebnicy*) served well. In such a way, working on the fields of your royal highness, between the roads, I would prevent the Tatars [from coming] on your highness's lands. Should I find them on your highness's land I [...] would fight and defeat them»¹⁸.

This excerpt was interpreted by Hruševs'kyj as proof «that in the middle of the sixteenth century Cossacks was a term used for guerilla warfare in the steppes [and] ambush of the enemy in the steppes with the aim of “seizing” the foe»¹⁹. The obligation of Ali and Nasuf fully contradicts this narrow, technical interpretation of the term Cossacks. Pretwicz wrote his apology to belittle the importance and role of the Cossacks in the struggle against the Tatar incursion in the Ukraine and thus undermine the principal argument of the Turkish complaint. He tried to persuade the king and the senate that the word Cossacks had a specific military meaning – i. e., «guards in the steppes» – and was limited geographically to the suburbs of Dombrova-Beršad'. Perhaps he succeeded in convincing the king and his council, for they were far from the border. On the border itself, however, such camouflage was impossible. The term Cossacks appears in its true meaning in the obligation, which was both contemporary with the apology and agreed upon by two conflicting parties. In the mid-sixteenth century, Cossacks was not a technical term denoting a kind of military force, but a general one for army detachments in the provinces of Podillja and Braclav which participated in both defensive and offensive actions against the Tatars.

During recent years some historians (V. Holobuc'kyj, in particular) have denied that the Polish king, Lithuanian noblemen, or any other feudal lords played a part in organizing the Cossacks as a military force on the Ukrainian lands²⁰. Regardless of whether this view does

¹⁶ Citing this text M. Hruševs'kyj inaccurately translated the toponym «Dombrova» (i. e., Beršad') as an «oak forest» (see his: *Грушевський М. Історія України-Руси.* – К.: Львів, 1909. – Т. 7. – С. 80). Dombrova and Beršad' are mentioned as identical toponyms in documents of 1609 and 1622; see: *Słownik geograficzny...* – Т. 15. – Cz. 1. – S. 114; *Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.* – Warszawa, 1894. – Т. 10. – Cz. 2. – S. 617; 1897. – Т. 11. – Cz. 3. – S. 233, 733.

¹⁷ Mikołaj Sieniawski, palatine (wojewoda) of Belz, mentioned above as a Polish field commander. His sons could have been Hieronim and Mikołaj junior.

¹⁸ *L[ubomirski] J. T. Bernard Pretwicz...* – S. 51-52.

¹⁹ *Грушевський М. Історія України-Руси.* – Т. 7. – С. 80-81.

²⁰ For a review of various concepts on the origin of the Cossacks, see: *Stökl G. Die Entstehung des Kosakentums.* – Munich, 1953. – P. 17-32; *Винар Л. Огляд історичної літератури про початки козаччини // Український історик.* – 1965. – № 1-2. – С. 28-37; № 3-4. – С. 17-38.

or does not correspond with Ukrainian and Polish data, one must stress that Eastern, especially Turkish, sources of that time give definite, unambiguous information on the subject. Recently, the French historian Chantal Lemerrier-Quelquejey found in the Archive of the Office of the Prime Minister in Stambul certain books describing events of 1559-1560. These volumes contain copies of orders issued by the Imperial Council of the Ottoman Empire (Divan-i Hümayun) and the sultan himself²¹. The newly discovered Turkish sources add considerable data to our knowledge about the march of Prince D. Korybut-Vyšnevec'kyj and his Cossacks in 1559-1560²². The investigations of Lemerrier-Quelquejey confirm East European historiography's high assessment of the role Vyšnevec'kyj played in organizing the Ukrainian Cossacks²³. Thus, it is imperative that the obligation of Ali and Nasuf be studied within the context of all sources that relate to Bernard Pretwicz and Cossack detachments during the mid-sixteenth century.

Публікується за виданням: *Stepaniv Ja.* A Turkish Document in Ukrainian from the Mid-sixteenth Century: On the Origin of the Ukrainian Cossacks // *Harvard Ukrainian Studies.* – Cambridge, Mass., 1977. – Vol. 1. – № 2. – P. 211-224.

²¹ *Lemerrier-Quelquejey C.* Une source inedite pour l'histoire de la Russie au XVI siècle: les registres des Mühimme Defterleri, des Archives du Baş-Vekâlet // *Cahiers du Monde russe et soviétique.* – Paris, 1967. – Vol. 8. – № 2. – P. 335-343.

²² *Lemerrier-Quelquejey C.* Un condottiere lithuanien du XVI siècle: le prince Dimitrij Vyšnevec'kyj et l'origine de la Seč Zaporogue d'après les archives ottomanes // *Cahiers du Monde russe et soviétique.* – Paris, 1969. – Vol. 10. – № 2. – P. 258-279.

²³ Reviewed in: *Slovanský přehled.* – Praha, 1971. – № 2. – P. 150.

**[РЕЦ. НА:] SCHÜTZ E. AN ARMENO-KIPCHAK CHRONICLE
ON THE POLISH-TURKISH WARS IN 1620-1621. -**

Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968. – 216 p. –
(Bibliotheca Orientalis Hungarica; XI)

**Е. ШЮЦ. ВІРМENO-ПОЛОВЕЦЬКА ХРОНІКА
ПРО ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ 1620-1621 РР. -**

Будапешт: Вид-во Академії наук, 1968. – 216 с. –
(Угорська сходознавча бібліотека, Т. 11)

Останнім часом історична наука збагатилася цінними джерелами, які досі не використовувалися. Було зроблено також справді несподівані відкриття, що допомагають по-новому висвітлювати важливі питання історії України.

На наших очах виростає нова ділянка українського джерелознавства. Завдяки зусиллям мовознавців ряду країн, історики України одержали ряд збірників документального та літописного матеріалу, створеного в Україні XVI–XVII ст. малодослідженою половецькою (кипчацькою) мовою. І якщо в історичній лінгвістиці з'явився новий перспективний розділ тюркології – кипчакознавство, то в українському джерелознавстві одночасно відкрився також новий розділ – історичні джерела половецькою мовою.

Половецьку розмовну мову принесли із собою вірменські поселенці, які, у зв'язку з татарським лихоліттям, з другої половини XIII ст. масово переселялися в Україну. Мову вони засвоїли, мабуть, у Поволжі та Криму в той час, коли ці землі входили до складу Золотої Орди. В Україні половецька мова ввійшла в літературу, науку, діловодство. Чимало письмових пам'яток збереглося до нашого часу. Перші відомості про рукописи, написані вірменськими літерами, але не вірменською мовою, проникали у наукову літературу ще в першій половині XIX ст. Ентузіастом дослідження цієї тюркської мови (як остаточно встановлено на початку XX ст.) був великий сходознавець акад. А. Ю. Кримський. Однак по-справжньому дослідження половецької мови українських вірменів розпочалося лише в післявоєнний період. Тоді й було опубліковано важливі історичні та історико-юридичні пам'ятки, значення яких виходить далеко за межі вузьковірменської проблематики. Вони стали істотним внеском у джерелознавство історії України.

Видатний французький тюрколог, професор Національної школи живих східних мов у Парижі Жан Дені (1879-1963) на підставі рукопису, що зберігається у паризькій Національній бібліотеці, опублікував 1957 р. вірмено-половецьку хроніку з Кам'янець-Подільського за 1604-1613 рр.¹ Того ж року побачила світ визначна юридична пам'ятка українських вірменів – «Судебник» 1519 р., половецький текст якого підготував до видання професор Варшавського університету Мар'ян Левицький (1908-1955)².

¹ *Deny J. L'arméno-coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613).* – Wiesbaden, 1957.

² *Lewicki M., Kohnowa R. La version turque-kiptchak du «Code de lois des Arméniens polonais» d'après le ms. no 1916 de la Bibliothèque Ossolineum // Rocznik Orientalistyczny.* – Warszawa, 1957. – Т. 21. – С. 153-300.

Минулого року учень акад. А. Кримського московський сходознавець Т. І. Грунін видав половецькі документи судової книги вірменської громади Кам'янця-Подільського за 1559-1567 рр.³ Значним вкладом у сучасне кипчакознавство є словник вірмено-половецької мови, т. 1 якого вже вийшов з друку⁴.

Рецензована робота – ще одна важлива публікація вірмено-половецького історичного джерела. Автор її, угорський вчений Едмонд Шюц – історик і мовознавець, тюрколог і вірменолог. Праці його давно здобули вже визнання наукової громадськості, зокрема української⁵. З іменем Е. Шюца пов'язане з'ясування питання про шляхи і час поширення половецької мови серед українських вірменів, встановлення наукових принципів транскрипції вірмено-половецьких текстів і, нарешті, постановка проблеми про заміну половецької мови вірменською, що відбулася в Україні у XVIII ст. Йому належить вивчення ряду питань щодо історії вірменського друкарства в Україні. У Лейденській бібліотеці (в Голландії) Е. Шюц розшукав унікальне видання – єдину в світі книгу половецькою мовою, надруковану у Львові 1618 р. Роботи Е. Шюца невідривні від української історико-культурної проблематики. У 1967 р. Е. Шюц гостював в Україні, ознайомився з фондами архівів Києва та Львова. Варто підкреслити, що результати розшуків в українських архівах уже відобразилися на сторінках його найновішої книги.

Праця Е. Шюца поділяється на кілька розділів і параграфів. У передмові (с. 9-11) подано короткий огляд кипчакознавства. Далі розглядаються причини Хотинської війни (с. 15-16), характеризуються основні польські джерела до історії цієї війни (с. 16-17) та розкривається значення «Кам'янецької хроніки» як історичного джерела (с. 21-23). Авксент – автор тієї частини «Кам'янецької хроніки», що присвячена Хотинській кампанії, був вдумливим і об'єктивним спостерігачем. Це Е. Шюц переконливо доводить тим, що Авксент, по суті, єдиний із своїх сучасників правдиво показав роль і значення козацьких військ у Хотинській війні, що з різних міркувань замовчувала як турецька, так і польська сторони.

У підрозділі «Автори Кам'янецької хроніки» (с. 23-28) Е. Шюц уперше в історіографії вірменських колоній в Україні використав дані з судових книг вірменської громади Кам'янця-Подільського, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві (записи в книгах робилися вірменською, половецькою, а потім польською мовами), і дав стислі нариси про три покоління вірменських хроністів: діда Тер Іоаннеса (1526-1610), сина Тер Кіркора (пом. 1624), внуків Тер Гакопа (1582-1621) та Авксента (пом. після 1649). Ще один підрозділ (с. 29-38) Е. Шюц присвятив розглядові інших вірменських джерел про Хотинську війну – згадкам про неї у вірменського історика Аракеля Даврижеці, літописця Хачатура Кафаєці, в анонімній «Історії Туреччини» (рукопис ереванського Матенадарану, № 1496), у вірменського подорожника Симеона дпіра Лехаці⁶ і, нарешті, у переробленій істориком Іоаннесом

³ Грунин Т. И. Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины). – М., 1957.

⁴ Tryjarski E. Dictionnaire arméno-kipchak d'après trois manuscrits des collections viennoises. – Warszawa, 1968. – Т. 1. – Fasc. 1 (A–K).

⁵ Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1962. – № 3. – С. 93-94.

⁶ У деяких перекладах – Легаті.

Каменаці «на вірменську мову Авксентовій хроніці». Майже всі висновки, до яких у зв'язку з цими дослідженнями дійшов Е. Шюц, можуть вважатися останнім словом джерелознавства.

Основний зміст книги становить вірмено-половецький текст тих частин «Кам'янецької хроніки», що стосуються Цецорської та Хотинської битв, та їх переклад англійською мовою (с. 39-85). Е. Шюц публікує текст за рукописом хроніки з венеціанської бібліотеки мхітаристів. Угорський дослідник – не перший публікатор хроніки. Ще 1896 р. її надрукував відомий вірменський історик та письменник Л. Алішан (у виданому у Венеції збірнику документів «Каменіц», тобто «Кам'янець»). Однак коли видавалася хроніка, її половецький текст виявився незрозумілим для вчених, оскільки в європейській науці тоді не було знавців цієї мови. Е. Шюц примусив заговорити «цецорсько-хотинську» частину хроніки. Він не тільки дав критичне видання заново прочитаного тексту за січень 1620 – січень 1621 та липень – вересень 1621 рр., але й ввів у науковий обіг його переклад. Таким чином, важлива частина «Кам'янецької хроніки» стає доступною широким колам істориків України, Польщі, Туреччини.

Отже, заслуги Е. Шюца, зокрема для українського джерелознавства, великі. Щоб переконатись у цьому, достатньо зупинитися хоча б на тих місцях хроніки, які в цілком новому світлі зображають участь українських козаків у Хотинській кампанії. Авксент дуже часто підкреслює військову майстерність і хоробрість козаків. Уже на самому початку свого опису він розповідає про те, як козаки, рухаючись до Хотина, з боями пройшли Молдавію. 25 серпня (4 вересня) 1620 р. їм вдалося захопити ворожі гармати. Турки і татари знали, що козаки – найбільш боєздатна частина коаліційної польсько-українсько-литовської армії, й тому так часто спрямовували свої атаки на козацькі позиції. Татари, за словами Авксента, вважали: «Якщо ми переможемо козаків, тоді легше дамо собі раду з поляками» (с. 72-73). Літописець повідомляє про нічні рейди козаків на турків. Згідно з історичною правдою, Авксент приписує козакам вирішальну роль у перемозі. Сама польська армія не могла би встояти – «це сталося лише завдяки Панові Богові і запорозьким козакам» (с. 72-73). Таке «теологічне» формулювання, безсумнівно, – найвища похвала в устах середньовічного автора, скупого, крім усього, на панегіричні екскурси.

Решту книги Е. Шюца складають примітки до хроніки (с. 86-89), нарис граматики вірмено-половецької мови (с. 91-118), половецько-англійський словник (с. 119-156), бібліографія (с. 157-160). У додатку подається англійський переклад уривків із записок Симеона дпіра Лехаці, де описується підготовка до Хотинської кампанії та сама війна (с. 161-169). Публікується також факсиміле оригінальних сторінок рукопису «Кам'янецької хроніки».

Характерною рисою дослідження Е. Шюца є виняткова наукова добросовісність. Це відобразилося і в дуже акуратній підготовці тексту публікації, і в продуманості аргументованих тверджень, і в педантично опрацьованому словнику та примітках. Усе це дозволяє віднести цю роботу до кращих досягнень сучасного угорського сходознавства.

Проте це не означає, що з усіма думками і міркуваннями автора треба погоджуватись. Є в низі дискусійні місця, окремі помилки, твердження, що вимагають уточнення або поглиблення. Ось деякі з тих, що стосуються вступної частини. Переклад з реліції М. Титлевського про Хотинську війну, вміщений у літописній збірці С. Величка⁷,

⁷ Див.: Величко С. *Летопись событий в Юго-Западной России XVII в.* – К., 1848. – Т. 1. – С. 3-28.

зроблено не на російську (с. 17), а на українську мову. «Кам'янецька хроніка» охоплює матеріал не з 1430 р. (с. 21, 24), а з 1410 р. (в ній помилково під 1450 р. згадується Грюнвальдська битва). На нашу думку, виникнення «Кам'янецької хроніки» треба датувати XV ст., а не 1560 р. (с. 23), коли Іоаннес почав систематично фіксувати наступні події. Є всі підстави вважати, що події ранішого часу (з 1410 р.) він виклав, використовуючи вірменські хронікерські записи, які велися в Кам'янці здавна і дійшли до наших днів лише в редакції Іоаннеса. Крім румунського часткового перекладу «Кам'янецької хроніки», що його здійснив Г. М. Буюклю (с. 22), існує ще новіший (правда, також дуже недосконалий) переклад Г. Д. Сіруні, опублікований у «Memoriile sectuinii istorice» (Academie Româna) (Бухарест, 1935-1936, серія 3, т. 17, с. 267-286). Припущення, що первісний варіант хронікерських нотаток Тер Гакопа (с. 26) був польськомовним, вимагає нових підкріплень. У зв'язку з цим, потрібно виправити прикру помилку автора, що слово «babas» (с. 26), тобто священик, – польське (йдеться про уривок з «Кам'янецької хроніки», де описується оточення Тер Гакопа). Очевидно, це половецьке слово і його вживання не може бути аргументом на користь твердження про польськомовність первісного варіанта цих нотаток. Термін хроніки «na spisku» (щодо записів Тер Гакопа) означає не «manuscript (in rough draft?)», як уважає чи припускає Е. Шюц (с. 25), а «на письмі»⁸.

У бібліографії варто б згадати дві статті вірменських авторів, що безпосередньо стосуються теми, а саме: А. С. Анасян «Отголоски битв при Хотине (1621 г.) в армянских источниках» (зб. «Великая дружба», Ереван, 1954, с. 225-238) та М. О. Дарбинян «Симеон Легаци о странах юго-восточной Европы» (зб. «Восточные источники по истории народов юго-восточной Европы», М., 1964, с. 253-275). В останній статті подано російський переклад повідомлень Симеона дпіра Лехаці про Хотинську війну, що їх Е. Шюц публікує в англійському перекладі.

Деякі зауваження можна зробити також до перекладу вірмено-половецького тексту (вони пов'язані, зокрема, з тлумаченням тих слов'янських, українських та польських, вкраплень, що часто трапляються в половецьких текстах). Українське «герць» («herc», с. 140, рядок 23 рукопису; також словник, с. 129) неправильно перекладено як «skirmish» (перестрілка, сутичка). Насправді ж йдеться про поєдинки окремих кіннотників на полі між військами противників. Українське «клуб» («klub», с. 141, рядок 6 рукопису; с. 135 словника) – це не «elbow, wrist, joint» (коліно, лікоть, зап'ястя, суглоб), а стегно чи, точніше, стегновий суглоб; українське «коло» («kolo», с. 145, рядки 3, 4 рукопису; с. 135 словника) – це не «festive circle, solemnity» (святкове коло, свято), а військова нарада (пор. відомий вислів «запорозьке коло»). Українське «квасниця» («kvasnica», с. 154, рядок 12 рукопису; с. 136 словника) – не «a kind of yoghurt» (під йогурту, тобто напою з молока), а дике яблуко. На с. 152 рукопису, в рядку 9 половецького тексту «рахолікбла чуралар» перекладається як «the recruits and the carters» (рекрути і візники), хоча мовиться про слуг і джур (як, зрештою, й зазначено у словнику на с. 126, 140). Загалом, коментуючи лексику слов'янського походження, автор надто часто послуговується польськими чи навіть російськими лексичними паралелями (хоча в 20-х рр. XVII ст. російська мова не була розмовною в Кам'янці), забуваючи про дуже

⁸ Пор. ілюстративний матеріал у: *Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. Słownik języka polskiego*. – Warszawa, 1915. – Т. 6. – S. 297.

близькі або й ідентичні українські слова. Так, при словах «klub, lokot, potrzeba, gycer, stremen, tovariš, Pokutja, Zamoscja» він дає польські паралелі «kluba, lokieč, potrzeba, gycerz, strzemię, towarzysz, Pokucie, Zamość», хоча українські слова «клуб, лікоть, потреба, рицар, стрем'я, товариш, Покуття, Замостя» набагато ближчі до оригіналу. Внаслідок цього – недооцінка питомої ваги елементів української лексики XVII ст., що увійшли як органічна складова у вірмено-половецьку мову.

Усі ці критичні зауваження, зрештою часткового характеру, не применшують загальної високої оцінки дослідження Е. Шюца, що є великим вкладом в історичну та мовознавчу науку.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* [Рец. на:] Schütz E. An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968. – 216 p. – (Bibliotheca Orientalis Hungarica; XI) // Український історичний журнал. – К., 1968. – № 9. – С. 146-149.

ЭТНОГРАФИЯ УКРАИНЫ В ОСВЕЩЕНИИ ВОСТОЧНОЯЗЫЧНЫХ ИСТОЧНИКОВ XVII В.

В связи с завершением подготовленной украинскими этнографами монографии «Українци», обобщающей, в основном, данные периода капитализма и эпохи социализма, возникает необходимость расширить изучение этнографии украинцев на более ранний период – период феодализма.

При определении круга восточнаязычных источников, в которых заключаются сведения по этнографии Украины XVII в. – века, сыгравшего столь значительную роль в исторических судьбах украинского народа – необходимо иметь в виду источники трех различных по происхождению видов: а) созданные в Украине восточнаязычными народностями, имевшими здесь свои колонии; б) возникшие в Украине или вне её пределов в связи с оккупацией части украинских земель (Подолія, Придунавье) Турцией; в) вышедшие из-под пера представителей восточных народностей, посетивших Украину. Все эти источники представляют большое разнообразие с точки зрения языков – они создавались на тюркских (османский, крымскотатарский и армяно-кыпчакский), семитских (арабский, древнееврейский) и индоевропейских (армянский) языках.

Украина в XVII в. поддерживала довольно оживленные связи с Грузией – грузинские правители были информированы о нравах и обычаях запорожских казаков, посещавших грузинское побережье Черного моря (во время морских набегов на Турцию) или же направлявшихся с дипломатическими поручениями в Иран. Однако материал, относящийся к этнографии украинцев, в грузинских источниках того времени пока не найден. С другой стороны, можно предположить, что те ценные сведения по этнографии украинцев, которые имеются в мемуарах итальянского путешественника Пьетро делла Валле, проникли туда при грузинском посредничестве.

Этнографический материал имеется в произведениях армянских мемуаристов (Симеон дпир Легац) и хронистов (Говганнес Каменаци), проживавших в Украине. Материал этот до сих пор не использован в этнографической науке.

Свежий этнографический материал можно почерпнуть из документальных источников (судебных, административных, финансовых и других делопроизводственных книг, отдельных документов), созданных в армянских колониях в Украине на кыпчакском языке. Эти источники, в связи с трудностями лингвистического характера, только в последнее время начинают входить в научный оборот. Сведения о духовной и материальной культуре как украинцев, так и других жителей Украины XVII в. заключены также в кыпчакских хрониках армянских хронистов (Гакоп и Авксент) из Каменца-Подольского.

Совершенно не использован до сих пор документальный материал на турецко-османском языке (в частности, делопроизводственные книги фискального характера), возникший на Южном правом берегу в период оккупации его Турцией. Исследователи украинской этнографии так и не изучали до сих пор другие документальные источники турецких архивов. Из мемуарных источников значительную ценность представляют сочинение Эвлия Челеби, историографические труды хронистов.

Не лучше обстоят дела с использованием хроникального и, может быть, также документального материала, создаваемого в Крыму. Тексты крымскотатарских хроник

никогда еще не были использованы в плане этнографических исследований, хотя в них имеются ценные сведения об уводимых в плен украинцах.

Из арабских источников на первый план выдвигаются описания Украины и украинцев, сохранившиеся в мемуарах сирийца Павла Алеппского, посетившего Украину в период гетманства Богдана Хмельницкого и оставившего очень красочные картины жизни и быта украинцев того времени.

Существует необходимость привлечения в качестве этнографического источника также мемуарных и литературных произведений, создаваемых в Украине или же за её пределами выходцами из еврейских колоний на древнееврейском языке (мемуары Натана Ганновера, сочинения элегийного типа).

Значительное разнообразие восточноязычных источников, освещающих различные стороны этнографии Украины XVII в., этнокультурных связей украинцев с народами Закавказья и Ближнего Востока, выдвигает большие трудности перед исследователями, в первую очередь в связи с пестротью материала в языковом отношении, а также с точки зрения идентификации этнографических реалий. Восточные источники требуют тщательного источниковедческого изучения, критического отношения к заключенным в них сведениям (учет специфически восточной гиперболизации, враждебного отношения некоторых авторов к украинцам и т. д.). Изучение всех многочисленных источников в этнографическом плане непосредственно зависит от поднятия уровня востоковедческих исследований в Украине. Необходимо подчеркнуть, что столь важные для украинской этнографии проблемы, как вопрос о восточных элементах в материальной и духовной культуре украинцев, об этнических процессах, происходивших в среде восточноязычных народностей Украины, невозможно разрешить без углубленного всестороннего изучения восточных источников.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Етнографія України в освітченні восточноязычних джерел XVII в. // Всесоюзна наука сесія, посвячена итогам польових археологічних і етнографічних досліджень 1970 г.: Тез. докл. (секції етнографії, фольклору і антропології). – Тбілісі, 1971. – С. 64-67.

СХІДНІ ДЖЕРЕЛА ІКОНОГРАФІЇ «КОЗАКА МАМАЯ»

Про можливі джерела композиції «Козака Мамає», саме основної фігури козака, а не постатей і деталей другого плану, писали чимало. Писали, але якось – таке складається враження – не завжди доводили певні міркування, думки, погляди до кінця, до логічного завершення. На східні, зокрема, джерела почали натякати давно, понад 70 років тому; ця тема вже має невелику літературу. Були періоди похваллення, були й часи різкого заперечення, коли представників цієї ідеї звинувачували навіть у космополітизованні українського мистецтва. Бували несподівані зриви, коли автори, що висловлювали й обгрунтовували погляди про східні джерела, раптово, без помітного зовнішнього поштовху, відмовлялися від своїх міркувань і далі вже йшли справді, як колись казали, «на мамай» – навпростець, навмання і, часто, на манівці.

Почнемо, хоч це й може виглядати дивно, з мовознавства. (Мовознавчі екскурси робили, але й тут не ставили крапки над «і»). Що означає слово «мамай»? Про це довідатися начебто легко – треба підійти до книжкової полиці, на якій стоїть академічний одинадцятитомний словник української мови, відкрити літеру «м» і прочитати. Зробіть це. І ви довідаєтесь, що в нашій мові слова «мамай» не існує. Знав його ще Борис Грінченко, натомість сучасні мовознавці не знають. Невже справді в українській мові його немає? Та ні, воно є, і не лише у словосполученні «козак Мамай», але й у звичайному слововживанні на Півдні та Лівобережжі України, побутує воно і в літературній мові, і в науковій: мамай – це кам'яні баби на степових могилах.

Справді, слово дивне. Тюркське за походженням (це не підлягає сумніву), проте і в тюркських мовах без певного значення, без встановленої етимології. Мамай був темником Золотої Орди, котрого в 1380 р. розгромили війська Московського великого князівства на Куликовому полі. Загинув він у Криму, у Кафі. Поволзькі татари ще до недавня лякали дітей страшним і жорстоким Мамаєм. В українських степах Мамай, а ймовірніше – представники його роду або й іншого роду з таким же іменем, залишили стійкі сліди в назвах річок, балок, ярів, гір, лугів, городищ, шляхів. У XV ст. представники цього роду почали селитися в Україні: 1435 р. згадується село татар-мамайів на Буковині. Уже в цей час слово «мамай» входить до української мови. 100-150 років тому воно вживалося в різноманітних значеннях: мамай – це степовики, кочівники, ногайці та кримські татари; мамай – це розбишаки і волоцюги; мамай – скульптурні зображення татар-кочовиків на могилах, тобто кам'яні баби. Ланцюжок тягнеться далі: мамай – це самі могили (особливо в Криму); обламані безраменні кам'яні хрести; безрукі люди. І це не все. У середині XVIII ст. було ще два гайдамацькі ватажки, яких звали Мамаєми, одного з них тому, що був одноруким. Усупереч деяким твердженням, тюркське слово «мамай» не означає буквально «гайдамака». Немає також підстав уважати, що прізвисько перетворилося на загальне ім'я чи що картини були портретами ватажків (і тому відносити появу картин цього жанру до середини XVIII ст.).

Дослідник походження назви картини має з чого вибирати. Історики й мистецтвознавці вибирали по-різному: хто – степовика-волоцюгу, хто – ватажка розбійників. Так чи інакше, кілька висновків залишаються незаперечними:

1) слово «мамай» східного, тюркського походження;

2) слово це увійшло до української мови ще, мабуть, у XV ст.;

3) у першій половині XIX ст. це слово назавжди пов'язали з намальованим на картині козаком (не можна погодитися з гіпотезою, за якою на найдавніших картинах малювали не козака, а степовика-кочівника);

4) у лексиці Лівобережжя і Степової України слово «мамає» найчастіше означало кам'яну бабу.

Повернемося до картини. Про східні джерела композиції основної постаті – Козака Мамає – говорило чимало українських мистецтвознавців. Першим про таку можливість (тільки можливість – нічого більше!) згадав Кость Широцький у 1913 р., далі пішов Дмитро Щербаківський (1913), підшукуючи паралелі в арабському, перському, турецькому мистецтві. Микола Голубець відзначив існування такої думки (1922). Іван Єрофіїв підкреслював спільність композиції з перським та турецьким мистецтвом (1928). Я. Затецький намагався конкретизувати ці міркування на матеріалі перської мініатюри VIII–XVIII ст. (1958). На багатому компаративістичному матеріалі розглянув проблему Платон Білецький (1960), вказуючи на різнопланові аналогії в скіфському мистецтві, здається (думка не була висловлена впевнено), у тюркській скульптурі – маючи на увазі кам'яних баб, а також у буддійській іконографії. Білецького підтримав Петро Панч (1960). Як не дивно, але цю, без сумніву, оригінальну лінію пошуків, що набирала цілком конкретних форм, Білецький не продовжив. Вона обірвалася немов на першому слові. Пізніше мистецтвознавець почав конструювати іншу, досить непереконливу генеалогію «Козаків Мамаїв», виводячи їх від козацьких портретів, хоча, як відомо, досі не знайдено ні одного старшинського портрета, на якому козацький полковник сидів би у позі Мамає.

Думка про східні джерела викликала спротив мистецтвознавців, які притримувалися автохтонізму. Різко проти виступив Павло Жолтовський (1958). Григорій Логвин заявив, що козак Мамає – це просто св. Юрій Змієборець, який зійшов з коня (1963). На позиції автохтонізму перейшов Білецький, рідко й на далекому сірому плані наводячи степові аналогії (1963, 1969, 1974, 1981). Загалом про можливі східні джерела майже перестали згадувати (П. Жолтовський, 1966; А. Жаборюк, 1968, 1978; В. Волошина, 1981 та ін.).

Було кілька причин, чому гіпотеза про східні джерела не набула остаточного завершення. Поминувши безконечну дискусійну проблему, що «патріотичне», а що «непатріотичне», звернемо увагу на слабкі місця східної концепції. Пропоновані аналогії були надто загальними: для людей Сходу взагалі характерно сидіти, підібравши ноги; ця поза відобразилася в тисячах пам'яток східного мистецтва – і робити конкретні висновки з таких поверхових паралелей просто ненауково. По-друге, аналогії були далекі в хронологічному (наприклад, скіфське мистецтво) та територіальному (Центральна Азія, Індія, Іран) відношеннях. Збудувати міцний міст між мистецтвом далеких епох і далеких народів та українським народним мистецтвом другої половини XVII – початку XX ст. не так просто.

Вагання і суперечки не минули без наслідків. На сьогодні ясно, що коли серйозно говорити про східні джерела іконографії «Козака Мамає», то гіпотеза мусить задовольняти дві культурно-історичні вимоги:

По-перше, потенційне джерело мало би бути синхронне періодові виникнення картини, тобто другій половині XVII ст. (на одній картині є, правда, дата 1642, але вона не викликає довір'я);

По-друге, це мало би бути джерело, поширене в Україні, легкодоступне для основної маси козацьких малярів та й узагалі тогочасних іконописців.

Типологічно, з погляду пози основної фігури розрізняємо дві групи «Козаків Мамаїв»: козака-бандуриста і козака-небандуриста. Картин другої групи збереглося набагато менше – може, це один з доказів, що така композиція з'явилася раніше і тому дійшла до нас у невеликій кількості примірників (щоправда, могла бути й інша причина – надто вже гіркий гумор «Козака Мамає», який займається тим, що б'є вошей, а деколи – тримає на животі капшук з тютюном).

Мамаї – кам'яні баби на могилах також тримають у руках на животі щось, що нагадує капшук – прямокутний предмет, у якому вбачали коробку, книжку, посудину. Один дивак (А. Подбереський) 1860 р. писав, що це рід фігового листка, лише невідомо, чому кам'яний мамай тримав його на животі. (Сьогодні, дослідивши генетичний шлях скульптур, що веде до Центральної Азії, ми розуміємо, що вони тримають чашу, але ця деталь на статуях з України проглядається нечітко). Композиційні схеми мамає на картині (тип «душа правдивая») і мамає на могилі майже ідентичні. Козакові нічого було тримати на животі предмет невідомого призначення, зате йому підходить капшук з тютюном, він міг зайнятися війною з вошами, – а основна композиційна схема залишалася незмінною. Білецький зробив дуже цінне спостереження, що козак «душа правдивая» часом тримає руки зі складеними пальцями на зразок буддійської «дх'яні-мудра». Далі ми побачимо, що в цьому спостереженні немає нічого неймовірного. На субстратну композиційну схему мамає – скульптури в другій половині XVII ст. цілком добре могли нашаруватися елементи буддійського мистецтва.

Ноги козака Мамає на картині майже завжди підібгані «по-турецьки»; основна маса причорноморських кам'яних баб, що дійшли до нас, немов сидить на лаві. Та це не єдина композиційна схема цих скульптур. У Центральній Азії, зокрема в Туві, відомі кам'яні баби VII–IX ст., що сидять «по-турецькому». Кам'яні баби в Україні XVIII ст. були об'єктом жадливого варварського винищення (це робилося, між іншим, щоб не допустити до своєрідного ідолопоклонництва, яке справді існувало). До нас дійшла невелика частина з тих десятків тисяч скульптур, якими рясніли степи Східної Європи раніше, коли їх встановлювали там протоболгари, хозари, печеніги, торки у дохристиянські часи, половці, татари доісламського періоду. За моїми приблизними підрахунками, скульптур могло бути близько сорока тисяч. Євразійські степи під владою кочовиків творили єдине ціле – імовірно, що в степовій Україні давніше були також статуї, що сиділи «по-турецькому», та вони до музейних колекцій не дожили.

Цікаво, що кам'яні баби, ці незугарні тюркські статуї були в Україні серед українців об'єктом справжнього, майже релігійного поклоніння. Їм складали пожертвування, їх обв'язували хустками, їх прикрашали напередодні Івана Купала – і перед ними танцювали тоді дівчата, до них підводили хворих, яких кам'яна баба лікувала. Загнівана баба могла викликати посуху і накликати хворобу, вдоволена – давала давно очікуваний дощ. Довкола деяких баб десятиріччями велася вперта боротьба між селянами та адміністрацією, духівництвом, поміщиками. Цілком можливо, що найдавніших «Козаків Мамаїв», тобто козаків – кам'яних чоловіків, масово малювали не лише з декоративною метою, а просто на щастя, окремими картинами розмішуючи їх зображення на різних предметах матеріальної культури. Малювали на щастя так, як ще сьогодні «на щастя» підбілюють кам'яних баб подекуди на Півдні України.

Тип мамає-бандуриста набагато поширеніший. Він, по суті, не менш канонічний від типу мамає «душі правдивої». Мінявся музичний інструмент, мінявся одяг, мінялися атрибути, а поза залишалася незмінною. Білецький цілком обґрунтовано наводив паралелі з буддійським мистецтвом. Аналогії не тільки у позі, у складанні пальців, але й у виразі обличчя мамає – замисленого, заглибленого у свої думи, немов цілком відірваного від оточення, яке почали йому домальовувати, і від текстів, якими його підписували. Білецький знаходив буддистів серед монголо-татар, що увірвалися на Русь у XIII ст. Треба думати, що вони там справді були, однак прірву понад чотирьох століть – між монголами середини XIII ст. та картинами другої половини XVII ст. – переступити не просто.

Зрештою, буддисти були в Україні не лише тоді. Велику провину мають історики та етнографи, які абсолютно занедбали вивчення довжелезного, більш ніж тисячокілометрового кордону України зі степом. Степ давно визначили як виключно ворожий, чужий, джерело лиха й біди, а всі погляди звернули на північ та захід, що й не могло не відбитися на стані наших наукових знань. Багато століть існувала понад тисячокілометрова південно-східна зона етнокультурних зв'язків. Вона ж, у трактуванні сучасних істориків та етнографів, була нібито тільки бар'єром, через який проходили лише напасники-степовики, і більше ніхто, а тим паче, більше ніщо культурне (це ж кочовики – яка там культура!), ніщо прихильне, ніщо таке, що міг би сприйняти український народ. Теза – цілком фальшива, на окремих аспектах якої тут не варто зупинятися, – розглянемо її лише на прикладі мамає-бандуриста.

Нова хвиля буддистів прийшла в Україну в 1639-1642 рр. Вони прорвалися з Центральної Азії через Західний Сибір, Поволжя, землі донських козаків та опинилися на північному узбережжі Азовського моря, зігнавши відтіля, після жорстоких боїв, ногайців. Це були калмики, кочовики-буддисти, затяті вороги татар-мусульман, а в умовах України – природні союзники козаків-запорожців. Про них історики забули так само, як мовознавці забули про значення слова «мамає». Не маю наміру викладати тут історію перебування калмиків в Україні, історію калмицько-українських зв'язків, проте згадаю кілька моментів. У 1647, 1665, 1678 рр. козаки і калмики (в народі їх часто називали кімліками) спільно боролися з турками, в 1660 – з поляками, в 1663, 1665, 1673, 1675 рр. здійснили спільні походи проти кримських і буджацьких татар. Запорозькі козаки і калмики разом ходили походом у Ліфляндію (1702 р.), на західноукраїнські землі (1706 р.) і т. д. Серед українців калмики почали осідати в 70-х рр. XVII ст. 1715 року в Чугуєві над Сіверським Дінцем було утворено козацький полк з калмиків, які переселилися з приазовських степів. 1771 року в полку було 500 рядових калмиків. У Чугуєві та Приазов'ї калмики поступово християнізувалися та інтегрувалися з українцями. Калмиків, як союзників, зображували поруч з козаками на гравюрах XVIII ст. (ілюстрації до історичних праць С. Грондського, 1789, Й.-Х. фон Енгеля, 1796).

Калмики прийшли в Україну переконаними буддистами, зі своїми ламами та зі своїми зображеннями богів, які возили у вигляді звитків у спеціальних футлярах, прив'язаних до сідел. Серед цих зображень божеств відомі – за музейними колекціями, за мемуарами англійського мандрівника Д. Кларка (подорож 1802 р.) та спогадами інших мандрівників – малюнки, що композиційно відповідають схемі картини «мамає-бандурист».

На буддійській картині з колекції Кларка, наприклад, бачимо постать із круглим, замисленим і заглибленим у роздуми обличчям. Це музикант, котрий сидить «по-турецькому»,

тримаючи на колінах східний двострунний інструмент, гриф якого повернений вправо. Права рука грає на інструменті, ліва тримає гриф, натискаючи на струни. Жіноча постать, котру Кларк назвав «Терпсихора калмиків, що грає на балалайці», одягнена в легкі шати, які нагадують китайські або індійські взірці.

Цей опис подається на підставі літографії «Святі зображення, вживані у калмицьких племен», виданої у Лондоні 1809 р. Літографія зроблена з оригіналу, купленого 1802 р. в Подонні; оригінальний малюнок зберігається досі в одній з колекцій Кембриджа. Аналогічні малюнки є також у музеях країн колишнього СРСР.

Буддійські зображення підлягали суворим канонам (чи не суворішим від правил для православних ікон). Їх виготовляли масово в ідентичній манері. Немає нічого дивного в тому, що буддійські зображення потрапляли до українських рук. Переважно це були, однак, малюнки цілком фантастичного характеру – таке зображення своєю реалістичною манерою підходило українським малярам і, на мою думку, перетворилося в композиційну підставу для картини «козак-бандурист». У цьому випадку також, як і в типі козак – «душа правдивая», козацькими реаліями замінено східні.

Можливо, буддійські малюнки використовували при виготовленні картин «козак-небандуриста». Саме цим автор схильний пояснювати таку нібито несподівану, а по суті, досить закономірну появу рук у позі «дх'яні-мудра».

На завершення ще раз хочеться наголосити на деяких висновках:

По-перше, не можна дивитися на українське суспільство, на український народ XVII–XVIII ст. як на герметично замкнений непроникними бар'єрами. Він – усіма своїми станами, від верхів до низів – був відкритий для культурних подувів, які йшли як із Заходу, так і зі Сходу.

По-друге, для обох основних типів народної картини «Козак Мамай» вдається підшукати іконографічні прототипи (тюркські кам'яні баби, калмицькі малюнки божеств), що відбилися в композиції постаті Мамає.

По-третє, якщо врахувати, що є дуже серйозні міркування (праці В. Бартольда, 1897, А. Бернштама, 1952, Я. Шера, 1966) про буддійські джерела композиційної схеми кам'яних баб, а буддійське походження калмицьких малюнків самозрозуміле, то виникає реальна підстава говорити про зустрічі українського народного мистецтва (очевидно, за допомоги посередників) з мистецтвом Китаю, Тибету, Центральної Азії.

По-четверте, українське малярство другої половини XVII – XIX ст. творчо використало східні взірці, не перетворило їх у застиглий штамп, а заклало в них новий загальнонародний зміст. Модифіковану в козацькому дусі постать Мамає оточили реалістичні зображення з тогочасного життя, злободенні написи. Східні джерела картини «Козак Мамай» – це ще одна ланка у багатовіковій історії культурних зв'язків українського народу з народами Орієнту.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Східні джерела іконографії «Козака Мамає» // Шлях перемоги. – К.; Львів; Мюнхен, 1992. – 7 листопада. – № 4. – С. 4. Перша публікація у самвидавчому виданні: *Євшан-зілля.* – Львів, 1987. – Ч. 1. – С. 39-48.

ЧАСТИНА II

**Спеціальні
історичні дисципліни**

ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ІСТОРІОГРАФІЇ СПЕЦІАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні, поряд із суто практичними, виникають також важливі теоретичні питання методологічного характеру. Теоретичні проблеми постають, зокрема, у зв'язку з активізацією історіографічних досліджень (присвячених історії історичної науки), у т. ч. і тих, що стосуються спеціальних історичних дисциплін.

Як відомо, при, умовно кажучи, «класичному» історичному дослідженні ми користуємося знаннями двох (з погляду їхнього походження) типів: знаннями, здобутими з історичних джерел, та знаннями позаджерельного характеру.

Згідно з новітніми поглядами на класифікацію джерел, їх можна поділити на безпосередні (ті, що самі є частиною історичної дійсності, тобто самі є історичними фактами) та опосередковані (ті, в яких відомості про історичні факти передаються за допомогою певного коду (наприклад, письма), за посередництва третьої ланки, що стоїть між історичним фактом та істориком).

«Класична» схема співвідношення між джерелом і позаджерельними відомостями (які складають т. зв. життєвий досвід та результати історичних досліджень і досліджень інших наук, здобуті певним дослідником або іншими дослідниками)¹ зміщується при історіографічних студіях, коли об'єктом вивчення стає не лише сам «класичний» історичний факт, але й присвячена йому література. Поняття джерела при історіографічному дослідженні змінює свій обсяг – частина «класичних» позаджерельних відомостей (у цьому разі – твори істориків) перетворюється у безпосереднє джерело, в історичний факт. Безпосередні та опосередковані джерела «класичного» типу відходять навіть на другий план – вони входять у поняття джерела, але, по суті, стають тільки контрольними засобами, що дозволяють визначити, наскільки правдиво відображено події в аналізованому творі історика.

Правильне розуміння розширеного поняття джерела при історіографічному дослідженні, без сумніву, допомагає усвідомлювати ті завдання, що стоять перед істориком історичної науки, зокрема під час дослідження історіографії спеціальних дисциплін історії України.

На наших очах відбувається процес поглибленої диференціації спеціальних історичних дисциплін. Відомо, що у процесі розвитку, наприклад дипломатики, від неї поступово відділялися палеографія, сфрагістика, хронологія. Вже останнім часом помітна тенденція відділення від палеографії – неографії, криптографії, філігранології. Процес розпаду охопив дуже обширну дисципліну – історичну географію, від якої відбрунькувалися історична картографія, історичне картознавство, історична демографія. В теоретичному плані співвідношення окремих спеціальних історичних дисциплін неясне – неясне, насамперед тому, що предмет їхнього дослідження визначався практичними вимогами розвитку цілого комплексу історичних наук, формувався

¹ У визначенні понять джерела і позаджерельних знань в основному погоджуємося з поглядами С. Топольського (див. його книгу: *Topolski J. Metodologia historii.* – Warszawa. 1968).

за традицією, а не за якимсь єдиним логічним критерієм класифікації спеціальних історичних дисциплін.

Характерно, що процес диференціації спеціальних історичних дисциплін не призвів до збіднення об'єкта їхнього дослідження, як могло б здаватися на перший погляд. Відбувся не простий, механічний поділ одного великого цілого на роздрібнені «частки». Навпаки, обростання цих «часток» новою проблематикою й спричинилося до перетворення їх в окремі спеціальні історичні дисципліни. І ці первісні спеціальні історичні дисципліни, від яких відбрунькувалися інші, також не збідніли, вони збагатилися новою проблематикою. Дипломатика, незважаючи на процес розпаду, не тільки зберегла певний докладно визначений об'єкт дослідження, але й збагатилася новим історико-культурним змістом (грамоти і канцелярія як певні етапи в розвитку історії культури)². Філігранологія – в недавньому минулому розділ палеографії – поширила предмет свого дослідження на історію та географію паперу. Подібні процеси – диференціаційні та, одночасно, інтеграційні (останні ми вбачаємо в обростанні окремих спеціальних історичних дисциплін проблематикою, суміжною з іншими дисциплінами, або й навіть такою проблематикою, що дублює інші дисципліни) – охопили буквально всі спеціальні історичні дисципліни, і про це не може забувати історіограф.

Можливо, саме через це треба особливо наполягати на тому, щоб неглибоким і ненауковим спробам охопити історію певних груп спеціальних історичних дисциплін (наприклад, дипломатики – в її широкому розумінні періоду Жана Мабільона, тобто кінця XVII – початку XVIII ст.) загалом протиставити єдино реальний шлях історіографії спеціальних історичних дисциплін, згідно з їхньою сучасною класифікацією. Тут необхідний ретроспективний підхід – вивчаючи хоча б історіографію історичної демографії, потрібно вишукувати корені цієї спеціальної історичної дисципліни в давній групі історичної географії. Лише такий аналітичний шлях дослідження може гарантувати завершення його в синтетичному опрацюванні. Ідеальним завершенням такого історіографічного аналітично-синтетичного дослідження була б «Історія спеціальних дисциплін історії України», підготовку якої варто б розпочати уже в наш час.

Історіографія, як кожна спеціальна історична дисципліна, має власний предмет дослідження, своїх ближчих і дальших «сусідів», тобто інші спеціальні історичні дисципліни, які, відповідно до певних (переважно непослідовних, зрештою) критеріїв класифікації, виявилися в одному ряді з історіографією. У наявності щільного «сусідства» й відбувся також інтеграційний процес розвитку науки в межах комплексів наукових проблем.

Такими найближчими «сусідами» історіографії є, на нашу думку, дві ділянки досліджень – історична бібліографія (що вже оформилася в окрему спеціальну історичну дисципліну) та історична критика (в розумінні критики історичної літератури – ця ділянка ще не стала окремою спеціальною історичною дисципліною, хоча, наприклад, літературна критика вже цілком окреслено перетворилася на спеціальну літературознавчу дисципліну). Історична бібліографія та історична критика формують рівень позаджерельних знань історіографа.

² До питання про визначення предмета і завдання дипломатики див. нашу статтю: *Дашкевич Я. Р.* Стан та завдання української дипломатики // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: спец. іст. дисципліни. – К., 1968. – С. 113-137.

Розвиток історичної науки проходить у такому напрямі, що питома вага позаджерельних знань при конкретних дослідженнях поступово збільшується, у порівнянні з джерельними знаннями. У зв'язку з цим підвищується роль складових позаджерельних знань, тобто (як уже говорилося), т. зв. життєвого досвіду та результатів історичних досліджень і досліджень інших наук, здобутих певним дослідником або іншими дослідниками. Піднесення історіографічних студій на вищий рівень, таким чином, безпосередньо залежатиме від стану історичної бібліографії (відсутність повної ретроспективної бібліографії історії України створює велетенські труднощі при історіографічному аналізі³) та історичної критики (в наш час, треба шкодувати, не проводиться систематичне критичне рецензування навіть основних праць з історії України). За такого відставання обох «сусідів» перед історіографією виникають подвійно чи навіть потрійно ускладнені завдання, також у ділянці історіографії спеціальних історичних дисциплін.

Як у кожній історичній дисципліні, так і в історіографії можна розрізнити дослідження вищого і нижчого рангу. Історична наука в цілому пройшла шлях розвитку від примітивної оголеної фактографії до обгрунтованого осмислення певних історичних явищ, процесів, епох. Подібний розвиток проходить також відносно молода, в наших українських умовах, історіографія як спеціальна історична дисципліна. Шлях її еволюції – від елементарного бібліографічного анутовання до повноцінної історії історичної науки та історії історичної думки. Це велике завдання, що стоїть перед історіографією, не повинно заступити її іншої сторони – її інформативності. За всіх умов історіографія має залишатися повноцінним путівником по історичній науці. Так, як по-науковому побудоване історичне дослідження мусить не тільки давати виклад та інтерпретацію подій, але й покликатися на джерела та літературу, на підставі яких історик дійшов до такого чи іншого висновку, так і по-науковому побудоване історіографічне дослідження мусить давати не лише виклад та інтерпретацію поглядів істориків, але й повідомляти про те, де саме шукати цих поглядів. Про це, однак, часто забувають – і твердження про такі чи інші погляди окремих істориків висять у повітрі без належного обгрунтування.

Для всіх ясні цілком практичні вимоги, з якими підходять до написання праць з різних спеціальних історичних дисциплін. У праці з нумізматики мають подаватися докладні відомості про монети, які в ній розглядаються, – тут і вага монети, і її розмір не вважаються зайвими. У праці з сфрагістики не вважаються непотрібними дані про легенду і про матеріал, в якому відбито печатку. В такому самому плані – докладний бібліографічний опис історичної праці, про яку говориться в історіографічному дослідженні, – її суттєвий та обов'язковий елемент. Недотримання цієї вимоги зводить нанівець путівникову роль історіографії.

З іншого боку, закономірне піднесення історіографії до рівня історії історичної думки (історіософії) повинно відбуватися без зайвого осучаснення поглядів істориків минулих десятиріч і століть. При вивченні наукової спадщини істориків велетенського

³ У 1965 р. на сторінках «Українського історичного журналу» (№ 1. – С. 158-159) за підписами І. П. Крип'якевича, М. І. Марченка, А. О. Введенського, Я. Д. Ісаєвича, Я. Р. Дашкевича, Ф. П. Максименка, Н. М. Шеліхової був опублікований лист до редакції, в якому порушувалися наболілі питання розвитку ретроспективної бібліографії історії України, що повинна була виконуватися в Державній історичній бібліотеці УРСР. Лист цей досі так і залишився без відповіді.

значення набуває здатність історіографа проникати у творчу лабораторію історика. Історик історичної науки повинен, за змоги, досконально засвоїти систему історичного мислення того вченого, творчість якого досліджується.

Проникнення у творчу лабораторію історика минулих поколінь невіддільне від правильного розуміння того коду, тих засобів висловлювання, іншими словами, тієї історичної та суспільно-економічної термінології, яку вживав цей учений. Дуже важливе завдання історіографа полягає в правильному декодуванні історичної літератури – у докладному визначенні того конкретного змісту, який певний історик вкладав у поняття, застосовані в його працях. Тому й не можна історикам домарксистського періоду нав'язувати сучасну суспільно-економічну термінологію (якої в їхніх роботах немає) і в цей примітивний спосіб «наближати» їхню творчість до сучасного розуміння історичного процесу⁴.

Наприкінці про ще одне завдання історіографії спеціальних історичних дисциплін. У довгому й остаточно не цілком визначеному списку спеціальних історичних дисциплін (джерелознавство, дипломатика, документознавство, палеографія, неографія, криптографія, епіграфіка, хронологія, метрологія, генеалогія, геральдика, сфрагістика, нумізMATика, фалеристика, іконографія, історична статистика, історична демографія, історична картографія, історичне картознавство, історична географія, ономастика, архівознавство, археографія, текстологія, історична бібліографія), які заслуговують історіографічного дослідження, не має бракувати історії історіографії, тобто історіографії другого ступеня. З-поміж багатьох проблем, на які ми вже сьогодні здатні дивитися з історичної перспективи, можемо опрацювати історію навіть такої відносно вузької дисципліни, як історіографія. Виникнення цієї можливості – безсумнівне свідчення зрілості та високого рівня української історичної науки.

Сказане дозволяє зробити деякі висновки: 1) історіограф повинен пам'ятати про поширення поняття джерела і звуження поняття позаджерельних відомостей при історіографічних дослідженнях; 2) перед історіографами виникає завдання опрацювати історіографію окремих спеціальних історичних дисциплін із завершенням цих досліджень у вигляді «Історії спеціальних дисциплін історії України»; 3) розвиток історіографії залежить, безперечно, від піднесення до відповідного наукового рівня історичної бібліографії та критики історичної літератури; 4) історіографічні дослідження повинні включати моменти повноцінної інформатики; 5) вищий рівень історіографічних досліджень – історія історичної думки – може будуватися лише на правильному декодуванні поглядів істориків минулих поколінь; 6) багатий дослідницький досвід історичної науки в Україні надає можливість опрацювати історіографію другого ступеня – історію української історіографії.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Питання розвитку історіографії спеціальних дисциплін історії України // *Архіви України.* – К., 1970. – № 4. – С. 9-12.

⁴ Яскраві приклади зайвого осучаснення історичних поглядів І. Франка наведено нами в рецензії на збірник «Історіографічні дослідження в Українській РСР», вип. 1 (К., 1968), уміщений в: *Український історичний журнал.* – К., 1969. – № 5. – С. 133-135.

ВІД РЕДАКТОРІВ ТОМУ [ЗАПИСОК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА. – ЛЬВІВ, 1996. – Т. 231]

Спеціальні історичні дисципліни розглядають як цеглини у фундаменті історичної науки. У цій метафорі немає образного перебільшення. І висока майстерність, і звичайне ремесло історика починаються – чи повинні починатися – від намагання оволодіти підвалинами науки, які змуровані з окремих, часом дуже специфічних елементів-цеглин.

Не один раз намагалися підрахувати, скільки насправді є цих спеціальних (інакше – допоміжних) історичних дисциплін. Підрахунки давали різні результати. У кожному разі, погоджуються, що їх має бути понад п'ятдесят. Так чи так, ясно, що утворення та розвиток окремих дисциплін здійснюється майже виключно емпіричним шляхом. Певний специфічний напрям історичних, а також параісторичних досліджень нагромаджував таку кількість фактичного матеріалу, що неминуче доходило до своєрідного відбрунькування, утворення окремого відгалуження від попереднього цілого, до виникнення вже нової цілісної історичної дисципліни з диференційованим предметом та методикою досліджень.

Систематизація спеціальних історичних дисциплін натрапляє на значні труднощі, бо таке емпіричне відбрунькування нових дисциплін позбавляло їх єдиного критерію для класифікації. Велику складність справляє вже саме визначення границь спеціальних історичних дисциплін, відмежування їх від інших гуманітарних наук. Є тенденції до поширення і до обмеження поняття. Так само є тенденції до дальшого роздрібнювання дисциплін та до їх об'єднання, інтеграції, зокрема шляхом виникання нових на інтердисциплінарному стику. Брак задовільної систематизації та класифікації призводить до цілком практичних ускладнень. Деякі, без сумніву, мовознавчі дисципліни (ономастика з її підрозділами, історична лексикологія й лексикографія), дисципліни з ділянки етнології (етнографія, наприклад) намагаються включати у список допоміжних історичних дисциплін. Здається, такі максималістські прагнення треба обмежувати до розумного обсягу, бо інакше всі науки, навіть дуже далекі від історії (наприклад, астрономію, метеорологію, ботаніку), які можна розглядати з погляду використання їхніх здобутків для історичних досліджень, потрібно перетворювати в допоміжні дисципліни історії. Кількість дискусійних питань поступово збільшується, а до задовільного вирішення їх ще далеко. Бо не підлягає сумніву, що в багатьох випадках поштовх до виникнення окремих дисциплін давали позаісторичні та взагалі позанаукові потреби. Колекціонерство було і є біля джерел багатьох дисциплін, які тепер вважаються науковими. Це стосується навіть нумізматики і сфрагістики, не кажучи вже про філокартію, філателію, зброезнавство, інші збирацькі ділянки і пристрасті, які поступово здобули науковий статус, престиж та власну методiku вивчення.

Вирішення проблеми класифікації спеціальних історичних дисциплін, визначення їх місця в системі історичних наук та співвідношення з іншими гуманітарними і негуманітарними науками можна розуміти як найперший дезидерат з цієї ділянки в українській національній історичній науці.

Попри всі спроби «ввібгати» історію України в схему «загальноєвропейської» історії – ця тенденція налічує вже принаймні два-три століття – або вкладати історію української нації та держави в прокрустове ложе «східноєвропейської» або й «загальноєвропейської»

історії, не викликає сумніву факт, що історія України має свою власну, до того ж дуже яскраво виражену національну специфіку, пов'язану хоча б з розташуванням України на Великому кордоні між Європою та Азією. Ця специфіка відбивається не лише в зображенні історичного процесу в цілій його повноті, а й у складових історичної науки, у спеціальних історичних дисциплінах зокрема.

Вивчення, виклад, застосування на практиці досліджень окремих історичних дисциплін потрібно базувати на тому рівні, якого вони досягли у світовій науці, але без зміщення центру ваги наукових інтересів поза Україну. Москово- і європоцентричність вже не раз доводили та, мабуть, ще певний час доводитимуть до деформацій в українській історичній науці, яка в наш час врешті здобула шанс незалежного розвитку і повинна використати цей шанс до кінця.

Тому побудова досліджень, підготовка підручників, посібників, довідників, бібліографій з ділянки допоміжних історичних дисциплін має здійснюватися передусім на українському матеріалі, з урахуванням досвіду української історичної науки, її сильних і, треба шкодувати, ще дуже помітних слабких сторін. Це другий дезидерат стосовно спеціальних (допоміжних) дисциплін в українській національній історичній науці.

Повертаючись до метафори «цеглини – фундамент», варто сказати відверто, що хоча цеглин, повноцінних і тривких, у нас досить багато, фундамент українських історичних досліджень не такий уже й міцний та бездоганий. Відчувається велика занедбаність у ділянці викладання у наш час курсів окремих спеціальних історичних дисциплін у вищих школах України та, внаслідок цього, недостатній – просто ремісничий, але добрий ремісничий – рівень підготовки кадрів для наукової праці. Не намагаючись підсумовувати вивчення спеціальних історичних дисциплін в Україні (це мало б стати предметом великого сумлінного історіографічного дослідження), коротко спинимось на деяких спробах (або відсутності спроб) узагальнення.

Як наслідок тогочасного невисокого рівня викладання допоміжних наук треба розглядати працю А. Введенського, В. Дядиченка, В. Стрельського «Допоміжні історичні дисципліни» (К., 1963). І в теоретичному, і в практичному планах вона тільки сприяла поглибленню хаосу. В. Стрельський так підсумовував питання класифікації: «Всі допоміжні історичні дисципліни можна поділити на дві групи. Перша вивчає сукупність джерел різних родів і видів специфічними засобами даної дисципліни (архівознавство, археографія, джерелознавство, палеографія, історіографія, хронологія, метрологія, історична географія, генеалогія, текстологія, філігранологія); друга досліджує види джерел з точки зору основних особливостей їхнього змісту та форми (геральдика, сфрагістика, епіграфіка, дипломатика, нумізMATика)»¹. При всьому бажанні зрозуміти критерій поділу дисциплін на дві групи, вловити суть такої диференціації досить важко. Вже пізніше, у 70–80-х рр., періодично пожвавлювалася (на т. зв. всесоюзному рівні) дискусія про поділ того, що вважалося допоміжними дисциплінами, окремо на напрями досліджень і окремо на самі дисципліни. Дискусія глибших наслідків для української історичної науки не мала, хоч історики з України взяли в ній участь.

¹ Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 72.

До комплексу історичних дисциплін повернулися в Україні лише в т. зв. перебудовний та післяперебудовний періоди. Заходами академічних і університетських (переважно) істориків з'явилися дві публікації: бібліографічний довідник «Исторические дисциплины» (К., 1990; упорядники М. Дмитрієнко та І. Войцеховська)² і навчальний посібник «Специальные исторические дисциплины» (К., 1992; керівники авторського колективу В. Замлинський та М. Дмитрієнко)³. Обидві публікації становлять собою ніби дві сторони, власне кажучи, однієї праці. Річ у тому, що спершу був випущений у світ бібліографічний покажчик літератури про 61 дисципліну, а щойно три роки пізніше – навчальний посібник про 60 дисциплін. Посібник не має бібліографії. Якщо ж врахувати, що покажчик видано тиражем 400 примірників, а посібник – 2000, то нелогічність такого підходу відразу спадає у вічі. Та дивне враження від обох видань цим не вичерпується. У їх підготовці взяло участь відповідно 36 (бібліографічний покажчик) та 37 (посібник) авторів. Хоча кількість їх майже збігається, вони не одні й ті самі. Незважаючи на таку кількість авторів, видання виглядають дуже аморфно. Викресленням прізвищ під статтями добилися ефекту знеособлення: неможливо встановити, хто яку статтю написав. А шкода, бо серед авторів є добрі фахівці. Автори передмов⁴ відмовилися від розгляду проблематики допоміжних історичних дисциплін у комплексі (отже, від висвітлення принципів класифікації, співвідношення історичних та інших наук), що поглибило кризу цієї ділянки досліджень в Україні не тільки в практичному плані, але й, ще більше, у теоретичному. Після ознайомлення з деякими статтями – і добірками літератури – стає ясно, що автори займаються російською, а не українською історичною наукою. У ряді випадків це вже не просто патологічний москвоцентризм (який проявився також у виборі мови видань), а цілковите ігнорування специфіки історії України. Характерне також нехтування (винятків небагато) української науки в діаспорі. Слабким виявилось знання проблематики в масштабах світової історичної науки.

До навчального посібника включено такі допоміжні історичні науки: антропоніміка, археографія, археологія, архівознавство, берестологія, бібліографія історична, бібліотекознавство історичне, боністика, вексикологія, генеалогія, географія історична, геортологія, геральдика, герменевтика, гомілетика, демографія історична, джерелознавство історичне, дипломатика, діловодство, документознавство, емблематика, епіграфіка, епістолологія, етикетознавство, етнографія, етніміка, зброєзнавство, іконографія, історіографія, картографія історична, кінофотознавство, книгознавство, кодикологія історична, краєзнавство історичне, криптографія, літописознавство, маргіналістика, медальєрика, мемуаристика, метрологія історична, музеєзнавство, неографія, нумізматика,

² Исторические дисциплины: Краткий библиографический справочник-указатель / Сост. М. Ф. Дмитриенко, И. Н. Войцеховская; Академия наук Украинской ССР. Институт истории. Археографическая комиссия. – К., 1990. – 158 с.

³ Специальные исторические дисциплины / Утверждено Советом Учебно-методического кабинета высшего образования в качестве учебного пособия для студентов специальности 07.00.09 «Историкография и источниковедение» / Авторы: В. А. Замлинский (руководитель), М. Ф. Дмитриенко и др.; Министерство образования Украины, Учебно-методический кабинет высшего образования. – К., 1992. – 324 с.

⁴ Дмитриенко М. Ф., Войцеховская И. Н. От составителей // Исторические дисциплины... – С. 1-3; Замлинский В. А. Введение // Специальные исторические дисциплины... – С. 3-26.

ономастика, палеографія, папірологія, просопографія, символіка, сфрагістика, текстологія, топоніміка, уніформознавство військово-фалеристика, філателія, філігранологія, філокартія історична, фольклористика, фонодокументалістика, хронологія, чолобитознавство. У бібліографічному довіднику виділили ще джерелознавство літературознавче та евристику, але чомусь оминули етикетознавство.

Ми не маємо наміру рецензувати згадані два видання, обмежимося лише одним побіжним зауваженням. Уже з самого переліку дисциплін виходить, що до історичних залічують неіснуючі науки, такі, як символіка, мемуаристика і діловодство (це складові, відповідно, емблематики чи геральдики, джерелознавства і дипломатики чи документознавства). Сюди потрапили етнологічні (етнографія, фольклористика, геортологія – дослідження про проведення святкувань), мовознавчі (ономастика та, окремо від неї, її складові – антропоніміка, топоніміка, етніміка), теологічні (гомілетика) науки. Певне, що всі вони можуть стикуватися з історичними науками, але для розгляду їх на рівні конкретних допоміжних дисциплін історії підстав мало. Не підлягає сумніву, що до українських історичних наук не мають безпосереднього стосунку ні папірологія, ні берестологія (навіть якщо є берестяна грамота, знайдена в Україні), ні, врешті, чолобитознавство.

Замість подати в енциклопедичному ключі відомості про значення спеціальних історичних (допоміжних) дисциплін для вивчення історії України, обидва видання 1990-1992 рр. запропонували недовершений і неповний сурогат (без, наприклад, історіософії, історичної статистики, соціотопографії, історичного картознавства, яке аж ніяк не ідентичне з історичною картографією). Все це виглядає маловтішно на тлі досягнень історичної науки найближчих сусідів – Польщі, Угорщини, Румунії, Росії, що можуть гордитися як справжніми підручниками і науковими розвідками для окремих дисциплін, так і теоретичним опрацюванням проблематики.

Тим часом уже самі тільки бібліографічні підсумки – правдиві, а не зведені до «краткого библиографического справочника-указателя» (як у виданні 1990 р.) – доводять, що українська історична наука має у своєму багажі значні досягнення, на підставі яких цілком можливо робити повноцінні узагальнення для більшості спеціальних дисциплін. Про це свідчить «Бібліографія старої України. 1240-1800 рр.» Миколи Жарких (К., 1995), зошит перший якої присвячено допоміжним наукам історії України⁵. Зважаючи на унікальність згаданого видання, що існує в кільканадцяти копіях комп'ютерного банку даних, подаємо його схему: I.1. Бібліографія (головно бібліографія бібліографій); I.2. Історіографія (з параграфами про діяльність історичних установ, серед них і НТШ, а також про т. зв. викриття «українського буржуазного націоналізму»); I.3. Персоналії істориків; I.4. Джерелознавство (з параграфом про окремі групи джерел); I.5. Допоміжні історичні дисципліни (тут їх 19: археографія, архівна справа, генеалогія, географія, геральдика, дипломатика, епіграфіка, іконографія, краєзнавство, метрологія, мовознавство – переважно праці про лексику, що конче потрібні для розуміння документів XIII–XVIII ст., нумізматики, ономастика та антропонімія, палеографія, папєрознавство, прапорознавство, сфрагістика, топоніміка, хронологія); I.6. Археологія; I.7. Довідники. Всього описано 3412 праць. База бібліографічних даних для узагальнювальних праць є. Але коли будуть узагальнювальні праці на справді науковому, а не на сурогатному рівні?

⁵ Жарких М. Бібліографія старої України, 1240-1800 рр. – К., 1995. – Зош. I. – 204 с.

Розуміючи критичність стану досліджень в Україні спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, їхнє значення, НТШ у Львові 1989 р. створює у складі своєї Історично-філософської секції окрему Комісію спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін і джерелознавства. Метою Комісії було об'єднати спеціалістів, які працюють у цій ділянці, визначити коло дисциплін та основні параметри їхнього дослідження. Головну увагу звернуто на джерелознавство, архівознавство та історію українських давніх і новітніх установ, а також на такі дисципліни, як палеографія, хронологія, сфрагістика, нумізматики, медальєрство, генеалогія, історична географія та ін. Підсумком діяльності Комісії є щорічні конференції наукових секцій НТШ і праці, що їх вона готує і видає. Вперше окремий розділ, присвячений спеціальним (допоміжним) історичним дисциплінам (шість статей), уміщено у 222 томі «Записок НТШ», тепер виходить у світ окремий том, готується добірка статей з цих дисциплін для 233 тому, праць Історично-філософської секції НТШ.

В основу тому, який сьогодні виходить, покладено доповіді та повідомлення членів згаданої Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, а також дослідження запрошених до співпраці вчених із Києва, Донецька, Ужгорода, Кременця. Зрозуміло, не всі дисципліни, навіть з перерахованих основних, репрезентовані в «Записках НТШ». Зумовлено це незадовільним на сьогодні станом досліджень у цій ділянці та підготовки спеціалістів із цих наук в Україні. Деякі дисципліни, зокрема латинська і готична палеографія, дипломатика, хронологія, взагалі не мають своїх дослідників. Правда, нині дещо робиться, щоб змінити ситуацію на краще. Розширено на користь допоміжних дисциплін програми навчання у Київському і Дніпропетровському університетах, у 1995-1996 рр. відкрито кафедру давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін у Львівському університеті.

У пропонованому томі «Записок НТШ» наукові статті (розділ «Статті») присвячено історії середньовічних українських установ і архівознавству («Із спостережень над розвитком документа та князівською канцелярією галицько-волинських земель XIII – першої половини XIV століть» – О. Купчинського; «Архів Самбірської економії» – В. Інкіна), текстології («Київська виправа князя Гедиміна. (Текстологічний аспект проблеми)» – О. Русиної; «Український переклад “Хроніки” Мацея Стрийковського з колекції О. Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVIII століття. (Український хронограф і синопсис)» – О. Толочка), епіграфіці, палеографії («Грецькі написи з церкви святої Богородиці у Києві» – В. Стависького; «Графіті XII–XV століть церкви святого Пантелеймона у Галичі» – В. Вуйчика; «До контрверзи про рік народження Петра Могили. (Деякі палеографічні проблеми)» – С. Семчинського), метрології («Одиниці виміру землі на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII століттях» – Н. Герасименко), сфрагістиці, емблематиці («Києворуські печатки з давнього Вишгорода XI–XII століть» – В. Зоценка; «Українські сфрагістичні пам'ятки XII–XIV століть» – Б. Барвінського; «Емблематика та символіка вірменів України XIV–XVIII століть» – Я. Дашкевича; «Прапорництво, емблематика та печатки українських спортивно-освітніх організацій і товариств на західноукраїнських землях кінця XIX – початку XX століть» – О. Круковського), нумізматиці, медальєрству («Золотоординські монети з литовськими контрамарками» – І. Івакіна, Г. Козубовського; «Таляри Західної Європи в українських скарбах» – Н. Стрижаквої; «Медалі сільськогосподарських і промислових виставок Галичини та Буковини другої половини XIX – початку

XX століть» – Н. Козія), генеалогії («Родина князів Острозьких» – Л. Войтовича), історичній географії, картографії («Путівльські волості XV – початку XVII століть» – О. Русиної; «Кременецька волость у XVI столітті: територія і поселення» – В. Собчука; «Картографічні матеріали Півдня України XVII століття» – В. Пірка).

Отже, цей розділ репрезентовано 20 статтями з 13 спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Розпочинає його стаття І. Паславського «Наукові знання у контексті української культури другої половини XVI – першої половини XVII століть».

У другому розділі – «Матеріали» – вміщено публікації джерел до джерелознавства, епіграфіки, геральдики та археографії, а саме: М. Крикуна («Інструкція сеймику Волинського воеводства 1595 року»), Л. Сухих і Д. Шовкового («З джерел про життя і діяльність Петра Могили»), І. Думанської та Я. Федорука («Латинська епітафія XVII століття»), М. Корпанюка («Ніжинський літопис XVIII століття»), А. Бачинського («Задунайська Січ в оповіданнях козаків-сучасників»), В. Адагурова і М. Рожика («Хроніка Французької революції») Дениса Зубрицького як історичне джерело наполеонівської епохи, О. Данька «Російські археографічні експедиції 1970-х років в Україну і наслідки їхньої праці».

Розділ «Критика і бібліографія» подає дев'ять оглядів, рецензій і відгуків на дослідження, присвячені різним регіонам і проблемам.

Ми усвідомлюємо, що не всі вміщені тут статті, повідомлення, публікації відповідають вповні завданням та ідеї, що їх бачать перед собою редактори цього тому, не всі праці науково рівноцінні. Причина криється у наразі обмежених можливостях, якими українська наука диспонує в цій ділянці. Зрештою, про це вже йшлося раніше. Значно важливіше те, що запропонована книга – а таке видання підготовлено в НТШ уперше – стає доконаним фактом наукового життя, який, маємо надію, спонукатиме до дальших пошуків і праці.

Без перебільшення можна сказати, що наукова і науково-організаційна діяльність Івана Бутича, особливо в час його роботи в Архівному управлінні УРСР, – це світлий промінь в українській історичній науці 1960-х рр. Фахівець-історик високого рангу, археограф-практик і теоретик та водночас дуже скромний архівний працівник, він, очоливши Науково-видавничий відділ Архівного управління (пізніше Головного архівного управління) у Києві, зумів скерувати працю центральних і багатьох обласних архівів України в наукове русло, розгорнути широку видавничу діяльність у сфері публікації т. зв. тематичних збірок документів та путівників по архівах. І. Бутич спокійно, але наполегливо проводив лінію на розвиток української національної історичної науки. Завдяки йому та свідомому сприянню тогочасного начальника Архівного управління Семена Пилькевича, вдалося перетворити вузьковідомчий «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР» у повноцінний науковий журнал (ця трансформація особливо помітна з 1962 р.), згодом змінивши його назву (у 1965 р.) на «Архіви України». Ці журнали періоду редагування Івана Бутича посіли почесне місце в науковій пресі та явили потенційно великі можливості підневільної української історичної науки також у ділянці спеціальних історичних дисциплін. З іменем І. Бутича пов'язана ініціатива – і реалізація – наукового наміру вищого рівня – видання неперіодичного збірника «Історичні джерела та їх використання» (з 1964 р.). Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін (К., 1968), яку організував І. Бутич, здавалося, мала б стати поворотним пунктом на

шляху розвитку допоміжних історичних досліджень. Іван Бутич започаткував серію археографічних видань – збірників документів і матеріалів – про Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесю Українку. Сам став співупорядником фундаментального тому «Документи Богдана Хмельницького». Опрацював дуже амбітний проект багатотомного видання джерел з історії України від найдавніших часів до нового періоду – опрацював і, не зважаючи на темні хмари, які завжди висіли над історичною наукою в Україні, вірив у поступове здійснення цього проекту.

Реакція 1972-1973 рр., скажений натиск на українські гуманітарні науки, звинувачення найкращих її представників в українському буржуазному націоналізмі не могли не зачепити Івана Бутича. Особисто відважний і принциповий вчений опинився за бортом архівної системи. «Архіви України» втратили наукове обличчя і наукове значення. «Історичні джерела та їх використання» припинили видавати. Реальну й ефективну наукову працю в архівах швидко було зведено нанівець. Певно, що модерних русифікаторів, які здійснили погром української науки на початку 1970-х рр., незвичайно дратували національні позиції, на сторожі яких непоступливо стояв І. Бутич, але не меншу лють викликала в них енциклопедичність знань, ясний розум, наукова принциповість і висока компетентність дуже скромного «кандидата історичних наук».

Лише кілька років тому – в атмосфері Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України – дійсний член НТШ Іван Бутич отримав змогу повернутися до повноцінної наукової праці, до підготовки нового видання «Документів Богдана Хмельницького», до проекту дипломатію гетьманів України, став для всіх прихильним і щирим дорадником з питань історії України, розкриваючи глибину своїх знань.

Великому науковому і патріотичному подвигу вченого присвячується цей том.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Від редакторів тому // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1996. – Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 7-41. Співавт. О. Купчинський.

АРХІВОЗНАВСТВО ТА ІНШІ ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Українська Радянська Енциклопедія. Т. 1-5 (А-Італіки). – К.:

Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1959-1961. –
639, 575, 576, 560, 560 с.

Видання першої справді наукової енциклопедії українського народу – видатна подія в культурному житті радянської України. Протягом порівняно короткого часу в світ вийшло п'ять томів Української радянської енциклопедії, що є свідченням великого піднесення культури нашої країни.

УРЕ дає всебічні відомості також про історичне минуле українського народу, відображає його соціальну і національну боротьбу за своє визволення, висвітлює переможний похід за побудову комунізму.

Ряд статей УРЕ стосується архівознавства та інших допоміжних історичних дисциплін. Наприклад, у перших п'яти томах вміщено такі статті, як: «Акты археографической комиссии», «Акты Южной и Западной России», Актові книги, Археографічна комісія, Археографічна комісія Академії наук УРСР, Археографічні експедиції, Археографія (автор І. Л. Бутич), «Архів Радянської України», «Архив Юго-Западной России», Архіви (автор С. Д. Пількевич), «Архівна справа», Архівознавство, Бібліографія (автор Д. Д. Тараманов), Булла, Грамота, Джерелознавство (автор В. І. Стрельський), Дипломатика, «Жерела до історії України-Руси», Історична географія, Історіографія, «Історія Русів», «Історія України в документах та матеріалах» тощо. Крім цього, надруковано чимало статей біографічного характеру про українських істориків, які також працювали в галузі допоміжних історичних дисциплін.

Статті УРЕ написані на високому науковому рівні, вони відображають досягнення української та взагалі цілої радянської науки. Ці позитивні риси позначилися також на статтях з допоміжних історичних дисциплін.

Викласти за допомогою обмеженої кількості слів суть певного поняття, подати основні відомості з даного питання в межах короткої статті не так легко. Тому слід відзначити, що автори статей з допоміжних історичних дисциплін добре опанували специфічний енциклопедичний стиль з характерною для нього стислістю викладу.

У статтях більшого обсягу (наприклад, Археографія, Архіви, Бібліографія, Джерелознавство) узагальнено велику кількість розкиданих по різних джерелах відомостей, що досі значною мірою були відомі лише вузькому колу спеціалістів, тільки тепер ставши доступними широким колам громадськості.

Історики, архівні працівники, без сумніву, використовуватимуть УРЕ як достовірне довідкове джерело першочергової цінності.

Поряд з цим варто звернути увагу на деякі недоліки та необхідні доповнення. Звичайно, УРЕ не може замінити український словник архівознавчих термінів (опрацювання якого, до речі, висувається на перший план серед завдань нашого архівознавства), проте вона повинна була подати хоча б найбільш стислі відомості про такі поняття і терміни, як альбом, анкета, анотація, архіварій, асигнування, афіша, ватман, відозва, гриф (на документі), дата (і датування), дешифрування, директива, діловодство, доку-

мент (і документація), досьє. Значення цих слів у більшості випадків, зрештою, виходить навіть поза межі архівознавства.

При складанні словників та підготовці наступних томів енциклопедії Головної редакції УРЕ треба звернути увагу на те, щоб поняття зазначеного типу не залишалися поза виданням. Деякі пояснення, що даються у статтях, необхідно поширювати також на галузь допоміжних історичних дисциплін. Поняття «автентичності», наприклад, стосується не лише питання про «автентичний текст» міжнародних договорів (т. 1, с. 43), а й має набагато ширше значення. Так само «екстракт» (т. 4, с. 427) – це не тільки фармакологічний термін, а й стислий виклад суті якогось твору, документа і т. п. Слід вказати на дискусійність твердження деяких статей. Наприклад, навряд чи можна погодитися з двома визначеннями терміна «історіографія» (т. 5, с. 548). Як пише автор відповідної статті, це, по-перше, «в найбільш широкому розумінні – історія історичної науки» (подаються приклади: історіографія історії СРСР, історіографія історії Китаю, історіографія історії УРСР), по-друге, «в більш вузькому розумінні» – сукупність творів, «присвячених певному періодові історичного минулого» (наводяться приклади: історіографія історії Київської Русі, історіографія історії Запорозької Січі, історіографія історії радянського суспільства). Очевидно, тут немає двох розумінь (широкого і вузького) самого терміна «історіографія», а є лише одне – історія історичної науки, об'єкт дослідження якої міняється (відповідно до більш або менш широких територіальних, хронологічних, соціальних і т. п. меж). Та й сам вислів «історіографія історії» тавтологічний, бо вже в понятті, наприклад, «історіографія УРСР» закладений певний зміст, який ледве чи можна диференціювати від поняття «історіографія історії УРСР». Тож простіше та правильніше вживати термін «історіографія УРСР».

Як показують найновіші дослідження (правда, ще не узагальнені в момент написання відповідної статті), початком української археографії є XVII, а не XIX ст. (див. т. 1, с. 317). Викладаючи історію архівів в Україні (т. 1, с. 323), варто було згадати про архів Запорозької Січі, який мав велике значення для розгортання українських історичних досліджень. Висвітлюючи питання про історичну географію (т. 5, с. 540), треба було зазначити про розвиток цієї допоміжної історичної дисципліни в Україні.

Публікується за виданням: *Іванович С. [Дашкевич Я. Р.]*. Архівознавство та інші допоміжні історичні дисципліни в Українській радянській енциклопедії // Науково-інформаційний бюлетень УРСР. – К., 1962. – № 1. – С. 71-72.

НОВИЙ ЗБІРНИК СТАТЕЙ, ПРИСВЯЧЕНИЙ СПЕЦІАЛЬНИМ ІСТОРИЧНИМ ДИСЦИПЛІНАМ

Твердження про те, що рівень розвитку історичної науки в цілому безпосередньо залежить від стану досліджень спеціальних історичних дисциплін, здавалося б, кожному зрозуміле. Однак такі, цілком ясні істини, що історичне дослідження повинно починатися з азів науки, що цими азами якраз є спеціальні історичні дисципліни, що підготовка істориків неможлива без засвоєння елементарних відомостей про історичну науку, стали визнавати без дискусії лише останнім часом.

Ніхто ніколи не сумнівався в тому, що підготовка спеціаліста-математика починається із засвоєння основ арифметики, що спеціаліст-хімік повинен спершу вивчити періодичну систему елементів, а потім уже братися за теоретичні узагальнення. Натомість в історичній науці в Україні протягом тривалого часу проповідувалася можливість «дослідницької роботи» без засвоєння того, що є основами методики історичних досліджень, без «періодичної системи елементів» історичної науки, без оволодіння спеціальними історичними дисциплінами.

Не варто спинятися на тому, до чого могло довести культивування таких поглядів, коли погоня за «узагальнювальними дослідженнями», відірваними від конкретного фактичного матеріалу, підносилася до рангу єдино правильного «наукового методу», а вивчення елементарних основ, з яких складається будівля історичних знань, засуджувалося, вважалося непотрібним і зайвим.

Ряд ознак свідчить про те, що цей неприємний стан в українській радянській історичній науці належить до минулого, що історичну науку починають вивчати з її елементарних основ, що для більшості молодих істориків удосконалення в галузі спеціальних історичних дисциплін стало показником їхнього наукового зростання, мірилом їхньої дослідницької майстерності. Одним з доказів того, що спеціальні історичні дисципліни нарешті поступово виходять з глухого кутка на широку дорогу, є вихід у світ першого випуску збірника «Історичні джерела та їх використання»¹.

Звертання до проблем джерелознавства, поглиблене їх дослідження в цілому комплексі спеціальних історичних дисциплін – явище не випадкове. Диктується воно загальними потребами нашої історіографії. Крім цього, редакційна колегія збірника матеріалом низки статей послідовно реалізувала єдино правильну на цьому етапі вимогу – розгорнути дослідження спеціальних історичних дисциплін не як самоціль, а, насамперед, в історико-джерелознавчому плані. У збірнику є статті й повідомлення з архівознавства, археографії, історії установ, джерелознавства (у вузькому розумінні цього слова), історичної географії, історичної картографії, нумізматики, сфрагістики, палеографії, дипломатики, хронології та метрології. Хоча у цьому переліку не вистачає деяких спеціальних історичних дисциплін або суміжних, які стоять на грані історичної та інших гуманітарних наук (наприклад, ономастика, геральдика, генеалогія, філігра-

¹ Історичні джерела та їх використання / Редкол.: І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко, К. Ф. Март'янов; Ін-т історії Акад. наук УРСР. Архівне управління при Раді Міністрів УРСР. – К.: Наукова думка, 1964. – Вип. 1. – 292 с.

нологія, історична бібліографія), проте збірник, якщо враховувати ще й матеріали, видані до Другої республіканської наукової конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін², допомагає визначити основний напрям досліджень у різних галузях спеціальних історичних дисциплін.

Слід виділити дві характерні риси, які позначилися майже на всіх 23 статтях і повідомленнях збірника. Перша з них – наявність великої кількості фактичного матеріалу, який або вперше входить до наукового обігу, або заново вводиться після довгого забуття. Друга – ряд тверджень авторів може і повинен сприйматися як вихідний пункт дискусії. В останній рисі немає нічого дивного: надто довго спеціальні історичні дисципліни трактувалися «по-мачушиному». Адже дослідницькі питання, які могли поступово вирішуватися протягом десятиріч, залишалися довгий час відкритими. Тепер, з огляду на загальне пожвавлення історичних досліджень, вони ще більш настійно вимагають обговорення і вирішення – в атмосфері справді наукової дискусії. При аналізі змісту матеріалів збірника на ці дві характерні риси необхідно звернути особливу увагу.

Архівознавство представлено у збірнику двома колективними статтями – В. В. Грабовецького, В. Л. Калиниченка, Ш. С. Людковського «Про роль державних архівів у розвитку краєзнавства» (с. 9-20) та І. В. Гарнаги, Ф. П. Єсенкова, Г. П. Романія «Деякі питання комплектування архівів документальними матеріалами» (с. 21-36). Актуальні питання архівознавства, які всебічно розглядаються авторами, все ж викликають бажання посперечатися. Краєзнавчі дослідження в Україні дуже активізувалися у зв'язку з розгортанням роботи над багатотомною енциклопедичною історією міст і сіл республіки. Однак не може не викликати заперечення намагання звести краєзнавчі студії до вивчення локальної історії (с. 9-10).

Обидва поняття нетотожні, бо місцева історія – лише частина краєзнавства (що охоплює, як відомо, всебічне, не тільки історичне, а й географічне, етнографічне, економічне та інше наукове обстеження певної невеликої території). Тому й краєзнавча робота архівів не може будуватися тільки на дослідженні локальної історії. Таким непослідовним твердженням виявляється й думка про те, що «тематика, по якій проводиться виявлення документів в архівах (для тематичного каталогу документів. – Я. Д.), в основному, є краєзнавчою, бо на облік беруться документи, які відносяться до історії даного краю. Тому немає необхідності створювати каталог з історії краю» (с. 13).

Тематичний каталог документів архіву не може бути тільки краєзнавчим (якщо це так, то це, очевидно, його недолік), бо тоді за межами каталогу механічно опиняться документи, які не входять у певні жорсткі тематичні рубрики – ще більш жорсткі від того, що між краєзнавством і локальною історією ставиться знак рівняння.

Характер тематичного каталогу повинен визначатися змістом всіх документів певного архіву, а не лише їхнього «краєзнавчо-історичною» (за термінологією авторів статті) частиною. Паралель з бібліотечним каталогом у цьому разі цілком доречна. Адже не можна уявити собі повноцінний систематичний каталог бібліотеки, який відображав би тільки частину фондів, хоча б і «краєзнавчо-історичну».

² Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Матеріали. Друга секція / Архівне управління при Раді Міністрів УРСР. – К., 1965. – [Вип. 3]. – 300 с.

Аналізуючи деякі питання комплектування архівів документальними матеріалами, автори другої статті з архівознавства обґрунтовано виступають за перегляд існуючих правил відбору документів для архівного зберігання. Відомо, що, згідно з діючими інструкціями, багато безперечно цінних матеріалів (зокрема, листи трудящих і скарги, очевидно не тільки до адміністративних органів, як про це говорять автори статті на с. 32, а й до редакцій газет) знищується і не потрапляє на збереження в архіви.

Міркування авторів у тих випадках, коли вони підкреслюють необхідність збереження «найважливіших документів» (с. 23, 30), хоч і заслуговують на увагу, проте не позбавлені суб'єктивізму. Для встановлення ступеня важливості документальних матеріалів потрібні якісь об'єктивні критерії, які автори, на жаль, не визначили.

Подібний суб'єктивізм відчувається також у постановці питання про диференціацію матеріалів на ті, що мають народногосподарське значення, і ті, що мають історичне значення (с. 22 і далі).

У наш час, коли розвиток техніки, економіки відбувається швидкими темпами, ті категорії документів, за якими закріплюється «народногосподарське значення», дуже часто швидко його втрачають і перетворюються у документи «історичного значення» (не лише у вузькому розумінні, але й, наприклад, у джерело для дослідження історії техніки, архітектури тощо). Виникає запитання, чи може такий поділ бути прикладним при визначенні місця зберігання певних категорій документальних матеріалів. Мікрофільмування документів (с. 34-35) треба розглядати не тільки з погляду необхідності фотографування цінних матеріалів. Дедалі більшого поширення набуває думка про те, що для заощадження місця в архівах оригінали бухгалтерських та інших довідкових документів можуть бути замінені мікрофотографіями, що матимуть юридичну силу оригіналу, який після фотографування знищується.

Ряд дискусійних моментів виникає при ознайомленні з матеріалами, присвяченими археографії, – статтею Є. П. Шаталіної «Про деякі питання передачі тексту документів радянського періоду» (с. 37-51), повідомленнями В. П. Місюри «Про скорочену публікацію документів» (с. 167-173) і Я. Д. Ісаєвича «Українська археографія в XVII–XVIII ст.» (с. 174-188). Є. П. Шаталіна докладно розглядає спірні питання публікації радянських документів. З її зауваженнями, що ґрунтуються на чималому фактичному матеріалі, важко не погодитися. Однак вона оминула увагою дуже важливу проблему – анування пропущених частин тексту, які повинні позначатися знаком «[...]». Про це елементарне правило, на жаль, дуже часто забувають у практиці публікаторської роботи. Не можемо погодитися і з тим, що при виданні друком частини документа, який має самостійні розділи або частини протоколу, «зберігши нумерацію питань, можна не ставити крапки в тому місці, де випускається текст, бо наявність номерів свідчить про те, який саме пункт не публікується» (с. 41, пор. також с. 40). Таке «правило» дозволяє видавати якийсь розділ документа чи пункт протоколу частково (крапки ж повинні стояти не тільки перед нумерацією розділу чи питання, але й у їх кінці – якщо не публікується відразу ж наступний розділ чи питання без відповідного позначення), бо «із» у заголовку, в цьому разі, не відбиває характеру скорочення. Навряд чи потрібно обґрунтовувати порушення загальноприйнятого правила видання спеціально лише для двох різновидів документів.

Нам здається, що нема необхідності публікувати засвідчувальні підписи (с. 50). Між тими засвідчувальними підписами, що є на діловодчих документах, і тими, що

ставляться після довгої юридичної формули в нотаріальних конторах, не існує принципової різниці. Якщо ж бути послідовним, то оприлюднюючи друком нотаріально засвідчені копії, також треба публікувати ці засвідчення. В обох випадках вони не додають нічого суттєвого до змісту документа.

Є. Шаталіна помиляється, коли говорить, що «округа» – це «за сучасною орфографією» (насправді ж тут орфографія ні при чому) «округ». Обидва слова в українській мові цілком рівноправні. Хоч слово «округа» вживається дещо рідше³, все ж нема підстав усувати його зі сторінок публікованих документів.

Безперечно, для джерелознавства дуже важливе опрацювання документів у вигляді таблиць. Однак питання це зовсім не пов'язане з археографічною проблематикою і не може вважатися різновидом археографічного опрацювання джерел. Тільки як непорозуміння можна розглядати цю джерелознавчу методику, яку названо «табличним методом» в археографії (с. 48-49) чи «скороченою публікацією документів» (с. 167-173). Археографічна публікація джерела – лише публікація його тексту. Всяке препакування тексту з таких чи інших міркувань суперечить справді науковому археографічному опрацюванню. Складання статистичних таблиць не є ні «табличним методом» в археографії, ні «скороченою публікацією документа» (скорочена публікація документа це, очевидно, часткова його публікація). Опрацюванням статистичних таблиць займається статистична наука за чітко визначеними законами, з якими видані, наприклад, на с. 171-172, складені *ad hoc* (на основі довільно вибраних і непорівняльних даних) таблиці не мають нічого спільного.

Проблема початків української археографії тісно пов'язана із змістом, який потрібно вкладати в це поняття. Слід відзначити, що в українській історичній науці вперше ставиться питання про українську археографію XVII–XVIII ст. на фоні такого багатого матеріалу, як це зроблено Я. Д. Ісаєвичем. Намагаючись залучити якнайбільше фактів, автор не застеріг себе від крайнощів. Відомо, що кожний рукопис перед виданням його друком проходить стадію редакційної підготовки; так робиться в наш час – так було і в XVII–XVIII ст. Немає, однак, ніяких підстав редакційну підготовку рукопису до видання називати археографічним його опрацюванням (редакційна обробка Києво-Печерського патерика і обробка житій святих – див. с. 181 – ледве чи має щось спільне з археографічним опрацюванням) і в такий спосіб розширювати обсяг терміна «археографія». І в XIX, і в XX ст. поточні видання розпоряджень і законів, урядових інформаційних повідомлень, церковних послань і подібних матеріалів не вважалися і не вважаються археографічними публікаціями. Тож недоцільно робити виняток для попередніх століть (с. 181-182 та ін.). Очевидно, не цим вирішується питання про джерелознавчу цінність цих видань. Історичне джерело зберігає свою вартість незалежно від того, чи воно опрацьовувалося в археографічному відношенні, чи ні. Тому і ряд видань XVII–XVIII ст., на існування яких звернув увагу Я. Ісаєвич, має виняткову цінність, хоч їхня публікація і здійснювалася без будь-яких археографічних намірів.

На нашу думку, тільки окремі з перелічених Я. Д. Ісаєвичем видань XVII–XVIII ст. можуть вважатися такими, в яких є елементи археографічного опрацювання. Мабуть, треба виходити з того, що археографія – це насамперед наукова дисципліна.

³ Пор.: Українсько-російський словник. – К., 1961. – Т. 3. – С. 117.

Археографічним потрібно називати лише таке видання, яке здійснювалося із застосуванням певних наукових методів чи з науковою метою.

З цього погляду, нам видається доцільним усунути штучну межу між друкованою та рукописною публікацією джерел (техніка розповсюдження писемної пам'ятки не є в цьому разі вирішальною). Елементи археографії існують, безперечно, в літописних пам'ятках періоду Київської та Галицько-Волинської держав (публікація уривків грамот, договорів і т. д.). А те, що ці пам'ятки були проявами історіографічної думки в її тогочасному науковому розумінні, – не підлягає сумніву. До цього давнього періоду, а не до XVII–XVIII ст., треба відносити початки української археографії.

Стаття Ф. П. Шевченка «Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни у 1648-1654 рр.» – важливий вклад не тільки в історію українських установ XVII ст. При дослідженні української середньовічної дипломатії досі звертали увагу майже виключно на зовнішні прояви дипломатичної діяльності. Дослідження Ф. Шевченка дає змогу підійти до висвітлення цього питання з нового, так би мовити, внутрішнього державно-адміністративного погляду.

Дипломатична служба України в 40–50-х рр. XVII ст., як виявилось, була організована не гірше від подібної служби суміжних держав. Очевидно, виросла вона не на голому місці. Для з'ясування її традицій (зокрема, в галузі дипломатичного протоколу), можливо, варто було б звернутися до тих, правда фрагментарних, відомостей про дипломатичну службу Запорозької Січі, що збереглися до нашого часу.

Автор правильно показує роль української мови в тогочасних дипломатичних відносинах (с. 100-101). Наведений фактичний матеріал свідчить про міжнародний характер української мови в цю добу (треба думати, що це також не нове явище, а продовження традицій періоду Київської та Галицько-Волинської держав). У світлі нових досліджень першим міжнародним договором Б. Хмельницького слід вважати не Зборівську угоду (серпень 1649 р., с. 97), а договір, укладений між Україною та Туреччиною влітку 1648 р.⁴

Джерелознавства (у вузькому розумінні цього слова) стосуються статті Л. А. Проценко «Актіві книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін» (с. 52-62) й акад. І. П. Крип'якевича «Літописи XVII–XVIII ст. в Галичині» (с. 63-80). Лише на докладному і скрупульозному аналізі різноманітних видів історичних джерел (тут – архівних і наративних) може базуватися створення великого загального курсу джерелознавства історії України. В цьому й полягає основна цінність опублікованих у збірнику аналітичних джерелознавчих досліджень. Акад. І. П. Крип'якевич ще раз висуває вимогу видання цінних літописних пам'яток. До цього голосу необхідно прислухатися. Адже давно назріла потреба опрацювати продуманий проект фундаментального багатотомного видання джерел з історії України і поступово його реалізувати.

Історична географія і картографія представлені у збірнику статтею В. П. Петрова «Історична топографія Києва. (Першопочатки міста)» (с. 114-140) і повідомленням акад. І. П. Крип'якевича «Історична картографія в Західній Україні (до 1939 р.)» (с. 263-267).

У тих галузях історичних досліджень, де вже існує обширна література питання і де обсяг письмових джерел не може збільшуватися, а новознайдених пам'яток матері-

⁴ Pritsak O. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // Oriens. – Leiden. 1953. – Vol. 6. – № 2. – S. 266-298.

альної культури не можуть кардинально змінити джерелознавчу базу, важко сказати нове слово. І все ж таки В. Петрову, враховуючи сучасні методи топонімічного дослідження та застосовуючи сміливі аналогії з історії західноєвропейських міст, вдалося по-новому підійти до питання про найдавнішу топографію Києва. Шкода тільки, що повідомлення акад. І. Крип'якевича дуже мале за обсягом і матеріал у ньому викладено надто конденсовано. Це створює додаткові труднощі при розшуку значної кількості історичних карт, які лише перелічуються в повідомленні без вказівки на місце їхнього опублікування.

Нумізматики стосуються дві статті – М. Ю. Брайчевського «Нумізматика в темах давньої історії східнослов'янських племен» (с. 141-166) та І. К. Свешникова «До історії карбування монет у Львові (За матеріалами Львівського історичного музею)» (с. 268-276). Стаття М. Брайчевського написана в плані постановки низки проблем, пов'язаних з поширенням монети на території України в період до карбування монети на місці (тобто до кінця X ст.). Автор торкається кількох дискусійних питань, для вирішення яких створюються не завжди вдалі й послідовні гіпотези. Наприклад, розглядаючи «період безгрошів'я» або «безмонетний період» в Україні VI–VII ст. (с. 151 і наступні), тобто незаперечний факт мінімальної кількості знахідок монети VI–VII ст., М. Брайчевський піднімає це питання міркуваннями про те, що у цей час могла використовуватися (і, безперечно, використовувалася) монета давнішого карбування. Така підміна не посуває розв'язання проблеми про «період безгрошів'я» ні на крок вперед. Той факт, що монета VI–VII ст. (в період її карбування або незабаром після цього) не надходила на територію України, залишається без пояснення. Хоч обґрунтоване пояснення можна знайти передусім в економічному та політичному становищі, що склалися тоді на українській та суміжних землях. Не вдалою є також спроба вкладати в слова «скарб» і «клад» (трактуючи їх як наукові терміни) різний зміст (наприклад, на с. 150: «...клади монет, які розглядаємо як скарби, тобто як безпосередній вияв процесу нагромадження багатства в руках окремих представників суспільства»).

Зміст українського слова «скарб» не вказує на його соціальну функцію, бо в цьому відношенні його значення збігається із значенням російського слова «клад». Навряд чи взагалі існує потреба вводити слово «клад» (яке, до речі, в українській мові вживається у зовсім іншому значенні⁵) як термін паралельний чи дещо відмінний за смисловим навантаженням від слова «скарб». Натомість повідомлення І. Свешникова майже цілком вичерпує питання про карбування монет у Львові в 1656-1661 і 1663 рр.

Зауважимо, що найбільше поталанило у збірнику сфрагістиці. Їй присвячено п'ять статей і повідомлень, в яких йдеться про різні періоди історії печаток в Україні. Всі вони вносять чимало нового в цю ще занедбану спеціальну історичну дисципліну. Заслугує на увагу припущення Р. О. Юри про те, що знайдена у 1959 р. під час археологічних розкопок Воїнського городища висла свинцева печатка належала комусь із сім'ї князя Ярослава Мудрого (див. повідомлення «Висла печатка з Воїнського городища», с. 284-286).

В. О. Гавриленко у повідомленні «Львівські цехові печатки XIV–XV ст. та питання про час їх виникнення» (с. 248-262) вдумливо аналізує давній львівський сфрагістичний

⁵ «Дати кладу» означає «побити» (пор.: Грінченко Б. Д. Словар української мови. – К., 1908. – Т. 2. – С. 247).

матеріал у джерелознавчому плані. Наведені ним сфрагістичні докази є важливим аргументом на користь припущення про існування львівських цехів у 60-х рр. XIV ст.

Хотілося б, щоб працівники архівів України заглянули до своїх сфрагістичних багатств, які могли б стати підставою таких оглядів, як насичене фактичним матеріалом повідомлення О. В. Маркевича «Документальні матеріали ЦДІА УРСР у м. Львові як джерело до вивчення сфрагістики» (с. 233-247).

Однак необхідно уточнити деякі відомості про давні львівські печатки. На с. 236 говориться про «найстарішу відому печатку Львова, відтиснута на документі від 10 січня 1359 р.». Насправді ж описується ще давніша печатка ради міста 1359 р.⁶, а інша, пізніша, репродукована на с. 237 під № 1. Підписи під опублікованими на с. 237 і 249 репродукціями печаток дезорієнтують читача. Та сама печатка ради міста Львова подається на с. 237 під № 1 і на с. 248 під № 11 – у першому випадку її використання датується 10 січня 1363 р., у другому – 1412 р. На с. 237 під № 2 бачимо рисунок «найстарішої печатки лави м. Львова», що репродукується також на с. 249 під № 12 – уже як печатка ради міста (насправді це печатка лави, але не найстаріша). Найдавніша ж печатка лави є при документі 1403 р. Вона репродукована на с. 249 під № 10, а опис «найстарішої печатки лави», наведений на с. 236, стосується не цієї справді найдавнішої печатки лави, а пізнішої, репродукованої на с. 237 під № 2 і на с. 249 під № 12.

Заголовок повідомлення Б. С. Ватулі «З історії української радянської сфрагістики» (с. 225-232) не зовсім відповідає його змістові. У повідомленні не розглядається розвиток сфрагістики (тобто науки про печатки) в радянський період, а лише подаються відомості про самі печатки. На жаль, цікавий сам по собі матеріал, репродукований на с. 228-230, не датований. Дати не вказані й у пояснювальному тексті. Значно зменшила джерелознавчу цінність повідомлення Б. Ватулі якраз відсутність хронологічних детермінантів.

Замітка М. Ф. Савицького «Печатка Одеського комітету РСДРП (серпень 1904 – червень 1905 рр.)» (с. 277-283) – приклад докладного сфрагістичного дослідження, присвяченого окремому вузькому питанню. Цінність цієї інформації була б ще більшою, якби питання про печатки Одеського комітету РСДРП в цілому (не лише протягом року) не було тільки фоном для цього тексту. Редакційним недоглядом треба вважати те, що репродукції печаток подані без зазначення їх оригінального масштабу.

У рецензованому збірнику є два повідомлення з палеографії – П. І. Захарчишиної «Палеографічні особливості львівського письма XVI–XVI ст.» (с. 189-194) і З. С. Хомутецької «Палеографічні особливості актових книг кременецьких судів XVI ст.» (с. 195-202). Цікаву думку про те, що вплив українського письма у Львові в XVI–XVII ст. на польське і латинське був більшим від впливу польського і латинського на українське (с. 193) вартувало б обґрунтувати глибше – можливо, за допомогою порівняльних таблиць палеографічних особливостей, відсутність яких дуже ускладнює сприймання висновків автора і тоді, коли йдеться про написання літер різних українських графічних шкіл (с. 193-154). Саме питання, як трактувати поняття «графічна школа», вимагає уточнення. Цілком зрозуміло, що, наприклад, не всі українські рукописи, написані в Києві чи Львові в XVI–XVII ст., вийшли з-під пера – відповідно –

⁶ Див.: *Piekosiński F. Studia, rozprawy i materiały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego.* – Kraków, 1899. – Т. 3. – S. 246.

представників київської та львівської графічних шкіл. Джерелознавча цінність української палеографії (визначення місця і часу написання документів) значною мірою пов'язана з вирішенням цієї теоретичної проблеми.

Важливий палеографічний висновок про місце навчання Б. Хмельницького (П. Захарчишина стверджує, що письмо гетьмана належить до львівської школи – отже, він вчився у Львові) повинен стати предметом окремого палеографічного дослідження. У повідомленнях П. Захарчишиної і З. Хомутецької не звертається уваги на індивідуальні, переважно психогенні, особливості письма.

Повідомлення В. Д. Чунтулової «Форми документів актових книг кременецького земського суду», опрацьоване на підставі докладного аналізу архівного матеріалу, істотно виграло б від врахування тих висновків, до яких дійшли давніші дослідники української та польської дипломатики.

З проблемами хронології пов'язані два повідомлення – Я. П. Кіся «Хронологія письмових пам'яток західноукраїнських земель в XIV–XVIII ст.» (с. 218–224) і В. П. Сидоренко «Про складання наукової хроніки історії України радянського періоду». Звичайно, на кількох сторінках важко було викласти хоча б основні питання західноукраїнської хронології протягом 500 років (XIV–XVIII ст.), що позначилося на матеріалі повідомлення. Автор залишив поза своєю увагою дуже суттєве для хронології пам'яток питання – про заміну юліанського календаря григоріанським, не згадав про східні календарні системи, що застосовувалися в Західній Україні (єврейську, вірменську).

Слід зазначити, що в купецькій практиці (яка й знайшла відображення в середньовічних документах, особливо фінансового характеру) датування церковного календаря дуже часто замінювалося датуванням за допомогою дат основних українських ярмарків. Наприклад, у документах кінця XVI ст. як докладно визначені хронологічні детермінанти застосовувалися вказівки на ярмарки в Луцьку, Львові, Меджибожі, Рівному, Скалаті, Язлівці, Ярославі й інших містах.

На підставі повідомлення Я. Кіся може скластися враження, що впродовж п'яти століть на західноукраїнських землях весь час застосовувався лише один спосіб поділу дня на години (с. 223). Насправді це було не так.

Питання про опрацювання наукової хроніки історії радянської України дуже важливе. Повідомлення В. Сидоренко ознайомлює наукову громадськість з головними принципами, покладеними в основу її праці. Проте деякі з них викликають сумніви. Зокрема, не можна вважати правильним принцип групування хронологічних дат за чотирма тематичними розділами (с. 213). Літописи подій укладаються якраз для того, щоб події в них – незалежно від їхнього характеру – подавалися в хронологічній послідовності. Лише так вдається всебічно показати співвідношення і взаємозв'язок подій політичної, економічної, культурної історії. Відомо, що більшість важливих подій відбивається на всіх сторонах життя країни. Про яке ж розчленування на «тематичні розділи» може вестися тоді мова? Автор повідомлення перелічує основні категорії подій, які пропонується враховувати при складанні хроніки. Проте неясно, за допомогою якого об'єктивного критерію буде уникнено захаращення хроніки різними друго- і третьорядними подіями, зокрема виробничого типу. Іншими словами, повідомлення не пояснює, які саме події не варто фіксувати у хроніці.

Викладені у замітці спостереження А. З. Барабоє «Про українську історичну метрологію» (с. 287–288) не можуть претендувати на повноту. Все ж автору вдалося

переконливо довести свій висновок про яскраво виражений колоніальний характер українських мір у той час, коли українські землі перебували під чужоземним гнітом.

У збірнику трапляються окремі друкарські помилки, деякі з них прикрі. Так, на с. 45, при цитуванні уривка документа із збірника «З історії революційного руху у Львові 1917-1939» (Львів, 1957), фраза «особливо молоді поліцаї з Великих Мостів» наведена у квадратних дужках. Тому видається, що вона довільно вкладена в текст документа. Насправді ж у збірнику «З історії революційного руху...» ця фраза подається в круглих дужках, що значно міняє справу.

Критичний погляд на збірник «Історичні джерела та їх використання» в жодному разі не спрямований на те, щоб применшити значення цього дуже потрібного і корисного видання. Необхідно підкреслити, що дослідження спеціальних історичних дисциплін відновлюється після великої перерви, що проблематика і методика багатьох з них (це стосується, зокрема, дуже важливих питань вивчення історії радянського періоду) створюється буквально на порожньому місці. Позитивною стороною збірника є те, що у вміщених у ньому статтях і повідомленнях докладно розглядаються порівняно невеликі, чітко окреслені питання. Це найкраща гарантія того, що майбутні синтетичні узагальнення будуватимуться на тривкому і перевіреному фундаменті. Є ще одне відрadne явище – серед автури збірника переважає молоде і наймолодше покоління істориків.

Упевнено можна заявити, що продовження видання «Історичні джерела та їх використання» у вигляді щорічника чи навіть з більш частою періодичністю значною мірою вплине на стан і розвиток спеціально-історичних досліджень в Україні, сприятиме піднесенню української радянської історичної науки на вищий ступінь.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Новий збірник статей, присвячений спеціальним історичним дисциплінам. – Рец. на кн.: Історичні джерела та їх використання: [Зб.]. – Київ: Наукова думка, 1964. – Вип. 1. – 288, [3] с. // *Архіви України.* – К., 1966. – № 1. – С. 64-69.

ДЖЕРЕЛЬНЕ ТА ПОЗАДЖЕРЕЛЬНЕ ЗНАННЯ В ІСТОРИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Переконання про кризу в історичній науці – не лише в Україні (де вона має свою специфіку), але й у світовому масштабі – зміцнюється в різних середовищах істориків. Причини цього явища різні: політизація та соціогенна ідеологізація як макро-, так і мікродосліджень; суб'єктивізація, що часом доходить до крайніх меж (згідно з деструктивним правилом, що інструкція не є і не повинна бути об'єктивною); підкорення досліджень певним історіософським доктринам з одночасним висміюванням «традиційної» історичної науки; низький рівень професійної майстерності, пов'язаний з нехтуванням методами історичних досліджень – як «традиційними», так і новочасними, які значно поширюють горизонти істориків завдяки використанню нових інформаційних технологій.

До останньої категорії негативних явищ належить також поверхове знання і вивчення історичних джерел. Якщо в «традиційній» історіографії відсоток знань, здобутих безпосередньо з джерел, становить принаймні 80-90 %, то в сучасних історичних «дослідженнях» цей відсоток катастрофічно падає внаслідок заповнення значної кількості праць неперевіреними гіпотезами, а іноді навіть фантастичними вигадками, часто зміцненими твердженнями, що «так треба» (во ім'я, наприклад, національної ідеї, певної соціальної доктрини, філософського світогляду, які, самі по собі, наукою не є і не можуть бути) або «я переконаний, що було саме так». З іншого боку, джерельні відомості часто оголошуються «міфом», «стереотипом».

Для того, щоб боротися з кризовими явищами в історіографії, котрі виводять історію – як дисципліну – поза межі наукових знань, необхідно:

1) підвищити рівень майстерності істориків шляхом поглибленого вивчення допоміжних історико-філологічних дисциплін, оволодіння сучасною інформаційною технологією для пришвидшення пошукової роботи, опанування чужоземних мов – живих і мертвих, запровадження науково обґрунтованої критики джерел у повному (а не вибіркового) їх обсязі, відмови від антиджерельних тенденцій, гіперкритики джерел на користь апріорних концепцій;

2) максимально знизити рівень запровадження до досліджень заідеологізованих, заполітизованих поглядів, захоплення історіософськими схемами, що не мають нічого спільного з науковими студіями, а також позбутися звички вирішувати історіографічні проблеми «за аналогією», обмежуючи застосування компаративістичних методів до ділянок макроісторії без намагання виводити «закони історії», «закони розвитку суспільства». Суспільна практика багатьох століть довела, що т. зв. винятків від нібито загальнодіючих суспільних законів набагато більше, як самих законів;

3) пам'ятати, що шлях виходу з кризи історичної науки веде через реабілітацію повноцінного використання історичних джерел та відновлення раціонального співвідношення джерельних і позаджерельних знань.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Джерельне та позаджерельне знання в історичному дослідженні // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 8. – С. 13-14.

ГЕНЕАЛОГІЯ, ПРОСОПОГРАФІЯ

ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕНЕАЛОГІЇ

Генеалогічна тематика приваблює в наш час чимраз більше дослідників. Це, значною мірою, результат штучного дефіциту, коли протягом десятиріч генеалогією, як класово чужою псевдонаукою (так вважалося), займатися не було бажано навіть тоді, коли такі дослідження диктувались об'єктивними потребами розвитку комплексу історичних дисциплін. Річ не тільки в легковажному ставленні до допоміжних історичних дисциплін загалом, але й у тому, що генеалогія мала і має дуже актуальний соціальний підтекст. До абсолютних табу належало і належить, наприклад, з'ясування родинних, тобто генеалогічних, зв'язків високо- і низькопоставленої номенклатури.

Очевидно, потреба широкого розвитку генеалогічних досліджень з часом (хотілося б, щоб час цей був якнайкоротшим) стане загальнозрозумілою. Це буде не лише поява генеалогії в курсах історичних факультетів університетів, не лише виникнення та організація окремої генеалогічної ланки в межах Українського геральдичного товариства (або і поза його межами) – ланки наукової, за основним профілем, яка могла б стимулювати генеалогічні дослідження різних напрямів, але й також обґрунтовано міцне місце української генеалогії в тій ділянці національної ментальності народу, яку звичайно називають історичною пам'яттю.

Дуже не хотілося б, щоб генеалогію спримітивізували, зводячи основний її зміст до вивчення генеалогічних ліній виключно видатних, світлих, історико-політично чи історико-культурно вагомих родів. Певне, що такі дослідження в Україні також надзвичайно потрібні – у нас тут справжнє нагромадження білих плям, які зникають повільно і з великим трудом¹. Але якщо мати на увазі, хоча б, європейський рівень генеалогії, то для нього це, в основному, вже пройдений етап. Нам треба доганяти. У генеалогічні дослідження необхідно поступово вводити історико-соціологічний аспект, а в джерелознавчому плані запроваджувати вивчення джерел масового характеру.

Без сумніву, в центрі уваги генеалогії завжди стоятиме історія родини, роду. Однак ця наука поступово відходить від свого майже виключно довідкового характеру (пригадаю відомі генеалогічні готтайські альманахи, в яких можна було перевірити хто є і хто не є представником титулованого аристократичного роду) до значного поширення предмета своїх досліджень.

¹ До позитивних явищ треба віднести вихід у світ таких праць, як: *Войтович Л.* Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. – К., [1992]; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

Генеалогія демократизувалася, але треба, щоб при цій демократизації вона не втрачала свого наукового характеру. Таке наукове обличчя намагаються зберегти за генеалогією наукові конференції (хоча не завжди це їм вдається), яких останнім часом стало більше. Для прикладу згадаю такі, як: «Роде наш красний» (Львів, 21 вересня 1994 р., влаштована Львівським товариством української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта»), «Українська родина, рід, нація» (Харків, 12-14 жовтня 1994 р., організатори – Асоціація національних митців та Літературний музей у Харкові), IV Наукова геральдична конференція (Львів, 10-12 листопада 1994 р.; частина доповідей генеалогічного змісту), Стенова конференція дослідників українських родин (Львів, 28 січня 1995 р., влаштована також «Просвітою») і такими ентузіастами цієї тематики, як А. Огорчак, З. Служинська). Протягом 1992-1994 рр. у Центральному державному історичному архіві України у Львові експонувалося чимало родовідних матеріалів, присвячених окремим особистостям (І. Франкові, М. Шашкевичеві, Є. Коновальцеві – у підготовку цих експозицій вклав значні зусилля Р. Горак; а також виставка про О. Степанів, Р. Дашкевича).

Дуже активізувалася генеалогічно-пошукова праця архівів України (т. зв. генеалогічні довідки, котрі видаються замовникам). Правда, інформація про ті сотні довідок, які виготовляють архіви, не узагальнена. А варто було б, щоб Головне архівне управління України, хоча б на сторінках журналу «Архіви України», публікувало щорічні переліки виданих довідок. Це дало б не тільки змогу поширити інформацію, зробити ефективнішим пошук, але й удосконалити науковий стиль таких документів.

Упродовж останніх років значно збільшилася кількість довідково-біографічних видань. Поряд з великими, науково опрацьованими дослідженнями², не менш цінні локальні видання, які часто проходять повз увагу науковців³. Загалом, однак, у виданнях біографічно-просопографічного профілю генеалогічні елементи (відомості про батьків, дідів, дальших предків, а також дітей, внуків) займають набагато менше місця, ніж це потрібно. Цю ваду слід виправляти.

Як стало відомо, львівське науково-виробниче підприємство «Некрополіс», його науковий керівник І. Гнаткевич, готує до видання серію окремих генеалогічних таблиць західноукраїнських родин (попередній варіант таблиць, до яких можна вносити виправлення, доповнення). За цієї нагоди необхідно підкреслити, що наукова вартість опублікованого родового дерева значно підвищується, якщо до нього додається пояснювальна записка про джерела поданих відомостей (метричні документи, інші матеріали, спогади, нотатки і т. п.).

Тут хочу звернути увагу на потребу систематичного використання для родовідних досліджень масових історичних джерел. Це, насамперед, метричні книги для запису народжень, шлюбів, смертей. Але ми на сьогодні не маємо зведеного – для цілої України чи для окремих регіонів – каталогу метричних книг XVII – початку XIX ст., тобто тих

² Наприклад: Вчені – філологи Ніжинської вищої школи. – Ніжин, 1993; Пундій П. Українські лікарі: Біобібліографічний довідник. – Львів, Чикаго, 1994. – Кн. 1.: Полек В. Біографічний словник Прикарпаття. – Івано-Франківськ, 1994-1995 (виходить як додаток до тижневика «Новий час»); Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника. – Львів, 1994. – Вип. 1; Ярославська гімназія. Книга пам'яті з нагоди 50-річчя останньої матури. – Львів, 1994.

³ Наприклад: Саган І. Видатні постаті на карті Мостищини. – Мостиська, 1993; Семчишин В. Сто двадцять особистостей Самбірщини. – [Самбір.] 1994: Віночок тернових доль / Упоряд. В. Савчук. – Бережани, 1993-1994. – Вип. [1]-2.

книг, які теоретично, хоча б, повинні бути на державному архівному зберіганні. Подібні книги, що стосуються також української етнічної території, є в різних сховищах поза межами сучасної Української держави. Копії метричних записів з України відклялися і в колекції Генеалогічного товариства Христової Церкви святих останнього дня (мормонів) у Солт-Лейк-Сіті (штат Юта, США). Проблема становить передача неактуальних метричних книг (що охоплюють дані про покоління, старші від четвертого – рахуючи від сьогоднішнього) з відомчого зберігання, тобто з відділів реєстрації актів громадського стану, до державного архівного фонду.

Існують також інші документальні матеріали новішого часу з генеалогічними даними. Серед велетенської спадщини бюрократії т. зв. радянського періоду є особові анкети, автобіографії, в яких обов'язково треба було подавати склад сім'ї та зазначати, зокрема, чи є (і хто саме) родичі за кордоном. Під час німецької окупації від службовців вимагали доказів арійського походження; з цією метою складали офіційно засвідчені анкети про три попередні покоління. Подекуди такі матеріали збереглися. Ще не так давно з переїздом із села до міста чи з одного помешкання на інше документи, а часто й фотографії батьків, дідів переважно викидали як непотрібний мотлох. З підвищенням культурного рівня населення, поширенням ідей про зберігання пам'яті про предків, такі явища, можливо, відійдуть остаточно в минуле. Виникає необхідність видання посібника для складання родоводів та пояснень до них, бо однієї, зрештою, безсумнівно цінної статті в газеті не дуже широкого розповсюдження (маю на увазі: *Крип'якевич Р., Служинська З. Генеалогія? Це цікаво! // Просвіта. – 1994, вересень. – Вип. 16 (141). – С. 6*) надто мало.

Історична демографія поволі виходить зі стадії макродосліджень, що охоплюють значні території й обширні періоди чи великі за значущістю міграційні зрушення або тривалі процеси, та переходить на рейки мікродосліджень. Загальноприймають – і цілком слушною – стає думка, що резервуаром збереження українського народу як нації було і, значною мірою, є далі українське село. Але процес формування населення села, певного конкретного села, сільської громади, досі не став предметом мікророзслідування. А лише генеалогічні дослідження, які ґрунтуються на аналізі масового матеріалу, можуть дати відповідь на питання: коли, в якій певній місцевості – і в який спосіб – формувався стійкий, може й багатостолітній кістяк українського населення, яким чином відбувалося (і відбувається) вимивання і розмивання цього основного кістяка, в які періоди посилювалася міграція «до» і «з» села, який відсоток становили нові прибульці, в який спосіб відбувалися процеси національної та релігійної асиміляції тощо. Для наших обставин дуже корисним, особливо при застосуванні методики реконструкції родин, може бути естонський досвід⁴.

Знаємо, яким страшним лихоліттям для українського села 20–40-х рр. ХХ ст. стали організовані комуністичною партією гено- і етноцид, депортації населення. Вимирання села, масове вимирання сіл – незважаючи на великі прогалини в метричних книгах (там, де вони збереглися взагалі), а може, саме якраз через ці прогалини – це також об'єкт генеалогічних мікро- і макродосліджень.

Генеалогічні зв'язки номенклатури, що панувала – та панує – в Україні – дуже важлива ділянка досліджень. Тут стоять такі проблеми, як, наприклад, родинні зв'язки

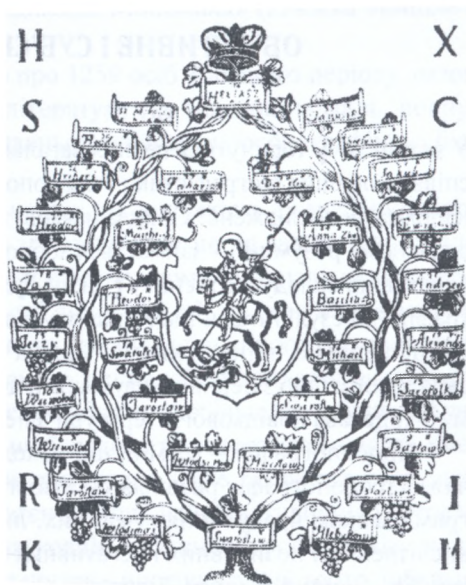
⁴ Див.: *Палли Х. Применение новых методов в исторической демографии. Историко-демографические показатели зарубежных стран XVI–XIX вв. – Таллинн. 1977.*

секретарів ЦК, обкомів КП(б)У та КПУ, їх етнічна структура (відомо, що протягом довгого періоду часу одруження з росіяною, єврейкою, а тим більше з людиною, яка походить з номенклатури, не тільки підносило соціальний престиж, але й могло гарантувати певний імунітет від звинувачень в українському буржуазному націоналізмі). Родинні зв'язки номенклатури можуть пояснити чимало – не дуже зрозумілих на перший погляд – механізмів дій політичної, економічної, мафіозної, врешті, влади. Питання про перетворення номенклатури в еліту (національну, хоча б) дуже потрібно висвітлювати ще й на базі генеалогічних досліджень.

Існує окрема ділянка, яка утворюється на перехресті історико-медичних, історико-демографічних та історико-соціологічних досліджень, на яку треба звернути увагу. Конкретне вивчення катастрофічних наслідків чорнобильського злочину неможливо проводити без скрупульозного аналітичного саме генеалогічного дослідження. Населення чорнобильської зони розпоростили по цілій Україні. Вивчення фактів смертності, спадковості хвороб, довго- чи недовговічності населення цієї категорії неможливо проводити на справді науковому рівні без застосування генеалогічних критеріїв та, очевидно, з урахуванням всіх тих фальсифікацій, які допускала, а може й допускає ще сьогодні медицина, щоб до документів не вносити справжньої причини смерті. Генеалогічні дослідження такого типу вимагають ювелірної методики і великого вкладу праці, але швидше чи пізніше їх необхідно провести. Сказане стосується, зрозуміло, також інших хвороб, при яких спадковість відіграє роль. Курйозом можна вважати, що відповідний дуже потрібний посібник (Служинська З., Атраментова Л., Служинська О. Генеалогічний метод дослідження спадковості людини: Методичні рекомендації для практичних занять клінічних ординаторів, викладачів медучилищ та студентів медінституту з розділу «Медична генетика». – Львів, 1993) був виданий Львівським медичним інститутом накладом аж... 80 примірників.

Звертаю увагу на ці надзвичайно актуальні завдання генеалогічних досліджень не тільки для того, щоб довести, що генеалогія – це наука і про давнє минуле, і про сучасність, але й щоб підкреслити, що завдання, які стоять перед українською генеалогією сьогодні, мають велике значення як для історичних, так і для, здавалося б, далеких від них наук. Проблеми, що виникають перед українською генеалогією, якщо їх розуміти всебічно, гарантують подальший розвиток цієї важливої дисципліни.

Публікується за виданням: Дашкевич Я. Р. Дослідницькі проблеми української генеалогії // Знак. – Львів, 1995. – Ч. 9. – С. 6-7.



Герб і генеалогічний виноградний куц
Святопалків-Четвертинських
(«Тератургіма», Київ, 1638 р.)

ОБ'ЄКТИВНЕ І СУБ'ЄКТИВНЕ В ПРОСОПОГРАФІЇ

У вступі хочу торкнутися певних загальних теоретичних проблем. Виникає питання про співвідношення біографістики і просопографії. Що спільного і що відмінного між обома напрямами досліджень? Обидва наукові терміни грецького походження. Біографістика – в сучасному розумінні – займається збором і публікацією найважливіших відомостей, що входять до складу життєпису (таким буде адекватний переклад грецького терміна «біографія»). Результатами цього напряму досліджень стають біограми з обов'язковим, якщо це реально, заповненням – можна так висловитися – усіх граф особової анкети, складеної згідно з певними науковими довідково-інформаційними параметрами. Біограми – підстава довідкової літератури з персоналіями, якої в Україні стає чимраз більше.

Просопографія – термін, що походить від грецького слова «просопон» («обличчя»). Просопографія розвивається по лінії поширення, розгорнення, поглиблення біограм шляхом врахування гуманних, людських аспектів. Але аспектів правдивих – з висвітленням позитивних і негативних сторін життєпису. Можна сказати, що просопографія – вищий ступінь біографістики. Дуже хотілося б, щоб еволюція української біографістики відбувалася в напрямі від сухої анкети до пізнання обличчя живої людини, що стоїть за цією анкетною. Олюднення неживого – олюднення писаного слова, фотографії, іншого документального джерела або й матеріальної пам'ятки – необхідно перетворити в гасло діяльності біографістів та просопографів.

Згадаю за цієї нагоди про досягнення світової просопографії, які, щоправда, стосуються осіб давнього і дуже давнього часу.

Вже більше, мабуть, як п'ятнадцять років у Західній Європі виходить окремими зшитками, що потім формуються в томи, просопографія античності – грецька і латинська. Коло писемних джерел з історії античного світу все ж таки досить обмежене і добре відоме спеціалістам. Просопографічні словники двох серій – грецької та римської – впорядковуються в такий спосіб, що під іменем окремих осіб подаються повністю витяги з історичних джерел (тих, автентичність яких, в основному, не підлягає сумніву). Користувач-спеціаліст має змогу ознайомитися з повним корпусом джерельних відомостей про певну особу – і сам, особисто, робити висновки про її життєвий шлях. Здається, таким чином об'єктивність гарантована – суб'єктивний момент може внести лише користувач, вчений, спеціаліст, підходячи з тих чи інших позицій до зібраного писемного матеріалу, застосовуючи засоби історичної критики або (що цілком не є сумісне з науковим підходом) вибираючи те, що подобається, що підтверджує якусь прийнятну апіорно-гіпотезу – та відкидаючи те, що не підходить. Але просопографічний словник стоїть тут на сторожі, бо своїм корпусом джерельних відомостей він легко може спростувати відхід від – часом дуже обмеженої – але все ж таки об'єктивної правди, від того сліду минулого, який зберегло історичне джерело.

Потрібно зазначити, що подібна джерельно-просопографічна праця була проведена також щодо інших народів – націй, зокрема й щодо періоду Київської держави – найдавнішого цілком конкретизованого періоду історії української нації. Треба шкодувати, що така дослідницька праця була проведена не в Україні. 1995 року у Фінляндії в Іваскіле побачила світ книжка Юкки Корпели «Причинки до історії населення та

просопографії Київської Русі до смерті Володимира Мономаха» (книжка вийшла в серії «*Studia Historica Juvaskyldensia*», том 54).

У цьому дослідженні подано інформацію про 1259 осіб згаданого періоду, разом з покликаннями на опубліковані джерела та літературу (не завжди, на жаль, повну) питання. Отож досить міцний фундамент під давньоукраїнську просопографію – і біографістику – вже існує.

Для всіх зрозуміло, що з наближенням до наших часів кількість джерельних відомостей про окремих помітних осіб повинна зростати (хоч це не завжди так), а для ХХ ст. дослідник біографій може часто потонути у безмежному матеріалі, який стосується, зокрема, видатних осіб. (Правда, від другої половини ХХ ст., у зв'язку з екстремальним поширенням телефонних розмов та інших засобів найновішого вже електронного зв'язку, які не залишають переважно писемних слідів, обсяг тривалої інформації про осіб помітно зменшується). Так чи інакше, дослідник здебільшого змушений застосовувати певну методику не лише для того, щоб визначити репрезентативність джерел – і вибрати з них найважливіші та відсіяти другорядні, – але також для того, щоб здобути найдостовірніші, найправдивіші, найавтентичніші, найоб'єктивніші відомості. І тут починаються, принаймні для сумлінних науковців, хитання між об'єктивізмом та суб'єктивізмом у підході до своїх героїв якраз з погляду просопографії, тобто добування правдивих даних з мертвих джерел для олюднення, гуманізації своїх героїв.

Використовуючи як предмет своїх міркувань здебільшого відомості про видатніших діячів різних періодів, намагатимуся визначити певні методологічні принципи і підходи, які, на мою думку, варто мати на увазі. Аналізуючи просопографічний матеріал різного часу, хочу встановити основні блоки проблем, які досить часто стають причиною необ'єктивного і неадекватного підходу до персонажів. Наскільки мені відомо, така сама спроба узагальнення здійснюється в українській науці вперше, тому вона має попередній характер, не претендує на повноту – і, очевидно, не є якоюсь інструкцією, а, навпаки, має дати поштовх до дискусії. Проблема «об'єктивного-суб'єктивного» в біографістиці, однак, існує, в багатьох випадках стоїть дуже гостро, тому й підлягає обговоренню не на теоретичному, а на цілком конкретному просопографічному матеріалі.

Спершу дещо з методології. (Обмежений обсяг не дає змоги розглядати проблематику докладно, тому я змушений окремі положення викладати дуже стисло – конспективно чи тезисно).

Останнім часом в Україні поширилася пропаганда ідей, що, мовляв, історія є непізнавальна і що історик не може дати адекватного відтворення світу в минулому. І це подається як найновіше відкриття, очевидно, американської та західноєвропейської історичної філософії. Насправді тут нічого нового, бо суб'єктивний ідеалізм має довгу історію (принаймні – у новому виданні від середини ХVIII ст.). Не буду викладати теорію пізнання, підкреслю тільки, що ми маємо справу з певними заідеологізованими і заполітизованими підходами. Такі теорії начебто покликані відкрити шлях до якихось альтернативних істин (хоч істина може бути лише одна, альтернативними є тільки шляхи до її пізнання), до нігілістичного заперечення методів наукових досліджень у ділянці гуманітарних наук (бо, мовляв, якщо нереально добратися до об'єктивної істини, то можливі різні гіпотетичні міркування, котрі, зрештою, подаються за істиною; при цьому цілком ігнорується методика наукових досліджень, при яких певна гіпотеза повинна мати прискіпливе наукове обґрунтування). Спостерігаючи деякі процеси в

сучасній українській науці, мусимо констатувати, що під таким нібито філософським прикриттям розгортається масова фальсифікація – частково антиукраїнська, частково псевдопатріотична – побудована на підроблених псевдоісторичних «джерелах» або на твердженні типу «я переконаний», «на мою думку», «як кажуть», «згідно з переказами». Такі антинаукові тенденції не залишили, мусимо шкодувати, у спокої також українську біографістику. Фальсифікацією займаються цілком свідомо – во ім'я чи то антиукраїнізму, чи, навпаки, примітивного ура-патріотизму.

У зв'язку з цим виникає методологічна вимога повноцінного й об'єктивного використання джерел. Біограми мусять мати джерельний, критично перевірений ґрунт. Не можна з джерел підбирати лише те, що «мені подобається», відкидати те, що не подобається, а часом з фанатичним блиском в очах боротися з тим, правдивість чого не викликає сумнівів – але «мені з таких чи інших причин не підходить». Значною мірою це спадщина недавнього минулого, коли панувала фальсифікація науки во ім'я накинених згори фальшивих догм в українській науці, як правило, підкольорованих москвоцентризмом і боротьбою з українським націоналізмом. Тоді саме джерельність наукових досліджень, в основному, була зведена нанівець. Сьогодні на перевірній джерельній базі відбувається – чи, точніше, повинна відбуватися – відмова від будь-якого зовнішнього центрризму, а в повні права мають вступати інтереси української науки, обґрунтовані ретельною перевіркою джерел.

Об'єктивне дослідження біографій осіб доводить, що дуже важко відшукати персонажі, життя і діяльність яких можна було б зафарбовувати в суцільний світлий або суцільний темний кольори. Хоча, очевидно, і такі випадки бувають. Життя людей зафарбовується переважно – тим більше для різних періодів життя – у відтінки світлого і темного. Закоханість у свого позитивного героя часто стає причиною вибілювання його біографії навіть тоді, коли для такого вибілювання немає об'єктивних підстав. З іншого боку, ми не так давно переживали часи, коли, наприклад, т. зв. українських буржуазних націоналістів треба було обов'язково заляпувати чорною фарбою, бо цей націоналізм розцінювався як своєрідний український первородний гріх. Завдання об'єктивного дослідника, а саме такі потрібні українській біографістиці, полягає в тому, щоб не забронзовувати і не підлаковувати позитивних персонажів, як і не займатися патологічним їх відбронзовуванням, демаскаторством за всяку ціну. Необхідна об'єктивність та науковість (джерельність) підходів – і певні виважені остаточні висновки. Ці остаточні холодні висновки з погляду заслуг – чи, навпаки, шкоди – у відношенні до українського народу, безперечно, потрібні. Це не означає, однак, що біограф має обов'язково перетворюватися в суддю, для чого не завжди є підстави – і не завжди є кваліфікації. З іншого боку, ледве чи біограф має стати цензором, викреслюючи з життєпису неприємні, незручні, непривабливі епізоди.

Після цих зауважень, які я вважаю методологічними, хочу перейти до окремих блоків проблем – блоків часом спірних, часом таких, які шокують, дуже часто таких, які, через прихильність до персонажів, навмисне пропускають, висвітлюють необ'єктивно, безпідставно перетворюють в об'єкт ненаукових дискусій (хоча, наприклад, у світлі правильної інтерпретації джерел такі дискусії виявляються зайвими).

Є п'ять блоків питань, на мою думку, актуальних для української біографістики та просопографії, що мають, безумовно, свою національну – викликану дуже важкими умовами життя народу протягом багатьох століть – специфіку:

- 1) особисті проблеми;
- 2) етно- і релігіопсихологічні;
- 3) громадські;
- 4) політичні;
- 5) творчі.

Коротко – про кожний з цих блоків.

1-й блок: проблеми особисті

Генеалогія. Справа шлюбних – і нешлюбних – дітей. Вважається, і на це є певні об'єктивні підстави, що статус нешлюбної дитини відбивається (я б сказав, при сучасній лібералізації звичаїв – відбивався) на біографії дитини. Проте є цілком протилежні приклади. Володимир Антонович, історик, був дитиною нешлюбною в досить прудерійних часах, але це не завадило йому стати видатною особистістю.

Психопатологічні риси характеру, як можемо тепер стверджувати, успадковані або набуті за несприятливих обставин життя (наприклад, внаслідок хвороб, про що я ще говоритиму). До цієї групи ознак персонажів я б залічив жорстокість, садизм, з іншого боку – фанатизм (не обов'язково релігійний); містицизм (з вірою в астрологію, парапсихологію – поширеною в минулому та ще й досі вірою в «духів» з відповідними парапсихологічними вправами). Парапсихологією займалися не тільки з науковою чи псевдонауковою метою. Я б назвав тут фізика Миколу Пильчикова та відомого богослова Григорія Костельника, фігуру суперечливу також в інших аспектах. Садистів вистачало в історії України, хоча це здебільшого були особи, котрі здійснювали свої дії не як вихідці з українського народу, а як злочинці над українським народом (пригадаю Олександра Меншикова з вирізаним Батурином чи Олександра Суворова з вирізаним Ізмаїлом, в якому не щадили не лише турків, але й українців). Та не треба забувати про садистів рідних, наприклад, по-моєму, безпідставно глорифікованого Івана Сірка. До цієї групи ознак належить також стареча дементність, божевілля – хоча їх можна розглядати також у групі психічних хвороб.

Еротичне життя. Сором'язливість примушувала в минулому, а деколи й тепер обходити явища такого типу мовчанкою. Певно, що персонажі української біографістики – це ще не американські актори і не американські президенти, в біографіях яких розсмаковують такі деталі. Проте й відсутні причини серйозно й уважно не вивчати питання з цієї делікатної сфери. Не тільки тому, що біографію, скажімо, Катерини II розглядати без таких «деталей» неможливо, а діяльність її фаворитів відбилася, ой, як відбилася, на житті українців та минулому України (Зубов, Потьомкін, Понятовський), але й тому, що, зокрема, Кирило Розумовський як гетьман України – це результат не лише певних політичних комбінацій, а й цілком неполітичної протекціоністської сфери, що виникла внаслідок любові російської цариці. Еротичне життя завжди відігравало велике значення у творчості поетів, митців, акторів (це ми якось визнаємо), та не лише в них. Історія України знає великі пристрасті – й великі невдачі. Однак висвітлення цих питань, переважно, дозволяють тільки щодо великих фігур. Трагічне родинне життя Богдана Хмельницького; любов Івана Мазепи і Мотрі Кочубеївни, що стала однією з причин доносу батька Петрові I; Тарас Шевченко і жінки – усе це якось поступово перестало бути табу. Але про те, що, наприклад, Володимира Антоновича виключили з Київської громади через його роман зі студенткою (зрештою, пізніше дружиною), що

сексуальні клопоти Володимира Винниченка, без сумніву, відбилися не просто на його характері, а й на логічній невмотивованості його дій, на літературній творчості, наголушувати не люблять. Еротичне життя, формально, було заборонено певній високопоставленій категорії священнослужителів – єпископам, митрополитам, але вчений, літератор, радянський шпигун та сексот Віктор Петров з'явився на світ саме внаслідок заборонених зв'язків. Гомосексуалізм вибачають великим митцям, композиторам (маю на увазі Петра Чайковського та ін.), діячам італійського Відродження, але про подібні явища серед української інтелектуальної (мистецької, акторської, наукової) еліти мовчать. Не хочу, щоб мене неправильно розуміли: річ не у хворобливому копирсанні потенційних біографів у життєписах своїх персонажів, а в об'єктивному, коректному і тактовному висвітленні явищ, які дуже часто ставали причиною таких чи інших, часом доленосних вчинків. Згадаю тут, хоча б, євнухійність гетьмана Юрія Хмельницького.

Хвороби. Як я вже натякав, є хвороби, які – з суб'єктивних причин – дуже нерадо згадують. Стареча деменція, маразм блискучого в молодості та зрілому житті, заідеалізованого персонажа надто порушує світлий образ. І хоча ми всі загально знаємо тепер про СНІД і про способи його поширення, говорити і писати про хвороби того гатунку у видатних діячів якось не прийнято. Фрідріхові Ніцше ми дозволяємо вмирати від прогресивного паралічу, Іванові Франкові – ні. Кілька років тому прошуміла, як на мене, дуже несмачна дискусія про хворобу Івана Франка, під час якої псевдопатріотизм і антинауковість перемогли медицину. Думаю, що відновлювати подібні суперечки немає глузду. Як і не варто ставити під сумнів, що деякі відомі діячі радянської держави і партії – українці (йдеться, зокрема, про Дмитра Мануїльського) кінчали життя як божевільні. До цієї групи проявів життя людей, які з суб'єктивних причин намагаються нівелювати або замовчувати, належать не тільки спадкові психічні хвороби, але й алкоголізм, наркоманія. Пошесть алкоголізму в Україні – це явище не найновішого часу, явище, яке має і медичне, психічне, і соціальне коріння. Цей алкоголізм звів передчасно з життя дуже видатних, навіть геніальних синів українського народу (Богдан Хмельницький, Тарас Шевченко), і, може, цього не треба замовчувати з почуття фальшивого патріотизму, а якраз про це говорити і писати – для перестороги сучасним і майбутнім поколінням.

Кінець життя. Ця проблема, в загальному, нібито перестала бути проблемою, коли замість стандартної формули «незаконно репресований» і переважно фальшивої дати смерті почали з'являтися правдиві біографи з менш-більш перевіреними датами і місцями смерті. Розуміємо, однак, що пошуки документальних свідчень повинні продовжуватися. Дуже насторожує, відверто кажучи, стандартна формула «незаконно репресований». Одним розчерком пера, правда довжелезним розчерком, що проходить через мільйони жертв, було автоматично ліквідовано питання про опір терористичному, нелюдському, загострено антиукраїнському режимові. Невже це було суспільство суцільних рабів, у якому ніхто не був здатний на бунт, спротив, опір, боротьбу? Невже на опір здатні були лише ті українські націоналісти, що зі зброєю в руках боролися проти поневолення – і яких, як не парадоксально, досі, якщо вони живі, вважають політичними злочинцями (по відношенні до кого? – До незалежної України, за яку вони боролися?) і до яких формула «незаконно репресований» ніколи не застосовувалася і не застосовується.

Очевидно, це не єдина – але надзвичайно важлива – проблема в групі питань, що стосуються закінчення життєвого шляху. Багато видатних діячів українського політичного, культурного життя загубилося якимось безслідно або існує в літературі з фальшиво доробленим закінченням біографії. Дослідницькі завдання в цій ділянці дуже важливі, дуже серйозні в більшості випадків, незвичайно складні. До цієї групи питань я залічив би також політичні вбивства, замасковані під самогубства (доля Панаса Любченка), під хворобу (кінець таких знарядь насильницької ліквідації унії – також незабаром зліквідованих єпископів Михайла Мельника і Антона Пельвецького), під вбивство ворогом, а не «своїми» (справа Миколи Щорса чи, з іншого боку, Дмитра Палієва).

У мене немає змоги так само докладно зупинитися на інших блоках проблем, хоча вони цього, без сумніву, заслуговують не менше, а часом і більше. Замість подавати повний трактат на ці теми, поки що обмежуся голим переліком питань, які маю надію докладніше висвітлити в майбутньому. Питань, що навіть у вигляді звичайного списку повинні б наштовхнути на роздуми та на пошуки відповідей.

2-й блок: проблеми етно- і релігіопсихологічні

Національна свідомість, її рівень. Перехід з однієї національності до іншої; перекинчицтво. Ренегатство – і неренегатство, мотиви ренегатства. Національна зрада. Мішані шлюби і національна свідомість дітей. Відсутність національної свідомості, її лабільність, національний нігілізм, космополітизм. Українці неукраїнського походження. Зміна етнічної назви народу (русини – українці) і роль цього фактора, його інтерпретація. Субетнічна свідомість (лемки, гуцули, «новороси», «радянські люди»). Національність «за походженням» в українській еміграції. Насильницьке притягання до українськості. Фальшування національності на користь української чи, навпаки, на користь неукраїнської.

Релігійна лабільність, конвертиторство, релігійне ренегатство і зрада, їх пояснення. Релігійний – і антирелігійний – фанатизм.

3-й блок: проблеми громадські

Корумпованість.

4-й блок: проблеми політичні

Колаборантство, його типи і мотиви: ідейне, кар'єристське, примусове; постійне, тимчасове, тактичне (валєнродизм) – і, очевидно, колаборантство не лише у відносинах з Польщею, Угорщиною, Словаччиною, Румунією, Німеччиною, а насамперед, бо багатівкове, у відносинах з білою та червоною Росією. Політичні помилки, невдачі, крахи. Політична бездарність, кон'юнктуризм. Еволюція та зміна політичних поглядів. Міфологізація політики.

Таємні політичні організації орденського типу (Братство тарасівців, Братство самостійників та ряд інших). Масонство. Фіктивні політичні організації типу Спілки визволення України, різних антирадянських «центрів».

До політичної сфери належить також шпіонаж, його мотиви і скерування, сексотство, донощицтво, продажність. Терористичні акти – їх справжні й несправжні виконавці та ініціатори (вбивство Ярослава Галана). Ворожа агентура в українських таємних політичних організаціях. Політичні самогубства – справжні й несправжні.

Політичні вбивства – замасковані й незамасковані. Вирішення питань морально-етичного плану: чи політичні, наукові, літературні й інші досягнення можуть компенсувати колаборантство, шпionаж, зраду? По-моєму, ні. А проблема ця стоїть дуже гостро для українського суспільства.

5-й блок: проблеми творчості

Наукова, мистецька, літературна бездарність і безсилість. Панегіризм. Плагіаторство. Графоманство. Заробітчанство.

До цього переліку підводних каменів, на які наштовхуються біографісти і просопографи – і які намагаються з суб'єктивних міркувань обходити, а не через них продиратися, щоб висвітлювати та подавати до відома правду, можна цілком певно додати ще чимало інших питань. Та, мені здається, на основні я, все ж таки, звернув увагу.

Розумію, можуть бути особи (автори, упорядники), які вважатимуть, що мають право писати так, як вони самі захочуть. Ніхто не думає цього заперечувати, хоча підносити такі погляди до рангу права надто сміливо. Та й таких авторів і упорядників ніщо не зможе захистити від висновку про ненауковість та фальсифікаторство. Не кажучи про те, що існують – чи повинні принаймні існувати – якісь правила неписаного морально-етичного кодексу (принцип історичної правди) для тих, хто володіє пером.

Завершуючи, хочу висловити переконання, що наукові пошуки – і наукові шляхи їхньої реалізації – в ділянці української біографістики та просопографії мають іти в об'єктивному, повноцінному – і світовому – руслі. Теми табу, навіть якщо вони на перший погляд шокують, повинні бути висвітлені й не залишатися поза кадром, бо в такому разі вони стають предметом негідних спекуляцій. Ми мусимо займатися олюдненням живих індивідуалізованих облич, а не виготовленням манекенів – носіїв певного стандартного набору анкетних біографічних даних.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії // Український біографічний словник: історія і проблематика створення: Матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 8-9 жовтня 1996 р.). – Львів, 1997. – С. 40-47. Інша публікація: *Дашкевич Я. Р.* Історія журналістики та завдання просопографії // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф. (Львів, 17-18 травня 2002 р.). – Львів, 2002. – С. 24-30.

ХМЕЛЬНИЦЬКІАНА

І. До родоводу Богдана Хмельницького

Генеалогічні або й просто просопографічні дослідження, присвячені дічам Визвольної війни українського народу під керівництвом Великого гетьмана, часто заходять у глухий кут з двох причин. По-перше, у зв'язку з винищенням в Україні документального матеріалу з історії XVII ст. – цим винищенням займалися як повстанці (що вбачали у грамотах, судово-адміністративних та інших діловодних книгах документальне свідчення свого гноблення), так і вороги (спалення Києва литовським військом 1651 р.; систематичне руйнування сіл і містечок, яке здійснював польський регіментар і коронний польний гетьман Стефан Чарнецький). По-друге, через складнощі при ідентифікації осіб, які в козацькому середовищі – згідно з уже усталеною традицією – могли міняти прізвища на типово українські чи перетворювати прізвиська на офіційні прізвища.

На великі труднощі досі натрапляє генеалогія та початкова біографія Богдана-Зиновія Хмельницького. Хоча минулого року ми відзначали 400-річчя з дня народження Богдана (правда, без великого наукового блиску, бо ні із запланованих фундаментальних видань, наприклад доповненої двотомної едиції «Документів Богдана Хмельницького», ні з незапланованих, типу наукової біографії гетьмана з повним науковим апаратом, – ніщо не побачило світу), та добре здаємо собі справу, що досі не знаємо ні докладного року – не кажучи про місяць, день – його народження, ні місця, де він народився. Генеалогічні дослідження також натрапляють на великі перешкоди, пов'язані з відсутністю джерел, інтерпретація яких була б безсумнівною¹.

У Буській гродській книзі, що зберігається у Центральному державному архіві України у Львові (Ф. 3. – Оп. 1. – Од. зб. 13) під датою 9 листопада 1627 р. записана протестація руського воєводи Івана Даниловича проти Миколи Яцимірського. Той захопив силою турецького невільника, на ім'я Абдрахман, котрого мали обміняти на «шляхетного Михайла Хмелецького, чигиринського підстаросту, якого, Хмелецького, що був у в'язниці, оцінювали на 500 червоних злотих»². Цей запис уже привертав увагу дослідників³, але в поле зору науковців життя Б. Хмельницького не потрапив чи, принаймні, не викликав зацікавлення.

Ідентифікувати Михайла Хмелецького з Михайлом Хмельницьким, батьком майбутнього гетьмана, нескладно. М. Хмельницький справді був чигиринським підстаростою, хоча українська народницька історіографія вважала про це зайвим або незручним згадувати, бо підстароста, все ж таки, мусив бути великим і багатим паном (польські історіографи, наприклад Т. Кожон (1894 р.), Л. Кубаля (1910 р.), писали про це відверто). Хоча багато істориків стверджувало, що Михайло, раніше осадчий Чигирина,

¹ Останнім часом про це: *Дашкевич Я.* Родинний клан Хмельницьких // Київська старовина. – К., 1995. – № 4. – С. 95-101.

² Там само. – С. 13-21.

³ Див.: *Возницький Б.* Нові матеріали про Олеський замок // Архіви України. – К., 1970. – № 5. – С. 68-69 (тут публікація документа з помилками в перекладі і неправильно розшифрованою датою запису).

пізніше провентовий писар руського воєводи і корсунського старости І. Даниловича, врешті командувач військового загону в битві з турецько-татарським військом під Цецорою біля Ясс, загинув там 27 або 28 вересня (6 або 7 жовтня нового стилю) 1620 р., а його син Богдан потрапив тоді до турецького полону, сумніви в смерті Михайла у цій битві висловлювалися (зокрема, І. Каманін, 1906 р.). Запис у буській книзі свідчить, що 1627 р. Михайло був ще живий, перебував у турецькій в'язниці, що за нього вимагали велетенського, як на ті часи, викупу – 500 дукатів (тобто червоних злотих). Полонений турок Абдрахман, можна вважати, дорівнював підстарості знатністю – і ціною. Подальша історія можливого обміну М. Хмельницького поки що невідома, але запис буської книги дає змогу з'ясувати ще кілька моментів, важливих для генеалогії та біографії гетьмана Богдана.

1. Михайло Хмельницький був «своєю» людиною у руського воєводи, близькою та справді вартісною – на це вказують заходи Івана Даниловича, спрямовані на визволення його (а, мабуть, і сина Богдана) з турецької неволі. Іншими словами, Михайла при дворі знали добре і прізвище «Хмелецький» відповідало тому, під яким він фігурував як підстароста. Проте цілком можливо, що одночасно вживалося інше подібне прізвище, «Хмельницький», яке з іменем Богдана перейшло до світової історії. Отже, коли в тогочасних документах згадуються Богдан і Михайло Хмелецькі, то дуже ймовірно, що йдеться про майбутнього гетьмана і його батька. Тому в документах про освіту (відомо, що Богдан вчився в єзуїтській колегії чи то у Львові, чи то в Ярославі) Богдан-Зиновій міг фіксуватися як Хмелецький. Правда, як це не дивно, досі ніхто не заходився шукати слідів Богдана у звітних матеріалах колегій, які, треба думати, зберігаються в центральному архіві Єзуїтського ордену – бо колегії були зобов'язані щорічно подавати списки учнів (часом з докладнішими даними) до свого центру. Отже, в документах треба шукати не тільки Хмельницьких, але й Хмелецьких.

2. Відомо, що на підставі прізвища «Хмельницький» робили безпідставні висновки про походження Хмельницьких з подільського Хмельника (Хмільника). З таким поясненням виступав свого часу М. Возняк⁴. У світлі даних буської книги гіпотеза про Хмільник, здається, відпадає. Наявність альтернативних прізвищ доводить лише те, що в їхній основі лежить прізвище (прізвисько?) Хмель / Хміль, зрештою, добре знане як з народної, так і з літературної традиції. У прізвищі Михайла і Богдана натяку на географічний пункт фактично немає.

3. Питання про шляхетство-нешляхетство Хмельницьких протягом довгого часу було у вогні дискусії. Буський запис 1627 р. вирішує справу остаточно: титул «шляхетного» говорить про шляхетство Михайла, про це свідчить і його пост підстарости. Врешті, дуже висока сума викупу – 500 дукатів – теж вказує на його не низьке місце на тогочасній суспільній драбині.

Ці три висновки варто, мабуть, враховувати при дослідженні генеалогії та біографії гетьмана.

⁴ Див.: *Возняк М.* До питання про походження Богдана Хмельницького // 300 років возз'єднання України з Росією. – Львів, 1954. – С. 94-101.

II. Турецька декорація герба Богдана Хмельницького

Герб Б. Хмельницького не раз зацікавлював дослідників⁵. У центрі уваги геральдистів була і є символіка герба, його походження. Менше уваги присвячували супровідним елементам герба: щитові-картушеві, ініціалам довкола герба, декорації, хоча при ретельнішому вивченні вони виявляються не позбавленими значення.

Гетьманський герб з повною розкішною декорацією – хотілося б сказати – має статичний герб, мальований розмивкою туші (з ініціалами кіновар'ю), вмістив у своєму творі «О воинъ козацкой з поляками, чрез Зѣновія Богдана Хмелніцкогo гетмана войскъ запорожскіихъ...» (це, по суті, назва першого тому твору) козацький літописець Самійло Величко. Рукопис літопису зберігається в Москві (Російська національна бібліотека, збірка М. Погодіна, № 2020; портрет і герб – нижче портрета – на звороті 73 аркуша). Цей перший том літопису був завершений 1720 р. у селі Жуках на Полтавщині. Та цілком ясно, що герб разом з декорацією перемальовано з давнішого іконографічного джерела часів Б. Хмельницького. Немає підстав уважати, що герб скомпонував С. Величко, якого досить докладне наслідування першоджерел (писемних і графічних) відоме.

Герб з літопису С. Величка репродукувався дуже багато разів. Його популяризації сприяв М. Грушевський⁶. Відомий герб Б. Хмельницького, оточений ініціалами, розташований на бароковому картуші, увінчаному згори гетьманською шапкою (?) з трьома страусовими перами. Докладніший аналіз декорації (також арматури – від лат. *armatura* – «озброєння») доводить, що її – по-геральдичному – правий бік є український, козацький, християнський, а лівий – турецький, мусульманський.

На українському боці зображено гетьманський значок (у розумінні меншої корогви, гетьманського штандарту) з неясним візерунком, три корогви-прапори на древках (два з них – зі списоподібними закінченнями). На двох прапорах – хрести, характерні козацькі рівнораменні з розширеними завершеннями. Крім цього – труба, три гармати, а поряд внизу, на землі (герб і його декорацію розміщено на фоні краєвиду) – стіс з дев'яти гарматних куль, пара бубнів (литаврів), два пірначі. Значок, корогви, труба, литаври, пірначі, а навіть гармати входили до складу поняття козацьких клейнодів. На турецькому боці зображено спис (по-турецькому «мизрак», назва з арабської), шість прапорів (тур. «санджак») на древках (три з них – зі списоподібними закінченнями). На чотирьох корогвах бачимо зображення півмісяця, рогами поверненого вліво. Крім цього – лук (тур. «йай»), дуже стилізована – з двома вирізами і двома дірками – алебарда (тур. «тебер», з перської), дві гармати (тур. «топ»). На землі, як з протилежного боку, пара бубнів, два пірначі. Турецька частина декору герба зроблена зі знанням реалій.

Турецьке підданство Б. Хмельницького та його держави є об'єктом дискусії вже понад одне століття. Дискусії, треба сказати, такої, в якій позанаукові фактори (москво-

⁵ З недавню опублікованих праць можна згадати: *Каманин И. М.* Эпизоды и деятели эпохи Богдана Хмельницкого // *Синови України*: Зб. ст. 1906 року на пошану Володимира Антоновича / Фототипне відтворення. – К., 1993. – С. 25-44; *Сварник І.* Великомуудрий гетьман // *Універсум*. – Львів: К.: Париж; Варшава, 1995. – № 1. – С. 11-16.

⁶ Див. нові передруки його праць: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Десята тисяча. Київ, Львів, 1913. – К., 1992. – С. 318; *Те саме*. – К., 1992. – С. 297 (це передрук видання: К.; Відень, 1921). Найкращу репродукцію портрета Б. Хмельницького і маєстатичного герба з оригіналу вміщено в кн.: *Запаско Я. П.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С. 450.



Герб Богдана Хмельницького

центризм, український надпатріотизм) відіграють чималу роль. Багато написано про нібито безкомпромісний антагонізм між українським християнством та турецько-татарським мусульманством. Насправді українсько-тюркські взаємовпливи на межі між європейською та азійською цивілізаціями були дуже сильними⁷. Політичні обставини і складне геополітичне становище України примушували українських діячів не раз шукати союзників у сусідніх країнах ісламу (Туреччина, Крим). Б. Хмельницький, розчарований московською загарбницькою політикою по відношенні до України, відсутністю реальної допомоги для боротьби з Польщею, московсько-польськими договорами на некористь України, в останні роки життя дуже активізував свої політичні зносини зі Швецією, Трансильванією та Туреччиною. Незаперечні докази говорять про турецьку протекцію над Україною і про встановлення васальних зв'язків. До недавнього вже опублікованого турецько-українського листування, що висвітлює проблему⁸, можна додати ще й описану тепер пам'ятку геральдики.

Справа виготовлення маєстатичного герба з українсько-турецькою декорацією досить загадкова. Коли, з якою метою його опрацьовано, на чому саме він був розміщений – питання, на які поки що відповіді немає. Що він був розрахований як на турецьку, так і на українську сторони – не підлягає сумніву. Очевидно також, що в час його виготовлення оточення Б. Хмельницького сприймало таке поєднання як гармонійне, натуральне, органічне, адекватне політичній ситуації. Не творять дисгармонії розташовані довкола герба, на картуші, скорочення Б С Х Г В Е Ц Т В З, тобто «Богдан Хмельницький гетьман Війська єго царського турського величества запорозького». Якщо тут щось викликає подив, то рішення козацького літописця подати під портретом гетьмана якраз такий – протурецький – маєстатичний герб. Перший том літопису

⁷ Див.: *Дашкевич Я. Р.* Україна на межі між Сходом і Заходом. XIV–XVIII ст. // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 28-44.

⁸ З новіших досліджень: *Lemercier-Quelquejey Ch.* The Ottoman Documents Concerning Bohdan Xmel'nyc'kyj // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1977. – Vol. 1. – № 3. – P. 347-358; *Riedlmayer A., Ostapchuk V.* Bohdan Xmel'nyc'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // Ibid. – 1984. – Vol. 8. – № 3-4. – P. 453-465; *Федорук Я.* Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким у 1654 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – 24 с.

було закінчено – згідно з позначенням самого автора – у 1720 р., у час, коли після зруйнування Запорозької Січі Петром I 1709 р. Січ відродилася недалеко від лиману Дніпра, в Олешках, під турецько-татарською юрисдикцією. За повернення в Україну боролася мазепинська еміграція, гетьман-претендент Пилип Орлик, який також дотримувався турецької орієнтації. Виходило б, що використовуючи історичні традиції часів Хмельниччини, які відобразилися в геральдичній сфері, С. Величко – навіть усупереч тому, що писав у своєму літописі (в якому він змушений був дотримуватися промосковської лінії) – натякав на можливого південного союзника України, Османську імперію, з котрою, як виявилось (у графічному трактуванні літописця), був міцно пов'язаний Великий Богдан.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Хмельницькіана: I. До родоводу Богдана Хмельницького; II. Турецька декорація герба Богдана Хмельницького // *Знак*. – Львів, 1996. – Ч. 11. – С. 4-5. Передрук: *Дашкевич Я.* Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів, 2007. – С. 108-112.

ЧИ БУЛА УКРАЇНЬСЬКА ШЛЯХТА?

Початок нашого століття¹ український народ зустрів у дуже непривабливому стані як нація неповного соціального складу, позбавлена верхівки – давньої за походженням, аристократичної, й новішої, буржуазної. Історичні умови склалися таким чином, що окупаційні режими дуже боялися збереження старої й утворення нової національної еліти – і робили все можливе для того, щоб її не було. А якщо й існували винятки з цього правила – вони, ці українські аристократи і капіталісти, були настільки нечисленними, що вплинути на соціальну структуру народу не могли. Все це дало політичні наслідки – розтягнуло боротьбу за державність на довгі десятиріччя, відбилося на національній ідеології, що трактувала «вищі верстви» суспільства як денационалізовану гурму ренегатів, маючи, зрештою, для цього також підстави.

Таке складне становище позначилося й на напрямках досліджень української історичної науки. Спершу в основу вивчення історії було покладено минуле народу з неповним соціальним складом, та навіть тоді, коли історіографія перейшла від історії народу до історії держави, то і цей напрям виявився – з погляду історії еліти – концептуально бідним. Не було ясно, хто, який стан (наприклад, у часах козаччини чи й раніше) був носієм та реалізатором ідеї державності. Поняття «шляхта» сприймалося як чуже, вороже, зрадницьке. В'ячеслав Липинський фундаментальними дослідженнями з історії XVII ст. (зокрема, про Станіслава Кричевського – 1912 р., про Україну на переломі – 1920 р.) зумів у дечому зрушити стереотипне мислення істориків, але заідеологізованість його праць не завжди сприяла відтворенню об'єктивної правди. З великою приємністю – і прихильністю – треба вітати велике і різностороннє дослідження Наталії Яковенко «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)» (К., 1993; 416 с., багато ілюстрацій, генеалогічних та інших таблиць). Сумнівно, що книжка потрапить до рук хоча б частини охочих, бо її видали тиражем 5000 примірників (це, так би мовити, неофіційні дані, бо наклад, згідно з новими віяннями в друкарстві, на книжці не зазначено), тому подаю коротенький огляд її змісту за чотирма розділами. У першому розділі «Загальні напрями еволюції стану» розглянуто розвиток від боярства-лицарства до шляхти, правовий статус привілейованих груп (зокрема, за т. зв. II Литовським статутом 1566 р.), верхні та середні шаблі соціальної драбини. Три наступні розділи сформовані за категоріями аристократії: другий – «Князі», третій – «Пани», четвертий – «Зем'яни-шляхта». Автор простежує еволюцію стану князів, звертаючи увагу на його персональний склад, традиції й ментальність, спалах князівської могутності в останній третині XVI – першій половині XVII ст. Розділ про панів має, значною мірою, дискусійний характер (бо не завжди ясні межі категорії панів, якщо намагатися диференціювати їх від інших елітарних станів пізньосередньовічного суспільства). Притягають увагу ті сторінки розділу, на яких говориться про формування магнатських груп. Врешті, розділ про зем'ян-шляхту, в якому особливо цікаві й цінні параграфи про етнічне коріння шляхти і про спробу підрахунку кількості шляхти напередодні 1648 р.

¹ Йдеться про XX ст. (Прим. упоряд.).

Для того, щоб написати дослідження про українську шляхту після десятиріч замовчування або перекручування цілої проблеми в українській т. зв. радянській історіографії, треба було мати особисту відвагу і добре володіти методами сучасного наукового дослідження. А також мати наукові амбіції – і впевненість для їх здійснення. Книжка «Українська шляхта» доводить, що всі ці риси притаманні авторові. Н. Яковенко шліфувала своє перо на багатьох вдумливих скрупульозних, побудованих на уважному вивченні джерел студіях з джерелознавства, історії установ часів феодалізму, антропомірії, дипломатики, палеографії. Риси скрупульозності й вдумливості дуже помітні також в її монографії, яка, без сумніву, є значним досягненням сучасної української історичної науки, що поступово отямлюється після примусового приголомшення.

Авторові довелося долати ряд не лише фактографічних (прогалини у джерелах, недослідженість питання), але й теоретичних труднощів. До труднощів найвишого ступеня потрібно залічити концепцію поділу шляхти на три категорії (князі, пани, зем'яни). Критерій такого поділу не єдиний (тут і юридичні, і майнові, і, так би мовити, титулярні принципи); довкола нього ще вестиметься дискусія. Але дискусію на українському матеріалі започатковано і в цьому заслуга автора. Н. Яковенко успішно бореться з деякими сучасними і несучасними теоріями механічного пристосування позаукраїнських взірців до українських умов (наприклад, намагання розглядати українську шляхту як різновид польської або її адекватне повторення). Деколи автор, однак, не витримує тиску певних модерних поглядів. Упливи князів в Україні вона пояснює ірраціональним виділенням для них місця в ієрархії українського суспільства (с. 76). З цим погодитися важко. Місце князів визначалося їхнім дуже раціональним розташуванням біля вершка феодальної драбини (яку Н. Яковенко розуміє дуже добре), зміцнювалося легітимністю їхнього походження та мало свої традиції (як стану, а не обов'язково як конкретного роду) ще від часів Київської Русі. Автор вдало підмітила значення дефініції М. Смотрицького, що «не віра робить русина русином, поляка поляком, литвина литвином, а народження і кров руська, польська і литовська» (с. 83), але вважає їх дивними для початку XVII ст. Таке переконання автора – відгомін поширених у наш час (але науково необґрунтованих) етносоціологічних теорій, згідно з якими народ, а тим більше нація у XVII ст. існувати не могли. Слова М. Смотрицького – якраз переконливий доказ, що існувати могли й існували не тільки в ідеологічному, але й у цілком реальному плані й базувалися на цілком зрозумілому всім – також у XVII ст. – генеалогічному, кровному принципі.

У дослідженні Н. Яковенко 39 генеалогічних таблиць князівських родів, багато ілюстрацій зі зображенням родових знаків, гербів, печаток, чимало репродукцій портретів представників українських родів. Усе це, а також іменний покажчик, підносить рівень інформативності видання. Звісно, монографія історика не може замінити генеалогічних і геральдичних довідників, дуже потрібних у наш час. За цієї нагоди варто згадати, що і в цій ділянці помітні деякі зрушення. 1993 року перевидано «Малоросійський гербовник» В. Лукомського та В. Модзалевського (перше видання – СПб., 1914). Планується перевидання «Малоросійського родословника» В. Модзалевського (Т. 1-4; К., 1908-1914; разом з Т. 5, що зберігся у рукописі й лише тепер готується до друку – бажано б включити й рукописні доповнення В. Модзалевського до попередніх томів). Необхідно остаточно з'ясувати долю матеріалів М. Голубця до «Золотої книги українського лицарства» (з п'ятнадцяти запланованих зошитів побачив світ тільки

перший; Львів, 1939). Так чи інакше, до задовільного стану довідково-інформаційної літератури ще далеко.

Праця Н. Яковенко «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.» відкриває новий повноцінний етап на шляху дослідження історії української аристократичної еліти. Етап, початок якого збудовано на міцному і тривкому фундаменті.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Чи була українська шляхта? // *Знак*. – Львів, 1994. – № 5. – С. 14-15.

ГРЕЦЬКИЙ РІД КАПНІССІ-КАПНІСТІВ ТА ЙОГО РОЛЬ У ПОЛІТИЧНОМУ Й КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІІІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Серед грецьких сімей, іммігрантів нового часу, видатне місце в минулому України відіграли представники графського (за венеціанським наданням 1702 р. та російським затвердженням 1877 р.) роду Капніссі, які в Україні змінили прізвище на Капністи. Капніссі-Капністи були посвячені з відомими родами графів Капо-д'Істрія та Моценіго.

Василь Капніст (старший) народився під кінець ХVІІ ст. на острові Закінфосі. Разом з батьком Петром Христофоровичем, який у 1711 р. вступив на російську службу, малолітній Василь опинився в Україні. Завдяки організаційним здібностям та особистій хоробрості зробив блискучу кар'єру в козацькому війську. 1726 року – сотник Ізюмського полку, 1737 р. – миргородський полковник. Відзначився у боях з калмиками під Ізюмом 1734 р., під час військових дій проти Кримського ханства та Туреччини – у поході на Крим 1736 р., при взятті та обороні Очакова 1737 р., Сорок 1738 р., біля Хотина 1739 р. та в інших містах Молдавії й Волощини. У 1743-1745 рр. разом з інженером-підполковником Даніелем де Боскетом заснував прикордонні фортеці Крилівський і Першоострівський шапці, Архангелгород та склав карту Задніпровського краю. Вважався суперником Кирила Розумовського на гетьманську булаву. Звинувачений у намаганні відірвати Гетьманщину від Росії та проголосити себе гетьманом, був ув'язнений у 1750-1751 рр. Реабілітований, але переведений на Слобідську Україну, де в 1751-1754 та 1757 рр. у званні бригадира командував п'ятьма слобідськими полками. Загинув 1757 р., під час Семирічної війни, на полі бою біля Гросс-Егерсдорфа (Пруссія). Одружувався двічі: з грекинею Марією Согден та з українкою Софією Дунін-Борковською, внучкою генерального обозного Василя Дунін-Борковського, який свого часу підтримував кандидатуру Івана Мазепи на гетьманство. Якщо при першій дружині в сім'ї зберігалися певні грецькі традиції (Василь-старший завжди підписувався по-грецьки), то з приходом Софії, палкої української патріотки, в домашнє життя широко влилася українська течія, в дусі якої виховувалися діти бригадира, серед них і наймолодший Василь.

Василь Капніст (молодший, 1756-1823), поет і драматург, увійшов до історії України як визначний культурний і громадсько-політичний діяч. У період навалного наступу царату на рештки автономії Гетьманщини (60–80-ті рр. ХVІІІ ст.) здійснив ряд протестаційних дій. 1783 року написав «Оду на рабство», виступаючи за відновлення гетьманства У 1787-1788 рр. опрацював та подав імператриці проект утворення козацьких полків, відкинтий канцлером Олександром Безбородьком. У своїй діяльності спирався на підтримку української аристократії Київщини, від 1785 до 1788 рр. був предводителем дворянства. 1785 року за літературну творчість обраний членом Російської академії наук. У 1791 р. як представник (або й керівник) групи патріотів з української верхівки відбув подорож до Берліна, де зустрівся з графом Евальдом-Фрідріхом Герцбергом, канцлером прусського короля Фрідріха-Вільгельма ІІ, пропонуючи розпочати повстання в Україні (натякаючи на можливу підтримку 28 кавалерійських полків, сформованих з колишніх козаків) у разі війни між Пруссією та Росією.

Політичні обставини (до нового конфлікту між державами не дійшло) перекреслили цей план відділити Україну від Росії. Повернувшись на українські терени, часто їздив до Петербурга для захисту інтересів рідного краю. Недаремно імперська бюрократія цього часу характеризувала Капніста, а також поета Миколу Гнідича, відомого грекофіла, такими, що «таємно ненавиділи Росію й росіян...» (вислів директора департаменту в Петербурзі Пилипа Вігеля), вважаючи одночасно, що п'єсу «Ябеда» (поставлена 1798 р.) Капніст створив, щоб Росію виставити «на ганьбу світу». Лише прихильність імператора Павла I врятувала автора від переслідувань. Літературні твори писав російською мовою, рідко українською; спілкувався ж із оточенням переважно по-українськи (зі спогадів Д. Бантиш-Каменського).

Старший брат Василя Петро Капніст (пом. 1826 р.) був співучасником акцій 1787-1788 та 1791 рр. Відмовившись 1775 р. як гвардії прапорщик Преображенського полку від дуже перспективної кар'єри, щоб уникнути залицья імператриці Катерини II, подався до Голландії та Англії, відкіля привіз ідеї Просвітництва та вольтеріанського вільнодумства. Виїхав до Берліна разом з братом, у 1791-1792 рр. брав участь у подіях Великої французької революції (був у королівській гвардії). Повернувшись в Україну до свого села Трубайців, звільнив селян від кріпацтва.

Діти Василя-молодшого були активними учасниками політичного і культурного життя. Олексій (1796-1869), підполковник, учасник руху декабристів, в'язень Петропавлівської фортеці, був близький до кирило-мефодіївців. 1843 року познайомився з Тарасом Шевченком, поширював його рукописні твори. Семен (1791/92-1843), одружений із сестрою Муравйових-Апостолів, також пов'язаний з декабристами. Укладав словник української мови. Софія, дружина генерал-майора Василя Скалона (1797-1887?) – палка прихильниця кирило-мефодіївців. Син Петра Ілля (нар. 1795/96) закликав до звільнення від кріпацтва. Всі Капністи третього покоління були також високоосвіченими людьми, а їхні багаті бібліотеки, архівні та мистецькі збірки стали значними культурними осередками на Лівобережжі середини XIX ст. У цьому та наступному поколіннях відродилася любов до Греції, що виявилася у відновленні зв'язків з островом Закінфосом.

Грецький за походженням рід Капністів протягом багатьох десятиріч XVIII–XIX ст. був носієм українських визвольних традицій та ідей боротьби з абсолютизмом.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Грецький рід Капнісці-Капністів та його роль у політичному й культурному житті України (друга пол. XVIII – перша пол. XIX ст.) // Україна – Греція. Історична спадщина і перспективи співробітництва: Зб. наук. праць Міжнар. наук.-практ. конф. (Маріуполь, 27-29 травня 1999 р.). – Маріуполь, 1999. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 170-173.

ІСТОРИЧНА ДЕМОГРАФІЯ

ЯСИР З ПОДІЛЛЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.

Незважаючи на те, що руїницький характер нападів кочовиків на українські землі загальноновизнаний в історичній науці, до ґрунтового конкретного висвітлення цієї проблеми вчені практично лише приступають. Ще не складено повного каталогу походів степовиків з докладними хронологічними даними, відомостями про територію, охоплену нападами, про кількість напасників та захоплених полонених, про зруйновані поселення тощо, хоча в різноманітних джерелах (хроніки, мемуари, тогочасна публіцистика, актовий та інший документальний матеріал) збереглося чимало цінних і вірогідних відомостей.

Поділля, особливо його східна частина, в другій половині XVI ст. було дуже часто жертвою нападів. Через Поділля проходив Кучманський шлях – один з основних шляхів ординської агресії. На Поділля пробиралися також загони, що просувалися відгалуженнями Чорного і Волоського шляхів. Тактика напасників була розрахована на захоплення якнайбільшого ясиру: загін розтягався в лінію приблизно 70-80 км, захоплюючи по дорозі всіх, кого можна було продати в рабство (малих дітей і старих убивали), села і містечка палили, сигналізуючи іншим загонам, що в даному місці ясир вибрали. Полонених гнали пішки, вбиваючи по дорозі поранених і хворих, а також знищуючи ясир при наближенні погоні. Потім бранців ділили й доставляли переважно на невільницькі ринки турецького Подунав'я та Криму. Напади перетворювалися у своєрідний рентабельний промисел. У середовищі кочовиків уважалося ганьбою, якщо воїн приводив менше 10 полонених.

Протягом другої половини XVI ст. відбулося 25 середніх (20-30 тис. напасників) та 5 великих (близько 100 тис. напасників) нападів на Поділля. Невеликі походи (2-3 тис. ординців) чи просто наскоки (загони по 10-300 осіб) не піддаються задовільному облікові. Особливо значні походи були в 1575, 1578, 1589, 1593 та 1594 рр. Середні походи відбулися по одному в 1559, 1561-1565, 1568-1569, 1573-1574, 1576, 1581 та 1583 рр.; у 1575, 1578 та 1589 відбулося по одному походу, не рахуючи великих; у 1567 і 1577 рр. було по два напади, в 1566 р. – три. В походах брали участь кримські татари, турки і татари з Придунав'я. Часто спустошували околиці Брацлава, Вінниці, Бара, а також Меджибожа, Летичева, Хмільника, Кам'янця.

Ясир відбивали рідко (в 1568, 1589 рр.), а з неволі поверталася дуже мізерна кількість невільників, яким удалося втекти або звільнитися за викуп. Польська й литовська адміністрація, а також великі феодали приділяли мало уваги ефективній обороні, переслідуючи, однак, запорозьких козаків, що вели запеклу боротьбу проти агресорів.

За нашими приблизними підрахунками, протягом XV – першої половини XVII ст. з України виведено 2-2,5 млн ясиру. У другій половині XVI ст. рідко заселене Поділля втратило близько 150-200 тис. захоплених у полон, не рахуючи вбитих під час походів. Такі велетенські для цих часів людські втрати, що супроводилися спаленням сіл й міст та захопленням десятків тисяч голів худоби, значно сповільнювали або й зупиняли освоєння степових земель, зводили нанівець здобутки спокійних літ. Напади кочовиків спричиняли втечу подільського населення в спокійніші місця (до Молдавії) та вплив нових поселенців із заходу.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Ясир з Поділля у другій половині XVI ст. // Тези Третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.). – Вінниця, 1985. – С. 56-57. Див. також: *Дашкевич Я. Р.* Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 40-47. – (Український археографічний збірник. – Т. 5).

ЯСИР З УКРАЇНИ (XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.) ЯК ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНА ПРОБЛЕМА

У вступі до повідомлення про демографічні питання, що виникають перед істориком ясиру, варто процитувати висловлювання автора, який майже чотири сторіччя тому незвичайно прецизно визначив чи не весь комплекс проблем, досі не вирішених дослідниками:

«Татари, люди-язичники, непоказні, перед боєм голі (позбавлені маєтку. – Я. Д.), які часто й густо пустошать наші краї, вбивають у муках вірних християн, наших братів, захоплюють у рабство, безчестять порядних дівчат і дружин наших братів, продають їх у язичницьких країнах на ярмарках, як у нас худобу, перетворюють наші прикордонні землі, що достатком подібні до землі обітованої, на пустиню для худоби. Наших робітників, що готують для нас наш хліб, майже кожного року ловлять по кілька десятків тисяч. А, й це найсумніше, часто трапляється, що без порівняння менша кількість поганців ганебно бере на вічну неволю набагато більшу кількість християнських душ, наших братів, не лічачи тих, яких вбивають. І так сваволять не раз, не кілька разів, а протягом багатьох сторіч – майже щорічно. Та хто з істориків підрахував, скільки десятків тисяч взяли татари наших братів у цей чи інший час, хто склав до купи цілу суму і при цьому підрахував приплід, який могли дати ті схоплені, мешкаючи в нас і збільшуючи кількість нашого народу? Хто може додати цю суму приплоду до суми схоплених і полонених? Хоча, кажуть, ця кількість безконечна, а я не знаю, чи вистане цифр, щоб вирахувати таку велетенську кількість людей, яку втратив наш народ через татар і все ще втрачає»¹.

Таке демографічне завдання поставив перед істориками у 1596 р. П. Грабовський, політичний публіцист, який мешкав тоді далеко від України, в естонському місті Пярну. Завдання не вирішене й досі.

Ясир з України, що протягом сторіч був причиною велетенських втрат населення, а також помітних міграційних зрушень, порівняно недавно став об'єктом самостійних, частково історично-демографічних студій. Хоча турецько-татарським нападам на Україну присвячено значну описову літературу і збереглася велика джерельна база, однак комплексного монографічного дослідження нападів XV – першої половини XVII ст. дотепер немає, а демографічне вивчення питання не виходить за межі вступних нарисів.

Про втрати населення внаслідок нападів писало багато сучасників подій. Після того як турецько-татарська загроза минула, а дистанція між подіями та їх дослідниками росла, писати про велетенські втрати було якось «незручно»: виникало питання про відповідальність за те, що відбувалося, а відповідь давалася не легко. Література проблеми і перспективи її опрацювання ще досі під тиском апріорних тверджень, що є наслідком позанаукових, ідеологічних догм. Для деяких історіографічних напрямів демографія ясиру перетворилася у своєрідне табу.

¹ Grabowski P. Polska Niżna albo osada polska. – Kraków, 1859. – S. 7-8.

Польська історіографія, розуміючи безпосередній зв'язок між втратами населення та незадовільною обороною українських земель Речі Посполитої від турецько-татарської агресії, всіма засобами применшувала рівень втрат. Крім того, вже з кінця XVIII ст. у польській історичній науці посилювалися проосманські тенденції (Туреччина не визнавала розподіл Польсько-Литовської держави), що унеможливлювало вивчення проблеми ясиру. Подібні настрої є і в наш час².

Польська історіографія всіляко намагалася легковажити втрати українського населення. Козацькі «бунти» дуже ослабили Річ Посполиту; людські втрати внаслідок захоплення ясиру відбивалися майже виключно на українському «козацькому» народі – тому за таким полонем, що зменшував кількість потенційних бунтівників, уважалося, дуже шкодувати не варто.

Російська євразійська школа також негативно ставилася до вивчення проблеми³. Концептуальна спадщина євразійців відчувається й тепер, особливо у західній історіографії, де до неї приєдналася хвиля нового османофільства. Ряд авторів підкреслюють «добрі сторони» мусульманського рабства. У Макнейл, наприклад, стверджує, що більшість селян, після того як їх схопили і продали в неволю, «вступила у дивовижний, розкішний, чудесний новий світ»⁴. У Західній Європі та США тепер роблять багато для вивчення минулого Кримського ханства, досліджуючи величезні за обсягом, все ще дуже мало використані стамбульські архіви. Численні автори, однак, питання ясиру не заторкують.

На такому історіографічному фоні досягнення демографічних студій проблеми виглядають більш ніж скромно. Плідне розв'язання дослідницьких питань залежить, насамперед, від впорядкування докладного каталогу татарських нападів на Україну з визначенням їхньої хронології, напрямів і шляхів походів, території охоплення, чисельності нападників та ясиру – захопленого або звільненого (внаслідок відповідних заходів), кількості знищених та пограбованих міст, містечок і сіл.

Спроби складати подібні каталоги відомі, але ті не відповідають сучасним вимогам, в основному тому, що їх опрацьовували на підставі обмеженого кола переважно однотипних джерел⁵.

² Це питання замовчується у статті: *Базилев Л.* Польско-турецкие дипломатические связи в XVI в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979. – С. 12-28.

³ Див., наприклад, відгомін таких поглядів у статті: *Дубровський В.* Україна і Близький Схід в історичних взаєминах // Східний світ. – Харків, 1928. – № 2. – С. 147-156.

⁴ *McNeill W.* Europe's Steppe Frontier. – Chicago, 1960. – P. 586.

⁵ *Walawender A.* Kronika klęsk elementarnych w Polsce i krajach sąsiednich w latach 1450-1586. II. Zniszczenia wojenne i pożary. – Lwów, 1935; хроніка за 1587-1648 pp. (автори Р. Л. С. Верхрський і Е. Добруцька) збереглась у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка АН України (далі – ЛНБ АН України). – Ф. Львівський університет. – Спр. 47, 72; *Horn M.* Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – Warszawa, 1962. – Т. 8. – № 1. – S. 3-71; *Ejusd.* Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwona. – Warszawa, 1964; *Дзира Я. І.* Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вып. 1. – С. 83-102; *Абрамян А. Г.* Турецко-татарские набеги по некоторым армянским источникам XVI–XVII вв. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1971. – Вып. 3. – С. 346-353.

З нечисленних праць, в яких акцент покладено на рабське існування невільників з України, варто згадати ті, що висвітлюють демографічний аспект⁶. Заслуговує на увагу спроба синтезувати частину збережених показників про ясир і торгівлю рабами⁷.

Відомості демографічного характеру, зокрема кількісні дані, що характеризують втрати населення, розкидані по джерелах різного типу. Тут і нарративні джерела (різномовні хроніки і літописи, історично-географічні описи, історичні трактати, мемуари, листування, антитурецька й антитатарська публіцистика, попередники періодичних видань типу «летючих листків»), і літературні твори (панегірики, поеми, думи), і документальні джерела (списки втрат, військові розпорядження, реляції, зокрема про дипломатичні переговори, які велися у Стамбулі й Бахчисараї тощо).

Особливо цінними є офіційні переліки втрат, спричинених нападами. Такі списки склали в межах латифундій одного власника, деколи – окремих адміністративних одиниць і навіть (дуже рідко) в масштабах Польсько-Литовської держави спеціально призначені для цього комісари. Сліди підрахунків для цілої держави (кількість захоплених людей, вигнаної худоби, спалених міст та сіл) є в п'яти випадках (1567, 1575, 1593, 1617 і 1618 рр.). Королівські посольства подавали такі переліки султанам, які були сюзеренами Кримського ханства. У зв'язку з цим, документальні матеріали посольств до Стамбула, польсько-турецького і литовсько-польсько-татарського дипломатичного листування заслуговують на пильну увагу дослідників історично-демографічної проблеми. До сьогодні вивчена й опублікована незначна частина джерел такого типу⁸. Але треба пам'ятати, що не всі напади відображені в дипломатичній кореспонденції. В періоди масованих набігів чиновницький апарат Речі Посполитої був неспроможний збирати необхідні відомості. Симптоматична заява польського дипломатичного агента Х. Серебковича (він зробив її 1624 р. у Стамбулі) про те, що король скаржиться султанові лише на напади загонів з 20-30 тис. татар, а на напади відділів з 2-3 тис. просто не реагує⁹.

Демографічний аспект привертає увагу дослідників з самого початку вивчення проблеми ясиру, і зокрема генези нападів. Ще в XVII ст. турецький історик Мустафа Наїма висунув твердження про те, що основною причиною набігів було перенаселення Криму. Він писав: «Сто тисяч татар не має ні землі, ні ремесла. Якщо б вони не робили походів, з чого вони жили б?»¹⁰. Таке «демографічне» пояснення нападів не витримує історичної критики.

⁶ Кримський А. Історія Туреччини. – К., 1924. – С. 167-183; Його ж. Про долю українських полонянників у Кримському ханстві // Студії з Криму. – К., 1930. – С. 14-17; Dziubiński A. Handel niewolnikami polskimi i ruskimi w Turcji w XVI wieku i jego organizacja // Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa, 1963. – Т. 3. – С. 36-49; Hensel W. Jasyr z ziem dawnej Rzeczypospolitej na Krymie i w Turcji (druga połowa XVI – XVII w.). – Warszawa, 1978 (машиннопис дисертації); Хенсель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XV–XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979. – С. 147-158.

⁷ Fisher A. W. Muscovy and Black Sea Slave Trade // Canadian-American Slavic Studies. – 1972. – Vol. 6. – № 4. – P. 575-594.

⁸ Трохи застарілий перелік опубл. матеріалів див.: Zajczkowski A., Reychman J. Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej. – Warszawa, 1955. – S. 115-118.

⁹ Звіт Х. Серебковича королю 14 березня 1624 р. // ЛНБ АН України. Відділ рукописів. – Ф. Осолінських. – Спр. 201. – С. 71.

¹⁰ Na'ima ta'rihi. – Istanbul, 1860. – С. 2. – S. 146-147.

Демографічні моменти іншого плану грали роль при підготовці набігів. Більшість татар виступала в похід «голими» (пор. цитату на початку статті), коней, шаблі, луки їм давали в борг купці, зобов'язуючи платити рабами¹¹.

Тактика нападів була, головним чином, розрахована на захоплення людей, що свідчить про перетворення рацій у справжній промисел. Відділ з кількох тисяч кіннотників вривався якнайшвидше та якнайглибше в українську територію, утворював у певному місці кіш, з якого на всі боки розсилали менші відділи – по-українському «загони». Назва відповідає буквальному призначенню відділів – заганяти людей. Загін розтягнувся в лінію довжиною близько 10 миль (70-80 км), по дорозі схоплював усіх придатних для рабства; малих дітей і старих вбивали. Загін діяв 4-8 днів, повертався до коша і разом з ясиром зникав у степу. Була опрацьована система сигналізації. Села підпалювали не просто з бажання нищити – за допомогою диму та вогню повідомляли іншим загонам, що ясир у цьому напрямі вже вибрали¹². Демографічні наслідки такої тактики зрозумілі.

Ясир гнали пішки, вбиваючи при цьому немовлят, хворих і поранених, щоб вони не сповільнювали повернення. Коли наближалася погоня, полонених вирізували¹³, топили в ріках¹⁴. Інколи переслідувачам татар вдавалося звільнити ясир (1503 р. – кілька тисяч близько Городка на Поліссі, 1509 р. – 9 тис. біля Білозерки, 1512 р. – 15 тис. поблизу Вишнівця, 1527 р. – 30, за іншими даними – 40 або 80 тис. біля Канева, 1589 р. – 2700 осіб і т. д.)¹⁵.

¹¹ *L[ubomirski] J. T. Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1866. – Т. 3. – Zesz. 7. – S. 49, 51, 53, 55-59 (нове видання: Tomczak A. Memoriał Bernarda Pretwicza do króla z 1550 r. // Studia i Materiały z Historii Wojskowości. – Warszawa, 1960. – Т. 6. – Zesz. 2. – S. 328-357); Broniovius M. Tartariae descriptio, ante hac in lucem numquam edita. – Coloniae Agrippinae, 1596. – P. 19; Pogrom Tatarów przez wielmożnego hetmana koronnego Stanisława Żółkiewskiego. 1620 // *Wójcicki K. W. Biblioteka starożytnych pisarzy polskich. – Wyd. 2-e. – Warszawa, 1854. – Т. 3. – S. 245.**

¹² Про тактику татарських нападів писали багато авторів XVI–XVII ст. Крім згаданих у попередній примітці див. ще: *Lituanii Michalonis De moribus Tartarorum, Lituorum et Moschorum fragmina X. – Basileae, 1615. – P. 5-6; факсиміле і літ. переклад: Lietuvis Mykolas. Apie totorių, lietuvių ir maskvėncų papročius. Dešimt įvairaus istorino urinio fragmentų. – Vilnius, 1966; переклад: Литвин М. Извлечения из записок // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1890. – Т. 1. – С. 11-12; Bielski M. Sprawa gycerska. – Kraków, 1569; *Wójcicki K. W. Archiwum domowe do dziejów literatury krajowej. – Warszawa, 1856. – S. 330; Vigener B. La description du Royaume de Pologne et pays adiacens. – Paris, 1573. – P. LXVI^r–LXVI^v; переклад: Виженер Б. де. Извлечение из записок // Мемуары. – С. 80-81; Beauplan G. L. de. Description L'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. – Rouen, 1660. – P. 41-46; переклад: Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства польського... К., 1990. – С. 58-62; Radu B. Voyage du patriarche Macaire d'Antioche. Texte arabe et trad. franc. // *Patrologia Orientalis. – Paris, 1949. – Т. 26. – Fasc. 5. – P. 395-396; переклад: Алепський Павел. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в. – М., 1897. – Вып. 2. – С. 18-19.***

¹³ 1516 року татари, яких переслідували, вирізули жінок та дітей (див.: *Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. 2. – S. 388-389*). У 1594 р. татари, проходячи через Покуття і Закарпаття до Угорщини, вирізули ясир, не маючи змоги вести його із собою (див.: *Heidenstein R. Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII. – Francofurti ad Moenum, 1672. – P. 304*).

¹⁴ 1503 року татари, повертаючись із Польщі, втопили у Віслі понад 1 тис. осіб (див.: *Strykowski M. Kronika... – Т. 2. – S. 318-319*).

¹⁵ *Strykowski M. Kronika... Т. 2. – S. 319, 394 (1503, 1527 pp.); Алишан Г. Кам'янець. Літопис вірменів Польщі і Румунії з додатком першоджерел. – Венеція, 1896. – С. 16 (вірменською мовою; 1509 р.):*

Після виходу з України відбувся поділ ясиру¹⁶.

У зв'язку із самими нападами необхідно зупинитися на двох важливих для демографії моментах: джерельні дані про кількість нападників та полонених, співвідношення їхньої чисельності.

Сучасники (хоча б цитований на початку П. Грабовський) підкреслювали, що співвідношення між числом нападників і захоплених у полон постійно змінювалося. У середині XVII ст., за татарськими джерелами, вважалося ганьбою, якщо один воїн приводив з походу менше 10 полонених¹⁷. На початку XVI ст. аналогічне співвідношення доходило, за польськими авторами того часу, до 1:25¹⁸. Подібні підрахунки, навіть якщо вони перебільшені, свідчать, що походи в Україну «планували» з погляду рентабельності, яку визначали розміром ясиру. Іншими словами, критично сприйняті відомості про число нападників, котрі здійснили без перешкод напад, можуть побічно вказувати на приблизне число полонених, навіть тоді, коли джерела не визначають його. Такі міркування нібито не викликають особливих заперечень.

Більш дискусійним є питання оцінки тієї чисельності (як нападників, так і полонених), про яку повідомляють джерела. Предметом суперечок можуть стати не тільки великі числа (вони викликають недовіру), а й незначні (вони ставлять під сумнів доцільність нападів). За чисельністю татарських військ, які брали участь в операціях, можна виділити кілька категорій нападів.

За розвиненої у Криму родової олігархії, що обмежувала владу хана, походи приблизно 100-тисячного війська (а такі неодноразово згадуються у джерелах) могли здійснюватися лише у виняткових випадках для досягнення військової мети, коли захоплення ясиру було далеко не на першому плані. Великі рейди в Україну (Литву, Польщу, Угорщину) проводили переважно не самостійно, а для підтримки військових дій турецьких або інших армій. У походах такої категорії співвідношення між числом воїнів-учасників та полонених було, мабуть, набагато менше, ніж 1:10, але збільшувалася кількість населення, винищеного на місці.

Середніми за розмірами треба вважати вторгнення силами в 20-30 тис. осіб (за згаданою «класифікацією» Х. Серебковича); невеликими (за цим же джерелом) – у 2-3 тис. осіб. У середині XVI ст., коли кордон оберігали відносно добре, набіги здійснювали відділи зі 100-300 осіб. Такі «мікронапади» повторювалися, однак, до 20 разів на рік¹⁹. Число нападників неможливо механічно спроектувати на величину ясиру, але воно відіграє істотну роль при конструюванні типологічних моделей татарських набігів.

У літературі періодично посилюється дискусія довкола критичної оцінки кількісних показників, про які інформують джерела. Сумнів викликають числа, що характеризують бойові дії. Зазвичай хроністи перебільшували кількість розбитих або переможених

Bielski M. Kronika polska. – Sanok, 1856. – Т. 2. – S. 963-966, 1040 (1512, 1527 pp.); Rocznik świętokrzyski // Monumenta Poloniae historica. – Lwów, 1878. – Т. 3. – S. 104 (1527 p.); Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII вв.). – Днепропетровск, 1981. – Ч. 1. – С. 69 (1589 p.).

¹⁶ Розповідь про подальшу долю невільників не входить у межі пропонованої статті.

¹⁷ *Акчокракли О.* Татарська поема Джан-Мухамедова про похід Іслам-Гірея II спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648-1649 рр. // *Східний світ.* – Харків, 1930. – № 12. – С. 168.

¹⁸ *Strykowski M. Kronika... – Т. 2. – S. 326-328, 330.*

¹⁹ *L[ubomirski] J. T. Bernard Pretwicz... – S. 48.*

ворогів, применшували чисельність власних звитяжних військ, відповідно препарували відомості про вбитих і полонених. Конструювання об'єктивних критеріїв корекції тих великих чисел, про які повідомляють джерела, натрапляє на значні труднощі. Корекцію проводять суб'єктивно, хоча й будують її шляхом логічних міркувань. Це положення справедливе також для визначення величини ясиру (як і кількості нападників) на підставі джерельної інформації.

Джерела (у тих небагатьох випадках, коли взагалі подається число полонених) 14 разів говорять про ясир, більший від 50 тис. осіб (1474, 1495, 1500, 1505, 1506, 1515, 1516, 1521, 1533, 1555, 1571, 1574, 1612, 1646 рр.). Враховуючи тактику нападів, відомості про людські ресурси ханства (його потенційні можливості у XVI ст. сучасники оцінювали в 200-300 тис. воїнів, але це число, мабуть, перебільшене) – з одного боку, свідчення про незадовільний захист степових кордонів Польсько-Литовської держави, з іншого – можна вважати, що захоплення ясиру в кілька десятків тисяч осіб не було винятковим явищем і траплялося не лише в 14 згаданих випадках, а й під час інших нападів, коли джерела фіксують «дуже багато» полонених. Кожне число, без сумніву, вимагає особливого підходу, що полягає у визначенні всіх супутніх чинників. Результативним виглядає вивчення нетотожних чисел, які наводять стосовно одного й того самого нападу кілька джерел. Так, при описі походу 1516 р. джерела розповідають про понад 50 або 60 тис. ясиру²⁰. Натомість після битви під Каневом 1527 р. звільнили 30 або 40, або 80 тис. полонених²¹. Якщо шляхом уважного аналізу встановлено, що числа стосуються справді одного випадку, однієї території, перевагу потрібно надавати меншому з них.

Не викликають довір'я надто малі числа. Вирвані з контексту документа (переважно в ньому говориться про полонених з одної або кількох місцевостей, а не з цілої території, охопленої нападом, – такі числа (453, 36, 229, 150, 60 осіб) подає М. Горн²²), вони при опрацюванні у вигляді таблиць перетворюються на загальну суму ясиру, захопленого на значній території (Польща, Галичина) протягом року²³, що, очевидно, зводить нанівець статистику, складену таким чином.

Були спроби конструювати середні числа. Б. Барановський стверджував, що в XVII ст. Польща (йдеться про Польсько-Литовську державу) втрачала внаслідок нападів 20 тис. осіб на рік, а за 1474-1694 рр. втрати становили приблизно 1 млн осіб²⁴. Іншим шляхом пішов Я. Дзира. Правильно вказавши, що на близько 80 згадок про напади тільки в десяти випадках наводяться відомості про кількість полонених, він підсумував ці дані. Одержавши число 564 070 осіб, дослідник оголосив його перебільшеним²⁵. Але сума, яку отримали таким чином, нічого не пояснює і, тим більше, не може означати реальні втрати населення України в XIII–XVI ст. А. Фішер відмовився встановити загальне число ясиру («неможливо визначити загальну кількість полонених,

²⁰ *Decius J. L. De Sigismundi regis temporibus.* – Kraków, 1901. – S. 120; *Strykowski M. Kronika...* Т. 2. – S. 388-389.

²¹ Пор. прим. 15.

²² *Horn M. Skutki...* – S. 86, 207.

²³ Так інтерпретував ці числа: *Fisher A. W. Muscovy...* – P. 581.

²⁴ *Baranowski B. Chłop polski w walce z Tatarami.* – Warszawa, 1952. – S. 49.

²⁵ *Дзира Я. І. Татаро-турецькі напади...* – С. 101-102.

захоплених татарами під час цих нападів, бо не всі вони відомі, а багато окремих чисел у джерелах того часу виглядає на зменшені»), однак вважав утрати дуже великими²⁶. Із здивуванням сприймається інформація про те, що пізніше автор змінив свою думку і тепер вважає, що в XVII ст. найбільше число полонених, які протягом року могли опинитися в усіх містах Криму, становило близько 2200 осіб²⁷.

Не викликає сумніву, що питання про чисельність полонених, захоплених в Україні у XV – першій половині XVII ст. (до 1648 р.), підлягає подальшому вивченню на основі комплексного дослідження джерел найрізноманітніших типів. Лише оптимально повний каталог нападів може перетворитися на підставу для конструювання типологічних моделей нападів. При їхній класифікації слід враховувати різні моменти: малі, середні, великі, тобто генеральні, напади; військові походи чи рації виключно для захоплення полонених; регулярні – сезонні, екстраординарні наскоки; близькі, середні, глибокі рейди; походи через густо- чи рідкозаселені місця; величина території, охопленої облогами, і т. п. Необхідно виявити періоди інтенсифікації набігів або відносного затишшя (часто такі явища пов'язані з політичною історією регіону, з дипломатичною діяльністю сторін). Майже для 6 % нападів є цифрові дані (число нападників або ясиру), що вимагають критичного осмислення. Вони дозволяють визначити приблизне співвідношення між числом нападників, полонених (максимум, треба думати, 1:25) та загиблих.

На сьогодні зібрано та синтезовано досить великий досвід застосування математичних методів у історичних дослідженнях. Однак у галузі історичної демографії середньовіччя взагалі та при вивченні проблеми втрат населення, викликаних нападами кочовиків, зокрема використання методів моделювання через складність узагальнення незіставних і фрагментарних відомостей наштовхується на значні труднощі. Історики-демографи ще не мають у своєму розпорядженні повного репертуару масових джерел, які дозволяли би будувати формально-кількісні моделі для отримання репрезентативних (у якісному та кількісному відношеннях) даних. Проте тільки типологічне моделювання здатне створити надійну підставу для опрацювання формул підрахунку приблизних втрат населення. Статистичні висновки в основному відповідатимуть дійсності за їхньої кореляції із загальнополітичними подіями в регіоні (міжнародні відносини, внутрішнє становище в Польсько-Литовській державі та в Кримському ханстві, стан оборони кордонів, захисна активність козацтва) і географічними факторами (коливання кліматичних умов, стан рослинного покриву в степу і т. п.)²⁸.

Історично-демографічною проблемою є також питання про повернення невільників додому, в Україну. Шанси повернення зменшувалися в міру віддалення від місця захоплення ясиру. Є підстави стверджувати, що поверталосся в Україну мінімальне число полонених. Матеріал, зібраний по крупинках, можливо, перетворить також цей аспект питання історії ясиру в більш осяжний з погляду демографії.

²⁶ Fisher A. W. Muscovy... – P. 582.

²⁷ Subtelny O. Cossack Ukraine and the Turco-Islamic World // Rethinking Ukrainian History. – Edmonton, 1981. – P. 132.

²⁸ Проблемі типологічного моделювання та конкретним результатам підрахунків, проведених за його допомогою, буде присвячено окреме дослідження. В кінці пропонованого повідомлення викладено лише найзагальніші висновки, виведені на підставі каталогу нападів, який опрацьовується.

Систематичні татарські напади призводили до глибоких змін у середовищі населення України. Цілі території перетворювалися на незаселені, спустошені землі, що лише формально входили до складу Польсько-Литовської держави і навіть виходили за її межі. До кінця XV ст. було перетворено на рабів або вигнано українське населення Дністрово-Бузького межиріччя, яке раніше, в період литовського панування, поступово освоювало шляхом народної колонізації річкові долини та морське побережжя. Збільшувалася територія незаселених степів – державний кордон фактично відкотився на північ. У становищі цілком винищеної землі до 70-х рр. XVI ст. опинилася Звенигородщина. На Поділлі, південній Київщині час від часу припинялося утворення нових (або відновлення знищених) поселень. Урбанізація територій, що перебували під постійною загрозою набігів, припинилася.

Напади вплинули як на соціальну, так і на етнічну структуру населення України. Вони значною мірою сприяли формуванню та зміцненню козацтва – не тільки як особливого військового формування для самозахисту, а й як соціального стану, що почав виникати. Українське населення тікало в безпечніші краї – переселялося, зокрема, до Молдавії, де загроза нападів була меншою. Посилився згодом вплив колоністів на спустошені місця із Заходу, в т. ч. поляків з аграрної перенаселеної Мазовії.

Ясир з України зумовив значне збільшення відсотка української людності в Криму, а через насильницькі мішані шлюби – антропологічну (але не етнічну) українізацію його татарського і турецького населення.

Для підрахунку втрат населення протягом двох з половиною століть автором складено максимально повний – як на сьогодні (його, однак, треба далі доповнювати) – каталог нападів з визначенням для кожного з них вищезгаданих головних класифікаційних показників (переважно некомплектних для кожного окремого випадку, що залежало від характеру джерельних відомостей). Масовий матеріал, добутий таким чином, допоміг опрацювати типологію нападів з приблизною оцінкою – за аналогією з набігами, що мають числові характеристики – рівня втрат населення для кожного з класифікаційних типів і підтипів нападів. Методика, що застосовується, базується на неповних даних і тому дуже умовно наближається до формально-кількісного моделювання демографічних явищ, проте тільки така методика може дати об'єктивну підставу для оціночних даних, що пропонуються. Відомості, отримані в такий спосіб, дозволяють зробити висновок, що з європейських країн також Україна (а не лише Балкани, як вважалося досі²⁹) була важливим постачальником невольницьких ринків Османської імперії. Втрати населення українських земель за досліджуваний період становили, за попередньою оцінкою, не менше 2-2,5 млн схоплених і вбитих. Існує можливість визначити ці втрати за десятиріччями і територіями, встановити тенденції процесу, панівні для окремих періодів. Наприклад, у другій половині XVI ст. рідко залюднене Поділля втратило близько 150-200 тис. захоплених у полон (не рахуючи вбитих під час походів)³⁰. Контрольну роль для даних, отриманих таким чином, може відіграти контрфактична

²⁹ Див. заперечення проти трактування Балкан як головного резервуару рабів для Османської імперії: *Waugh D. C.* [Review:] *Göbner C. Turcica.* – Bd. 1-3. – Bucharest, 1961-1978 // *Middle East Studies Association Bulletin.* – 1979. – Vol. 13. – № 2. – P. 50.

³⁰ *Дашкевич Я. Р.* Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. // Тези Третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.). – Вінниця, 1985. – С. 56-57.

імітаційна модель, тобто визначення кількості населення України XV – першої половини XVII ст. в умовах природного розвитку (без втрат, викликаних захопленням ясиру і загибеллю населення через військові дії). Опрацювання такої моделі – справа майбутнього.

Твердження сучасників подій, що татари завдають Речі Посполитій у тисячу разів більше втрат, ніж козаки – Кримському ханству (висловлювання польського посла в Стамбулі А. Пясечинського 1630 р.³¹), не виглядають дуже великим перебільшенням, як це деколи намагаються подати. Для періодів інтенсивних нападів на Україну насильницьке виведення ясиру стало домінуючою причиною руху населення, що відсувала на другий план природні чинники.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 40-47. – (Український археографічний збірник. – Т. 5). Див. також: *Дашкевич Я.* Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. // Тези Третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.). – Вінниця, 1985. – С. 56-57.

³¹ *Piasieczynski A.* Relacja poselstwa... 1630 // Trzy relacje z polskich podróży na Wschód muzułmański w pierwszej połowie XVII w. – Kraków, 1980. – S. 55.

ГЕРАЛЬДИКА, ЕМБЛЕМАТИКА

СИМВОЛИ, СИМВОЛИ...

Можу легко сказати, про що я говорити не буду: не даватиму систематичного викладу історії української символіки¹.

На цю тему останнім часом було написано багато. Проте справді цінного, опрацьованого на підставі сумлінного збору матеріалів з джерел і літератури, вже менше – маю на увазі статті в офіційних і неофіційних газетах і журналах Якимовича, Гречила (пропускаю імена для компактності викладу, а не тому, що не шаную цих авторів – про тих, яких я не шаную, говоритиму відверто), Білоконя, Барладяну, брошуру (видану, правда, мінімальним тиражем 350 примірників) Гломозди і Павловського, а також іншу брошуру, Сергійчука, яка тільки що побачила світ, на щастя, більшим тиражем – 87 тис. примірників. Писали, очевидно, на несподівано бестселерську тему також представники жовтої журналістики і жовтої історіографії, звичайні малограмотні дилетанти, давали інтерв'ю офіційні особи, співали пісні, складали анекдоти. Бібліографічний покажчик літератури на теми з української геральдики та прапорознавства лише за 1989-1990 рр., котрий я спробував скласти на підставі прочитаного², налічує понад 30 назв, з яких окремі можуть свідчити про винахідливість (хоча не обов'язково про чесність) авторів, наприклад, «Сюжет на жовто-блакитному фоні» чи «Чья символіка? Правда против домыслов». Я не мав змоги перечитати все те, що друкує обласна преса – за попередніми підрахунками разом близько ста статей.

У розмовах ми часто нарікаємо на брак спеціалістів. Але несподівано виявилось, що спеціалістів від символіки у нас повно, в кожній, буквально, закутині української землі. Недавно читав статтю такого спеціаліста з села Великий Хутір Драбівського району Черкаської області. Стаття називається «Кілька думок про українську національну символіку» (в «Черкаській правді» з лютого*). Відверто кажучи, мені стало і радісно, і сумно. Радісно, що проблема символіки дійшла до Драбівського району, сумно, що вона стала приводом для накопичення чергових вигадок і фальсифікацій.

Треба думати, що, так чи інакше, починається серйозна робота. Автори-науковці обіцяють, що писатимуть далі, а представникам жовтої преси доводиться сутужно – хоча, чого наш газетний папір не витримає? Для жовтої преси паперові ліміти не існують.

У своєму виступі хочу зупинитися більше на соціологічному аспекті справи: відкіля і навіщо такий бум? Які аргументи ворогів національної символіки і чи аргументи

¹ Доповідь, прочитана в Києві 28 лютого 1990 р.

² Див. «Літературу», подану наприкінці цієї публікації (Прим. уряд.).

* Йдеться про 1990 р. (Прим. уряд.).

витримують об'єктивну критику? Які методи боротьби з національною символікою – і які групи стоять за цими методами? Як, зокрема, юридично і псевдоюридично борються з українською національною символікою – і які перспективи цієї боротьби? Який на сьогодні статус української символіки?

Кілька підставових питань. Державна і національна символіка – це герб, прапор, гімн, державні свята, репрезентативні портрети. Основну увагу присвячу прапорам і гербам. З гімнами – що їх на сьогодні є два чи три – ясно; що українських державних свят немає в природі – також ясно; що було зроблено все для того, щоб Святом злуки заховати в тінь Свято незалежності – не менше ясно; що в Україні майже завжди були на першому місці портрети чужих царів, президентів, диктаторів, тиранів («ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні», – як казав народ), в основному, також ясно.

Події відбуваються так швидко і навально, що ми й не зчулися, як протягом одного року українська національна символіка, практично, оволоділа Україною – а кілька заповідних островів, які є в глухій та й не дуже глухій провінції, викликають тільки цікавість – ці острови, зрештою, також перетворилися в символи, у символи панування великодержавного шовінізму кількох рівнів.

Короткий літопис подій:

У квітні минулого року* синьо-жовтий прапор з'явився у Москві на мітингу біля пам'ятника Пушкіну, що відбувся в зв'язку з убивствами в Тбілісі (з цього часу москвичі вже звикли до українського прапора);

1 травня у Львові пройшли колони демонстрантів під національними прапорами; перший секретар обкому зійшов з трибуни, щоб їх не вітати (тепер він вже з трибуни не сходить), військовий оркестр, однак, продовжував грати;

16 травня відбувся пленум ЦК КПУ з доповіддю Щербицького, в якій він також відзначив першотравневі події у Львові; це, так би мовити, офіційне визнання проблеми;

22 червня засідала Комісія Верховної Ради УРСР, що присвятила свою нараду символіці; комісія, яка видала цілий ряд протиправних і антиконституційних актів (про це йтиметься далі). Комісія символіці явно не зашкодила, а організаторові того кирила, на який намагалися викликати прапор і герб, – Кравчукові – допомогла піднятися по партійній драбині на шабель вище;

27 липня міністр юстиції Зайчук говорить, як методами підтасовування фактів потрібно боротися із символікою;

28 липня – «круглий стіл» у Верховній Раді (за участю цього ж міністра) на ту саму тему – в результаті наступного дня ламають ребра спостерігачеві мирної голодівки, яку організували на захист національної символіки (маю на увазі, очевидно, письменника Кагарлицького). Фон подій добрий: міністр юстиції, Верховна Рада;

8 серпня – інтерв'ю-інструкція генерал-майора міліції Войцехівського про те, як треба громити національну символіку;

12 серпня українська альпіністична група лікаря Савицького піднесла синьо-жовтий прапор на найвищій вершині Африки – горі Кіліманджаро (5895 метрів) (будинок Верховної Ради в Києві вищий, бо туди не піднялися);

7 вересня – обіжник ЦК КПУ всім, всім, всім про боротьбу з національною символікою – це за день перед;

* Тут і далі йдеться про 1989 р. (Прим. упоряд.).

8-10 вересня – установчий з'їзд Руху, де було багато символіки на стінах, балконах, у серцях людей, але майже не було в ухвалах з'їзду;

25 жовтня – спектакль у залі Верховної Ради УРСР; основні актори – Валентина Шевченко і Георгій Крючков та якийсь там собі народний депутат СРСР Куценко, з якого зривали маленький тризуб. Антиконституційність спектаклю очевидна, бо не має жодного закону, який хоча б натякав на можливість заборонити тризуб (на це зверну увагу ще далі);

12 грудня – фактично перше питання, яке виринуло на з'їзді народних депутатів СРСР у Москві – питання української національної символіки; дійових осіб уже більше: Крючков, Куценко, Шевченко і ... Горбачов;

21 січня – Українська хвиля з морем прапорів.

Що ж далі?

Кілька довідок. Вимога відновлення української національної символіки є в програмах Українського християнсько-демократичного фронту (Долина, 13 січня минулого року) та Спільки незалежної української молоді (Львів, 19 серпня). У декларації принципів Української гельсінської спілки та в програмі Українського народного руху пунктів про національну символіку немає.

Синьо-жовті кольори увійшли в церковну практику Української автокефальної православної церкви, Української католицької церкви, українських баптистів. У практику Української православної церкви, як тепер називається Російська православна церква в Україні, не увійшли.

Основний прийом офіційної публіцистики й історіографії – протиставлення синьо-жовтого та червоного прапорів; протиставлення, по-моєму, цілком не закономірне і не логічне, бо українська нація не претендує на те, щоб міняти прапор над Кремлем – там його мінятиме, і це цілком зрозуміло, російський народ. Та, незважаючи на це, хочу присвятити кілька слів червоному кольорові.

Отже – *червоний прапор*. У своєму патріотичному ражі історик Симоненко взявся доводити (Йдеться про його статтю «Червоне – то народне», опубліковану в «Радянській Україні» за грудень минулого року), що для українського народу символіка червоного кольору чи не найдавніша у світі і, в кожному разі, давніша від прапора світової революції. Бо – і червоні козацькі жупани, про які писав Шевченко, і червона китайка, якою закривали очі загиблих... Я розумію спалах патріотизму історика, але підвела його давня звичка: як хтось зник фальшувати історію, то буде вже фальшувати її до кінця.

Червоні козацькі жупани – не національна, а соціальна, станова ознака. Типовий одяг українських, польських магнатів – кармазинові (малинові, тобто темно-червоні) жупани з дуже дорогої шовкової тканини – кармазину. Козаки просто показували, що вони не гірші від магнатів, а потім вже й самі скаржилися на кармазинову старшину, кармазинів – багатіїв, дуків. Не знаю, чи така класова розв'язка подобається Симоненкові, але вона правдива. Кармазиновий, малиновий – по-народному – колір вважався особливо шляхетним – тому він і потрапив на запорозькі й гетьманські прапори і вже згодом здобув символічне звучання. Зрештою, в шляхетності й престижності кармазиновому, малиновому кольорові справді не відмовиш.

Яскравий червоний колір в українців протягом довгих століть був кольором трауру (про це вже недавно писали, наприклад, Білокін, але Симоненко не прочитав). Чому саме колір китайки – пояснити мені важко (питання це, очевидно, вимагає глибо-

шого вивчення), але, що це був колір жалоби, не знали, крім Симоненка, ще царські жандарми, які у 1912 р. стягали китайку з домовини Лисенка під час похорону.

Із Заходу, з Європи, прийшов червоний прапор як прапор революції. З цим кольором у минулому пов'язували багато сподівань і надій, як ми вже знаємо, не здійснених і нездійснених. У Росії дуже швидко відбулася трансформація внутрішнього змісту символу: зловісний термін «червоний терор» був чи не першим сигналом. З утворенням СРСР прапор став символом відновленої Російської імперії. Пригадайте діалог з «Мини Мазайла» Куліша:

«Тьотя (Мотя з Курська до дядька Тараса):

– Ти мені тут не крути. Краще прочитай ось оце... (Розгорнула свою записну книжку). Року 1918 носив у Києві жовто-блакитного... Зрозумів? [...]

Дядько Тарас раптом одкликав тьотю Мотю, по секрету їй:

– А ти роззуй очі та прочитай ось оце. (Показав у свою книжку). Року 1919 носила біло-синьо-червоного.

Тьотя:

– А я скажу – під біло-синім носила червоного. Червоний зостався...»

(До речі, я недавно дивився «Мину Мазайла» у Львові – цього діалогу не було. Режисер викреслив. Не знаю чому). Якщо прийняти тезу, що Сталін здійснив контрреволюційний переворот, то червоний прапор став символом контрреволюції.

На світі червоний прапор став емблемою комунізму – і всіх неймовірних злочинів, які чинили під цим прапором.

Тому тепер ці символи нищать у новостворених демократичних державах Східної Європи. Тому в них зник червоний колір – навіть з палітурок книжок. Тому нищать інші символи – зірки, серпи-молотки. Італійські комуністи усувають серп і молот як емблему партії – найбільшої компартії Західної Європи. Український народ давно засудив цю символіку: «Серп і молот – нужда й голод». І всі ми знаємо, що народ мав підстави скласти таку приказку. Як прапор клаптикової імперії, червоний прапор не є символом окремого народу і тому національним не є і бути не може.

Мушу визнати, що мені особисто і сумно, і гірко, що червоний перестає бути кольором революції (всі революції тепер здійснюють під національними, а не під червоними прапорами). Може, у мене залишився якийсь особистий сантимент до цієї барви: у в'язниці й таборі – за традицією ще з 1930-х рр. – перед першим травня та жовтневими святами влаштовували обшуки, відбираючи все, що було червоного кольору: рушники, майки, навіть труси. Щоб не вивісили як прапор через вікно. Наглядачі, навіть найтупіші, розуміли, що саме тут, за ґратами, сидять правдиві революціонери.

Шкода, дуже шкода червоного кольору, кольору часів справжньої революції, під яким уже ніколи революцію не робитимуть.

Червоно-лазуровий прапор. Це неукраїнське слово «лазуровий» ввели в опис прапора 1949 р. для того, щоб уникнути «націоналістичного» слова «блакитний» (надто очевидна була б асоціація з жовто-блакитним) – тому і досі зберігають такий явний русизм, запозичений з французької; в якій «лязур» – це звичайна українська блакить.

Виникнення цього прапора таке. Під час засідань Організації Об'єднаних Націй на високих флагштоках вивішують прапори членів організації – кожній, цілком звичайній навіть людині було ясно, що Радянський Союз – з невідомих причин – має у своєму розпорядженні три голоси (СРСР, Білорусі, України), – це підтверджувало три

червоні прапори на щоглах. Сталін швидко знайшов хитрий вихід з ситуації: поміняти стяги. У 1948 р. почали «працювати» над прапором УРСР, у 1949 р. його прийняли, нібито за проектом Антона Середи.

Сучасні нам автори, навіть схильні до докладності, якимось сором'язливо не хочуть писати про символіку сталінського подарунка – вони покликаються на те, що, мовляв, матеріали відповідної комісії не видали, їх розшукати чомусь неможливо, і взагалі, принагідно згадавши ім'я Богдана Хмельницького, замовкають (так роблять автори, в основному, сумлінного препринту Глоззда і Павловський). Це неправда. Символічний зміст прапора відомий, він був опублікований (на підставі матеріалів комісії) у загальнодоступному і широко розповсюдженому виданні. Цитую:

«Червоний колір державного прапора Української РСР символізує народження Української Радянської держави робітників і селян в жорстокій, кривавій боротьбі проти експлуататорів – капіталістів і поміщиків. Він є символом дружби народів СРСР, а також інтернаціональної пролетарської солідарності й революційної боротьби міжнародного робітничого класу. Лазуровий колір є символом вічної дружби українського народу з великим російським народом. Під лазуровими прапорами український народ на чолі з Б. Хмельницьким боровся проти чужоземних загарбників і возз'єднався з російським народом. Цей колір державного прапора Української РСР вказує також на величезні природні багатства України, її прекрасні кліматичні умови, на те, що вона є морською державою. Органічне поєднання червоного і лазурового кольорів у державному прапорі Української РСР підкреслює шанобливе ставлення українського народу до своєї героїчної історії, його відданість ідеям комунізму, вірність ленінській дружбі народів СРСР»³.

Думаю, все зрозуміло. Проте хотів би, незалежно від цього, підкреслити яскраво виражену москвоцентричність прапора: вірнопідданність малоросів Москві, величезні природні багатства України, з яких саме ця Україна завжди користалася так мало. А інтерпретацію прапора як символу жорстокості й крові подали самі його творці...

Кілька слів любителям революційних і бойових традицій: з червоно-лазуровим прапором ніхто не воював ні під час т. зв. громадянської, ні під час II Світової війни. Навіть ті гігантоманійні будови, якими покрили Україну і з яких Україна ніяк не може виплутатися, здійснювали під прапорами Москви, а не Києва. Київ і досі практично не має слова при вирішенні цих питань.

Висновок, здається, ясний: червоно-лазуровий прапор, примха диктатора, що винищив не менше 16 мільйонів українців, позбавлений навіть тіні будь-яких (з якого б погляду не дивитися) історичних традицій, українським національним прапором не був і не є. Треба дуже сумніватися, чи ця сталінська реліквія може бути символом нації, що має понад тисячорічне минуле. На мою думку, навіть про серйозне протиставлення справжнього національного і штучного державного прапорів не може вестися мова. Обидва прапори створювалися в різних планах: сталінський – як адміністративно-територіальний, синьо-жовтий – як національний. Йдеться про те, чи варто гальванізувати і з яких саме причин гальванізувати той сталінський інститут, який уже відкинуло ряд республік (Литва, Естонія, Латвія, наприклад). Прочитую виступ голови Верховної Ради Латвійської РСР А. Горбунова на святковій церемонії підняття

³ Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 3. – С. 446-447 (автор статті – В. Мрига).

відновленого державного прапора 27 лютого ц. р.*: «... Хоча повільно і з труднощами ми прийшли до загальнолюдського визнання, що державні символи повинні відповідати національним символам народу. Тому Верховна Рада й відновила герб Латвійської Республіки, червоно-біло-червоний прапор, гімн “Боже, благослови Латвію!” як символи державної влади. Хай червоно-біло-червоний прапор [...] утверджує не лише владу народу, але й відповідальність влади перед народом, здатність влади об’єднати народ. Хай цей прапор свідчить про надію і здатність народу вижити і створити незалежну державу у спілці всіх народів і держав. Хай гімн “Боже, благослови Латвію!” завжди підносить силу нашого духу і сприяє зміцненню духовності самих нас»⁴.

Заки я цілком перейду до української національної символіки, хочу присвятити кілька слів ще одним кольорам.

Червоно-чорний прапор. Те, що це прапор Організації українських націоналістів, офіційно прийнятий у 1941 р., вже пригадали. Як сучасник цих подій, повинен сказати, що в той час він, практично, не набув поширення. Я бачив ці кольори два чи три рази у вигляді нарукавних пов’язок під час організаційної траурної церемонії. До рівня національного прапора він ніколи не піднімався, бо ним ніколи не був і на таку роль не претендував. Тепер, у наші часи, я бачу ці барви набагато, набагато частіше. Напевно, декого розчарую (як зліва, так і справа), але Українська повстанська армія, хоча і створена ОУН-бандерівцями, не вживала таких кольорів. Вона воювала під жовто-синіми прапорами, бо вважала себе національною і позапартійною. В центрі прапора був золотий тризуб, а знизу і збоку дві перехрещені лаврові гілки. Та й розташування кольорів на організаційному прапорі було цілком іншим, як тепер дехто пропагує: це був червоний хрест (такого типу, як на шведському прапорі) на чорному полі із золотим тризубом на перехресті. Особливістю тризуба ОУН і УПА полягала в тому, що середній елемент знака мав вигляд меча.

Недавно пролунало звинувачення (це в статті доцента Войцехівського – до речі, не знаю, яке є співвідношення між генерал-майором міліції Войцехівським та кандидатом філософських наук Войцехівським; назва статті останнього – «Під яким прапором іти?») у січневій «Робітничій газеті»; але обидва Войцехівські – спеціалісти від символіки), звинувачення, що кольори запозичені від фашистів. Барви ці сумні й тривожні, відомі, зрештою, не лише з типової української вишивки, але також із пісні, що стала народною в радянський, а не фашистський час. Кілька слів про походження.

1935 року у Варшаві проходив політичний процес Бандери і товаришів, звинувачених у підготовці вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Перацького. На лаві підсудних сидів студент Краківського університету Микола Климишин. Протягом цілого слідства, що тягнулося більше року, а також на самому процесі Климишин не сказав буквально ні слова, але від останнього слова не відмовився. Це була промова з п’яти слів: «Залізо і кров нас розсудять».

Таке значення червоно-чорної символіки, символіки, що відображала умови українського національно-визвольного руху того часу. Не дай Бог, щоб слова Климишина та червоно-чорні символи коли-небудь у майбутньому стали підставою наших розрахунків із сусідами.

* Йдеться про 1990 р. (Прим. упоряд.).

⁴ Советская молодежь. – Рига, 1990. – 28 февраля.

Про методи боротьби з українською національною символікою. Ще не так давно за вивішування національного прапора засуджували принаймні на п'ять років, чіпляючи до цього злочину й інші звинувачення. Тепер цього вже немає, хоча є, з дозволу сказати, юристи і неюристи, що мріють заповнювати нову чергу ГУЛАГу жовтоблакитниками. Про них я ще говоритиму.

Тепер в арсеналі ворогів національної символіки залишилися ненаукові й т. зв. наукові аргументи: гумові палиці, зривання і нищення символіки, підбурювання, паплюження, глузування і цькування, залякування і шантаж. У минулому було також глибокодумне тлумачення. Кілька прикладів такого тлумачення. Максим Рильський у 1913 р. вмістив у збірці «Під осінніми зорями» вірш «Яблука доспіли, яблука червоні», в якому є рядок «Гей, поля жовтіють і синіє небо!» Вірш цей не передруковували в пізніших збірках як націоналістичний, хоча, як сказав під час одного з виступів на зборах київських письменників сам поет: «Я запевняю всіх редакторів світу, що восени у нас на Україні поля бувають жовті, а небо синє». Коли в 1932 р. закінчили будувати київський залізничний вокзал, виявилось, що він збудований у формі тризуба – про що й нагадали проектантові, відомому українському архітекторові Олександрові Вербицькому. Мене вперше звинуватили в націоналізмі на 13-му році життя. У 1939 р., після встановлення радянської влади на Західній Україні, по школах бракувало актуального наочного приладдя. Для уроків географії мене попросили намалювати карту СРСР: я намалював Північний Льодовитий океан синім, а Архангельську область жовтою. У Львові на Ринку стоїть статуя Посейдона. В кінці 1950-х по місту проїздив один київський партократ: «О, як високо залізли у вас націоналісти», – сказав він. Тризуб обрізали, а Посейдон стояв з палицею в руках. Років через десять їхав інший партократ, який мав трохи більше знань з античної міфології – він дивувався: «Посейдон, і без тризуба?». Батьки міста вирішили по-соломоновому: тризуб виготовили з вигнутими назовні двома зовнішніми зубами (чи з таким тризубом міг би Посейдон полквати на рибу – треба сумніватися), на палицю нанесли різьбу, тризуб прикрутили. Тепер – як комусь потрібно, можна відкручувати, залежно від побажань пасажирів чорних «Чайок». Коли у 1972 р. арештували львівську художницю Стефанію Шабатуру, в її творчості знайшли два кримінали: трираменну соснову гілку у вигляді свічника на новорічних поштівках та ініціал «Ш» на gobеленах. Дивно, що в ті часи літеру «ша» взагалі не виключили з українського алфавіту – все ж таки нагадає... Подібних прикладів можна наводити багато.

Ви скажете: дикість. Не мені кажіть, що таке дикість.

Тепер на перший план вийшов метод концентрованої дезінформації. Основна мета – довести, що українські національні символи не мають багатовікової традиції або що ця традиція заплямована злочинами, або що це взагалі «чужа» символіка. Ось кілька цікавіших елементів цієї пропагандистської акції, до якої підключилася не лише жовта преса, але й, нібито гідні пошани, кваліфіковані спеціалісти київських академічних інститутів, київського і львівського університетів. У мене немає часу зупинятися на всіх т. зв. наукових аргументах – вибираю лише поширеніші.

Київська держава і тризуб. Смолій, Київ: «... тризуб репрезентував княжу владу Київської Русі. Тобто монополізувати всю Київську Русь Україні – це однотипно з твердженням наших ідейних противників за кордоном, які стверджують, що Київська Русь – це, власне, є Україна (зі славнозвісного засідання Комісії Верховної Ради 22 червня). Макарчук, Львів: «Центральна Рада трансплантувала його (тризуб) в 1918 рік з

XI–XII ст. У спадщину від неї зберегли його як свій символічний знак націоналістичної організації. Волати тут до давніх національних традицій найменшою мірою – штучно» (з цієї ж наради).

Як відомо, Японія монополізувала собі знак сонця на своєму прапорі; багато мусульманських країн – півмісяць. Нікому це, здається, не пошкодило, хоча сонце і місяць світять також на інші країни. Вже радянська Вірменія монополізувала для свого герба Арарат, хоча він у Туреччині. І також нічого. А от, бачите, українці монополізували собі тризуб – і що з цього вийшло? Та нічого, бо шановні історики не в силі навести доказ, що тризуба не було, він був – і тому вони витягають ідеологічну артилерію: ідейних противників, які кажуть, що Київська Русь – Україна; націоналістичні організації, які користуються тризубом.

Не вплутуватиму вас у наукову (і ненаукову) дискусію, чи Київська держава – це Україна (бо то окрема розмова про етногенез української нації), скажу лише, що українці – це ті самі київські чи довколакиївські руси давніх часів. Жодного виселення чи переселення народу з цих земель не було. А що нашим предкам непутящим відібрали їх власну етнічну назву і що вони відійшли від звичаю називати своїх північних сусідів Москвою, і що вони обрали собі нову назву «українці», – це вже наш, їхніх потомків, великий і болючий рахунок до предків. Ще одне: незважаючи на всі зусилля археологів, міфічну триєдину колиску трьох братів – росіянина, білоруса й українця – в Києві досі не знайшли і, вочевидь, не знайдуть. А в літописі можна прочитати і про погроми новгородців та псковичів у Києві, і про різанину, яку вчинив у Києві північний князь Андрій Боголюбський. Щось із тою любов'ю та єдністю в межах нібито єдиної давньоруської («древнерусской» чи просто «русской») народності вже в XI–XII ст. було не все гаразд.

Не знаю, чому треба вважати, що Центральна рада трансплантувала тризуб з XI–XII ст., створюючи, нібито, штучний міст. Тризуб як символ свого княжіння використовував ще галицький князь Лев Данилович – а це вже початок XIV ст. І чомусь саме в Галичині відгомін цієї емблеми – у народній орнаментиці – зберігся до XX ст. включно. Та, повірте мені, і в Галичині, і у Львові археологам шукати триєдину колиску даремно – шкода часу.

Тризуб не трансплантували – це символ наших київських і галицьких князів. І Київ, і Галич поки що ще на нашій землі. Українці – не спадкоємці русів, а їхні безпосередні нащадки. Якщо монополізація сонця і місяця на прапорах нікому не шкодить, то незрозуміло, чому монополізація тризуба (якщо справді є вона, бо одна з литовських емблем дуже подібна до тризуба – ніхто не заперечить) так надзвичайно шкідлива.

Хмельниччина і лазуровий колір. Дуже не хочеться заглиблюватися в дискусію між київськими істориками, тими з 1948 р., які доводили перед ЦК, що гетьман Хмельницький ходив під блакитними прапорами, і тими, які тепер доводять, що не ходив. Така дискусія безплідна – вона для цієї теми мало що дає; вона тільки штрих до питання про вірогідність української радянської історіографії.

А ось чому сучасні довірені історики так вперто замовчують те, що ще 80 років тому довів видатний мистецтвознавець Кость Широцький – що поєднання блакитного і жовтого улюблене для українського народу⁵, невідомо. Це, очевидно, інший штрих до вірогідності офіційної історіографії.

⁵ Див.: Широцький К. Український національний колір // Неділя. – Львів, 1911.

Революція 1848 р. в Галичині. Твердження Ткаченка, що Головна руська рада у Львові – яка має дотичність до офіційного відновлення синьо-жовтого прапора в середині XIX ст. – це «витвір української буржуазної інтелігенції» (стаття «Національна символіка: минуле і сучасне» в лютневій «Радянській Україні» 1989 року; до цього визначення приєднався потім Мельник у статті «Національна символіка на Україні» в газеті «Київський університет» з червня того ж року), це твердження примусило мене серйозно зайнятися пошуками української буржуазії. Якщо 1848 р. у Львові була буржуазна інтелігенція, то за її плечима мусила бути міцна українська буржуазія з таким, хоча б, співвідношенням: 10 буржуазних інтелігентів на 100 буржуїв з кишнями, набитими золотими гульденами. Каюся, але ні цих буржуїв, ні цих буржуазних інтелігентів я не знайшов. Я б навіть запропонував оголосити велику грошову премію для Ткаченка, Мельника та інших казенних істориків, які б знайшли тих галицьких українських буржуїв з капіталами хоча б наполовину меншими, як у сотні найбагатших петербурзьких чи московських буржуїв того часу. Стверджу, що жодних українських буржуїв такого типу в Східній Галичині тоді не було – і, в результаті, жодних буржуазних інтелігентів, які виносили б рішення про ці гидкі синьо-жовті прапори, також не існувало.

Історикам-марксистам варто б уже засвоїти ту істину, що народи, які перебувають під колоніальним гнобленням, мають деформовану, неповну соціальну структуру. Так було в Африці і так було в Європі, а для українців про таку неповну соціальну структуру постаралися народи-гнобителі: польський і російський. Велетенське нещастя українського народу полягало якраз у тому, що він не мав і не міг мати міцних класів поміщиків і буржуазії. Коли такі класи тільки починали формуватися, то, наприклад, український старшинський стан (це у XVIII ст.) або скорочували на голову, або, якщо він мав зберегти голову, його асимілювали – альтернативи не було. Подібно сталося і з буржуазією – починаючи з петровських указів про дискримінацію та придушення української промисловості й торгівлі. Великим поміщиком і буржуєм в Україні можна було бути, але чужим, уже не українським, а російським чи польським, для того, щоб у новій денационалізованій якості гнобити – і національно, і соціально – український народ.

Ще у 1900 р. 95 % українців Галичини було зайнято в сільському господарстві, близько 1 % – у промисловості, 0,2 % – у торгівлі; інтелігентів, за оцінкою, нараховувалося 12-15 тисяч (разом із священниками) – і це на 3 млн українців. Прошу вас осмислити ці цифри: на 3 млн українців – тільки приблизно 0,5 % інтелігентів! Це було через півстоліття після революції 1848 р. – чи варто далі шукати отих буржуїв і буржуазних інтелігентів з 1848 р.?

Ні, не був галицький прапор 1848 р. буржуазним, бо тої буржуазії не існувало – був це залишок середньовічних, хто хоче – феодалних, часів, залишок, що налічував уже п'ять з половиною століть (стаж, як бачимо, солідний).

Я ще донедавна не знав, навіщо галичанам був потрібний той синьо-жовтий прапор, а довідався лише минулого місяця* з київської преси. Просвітив мене доцент Войцехівський. Прапор, виявляється, був нагородою австро-угорського трону галицьким стрільцям за придушення повстання угорців і поляків. Ученого не турбує ні те, що

* Йдеться про січень 1990 р. (Прим. упоряд.).

австро-угорського трону в 1848 р. ще не існувало, бо Австро-Угорська монархія виникла тільки через 20 років, ні те, що стрільці нікого не придушували, бо вони стояли прикордонною сторожею в Карпатських горах, де тоді й на лік не можна було знайти ні угорця, ні поляка. Але під таким прапором треба було завжди когось придушувати і винищувати, це основна функція людей під такими прапорами – а доцент Войцехівський не може ж збочити з єдино правильного давно обраного шляху.

У науці психології є такий розділ, що називається психологія брехні. Та, боюся, він має застосування лише до тих людей, у котрих взагалі є якась менш-більш нормальна психіка і психічне життя. Що ж робити з тими, в яких основний т. зв. науковий метод – це розповсюдження брехні? Мабуть, це вже не психологія, а психопатологія.

Поширення синьо-жовтого прапора на Східну Україну. Зуби у радянських істориків тут дуже затиснені й лише зі свистом крізь них проривається визнання, що, мовляв, десь так один-два-три роки (1918-1920 рр.) цей прапор існував на Наддніпрянщині та й, зрештою, завжди у поганих, ворожих, закривавлених руках.

Це неправда. До революції 1905-1907 рр. про поширення синьо-жовтих кольорів, безумовно, говорити важко. Все українське національне життя було під обухом, не те що прапор – брошуру українською мовою палили й нищили. Можливо, дещо можна знайти в архівах (у них фонди російської поліції, жандармерії, губернаторів вимірюються кілометрами полиць; цих справ ніхто не використовує, бо сучасну київську академічну науку історія суспільно-політичного українського життя не цікавить, а дипломовані спеціалісти з історії XIX – початку XX ст. навідріз відмовляються від таких тем: для них в Україні існують тільки російські декабристи, російські народники і російські соціал-демократи, часом ще польські суспільні рухи – українських громад, партій та інших організацій для них немає). Що є в архівах про український політичний рух у Російській імперії – майже не знаємо, бо українська радянська історична наука блокує цю тематику, але все ж таки знаємо, що після революції 1905-1907 рр. український політичний рух здійснювався під синьо-жовтими прапорами. Докази: похорон Василя Доманицького 1910 р. – вінок від селян-односельчан (а не від тих поганих буржуазних інтелігентів) із синьо-жовтими стрічками, так само – похорон Лесі Українки 1913 р. Газета «Рада» свідчить про поширення цих кольорів у 1911 р. не лише в Києві, а й у Варшаві, в місцевій українській громаді, і навіть у такій глухій (як декому хочеться) провінції, як Охтирка. І російський уряд з цим змирився – національну символіку не переслідують (принаймні до вибуху війни у 1914 р.). Починаючи з 1912 р., жовто-блакитні стрічки в будь-якій кількості можна було купити і замовити в київській книгарні «Час» (тепер, як відомо, подібної книгарні, де можна замовити стрічки, у Києві немає).

Не треба поширювати міф, що жовто-блакитна символіка з'явилася на Наддніпрянщині тільки 1918 р. Це неправда.

Українська Народна Республіка та Західноукраїнська Народна Республіка. У 1917 р. на Наддніпрянщині національний прапор відіграв колосальну консолідаційну роль. Цитата з 1917 р.: «Ми на власному досвіді бачили, як жовто-блакитний прапор єднав тисячі людей, що допіру знайшли себе» (В. Прокопович у київському журналі «Книгар», 1917, – С. 103). Проте, виявляється, всі вони єдналися тільки для злочинів, бо (далі подаю вже цитати 1989 р. і всі з одного дня (роботи комісії) – 22 червня) – Марчук: це були «ворожі українському народові сили», Кравчук: «антинародні сили,

[що] вели боротьбу проти трудящих, проти їх прагнення до соціального і національного визволення», тому і, виявляється, «колір... заплямував себе» і виникли «брудні і криваві символи». Ткаченко уточнював: «символи політичних банкрутів». «Спеціалісти» від геральдики і прапорництва з-поміж депутатів Верховної Ради УРСР – Рудельова: «під ними [символами] діялися різні страхіття»; Мармазов: «відродження цих кольорів – просто кошунство».

Мабуть, найбільший злочин республік полягав у тому, що вони боронили українську землю від чужих зазіхань, вважаючи, що український народ сам – тим більше під керівництвом власних керівників-соціалістів – зможе вирішити соціальні проблеми (бо з утворенням республік національні вирішувалися самі собою). Що б не вигадували про українські уряди 1917-1920 рр., але ніхто не може сказати, що вони здійснювали агресію на неукраїнські землі – агресорами весь час були сусіди. Під національними прапорами українці воювали з російськими білогвардійцями, німцями, поляками, румунами, угорцями (багато ж було тих ворогів!). Так, воювали також із російськими соціал-демократами і комуністами, так само, як з ними воювали поляки, фіни, естонці, литовці, латиші, румуни, грузини, вірмени, азербайджанці – у яких, однак, плювати на національну символіку заборонено. Але на українську національну символіку плювати можна, бажано і треба.

Про злочини і ворожі українському народові сили. Синьо-жовтий терор ніхто не декларував – і не здійснював. Червоний і білий терор оголошували – і виконували. Я б пропонував скласти реєстри злочинів з обох сторін і тоді покласти ці реєстри на терези: котра сторона переважить. А тоді вже розмірковувати про ворожі українському народові сили.

Бандерівщина. Про символіку ОУН-бандерівців та УПА у цьому виступі вже йшлося. Не вина українців, що російський народ не створив збройної опозиції сталінінщині, що її сформував український народ, зрештою, не єдиний. Повставали якути, бурят-монголи, казахи, середньоазійські народи (басмацький рух), вірмени; зі зброєю в руках боролися прибалтійці. Чому російський народ після Антоновщини на Тамбовщині не піднімав повстання – в цьому розбереться історія. Ми можемо тільки співчувати російській нації, бо саме тому її вважають опорою одного з найбільш нелюдських режимів у світовій історії. В період УПА в Україні не було ні соціалізму, ні радянської влади, ні демократії, було безмежне національне і соціальне гноблення, апаратне свавілля, насильницька русифікація, геноцид штучного голоду, стан після одноразового Великого терору і чорні будні перманентного терору, приголошення після заповнених трупами в'язниць 1941 р., намагання перетворити народ на рабів. Хто міг і хотів це терпіти – терпів. Західна Україна цього не хотіла терпіти, її залили кров'ю, засудили масовими репресіями. Східну Україну вже раніше винищили фізично і духовно.

Напевно, замість того, щоб виливати помий на символи національно-визвольної боротьби 40–50-х рр. XX ст., з внутрішнього переконання чи на замовлення (навіть не хочеться цитувати те, що глибокодумно пишуть «вчені» про ці часи), краще відверто сказати: «Я ненавиджу ці символи, бо я ненавиджу українську націю», а не звертати на т. зв. бандерівців. Якщо ж прати прапори від крові, то кров принаймні 16 мільйонів українців не заплямувала українського національного прапора.

Національним символам українського народу закидають часто груповізм, стверджуючи, що це прапор бандерівців, а тепер УГС чи навіть Руху. Мабуть, це не рів-

ноцінний ряд, не кажучи про те, що немає підстав уважати синьо-жовтий прапор і тризуб відзнаками цих двох останніх організацій (вони, ці організації, власне, цього й не просять).

Дехто погоджується на національну символіку в регіональному плані. Мовляв, Західна Україна чи навіть тільки Львівщина цього хоче – хай має. Так кажуть ті, що збивали свій життєвий капітал на принципі «поділяй і пануй», нацьковуванні східних і західних українців. Протиставляти східних і західних українців прагне далі ЦК комсомолу України (резолуція VIII пленуму з лютого). Не думаю, що тепер це вдасться. Якщо ж говорити про незаслужено призабутий регіональний прапор, то це синьо-каліново-зелений прапор незалежної Кубані. Інших регіональних прапорів Україна в останні десятиріччя не знала. Пригадаймо, навіть прапор автономної Підкарпатської Русі, пізніше незалежної Карпатської України, не був регіональним, а загальнонаціональним, блакитно-жовтим, що міг у ті часи (1918-1920 рр.) офіційно з'явитися на одній із земель України. Жовто-блакитний прапор на західноукраїнських землях під польською окупацією, який, до речі, не переслідувався польською владою, також регіональним не був. Регіональні ж герби були і є – і це питання заслуговує уважного вивчення.

Люди, які не проти посидіти на двох стільцях (а таких виявилось в наш час досить багато в колах української асиміляторської інтелігенції), пропагують якусь не дуже зрозумілу комбінацію сталінської та національної символіки. Макарчук говорить про «збагачення символіки УРСР також національним змістом» (цим самим він визнає, що національного змісту червоно-лазуровий прапор не має); Ткаченко пропагує «етнічний» прапор (прапорознавство такого терміна не знає, тож це явно відкриття українського радянського історика) – червоно-жовто-блакитний. Про ці проекти я згадую як про своєрідні курйози.

Стільки про боротьбу з українською національною символікою методом концентрованої дезінформації. Про т. зв. наукові аргументи жовтих публіцистів та історіографів можна сказати лише, в загальному, те, що вони побудовані на апології брехні й на фальсифікації минулого української нації (в ділянці фальсифікації радянські історики, як відомо, мають довготривалий досвід), а також на масовому застосуванні демагогічних стереотипів черні. Хочуть чи не хочуть того представники радянської історичної науки, але в такий спосіб вони доводять, що їх власне мислення є якраз на рівні безтямності шовіністичної черні.

Тепер про юридичні тенети, які бюрократія рада б розставити на шляху тих людей, котрі дотримуються національної символіки. Мені чомусь не хочеться співчувати юристам, яких примушують кидатися в різні боки, щоб виконати замовлення: «давай, давай, давай!». А давати немає що, бо єдиний юридичний акт, на який можна покликатися у цьому випадку, це указ Президії Верховної Ради УРСР від 30 квітня 1981 р. за № 25, в якому зафіксовано: «Користування прапорами і вимпелами, не зареєстрованими у встановленому порядку, не дозволяється». І це все. Про герби немає ні слова – отже, користуватися гербом, у кожному разі, дозволяється і ніхто в цьому перешкоджати не має права (як і щодо, наприклад, стрічок), але й за прапори не передбачається жодних санкцій, жодних покарань, жодних гумових палиць. Тому міністр юстиції УРСР Володимир Зайчук консультує (газетними інтерв'ю, обіжниками), що працівникам міліції треба добиватися «злісної непокори», бо тоді вдасться її підтягнути під статтю

185 Адміністративного кодексу УРСР, яка дає право карати штрафом до 50 крб, виправними роботами до 2 місяців, адміністративним арештом до 15 діб; можна ще інсценізувати «опір» і тоді, згідно із статтями 188-1 або 189-1 Карного кодексу, засудити на штраф, виправні роботи до 2 років або позбавити волі до 5 років. Та українська міліція якось не дуже квапиться використовувати вказівки висококваліфікованого юриста – не поспішає, бо ця «злісна непокора» чи «опір» грозять серйознішими наслідками від тих, які уявляє собі міністр. Як визнав напередодні березневих виборів начальник Радянського райвідділу внутрішніх справ у Львові Іван Мотринець, 1 жовтня*, коли темні сили намагалися за всяку ціну викликати погром мирного населення (що їм врешті-решт і вдалося), він мав вказівку, щоб на стадіоні «Дружба» затримувати (за його висловом) навіть «хлопців, що бігали по доріжці з синьо-жовтими прапорами». Цю вказівку Мотринець не виконав⁶.

Та є окремі ширі й запопадливі ревнителі не стільки міністра юстиції, як місцевої бюрократії, що систематично виходять за рамки, передбачені законом. Так, наприклад, у Вінницькій області, справжньому заповіднику відставників-українців, встановилася воєнна такса: 150 крб за прапор у руках студента, 250 крб – у руках іншої людини. Заступник вінницького обласного прокурора явно замріявся – він виступив перед Президією Верховної Ради УРСР з пропозицією видати указ: 5 років за прапор. Які це були б жнива, наприклад, під час січневої Української хвилі: зразу можна б відкрити кілька таборових відділень десь там на Колімі. Та вінницького прокурора поки що не послухали.

Знайшлися ще інші винахідники, котрі почали застосовувати статтю 187 Карного кодексу, згідно з якою за глум над державним гербом або прапором карають штрафом 200 крб або ув'язненням чи виправними роботами до 2 років. Як же ж можна її застосувати – тут немає жодного глузду, скажете ви. Ех, ви погано вивчали логіку, все дуже просто: українські національні символи самим своїм існуванням принижують гідність і ображають національні почуття громадян, закликають до порушення громадського порядку – і, таким чином, доводять до глузду над державним гербом або прапором. Для радянських юристів усе просто.

Але виявилось, що й цього мало. Тому власть імуші пішли на грубе порушення закону і конституції, щоб тільки задовольнити попит на покарання. Цій шулерській історії варто присвятити дрібку уваги.

22 червня минулого року** в Києві відбулося засідання Комісії Верховної Ради Української РСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання і міжнаціональних відносин. Керував засіданням голова комісії, завідуючий ідеологічним відділом ЦК КПУ депутат Леонід Кравчук. До того як торкнутися характеру і результатів цієї наради, зупинюся на двох моментах:

- державна символіка (а про неї йшлося) не має жодного відношення ні до патріотичного та інтернаціонального виховання, ні до міжнаціональних відносин. Нова державна символіка мусить бути затверджена шляхом змін у конституції, для цього відповідне питання потрібно розглянути на юридичній комісії Верховної Ради. Іншими словами, Комісія з питань патріотичного та інтернаціонального

* Йдеться про 1989 р. (Прим. упоряд.).

⁶ Ленінська молодь. – Львів, 1990. – 3 березня.

** Йдеться про 1989 р. (Прим. упоряд.).

виховання тут абсолютно некомпетентна. Розумію, що юридичну комісію не очолює Кравчук і шабаш там влаштувати було б не легко – проте це також не доводить компетентності очолюваної ним комісії;

- кожна комісія Верховної Ради підзвітна Верховній Раді, працює на підставі її мандатів і доручень. Хто і коли доручав комісії Кравчука розглядати питання державної символіки? Верховна Рада не доручала.

Отже – вже два перші правові порушення: некомпетентність і відсутність мандата на розгляд питання.

Як відомо, Верховна Рада утворила цілий ряд комісій, діяльність яких звичайно проходить непомітно або майже непомітно, бо роль їхня підрядна. Комісія вивчає доручене їй Верховною Радою питання, доходить до певного висновку, подає його Верховній Раді, яка вже розглядає це питання на своїй черговій сесії та виносить остаточне рішення у вигляді певного правового акта. Цю процедуру, здається, ми вже засвоїли. Про діяльність комісій деколи з'являються повідомлення в пресі, переважно невеликі, на два-три абзаци.

Кравчукова ж комісія здобулася на рекламу – кому: собі, своєму голові, експертам, символіці? – на цілу газетну сторінку густою друку і це тоді, коли вона, комісія, не лише була некомпетентна, але й не мала права розглядати згадане питання. Це перший в історії Верховної Ради УРСР випадок, коли всі без винятку республіканські й обласні газети практично мільйонними тиражами так широко інформували про внутрішню діяльність підрядної комісії.

Оскільки члени некомпетентної комісії справді таки були некомпетентні – і в юридичних питаннях, і в геральдиці, і в прапорознавстві, і в історії України (зрозуміло, чому некомпетентні – бо з них формували комісію для педагогіки (виховання) і міжнародних відносин, ніяк не пов'язаних з гербами та прапорами, а й сам голова комісії – спеціаліст з сільського господарства (пригадаю тему його кандидатської дисертації – «Сущность прибыли при социализме и ее роль в колхозном производстве»)), то й треба було запросити експертів. Трохи шкода тих людей, що погодилися бути експертами у такій ховзькій справі, але, зрештою, у них була вільна воля. Та імена їх (хочуть вони тепер цього чи ні) вже ввійшли до історії, у відповідному світлі. Ось вони: п'ять істориків – доктор історичних наук, завідувач відділу Інституту історії АН УРСР Смолій; доктор історичних наук, завідувач кафедри Київського університету Мельник; доктор історичних наук, декан історичного факультету Львівського університету Макарчук; кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії АН Ткаченко; кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН Трощинський; чомусь тільки один юрист і то невисокого рангу – кандидат юридичних наук, заступник директора Інституту держави і права АН Мурашин та один художник – заслужений художник УРСР Батурін. Принципи підбору експертів для комісії неясні, однак цілком зрозуміло, що знехтували основним правовим правилом: «Вислухайте також протилежну сторону». Від протилежної сторони не було нікого.

Історики говорили різне (дещо зі сказаного мною вже процитовано раніше), деколи доречно і розумно. Макарчук не завагався навести слова «одного відомого партійного працівника» (але прізвище його вже завагався назвати), який мовив: «Не знаю, звідки воно йде, таке міркування (що потрібно заборонити національну символіку. –

Я. Д.). Тоді нам і українську мову треба б відкинути, бо вона, мовляв, служила буржуазним націоналістам». (Цей вислів, що характерно, не потрапив до односторінкового повідомлення РАТАУ, яке в обов'язковому порядку друкували всі газети, він зберігся у записі кореспондента «Культури і життя»). Та, що б не стверджували історики, висновок було зроблено чітко словами голови комісії: «Всі прийшли до висновку, що він (жовто-блакитний колір) позначений боротьбою, протистоянням нашому червоно-лазуровому прапору», бо цей «колір в історії нашої республіки... заплямував себе» (просто взяв і заплямував себе!), а, крім цього, «ці брудні і криваві символи – ворожі українському народу, вони завжди ототожнювалися з експлуаторською державністю» (наскільки відомо з історії, не було й часу цій державності займатися експлуаторством). Стільки Кравчук – від імені всіх істориків, всіх експертів і всіх членів комісії.

Єдиний присутній на засіданні юрист Мурашин так собі байдужо-абияк порадив, що «замість, як в указі Президії Верховної Ради УРСР (про цей указ уже згадувалося. – Я. Д.), “не дозволяється”, треба записати “заборонено користуватися”. А також треба встановити відповідальність за порушення цієї заборони». Необхідно так зробити, бо це «ворожа [...] символіка, яка використовувалась контрреволюційними, антирадянськими силами». Пораду Мурашина досі ще ніхто не використав.

Уже мовилося про два правові порушення комісії – її некомпетентність і відсутність мандата для розгляду питання. Та це був тільки початок антиконституційних дій, якими порушено статті 109 і 110 Конституції УРСР. Комісія, на пропозицію свого голови, прийняла рішення (хоча комісія такого типу не має права ухвалювати рішення, а може лише передавати висновки, до яких вона дійшла, Верховній Раді), котрі, без відома Верховної Ради і без будь-якої її санкції, розіслала до виконання обласним, міським, районним радам народних депутатів.

Щобільше, комісія Кравчука подала свої рекомендації Комісії по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів УРСР (цілком очевидно, що радянські традиції, свята та обряди також не мають нічого спільного з гербом і прапором – отже, одна некомпетентна комісія дає рекомендації іншій некомпетентній).

Крім цього, комісія Кравчука «звернулася з проханням» до Президії Верховної Ради УРСР розробити положення про використання національно-державної символіки на території республіки. Треба думати, що Президія – яка в цій ситуації виявилася підпорядкованою комісії – вже восьмий місяць виконує «прохання» і займається розробленням того положення (насправді відповідний юридичний акт уже підготовано і його мають підсунути новообраній Верховній Раді для затвердження).

Діяльність власть імущих у цій ділянці громадськість оцінює скептично. «Жовтосині прапори забороняють нам згори, та політика ЦК триста років вже така», – співав Андрій Панчишин у пісні «Символіка».

Усупереч конституції (комісія, нагадаємо, не має жодного права видавати рішення, ухвали, інструкції з виконавчою силою), за опубліковане повідомлення про діяльність комісії вхопилися не тільки деякі ради, прокурори, але й Міністерство внутрішніх справ УРСР в особі начальника управління громадського порядку генерал-майора Войцехівського. Він усіма засобами популяризував це неправомірне рішення.

Знаю лише один аналогічний блеф з нашої дійсності останнього часу – лист Ніни Андрєєвої, який також друкували, передруковували, спускали згори, вивчали. Апаратна Україна явно позаздрила лаврів.

Так чи інакше, якби Україна була правовою державою або, хоча б, стала на шлях до правової держави, то такі рішення комісії були б неможливі, а якби щось таке трапилося, то ініціатора подібної «законотворчості» притягнули б до суворої конституційної відповідальності. Ніде у світі жодні виконавчі органи не можуть підпорядковуватися робочим комісіям парламенту. А в нас? Ініціатор заслужив черговий, вищий партійний чин. Те ж, що верхівка мусила піти аж на фальшиву комісію, переконливо доводить, як прекрасно ця верхівка розуміє, що зовсім не має рації й законним шляхом нічого зробити не може. Але навіщо ставити себе в дурне становище людей, які обов'язково мусять іти через чорний хід, коли відчинено парадний – не зрозуміло.

З іншого боку, недостатньо розвинена правосвідомість нашого суспільства довела до того, що навіть окремі народні депутати СРСР з України почали говорити про «рішення» комісії, якого не було, бо не могло бути. А як повинні думати звичайні рядові громадяни? Сумніваюся в тому, що й нова Верховна Рада УРСР візьметься за розслідування цієї афери.

Завершуючи розділ про антиправне переслідування української національної символіки, підкреслюю, що всі ті нищення прапорів, тризубів, накладання штрафів та інших покарань у зв'язку із символікою, які застосовувалися, а подекуди ще застосовуються й досі, є незаконні й безправні. Особи, котрих штрафували, карали і переслідували, – якби ми жили у справді правовій державі, – мають усі підстави вимагати відшкодування від тих судових чи позасудових чинників, що здійснювали незаконні дії, а також вимагати притягнення до відповідальності тих осіб, котрі порушили права громадян. Тим більше, що все це діялося і діється не у якісь там сталінські чи брежнєвські, а в інші, перебудовні, роки.

Складається враження, що всі ці суперечки надумані, штучно роздуті, що вони розраховані на те, аби завуалювати інші, набагато важливіші справи, що це намагання за будь-яку ціну загострити міжнаціональні відносини і відволікти увагу від розпучливого політичного, економічного і екологічного становища, в якому опинилася Україна.

Для відпруження послухаймо, як пишуть на ці теми легшим пером:

«В світі науки.

Група вчених, гідних послідовників партійного підходу до науки, встановила, що поєднання жовтого і голубого кольорів негативно впливає на здоров'я радянських людей, знижуючи продуктивність праці трудящих, показники соціалістичного змагання і т. п. Особливо страждають від цього деякі працівники партапарату, в основному відзначається негативний вплив на їхні моральні якості – розум, честь і совість. В свою чергу, це приводить до не досить вдалого керівництва з їхнього боку такими важливими галузями народного господарства, як залізничний транспорт, хімічна, паливна та інші важливі галузі промисловості. Тому вчені заявляють, що появу цих двох кольорів, а особливо на прапорі, у громадських місцях слід вважати саботажем і кваліфікувати як порушення недавно прийнятої Верховною Радою СРСР постанови про страйки»⁷.

На закінчення проаналізуємо ще два питання: 1) групи спротиву національній символіці – та їхні мотиви; 2) ставлення національних меншин до української національної символіки.

⁷ Сальцесон. – Львів, 1989. – Грудень. – № 1.

Групи спротиву. Здається, не підлягає сумніву, що ненавидить національну символіку той, хто ненавидить саму націю – і навпаки. Не буду торкатися питання про обґрунтованість цієї ненависті, але Союз понад 70 років ішов шляхами ненависті – і до чого це призвело, ми бачимо. Ненависть до символів посилюється не лише тим, що вони є виявом національних надій і сподівань, а й тим, що вони і в минулому, і сьогодні конденсують у собі всі прояви національно-визвольної боротьби проти колоніального гноблення.

Тому на першому місці серед груп спротиву слід поставити російських великодержавних шовіністів, які всіма силами бережуть імперію з панівною, очевидно, російською нацією.

Дуже близькою до цієї групи є промосковська номенклатура в Україні, що панує над українцями та іншими народами, які живуть на цій землі. Номенклатура чужа Україні своїми інтересами, тому вона й нехтує її національними вимогами – й одночасно їх боїться. Дуже чітко охарактеризував таку номенклатуру відомий узбецький письменник Кадиров: «Они растаптывали национальные обычаи, опыт своего народа, власть для них была выше всякой морали и нравственности. И все это ради чего? Механизм до обидности прост – они сознательно шли против своего народа и его исторической памяти лишь затем, чтобы показать свою “вселенскую” лояльность перед Москвой»⁸. Українська нація вільна і незалежна їм цілком не потрібна; номенклатурний попит є тільки на рабів.

Обидві ці групи обслуговують жовті газетярі та жовті експерти. Всі вони разом – завзяті вороги ненависної їм української національної символіки. Ненависть до української нації вони давно обрали своєю професією.

Української номенклатури (типу прибалтійської, частково закавказької, а також таджицької) в Україні немає. Національна фракційність у партії щойно зароджується. Можливо, що в умовах розвалу імперії хтось із промосковської номенклатури захоче пересісти на українського коня – але чи кінь чекатиме так довго на такого вершника, треба сумніватися.

Третя група – малоросійське міщанство. Це той прошарок, який годується кришками привілеїв з панського столу. Це дуже строката публіка: тут і ренегати, які готові відмовитися від свого ренегатства, тільки би безболісно пересісти з одного стільця на інший; тут всі ті, що грають подвійну гру, – серед них чимало письменників, учених, журналістів, інженерів. Вони – за якусь таку собі комбіновану символіку, щоб і Богові свічка, і чортові огарок. Залюбки користуються чистою демагогією й водночас страшно турбуються тим, що, мовляв, ще не всі готові сприймати національну символіку. Київський журналіст, лауреат премії ім. Галана, а за сумісництвом редактор «України», Анатолій Михайленко, який дуже журиться з того приводу, що коли він повертається звідкись там у Києві поночі додому, то машини не хочуть зупинятися на помах його руки (це його передноворічний фейлетон у «Радянській Україні»), отже, редактор переживає, що Слобожанщині нав'язують чужу символіку (до речі, думаю, що Слобожанщина якось спокійно робить свій вибір): 21 січня у Вовчанську Харківської області (це майже на самому кордоні з Росією) на центральну площу винесли два прапори – червоний та синьо-жовтий. Ті, з-під червоного, кричали: «Хто не з нами, хай іде під

⁸ Литературная газета. – М., 1989. – 4 октябрия.

інший». І більшість пішла, а між обома групами утворився порожній прохід. Або ще один проєкт Михайленка: символіку повинні схвалити абсолютно всі – це за демократичним принципом, згідно з яким Карний кодекс мають схвалити також всі: злодії, грабіжники, мафіозі, гвалтівники тощо.

Іван Драч творчо послуговується інструкціями Михайла Сергійовича з лютого 1989 р., що «поки що не треба дратувати символікою Петлюри і Бендери (Михайло Сергійович так вимовляє це прізвище); нам треба орієнтуватися на Україну Скрипника і Довженка». І орієнтуватися досі, хоча за минулий рік* становище в Україні кардинально змінилося, чого лідер Руху не помітив. У жовтні того року в Монреалі Драч заявляє, що Рух прийняв прапор і тризуб; у січні у Києві – що Рух не прийняв жодної символіки. Не розумію, навіщо в Монреалі говорити те, що приємне діаспорі, в Києві – те, що приємне начальству, а у Львові те, що приємне власним виборцям... З'їзд Руху приймає резолюції і вашим, і нашим: визнав символіку як національну (дорогі рухівці, українська національна символіка, що пройшла через віки, не потребує вашого визнання, як не потребує і «регіонального» схвалення Пленуму ЦК комсомолу України з минулого тижня), але – це щодо ухвал з'їзду Руху – не нав'яже її використання. Отже, комбінуйте, друзі: сталінський релікт і національний прапор, обидва ці символи мають співіснувати й обом їм мають поклонятися рухівці. Чи не забагато?

У середовищі цього ж малоросійського міщанства культивується міф про народ, який, мовляв, ще не доріс, не зрозумів, бо рівень національної свідомості у нього низький. Це неправда, немає в Україні людей з низькою національною свідомістю; ті, які зрадили і стали ренегатами, добре знають, кого і во ім'я чого вони зрадили, і пам'ятають про це до самої смерті. Цей міф залюбки розповсюджують також по закордонах. Ну, але по закордонах їздити легше, ніж у глибинку, щоб там підтримати на душі знесилених і заляканих людей, ошуканих українців і прихованих криптоукраїнців: там, у великих містах і в областях, де влада в руках шовіністичного апарату (Донецьк, Ворошиловград, Одеса, Крим); у районах, де досі панує феодальне право із заплутаною у мафійних зв'язках промосковською трійкою; в колгоспах і радгоспах, де директорує і тероризує «исконно русский человек»; по заводах – де директор і його помічники – це номенклатура Москви; Богом і людьми забутих заболочених вуличках, де ще й сьогодні знайдеться патентований шовініст-донощик.

Цю категорію людей ще страшенно хвилює питання: «Чи згодяться росіяни, євреї, греки, гагаузи, поляки, інші національності, щоб у них був синьо-жовтий прапор» (Україна. – К., 1990. – № 3). Незрозуміло, чого більше в такому питанні – перфідної демагогії чи необмеженої обмеженості. Невже редактор не знає, що ці самі «росіяни, євреї, греки, гагаузи, поляки, інші національності» мають власну символіку, використовують її часто і, дай Бог, щоб робили це ще частіше.

Перейдемо до питання про національні меншини та українську національну символіку. Нічого розпалювати міжнаціональні пристрасті. Росіянин з Івано-Франківська А. Волков (і не лише він) на з'їзді Руху виступав за українську символіку, вважаючи цілком слушно, що вона не протирічить біло-синьо-червоному прапорю демократичної Росії. 28 липня минулого року** в Москві єврейські діячі з України прийшли на

* Йдеться про 1989 р. (Прим. упоряд.).

** Тобто 1989 р. (Прим. упоряд.).

консультативну зустріч, організовану Асоціацією діячів і приятелів єврейської радянської культури, з ізраїльською й українською символікою на грудях. На скажені напади т. зв. антисіоністів вони спокійно відповіли, що «сьогодні це символ українського народного відродження», в яке вони, євреї, також хочуть внести свою частку. Одеські євреї також не ворогують з українською символікою.

Ті, що так дуже переживають (на словах) за національні меншини України, хай будуть спокійні. Українська національна символіка не викличе громадянської війни, прихід якої, саме через символіку, пророкував ще рік тому академічний історик Ткаченко.

Про сучасні і майбутні національні символи. Ми спостерігаємо переможний хід національної символіки по Україні – від західних до східних і південних її окраїн. Вона не потребує ні від кого затвердження – так, як не потребує (здається) затвердження українська мова, українська культура, українська нація. Хоча це парадокс, але добре, що переслідування української національної символіки подекуди ще продовжується – це сприятиме з'ясуванню позицій: хто є хто. Тим, хто переслідує, варто пригадати, що арабський палестинський прапор на території земель, окупованих Ізраїлем, також заборонено. Про аналогії хай вони подумують.

Підсумовую і розставляю крапки над «і». Дуже мені не подобаються такі хитромудрі малоросійські викрутаси: символи, мовляв, не винні, навіщо їх у чомусь-там звинувачувати. Насправді ж символи несуть незвичайно велике смислове навантаження, вони є згустком, еманациєю, конденсованим змістом ідей, сподівань, надій, традицій, любові до Батьківщини – особливо це стосується національних і державних символів. Інакше – без цього ідейного навантаження – символи не були б символами. На долі символів відображається доля їхніх носіїв. Тому ми повинні чітко усвідомлювати, що саме визначають ті чи інші символи.

По-перше, український народ у своєму модерному існуванні як нація, що мала чи має стати сувереном власної держави, ніколи не мав іншого символу – лише блакитно-жовтий прапор і тризуб. Альтернативи тут (як, наприклад, у росіян, котрі можуть вибирати між триколіром і білим прапором з андріївським хрестом, про який, до речі, ніхто тепер не згадує, що це був прапор власовської армії) для української нації немає. Що означає українська національна символіка – для всіх уже ясно (і тут немає чого соромитися): вона означає національно-визвольний рух, національне відродження. Вороги української нації як суверена власної держави завжди були і будуть ворогами української національної символіки. Ще раз: альтернативи немає.

По-друге, сучасна державна символіка УРСР – це символіка не національна, а територіально-адміністративна, створена, зрештою, як примха диктатора. Символом нації вона не була і не є, ніколи з цієї метою вона не створювалася і з іншою, національною, метою не функціонувала. В основу територіально-адміністративної символіки закладено антинаціональну – чи, як її подавали, інтернаціональну – ідею. Перетворення інтернаціональної символіки в національну просто неможливе.

По-третє, якщо ми серйозно (а не з метою чергового ошуканства) говоримо про утворення суверенної Української держави, то гарантом такої суверенної держави може бути лише її носій і творець – українська нація. Українська нація бере на себе захист усіх тих національних меншин, які живуть на території держави. Не може панівна на сьогодні, але не корінна (маю на увазі – російська) меншина бути гарантом державності корінної української нації. Тому цілком закономірно національна символіка

нації-гаранта перетворюється в символіку державну. Що, очевидно, забезпечує водночас збереження і захист національної символіки всіх тих народів і націй, які замешкують Україну.

По-четверте, важко уявити більший абсурд, ніж спроба поєднати на одній площині два символи, що виникли у різних вимірах: один – у національному, інший – у територіально-адміністративному; один – опертий на багатовіковій традиції, інший – віком у 40 років; один – вияв справедливої національно-визвольної боротьби і національного відродження, інший – алегорія національного гноблення, сталінського поневолення України, бездушного винищення її природних багатств. Однак дехто намагається іти шляхом абсурду (зрештою, не тільки в ділянці символіки), поєднуючи непоєднуване. Перший крок був зроблений Рухом, другий крок – законопроект, що лежить у Президії Верховної Ради.

Сподіваємось, наша дійсність перекреслить таку закулісну гру, знову розраховану на роз'єднання, а не на об'єднання України.

Боротьба за українську національну символіку – це не звичайнісінька формальність, а процес, який відображає сутність українського національного визвольного руху. На наших очах український прапор і герб де-факто перетворюються з національних у державні – тому й об'єднують не тільки українців, а й представників інших націй, як мешканців одної-єдиної України. Вони приходять під захист українського національного прапора, що стає державним, слушно вважаючи, що це не порушує ні їхньої особистої гідності, ні гідності тієї нації, до якої вони від народження належать. Національний прапор остаточно стане державним де-юре тоді, коли нація перестане бути гнобленою й експлуатованою, а стане реальним союзером держави. Тому дуже сумнівно, щоб він, цей прапор, міг стати прапором де-юре сучасної УРСР.

17 червня минулого року* у Львові, під час мітингу-зустрічі з народними депутатами, я спостерігав таку сцену. В першому ряді стояли люди, серед них діти, з блакитно-жовтими прапорцями. Одній десятирічній дитині передали офіційний червоно-лазуровий прапорець. Хлопчик повертів його в руках, а потім поклав на траву. Ніхто зі старших, також з-поміж тих, котрі передали прапорець, не підняв його.

Література

Б. О. Запитання до автора памфлету про українську символіку // Жовтень. – Львів, 1989. – № 10. – С. 74 (запитання до А. Лисюка).

Барладяну В. Наукові варіації про український тризуб // Кафедра. – Львів, 1989. – № 8. – С. 1-4.

Білокінь С. Погляньмо вглиб історії // Літературна Україна. – К., 1969. – 6 липня.

Войцехівський О. Під яким прапором іти? Ще раз про українську національну символіку // Робітнича газета. – К., 1990. – 4 січня.

Гломозда К., Павловський О. Українська національна символіка: походження, традиції, доля. – К., 1989. – 33 с. (АН УРСР. Інститут історії. Препринт № 12). Тираж 350 прим. Підписано до друку 4.09.1989.

* Йдеться про 1989 р. (Прим. упоряд.).

Грабовський В. Як перебудувати себе? Нотатка з Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. 2. Під чийм прапором // Літературна Україна. – К., 1989. – 14 грудня.

Гречило А. До питання про національний прапор // Пам'ятки України. – К., 1989. – № 4. – С. 44-48.

Гречило А. Національний чи державний прапор? // Поступ. – Львів, 1989. – № 14 (листопад). – С. 4.

Гречило А. Прапор українського народу // Поступ. – Львів, 1989. – № 2 (травень). – С. 2-3.

Дмитренко І. Якби нам – культуру спілкування... Відкриваючи конверти // Радянська Україна. – К., 1990. – 12 березня.

Дмитренко І. Які кольори обираємо. Читач продовжує розмову про національну символіку // Радянська Україна. – К., 1989. – 28 листопада. Ілюстрація: В. Большевигов. Карикатури з натури.

Дорошенко О. Кілька думок про українську національну символіку // Черкаська правда. – Черкаси, 1990. – Лютий.

Дрозд В. Под своим ли флагом? // Правда. – М., 1989. – 21 февраля.

Зайчук В. Г. Про символіку, мітинги, листівки. На запитання читачів «Радянської України» відповідає міністр юстиції УРСР // Радянська Україна. – К., 1989. – 27 липня.

Іваненко Н. Потрібна істина. Останнім часом багато розмов точиться навколо жовто-блакитної символіки // Черкаська правда. – Черкаси, 1990. – 17 лютого.

Кравченко Ё. Чья символика? Правда против домыслов // Правда Украины. – К., 1989. – 2 июня.

Кузьменко З. Сюжет на жовто-блакитному фоні // Вечірній Київ. – К., 1989. – 27 травня.

Лысюк А. Двухликий Янус или Кое-что об УХС. I. К вопросу о толковании символов // Львовская правда. – Львов, 1983. – 17 июня.

Мельник Л. Г. Національна символіка на Україні // Київський університет. – К., 1989. – 23 червня.

Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Пам'ятки України. – К., 1989. – № 3. – С. 3 обкл.

Національна символіка України (РАТАУ) // Вільна Україна. – Львів, 1989. – 1 липня. (Також всі інші обласні газети УРСР).

Павленко А. «Ой, військо йде, короговці мають». Червоний прапор в українських народних думках // Радянська Україна. – К., 1989. – 29 липня.

Проценко В. Національна символіка. Комісія Верховної Ради УРСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання і міжнаціональних відносин на своєму засіданні розглянула питання «Про національну символіку» // Культура і життя. – К., 1989. – 2 липня.

Резолюція VIII пленуму ЦК ЛКСМ України «Про національну символіку» // Молодь України. – К., 1990. – 22 листопада.

Сергійчук В. І. Доля української національної символіки. – К., 1990. – 48 с. – (Т-во «Знання» УРСР. Серія I. «Час і суспільство» № 2). Тираж 87 000 прим. Підписано до друку 26.01.1990.

Сергійчук В. Про жовто-блакитний прапор і тризуб // Київський університет. – К., 1989. – 9 червня.

Сергійчук В. Традиції національної символіки // Радянська освіта. – К., 1989. – 17 листопада.

Симоненко Р. Червоне – то народне. Про національні кольори України: кризь призму історичної самосвідомості // Радянська Україна. – К., 1989. – 13 грудня.

Сіренко А. Українська національна символіка // Вибір. – К., 1989. – 27 червня. – № 7. – С. 5.

Смолій В. А. Корни живые и мертвые. О национальной символике, традициях и некоторых политических нюансах // Правда Украины. – К., 1989. – 19 июля.

Солод О. До питання про національну символіку // Радянська освіта. – К., 1989. – 15 грудня.

Столець В. Про польові квіти й національну символіку // Дзвін. – Львів, 1990. – № 1. – С. 143-144.

Ткаченко В. Національна символіка: минуле і сучасне // Радянська Україна. – К., 1989. – 26 лютого.

Ткаченко В. Українська національна символіка: у пошуках форми і змісту // Молодь України. – К., 1989. – 2-3 серпня.

Удод С. Думи з приводу... символіки // Радянська освіта. – К., 1990. – 30 січня.

Якимович Б. До питання про українську національну символіку // Пам'ятки України. – К., 1989. – № 3. – С. 44-48.

(Перелік не претендує на повноту).

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Символи, символи... / Українська національна партія. – Львів, 1990. – 25 с.

ПРО ДЕРЖАВНУ СИМВОЛІКУ УКРАЇНИ: РЕКОМЕНДАЦІЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИМВОЛІКИ»

Для сучасних держав і націй герб, прапор і гімн символізують їх суверенність, право і гідність. Урочисте підняття прапора, прилюдне виконання гімну заторкують глибокі національні почуття, є своєрідним чинником консолідації нації. У більшості народів для державної символіки використовуються традиційні кольори і зображення, чим підкреслюється спадкоємність розвитку культури, законність та історична обґрунтованість прагнення народів і держав до самостійності. Пов'язування національної символіки з політичними течіями та угрупованнями свідчать про ненауковість такого підходу щодо виявлення джерел її походження.

Герб – Тризуб. Найдавніші археологічні знахідки знака, схожого на тризуб, належать до періоду трипільської культури (5-3 тис. до н. е.). Вже у I ст. до н. е. тризуб міг бути символом наших давніх племен чи знаком влади. Можливо, з часом це плем'я влилося до загалу давніх племен слов'ян, що пізніше створили свою державу – могутню Київську Русь. Тризуб зберігся на золотих і срібних монетах Володимира, став спадкоємним геральдичним знаком для його нащадків, символом могутності Київської Русі. Зображення тризуба є на цеглі Десятинної церкви у Києві (988-996 рр.), Успенському соборі у Володимирі-Волинському (1160 р.), на камінні та цеглі інших українських храмів, на зброї, посуді, персях, відомий цей знак і з рукописів. Археологічні знахідки із зображенням тризуба досліджували такі історики, як Б. Рибаків, М. Седова, М. Грушевський, Д. Молчанов, В. Ауліх, І. Свешников та ін.

Протягом століть тризуб був поширений по всіх князівствах Київської Русі, зазнав деяких змін, але весь час зберігав одвічну первісну основу. Існує багато різних думок щодо значення тризуба, має він понад 200 різновидів. Подібні зображення бачимо на давніх солярних знаках в Індії, Месопотамії, в інших регіонах Євразійського континенту. Ймовірно, що цей знак символізує триєдиність та тривимірність світу, що пізніше трактовано християнством як єдність Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Духа Святого. Гуцульські підсвічники-тріїці, що дійшли до наших днів, є відображенням споконвічних традицій тризуба в народному мистецтві.

Окремі династичні роди в Україні вживали тризуб як своє династичне знамено аж до XV ст. Та вже з XII ст. його почав замінювати герб із зображенням архангела Михаїла (дослідження В. Січинського, І. Крип'якевича). У кінці XVI – XVIII ст. значення герба набуває зображення козака з мушкетом.

Відродження давніх історичних традицій відбулося на початку XX ст. Як державний герб золотий тризуб на синьому тлі був схвалений у лютому 1918 р. Малою радою у Коростені і затверджений Центральною радою 22 березня 1918 р. Тризуб став фігурувати на державних печатках, банкнотах УНР, як герб зберігся в добу Гетьманату (1918) та за Директорії (1918-1920). Після проголошення 22 січня 1919 р. Акту Злуки Тризуб став державним гербом об'єднаних українських республік УНР та ЗУНР. Протягом певного часу тризуб був відзнакою і в ЧУГА (Червоній українській галицькій армії).

Золотий тризуб увійшов як елемент у державний герб Карпатської України, затверджений сеймом 15 березня 1939 р.

Синьо-жовтий прапор. Найдавніші джерела про прапорництво Київської Русі – тогочасні писемні й мистецькі твори: літописи, біографії («Житіє Бориса і Гліба», «Слово о полку Ігоревім»), іноземні хроніки, візантійські і болгарські («Хроніка Манасії» та ін.). Кольори тоді вживалися різні: червоний, білий, блакитний, жовтий та ін. Прапорними зображеннями були небесні світила, хрести, княжі знаки-двозуби.

Починають існувати також колірні сполучення. Найдавніші вірогідні відомості про символіку українських земель (1410 р.) наводить польський середньовічний історик Я. Длугош: серед хоругов руських земель згадано Львівську (синю із зображенням жовтого лева) і Перемишльську (синю із зображенням жовтого двоголового орла).

У XVI–XVII ст. козацькі загони воювали під різними прапорами: малиновими, жовтими, синіми, білими та їх поєднаннями, причому розмаїтих прапорів у козацьких сотень, полків, запорозьких куренів було багато. Головні хоругви козацькому війську дарували польські королі, оскільки українські землі входили до складу Речі Посполитої. Це були червоні полотнища з білим польським орлом, такі ж використовувалися і польським військом. Прапори дарували запорожцям й інші іноземні володарі.

У середині XVII ст. після приєднання Гетьманщини до Російської держави набувають поширення блакитні (сині) полотнища із золотими чи жовтими зображеннями хрестів та інших знаків: небесних світил, зброї, святих Михайла, Юрія та ін. Основною емблемою козацьких знамен стає лицар-козак із самопалом у золотому чи жовтому щитовому полі на блакитному полотнищі. Сині й жовті барви поширюються та закріплюються й у XVIII ст. Їх поєднання знаходимо в полкових знаменах Київського, Лубенського, Чернігівського, Полтавського полків. Сині та жовті барви мали герби багатьох козацьких полководців, зокрема героя Визвольної війни 1648-1654 рр. І. Богуна.

За описами Київського намісництва 70–80-х рр. XVIII ст. синьо-жовті за забарвленням були обидва герби Києва (власне міста і Подолу), гербові відзнаки Лубен, Городища та ін. Герби восьми з одинадцяти повітових міст обрамлені синьо-жовтими корогвами. Таких самих кольорів і козацькі знамена, зображені на картині І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (консультантом художника був Д. Яворницький), на знаменитому полотні М. Івасюка «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ 1649 р.». На запит царя Олександра III з приводу достовірності кольорів на козацьких знаменах член Петербурзької академії наук Ф. Є. Корш писав: «Знамена казацкие, изображенные художником Репиным на его картине, не содержат по своему цветовому набору никаких иностранных веяний, а отражают в себе известную преемственность цветов золотых и небесных, постоянно присущих для всех знаков отличий в Южной Руси (Малороссии) еще со времен великих князей киевских, вплоть до роспуска запорожской вольницы... Сказанному имеется предостаточно письменных подтверждений в отечественных и иностранных сугубо исторических источниках, а равно – в ряде предметов материального искусства тех древних времен».

Наведені факти переконливо свідчать про те, що синьо-жовті поєднання кольорів великою мірою використовувалися у козацько-гетьманську добу й отримали логічне оформлення як національні кольори українського народу в новітні часи (XIX і XX ст.), а прийняття їх державними у прапорах УНР (1918), ЗУНР (1918), Карпатської України (1939) було відображенням об'єктивної реальності, а не регіонального впливу Західної України.

Козацтво, будучи військово-політичною організацією, вживало малиновий колір на своїх прапорах, бо саме червоні кольори, як свідчать дослідження філософських аспектів кольористики, завжди означали бойову відзнаку, кликали до бою. Саме тому такі барви мали бойові хоругви часів Київської Русі, цей колір використовувався різноманітними революційними рухами (паризькі комунари, большевицька партія в Росії, українські соціалісти, серед яких провідними діячами були С. Петлюра, В. Винниченко та ін.), різними політичними партіями пізнішого часу, але це ще не означає, що ці кольори були національними у французів, росіян, німців чи українців. Малиновий колір, вживаний козацьким військом, має бути врахований при розробці майбутнього прапора Збройних Сил України. Синьо-жовті поєднання барв склалися як національні на Наддніпрянщині у XVIII ст. (у XIX ст. ця традиція перервана утисками російського царату), в Галичині та на Закарпатті (XIX ст.) й остаточно оформилися як єдино національні на початку XX ст. Символами України в новітньому його трактуванні є безхмарне небо, або символ миру – синій колір, та жовті поля пшеничних ланів, або символ достатку – жовтий колір.

Синьо-жовтим прапором користувалися у 1917 – на початку 1919 р. в Україні й більшовики. Лише з другої половини 1919 р., з ідеологічних міркувань, прапором УРСР було прийнято червоний, з абрєвіатурою назви республіки, взятою в золоту рамку. Таким (від 1922 р. на ньому з'явилися додатково золоті серп і молот) він проіснував до кінця 40-х рр. XX ст. і тільки 21 листопада 1949 р. затверджено державний прапор УРСР.

Слід нагадати, що червоно-сині та синьо-червоні прапори старалася запровадити для українців Галичини та Буковини адміністрація Австрії наприкінці XVIII – початку XIX ст., однак ці кольори не прижилися; збіг прапора УРСР з цим був цілком випадковим – прапори союзних республік були замінені у 1949-1953 рр. без огляду на традиції, з позицій історичного бачення Й. Сталіна.

Упродовж часів перебудови національні кольори прапорів стали державними в Литві, Латвії, Естонії, Молдові, Вірменії, Грузії, Азербайджані, вирішується питання про повернення національного прапора в Росії. Зареєстровано національну символіку в Білорусії, оголошено конкурс на державну символіку Казахстану.

Синьо-жовті прапори завжди використовувалися різними громадсько-політичними організаціями по всій Україні і за кордоном.

Гімн – «Ще не вмерла Україна». Слова національного гімну «Ще не вмерла Україна» написав у 1862 р. відомий український поет, етнограф і фольклорист, член Російського географічного товариства та лауреат міжнародних наукових премій Павло Чубинський (1839-1884). Поезія, вперше надрукована 1863 р., швидко розійшлася в народі, серед інтелігенції, студентів, гімназистів. Музику створив західноукраїнський композитор і диригент Михайло Вербицький (1815-1870). Цікаво, що на 1900 рік у слов'янському світі національним для українців в Австро-Угорщині та Росії вважався саме цей гімн і він всіяко популяризувався панславістськими організаціями. Як національний гімн «Ще не вмерла Україна» визнавався Іваном Франком, Лесею Українкою, різними громадсько-політичними діячами, трудовими українськими громадами в різних куточках світу. Особливого поширення гімн «Ще не вмерла Україна» набув тому, що його авторами були наддніпрянець і галичанин – це підкреслювало соборність українських земель. Як державний гімн його законодавчо закріплено ухвалою сейму Карпатської України (1939).

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки:

1. Національний герб – Тризуб, національні кольори українського народу – синій і жовтий, що перейшли як символи на національний прапор, мають глибокі історичні традиції, є субстанційним національним вираженням державності українського народу.

2. Формування сучасних європейських націй здійснювалося впродовж ХІХ – на початку ХХ ст. Саме тоді остаточно визнано як національні символи тризуб, синьо-жовтий прапор та національний гімн «Ще не вмерла Україна», створений у другій половині ХІХ ст. наддніпрянцем П. Чубинським та галичанином М. Вербицьким.

3. Більшість сучасних гербів європейських держав (Польща, Австрія, Німеччина, Бельгія, Іспанія та ін.) виконано на основі родових знаків давніх правлячих династій. Тризуб був і є символом єдності всіх українських земель, ідеї соборності та самостійності Української національної держави.

4. Відкинувши ідеологічні догми, слід визнати, що справжніми національними державами українського народу були Українська Народна Республіка (1918-1920), Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1919) та Карпатська Україна (1939), які закріпили ці символи як державні. Українська Радянська Соціалістична Республіка на зорі свого існування користувалася також цими символами і відмовилася від них тільки з ідеологічних міркувань. Інтернаціоналізм у розумінні большевицької партії відкидав ідею батьківщини, історичні традиції були принесені в жертву міфічній ідеї всесвітньої пролетарської революції.

5. Визнання тризуба, синьо-жовтого прапора та гімну «Ще не вмерла Україна» національними символами не потребує ніяких ухвал найвищих державних органів України, бо вони є успадкованими історичними символами українського народу.

Вважаємо, що національна символіка українського народу має стати основою державної символіки України, що утверджує суверенність, право і гідність нашої держави.

Публікується за виданням: Про державну символіку України: Рекомендації наук. конф. «Історичні традиції української національної символіки» // За вільну Україну. – Львів, 1991. – 2 серпня. – № 139. – С. 2. (Серед підписів – Я. Дашкевич).

ПОТРІБЕН ГЕРБ, БО ЧАС ДРУКУВАТИ УКРАЇНСЬКІ ГРОШІ

Наша громадськість найчастіше натрапляє тепер на оголошення про конкурси краси. Але бувають також інші. Конкурси на герб держави у світовій практиці проводять досить рідко, якщо не у виняткових випадках. Та оскільки в Україні тепер багато чого виняткового – під егідою Комісії культури і духовного відродження Верховної Ради 4 жовтня в Києві відбулося засідання експертної робочої групи для підведення підсумків конкурсу на проект державного герба України. Постанову про конкурс Президія Верховної Ради прийняла ще 24 червня. До складу групи увійшли депутати Верховної Ради, фахівці – історики, мистецтвознавці, музейники.

На конкурс надійшло під числовими девізами понад 200 проектів. Крім цього, отримано близько 600 листів, в яких можна було прочитати й таке: «Я рисовать не умею, но герб должен быть таким...».

Серед проектів переважав тризуб – у різних видах, комбінаціях, різноманітно розташований. Таких зображень було 192.

Проте були й альтернативи. Якщо ними можна вважати деякі жанрові картини (наприклад, у центрі сонце, дзвіниця собору Св. Софії, біля неї Тарас Шевченко і Леся Українка); щити, поділені на 4 поля (в одному варіанті – пам'ятники Володимирові Великому та Богданові Хмельницькому, Золоті ворота і дві руки у взаємному потиску, в іншому – бандура, сніп, човен з червоним прапором і рибою у воді, кінь та дерево); картографічні композиції (карта України над зубчастим колом; карта УРСР, на ній тризуб, а над ними на сонці число «16»). Дехто намагався поєднати те, що, здавалося б, поєднати неможливо. Для прикладу: серп і молот на фоні соняшника, а над ними невеликий тризуб, або тризуб, хрест, п'ятикутна зірка та орел над ними, або сонце з променями, на його фоні серп і молот, над ними тризуб.

Як центральний символ пропонували зображення вишиваного рушника, птаха фенікса, козака, гілку калини, булаву (правда, булава у верхній частині нагадує мілицейський кийок, а в нижній – довбню з шпичаками). Зупиняюся на цих деталях не лише для того, щоб проілюструвати широту (або й убогість) фантазії митців, але й тому, що один з учасників засідання 4 жовтня закинув організаторам конкурсу, що ті заздалегідь замовляли тільки тризуби. Це неправда, бо такої умови при оголошенні конкурсу ніхто не ставив. Як доконаний факт тризуб, як символ Української держави переміг не лише в серці народу, але й у такому своєрідному плебісциті, яким став конкурс. Народою керували Л. Танюк та Л. Скорик – вони й накинули присутнім жвавий та діловий темп дискусії. Нічого, мабуть, підкреслювати, що більшість учасників виступила за визнання тризуба – лаконічного, не ускладненого додатковими атрибутами – гербом України. У такому руслі виступали Г. Логвин, К. Гломозда, Я. Дашкевич, П. Сохань, Б. Якимович, А. Гречило, М. Брайчевський, С. Білокінь, Я. Кендзьор, Г. Троненко (шестеро киян і четверо львів'ян), а також керівники наради.

Засідання 4 жовтня мало історичне значення, тому варто перелічити ці прізвища. Тим більше, що ніхто не вів протоколу засідання, що мене, м'яко кажучи, дуже здивувало.

Представники Криму (О. Кондряков із Севастополя) та Донбасу (В. Гусєв з Донецька, В. Козаренко з Антрацита) не виступили, в принципі, проти, але намагалися гальмувати прийняття рішень. Пропонували спершу проводити соціологічне дослідження, поширювати інформацію російською мовою про значення національної символіки (так, немовби не було відомо, що в Криму і Донбасі всіма способами, також незаконними, блокують об'єктивну інформацію), а навіть попереджували, зрештою в цілком доброзичливій інтонації, що прийняття тризуба і синьо-жовтого прапора як державних символів стане яблуком незгоди і може довести до виходу деяких територій зі складу України. В душі тактики зволікань пропонували також перенести обговорення на час після 1 грудня...

Виявилися й відверті вороги національної символіки та фальшиві її інтерпретатори. Цілком не дивно, що це були якраз співробітники Інституту історії Академії наук УРСР (академія досі зберігає таку назву, в якій згадується вже неіснуюча «держав»), інституту, широко відомого реакційністю та антинауковістю свого керівного і не керівного складу. Саме знервований Д. Яневський заявив, що 95 % конкурсних праць із тризубом нікого не переконують, бо нібито якраз у такому напрямі впливали організатори конкурсу. І він знайде шляхи, щоб про це і все інше довести до відома безпосередньо Верховній Раді. (Таких, що «доводять до відома», минуле і сучасне України знає багато). Яневський також оголосив, що тризуб не може бути символом соборності України й на цій ідеї треба поставити хрест.

В. Ткаченко, відомий борець з національною символікою, сипав цікавими сентенціями на кшталт: «одностайність дослідників – це вже не наука» (виходить, що як колись усі дійшли висновку, що Земля крутиться довкола Сонця, а не навпаки, – то це явно вже не була наука), «коли політичний діяч починає хитатися у своїх переконаннях, то це вже не політичний діяч» (політичні діячі, цілком певно, мають бути зі залізобетону; це був камінь у город Криму і Донбасу, представники яких загалом погодилися з перетворенням національної символіки на державну). Ткаченко лякав, що опозиційні сили (в його розумінні – посткомуністи) поставлять питання реваншу, якщо нову (національну) символіку не забезпечить соціальна програма; комуністична символіка може забезпечити її (тобто соціальну пограму), а триколірний прапор (синє+жовте+червоне) зменшить можливість реставрації (чого саме, оратор не сказав).

У результаті було прийнято ухвалу запропонувати Верховній Раді внести зміни до статей 166 і 167 Конституції, визнаючи в них, що «Державним гербом України є Золотий Тризуб на синьому полі», а «Державним прапором України є прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої – синього кольору; нижньої – жовтого кольору. Відношення ширини прапора до його довжини – 2:3» (цитати з відповідних документів, проектів підготовкою яких займався О. Кириченко). Схвалено музичний варіант Державного гімну «Ще не вмерла Україна» за композицією М. Вербицького.

Журі конкурсу вирішило присудити 5-6 заохочувальних премій для найкращих проектів герба. Коли розкрили запечатані конверти з прізвищами, встановили, що перше місце здобули львів'яни – А. Гречило та І. Турецький.

На засіданні було кілька представників київської та львівської преси. Телебачення бойкотувало як конкурс, так і засідання, хоча його завчасу повідомили.

На засіданні виявилось, що герб негайно потрібний не лише державі, але й українським банкнотам, які ось-ось почнуть друкувати в Канаді. Бо те, що герб колишньої

УРСР для цієї мети не годиться, ясно вже, здається, всім. Над розробленням докладних еталонів державних символів працюватиме спеціальна комісія в складі фахівців – істориків, мистецтвознавців, художників. Сподіваємося, що в підставу нових взірців тризуба буде покладено детальні креслюнки В. Кричевського (автора герба УНР 1918 р.), в яких зафіксовано виміри та пропорції емблеми.

Якщо ніхто і ніщо не гальмуватиме (а гарантій немає!), то громадяни України дочекаються незабаром офіційного затвердження тієї національної символіки, котра вже здійснила переможний похід від західних до східних кордонів України.

Публікується за виданням: *Степанів Ярослав [Дашкевич Я.]*. Потрібен герб, бо час друкувати українські гроші // *Ратуша*. – Львів, 1991. – 9-10 жовтня (№ 107). – С. 2.

УКРАЇНІ – СВОЮ ГЕРАЛЬДИЧНУ СЛУЖБУ

У перші ж місяці після проголошення незалежності молода Українська держава гостро відчула широкий комплекс проблем, що потребують нагального вирішення. Так, виникла необхідність створити чимало сучасних національних служб. Одна з них – Геральдична служба. На нашу думку, це має бути спеціальна установа із чітко визначеними функціями, з базою нормативно-правового та матеріально-фінансового забезпечення своєї діяльності. Логічно, що при створенні Геральдичної служби постає низка важливих проблем. Розглянемо деякі з них.

Основні завдання майбутньої Геральдичної служби України, на наш погляд, такі: координувати та здійснювати державне управління герботворчими процесами; формувати громадську думку щодо державної політики у цій сфері.

Відтак нова організація могла б робити аналіз стану герботворчих процесів в Україні, подавати відповідні висновки та рекомендації з цього питання до Кабінету Міністрів, Президентові України чи до інших владних структур. Геральдична служба визначала б напрямки законопроектної діяльності щодо належного використання державних символів України, які нині пропонують різні автономні утворення, органи місцевого та регіонального самоврядування. Національні символи прагнуть впровадити й іноетнічні групи. Доцільно встановити процедуру затвердження, реєстрації та правової охорони тих символів. Очевидно, варто подбати і про запровадження своєрідного державного кадастру гербів містечок, міст, областей, прапорів та емблематики державних служб, громадських організацій.

Є, на нашу думку, потреба і в тому, щоб фахівці розробляли і подавали на затвердження Президентові України проекти основних державних церемоніалів. Не завадило б, щоб компетентні спеціалісти брали участь у координації роботи міністерств, відомств зі створення зразків уніформи, предметів галузевих відзнак (нашивок, значків, прапорів тощо) з використанням елементів державної символіки та загальновідомої емблематики.

Та й до процесу «народження» нових орденів, медалей, грошей, поштових марок доцільно залучити Геральдичну службу.

Де ж знайти їй місце в сучасній структурі державного механізму? Можливо, вона функціонуватиме безпосередньо при Президентові України, як певна ланка в структурі його адміністрації. Або ж – при Кабінеті Міністрів України, як окремий підрозділ, що не входить до інших структур (щось на зразок нині існуючих Головних управлінь при Кабінеті Міністрів чи колишніх державних комітетів). До речі, в Росії сьогодні вже прийшли до цього – постановою уряду країни там створено державну геральдичну службу на правах самостійного управління Комітету в справах архівів при уряді Російської Федерації. Тим часом в Україні на пропозиції організувати Геральдичну службу можна почути таке: навіщо, мовляв, вона? Ну, якщо вже без неї не обійтись, то нехай з'явиться певний її підрозділ, скажімо, при міністерствах юстиції, внутрішніх справ, культури. Одразу зауважимо: у всіх названих господарів Геральдична служба буде «чужою дитиною», якій дали притулок. А вона ж має діяти на стику декількох, часто рівних за соціальним призначенням державних відомств, на перетині різних галузей.

Тепер дещо про можливу структуру Геральдичної служби. Її мав би очолити голова, призначений Президентом України. Він розподіляв би обов'язки між працівниками, а бути ними могли б фахівці з історії, мистецтвознавства, права.

Не будемо докладно розповідати про штатний склад, структуру, нормативно-правову базу та інші «деталі», що стосуються функціонування майбутньої Геральдичної служби. Настав час створити і запустити її механізм. Без цього ми, самі того не підозрюючи, завдаємо шкоди процесу утвердження національної державності.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Україні – свою геральдичну службу // *Старожитності.* – К., 1993. – Ч. 3/4. – С. 17. Співавт.: А. Гречило, І. Сварник, П. Стецюк.

ГРА В ГЕРАЛЬДИКУ

(по сторінках книги О. Братка-Кутинського «Феномен України». – Київ, 1996)

Книга «Феномен України» має ще підзаголовок: «наукове дослідження». Сьогодні книжка налічує 301 сторінку, а у 1995 р. її текст публікувався на шпальтах газети «Вечірній Київ» і здобув, за словами головного редактора цієї газети й автора передмови Віталія Карпенка, «широкий резонанс». Який саме – В. Карпенко докладно не уточнює, але говорить про «сотні і сотні відгуків, що надходили до редакції з усієї України та із-за її меж». Наукове дослідження не завершено через смерть автора. Цитуючи передмову, можна сказати, що Олексій Братко-Кутинський – «відомий вчений-психолог, яскравий публіцист, автор багатьох статей і кількох монографій». Його переслідували в минулому з політичних мотивів. Роки життя О. Братка-Кутинського ні В. Карпенко, ні автор післямови Петро Харченко (згідно з поданим там титулом, «перший віце-президент Української академії оригінальних ідей») не подають.

Не збираюся рецензувати книжку О. Братка-Кутинського в цілому, але його обширні екскурси в українську національну та державну геральдику, в прапорництво привернули мою увагу. Сьогодні полемізувати з автором вже неможливо – та висунуті ним концепції (всупереч підзаголовкові, назвати їх науковими неможливо) вимагають критики. Бо цього вимагає не лише геральдика, як допоміжна історична дисципліна, але й звичайний людський глузд, очевидно, якщо визнавати, що книжки з підзаголовком «наукове дослідження» мають бути підпорядковані саме такому глуздові.

Автор присвятив багато сторінок символіці тризуба (хоча й одночасно виступав проти цієї, як він уважав, фальшивої назви, яку безпідставно нібито вигадав російський історик М. Карамзін для того, щоб дискредитувати народ, бо «наші предки не були кровожерними хижаками, щоб культивувати гострі “зуби”», с. 59) та символіці синьо-жовтого прапора. Постараюся викласти погляди О. Братка-Кутинського, хоча це не просто, бо він постійно міняв ці погляди, а часто й просто жонгливав словами, явно не вдумуючись в їхній зміст. Автор оголосив тризуб символом «Святої Трійці», під якою розуміє не загальновідому християнську Св. Трійцю (Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий), а світотворчу Трійцю, що виникла з вакууму, порожнечі, і складається з трьох комплексів сил, утворюючи єдність чоловічої, жіночої та синівської енергії (для них автор наводить ще інші рівновартні аналоги, про які згадаю далі). Головний редактор В. Карпенко був якраз тим читачем, який не зрозумів концепції О. Братка-Кутинського, бо у «Святій Трійці» він, редактор, побачив «проекцію релігійності на наукове дослідження» тоді, коли О. Браткові-Кутинському про християнську і будь-яку іншу традиційну релігійність цілком явно не йшлося. Тим більше, якщо аналогами чоловічої, жіночої та синівської енергії вважати, за О. Братком-Кутинським, такі прояви триєдиної світобудови і триєдиної формотворчої енергії: три напрями виміру (ширина, довжина і висота); три типи кварків, що утворюють усі елементарні частки, атоми і молекули; три кольори (синій, жовтий і червоний); три складові гегеліанської тріади (теза, антитеза, синтез); три життєтворчі енергії (мудрість, знання, любов) і т. д. Всю цю триплановість, тримірність, триєдність символізує український тризуб. Чому саме український?

Дуже просто, бо в центрі європейського силового трикутника (згідно з гіпотезою про ікосаедро-додекаедричний силовий каркас) є якраз Київ і київські землі, а в таких трикутниках розміщуються всі відомі вогнища цивілізації, етногенезу, мовотворення. А Україна, крім цього, є тим містичним місцем планети Земля, де відбувається передача знань від лемурійської до атлантичної, а далі до арійської раси...

Розумію, що я втомив уже читача, але втомив не я, а О. Братко-Кутинський, викладаючи сім чудес України (сім чудес, бо існує ж магічна сімка!). Саме як результат сьомого чуда виник центральний символ української національної ідеології – знак Святої Трійці (Тризуб), тобто державний символ України. Аргументи, докази? Нормальні, звичайні – письмові, речові, логічні – докази тут не є потрібні, бо все це стає відомим тільки метафізичним, езотеричним (зрозумілим лише для гуртка втаємничених) шляхом. Деколи автор покликається ще на докази, здобуті від йогів та екстрасенсів. Іншими словами, звичайним людям, навіть ученим – тим, що не поважають таких методів і вимагають доведення тверджень – ніщо не може стати зрозумілим. Бо треба лише якраз вірити, що О. Братко-Кутинський врешті відкрив істину про Україну, українців та їхній символ – тризуб.

Нічого дивного в тому, що автор дуже легко розправився з усіма гіпотезами про семантику тризуба. Він їх налічив одинадцять. Згідно з ними, тризуб це: 1) символ державної влади (Рюриковичів, на вершя візантійського скіпетра, скіпетр скіфських царів, зображення корони); 2) християнська церковна емблема (трикирій, лабарум); 3) норманський крук або сокіл, генуезько-литовський портал; 4) монограма рунічна, візантійська, українська, скіфська, грецька; 5) геометричний орнамент – візантійський, східний, слов'янський чи варязький, ірійсько-варязький; 6) символ влади над небесним, земним і підземним світами; 7) емблема якоря, норманського шолома, сокири, прапора, рибальського знаряддя, колоска як хліборобського оберега; 8) ієрогліф китайський, літера «щ»; 9) історичний ідеал-девіз, символ українського народу взагалі, ідея державної влади, тобто монограма Володимира Святославовича; 10) символ-ключ до розуміння алфавітів земної писемності; 11) знак «шу» («шукання»). Така класифікація пояснень значення тризуба заслуговувала б на увагу, якби О. Братко-Кутинський присвятив їй наукову критику, а не огульне заперечення. З подібних нігілістичних позицій (адже є вже моє, автора «Феномена України», єдино правильне тлумачення!) і з мінімумом фахових знань О. Братко-Кутинський розгромив погляди на тризуб як родовий знак Рюриковичів, бо, мовляв: 1) тризуб у Рюриковичів як їхній родовий знак раніше приходу їх до Києва не зафіксований (але ж: династія Рюриковичів виникла саме в Києві, а не до нього); 2) у Північному Причорномор'ї тризуб зафіксований за сотні й тисячі років до Рюриковичів (але ж: типологічно це цілком інші зображення тризуба); 3) родовим знаком Рюриковичів був двозуб і тільки окремі Рюриковичі, київські володарі, вживали знак тризуба (але ж: це неправда, бо двозуби вживали у X–XI ст., наприклад, київські князі Святослав Ігоревич, Святополк Ярополкович, а тризуби – Володимир Великий, Ізяслав Володимирович і Ярослав Мудрий (останній по-слуговувався також двозубом); з іншого ж боку, тризуб використовував новгородський князь Ізяслав Ярославович); 4) тризуб лишається в Україні й після того, як Рюриковичі йдуть геть (але ж: це типологічно інші знаки); 5) Рюриковичі, які переходять на московські та польські землі, втрачають тризуб безслідно (з цим спостереженням погодитися можна).

Автор розумів дуже добре, що коли говорити про тризуб як Святу Трійцю, генеалогія якої починається десь у вакуумі та семантика якої зразу ж стала багатозначною (тлумачення ці подав я вище), то пояснити появу знака тризуба вже в палеоліті відразу ж із повним семантичним навантаженням і з могутньою містичною силою не так легко. О. Братко-Кутинський покликав на допомогу цілу свою, треба сказати відверто, безмежну фантазію і заявив, що знання про тризуб первісні люди отримали «від істот вищої цивілізації, яких будемо звати Вчителями мудрості» (с. 42). Вони з'явилися на Землі дуже просто: планета Венера і планета Земля – це космічне подружжя, що перебуває у найтісніших інтимних стосунках, і, в результаті, з Венери на Землю було перекинено людей – зорян (с. 63; назва «Зоря» – це в автора синонім Венери). Знак тризуба опинився згодом в Україні, бо сюди принесли його греки з Атлантиди. Тут він, «атлантидний» тризуб, зустрівся з місцевою традицією – спадщиною з часів імперії У-Гор, що сягала від Атлантичного до Тихого океану...

Пишучи свій трактат про феномен України, автор часто забував про те, що він писав на перших чи попередніх сторінках. Бо якщо спершу (с. 31) тризуб – це лише стилізоване графічне зображення Святої Трійці, то потім (с. 40) тризуб, скерований догори, символізував чоловічу іпостась, а скерований додолю – жіночу іпостась, їх поєднання – синівську іпостась. На наступних сторінках книжки семантика змінилася. Виявляється (с. 41), що ліва частина тризуба – це батьківський полюс, права – материнський, а центральна частина – символ дитяти. В іншому варіанті (с. 49) тризуб символізує триєдиність світобудови, принцип вогню і поступу. Ще далі (с. 55) – це вже знак культів Великої Родоначальниці-праматері, життєдайного вогнища (триєдиного Агні) та хранителя мудрості – вогненосного змія, триголового з трипалими кінцівками. Врешті (с. 72) – тризуб – символ триєдиної космічної сили. Зрозуміло, що така «наукова семантика» чи, докладніше, «наукові семантики» тризуба, що подаються, як усе в автора, бездоказово, претендують на єдино правдиве пояснення сутності символу...

Характерна для О. Братка-Кутинського відсутність примітивної послідовності проявилася хоча б у тому, що тризуб з питомо українського символу (на перших сторінках книжки) перетворюється у загальносвітовий, поширений по цілому світі. Бо й Свята Трійця розповсюджена всюди. Для того, щоби було легше, виявилось, що тризуб – це не єдиний символ Святої Трійці. Існують інші рівнозначні з тризубом символи – хрест, свастика (у автора переважно «сварга») та шестикутна зірка (с. 49-50). А в Україні, тому, що це, нібито, місце виникнення арійської раси, тризуб символізується ще квіткою, полум'ям, деревцем з трьома гілками (с. 52). Не диво, що у світовій геральдиці залишається дуже мало гербів та інших знаків, у яких були б відсутні символи Святої Трійці...

А що ж із синьо-жовтим прапором? Як я вже згадував, О. Братко-Кутинський встановив, що принцип Святої Трійці розкривається за допомогою трьох кольорів – синього, жовтого і червоного (с. 11). Пізніше (с. 27) у нього все ускладнюється: поєднання двох кольорів – золото-жовтого (це Бог-Отець, світло) і блакитного (Бог-Мати, слово) – викликає до життя третій – червоний (Бог-Син, любов). Червоний колір, правда, може символізувати як радісний зв'язок – любов, так і антагоністичний зв'язок – насильство. Тому далі (с. 31) червоний колір якось випадає з міркувань автора, а кольоровим зображенням Святої Трійці в українському прапорі залишається лише двоїста синьо-жовта барва, яка позначає (с. 34) «життєтворчу енергію та ідеологію його

(світу. – Я. Д.) розбудови й розвитку». Стежимо далі за міркуваннями автора (с. 34): «барва Трійці (злато-жовте сяєво вогненної батьківської іпостасі та блакитно-золотої материнської, поєднані разом) незаперечно свідчить усьому світові, що в основу її формування покладено систему найглибших істин космології». Мушу признатися, що того «незаперечного свідчення» я ні в кольорах, ні в словах О. Братка-Кутинського не побачив. Підемо ще далі (с. 56): «поєднання кольорів вогню (жовтий) і води (блакитний) стає священною, символічною барвою», а «поєднання жовтої і блакитної барви – це символ початкового етапу розгортання Трійці, яка в зрілому стані обов'язково включатиме результат жовтого і блакитного – зелене». Пригадаю, що кільканадцять сторінок раніше автор твердив щось подібне про червоний колір. Щоб стало трохи веселіше на душі, згадаю ще про етимологічні вправи автора з прапорництва (с. 72-73). Слово «знамено» утворено, нібито, від словосполучення «знай мене»; «стяг» – від стягати до гурту членів громади під час походу чи битви; «прапор» – від слова «перо», характеризуючи його, пера, рух і політ, від «перо» пішло також слово «перший» та ім'я головного бога Перуна; «хоругва» – походить від імені бога Хорса (Хора, Гора). Не наводитиму, що про згадані слова подають етимологічні словники, але я певний, що «відкриття» О. Братка-Кутинського ніколи до них внесені не будуть.

Перелік вигадок про тризуб та синьо-жовтий прапор можна продовжити на десятки сторінок. Читав «Феномен України» і мені було і лячно, і гірко, і сумно. Лячно, що в сучасній Україні можуть видавати книжки такого змісту з підзаголовком «наукове дослідження». Гірко, якщо подібні книжки всовують в руки довірливого читача, приштамповуючи – хіба на глум – антинаукові вигадки все ж таки дуже світлим словом «патріотизм». Сумно, бо до якого глибокого занепаду дійшла українська наука, якщо – за великої кількості високотитулованих авторитетів – не дає рішучого відпорю продуктам абсолютного невігластва чи клінічної хворобливості. О. Братко-Кутинський задемонстрував цілковиту погорду до здобутків наукових знань, повну відсутність бажання ознайомитися з досягненнями цілого ряду наук – фізичних, природничих, гуманітарних. Історія, етнологія, археологія, лінгвістика – це для нього поняття, позбавлені сенсу, бо він їх цілком ігнорує. Його псевдонаукові вправи – доказ елементарного незнання. Ще одне свідчення психопатологічних бажань робити нібито епохальні відкриття (також для прославлення власної особи) там, де таких відкриттів просто немає.

Апостолів войовничої антинауки, тих, хто діє на шкоду українській культурі, українській національній свідомості, образіві України у світі, стає чимраз більше. Чи варто було приєднувати до них ще й ім'я Олекси Братка-Кутинського?

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Гра в геральдику* (по сторінках книги О. Братка-Кутинського «Феномен України». – Київ, 1996) // *Знак*. – Львів, 1996. – Ч. 12. – С. 6-7.

ВІЛЬЯМ ПОХЛЮБКІН І УКРАЇНЬСЬКА СИМВОЛІКА

«Українська символіка ніколи не була предметом вивчення в Україні. Вона утворювала-ся випадково і епізодично». «В найкритичніші моменти української історії [...] матеріал доставляли і “розпрацьовували” найчастіше еміграційні кола, а не безсторонні історики». «Національним кольором вважається також синій (темно-синій), який вживають окремо (від жовтого. – Я. К.). Синій колір з’явився в українській символіці з середини XVII ст. як гетьманський, за аналогією з державним кольором молдавських господарів, що, як васали турецького султана, не мали права вживати червоний регальний колір». «Жовто-блакитне поєднання має ще пізніше походження і пов’язане з правом, наданим Карлом XII у 1708 р. Мазепі, вживати як значки (тобто вузькі прапорці) на піках козацьких загонів, що прибули до білоруської ставки Карла XII, до Горок. Це колір шведського воєнного прапора – жовтий і ясно-синій». «Червоний колір в українській символіці означає лише пролиту кров, тобто він позбавлений свого регального символічного значення; його трактують лише як словесну емблему, що означає просто кров». «Це треба враховувати, щоб випадково не образити національних почуттів українців. Наприклад, треба уникати дарувати українці червоні квіти, а їх замінювати жовтими, голубими, білими, фіолетовими». «Стосовно символіки знаків, то вона розвинена ще менше, як символіка кольору. Зі символів широко вживається лише хрест, якраз в основній для України національній формі (волинський хрест) [...]. Другий символ, засвоєний українською геральдиком – чотирикутна зірка, хоча Спілка колишніх українських козаків уживає також семикутну (східну) зірку. З національних знаків відомий лише так званий тризуб, тобто не тризубець Нептуна, як часто думають, а трикінцевий знак Святослава, змінений і стилізований до невпізнання у XX ст. і, невідомо чому, визнаний «українським», хоча він [...] жодного зв’язку з українською історією, а тим більше, з українським народом не має, бо утворення української нації припадає не на X, а на XV ст.». «Стосовно національних українських емблем, то їх арсенал досить скромний. Зі штучних фігур вживається в першу чергу зброя: короткий і важкий німецький (тевтонський) меч і кинджал, який вживають у німецькій геральдиці, а також козацька крива шабля (турецька); у сучасних знаках вона завжди повернена лезом клинка направо, що означає заклик до помсти». «Трапляється також вживання [...] кільчастого дроту, характерної емблеми тих військових формувань, котрі вийшли за кордон як після Першої, так і після Другої світової воєн». «Дубовий листок, міжнародна емблема хоробрості (яку українські організації в Канаді “заступають” кленовим листом), та суто національна (емблема, яка ніде більше не використовується – ягоди вишні (трикутник, складений з 10 ягід вишні – 1:2:3:4) – добре геральдичне вирішення з докладним символічним значенням: “повна досконалість” (“українське – найкраще!”)). «Той факт, що емблему лева звичайно супроводять три корони (“тре крунур»), ясно говорить про шведське походження цієї емблеми і про шведсько-українські зв’язки на початку XVIII ст. Таку емблему носили під час Другої світової війни бійці дивізії СС “Галичина” як пам’ять про братерство зброї зі шведами». І т. д., і т. п.

Прошу вибачити мені таке нагромадження цитат, але власними словами передати все це неможливо, тому я надав слово В. Похлюбкіну. Непідготовлений український

читач, цілком певно, ламатиме голову: що це таке? Уривки зі збірки геральдичних анекдотів, прояв маніакальної хвороби, нагромадження глузливих антиукраїнізмів російського шовініста чи, може, свідчення елементарної неграмотності? Здається, все це разом. Можливо, не варто було б звертати увагу на низькопробну маячню, якби її – та й багато іншого (я взяв цитати зі словникової статті «Українська символіка», а є ще статті «Тризубець», «Клейноди гетьманів України», які рясніють подібними вигадками) – не можна було вчитати у майже вже канонічному російському виданні «Словарь международной символики и эмблематики», автором якого є згаданий Вільям Похльобкін. Словник побачив світло денне у Москві третім виданням 1995 р. (перше – 1989 р., друге – 1994 р.), обсягом 560 с., у престижному, безумовно, видавництві «Международные отношения». Так що це, треба шкодувати, не збірка анекдотів, а, нібито, згідно з анотацією, «найповніший і найсучасніший довідник про існуючий міжнародний арсенал понять з галузі символіки, емблематики та геральдики». До такої захвальної реклами можна додати: і джерело просто фантастичної дезінформації, зрештою, не тільки про українську (та й що там українська!), але й про емблематику та символіку інших держав і народів. Наведені на початку цитати говорять самі за себе і ледве чи варто збивати всі ці вигадки науковими аргументами. Бо, зрештою, науковими аргументами спосіб мислення російського обивателя, на якого також розрахований «Словарь», не зміниш. Йому достатньо перевірених «наукових» відомостей, зібраних В. Похльобкіним, особливо про тих, як їх, українців. Тим більше, що вони і так усе забрали собі в чужинців: у німців, турків, а найбільше отримали як подарунок від шведів, тризуб же взяли невідомо від кого (очевидно, від росіян).

До речі, цей «Словарь» – вершина наукової діяльності автора. Сам він кандидат історичних наук, скандинавіст (відтіля його вигадані шведсько-українські аналогії), автор більше десятка брошур і книг про скандинавські країни, їхні зв'язки з Росією. Десь там він був також на дипломатичній службі. Плід його дипломатичних ухилів – довідник «Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах» (вип. 1 з 1992 р.), який також не викликає особливого довір'я.

Та, правду кажучи, широку популярність В. Похльобкіну принесли його опуси на цілком іншу, як не дивно, тему – кулінарії. В ролі автора книг такого змісту він мав, без сумніву, найбільше моральне (і фінансове) задоволення, бо книжки його виходили тиражами 100, 200, 500, 600 тисяч примірників. А друге видання радянського бестселера «Национальные кухни наших народов. Основные кулинарные направления, их история и особенности» (М., 1990, обсяг понад 600 с.) здобуло навіть тираж одного мільйона примірників.

Можна припустити, що геральдику застосовують також у кулінарії, вирізуючи тісто, шніцелі, городину у формі зірок, трикутників, а навіть корон. Але, на милість Божу, навіщо домішувати кулінарні звички до символіки, геральдики, емблематики? Тоді справді виходить цілком нестравна похльобка, перепрошую, по-українському, юшка, або, як говорили в Галичині про дуже поганий суп, – хамула.

Публікується за виданням: *Корибут Я. [Дашкевич Я.]*. Вільям Похльобкін і українська символіка // *Знак*. – Львів, 1997. – Ч. 13. – С. 15.

ЗА СТАРОДАВНІ ТРАДИЦІЇ НОВОГО ГЕРБА КИЄВА

Ми є свідками не дуже зрозумілого (або й надто добре зрозумілого – залежно від погляду) парадоксу, коли в державі, що понад 80 років тому відродила державним символом родовий знак своєї першої панівної династії Рюриковичів Тризуб, родовий знак, який символізував володіння однієї з найбільших європейських імперій – Київської держави, Київської Русі, не має аналогічного за своєю значущістю й історичною традицією герба для столиці. Київ – одне з найдавніших міст Східної Європи, великий політичний, духовний, культурний центр у минулому та, матимемо надію, також у майбутньому, позбавлений адекватного своєму значенню символу. Про т. зв. радянський герб Києва згадувати, мабуть, і не варто – він був придуманий номенклатурою саме для того, щоб закреслити стародавнє минуле столиці. Банальний каштановий листок може сьогодні сприйматися як ботанічна карикатура на золотомісто, що виникло і як місто, і як столиця у VIII–IX ст. Дореволюційний герб Києва, Св. архангел Михаїл, сплагійований 1780 р. з герба Київського воєводства (семантика цього герба не дуже ясна – чому саме св. Михаїл мав стати символом Києва, а раніше Київщини, не дуже зрозуміло, можливо, вплинуло існування київського Михайлівського монастиря і собору; питання це, мабуть, варте глибшого дослідження), вже в кінці XIX ст., приблизно через сто років після його офіційного затвердження у ролі міського герба, у свідомості української громадськості повернувся до своєї первісної територіальної функції, символізуючи на початку XX ст. цілком певно Східну Україну в цілому (пригадаємо різноманітне поєднання двох сусідніх щитів – з архангелом Михаїлом та левом). Можливо, що територіальне застосування символу в цей час було підсвідомим відродженням ситуації, коли зображення св. Михаїла на прапорах періоду Хмельниччини могло сприйматися як своєрідний державний (і національний!) символ.

Семантика походження куші, здається, ясна. Арбалет як символ здобув внутрішній зміст тоді, коли Київ був, по суті, окраїнним сторожовим містом, форпостом для боротьби зі степовиками, що відповідає литовському періоду. Лук – у різних модифікаціях – якщо він і попередник арбалету, також, на мою думку, визначає сторожову функцію міста.

Виходячи з того, що Українська держава, як спадкоємець Київської давньоруської, прийняла державним гербом символ зі старокняжої доби, логічно і послідовно, що символ з домонгольського часу мусить стати гербом старовинного міста. Коріння, традиції герба повинні сягати також періоду раніше середини XIII ст.

Мабуть, у пошуках такого символу варто звернути увагу на те місце, яке в ідеологічній структурі Київської Русі займала його столиця. Цілеспрямовані дослідження в такому напрямі досі не проводилися, але на сьогодні вже можна говорити про певні перші результати вивчення питання.

Пам'ятки письменства Київської держави дають підстави стверджувати, що у старокняжий період апофеозування Києва як державного і духовно-громадського центру здійснювалося шляхом плекання трьох ідей:



*Апостол Андрій ставить хрест на Київських горах
(мініатюра з Радивилівського літопису – арк. 3 зв.)*

Першої, про те, що Київ – це другий Єрусалим (така словесна символіка застосована в «Житії блаженного Володимира», тобто великого князя київського Володимира Святославовича). Символіка дуже відважна, як на тамті часи, явно київського походження, протиставлена Константинополеві, який вже раніше вважався другим Єрусалимом. Можна думати, що ця символіка поширилася і закріпилася на початку XIII ст. – тоді, коли Константинополь 1204 р. був окупований хрестоносцями і втратив роль духовного центру православ'я;

Другої, що Київ і Київська держава дорівнюють Римові й великому Римові (така символіка вживається у літописному некролозі Володимира Святославовича 1015 р., в якому про нього говориться, що «се есть новый Костянтин великого Рима»). Ця символіка, здається, залишилася в початковій стадії.

Перша і друга ідеї свідчать, що Київ уважали можливим прирівнювати до Єрусалима, який тоді, згідно з середньовічними уявленнями, і в прямому і в переносному значенні вважався центром світу. Київ прирівнювали також до Рима; при цьому поки що неясним залишається питання, чи в цьому разі не треба під Римом розуміти, в переносному значенні, не лише Вічне місто, але й Константинополь, бо, як відомо, імператор Константин переніс столицю Римської імперії до нового міста над Босфором, що перейняло функції Рима.

Не підлягає сумніву, що обидві ці ідеї (про Київ – другий Єрусалим, і Київ – великий Рим) втілити графічно в лаконічній геральдичній формі дуже важко, якщо й не неможливо.

Зате широкі – також графічні – можливості розкриваються, якщо дослідити третю ідею – про апостольське благословення для Києва. Маю на увазі легенду про св. Андрія Первозваного, на якій зупинюся докладніше.

Датування літописної легенди про св. Андрія, що прийшов на Київські гори (здійснюючи подорож з Херсонеса вгору Дніпром через землю словінів, де пізніше виник Новгород, до варягів та відтіля до Рима) і там пророкував про виникнення великого міста з багатьма церквами, а також поставив хреста, не раз викликало дискусію.

Найправдоподібніше, цю книжну легенду вставили до «Повісті временних літ» у 60-х рр. XII ст., тобто вже після утворення т. зв. Сильвестрової редакції літопису. Ймовірно, легенда перегукувалася з іменем тогочасного володимирського князя Андрія Боголюбського, антагоніста Новгороду (легенда глузує з новгородців). Спроби пов'язати легенду з київським князем Всеволодом (хресне ім'я Андрій) Ярославичем (1030-1093), приєднуючи до інтерпретації без жодних підстав візантійського імператора Михайла VII Дуку, не витримують критики. З іншого боку, немає фактографічних підстав стверджувати, що св. Андрій справді відвідав північне побережжя Чорного моря, а тим більше побував у середньому Подніпров'ї.

Основна ідея легенди, очевидно, – не метафоричне панегіризування князя, а теза про рівноправність Києва і Візантії – бо на місці майбутнього Константинополя апостол також (за іншою, грецькою, легендою) мав поставити хреста; крім цього, виходило, що початки християнства – і візантійського, і київського – могли вважатися одночасними. Антивізантійська тенденція легенди позначалася також у тому, що св. Андрій мав подорожувати до Рима (та назад з Рима до Синопа), минаючи Візантію. Легенда про св. Андрія на Київських горах – це віддзеркалення ідеї про імперський характер Київської держави, освяченої авторитетом апостола та рівної Візантійській імперії. Важко сказати, яку роль відіграла ця ідеологічна конструкція церковно-державницького типу в політичному мисленні другої половини XII – першої половини XIII ст. Київське князівство переживало період занепаду, а через вісім десятиліть стало жертвою монголо-татар.

Починаючи з XVI ст., в Московії та в Україні переказ доповнюють легендарними деталями і дають йому нову інтерпретацію. В Новгороді св. Андрій, нібито, проповідував і там «водрузив жезл» (це новгородський додаток); св. Андрій – засновник північного, московського християнства (міф, розпропагований царем Іваном Грозним). В Україні з кінця XVI ст. вважали, що св. Андрій перший хрестив Київську Русь; у Києві показували різні місця, де стояв хрест св. Андрія – там була церква Св. Симеона, церква Воздвиження Чесного хреста на горі Вздихальній або біля південної брами міста. Дехто вірив, що рештки хреста св. Андрія відкопали в Києві 1832 р.

Антивізантійську за генезою легенду перетворили в доказ (Захарій Копистенський «Палінодія» 1621 р.; Йов Борецький «Совітованіє о благочестії» 1625 р., авторство непевне; Симеон Косів у 1654 р., під час зустрічі Бутурліна в Києві; Інокентій Гізель у посольстві до Москви 1654 р. та в «Синописі» 1678 р.) цілком протилежного – підпорядкування Української православної церкви Константинополю, отже – і не Римові, і не Москві. У Києві собор 1621 р. прийняв ухвалу про відзначення дня св. Андрія.

Як це не гірко, але в остаточному результаті утвореною в Києві XII ст. легендою – важливим компонентом престижного політичного міфу (спершу про рівноправність Русі-України з Візантією та про рівність Києва і Константинополя; пізніше про належність Київської церкви до Константинопольського патріархату) – скористалися чужинці. Московську православну церкву назвали від св. Андрія «апостольською», хоча,



Зображення св. Андрія на шотландській відзнаці

навіть за легендою, він не мав жодного відношення до християнізації Московської Русі. Св. Андрія нарекли патроном Російської імперії – цар Петро I 1699 р. запровадив орден Св. Андрія Первозваного та андріївський прапор. Цілком зрозуміло, що з цього часу, враховуючи колоніальне становище України, св. Андрій не міг функціонувати у вигляді українського символу. Цю думку підтверджують паралелі: зображення св. Юрія як компонента українських гербів було усунено російськими офіційними геральдистами, щоб вони, ці зображення, не робили «конкуренції» гербові Москви.

У ХХ ст. були намагання влити в повну символічного змісту легенду про св. Андрія осучаснений український політичний та церковний зміст (наприклад, Ю. Липа, 1938 р.), але результати спроб виявилися мізерними. Андріївську символіку, неросійську за походженням, поки що активно експлуатує Росія, часто надаючи такому використанню шовіністичного відтінку. Чорноморський флот патрулює в українських водах під андріївським прапором. Не так давно, з нагоди 1000-річчя хрещення України-Русі, Московська патріархія встановила найвищу нагороду для священиків та мирян – орден Св. Андрія Первозваного, хоча саме такий орден, здається, мала б встановити Україна. Настав час, щоб незалежна Україна приділила більше уваги власній стародавній ідеологічній спадщині й знайшла належне місце для дуже романтичної та гуманної легенди про св. Андрія як у суспільно-політичній, так і в церковній сферах.

Про те, що св. Андрій Первозваний має всі підстави вважатися – і фактично повинен стати – патроном столиці України-Русі, здається, важко сумніватися. Протягом дев'яти сторіч зі св. Андрієм, його перебуванням на Київських горах, його благословенням, встановленим ним хрестом, пов'язувалося багато переказів і легенд. Це традиція, яку по-насильницькому було перервано в кінці XVII ст. загарбанням української ідеологічної спадщини.

Якщо вірити в історичну справедливість, то, здається, гідним увічненням прекрасної легенди і довготривалої традиції стане вміщення зображення св. Андрія у гербі столиці Києва. В такий спосіб буде досягнуто також хронологічної і традиційної адекватності між гербом України – Тризубом – та гербом її столиці. Легенда про св. Андрія на Київських горах цілком піддається графічному осмисленню.

Легендарність переказу XII ст. не повинна лякати. Св. Андрій Первозваний вважається патроном Шотландії на тій підставі, що його моці були в надприродний спосіб перенесені до цієї країни. Так появився андріївський хрест на прапорі Шотландії, а згодом – у поєднанні з англійським хрестом – на прапорах Великої Британії, її доміній. Таку «функцію» андріївський хрест виконує в країнах англійської корони досі. Легендарність шотландського сюжету цілком не перешкодила перетворенню його в цілком реальний національний символ.

Не є перешкодою використання андріївської символіки Росією – символіки, як ми вже знаємо, захопленої та запозиченої (це м'яко кажучи) від України. Литва і Білорусь у наш час використовують два дуже подібні гербові зображення Погоні – і всі з цим миряться.

При наявності суперечок про те, яким має бути сьгоднішній герб Києва (лук – куша – Св. архангел Михаїл), герб із зображенням св. Андрія може стати альтернативною пропозицією, здатною задовільнити різні сторони. Незалежно від цього, різні елементи андріївської символіки (постать Первозваного, андріївський хрест) заслуговують на використання в геральдиці української столиці.

Якщо ж виходити з необхідності повернення до наших історичних традицій – а всі ми, здається, визнаємо такий принцип, то мусимо визнати, що символіка, пов'язана з легендою про св. Андрія Первозваного, у відповідному геральдичному оформленні своїм внутрішнім змістом, своїм історизмом, своєю ідейною наснагою цілком відповідає завданням українського національного відродження.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* За стародавні традиції нового герба Києва // Знак. – Львів, 1993. – № 2. – С. 1-2.

РОДОВИЙ ЗНАК РЮРИКОВИЧІВ У ГАЛИЦЬКОМУ КНЯЗІВСТВІ XIII СТ.

1. Зображення Лева як герба галицьких князів після Льва Даниловича (пом., мабуть, 1300 р.), прийнятого його потомками, почало вживатися, вірогідно, не раніше початку XIV ст. Лев як геральдичний символ з'явився, ймовірно, під впливом західноєвропейської лицарської геральдики, наслідування якої поширилося на Східну Європу за посередництва Угорщини і Польщі.

2. Галицькі володарі в період до XIII ст. включно майже без винятку походили з роду Рюриковичів, тому є підстави припускати, що в XI–XIII ст. вони повинні були вживати відповідно модифікований знак свого роду, тобто, за сучасною термінологією, тризуб. Досі знайдено певні археологічні докази для зміцнення такого твердження (наприклад, клейма на денцях горщиків зі Львова, зображення на саркофазі у Васильові на Буковині).

3. Письмові джерела – канцелярські описи вислих печаток, прикріплених до автентичних або фальсифікованих грамот князя Льва Даниловича, а також інших князів, – свідчать, що на печатках був зображений «Зуб» (згідно з термінологією XV–XVII ст.; дані 1470, 1557, 1564 та інших років). При канцелярській експертизі давньоруських грамот визнавали автентичними ті грамоти князя Льва, які мали «pieczęć z zubem» (у контексті польською мовою) чи «signum ad modum dentis» або «sigillum dentale» (у контексті латинською; тобто «знак у вигляді зуба», «зубна печатка»). У тих випадках, коли взагалі описували зображення на печатках, прикріплених до грамот князя Льва, інші зображення (крім знака «Зуб») не було відзначено. Інколи назву герба «Зуб» додавали до імені князя, як трапилося з Федором Дмитровичем (фальсифікована грамота з печаткою, описані 1671 р.), якому приписали гербове прізвисько «Зуб» (1740 р.).

4. Наскільки відомо, жодна з печаток, прикріплених до грамот князя Льва (як автентичних, так і фальсифікованих), не дійшла до нашого часу. Не збереглося їхнє зображення в іконографії. В минулому не було проведено науковий опис печаток. Таким чином, єдиним свідченням того, яким було зображення на печатці князя Льва, залишаються канцелярські описи та інші письмові дані XV–XVIII ст.

5. Збереження у польському та латинському контекстах назви герба «Зуб» («Zub») вказує на запозичення її з давньоруської (давньоукраїнської) мови (тогочасною польською мовою було б «Zęb»/«Ząb»; латинською – «Dens»), де герб мав усталені традиційне значення і зміст. Іншими словами, для родового знака Рюриковичів у давньоруській (давньоукраїнській) геральдиці вживалася назва «Зуб», яку вже в новіших часах (XIX–XX ст.) замінили терміном «Тризуб». Таким чином, знайдено задовільне пояснення канцелярського і геральдично-сфрагістичного терміна, від інтерпретації якого історики (зокрема М. Грушевський) та геральдисти досі відмовлялися.

6. Наявність вислої печатки з гербом при пергаментних грамотах князя Льва – водночас важливе свідчення високого рівня галицької дипломатики XIII ст. З іншого боку, навіть враховуючи низький рівень експертизи давньоруського документа в канцеляріях Польського королівства, треба визнати, що у XVI–XVIII ст. як у канцеляріях, так і в інших середовищах зберігалася розуміння того, що «Тризуб» («Зуб») – це символ княжої влади давньоруського періоду.

7. Поки що не знайдено жодного переконливого доказу, що зображення Лева як геральдичного знака галицьких князів почало застосовуватися у XIII ст. Опосередковані сфрагістичні дані вказують, що князь Лев Данилович уживав, згідно з багатовіковою традицією, родовий знак Рюриковичів, відомий тоді під назвою «Зуб». «Лев» як герб галицьких князів увійшов до вжитку, ймовірно, лише на початку XIV ст.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // Третя наукова геральдична конференція (Львів, 4-5 листопада 1993 р.): Зб. тез повід. та доп. – Львів, 1993. – С. 32-33.

СИМВОЛІКА ПРОКВІТЛОГО ХРЕСТА

Всупереч поширеним уявленням, хрест як символ християнства з'явився лише у другій половині IV ст. по Р. Х., а найдавніші пам'ятки такого типу походять лише з V ст. Раніше символами християнства вважали зображення риби, корабля, свастики (яку, зрештою, тепер зараховують до різновидів хреста), ягняти, а також ініціали (в різних комбінаціях) Ісуса Христа. Причина такої пізньої появи хреста як символу вже цілком нової релігії полягала в тому, що дуже ще довго – після I ст. по Р. Х. – хрест розглядали як свідчення ганебної смерті. Розп'яття на хресті було найсуворішим і найганебнішим покаранням для великих злочинців.

Саме тому, можна думати, вже з кінця IV ст. хрест почали орнаментувати рослинами, а навіть перетворювати його в живе дерево. Таким чином, у проквітлому (або пророслому) хресті поєдналися дві, на перший погляд, суперечливі ідеї: земна смерть у ганебних обставинах з уявленням про безсмертя. Пророслий і проквітлий хрест мав дуже давню, ще месопотамську традицію (дерево життя), що продовжувалася в античному світі (рослина, що пнеться вгору – символ життя) та перейшла до пізньогейбранської й ранньохристиянської літератури. Сам Ісус Христос говорив про себе як про виноградну лозу (в Євангелії від Йоана). Поєднання хреста з рослинами виникло, мабуть, у художніх майстернях Константинополя в останніх десятиріччях IV ст., а відтіля поширилося на цілу Візантійську імперію, Близький Схід, Італію. І вже цілком певно проквітлий хрест мав двошаровий зміст: смертний хрест Голгофи, що містично перетворюється в потойбічному світі, в раю, на символ вічного життя, а далі – у знак Божого благословення та неземного щастя.

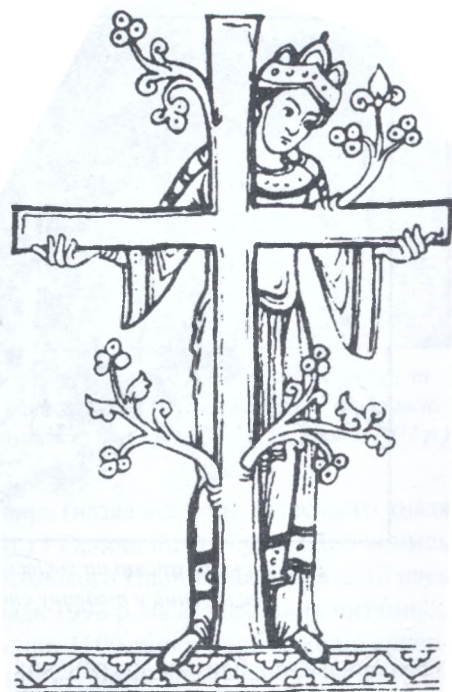
Сучасна класифікація проквітлих хрестів (за Й. Флемінгом) розрізняє рослину як орнамент (чотири основні види) і як складову хреста. Відповідно до цього, треба диференціювати: 1) хрест серед рослин, що в'ються вгору; 2) хрест у келихові з паростків та листя; 3) хрест на рослинному канделябрі; 4) хрест між окремими рослинами, що в'ються поряд або творять канделябри. Хрести, для яких рослини не орнамент (як 1-4), а складова, це: 5) такі, що немов рослини плодоносять, випускають листя, квітнуть або імітують справжні дерева; 6) хрести, які стоять поміж деревами, переважно між кипарисами¹. Для орнаментування використовували різні стилізовані види рослин: акант, пальмету, виноградну лозу, гранат, плющ, розети.

У VI–VIII ст. поступово зникає антична любов до природи, аскетизм починає переважати. Від VIII ст. орнамент стає суворішим, канонічнішим, стриманішим – хрест явно домінує над рослинами. Обмежують перетворення хреста в дерево життя (його змальовували серед інших дерев у раю) чи в космічне дерево (складене з пагінців усіх рослин світу). Правда, така суворість проявляється у візантійському та у латинському християнському світі. У деяких незалежних від Риму та Візантії старохристиянських

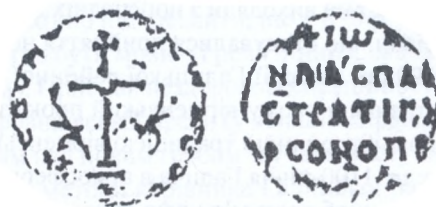
¹ Див.: *Fleming J. Kreuz und Pflanzenornament // Byzantinoslavica. – Prague, 1969. – № 1. – S. 88-115;* а також: *Bauerreis R. Arbor vitae. Der Lebensraum und seine Verwendung in Liturgie, Kunst, und Brauchtum des Abendlandes. – Freiburg, 1938; Talbot Rice D. The leared cross // Byzantinoslavica. – Prague, 1950. – № 1. – P. 72-81.*

релігіях (наприклад, у вірменській) багата, навіть розкішна орнаментика хреста розвивалась далі за власними законами.

У Русь-Україну проквітлий хрест потрапив з Візантії – і безпосередньо, і через посередництво Криму – в період після офіційного прийняття християнства. Часто це був хрест, орнаментований досить скупо виноградною лозою, що виростала з п'єдесталу (символ Голгофи), на якому розташовували хрест. Переважали два типи хрестів: рівнораменний грецький корсунського типу (рівномірно потовщений на кінці рамен) та патріарший (у західній геральдиці – також лотаринзький) – шестикінцевий з двома перехрестями: верхня перекладина набагато коротша від середньої довшої. На Русі патріарший хрест поступово модифікувався. Ще в домонгольську епоху обидві перекладини стали однакової довжини, а середня перекладина пізніше змістилася навкоси: праву (по-геральдичному) сторону підняли догори, а ліву сторону опустили вниз. В Україну потрапляли також, цілком зрозуміло, хрести іншої конфігурації й іншого походження: латинський – з одним перехрестям, розміщеним досить високо по відношенні до центру хреста (набагато вище, ніж у рівнораменному грецькому хресті), та вірменський, майже виключно рівнораменний (також корсунського типу), без додаткової другої перекладини, часом з дещо подовженою нижньою частиною. Латинські хрести після VIII ст. були суворі, рідко з рослинною орнаментациєю. З іншого боку, у Вірменії витворився тип меморіального, орнаментованого, часом дуже розкішно, скульптурного хреста (т. зв. хачкар). Різьбу (з каменю), барельєфи (хачкари) розташовували на стінах церков і монастирів, біля церков у вигляді стел, на кладовищах, вмуровували у скелі. Хачкари утворили окремий жанр у вірменському мистецтві, їм присвячена дуже багата наукова література. Вірменські середньовічні хачкари збереглися в Україні в музейних збірках², у стінах вірменських церков Кам'янець-Подільського, Львова. У львівському вірменському кафедральному соборі, крім багато орнаментованих хачкарів, бачимо також звичайно вотивні хрести зі скупим келихоподібним орнаментом або

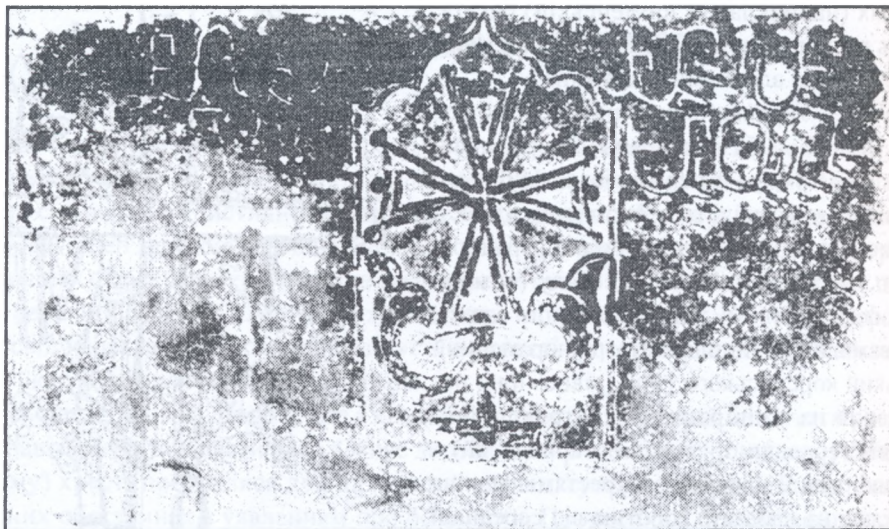


*Персоніфікація Церкви
з пророслим хрестом
(західна мініатюра, бл. 1180 р.)*



*Молівдовул Йіоана Протевена,
імператорського протоспафарія та
стратиґа Херсонеса, середина X ст.*

² Див.: Гаврилова А. Хачкары из фондов Феодосийского краеведческого музея. – Ереван, 1978.



Вірменський хачкар на львівському вірменському кафедральному соборі, вкладений у південну стіну, середина XV ст. (фото 1978 р.)

й без орнаменту, близькі до грецьких, деколи з дещо подовженою нижньою частиною. Свого часу я їх описував та публікував³. До речі, культ хреста займає у вірменській релігії особливе місце, значущіше, ніж у інших відгалуженнях християнства⁴.

Символіка всіх різновидів хрестів, які вживали та шанували в Україні, залишилася незмінною: розуміння хреста, тим більше декорованого рослинністю, як символу надії на безсмертя в раю.

Саме виходячи з попередніх досліджень, я з великим здивуванням прочитав матеріали, що стосувалися прийняття нового герба і гімну міста Галича наприкінці квітня 1998 р. на сесії Галицької районної ради. Поглянувши на новоприйнятий герб, зразу впізнав у ньому вірменський проквітлий хрест і подумав: навіщо місту з такою славною історичною традицією вірменський символ як герб? Усе це робилося напередодні т. зв. 1100-річчя Галича в атмосфері якогось помпезного і нездорового ентузіазму. Для того, щоб зрозуміти всю складність ситуації, яка виникла, зокрема, також у зв'язку з проквітлим хрестом у гербі, необхідно розглянути коротко кілька окремих питань, що створюють своєрідний комплекс.

Не знаю, хто був істориком-експертом при визначенні дати ювілею міста. Він, експерт, вказав на 898 р. як на рік першої згадки у джерелах про Галич. Однак цей історик цілком певно не був фахівцем навіть середнього рівня, бо інакше не допустив би грубої й дуже неприємної помилки, яка дорівнює фальсифікації. Річ у тому, що анонімний писар короля Бели, твір якого відомий під (зрештою, неточною) назвою «Gesta Hungarorum» («Діяння угрів»), написав свою історичну повість приблизно

³ Див.: *Дашкевич Я. Р.* Армянские рельефные кресты Львова и Каменца-Подольского // Историко-филологический журнал. – Ереван, 1980. – № 3. – С. 125-145.

⁴ Див.: *Renoux A.* La croix dans le rite arménien. Histoire et symbolisme // Melto: Recherches Orientales. – Paris, 1969. – № 5. – P. 123-175.

300 років після переходу угрів через Карпати (насправді – у 896 р.) без будь-яких достовірних історичних даних про події IX ст. «Джерелознавці встановили, що основна маса відомостей Аноніма – плід його літературної вигадки. Доведено, що автор переносив соціальні, політичні відносини, етногеографію і топоніміку Угорщини кінця XII – початку XIII ст. на X століття [...]». Анонім вигадав героїв, їхню діяльність, промови, заселив Середнє Придунав'я X ст. народами, яких там ще не було»⁵. В XI главі «De civitatibus Lodomeria et Galicia» (Про держави Володимирію й Галичину) Анонім описав видумані переговори вождя угрів Альми з галицьким князем... До речі, у 896 р. міст Володимира (назва від імені київського князя Володимира Святого, що панував у 978-1015 рр.) і Галича ще не було. Щоб якимсь чином урятувати ситуацію, директор Інституту археології Національної академії наук України в Києві П. Толочко в доповіді 12 листопада 1998 р. на академічних читаннях, присвячених 80-річчю НАН України, оголосив, що 1100-річчя Галича довів археологічними розкопками В. Баран. Ми розуміємо, що жодними археологічними методами встановити річну дату неможливо. Характерно, що в збірнику матеріалів Міжнародної ювілейної наукової конференції «Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України» (відп. ред. В. Кононенко; Івано-Франківськ, Галич, 1998) – немає жодної статті, що пояснювала б ювілейну дату. Повертаючись до герба з проквітлим хрестом, який явно мав надати Галичу більшої стародавності (бо насправді перша письмова згадка про Галич датується 1140 р.), необхідно підкреслити, що у 898 р. про християнство як панівну релігію на Русі ще не могло бути мови – і релігійний символ, тим більше у вірменському варіанті, тут ні при чому. Присмак нездорової сенсаційності підсилила нефахова полеміка на сторінках івано-франківської преси (у «Нашій справі», «Тижневику Галичини»). А вже явним глузуванням над новим гербом звучали виступи позарегіональної преси з натяками на авторитарні методи керівника Галицької райдержадміністрації В. Крука, співавтора герба й автора гімну⁶. Це не риторичне питання: кому все це було потрібне? Парадоксальність становища полягає ще й у тому, що, прийнявши на віру фантастичні вигадки Аноніма, організатори конференції автоматично погодилися з угорськими претензіями на Галичину і Волинь, не лише дуже актуальними в час написання «Діяння угрів» (кінець XII – початок XIII ст.), але й культивованими до XVIII ст. включно (захоплення Галичини Австрією 1772 р. обґрунтовувалося якраз угорськими «традиціями» боротьби за західноукраїнські землі).



Вотивні хрести-графіті різних типів на стіні церкви Св. Пантелеймона за правою колонкою portalу, XV (?) ст. (фото 1971 р.)

⁵ Ці висновки зроблені на підставі досліджень угорських істориків, зокрема відомого Л. Сіладі; див.: Шушарин В. П. Культура XI–XV вв. // История Венгрии: В 3 т. – М., 1971. – Т. 1. – С. 282.

⁶ Див., наприклад: Крж В. Він хоче залишити слід в історії // Новий день. – Херсон, 1998. – 10 липня; Шиманский Г. Князь Даниил Галицкий отправился на Эльбрус // Киевские ведомости. – К., 1998. – 7 августа.



Герб Галича 1998 р.

Звідки ж з'явився вірменський проквітлий хрест у ролі герба Галича? У Галичі справді була невелика вірменська колонія, сліди якої простежуються від 1444 р. до принаймні 1857 р. Вірмени не були багатими, не мали власного храму, а для моління використовували залишену і напівзруйновану церкву – збудовану ще в часах Галицького князівства – Св. Пантелеймона (подібно було в Києві, де вони молилися в зруйнованому соборі Св. Софії біля фресок вірменських святих Григорія і Гріпсіме). На стінах храму Св. Пантелеймона збереглися вірменські графіті. Серед них – напис 1444 р., який у 1970-х рр. вірменський історик архітектури О. Халпахчян намагався – цілком безпідставно – інтерпретувати як будівельний напис і як свідчення того, що церкву будував вірменин для вірменів⁷. Там віднайдено також другий нерозшифрований напис, вотивні хрести різної форми, видряпані в камені невправними руками. Там є і вірменський проквітлий хрест, на основі якого – без знання походження символу – виник новостворений герб Галича.

Чим же ж не полюбився організаторам ювілею давній герб Галича, що вживався протягом щонайменше шести століть? Мені досить незручно наводити інтерпретацію, якою намагалися закреслити стародавні традиції герба Галицької землі, що відбилися у прапорі воїнів, які брали участь 1410 р. у битві під Грюнвальдом. На білому прапорі там було зображено чорну галку в золотій короні – це найдавніша відома згадка про таку емблему. Виявляється, що «невже завойовник (йдеться про Польське королівство. – Я. Д.) дозволив галичанам використовувати їхню історичну символіку? [...] Очевидно, що Речі Посполитій було вигідно замість нашої символіки вручити галицьким воїнам білий прапор з галкою», – так писав у лютому 1998 р. письменник Степан Пушик. Залишаючи на боці явний анахронізм (у 1410 р. Речі Посполитої ще не було) й алогічність

⁷ Див.: Халпахчян О. Х. Культурные связи Древней Руси и Армении // Проблемы истории архитектуры народов СССР: Сб. науч. трудов. – М., 1975. – № 2. – С. 15-20; *Его же*. Строительная деятельность армян на территории Восточной Европы // Второй Международный симпозиум по армянскому искусству (Ереван, 1978, 12-18 сентября). – Ереван, 1981. – Т. 2. – С. 380.

та бездоказовість наведеної фрази (бо яка ж була ця «наша символіка»), потрібно нагадати, що ці самі завойовники зберегли давньоруський герб – династії й держави – злого лева на синьому полі як герб Руського воєводства – і що саме цей геральдичний лев зберігся досі у гербі Львова. Сила давньоукраїнської геральдичної традиції виявилася сильнішою навіть від явно антиукраїнських тенденцій різних ворожих влад. А в Галичі самі невдячні нащадки носіїв староукраїнської також емблеми зліквідували її на догоду гіпертрофованим амбіціям власних невігласів та фактичних ворогів наших історичних традицій. Бо золота корона на голові галки свідчить якраз про її походження з часів незалежності Галицького князівства: у 1410 р. Галич уже не був столицею князівства чи королівства, а символ давньої столиці залишився в гербі у вигляді золотої корони⁸.

Дивує ще один аспект. Якщо винахідники нового герба хотіли обов'язково закреслити староруський символ – галку (хоча в ньому цілком певно немає нічого негативного) – і «освятити» Галич хрестом, то невже при цьому треба було так брутално нехтувати власним, рідним знаком? Можна ж було хоча б використати те зображення хреста з розкопок церкви Св. Спаса (за визначенням І. Шараневича), що розміщене на бронзовому окантуванні з домонгольських часів, тобто патріарший хрест з кривою другою перекладиною, який стоїть на символічному прямокутному позначенні Голгофи⁹. Очевидно, якщо взагалі вважати, що варто надуживати релігійною символікою у світських же ж таки міських гербах.

Підсумовуючи викладене, можна ствердити, що:

1) проквітлий хрест як синкретичний символ, у якому поєднуються земна смерть та потойбічне раювання, виник у Константинополі наприкінці IV ст. і поширився на зону тогочасної візантійської влади та сферу дальшого її впливу;

2) на Русь проквітлий хрест потрапив разом із офіційним прийняттям християнства в кінці X ст. у досить скромній рослинній шаті. В Русі-Україні були розповсюджені проквітлі хрести також інших християнських конфесій, наприклад – вірменської (мабуть, у XIV–XVIII ст.);

3) у новому (з 1998 р.) гербі Галича, яким замінено знак галки, що походить принаймні з часів незалежного Галицького князівства (XII–XIII ст.), сьогодні зображено вірменський проквітлий хрест, для використання якого в міській геральдиці Галича немає історичних підстав;

4) дослідження різних типів проквітлих хрестів в Україні необхідно продовжити, насамперед на русько-українському матеріалі.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Символіка проквітлого хреста // Знак. – Львів, 2002. – Ч. 18. – С. 2-4.*

⁸ Останнім часом історію справжнього герба Галицької землі та міста Галича викладено у статтях: *Гречило А. Герби Івано-Франківської області та міста Галича // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України. – Івано-Франківськ; Галич. 1998. – С. 304-308; Його ж. Історичні герби Галицької землі та міста Галича // Галицька брама. – Львів, 1998. – № 9 (45). – С. 3.*

⁹ Перша публікація: *Zachariewicz J. Wykopaliska w Załukwi nad Dniestrem // Dźwignia. – Lwów. 1882. – № 10. – S. 153. tabl. IX.*

ЕТНІЧНА СИМВОЛІКА В УКРАЇНО-РУСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ XIII–XIV СТ.

Це повідомлення має попередній характер. Тема, без сумніву, вимагає ще подальшого вивчення, але й на сьогоднішньому етапі викликає певний інтерес, тим більше, що її, наскільки відомо, досі ніхто не торкався в плані історії української символіки та емблематики.

Етнічні символи виникають у двох площинах. У середовищі роду, племені чи народу – як тотем, тобто як об'єкт релігійного культу у вигляді якоїсь тварини або рослини, що вважається родоначальником та охоронцем певної етнічної спільноти. Тотем також може перетворитися в герб такої спільноти – народу, нації, держави. Це ендогенний шлях утворення символу.

Другий шлях – присвоєння народів якогось символу, переважно тваринного, яке відбувається ззовні – від ближчих чи дальших сусідніх народів. Такий спосіб утворення символу – зовнішній, екзогенний – не дуже ясний, тут, мабуть, відіграють роль якісь історико-психологічні моменти. Механізм утворення таких екзогенних етнічних символів, напевно, не вдасться з'ясувати до кінця.

У другій половині XIII ст., вже після монголо-татарської навали (треба припускати) в Русі-Україні поширилися рукописні твори, відомі під назвою «Розумник». Це були невеликі за обсягом рукописи, побудовані як питання та відповіді на них. Оскільки подібні рукописи своїм змістом не відповідали церковним канонам – тому, що було написано у Святому Письмі Старого і Нового Заповіту та в творах отців Церкви, – цілу серію подібних «питань-відповідей» Церква проголосила забороненою літературою, а в історію давньої літератури вони увійшли під назвою апокрифів (від грец. *αποκρυφος*, тобто «таємний», «прихований»). Такі апокрифічні твори були поширені серед народу в Україні ще в XIX ст. У принципі їх нагадують пізніші та сучасні нам теологічні трактати, але їх апокрифами не вважають...

Згаданий «Розумник», відомий також під назвою, запозиченою від перших слів твору, а саме (в українському сучасному перекладі): «Питання: з кількох частин був утворений Адам», у найдавніших редакціях – для України це, мабуть, друга половина XIII – XIV ст. – мав серед інших також питання: «Повіж мі, како суть части єзиком» чи, в іншому варіанті, «Како суть язиком части, каком кой язык» (пригадаю, що в церковнослов'янській мові слово «язик» означало «народ»).

У першому опублікованому варіанті («Розумник» XV ст.)¹ перелічується 32 народи та їхні символи; у другому варіанті (вміщеному в «Ізмараді» XVI ст.) – 28 народів з їхніми символами².

Ось кілька прикладів з першого варіанта:

у фряга (тобто латинника) символ – лев,

у сарацина – вепр,

у турка – змія,

¹ Тихонравов Н. Памятники отреченной русской литературы. (Приложение к сочинению «Отреченные книги древней России»). – М., 1863. – С. 440-441.

² Там же. – С. 447-448.

в індуса – голуб,
 в іверина (тобто грузина) – овен,
 у куманина (тобто половця) – пардва (болотяний бекас),
 у русина – видра,
 в ілітрана (тобто литовця) – тур,
 у грека – лисиця,
 у болгарина – бик,
 у волоха – кішка,
 у серба – вовк,
 в угорця – рись,
 у зікха (тобто західного черкеса) – вивірка (білка),
 у чеха – норка,
 в єгиптянина – козел,
 у перса – журавель.

Приклади з другого варіанта:

у сирійця – зубр,
 у сікха – тур, для відміни, олень або жеребець («пастух»),
 у хорвата – сова,
 в яса (тобто аланця) – вивірка,
 в єврея – вівця.

І т. д. Між першим та другим списком не завжди є збіг.

Необхідно підкреслити, що 13 етнізмів не вдалося пояснити. Для прикладу, хто такі – мр'яка, гасин, кунав, цаконин, сакулатин, хаватин. Також назви 10 тварин ще вимагають з'ясування, бо незрозуміло, що таке спіда, огаса, дебр, севраска і т. п.

Ці списки народів та їхніх символів виникли, правдоподібно, у Болгарії, відкіля приходило чимало рукописів в Україну-Русь³. Про це опосередковано свідчить також географічний ареал етнізмів – відсутність західноєвропейських народів (навіть поляків), натомість представлена Східна Європа, Балкани, Близький Схід.

Десь у XVII ст. перелік народів з апокрифа «Питання: з кількох частин був створений Адам» виключили. Цей список, видно, був уже незрозумілим для тогочасного читача. В інших старозавітних апокрифах XVII ст. згадується коротко про сотворення Адама з восьми частин без переліку народів та їхніх символів⁴. Як зауважив Андрій Гречило, народи з тваринними символами фігурують – переважно в негативному плані – в «Енеїді» Івана Котляревського.

³ Дякую Андрієві Гречилу, який подав мені відомості про видання болгарських апокрифів: *Стара болгарська література. Апокрифи* / Сьст. и ред. Д. Петканова. – София, 1982 (http://www.promacedonia.org/bg_ap/dr_53.html). У ньому вміщено апокрифічні питання і відповіді під заголовком «Слово на Господа наш Исус Христос», де перелічується 5 правовірних народів та 12 напівправовірних, а також 27 етнічних символів для більшої кількості народів. Подані там етнічні символи частково збігаються з наведеними в нашій публікації.

⁴ *Лавров П. А.* Апокрифические тексты. – СПб., 1899. – С. 119-120. – (Сборник отделения русско-го языка и словесности имп. Академии наук. – Т. 67. – № 3); *Перетц В. Н.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Санкт-Петербурге 13-28 февраля 1911 г. – К., 1912. – С. 126-129, 132-134; *Франко І.* Апокрифи і легенди з українських рукописів. – Львів, 1912. – Т. 1: Апокрифи старозавітні. – С. 7. 27. – (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. – Т. 1).

Без сумніву, давня етнічна символіка вимагає подальшого вивчення. У ній можуть бути візантійські сліди. Сучасні західноєвропейські та й українські словники в цьому разі допомагають мало⁵.

З актуальних дослідницьких питань варто з'ясувати, чи така символіка не відобразилася в давньоукраїнській літературі, в мистецьких творах, у гербах. Іншими словами, чи вона не може бути помічною при декодуванні назв і зображень звірів, які там трапляються.

Є ще один момент негеральдичного і несимволічного значення: у середньовіччі дуже добре розрізняли і диференціювали народи, середньовічні нації, що рішуче заперечує новочасні теорії про відсутність національної свідомості й національної ідентичності в минулому, до чого, нібито, має повернутися сучасний світ, згідно з ідеєю глобалізації.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Етнічна символіка в україно-руській літературі XIII–XIV ст. // *Знак.* – Львів, 2009. – Ч. 49. – С. 5-6.

⁵ Herder-Lexikon Symbole: mit über 1000 Stichwörtern sowie 450 Abbildungen / Bearb. von M. Oesterreicher-Mollwo. – 5 Aufl. – Freiburg im Breisgau, 1978. – 192 s. (з великою бібліографією); *Жайворонок В.* Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К., 2006. – 703 с.

ГЕРАЛЬДИЧНЕ ЗОБРАЖЕННЯ ЛЕВА В ПЕРІОД ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ПЕРША ПОЛОВИНА XIV СТ.)

Знак Лева займає важливе місце в українській геральдиці як одне з давніх зображень. Воно простежується починаючи з першої половини XIV ст. Лев відігравав і відіграє частково досі важливу роль у державній, земельній та міській геральдиці. Збереглося два автентичні зображення Лева на сфрагістичних пам'ятках часів Галицько-Волинської держави. Вони датуються останніми десятиріччями (за документами, з якими вони пов'язані) незалежного існування цього князівства-королівства. Хоча минає сто років від наукової публікації зображень, не можна сказати, що геральдичний та, зокрема, іконографічний аналіз знака Лева доведено до кінця. Навпаки, незавершеність досліджень спричинила непорозуміння у практичній геральдиці та виникнення, вже на перший погляд, не дуже зрозумілого історичного міфу.

Предметом цього повідомлення є два зображення Лева на галицько-волинських печатках. Перше – відоме в єдиному примірнику – на нефарбованій восковій печатці без легенди, прикріпленій до документа, виданого князями Андрієм та Львом II Юрієвичами 1316 р. Тут зображення Лева займає ціле поле печатки. (Далі говоритиму про нього як про Лева А). Друге – відоме в п'яти примірниках на ідентичних печатках, прикріплених до вже згаданого документа Андрія і Льва II 1316 р. та до грамот Юрія II Тройденевича 1325, 1327, 1334 та 1335 рр. На цих нефарбованих воскових відбитках зображення Лева розміщене на щиті трикутної форми. Його на лівій руці тримає озброєний вершник, повернений по-геральдичному вправо. (Про це друге зображення у складі типової для Західної Європи «кінної печатки» (*sigillum equestre*) писатиму як про Лева Б).

Хочу торкнутися питання про назву для зображень Лева, а також їхньої іконографії та інтерпретації в літературі. Для наступних повідомлень залишаються справи: 1) аналогій Лева та його можливого походження; 2) атрибуції печатки з Левом А, на якій відсутня епіграфічна легенда; 3) функції знака – державної чи династичної або державної й династичної одночасно; 4) зображення Лева в кольорі. Дальші питання – доля Лева в післядержавний період.

Назва. У літературі, особливо польській, застосовується назва «руський Лев». Не заперечуючи в принципі проти такого терміна (з уточненням, що слово «руський» з давнішої етнічної термінології дорівнює сучасному «український»), необхідно водночас виходити з того, для якої території в першій половині XIV ст. знак Лева зберігав свої функції. У попередньому XIII ст., у домонгольському часі, впливи Галицько-Волинської держави доходили до Лівобережжя (у Києві був намісник князя Данила Романовича), а в межиріччі Дніпра – Пруту – номінально до Чорного моря. Держава охоплювала практично цілу південну частину Русі. Для цього періоду визначення «руський Лев» справді підходило б. Але ми не маємо жодних свідчень, що у XIII ст. Лев узагалі відігравав тут будь-яку геральдичну роль. У першій половині XIV ст. Галицько-Волинська держава займала значно меншу територію – Галицьке (від Галич) та Володимирське князівства. З іншого боку, галицько-волинські володарі титулували себе у грамотах і на печатці також «панамі землі Русі», «князями і панамі Русі», «князями

цілої землі Русі», «князями землі Русі», «князями Русі», «князями цілої Малої Русі» чи «князями і панами королівства Русі» й «королями Русі». Така титулатура може виправдовувати назву «руського Лева». Відомо, що в літературі розповсюджена також назва «галицький (від Галичина) Лев», хоча поширення цієї назви (а також знака Лева) на територію Волині виглядає незвичним. Але легенда кінної печатки зі Левом Б не залишає місця для сумнівів. Легенда звучить: «+ S' • DOMINI • GEORGI • DUCIS • LADIMIRIE» (тобто «печатка пана Георгія, князя Володимирії»). Знак Лева, отже, функціонував у першій половині XIV ст. як єдиний для Галичини і Волині. Назва «руський Лев» має етнічну денотацію, пов'язану не лише з Руссю та русинами (Україною й українцями) періоду незалежності. Ця денотація викликана також тим, що знак Лева зберіг свою геральдичну функцію, правда, обмежену майже виключно до Галичини, яка під назвою Руського князівства входила на васальних правах до складу Угорщини (друга половина XIV ст.) чи під ефемерною назвою Руського королівства (бо королі Польщі деколи вживали титул короля Русі) – до складу Польщі. Також назва Руського воєводства та значення Львова (що прийняв як міський герб Лева) як столиці Русі та Руського воєводства сприяли збереженню назви «руського Лева». Сьогодні, при поверненні до історичних реалій другої половини XIV ст., назва «галицько-волинського Лева» виглядає обгрунтованішою.

Іконографія Лева А. Єдине зображення Лева А є, як згадувалося, на печатці без легенди, прикріпленій до грамоти 1316 р. Цей документ зберігався спершу в архіві Ордену німецьких госпітальєрів (хрестоносців) у Кенігсберзі, а відтак – у Кенігсберзькому державному архіві (шухляда 81). Репродукції печатки, виконаної як восковий відтиск, досить сильно знищений, з відсутніми фрагментами та з фрагментами-кусочками, що вимагали продуманої інтерпретації для використання при правильній реконструкції, публікувалися відносно надійніше у кількох виданнях¹.

Печатка має діаметр близько 7 см. Зображення Лева А в круглому полі, обмеженому гранульованим тонким ободком, займає досить багато місця. Прикріплена до грамоти печатка є двосторонньою (*sigillum duplex*, тобто, практично, це відтиск матриць двох різних печаток). Її виготовили, витискаючи на кружечку воску обидва зображення, лицеве і тильне. Зрозуміло, що обидва зображення тотожно зорієнтовані відносно вертикальної осі печаток (щоб збігалися верх і низ лицевого і тильного, *versus et rectus*, зображень). Ці технічні деталі потрібні для правильної орієнтації зображень на обох сторонах.

Зображення лицевої сторони – воїн або князь, що стоїть у лицарському облаштуванні (є ще інші інтерпретації, у т. ч., що це постать святого, але без німба). Голова лицаря визначає горішню точку печатки лицевої сторони і, відповідно, збігається з горішньою точкою печатки на тильній стороні.

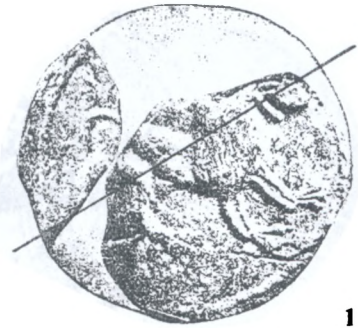
¹ *Piekosiński F. (przy współudziale Diehla E.). Pieczęcie polskie wieków średnich // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – Kraków, 1900 (1897-1899). – Т. 6. – Zesz. 4. – S. 293-294, Nr. 311 (також окремо: Kraków, 1899); Ejsud. Pieczęcie polskie wieków średnich doby piastowskiej. Uzupełnienie I. [Wyd. W. Semkowicz] // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne. – Kraków, 1935 (1936). – Т. 17. – S. 59-60, Nr. 698 (також окремо: Краків, 1936); Lewicki A. Ruthenische Teilfürstentümer bis zur Vereinigung mit Polen 1387 // Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien. – Wien, 1898. – S. 173; Ланпо-Данилевский А. Печати последних галичско-владимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. – СПб., 1907. – Табл. II. У підставі всіх цих репродукцій є фотографії оригіналу.*

Тепер можна докладніше описати Лева А. Його фігура звернена по-геральдичному вліво (а від глядача вправо). Голова Лева з розкритою пащею розміщена у верхній частині печатки близько ободка, дещо вліво від вертикальної осі печатки. Голова Лева відповідає голові воїна на лицевій стороні печатки. Торс покритий волохатим хутром з довгою шерстю. Лев передніми лапами спинається (піднімається, дряпається) на скелю. Ліва передня лапа вище, права передня – нижче. Лівою задньою лапою Лев також спинається на скелю, права задня лапа сперта на землю. Скеля нерівна, має виступи (немов окремі брили). Хвіст піднесений догори, зігнений, а далі, мабуть, паралельний до хребта (тут печатка пошкоджена). На одному фрагменті печатки (за описом А. Лаппо-Данилевського, котрий особисто досліджував печатку²) збереглося закінчення хвоста у вигляді «досить широкої китиці». У піднесеному хвості деякі сьогоденні геральдисти хочуть бачити сексуальний символ, але чи його бачили творці печатки у XIV ст., довести неможливо.

Необхідно зазначити, що деякі автори наукових та науково-популярних праць вперто ігнорували вертикальну вісь печатки зі Левом А для того, щоб на репродукціях печатки Лев А виглядав крокуючим³. Було навіть виготовлено рисунок – нібито реконструкцію Лева А з печатки, на якому зображено і Лева А, що йде. Такі прийоми, застосовані при репродукуванні Лева А, дуже далекі від правди.

Отже, ми маємо зображення Лева А, який спинається майже вертикально на скелю, розташовану зліва (по-геральдичному) від нього.

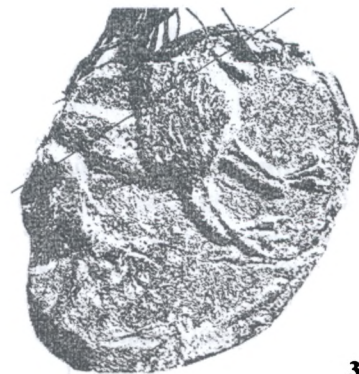
Іконографія Лева Б. Зображення Лева Б було на п'яти вже згаданих печатках з документів 1316, 1325, 1327, 1334 та 1335 рр., різного ступеня збереженості. Їх також знайдено в Кенігсберзі (як і печатку із Левом А), у шухляді 81 архіву. Репродукції печаток публікувалися в кількох виданнях⁴. Печатка має діаметр близько 9 см.



1



2

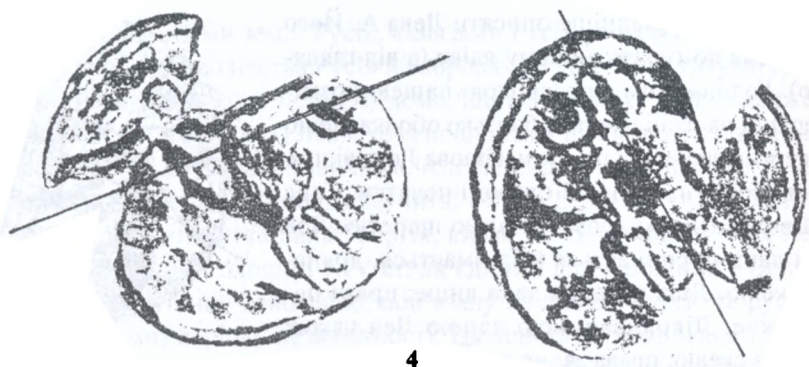


3

² Лаппо-Данилевський А. Печати последних галичско-владимирских князей... – С. 223.

³ Див. ілюстрацію в: Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 130 (повторює ілюстрацію попередніх видань книжки).

⁴ Piekosiński F. Pieczęcie polskie wieków średnich... – S. 306. Nr. 387; Lewicki A. Ruthenische Teilfürstentümer... – S. 175; Лаппо-Данилевський А. Печати последних галичско-владимирских князей... – Табл. I, V–VII. IX.



Для того, щоб правильно описати Лева Б, зображеного на щиті, якого тримає озброєний вершник (беру до уваги найкраще збережені відтиски при документах 1327, 1334 та 1335 pp.), необхідно переорієнтувати щит таким чином, щоб його горішній край зайняв горизонтальне положення, а гостре долішнє закінчення щита було внизу. Вертикальний розмір щита від горизонтального краю до гострого закінчення – близько 1,5 см.

Лев Б виглядає, отже, так. Фігура Лева звернена по-геральдичному вправо. Голова розміщена дещо вліво (геральдично) від вертикальної осі щита. Голова і торс покриті волохатим хутром з довгою шерстю. Лев передніми лапами спирається на правий край щита. Права передня лапа вище, ліва передня лапа нижче. Правою задньою лапою Лев також спирається на правий край щита. Ліва задня лапа сперта на лівий край щита, вище його гострого закінчення. Хвіст скерований донизу, також спирається на лівий край щита, вище його гострого закінчення і вище лівої задньої лапи. Під животом Лева є обриси скелі.

Порівняння Лева А з Левом Б доводить, що в галицько-волинський час єдиного канону не існувало. Тому Лев міг бути звернений у різні боки, опирався лапами на скелю або на край щита, різними були розташування лап і хвоста. Але не підлягає сумніву, що Лев спинався догори.

Інтерпретація зображень Лева А та Лева Б. Треба відверто сказати, що аналіз обох зображень дав неочікувані результати. Через літературу питання, як українську, так і польську, більше як півтора століття проходить твердження, що «руський» (галицько-волинський) Лев – це Лев, який іде, який крокує. Започаткував, здається, таку думку ще Д. Зубрицький 1844 р., котрий протиставив Лева галицько-волинського періоду, що йде (*idący*), Левові польських часів (Руського воєводства), що спинається (*spinający się*) на скелю⁵. Це твердження Д. Зубрицького особливо дивне тому, що він, наскільки відомо, не міг бачити жодної репродукції сфрагістичного Лева (або якого іншого Лева) доби Галицько-Волинської держави. Виходить, він висунув своє не обґрунтоване джерелами твердження, щоб протиставити незалежного Лева «руського» – Левові часів залежності від Польщі. Д. Зубрицький як прискіпливий і сумлінний історик мав дуже великий авторитет і тому це його протиставлення було прийняте пізніше як аксіома. Окремі інші думки про Лева А, а також зображення Лева Б, що протирічили цій аксіомі, не враховували.

⁵ Див.: *Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – S. 7.*

Як це не дивно, але репродукції печаток із Левом А з оригінальних фотографій (Ф. Пекосінського 1900 (1897-1899) та 1935 (1936) рр., А. Левицького 1898 р., А. Лаппо-Данилевського 1907 р.) не змінили стереотипу. Ні дослідники, які публікували печатки (крім А. Левицького та В. Семковича як видавця Ф. Пекосінського), ні інші історики, сфрагісти і геральдисти, які з них користали, не розглянули уважно репродукції (а А. Лаппо-Данилевський – також оригінали) печаток. Постараюся пояснити, як виникла така помилка.



5

Ф. Пекосінський, репродукуючи печатку в 1900 (1897-1899) рр., змістив вертикальну і горизонтальну осі печатки з Левом А, тому вийшло, що Лев йде по землі, хоча ця земля мала вигляд скелі. Вертикальна вісь перетворилася у горизонтальну. Ф. Пекосінський, крім цього, неправильно розташував на репродукції (також у виданні 1935/1936 р.) уламок з початковою частиною хвоста Лева А – на що пізніше звернув увагу А. Лаппо-Данилевський. У публікаціях Ф. Пекосінського хвіст Лева А зігнений вниз, замість догори. А. Лаппо-Данилевський 1907 р., своєю чергою, також різко змістив осі печатки.

Характерно, що, присвятивши дуже багато уваги зображенню самого Лева А та аналогіям до нього, дослідник нічого не сказав про його позицію та оточення (скеля? земля?). У посмертній публікації матеріалів Ф. Пекосінського 1935 (1936) р. осі печатки були встановлені правильно, мабуть, В. Семковичем, але про цю публікацію цілком забули. А. Левицький 1898 р. репродукував Лева А правильно, не зміщуючи осей печатки, що, зрештою, незабаром підкреслив Б. Барвінський, пишучи про Лева, «який спинається на скелю»⁶. Та на репродукції А. Левицького і думку Б. Барвінського також не звертали уваги.

У мене немає наміру перелічувати всі випадки неправильної інтерпретації позиції Лева А, але деякі ширше відомі та новішого часу все ж процитую. К. Соханевич – Лев «kroczący»⁷, але в нього ж, в іншому місці, також «wspinający się na skałę»⁸; В. Гавриленко – «крокуючий»⁹, з покликанням на Б. Барвінського, хоча ми знаємо, що цей автор писав якраз про Лева, «який спинається»; Я. Ісаєвич – «крокуючий»¹⁰; С.-К. Кучинський – «kroczący»¹¹; А. Гречило – «крокує»¹². Такий перелік можна продовжити, але це, в кожному разі, нічого не міняє.

⁶ Барвінський Б. Дві печатки галицько-володимирських князів з 1316 і 1335 р. Сігніллографічна замітка // Його ж. Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. 1. – Жовква, 1908. – С. 20.

⁷ Sochaniewicz K. Herb miasta Lwowa. – Lwów, 1933. – S. 12.

⁸ Ibid. – S. 15.

⁹ Гавриленко В. Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії. – К., 1977. – С. 89.

¹⁰ Ісаєвич Я. Соціально-економічні відносини. Ремесло і торгівля // Історія Львова / Відп. ред. В. В. Секретарюк. – К., 1984. – С. 23.

¹¹ Sochaniewicz K. Herby terytorialne na monetach średniowiecznych // Nummus et historica. Pieniądz Europy średniowiecznej. – Warszawa, 1985. – S. 230; Ejusd. Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje. – Warszawa, 1993. – S. 149.

¹² Гречило А. Герб міста Львова: генеза, традиція, відродження // Львів: Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 62.

Лев Б привертав набагато менше уваги тому, що він, вже на перший погляд, заперечував думку про «руського Лева», який крокує. У новішій літературі С.-К. Кучинський цілком правильно визначив, що Лев Б є «wsprięty»¹³.

На підставі відтисків матриць з Левом А та Левом Б не реально, зрозуміло, нічого сказати про кольори герба. Та якщо взяти до уваги джерельні матеріали першої половини XV ст. про прапор і герб, то можна з великою впевненістю вважати, що лев був жовтим (золотим), поле – синім, а скеля – срібною. Але це вже окреме питання.

Висновки. Тридцять років тому позиція галицько-волинського Лева стала об'єктом дискусії, в якій переважали ненаукові, нібито патріотичні моменти з протиставленням «українського Лева», що крокує, «польському Левові», який спинається на скелю та стоїть на задніх лапах¹⁴. Треба дивуватися, чому тоді не був проведений науковий аналіз джерельного сфрагістичного матеріалу часів Галицько-Волинської держави. З іншого боку, несподівано було висунуто не підтвержену жодними фактами тезу про те, що найдавніше зображення герба Львова на міській печатці датується кінцем XIII – початком XIV ст., очевидно, з Левом, що крокує¹⁵. Така міська печатка кінця XIII – початку XIV ст. не збереглася.

Насправді згадане «національне» протиставлення цілком безпідставне. Галицько-волинський Лев виник у руслі західноєвропейської традиції, характерної для першої половини XIV ст. Його зображення реалістичне, а не по-східному стилізоване. Це був Лев, що спинається на скелю. Перехід галицьких земель під чуже – угорське, польське, австрійське – панування не порушив цієї давньоукраїнської («руської») традиції. Лев, що крокує, відомий з пізніших сфрагістичних та нумізматичних (залежно від інтерпретації) пам'яток, виявляється відгалуженням первісної традиції – варіантом уже з післядавньоукраїнського часу. Мусимо водночас сумніватися, чи виникнення відгалуження з Левом, який крокує, було продиктоване потребами національно-державної диференціації. Іншими словами, немає причини підтримувати більш як півторастолітньої давності історико-геральдичний міф.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XIV ст.) // *Знак.* – Львів, 1998. – Ч. 16. – С. 7-8. Див. також: *Дашкевич Я.* Королівство та геральдичний Лев // *Поступ.* – Львів, 2001. – 27-28 лютого. – Ч. 38. – С. 8.

¹³ *Sochaniewicz K.* Herby terytorialne... – S. 230: *Ejusd.* Polskie herby... – S. 14.

¹⁴ Літературу дискусії 1966-1967 рр. див.: *Крип'якевич І.* До питання про герб Львова // *Архіви України.* – К., 1968. – № 1. – С. 44-45.

¹⁵ *Крип'якевич І.* До питання про герб... – С. 45. підпис під зображенням печатки, якого належність І. Крип'якевичеві непевна.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ XVI–XVIII СТ.: МІСТО ТРЬОХ ГЕРБІВ

Коли незабаром після здобуття Кам'янця-Подільського військами Османської імперії (1672 р.) кам'янецький гравер, громадянин міста, Кипріян Томашевич вигравіював вид міста і фортеці за станом на перші роки турецької влади¹, то у лівому горішньому кутку гравюри помістив на картуші зображення герба Подільського воєводства в оточенні рисунків печаток трьох кам'янецьких юрисдикцій: магдебурзької, руської та вірменської – це за назвами права, яке застосовувалося в трьох частинах міста (рис. 1). Зображення печаток були схематичними, не без помилок, у т. ч. і в емблемах, і в легендах. Це можна легко встановити, порівнюючи рисунки з оригінальними відбитками печаток. Та основна мета гравера була іншою: показати таким способом єдність трьох націй міста – польської, руської (тобто української) та вірменської й цілого воєводства під польською короною, що увінчувала картуш з розташованими на ньому гербом і печатками. І хоча від цих зображень віяло анахронізмом, бо 1672 р. руська юрисдикція вже не існувала – її ліквідували три роки раніше під дискримінаційним натиском польської сторони (що фатально вплинуло на долю міста 1672 р.: українське населення дивилося на турків як на визволителів, тим більше, що з ними йшли козацькі війська гетьмана Петра Дорошенка), та для невтаємничених геральдичний картуш К. Томашевича відображав панівний для XVII ст. погляд на Кам'янець як на триєдине місто трьох націй з формально повноцінною та рівноправною емблематикою. Це справді відбилося в одночасному – для певного періоду в історії міста – існуванні тут трьох гербів. Ситуація унікальна для України кінця середньовіччя і початку ранньомодерних часів.

Проте у дослідницькій практиці – у геральдиці та сфрагістиці – якимось, в основному, знехтували не лише ментальністю людей XVII ст., вираженою в гравюрі К. Томашевича, але й фактичним матеріалом. Хоча автентичні емблеми трьох юрисдикцій дійшли до нашого часу, звертали увагу передусім (або й виключно) на емблему магдебурзької юрисдикції, оголошуючи її єдиним гербом міста. У цьому відношенні науковці опинилися в полоні уявлень польського політичного публіциста і геральдиста Бартоломея Папроцького, який ще 1584 р. розглядав емблему магдебурзької юрисдикції як єдиний герб міста, не заперечуючи, зрештою, його походження «від князів руських»². Традиція буцімто єдиного герба Кам'янця-Подільського середніх та нових віків чітко простежується в літературі питання, хоча, об'єктивно підходячи до проблеми, таку традицію не можна вважати бездоганною.

Виходячи з історико-юридичних та сфрагістичних даних і враховуючи етнічну історію міста, легко встановити п'ять «геральдичних» періодів у минулому Кам'янця:

1) єдиний герб – магдебурзької юрисдикції, мабуть, 1374-1491 pp.;

¹ Див.: Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського 70-х років XVII–XVIII ст. як історико-топографічне джерело // Проблеми історичної географії України: Зб. наук. праць. – К., 1991. – С. 43-54; *Dachkevych Ya. Le quartier arménien de Kamenetz-Podolsk sur les gravures du XVII siècle // Revue des Études arméniennes. N. S. – Paris, 1970. – T. 7. – P. 465-478. pl. 1-8.* Тут зменшена репродукція виду. Гравюра К. Томашевича репродукувалася в літературі багато разів, переважно, однак, незадовільно.

² Див.: *Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1854. – S. 908.*

- 2) два герби – магдебурзької та руської юрисдикцій, 1491-1496 рр.;
- 3) три герби – магдебурзької, руської та вірменської юрисдикцій, 1496-1670 рр.;
- 4) два герби – магдебурзької та вірменської юрисдикцій, 1670-1790 рр.³;
- 5) єдиний герб – магдебурзької юрисдикції, 1790-1796 рр.

Місто на острові справді було поділене на три територіальні, формально незалежні одиниці зі своїми межами. Це, однак, не суперечило, наприклад, тому, що в українській частині Кам'яця могли мешкати вірмени, підпорядковуючись руському праву⁴. Єврейська громада в період польського і турецького панування не була рівноправною з громадами міських юрисдикцій. Періодично дискримінація посилювалася. На острів євреїв не допускали або допускали тільки на певний час. Ця громада також мусила мати свою емблему, але розшукати її не вдалося.

Магдебурзька юрисдикція. Кам'янець-Подільський, як ряд інших міст України, став жертвою непривабливої епідемії задавнювання – за будь-яку ціну – дати виникнення міста, шляхом пересунення часу його проблематичного виникнення навіть на кілька сторіч назад. До фальшивого розуміння локально-патріотичного, а то й національного престижу домішуються користі від т. зв. ювілейних святкувань, приховані псевдонауковим серпанком. Кам'янець був і є об'єктом таких спекуляцій, хоча хронікальні й документальні свідчення недвозначно говорять про заснування міста-фортеці лише після звільнення Поділля від безпосередньої золотоординської залежності після битви над Синьою Водою⁵. Місто було засноване грамотою (українською актовою мовою) «князя Юрія Коріатовича, милістю Божою князя і господаря Подільської землі зі своїм братом князем Олександром» (титул в одному з варіантів тексту грамоти), яка гарантувала його громадянам право мати своїх війта, райців і суд⁶. Термін «магдебурзьке право» у цьому документі не використовується, але йшлося про забезпечення містові неповного магдебурзького права, підтверженого і поширеного 1432 р. вже із застосуванням визначення «*ius Teutonicum alias Magdeburgense*». Процедура надання герба міській громаді у XIV ст. не є званою⁷, міська емблема для вживання нею (насамперед – на міській печатці) у грамотах 1374 і 1432 рр. не згадується. З іншого ж боку, ясно, що з

³ Треба спростувати твердження, що «з 1671 року емблема зі св. Юрієм стала єдиним гербом міста», як вважає: Савчук Ю. Міська геральдика Поділля. – Вінниця, 1998. – С. 25.

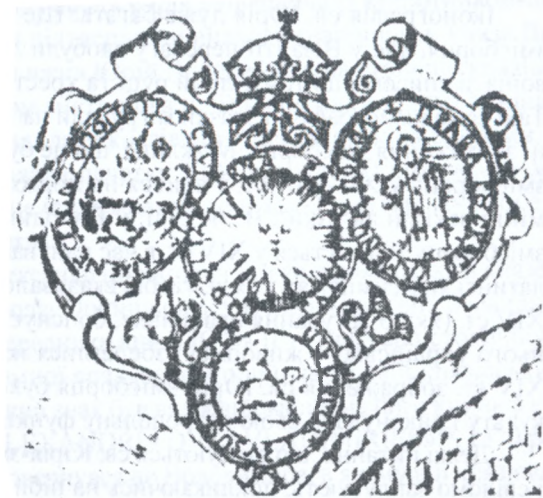
⁴ Konstytucje Sejmu ordynaryjnego sześćdziesiątego w Warszawie R. P. 1670... // Volumina legum. – Petersburg. 1860. – Т. 5. – С. 36.

⁵ Довкола початків Кам'яця-Подільського велася і ведеться тривала дискусія, підживлена спалахами місцевого патріотизму та намаганням захистити певні власні міркування. Про постановку проблеми див.: Дашкевич Я. Каменец – еще раз // Russia Mediaevalis. – München. 1984. – Bd. 5. 1. – С. 7-19.

⁶ Оригінал грамоти не зберігся. Варіанти тексту відомі в пізнішому польському перекладі. Див.: *Przeździecki A.* Podole. Wołyń, Ukraina. – Wilno, 1841. – Т. 1. – С. 140-144; *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К., 1885. – С. 206-209; *Грушевський М.* Матеріали до історії суспільно-політичних й економічних відносин Західної України. – Львів, 1906. – Ч. 1. – С. 2-3. Пор. також: *Сіциньський Ю.* Судова справа про міські ґрунти й топографічні зазначення в тій справі // *Його ж.* Нариси з історичної топографії міста Кам'яця-Подільського та його околиці. – Кам'янець на Поділлі, 1994. – С. 40-60 (публікація статті з 1930 р.).

⁷ Усупереч твердженням про те, що «очевидно, малюнок святого Юрія як міський герб Кам'яця-Подільського було затверджено під час надання місту магдебурзького права» (див.: *Панченко В.* Гербівник міст України. – К., Нью-Йорк, 1996. – С. 29). Або, що привілеями на магдебурзьке право міста (у XIV ст.) наділялись гербами (Там само. – С. 28).

організацією міського самоврядування 1374 р. в'їт повинен був мати міську печатку з емблемою. Відбитки такої печатки з XIV–XV ст. невідомі, але, мабуть, уже тоді на ній було зображення св. Юрія-змієборця, тобто емблеми, яку вживав один із перших сюзеренів – князь Олександр Коріатович. Первісно, тобто до 1491 р. (про цю дату див. далі), магдебурзька юрисдикція була чи не єдиною в місті та охоплювала громадян міста (тобто тих, хто мав міське право) незалежно від національності та віровизнання. Поступово в міській раді перевагу здобула польська і німецька католицька меншість, яка заініціювала дискримінацію некатоліків українців і вірменів. Це спричинило поділ міста спершу на дві (1491 р., грамота короля Казимира IV) – магдебурзьку і руську – юрисдикції, пізніше (1496 р., грамота короля Івана-Альбрехта) ще й на третю – вірменську. Початкова емблема – Св. Юрій-змієборець – залишилася за магдебурзькою юрисдикцією.



1

Поступово магдебурзька юрисдикція сформувала свій повний уряд (магістрат), що складався з ради, тобто бурмистра (чи бурмистрів) і райців; лави з в'їтом та лавниками, а також, окремо, колегії сорока мужів. Розгалужене самоврядування дало поштовх до виникнення печаток ряду типів з різномодифікованою емблемою – кінним св. Юрієм-змієборцем. Відомості про них подаються далі.

Хоча не підлягає сумніву, що польська магдебургія й після 1491–1496 рр. займала привілейоване становище в місті, що вона використовувала різні нагоди, щоб дискримінувати українців, вірменів, євреїв, що королі мусили своїми декретами наводити лад у місті, підкреслюючи рівноправність націй, що магдебургія врешті добилася ліквідації українського і вірменського самоврядування, все це не дає права не визнавати емблеми двох інших юрисдикцій повноцінними гербами.

Св. Георгій та його іконографія в Україні. Про св. Георгія, римського воїна з Каппадокії III – початку IV ст., та пов'язані з його іменем чуда – серед них також вбивство страшного змія, дракона, смока (до речі, в уяві людей середньовіччя – цілком реального, а не символічного, в дусі протиставлень «добро – зло», «християнство – язичництво»), за пізнішою теологічною інтерпретацією), про його мученицьку смерть існує велика наукова література. Св. Георгій (згідно з українською трансформацією імені – Юрій) – лицар і безстрашний воїн, був і є патроном не лише людей – носіїв його імені чи тих, чий батьки мали таке ім'я, але й просто лицарів, воїнів, володарів, а також міст, земель, держав. У слов'янському світі віра у св. Юрія пов'язана не тільки з воєнними, а й з цілком мирними справами⁸.

⁸ Толстой Н. И. Георгий // Славянские древности: Этнолингвистический словарь. – М., 1995. – Т. 1. – С. 496–498. Тут бібліографія основної літератури про народні вірування, пов'язані зі св. Юрієм.

Іконографія св. Юрія дуже багата. Ще в Каппадокії виникли кінні зображення змієборця, але у Візантії перевагу здобули два типологічні різновиди опанциреного воїна зі списом і щитом у лівій руці та хрестом у правій – в повний зріст та до пояса. Такі саме іконографічні зразки мігрували на Русь-Україну, де до них приєдналися кінні зображення змієборця. Можливо, що це були впливи із Заходу, бо кінний св. Юрій-змієборець у XII–XIII ст. з'явився на новгородських печатках, а Новгород мав тоді міцні західні зв'язки⁹. В Україні, у Володимирському князівстві, кінний св. Юрій-змієборець з'являється у XIV ст. в час панування князя Юрія II Тройденовича, що, при латинських симпатіях князя, також вказувало б на західну іконографічну традицію. З XIV ст. (якщо датування правильне, бо існує тенденція пристарювання пам'яток давнього українського живопису) збереглися ікони зі змієборцем¹⁰. Іншими словами, у XIV ст. зображення св. Юрія-змієборця було поширеним в Україні, стало об'єктом культу і виконувало свою патрональну функцію.

Деякі питання, що стосуються св. Юрія-змієборця, дослідники несвідомо, а деколи і свідомо заплутують, покликаючись на нібито складність¹¹ диференціювання кінного св. Юрія від кінного світського лицаря – дуже поширеного сюжету європейських печаток володарів вищого та нижчого рангів, починаючи від середини XI ст. (Лотарингія, Фландрія, Англія). У XII ст. – це вже Німеччина, Чехія, Польща. Намагання виводити св. Юрія-змієборця від кінного озброєного вершника безпідставні не лише через формальні іконографічні ознаки (лицар на коні в русі, в динаміці, під час погоні за ворогом (звідси назва відповідного герба, деколи ускладненого ще іншими атрибутами, «Погоня»), тоді як кінний св. Юрій, переважно – з німбом, статичний, вбиває змія), але й через середньовічну ментальність, яка чітко розрізняла світських і духовних, а тим більше святих осіб. До речі, шанування кінного св. Федора Тірина (Тирона), що також вбивав змія, в Україні не поширилося. Незважаючи на все це, намагання ставити в одній площині світського кінного лицаря і святого великомученика Георгія продовжуються як в українській, так і в російській¹² історіографії. Хоч кінний лицар під час погоні за ворогом не має відношення до генеалогії кінного св. Юрія-змієборця.

Генеалогія кам'янецького св. Юрія-змієборця. Як уже згадувалося, в Україні емблема зі св. Юрієм-змієборцем з'явилася під час панування князя Юрія II Тройденовича. Вона зафіксована на печатці, якою було скріплено листа володимирської магдабурзької громади 1324 р.¹³ На мою думку, немає жодних раціональних підстав пов'я-

⁹ Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – М., 1970. – Т. 1. – С. 208, 267, 311 (новгородський князь Всеволод Юрійович, князіння 1222–1225 рр., з перервою); Т. 2. – С. 240, 298 (новгородський князь Афанасій Данилович, намісник у 1316–1317 (?) рр.).

¹⁰ Сидор О. Ікони св. великомученика і чудотворця Георгія в колекції Національного музею у Львові (матеріали до іконографії) // Лавра. – Львів, 1999. – Ч. 5. – С. 37–41; Скоп Л. Ікона «Юрій Змієборець» зі Станіні // Там само. – С. 42–44.

¹¹ Панченко В. Гербівник... – С. 20; Мицько І. Культ святого Юрія (Георгія) в Україні та найдавніша історія львівського Святоюріївського монастиря // Його ж. Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. – Львів, 2000. – С. 22.

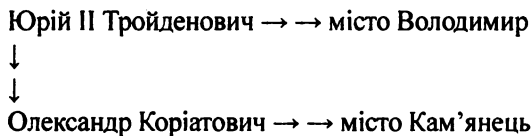
¹² Пор.: Хорошкевич А. Л. Символы русской государственности. – М., 1995. – С. 15–20. Автор критично ставить до матеріалу і диференціює світський і церковний типи зображень.

¹³ Про проблематику дослідження див.: Дашкевич Я. Володимир-волинська печатка 1324 р.: міська чи князівська // Знак. – Львів, 1997. – Ч. 13. – С. 8–9. Дискусія довкола статті: Гречило А. До питання про генезу герба міста Володимира-Волинського // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкалов

зувати це зображення з кінною печаткою короля Юрія I Львовича (з кіннотником-лицарем)¹⁴ чи шукати ще інші, реально не підтвержені аналогії (наприклад, князя Володимира Васильовича¹⁵). Емблема, яку вжив Юрій II, перейшла на столицю князівства – Володимир – і залишилася гербом міста надалі. Такі випадки відомі з інших місцевостей. У цьому разі яскраво проявилася князівсько-міська функція емблеми. З іншого боку, немає підстав перетворювати печатку 1324 р. на доказ князівсько-земельного функціонування емблеми, бо не існує жодних даних, які підтверджували б її роль як герба Володимирського князівства.

Згаданий вже подільський князь Олександр Коріатович був володимирським князем у 1366-1370 рр. як васал польського короля. Опинившись у Володимирі, він, очевидно, знав про емблему свого давнішого попередника князя Юрія II та про герб столичного міста. Для підкреслення власної легітимної спадковості прийняв як свій князівський знак зображення св. Юрія-зміборця. Такий знак був вигравійований на його князівській печатці з латинською легендою: «+ S' ALEXANDRI • DVS • VLADIMIRIES»¹⁶. 1370 року князь Любарт-Дмитро Гедимінович повернувся до Володимира, в якому він князував до 1366 р., а Олександр Коріатович перебрався на Поділля як співправитель свого брата Юрія. Вони разом видали грамоту про заснування міста Кам'янця 1374 р., оригінал якої втрачено разом із підвішеною (чи привішеними) до неї печаткою (печатками).

У 1374 р. Олександр став одноосібним володарем Поділля. Він і надалі використовував печатку з володимирською легендою (може, леліючи надію, що повернеться на попередній стіл), а історія повторилася: як колись у Володимирі князівська емблема відіграла роль князівсько-міської, так тепер св. Юрій-зміборець став емблемою подільської столиці, вже міста з обмеженим магдебурзьким правом. Генеалогію кам'янецького св. Юрія можна, отже, змалювати таким чином:



За цієї нагоди знову треба підкреслити відсутність будь-яких даних про те, що св. Юрій-зміборець став емблемою, знаком, гербом Подільського князівства (як і Володимирського). Терміни «КНЯЗЬТВО» і, відповідно, «печатка князтва» (що вживаються в українській грамоті князя Олександра 1375 р. – про неї далі) не повинні дезорієнтувати. Семантично слово «князтво» для того часу несе передусім навантаження сучасного українського слова «княжіння». Займав стіл новий князь – міг принести свою досюгочасну емблему, а міг зберегти (як ознаку легітимності) знак попередника. У XIV ст. це ще був не територіальний герб, а емблема князя¹⁷. Різні міркування на цю тему, не

ський і край: Матеріали ІХ наук. історико-красознавчої міжнар. конф. (20-23 січня 1998 р.). – Луцьк, 1998. – С. 100-101; *Мицько І.* Культ святого Юрія... – С. 22.

¹⁴ Як це робить, наприклад: *Ланченко В.* Гербівник... – С. 20.

¹⁵ *Мицько І.* Культ святого Юрія... – С. 22.

¹⁶ Тут і далі не polemізую в зв'язку з різними варіантами передачі легенд печаток – подаю власне прочитання.

¹⁷ Про інтерпретацію емблеми зі св. Юрієм-зміборцем як земельного герба див.: *Климкевич Р. О.* Герби і печаті Кам'янця // *Записки НТШ.* – Нью-Йорк: Париж: Сідней: Торонто, 1963. – Т. 177

підтверджені фактичним матеріалом, не мають наукової вартості. Зрештою, для XV ст. знаємо (з часів Грюнвальдської битви), що гербом Подільської землі був інший знак – променисте сонце на прапорі. Емблема, яка має власну, може, ще давнішу генеалогію.

Св. Юрій-зміборець Олександра Коріатовича. Свого часу були, зберігалися, описувалися, змальовувалися та публікувалися дві печатки князя Олександра, привішені до грамот 1375 р. Обидві ідентичні, лише в різному фізичному стані. Перша печатка – при грамоті українською актовою мовою для смотрицького монастиря домініканців¹⁸, що була в архіві монастиря, а у XIX ст. потрапила до приватних рук (спершу до графа А. Пжездзецького, потім до П. Житецького). Чи ця висла печатка з обляманого легендою, відтиснена у зеленому воскові, збереглася десь досі – невідомо. Печатку описували, подеколи публікуючи затерте зображення, О. Пшездзецький, І. Григорович, Н. Молчаловський¹⁹. У грамоті є титул: «ми князь Литовский, князь Олезанъдръ Корьятович, Божією милостью князь и господарь Подольской земли», а печатка названа «своіого князства».

Друга печатка – при грамоті німецькою мовою з дозволом для краківських купців на торгівлю з Поділлям²⁰ – збереглася у Краківському міському архіві. Її пізніше відрізали і вона потрапила до приватної колекції Смоневського. Чи грамота та, окремо, печатка збереглися до сьогодні – не ясно. Печатку в дуже доброму стані, відтиснену в червоному воскові²¹, відрисував К.-В. Келісінський і цей малюнок публікували граф А.-Т. Дзялінський, Ф.-А. Фоссберґ²² та ін. У грамоті є титул «Alexander von Gotes Genad Herczog zu Podolien». Легенда обох ідентичних печаток латинська (її наведено далі). Хоча легенда на грамоті для смотрицького монастиря була обляманого, збережені рештки свідчили про її латиномовність – зрештою, самі зображення на полі матриць тожожні²³. Розмір круглої печатки – 35 мм.

К.-В. Келісінський, рисунок якого републікую, побачив на печатці (рис. 2), можливо, більше деталей, ніж їх було насправді, але, так чи інакше, на ній зображено

(Збірник на пошану сімдесятиріччя народження Романа Смаль-Стоцького). – С. 260: *Савчук Ю.* Миська геральдика... – С. 22, 24; *Панченко В.* Гербівник... – С. 20.

¹⁸ Літографовані факсимільні публікації грамоти та печатки: *Przeździecki A.* Podole... (в кінці книжки, опис печатки – С. 121); Подолия. Историческое описание / Изд. П. Н. Батюшков. – СПб., 1891. – Між С. 10-11. Є низка публікацій грамоти з оригіналу, з них достовірніші: *Житецкий П. И.* Очерки звуковой истории малорусского наречия. – К., 1876. – С. 355; *Молчановский Н.* Очерк... – С. 220-221.

¹⁹ *Przeździecki A.* Podole... – С. 121; Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1846. – Т. 1. – С. 20; *Молчановский Н.* Очерк... – С. 215.

²⁰ Публікації: *Wolff J.* Kniazowie litewsko-ruscy od końca XIV w. – Warszawa, 1895. – S. 177; *Halecki O.* Dzieje Unii Jagiellońskiej. – Kraków, 1919. – Т. 1. – S. 92.

²¹ Тому відповідає твердження, що печатку князя Олександра Коріатовича відтискали лише в червоному воскові, бо це було, мовляв, «виключне право великих князів» (див.: *Савчук Ю.* Миська геральдика... – С. 22).

²² *[Działyński A. T., Hrabia z Kościelca].* Wiadomość o załączonych pieczęciach do Statutu Litewskiego // Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1563. – Poznań, 1841. – S. 2; *Vossberg F. A.* Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen. – Berlin, 1854. – Taf. 24. – № 5. – S. 44; *Piekosiński F.* (przy współudziale *Diehla E.*) Pieczęcie polskie wieków średnich // Sprawozdanie Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – Kraków, 1897-1900. – Т. 6. – Zesz. 3. – S. 320; пор. також: *Gumowski M.* Pieczęcie książąt litewskich // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1930. – Roczn. 7. – Zesz. 3-4. – S. 689.

²³ Безпідставним є, отже, твердження, що існувало дві печатки князя Олександра: одна з кириличною, а друга з латинською легендами (див.: *Савчук Ю.* Миська геральдика... – С. 24).

св. Юрія в німбі, що спокійно їде на коні, зверненому по-геральдичному вправо, і топче кінськими ногами змія; святий без списа; з лівого боку на полі матриці, на другому плані за конем – деревце. (До речі, семантика цього деревця не піддається задовільному поясненню).

Таку, отже, печатку з кінним св. Юрієм вживав князь Олександр, пануючи у Володимирі, а пізніше в Кам'янці. Але з усіх дев'яти братів Коріатовичів він використовував її лише сам-один як спадкоємець володимирського стола (бо св. Юрій не був його особистим патроном). Приписування цієї емблеми також князеві Федорові Коріатовичу²⁴, а навіть усім Коріатовичам²⁵, яке трапляється в літературі, безпідставне. Для таких тверджень немає ґрунту, бо герби деяких інших братів Коріатовичів відомі – зі св. Юрієм вони не мають нічого спільного.

Св. Юрій-змієборець як герб магдебурзької юрисдикції Кам'янця. Основою для дослідження питання є досить багата джерельна база – опубліковані (не завжди, правда, задовільно) та неопубліковані досі типи печаток магдебургії, на яких є зображення св. Юрія. Цю емблему в барельєфному виконанні використовували також як архітектурну деталь – наприклад, на таблиці, вмурованій на Руській брамі в Кам'янці²⁶. Порівняння усіх типів печаток магдебургії, які вживалися у XVI–XVIII ст., доводить, що їхня сфрагістична емблема зі св. Юрієм-змієборцем, маючи своїм джерелом зображення з печатки князя Олександра, все ж не була її сліпим наслідуванням. Основні відмінності зводяться до таких елементів:

Печатка Олександра:

- 1) вершник і кінь повернені по-геральдичному вправо;
- 2) вершник без списа, кінь топче змія;
- 3) деревце на задньому плані.

Печатки магдебургії:

- 1) вершник і кінь повернені по-геральдичному вправо або вліво;
- 2) вершник пробиває списом голову змія (або цілиться списом у голову), а кінь його топче;
- 3) деревця немає.

Таким чином, є підстави говорити про еволюцію первісної іконографічної схеми в Кам'янці. Поки що можна виділити вісім типів емблем (гербів) на печатках магдебургії. Цей перелік не вичерпує, мабуть, усіх варіантів, які існували в Кам'янці в минулому – можливі ще доповнення. Як ілюстративний матеріал публікую фотографії тих



2

²⁴ Як помилково вважають: *Войтович Л.* Удільні князівства Рюрикovicів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – С. 113; *Мицько І.* Історія Галицько-Волинської держави у генеалогічних сюжетах // *Його ж.* Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. – Львів, 2000. – С. 51.

²⁵ Так твердить: *Климкевич Р. О.* Герби і печаті... – С. 269.

²⁶ *Городецкий М. И.* Каменец-Подоляская крепость. общий вид, Польские ворота и Русские ворота // *Подолия. Историческое описание* / Изд. П. Н. Батюшков. – СПб., 1891. – С. 61.

відбитків печаток, що були розшукані в Центральному державному історичному архіві України у Львові, та скопійовані з оригінальних відбитків печаток рисунки емблем разом зі щитами та декорацією (але без легенд).

Репродукції печаток і гербів, виданих раніше В. Віттигом (неякісні рисунки, через поганий стан збереження сфрагістичного матеріалу) та М. Гумовським, не повторюю²⁷. Подаю коротку характеристику типів печаток та їхніх емблем за такою схемою: 1) емблема; 2) щит; 3) декорація; 4) легенда; 5) форма і розмір; 6) техніка відбитка; 7) уряд, що застосував печатку, і рік використання; 8) назва печатки в документі; 9) попередня публікація; 10) місце зберігання, номер ілюстрації в цій статті; 11) стан збереження.

Тип I

- 1) св. Юрій на коні, поверненому головою геральдично вправо, пробиває списом змія;
- 2) ренесансний;
- 3) немає;
- 4) SILLUM... CO... MENESEN * POD;
- 5) кругла, 33 мм;
- 6) паперово-воскова;
- 7) невідомий, 1503 р.;
- 8) невідома;
- 9) *Wittig W. Pieczęcie miast dawnej Polski.* – Kraków; Warszawa, 1905. – S. 103, № 1;
- 10) невідоме;
- 11) середній.

Тип II

- 1) св. Юрій на коні, поверненому вправо, вбиває списа в пашу змія;
- 2) ренесансний;
- 3) немає;
- 4) SIGILVM CIVITATIS CAMIENIECIENSIS IN TERRA PODOLIE;
- 5) кругла, 41 мм;
- 6) паперово-воскова;
- 7) раєцький уряд, 1541 та 1571 рр.;
- 8) невідома;
- 9) *Wittig W. Pieczęcie...* – S. 103, № 2 (1571 р.);
- 10) Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 132. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 2 зв. (1541 р.); (фото і рис. емблеми 3);
- 11) дуже добрий (1541 р.).

Тип III

- 1) св. Юрій на коні, поверненому вправо; інші деталі неясні;
- 2) немає;
- 3) немає;
- 4) літери S, C по боках;

²⁷ *Wittig W. Pieczęcie miast dawnej Polski.* – Kraków; Warszawa. 1905; *Gumowski M. Herby miast polskich.* – Warszawa. 1960.

- 5) кругла, 20 мм;
- 6) паперово-воскова (?);
- 7) невідомий, 1571 р.;
- 8) невідома;
- 9) *Wittug W. Pieczęcie...* – S. 104, № 3;
- 10) невідоме;
- 11) середній.

Тип IV

- 1) св. Юрій на коні, поверненому вліво, вбиває списа в голову змія;
- 2) прямокутний вгорі із загостренням внизу;
- 3) стилізоване листя;
- 4) літери С, С по боках;
- 5) кругла, 26 мм;
- 6) паперово-воскова;
- 7) війтівсько-лавничий уряд, 1662 та 1668 рр.;
- 8) невідома;
- 9) не було;
- 10) ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 319. – С. 1047 (1662 р.); Спр. 496. – С. 635 (1668 р.); (фото і рис. 4);
- 11) добрий (1662 р.), трохи гірший (1668 р.).

Тип V

- 1) св. Юрій на коні, поверненому вправо, вбиває списа в пашу змія;
- 2) прямокутний вгорі із загостренням внизу;
- 3) семизубцева корона над щитом, довкола щита – стилізоване листя;
- 4) +SIGIL • CONSVL : CIVIT : CAMENE... IN PODOLIA;
- 5) кругла, 35 мм;
- 6) паперово-воскова;
- 7) расцький уряд, 1670 р.;
- 8) невідома;
- 9) не було;
- 10) ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 185. – С. 90 (фото і рис. 5);
- 11) поганий.

Тип VI

- 1) св. Юрій на коні, поверненому вліво, вбиває списа в пашу змія;
- 2) овальний;
- 3) закритий лицарський шолом з чотирма вертикальними отворами; на ньому королівська корона; з боків щита – стилізоване листя;
- 4) літери S C обабіч щита; легенда;
- 5) овальна, 19x21 мм;
- 6) паперово-воскова;
- 7) расцький уряд, 1754 р.;
- 8) невідома;



- 9) не було;
 10) ЦДІАЛ. – Ф. 132. – Оп. 1. – Спр. 158. – Арк. 2 зв. (фото і рис. 6);
 11) добрий.

Тип VII

- 1) св. Юрій на коні, поверненому вліво, вбиває списа в пащу змія;
 2) без щита;
 3) немає;
 4) + SIGILLVM * CONSVLARE *... CAM... PODOLIE;
 5) кругла, 40 мм;
 6) паперово-воскова;
 7) магістрат (президент міста, бурмистри, райці), 1755 та 1766 рр.;
 8) невідома;
 9) *Wittug W. Pieczęcie...* – S. 104, № 4 (1766 р.);
 10) невідоме (1766 р.); ЦДІАЛ. – Ф. 132. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 1 (1755 р.);
 11) поганий (1755 р.), середній (1766 р.).

Тип VIII

- 1) св. Юрій на коні (про інші деталі невідомо);
 2) немає;
 3) немає;

- 4) SIGILLVM MGTIVS CIVITTIS SAE RAEMATTIS;
- 5) невідомо;
- 6) невідомо;
- 7) магістрат, дата не подана;
- 8) невідомо;
- 9) *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. – Kijów; Warszawa, 1915. – S. 21.

Основний висновок, який можна зробити з опису емблем, полягає в тому, що не існувало герба канонічного іконографічного типу зі св. Юрієм, який вбиває змія, не було також канонічного щита. Змієборець міг бути повернений вправо або вліво і тому неможливо робити якісь узагальнення, наприклад, що святий, повернений вліво, відповідав звичаям польської геральдики, а повернений вправо – українській традиції²⁸.

Герб магдебурзької юрисдикції міста Кам'янця на Поділлі зі зображенням св. Юрія-змієборця вживався від, мабуть, 1374 до 1796 рр.; як єдиний герб цілого міста він функціонував, можливо, у 1374-1491 та 1790-1796 рр., отже, лише протягом 115 років з 422 літ самоврядування, до захоплення міста Російською імперією.

Руська юрисдикція Кам'янця та її герб Св. Петро. Св. Петро з ключем у правій руці виразно зображений як емблема руської юрисдикції на згаданій на початку гравюрі К. Томашевича. Однак, розшифровуючи зображення, Ю. Сіцинський припустився свого часу помилки, умовно (історик вжив фразу «як здається») ідентифікуючи святого на печатці зі св. Миколою²⁹. Оригінального відбитка печатки руської юрисдикції дослідник явно не бачив. Кілька років раніше від Ю. Сіцинського видавці збірника «Подолія» вмістили титульну віньєтку, в якій зображення св. Петра замінили постаттю св. Миколи³⁰. Авторитет Ю. Сіцинського як дослідника минулого Поділля був заслужено високий, а пізніші автори (перелічувати їх немає потреби) перетворили припущення історика на доведений факт. Рисунок К. Томашевича не перевірили, а оригінальних відбитків печатки не було. Тому св. Микола перетворився в патрона руської юрисдикції, а його зображення – в її емблему. Гравюру К. Томашевича перевірено та віднайдено відбиток печатки. Це дає підставу впевнено стверджувати про зображення св. Петра в гербі руської юрисдикції. Ось опис печатки:

- 1) св. Петро в повний зріст у просторому довгому одязі, обличчя в анфас, оточене німбом, у правій руці – великий ключ;
- 2) без щита;
- 3) немає;
- 4) обабіч постаті букви Њ, Ї; у легенді: • ПЕЧАТ ПРАВА РУСКОГО МЪСТА КАМЕНЕЦК;
- 5) круга, 35 мм;
- 6) паперово-воскова;
- 7) війтівсько-раецький уряд руського права, 1577 р.;
- 8) немає;
- 9) не було;

²⁸ *Климкевич Р. О.* Герби і печаті... – С. 259.

²⁹ *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский. – К., 1895. – С. 40.

³⁰ Подолія... – С. 1.

- 10) ЦДІАЛ. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 1201. – Арк. 1; (фото і рис. 7);
 11) середній.

Важко пояснити, чому патроном руської юрисдикції Кам'яця було обрано св. Петра. Церкви Св. Петра в Кам'янці не існувало. Зображення цього святого в гербах українських міст початків нового часу майже не трапляється. Правда, в недалекому Брацлаві, перейменованому 1497 р. литовським великим князем Олександром на Місто св. Петра, мав бути такий герб³¹, але ця вістка польського історика Станіслава Сарницького, наскільки мені відомо, іншими джерелами не контролюється, а відповідну емблему (печатку) не знайдено. Та й назва «Місто св. Петра» довго не втрималася. Навряд чи такий короткотривалий герб Брацлава виник під впливом геральдики української громади Кам'яця.

Герб руської юрисдикції із зображенням св. Петра був дійсним у Кам'янці на Поділлі протягом 1491-1670 рр., тобто 180 років.

Вірменська юрисдикція Кам'яця та її герб Боже ягня. Особливість герба вірменської юрисдикції полягала в тому, що зображене на ньому Боже ягня вживалося як емблема в кожній вірменській колонії України, якщо вірменська громада користувалася судово-адміністративною автономією (отже, в Києві, Львові, Замості, Станіславові). Герб з Божим ягням у кожному з цих міст мав свою специфіку – не існувало єдиного канону для п'яти перелічених громад. У кожному місті емблема мала певні модифікації. В Україну цей вірменський національно-релігійний символ прийшов із вірменських колоній Криму³².

У попередніх працях, присвячених вірменській геральдиці та сфрагістиці в Україні, я мав уже змогу детальніше розглянути це питання. Не вважаючи потрібним повторюватися, подаю тільки основні відомості з цієї ділянки.

Кам'янецька вірменська емблема – це Боже ягня, що стоїть звернене фігурою геральдично ліворуч, з головою, поверненою назад вправо, з німбом довкола голови; фігуру ягняти перекиває вертикальний держак із хрестоподібним закінченням, застромлений у землю, з прапорцем і знаком хреста на ньому (це т. зв. лабарум); прапорець розгорнутий вправо та поділений горизонтально на три окремі частини³³.

Відомі два типи печатки. Перший тип, виготовлений, згідно з вирізаною на печатці датою, 999 року вірменської ери, тобто 1549-1550 р., з написом (транслітерованим з вірменської графіки): + SA Ę MHR HAYCԵ ԺԾՏԻԻԾԻ Ի ԼԷԹ. Тобто в перекладі (після доповнення скорочених слів): «Це печатка вірменського суду. Вірменський рік 999». Печатка кругла, 30 мм; місце зберігання – ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 897. – Арк. 1 (1657 р.); Оп. 2. – Спр. 184. – С. 1278 (1679 р.) (фото і рис. 8 (1657 р.)). Печатка вживалася на документах принаймні до 1679 р. – отже, і під час турецької влади в Кам'янці.

³¹ Sarnicius S. Descriptio veteris et novae Poloniae. – [Cracoviae]. 1585. – Sub voce Braclaw.

³² Докладніше про проблематику див.: Дашкевич Я. Емблематика та символіка вірменів України XIV–XVII століть // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 258-277.

³³ Див. описи печаток: Дашкевич Я. Р. Армянские общественные печати на Украине (XV–XVII вв.) // Ванбер Матенадарани / Вестник Матенадарана. – Ереван, 1973 (1974). – № 11. – Р. 238 (№ 2). 242; Езо же. Армянские частные печати на Украине (XIV–XVIII вв.) // Там же. – 1980. – № 13. – Р. 169-170. 175 (№ 2); Езо же. К средневековой сфрагистике армян Украины // Там же. – 1986. – № 15. – Р. 217-219.

У документах її називають «нашою урядовою печаткою». Як виглядали емблеми і печатки вірменської юрисдикції в 1496-1548 рр. – невідомо.

Другий тип печатки, як стверджено за відбитками на документах, використовувався у 1706-1707 рр., але відбитки ці настільки нечіткі, що докладніше про ймовірну модифікацію фігури Божого ягняти сказати неможливо. Печатка овальна. 27x29 мм; місце зберігання – Львівська наукова бібліотека ім. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. Оссолінських. – № II 1658. – С. 30 (1706 р.); С. 25 (1707 р.).

Герб вірменської юрисдикції з емблемою у вигляді Божого ягняти існував офіційно в Кам'янці від 1496 до 1790 рр., тобто 295 років.

Дослідження геральдичного матеріалу, пов'язаного з Кам'янцем-Подільським, доводить, що, розглядаючи його міські герби, треба мати на увазі не лише один магдебурзький, польський герб (св. Юрія-змієборця), але й два інші: український – зі св. Петром, та вірменський – з Божим ягням. Таке комплексне і водночас диференційоване вивчення трьох знаків не тільки кидає об'єктивніше світло на геральдику міста, але й допомагає рельєфніше зрозуміти суперечливу етноконфесійну ситуацію в місті та намагання двох дискримінованих середньовічно-новочасних націй зберегти і декларувати назовні свою самобутність.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Кам'янець-Подільський XVI–XVIII ст.: місто трьох гербів // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. – Львів, 2003. – С. 75-94.

АПОКРИФІЧНИЙ ДЕВІЗ ГЕРБА ЛЬВОВА 1936 Р.

1. Згідно з розпорядженням президента Польщі, виданим 24 листопада 1930 р., дирекція Міського архіву – за дорученням Львівського магістрату – обґрунтувала проект нового герба міста (малюнок виготовив художник Рудольф Менкицький). Проект було подано до Варшави і, після певних модифікацій, затверджено 1936 р. Важливим політичним елементом декорації нового герба (він мав замінити попередній, затверджений австрійською владою 1789 р.) – поряд зі зображенням ордена «*Virtuti Militari*» («За військову мужність») V класу, яким польська влада нагородила місто 1920 р. – став девіз «*semper fidelis*» («завжди вірний»), розміщений на двох червоно-синіх стрічках (тодішні кольори міста). Обидва елементи декорації мали символізувати відданість міста польській державній ідеї. В обґрунтуванні проекту нового герба декорування його таким девізом аргументували тим, що цей девіз місто, нібито, отримало ще у XVII ст., а у XVIII ст. вживало на своїй печатці¹.

2. Перевірка «історичного» обґрунтування девізу доводить, що було здійснено підробку аргументації. По-перше, твердження, що Львів отримав девіз «завжди вірного» міста від польського короля у XVII ст., не відповідає правді. У привілеї Яна-Казимира 1658 р. (зрештою, незабаром скасованому сеймом, пізніше сфальсифікованому, а остаточно затвердженому Михайлом Корибутом-Вишневецьким лише 1671 р.) говориться тільки про вірність (*fides*) львів'ян, незалежно від віровизнання (отже, католиків, вірменів і православних), а в затвердженні 1671 р. підкреслюється вірність (*fideltas*) Львова, але про надання містові будь-якого девізу чи звання в цих документах немає ні слова. У королівських грамотах слова *semper* («завжди») та *fidelis* («вірний»), а тим більше словосполучення *semper fidelis* взагалі відсутні. Тексти грамот відомі, вони не раз публікувалися. Польське привілейоване право не передбачало надання містам подібних девізів. Такі випадки стосовно міст Речі Посполитої у XVII ст. не зафіксовані.

По-друге, хибним є аргумент, що місто у наступному XVIII ст. користувалося званням «*Leopolis fidelis*» («вірний Львів»), яке, за твердженням згаданих істориків, мало бути рівноцінним девізові «*semper fidelis*». Для підтвердження такої тези у книжці К. Соханевича було опубліковано репродукцію печатки 1729 р. з написом: «*Leopolis fidelis*». Насправді цей напис у легенді печатки означає «присяжний Львова». Печатку такого типу вживали запряжені міські урядовці для засвідчення достовірності підписаних ними документів. Найдавніший відомий випадок уживання печатки з легендою «*Leopolis fidelis*» датується 1695 р. або дещо пізніше². Печатку застосував економічний писар (*notarius proventus*) королівської каси міста Львова Йосиф Чебрович на документі про борг у сумі 141 злотого, виявлений на Шумилівському млині у

¹ Див.: *Sochaniewicz K.* Herb miasta Lwowa. – Lwów, 1933. – С. 43. 61: також репринт: Варшава. 1989. До речі, відповідні місця тексту в книжці належать польським історикам Олександрові Чоловському і Луції Харевичовій, що підготували книжку Казимира Соханевича до друку після смерті автора – К. Соханевич таких тверджень не висловлював.

² Центральний державний історичний архів України. м. Львів. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 585. – Арк. 35.

Львові. Урядовці такого роду були зобов'язані, починаючи від 1616 р., складати присягу. З цього часу на своїх офіційних документах могли засвідчувати власний підпис згаданою печаткою. Вона стосувалася особи урядовця, а не міста в цілому.

3. Перевірка походження девізу на підставі дипломатичних і сфрагістичних джерел доводить, що О. Чоловський та Л. Харевичова опинилися в полоні псевдопатріотичної заідеологізованості й допустилися фальсифікації. Висока наукова кваліфікація згаданих істориків не допускає думки про неусвідомлення ними своїх дій. Характерно, що вони ні не процитували жодного документа XVII ст., в якому згадувався б девіз «semper fidelis», ні не вказали, на якому документі 1729 р. було знайдено печатку з написом «Leopolis fidelis», у такий спосіб намагаючись заплутати перевірку інтерпретації джерел та своїх висновків.

4. Насправді гасло (а не геральдичний девіз і не звання міста) «Leopolis semper fidelis» («Львів завжди вірний») виникло в атмосфері антиукраїнізму першої чверті XX ст., польської агресії 1918-1919 рр., спрямованої проти Західноукраїнської Народної Республіки. Гасло набуло тоді значного поширення (його помістили, наприклад, на фронтоні залізничного вокзалу у Львові). Сьогодні його використовують реваншистські кола «кресов'яків» у Польщі. Генеалогія гасла з мнимими його початками у середині XVII ст. є фіктивною. Відповідно до цього, «історичне» обґрунтування девізу також цілком апокрифічне.



Герб Львова, затверджений польською владою 1936 р.



Печатка економічного писаря м. Львова (1695 р.)

Публікується за виданням: Дашкевич Я. Р. Апокрифічний девіз герба Львова 1936 р. // Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27-29 березня 1997 р.): Матеріали. – Львів, 1997. – С. 24-25.

УКРАЇНЬСЬКА СИМВОЛІКА 1941 РОКУ

Нездійснені надії, пов'язані з відновленням Української держави з часу проголошення Акту 30 червня 1941 р. у Львові, коли вдалося закласти підвалини адміністративного ладу на землях, звільнених від російської комуністичної окупації, були брутально розтопані новим німецьким окупантом. Усе ж, червень-грудень 1941 р. приніс-таки офіційне та неофіційне відродження української національної й державної символіки, що заслуговує на наукове вивчення.

Під час підготовки археографічного збірника, присвяченого подіям 1941 р., на базі великого архівного матеріалу, тогочасної преси було зібрано чималий фактичний матеріал, який і покладено в основу цього повідомлення¹.

У зв'язку із символікою 1941 р. існує низка окремих тем, менш описового, а більш функціонального та термінологічного змісту (про тогочасні назви – апелятиви). Ось декілька таких тем, на яких варто, хоча б побіжно, зупинитися: 1) територія поширення; 2) вигляд та застосування герба; 3) національні/державні кольори (не лише на прапорах); 4) військова символіка; 5) організаційна символіка; 6) боротьба з українською символікою.

Територія поширення. Після проголошення Акту 30 червня, який мав діяти на всіх звільнених українських землях, фактично на значній частині України встановилося двовладдя, зокрема у прифронтівій військовій зоні, в якій вермахт досить прихильно ставився до встановлення української цивільної адміністрації, не перешкоджаючи запровадженню української символіки. Ускладнилося становище після 10 липня, коли Українське державне правління було практично зліквідоване німецькою владою та почалися арешти націоналістичних діячів ОУН самостійників-державників (т. зв. бандерівців). Зона німецької цивільної адміністрації була визначена для Східної Галичини 1 серпня (утворення дистрикту Галичини у складі Генерального губернаторства); для Волині, Полісся та Правобережжя – 20 серпня (Райхскомісаріат Україна). Символіка втратила своє державне значення, залишаючись національною. Реально влада Української держави, конкуруючи з німецькою окупаційною, охопила до кінця липня (на заході) та до середини серпня (на сході) Львівську, Дрогобицьку, Станіславівську, Тернопільську, Волинську, Рівненську, Житомирську, Кам'янець-Подільську, частково Київську і Вінницьку області. Похідні групи ОУН понесли національну символіку

¹ Праця недавно побачила світло денне під назвою: Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Зб. док. і матеріалів / Упоряд. О. Дзюбан: Під заг. ред. Я. Дашкевича і В. Кука. – Львів: К., 2001. – XLV, 557 с. (щоб спростити систему покликань, у статті подаються сторінки цього збірника, а також вказується характер використаних документів чи пресових повідомлень). До речі. О. Дзюбан одним з перших звернув увагу на українську сфрагістику цього періоду – з-під його пера вийшли повідомлення: Дзюбан О. Службові печатки Управи міста Львова початкового періоду німецької окупації (1941 р.) // Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27-29 березня 1997 р.): Матеріали. – Львів, 1997. – С. 26-27; Його ж. Печатки політичних, громадських, культурних та інших установ і організацій міста Львова початкового періоду німецької окупації (1941 р.) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2. – С. 194-198; Його ж. Печатки Львівського повіту 1941 р. // Знак. – Львів, 1998. – Ч. 16. – С. 4; та ін.

далі на схід, особливо у Дніпропетровську, Донецьку області (де вона здобувала напів-офіційний статус на печатках самоврядних установ) та поза межі Української РСР – на Крим, Кубань. Чим далі на схід, тим сильніше протидіяли цій символіці німецька цивільна адміністрація й гестапо.

Герб. Був прийнятий у варіанті, затвердженому Центральною радою, що й було записано, наприклад, в ухвалі II Великого збору ОУН самостійників-державників (Краків, квітень 1941 р.): «загальнонаціональний Тризуб Володимира Великого в формі, введений Центральною Радою» (с. 15 згаданого збірника). Вживалася повна назва «український національний герб (Тризуб)» або просто «Тризуб». Сфера застосування герба була широкою. Тризуб маніфестував індивідуальні та колективні національні почуття. Значки з Тризубом на лацканах чи на горішній частині верхнього одягу зліва використовувалися як ознака національної ідентифікації. Тризуб фігурував на т. зв. опасках (нарукавних пов'язках) українських військових формувань. Згідно з наказом начального команданта Української національної революційної армії лейтенанта І. Климівка («Є. Легенди»), виданим у Львові 1 липня 1941 р., «підстаршини, старшини і почоти (тобто підофіцери, офіцери й ад'ютанти. – Я. Д.) вберуть жовто-сині опаски з Тризубом» (с. 130).

Крім такого публічного використання Тризуба, український герб з'явився на вищих державних урядів і самоврядних установ (відповідні розпорядження з Дрогобича, Рівного – с. 315, 279), у читальнях. Обласний відділ пропаганди ОУН с.-д. у Дрогобичі закликав у липні «все українське громадянство, щоб кожна українська хата мала свій прапор і Тризуб (того не вимагаємо від поляків і жидів)» (с. 315). Деколи Тризуб був важливим елементом прапорів – організаційних (тобто ОУН с.-д.) та військових. Підпільна група ОУН с.-д. Рівненської області мала синьо-жовтий прапор – «на одній стороні тризуб, а на другій напис: “Воля Україні або смерть?”» Цей прапор у липні було передано першому куреневі ім. Холодного Яру Українського війська, що 7 липня брав участь у параді на Святі української державності у Рівному (с. 302). Тризуби під час святкувань розміщували на щитах (Свято визволення в Стрию 20 липня; с. 299).

Тризуб став головною емблемою державних, самоврядних, організаційних та інших печаток. Зокрема печатки держави та її уряду. Печатка з Тризубом (який, в основних рисах, відповідає гербові УНР), розташованим у центральному полі, мала легенду: УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА. Вона прикладена до листа Українського уряду (так надруковано на бланку – вгорі зліва документа) за підписом голови Українського державного правління Я. Стецька, відправленого 5 липня зі Львова до президента УНР А. Лівицького у Варшаві. Аналогічна печатка є на листі Українського уряду (на бланкові: UKRAINISCHE REGIERUNG) за підписом Я. Стецька до райхканцлера А. Гітлера з протестом проти включення Галичини до Генерального губернаторства. Лист датований 3 серпня і посланий з Берліна. (Репродукується печатка з цього листа: рис. 1). Друга печатка високого рангу має ідентичний герб на центральному полі та легенду: УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ПРАВЛІННЯ. Відтиск цієї печатки бачимо на багатьох документах, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України в Києві, ф. 3833 (пор. с. 147-149), а також у Політичному архіві Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини в Бонні, політичний відділ. З цього німецького архіву репродукується печатка на документі від 3 липня (німецькою мовою), в якому викладено Декларацію Українського державного

правління про відновлення незалежності Української держави, також за підписом Я. Стецька (сигнатура документа Е 292961; рис. 2)².

Тризуб на печатках дійшов досить далеко на схід. Так, зокрема, на документі, виданому 24 вересня у Дніпропетровську, є печатка з Тризубом на центральному полі, а в легенді напис: УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА * ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСНА УПРАВА (с. 351).

Припори та кольори. У Галичині під польським пануванням у 30-х рр. ХХ ст. склалося таке розташування кольорів: жовтий – згори, синій (блакитний) – знизу. Таке розміщення кольорів на прапорах, в основному, зберігалось в липні на території Східної Галичини. Похідна група ОУН с.-д., що прямувала від колишнього радянсько-німецького кордону під керівництвом Я. Старуха до Львова, по дорозі наказувала, що «всюди мають бути жовто-блакитні прапори» (лист Я. Старуха з 25 червня з села Ланів на Львівщині; с. 80). Жовто-блакитні стяги вивісили на львівській ратуші 30 червня (репортаж у газеті «Жовківські вісті» 6 липня 1941 р.). Повітовий провід ОУН с.-д. у Калуші постановив 3 липня «на всіх державних і комунальних будинках – як в місті, так і на селі, розвинути державні (жовто-блакитні) прапори» (с. 246).

Але вже в цей час спостерігається протилежне розташування кольорів на прапорах: синій – угорі, а жовтий – внизу. Тимчасова управа Жовківського району на Львівщині розпорядилася перед 6 липня «всім мешканцям міста Жовкви прибрати свої дома прапорами Укр[аїнської] держ[ави] (синьо-жовтими)» (с. 248). «Вже 3 липня в селах східної Підгаєччини висіли синьо-жовті прапори», – інформував дописувач з місця (с. 106). У Стрийському районі на Львівщині Українська народна міліція носила на руках синьо-жовті пов'язки (згідно з вказівкою Українського революційного проводу району з 18 липня; с. 275). На Рівненщині також поширилися синьо-жовті прапори – таким був, наприклад, уже згаданий організаційний, пізніше військовий прапор першого куреня ім. Холодного Яру Українського війська, який присвятили у Рівному 27 липня (с. 302).

Чим мотивувалося тоді те чи інше розташування кольорів (крім існуючої, по суті, народної семантики: жовті лани пшениці – море, або небо – пшениця) – невідомо, у кожному разі в липні 1941 р. якась організаційна диференціація ще не відчувалася. Всі перелічені досі регіони перебували під впливом ОУН с.-д., тобто бандерівців.

Організаційна диференціація проявилася пізніше. Однак уже у вересні 1941 р. німецька військова влада (командування тилового району Групи сухопутних військ «Південь», що охоплювала Житомирщину, Київщину, а від 15 вересня передислокувалася південніше, зі ставкою у Кривому Розі, звідки після 30 вересня було надіслано звіт VII відділу Групи) повідомляла вище командування про плутанину з кольорами. «Представники населення, – читаємо у звіті, – вказали на те, що наруканні пов'язки міліції з блакитно-жовтими кольорами не є українськими національними кольорами, а кольорами прибічників Бандери; національні кольори є жовто-блакитні. Шляхом демонстрації блакитно-жовтих кольорів створюється враження, нібито Німецькі збройні сили підтримують Бандеру. Досі вияснення було неможливим, тому ми утрималися від висловлення свого погляду. На громадських будівлях можна було побачити кольори, зазначені в кожному з обох розпоряджень, очевидно, населення само не знає, які з

² Багато прикладів використання Тризуба на печатках подається у вже згаданих публікаціях О. Дзюбана, які, щоправда, стосуються лише Львова та Львівщини.

них є правильними. Тому просимо розпорядження, з якими кольорами слід носити нарукавні пов'язки» (с. 409). Наскільки можна зрозуміти з контексту документа, «конфлікт кольорів» проявився в Житомирі. У документі не згадується, про які «обидва розпорядження» йшлося, але явно ці два розпорядження протирічили одне одному щодо розташування кольорів. Невідома і реакція німецького вищого командування.

Ясно, однак, що вже у вересні розташування кольорів перетворилося в політичну проблему.

З погляду термінології – прапори називали переважно національними. Рідше (там, де місцева українська влада та тутешнє населення уяснили собі, що 30 червня проголошено відновлення Української держави) їх звали державними. Є приклади такого найменування з Синяви, містечка на радянсько-німецькому кордоні («поруч себе українські і німецькі державні прапори» – репортаж з 16 липня; с. 271), Калуша (цитовано вище; с. 246), Жовкви (також уже цитовано; с. 248).

Прапори вивішували на державних і самоврядних установах – поряд із німецькими державними прапорами зі свастикою – як символ встановлення влади, німецької та української, тобто двовладдя. Для міст велику роль відігравало встановлення прапора на ратуші, що було однозначне з припиненням більшовицької окупації та початком нової влади. У Львові, до речі, на міській ратуші національний стяг замайорів 30 червня о год. 6.35 ранку за середньоєвропейським часом (як згадує боєць Українського легіону А. Феденишин, який був при цьому; с. 96). Дуже часто прапори можна було побачити також на приватних будинках – як своєрідне вітання та символ звільнення.

Готували прапори ще до приходу німецьких військ в українських патріотичних родин, наприклад, у Львові. (У будинку на вул. Піскової, 7, такий жовто-блакитний стяг пошила наша сусідка Марія Барияк, мати відомого лікаря, пізніше проф. Романа Барияка, – це вже з моїх спогадів). По селах, на сільрадах прапори з'являлися ще до приходу німецьких військ їх вивішували українські партизанські загони, підпільники чи просто патріотично налаштовані мешканці. Це деколи ставало причиною кривавих сутичок – коли поверталася комуністична влада, яка раніше втекла, або проходили частини Червоної армії, що відступали. У східній Підгасчині «при вивішенні прапорів були і жертви» (с. 106). У селі Кобиловолоки на Тернопільщині українські партизани ввісили національний прапор на Народному домі вже 24 червня. Більшовики, що повернулися, «здерли прапор» (зі спогаду, опублікованого в листопаді; с. 117). Національними прапорами зустрічали німецькі війська т. зв. Український військовий легіон, ними декорували тріумфальні брами для привітання армії. Прапори майоріли на автомашинах похідних груп, що рухалися на Львів (звіт учасника похідної групи з Краковця 26 червня; с. 83). Нарукавні пов'язки членів ОУН с.-д., які входили до похідних груп, також були в національних кольорах (с. 83). Як реферували представники німецької влади, у Львові 30 червня «на вулицях численні члени українських організацій з жовто-блакитними відзнаками, часто також зі зброєю» (з телеграми представника Міністерства закордонних справ при Верховному командуванні 17-ї армії Пфляйдера 1 липня зі Львова до Міністерства закордонних справ у Берліні; с. 98). А взагалі складалося уявлення, що тоді у Львові «всі українці з жовто-блакитними кокардами» (цитата з одного тогочасного репортажу, вміщеного в «Жовківських вістях» 6 липня 1941 р.). Це досить зрозуміло і вірогідно, бо масове виготовлення значків з Тризубом почалося дещо пізніше.

Ще напередодні вибуху війни 22 червня 1941 р. провід ОУН с.-д. у травні у своїх «Пропагандивних вказівках на передвоєнний час, на час війни й революції та на початкові дні державного будівництва» планував «повести в пресі, радіо пропагандивну акцію й одночасно з тим організувати віча й демонстрації за зворотом українських воєнних прапорів (козацьких і часів 1917-20 рр.) з музеїв польських, московських і чужинецьких. Злучити це з дипломатичними заходами за кордоном. День повороту прапорів назад на українську землю зробити днем великого національного свята. Застановити всяку працю, урядування і торгівлю. По містах і селах відбути великі маніфестації, дефіляди військ, богослуження, дзвони, сальви, ілюмінацію, ватри. Річницю повторяти щорічно» (с. 53). Як відомо, ці наміри не могли здійснитися тоді – а сьогодні повернення українських військових прапорів сучасна Українська держава не добивається...

Військова символіка. Панує неправильне переконання, що формування українських національних збройних сил у середині ХХ ст. почалося лише з виникненням Української повстанчої армії (такою була первісна назва) – і що це пов'язано з днем Св. Покрови. Це стереотип, бо насправді все відбувалося інакше.

Утворення української армії було проголошено зразу ж після Акту 30 червня – наказом з 1 липня її начального команданта І. Климів. Ці збройні сили мали назву Українська національна революційна армія. До неї почали вливатися партизанські загони, які виникли ще напередодні 22 червня та відразу ж після цього. Українські партизани, котрі діяли в тилу Червоної армії, носили жовто-блакитні стрічки. Так було на Бережанщині на початку липня (с. 103). Згідно з наказом І. Климів, було встановлено такі тимчасові відзнаки для УНРА: «жовніри (тобто рядові. – Я. Д.) [...] на лівім рукаві вище ліктя – синя опаска з жовтим написом “Українське військо”», «підстаршини, старшини і почоти, – як уже цитувалося, – вберуть жовто-сині опаски з тризубом» (с. 130). Прапор першого куреня ім. Холодного Яру Українського війська, сформованого на Рівненщині у липні, вже описаний.

Український військовий легіон (батальйон «Нахтігаль»), що входив до складу німецьких військ, почав носити жовто-блакитні стрічки на погонах («жовто-блакитні прапорці на нараменниках») тільки після здобуття Львова, тобто після 30 червня (репортаж у газеті «Жовківські вісті» 6 липня 1941 р.).

До створення Українського війська (УНРА) в 1941 р. практично не дійшло через заборону німецької влади. Партизани частково влилися до рядів Української народної міліції, що виникала повсюдно, часто спонтанно. Міліціонери носили нарукавні пов'язки. Так було у містечку Синяві, де «німці оглядаються на жовто-сині опаски наших міліціонерів, як на невидальщину» (зі звіту провідника пункту зв'язку з Ярослава до проводу ОУН с.-д. 28 червня; с. 90). Очевидно, для німців кольори були незвичні й незрозумілі. У Львові міліція ходила з опасками (репортаж у газеті «Жовківські вісті» 6 липня 1941 р.). Український революційний провід Стрийського району на Львівщині 18 липня видав вказівку, що «синьо-жовті опаски носить тільки міліція, а постороннім особам їх носити не вільно» (с. 275). Німецька влада незабаром обеззброїла міліцію та перетворила її в регулярну Українську поліцію з допоміжними функціями.

У цей час на Поліссі виникла Поліська січ отамана Тараса Боровця («Бульби»), яка в листопаді 1941 р. взяла назву Українська повстанча армія «Поліська січ». Символіка (відзнаки) того формування, як і відділів Української народної самооборони, що утво-

рилися після переходу ОУН с.-д. на нелегальне становище (після арештів провідників С. Бандери, Я. Стецька та ін.) ще вимагає докладного вивчення.

Організаційна символіка. Після розколу ОУН на бандерівське і мельниківське крила відбулися певні зміни в організаційній символіці. Мельниківці (за назвою ОУН – без будь-якого додатка) зберегли як відзнаку Тризуб з мечем замість середньої ланки Тризуба; організаційний прапор не було встановлено.

Бандерівці (ОУН самостійники-державники) прийняли ще до вибуху німецько-радянської війни складну організаційну відзнаку: чорний рівнораменний трикутник основою догори, на трикутнику – червоний хрестомеч, а на ньому – золотий Тризуб традиційної форми. Над основою трикутника – літера «О», праворуч (по-геральдичному) – «У», ліворуч – «Н». Трикутник розташований на золотому полі. Похідні групи привезли із собою цей знак із заходу.

На II Великому зборі ОУН с.-д. (Краків, квітень 1941 р.) було прийнято ухвалу: «ОУН уживає свого окремого організаційного прапору чорної й червоної краски. Уклад і обов'язуючі пропорції будуть ухвалені окремою комісією» (с. 15). Рішення цієї комісії розшукати не вдалося, але прапор увійшов у практику в Україні у липні 1941 р., правда, із зміненним порядком кольорів (червоно-чорний). У Рівному 27 липня на Святі державності було посвячено, між іншим, також «прапор організаційний (червоно-чорний)» (с. 302). Відомо, що у Львові в цей час масово виготовляли червоно-чорні прапори, які знайшли своє застосування вже в антинімецькому підпіллі.

Боротьба з українською символікою. Як уже зазначалося, вивішування національних прапорів, особливо по селах Східної Галичини, почалося ще в останні дні т. зв. радянської влади, тобто в останню декаду червня. Це доводило подекуди не тільки до нищення прапорів – якщо влада поверталася або проходили частини Червоної армії, що відступала, – але й до кривавих сутичок з партизанами та репресій щодо населення.

У період двовладдя (кінець червня – середина серпня) німецька окупаційна влада толерувала українську національну символіку (проте не як державну, бо державу Німеччина не визнала). У Галичині погоджувалися на неї до 1944 р. У межах Райхскомісаріату Україна чим далі на схід, тим толерантність зменшувалася, також через протидію комуністичного підпілля. Війська німецьких союзників (угорці, словаки) переважно толерували українську символіку. Відомий майже гумористичний факт, коли колишній офіцер УГА, тоді старшина Української народної міліції у Станиславові, носив шапку-мазепинку, густо обшиту жовто-блакитними стрічками, немов у французьких генералів. Угорські офіцери перші віддавали йому честь, вважаючи, що їм назустріч іде генерал український (з розповідей мого співкамерника Жураківського у в'язниці МДБ № 1 у Львові, т. зв. Лонцького, у лютому 1950 р.). Зате румуни нищили українську символіку на кожному кроці – як у Чернівецькій області, яку вони наново окупували, так і в тимчасово окупованих Заліщицькому і Снятинському повітах: «поставилися від самого початку вороже до української державності та почали переслідувати, а далі й нищити українське життя; нищили українські прапори» (за звітом представника Українського державного правління провідникові С. Бандері від 22 липня; с. 284).

Чужа символіка. У Галичині, на Волині стихійно поширилося усунування т. зв. радянської символіки із заміною її українською. Згідно з репортажем, із львівської ратуші (це події 30 червня) «стягають [...] червоні “декорації” – а на їх місці повівають жовто-

блакитні прапори» («Жовківські вісті» з 6 липня). 1 липня, відповідно до наказу начального команданта УНРА І. Климів, треба було «всі ворожі відзнаки і знаки знищити» – йшлося про відзнаки військові (с. 130). Головний відділ пропаганди ОУН с.-д. у Львові звернувся 8 липня до Краєвої команди Української народної міліції, щоб з допомогою міліціонерів усунути всі радянські герби, державні знаки з державних і публічних будинків протягом 24 годин, а на провінції – якнайшвидше, за кілька днів. Символи попередньої влади потрібно було усунути також з недержавних будинків, огорож, стін. Прапори, які зберігалися на торговельних базах (непошкоджені), мали передати за поквитуванням до Спілки українських митців (с. 252-253). По селах діяли радикально. Наприклад, у с. Мостиці Калуського повіту на Святі проголошення незалежності держави 6 липня, після академії, «спалено всі рештки большевизму в селі, як книжки, газети, прапори, “лозунги” і ін[ше]» (с. 264).

Здебільшого, на державних і самоврядних установах німецькі державні прапори зі свастикою висіли поряд з українськими (Львів – с. 96; Жовква – с. 248; Синява – с. 271; Рава-Руська – с. 280; Крехів – с. 279 та ін.). Таке розташування прапорів інтерпретувалося як прояв двобічного політичного і військового союзу, що виявилось повною ілюзією.

Польська національна меншина не могла публічно користуватися символікою розгромленої й ліквідованої німцями Речі Посполитої. У містечку Синяві, яке вже неодноразово згадувалося, польські мешканці утворили в червні міліцію, що носила білі нарукавні пов'язки (с. 271), доки українці не взяли владу у свої руки.

Щодо єврейського населення, то вже в липні, на вимогу німецької влади, з'явилися накази про відповідні пов'язки. Житомирська обласна управа 11 липня видала розпорядження, що «жидів зобов'язуємо негайно [...] нашити на правому рукаві білу опаску з синьою шестираменною зіркою» (с. 259). В обіжнику Радехівської повітової управи до сільських управ з 21 липня записано: «приказуємо Вам подбати, щоби жидівське населення носило на руці білу опаску зі синьою-шестикутною жидівською зіркою» (с. 282). А повітова управа в Кам'янці Струмиловій звітувала 29 липня, що «жиди носять опаски» (с. 312).

Українська символіка 1941 р. заслуговує подальшого дослідження, позаяк вивчення потребують усі явища, пов'язані з переломними моментами в історії України. Значення такого аналізу виходить за межі геральдики і прапорництва (в цій останній ділянці виділяється проблема розміщення національних кольорів, що стояла досить гостро). Спалах національних почуттів, придушуваних окупантами, віддзеркалився в масовому поширенні національних атрибутів. Помітний великий вклад націоналістичного руху в розповсюдження символіки (зокрема, на сході України) та намагання перетворити національні емблеми на державні.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Українська символіка 1941 року // Знак. – Львів, 2002. – Ч. 26. – С. 2-4.*

ВЕКСИЛОЛОГІЯ

СИНЬО-ЖОВТІ КОЛЬОРИ: ВИНИКНЕННЯ, ТРАДИЦІЇ, ЗАХИСТ

Серед закликів до перегляду різних статей Конституції України чимраз більшої сили (сили темної, бо руйнівної) набувають провокаційні вимоги скасувати сьогоднішню державну символіку – герб Тризуб і прапор з синьо-жовтими кольорами. Декому з комуністичних діячів перед очима стоїть білоруський варіант державного перевороту, під час якого було скасовано (і заборонено? – це питання не є ясне) національні й державні символи Білорусі з поверненням до взірців комуністичного часу.

Не підлягає сумніву, що національні й державні символи мають дуже конкретний ідеологічний зміст – і намагання скасувати і заборонити символіку української державності, зокрема синьо-жовтий прапор, дорівнює замахові на незалежність держави. У цьому контексті доречно пригадати історію одного з головних символів – державного прапора України.

Стяги придумали полководці, щоб таким чином відрізнити під час битви «своїх» від «чужих», а також позначити власне командне місце на полі бою. Оскільки полководцями в давнину часто бували самі володарі, то й вони також займалися, кажучи сучасним терміном, прапорництвом – визначенням кольорів прапорів та розташованих на них емблем. Був ще інший спосіб розрізнити «своїх» і «чужих». Йдеться про кольори і малюнки на щитах, очевидно, якщо противники мали щити подібних типів (бо, наприклад, круглі щити кочівників були цілком інакшими, ніж щити княжих військ). Відмінний одяг та військовий облаштунок противників відігравали подібну роль.

Для княжого періоду в історії України часів до монголо-татарської навали збереглося трохи іконографічного матеріалу, зокрема мініатюр у Кенігсберзькому літописі (копії зі стародавнього літопису, виготовлені XV ст.), в окремих житіях. Маємо також деякі писемні дані. Форма найдавніших прапорів – це трикутні клиноподібні полотнища, прикріплені до держака, переважно списа, безпосередньо чи до перекладини у верхній частині держака. Такі прапорці прикріплювали ширшим боком. У кінці XIII – на початку XIV ст. (вже після монголо-татар) з'явилися в Русі-Україні, під західним впливом, чотирикутні прапорці з клиноподібними закінченнями з вільного боку. Кольори давніх стягів та, можливо, зображення на них були різні. Вони визначали належність воїнів до війська того чи того князя. Задовільного декодування й атрибутування – тобто пояснення і визначення належності – стягів досі немає, але відомо, що переважав колір червоний, рідше вживалися білий, блакитний, жовтий. Червоний колір був поширений тому, що його яскравість добре маркувала на віддалі підпорядкованість кожного загону певному володареві. Робити «політичні» висновки з червоного кольору,

який використовувався в X–XIV ст., й переносити ці висновки на XX ст. (цим займалися ліві під час дискусії про українську символіку в 1989-1991 рр.) не тільки недоречно і примітивно, але й дуже неграмотно.

Виникнення синьо-жовтого прапора, сьогодні не лише національного (таким він став більш як півтора століття тому), але й державного, безпосередньо пов'язане з гербом Галицько-Волинської держави. Син та онуки Лева Даниловича, що княжив у 1264-1301 рр., вважаючи себе представниками роду Львовичів, прийняли у XIV ст. як герб держави та династії зображення лева, який стоїть на задніх лапах, видираючись на скелю. Лев, як свідчать іконографічні пам'ятки першої половини XIV ст., міг бути обернений праворуч або ліворуч. Сам князь Лев Данилович був консервативнішим і зберігав видозміну родового знака Рюриковичів, загальновідомого тепер під назвою «Тризуб». Канцеляристи XIV ст., описуючи печатку князя Лева, називали емблему на ній словом «Зуб». Найдавніші зображення геральдичного (гербового) лева збереглися на печатках князів з першої чверті XIV ст.

Про кольори герба повідомляють трохи пізніші історичні джерела – геральдичні посібники іспанського та бургундського походження кінця XIV–XV ст., а також польські описи початку XV ст. Ці останні – при описі прапорів тих земельних хоругв (військових загонів, назва яких пішла від прапора – стяга – хоругви), що брали участь у битві литовських і польських військ з німецькими хрестоносцями під Грюнвальдом 1410 р.

Якщо зібрати всі ці відомості воедино, то, застосовуючи ретроспекцію (бо описували герб і прапор Львівської землі, а не вже неіснуючої Галицько-Волинської держави, однак спадковість обох символів безсумнівна), отримаємо таке узагальнене кольорове зображення герба: золотий (жовтий, що в геральдиці однозначне) лев видирається на скелю срібну (сіру, чорну) на фоні синього неба; деколи позначали ще червоний язик.

Відповідно до цього, на синьому полотнищі прапора було відображено золотого (жовтого) лева. Не завжди ясно, чи лев на геральдичному щиті, чи без нього.

Після захоплення значної частини галицьких земель Угорщиною та Польщею (починаючи від 1349 р.) і герб, і прапор девальвували у своєму значенні. З державних символів вони перетворилися на провінційні, земельні. Такий їхній статус не змінився й від того, що на голову лева покладали корону, підкреслюючи тим самим традицію Галицько-Волинського королівства. Попри все, спадкоємність зображення та кольорів часів незалежної державності порушити не наважувалися. Щоправда, деколи польські геральдисти твердили, що лев є на червоному полі, але таке нововведення – якщо це не просто помилка – не здобуло послідовників.

Можна вважати, що на практиці до 1772 р., тобто до захоплення Галичини Австрією, герб та прапор Львівської землі відповідали взірцям часів Галицько-Волинської держави. Єдиною модифікацією, що прижилася, була – як уже згадувалося – королівська корона на голові лева.

Не піддається, поки що, задовільному поясненню справа – і час – переведення прапора з геральдичним зображенням лева на прапор з двома розміщеними горизонтально кольорами – синім і жовтим. Ми не знаємо, як виглядали військові стяги на списках загонів місцевого формування (загального ополчення) та місцевих гарнізонів. На таке питання наразі задовільної відповіді немає.

З іншого боку (це вже підтверджено документально) відомо, що Галицька гвардія у Відні, яка була при австрійському цісареві у 1781-1793 рр., мала прапорці з вирізом (з

протилежного від прикріпленого до піки боку), на яких кольори були розташовані таким чином: дві широкі горизонтальні смуги – темно-синя згори, жовта знизу, а між ними дві вузькі стрічки з протилежним розташуванням кольорів (синій – знизу, жовтий – згори). Форма гвардійців була витримана в синій гамі із золотими галунами. Цілком певно, такий прапорець був ремінісценцією з доавстрійського періоду (тобто з часів до 1772 рр.), бо він, у кожному разі, не відповідав кольорам, встановленим Австрією для прапора Королівства Галичини і Володимирії, як офіційно звався Галичина. Спершу це були блакитно-червоно-жовті, пізніше блакитно-червоні та червоно-блакитні барви. З іншого боку, прапор відповідав кольористиці герба цього ж королівства (три золоті корони на синьому полі). Так чи так, а синій і жовтий кольори прапора сприймалися в галицькому українському середовищі як власні, національні, бо інакше не дійшло б до тих подій, які відбулися під час революції 1848 р. в Галичині. За цієї нагоди необхідно згадати, що частина накладу першого номера часопису «Зоря Галицька», який побачив світ 15 травня 1848 р., друкувалася на блакитному папері золотими літерами. Прапор не виник як несподіваний *eus ex machina* (буквально: «Бог з машини»), тобто не пов'язаний з попереднім розвитком подій), а був послідовним і логічним кроком.

Національний характер цих кольорів – спадщини часів незалежності першої половини XIV ст. – був, отже, цілком ясний для членів Головної руської ради, органом якої стала «Зоря Галицька», у т. ч. і для редактора цього часопису Антона Павенцького. 25 червня 1848 р. синьо-жовтий прапор з'явився – вже як незаперечний національний символ – на вежі львівської ратуші.

Синій і жовтий кольори вживалися також у козацьких прапорах (зокрема, у Запорозькій Січі), але загальновійськового чи загальнодержавного значення, хоча б у Гетьманщині XVII–XVIII ст., вони не досягли.

1848 року синьо-жовтий стяг здобув санкцію українського громадянства Галичини як національний прапор. Він став також військовим знаменом галицьких стрільців у 1849-1850 рр. Прапор уже тоді поширився на Закарпаття й відіграв роль крайового для автономного Руського дистрикту на Закарпатті (1849-1866 рр.). Боротьба за збереження цього національного символу поряд з угорським велася за Карпатами й після скасування автономії (що вже у XX ст. московфільсько-мадяронське Закарпаття свідомо замовчувало, особливо тоді, коли – 1990 р. – у ряді місцевостей там вивішувалися угорський, а поряд триколірний російський прапор...).

Існує фальшивий стереотип, що синьо-жовтий прапор з'явився на Наддніпрянській Україні лише 1917 р. і був принесений туди галичанами. Насправді він прийшов на ці терени разом з революцією 1905-1907 рр. З цими кольорами ховали в Києві Василя Доманицького 1910-го, а Лесю Українку 1913 р. Ще до Першої світової війни синьо-жовті кольори розповсюдилися у Східній Україні. І саме там народилася романтична семантична легенда, що блакитний колір – це небо або море, а жовтий – лан стиглої пшениці. Якщо виходити із загальноприйнятих тепер пояснень символіки, то синій – справді небо, бо на його фоні лев – у гербі – видирався на скелю. А небо визначає височінь, піднесеність, плодючість і життєдайність (бо дощі йдуть з неба), а також шану, жовтий (золотий) колір – це хутро лева, що своєю барвою символізує сонце або світло, ясність взагалі. Чи саме таке значення мали два кольори у XIV ст. – встановити важко.

Сила і загальнонаціональне значення цього символу були настільки переконливі, що 1918-го, коли більшовицькі війська під командуванням колишнього жандармського полковника Муравйова топили Київ у крові, до червоного прапора Народного секретаріату військових справ з метою ошуканства прикріпили синьо-жовту стрічку...

Над львівською ратушею синьо-жовтий прапор з'явився знову через 70 років після 25 червня 1848 р. – 1 листопада 1918-го, коли його підняв там стрілець Паньківський як символ встановлення української влади в місті. У ніч з 29 на 30 червня 1941 р. цей прапор знову на ратуші напередодні проголошення незалежності Української держави.

Львів не був першим містом, яке вивісило синьо-жовтий стяг в Україні, що вкотре – 1990 р. – чекала на незалежність. 14 березня 1990 р. зробив це Стрий, а у Львові над ратушею замайорів український прапор 4 квітня (тоді в міській раді 81 депутат голосував «за», 4 було «проти» і ще 10 утрималося). На щоглі Верховної Ради в Києві прапор з'явився тільки через півтора року – 10 вересня 1991-го (як відомо, над ним залишилася п'ятикутна зірка). 15 вересня його у Києві вивісив Комітет державної безпеки. А голова Верховної Ради України Леонід Кравчук підписав постанову Президії «дозволити в протокольних заходах використовувати синьо-жовтий прапор» лише 18 вересня 1991 р. ...

Період 1989-1991 рр. був дуже цікавий з погляду боротьби за запровадження національних символів у відкрите громадське і державне життя. Не дуже світло повелися представники тої частини українського громадянства, що вважала себе лібералізуючими інтелектуалами, навіть з дисидентською метрикою. Перший голова Руху, наприклад, у жовтні 1989 р. в Монреалі стверджував, що Рух прийняв як символи Тризуб та синьо-жовтий прапор, а в січні 1990 р. в Києві говорив, що Рух не прийняв жодної символіки; власних же виборців у Львові (перед березневими виборами 1990 р.) запевняв, що він за Тризуб і прапор... Тепер, коли деякі сили в Україні намагаються накинути громадськості нову дискусію про державну символіку, невмирущий дрібноміщансько-інтелігентський опортунізм, безперечно, проявиться знову.

Бо, виявляється, якась китаянка Мао-Мао на підставі триграм «Книги перемін» пророкує Україні катастрофу, якщо депутати Верховної Ради не поміняють місцями кольори прапора (див.: «Киевские ведомости», 18 липня 1998 р.). Анонімний коментатор Мао-Мао (чомусь боявся зазначити своє прізвище в цьому ж номері газети) написав, що народна – чи створена для народу – інтерпретація кольорів прапора – це «сходження до примітиву».

Зрештою, не всім треба буде «сходити до примітиву». Міністерство оборони вже тепер дбає (мабуть, маючи на увазі білоруський або й російський – майбутній – варіанти), щоб військові Збройних Сил України присягали не на синьо-жовтому (державний же ж!) прапорі, а на червоному. Саме червоний (для камуфляжу названий «малиновим», хоча це таки відтінок червоного) прапор, щоправда, ще з Тризубом, отримала з рук заступника міністра оборони Біжана 17-та Криворізька танкова дивізія (див.: «День», 7 липня 1998 р.). «Перепрапоруння» України відбувається відверто, нахабно і з явним нехтуванням Конституції.

Синьо-жовтий прапор і Тризуб – це не єдині національні й, значною мірою, державні символи України та української нації. До таких символів варто віднести ще інститут президента, назву української грошової одиниці (гривня), а також українську мову та постать творця сучасного українства – Тараса Шевченка.

Для захисту інституту президента (ми можемо любити або не любити особу президента, але сам інститут президента є символом сучасної України) існує в нашій державі закон, але якось не дуже чути про те, що його застосовують, наприклад, для захисту від часом дуже брутальних і дуже невибагливих атак зліва. Гривню деякі високо затеоретизовані економісти, послідовники американської чиказької школи, мріють затоптати в багні гіперінфляції, щоб саму назву української валюти перетворити на посміховисько. Про дискриміноване становище української мови в державі української ж титульної нації можна писати цілі томи.

Ім'я Тараса Шевченка не внесене до Конституції, але розуміння значення його як символу України не підлягає сумніву. Недаремно він уже понад півтора століття є об'єктом нападів «чужих» і «своїх». Щоправда, самому Шевченкові це не зашкодило, як і не зашкодить перетворення цієї повнокровної геніальної постаті на міф та міфотворця. Найновіші часи принесли нову серію злобних нападів саме «своїх». Як тут не нагадати проникливі слова Д. Донцова про такого типу «критиків»: «духовий каліка, навіть коли зверне увагу на щось нормальне – знайде там, хоч і вифантазоване, але лише звихнене, ненормальне, хворе» (див. його есе «L'art pour l'art чи як стимул життя?»). Постмодерніст (чи справді – чи лише за позою) Андрухович солідаризується з німецькими та австрійськими, а насправді єврейськими туристами, поціновувачами Шевченка, які в численних пам'ятниках українському поетові в західноукраїнських землях бачать «пережитки радянського тоталітаризму» (див.: «День», 21 липня 1998 р.). Коментарі зайві. Характерно, що на ювілейному засіданні Українського геральдичного товариства, присвяченому піднесенню прапора у Львові 150 років раніше, засіданні, яке відбулося 22 червня 1998 р. в львівській ратуші, не було серед присутніх ні міського мера, ні когось із його команди. Ясно – вибори минули, і нічого гратися в патріотів.

Українську державну і національну символіку – у вузькому та широкому розумінні – зневажають як в Україні, так і за її межами. З політичного минулого держав та з дипломатичної історії світу відомо чимало прикладів, коли зневаження державних символів доводило до серйозних загострень і конфліктів. Можливо, я погано інформований, але якось не чути про дипломатичні демарші України в подібних ситуаціях. Як не чути і про такі заходи у зв'язку з тим, що недавно в Перемишлі ще раз (бо таких випадків там було вже багато) зневажили український герб на таблиці, вмурованій у стіну костюлу кармелітів, де зображено перевернений тризуб, який кинуте до ніг польського орла, зверненого хижим дзьобом на схід, до України.

Наш обов'язок оберігати і захищати державні й національні символи України. Це – справа честі української нації. Також тому, що надто довго ми були народом без честі.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р. Синьо-жовті кольори: виникнення, традиції, захист // Україна крізь віки: Навч. посіб. з історії України для серед. шк.: 36 ст. – К., 2000. – С. 36-42. Перша публікація: Шлях перемоги. – К.; Мюнхен; Нью-Йорк, 1998. – 14 жовтня. – Ч. 41. – С. 5.*

ПРАПОР БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ФАКТИ І ФІКЦІЇ

У кінці вересня – на початку жовтня 2008 р. засоби масової інформації України подали ще раз, як майже сенсаційну, вістку про те, що досі збереглося три гетьманські прапори XVII–XVIII ст.: Богдана Хмельницького, Івана Мазепи та Данила Апостола. Про це повідомив тоді голова Ради Фонду інтелектуальної співпраці «Україна – XXI століття» бізнесмен Богдан Губський. Прапор Богдана Хмельницького є у Військовому музеї у Стокгольмі¹.

Про не дуже ясну атрибуцію прапора гетьмана І. Мазепи (до серпня 2007 р. експонувався у Харківському історичному музеї) я мав уже змогу висловлюватися на сторінках «Знака»². Фото «прапора Богдана Хмельницького» неодноразово публікувалося в останні роки³ й існує небезпека, що відомості про нього ввійдуть на постійно до наукової літератури та громадської свідомості.

Отже, ось що ми знаємо про прапори гетьмана Б. Хмельницького, не забуваючи про те, що гетьманські та запорозькі прапори не були просто якимось декоративним елементом, а мали велике, часом вирішальне юридичне, військово-політичне та навіть фінансове значення. Юридичне, бо прапор гетьманський та січовий отримували майже виключно від чужого господаря і це був видимий знак підпорядкування Запорозької Січі або гетьмана тому володареві; військово-політичне, бо прапор і в час війни, і в час миру був на чолі війська як мілітарної й політичної сили, освячений Церквою, морально підтримував козаків – його втрата під час бою була ознакою поразки та навіть ганьби. Фінансове значення, бо його вручення було однозначне (хоча б спочатку) з виділенням плати за службу (жолду) козакам.

Окрім того, прапор від короля, імператора, царя, султана не лише свідчив про підпорядкування козаків і запорожців володареві, а й був ознакою високої оцінки козацтва як мілітарної сили.

Очевидно, існували ще власні українські прапори найвищого рангу, але про них і про їхню символіку ми нічого не знаємо.

Козаки у XVI ст. отримували прапори від тих володарів, які брали їх на службу. Є згадки про прапори від польського короля Стефана Баторія (1578 р.)⁴, від імператора

¹ Прапор гетьмана Мазепи // Кримська світлиця. – Сімферополь. 2008. – 3 жовтня. – № 40. – С. 9.

² Дашкевич Я. Прапори задунайських запорожців (XVII–XIX ст.) // Знак. – Львів. 2008. – Ч. 46. – С. 8.

³ Див., наприклад: *Сварник І.* «І покажем, що ми, браття, козацького роду...» Про булаву, хоругву та інші символи гетьманської влади / Розм. І. Фаріон // Високий Замок. – Львів, 2005. – 18 січня. – С. 7; *Старук О. В.* Прапор // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Запоріжжя, 2008. – С. 484; *Белов О., Шаповалов Г.* Український тризуб. Історія дослідження та історичний реконструкт. – К.: Запоріжжя, 2008. – С. 223; *Чухліб Т.* Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. – К., 2008. – С. 18; *Косів Р.* Українські хоругви. – К., 2009. – С. 60. а також у статтях відкривача «прапора» Ю. Савчука, перелічених у прим. 46.

⁴ Див.: *Стороженко А.* Свод данных о Яне Орышевским, запорожским гетманом времен Стефана Батория // Киевская старина. – К., 1897. – Т. 50. – С. 125-145; *Его же.* Ян Орышевский, запорожский гетман (? – 1577-1605). Биографический очерк // *Его же.* Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – С. 256-275.

Рудольфа II (1594 р.)⁵, від архикнязя Максиміліана (1587 р.) та ближче невідомого трансільванського князя⁶, обіцянку прапора від султана Амурата III (бл. 1582 р.)⁷.

Наскільки відомо, Б. Хмельницький отримував гетьманські прапори разів п'ять. Перший – від короля Владислава IV, другий йому вручили на Запорозькій Січі, третій – від короля Яна-Казимира, четвертий – від султана Могаммеда IV, п'ятий – від московського царя. Були й інші гіпотези, проте вони залишилися недоведеними.

Свого часу, ще у 1911 р., Іван Крип'якевич припускав, що під час переговорів козацького посольства з польським королем Владиславом IV (до делегації входили осаули Іван Барабаш, Ілля Караїмович, полковий осаул Максим Несторенко, чигиринський сотник Богдан Хмельницький) у квітні 1646 р. у Варшаві про підготовку війни з Туреччиною⁸ Б. Хмельницький нібито одержав голубий прапор з орлом, напівбілим, напівчервоним. Але тогочасні джерела не підтверджують здогаду, що прапор був вручений 1646 р. На нараді з королем взагалі жодних прапорів не вручали. Такий прапор захопили поляки під час битви під Берестечком у липні 1651 р.⁹, але чи він первісно призначався Б. Хмельницькому – сумнівно, бо прапор від короля він отримав у 1647 р.

На підставі реляції, яку в 1655 р. склав тодішній шведський посол, вигнаний раніше з Польщі, Самуїл Грондський¹⁰ зі слів Станіслава Любовецького, котрий супроводив



Богдан Хмельницький
(гравюра Гондіуса 2-ї пол. XVII ст.)

⁵ *Lassota von Steblau E. Tagebuch.* – Halle, 1886. Покликаюся на російський переклад: *Лясота из Стеблева Э. Дневник // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси / Пер. К. Мельник.* – К., 1890. – Вып. I (XVI ст.). – С. 148, 164, 175, 181.

⁶ Пор.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.; Львів, 1909 (репринт: К., 1997). – Т. 7 (Козацькі часи до року 1625). – С. 230. – (Історія української козаччини. – Т. 1).

⁷ *Raprocki B. Herby gycerstwa polskiego.* – Kraków, 1584. Цит. за: *Стороженко А. В.* Стефан Батюрий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – С. 279-283.

⁸ *Крип'якевич І.* Прапор Хмельницького // Неділя. – Львів, 1911. – Ч. 6. – С. 3. Про переговори 1646 р. див.: *Oświęcim S. Dyaryusz 1643-1651 / Wyd. W. Czerniak.* – Kraków, 1907. – S. 134. – (Scriptores rerum Polonicarum. – Т. 19).

⁹ *Kopia listu P. M. S. T. do k[rólew]ca j. M[ci] z obozu 11 iulii // Kodeks papierowy, pisany różnemi rękami w XVII wieku // Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка Національної академії наук України. Відділ рукописів.* – Ф. 5. – Оп. 1. – Од. зб. II 225. – Арк. 408 зв. Ряд джерел подає, що прапор передали у зв'язку з планами війни з Московією, а не з Туреччиною.

¹⁰ *Gronski de Grondi S. Historia belli Cosacco – Polonici authore... conscripta anno MDCLXXVI... – [Pestini, 1789].* – Pars I. – P. 39, 50. Цю вістку популяризував польський історик Людвик Кубаля: див.:

польського великого канцлера у 1647 р., можна стверджувати таке. У серпні 1647 р. канцлер Юрій Оссолінський відбув подорож в Україну для зустрічі з козаками, знову в зв'язку з планованою війною з Туреччиною. Канцлер тоді мав передати Б. Хмельницькому від імені короля прапор, булаву і титул гетьмана. Це був, можливо, червоний китайковий прапор з хрестом та з ініціалами Владислава IV, який потім потрапив до польських рук у битві під Берестечком¹¹. Деякі польські історики (наприклад, Януш Качмарчик) сумніваються в цьому, мовляв, у 1647 р. Б. Хмельницький був лише чигиринським сотником та не належав до козацької верхівки¹². Ця думка помилкова, бо у 1647 р. Б. Хмельницький був не тільки чигиринським сотником, але й ще в 1637 р. писарем Війська Запорозького (незабаром цей титул уже звучав «генеральний писар»), мав за собою турецький полон (його можна було вважати експертом з османського питання), експедицію до Франції¹³. У кожному разі, до верхівки козацької він належав, не даремно став учасником наради з королем у 1646 р. Б. Хмельницький офіційно підписувався у 1637-1638 рр. «Богдан Хмельницький, іменем цілого Війська його королівської милості Запорозького, як військовий писар при військовій печатці»¹⁴. Гетьманом у цей час, у 1647 р., був (Хмельницький не прийняв булави) Іван Барабаш і саме в його руках опинилися клейноди від короля.

Реальний прапор одержав Б. Хмельницький у 1648 р., коли приїхав на Запорозьку Січ (Микитинську), а потім повернувся з Криму та виграв битву на Жовтих Водах. Самійло Величко описує раду 19 (9) квітня 1648 р., очевидно з запізненням (бо прапор вручено в березні). Тоді відбулися розмови із запорожцями та «зараз от кошевого посланія до скарбниці войскової писарь січевой з несколькими курінними и иным значним товариством, взявши там [і] принесши в Раду клейноды войскови, тим прето посланим в скарбнице бывши, и клейноти взявши, вскоре принесли до Рады и вручили их зараз Хмельницкому. Клейноти зась имено были тии: корогов королевская, златописанная, барзо красная, бунчук тож велце модний з позлоцестою галкою и древцем, булава сребная позлоцестая [...], печать сребная войсковая и котли новии меднии великие з добошем»¹⁵. Про це вручення писав сам Б. Хмельницький (від імені Запорозького Війська) до великого коронного гетьмана Миколи Потоцького 13 (3) березня 1648 р.: «вся чернь дивилася на них, на свою старшину, і віддавши нам прапори (тут у множині. – Я. Д.) і бубни в Раді з нами ухвалили, що збережені дома, всі мають бути для нас»¹⁶.

Kubala L. Jerzy Ossoliński. – Wyd. 2-e, popraw. i uzupeł. – Warszawa, 1924. – S. 260, 443. – (Kubala L. Dzieła. Wyd. zbiorowe. – T. 1).

¹¹ Пор.: *Kubala L. Jerzy Ossoliński. – Lwów, 1895. – T. 2. – S. 366*, з неясним покликанням на джерело. Можливо, що автор переплутав подану ним вістку з відомостями про прапор від короля Яна-Казимира.

¹² *Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wyd. 2-e, uzup. – Wrocław: Warszawa: Kraków, 2007. – S. 38.*

¹³ Польський історик Збігнєв Вуйцик заперечує експедицію запорозьких козаків під Дюнкерк на тій підставі, що в тогочасних французьких джерелах йдеться про «польських козаків». Історик «забув», що запорозьких козаків на Заході вважали польськими, бо Січ була розташована на землях Польського королівства.

¹⁴ Присяга, данная козаками на Общей раде под Боровицею... 1637, декабря 24 // Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Ч. 3 (акт о козаках 1500-1648). – Т. 1. – С. 371.

¹⁵ *Величко С. Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками. – К., 1926. – С. 29. – (Пам'ятки українського письменства. – Т. 1 // Збірник Історико-філологічного відділу. – Вип. 42).*

¹⁶ Лист від імені Запорозького Війська до коронного великого гетьмана Миколи Потоцького з викладом причин переходу на Запоріжжя і виступу проти реєстрових полковників. Запорозжя 1648.

Конкретно невідомо, про який саме прапор йшлося, однак можемо припускати, що це був або червоний прапор 1647 р., або червоний прапор з королівським гербом, який у кінці вересня 1618 р., під час походу козаків на Москву, отримав від королеви-ча Владислава Петро Конашевич-Сагайдачний¹⁷ (від його смерті у 1622 р. минуло лише трохи більше як 25 років, а в цей проміжок часу про будь-який новий королівський прапор (крім отриманого 1647 р.) для запорозьких гетьманів немає відомостей, не кажучи про те, що це був період польсько-козацьких конфліктів).

Зрозуміло, чому Б. Хмельницький писав до польського великого коронного гетьмана про вручення прапора на Січі. У такий спосіб він хотів підкреслити, що став легальним повноправним господарем Запорозької Січі.

Після жовтоводської битви, повернувшись на Січ, Б. Хмельницький виставив «білий прапор із зображенням хреста» тоді, коли надійшли польські війська, значною мірою складені з реєстрових козаків¹⁸. Так було засвідчено про миролюбні наміри та готовність до переговорів, які й закінчилися переходом реєстрових на бік повсталих. Даремно деякі історики намагаються інтерпретувати цей прапор миру як гетьманський воєнний прапор¹⁹.

У кожному разі, коли 19 (9) лютого 1649 р. до гетьмана (вже після його перших перемог над поляками), до Переяслава, прибули польські комісари з членом комісії львівським підкоморієм Войцехом М'яковським, їх зустрів Б. Хмельницький з полковниками, осаулами, сотниками, «під знаком (тобто значком, штандартом. – Я. Д.), бунчуком і червоним прапором». Це був, очевидно, прапор, наданий йому в минулому році на Запорозькій Січі. Наступного дня, 20 (10) лютого комісари передали Б. Хмельницькому регалії від короля Яна-Казимира: «Несли перед нами булаву – пан Кожетовський, ловчий, а прапор – пан Кульчинський, київський скарбник», – писав В. М'яковський. Церемонію завершив голова комісії брацлавський воєвода Адам Кисіль, який передав Б. Хмельницькому гетьманську булаву з бірюзою, а новгородський хорунжий Микола Кисіль – червоний прапор з білим орлом і написом «Joannes Casimirus Rex Poloniae». На прапорі було ще два «руські» хрести²⁰. «Обидва (булаву і прапор Б. Хмельницький. – Я. Д.) прийняв не дуже охоче і подякував по-козацьки». В умові, складеній польськими комісарами 24 (14) лютого в Переяславі, записано, що «маючи для себе прислані від маєстату вашої королівської милості й Речі Посполитої і прапор, і булаву, пан гетьман і ціле Запорозьке Військо залишаються вірними підданими, що

березня 3 (13) // Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – С. 30.

¹⁷ Пор.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 376.; *Kaczmarszyk J. Bohdan Chmielnicki.* – S. 97.

¹⁸ [Бантыш-Каменский Д.]. История Малой России. – М., 1830. – Ч. 1. – С. 236.

¹⁹ Савчук Ю., Турек Є. Під яким прапором розпочав національно-визвольну боротьбу гетьман Б. Хмельницький? Гетьманський прапор у Стокгольмі // Український форум. – К., 1999. – 28 лютого. – Ч. 3-4. – С. 5.

²⁰ *Miaskowski W. Dyaryusz podróży do Pereaslavia i traktowania tamtejszego z Chmielnickim im panów komissarzów polskich // Michałowski J. Księga pamiętnicza z dawnego rękopisma.* – Kraków, 1864. – S. 369-384. – (Zabytki z dziejów oświaty i sztuk pięknych. – Т. 2); *Oświęcim S. Dyaryusz 1643-1651 / Wyd. W. Czermak.* – Kraków, 1907. – S. 354. – (Scriptores rerum Polonicarum. – Т. 19).

також заявляють своїм листом»²¹. Ці слова підтверджують, яке велике – юридичне і символічне – значення відіграло тоді вручення прапора і булави. Про ці регалії Б. Хмельницький згадував ще в листі, якого він відіслав до короля з-під Зборова 15 (5) серпня 1649 р.²²

Під час генерального штурму Збаража 13 липня козаки застромлювали свої прапори на валах²³. Тоді ж, 13 липня, поляки втратили прапор, а 5 серпня, під час вилазки, захопили 16 козацьких прапорів. 16 серпня за валами з'явилися значки Б. Хмельницького (хоча сам гетьман був під Зборовом), тобто два гусарські прапори – один білий, другий червоний, китайковий²⁴.

Під Зборовом, коли король вимагав, щоб Б. Хмельницький зрікся гетьманства, той 13 (3) серпня (або 15 (5) серпня) 1649 р. написав у відповідь, що негайно передасть булаву і прапор новому гетьманові, якщо ним буде призначено Семена Забузького²⁵.

У 1649 р. до Б. Хмельницького прибув турецький посол, який закликав гетьмана прийняти підданство султана та передав йому як дар Могаммеда IV бунчук, меч, прапор і булаву²⁶.

Очевидно, військовий прапор гетьмана не був єдиним у козацькому і запорозькому (низовому) війську цих часів. Існували прапори «нижчого» рангу для полків і сотень. Не даремно тогочасний литовський польовий гетьман Януш Радзивілл (Радвілл) 21 грудня 1649 р. на таємній нараді сенаторів, яка відбулася в рамках сейму у Варшаві, «кинув під ноги короля багато прапорів», захоплених поляками під час переможної для них битви під Лоєвом 31 липня 1649 р.²⁷ Литовський полковник Семен Павша у своїй реляції про битву під Гомелем 4 червня 1651 р. згадував про козацький полковий прапор – червоний з білим хрестом і білою обвідкою, та другий прапор – червоний, поряд з якими було три білі, два чорні й два жовто-димчасті («оболочисті»)²⁸. Про різноманітні прапори XVII ст. вже існує певна література.

Під час битви під Берестечком у червні-липні 1651 р., тоді коли козаки вже усвідомлювали очевидність своєї поразки, козацька старшина почала переговори з коро-

²¹ Угода з польськими комісарами. Переяслав 1649, лютого 14 (24) // Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – С. 103. (Там же подано попередні публікації).

²² Chmielnicki do króla pod Zborowem 13 sierpnia 1649 // *Michalowski J. Księga pamiętnicza...* – S. 432 (польський переклад); також: Письма Хмельницького к его милости королю... // Пам'ятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1848. – Т. 1, отд. 3. – С. 463-464 (латинський і російський тексти); Памятники... – Изд. 2-е с дополн. – К., 1898. – Т. 1, 2. – С. 363 (латинський текст, датується 15 серпня 1649 р.); Лист до Яна-Казимира про ставлення до короля. Під Зборовом 1649, серпня 5 (15) // Документи... – С. 123.

²³ Див.: *Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem // Ejsud. Szkice historyczne.* – Wyd. 5-е. – Lwów: Warszawa, 1923. – Ser. I i II. – S. 79. – (*Kubala L. Dzieła. Wyd. zbiorowe.* – Т. 2); *Грушевський М. Історія України-Руси.* – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 190.

²⁴ *Dyaryusz obszerny oblężenia Zbaraża // Michalowski J. Księga pamiętnicza...* – S. 449-463.

²⁵ Див. прим. 22.

²⁶ *Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще...* – М., 1847. – Кн. 3. – С. 146. Про турецький прапор у Б. Хмельницького див.: *Дашкевич Я. Хмельницькіана // Знак.* – Львів, 1996. – Ч. 11. – С. 4-5. Турецьку шаблю («меч») справді знайшли у гетьманському наметі під Берестечком, як також турецькі листи.

²⁷ Пор.: *Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki.* – S. 131.

²⁸ *Грушевський М. Історія України-Руси.* – К., 1996. – Т. 9. – Кн. 1 (1650-1654). – С. 225.

лем. Серед вимог короля – на початку липня – крім того, щоб видати Б. Хмельницького, було також: повернути польській стороні прапори, захоплені козаками у ході цієї війни, а також гетьманський прапор, який король віддасть тому, кому захоче. Старшина погодилася видати Б. Хмельницького та повернути прапори, але переговори зірвалися, бо король висунув ще інші вимоги, на які козацькі парламентарі не пристали²⁹.

Як зазначав французький мемуарист П. Шевальє: «Поляки знайшли в козацькому таборі... численні прапори, між іншим [тут була] корогва, яку король після його обрання прислав був гетьманові Хмельницькому на ознаку затвердження його гетьманства, а також корогва покійного короля Владислава, яку він надіслав був козакам тоді, коли хотів їх використати на задуманій ним війні проти московитів; ще один прапор, який козаки здобули у поляків 25 минулого червня»³⁰.

Яким був прапор Б. Хмельницького після поразки під Берестечком, коли до польських рук потрапив, крім згаданого вже голубого прапора Владислава IV, також червоний з орлом і двома хрестами від Яна-Казимира, сказати важко³¹. Тим більше, що ці «обидва прапори у козаків були найважливішими клейнодами і їх зберігали з великою обережністю. Тепер вони знов дісталися королеві з великим для нього вдоволенням», – писав сучасник битви³².

10 (20) лютого 1654 р. в Переяславі у рамках відомої ради, після якої Україна потрапила в підданство Москви, члени московського посольства боярин і тверський намісник, окольничий Василь Алферьев і думний дяк Ларіон Лопухін передали – під пильним оком голови посольства ближнього боярина Василя Бутурліна – булаву та царський прапор Б. Хмельницькому, а також фезезію, шапку і соболі. Під час передачі прапора В. Бутурлін тричі промовляв про його значення не стільки для гетьмана, як для царя: «Знамение се его царского величества да будет всем врагом нашим им победы знамение, страшное и ужасное во бранех»³³. У листі Б. Хмельницького до царя з 17 (27) лютого

²⁹ Про переговори і здобуті поляками прапори див.: *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження / Пер. франц. видання 1663 р. – К., 1993. – С. 156-158. Французький оригінал: *Chevalier P.* Histoire de la guerre de Cosaques contre la Pologne. – Paris, 1859. Пор.: Об одержанной польским королем Яном Казимиром над крымским ханом и козаками под городом Берестечко победе 1651 г., июня 30 / Перевод с тетради латинского письма... // Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским... – М., 1858. – Ч. 1 (1649-1687). – С. 26; *Z Skrzypny Twardowski S.* Wojna domowa z Kozaki i Tatory, Moskwą, potym Szwedami i Węgry. – Calissii, 1681. – Cz. 2. – S. 40-41; *Wojna z Kozaki i Tatory r. 1651. Relacje z obozu pod Beresteczkiem oraz listy od uczestników tejże wyprawy // Grabowski A.* Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski... – Kraków, 1840. – Т. 1. – S. 323.

³⁰ *Шевальє П.* Історія... – С. 163; *Z Skrzypny Twardowski S.* Wojna domowa... – Cz. 2. – S. 43; *Oświęcim S.* Dyaryusz... – S. 354 (говорить, що голубий прапор від Владислава IV був виданий ним 1646 р. в зв'язку з антитурецькими планами); *Kopia listu P. M. S. T. ...* – Арк. 408 зв. (подано дату 29 червня). Таку ж дату вказує: *Pastorius J.* Bellum Scythico-Cosacien seu de coniuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis Russicae contrann Regium Poloniae... – Dantisci, 1652. – P. 193.

³¹ Див. прим. 29, 30.

³² *Oświęcim S.* Dyaryusz... – S. 354.

³³ Бумаги посольства ближнего боярина Василя Васильевича Бутурлина, окольничего Ивана Васильевича Алферова и думного дьяка Лариона Дмитриевича Лопухина... 1653 октябрь – 1654 май // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т. 10 (дополнение к 3 тому). – Шп. 229-231.

казано, правда, про «знамена войсковые» у множині³⁴. Які це були прапори – ми не знаємо, проте ясно, що один з них – гетьманський червоний, який згадується у джерелі 1655 р. (див. далі). На прапорі були зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих Антонія, Феодосія та Варвари³⁵.

Менше як через півроку, а саме 1 липня (21 червня) 1654 р. в Богуславі з гетьманом зустрічався архиєпископ Булос аль-Галабі (Павло Алепський), араб-християнин. У своєму описі подорожі по Україні він розповів, що по дорозі до гетьмана, над річкою Рось, патріарха Макарія з його почтом зустрів козацький загін під прапором з чорного і жовтого шовку, зшитого смугами³⁶. Це був прапор загону (як виразно говорить в арабському джерелі), який помилково тепер подають історики як прапор Б. Хмельницького³⁷, навіть як такий, що був у гетьмана дома в Богуславі³⁸.

Після облоги Львова, коли козацькі війська вже відходили від міста, 8 листопада 1655 р. гетьман їхав Краківським передмістям майже під самими міськими валами. Позаду Б. Хмельницького несли новий червоний прапор (явно царський, бо під Львовом були й московські війська), а над самим гетьманом майоріли прапор з білої китайки з гапованим його гербом Абданк з хрестом та другий прапор – із зображенням архангела Михаїла, який пробиває списом наскрізь змія³⁹. Цей прапор інтерпретували як можливий прапор Києва⁴⁰, але, на нашу думку, він символізував уже тоді Східну Україну, шоправда, лише автономну в межах Московської імперії. Бо архангел Михаїл пізніше був на прапорі Івана Мазепи⁴¹, а ще пізніше, в період визвольних змагань 1914-1918 рр., став також символом Східної України. Цього ж 8 листопада 1655 р. за гетьманом налічили близько 34 прапорів, прапорів з гербами «майже всіх воєводств та далеких держав»⁴², однак без польського – з білим орлом у діадемі. Як сказано у джерелі, під «далекою державою», напевно, треба розуміти Московщину, а під воєводства-

³⁴ Копия с листа писанного к государю царю от Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского с посланники своими Самоилом Богдановым с товарищи. 1654, марта 13 // Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским... – М., 1858. – Ч. 1 (1649-1687). – С. 52. Також: Лист до Олексія Михайловича про відрядження в Москву посольства на чолі з Самійлом Богдановичем (Зарудним) і Павлом Тетерею... 1654, лютого (17) 27. Чигирин // Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – С. 320 (з переліком попередніх публікацій).

³⁵ Бумаги посольства... – Шп. 230.

³⁶ Voyage du patriarche Macaire d'Antioche / Ed. V. Radu // *Graffin R. Patrologia Orientalis*. – Paris. 1933. – Vol. 4, Part 4. – P. 514 (арабський текст і французький переклад). Російський переклад: Павел Алеппский. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Описано его сыном, архидиаконом... – М., 1897. – Вып. 2. – С. 32.

³⁷ Наприклад: Крип'якевич І. Запорозьке військо // Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – 4-те вид., змін. і доп. – Львів, 1992. – С. 252 (1-ше вид. – 1936); Його ж. Богдан Хмельницький. – 2-ге вид., випр. і доп. – Львів, 1990. – С. 232. – (Пам'ятки історичної думки України).

³⁸ Див.: Косів Р. Українські хоругви. – К., 2009. – С. 61.

³⁹ Dobieszowski S. Relacja z dyariusza 1655 // *Zubrycki D. Kronika miasta Lwowa*. – Lwów, 1844. – S. 345; [Кушевич С.]. Дневник облоги Львова Б. Хмельницьким 1655 р. // Матеріали до історії Галичини / Зібрав і впорядкував С. Томашівський. – Львів, 1913. – Т. 3 (Літописні пам'ятки з рр. 1648-1657). – С. 150. – (Жерела до історії України-Руси. – Т. 6).

⁴⁰ Пор.: Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – С. 232.

⁴¹ Див.: Дашкевич Я. Прапори задунайських запорожців... – С. 8.

⁴² Див. прим. 39.

ми – полки, бо про вручення Б. Хмельницькому прапорів молдавськими чи волоськими воєводами-господарями нічого не відомо.

У львівському вірменському соборі у XIX ст. була олійна картина з панорамою Львова 1655 р., на фоні котрої є козаки з довгими піднятими догори списами або копіями, до древка яких прикріплені невеликі прапори⁴³.

На смертній постелі Б. Хмельницький (він помер 27 липня 1657 р.) передав синові Юрієві «клеюди його царської величності – булаву, бунчук, прапор та інше»⁴⁴. З цієї хвилини починається новий етап історії вже колишнього прапора Б. Хмельницького та взагалі гетьманських прапорів.

Мабуть, це ще не всі згадки про прапори Б. Хмельницького – у джерелах можуть бути ще інші, але для повноти того, що ми знаємо, варто згадати й про декорацію герба гетьмана: з одного боку щита – з християнськими символами на прапорі, з іншого боку – з мусульманським півмісяцем. Санджак (османський прапор високого рангу) Б. Хмельницький отримав у 1649 р. Мусульманський півмісяць на прапорі поряд із гербом мав символізувати дружні стосунки з турками та кримськими татарами⁴⁵.

Якщо підводити попередні підсумки, то прапорами Б. Хмельницького треба вважати:

1) червоний китайковий прапор з хрестом та з ініціалами польського короля Владислава IV 1647 р., що на деякий час опинився в руках гетьмана І. Барабаша;

2) яскраво-червоний золотописний королівський прапор, який вручили йому на Запорозькій Січі 1648 р., – можливо, прапор 1647 р. або колишній прапор гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, який той отримав від королеви Владислава (майбутнього польського короля Владислава IV) 1622 р.;

3) червоний прапор з білим орлом і двома «руськими» хрестами та написом «Joannes Casimirus Rex Poloniae» від польського короля 1649 р.;

4) прапор від турецького султана Могаммеда IV 1649 р.;

5) червоний прапор від московського царя Олексія Михайловича з зображеннями Ісуса Христа, Богородиці, святих Антонія, Феодосія та Варвари 1654 р.

Неясним є призначення голубого прапора з орлом, напівбілим, напівчервоним, який датується 1646 р.

Гетьманськими не були:

1) білий прапор з хрестом 1648 р.;

2) шовковий прапор з чорними і жовтими смугами 1654 р.

Перевага червоного кольору пояснюється тим, що він був (та й є досі) символом войовничості й агресивності.

Сумно, але жоден прапор Б. Хмельницького до нашого часу не дійшов.

На тлі такого великого екскурсу з прапорництва Б. Хмельницького повернемося до стокгольмського т. зв. прапора гетьмана. Неправильна інтерпретація згадок про білий прапор з хрестом 1648 р. та прапор з чорними і жовтими смугами 1654 р. – не єдина

⁴³ *Левіцький О.* Историческая картина времен Б. Хмельницкого // Киевская старина. – К., 1897. – Т. 56. – № 2. – С. 40 (отд. документи). Повідомлення на підставі рисунка з картини, виготовленого Д. Зубрицьким.

⁴⁴ Пор.: *Ригельман А.* Летописное повествование... – С. 217.

⁴⁵ Див.: *Дашкевич Я.* Хмельницькіана... – С. 4-5.

помилка істориків та вексилологів. Набагато глибше у кола науковців та широкої громадськості увійшло переконання, що у Державній трофейній колекції Військового музею у Стокгольмі (Швеція) було віднайдено автентичний прапор гетьмана Б. Хмельницького, а це сенсаційне відкриття зробив київський історик Юрій Савчук у 1995 чи 1996 р. Він оголосив про свою знахідку в 1998 р., тиражуючи з цього часу це відкриття багато разів, підключаючи до цього охоронця Державної трофейної колекції Єву Турек⁴⁶. Хоча вже перший погляд на цей маленький кусник льняного полотна, ще й зшитого з двох кусків, переконливо доводить, що перед нами не прапор. Бо ні гетьман, ні Військо Запорозьке не були настільки злиденними, щоб ходити під таким «прапором».

Про що говорять об'єктивні факти? Музейний експонат, про який йдеться, потрапив до Швеції, мабуть, у 1655 р. під час польсько-шведської війни разом з іншими трофеями, захопленими шведами у Варшаві. Можливо, що це був первісно польський трофей, здобутий у битві під Берестечком 1651 р. Поряд з іншими шведськими трофеями, це біле полотенце, без сумніву пов'язане з особою гетьмана Б. Хмельницького, спершу було вивішене в одній із стокгольмських церков, а пізніше, під кінець XVII ст., передане до Державної трофейної колекції (за її сучасною назвою), в складі якої зберігається й сьогодні під номером ST 22:212 Військового музею у Стокгольмі. У каталогах збірки експонат вперше згадується у 1981 р.

У XVII–XVIII ст. полотенце двічі змальовується в альбомах акварелей – Олафа Гофмана «Східноєвропейські трофеї невідомого походження» з кінця XVII – початку XVIII ст. та в анонімному альбомі з XVIII ст. На початку XX ст. на ці малюнки натрапив російський дослідник П. Белавенець⁴⁷. Він перемалював їх, вважаючи зображеннями двох різних експонатів, і дав неправильну атрибуцію. У другій половині 1990-х рр. на це полотенце звернув увагу Ю. Савчук. Воно було у фондах колекції, а тепер є в експозиції Військового музею в Стокгольмі, побувало також на виставці в Києві⁴⁸.

⁴⁶ Див., наприклад: *Савчук Ю., Турек Є.* Під яким прапором розпочав національно-визвольну боротьбу гетьман Б. Хмельницький? Гетьманський прапор у Стокгольмі // Політика і культура. – К., 2000. – № 21. С. 31-33; *Іх же.* Прапор Б. Хмельницького з Державної трофейної колекції Військового музею у Стокгольмі // Українська козацька держава: витоки і шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 312-324; *Савчук Ю.* Особисті речі Б. Хмельницького у колекціях музеїв Європи // Україна в Центрально-Східній Європі: 36. наук. праць. – К., 2000. – С. 293-313; *Його ж.* Прапор Богдана Хмельницького у Стокгольмі // Народна армія. – К., 2001. – 12 квітня. – С. 7; *Его же.* Первое знамя свободы / Беседовал В. Бабкин // Столичные новости. – К., 2001. – 29 мая – 4 июня. – № 20 (168); *Його ж.* Виставка «Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького» // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.: Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 513-515; *Його ж.* Де шукати гетьманських клейнодів? / Розмовл. Н. Боднар // Експрес. – Львів, 2004. – 4-11 листопада. – С. 4; *Його ж.* Клейноди Війська запорозького // Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва / Автор-упоряд. В. Недяк. – К., 2004. – С. 526-551; *Його ж.* Клейноди Війська Запорозького // Експрес. – Львів, 2006. – 16-17 грудня. – С. 21; і т. д. Репродукції «прапора» див. прим. 3.

⁴⁷ *Белавенець П.* Краткая записка о старорусских знаменах. – СПб., 1911. Відомості про це видання подано за: *Турек Є., Савчук Ю.* Нові відомості про бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998.

⁴⁸ *Гор І.* До Києва повернулися [!] прапор і шабля Богдана Хмельницького // Поступ. – Львів, 2002. – 6 березня. – С. 1; Україна–Швеція на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.): Каталог Міжнародної виставки / Уклад. та наук. ред. Ю. Савчук. – К., 2008. Пор. також: *In hoc signo vincens. A Presen-*

Як виглядає експонат? (Опис подано, в основному, за публікаціями Ю. Савчука та фоторепродукціями). Розмір т. зв. прапора – 104 см ширини та 123 см довжини, без врахування нижньої частини, відірваної або зотлілої. «Прапор» – це прямокутник (у первісному стані, тепер дефектний), зорієнтований вертикально. Виготовлений з двох кусків білого (при виготовленні) льняного полотна, нині вже пожовклого (верхній кусок розміром 66×64 см, нижній – клиновидний), нашитого на вовняну тканину раніше червоно-оранжевого, а тепер темно-коричневого кольору. Ця тканина, що утворює лиштву довкола білого полотна, також пошкоджена знизу. Ширина лиштви – 19 см. Угорі різноколірне древко.



*«Прапор» гетьмана Богдана Хмельницького
(Військовий музей у Стокгольмі)*

На нижньому куску полотна зображень немає. На верхньому – зображення та ініціали намальовані примітивно олійною фарбою, частково підправлені такою ж фарбою там, де вони вилиняли (певно, від дощу або сонця). У червоному колі – чотирираменний хрест, т. зв. козацький, тобто з потовщеннями на кінці рамен. Контури хреста червоні. Під хрестом – півмісяць, обернений ріжками догори. Хрест оточений шестипроменевими зірками – їх вісім; по одній такій же зірці розташовано під лівим та правим раменами хреста (отже, всіх зірок десять). Хрест і вісім зірок були первісно золотого кольору, півмісяць – срібного. Дві зірки під раменами хреста червоні. Золотий колір вилиняв, його підправляли. Тепер хрест і півмісяць практично чорні; контури восьми зірок обведені чорною фарбою.

У кутах верхнього полотна – літери Б. Х. Г. (вгорі) В. З. (внизу), які легко розшифрувати: Богдан Хмельницький Гетьман Війська Запорозького. Літери підправлені, з чорними обвідками. В середині кола під червоними зірками – літери Е. К. (погеральдичному справа) та МЛЮ (зліва) – дві останні літери прочитуються важко. Це розшифровується як «Его Королівської МиЛЮсти». Букви у колі вилиняли, їх не підмальовували.

Те, що літери в колі не підправляли, можна розглядати як хронологічну ознаку. Полотняний квадрат розфарбовували тоді, коли Б. Хмельницький вважав себе підпорядкованим королеві, ймовірно Янові-Казимирові, обраному 22 листопада 1648 р. Фарби вилиняли, їх підправляли частково вже тоді, коли Б. Хмельницький став практично незалежним від короля – тому й літери в колі не оновили.

Неодноразові твердження Ю. Савчука типу, що ось є «доведений факт про належність прапора українському гетьману»⁴⁹, підсилені настирливою пропагандою «відкриття», не минули для української історіографії та вексилології даремно. Тим більше, якщо ще за такої нагоди вживати емоційні псевдопатріотичні фрази, що ця пам'ятка є «символ нашої нації»⁵⁰, «символ його (народу. – Я. Д.) державності, політичної зрілості»⁵¹, а також «нескореності та волелюбності»⁵², врешті свідчить про «розвиток державної ідеї, зафіксований у прапорових відзнаках українських гетьманів»⁵³ і, на додаток, має «козацький стиль»⁵⁴.

Під впливом такої фразеології, не аналізуючи, по суті, характер стокгольмського експоната, опинилися в наш час також серйозні дослідники. А закиди Ю. Савчука на адресу таких істориків, як Д. Яворницький, І. Крип'якевич, дуже наївні. Автора «відкриття» дуже дратує, що вони, згідно з джерелами, писали про червоний – а не білий – прапор гетьмана, а також про те, що прапори від чужих володарів – це ознака васалітету...⁵⁵

Були спроби пояснити символіку на полотенці. Її вважають, виходячи з генетичних міркувань, реліктом поєднання хреста і якоря, додаючи до цього ще особливе ідеологічне навантаження⁵⁶. Однак безсумнівно, що в середині XVII ст. хрест над півмісяцем означав у народному трактуванні перемогу християнства над ісламом.

Ось короткий перелік фактів, які доводять, що стокгольмське полотенце не було прапором Б. Хмельницького.

1) Конфігурація полотенця. Гетьманські та взагалі військові козацькі прапори мали горизонтальну конфігурацію: прямокутник, видовжений горизонтально, прямокутник або стилізований прямокутник з вирізом на кінці полотнища, протилежному древку. Це ми бачимо, зрештою, на збереженій іконографії. Наприклад, на зображенні чину освячення військового прапора в «Служебнику» Лазара Барановича 1665 р.⁵⁷, на рисунку Олександра Рігельмана «Запорозька Січ. Вибори отамана кошового» з першої половини XVIII ст.⁵⁸ Натомість стокгольмський експонат має вертикальну конфігурацію, таку, як церковні хоругви до нинішнього дня.

2) Матеріал. Козацькі прапори у XVII ст., а також прапори, надані гетьманам Запорозької Січі чужоземними володарями, виготовляли з шовку різних сортів, переважно з густого міцного шовку. Для такої тканини були всілякі терміни, наприклад, адамашк.

⁴⁹ Савчук Ю., Турек Є. Під яким прапором... – С. 5.

⁵⁰ Савчук Ю. Де шукати гетьманські клейноди?... – С. 12.

⁵¹ Савчук Ю. Клейноди Війська запорозького... – С. 21.

⁵² Савчук Ю. Прапор Богдана Хмельницького у Стокгольмі... – С. 7.

⁵³ Савчук Ю. «Щодо найближчої перспективи досліджень...» // Український форум. – К., 1999. – 28 лютого. – С. 5.

⁵⁴ Савчук Ю. Прапор Богдана Хмельницького у Стокгольмі... – С. 7.

⁵⁵ Савчук Ю., Турек Є. Під яким прапором... – С. 5.

⁵⁶ Белов О., Шаповалов Г. Український тризуб... – С. 222-223.

⁵⁷ Косів Р. Українські хоругви. – С. 60; також: Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. [6] иллустр. – (Жизнь замечательных людей. – Вып. 1241 (1041)).

⁵⁸ Рігельман А. Летописное повествование... – Рис. 27. Рисунок багато разів передруковували без зазначення його автора (або з іншим авторством), хоча у першому виданні цього твору він підписаний: «Рисовано инженер-генерал-майором Александром Ивановичем Ригельманом».

В Україні поширена була також китайка, тобто тонке блискуче бавовняне полотно червоного кольору, імпортоване з Північного Китаю, де його виробляли. Прапори не виготовляли з льняного полотна, а тим більше не зшивали з двох кусків – як у стокгольмському «прапорі».

3) Кожен справжній прапор мав аверс (лицевий бік) і реверс (бік тильний). Стокгольмське льняне полотенець має символи і літери лише на лицевій верхній частині. Про те, що було на протилежному боці – якщо там і взагалі щось могло бути, бо олійна фарба, без сумніву, просякала на другий бік полотна, – невідомо.

4) Літери і символи намальовані примітивно. На прапорах XVII ст. подавали не тільки букви і зображення, скрупульозно виконані олійною фарбою, але також аплікацію (нашитий орнамент), розташовували малюнки святих, геральдичні та інші знаки. Гетьманські прапори були високохудожніми мистецькими творами, що про стокгольмську плахту в жодному разі сказати не можна.

5) Стокгольмський «прапор» має просто сміховинні розміри – ширину 66 см, тобто жіночої хустки – малої – на голову. Невже це розмір гетьманського військового прапора, за яким ішло Запорозьке Військо?

Треба шкодувати, що відповідна експертиза не була проведена до того, як оголосили про нібито збережений у Стокгольмі прапор Богдана Хмельницького.

Найважливіше інше. Невже гетьман Богдан Хмельницький, якого чужі володарі й достойники Церкви титулували князем, мав ходити сам і вести за собою військо під примітивно розфарбованим льняним полотенцем? Може, пора припинити дискредитувати гетьмана і козацтво, хоч-не-хоч, у дусі сил, ворожих до українства?

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Прапор Богдана Хмельницького: факти і фікції // Знак. – Львів, 2010. – Ч. 50. – С. 3-8. Передрук: *Дашкевич Я.* Прапори козацької доби // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2010. – Т. 260: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Кн. 2. – С. 107-118.

ПРАПОРИ ЗАДУНАЙСЬКИХ ЗАПОРОЖЦІВ (XVIII–XIX СТ.)

Про турецькі прапори для українських державних утворень під Османським протекторатом та для запорозьких чи взагалі козацьких формувань у Туреччині збереглося чимало згадок в архівних та наративних джерелах (у мемуарах, записках усної історії), а також в історичній літературі. Вони, однак, наскільки відомо, не були систематизовані та, врешті-решт, узагальнені.

Такі прапори дуже цікаві з того погляду, що турецькі султани (саме від них безпосередньо залежала іконографія прапорів) намагалися на них виразити ідею поєднання ісламу з християнством східного типу. У XVII–XIX ст. це поєднання повинно було символізувати також опір західному християнству, католицизму. Османська імперія вважала себе спадкоємцем Візантії. Такі ідеї привели до виникнення прапорів цілком нового типу для України та українських збройних сил.

В Османській імперії існували прапори кількох рівнів: першого – султанського; високого, під назвою санджак (*sancak*), що був пов'язаний з певною територією, провінцією, яка також іменувалася санджаком; нижчого рівня байрак (*bayrak*) – для великих військових формувань (для дивізій; в українців – для запорозького коша, козацьких полків). Відповідно до цих назв – *sancakbey* (губернатор провінції, тобто володар прапора-санджака), *sancakdar* (прапорносець санджака). А також *bayrakdar* або *bayraktar* – хорунжий військової частини. Були ще прапорці та значки для менших військових підрозділів (наприклад, козацьких куренів, сотень, ескадронів).

Набір клейнодів гетьманів, залежних від султана, складався з булави, прапора, бунчука (або бунчуків), а також із грамот на привілеї. Кошові Задунайської Січі, що існувала в 1778–1828 рр., мали пірнач, байрак, бунчук, а також топуз (*topuz*) – коротку інкрустовану дорогоцінним камінням та золотом шаблю. Зберігалися такі кошові клейноди в церкві, навіть на престолі (церква відіграла роль запорозької скарбниці – архіву).

Санджаки (в розумінні прапорів) надавалися гетьманам – Богданові Хмельницькому, Павлові Тетері, Петрові Дорошенку. (З нашого погляду, це була явна дискримінація, бо гетьманів прирівнювали до санджак-беїв – губернаторів провінцій). Конкретно відомо, що П. Дорошенко отримав 25 серпня 1669 р. в Умані з рук капудан-паші (*kapudane-paşa*), адмірала флоту, тоді начальника султанського палацу в Стамбулі, Аліачи булаву, бунчук і прапор¹. Усі ці клейноди Дорошенко віддав Москві у 1676 р.

Перші запорожці й козаки (у більшій кількості) з'явилися на турецькій території (переважно це був Очаківський округ) після поразки гетьмана Івана Мазепи під Полтавою. 14 червня 1710 р. (за нотатками осаула Дем'яна Щербини) султан Агмед III через сераскера (*serasker*), тобто командувача військами Бендер і Буджака, передав І. Мазепі та його прибічникам грамоту про права тих запорожців і козаків, що були з гетьманом. Надав їм для поселення землі від гирла Дніпра до Дністра (до Буджака). Гетьман отримав владу двобунчукового паші (це був вищий генеральський ранг), а

¹ *Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці козацької держави // Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008. – С. 72–73.*

військо – «прапор [...] двобарвний; на червоному тлі срібний півмісяць із зіркою, на білому – золотий хрест Східної церкви». Прапор посвятив константинопольський патріарх².

У Бендерах відзначали цю подію 9 днів (при цьому був генеральний хорунжий Кисілевський), а над запорожцями і козаками тоді повівали два прапори, принесені з України. На одному зображався «орел України», на другому – архангел³. М. Чайковський у 1872 р. уточнив, що на прапорі Мазепи ангел був білий на малиновому полі⁴. Доля всіх трьох знамен неясна. Неясно також, чи прапор від султана Агмеда III використовувався в запорозьких кошах і паланках, що виникали на території, підвладній Туреччині між Дніпром і Дністром у першій половині XVIII ст.

Звертаю особливу увагу на прапори гетьмана Мазепи, бо у вересні 2008 р. засоби масової інформації поширили вістку, що ось стяг Мазепи відреставровано у Кракові. Проте, наскільки відомо, жодне наукове дослідження на тему цього прапора, який зберігався в Краківському історичному музеї, опубліковано не було. Яким чином проведена атрибуція, чи це той прапор гетьмана Мазепи, що принаймні півтора століття перебував у Туреччині, чи зіставлено «харківський» прапор з інформацією про стяги, привезені Мазепою на турецьку територію? З цих знамен одне було, як згадувалося, з орлом, очевидно, царським двоголовим, а друге – з архангелом Михаїлом, уже традиційним для України.

Михайло Чайковський, він же генерал Могаммед Садик-паша, зазначав, що прапор Івана Мазепи з білим ангелом на малиновому полі (який був у руках Садик-паші) він «залишив дома – хай іде до рук християн»⁵. Коли потрапив цей прапор до рук Садик-паші – історія замовчує. Що розуміти під словами «залишив дома» – не дуже зрозуміло. Ці слова він писав у Стамбулі не пізніше 21 вересня 1872 р. Тоді, може, й був у нього там власний дім, але в середині грудня цього ж року він вже повернувся в Україну. Якщо прапор І. Мазепи М. Чайковський залишив у Стамбулі, то в Туреччині ще був його молодший син, колишній ад'ютант султана. Цей син, відомий під іменем Музафер-паші, дуже холодно ставився до батька, Михайла, а старший син Адам (Тімур-бей) виїхав в Україну ще перед батьком. Кому ж тоді залишив знамено М. Чайковський?

Знаємо про ще один епізод, пов'язаний з цим прапором Мазепи. У період Кримської війни 1853–1856 рр. М. Чайковський просив князя Витовта Чарторийського (діяча польської політичної еміграції) привезти з Парижа стяг з архангелом⁶. Чи його справді привезли до Туреччини – невідомо. Як і цілком неясно, навіщо М. Чайковському – Садик-паші був потрібний дублікат прапора Мазепи.

І тут виникає питання: чи відреставрований тепер прапор гетьмана Івана Мазепи – це той, який був перевезений до Туреччини 1709–1710 р., тобто автентичний прапор, чи це імітація, виготовлена в Парижі у 1850-х рр., чи, може, ще якийсь інший стяг, автентичність і атрибуція якого вимагають ретельної перевірки.

² Relacja Damijanina Szerbiny, assawuły pana koszowego Konstantyna Horodyskiego (tłumaczona z tekstu ruskiego) // X. K. O. [Czajkowski M.]. Kozaczyzna w Turcji. Dzieło w trzech częściach. – Paryż, 1857. – S. 15.

³ *Застирець Й.* Мазепинці в Туреччині. З паперів Садик-паші (Чайковського) // Україна. – К., 1914. – Кн. 2. – С. 68–69.

⁴ *Чайковский М. (Садик-паша).* С устьев Дуная: Повесть / Пер. с пол. – К., 1873. – С. 119.

⁵ Там же.

⁶ *Pawlicowa M.* O formacjach kozackich w czasie wojny krymskiej (1854.VI.–1855.VI.) // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1936. – Rocz. 50. – S. 12.

Справа османського прапора (вже другого) для запорозького коша, який після зруйнування Січі Росією у 1775 р. виник на турецькій землі, коша, що поступово пересувався на південний захід, залишаючись, однак, у басейні долішнього Дунаю, здається, задовільно з'ясовується. Задунайська Запорозька Січ отримала привілеї від султана Абдулгаміда I у 1778 р. і зберігала свій статус, незалежно від того, що кіш Січі міняв місце перебування до 1828 р. Тоді Січ на річці Дунавці (в дельті Дунаю) зруйнували знову ж таки росіяни під час чергової російсько-турецької війни. (Версія, що цю Січ знищили турки через зраду кошового О. Гладкого, яка панує в українській історіографії, не витримує критики). Міркуючи згідно з законами цього часу, запорожці разом з привілеями від Абдулгаміда I мали отримати також військове знамено.

Таке знамено справді одержав перший кошовий Задунайської Січі Григорій Бахмат (Бахмацький, Бахмуцький). Це був «двоколірний прапор: на білому полі золотий православний хрест, а на чорному полі срібний місяць. Військовий прапор посвятив патріарх за присутності 12 єпископів»⁷. М. Чайковський, описуючи цей прапор, чомусь замінив червоний колір на чорний, хоча османський півмісяць міг бути лише на червоному або зеленому полі. Опис М. Чайковського вплинув на авторів, що пішли за цим описом, хоча пізніше сам його автор виправив помилку: «з одного боку на срібному полі був вишитий золотом православний хрест, а з іншого [боку], на червоному полі, османський місяць»⁸.

Садик-паша нібито особисто бачив цей прапор (імовірно, стяг бачив його інформатор) у Задунайській Січі біля смертної постелі кошового Михайла Ляха (Лоха), який, за М. Чайковським, помер 1821 р. Тут виникла явна плутанина, бо М. Лях був кошовим отаманом близько 1815 р. (дата непевна), а сам М. Чайковський опинився в Туреччині 1841 р., задунайців відвідав уперше у 1843 р., коли Задунайської Січі там уже не було. Він підкреслював, що прапор Січі був той самий, який від султана Мегмеда IV Авджи отримав ще гетьман Петро Дорошенко. З іншого боку, зображення на стязі майже таке (майже, бо зірка не згадується), як на прапорі 1710 р.

Щодо гетьмана П. Дорошенка. Вважається, що він віддав у 1676 р. до Москви всі клейноди, отримані від султана. А чому прапор від Мегмеда IV Авджи мав потрапити до Туреччини? До речі, в українській історіографії висловлювався сумнів, чи це знамено справді можна пов'язувати з П. Дорошенком⁹, як неодноразово твердив М. Чайковський, описуючи ідентичний прапор у 1854 р., якого автентичність засвідчили патріарх і 12 єпископів окремим актом¹⁰. При цьому треба ще й пам'ятати про психологічний фактор: традиція освяченого стяга гартувала вояка і допомагала йому вистояти в бою.

Є кілька версій про прапор Задунайської Січі та його долю. Як знаємо з російських архівних документів, кошовий Осип Гладкий, зрадивши турків (що принесло багато нещастя українцям, які залишилися в Османській імперії – до речі, ця зрада вихваляється у відомій опері «Запорожець за Дунаєм», написаній у дусі глорифікації росій-

⁷ Чайковський М. (*Садык-паша*). Записки // Русская старина. – СПб., 1898. – Т. 94, июнь. – С. 689.

⁸ Чайковський М. (*Садык-паша*). С устьев Дуная... – С. 119, 155.

⁹ Лисяк-Рудницький І. Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей // Його ж. Історичні есе. – К., 1994. – Т. I. – С. 260.

¹⁰ Чайковський М. (*Садык-паша*). Заметки и воспоминания // Русская старина. – СПб., 1904. – Т. 120, декабрь. – С. 563-564.

ського царя Миколи I), перевіз на лівий російський берег Дунаю 13 травня 1828 р. такі запорозькі клейноди: два бунчуки, три прапори, церкву (тобто всі дорожочинності з січової церкви, яку він обдер до тла) та інші регалії¹¹. Які це були три прапори – конкретно не знаємо, бо в офіційному російському рапорті вони не описані і їхньої категорії не вказано. Згадуючи про зруйнування Задунайської Січі у 1828 р. російським генералом Брінкеном, М. Чайковський пише, що генерал забрав документи з канцелярії Січі, архів, церковну утвар і прапори – знову неясно які¹².

Насправді ні О. Гладкий, ні генерал Брінкен військового стяга Задунайської Січі (описаного вище) не забрали. Цей прапор був при тій частині запорожців, які обороняли Сілістру від російських військ¹³. Там вони захищали т. зв. Запорозький редут, пізніше відступили до Шумлі¹⁴. Відтіля, у цьому ж 1828 р., хорунжий Василь Скерневський (в іншому варіанті – Василь Черкаський, але це явно одна особа) передав знамено, у Стамбулі – за наказом сераскера, тобто військового міністра, – до патріаршої ризниці¹⁵. Пізніше (десь на початку 1870-х рр.) М. Чайковський бачив цей прапор у Стамбулі в українських козаків-запорожців. На чолі ескадрону повівав той самий стяг¹⁶.

З усього цього можна зробити висновок, що січове знамено не потрапило до рук росіян – його не встигли захопити ні О. Гладкий, ні Брінкен. Врятований прапор справді опинився в патріаршій ризниці знову.

В історичній літературі чи не вперше подав докладнішу вістку про прапор – ідучи за М. Чайковським – та запровадив її у науку український історик з Кубані Прокопій Короленко. Проте він допустив при описі помилку, повторивши М. Чайковського. П. Короленко писав про «двоколірний прапор, на якому з одного боку на білому тлі був зображений золотий хрест, а з другого [боку] на чорному полі срібний місяць. Цей прапор освятив константинопольський патріарх»¹⁷. Помилку кубанського історика – і М. Чайковського – повторили і повторюють досі інші автори¹⁸.

В історіографії з'явилася свого часу думка, що на прапорі Задунайської Січі були ті самі символи, що й на печатці Січі, тобто хрест, місяць та сонце¹⁹. Насправді ж сонця на стязі не було. З іншого боку, виникає питання, чи зображення на печатці не треба вважати своєрідним гербом задунайської Запорозької Січі, очевидно періоду до

¹¹ Рябінін-Скляревський О. Кінець Задунайської Січі // Україна. – К., 1929. – Кн. 36. – С. 49.

¹² Czajkowski M. Wspomnienia z Zaporoża w Turcji... // X. K. O. [Czajkowski M.]. Kozaczyzna w Turcji. Dzieło w trzech częściach. – Paryż, 1857. – S. 45. Зрештою відомо, що в Задунайській Січі кожний курінь мав прапор або значок (тобто невеликий штандарт), які носили хорунжий чи значковий товариш. Див.: Скальковський А. История Новой Сечи или последнего коша запорожского на основании подлинных документов сечевого архива. – 3-е изд. – Одесса, 1886. – Ч. 3. – С. 225. Очевидно, О. Гладкий та генерал Брінкен захопили прапори куренів.

¹³ Чайковський М. (Садык-паша). Записки... – С. 690.

¹⁴ Там же. – Т. 35. июль. – С. 198.

¹⁵ Чайковський М. (Садык-паша). С устьев Дуная... – С. 121.

¹⁶ Там же. – С. 155.

¹⁷ Короленко П. П. Предки кубанских казаков на Днестре // Кубанский сборник. Труды Кубанского областного статистического комитета. – Екатеринодар. 1901. – Т. 6 (1902). – С. 7.

¹⁸ Кащенко А. Оповідання про славне військо запорозьке низове. (Коротка історія війська запорозького). – 4-те вид. – Катеринослав; Ляйпціг, 1923. – С. 301; Слободян В. Церкви українців Румунії: Південна Буковина, Марморощина, Задунав'я, Банат. – Львів, 1994. – С. 82.

¹⁹ Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі... – Кн. 34. – С. 21.

1828 р. (печатку захопив із собою, зрадивши турків та й задунайських запорожців, кошовий О. Гладкий).

Врешті існує ще й цілком дивна версія, що Задунайська Січ взагалі не мала військового прапора²⁰.

У 1828 р. Задунайська Січ перестала існувати, українці в Туреччині втратили всі гарантовані їм привілеї, запорожці – ті, котрі залишилися в Туреччині – були ув'язнені або мучилися на примусових важких роботах, помітними стали апатія та моральний розклад, українців розпорошили.

Але, досить несподівано, відкрилися можливості військової служби для залишків запорожців та козаків й історія задунайського прапора продовжилася. У 1853 р. почалася т. зв. Кримська війна Англії, Франції, Сардинії, Туреччини з Росією. І тоді пригадали про український військовий потенціал. Почалася організація козацьких султанських полків, яких ядро становили українці. В полках запровадили українську команду²¹, хоча там були і не українці – поляки, котрі швидко налаштувалися вороже до М. Чайковського – Садик-паші за його українофільство, болгар, греки, молдавани, цигани, євреї. Українська мова стала панівною у цьому середовищі. Організатором і командувачем двох полків був той самий М. Чайка-Чайковський – тоді вже, після переходу на іслам – Мегмед Садик-паша, який очолював козацькі формування з титулом міріміран-паші (*mirimiran-paşa*), тобто губернатора провінції. Під час Кримської війни 1853-1856 рр. козацькі полки воювали з російськими військами у європейській частині Туреччини, в Молдавії та Волощині. За давно накладеним російським табу військової дії козацьких султанських полків не згадуються і в українській історіографії, бо не можна допустити думку, що українці ще й у середині XIX ст. воювали з росіянами, тим більше під час героїчної чомусь для Росії Кримської війни, котру, як відомо, Росія програла.

Організуючи козацькі полки, М. Чайковський отримав від султана «стародавній прапор Запорозької Січі»²². У 1854 р., за наказом сераскера (тут – військового міністра) Різа-паші, цей військовий прапор часів гетьмана П. Дорошенка видав патріархат на руки М. Чайковського. При цьому знамено освятив і ствердив його автентичність патріарх Вселенської церкви за присутності 12 єпископів. Був складений відповідний акт з підписами і печатками патріарха і єпископів²³. Прапор зберігався спершу в Стамбулі, де вже були перші формації султанських козаків. Незабаром казак-паша (*kazak-paşa*) Берто дер-Давід перевіз його до Варни, де тривало комплектування полку добровольцями з Добруджі. (Там уже зібралася частина розпорошених українців.) З опису прапора, поданого М. Чайковським у 1872 р. – про що вже згадувалося раніше – виходить, що це був стяг Задунайської Січі, переданий патріархові (з назвою Дорошенківського прапора) у 1828 р. Бо на козацькому прапорі зображався «золотий православний хрест,

²⁰ Кондратович Ф. [Вовк Ф.]. Задунайская Сечь. (По местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. – К., 1883. – Т. 5. апрель. – С. 731.

²¹ Pawlicowa M. O formacjach... – S. 20.

²² Czajkowski M. Wędrowiec Kozak. Duma. Z przypisami autora // X. K. O. [Czajkowski M.]. Kozacyzna w Turcji. Dzieło w trzech częściach. – Paryż, 1857. – S. 267.

²³ Чайковський М. (Садик-паша). Заметки и воспоминания... – С. 563-564; Relacja Damiania Szczerbiny... – S. 17; Застирець Й. Садик Паша (Михайло Чайковський) // Ілюстрована Україна. – Львів. 1913. – Ч. 3. – С. 12.

вишитий на срібному фоні [...], а османський місяць яскраво красувався на червоному кривавому полі»²⁴. У місті Шумлі (по-турецьки; тепер Шумен у Болгарії) 1853 р. М. Чайковський влаштував урочисту передачу військового знамена султанському козацькому полкові. Ця передача мала не лише глибоке символічне, але також практичне значення: «ми отримали таким чином всі законні права і привілеї, подаровані раніше славному запорозькому війську – і наш полк був славним запорозьким військом, яке відродилось [...] і було на службі султана. Ця церемонія [стала такою], після якої наш полк став користуватися історичними правами та привілеями колишнього запорозького війська»²⁵. Якщо навіть враховувати, що наведені шойно рядки продиктовані ейфорією організатора святкового вручення стяга й, одночасно, автора цитати, тобто М. Чайковського – Садик-паші, треба визнати, що з моменту цієї події добре ім'я і статус потомків запорожців як у війську, так і поза військом відновилися приблизно до рівня, на якому вони були до 1828 р., але без відновлення задунайської Запорозької Січі. Таким був прапор також у 70-х рр. XIX ст. Мабуть, він був далі при султанських козаках і пізніше – у Лівані та Сирії – до часу перетворення цих козацьких формувань на регулярні турецькі частини. Відомо, що ним спершу опікувався (возив із собою) капітан-хорунжий козацького полку Адам Барановський (помер у вересні 1863 р.)²⁶.

Прийняття саме такого двоколірного прапора («на білому полі хрест золотий православний, на червоному – півмісяць срібний»), освяченого патріархом, схвалив 16 вересня 1853 р. Таємний комітет патріотичної Бессарабії й України, очолений генерал-майором князем Олександром Дабіжою²⁷, який був також дослідником генеалогії та геральдики – писав, наприклад, про герби Мазепи²⁸. Українська історіографія про такий комітет нічого не знає.

Прапор настільки увійшов у побут та свідомість до кінця 60-х рр. XIX ст., що про нього стали говорити як про «народний» або «народний історичний»²⁹.

З іншого боку, довкола прапора польська шовіністична еміграція в Туреччині почала плести свої інтриги. «В 1854 р. у козацьких полках [...] польські католики захотіли

²⁴ Чайковський М. (Садык-паша). С устьев Дуная... – С. 155; Czajkowski M. Koszowata i ukrainki / Wyd. nowe. – Lipsk, 1899. – S. VI. – (Pisma M. Czajkowskiego. – T. 7: Biblioteka pisarzy polskich. – T. 19). Аналогічний опис прапора дає М. Чайковський у своїх спогадах: «на двоколірному прапорі, на червоному полі, був зображений срібний мусульманський півмісяць, а на білому полі – золотий православний хрест» (Чайковський М. (Садык-паша). Записки... – Т. 45, октябрь. – С. 198). Подібний опис в іншому місці: «золотий хрест православної церкви на срібному полі й срібний півмісяць на пурпуровому полі» (Чайковський М. (Садык-паша). Заметки и воспоминания... – С. 563).

²⁵ Чайковський М. (Садык-паша). Записки... – Т. 45, октябрь. – С. 198. Іншими словами, прапор «мав бути символом відродження Запорозького війська», бо ще й був фірман султана: «полкові на право називатися стародавнім Запорозьким військом» (Чайковський М. (Садык-паша). Заметки и воспоминания... – С. 563, 566).

²⁶ Czajkowski M. Koszowata i ukrainki. – S. V–VI.

²⁷ Рудницький Є. До історії польського козакофільства // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX – і початків XX ст. – [К.,] 1927. – Кн. 1. – С. 65. – (Записок б. Історичної секції Українського наукового товариства в Києві. – Т. 24). Тут публікується текст документа. Згадку про нього див.: Чайковський М. (Садык-паша). Записки... – Т. 96, ноябрь. – С. 682.

²⁸ Дабіжа А. В. Мазепа – князь и его шляхетский гербы // Киевская старина. – К., 1885. – Т. 13, декабрь. – С. 715–718, 1 табл. О. Дабіжа опублікував також інші свої статті в «Киевской старине» 1886, 1887, 1893, 1896 рр.

²⁹ Чайковський М. (Садык-паша). Записки... – Т. 119, август. – С. 278.

поставити священиками католицьких ксьондзів, задумали [...] вишивати на козацьких прапорах, які збереглися від часів Запорожжя, латино-католицькі хрести замість православних слов'янських»³⁰. Однак це не вдалося здійснити агресивним католикам, для яких зміна іконографії стяга означала б полонізацію козаків.

Справа прапора чи прапорів продовжувалася далі. Коли у 1857 р. М. Чайковський – Садик-паша (тоді він мав титул «начальника козацьких полків Румелії та Анатолії») почав формувати полк (другий) драгунів, виникла потреба виготовити ще один військовий прапор султанських козаків. Він відрізнявся від першого тим, що був «з півмісяцем, зіркою і срібним хрестом на амарантовому (тобто темно-червоному. – Я. Д.) полі»³¹. Іншими словами, він був одноколірним, а символіка доповнена зіркою. Всі символи розміщувалися, мабуть, на одному боці. Доля цього другого прапора (як зрештою, і першого) після 60–70-х рр. XIX ст. невідома.

Варто навести ще ідеологічну інтерпретацію цих знамен, яку дав М. Чайковський. Це мало бути публічне свідчення «договору ісламізму з християнством на службі великого і великодержавного султана Абдулмеджід-хана [...], символ зрівняння християн з мусульманами з правом носити меч у державі, утвореній силою»³². Зазначимо, що ісламська символіка на прапорі 1857 р. лише частково відповідала тогочасній турецькій. На турецьких стягах поряд зі срібним півмісяцем розташовували кілька (а не одну) срібних зірок.

14 сотень (мабуть, ескадронів) козацької легкої піхоти мали прапорці, про вигляд яких нічого не знаємо³³.

На початку 1870-х рр. справа прапора (чи прапорів) знову стала об'єктом дискусій та нових інтриг. У зв'язку з тюркізацією полків – польське офіцерство намагалося усунути в такий спосіб українську мову команди, добиваючись команди турецькою мовою, та зробити її мовою офіцерського складу – поляки почали вимагати скасування існуючого прапора. Вище турецьке командування все ж таки вирішило, що «нашому війську (козацьким полкам) треба залишити його прапор, бо це, без сумніву, принесе користь урядові»³⁴.

Ще кілька слів про фактуру полотнищ і техніку нанесення зображень. У XVIII–XIX ст. вживали на прапори шовкову матерію. Спершу символи наносили методом аплікації, пізніше також їх гаптували. Про «вишивання», тобто гапт, на стягах 1778 і 1854 рр. згадує М. Чайковський.

Не підлягає сумніву, що знамена XVIII – середини XIX ст. розглядали як символ турецько-української військової співдії, з досить стійкою традицією (принаймні від часів гетьмана П. Дорошенка).

На сьогодні можна зробити висновок, що задунайські запорожці й козаки (це були два різні стани: запорожці – з дніпрові Січі та їхні потомки, козаки – з козацьких

³⁰ Чайковський М. (Садик-паша). Заметки и воспоминания... – С. 226, 564.

³¹ Czajkowski M. Od roku 1853 do roku 1857 // X. K. O. [Czajkowski M.]. Kozaczyzna w Turcji. Dzieło w trzech częściach. – Paryż, 1857. – S. 128; Заступець Й. Садик Паша... – С. 12.

³² Czajkowski M. Od roku 1853... – S. 128-129.

³³ Rawita-Gawroński F. Sadyk-Pasza i Adam Mickiewicz. (Wiązanka wspomnień i listów odnoszących się do Adama Mickiewicza) // Rok Mickiewiczowski. Księga pamiątkowa. – Lwów, 1899. – S. 216.

³⁴ Чайковський М. (Садик-паша). Записки... – Т. 119, август. – С. 633.

регулярних полків, розташованих в Україні, та їхні потомки) мали в Туреччині надані чотири військові прапори:

- 1) від султана Агмеда III 1710 р. – для запорожців і козаків-мазепинців;
- 2) від султана Абдулгаміда I 1778 р. – для Задунайської Січі, т. зв. Дорошенківський прапор, тобто наданий раніше султаном Мегмедом IV Авджи 1669 р. гетьманові П. Дорошенкові;
- 3) для Першого полку султанських козаків – від султана Абдулмеджіда 1854 р. (ймовірно, ідентичний з прапором 1778 р.);
- 4) для Другого (драгунського) полку султанських козаків – від султана Абдулмеджіда 1857 р.

Були ще знамена і значки менших військових одиниць (наприклад, куренів, сотень – саме їх захопили у 1828 р. Головатий та Брінкен). Такі стяги нижчого рангу існували також у турецьких та некрасівських (російсько-українських за національним складом – з донських козаків на турецькій службі) військових частинах.

Незалежно від цих прапорів, у Туреччині зберігався стяг гетьмана Івана Мазепи, який потрапив туди в 1710 р.

Прапори задунайської Запорозької Січі та козацьких полків були цілком новим явищем в українському прапорництві (абстрагуючись від прапорів, наданих гетьманам П. Дорошенкові та І. Мазепі). Бо хоча в Україні на полкових знаменах середини XVII ст. траплялася подібна емблематика – серп, місяць поряд з хрестом (семантика такого поєднання не є ясною), проте такі зображення фігурували, як правило, на одному боці полотнища, а хрест був не православний, а рівнораменний, потовщений або не потовщений на кінці рамен.

Знамена не лише були символом християнсько-мусульманської об'єднаної ідеології, але й відігравали також велику роль, піднімаючи дух війська. Їх виносили наперед під час боїв, їх треба було боронити до останньої краплі крові, щоб уникнути ганьби. У складних ситуаціях полотнища віддирали від держака, залишаючи на полі бою тільки самі держакі.

Можливо, що на підставі досі не досліджених джерел (турецьких, грецьких – у патріархаті) вдасться доповнити цей екскурс. Закінчуючи його, підкреслюю, що військові прапори та інші регалії козацької доби заслуговують на більшу увагу істориків, ніж це було досі.

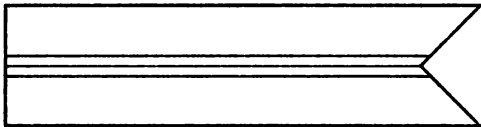
Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Прапори задунайських запорожців (XVIII–XIX ст.) // Знак. – Львів, 2008. – Ч. 46. – С. 8. Передрук: *Дашкевич Я.* Прапори козацької доби // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2010. – Т. 260: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Кн. 2. – С. 118-126.

СИНЬО-ЖОВТІ ПРАПОРЦІ ГАЛИЦЬКОЇ ГВАРДІЇ 1781-1793 РР.

Питання виникнення та поширення синьо-жовтого прапора не можна вважати вивченим до кінця. Несподівані невеликі відкриття кидають нове світло на цю проблему.

На виставці «Лемберг / Львів 1772-1918. Нова зустріч зі столицею краю Дунайської монархії», що відкрилася 16 вересня 1993 р. в Історичному музеї міста Відня, серед різних цікавих експонатів я побачив також дві розфарбовані аквареллю гравюри з написом «La Garde Noble Gallicienne en Gala» («Галицька дворянська гвардія у парадній формі»). На одній зображений гвардієць на коні, на іншій – піхотинець («a Pied»). Гвардійці є в справді розкішному кольоровому одязі, витриманому у синій гамі із золотими галунами. Кіннотник у шапці з перами тримає піку, наприкінці якої прикріплено прапорець з кольорами гвардії. Прапорець повіває на вітрі. Якщо його розгорнути, то пропорції приблизно 5:1,3. Кольори прапорця: темно-синій (зверху) та жовтий (знизу), посередині дві горизонтальні стрічки з протилежним розташуванням кольорів, тобто жовтий – зверху, а темно-синій – знизу.

Гравюри, розміром трохи більші від сучасної поштівки (25,4 x 16,9 см; саме зображення – 23,8 x 14,0 см), виконав художник Карл Шмідт. Видало їх популярне тоді у Відні видавництво «Артарія і компанія» 1782 р. Примірник гравюри зберігся у Військово-



історичному музеї у Відні, звідки її передали тимчасово на виставку. Чи її будь-коли репродукували (тим більше, в кольорах), встановити не вдалося. У дослідженнях з українського прапорництва, наскільки мені відомо, це іконографічне джерело не згаду-

ється. Архівні пошуки у Відні, можливо, допоможуть віднайти розпорядження, згідно з яким було визначено, якими мають бути прапорці Галицької гвардії. Не виключено, що функціонував також прапор гвардії як окремої військової частини.

Галицька дворянська гвардія існувала у Відні 1781-1793 рр. Її використовували для охорони цісаря, а також для декорації під час різних святкувань. Служили в гвардії молоді представники галицької шляхти. Гвардію розпустили в зв'язку з низьким рівнем дисциплінованості, в основному, вихідців з польських шляхетських родів.

Прапорець Галицької гвардії 1781-1793 рр. відбиває, безсумнівно, давнішу (до 1772 р., коли Галичину було приєднано до Австрії) традицію. Як видно із зображення, синій колір вже тоді розташовували над жовтим (золотим). Ці барви відповідають одночасно кольорам герба, придуманого австрійцями для Королівства Галичини і Володимирії – як офіційно називали тоді Галичину (три золоті королівські корони на темно-синьому полі).

СФРАГІСТИКА

ПОЗАДОКУМЕНТНЕ ЗАСТОСУВАННЯ ПЕЧАТОК І ЦІХ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (XV–XVIII СТ.)

Захоплення печатками як основним джерелом для вивчення емблематики, тобто іконографії зображень на печатках, незаслужено відсунуло на дальший план дослідження печаток та рівновартних їм знаків як матеріальної історико-юридичної пам'ятки. При цьому забулося, що якраз юридичне значення печатки стало основною причиною її виникнення та поширення. Юридичне ж її значення не зводилося до засвідчення автентичності документа (як це було на Сході, де печатка заміняла підпис) чи до підтвердження автентичності і підпису, і документа (як на Заході). Репертуар уживання печатки був насправді набагато ширшим. Йдеться тут насамперед про застосування печатки – чи рівнорядної їй ціхи – на предметах матеріальної культури. Зібрані у повідомленні на підставі документального матеріалу, архівного неопублікованого та опублікованого, відомості про юридичне значення печаток поза документами кидають певне світло на проблему.

Печатку використовували в цілій низці ділянок (їх я налічив принаймні шість): як знак достовірності й таємності листування та іншої документації; для позначення власності; підтвердження автентичності мір; свідчення високої якості продукції (тканин, риби, воску); як знак сплати мита; для засвідчення секвестрування нерухомого та рухомого майна.

Вимагає певного висвітлення співвідношення печатки та ціхи (слово німецького походження від *Zeichen* – «знак, зображення»). У разі дуже частого застосування певного знака на матеріальних предметах (для підтвердження достовірності мір, якості товарів, сплати мита) могли застосовуватися неускладнені знаки, без словесної легенди, з самою лише емблемою, також зменшеною, спрощеною, схематизованою. Мінявся і сам вигляд знаряддя, яким наносили знак-ціху: ручка чи держак видовжувалися. Питання ускладнюється тим, що в деяких документах терміни «печатка» і «ціха», «опечатування» і «ціхування» взаємозаміняються і вживаються як тотожні поняття. В універсалі підвоєводи Львівської землі Юрія-Антоня Лончинського 1720 р. говориться про опечатування мір воєводською ціхою, а в іншому місці цього ж документа – про накладення на міри воєводської печатки¹. Розпорядження каптурового суду Перемишльської землі 1733 р. вимагає, щоб правильні міри позначали печаткою підвоєводи

¹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 7.

і ціхою². Прикладів подібної адекватної заміни понять можна навести більше. Ймовірно, що в початковий період застосування цих на них дивилися тільки як на різновид печатки.

Знак автентичності й таємності листування та іншої документації

З огляду на канцелярські потреби, урядові й приватні, для збереження секретності листування треба було опечатувати ззовні листи, документи, згорнені так, щоб печатку проставити на незаписаній стороні аркуша паперу, пергаменту (отже, не для засвідчення підпису чи самого тексту внизу, під ними), часто на краю відповідно складеного аркуша, що залишався чистим або з написаною адресою, або також на конверті в центрі тильної його сторони. Цього звичаю дотримувалися протягом кількох століть (XIV–XVIII ст.). Документ, скручений у сувій, завивали ще зверху в чистий папір, а печатки ставили назовні на краю цього аркуша, утворюючи ротул (трубку з паперу, від лат. *rotula* – «колісце»). Наприклад, у Львові 1747 р. у такий спосіб опечатали приватною печаткою духівницю директора вірменської нації Криштофа Августиновича³. Щоб прочитати лист або ротул, треба було зламати печатку.

У канцелярських книгах, коли на місце вирваної сторінки вставляли нову або коли до книги доклеювали додаткову сторінку, на місцях прикріплення проставляли урядові печатки. Така причеплена сторінка збереглася в книзі для запису пожертвувальць львівському вірмено-католицькому архієпископству з XVIII ст.⁴

Знак власності

Печатки приватних осіб ставили на скриньки, мішечки (особливо тоді, коли в такому опакуванні зберігалися дорогоцінності). Вірменський купець Сефер Нурідзянович заставив у Львові 1632 р. перли і золото вартістю 16 червоних дукатів у єврея Літмана. Дорогоцінності опечатав Сефер⁵. Також у Львові 1634 р., коли з купця Гайвада стягали борги, для їх сплатення забрали від Лазаря Тобіашовича фасу з бурштином (власність Гайвада), опечатану з обох боків печатками Лазаря⁶.

У літературу проникли відомості, що нібито на всіх «одиницях опакування» товарів, які везли зі Львова в Чорномор'я, ставили приватну печатку власника⁷. Однак мені не траплялися подібні дані в архівних джерелах.

² Akta grodzkie i ziemskie (далі – AGZ). – Lwów, 1928. – Т. 23. – С. 35.

³ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 424. – Арк. 133.

⁴ Книга тепер у: Бібліотеці Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві. Відділ рукописів. – № II-1754. – Арк. 52.

⁵ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 523. – С. 1542; див. також: *Дашкевич Я. Р.* Армянские частные печати на Украине (XIV–XVIII вв.) // *Banber Matenadarani / Вестник Матенадарана.* – Ереван, 1980. – Т. 13. – С. 144.

⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 524. – С. 245.

⁷ Про це пише: *Кривонос В. П.* Транспортировка товаров в торговле Львова с Причерноморьем (XVI – первая половина XVII в.) // *Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века: Межвузовский сб. науч. трудов.* – Ростов-на-Дону, 1988. – С. 98. Автор покликається при цьому на працю: *Charewiczowa Ł.* *Handel średniowiecznego Lwowa.* – Lwów, 1925. – С. 21, але насправді в цій монографії таких відомостей немає.

Знак достовірності мір

Міри різного типу (ваги, об'єму – наливні й насипні, довжини), що вживалися в містах, зокрема на торгах і ярмарках, потрібно було перевіряти на їхню адекватність з еталонами мір, які зберігалися в міських ратушах та, починаючи від 1565 р., мали відповідати, згідно з проведеною тоді реформою, загальнодержавним – крім певних категорій мір, еталони яких встановлювали відповідно до місцевої метрологічної традиції. Тим часом міри часто фальшували на користь того, хто продавав або купував (залежно від ситуації), еталони могли спеціально приховувати і т. п. Для боротьби з хаосом у ділянці метрології і з фальшуванням мір влади різного рівня (від королівської чи воєводської до старостинської чи міської включно) часто приймали ухвали, спрямовані на нормалізацію стосунків.

У містах з магдебургією прерогатива перевірки мір належала міській раді (бурмістрам, райцям), для більших територій, що вважалися королівською власністю (воєводств, земель), а також міст без магдебургії – підвоєводам. Нерідко між міським самоврядуванням та королівською владою (якої представниками були воєвода чи підвоєвода) доходило до суперечок стосовно компетенцій і, відповідно до цього, до відносно частих рішень, чийми саме печатками (ціхами) треба засвідчувати правильність і автентичність мір. Ось низка прикладів.

У XV–XVI ст. практика поєднання надання або підтвердження магдебурзького права чи поширення його функцій з прерогативою перевірки мір та засвідчення їхньої достовірності печаткою на еталонах або й на копіях мір була характерною не лише для західноукраїнських міст, але й для суміжних міст Польщі, Білорусії. В 1510 р. Полоцьк зобов'язали привілеєм литовського великого князя – одночасно з підтвердженням магдебурзького права, – що в ратуші мають зберігати «мірну бочку і медницю (посуд на мед. – Я. Д.) під міським знаменням», тобто з міською печаткою⁸. У Львові 1593 р., за умовою між львівським підстаростою та міською радою (умовою, підтвердженою руським воєводою та львівським старостою), у скарбниці ратуші мав зберігатися дерев'яний півмірок, опечатаний міськими печатками та підписами райців⁹.

Фальшування мір на території Польсько-Литовської держави поширилося особливо в другій половині XVII ст. та у XVIII ст., у зв'язку із загальним занепадом економічного життя. Шляхта Руського воєводства вимагала на сеймику у Вишні 1685 р., щоб у Львові зберігався ціхований півмірок для вимірювання зерна, а нагляд над ним, згідно з давніми правами, здійснював воєводський гродський уряд¹⁰. Скарбовий суд Львівської землі та Жидачівського повіту 1707 р., виконуючи чергову ухвалу вже згаданого сеймика, послав своїх представників до львівської ратуші, де мали націхувати півмірок для зерна, маку, каші, гороху та лляного і конопляного насіння¹¹. Однак ціхованих мір на місцях далі не хотіли дотримуватися, вживаючи приватні, переважно

⁸ Lietuvos metrika (далі – LM). Knyga № 8 (1499-1514). Užrašymu knyga 6. – Vilnius, 1995. – P. 385.

⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 1: див. також: Сенік Я. З історії метрології XVI – першої половини XIX ст. (На документальних матеріалах ЦДІА УРСР у м. Львові) // Архіви України. – К., 1973. – № 3. – С. 57.

¹⁰ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 17-18; опубл.: AGZ. – 1914. – Т. 22. – S. 176. У цьому виданні допущено помилку в інтерпункції тексту, з якої виходить, що ціхуваги мали не півмірок, а стрихульць (нім. *Streichholz*), тобто дощину чи валик, яким підрівнювали зерно на рівні вінців півмірку.

¹¹ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 5-6.

на шкоду покупця. Тому підвоєвода (обов'язком якого був нагляд над ціхуванням мір) Львівської землі та Жидачівського повіту 1720 р., знову за постановою сеймика, розпорядився, щоб до Львова бурмистри і вийти особисто попривозили міри на 28 травня та під контролем воєводського уряду в ратуші перевірили й «опечатали їх воєводською ціхою». Ціхувати повинні були півмірки на зерно, гарнці, кварта, квартирки по шинках, лікті для тканин, важки, а також хунти та лути в купців, які продають прянощі. Такі ціховані міри мали порозвозити по Львівській землі та Жидачівському повіті¹². Треба сумніватися, однак, чи печатка або ціха на мірах зупинила їхнє фальшування, бо ще не раз виголошували подібні ухвали метрологічного характеру.

У Перемишлі 1733 р. каптуровий суд вирішив, щоб у ратуші та в приміщенні єврейського кагалу зберігалися еталони мір – гарнець, лікоть, важки та півмірок для продажу зерна, засвідчені печаткою підвоєводи Перемишльської землі та міською ціхою¹³. Землевласники Сяноцької землі 1733 р. просили свого підвоєводу, щоб він наклав свою ціху на міри для алкоголю і зерна¹⁴. Між міською владою та королівською виникали суперечки, де саме мають зберігати еталони мір, тобто хто повинен здійснювати контроль над їх правильністю та ціхуванням. Львівські райці вимагали 1742 р., щоб як півмірки, так і корці, засвідчені печаткою руського воєводи, тримали у ратуші¹⁵. Та виявилось, що, наприклад, у Перемишлі міські райці сховали правильний гарнець, засвідчений трьома печатками, а підкинули замість нього фальшивий. 1737 року в міському архіві Перемишля знайшли цей опечатаний гарнець, офіційно передали його в присутності земського суду бурмистрові й райцям. Суд зобов'язав підвоєводу Перемишльської землі виготовити ще один еталон гарнця, засвідчити своєю печаткою і надати місту¹⁶. Подібні проблеми виникали також в інших українських землях. Підвоєвода Холмської землі та Красноставського повіту оголосив своїм універсалом 1765 р., що (згідно з ухвалою Скарбової комісії у Варшаві, затвердженою конституцією сейму 1764 р.) всюди на місцях повинні зберігатися міри з воєводською ціхою – лікті, гарнці, важки, бочки, оковані згори і знизу. Тих, які фальшували б ціхи, мали притягати до суворої відповідальності. Підвоєвода Холмської землі покликався на аналогічні заходи у Львові¹⁷.

Напрошується висновок про помітну девальвацію значення печатки і виготовленої на її підставі ціхи в кінці XVII – XVIII ст. Опечатана офіційно міра не могла припинити повсякденне фальшування її на практиці.

Знак якості

Печатку або ціху застосовували для підтвердження якості різноманітних товарів: імпортного сукна, шовку, вироблених на місці засоленої риби, воску.

Сукно. Люблин (до речі, східна частина Люблинського воєводства була заселена українцями, крім цього, на люблинських ярмарках було багато українських купців)

¹² ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 7.

¹³ AGZ. – 1928. – Т. 23. – S. 35. Видавець джерела А. Прохаска неправильно пояснив (Ibid. – S. 873), що ціха – це «цехова печатка», насправді, у цьому випадку, це була металева міська печатка меншого розміру.

¹⁴ AGZ. – 1928. – Т. 23. – S. 37.

¹⁵ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 28.

¹⁶ AGZ. – 1928. – Т. 23. – S. 166.

¹⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 41; друкована афіша.

1468 р. отримав від польського короля, одночасно з підтвердженням давнього права складу, дозвіл міряти, визначати ціну, перевіряти якість, тривкість кольорів поставів (бель, балів, лат. *stamen*) імпортного сукна, поєднавши це зі збором відповідної плати – стрігельду – та позначенням проведення цієї процедури проставленою на поставі малої міської печатки (*signetum civilis*)¹⁸.

Шовк. У подібний спосіб підтверджувалася якість шовку. Митна інструкція 1512 р. для Польського королівства передбачала шовк зі знаком (печаткою) та без нього (*sericum sigillatum vel non sigillatum*). При цьому для шовку високої якості, засвідченої печаткою, встановлювалося вдвічі вище мито, ніж на незнакований шовк, відповідно один або пів гроша за марку (талант) шовку¹⁹.

Риба. Засолена у Львові риба (пол. *wuzina*) високо цінилася на позальвівських ринках, також закордонних. У Львові ціху зі знаком лева – *signum leonis* – випалювали на бочках з такою рибою. Л. Харевич стверджує, що в середньовіччі, тобто до кінця XV ст., для цього зображення вживався термін *lewek lwowski*, «львівське левеня»; мені ж у документальному матеріалі цього часу такий термін не траплявся²⁰. Ціху фальшували. На це скаржилися львівські райці 1525 р.²¹ 1528 року у Львові в гродському суді відбувся великий процес, у зв'язку з фальшуванням ціхи на бочки з рибою. На вимогу міської ради, перемишльські лавники заявили письмово, що знаки, які наносив на бочки фальшівник Кунца з Яворова, були менші й не такі глибокі, як оригінальні знаки львівських райців²².

Віск. Прерогатива мати власну міську капницю (воскобійню; лат. *cerae fussarium, cerae frixorium, cerae fossium*) входила майже автоматично до привілеїв на магдебурзьке право не лише в Україні, а й у сусідніх землях. Віск відігравав велику роль у тогочасному повсякденному житті як сировина для виробництва свічок (основне джерело освітлення у менш-більш заможних шляхетських і міщанських домах, а також при релігійних обрядах), фарб, медикаментів тощо. Якість воску мала відзначатися печаткою, накладеною на кожен камінь (міра маси) воску. Процес виготовлення і знакування воску був досить складним.

Наприкінці XV – на початку XVI ст. дозвіл на капницю в межах магдебурзького привілею отримав ряд міст. Наприклад, Полоцьк 1498 р. – з тим, щоб топлений віск знакували міською печаткою²³. Це право підтвердили 1510 р.²⁴ Аналогічне право здобув 1511 р. від литовського великого князя Новгородок Литовський: дозвіл мати «воскобійню і капницю» (не дуже ясно, яка між ними була різниця) та знаменувати топлений віск міською печаткою²⁵. Згідно з королівським розпорядженням 1549 р., у Любліні повинні були наглядати, щоб віск, який привозили на ярмарки, мав печатку міста, з якого його привезли²⁶.

¹⁸ Riabinin J. Materiały do historii miasta Lublina 1397-1792. – Lublin, 1938. – S. 18.

¹⁹ Corpus iuris Polonici (далі – CIP). – Cracoviae, 1906. – V. 3. – P. 1. – S. 252.

²⁰ Charewiczowa Ł. Handel średniowiecznego Lwowa. – S. 20.

²¹ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 704. – С. 38.

²² Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 3-9.

²³ Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1846. – Т. 1. – С. 181.

²⁴ LM. – P. 384.

²⁵ Ibid. – P. 450.

²⁶ Див.: Riabinin J. Materiały... – S. 69.

Попри суворі постанови і кари, віск зафальшовували і клали на нього фальшиві печатки. У Львові 1558 р. сфальшований вірменином Івашком Юрковичем віск спалили²⁷. Вірменська громада Львова за кару усунула Івашка зі своєї громади та відлучила від Церкви, тому за нього, як за свого слугу, мусив 1559 р. просити сам Сигізмунд II²⁸. У Львові бурмистр часто перешкоджав перевірці якості воску та його ціхуванню малим знаком (*signum petitum*), дозволяючи це лише за власним бажанням. Тільки втручання короля 1607 р. поклато край сваволі. Декретом Надворного суду бурмистрові заборонили перешкоджати знакувати віск, чим мав займатися воскобійник (*ceraefrixor*) у присутності одного або двох інспекторів з-поміж громадян міста. На якісний віск ставили знак купця-власника та міста²⁹. Вимога накладати на камені воску, крім печатки міста, також знак власника-виробника виглядає на нововведення початку XVII ст. Згідно з умовою 1688 р. між міськими лонгерами (наглядали над фінансовим господарством Львова) та важним (орендував вагу і воскобійню), важного зобов'язали тримати міську ціху в замкненій на ключ комірці, а віск дозволялося ціхувати лише після перевірки якості на місці³⁰.

Знак сплати мита

Незважаючи на деколи категоричні твердження дослідників, що після сплати мита (імпортного та експортного – не тільки близько кордонів держави, але й міст різних власників при місцевій торгівлі) митник клав свою ціху на пропущений товар³¹, що справу не варто вважати з'ясованою до кінця. Бо в низці законодавчих актів мовиться про квитанцію, яку давав митник купцеві. Це може вказувати, що під «печаткою», «ціхою» – бо квитанція була з печаткою – треба розуміти не знак на спактованих товарах, а посвідчення, яке видавав митник.

У кожному разі, відготовую тих кілька місць у джерелах, що можуть свідчити також про накладення печатки. 1511 року король своїм мандатом заборонив холмському старості Вікторинові з Сенна та його наступникам на цьому уряді збирати від люблінських купців, котрі проїздять через Холмську землю, мито та один грош «за печатку»³². У 1604 р. на брамах Львова від купців, які ввозили товар до міста, беруть плату за знак (*signum*)³³. 1639 року встановлено плату один грош від купця або візника при в'їзді до Львова та виїзді з нього³⁴.

Але, з іншого боку, «Інструкція про спосіб і нарахування нового мита, яке збирають» (1513 р., повторено 1518 р.) говорить виразно, що митник повинен видавати власноручно написану квитанцію, в якій позначено особу, котра сплатила мито, кількість і якість товару, а також день, місяць і рік видачі посвідки³⁵. Можливо, що були

²⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1158. – С. 502 (це т. зв. Кодекс Альнпеха): пор.: *Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – S. 179.*

²⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 330. – С. 430, 431, 517.

²⁹ Там само. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 614. – С. 190.

³⁰ Там само. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 8.

³¹ Див.: *Капраль М. [Коментар] // Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. – Львів, 1998. – С. 448.*

³² Див.: *Riabinin J. Materiały... – S. 18.*

³³ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 614. – С. 180 (т. зв. Золота книга привілеїв міста Львова).

³⁴ Див.: *Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. – Львів, 1998. – С. 444.*

³⁵ СІР. – Р. 267, 378.

різні способи позначення стягненого мита – ціхування товару, видача квитанції або одночасно і те й інше.

Знак секвестру майна

Урядове опечатування приміщень, цінностей застосовувалося при тимчасовому їх секвеструванні органами влади чи судом у разі грошових претензій до живого боржника, а після смерті власника – аж до остаточного офіційного вирішення спадкових справ. 1654 року через суперечки міської ради Люблина з люблинським гродським урядом той опечатав приміщення ваги, ряду крамниць, пивниці й будинки міщан. Король наказав припинити свавілля, бо право опечатувати такі об'єкти мало тільки місто, забезпечене магдебурзьким привілеєм³⁶. Очевидно, перелічені в мандаті будівлі не вичерпують репертуару приміщень, які можна було тимчасово секвеструвати одночасно з таким його видимим проявом, як опечатування.

Після смерті українського православного єпископа в Перемишлі 1518 р. за розпорядженням короля було створено комісію в складі перемишльського старости, двох представників міської ради та двох українців (*duo ritus Ruthenici*), щоб описати, опечатати і зберігати речі покійного³⁷ до вирішення справи.

Не можна вважати, що у цьому повідомленні встановлено всі випадки позадокументного застосування печаток і ціх, але й наведених відомостей вистачає, щоб визначити дуже широкий діапазон вживання печаток та подібних до них знаків у ролі юридичного інструмента для позначення власності, достовірності мір, якості товарів, сплати грошових зборів, секвестрування майна. Лише в небагатьох випадках (печатки назовні листів, на конвертах, ціхи на мірах) такі знаки дійшли до нашого часу і можуть використовуватися при вивченні емблематики. Більшість же печаток і ціх знищено і втрачено. Це, однак, не дає підстав забувати про юридичне значення прикладання печаток чи ціх на недокументи навіть у період девальвації таких знаків (XVIII ст.). Свідомо поза межами нарису залишаю урядові ціхи на шляхетних металах, таврування злочинців і тварин (зокрема «пописи» коней). Такі сюжети повинні б стати предметом окремих досліджень.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р. Позадокументне застосування печаток і ціх на західноукраїнських землях (XV–XVIII ст.) // Знак. – Львів, 2000. – Ч. 21. – С. 4-5.*

³⁶ Див.: *Riabini J. Materiały... – S. 199.*

³⁷ СІР. – Р. 369.

ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКА ПЕЧАТКА 1324 РОКУ: МІСЬКА ЧИ КНЯЗІВСЬКА

Публікуючи 1906 р. факсиміле латинського листа райців та поспільства Володимирської громади до громади міста Штральзунда в Німеччині про повернення затриманих товарів двох володимирських міщан – Бертрама Русина і Миколи, Михайло Грушевський надрукував також репродукцію пошкодженої печатки, розміщеної на звороті цього листа, датованого 3 травня 1324 р.¹ Лист, оригінал якого зберігався тоді в архіві міської ради Штральзунда, був складений конвертиком і саме назовні листа було відтиснено воскову печатку. Печатка дуже своєрідна, як для XIV ст., і не має аналогій ні в тогочасній руській (староукраїнській), ні у візантійській, ні у західній сфрагістиці.

На печатці в межах внутрішнього ободка зображений св. Юрій на коні, лице святого у фас, голова оточена ореолом. Правою рукою вершник тримає ратище, лівою – коня за поводи. Постаць у довгому одязі, обернена – по-геральдичному – вправо. На поясі короткий меч. Вершник сидить у сідлі. Кінь скаче, голова його повернена вправо, у вуздечці. Зображено всі чотири ноги. Під конем – крилатий змії з розкритою пашею, піднятою догори. Змії повернений корпусом вправо. Крило з шістьма ребрами, розкрите у вигляді віяла. Хвіст закручений догори, є задня лапа. З легенди, розташованої між внутрішнім та зовнішнім ободками, збереглася лише латинська літера *D* направо – по-геральдичному – від вертикальної осі печатки, проведеної від інвокації у вигляді хреста вгорі печатки. Літера розташована таким чином, що між нею та віссю є місце на ще одну букву.

У руській сфрагістиці св. Юрія (це язичницьке ім'я; християнський синонім – Георгій) зображували у вигляді воїна, що стоїть на повен ріст зі списом у правій та зі щитом у лівій руці². Високохудожнє зображення св. Юрія на печатці 1324 р. не має паралелей на печатках того часу. Складається враження, що ювелір, який виготовив печатку, використав як прототип ікону.

М. Грушевський, правильно визначаючи патрональність зображення св. Юрія, тобто, що воно зіставляється з особою князя-короля Юрія I Львовича, атрибутував печатку Володимирській громаді (в цілому, а не її німецькій частині, яка цілком певно користувалася магдебурзьким правом). Атрибуцію громаді він обґрунтував тим, що лист писала справді громада (в оригіналі: *consules ac universitas civitatis ladim[ir]iensis*). Крім цього, в кінці листа вказувалося, що на ньому відтиснено «нашу печатку» (*nostrum sigillum*). Учений пробував реконструювати відсутню легенду, вважаючи, що вона могла звучати: *S • CIVITATIS LADIMIRIENSIS*³. Незабаром після публікації печатка викликала полемічні зауваження з боку історика Івана Линниченка, професора Одеського університету: «Щодо пояснення ним (тобто М. Грушевським. – Я. Д.) печатки, прикладеної до грамоти, із зображенням св. Георгія, то воно ледве чи прийнятне –

¹ Див.: Грушевський М. Лист Володимирської громади з 1324 р. Факсиміле листу й печатки // Записки НТШ. – Львів, 1906. – Т. 72. – С. 5-8, табл. 1.

² Див. репродукції в кн.: Янин В. Л. Актовые печати древней Руси X–XV вв. – М., 1970. – Т. 1-2.

³ Там же. – С. 8.

печатка могла бути також князівською»⁴. Своєю аргументацією дослідник не подав. М. Грушевський не був би самим собою, якщо б репліку І. Линниченка залишив без відповіді. Двічі рецензуючи збірник «Болеслав-Юрій II», М. Грушевський твердив, що до листа громади не могла прикладатися князівська печатка – князь не брав участі у складенні грамоти; що печатку Юрія I не могли прикладати, бо він давно помер, а Юрій II ще не був галицько-волинським князем, яким він став, за згодом Грушевського, лише в жовтні 1325 р.⁵ У крайньому разі М. Грушевський погоджується, що князівська печатка могла бути взірцем для громадської⁶. Проти І. Линниченка виступив також учень М. Грушевського Богдан Барвінський: «Немає найменшої підстави припускати, що це могла би бути також князівська печатка, як твердить, наприклад, проф. І. Линниченко, полемізуючи з проф. Грушевським»⁷. Своєю чергою, Б. Барвінський власне твердження не аргументував.

Тривалий час до питання атрибуції печатки 1324 р. – наскільки мені відомо – не поверталися. Переміг авторитет М. Грушевського. Печатку неодноразово репродукували як печатку Володимирської громади⁸. З іншого боку, не дуже ясно, як В. Панченко, пишучи про герб Володимира-Волинського⁹, міг не знати праці М. Грушевського 1906 р. і покладалася тільки на «Ілюстровану історію України» 1911 р. видання.

Сьогодні, коли минуло понад 90 років від наукової публікації печатки 1324 р., варто зібрати докупи аргументи «за» (і, цим самим, «проти») щодо обох атрибуцій – громадської та князівської.

Громадська печатка. Аргументи «за»:

1. Сигіляційна форма листа 1324 р.; згідно з нею, до листа могли прикласти печатку громади (міста), прототипом якої могла бути князівська печатка.



Печатка з листа Володимирської громади 1324 р.

⁴ Див. доповнення І. Линниченка до статті: *Куник А. А.* Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям, касающихся истории Червоной Руси в XIV в... // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сб. материалов и исследований. – СПб., 1907. – С. 204).

⁵ Див.: Журнал Министерства народного просвещения. Н. С. – СПб., 1908. – Ч. 17, сентябрь. – С. 197).

⁶ Див.: Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. 82. – С. 219.

⁷ Див.: *Barwiński B.* Pieczęcie książąt halicko-włodzimierskich z pierwszej połowy XIV wieku. Uwagi krytyczne z powodu pracy A. Łappo-Danilewskiego... // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne. – Kraków, 1909. – Nr. 7. – S. 129.

⁸ Зокрема, її подано у таких сучасних виданнях: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1992 (формально це передрук видання: К.: Відень, 1921, але ілюстративний матеріал зібрано з усіх видань цієї історії); *Терлецький Ю.* Герби міста Володимира-Волинського // Друга наукова геральдична конференція (Львів, 19-21 листопада 1992 р.). Зб. тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1992. – С. 76-78.

⁹ Див. його: *Панченко В.* Гербівник міст України. – К.: Нью-Йорк, 1996. – С. 20-21. 27.

2. Пізніші печатки та герб міста Володимира, правда, на сьогодні зафіксовані в джерелах і літературі лише від XVI ст. починаючи; на них зображений св. Юрій як вершник, що вбиває змія.

Князівська печатка. Аргументація «за»:

1. Зображення св. Юрія на печатці має патрональний характер і свідчить про особу (князя Юрія-Георгія), а не про місто, патроном якого св. Юрій тоді, як відомо, не був (це стверджував також М. Грушевський). Міста, тим більше столичні, могли приймати символіку своїх володарів, їхньої держави, але це вже пізніший процес. Для порівняння – герб Львова, що виник як похідний від геральдичного знака князів Львовичів та знака їхньої держави.

2. Літера *D* у легенді може розшифровуватися не лише так, як пропонував М. Грушевський, тобто *S • CIVITATIS LADIMIRIENSIS*, але також (згідно з написом на іншій печатці князя-короля Юрія I) як: *+ S • DOMINI • GEORGI • DUCIS • LADIMIRIE*. У пропонованій М. Грушевським легенді має бути 25 місць на букви та інтерпункцію; в пропонованій тепер – 31 місце. І в першому, і в другому випадку готична літера *D* буде справа (геральдично) від гаданої вертикальної осі печатки.

3. Документальні дані вказують на те, що існувало щонайменше два різновиди печатки Юрія I. У листі Юрія II Тройденевича (який вживав, як правило – принаймні згідно з відомими і дослідженими оригіналами, – печатки свого діда Юрія I Львовича) від 1325 р., написаному до магістра Ордену Вернера де Орсельн у Торні (Торуні), у сигіляційній формулі згадується «наша більша печатка» (*nostrum maior sigillum*). І справді, до листа привішена маєстатична печатка Юрія I із зображенням короля на престолі. Діаметр маєстатичної печатки Юрія – приблизно 9,0 см, діаметр печатки 1324 р. – близько 6,5 см. М. Грушевський, правда, не подав розміру печатки 1324 р., але його легко визначити на підставі факсиміле листа (вчений наводить його розміри), дещо зменшеного при публікації. Якщо розглядати поруч маєстатичну печатку Юрія I розміром 9,0 см та печатку із зображенням св. Юрія розміром 6,5 см, то отримаємо пару: «більшу» та «меншу» печатки володаря. Для першої половини XIV ст. ми не знаємо в суміжних із Галицько-Волинським князівством державах міських печаток великого розміру – діаметром 6,5 см; не знаємо їх, зрозуміло, також у Русі-Україні, бо володимирська печатка 1324 р. могла би бути, як на сьогодні, єдиним взірцем такої міської печатки, якщо її вважати справді міською.

4. Печатку 1324 р. було не відтиснено чи прикріплено до листа, нижче його тексту, що звичайно практикувалось у ті часи, а прикладено на звороті, немовби лише як свідчення його автентичності або як знак підтримки вищою князівською владою. Може, термін «*nostrum sigillum*», вжитий у сигіляційній формулі, треба розуміти трохи ширше – як «печатка нашого краю», «нашої держави», «нашого володаря», бо і в такому разі печатка була для ради міста Володимира «нашою».

5. Пишучи свою статтю 1906 р., М. Грушевський ще мав певні громадівські ілюзії; громаду він протиставляв владі князя. І навіть пишучи про печатку 1324 р., вчений визначав її як «громадську», хоча, якщо виходити буквально з титулатури автора листа, в цьому разі йшлося насамперед про раду і райців (*consules*) міста – отже, гіпотетично, про печатку ради. Такі переконання не допускали в М. Грушевського думку, що могло йтися також про князівську печатку. З І. Линниченком у нього були дуже напружені стосунки через гостру полеміку довкола питання про автентичність грамот

князя Льва Даниловича, які М. Грушевський огульно оголосив пізнішими фальсифікатами, що викликало обгрунтовану (як тепер уже остаточно знаємо) критику І. Линниченка. В силу певних рис характеру М. Грушевський не міг поступитися своєму опонентові.

Підводячи підсумки проведеного аналізу, треба ствердити: на сьогодні більше аргументів говорить за те, що на листі райців і поспільства Володимира 1324 р. – назовні своєрідного конверта – було відтиснено князівську «меншу» печатку Юрія I для засвідчення автентичності, може й для підтримки володарем держави. Якщо ця думка правильна, то вона дає підстави висунути ще одне твердження: Юрій II Тройденевич був у Володимирі князем уже 3 травня 1324 р., а не лише з 1325 р., як вважалося раніше на підставі згаданого листа (без позначення дня і місяця) до магістра Ордену в Торні. Для української ж сфрагістики важливий висновок, що Юрій I Львович та його канцелярія (а також спадкоємці Юрія I) володіли ширшим репертуаром печаток, ніж досі приймалося в науці.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Володимир-волинська печатка 1324 року: міська чи князівська // *Знак*. – Львів, 1997. – Ч. 13. – С. 8-9.

ЛЮСТРАЦІЯ ГАЛИЧИНИ 1469 Р. ЯК СФРАГІСТИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

1. Увагу дослідників печаток привертають насамперед самі печатки, їхні відбитки, репродукції; менше – згадки в письмових джерелах. Аналіз люстрації Перемишльської, Львівської, Галицької та Подільської земель 1469 р. (оригінал у Головному архіві давніх актів у Варшаві; публікація О. Яблоновського у серії «*Źródła dziejowe*» (Warszawa, 1902. – Т. 18. – Cz. 1)) доводить, що при дослідженнях зі сфрагістики, а також з дипломатики треба враховувати дані письмових джерел, особливо, якщо поданий у них матеріал має масовий характер. У люстрації 1469 р. перелічуються королівські маєтки, передані у власність або в тимчасове користування на території, яка у XIV ст. входила до складу Галицького князівства. Згадуються грамоти, на підставі яких встановлювалися відповідні права. Часто люстратори звертали увагу на печатки грамот, розглядаючи їх як доказ автентичності. В люстрації сказано про 158 печаток.

2. Наскільки відомо, люстрацію 1469 р. дослідники сфрагістики не використовували. Та й публікатор О. Яблоновський, і пізніші історики мало цікавилися нею. В документі збереглися відомості про понад 200 грамот, серед них: з часів Галицької держави (князя Льва та взагалі «князів Русі»), Литовського великого князівства (князя Федора Кориятовича, великих князів Свидригайла, Витовта), угорських володарів (намісника Галичини князя Русі Володислава Опольського, королеви Марії), польських королів (Казимира Великого, Ядвиги, Володислава-Ягайла, Володислава Варненчика, Казимира Ягайлончика), генерального старости Русі Яна з Тарнова. Відповідно, наводяться дані про грамоти і печатки XIII–XV ст.

3. Згадані у джерелі 158 печаток розподіляються за категоріями у такий спосіб:

а) маєстатичні (*sigillum majestatis*) – 111, з них: 21 – «давніх королів», 2 – Казимира, 13 – Володислава Опольського, 1 – Марії, 1 – «короля Угорщини», 73 – без позначення імені володаря;

б) малі (*s. parvum*) – 2, «давніх королів»;

в) менші (*s. minor*) – 6, з них: 1 – «давнього короля», 2 – «короля Угорщини», 1 – Володислава Опольського, 2 – без визначення;

г) «з ангелом» (*s. de angelo, s. cum angelo, angell s., s. angell*) – 27, з них: 3 – «давніх королів», 1 – Володислава-Ягайла, 23 – без визначення;

д) без встановленої категорії (*sigillum*) – 12.

До грамот староукраїнською мовою (*litera Ruthenica, litera in Ruthenico*), яких у люстрації нотується 23 (але відомості про печатки при них подаються лише у 16 випадках), прикріплювали маєстатичні печатки (9) або «з ангелом» (7).

4. Можна вважати, що «малі» та «менші» печатки належать до однієї категорії. З іншого боку, не вдається встановити, до якої категорії залічується печатка «з ангелом». У середньовічній латині слово *angelus* означало не лише ангела, але й, конкретно, архангела Михаїла чи прапор з його постаттю. Однак для XIV–XV ст. королівські печатки зі зображенням ангела (в такому чи іншому розумінні), які б вживалися на території Галичини, невідомі. Питання вимагає подальшого дослідження.

5. Люстратори деколи докладніше описували печатки, висловлювали сумніви щодо їхньої автентичності. На грамоті для перемишльського православного єпископа

була печатка «з ангелом», якої чорний віск був накладений на білий (що для тамтих часів було цілком нормальним), але її вважали підозрілою, бо в грамоті перераховувалися села єпископства, захоплені польськими феодалами. Фіксували печатки відбиті слабо, пошкоджені, проставлені з порушенням звичаїв, підозрілі, вислі. Іншими словами, люстратори виступали також у ролі експертів печаток, деколи, здається, тенденційних (стосовно Перемишльського єпископства).

6. Сфрагістичний матеріал люстрації має ширше історичне значення. Наприклад, грамота з печаткою угорської королеви Марії, яка вступила на престол 1382 р., свідчить, що угорське панування в Галичині тривало ще певний час після смерті Людовика Великого.

7. Письмові джерела, в яких згадується сфрагістичний матеріал, особливо масового характеру, заслуговує на уважне вивчення спеціалістами.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Люстрація Галичини 1469 р. як сфрагістичне джерело // П'ята наукова геральдична конференція (Львів, 10-11 листопада 1995 р.): Зб. тез повідомл. та доп. – Львів, 1997. – Ч. 13. – С. 8-9.

ІСТОРИЧНА ІКОНОГРАФІЯ, ВИДИ МІСТ

ВИДИ МІСТ УКРАЇНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ. ЯК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧЕ ДЖЕРЕЛО

1. Серед різноманітних історико-краєзнавчих джерел особливе місце займають малюнки, гравюри, картини, розписи, дрібна пластика. Міста в цілому, їх частини, найвидатніші об'єкти забудови могли бути основним змістом зображень, становити фон для портретів, алегоричних композицій, батальних сцен чи, врешті, доповнювати картографічні твори.

2. Зображення міст України XVI – першої половини XVIII ст. (збереглося понад 70 пам'яток такого типу, не враховуючи відображень окремих будинків та малюнків на картах) пройшли еволюцію від схематичних і неіндивідуалізованих до реальних. Цей розвиток відобразив стилеві особливості окремих етапів мистецтва періоду бароко. Спершу основну увагу митців (у ролі яких часто виступали інженери) привертало саме місто, яке відтворювали у двох манерах – з висоти польоту птаха або панорамним силуетом. У другій половині XVIII ст. з'явився краєвид оточення, передній план.

3. Види, особливо гравійовані, що публікувалися великими тиражами, повинні були дати уявлення про вигляд міст. Види замків, фортифікацій виготовляли для військових цілей. Зображення були носіями інформації – цьому завданню підпорядковувалися рисунки, гравюри, картини, медалі. Поряд з основним графічним навантаженням (вид міста) розміщували додаткові елементи: віньети, герби, девізи, присвяти, писемні (часом широкі) легенди або експлікації, різні анотації тощо. Вони також становлять важливе історико-краєзнавче джерело.

4. Згідно з сучасним рівнем досліджень, найдавнішими треба вважати рисунки замків Києва, що датуються 1495 або 1504/07 рр. Протягом XVI ст. реалістичних зображень міст було виготовлено мало. Основна кількість зображень з'явилася в XVII ст. Київ, Кам'янець-Подільський, Львів, Хотин найчастіше потрапляли на гравюри того часу. Відомі також гравюри та картини Мукачєва, Крєхова, Язлівця, Почаєва, Чигирин, Кодака, Терехтемирова, а також Білгорода-Дністровського, Очакова, Перекопа, Кафи. Найпопулярніший був Кам'янець-Подільський – до середини XVIII ст. опубліковано близько 20 гравійованих зображень.

5. Види міст України друкувалися на сторінках альбомів міст чи замків (Брауна – Гогенберга, Боденєра та ін.), ними ілюстрували історичні праці, географічні описи, подорожні нотатки, тогочасну одноразову пресу. Їх видавали окремими аркушами. Всі ці стародруковані видання є сьогодні великою бібліографічною рідкістю. Деякі

видання (зокрема – окремі аркуші, публікації типу курантів) збереглися в єдиному примірнику.

6. Навіть найреалістичніші види міст України XVII – першої половини XVIII ст. не можна сприймати як фотографічні чи навіть, як дехто хоче, аксонометричні знімання. Вони лише умовно відображали дійсність. Увагу художників привертала насамперед публічні будівлі, які змальовували у збільшеному масштабі в порівнянні зі звичайними будівлями. Решту споруд зображували стандартно, хоча вони були диференційованіші. Місто штучно відокремлювали від передмість, приміських сіл, які відтворювали стереотипно. Панораму міста малювали не з однієї точки зору, а з кількох, що призводило до поєднання багатьох видів з деформованою перспективою. Це були види міст не таких, якими вони виглядали насправді, а таких, якими їх хотіли показати, яке вони справляли враження. Ці моменти необхідно враховувати при використанні давньої урбаністичної іконографії, зокрема при ідентифікації окремих об'єктів та їхніх деталей.

7. Види міст досліджено нерівномірно. Деяким пам'яткам (наприклад, київським малюнкам Вестерфельда, ландшафтним планам Кальнофойського) присвячено монографії, іншим – короткі повідомлення або поверхові згадки. Гравюри частіше зацікавлювали істориків мистецтва. Натомість частина зображень взагалі не потрапляла в поле зору істориків-краєзнавців. У наукових та науково-популярних працях публікується давно усталений канон кількох видів, причому репродукуються вони переважно не з оригіналів, а з неякісних копій, що веде до подальших деформацій.

8. Першочерговим постає завдання підготувати зведений каталог видів середньовічних міст України, що зберігаються в бібліотеках, музеях, архівах УРСР та СРСР. Видання альбому повноцінних репродукцій значно збагатить базу історико-краєзнавчих досліджень, тим більше, що значення давньої урбаністичної іконографії для місцевої історії, для охорони пам'яток (відтворення первісного вигляду будівель), для історії архітектури, заселення, для археологічних досліджень досить велике.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Види міст України XVI – першої половини XVIII ст. як історико-краєзнавче джерело // II Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (Вінниця, 19-21 жовтня 1982 р.): Тези доп. – К., 1982. – С. 156-157.

КОРПУС ЗОБРАЖЕНЬ МІСТ УКРАЇНИ XVI–XVIII СТ.

1. Давні види міст України використовуються в історичній літературі переважно з ілюстративною метою, рідше при історико-топографічних, географічних, краєзнавчих, архітектурних, археологічних дослідженнях, деколи при реставрації пам'яток старовини. Окрему ділянку становлять мистецтвознавчі дослідження. Незважаючи на те, що зображення міст, у принципі, не є призабутих джерелом, до повноцінного його використання ще далеко. Немає виконаних на необхідному науковому рівні джерелознавчих досліджень, зокрема з обґрунтованою ідентифікацією головних відображених об'єктів, присвячених окремим зображенням або їх типологічним групам, немає альбомів високоякісних репродукцій. Історична іконографія як окрема допоміжна дисципліна у нас ще не сформувалася. Унікальність більшості видів зумовила те, що, як ілюстративний матеріал, їх репродукують погано, дуже рідко з оригіналу або високоякісної копії, часто у деформованому або дефектному вигляді.

2. До сьогодні дійшли види, виконані різноманітною технікою: гравюри (дереворити, мідерити), видані окремими естампами або вміщені у книжках, альбомах, «летючих листках»; рисунки, здебільшого пером; малюнки (олійні картини, акварелі); барельєфи – декоративні або на медалях; зображення на печатках; вишивки і гобелени. Деколи види міст є складовою карт і планів, алегоричних композицій, ікон, портретів, батальних сцен. Джерельну вартість мають додаткові елементи іконографії – віньєти, герби, девізи, присвяти, легенди, експлікації та інші анотації. Перші зображення міст України виникли наприкінці XV або на початку XVI ст. До середини XVIII ст. було виготовлено близько 150 видів (значна частина з них – наслідування первісних іконографічних взірців); у 70–90-х рр. XVIII ст. – понад 400. Такий кількісний ріст був викликаний бурхливими політичними змінами в Україні та в Північному Причорномор'ї, які й спричинили підвищене зацікавлення ілюстративним матеріалом.

3. Хоча виготовлення основної маси зображень припадає на період панування бароко, у видах українських міст перепліталися різні художні тенденції та смаки, іконографія еволюціонувала від символічних, схематичних і не індивідуалізованих зображень (які частково були ремінісценцією візантійської та східної мініатюри) до умовно реалістичних – у манері «з льоту птаха» або розгорненої панорами. Деякий вплив мала українська і російська народна картина. Розкриття художнього ключа, визначення мети виготовлення (гравюри часто використовували для військових цілей, але незалежно від цього вони заспокоювали голод публіки на свіжу інформацію), ідейних позицій, з яких виходив художник (переважно це був світогляд міщанства, котре вбачало в місті опору правопорядку і безпеки) – дуже важливі для встановлення джерельної вартості іконографічних пам'яток. Так чи інакше, всі вони були далекі від фотографічної докладності, деякі цілком фантастичні. Попри ці негативні ознаки, зображення міст – унікальне художнє джерело першорядного значення.

4. Для періоду до середини XVIII ст. відомі види таких міст з української етнічної території, як Базалія, Бережани, Городенка, Жванець, Замостя, Кам'янець-Подільський, Київ, Коросно, Костянтинів, Львів, Мукачів, Перемишль, Тербовля. Трахтемирів, Хотин, Чигирин, Язлівець, Ярослав. Окреме місце займають зображення монастирських

комплексів – Києво-Печерської лаври, Крехова, Почаєва, а також Чортомлицької Січі. Крім цього, відомі види з Криму й турецького Причорномор'я: Білгород, Кафа, Кизи-кермен і три інші фортеці біля лиману Дніпра, Кілія, Очаків, Перекоп. У 70–90-х рр. XVIII ст. було виготовлено зображення ще 40 міст. Для деяких міст, що відігравали важливу роль у політичній та воєнній історії, виготовлялися десятки різних зображень (Кам'янець – близько 30; Хотин, Мукачів – близько 10); це були, однак, переважно варіанти єдиного прототипу. В літературу останнього часу потрапили неперевірені відомості про насправді неіснуючі види (наприклад, Києва – західних граверів першої половини XVII ст.; Белза, Сянока, Холма XV–XVI ст.).

5. Останнім часом вивчення іконографії міст, особливо на Заході, значно поживилося, з'явилися серйозні джерелознавчі дослідження. Також у СРСР було видано ряд нових каталогів. Виникає потреба провести науковий опис зображень, що зберігаються в музеях, бібліотеках, архівах України, – для того, щоб видати зведений каталог. Бажаючи розширити пошуки на інші збірки СРСР та закордону. Одночасно можна розпочати підготовку тематичних альбомів репродукцій, наприклад, «Київ (Кам'янець-Подільський, Львів, Північне Причорномор'я) у графіці XVII–XVIII ст.», «Види міст України в стародруках» або до видання альбомів окремих художників, зокрема М. Груневега, А. ван Вестервельда (Вестервельда), Й.-Г. Мюнца. Альбоми, опрацьовані за єдиною схемою (з мистецтвознавчим і джерелознавчим аналізом, науковим описом, бібліографією), з високоякісними репродукціями, могли б утворити серію «Корпус зображень міст України XVI–XVIII ст.». Види варто популяризувати у вигляді надрукованих під науковим наглядом комплектів листівок великого формату, впорядкованих за окремими колекціями. Необхідно також підготувати узагальнювальне джерелознавче дослідження про іконографію міст України XVI–XVIII ст.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Корпус зображень міст України XVI–XVIII ст. // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. республік. наради (грудень 1988 р.). – К., 1988. – С. 228-230.

ЗОБРАЖЕННЯ МІСТ УКРАЇНИ XVII–XVIII СТ.: ПРОБЛЕМА ДОСТОВІРНОСТІ

Адекватність видів

До середини XVIII ст. відомо зображення (види) – переважно виконані дереворитом або мідеритом та окремі рисунки пером, а також пам'ятки образотворчого мистецтва, виконані олією або аквареллю – понад 20 українських міст. У 70–90-х рр. XVIII ст. було виготовлено ще понад 35 зображень міст. Для деяких міст, що відіграли важливу роль у політичній та військовій історії свого часу, було видано десятки зображень (Кам'янець-Подільський – 30, Хотин і Мукачеве – приблизно по 10). Але в цих випадках йшлося здебільшого про варіанти одного-двох прототипів.

У літературі останніх двох десятиріч є також неперевірені відомості про фактично неіснуючі види навіть з XV–XVI ст.

Загалом до середини XVIII ст. виконано близько 150 видів; у 1740–1790-х рр. – більше як 300. Таке зростання кількості іконографії міст було викликане політичними змінами на Правобережжі, у Степовій Україні та в західноукраїнських землях.

Види видавали як окремі друки, ілюстрації в книжках, ними прикрашували «летючі листки» – попередники преси, а також деякі газети. Інколи це були рисунки олівцем або пером у альбомах чи для ілюстрування рукописів, маргінальні малюнки в діловодних книгах. Деколи – ландшафтні елементи карт і планів, також фрагменти ікон, портретів, картин батального змісту з урбаністичними елементами. Були й такі панорами, мальовані на стінах, ткані на килимах, репродуковані на посуді з фарфору і фаянсу. Окрему категорію творять пам'ятки медальєрного мистецтва, печатки, декоративні барельєфи – їх я не охоплю своїм повідомленням.

Зображення у XVII ст. виникли в період майже загального панування пізнього бароко; незважаючи на це, на видах міст відобразилися різні граверсько-художні тенденції та різного рівня естетичні смаки. Іконографія міст на початку XVIII ст. взагалі (не лише в Україні) еволюціонувала від символічних, схематичних, часом фантастичних зображень до видів, які умовно можна назвати реалістичними. У XVI–XVII ст. застосовували дві проєкції: первіснішу, пізніше вже анахронічну, проєкцію «з лету птаха» (або «з пташиного польоту») та новочаснішу панорамну проєкцію. Траплялися комбіновані композиції з використанням елементів двох проєкцій. Види «з лету птаха» (наприклад, Кам'янець-Подільський, Замостя) звать деколи в літературі панорамними або ландшафтними планами. Це не зовсім відповідає специфіці саме планів.

Визначення певного індивідуального підходу, згідно з яким було виконано зображення (стосується це, хоча б, доволі примітивних видів, виконаних пером, Мартіна Груневега – для Києва, Львова – на початку XVII ст.), встановлення мети, з якою друкували і поширювали види (для військових цілей – загальновідоме зображення Кам'янця-Подільського з перших років турецького панування на Поділлі 1672 р., гравійоване Кипріаном Томашевичем, чи для інформаційних цілей – як види Перемишля, Львова, Замостя в «*Theatri precipuarum totius mundi urbium liber sextus...*» Георга Брауна й Абрагама Гогенберга) – отже, певного індивідуального підходу – має істотне (хоча лише частково позитивне) значення з погляду джерелознавства саме для соціотопогра-

фічних досліджень. Також розкриття світогляду художника, гравера (якщо це був міщанин – бачив місто як опору права і безпеки) відіграє значну роль.

Я провів досить докладний аналіз іконографічних пам'яток, виконаних «з лету птаха» (Кам'янець-Подільського з 1673-1675 рр., Замостя з «Theatri prescipuatum...», Кельн, 1618, датується 1617 р.) та в панорамній проекції (Львів – вид т. зв. Аврелія Пассароті, також із «Theatri prescipuatum...», тобто з початку XVII ст.; Київ – рисунки Абрагама ван Вестервельда – копії з оригіналів 1651 р., виконані у XVIII ст.). Аналіз ґрунтувався на порівнянні зображень із планами (очевидно, пізнішими, бо синхронні майже не збереглися), описами ілюстрацій та інвентарів, іншими писемними джерелами (з достатньо докладним описом великих будівель, кам'яниць чи двориків) та з вивченням ситуації на місці з певною, доволі гіпотетичною, врешті-решт, реконструкцією умов, що приблизно відповідали періодові виконання зображень. Багато зусиль було затрачено для визначення точки (або точок) спостереження, з якої рисівник дивився на місто, фіксуючи його вигляд.

Не буду детально описувати труднощі аналізу та застосованих дослідницьких методів, хочу, натомість, повідомити про важливіші результати. Перш за все, не підлягає сумніву, що кожне зображення варто (а може, й необхідно) перевірити з погляду його придатності для соціотопографічних досліджень.

Основний мінус зображень – відсутність таких прикмет автентизму, які умовно можна назвати фотографічністю та фактографічністю. Творці видів, переважно згідно з тогочасною міщанською ідеологією, рисували місто як фундамент ладу і порядку, спрямований проти зовнішнього ворога. Тому місто відтворювали як цілість, оточену міцними оборонними мурами з близьким замком, небагато присвячуючи уваги передмістям, підміським селам. Місто мало виглядати як символ також внутрішнього ладу і порядку – вулиці, площі чисті, прибрані, міщанські доми мали викликати враження заможності – їх, доми, врешті, ніколи не індивідуалізували, малювали типову забудову кам'яниць без прогалин, без руїн та проломів на вулицях і площах, без занедбаних розвалених будиночків, без дерев'яного будівництва, без відмінностей у забудові окремих ділянок. А, як знаємо з писемних свідчень – з проведених міськими комісіями описів кам'яниць, двориків, інших будівель, також публічних – дійсність часто була протилежною. Основний наголос робили на домінантах міського краєвиду: ратуша, як місце перебування справедливої міської влади; церкви, костели, монастирі, як видимі ознаки побожності й моральності міщан. У XVIII ст., у зв'язку з пересуненням центру ваги реальної влади в місті, наголос роблять на палацах і дворах магнатів. Тоді на зображеннях з'являється периферія міста. Залишаються, очевидно, фортифікації та замок як символ військової сили. Фортифікації на зображенні – в ідеальному стані, що, як відомо з урядових описів, переважно не відповідало реаліям. Порівняння з планами й описами доводить, що види міст мають помилки, перебільшення масштабів акцентованих будівель, фальшиве розміщення об'єктів (це стверджується переконливо на підставі порівняння виду Львова т. зв. А. Пассароті з писемними джерелами та з, щоправда, набагато пізнішими планами).

Гравюра, картина XVII – першої половини XVIII ст. – це завжди віддзеркалення певного ідеального міста *intra muros*, такого, яким його бачили з позицій певного автономічного світогляду, місто як окрема адміністративна, економічна, навіть духовна цілість. Рисували місто, яким воно мало бути, а насправді ним не було. Відображали

певну ментальність, давали ідеалізовану візію. Так показували українські міста, незалежно від того, чи вони були в складі Польщі чи Угорщини. Що це була ідеалізована візія, підтверджують прориви в прямолінійній, однозначній іконографічній традиції, здійснені митцями західноєвропейського походження. Маю на думці рисунки, виконані в Києві 1651 р. голландським художником А. ван Вестервельдом (Вестерфельдом), котрий перебував на службі в сім'ї Радзивілли (Радвілли).

Зображення міст у XVII – середині XVIII ст., як правило, не були реалістичним відбиттям справжнього вигляду міста. Саме на цю особливість мусять зважати дослідники соціотопографії. Очевидно, від цього зображення не втрачають прикмет ілюстративності – але це вже цілком інший підхід.

Висновки з аналізу іконографії міст у розрізі окремих проблем, які виникають у дослідників соціотопографії, виглядають так (правда, не маю наміру перелічувати всі наукові проблеми; висновки ці збігаються з результатами досліджень інших авторів, проведених на синхронному неукраїнському матеріалі).

Зображення як джерельний матеріал більше надається для аналізу просторових елементів т. зв. вищого рангу (дільниці, центри, кардинальні пункти міст) і тільки від другої половини XVIII ст. – також для аналізу приміської забудови. Елементи нижчого рангу (вулиці, кам'яниці) часто деформовані. Винятки – будинки або комплекси будинків, призначених для культових потреб (але лише християнських), для адміністративних потреб, для оборони. Їх переважно малювали або гравіювали, порушуючи загальні пропорції, щоб підкреслити домінантність будівель такого типу. Зображення, виконані «з лету птаха», мають певні елементи планів, зберігаючи при цьому багато позитивних рис картографічних джерел. Панорамні види є помітно менше цінні для соціотопографічних досліджень. Це звичайно ряд міських домінант, крім цього – перекритих оборонними стінами.

Види завжди потребують проведення перевірки на підставі писемних джерел та, якщо можливо, джерел археологічних і картографічних.

Дослідник не має у своєму розпорядженні серії видів конкретного міста, створених протягом кількох близьких років чи десятиріч. Динаміка просторового розвитку, змін структури забудови, пересунення кардинальних пунктів міста, зародження поліцентризму, поширення міської агломерації іконографічно послідовно не простежується. Вид Львова, виконаний, як вважають, А. Пассароті на початку XVII ст., відділяє понад 150 років від панорам, виконаних наприкінці XVIII ст. вже під австрійським пануванням. (Види Львова під час облоги гетьманом Богданом Хмельницьким чи пізнішої облоги турками ледве чи можна визнати повноцінними реалістичними зображеннями). Подібним чином для Кам'яця-Подільського – протягом понад 100 років – друкували різні модифікації виду «з лету птаха», гравіюваного Томашевичем, а зображення у часі російської влади з кінця XVIII ст. цілком фантастичні (автори, мабуть, ніколи в житті не бачили Кам'яця-Подільського).

При соціотопографічному дослідженні необхідно розшукувати первісне зображення (отже, для Кам'яця-Подільського – оригінали гравюр Томашевича), а не пізніші переробки, хоч би й у вишуканій манері, що деформують, усе ж таки, первісний взірць. Остаточо мусимо ствердити, що іконографію міст України XVII–XVIII ст. не можна вважати адекватним джерелом першорядного значення. Вона, іконографія, відіграє суто допоміжну функцію, хоча окремими своїми елементами буває важливою також для соціотопографії.

З історії іконографії міст України та її специфіки

Згідно з сучасним рівнем наших відомостей, найдавнішими зображеннями треба вважати турецькі рисунки замків Києва, датовані 1495 або 1504-1507 рр. Ці рисунки було вміщено на карті Дніпра морейця Ільяса. Є підстави припускати, що вони досить реально передають вигляд київських фортець – рисунки і карта виготовлялися для військових цілей (рисунки опубліковано Г. Келіном у 1956 р., републіковано в 1969 р. З. Абрагамовичем у статті «Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев», яка вийшла у збірнику «Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы» (М., 1969. – Т. 2. – С. 87-88; карта на с. 95). Ледве, однак, чи види замків і церков на інших картах XVI–XVII ст. відповідали реальним об'єктам. Так, наприклад, на карті Угорщини В. Ляціюса 1556 р. ряд місцевостей Закарпаття (Ужгород, Невицьке, Мукачів, Хуст, Тячів, Сигіт та ін.) позначено мініатюрними силуетами міст, замків. Зображення Києва, міста, оточеного мурами з п'ятьма баштами і церквою в середині міських стін, є на карті Московії, вміщеній у «Космографії» С. Мюнстера 1567 р. (а також у давніших виданнях його «Cosmographiae», починаючи від 1544 р.). Багато подібних зображень бачимо на значно пізніших картах України Г. де Боплана (1650-ті рр.). Зображення навіть не стандартні, на перший погляд індивідуалізовані, але, все ж таки, більшість даних свідчить, що це лише топографічні знаки XVI–XVII ст. на тогочасних картах, а не реалістичні зображення міст, замків, храмів.

Протягом XVI ст. умовно реалістичних видів міст України було виготовлено мало. Хоча ще є, можливо, певні резерви. У 1586 р. Франсуа де Беккарі де Паві, барон де Фуркево, здійснив та описав подорож по Східній Європі. В рукописі «Relation ... d'un ... voyage fait l'an 1585 aux terres du Turc et autres divers lieux de l'Europe», що зберігається в Національній бібліотеці в Парижі (№ 6277), знаходимо рисунки пером співтовариша подорожі сіра де Бйонкура – серед них мають бути рисунки українських міст – досі не опубліковані.

Велика кількість зображень виникла у XVII ст. Як уже згадувалося, панорами Кам'янець-Подільського, Львова (силует і картини облоги), замки Хотина і Мукачєва, панорами і церкви Києва найчастіше відтворювали в гравюрах того часу. Відомі також картини та гравюри Берестя-Литовського, Замостя, Ярослава, Коросна, Сянока (з XVI ст.), Перемишля, Крехова (монастир), Болехова, Бережан, Язлівця (замок), Терєбовлі (облога), Городенки, Жванця, Почаєва (лавра), Костянтинова, Чигирина (облога), Трехтемирова, Чортотлицької Січі, а також чотирьох турецьких фортець над нижнім Дніпром – Казікермена, Мубараккермена, Мустріткермена, Аслангорода, далі Кілії, Білгорода-Дністровського, Очакова, Перекопа, Кафи. Найпопулярнішим став Кам'янець-Подільський після захоплення його турками й українцями 1672 р. До середини XVIII ст. було опубліковано близько 20 гравійованих зображень Кам'янець-Подільського – їх друкували в Польщі, Німеччині, Франції, Італії. До кінця XVIII ст. їх стало близько тридцяти. Тоді ж значно розширився репертуар видів інших міст.

Є зображення міст (наприклад, Холма, Белза), датування яких XVII чи навіть XVI століттями вимагає уточнення.

Зображення міст України з'явилися на сторінках альбомів міст чи замків. Для прикладу, Г. Брауна – А. Гогенберга «Civitates orbis terrarum» (Кельн, 1617, т. 6); Я. Янсона «Theatrum ... urbium positarum ad septentrionalem Europae plagam» (Амстердам, після 1657); спадкоємців Янсона «Toonell der vermaarste Koop-Steden en Handel-platsen

van de geheele Wereld» (Амстердам, 1682); Г. Боденера «Klein tartarey» (Авгсбург, перша половина XVIII ст.); автора, який заховався під криптонімом «M. J. F. S.», «Kurze Beschreibung der vornehmsten Städte und Festungen der Kriegs-Theatri in Ungarn, Russland und Turkey mit nöthingen Anmerkungen» (Нюрнберг, 1737); плагиат з цієї праці під заголовком «Clef historique et géographique de la Hongrie ... Turquie, Moldavie, Ukraine, Crimée, Valachie» (Париж, 1738). Зображення є в географічних описах: А. Келлера (Целларія) «Regni Poloniae, Magnique ducatus Lituaniae, omniumque regionum iuri Polonico subiectorum novissima descriptio, urbium potissimarum icones elegantissimas et delimitationem huius regni geographicam oculis subiiciens studio...» (Амстердам, 1659); анонімний «Cyanaea oder die am Bosphoro Thracico liegende Steinklippen» (Авгсбург, 1687). Трапляються такі зображення і в подорожних нотатках (зокрема, Ф. Аврілья «Voyage en divers états d'Europe et d'Asie», Париж, 1692), у тогочасній одноденній пресі. Часто зображення видавали окремими аркушами. Всі ці стародруковані видання є на сьогодні великою бібліографічною рідкістю. Деякі публікації – окремі аркуші, одноденні газети типу курантів – існують в єдиному примірнику. Очевидно, не менш унікальні картини, настінні розписи, рисунки. Окремі з них не дійшли до нашого часу в оригіналах. Можна згадати поширені репродукції рисунків А. ван Вестервельда з Києва 1651 р., котрі збереглися тільки в пізніх копіях, а доля оригіналів невідома – про це часто забувають, друкуючи рисунки як нібито виконані самим ван Вестервельдом. Малюнки окремих київських будівель на планах Києво-Пустинського монастиря 1713-1719 рр. побачили світ у публікації, виданій завдяки фальшивому ювілеєві 1500-річчя Києва...

У виготовлення рисунків та гравюр великий вклад внесли українські митці: монограміст П. Т. (види Києва в «Тератургемі» А. Кальнофойського 1638 р.), майстер Федір (київська лавра 1697 р.), Л. Тарасевич (вид-план лаврських печер у «Патерику» 1702 р.), Н. Зубрицький (Почаїв 1702 р.), майстер Тит (Київ 1706 р.), майстер Георгій (1726 р.) та ін. Чималий внесок зробили чужоземні художники – голландець А. ван Вестервельд (види Києва 1651 р.), поляк К. Томашевич (вид Кам'яця 1676-1678 рр.), який мав цілу плеяду послідовників.

Навіть найреалістичніші – на перший погляд – види міст України XVII – першої половини XVIII ст., а навіть кінця XVIII ст. не можна сприймати як майже фотографічні чи навіть, як дехто хоче, аксонометричні знімання (так неправильно пишуть про види Кам'яця кінця XVII ст.). При цьому забувають – як уже було сказано – що практично до початку XVII ст. зображення, які можна пов'язувати з містами України (крім дуже небагатьох винятків, та й то умовно), не передають докладного вигляду міст. Це значною мірою абстрактні зображення, деколи з високим рівнем абстрактності. Саме до таких треба зараховувати архітектурні пейзажі або окремі архітектурні елементи на мініатюрах давніх рукописів, топографічні позначення міст на картах, зображення архітектури на монетах, медалях, гербах, печатках (тут трапляються дуже рідкісні винятки). У 1980-х рр. поширювали думку, що в Київському псалтирі 1397 р. є зображення Києва «як стрункої вежі нижче злиття річок Дніпра і Десни», виготовлене майстром Спиридоном, а в Радзивілівському (Кенігсберзькому) літописі – «конкретизовані, зворушливі й часом наївні, але загалом дуже поетичні малюнки, [... які] мають досить умовний характер, проте з них не важко уявити Київ» (див.: *Белічко Ю., Підгора В.* Кризь віки... Київ в образотворчому мистецтві XII–XX століть. – К., 1982. – С. 16). Лишаючи на боці суперечливість тверджень авторів (що малюнки то конкретизовані,

то умовні), необхідно рішуче підкреслити, що зображення міст навіть у XVII ст. ще лише відносно відображають дійсність.

Як уже йшлося в першій частині статті – а на цьому варто наголосити ще раз – у XVII – першій половині XVIII ст. увагу художників (а також широкої публіки, для якої виготовляли естампи) привертало перш за все імпозантні публічні будівлі, котрі навіть змальовувалися в збільшеному (в порівнянні з рештою будинків) масштабі. Гравійовані види як носії інформації були ходовим товаром – і художники для того, щоб інформувати про найвидатніші споруди міста, часто показували цікавіші об'єкти набагато докладніше, ніж могли їх бачити з тієї точки, з якої вони рисували свою панораму. Інші, другорядні, будинки зображували стандартно. Мурами і валами оточували конгломерат будинків, нагромадження котрих часто було виявом наміру гравера передати враження великої кількості будівель. Житлові будинки, а особливо їхні дахи, утворювали на рисунках одноманітний, схематичний фон. Насправді ж колись міські будинки були значно диференційованіші, ніж тепер. Поряд з кам'яницями патриціїв, кількопверховими, з орнаментованими фронтонами, стояли дерев'яні халупки, розташовані без будь-якого порядку. Це були помешкання найбіднішого населення. Таких «будинків» на гравюрах немає – на першому плані змальовували великі публічні споруди, будинки заможних міщан, що визначали економічну силу і могутність міста.

Саме тому значення давніх зображень для соціотопографії, розуміючи під нею залежність між локалізацією місця проживання та соціальним становищем, яке займав певний мешканець (або група мешканців), досить, а деколи дуже обмежене.

Художники штучно відмежовували місто від передмість, приміських сіл, котрі, зрештою, якщо й зображували, то також лише стереотипно – як розкидані по полях і садах окремі будиночки. Передмістя рисували як нагромадження будиночків біля виходу доріг з міста. Саме місто майже не виходило поза мури і вали, мало немов докладно визначені межі та різко підкреслену відокремленість. Усе це, як свідчать документальні матеріали, суперечило дійсності.

Панораму міста малювали не з однієї, а з кількох точок зору, що приводило до поєднання кількох видів в одну цілість з деформованою перспективою. Не дивно, що, наприклад, панорамні види Києва А. ван Вестервельда 1651 р. досі не піддаються задовільному розшифруванню. Про реальне місце розташування багатьох об'єктів, їх ідентифікацію в порівнянні з відомостями писемних джерел дискусії ведуться десятиріччями.

Часом для того, щоб задовольнити голод читацької публіки на інформацію, видавці та гравери йшли шляхом грубої фальсифікації. Так виникли ілюстрації до згаданої вже раніше книжечки «Суапае...» (Авгсбург, 1687), які не мають нічого або майже нічого спільного з реальним виглядом тогочасного Кам'яця-Подільського, Трехтемирова, Білгорода-Дністровського. У другій половині XVII ст. в Парижі з'явилося кілька видань видів Кам'яця-Подільського у, так би мовити, дзеркальному зображенні (ті дільниці міста, що були на заході, опинилися на сході, й навпаки). Зрештою, нічого особливо дивуватися французьким граверам, котрі у вічі не бачили Кам'яця, якщо й сучасні дослідники, репродукуючи такі дзеркальні зображення, не помічають курйозності панорами... Вигадані або деформовані види міст часто перетворювалися в джерело для пізніших наслідувань, породжуючи серію фальшивих репродукцій і викликаючи ряд непорозумінь.

Як уже говорилося, дослідження зображень міст України XVI – першої половини XVII ст. та й пізнішого часу приводить до висновку, що більшість цих зображень були

видами міст не таких, якими вони були насправді, а таких, якими їх хотіли показати, яке вони мали справити враження. Цей момент потрібно обов'язково враховувати при обережному критичному використанні давньої урбаністичної іконографії, зокрема, при ідентифікації окремих об'єктів та їхніх деталей.

Види міст України досліджували нерівномірно. Деяким пам'яткам іконографії (наприклад, ландшафтним планам Києва А. Кальнофойського 1638 р., київським малюнкам А. ван Вестервельда) присвячено великі монографії. У 1980-х рр. зроблено чимало для публікації призабутих або й раніше не репродукованих видів Києва XVII–XVIII ст. (уже зазначений збірник Ю. Белічка та В. Підгори 1982 р.; збірник, підготований Українською радянською енциклопедією, «Київ. Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи)». – К., 1982). При цьому, однак, часом не обходилося без дивних і непродуманих висловлювань. Так, хоча б, цілком безпідставним є твердження В. Підгори, що «Київ першої половини XVII ст. у техніці різцевої гравюри зображали італійські, німецькі та швейцарські митці, твори яких зібрані у виданні Г. Брауна та Ф. [так!] Гогенберга “Civitates orbis terrarum...”, Кельн, 1618», а пізніше, нібито, були перевидані в Амстердамі 1659 р. (див.: *Підгора В. Образ несподіваний, поетичний // Всесвіт. – К., 1982. – № 5. – С. 118*). Треба шкодувати, але ні італійські, ні німецькі, ні швейцарські митці в першій половині XVII ст. Київ не зображували – вони туди не добиралися, та й заочно (так би мовити) гравюри з видами Києва не виконували. Вже на початку XXI ст. відновилося – хоч і в обмежених розмірах – видання альбомів, у яких урбаністична іконографія посідає певне місце. На перший план висувається впорядкована В. Недяком «Україна – terra Cosacorum. Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва» (К., 2004).

З іншого боку, заслуговують великої уваги унікальні, цінні малюнки, хоча й примітивно виконані, окремих будинків Києва та Львова з кінця XVI ст., створені німецьким мемуаристом М. Груневегом, на які ще у 1980-х рр. звернув увагу Я. Ісасвич (див., наприклад, його статті: Мартин Груневег і його описи Києва // *Всесвіт. – К., 1981. – № 5. – С. 204-211*; Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // *Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982, особливо с. 120, 126*), правда, вважаючи їх найдавнішими збереженими рисунками Києва, хоча це не так. Малюнки М. Груневега досі не дочекалися ні задовільної публікації, ні монографічного дослідження, хоча вони цього, без сумніву, потребують.

Багатьом важливим зображенням присвячені лише поверхові згадки в літературі. Гравюри і картини частіше зацікавлюють істориків мистецтва, котрі ставлять перед собою переважно іншу, не джерелознавчу, мету. Частина зображень взагалі не потрапляла в поле зору істориків-урбаністів, не кажучи вже про спеціалістів з соціотопографії.

Репертуар давніх видів, які публікуються в наукових і науково-популярних виданнях, невеликий. Існує майже сторічний канон з кількох ілюстрацій (здебільшого це здобуття Кафи запорожцями, облога Львова козаками, панорама Києва А. ван Вестервельда, Кам'янець-Подільський часів турецької окупації, часом ще Чигирин другої половини XVII ст.), що кочують з книжки до книжки. Репродують цей канон не з оригіналів (навіть у згаданих «ювілейних» альбомах, виданих до фальшивого 1500-річчя Києва), а з неякісних копій, що веде до подальших деформацій. Панує тенденція штучно пристарювати деякі гравюри та малюнки. Так, скажімо, зображення окремих частин Кам'янець-Подільського, виготовлені в кінці XVIII – середині XIX ст., подаються в літературі

(стаття п'яти авторів «Кам'янець-Подільський» у серійному виданні «Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область». – К., 1971. – С. 15, 299) як гравюри XVII ст.

Іконографія краєвидів, зокрема міських, України ранньої новочасної історії – це, по суті, одна з важливих допоміжних дисциплін, проте досі в узагальнювальних працях зі спеціальних історичних дисциплін про таку ділянку досліджень не згадують або майже не згадують. Не існує окремого, хоча б, посібника чи підручника з такої дисципліни, що часто і стає причиною зазначених помилок.

На сьогодні важливе завдання полягає в тому, щоб підготувати науковий зведений каталог тих зображень міст України XVI–XVIII ст., які зберігаються в бібліотеках, музеях, архівах, приватних колекціях України та поза її межами. Такий каталог може стати підставою для видання альбому повноцінних репродукцій, що суттєво збагатило би базу історичних досліджень. Тим більше, що значення давньої урбаністичної іконографії навіть при всіх її мінусах, але з критичним її використанням для локальної історії, для завдань охорони пам'яток (відтворення первісного вигляду будівель), для історії архітектури, демографії, соціотопографії, для студій у ділянці пізньосередньовічної та ранньомодерної археології не викликає сумнівів.

Корпус зображень міст України XVII–XVIII ст.

Резюмуючи все щойно сказане про адекватність зображень міст та історію їхнього виникнення і розвитку, можна дійти до таких висновків.

Незважаючи на те, що зображення міст не є призабутих джерелом, до повноцінного їх використання ще досить далеко. Крім нечисленних праць з іконографії Києва, Львова, Кам'янця-Подільського, немає виконаних на необхідному науковому рівні джерелознавчих досліджень (зокрема з обґрунтованою ідентифікацією головних відображених об'єктів, якщо картина або гравюра позбавлена експлікації), присвячених окремим видам або їх типологічним групам, немає альбомів високоякісних – не тільки в технічному відношенні, але й з погляду наукового коментування – репродукцій. Історична іконографія як окрема допоміжна дисципліна все ще перебуває в стадії формування. Рідкісність основної маси видів спричинила до того, що як ілюстративний матеріал їх репродукують погано, дуже рідко безпосередньо з оригіналу або високоякісної копії. Тому репродукції з'являються у деформованому або дефектному вигляді.

Часто забувають про те, що джерельну вартість мають додаткові елементи іконографії – віньетки, герби, девізи, присвяти, легенди, експлікації та інші анотації.

Хоча виготовлення більшості видів припадає на період панування бароко, у зображенні українських міст переплелися різні художні тенденції і смаки. Іконографія еволюціонувала від символічних, схематичних і неіндивідуалізованих зображень (які частково були ремінісценцією візантійської та східної мініатюри) до умовно реалістичних видів «з льоту птаха» або розгорнутої панорами. Певний вплив мала українська і російська народна картина. Так чи інакше, всі вони були далекі від фотографічної докладності, деякі цілком фантастичні. Незалежно від цих негативних ознак, що різною мірою обмежують їхню науково-джерелознавче значення при історико-топографічних, соціотопографічних, географічних, архітектурних, археологічних і суміжних дослідженнях, як вияв масової культури свого часу і результат художньої творчості різного рівня, вони зберігають свою вартість.

Починаючи принаймні з 20-х років минулого століття, вивчення іконографії міст у західній науці (спершу в Німеччині) сильно поживилося, з'явилися серйозні джере-

лознавчі дослідження про види міст – окремих та в цілому. Також у Росії було видано кілька нових каталогів урбаністичних зображень. Відповідна література в Україні виглядає бідно. Ще у 1980-х рр. у нас пропагувалася потреба провести науковий опис зображень, які зберігаються в музеях, бібліотеках, архівах, для того, щоб видати зведений каталог. Бажано було розширити пошуки на аналогічні збірки тогочасного СРСР та закордону. Актуальною й на сьогодні залишається підготовка тематичних альбомів репродукцій типу «Київ (Кам'янець-Подільський, Львів, Північне Причорномор'я) у графіці й картинах XVI–XVIII ст.», «Види міст України в стародруках» або видання альбомів окремих художників, зокрема, М. Груневега, А. ван Вестервельда, Й.-Г. Мюнца. Альбоми, опрацьовані за єдиною схемою (з науковим описом, мистецтвознавчим і джерелознавчим аналізом, бібліографією), з високоякісними репродукціями, могли б утворити серію «Корпус видів міст України XVI–XVIII ст.». Види варто б популяризувати у вигляді виданих під науковим наглядом комплектів листівок великого формату, впорядкованих за окремими колекціями. Назріла необхідність готувати узагальнювальне джерелознавче дослідження про іконографію міст України XVI–XVIII ст.

Певно, що на шляху створення корпусу лежить ряд труднощів. Перш за все – каталогізаційного характеру, що зумовлено відсутністю підготованих наукових кадрів, розуміння справи з боку відповідного керівництва, браком «доброї волі» цього ж керівництва та брутальним злодійством експонатів, які мають поповнювати т. зв. колекції новоявлених українських та позаукраїнських снів (пригадаю масштабну крадіж гравюр у грудні 2005 р. у відділі мистецтв Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Національної академії наук України). Завдання не легке, бо багато музейних, бібліотечних, архівних установ не уявляє собі докладно, що саме – з цієї ділянки – зберігається в їхніх фондах. Існує тенденція ставлення до таких установ як до приватної власності директорів, бо це полегшує розбазарювання фондів. Деякі установи заздрісно беруть свої збірки від «чужого» ока, хоча самі вони, ці установи, не в силі (або й не бажають) розкрити свої багатства.

Шлях збору інформації за допомогою анкетування дає мало, а цільові експедиції, особливо в провінційні музеї, бібліотеки, архіви для обстеження і наукового опису іконографічних джерел, згори наштовхуються на брак «доброї волі» з боку підозріливого начальства. Трудомісткість такого процесу зрозуміла, але при належній впертості й ентузіазмі зведений каталог створити можна й треба. Високий на сьогодні рівень видавничої справи в Україні може гарантувати «Корпусові видів міст України XVI–XVIII ст.» технічну досконалість.

Ще кілька слів про відставання нашої історичної іконографії – тим більше в поєднанні з соціотопографією – як спеціальної історичної дисципліни. Мусимо шкодувати, але ми не далеко відійшли від того рівня (чи, може, відсутності рівня), який майже двадцять років тому було продемонстровано у статті Е. Степанович та Л. Маркитан «Иконография», вміщеній у збірнику «Вспомогательные исторические дисциплины. Иконография и теория» (К., 1988. – С. 202-227). Зміст статті вже тоді дуже розчарував, бо історіографія українських праць у ній відсутня, а теоретичних узагальнень (наприклад, про типологію зображень, методику їх використання в історичних дослідженнях) немає. Історична іконографія, що як допоміжна історична дисципліна виникла в західній науці майже дев'яносто років тому, в Україні лише поволі починає формуватися.

До приєднання якогось українського об'єднання істориків до Міжнародної комісії для історії міст, яка діє при Міжнародному комітеті історичних наук, ще далеко.

Література

Перелік праць у жодному разі не претендує на вичерпність; у ньому подаються назви робіт, використаних автором, якщо ці назви не вказані в тексті статті. Перелік складається з двох частин: літератури з соціотопографії, частково дотичної до історичної іконографії, та літератури з історичної іконографії. Зазначено, в основному, праці починаючи від 1970-х рр.

Дашкевич Я. Р. Армянские кварталы средневековых городов Украины (XIV–XVIII вв.) // *Ратна banasirakan handes. Историко-филологический журнал.* – Ереван, 1987. – № 2. – С. 63-85; № 3. – С. 48-60.

Дашкевич Я. Р. Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований // *Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (г. Полтава, октябрь 1987 г.): Тексты докладов и сообщений.* – К., 1987. – С. 71-72.

Капраль М. Проблеми соціотопографії українських міст (За матеріалами фінансових книг Львова другої чверті XVI ст.) // *Політологія, етнологія, соціологія. Доповіді та повідомлення (III Міжнародний конгрес українців 26-29 серпня 1996 р.).* – Харків, 1996. – С. 221-224.

Капраль М. Власники нерухомості середмістя Львова 30–40-х рр. XVI ст. в світлі масових реєстрів (соціотопографічний аспект) // *Записки НТШ.* – Львів, 1997. – Т. 233; *Праці історично-філологічної секції.* – С. 148-181.

Капраль М. Соціотопографія львівського середмістя середини XVI ст. // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* – Дрогобич, 2001. – Вип. 5. – С. 59-72.

Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові відносини). – Львів, 2003.

Коваленко П. Развитие городов. – К., 1980.

Медведев Ю. Человек и городская среда. – М., 1978.

Питюренко Ю. Территориальная система городских поселений Украинской ССР. – К., 1977.

Швидько А. К. Типология городов Левобережной Украины второй половины XVII–XVIII века // *Теория и методика историографических и источниковедческих исследований.* – Днепропетровск, 1989. – С. 106-115.

Bourne L. S. The Geography of Housing. – London, 1981. – (Scripta. Series in Geography).

Carter H. The Study of Urban Geography. – 3rd ed. – London, 1981.

Carter H. An Introduction to Urban Historical Geography. – London, 1983.

Dzieduszycki W. Socio-topographic Transformation of Polish Towns // *Тезиси докладов польской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии (Киев, 1985).* – Warszawa, 1985. – S. 30-35.

Książek M. Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce. – Kraków, 1988.

Ludwig M. Tendenzen und Erträge der modernen polnischen Spätmittelalterforschung unter besonderer Berücksichtigung der Stadtgeschichte. – Berlin-West, 1983. – (Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen. – Reihe 1. – Bd. 128).

Martyniuk O. Historical Development of the Ukrainian Settlement Forms. – Munich, 1978.

Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne / Pod red. A. Gieysztorą i T. Rosławskiego. – Warszawa; Poznań; Toruń, 1976. – (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Prace XI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich. – Toruń, wrzesień 1974. – [T. 5]).

Mikulski K. Topografia przedmieść toruńskich w XIV–XVII wieku // *Zapiski Historyczne.* – Toruń, 1998. – Т. 63. – Zesz. 3-4. – S. 7-33.

La Paysage urbain a Moyen Age. – Lyon, 1981.

- The Pursuit of Urbain History / Ed. by D. Fraser, A. Sutcliffe. – London, 1983.
- Samsonowicz H.* Ulica w mieście średniowiecznym: szlak, miejsce działań, przekaz informacji // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 1998. – № 3-4. – S. 221-226.
- Untersuchungen zur gesellschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Städte in Europa / Hrsg. von Th. Mayer. – Konstanz; Stuttgart, 1966.
- Voraussetzungen und Methoden gesellschaftlicher Städteforschung / Hrsg. von W. Ehbrecht. – Köln; Wien, 1979. – (Städteforschung. Institut für vergleichende Städtegeschichte in Münster. – Reihe A. Darstellungen. – Bd. 7).
- Wiesiowski J.* Miasto w przestrzeni społecznej późnego średniowiecza // Społeczeństwo Polski średniowiecznej: Zbiór studiów. – Warszawa, 1985. – T. 3. – S. 279-386.
- Wróblewska G.* Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII w. – Warszawa, 1977.
- Zarębska T.* Ewolucja zasad kształtowania ulic w miastach Polski przedrozbiorowej // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 1998. – № 3-4. – S. 227-266.

* * *

- Алферова Г. В., Харламов В. А.* Киев во второй половине XVII в.: Историко-архитектурный очерк. – К., 1982.
- Архитектурная графика России. Первая половина XVIII века. Собрание Эрмитажа: Научный каталог. – М., 1981.
- Бевз М., Дзюпина М.* Іконопис як джерело до вивчення архітектурних оборонних споруд міста // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні (Фортифікація України): Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 38-39.
- Винокур І. С., Петров М. Б.* Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII століття (методична розробка). – Хмельницький, 1983.
- Вуйцик В.* Фортифікатори Львова XV–XVII ст. // Вісник Інституту «Укрзахідпроект-реставрація». – Львів, 1994. – Ч. 2. – С. 18-23.
- Гуренок М. К.* Виды русских городов XVII–XIX века. – М., 1983. – Вып. 1.
- Дашкевич Я. Р.* Види міст України XVI – першої половини XVIII ст. як історико-краєзнавче джерело // II Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (Вінниця, 19-21 жовтня 1982 р.): Тези доп. – К., 1982. – С. 156-157.
- Дашкевич Я. Р.* Корпус зображень міст України XVI–XVIII ст. // Українська археографія. Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. республік. наради (грудень 1988 р.). – К., 1988. – С. 228-230.
- Дашкевич Я. Р.* Зображення Кам'янця-Подільського 70-х років XVII–XVIII ст. як історико-топографічне джерело // Проблеми історичної географії України: Зб. істор. праць. – К., 1991. – С. 43-54.
- Іванченко Ю. О.* З української старовини. Ілюстрований додаток // *Яворницький Д. І., Самокиша М. С., Васильківський С. І.* З української старовини: Альбом. – К., 1991. – С. 164, 172-173, 178, 190 та ін.
- Костюк С.* Каталог гравюр XVII–XX ст. з фондів Львівської бібліотеки ім. В. Стефаніка АН УРСР. – К., 1989.
- Свешнікова І. О.* Львів у колекції графіки: Анотований каталог. – Львів, 1960. – Вип. 1.
- Сидор О. Ф.* Міські краєвиди й інтер'єри у творах Йова Кондзелевича в контексті архітектури Ренесансу // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. Дожовтневий період. – К., 1983. – С. 67-73.

- Сіцінський Ю.* Нариси з історичної топографії міста Кам'янець-Подільського та його околиць. – Кам'янець на Поділля, 1994.
- Степовик Д. В.* Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи. – К., 1982.
- Фролова Л. В., Тимина В. Н., Ермилова Г. П.* Иностранные карты России XVIII в. – Ленинград, 1990. – Ч. 2 (Европейская Россия: Каталог).
- Эрнст Ф. Л.* Архитектура Киева XVII в. // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР: Сб. науч. трудов. – К., 1984. – С. 12-16.
- Becker W.* Vom alten Bild der Welt. Alte Landkarten und Stadtansichten. – 2 Aufl. – Leipzig, 1971.
- Bieniecki Z.* Źródła ikonograficzne do historii budowy miast polskich i zagadnienie ich inwentaryzacji // Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury. – Warszawa, 1951. – R. 1. – Zesz. 2. – S. 31-48.
- Brincken A.-D. von den.* Die Ausbildung konventioneller Zeichen und Farbgebungen in der Universalkartographie des Mittelalters // Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel und Wappenkunde. – Köln; Wien, 1970. – Bd. 16. – S. 325-349.
- Budzińska E.* Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781-1783). Album z zbiorów gabinetu rycin BUW. – Warszawa, 1982. – (Prace Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. – 16).
- Czubiński J.* Studia nad ikonografią widoków i panoram Kamieńca Podolskiego // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Kraków, 2000. – T. 1 / Pod red. F. Kiryka. – S. 329-364.
- Dachkevych Ya.* Le quartier armenien de Kamenetz-Podolsk sur les gravures du XVII^e siecle // *Дашкевич Я.* Вірменія і Україна / Armenia and Ukraine. – Львів; Нью-Йорк, 2001. – С. 161-176, 181-188.
- Gębarowicz M.* Nowe materiały do ikonografii wojennej króla Jana III Sobieskiego // Studia Wilanowskie. – Warszawa, 1978 (1979). – T. 3-4. – S. 45-87.
- Gębarowicz M.* Początki malarstwa historycznego w Polsce. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1981.
- Klaus W.* Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas (1574-1850). – Berlin, 1976. – (Deutsche Staatsbibliothek. Kartographische Bestandverzeichnis. – 3).
- Mende-Matzner U.* Westeuropäische Bilderzeugnisse zu Russland und Polen bis 1700. Ein Beitrag zur historischen Bildkunde. Inaugural-Dissertation. – Bamberg, 1968.
- Rzeczpospolita w dobie Jana III. Katalog wystawy Zamku Królewskiego, Archiwum Głównego Akt Dawnych i Biblioteki Narodowej. – Warszawa, 1983.
- Samsonowicz H.* Życie miasta średniowiecznego. – Warszawa, 1970.
- Sulerzyska T., Sawicka S., Trenkler J.* Katalog rysunków z Gabinetu rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Rysunki architektoniczne, dekoracyjne, plany i widoki z XVIII i XIX w. – Warszawa, 1969. – T. 2: Miejscowości różne; 1972. – T. 3: Varia.
- Szolginia W.* Ikonografia dawnego Lwowa. – Warszawa, 1991. – Cz. 1: Najstarsze widoki Lwowa.
- Witwicki J.* Obwarowania śródmieścia Lwowa // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia. – Warszawa, 1971. – T. 16. – Zesz. 2-3.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Зображення міст України XVII–XVIII ст.: проблема достовірності // Історична топографія і соціотопографія України: Зб. наук. праць. – Львів, 2006. – С. 135-149.

ВИДИ І ПЛАНИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО XVII–XVIII СТ.

1. Серед джерел для вивчення середньовічних міст України важливе місце займають гравіровані види та рукописні плани.

2. На сьогодні відомо про чотири типи видів XVII–XVIII ст. із зображеннями Кам'янця-Подільського, деколи фантастично деформованими:

- а) рисунок з архіву Міністерства закордонних справ у Парижі (1633 р.);
- б) загальний вид-план міста і фортеці кам'янецького гравера К. Томашевського (виготовлений між 1673-1679 рр.) та більше десяти його наслідувань, що публікувалися в останніх десятиріччях XVII – на початку XVIII ст. у Римі, Парижі, Франкфурті, Амстердамі, Авгсбурзі (частина цих перевидань дає вид Кам'янця-Подільського у негативному зображенні);
- в) фантастичний вид фортеці з часів турецької окупації невідомого гравера, що публікувався у Німеччині у 80–90-х рр. XVIII ст. і мав не менше п'яти варіантів;
- г) деформований вид міста російського гравера Є. Кошкіна (1794 р.).

3. Наявність багатьох типів і варіантів гравірованих зображень Кам'янця-Подільського свідчить про велику «популярність» міста серед європейської публіки XVII–XVIII ст., що було пов'язано, очевидно, зі стратегічним значенням Кам'янця. Для жодного іншого міста України цього часу невідомо стільки варіантів гравюр. Найбільшу джерелознавчу вартість має загальний вид-план К. Томашевського разом з доданою до нього експлікацією. При вивченні цієї гравюри необхідно, однак, пам'ятати також про умовність зображення другорядних об'єктів, згідно з традиціями і методами виготовлення подібних видів-планів у другій половині XVII ст.

4. Архівні джерела вказують на те, що в 1787-1788 рр. було проведено перше геодезичне знімання міста (без фортифікацій) та навколишніх сіл. Ці плани досі не знайдено.

5. У 1797 р. виготовлено другий план міста на підставі геодезичного знімання, проведеного під керівництвом інженер-підполковника Д. Мелещенкова. План, незважаючи на свою схематичність, має велику вартість, особливо для дослідження історії фортифікаційних споруд.

6. Гравюри та плани Кам'янця-Подільського XVII–XVIII ст. – це важливі історичні джерела й першорядної ваги документи, що зберігають практичне значення при вирішенні питань про реконструкцію та реставрацію місцевих будівель, про доцільність археологічних розкопок. Гравюри та плани міста можуть стати підставою для виготовлення історично вірогідного макету середньовічного міста.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Види і плани Кам'янця-Подільського XVII–XVIII ст. // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 91-92.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ГРАВЮРІ (ТИПОЛОГІЯ, ХРОНОЛОГІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧЕ ЗНАЧЕННЯ)

1. Гравюри із зображенням Кам'янця мають чималу літературу, пов'язану як з використанням видів міста при дослідженні історичної топографії, краєзнавства, воєнної історії, так і з їхнім значенням для історії архітектури, охорони пам'яток, історії українського мистецтва в цілому. Незважаючи на це, ряд питань остаточно не з'ясовано, що перешкоджає повноцінному використанню гравюр як важливого іконографічного джерела.

2. У 1673-1793 рр. було виконано близько 30 гравюр двох типів: I. Вид «з льоту птаха», гравійований К. Томашевичем, що мав 19 наслідувань; II. Панорамний вид, вміщений уперше в одному з «летючих листків» (попередників газет) 70-х рр. XVII ст., – налічує 8 варіантів. До I типу належать дві модифікації: зображення самих оборонних споруд без міської забудови (одна гравюра) і т. зв. дзеркальний вид цілого міста (п'ять гравюр). Можливо, ще буде виявлено інші варіанти.

3. Значення автентичного джерела має тільки гравюра, виконана з автопсії кам'янецьким війтом Томашевичем, та додана до неї велика експлікація. Інші гравюри I типу дають картину, деформовану західноєвропейськими граверами, які не бачили міста в вічі (так виникли дзеркальні відбитки). Зображення міста на гравюрах – виданих у Римі 1684 р. (лише оборонні об'єкти), – гравер Йоан-Янков; у Парижі 1691 р. (негатив), 1693 р. (позитив і два варіанти негатива), без року (насправді 1695 р., негатив), 1705 р. (негатив) – видавець Н. де Фер; в Амстердамі й Парижі, без року (насправді 1693 р.) – гравер П. Мортъє; у Франкфурті 1698 р. – видавці – спадкоємці М. Меріана; в Амстердамі, без року – гравери Й. Коренс і К. Мортъє; без місця і року – гравер Й. Штрідбек; в Авгсбурзі, без року (бл. 1725 р.) – гравер Г. Боденер; там же, без року (між 1725-1740 рр.) – гравер Г.-Х. Кіліан; у Лейдені 1729 р. (датується неправильно 1699 р.) – видавець П. ван дер Аа, а також на п'ятьох інших гравюрах без місця і року – можуть розглядатися лише як свідчення популярності Кам'янця в Західній Європі. Види II типу – фортеця і місто серед фантастичних скель – не мають джерельної вартості. Більшість гравюр II типу – без місця і року; всі вони анонімні. В Авгсбурзі надруковано такі види в 1687 р. – видавець Я. Ендерлін, та в 1694 р. – видавець Й. Коппмаєр. Три гравюри датуються умовно 1683 (6), 1696 (8), і після 1691 р.

4. Важливо правильно датувати вид Томашевича. Гравюру, згідно з латинською нотаткою, «...Анджеєві Тжебицькому... краківському єпископові... найпокірніший Кипріан Томашевич, як прояв пошани, дає, дарує, присвячує. Він же виготовив за привілеєм священної королівської величності, дійсним на 16 років». Недокладний переклад цих формул, в яких багато скорочень, часом був причиною помилок. Правильне датування визначається: 1) реаліями (зображено об'єкти, зруйновані під час турецької облоги, а також нові укріплення, збудовані 1673 р.); 2) роками життя Тжебицького (пом. 1679 р.); 3) тим, що інші гравюри I типу 1684-1740 рр. наслідували Томашевича. Є всі підстави вважати, що гравюра видана у 1673-1679 рр. Вона виготовлена на основі рисунка 1672 або ранішого року, бо її автор емігрував з міста на початку турецької окупації. Потім внесено зміни на 1673 р. Поширене в новітній літературі датування 1684-1700 рр. або 1700 р. не витримує критики.

5. При використанні гравюри Томашевича необхідно враховувати, що вид виготовлявся згідно з тогочасними художніми смаками, ідейними переконаннями і практичними потребами. Досить детально показано замок, міські укріплення (вид був потрібний для військових цілей), репрезентативні публічні й церковні будинки (такий підхід відображає самосвідомість міщанства, що сприймало місто як опору правопорядку і релігії). Рядову забудову зображено стандартно. Місто змальовували не таким, яким воно було насправді, а таким, яким його хотіли показати. Цим і диктується вимога критичного ставлення до гравюри при ідентифікації об'єктів та їхніх деталей. Немає підстав називати вид планом, тим більше аксонометричним (аксонометрію у XVII ст. не проводили). Не можна робити висновки з порівняння різних переробок гравюр, бо їх виготовляли без автопсії, згідно зі стилем і манерою кожночасного гравера.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р. Кам'янець-Подільський в середньовічній гравюрі (типологія, хронологія, джерелознавче значення) // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція історії дожовтневого періоду): Тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 59-61.*

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У МЕДАЛЬЕРСЬКІЙ ПЛАСТИЦІ XVII–XVIII СТ.

Кам'янець-Подільський, як укріплене місто й одна з найважливіших фортець України, відіграв значну роль в історії Східної Європи XVII–XVIII ст. Саме цим пояснюється виникнення великої іконографічної, гравійованої, малярської, скульптурної спадщини, присвяченої подільській столиці. Якщо досить обмежене коло гравюр відоме широко і їх часто репродукують у науковій та науково-популярній літературі (якість цих репродукцій, треба шкодувати, рідко задовільна), то дрібна пластика на кам'янецьку тематику znana, по суті, лише в музейно-колекціонерському середовищі. Досі немає доброякісних репродукцій цих медалей, а ті зображення міста і фортеці, які є на них, ще не використовувалися як історико-іконографічні та історико-топографічні джерела. Хоча медалі, присвячені Кам'янцю-Подільському, часто описують у спеціальній літературі, переважно в каталогах та оглядах збирацького типу українських, польських, німецьких авторів (Ф. Бентковський, 1830; Е. Рачинський, 1838-1841; Й. Рейхель, 1842; В. Шевич, 1855; О. Сементовський, 1862; Е. Гуттен-Чапський, 1871-1872, репринт 1957; Ч. Камінський та В. Ковальчик, 1969; Е. Венсерський, 1974 та ін.), їх ще не досліджували в комплексі як з мистецтвознавчого, так і з джерелознавчого погляду.

Протягом 1636-1765 рр. було виготовлено принаймні сім медалей, таким чи іншим способом пов'язаних з Кам'янцем. Це, зокрема, такі медалі (всі вони вибиті зі срібла): 1636 р. – на пам'ять битви під Смоленськом, мирних умов Польщі з Швецією у Штумсдорфі та з Туреччиною після перемоги над Абаза-пашею під Кам'янцем; 1684 р. – для відзначення боротьби антитурецької польсько-німецько-венетіансько-російської Ліги, спрямованої на звільнення Буди, Кандії, Кам'янця та Константинополя; 1694 р. – в пам'ять про польсько-турецьку битву під Кам'янцем, під час якої захоплено турецькі обози, а також, одночасно, в честь одруження дочки Яна III; 1698 р. – у зв'язку з підготовкою спільного саксонсько-польського походу на Кам'янець (цей похід не було здійснено); 1699 р. – для відзначення виходу турків з Кам'янця 22 вересня 1699 р. (медаль відома у двох варіантах; існує думка, що її виготовили 1733 р.), 1733 р. – з причини смерті Августа II зі згадкою про Карловицький мир, за яким Туреччина залишила Кам'янець (можливо, що медаль вибили у 60-х рр. XVIII ст.); 1765 р. – на згадку про срібло, передане Станіславом-Августом для ремонтування фортеці.

На звороті трьох з перелічених медалей є зображення Кам'янця. На медалі 1684 р. (монетник Йоганн Ген) бачимо вид фортеці з боку брами Старого замку. На медалі 1694 р. – показано битву з турками у підніжжі фортеці, захоплення повних возів, запряжених волами, та навантажених харчами верблюдів. На медалі 1699 р. (медальєр Мартін-Генріх Омеїс з Дрездена) – фортеця на обривистій скелі, з'єднана мостом з містом. Порівняння мініатюр фортеці й міста на медалях з одним із типів гравюр Кам'янця кінця XVII – початку XVIII ст., які виготовляли переважно в Авгсбурзі (це т. зв. тип «місто серед скель»), доводить, що іконографічним джерелом для цих гравюр (які не користувалися видом К. Томашевича 1673-1679 рр.) стали якраз медалі. Медалі XVII–XVIII ст. були для сучасників не тільки мистецьким відзначенням певних історичних подій, пов'язаних з Кам'янцем, але й цінною пам'яткою іконографії.

Медалі XVII–XVIII ст. зі словесними згадками про Кам'янець у легендах, а тим більше з видами фортеці й міста, заслуговують на поглиблений мистецтвознавчий та джерелознавчий аналіз, зокрема для того, щоб отримати відповідь на питання про достовірність цих барельєфних зображень. Самі медалі надзвичайно рідкісні (такими вони були вже сто і більше років тому), але сучасні методи дозволяють виготовляти високоякісні муляжі. Серія таких муляжів у музейній експозиції Кам'янця-Подільського може стати підставою подальших комплексних наукових досліджень.

У фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника зберігається значна колекція російських дореволюційних і Речі Посполитої медалей. Важливим завданням для наукових працівників музею є поповнення цієї колекції вищеописаних та інших унікальних медалей епохи середньовіччя, присвячених різним етапам життя Кам'янця-Подільського і краю загалом.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р. Кам'янець-Подільський у медальєрській пластичі XVII–XVIII ст. // Музей і Поділля: Тези доп. наук. конф., присвяч. 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського держ. іст. музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 58-60.*

ЗОБРАЖЕННЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО 70-Х РОКІВ XVII–XVIII СТ. ЯК ІСТОРИКО-ТОПОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Історична іконографія, а саме джерелознавче дослідження іконографічних пам'яток різного роду (ілюстрацій до описів мандрівок, історичних і географічних трактатів; художніх елементів карт і планів; окремо виданих естампів з видами міст; альбомів костюмів; картин і гравюр із зображенням битв, посольств, різноманітних засідань і зборів; портретів тощо), належить до занедбаних ділянок українських історичних студій. Відповідна література, зокрема така, в якій взірці іконографії використовуються як ілюстративний матеріал, налічує сотні назв, але лише останнім часом здійснюються неспіливі спроби узагальнити існуючий матеріал¹. Досвід закордонної історичної іконографії, що як окрема дисципліна, проміжна між мистецтвознавством та історією, оформилася в Західній Європі у 20-х рр. ХХ ст., практично не вивчається².

Кам'янець-Подільський – місто, яке відігравало головну роль у воєнно-політичних подіях на Правобережжі другої половини XVII ст., часто потрапляло в центр уваги європейської громадськості. Саме цим, значною мірою, пояснюється й те, що йому присвячено понад 40 пам'яток урбаністичної іконографії – рисунків, гравюр, картин, медальє. Гравюри і медалі тиражували у великій кількості й поширювали по всій Європі. (За межами наших міркувань залишаються символічні зображення міста на картах та панорамні елементи на планах).

Типологія. З погляду техніки виконання і композиції зображення можна поділити на кілька груп: 1) гравюри; 2) картини (панорама подільського театру воєнних дій 1673 р. з Кам'янцем у центрі³; картина міста, згадана 1968 р.⁴); 3) рисунки (панорама міста 1633 р.)⁵;

¹ Степанович Е. Я., Маркитан Л. П. Иконография. Кинофотодокументы // Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. – К., 1988. – С. 202-227, 266-269.

² У плані дослідження зображень міст, картин воєнних дій тощо заслуговують на увагу такі праці: Keyset E. Das Bild als Geschichtsquelle. – Hamburg, 1935; Ejusd. Die deutsche Stadt im Bilde // Fest-schrift Hermann Aubin zum 80. Geburtstag. – Wiesbaden, 1965. – Bd. 2. – S. 405-422; Mende-Matznet U. Westeuropäische Bildzeugnisse zu Russland und Polen bis 1700 Ein Beitrag zur historischen Bildkunde. Inaugural-Dissertation. – Bamberg, 1968; Becker W. Von alten Bild der Welt. Alte Landkarten und Stadtansichten. – 2-e Aufl. – Leipzig, 1971; Gębarowicz M. Początki malarstwa historycznego w Polsce. – Wrocław, 1981. Пор. також: Дашкевич Я. Р. Види міст України XVI – першої половини XVIII ст. як історико-краєзнавче джерело // II Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (Вінниця, 19-21 жовтня 1982 р.): Тези доп. – К., 1982. – С. 156-157; Його ж. Корпус зображень міст України XVI–XVIII ст. // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. республік. наради (грудень 1988 р.). – К., 1988. – С. 228-230.

³ Зберігається у Львівській державній картинній галереї; репродукція – там само. Пор.: Gębarowicz M. Początki malarstwa historycznego...

⁴ Картину львівська вірменська громада подарувала королю Августові II у серпні 1898 р. (Див.: Barącz S. Rys dziejów ormiańskich. – Tarnopol, 1869. – S. 131).

⁵ Зберігався в архіві Міністерства закордонних справ у Парижі. Репродукції: Prusiewicz A. Kamieniec Podolski: Szkic historyczno-topograficzny // Litwa i Ruś. – Wilno, 1913. – Rok 2. – Zesz. 4-5; Ejusd. Kamieniec-Podolski: Szkic historyczny. – Kijów, Warszawa, 1915. – S. 8. У літературі цей рисунок неправильно називають «планом» або «гравюрою».

4) медалі (виготовлені 1684, 1694 та 1699 рр.⁶). Не ясні відомості про фрагменти розписів, знайдених у Кам'янці під час реставраційних робіт, на яких, можливо, частково показано місто. Всі ці пам'ятки історичної іконографії важливі як свідчення великої «популярності» міста. Вони заслуговують на комплексне вивчення, републікацію у вигляді альбому, використання як ілюстративного матеріалу історичних праць. З погляду історичної топографії, джерельну цінність мають лише гравюри, а по суті, тільки одна з них (вид К. Томашевича).

У 70–80-х рр. XVII ст. виникло два типи гравюр: 1) вид «з льоту птаха» – не менше 20 варіантів, 2) панорамний вид «міста серед скель» – принаймні 20 варіантів⁷. Панорамні види – деколи з воєнними або мирними сценами на передньому плані – друкували переважно в Авгсбурзі. Вони дуже далекі від реальності – місто (або, точніше, замок) розташоване високо вгорі серед велетенських скель. Здається, ці гравюри створювалися не без впливу іконографії медальєрної пластики. Можна згадати такі гравюри «міста серед скель»:

1. Кам'янець (з написом «Самініцз» угорі) під час турецької облоги 1672 р. Без місця і року видання (можливо, вирізано з якогось «летючого листка»)⁸.

2-5. Кам'янець з написом «Самінекк» угорі. У кн.: *Syaneae oder die am Bosphoro Thracico liegende hohe Stein-Klippen von welchen zu sehen seyn gegen Mittag das Vor-Meer Propontis*. – Ausburg, 1687. – S. 60⁹. Цю брошуру¹⁰ перевидавали також у 1688, 1691, 1698 рр.¹¹

⁶ Див.: *Сементовский А. А.* Каменец-Подольский // Архив исторических и практических сведений, относящихся до России. – СПб., 1862. – Кн. 4. – С. 69-70; *Bentkowski F.* Spis medalionów polskich lub z dziejami krainy polskiej stycznych, w gabinecie krol. Alex. Uniwersytetu w Warszawie znajdujących sie. – Warszawa, 1830. – S. 97; *Raczyński E.* Gabinet medalionów polskich, oraz tych, które się dziejów Polski tyczą. – Wrocław, 1938. – Т. 2. – S. 302-308, 340-345; Poznań, 1841. – Т. 3. – S. 48-58; *Hutten-Czapski E.* Catalogue de la collection des medailles et monnaies polonaises. – SPb., 1871 (repr.: Graz, 1957). – Vol. 1. – P. 347, 352-353; SPb., 1872 (repr.: Graz, 1957). – Vol. 2. – P. 6-7; Rzeczpospolita w dobie Jana III: Katalog wystawy Zamku Królewskiego. Archiwum główny akt dawnych i Biblioteki Narodowej. Wrzesień-październik 1983. – Warszawa, 1983. – S. 219-220, il. 156.

⁷ Продовжуємо лінію досліджень, започатковану повідомленнями: *Дашкевич Я. Р.* Види і плани Кам'яня-Подільського XVII–XVIII ст. // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції (1979). – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 91-92; *Його ж.* Кам'янець-Подільський в середньовічній гравюрі (типологія, хронологія, джерелознавче значення) // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція історії дожовтневого періоду): Тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 59-61.

⁸ Зберігається у Національній бібліотеці у Варшаві (відділ іконографії). Див.: *Rzeczpospolita w dobie Jana III...* – S. 184.

⁹ Про цю брошуру і вид Кам'яня в ній існує багата література. Див.: *Січинський В.* Подорожна книжка 1687 р. про Україну // Календар для всіх на 1934 р. – Львів, 1933. – С. 59-62; *Його ж.* Історія українського гравєрства XVI–XVIII ст. – Львів, 1937. – С. 42; *Крип'якевич І.* Забуті види України XVII–XVIII ст. // Українське книгознавство – Львів, 1937. – № 1. – С. 18-20; *Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А.* «Syaneae» – немецкое сочинение конца XVII в. и его сведения по истории славян // Вопросы германской истории и историографии. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 3. – С. 137-146; *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск, 1985. – С. 39. Не можна погодитися з припущенням І. Крип'якевича (яке прийняли інші автори), що в основі гравюри лежить рисунок Г. де Боплана.

¹⁰ Автор статті висловлює глибоку подяку Б. О. Зелінському (Прага), з допомогою якого отримав фотокопію гравюри з примірника бібліотеки Празького університету.

¹¹ *Абрагамович З.* Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1969. – Т. 2. – С. 94.

6. Кам'янець з підписом німецькою мовою (подаємо у перекладі): «Кам'янець-Подільський, столиця воєводства Поділля в Польщі та природна фортеця, розташована на стрімких скелях, біля турецького кордону. Там мають свій осідок римсько-католицький та вірменський єпископи». Без місця і року видання. На підставі згадки про вірменського єпископа гравюра датована нами умовно 1683-1686 рр. (бо саме тоді там був такий єпископ)¹², але, можливо, вона видана після 1699 р., коли Кам'янець знову став столицею воєводства (правда, вірменського єпископа там уже не було).

7. Кам'янець з написом німецькою мовою угорі (подаємо у перекладі): «Справжнє зображення незрівнянної фортеці Кам'янця». Гравюра з самим лише зображенням фортеці серед скель вміщена на «летючому листку» (*Bericht von dem herlichen Sieg, welchen die polnische und lithauische Armee unter Commando des Jablonowski wieder die Turken und Tartarn den 6. Oktobr. 1694 erhalten. – Ausburg, 1694. – S. 1*)¹³.

8. Кам'янець з написом «Самінек» угорі та підписом німецькою мовою з правого боку (подаємо у перекладі): «Незрівнянна фортеця Кам'янець – це є головна місцевість у країні Поділлі, над рікою Шмерцік (!), розташована на високих кам'яних скелях, збудована даками, укріплена королем Сигізмундом I з Польщі, захоплена теперішнім турецьким цісарем Ахметом через зраду». Зображена фортеця серед скель¹⁴. Явна помилка в написі (Кам'янець захопив 1672 р. султан Мухаммед IV; Ахмет II був султаном у 1691-1695 рр.) дозволяє датувати гравюру 1691-1695 рр.¹⁵

9. Кам'янець під час уявної польської облоги. Гравюра з німецьким віршем на летючому листку «So zeigt sich Caminec das hone Turken – Nest». Без місця і року видання. Виходячи із змісту вірша, в якому висловлюється надія, що Фрідріх-Август, «міцний герой з Саксонії, як польський король», поверне місто Польщі, можна припустити, що листок видано 1697 р. з нагоди (або напередодні) обрання Фрідріха-Августа польським королем¹⁶.

10. Кам'янець між скелями з написом «Камінек». Без місця і року видання¹⁷.

11. Кам'янець між скелями з написом німецькою мовою: «Гірська фортеця Кам'янець-Подільський» (формат 115x190 мм)¹⁸.

12. Кам'янець між скелями, на передньому плані човен з вітрилом, заповнений військовими. З підписом німецькою мовою: «Гірська фортеця Кам'янець-Подільський» (формат 77x147 мм) (у кн.: *Sirisa. Polenus Ende, historisch und geographisch beschrieben. – Warschau, 1798. – S. 279*). Ця гравюра – курйозне свідчення збереження напівфантастичного

¹² Зберігається у: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН УРСР. Відділ мистецтва (далі – ЛНБ). – Течка 23. – Кол. Павліковських 3462. Про гравюру та репродукцію див.: *Dachkevych Ya. Le quartier armenien de Kamenetz-Podolsk sur les gravures du XVII siecle // Revue des Études arméniennes. N. S. – Paris, 1970. – Т. 7. – P. 471-472, pl. XCVI.*

¹³ Зберігається в Бібліотеці Національного музею в Кракові (відділ Чарториських). Пор.: *Estreicher K. Bibliografia polska. – Kraków, 1901. – Т. 18. – S. 358.* Сама лише вирізана гравюра – у: ЛНБ. – Течка 23. – Кол. Павліковських 3463.

¹⁴ Автор статті висловлює глибоку подяку проф. Е. Триярському (Варшава) за фотокопії гравюр, згаданих у прим. 13, 15.

¹⁵ ЛНБ. – Течка 23. – Кол. Павліковських 3460.

¹⁶ Зберігається в Ягеллонській бібліотеці у Кракові. Пор.: *Estreicher K. Bibliografia polska. – Kraków, 1903. – Т. 19. – S. 73.*

¹⁷ ЛНБ. – Течка 23. – Кол. Павліковських 3458.

¹⁸ Там само. – Течка 66. – Кол. Баворовських 7541 (колекція ілюстрацій Батовського).

зображення аж до кінця XVIII ст., ще й надрукованого у Варшаві (якщо вважати, що вказано правдиве місце видання), де багато людей знало справжній вигляд фортеці¹⁹.

Гравюри типу «місто серед скель» не є достовірним історико-топографічним джерелом. Вони заслуговують, однак, на увагу як засіб задоволення інформаційного голоду в XVII–XVIII ст. на зображення міста і фортеці, що відіграли значну роль у тогочасних подіях. Всі види створювалися за єдиним взірцем, але докладну хронологію та послідовність зображень поки що відтворити не вдається. Деякі гравюри цього типу, що зберігаються в колекціях, – це аркуші, вирізані з книжок, альбомів, зв'язок з якими встановити не так просто.

Повноцінним історико-топографічним джерелом може вважатися тільки зображення першого типу («місто з льоту птахів»), в основу якого, без сумніву, покладено відносно реалістичний рисунок Кам'янця, особливо його укріплень. Більшість варіантів гравюр першого типу датовано, і це дозволяє опрацювати своєрідну їх схему. Всі варіанти легко звести до першоджерела – виду Кам'янця, виготовленого К. Томашевичем десь незабаром після захоплення міста турками. Цьому зображенню присвячено велику літературу, гравюру часто використовували при дослідженні окремих питань, що стосуються топографії, укріплень, цивільного будівництва й архітектури Кам'янця. Досі, проте, залишаються остаточно не з'ясованими питання, пов'язані з авторством, хронологією, джерельною достовірністю як самого першоджерела К. Томашевича, так і генетично пов'язаних з ним варіантів, виготовлених у 80-х рр. XVII ст. – першій половині XVIII ст.

Гравер. Про Кипріяна (Ципріяна) Томашевича збереглося мало перевірених відомостей. Був він райцею польської громади міста, мав будиночок на вулиці, що тягнулася «від фари» (парафіяльного костюлу). Його хата розташовувалася впоперек вул. Татарської²⁰. 1671 року став війтом польської громади і, відповідно до цього, виконував обов'язки судді²¹. У літературі поширилася думка, що був він ще й інженером-геодезистом та спорудив укріплений шанець, з якого найвлучніше стріляли в турків у 1672 р.²², але, здається, це лише безпідставний здогад, викликаний тим, що К. Томашевич – автор гравюри, яка може свідчити про певні геодезичні та фортифікаційні знання рисувальника. Після захоплення Поділля турками покинув Кам'янець і переселився до Кракова – саме з цим містом пов'язана його граверська діяльність. У Кам'янці він не займався цим ремеслом – і взагалі як гравер був малопродуктивним. Крім зображення Кам'янця, К. Томашевич виконав ще геральдичну композицію для панегірика В. Кольчицького (*Honor serenissimi ac potentissimi principis Joannis III regis Poloniae etc. etc. duodecim inscriptionibus coronatus. – Cracoviae, 1675*) та недатовану гравюру із зоб-

¹⁹ Псевдонім «Sirisa» пояснюють по-різному: Август Задебек (див.: *Bar A. Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich oraz Polski dotyczących. – Kraków, 1936. – Т. 2. – S. 136*) або Карл Йозеф Гюбнер (*Holzmann M., Bobatta H. Deutsches Pseudonymen lexikon. – Wien; Leipzig, 1906. – S. 262*).

²⁰ Описание города Каменца, составленное комиссией, наряженной каменецким старостою 1700, сентября 15 // Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 560.

²¹ *Сіцінський С.* Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: Іст.-археол. нариси. – К., 1928. – С. 10.

²² *Rolle J. Państwo Wolodyjowsky. 1. Jerzy Wolodyjowski // Ejustd. Sylwetki historyczne. Ser. 8. – Kraków; Warszawa; Petersburg, 1892. – S. 324.*

раженням Богоматері для костюлу августинців у Казімежі біля Кракова²³. Згідно з деякими непрямыми свідченнями (про них далі), помер він до 1684 р. Висловлювалося припущення, що К. Томашевич був вірменином²⁴. Але в такому разі він не міг би стати райцею та війтом польської громади. Також, репродукуючи на своїй гравюрі печатки трьох кам'янецьких громад (української, польської та вірменської), К. Томашевич допустив при передачі легенди вірменської печатки багато помилок, неможливих для вірменина²⁵. Очевидно, немає також підстав уважати К. Томашевича українцем²⁶.

Датування зображення К. Томашевича. Гравюра недатована. У літературі звичайно датували її 1672 р. (роком захоплення міста турками) або стверджували, що вона виготовлена незабаром після цього²⁷. Останнім часом поширилося намагання датувати зображення 1684-1700 рр. чи навіть просто 1700 р.²⁸ Таке визначення часу появи гравюри базується на невідомому перекладі вміщеного на ній латинського колофону. Цей колофон, в якому є кілька латинських скорочень, добре зрозумілих для читачів XVII ст., завдав чимало труднощів дослідникам XIX та XX ст. Його неточно переклали О. Сементовський, Ю. Ролле, Ю. Сіцинський. Цілоком перевернутий переклад опубліковано в 1975 р.²⁹ Згідно з ним, у колофоні написано: «Кипріан Томашевич 1700 при тому зробив з привілеєм його королівської милості майже в 16 років». З цього начебто випливає, що «гравюру було розпочато у 1684 р. і закінчено у 1700 р.». Насправді в

²³ *Rastawiecki E.* Słownik rytowników polskich tudzież w Polsce osiadłych lub czasowo w niej pracujących. – Poznań, 1886. – S. 290.

²⁴ *Górski K.* Wojna Rzeczypospolitej Polskiej w Turcję w latach 1672 i 1673 // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1890. – Т. 1. – Zesz. 2. – S. 170.

²⁵ *Dachkevitch Ya.* Le quartier armenien de Kamenetz-Podolsk... – P. 468; *Дашкевич Я. П.* К средневековой сфрагистике армян Украины // Вестник Матенадарана. – Ереван, 1986. – № 15. – С. 219.

²⁶ Така думка є в кн.: *Сіцинський В.* Історія українського гравєрства... – С. 43.

²⁷ Наприклад: Атлас Подольской губернии // Журнал Министерства внутренних дел. – СПб., 1843. – Ч. 2. – С. 341; *Сементовский А. А.* Каменец-Подольский... – С. 19; *Rolle J.* Wycieczka do Kamiencza // *Kłosy.* – Warszawa, 1898. – Т. 26. – № 670. – S. 279; *Ejusd.* Zameczki podolskie na kresach multińskich. – Wyd. 2, przerob. – Warszawa, 1880. – Т. 2. – S. 18; *Górski K.* Wojna Rzeczypospolitej Polskiej... – S. 170; *Городецкий М. И.* Общий вид города Каменец-Подольска во второй половине XVII в. и в настоящее время // Подолия. Историческое описание. – СПб., 1891. – С. 56; *Его же.* Столетие воссоединения Юго-Западной Руси // Всемирная иллюстрация. – СПб., 1893. – Т. 49. – № 15. – С. 262; *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский: Историческое описание. – К., 1895. – С. 40; *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski... – Wilno, 1913. – S. 62, 63, 66-68; *Сіцинський Є.* Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. ... – С. 10; *Сіцинський В.* Історія українського гравєрства... – С. 43; *Юрченко П. Г.* Кам'янець-Подільський замок // Архітектурні пам'ятники. – К., 1950. – С. 107; Кам'янець-Подільський: Іст.-архіт. нарис / С. М. Пламеницька, І. С. Винокур, Г. М. Хотюн, І. І. Медведовський. – К., 1968. – С. 25, 26; *Халпахчян О. Х.* Сооружения армянской колонии в Каменец-Подольском // Архитектурное наследство. – 1980. – № 28. – С. 134, 136; Кам'янець-Подільський історико-архітектурний заповідник: Іст.-архіт. нарис / А. І. Качуровський та ін. – К., 1984. – С. 14-15; *Овсійчук В. А.* Українське мистецтво XIV – першої половини XVII ст. – К., 1985. – С. 13.

²⁸ *Пламеницька Є. М.* Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. – 1975. – № 16. – С. 16; *Тюпич А., Хотюн Г.* Армянские сооружения Каменец-Подольского // Второй Международный симпозиум по армянскому искусству (Ереван, 1978, 12-18 сентября). – Ереван, 1981. – Т. 2. – С. 431-432; *Пламеницька О. А.* Особенности средневековой застройки центра Каменец-Подольского // Архитектурное наследство. – М., 1985. – № 33. – С. 53; *Пламеницька О. А.* Середньовічна житлова забудова Кам'янця-Подільського // Український історичний журнал. – К., 1987. – № 3. – С. 131.

²⁹ *Пламеницька Є. М.* Дослідження Кам'янець-Подільського замку... – С. 16.

колофоні зазначено: «... Cyprianus Tomaszewicz C. C. D. D. humillimus idem fecit cum Prwilegio S. R. M. ad XVI annos». Перекладачі XIX ст. не розуміли скорочення С. С. і просто його опускали; у наш час ці абрєвіатури прочитали як... запис чисел римськими літерами і додали всі числа разом: $100+100+500+500+500=1700!$ Коректно це скорочення розшифровується (зрештою, згідно з поширеними словниками): «*clarissimo, clarissimo dat, donat, dedicat*»³⁰. Правильний переклад колофону звучить: «...найпокірніший Кипріан Томашевич найдорожчому, найсвітлішому (єпископові) дає, дарує, присвячує; він же [Томашевич] виготовив за привілеєм священної королівської величності на 16 років». У тексті немає жодного натяку на 1700 р. а згадка про 16 років стосується королівського привілею, відповідно до якого гравер мав виключне право друкувати свій твір протягом 16 років. Якби хтось інший у цей час намагався видати аналогічну гравюру, то його переслідували б за законом. Така формула – середньовічний захист авторських і видавничих прав – характерна для багатьох тогочасних видань. Для порівняння можна згадати, що Г. де Боплан отримав у 1645 р. королівський привілей на 10 років на друкування спеціальної карти України (під карою 500 угорських дукатів для порушника привілею)³¹. Видавець хроніки Р. Гейденштейна друкар К. Вехтлер з Франкфурта здобув 1672 р. (тобто приблизно тоді, коли й Томашевич) королівський привілей на 15 років на публікацію цього твору (під карою 200 угорських дукатів на того, хто самовільно передруковував би Гейденштейна)³². Передусім у 1684-1700 рр., коли Томашевич нібито мав виготовляти гравюру (взагалі цілком незрозуміло, чому на це йому відводилося аж 16 років!), його вже не було серед живих. Річ у тому, що саме 1684 р. було видано у Римі гравюру Кам'яця, виконану Йоаном-Яковом де Рубеїс, – явне наслідування Томашевича. Її присвячено польському королеви Якову Собеському. Цього не трапилося б, якби Томашевич ще жив і міг боронити свої права. В урядовому описі Кам'яця 1700 р. Томашевич зазначається як померлий³³. Неправильно також датувати зображення 1672 р. – роком захоплення міста турками.

Реальні підстави для датування гравюри, на якій немає року видання, такі:

1. Саме зображення. В основу гравюри покладено рисунок міста і замку такими, якими вони були в момент переходу до турків 29 серпня 1672 р. На рисунку зафіксовано зміни в укріпленнях, зроблені турками в кінці 1672 – першій половині 1673 р. Про ці зміни доносили польські шпигуни³⁴.

2. Присвята гравюри краківському єпископові А. Тжебицькому. Він помер 28 грудня 1679 р.

3. Існує серія гравюр, аналогічних гравюрі Томашевича, але явно залежних від неї (у Томашевича, наприклад, докладніша експлікація). Ця серія видів датована 1684-1740 рр. Зрозуміло, що робота Томашевича з'явилася раніше.

³⁰ Див., наприклад: *Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1976. – С. 284.*

³¹ *Wierzbowski T. Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego i bibliografii pisarzy polskich. – Warszawa, 1904. – Т. 2. – С. 73-74.*

³² *Heidenstein R. Rerum polonicarum ab excessu Sigismundis Augusti libri XII. Cum gratia et privilegio S. R. Maiestatis Poloniae. – Francofurti ad Maenum, 1672.*

³³ Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 560.

³⁴ Реляції з листопада 1672 та квітня, червня, липня 1673 р. Див.: *Grabowski A. Ojczyście wspominki w piśmach do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1845. – Т. 2. – С. 194, 207, 223, 231.*

Таким чином, виходить, що гравюра була виготовлена між 1673-1679 рр., ближче, мабуть, до верхньої межі, бо й сам гравер, використовуючи кон'юнктуру на таке видання, був зацікавлений виконати цю роботу якнайшвидше. Саме таке датування було запропоноване нами в 1970 і 1979 рр.³⁵ Датування 1673-1679 рр. прийняте також іншими авторами³⁶.

Не підлягає сумніву (як вдалося встановити на підставі порівняння кількох відбитків гравюри), що Томашевич тиражував вид протягом ряду років, періодично підправляючи, частково перерізаючи мідну дошку. Докладне дослідження збережених оригіналів з метою визначення справді первісного зображення – це завдання майбутнього.

Загальне джерелознавче значення гравюри Томашевича. Види «з льоту птаха», до яких типологічно належить зображення 1673-1679 рр., для другої половини XVII ст. – з погляду історії європейської гравюри – вже були явним анахронізмом. Такі види характерні для XVI ст. У XVII ст. міста гравіювали майже виключно у вигляді розгорненої, витягнутої по горизонталі панорами. (Саме такими є відомі зображення Києва голландського художника А. ван Вестерфельда 1651 р.; вид Львова, опублікований 1618 р. в Кельні, який приписують італійському маляреві й інженерові А. Пассароті). «Анахронічність» манери пояснюється тим, що вид Томашевича був призначений не тільки для задоволення естетичних смаків та інформаційного голоду громадськості, але й для військових цілей (це цілком ясно з експлікації). З сучасного джерелознавчого погляду, без сумніву, краще, що гравюра була виконана «з льоту птаха». Порівняння з уже переліченими панорамними зображеннями «міста серед скель» показує, що вони не дають правильного уявлення ні про місто, ні про замок у кінці XVII ст. Іконографія просто фантастична – це доводить, зрештою, зіставлення із збереженим досі замком. Варгість повноцінного історичного джерела має лише вид «з льоту птаха», виготовлений Томашевичем. Його наслідування та модифікації, яких не менше двадцяти³⁷ (докладний їх розгляд стане предметом окремої статті), не мають, всупереч думці, поширеній у деяких працях, жодної цінності як історико-топографічне джерело чи джерело для дослідження матеріальної культури міста.

³⁵ *Dachkevitch Ya.* Le quartier armenien... – Р. 467; *Дашкевич Я. Р.* Види і плани Кам'янця-Подільського XVII–XVIII ст. ... – С. 91. Праця Ю. Й. Січинського («До історії топографії Кам'янця-Подільського та його околиць») – чорновий рукопис 1927-1928 рр., що зберігається у Хмельницькому державному обласному архіві (Ф. Січинського), – в якій він аналізує вісім зображень Кам'янця, залишилися неопубліковані.

³⁶ *Винокур І. С., Петров М. Б.* Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст. (Методична розробка). – Хмельницький, 1983. – С. 26; *Kublin L., Majewska B.* Plan Kamieńca Podolskiego // Rzeczpospolita w dobie Jana III. – Warszawa, 1983. – С. 98 (датують 1672-1679 рр.); *Дроздовська Г. Б.* Використання архівних джерел при дослідженні центральної площі в Кам'янці-Подільському // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – К., 1984. – Вип. 1. – С. 101.

³⁷ Нами здійснено спроби дати перелік гравюр «з льоту птаха», виготовлених епігонами Томашевича. Див.: *Dachkiewytcz Ya.* Le quartier armenien... – Р. 469-471; *Дашкевич Я. Р.* Кам'янець-Подільський в середньовічній гравюрі... – С. 59-61. На сьогодні ці переліки можна доповнити новими знахідками. Нам не вдалося з'ясувати, якого типу гравюри вміщено в книзі: *Sandrrart J.* Des konigreichts Pohlen lands-, staats- und zeit- beschreibung aus den besten und neusten scribenten... – Sultzbach, 1687. – S. 127 (2-е вид. – Нюрнберґ, 1711).

Починаючи з 1960-х рр. гравюру Томашевича стали чомусь називати «аксонометричним планом»³⁸. Аксонометрія – це науковий метод зображувати предмети на кресленику, при якому на площину зображень проектується – із збереженням правильних пропорцій, точних вимірів – і предмет, і осі прямокутної системи координат, до якої віднесено зображуваний предмет (тут йдеться про будівлі). Досить тільки кинути оком на гравюру, щоб побачити, що ні з аксонометрією, ні з планом вона не має нічого спільного. У кінці 1970-х рр. цей вид нарекли ще «документом»³⁹, хоча і в прямому, і в переносному розумінні гравюра – не документ, а лише пам'ятка мистецтва, іконографічне джерело. Додана словесна експлікація також не може перетворити гравюру на документ. У 1980-х рр. почали ще застосовувати термін «ландкартний план»⁴⁰, доволі недоречний, бо «ландкарта» означає «географічна карта», а між роботою Томашевича та картою немає нічого спільного. Гравюра Томашевича – це, очевидно, взагалі не «план», не «панорамний план» і т. п., а гравійоване зображення – відносно докладний вид міста, виконаний «з льоту птаха». За своєю функцією гравюра наближалася до плану, але, з картографічного погляду, ним не була. Типологічне визначення її жанру важливе для джерелознавства, бо допомагає зрозуміти, чого можна, а чого не можна очікувати від неї як від історико-топографічного джерела.

К. Томашевич був представником польського кам'янецького міщанства. Як гравер він мав перед собою зразки західноєвропейської гравюри із зображенням тогочасних міст. Увагу художників (а також широкої публіки, для якої виготовляли естампи) привертала передусім імпазантні публічні будівлі, міські укріплення. Їх навіть змальовували в збільшеному (порівняно з рештою будівель) масштабі. Гравюри як носії інформації були «ходовим товаром», і художники, щоб подати відомості про найвидатніші споруди міста, часто показували цікавіші об'єкти набагато детальніше, ніж могли їх побачити з тої реальної чи уявної точки зору, з якої рисували ціле місто. Другорядні будинки зображували стандартно. Мурами оточували конгломерати споруд, нагромадження котрих часто було виявом бажання гравера передати враження великої кількості будівель. Житлові будинки, особливо їхні дахи, утворювали на рисунках одноманітний фон. Насправді ж, як відомо, у Кам'янці будівлі були різноманітними. Поряд з кам'яницями патрициїв, кількоповерховими, з орнаментованими фронтонами, стояли дерев'яні халупи найбіднішого населення, порозкидані без будь-якого плану. Таких «будинків» на гравюрах не було, але досить докладно змальовувалися великі публічні споруди, церкви, часом будинки заможних патрициїв, бо вони визначали економічну могутність міста. (Саме тому, до речі, значення давніх зображень для соціотопографії – дисципліни, що вивчає залежність між розташуванням місця проживання та соціальним становищем мешканців, – обмежене). Художники штучно відмежовували місто від передмість, приміських сіл, які, зрештою, якщо й зображували, то також стерео-

³⁸ Див., наприклад: *Будяньска Т. М.* Замок у Кам'янець-Подільському: (Пам'ятник архітектури XIV–XVIII ст.). – К., 1961. – С. 5; Кам'янець-Подільський... – С. 26; *Халпахчян О. Х.* Сооружения армянской колонии... – С. 134, 136.

³⁹ *Тюпич А., Хотюн Г.* Армянские сооружения Каменец-Подольского... – С. 13.

⁴⁰ *Дроздовська Г. Б.* Використання архівних джерел... – С. 101; *Ківільша Г. В.* Дослідження житлової забудови на Центральній площі в Кам'янці-Подільському // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський. 1985. – С. 77.

типно, як розкидані по полях і садах окремі будиночки. Саме місто майже не виходило за укріплені мури, мало чітко визначені межі та різко підкреслену відрубність. Усе це, як ми знаємо на підставі документальних джерел про Кам'янець, не відповідало дійсності. Згідно з турецькими джерелами 80-х рр. XVII ст.⁴¹, передмістя біля Руської брами налічувало 23 двори, біля Польської брами – 38, біля Замкової – 8. Проте даремно ці двори шукати у Томашевича.

Цей автор підійшов до своєї гравюри з панівних у тогочасному мистецтві позицій. Його Кам'янець – це вид міста не такого, яким воно було насправді, а такого, яким гравер хотів його показати. Цей момент необхідно враховувати при критичному використанні гравюри, зокрема при ідентифікації окремих об'єктів та їхніх деталей: досить докладно відображено замок, міські укріплення (вид був потрібний для воєнних цілей), а також репрезентативні світські (ратуша) й церковні будинки. Такий підхід відбивав ідеологію міщанства, яке вважало місто опорою безпеки, правопорядку та релігії й одночасно сприймало його як певну автономну політичну, економічну і духовну цілість.

Виходячи з цього, можна стверджувати про необґрунтованість спроб розглядати гравюру К. Томашевича як «аксонометричний» або ледве чи не фотографічний знімок. Ні гравер не ставив перед собою завдання подати детальне реалістичне зображення міста, ні ті, для кого у XVII ст. була видана ця гравюра, не вважали її таким зображенням.

Репродукції гравюри Томашевича. Для сучасного дослідника історичної топографії Кам'янця та взагалі для історика урбаністики пізньосередньовічної України виникає питання про те, чи він має змогу користуватися гравюрою або принаймні її задовільними репродукціями. У другій половині XIX ст. гравюра вже вважалася рідкістю, хоча на Поділлі в панських колекціях зберігалася не менше чотирьох її примірників⁴². На сьогодні вона перетворилася на раритет. У львівських колекціях є три, а може, й чотири екземпляри⁴³.

Незважаючи на важливість цієї іконографічної пам'ятки, вона рідко репродукувалася в задовільному вигляді. З репродукцій найпоширеніша та, що вміщена в збірнику «Подолье. Историческое описание» (СПб., 1891). Репродукція дуже погана – це деформований сталерит, виготовлений з оригіналу, без експлікації. І саме з цієї репродукції, а не з оригіналу передрукують зображення надалі⁴⁴, деколи обрізаючи написи, герби, емблеми, експлікацію⁴⁵. Репродукції, що публікуються за кордоном, також

⁴¹ Fisher A. Ottomans-Kamenets-Podolsk // Journal of Turkish Studies. – 1984. – Vol. 8. – P. 59-60.

⁴² Про примірники в Україні: Сементовский А. А. Каменец-Подольский... – С. 75; Rolle J. Zameczki podolskie na kresach multańskich. – Т. 2. – С. 19. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. ... – С. 11; Męklicki R. Muzeum Narodowe im. króla Jana III we Lwowie: Przewodnik po zbiorach. – Lwów, 1936. Про примірники в польських колекціях див.: Grabowski A. Początek ikonografii naszej w spisie małego zbioru gycin i obrazów w odciskach z blach miedzianych. – Warszawa, 1857. – Т. 4. – С. 244; [Kraszewski J. I.]. Catalogue d'une collection iconographique gpolonaise. – Drezden, 1865. – P. 253; Rzeczpospolita w dobie Jana III... – С. 98.

⁴³ Три екземпляри в ЛНБ. Доля примірника, що був у Львівському історичному музеї, неясна.

⁴⁴ Городецкий М. И. Столетие воссоединения Юго-Западной Руси... – С. 262; Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С. 40-41; Юрченко П. Г. Кам'янець-Подільський замок... – С. 108; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 144-145; Кам'янець-Подільський... – С. 26; Халпахчян О. Х. Сооружения армянской колонии... – С. 136; та ін.

⁴⁵ Будяньська Т. М. Замок у Кам'янець-Подільському... – С. 5; Кам'янець-Подільський історико-архітектурний заповідник... – С. 14-15.

незадовільні. Вони надто зменшені⁴⁶ і для історико-топографічних досліджень не підходять. Очевидно, виникає необхідність перевидати гравюру Томашевича факсимільним способом, разом з докладним джерелознавчим дослідженням.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Зображення Кам'яця-Подільського 70-х років XVII–XVIII ст. як історико-топографічне джерело // Проблеми історичної географії України: Зб. наук. праць. – К., 1991. – С. 43-54.

⁴⁶ Наприклад, див.: *Dachkevych Ja.* Le quartier armenien... – II. XC, XCI: Rzeczpospolita w dobie Jana III... – II. 64.

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ, ТОПОНІМІКА, СОЦІОТОПОГРАФІЯ

ПОКРАЙНІ НОТАТКИ ПРО УКРАЇНСЬКІ СТЕПИ У «ГЕОГРАФІЇ» ПТОЛЕМЕЯ 1562 Р.

Збираючи у 1980-х рр. джерельний матеріал з історії картографії України XV–XVI ст., я натрапив у Музеєві книги тогочасної Державної бібліотеки СРСР ім. В. Леніна на видання «Географії» Клавдія Птолемея латинською мовою, надруковане у Венеції 1562 р.¹, з покрайніми записами на вміщеній у ній «Новій карті Польщі та Угорщини»².

Сама карта анонімна; очевидно, з Птолемеєм вона не має нічого спільного. Перевидання «Географії» Птолемея у XVI ст. формувалися переважно таким чином, що після першої частини в книзі, пов'язаній з птолемеївською традицією, другу частину заповнювали аналогічними за територіальним охопленням «новими картами», теоретично сучасними конкретному виданню. У венеціанському виданні 1562 р. «нова карта» йде зразу ж за картою птолемеївської традиції, котру, використовуючи вже сучасну нам термінологію, можна вважати історичною картою території, на якій у XVI ст. розташовувалися, в основному, Польща та Угорщина.

Виконана технікою мідериту карта 28 повторюється також в інших венеціанських виданнях «Географії» Птолемея, наприклад, 1561 та 1574 рр.³ Для того, щоб краще зрозуміти, як виникли покрайні нотатки на карті 1562 р., варто коротко охарактеризувати хоча б подільську її частину. Карту явно склали, як це тоді часто бувало (ще тривав період до створення докладніших карт України), еkleктичним шляхом. На карту наносили відомості з різних джерел, часто не зіставляючи їх між собою (а тим більше не перевіряючи на місці, в Україні, їхню достовірність), тому й на них траплялися справжні картографічні курйози або й загадки⁴.

¹ *Geographia Cl. Ptolemaei... a Bilibaldo Pirckhemherio translata... redacta a Josepho Moletio mathematico. – Venetiis, 1562.*

² *Polonia et Hungaria nova tavola. – Geographia Cl. Ptolemaei... a Bilibaldo Pirckhemherio translata... redacta a Josepho Moletio mathematico. – Venetiis, 1562. – Карта 28.*

³ *La geografia di Claudio Tolomeo... tradotta... da Girolamo Ruscelli. – Venetia, 1561. – Ottava tavola nuova d'Europa; La geografia di Claudio Tolomeo... tradotta... da Giero. Ruscelli... nuova editione da Gio. Malombra... – Venetia, 1574. – Tavola 17 R. Примірники у згаданому Музеї книги.*

⁴ Див.: *Дашкевич Я. Р.* Східне Поділля на картах XVI ст. // *Географічний фактор в історичному процесі: 36. наук. праць. – К., 1990. – С. 155-169; Його ж.* Східне Поділля на картах XVI ст. *Флора, анотації та іконографія. (Джерелознавче значення) // Історично-географічні дослідження на Україні: 36. наук. праць. – К., 1992. – С. 13-17, 20-21.*

На карті 1562 р. (а також на аналогічних 1561 та 1574 рр.) назва *Podolia* розміщена на захід від річки *Stir*. На південь від назви Поділля є місто *Rocatin* (але й на північ від назви Поділля є місто *Roatin!*). На захід та на південь від міста *Rocatin* розташовані високі гори (позначено 575 горбків). Південніше від них – річка *Nester*. Над річкою Дністер лежить місто *Culico*, нижче – місто *Bacota*. Північніше від Дністра є місто *Rou*. Далі на схід дуже гарно вигравійовано ліс (13 дерев), ще далі є місто *Cuziran*, нижче – три дерева і тоді вже лиман Дністра.

З озера без назви, над яким стоїть місто *Grodec*, витікає на північ дві річки: *Norinca* та друга без назви, над якою розташоване місто *Czudna*. На північному сході тече річка *Bog*. Під нею, на правому березі, два ліси – намальовано три й чотири дерева. З лісу, поєднаного чотирма деревами, витікає річка *Sauran*. Біля устя Саврані до Богу бачимо три ліси – чотири, два і три дерева.

На північ від Богу є річка *Sob*, що витікає з великого лісу (три великі дерева, два менші). Тут, вище джерела Собу, розміщено назву країни *Rossia Rubra*. В кутку між Собом і Богом – біля місця, де вони зливаються, – є країна *Codimia*. На північному березі Собу, на північ від Кодимії – гори (шість та чотири горби), з яких витікає *Sinauoda*. На північ від неї є місто *Suinigrod*.

Така досить фантастична картина Поділля і степового кордону, мабуть, роздратувала невідомого нам власника «Географії» 1562 р.⁵ і він дописав на карті свої доповнення та виправлення. Нотатки зроблено польською мовою почерком XVI – початку XVII ст.⁶ Подаю їх, не міняючи правопису⁷:

«Miedzi nieprę a miedsi bohem są polia litevskie. Za nieprę tatarskie a moskievski oprócz okola Kyowa nieco litevskich. Między bohem a niestrem są koronne miedzi niestrę a dunaiem są partim woloskie partim tureckie. Znaki i urociska w poliach miedzi bohem a niestrem

czarnihrod ruina zamku, polia ie° az ku widouemu jezioru

balaklies nad bohem liezi

jez-kiess

berenbei

berezani wierzch

kodimia

savran

teligol

tomkowa woda».

Крім цього, зауваження до карти:

Czudna виправлено на *Czudnow*,

до *Rou* додано *j. bar*,

вставлено *pokvina* (тобто Буковина).

Стрілками позначено:

«oczakow a po tatarsku ozvi

⁵ У Музеї книги є два примірники венеціанського видання 1562 р. Тут йдеться про другий, т. зв. дефектний, примірник видання з інвентарним номером МК VIII-5246. Походження цього примірника з'ясувати не вдалося.

⁶ Про них уже йшлося у статті: *Дашкевич Я. Р.* Східне Поділля на картах XVI ст. ... – С. 166.

⁷ У мене свого часу не було змоги виготовити фотокопію карти 1562 р. з пограничними нотатками.

widowe jezioro

bilogrod a po tatarsku Haukgezmię» (букви *ez* прочитуються з труднощами).

Переклад покрайнього запису (зі збереженням звучання деяких топонімів, як в оригінальному тексті):

«Між Дніпром та Богом є литовські поля (в розумінні степів. – *Я. Д.*). За Дніпром – татарські та московські, крім трохи литовських біля Києва. Між Богом та Дністром є коронні (тобто Польського королівства. – *Я. Д.*). Між Дністром та Дунаєм – частково молдавські, частково турецькі. Знаки й урочища в полях між Богом та Дністром:

Чорногород – руїни замку, його поля аж до Видового озера,

Балаклес, що лежить над Богом (тобто Балаклея. – *Я. Д.*)

Єз-кесс,

Беренбей,

Березаній Верх,

Кодимія,

Саврань,

Телігол,

Томкова Вода».

Позначено стрілками:

«Очаків, а по-татарському Озуї,

Видове озеро,

Білгород, а по-татарському Гаукгезме».

Більшість назв перегукується з відомостями інших тогочасних джерел. Маю на увазі, хоча б, звіт з посольства до Туреччини Петра Зборовського польському королеві Зигмунтові II 1568 р.⁸ Географічні назви у реляції прочитано при публікації з помилками, але, незважаючи на це, є кілька збігів між покрайньою нотаткою на карті 1562 р. та звітом 1568 р.

Реляція П. Зборовського закінчується абзацами що стосуються польсько-турецького розмежування в степах:

«Ruiny starych zamkow i uroczysk w polach Czarny Bród, zamek i pola jego idą aż ku Wydowemu nad rzeką Roszą ku Tatarom, Balaklich co nad polem leży.

Uroczyska w polach które nam przyznawają: Kodymia, Szaffran, Treligol, Tomkowa wola, ale te już tu bliżej leżą.

Tych zaś nie przyznawają: Itkiesz, Berenbej, Berezamy, Wirzch.

Drugie uroczyska na szlaku:

Taszmyny, Tawolhaki, w stronę Oczakowa».

Важко сказати, чи деформації географічних назв пов'язані з поганою копією реляції в рукописному збірнику, який у XIX ст. був у бібліотеці графа Генрика Ілінського в Романові на Волині (доля цього збірника невідома), чи з поганим відчитанням тексту, що готувався для публікації. В українському перекладі з виправленими географічними назвами цей текст звучатиме так:

⁸ Relacja poselstwa pana wojnickiego królowi j. mości w Warszawie (Piotra Zborowskiego, syna Marcina, który posłował do Turcji w r. 1568) // Podróże i poselstwa polskie do Turcji... / Wyd. J. I. Kraszewski. – Kraków. 1860. – S. 81.

«Руїни старих замків і урочища в полях: Чорногород (у тексті помилково “Чорний Брід”. – Я. Д.), замок, а поля його йдуть аж до Видового [озера] (далі в тексті, мабуть, щось пропущено. – Я. Д.) [...] над рікою Россю – до татар. Балаклея, що лежить над полем.

Урочища в полях, які визнають за нами: Кодимія, Саврань, Телігол, Томкова Вода (в тексті помилково “Томкова Воля”. – Я. Д.), ті, що лежать ближче сюди.

А цих не визнають: Іткеш, Беренбей, Березаній Верх (у тексті помилково два топоніми – “Березамий” та “Верх”. – Я. Д.).

Інші урочища на шляху:

Ташміни, Таволгаки – в бік Очакова».

Українські степи (вживаю це слово як синонім слова «поля») анонімний автор покрайнього запису розподілив за державною належністю. Наскільки відомо, це єдиний такого роду послідовний розподіл у джерелах з другої половини XVI ст. Між іншим, для аноніма цілком було ясно, що степ між Дністром та Дунаєм належить частково Туреччині й частково Молдавії. Йдеться тут про Буджак, державна належність якого – формальна і фактична – в літературі не завжди визначається твердо (можливі варіанти: лише номінальна залежність Буджака від Османської імперії; автономна територія Буджацької орди в складі імперії; територія у сфері впливу Кримського ханства). Здається, нотатка на карті 1562 р. вирішує справу для другої половини XVI ст.: Буджак – це складова імперії в північно-західному Причорномор’ї.

Це, однак, не означає, що у разі дипломатичних ускладнень (наприклад, унаслідок польських скарг на напади татар з Буджака – частини Османської імперії) турецька сторона не могла давати хитромудрих пояснень. У 1568 р., під час переговорів польського посла П. Зборовського з Мегмет-пашою в Стамбулі, турецька сторона «стосовно білгородських та інших турецьких татар пояснювали, що вони є союзниками перекопського царя (тобто кримського хана. – Я. Д.) і певною мірою під його юрисдикцією [...]. Тому за кривди, які зробив королівству [Польщі], відповідальними робили його»⁹.

Крім поділу степу за державною належністю, анонім знає ще назви степів за місцевостями, довкола яких вони розташовані. Тому степ довкола Чорногорода він (як і П. Зборовський 1568 р.) називає «його полями», тобто степами чорногородськими.

Назви частин степу («поля», з лат. *campus*) різного походження знають також інші джерела XVI ст. Мацей з Мехова у «Трактаті про дві Сарматії» (перше видання 1517 р.) згадує «татарські степи». Ян Красінський у «Польщі» (1574 р.) говорить про «степи Поділля». Те саме пише Гієронімо Ліппомано у «Реляції про Польщу» (1575 р.). Марцін Кромер у своїй «Польщі або Про розташування, народи, звичаї, установи та річпосполиту Польського королівства» (перше видання 1575 р.) дає відомості про «татарські та турецькі степи» (або про «турецькі та татарські степи» – в іншому варіанті тексту), а також про «степи Поділля».

На картах XVI ст. степи над долішнім Дністром і Богом змальовували у вигляді територій, покритих травою (карти: Августина Гіршфогеля «Московія», 1546 р.; Сигізмунда фон Герберштейна «Московія з лісами», 1556 р.; Джакомо Гастальді «Польща», 1562 р.) або дрібними кущами (Андре Теве «Європа», 1575 р.). 1595 року з’яви-

⁹ Relacja poselstwa... – S. 69.

лася навіть спеціальна «Карта або зображення степів Таврійського Херсонесу або півострова», додана до «Опису Тартарії» Марціна Броневського 1595 р.¹⁰ На цій карті позначено «Степи між Богом і Бористеном», «Савранські степи», «Степи белгородські [й] очаківські, що є між Богом та Дністром», «Степи між Танаїсом і рікою Волгою», врешті «Найрівніші степи» на південно-східному побережжі Криму. Автор карти невідомий. Її приписували М. Броневському, який склав свій «Опис Тартарії» 1579 р., але деякі дані карти протирічають його відомостям. (Цілком помилково карту приписували Георгові Рейхерсдорферові, авторові карти Молдавії, також доданої до твору М. Броневського видання 1595 р.).

Очевидно, перелічені згадки про українські степи в літературі й на картах XVI ст. цілком не вичерпують теми. Окремого дослідження заслуговує географічний термін «Дикі степи» («Дикі поля» – рос. *Поле*, пол. *Dzikie pola*, лат. *Campi deserti*, італ. *Campagna deserta* v. *Luogi deserti*, фр. *Campagnes desertes*), поширений уже у середині XV ст., а також термін «Половецький (“Кипчацький”) степ» чи «Половецьке поле» (перс. *Dešt- i Qipčaq*, тат. *Heihat*) набагато ранішого походження, ще з періоду перебування половців у Північному Причорномор'ї.

Анонімний автор покрайніх нотаток зробив свій запис у проміжку між 1562 р. (рік видання книжки) та 1569 р. (Люблінська унія). Подана ним інформація про поділ степів на коронні й литовські відповідає станом до Люблінської унії. Анонім був освіченою та багатою людиною з верхівки (бо цікавився географією та картографією, а доправлена з Венеції книжка не була дешевою), добре зорієнтований у справах прикордоння. Ймовірно, що покрайні нотатки були якимсь чином пов'язані зі згаданими турецько-польськими переговорами про визначення кордону, але довести цю думку неможливо.

Так чи інакше, покрайні нотатки на карті 1562 р. є цінним джерелом для історичної географії та картографії України. Вони доповнюють відомості, зібрані дослідниками раніше. Йдеться насамперед про праці Федора Петруня¹¹ та Івана Крип'якевича¹².

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Покрайні нотатки про українські степи у «Географії» Птолемея 1562 р. // *Боплан і Україна: Зб. наук. праць.* – Львів, 1998. – С. 82-87.

¹⁰ *Tabula sev typvs camporum Chersonesvs Tavrīcae sev peninsulae // Martini Broniovii de Biezdzfedeā bis in Tartariam nomine Stephani primi Poloniae regis legati, Tartariae descriptio... // Possevini A. Moscovia et alia opera... – Coloniae Agrippinae, 1595. – Pl. 1.* Також в окремо виданому в Кельні 1595 р. творі М. Броневського під згаданою назвою.

¹¹ *Петрунь Ф.* Степове Побужжя в господарськiм та військовiм укладi українського пограниччя. Замiтки до Броневського та Боплана // *Журнал науково-дослiдних катедр м. Одеси.* – Одеса, 1926. – Т. 2. – № 2. – С. 91-103; *Його ж.* Українські степи за ранньої татарської та литовської доби. Замiтки і зауваження // *Полуднева Україна.* – К., 1930. – С. 150-160 (стаття не закінчена: збiрник у світ не вийшов – у мене є мiкрофiльм з набiрного примiрника), також iншi працi цього ж автора.

¹² *Крип'якевич I.* Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького // *Ричка В. М., Горішній П. А.* Неопублікована стаття Івана Крип'якевича... // *Український археографічний щорічник.* Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 280-305.

ПОЛКОВО-СОТЕННИЙ ЛАД XVII-XVIII СТОЛІТЬ В УКРАЇНІ – ШТУЧНА «БІЛА ПЛЯМА»

Якщо уважно стежити за історико-краєзнавчою літературою, що видається як у Києві, так і на місцях, то неважко помітити дивний факт: автори цих видань із замилюванням наводять імена російських губернаторів і вельмож, польських воєвод і магнатів, педантично означають роки існування воєводств, намісництв, губерній. Подекуди в наш час просто-таки плекається культ царських сатрапів, наприклад, на Півдні України – князя Г. Потьомкіна.

Для власного українського адміністративного поділу, для полково-сотенної чи паланкової організації в подібних краєзнавчих виданнях місця здебільша бракує, а коли й називають окремі полки, то якимось так нишком, між іншим, немовби підкреслюючи, що вони, по суті, не відіграли майже жодної історичної ролі. Те саме й з козацькими полковниками (територіальними, не кажучи про паланкових Степової України): тих, що з часів Б. Хмельницького, щоправда, згадують традиційно в героїчних тонах (та й то переважно І. Богуна й Д. Нечая); натомість інших, пізніших – уже так, похапцем (останнім часом чи не найчастіше – І. Сірка, зрештою, більше у зв'язку з трагічною посмертною долею).

Т. зв. наукові довідкові видання – йдеться про Українську радянську енциклопедію (УРЕ), Радянську енциклопедію історії України (РЕІУ) – докидають ще трохи, десь із десяток прізвиськ, з обов'язково неправильним зазначенням років полковникування. Не краще з переліками сотенних міст. Приклад з Поділля: РЕІУ виявилася неспроможною подати коректні відомості про 22 сотенні містечка Брацлавського полку, до того ж перекрутила ще й назви кількох місцевостей. В енциклопедії: Богданівка замість Балахівка, Чернявка замість Чернівці, Браїлов замість Браїлів. У Вінницькому полку з його 19 сотнями історична енциклопедія відкрила такі сотенні містечка, як Животівка (замість Животів), Кунка (замість Куна), Терлиця (замість Теплик), Омпетин (замість Ометниці). Київський автор М. Візир (невідомо, зрештою, чому про полки мав писати завідувач рукописного відділу Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, а не професійний історик) писав про подільські міста так, наче були вони в нього не під боком, а десь на Мадагаскарі. Згідно з українськими енциклопедичними виданнями, Вінницький полк припинив своє існування 1667 р., об'єднавшись із Брацлавським, тоді як це об'єднання було тимчасовим, а полк існував насправді на 40 років довше – принаймні до 1708 р.

А що дає «Історія міст і сіл Української РСР» – відзначене високою премією видання? У томі, присвяченому Вінницькій області, із 17 відомих полковників Вінницького (Кальницького) полку згадано трьох, із 14 полковників Брацлавського – чотирьох. Про полки Животівський, Чечельницький і Барський – ні слова, з 19 сотень Вінницького полку названо три, з 22 сотень Брацлавського – дві.

Підсумки більш ніж сумні.

Виникає питання: невже минуле полкового ладу України, власне козацького, що проіснував, принаймні на Лівобережжі, в Гетьманщині, 135 років (тобто стільки ж, скільки й російська адміністрація 1783-1917 рр.), приховане за якимись сімома печатками

і його так важко відкрити для історичного краєзнавства? Та ж ні. Історію полкового устрою досліджувало чимало дореволюційних і радянських істориків (М. Маркевич, М. Максимович, О. Андрієвський, О. Лазаревський, В. Модзалевський, М. Слабченко, В. Мякотін, далі С. Шамрай, М. Петровський, М. Ткаченко, І. Крип'якевич, Ф. Шевченко, В. Дядиченко, О. Апанович). Їхні праці не зберігаються й не зберігалися в якихось там спецфондах (як, скажімо, доробок О. Оглоблина, А. Яковліва, Л. Окиншевича), вони є в наукових бібліотеках України і практично доступні всім. Треба тільки бажання – і без великих труднощів можна знайти всі потрібні для краєзнавця відомості. Жодної справжньої «білої плями» в цій ділянці ніколи не було.

Чому ж ми так зневажаємо власну історію, чому в історико-краєзнавчих виданнях любовно згадують шляхтичів, воевод, дворян, губернаторів, а майже ніколи – українських полковників і сотників, які вийшли майже виключно з надр народу й були набагато ближчі до нього, незалежно від своєї політичної орієнтації, ніж чуже для України польське й російське панство?

Є дві причини:

1) це козацькі полки, а слова «козаки», «козацтво» викляли ще в 1972 р. Маланчук і компанія, і багато істориків досі ще зважають на це табу;

2) полковий лад – це одна з основних ознак української державності, а згадувати українську державність у часи, коли всі пропагандистські рупори кричали про бездержавність української нації в минулому, означало не просто ламати табу, а скоювати мало не політичний злочин.

Одна цитата: «Українська феодальна державність почала складатися в ході Великої визвольної війни українського народу (1648-1654 рр.) проти гніту шляхетської Польщі, за об'єднання з братнім російським народом в єдиній державі. В роки війни формувалися основні елементи української феодальної державності – управління, суд, армія [...]. В складі Російської держави український народ протягом тривалого часу, аж до кінця XVIII ст., зберігав елементи своєї державності, хоч їх поступово і ліквідував царський уряд. З кінця XVIII ст. внаслідок анексіоністсько-колонізаторської політики царизму останні рештки цієї державності були ліквідовані».

Це писав не якийсь там представник школи М. Грушевського, а лютий її ворог, доктор історичних наук В. Дядиченко в «Нарисах суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.» (К., 1959, с. 530). Але, бачите, навіть таке, по суті неповне розуміння української державності, ліквідованої анексіоністсько-колонізаторською політикою царату, виявилось для 1970–80-х рр. ледве чи не націоналістичним.

Серед ознак української державності В. Дядиченко поставив на першому місці управління, тобто ділянку, до складу якої входить також полково-сотенний лад України. Цілком зрозуміло, що вирвати один елемент з цілої системи державності неможливо, та спробуйте повести з деякими сучасними істориками такий діалог:

– Гетьман був?

– Був.

– Умови з царем були?

– Були.

– Територія була?

– Була.

- Границі були?
- Були.
- Власний адміністративний лад був?
- Був.
- Власна судова система була?
- Була.
- Генеральна старшина була?
- Була.
- Генеральна військова канцелярія була?
- Була.
- Власна армія була?
- Була.
- Власні емблеми – прапор, герб були?
- Та були.
- Держава була?..

Глухо. Мовчанка. Такий діалог можна вести довго-довго. І завжди на останнє запитання відповіді не буде.

Мабуть, вже ясно, чому історію полково-сотенного устрою, зокрема в історико-краєзнавчому плані, перетворили на штучну «білу пляму». Першопричиною стало нігілістичне ставлення до минулого власного народу, яке довгі десятиріччя панує в нашій історіографії. Тож позникали з наших писань полкові міста, сотенні й курінні містечка, полковники й сотники – усе це ми нібито знали, але намагалися чи хотіли забути, та й забули.

А забули чи бажали забути це, як і про козацький адміністративний лад зокрема, дуже багато.

Полково-сотенний лад був питомою українською формою адміністративного устрою, що поширився лише на українській етнічній території (спроби охопити ним Білорусію не були тривалі). Виникнувши в 20-х рр. XVII ст. (відомості про стабільне існування полків від останньої чверті XVI ст. не дуже виразні) як суто військові одиниці, полки, сотні, а також курені після 1648 р. перетворилися на місцеві центри політично-адміністративної військової та судової влади (козацька адміністрація не контролювала тільки Церкву).

Полково-сотенний лад – на різних етапах свого розвитку – охоплював Правобережжя (де існував 65 років), Лівобережжя (135 років), також Слобожанщину. За Б. Хмельницького була спроба поширити полковий устрій на Західну Україну (Покутський полк). Цей специфічний устрій зберігався на територіях, де верховна влада належала Росії, Польщі, Туреччині. На землях, підпорядкованих Запорозькій Січі, полковий устрій трансформувався в паланковий лад (кожну паланку очолював козацький полковник). Якщо кинути загальний погляд на історію полкового устрою в Україні, то не буде перебільшенням визнати його існування й функціонування реальним символом окремішності, самостійності й самобутності тих частин України, які мали змогу зберігати й розвивати власний адміністративний лад, відмінний від устрою навколишніх держав. Важливо, що на тих українських землях, де перехрещувалися три або й чотири основні орієнтації – російська, польська, турецька, татарська, прихильники цих орієнтацій намагалися зберігати непорушним територіальний полковий лад.

Аналізуючи першопочатки полково-сотенного ладу, досить несподівано відкриємо, що це був устрій, який не мав жодних аналогій серед ближчих і дальших сусідів України XVII–XVIII ст. (про це досі якось не говорилося). Полки, як суто військові одиниці, звісно, були; та тільки в Україні, в умовах максимальної мобілізації сил народу в боротьбі проти ворожого оточення, витворився своєрідний, на перший погляд, авторитарний сплав: об'єднання в руках полковника, частково сотника, військової, цивільної й судової влади.

Чому – «на перший погляд, авторитарний сплав»? Пишучи про козацьких полковників, ми часто забуваємо, що вони були, по суті, тільки вищими виразниками глибокодемократичного ладу, принаймні до кінця XVII ст. Поруч з полковником існувала полкова рада, яка могла, за потреби, гальмувати своєвладдя полковника, могла відсторонити його, обрати іншого. Можливо, цього військового демократизму, що деколи межував з анархічністю, особливо в роки Руїни, було надто багато, але демократичну суть полкового ладу вдалося значно обмежити лише в петрівські часи, зокрема після Полтавської катастрофи. Зудар між російським централізмом та українським демократизмом закінчився перемогою першого і з'явилися полковники, призначені царем, навіть спадкоємні. Полковниками почали призначати не українців – росіян (вісім), сербів (чотири), євреїв (чотири: Герцик, Борохович, Маркович, Крижановський – називаю ці чотири прізвища, бо існує стереотип про страшний український антисемітизм), греків (два). Щоб до кінця винищити рештки українського демократизму, треба було вже ліквідувати сам полковий лад, що, як відомо, зробила Росія на Лівобережжі 1783 р.

Для порівняння кілька цифр: якщо в 1649 р. існувало 16 полків і 272 сотні на території Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств, то наприкінці XVIII ст. у Гетьманщині – 10 полків та 174 сотні.

При полковникові були: обозний, два полкові судді, писар, два осавули, хорунжий. На їхніх функціях, як і на діяльності сотенного уряду, через обмеженість місця, спиняться не будемо.

Що ж робиться нині, аби повернути полково-сотенний лад українській історичній науці в цілому, а українському історичному краєзнавству зокрема, – саме для того, щоб у краєзнавчих нарисах, путівниках, іншій краєзнавчій літературі нарешті зазначалося про те, що певне місто чи село було осередком полку або сотні, там мешкав і діяв у минулому той чи інший видатний діяч нашого козацького й гетьманського минулого? Шкода, але в нас для цього робиться ще дуже мало. За кордоном видано англійською мовою двотомний довідник Ю. Гаєцького «Козацька адміністрація Гетьманщини» (Кембридж, США, 1978). У ньому подано докладну інформацію про 135 років існування полково-сотенного ладу в Гетьманщині (карти полків і сотень, переліки полковників, полкової старшини і сотників – зрозуміло, все з хронологією), а також про правобережні полки (але тільки полки, а не сотні) за близько 65 років. Знаходимо тут і повні відомості про гетьманів та генеральну старшину Лівобережжя.

Археографічна комісія АН УРСР передбачала у своїх первісних видавничих планах (1988 р.) видання двох багатотомних довідників адміністративно-територіального устрою України. Перший – для Правобережної й Західної України XVI–XVIII ст. (у семи випусках); другий – для Лівобережної України, лише XVIII ст. (у п'яти випусках). Та тут одразу почалися «але». Упорядники довідника для Правобережної й Західної України вирішили, за «традицією», що полково-сотенним ладом займатися не

варто (а може, це ще й далі підозріло?), тому вони дають тільки литовський, польський, російський і австрійський поділи; власний, український, за понад 65 років, до речі, так собі спокійно відкидаючи. Авторів не турбує хронологічний розрив – для них козацький устрій просто не існує. Що ж стосується довідника для Лівобережної України XVIII ст., то при переході з плану Археографічної комісії 1988 р. на 1989 він чомусь зник. Не дуже зрозуміло, чому відмовилися від цього видання – для нього є прекрасні, досі лише частково використані архівні джерела: Генеральне слідство про маєтності 1729-1731 рр., Генеральне межування, Генеральний (Рум'янцевський) опис 1765-1769 рр. Зовсім не передбачено довідкових видань і для Слобідської України, і для території Запорозької Січі з її полковницькими паланками.

Не краще виглядає справа з картографуванням полково-сотенного поділу. В «Историческом атласе Украинской ССР» його упорядники з Інституту історії АН УРСР поставили своєю основною метою трактувати Україну виключно як географічне поняття в межах Української РСР. Заперечуючи одночасно існування й українського народу (територія його заселення в минулому на картах не подається), і української державності. А коли заперечувати українську державність, то не можна, звісно, картографічними засобами відображати один з основних її елементів – полково-сотенний устрій.

Готуючи базові карти УРСР для XVII і XVIII ст. (саме так, немовби можна повернути історію на кілька сторіч назад), упорядники цілком зігнорували козацький адміністративний лад, показуючи поділ польський та російський. Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. і встановлений нею полково-сотенний устрій XVII ст. для наших картографів не існують. Особливо смішно (якщо не гірко) виходить це для XVIII ст.: російський поділ на намісництва проіснував лише 17 років наприкінці століття, але упорядники поширили його й на попередні 83 роки, коли такого устрою не було і ніхто собі подібного устрою не уявляв. Так виглядає «наукове» вирішення питання. Полковий устрій Лівобережжя показано на врізній карті невеликого масштабу (тому на ній є тільки 10 полків без поділу на сотні), ще й для часу, коли вже було ліквідовано Запорозьку Січ. Усе це зроблено для того, щоб українці забули про велику українську козацьку державу, яка охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя і чималу частину степів.

Отже, для істориків-краєзнавців, котрі хочуть порушити табу й довідатися про полкові та сотенні міста й містечка, про курінні містечка і села, про діячів української козацької адміністрації, залишається давній шлях: дореволюційні праці Маркевича, Максимовича, Андрієвського, Лазаревського, Модзалевського, Слабченка, Мякотина, радянські – Шамрая, Петровського, Крип'якевича, Шевченка, Дядиченка, Апанович. Коли вони, ці історики-краєзнавці, наполегливі й уперті, може, вдасться дістатися і до праць Оглоблина, Яковліва, Окиншевича, що їх недавно нібито повитягали зі спецсховищ. А як матимуть особливе щастя – може й потримають у руках довідник Гаєцького «Козацька адміністрація Гетьманщини», – в Україні його є два чи три примірники.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Полково-сотенний лад XVII–XVIII століть на Україні – штучна «біла пляма» // Пам'ятки України. – К., 1990. – № 1. – С. 6-8. Див. також: *Дашкевич Я. Р.* Подільські полки (середина XVII – початок XVIII ст.) // Тези доповідей VI Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С. 18-19; *Його ж.* Полково-сотенний лад XVII–XVIII ст. в українському історичному краєзнавстві // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доп. і повідомл. – К., 1989. – С. 293-294.

СХІДНА ГАЛИЧИНА В ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ СЛОВНИКАХ КІНЦЯ XVIII – 70-Х РР. XIX СТ.

Підготовка історико-географічного словника України викликала ряд складних питань організаційного, методичного та наукового характеру, за вирішення яких взяли українські історики та архівісти. Одним із них є питання критичного використання джерельної бази та історичної літератури дорадянського періоду, що відразу привернуло увагу дослідників. Зокрема, постало завдання підсумувати всі попередні спроби складання історико-географічних словників, визначивши їхню цінність для запланованого видання та одночасно використати найважливіший матеріал при підготовці історико-географічного словника.

Пропонована стаття – перша спроба дати критичний огляд тих історико-географічних словників кінця XVIII – 70-х рр. XIX ст., які охоплюють територію Східної Галичини. Крім власне історико-географічних словників, належність яких до цього виду наукової літератури не викликає жодних сумнівів, у статті розглядаються також ті описово-топографічні праці, котрі подають відомості про більшу кількість населених пунктів, переважно в межах певних адміністративних одиниць. Такі описово-топографічні роботи формально відрізняються від словників лише тим, що в останніх матеріал розміщений в алфавітному порядку, а в перших – у систематичному.

Численні історико-географічні описи та словники, присвячені території українських земель, почали з'являтися ще в XVI–XVII ст. Вони здебільшого зосереджувалися на описі окремих провінцій, земель, міст. Описовість праць значною мірою була результатом методичної неспроможності географічних та історичних наук у тогочасному суспільстві. Наукові дослідження ще залишалися на початковій стадії нагромадження окремих фактів та їх аналізу. Незнання закономірностей розвитку природи і суспільства часто призводило до того, що матеріал подавався у простій формі словника чи топографічного опису. Ці характерні риси середньовічної історіографії та географії позначалися на історико-географічних виданнях, які виходили у світ до 70-х рр. XIX ст. включно. Тільки в кінці XIX ст., коли почали зміцнюватися впливи нових соціологічних шкіл, примітивна описовість відійшла на дальший план.

Вже у перші роки після захоплення Галичини Австрією (в 1772 р.) на цих західноукраїнських землях з'явилося багато німецьких та французьких мандрівників, котрі у своїх описах відобразили жакливі стан руйни і занепаду, до яких довело країну господарювання чужинців. У кінці XVIII ст. світ побачили окремі топографічні описи Галичини, з яких найціннішими були «Географія або докладний опис королівств Галичини і Володимирії» Е. А. Куропатницького та географічний опис Галичини і Володимирії І. де Люки¹. Першим лексикографічним підсумком досліджень кінця XVIII ст. став «Географічно-статистичний словник австрійського цесарства або алфавітне відображення провінцій, міст, визначних місць, сіл, замків, гір, рік і т. д.», складений

¹ [Kuropatnicki E. A.]. Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicji i Lodomerii. – Przemyśl, 1786; Luca I. de. Geographisches Handbuch von dem Österreichischen Staate. – Wien, 1791. – Bd. 5. – Abt. 1.

словацьким етнографом К. Румі (1780-1847)². Де Люка і Румі у своїх працях відображали ідеологію правлячої верхівки Австрійської монархії, що дивилася на недавно захоплені землі як на свої власні. З інших позицій підходили до Східної Галичини польські історики. Переймаючись занепадом Речі Посполитої, що стався внаслідок надзвичайного загострення соціально-економічних та національних протиріч, ці дослідники не тільки ідеалізували лад Польського королівства, але й намагалися підтримати міф про органічну єдність польських, литовських, білоруських та українських земель у шляхетській Речі Посполитій. Ряд історико-географічних праць першої половини XIX ст. було присвячено поширенню легенди про справедливого короля, безстрашних шляхтичів, соціальну і національну гармонію. Такою була ідейна платформа, на якій склалися історико-географічні словники Т. Свенцького, А. Словачинського, М. Балінського і Т. Ліпінського.

«Я мав перед очима лише уламки і руїни цієї великої будівлі (Речі Посполитої. – Я. Д.), я намагався відкопувати давню пишність, поховану під її розвалинами, а роздумуючи про неї, переконувався, що немає в Польщі навіть клаптика землі, який не свідчив би про чудові діла наших предків, немає місця, яке б не нагадувало про давню могутність і достаток», – писав у передмові до свого «Опису стародавньої Польщі» польський історик і юрист Т. Свенцький (1774-1837)³. Цей автор виклав інформацію про Польщу за адміністративним поділом 70-х рр. XVIII ст. У розділах «Червона Русь», «Волинь», «Поділля» він подав відомості про територію Східної Галичини, описав її гори, ріки та найважливіші міста. Оригінального у роботі Свенцького немає майже нічого. Він компілював – при цьому поверхово, некритично, не цураючись фантастичних вигадок – свій текст на основі праць авторів XVI–XVIII ст. У наш час його книга може використовуватися лише як дуже неповне зведення згадок цих дослідників про українські міста.

Якщо праця Свенцького зосереджувалася на минулому Польщі, розкриваючи її географію в XVI–XVIII ст. (сучасний йому стан міст і сіл Свенцький не фіксував), то польський політичний емігрант А. Словачинський, автор книги «Польща у вигляді історико-статистично-географічного словника»⁴, більше уваги приділяв сучасності. Після невдачі польського повстання 1831 р. Словачинський опинився у Франції і там видав низку статистично-географічних праць про Польщу в межах до 1772 р. У своєму словнику щодо окремих місцевостей він наводив відомості з топографії, фізичної географії, геології, статистики та історії. Для цього дослідник використовував не тільки друковані джерела і літературу (зрештою, дуже неповні в еміграційних умовах), але й інформацію, зібрану серед емігрантів. Словник Словачинського мав більше пропагандистське, ніж наукове значення. Чимало поданих ним відомостей виявилися помилковими.

На значно вищому рівні укладено історико-географічний довідник польсько-литовських авторів М. Балінського (Балінскіса, 1794-1864) та Т. Ліпінського (Ліпінскіса, 1797-1856) «Стародавня Польща з історичного, географічного та статистичного погляду»⁵.

² Rumi K. G. Geographisch-statistisches Wörterbuch des österreichischen Kaiserstaates. – Wien, 1809.

³ Swięcki T. Opis starożytnej Polski. – Warszawa, 1816. – Т. 1-2. Друге видання: Warszawa, 1828, третє: Kraków, 1861.

⁴ Słowaczynski J. Polska w kształcie dykcjonarza. – Paryż, 1833-1838.

⁵ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska. – Warszawa, 1843-1845. – Т. 1-3.

Історик і публіцист Балінський, який присвятив своє життя дослідженню історії Литви, зібрав чимало джерел про минуле литовських міст і сіл. Цю інформацію він мав намір спочатку використати для розширеного видання «Опису» Свенцького. Коли виявилось, що новий матеріал в кілька разів перевищує обсяг книги Свенцького, Балінський приєднався до історика і педагога Ліпінського, який збирав архівні дані для «Географічного словника давньої Польщі». Довідник «Стародавня Польща» також був складений згідно з романтичним міфом про «могутню давню Річ Посполиту». Його матеріал в основному був розподілений за адміністративно-територіальними одиницями, що існували до 1772 р. Але межі «стародавньої Польщі» автори визначили набагато ширші від справжніх – у свій довідник вони включили землі, що тільки деякий час входили до складу цієї держави. Такий великодержавницький дух позначився на всьому творі. Історичні нариси окремих місцевостей автори довели до 80-х рр. XVIII ст., залучаючи для їх складання видані до 40-х рр. XIX ст. монографічні описи, новорозшукані архівні відомості, а також інформацію, отриману від кореспондентів та під час особистих поїздок по країні. Жоден з авторів не їздив у Східну Галичину, саме тому частина про західноукраїнські землі (т. 2, ч. 2), написана Ліпінським, досить безбарвна і недостатньо насичена фактичним матеріалом.

«Стародавня Польща» популяризувала краєзнавчі дослідження. Коли у 1880-х рр. виникло питання про перевидання довідника, обсяг нового видання, доповненого польським журналістом, істориком і мистецтвознавцем Ф. К. Мартиновським, збільшився майже вдвоє⁶. Мартиновський доповнював довідник тільки даними з історичної літератури, що вийшла у світ протягом 40–80-х рр. XIX ст. Він відмовився від залучення архівних джерел. Враховуючи нові течії, що з'явилися в польській історіографії у 1870–1880-х рр., дослідник більше уваги звернув на соціально-економічне становище міст, їхню роль в історії культури. Він значно розширив відомості про українські міста (виправляючи цим, частково, недоліки першого видання). Фактичний матеріал, поданий у довіднику, може бути використаний сучасними істориками.

Серед частини польської шляхти, що опинилася на галицьких теренах під владою Австрії, переважала думка про необхідність погодитися з тим політичним становищем, яке склалося після розпаду Речі Посполитої. Мрії про відновлення т. зв. історичної Польщі часто не суперечили їхній вірнопідданчій політиці щодо австрійського імператора. У «королівстві Галичини», в якому влада перебувала в руках польських магнатів-землевласників, було штучно об'єднано етнографічні території двох народів – українського і польського. Різкі соціальні та національні протиріччя позначилися також на тогочасній історико-географічній літературі. Укладенням історико-географічних словників, які охоплювали б «королівство Галичину», займалося в першій половині XIX ст. кілька осіб, зокрема Ф. Сярчинський, С. Яшовський. Певну роботу розгорнуло також Цісарсько-королівське галицьке економічне товариство у Львові, яке представляло інтереси польських великих землевласників.

Географ та історик Ф. Сярчинський (1758-1829), перший директор відомої бібліотеки Оссолінських у Львові, мав досить значний лексикографічний досвід. Ще у 80-х рр. XVIII ст. він редагував переклад нового видання англійського «Географічного

⁶ *Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska. – Wyd. 2-e. – Warszawa, 1885-1886. – Т. 1-4. Відомості про Східну Галичину подаються в Т. 2.*

словника», складеного Л. Ічаром⁷. Переробляючи цей словник, Сярчинський також доповнив його матеріалом про українські землі. Він розіслав по країні 3000 анкет із закликом надсилати йому відомості про окремі місцевості (це перший відомий випадок збирання в Україні краєзнавчих даних за допомогою питальників), але натрапив на стіну байдужості «вищого суспільства» – «ніхто не хотів йому дати якісь особливі пояснення або відомості, крім двох чи трьох ревних і видатних патріотів, які ... зволили прислати деякі статті»⁸. Зібрані в 90-х рр. XVIII ст. краєзнавчі матеріали Сярчинський мав намір також використати при роботі над «Історико-статистично-географічним словником королівства Галичини», за остаточне опрацювання якого взявся в 1820-х рр. Ідея видання словника, принаймні в такому досить малокритичному вигляді, в якому він був поданий автором, не викликала особливого ентузіазму в сучасників⁹. Незважаючи на це, Сярчинський почав друкувати окремі історико-краєзнавчі описи у заснованому ним журналі «Czasopism Naukowy Księgozbioru Publicznego im. Ossolińskich». Він опублікував статті про Самбір, Перемишль, Белз, Теребовлю і Звенигород¹⁰. Раптова смерть автора припинила публікацію решти статей. Серед спадщини Сярчинського виявлено закінчений рукопис словника в трьох томах. У першому томі був загальний опис Галичини, в другому і третьому – опис міст і сіл країни. Питання про видання словника Сярчинського піднімалося неодноразово протягом 30–40-х рр. XIX ст. У 1849-1850 рр. Цісарсько-королівське галицьке економічне товариство у Львові конкретно обговорювало справу його доповнення і видання. Майже через 30 років після смерті автора було надруковано перший том словника під назвою «Галичина, її земля, плоди і народи»¹¹. Другий і третій (алфавітні) томи залишилися в рукописі¹². Сярчинський не був видатним істориком – він належав до т. зв. нарушевичівської школи в польській історіографії, що визнавала необхідність історичної критики, але дуже поверхово застосовувала її на практиці. Тому й в опублікованих ним матеріалах трапляються помилки; його дані завжди вимагають перевірки і доповнення.

Отже, перша наукова спроба скласти історико-географічний словник Галичини зазнала, фактично, невдачі. Ще менших результатів досяг інший ентузіаст-краєзнавець, польський письменник і журналіст С. Яшовський (1803-1842). У 1830 р. він повідомив про підготовку до друку багатотомного «Мальовничого історико-статистичного опису королівств Галичини і Буковини»¹³. У цей опис повинен був увійти укладений Яшовським

⁷ Echard L. Dykcjonarzyk geograficzny. – Warszawa, 1782-1783. – Т. 1-3.

⁸ Dufour P. Doniesienie drukarza // Echard L. Dykcjonarzyk geograficzny. – Warszawa, 1782. – Т. 1. – S. 5.

⁹ D[zieduszycki] T. O krajopisie czyli geografie // Czasopismo Naukowe od Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. – Lwów. 1831. – № 1. – S. 88-103.

¹⁰ Starczyński F. Wiadomość o dawniejszym i późniejszym stanie miasta Przemyśla // Czasopism Naukowy Księgozbioru Publicznego im. Ossolińskich. – Lwów. 1829. – S. 3-22; *Ejusd.* Opisanie miasta Sambora i obwodu jego // Ibid. – № 2. – S. 50-73; *Ejusd.* Dzieje niegdyś księstwa Belzkiego i miasta Belza // Ibid. – № 3. – S. 14-32; *Ejusd.* Wiadomość o Trembowli i Dźwinogrodzie // Ibid. – № 4. – S. 31-39.

¹¹ Starczyński F. Galicja, jej plody, ziemia i ludy // Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. – Lwów, 1857. – № 1-2, 12, 14, 24-25, 35-41, 44, 48-51.

¹² Зберігаються у відділі рукописів Національного закладу ім. Осолінських у Вроцлаві (№ 1824-1826 – чорновий, № 1827-1829 – біловий примірник). Алфавітні «Materialy do geografii Polski», Т. 1-3 (там само, № 497-499) – це залишки матеріалів «Географічного словничка» з 80-х рр. XVIII ст.

¹³ Wiadomości pozmaite // Rozmaitości. – Lwów, 1830. – № 4.

раніше двотомник «Історико-статистичний образ Львова»¹⁴. Краєзнавчі нариси про окремі місцевості він розпочав друкувати ще в 1821 р., пізніше публікував описи підльвівських поселень та околиць¹⁵. Яшовський чимало подорожував. Свої враження про міста і містечка, доповнені певними джерельними даними, він оприлюднив у серії статей «Визначні міста і славні місця Галичини»¹⁶. Яшовський описав Станіслав, Перемишль, Жовкву, Самбір, Бережани, Золочів, Тернопіль, Язлівець, Глиняни, Яворів, Доброміль. На жаль, на цьому краєзнавча діяльність Яшовського закінчилася. Опубліковані ним статті мають певне значення для з'ясування стану та вигляду перелічених міст у 20–30-х рр. XIX ст.

Велику роботу над топографічним описом Східної Галичини (більше економічно-географічного, ніж історичного характеру) планувало провести Цісарсько-королівське галицьке економічне товариство. Згідно із затвердженим у 1829 р. статутом, товариство повинно було «описувати із залученням своїх членів окремі частини й околиці Галичини з фізичного (тобто географічного та геологічного. – *Я. Д.*), природничого й економічного погляду... З цих описів поступово мали створитися матеріали для складання докладної економічної топографії нашої країни»¹⁷. Член товариства польський природознавець та економіст Т. Дзедушицький (1796-1870) розробив детальний «План економічної топографії Галичини», який мав шість розділів і 53 питання. В анкеті було відображено різноманітні сторони опису місцевостей¹⁸. Незабаром після надрукування питальника почали надходити перші описи. Опубліковані описи – дуже цінне джерело про села Східної Галичини, яке, до речі, досі не використовувалося істориками. Описи чудово ілюструють систему поміщицького господарства в період скасування панщини в 1848 р. Більшість описів залишилися в рукописах, доля яких невідома. Були опубліковані тільки описи маєтків у Підгородцях, Потилічі, Соснові, Твіржі. Кожен з цих маєтків охоплював кілька сіл. Отже, було описано 18 сільських місцевостей¹⁹. У 1850 р. питання про видання «Економічної топографії» пробував активізувати член товариства, польський колекціонер Я. Г. Павліковський (1792-1852). Він зв'язався з краківським архітектором, археологом і природознавцем-любителем Т. Жебравським (1800-1887), який опрацював новий проект «Географічно-статистичного опису Галичини», виготовив власну схему статей про окремі місцевості²⁰. Діяльність Павліковського обірвалася з його смертю. Єдиним слідом лексикографічних зацікавлень Жебравського лишився його «Список курортів Галичини і Буковини» (1862) з дуже поверховою

¹⁴ Jaszowski S. Odezwa do publiczności // *Rozmaitości*. – Lwów, 1828. – № 24.

¹⁵ Jasz[owski] S. Mościska // *Rozmaitości*. – Lwów, 1821. – № 50; *Ejusd. Przechadzki po okolicach Lwowa* // *Ibid.* – 1825. – № 22, 24, 31, 37.

¹⁶ J[aszowski] S. Miasta znakomitsze i sławniejsze miejsca Galicji // *Rozmaitości*. – Lwów, 1830. – № 39, 49, 52; 1831. – № 4, 9, 16, 23.

¹⁷ Ustawy C. K. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego // *Rozprawy*. – Lwów, 1846. – Т. 1. – С. 1.

¹⁸ *Dzieduszycki T. Plan do gospodarskich topografii dla Galicji* // *Pozprawy*. – Lwów, 1846. – Т. 1. – С. 49-58.

¹⁹ *Pietruski K. S. Odpowiedzi na pytania* // *Rozprawy*. – Lwów, 1847. – Т. 2. – С. 128-162; *Kamiński J. A. Opisanie dóbr Potylicza* // *Ibid.* – 1848. – Т. 4. – С. 49-66; *Suchodolski L. Opis gospodarstwa w majątności Sosnowie* // *Ibid.* – 1849. – Т. 6. – С. 159-177; *Jaruntowski J. Krótki zarys gospodarstwa w Twierdzy* // *Ibid.* – 1852. – Т. 12. – С. 122-164.

²⁰ *Pawlikowski G. Przemowa czytana na posiedzeniu z dnia 22 lutego 1859 r.* // *Rozprawy*. – Lwów, 1850. – Т. 8. – С. 109-116.

характеристикою лікувальних джерел²¹. Нова спроба порушити питання про опис у 1860 р. також не дала бажаних результатів²².

Окремий вид описової історико-географічної літератури становили літографовані альбоми ілюстрацій з доданими пояснювальними текстами. В альбомі «Галичина в картинах»²³, до якого текст писав польський журналіст, ботанік і фізик, професор Львівського університету А. Завадзький (1798-1868), вміщено 48 рисунків «околиць і найславніших пам'яток старовини в Галичині» (як зазначив у рекламному оголошенні видавець, львівський друкар Й. Піллер), літографованих чеським художником К. Ауером. До всіх рисунків додані обширні пояснення з топографічними, географічними та історичними відомостями, які, за наміром видавця, мали стати «першою основою опису всієї Галичини». Багато відомостей стосується Львова, його архітектурних пам'яток. Інші, як на ненаукове видання досить достовірні, дані стосуються близько 30 українських міст і сіл (як-от Медика, Жовква, Винники, Угерці, Загартовичі, Підгірці, Золочів, Скит Манявський, Сторонибаби, Лагодів, Броди і т. д.). Альбом «Околиці Галичини» – це результат багаторічної праці польського маляра і літографа М. Стенчинського (1814-1890)²⁴, який пішки обійшов Галичину і намалював близько 4 тис. видів місцевостей. Стенчинський планував видати їх у 50 томах. Але під час селянського повстання 1846 р. багато рисунків пропало і він вирішив видати альбом з 80 рисунками. До них Стенчинський додав свої описи, вводячи часто до тексту місцевий фольклор. Приблизно половина рисунків та описів стосується Східної Галичини (Підкамінь, Самбір, Перемишль, Милятин, Сянок, Висоцько, Краковець, Галич, Журавно, Верхобуж, Сокаль, Пліснисько, Пеняки і т. д.).

У 40–60-х рр. ХХ ст. вийшло друком також кілька історико-географічних описів науково-популярного характеру. Наприклад, у 1849-1869 рр. з'явилися історико-географічні описи польського журналіста і літератора Г. Ступницького²⁵. Наукова цінність цих і подібних видань дуже низька. У 1846-1847 рр., у т. зв. «Станіславському календарі» друкувалися досить цінні історико-краєзнавчі описи тринадцяти міст Покуття та Західного Поділля²⁶. Автор цих описів невідомий.

Українська наука розвивалась у Східній Галичині з великими труднощами. Мала мережа українських народних шкіл, мізерна кількість середніх шкіл, відсутність світських вищих навчальних закладів дуже перешкоджали створенню національних наукових кадрів. Панівна польська аристократична верхівка також не була зацікавлена у зростанні української інтелігенції. Лише після революції 1848 р., коли українське населення Галичини здобуло мінімальні політичні права, воно отримало певні можливості

²¹ *Żebrowski T.* Wykaz zdrojowisk lekarskich Galicji i Bukowiny. – Kraków, 1862.

²² Protokół czynności 27 ogólnego zgromadzenia // *Rozprawy.* – Lwów, 1860. – Т. 26. – S. 22-23.

²³ *Galicja w obrazach. Galizien in Bilden.* – Lwów, [1837-1838]. – Zesz. 1-10.

²⁴ *Stęczyński M.* Okolice Galicji. – Lwów, 1847. – Т. 1-10.

²⁵ *Stupnicki H.* Galicja pod wzgldem topograficzno-historycznym. – Lwów, 1849; Wyd. 2-e. – Lwów, 1869; *Ejusd.* Das Konigreich Galizien und Lodomerien. – Lemberg, 1853; *Ejusd.* Geograficznostatystyczny opis królestwa Galicji i Lodomerii. – Lwów, 1864.

²⁶ *Wiadomość wyjęta z dziejów krajowych dawniejszych // Kalendarz powszechny domowy i gospodarski obrządku łacińskiego i ruskiego... na rok 1847.* – Stanisławów, [1846]; *Wiadomość historyczna o niektórych miastach Zachodniego Podola // Kalendarz powszechny domowy i gospodarski obrządku łacińskiego i ruskiego... na rok 1848.* – Stanisławów, [1847].

задовольняти свої культурні потреби. У другій половині XIX ст. починають з'являтися перші українські історико-географічні словники та описи.

У 1850-х рр. український мовознавець та історик А. С. Петрушевич (1821-1913) почав збирати матеріали для «Давньоруського географічного словника Прикарпатської Русі», в якому планував подавати інформацію про всі населені пункти колишнього Галицько-Волинського князівства, що існували на його території до половини XIV ст. Дослідження Петрушевича розвивалися більше в топонімічному, ніж в історико-географічному напрямі. Зібрані матеріали він доповнював протягом усього свого довгого життя, склавши на їхній підставі кілька робочих топографічних картотек. Серед рукописної спадщини вченого зберігається «Словник географічних назв до Галицько-Волинського літопису» (близько 380 назв), «Картотека старих назв місцевостей (головним чином галицьких)» (понад 800 назв) і «Картотека місцевостей в давній Польщі, які дістали в різний час німецьке право» (понад 300 назв)²⁷. Петрушевич ніколи не підходив реально до написання історико-географічного словника Східної Галичини. Свої картотеки він використовував тільки як допоміжний матеріал. Картотеки, складені переважно без покликання на джерела, з яких взято топонімічні чи інші дані, не мають особливої цінності для сучасних наукових досліджень.

Спроби Петрушевича можна вважати лише початковою стадією українських історико-географічних досліджень у Східній Галичині. У 60–80-х рр. XIX ст. вийшло у світ кілька праць західноукраїнських істориків, які за своїм характером відображали рівень тогочасної науки та ввели в обіг велику кількість раніше невідомих джерел. На особливу увагу заслуговує діяльність В. Площанського, а також роботи М. Коссака та Ю. Никоровича. Певний лексикографічний вклад у топонімічне дослідження місцевостей вніс відомий український вчений і письменник Я. Головацький.

Журналіст, історик і політичний діяч В. М. Площанський (1834-1902) увійшов в українську історіографію насамперед як ініціатор та основний виконавець широко задуманого видання «Топографічно-статистично-історичний опис Червоної Русі»²⁸. Над здійсненням цього задуму він працював понад 25 років, правда, з перервами, публікуючи окремі статті опису в 1861-1886 рр. У 1861 р. у львівській пресі Площанський вмістив відоzwу, в якій оголосив своїм «святим обов'язком» дати докладний історико-географічний опис Східної Галичини²⁹. Він надрукував коротку програму видання і звернувся з проханням до громадськості надсилати матеріали топографічного, фізико-географічного, статистичного й історичного змісту про міста і села. Площанський щороку їздив по Галичині, збираючи нові та перевіряючи зібрані раніше відомості. «Опис Галичини» мав виходити окремими випусками по 200 сторінок кожний. Після загального опису, що повинен був стати першою частиною видання, планувався «Алфавітний опис місцевостей» з топографічною картою³⁰. Площанський склав докладний

²⁷ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка АН УРСР. Відділ рукописів. – Збірка А. Петрушевича. – № 486, 682-685 (номери тимчасові).

²⁸ Такою була первісна назва видання (1861 р.). Пізніше Площанський називав свій словник «Топографічний, історичний і статистичний опис Галицької Русі» або просто «Опис Галичини» чи «Прикарпатська Русь».

²⁹ *Площанский В.* Воззвание к благополезному подвигу // Слово. – Львов, 1861. – № 87.

³⁰ *Площанский В.* В справе «Описи Галичини» // Слово. – Львов, 1862. – № 18.

питальник з восьми розділів, надрукував його в 3000 примірниках і розіслав по Східній Галичині. Виступаючи проти тенденційності польської шовіністичної історіографії, він висунув вимогу суворо дотримуватися принципів історичної критики, обґрунтовувати всі дані опису перевіреними фактами. «Опис, за який я взявся, – підкреслював історик, – повинен в усіх своїх частинах бути вільним від різних політичних тенденцій, а також від буяння фантазії: лише чиста правда»³¹. Свій питальник Площанський опублікував також у пресі, ілюструючи анкету прикладами з історії 29 сіл³². Площанський вклав у свій задум чимало енергії. Йому доводилося завзято боротися з байдужістю місцевого «вищого суспільства», в основній масі далекого від культурних потреб народу. До 1867 р. на анкету відповіло тільки 5 % адресатів (158 кореспондентів)³³. Серед невеликого кола друзів і прихильників опису були кращі представники тогочасної західноукраїнської інтелігенції (наприклад, історик М. Гнатевич, філолог Й. Лозинський, освітні діячі М. Устиянович, М. Клемертович, І. Озаркевич). Близькими приятелями Площанського були також польсько-німецький історик і краєзнавець А. Шнейдер, вірменський історик С. Баронч, які допомагали йому своїми матеріалами. Протягом 1862-1875 рр. Площанський опублікував нариси про близько 100 місцевостей. Він відмовився від ідеї видання описів окремими випусками і друкував їх у міру надходження матеріалів від кореспондентів у різних періодичних виданнях. У журналі «Науковий збірник» вийшли обширні нариси про Лаврів, Дрогобич, Доброміль, Станіслав, Броди, Жовкву тощо³⁴; в журналі «Литературный збірник» – про Буськ, Золочів та ряд сіл³⁵. Чимало нарисів було надруковано в газеті «Слово» та в інших виданнях³⁶.

У 1870-х рр. Площанський фактично припинив збір матеріалу. В цей час він остаточно відірвався від народу, втратив зв'язки з прогресивними колами інтелігенції. Очолити найбільш праве крило т. зв. москвофільського руху в Галичині, Площанський став вірним прислужником царизму. За реакційні політичні погляди, нігілістичне ставлення до українського народу, І. Франко влучно назвав його «Меледиктом Плосколбом». Сам Площанський забув свою урочисту заяву про те, що історико-географічний опис Галичини – це «головна амбітна мета мого життя, в якій немає ні любові до слави, ні до користі, а лише бажання послужити справі Батьківщини»³⁷.

³¹ Площанский В. В справе описания Галицкой Руси // Слово. – Львов, 1864. – № 69.

³² Площанский В. В справе описания... – № 69, 74, 76.

³³ В справе географического сочинения г. Площанского // Слово. – Львов, 1867. – № 69.

³⁴ Площанский В. Лавров // Науковий збірник. – Львов, 1866. – С. 318-339; *Его же*. Королевский вольный город Дрогобич // Там же. – 1867. – С. 162-188; *Его же*. Добромиль // Там же. – С. 211-254; *Его же*. Галицко-русский город Станиславов // Там же. – 1868. – С. 15-56; *Его же*. Галицко-русский торговельный город Броды // Там же. – С. 56-68, 273-288; *Его же*. Галицко-русский город Жовков // Там же. – С. 221-274.

³⁵ Площанский В. Некоторые села Галицкой Руси // Литературный збірник. – Львов, 1870. – С. 31-88; *Его же*. Буск // Там же. – 1871. – С. 67-98; *Его же*. Завалье // Там же. – С. 65-66; *Его же*. Золочев // Там же. – С. 31-34.

³⁶ Пл[ощанский] В. Бродская торговля в начале австрийского владения // Слово. – Львов, 1874. – № 95-97; *Его же*. Бродский замок в начале австрийского владения до 1786 г. // Там же. – № 108; *Его же*. Для монографий местностей в Галиции // Там же. – 1875. – № 25-27, 30, 32, 34-37, 40-41, 49, 53-58, 73-78, 80, 84, 87; *Его же*. Войнилов городок // Временник Института Ставропигийского на 1872 г. – Львов, [1871]. – С. 129-131.

³⁷ Площанский В. В справе описания... – № 76.

У 1885 р. Площанський здійснив останню спробу відродити ідею видання «Опису Галичини» під зміненою назвою «Прикарпатська Русь»³⁸. У зв'язку з реакційними тенденціями автора, який, між іншим, заявив, що видання не буде друкуватися українською мовою, котра є лише «одним з наших сільських діалектів», – читачі не підтримали «Прикарпатську Русь», і вона перестала виходити. У 1880-х рр. Площанський опублікував тільки 5 описів місцевостей³⁹. На цьому широко задумане видання словника закінчилося. 1887 року Площанський переїхав до Росії, став членом Археографічної комісії у Вільнюсі. Зібрані ним неопубліковані історико-географічні матеріали, які, до речі, досі ні разу не використовувалися істориками, зберігаються тепер у рукописному відділі Бібліотеки Академії наук Литовської РСР у Вільнюсі.

Описи Площанського мають значну наукову вартість. Усі вони написані за станом на 1863–1865 рр. (коли була надіслана основна маса матеріалів), а топонімічні, фольклорно-етнографічні та частково історичні (встановлені на основі раніше невідомих джерел) факти зберігають велике значення й досі. Особливо це стосується сільських місцевостей, які після Площанського лише випадково потрапляли в поле зору дослідників. При використанні описів Площанського завжди треба враховувати реакційні риси світогляду автора, відображені в багатьох його історичних працях.

За давньою традицією місцева церковна і монастирська адміністрація щороку видавала довідники про підпорядковані їй парафії та монастирі. У цих довідниках – т. зв. схематизмах (або шематизмах) – подавалися стислі відомості персонального і частково економічного характеру. В 1860–70-х рр. було здійснено кілька спроб перетворити ці сухі, одноманітні довідники у своєрідні історико-географічні словники, в яких можна було б розшукати відомості про історію того чи того міста чи села.

Перша, зрештою дуже неспілива, спроба внести краєзнавчий матеріал у схематизми датується 1856 р. Тоді вийшов черговий «Шематизм чина св. Василя В. в Галицїї» на 1857 р., в якому вміщено історичні довідки про 17 монастирів та місцевості їх розташування. Ці відомості повторювалися в схематизмах за наступні роки. Новий крок уперед зроблено в 1867 р. Український громадський діяч, бібліотекар Міністерства внутрішніх справ у Відні М. Коссак вмістив у новому виданні схематизму історичну довідку «Короткий погляд на монастирі і на монашество руське»⁴⁰. Значну частину цієї праці, написаної на підставі раніше невідомих джерел, становить історико-географічний словник монастирів та їхніх місцевостей. Коссак подав відомості про близько 170 місцевостей. Для сучасної історіографії словник Коссака зберіг значення також з іншого погляду. Часто наведені ним дати заснування тих чи тих монастирів – це одночасно найдавніші свідчення про існування певних, переважно сільських, місцевостей.

Сміливу спробу перетворити схематизми на повноцінні краєзнавчі щорічники лексикографічного типу здійснив український юрист, історик і етнограф, професор

³⁸ Площанский В. По поводу издания «Прикарпатская Русь» // Слово. – Львов. 1884. – № 74.

³⁹ Площанский В. Белз в Галиции // Прикарпатская Русь. – Львов, 1885. – № 2. – С. 1-29; *Его же*. Самбор в Галиции // Там же. – № 1. – С. 1-44; № 2. – С. 48; *Его же*. Солотвина в Галиции // Там же. – № 3. – С. 20-22; *Его же*. Болехов городок // Слово. – Львов, 1886. – № 67; *Его же*. Пониковица // Там же. – № 69-71.

⁴⁰ Коссак М. М. Короткий погляд на монастирі і на монашество руське // Шематизм провінції св. спасителя чина св. Василя Великого... – Львів. 1867. – С. 35-351.

семінарії в Перемишлі Ю. Никорович (1832-1889). Никорович був фанатичним колекціонером стародавніх рукописів і книг. «Пристрасть до книг примушувала його відмовляти собі часто в найбільш необхідних потребах, – згадували про нього сучасники. – Він не їв, не пив, не одягався згідно з своїм становищем. Всі свої прибутки він переводив на купівлю книг, з яких склав незвичайно цінну бібліотеку»⁴¹. У 1870-х рр. Никорович почав енергійно збирати документальний матеріал з історії міст і сіл Перемишльської єпархії, виявив багато стародавніх грамот, записав чимало народних легенд про заснування окремих населених пунктів, про визначні історичні події. Зібрані відомості Никорович почав друкувати у схематизмі Перемишльської єпархії на 1877 р. Особливо насиченими історичною інформацією, публікаціями цінних документів до історії міст і сіл виявилися схематизми на 1878 і 1879 рр. За редакцією Никоровича ці видання перетворилися в щорічники з широко представленою історико-географічною тематикою. У схематизмі на 1879 р.⁴², наприклад, надруковано історичні відомості про майже 800 населених пунктів. Никорович був сповнений бажанням продовжувати видання схематизму в такому вигляді і в наступні роки. Він мав намір друкувати в ньому дипломатарій – збірку стародавніх грамот, важливих джерел до історії окремих місцевостей. Никорович навіть опублікував таку заяву: «В наступних річниках схематизму, якщо ... їх високопреосвященство (перемишльський єпископ. – Я. Д.) на це дозволять, а всесесний та високопреподобний клер, присилаючи грамоти і відомості, допоможе, “дипломатарій”, тобто публікація церковних грамот, може продовжуватися»⁴³. Очевидно, перемишльський владика, не дозволив перетворювати схематизм у краєзнавче видання – і, починаючи від 1880 р., історико-географічний матеріал зі схематизмів зникає. Доля зібраних Никоровичем багатих рукописних матеріалів невідома. Сучасники, серед них також І. Франко, високо оцінили схематизми Никоровича⁴⁴. Цінним джерельним матеріалом вони залишилися й досі.

І Петрушевич, і Плоцанський вкладали в програму історико-географічного дослідження місцевостей також вивчення топоніміки з метою відновлення правильного народного звучання назв різних географічних об'єктів, германізованих чи полонізованих протягом більш як чотирьохсотлітнього поневолення. У зв'язку з науковим збиранням топонімічного матеріалу не лише у Східній Галичині, а й в інших слов'янських країнах, постало завдання видати такий словник, в якому була б відновлена народна топоніміка. За здійснення цього плану взявся видатний український вчений, філолог та історик, професор Львівського університету, пізніше голова Археографічної комісії у Вільнюсі Я. Головацький (1814-1888). У кількох публіцистичних виступах він обгрунтував потребу словника⁴⁵, а в 1884 р. видав його у світ⁴⁶. У своєму словнику Головацький

⁴¹ Юліан Никорович // Бєсїда. – Львів, 1889. – С. 244.

⁴² Схематизм всього клеру руського католицького... єпархії Перемиської на р. 1879. – Перемишль. 1879.

⁴³ Там само. – С. 491.

⁴⁴ Франко І. [Рец. на:] Гринченко Б. Д. Литература украинского фольклора 1777-1900 // Записки НТШ. – Львів. 1901. – Т. 44. – С. 47 (відділ бібліографії).

⁴⁵ Г[оловацький] Я. Письмо в редакцию // Газета политико-литературная, художественная и ремесленная А. Гатцука. – М., 1877. – Т. 3. – № 1. – С. 15-18; *Его же*. О необходимости составления географического словаря славянских земель // Русский вестник. – М., 1879. – Т. 140. – С. 813-824.

⁴⁶ Головацький Я. Географический словарь западнославянских и югославянских земель и прилежащих стран. – Вильна, 1884.

досить повно відобразив топоніміку населених пунктів Східної Галичини, перелічивши у ньому не тільки міста і містечка, а й важливі села. Поряд з правильними російськими укладач подавав усюди перекручені іноземні назви, які пропонував усунути з обігу в науковій та публіцистичній літературі. На словник вийшло кілька позитивних рецензій. Серед рецензентів був навіть відомий латиський історик і етнограф Я. Спрогіс⁴⁷. Однак від цього наукове значення словника не збільшилося. На схилі віку Головацький стояв на позиціях реакційного панславізму, заперечував окремішність українського народу. У словнику він цілком ігнорував українське народне звучання географічних назв.

З надзвичайною наполегливістю усе своє життя присвятив єдиній нездійсненій мрії – створенню історико-географічного словника Галичини – історик А. Шнейдер (1825-1880). Виходець з найбідніших верств німецьких колоністів в Україні, активний учасник революції 1848 р. і австрійський політичний в'язень, Шнейдер завжди жив у великих злиднях, без постійного, навіть мінімального, джерела заробітку. Незважаючи на це, він десятиріччями нагромаджував краєзнавчі матеріали з історії та географії Галичини. Саме цей історик подав Площанському думку скласти фундаментальний «Опис Галичини», допомагав йому при написанні перших нарисів. Демократ за своїми переконаннями, Шнейдер доброзичливо ставився до українського народу.

Матеріали до «Краєзнавчого архіву Галичини», як Шнейдер назвав свою колекцію⁴⁸, він почав збирати ще в 1850-х рр. На початку 1870-х рр. у його розпорядженні вже був архівний та інший матеріал для щонайменше 32 тис. статей енциклопедичного характеру. Весь вільний від випадкових заробітків час дослідник присвячував мандрівкам, збору різних краєзнавчих відомостей, дослідженню стародавніх грамот. Він опрацював докладну схему статей майбутньої «Енциклопедії до краєзнавства Галичини»⁴⁹. Підбадьорений успіхами Площанського, Шнейдер 1864 р. опублікував свій питальник та звернувся з відозвою до громадськості з проханням надсилати йому матеріали для енциклопедії⁵⁰. У цьому ж році він надрукував серію статей «Міста й містечка Галичини з історичного, статистичного та топографічного погляду», що охопила нариси про окремі місцевості на літери «А» і «Б» (зі східногалицьких – Баличі, Балигород, Баворів)⁵¹. У 1868 р. Шнейдер оголосив передплату на свій словник і незабаром, незважаючи на великі матеріальні нестатки, почав видавати окремі зошити «Енциклопедії до краєзнавства Галичини з історичного, статистичного, топографічного, орографічного, геогностичного (тобто геологічного. – Я. Д.), етнографічного, торговельного, промислового, сфрагістичного і т. п. погляду»⁵². Вже перші зошити «Енциклопедії» викликали десятки схвальних рецензій та інших виявів захоплення, які, однак, не принесли авторові жодних засобів для того, щоб він міг продовжувати видання. Йому вдалося знайти лише 166 передплатників. «Не знаю, чим пояснювати нехіть до цього видання, – із сумом писав краєзнавець-ентузіаст. – Вона вражає мене болісно особливо

⁴⁷ *Спрогіс Я.* Географический словарь Якова Ф. Головацкого // Слово. – Львов, 1884. – № 13.

⁴⁸ Про Шнейдера див.: *Charewiczowa Ł.* Niedoceniony krajoznawca lwowski Antoni Schneider. – Lwów, 1938. Л. Харевич ігнорує питання про зв'язки Шнейдера з українською історичною наукою.

⁴⁹ [*Schneider A.*] Plan szematu artykułów «Encyklopedii Krajoznawstwa». – [Lwów, S. a.].

⁵⁰ *Schneider A.* Ziarno do ziarnka! // Dziennik Literacki. – Lwów, 1864. – № 44. – S. 646-648.

⁵¹ *Schneider A.* Miasta i miasteczka Galicji // Dziennik Literacki. – Lwów, 1864. – № 16-23, 41, 45-52.

⁵² *Schneider A.* Encyklopedia do Krajoznawstwa Galicji. – Lwów, 1868-1874. – Т. 1-2.

тому, що в мене не було ніколи найменшого бажання когось визискувати чи займатися шарлатанством. Я взявся за цю працю з палким бажанням послужити Вітчизні»⁵³. Тільки в кінці 1871 р. Галицький крайовий уряд виділив невелику дотацію на видання енциклопедії та впорядкування колекції.

Одночасно з публікацією чергових зошитів Шнейдер продовжував друкувати у пресі нариси про окремі населені пункти (наприклад, про Старе Село, Звенигород)⁵⁴.

Та невдовзі серед галицької панівної верхівки переважила думка про те, що вчений самоук, без університетської освіти, яким був Шнейдер, не здатен забезпечити видання словника на відповідному рівні. Крайовий уряд припинив субсидування видання на другому томі, на місцевості Балин. Шнейдер опинився в безвихідному становищі. В заміну за злиденну пенсію він був змушений віддати свою колекцію – єдиний скарб багатостраждального життя. 1878 року надзвичайно цінний «Краєзнавчий архів Галичини» вивезли до Кракова. В 1880 р. Шнейдер покінчив життя самогубством. Так бездушне галицьке «вище суспільство» розправилося з талановитим краєзнавцем, енциклопедія котрого могла стати фундаментальним вкладом в історію Галичини.

У Шнейдера був справді грандіозний розмах. У надрукованих томах енциклопедії він вмістив обширні історико-географічні статті про різноманітні топографічні об'єкти. У них автор наводив вичерпні відомості не тільки про окремі населені пункти, а й навіть про передмістя, хутори, фільварки, двори, вулиці (у великих містах), видатні архітектурні пам'ятки і т. д. Людина, ерудицію якої дипломовані вчені ставили під сумнів, вражає широтою та різнобічністю знань навіть про найменші краєзнавчі об'єкти. В енциклопедії надруковано понад 200 статей про міста і села Східної Галичини. До опрацювання їх Шнейдер ставився критично, стежачи, щоб усі дані були підтверджені документальними, статистичними або іншими джерелами. У зв'язку з цим, можна говорити про велику цінність і енциклопедії, й інших краєзнавчих праць Шнейдера. Вивезений до Кракова «Краєзнавчий архів Галичини»⁵⁵ складається з кількох тисяч справ, упорядкованих за алфавітом назв місцевостей. У справах акумульовано різноманітний оригінальний актовий матеріал з кінця XVIII – початку XIX ст., витяги з гродських книг XVI–XVIII ст., часто оригінальні інвентарі (середньовічні описи королівських та магнатських маєтків), вирізки з преси XIX ст. тощо. «Краєзнавчий архів Галичини» лежить мертвим капіталом з 70-х рр. XX ст. (зокрема щодо Східної Галичини) і майже не використовується дослідниками.

З істориків, які в другій половині XIX ст. займалися лексикографічним оформленням історико-географічних даних, відомий ще вірменський історик С. Баронч (1814–1892). Усе своє життя провівши у Східній Галичині, він досліджував минуле вірменських колоній в Україні та історію чернечих орденів у Польщі, Литві та Україні. У збірнику своїх праць, присвячених історії українських вірменів, учений вмістив істо-

⁵³ *Schneider A.* W sprawie encyklopedii krajowej // *Dziennik Literacki*. – Lwów, 1869. – № 8. – S. 132.

⁵⁴ *Schneider A.* Stare Siolo pod Lwowem // *Dodatek miesięczny do Gazety Lwowskiej*. – 1872. – Т. 2. – № 5-6. – S. 3-15, 68-80; *Ejusd.* Dźwinograd pod Lwowem // *Ibid.* – Т. 3. – № 11-12. – S. 151-166, 225-237. Крім цього, з колекції Шнейдера був опублікований нарис А. Борковської-Дембінської: *Worynicze* // *Ibid.* – Т. 1. – № 1. – S. 19-29.

⁵⁵ Він зберігається тепер під назвою «Теки А. Шнейдера» у Державному архіві міста Кракова і Краківського воєводства, відділ «На Вавелі».

ричний словник вірменських колоній (37 місцевостей), що існували в XI–XIX ст. на українських теренах⁵⁶. Близькими за характером до вже згаданого словника монастирів Коссака є складені Барончем словники домініканських та бернардинських монастирів на українських землях⁵⁷. В обох словниках подана інформація про близько 60 католицьких чернечих осередків у Східній Галичині. Праці Баронча відзначаються педантичною скрупульозністю, досить достовірною джерельною базою, але, з іншого боку, наведені ним відомості завжди далеко не повні.

У 80–90-х рр. XIX ст. характер історико-географічної лексикографії змінився. 1880 року у Варшаві почав виходити багатотомний «Географічний словник Польського королівства та інших слов'янських країн»⁵⁸, в якому докладно відображена також територія Східної Галичини. У 1890-х рр., у зв'язку з конкурсом на історико-географічні нариси окремих повітів Галичини, що був оголошений Музеєм ім. Дзедушицьких у Львові, помітно активізувалася краєзнавча робота і в самій Східній Галичині. Починався новий етап у розвитку історико-географічної лексикографії, який виходить уже за межі цієї статті.

У результаті дослідницької діяльності українських та польських істориків кінця XVIII – 70-х рр. XIX ст. був зібраний великий фактичний історико-географічний матеріал, що не втратив своєї цінності й досі. На особливу увагу заслуговують краєзнавчі праці В. Площанського й А. Шнейдера.

На розгортанні лексикографічної роботи в Східній Галичині позначалися складні умови, в яких перебувала тогочасна історична наука. Історія створення топографічних описів та словників – це, значною мірою, історія великих розчарувань, особистих трагедій їхніх творців, які були змушені покладатися лише на власні сили, на власний ентузіазм та обмежені матеріальні можливості.

Під кінець 70-х рр. XIX ст. вся територія Східної Галичини виявилася більш-менш рівномірно висвітленою в краєзнавчих дослідженнях. З різних категорій населених пунктів найкраще опрацьованими були великі міста (зокрема Львів) і містечка. Дуже поверхово досліджувалося минуле сільських місцевостей.

При використанні словникової та описової літератури, огляд якої зроблено у цій статті, необхідно врахувати, що найцінніше в ній – це той фактичний матеріал, який ґрунтується на історичних джерелах минулих століть або зібраний авторами на місцях, часто за допомогою питальників різного змісту і характеру. Особливо велику цінність становлять джерельні публікації, якими часто переплітався авторський текст описів або словників. Під час Першої та Другої світових воєн дуже багато архівного матеріалу, що стосувався минулого Східної Галичини, безповоротно загинуло. І наведені в краєзнавчій літературі сухі факти, уривки джерел – це часто єдині достовірні свідчення, які має сучасна історіографія.

Водночас потрібно пам'ятати про те, що підбір фактів у словниках та описах тісно пов'язаний з класовими позиціями істориків і краєзнавців. Навіть демократично налаштовані автори, педантичні й скрупульозні дослідники не здатні були вийти за

⁵⁶ Barącz S. Rys dziejów ormiańskich. – Tarnopol, 1868. – S. 72-180.

⁵⁷ Barącz S. Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce. – Lwów, 1861. – Т. 2. – S. 399-423; *Ejusz*. Pamiętnik zakonu ww. oo. bernardynów w Polsce. – Lwów, 1874. – S. 354-388.

⁵⁸ Słownik geograficzny królestwa Polskiego. – Warszawa, 1880-1914. – Т. 1-16.

межі такої методології, яка вказувала насамперед звертати увагу на історію панівних класів, нехтувати минулим справжнього творця історії – поневоленого народу. Викривлення історичної перспективи виявлялися не тільки у замовчуванні, затушовуванні соціальних протиріч. Реакційна польська історіографія, в полоні якої перебували багато авторів, замовчувала національне гноблення у Східній Галичині, принижувала досягнення української культури, звеличувала мниму культуртрегерську роль магнатів та католицького духовництва. Окремі автори не цуралися підправління статистичних даних для того, щоб зменшити питому вагу автохтонного українського населення. З іншого боку, українська історіографія протягом довгого часу була рупором реакційного панславізму, який на галицькому ґрунті виродився в антинародне москвофільство. Використовуючи дослідження українських істориків, не можна забувати, що деякі їхні праці просякнуті шкідливими ідеями національного нігілізму, насичені вихвалянням мнимих благодіянь австрійського і російського урядів.

Значний досвід історико-географічної лексикографічної діяльності допоміг ще в ХІХ ст. розробити деякі методичні положення, пов'язані зі створенням топографічних описів. Ще з кінця ХVІІІ ст. у практику складання словників увійшов метод збирання матеріалів на місцях за допомогою питальників і анкет. Збережені питальники Дзедушицького, Площанського, Шнейдера мають не лише історичне значення. Вони можуть підказати сучасному дослідникові також те коло питань, на які треба знайти відповідь у лексикографічній праці.

Уже на початку другої половини ХІХ ст. стала цілком ясною істина, що словникова топографічна робота за своїм характером і обсягом неможлива в індивідуальному плані. Докладне лексикографічне опрацювання навіть такої порівняно невеликої території, якою була Східна Галичина, виявилось не під силу одній людині. На зміну науковому індивідуалізму, при якому розраховувати на успішне завершення словникової роботи майже не доводилося, мусив прийти науковий колективізм з широкою мережею кореспондентів, із залученням до дослідницької праці цілеспрямованого колективу спеціалістів. Саме в такому напрямі й відбувався подальший розвиток лексикографічної роботи.

Працюючи над новим історико-географічним словником, треба пам'ятати й про тих скромних, часто майже забутих трудівників-краєзнавців минулих століть, які також внесли свій вклад у скарбницю історичної науки.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Східна Галичина в історико-географічних словниках кінця ХVІІІ – 70-х рр. ХІХ ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1963. – № 2. – С. 10-24.

ТОПОНІМІКА ТА ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Останнє десятиріччя принесло велике поживлення дослідницької роботи в галузі топоніміки – частини мовознавства, що вивчає географічні назви. Результати топонімічних досліджень усе частіше використовуються і в історичній науці, хоча специфічна, дуже трудомістка методика топоніміки, суперечливість інтерпретацій та висновків, здобутих на підставі опрацювання того самого матеріалу, вимагають високого ступеня наукової кваліфікації історика, який використовуватиме географічні назви як історичне джерело.

Книга В. Ніконова¹ – одного з кращих сучасних російських мовознавців-топонімістів – безперечно, сприятиме популяризації топоніміки як науки. Глибоко критичний підхід цього науковця до попередніх досліджень, що проводилися в СРСР на російському, українському, тюркському, угро-фінському та іншому топонімічному матеріалі, допомагає боротися з явищем, яке можна назвати «топонімічним примітивізмом» – намаганням, наприклад, будь-що, часом навіть шляхом найбільш фантастичних операцій, етимологізувати географічну назву (французькі мовознавці навіть створили відповідний термін для такого явища – *rage étymologique*, тобто етимологічний шал) або сортувати географічні назви за довільними неоднорідними критеріями.

«Вступ до топоніміки» В. Ніконова – перша в російській науковій літературі спроба охопити цілий комплекс топонімічної проблематики, яку автор поділяє в основному на три групи висвітлених питань: значення назв (у відповідному розділі розглядаються, наприклад, історичні нашарування в географічних назвах, т. зв. Закон ряду, відносна негативність назв, розподіл топонімів за видами об'єктів, справжня та уявна основа топонімів), форми назв (словотворення, суфіксація, географія суфіксів, складені назви, фонетика топонімів і т. п.) та історії назв. Торкаючись останнього, В. Ніконов намагається обґрунтувати важливе питання наукової методики топоніміки – серед хаотичних, безсистемних (часто – лише на перший погляд) змін, яких протягом століть і тисячоліть зазнають топоніми, знайти певні закономірності, які б дозволяли стверджувати про наукову вірогідність висновків топонімічних досліджень. Крім цього, В. Ніконов коротко розглядає співвідношення топоніміки й інших наук.

Матеріал книги не відірваний від повсякденних практичних завдань, що стоять перед радянськими топонімістами. Автор зупиняється на поширеній у нас практиці перейменування населених пунктів, відверто говорить про негативні наслідки своєрідної «перейменувальної сверблячки», що час від часу охоплювала деяких працівників. Витяги із законодавчих актів (указів Президії Верховної Ради СРСР і РРФСР), додані до книги, доводять, що є всі можливості не тільки покласти край свавіллю, яке донедавна існувало у цій важливій ділянці громадського життя, але й виправити помилки, допущені в минулому.

В. Ніконов мав у топоніміці попередників, авторів корисних праць (згадаймо хоча б працю чеського топоніміста В. Шміляуера «Úvod do toponomastiky», Прага, 1963), але, незважаючи на це, його «Вступ до топоніміки» оригінальна, значною мірою виразно індивідуалізована праця. Викладаючи підстави топоніміки як науки, В. Ніконов

¹ Ніконов В. А. Введение в топонимику. – М., 1965. – 179 с.

ілюструє основні положення багатим топонімічним матеріалом, не уникає спірних питань, аналізуючи які, не завуальовує і своїх, деколи, щоправда, досить суб'єктивних, поглядів – і з власних позицій підходить до узагальнення ряду топонімічних проблем.

Підтримуючи польського топоніміста В. Ташицького, автор книги виступив проти трактування топоніміки як допоміжної історичної дисципліни, вбачаючи в цьому щось образливе (с. 165). Захищаючи свою позицію, В. Ніконов вибрав дуже невдале порівняння топоніміки з математикою. Як би високо не оцінювати значення топонімічних досліджень, усе ж таки важко порівнювати їхню роль, скажімо, для мовознавства та історії, з тією роллю, котру відіграє математика для астрономії, фізики, хімії чи машинобудування. Очевидно, математика і топоніміка – науки різного рангу. В тому, щоб дивитися на топоніміку як на науку, яка інколи виконує функцію допоміжної історичної дисципліни, на нашу думку, немає нічого принизливого – як нічого принизливого не буде у трактуванні історії – чи історичних дисциплін у всій їхній різноманітності – як допоміжної дисципліни по відношенню до літературознавства, мовознавства, мистецтвознавства тощо. З іншого боку, не можна забувати про той незаперечний факт, що саме потреби історіографії (намагання поширити джерелознавчу базу, особливо для бідних на пам'ятки письменства періодів чи територій) великою мірою стимулювали розвиток топоніміки як науки. Тому, розглядаючи книгу В. Ніконова, ми насамперед зупинимося на тих її місцях, що актуальні для історичних досліджень, пов'язаних, зокрема, з українським топонімічним матеріалом, з якого автор черпає повними пригорщами. На увагу істориків, котрі у своїй дослідницькій діяльності використовують дані топоніміки, заслуговують виступи В. Ніконова проти сортування географічних назв на категорії «від рослин», «від звірів», «від ґрунту», «від історії» (с. 26-27), його розуміння співвідношення рівня ідеологічного розвитку суспільства і характеру формування географічних назв (починаючи від періоду первісного анімізму; с. 29 і далі). Істотне значення для історика мають ті місця книги, де мовиться про те, що ареал поширення певного типу географічних назв часто важливіший для науки, ніж їхня етимологія (с. 100), а також заперечення автором уявної ясності етимології топонімів та його думки про топонімічні здогади (с. 131, 146). Варті уваги і критичні твердження дослідника щодо методики ідентифікації давніх топонімів, зіставлення даних сучасної та історичної топоніміки (с. 143-144). У багатьох випадках треба підтримати автора, коли він з глибоким сарказмом засуджує примітивне етимологізування, намагання робити поспішні висновки.

Автор, однак, не вберігся від крайнощів, які деколи пояснюються зайвим гіперкритицизмом. Думка топоніміста (як, зрештою, й інших дослідників у багатьох галузях знання) мусить працювати між двома протилежними полюсами: один з них символізує абсолютний хаос явищ, заперечення будь-яких закономірностей, нагромадження випадковостей, інший – повну гармонію, послідовність і закономірність. При схиланні до першого полюса настає роздрібненість об'єктів дослідження, з яких кожний трактується як щось особливе, надзвичайне, виключне, позбавлене паралелей, що не може розглядатися поряд з іншими явищами як прояв певної закономірності розвитку. При схиланні до другого полюса всі явища стрижуть під один гребінець, нівелюють «нехарактерні» дані, усувають індивідуальне, «нетипове», таке, яке неможливо «підігнати» під окреслені, часто прийняті згори, апріорно, закони. І в топоніміці, і в інших галузях науки правдиві результати повинні складатися як висновок з дослідження чи розкриття певних закономірностей, для котрих «винятки з правил» не можуть стати запереченнями.

Тобто – елементи закономірності мусять переважати над елементами хаосу, інакше неможливі жодні науково цінні узагальнення. У В. Ніконова виходить по-різному. Часом, захоплюючись окремими, винятковими, казуїстичними випадками, він мимоволі схиляється більше до полюса, на якому написано «хаос». Таке ставлення до топонімічного матеріалу (навіть виключно в ілюстративному плані) не лише у невідготованого читача викликатиме скептицизм. Про які ж науково обгрунтовані закономірності та висновки може йтися, коли в топоніміці стільки випадковостей, винятків, нетиповостей? Очевидно, таке саме трактування топоніміки – як науки про випадковості (про «хаос змін») – буде в корені неправильним.

Автор хибно розуміє й некоректно пояснює загальноприйнятий у мовознавстві термін «народна етимологія» – як такий, що має образливий відтінок для народу (с. 132). Насправді термін «народна етимологія», котрий уживається, між іншим, для визначення тих пояснень походження географічних назв, які подаються народом і які переважно не збігаються зі справжнім походженням назви, не має образливого змісту. «Народна етимологія» географічної назви – це дуже часто конденсована до кількох слів народна легенда, побудований на поверхових аналогіях переказ про виникнення певного поселення (й тому таке тлумачення топоніма можна вважати одним із жанрів усної народної творчості). Анонімні «народно-етимологічні» інтерпретації географічної назви, в яких відобразилася фантазія народу, ніколи не претендували на пояснення походження топоніма. Як і в назві «народний переказ» (який не є й не може бути адекватний історичному джерелу і науково висвітлювати історичні події), так і в терміні «народна етимологія» відсутній принизливий відтінок.

В. Ніконов даремно докоряє суміжним з топонімікою наукам (зокрема, археології, етнографії) за те, що сучасні топонімісти, обстежуючи суцільно певну окреслену територію, не мають у своєму розпорядженні рівновартних археологічних, етнографічних, лінгвістично-картографічних даних для зіставлення їх з результатами топонімічних досліджень (с. 166). Навіть незважаючи на те, що, наприклад, суцільне археологічне обслідування певної території незрівнянно трудомісткіше і коштовніше від топонімічного обслідування, все ж таки, во ім'я правди, доводиться ствердити, що історики, етнографи, археологи значно частіше потрапляють у ситуацію, коли власні результати досліджень вони не можуть порівняти з топонімічними даними – тих просто не існує. Про незадовільний стан топонімічного обстеження великих територій Радянського Союзу говорить, зрештою, у вступі до книги й сам В. Ніконов.

Як уже вказувалося, автор широко використовує український топонімічний матеріал. Він розглядає питання про формування географічних назв Південної України в 70-х рр. XVIII ст. (с. 33, 35), про найпоширеніші суфікси українських топонімів (с. 69-70, 72-75) та їхню географію (с. 77, 82-83), порівнює мікротопоніми Києва і Праги (с. 115), інформує про праці українських топонімістів². З деякими твердженнями В. Ніконова, що стосуються української топоніміки, не можна погодитися. Так, скажімо, часті в Україні топоніми *Лука* та похідні від них не завжди походять від «луку, широкого вигину ріки» (с. 38) – нерідко й від слова «лука», тобто «заплавний луг». Зіставлення топонімів *Окна*, *Окна Тергу*, *Окниці*, *Окна Муреш* (ці населені пункти тепер розмішені

² У бібліографічному відношенні рецензовану книгу доповнює виданий за редакцією В. Ніконова «Топонимический минимум (указатель литературы)» (М., 1964).

на території Румунії) з українськими топонімами *Вікна, Вікно, Вікняни* – у зв'язку з нечітким формулюванням автора – наштовхує непідготованого читача на думку, що всі згадані назви походять від румунського слова «окно», тобто «рудня», «соляна копальня» (с. 56) – і що це ознаки румунської (молдавської чи волоської) колонізації теренів Хмельницької, Одеської та суміжних областей. Насправді ж в основі цих топонімів лежить слов'янське «окно», «вікно» – у розумінні «отвір в землі, студня, місце виходу джерел, озеро»³. Такі топоніми є і на території України, і на тій частині Молдавії та Румунії, що раніше була заселена східними слов'янами, а пізніше (в X–XIII ст.) романізована. Дослідник переконаний, що в українських топонімах *Кривий, Сухий* збереглися архаїчні наголоси на першому складі (с. 109). Визначення архаїчності наголосів узагалі дуже складне, а наголоси у вказаних топонімах таки на другому складі. Остерпляц у Чернівцях (с. 131) – це, без сумніву, не «Австрійська площа», як пише автор. В Україні немає топоніма *Шевченків* (с. 70), є лише топоніми *Шевченко* та *Шевченкове*.

Інтерпретація суфіксів *-ище, -исько*, перший з яких польський мовознавець З. Штібер вважає українським, а другий – виключно польським (і, в зв'язку з цим, визначає топоніми з суфіксом *-исько* як польські за походженням), не така проста, як гадає В. Ніконов (с. 75). Суфікс *-исько* засвідчений в українській мові й на самобутньому українському ґрунті також у тих випадках, коли виключається будь-який польський вплив – тому й спроби розглядати топоніми з суфіксом *-исько* на давній чи сучасній українській етнографічній території як топоніми польського походження (отже – ознаку польської колонізації) при зіставленні з історичними реаліями зазнають невдачі⁴. Без достатніх підстав для такого висновку автор називає суфікси *-івці, -інці* «дунайськими» і в цей спосіб прищеплює думку, що відбувалася експансія вказаних морфем з Дунайського басейну на північ (на Україну). Насправді – це загальнослов'янські суфікси, що особливо характерні для трьох топонімічних ареалів, з яких основним, найбільш насиченим такими формантами виступає українське Поділля.

В. Ніконов, а також деякі інші російські й не тільки російські мовознавці поряд з терміном «топоніміка» (в розумінні науки, що вивчає географічні назви) пропагують термін «топонімія» (в розумінні сукупності географічних назв). Така диференціація, яка з погляду загального мовознавства ледве чи виправдана (пропоноване значення терміна «топонімія» цілком вичерпується поняттям «топоніми»), приводить до термінологічної плутанини при використанні чужомовної топонімічної літератури. Так, наприклад, термінові «топоніміка» (української мови) відповідають французькі терміни «*toponymie, toponomastique*», німецькі «*Toponomastik, Ortsnamenkunde*», італійські «*toponimia, toponomastica*»⁵.

³ Див., наприклад: *Мурзаев В., Мурзаев Э. Словарь местных географических терминов.* – М., 1959. – С. 161-162; *Карпенко Ю. О. Топонімія центральних районів Чернівецької області.* – Чернівці, 1965. – С. 17.

⁴ Це питання має, до речі, багату літературу. Див., зокрема: *Ułaszyn H. Sufiks -iszcze w języku polskim // Slavia.* – Praha, 1928-1929. – Т. 7. – С. 796-804; *Rospond S. Sufiksy -sk i -sko w nazwach miejscowych polskich do XVI w. // Lud Słowiański.* – Kraków, 1931. – Т. 2/A. – С. 129-155; *Ejusa. Sufiks -sk / -sko jako formant zachodniosłowiańskich nazw miejscowych // Slavia.* – Poznań, 1933. – Т. 12: Occidentalism. – С. 45-54; *Рудницький Я. Наростки -ище, -исько, -сько в українській мові.* – Варшава, 1935.

⁵ У російському перекладі цього словника, до речі, подаються як адекватні синоніми російські терміни «топонимия, топонимика, топономастика» (див.: *Марузо Ж. Словарь лингвистических тер-*

Автор книги «Вступ до топоніміки», виступаючи за раціональне перейменування населених пунктів, неодноразово накидається на малограмотних писарів XVIII, XIX ст. чи й новіших часів, з вини яких в минулому доходило до неймовірних перекручень географічних назв, що потім у такому фальсифікованому вигляді потрапляли в адміністративну практику, «закріплювалися» в різних довідкових виданнях тощо. Як не дивно, але автор у жодному місці своєї книги не виступає за повернення населеним пунктам їхніх справжніх неперекручених назв. Складається парадоксальне враження, що неграмотне, казенне написання неможливо виправити – легше вже придумати для населеного пункту цілком нову, часом чудернацьку, не пов'язану з історичною традицією назву, ніж виправити чиновницьку тупість, яка проявилася в минулому... Невже неграмотність у написанні географічних назв – безповоротно зафіксоване явище? Шкода, що дослідник не зайняв принципової позиції в цьому питанні.

У книзі є й окремі явні помилки. Румунська назва Білгорода-Дністровського звучала *Cetatea alba*, а не *Çetate alba* (с. 122); угорська мова не належить до тюркських мов (с. 135); правильна латинська назва південнофранцузького міста *E-Aqua Sextiae*, а не *Aqua Saekstiae*, (с. 141), латинська назва Авґсбурґа – *Augusta Vindelicorum*, а не *Augusta Vindeicorum* (с. 142).

Праця В. Ніконова значно виграла б, якби в ній був розділ про методіку топонімічних досліджень (заголовок «Вступ до топоніміки» до цього зобов'язує!). Треба шкодувати, що у книзі немає покажчика географічних назв – він істотно полегшив би користування нею.

«Вступ до топоніміки» В. Ніконова належить до категорії таких книг, що, постійно вдосконалюючись, доробляючись і переробляючись, витримують по кілька видань. Оригінальна праця російського топоніміста цілком цього заслуговує. Найбільшим творчим досягненням автора цієї роботи стане, мабуть, те, що завдяки йому кількість прихильників топонімічних досліджень – зокрема серед істориків – зростатиме ще більше.

Публікується за виданням: *Степанів Я. [Дашкевич Я. Р.]*. Топоніміка та історичні дослідження. [Рец. на:] Никонов В. А. Введение в топонимику. – Москва, 1965 // Архіви України. – К., 1966. – № 5. – С. 83-86.

СОЦИОТОПОГРАФИЯ ГОРОДОВ КАК НАПРАВЛЕНИЕ ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

На протяжении последнего времени в исторической науке распространилось изучение истории городов в социотопографическом плане – т. е. исследование урбанизационных процессов в феодальном и капиталистическом обществе с точки зрения взаимосвязей между социальной структурой населения и местом его проживания.

Социотопография охватывает значительный объем проблем. Анализируются более «высокие» (кварталы, центры, пригороды, кардинальные пункты) и более «низкие» (улицы, здания) пространственные элементы города времен его возникновения и дальнейших этапов развития. Важные темы – топология городов (с точки зрения генезиса, основных функций, юридического статуса), кварталов (купеческие, портовые, ремесленные, административные; культовые комплексы; этноконфессиональные кварталы и пригороды; слободы и юридики), домов в соответствии с дифференциацией населения по сословиям и классам, имущественному уровню, профессиональной структуре, этноконфессиональному составу и юридическому статусу, с топографией мест концентрации богатства и бедности в городе.

Цель исследований состоит не только в выработке главных принципов социотопографического моделирования города (его «социальной территории» на различных этапах развития), но также в определении динамики развития городов в связи с различными внутренними факторами феодального и капиталистического периодов (изменение техники строительства, архитектурно-пространственных и эстетических представлений, характера и функциональности зданий, структуры населения), которые привели к выходу города за пределы средневековых укреплений, развитию пригородов, замене городского концентризма полицентризмом.

Социотопография развивается как комплексная дисциплина, использующая достижения не только исторического анализа в узком понимании этого слова, но также результаты историко-демографических, географических, картографических, искусствоведческих, этнографических, лингвистических и других исследований. Главные источники социотопографических исследований городов средневековья – это (учитывая региональную специфику) фискальные и парастатистические материалы с описанием улиц, зданий, перечнем жителей (к примеру, податные книги, перечни лиц, призванных защищать город, списки горожан, ложивших деньги на контрибуции и другие военные расходы; для некоторых городов Украины подобные материалы сохранились с конца XIV в.), иконография городов (с конца XVI в.), планы (с середины XVIII в.), микропонимия. Со второй половины XVIII в. появляются статистические материалы в современном смысле этого слова, топографические описания.

Уровень изучения социотопографии рассматривается на примере по многим работам из истории городов. Наблюдается заметное отставание – как в методическом, так и в фактографическом планах – по сравнению с уровнем исследований в западной историографии (при Международном комитете исторических наук работает специальная Международная комиссия по истории городов; издаются многотомные серии исследований, посвященных социотопографии, исторической демографии и географии

городов). На Украине социотопографические монографии не создаются. Наблюдается не всегда правильное понимание самого термина «социотопография». В археологии, например, социотопография подменяется изучением структуры застройки и функционирования города, при изучении истории городов более позднего периода понятие социотопографии пытаются заменить анализом классовой и сословной структуры населения. На сегодня задача состоит в выработке научной методики дисциплины (базирующейся, главным образом, на микроанализе) применительно к условиям региона и во всестороннем использовании источниковой базы. Социотопографическое направление исследований является очень перспективным, оно способно заметным образом обогатить представления о городах средневековья и более новых времен.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (Полтава, октябрь 1987 г.): Тез. докл. и сообщ. – К., 1987. – С. 71-72.

Великий кордон України

БОЛЬШАЯ ГРАНИЦА УКРАИНЫ (ЭТНИЧЕСКИЙ БАРЬЕР ИЛИ ЭТНОКОНТАКТНАЯ ЗОНА)

К дискуссионным, однако мало дискутируемым в нашей историко-этнографической литературе проблемам относится вопрос о т. наз. «Большой границе» (далее – БГ) – границе между двумя группами человеческих цивилизаций: европейской и неевропейскими. Понятие БГ воспринимается с недоверием, редко попадает в научную печать.

Феномен особой пограничной жизни был установлен и довольно всесторонне изучен впервые на североамериканском материале. Американская Большая граница – это движущаяся на запад граница европейской колонизации Северной Америки. Со времени первоначальной разработки проблемы Ф.-Дж. Тарнером прошло почти столетие. Его идеи нашли продолжателей, а в 1950-х гг. – воплощение в гипотезе о БГ, выдвинутой В. Веббом. БГ пролегает через весь мир, это граница распространяющейся экспансии европейцев, начиная с конца XV в. Последователи Вебба создали отдельное историко-этнографическое направление исследований¹. Если абстрагироваться от выраженного европоцентризма некоторых представителей этой школы, попытку взглянуть на границу с комплексной точки зрения нужно считать очень плодотворной. Труды по истории БГ (не в буквальном политическом, а в историко-культурном смысле) составляют на сегодня десятки увесистых монографий не только из области американистики, но и о порубежье – например, Византийской и Османской империй или иберо-африканском. Зарубежные исследователи начали приглядываться к Восточной Европе – заговорили о венгерской степи как о европейской БГ, о степной границе Руси, ее характерных признаках.

Работы, посвященные БГ Восточной Европы², воспринимаются с неловкостью: авторы плохо знают фактографию этнического и историко-культурного прошлого. Виновны, однако, не только зарубежные авторы. Неполитическая история границы как отдельная комплексная дисциплина у нас не существует; более того, идея о культурной границе вызывает ожесточенный отпор, обвинения в фальсификации, антинаучности³.

Через территорию Украины в прошлом (ограничиваю рассуждения периодом с монгольского нашествия по конец XVIII в.) проходило несколько естественных и ант-

¹ *Riegel R.* American Frontier Theory // *Cahiers d'histoire mondiale.* – Neuchâtel, 1956. – Vol. 3. – Fasc. 2. – P. 356-380; *Lattimore O.* Studies in Frontier History. – London, 1962; *McNeill W. H.* The Great Frontier. – Princeton, N. J., 1983.

² *McNeill W. H.* Europe's Steppe Frontier, 1500-1800. – London; Chicago, 1975; *Wieczynski J. L.* The Russian Frontier. – Charlesville, 1976; *Shepard J.* The Russian Steppe-Frontier and the Black Sea Zone // *Αρχαίου Πόντου; Αθήναι*, 1979. – Т. 35. – P. 218-237.

³ *Варварцев Н. Н.* Национализм в обличье советологии. – К., 1984. – С. 136; *Майборода О. М.* Критика сучасних буржуазних інтерпретацій взаємозв'язків Західної та Східної Європи доби феодалізму // *Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн.* – К., 1985. – Вип. 11. – С. 60.

ропогенных границ: биологическая и экологическая – между степью и лесом; гидрографическая – Большой европейский водораздел; социально-экономическая – между кочевничеством и оседлостью; этноконфессиональная – между славянами-христианами и тюрками-язычниками, позже мусульманами и, в результате, этнокультурная – между Западом и Востоком. При всем обилии границ можно согласиться с мнением, что на Украине пролегла, сдвигаясь в зависимости от политических обстоятельств, также Большая граница – один из участков границы, прокладываемой по всему земному шару.

Да и само название Украины, заменившее исконное «Русь», не что иное, как воплощение БГ: Украина – окраина одного мира, противопоставляемого другому. Но, хотя Украина это окраинная, пограничная территория, до сих пор никто не пытался применить уже выработанную методику изучения этнографии и истории БГ к истории и этнографии Украины. Совершенно неприемлемым считается упоминание о том, что Киев на протяжении многих столетий являлся пограничным городом, городом БГ, расположенным на рубежах степи. То, что прекрасно осознавал основоположник и классик украиноведения француз Г. де Боплан, озаглавивший в 1660 г. свой трактат «Описание Украины, которой являются многие провинции королевства Польши, охватывающие (территорию) от границ Московии по пределы Трансильвании», следующие исследователи легкомысленно зачеркнули.

Изучение БГ ясно говорит о необходимости двустороннего анализа. Требуется рассматривать, во-первых, этнокультурные взаимоотношения в зоне, прилегающей к границе (понимаемой как политическая), и во-вторых, аналогичные условия в хинтерланде, иногда далеко, отблески которого проявлялись в приграничной полосе. Для позднесредневековой Украины порубежье – это степи Право- и Левобережья; хинтерланд – западноукраинские земли, Литва и Польша – все вместе как репрезентант Запада. Соответственно, по другую сторону БГ хинтерланд – это Крым, Малая Азия как представители Востока. Логическим следствием данного подхода является рассмотрение ближайших к БГ культур в качестве периферийных по отношению к глубинным центрам цивилизации Европы и Азии.

На двухплановую (пограничье – хинтерланд) БГ в историографии смотрят по-разному. Определяются две полярные концепции. Первая: почти полный изоляционизм. Граница – это барьер между Русью и Востоком, воплощаемым не одним только мусульманством (что может быть понятным), но также ближнеазиатским христианством. Представители таких крайних воззрений имеются как в русской, так и украинской науке. Д. Лихачев демонстрирует выраженный изоляционизм и автохтонизм, отрицая любые положительные моменты в контактах Руси с Востоком, как христианским, так и мусульманским, иногда с небольшим исключением для Византии⁴. В искусствоведении подобных взглядов придерживался Н. Воронин. Об украинско-тюркской несовместимости писал политолог Ю. Лыпа, отрицая любые контакты (в положительном смысле) из-за «психологической неохоты»⁵. Для представителей изоляционизма большую роль играют вопросы национального престижа.

⁴ Ср.: Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. – Изд. 3-е. – М., 1979. – С. 11.

⁵ Лыпа Ю. Призначення України. – Львів, 1938. – С. 140-145. Ср. также: Терлецький О. Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками. – Львів, 1930.

Противоположная концепция – положения евразийской школы, рассматривавшей прошлое Восточной Европы исключительно с позиций господствующего влияния Востока. Г. Вернадский предложил считать Русь «не как восточную окраину Европы, а как западную окраину Азии»⁶. Существует и третья, промежуточная, точка зрения, наименее популярная. М. Драгоманов говорил: «Скажите мне, что такое “национальные святыни”? Из чего они состоят? Что в “украинских национальных святынях” исконно свое, родное, а что византийское, арабское, персидское и общекультурное?»⁷

Крайность и непримиримость взглядов продиктована не только априорностью концепций, но также недостаточной изученностью фактов. Попытаюсь обратить внимание как на лакуны в этнокультурном исследовании БГ, так и на возможности их заполнения. Из-за неизученности проблемы – в плане исторической этнографии периода второй половины XIII – XVIII вв. и славяно-тюркского этнографического компаративизма – необходимо обращаться непосредственно к письменным и материальным источникам. Для украинской стороны БГ их немного, и они не в состоянии ответить на все возникающие вопросы. С тюркской стороны дело выглядит катастрофически: изданных источников очень мало, архивные хранятся главным образом в Турции. Предстоит большой труд по сбору элементов исследования по крупницам. В лучшем положении изучение хинтерланда, но здесь противоположное явление: обилие материала, в котором легко утонуть, выбирая, снова по крупницам, необходимые данные.

О политической БГ. БГ позднесредневековой Украины – это не политическая граница, а две зоны военного влияния, вслед за которым, а иногда и впереди которого продвигалось народнохозяйственное использование земель, часто вопреки желаниям властей. Зоны только с середины XVII в. начали оформляться в качестве политических границ, чтобы окончательно стабилизироваться к концу XVIII в., когда Россия закрепилась на берегах Черного моря.

Степная и лесостепные полосы пережили на протяжении пяти с половиной веков несколько волн прилива и отлива БГ. Максимальное продвижение БГ на север в XIII в., когда в непосредственном подчинении Золотой Орде оказалось даже Киевское княжество. «Реконкиста», когда в течение нескольких десятилетий (с 1362 г. до начала XV в.) литовцы докатились до моря, заняв Днестрово-Днепровское междуречье и уничтожив по пути золотоордынскую оседлость с несколькими городами включительно, но сохранив кочевничество в приморской полосе. Следующий откат БГ на север – в последней четверти XV – начале XVI в., после включения Крыма и опорных пунктов в устьях Днепра, Днестра и Дуная в состав Турции. Последовавшее затем постепенное продвижение БГ, как на Левобережье, долгое время являвшемся заповедным краем кочевников, так и на Правобережье, на юг – со своеобразными «сезонными колебаниями», вызванными экспансией форпостов народной и военной колонизации (казачества). Новый откат БГ на север – на Правобережье после 1672 г., с превращением его в вассальное по отношению к Порте княжество. Последний этап «реконкисты» (охвативший, правда, территории, никогда не входившие в состав Руси) закончился ликви-

⁶ Вернадский Г. В. О движении русских на Восток // Научный исторический журнал. – СПб., 1914. – Т. 1. (1913). – Вып. 2. – С. 54.

⁷ Высказывание приводится по: Окуневський Я. Михайло Драгоманов // Його ж. Листи з чужини. – Львів, 1902. – Т. 2. – С. 247.

дацией Крымского ханства 1783 г. и Ясским договором 1791 г. К концу XVIII в. БГ политически прекратила свое существование, сохранилась, однако, еще почти на полтора столетия в материальной и духовной культуре этносов Северного Причерноморья.

Каким образом складывалась этническая ситуация при колебаниях БГ? Преобладающие этносы – украинский (севернее), татарский, потом крымскотатарский с близкородственными ногайским, буджакскотатарским (южнее) – подвергались приливам и отливам, сохраняя базу в хинтерланде или же мигрируя на восток (орды северо-западного Причерноморья переселились на Кубань в 1771 г., приазовские ногайцы – в Прикавказье в 1840-х гг.) и на юг (золотоордынское население – в Добруджу во второй половине XIV в., буджакские татары – в конце XVIII в., часть крымских татар – в 1860-х гг.). Но этническая граница между преобладающими этносами не была непроницаемым барьером – на север по своей воле, в связи с неурядицами в Золотой Орде или вынужденно, как пленные уходили татары, создавшие городские поселения на Волыни и колонии на военном праве на Волыни, в Белоруссии, Литве (со второй половины XVII в. они именовались «липками»). Менее известно, что татары кочевали в пределах литовской сферы влияния на Правобережье в середине XVI в.⁸, в степных регионах государства Хмельницкого и гетманата Дорошенка – во второй половине XVII в.

Украинское население сохранилось со времен Древней Руси в крымских полиэтнических городах (еще в 1640 г. три украинских квартала известны в Кафе)⁹, у Днестровского и Днепровского лиманов¹⁰, а также на речных переправах даже после установления там османского владычества. Крым и Турция поглотили массу украинских пленников (по предварительным подсчетам – только с начала XV по середину XVII вв. – около 2 млн). Об огромном количестве пленных украинцев в Крыму сообщает турецкий мемуарист Эвлия Челеби во второй половине XVII в. Известно добровольное переселение на юг за БГ – украинских казаков мазепинских времен.

В конфессиональном отношении: украинцы – православные; татар – первоначально язычников (имеются следы миграции в Литву татар, пытавшихся избежать исламизации) – сменили мусульмане.

Татары не были единственными кочевниками к югу от БГ. В первой половине XVII в. в донецких степях появились калмыки – буддисты, отчаянно враждовавшие с мусульманами. В этом регионе калмыки кочевали до конца XVIII в.

Этническая история меньшинств¹¹ (украинского – на юге, татарского – на севере) складывалась по-разному. Украинцы были подвержены ассимиляции, в значительной

⁸ Крип'якевич І. Матеріали до історії української козаччини. – Львів, 1908. – Т. 1. – С. 26-27.

⁹ Berindei M., Veinstein G. La présence ottomane au sud de la Crimée et en Mer d'Azov dans la première moitié du XVI^e siècle // Cahiers du monde russe et soviétique. – Paris, 1979. – Vol. 20. – Fasc. 3-4. – P. 394, 397; Veinstein G. La population du sud de la Crimée au début de la domination ottomane // Mélanges en honneur de Ö. L. Barkan. – Paris, 1980. – P. 236, 240, 248; Fisher A. The Osman Crimea in the Mid-Seventeenth Century // Harvard Ukrainian Studies (далі – HUS). – Cambridge, Mass., 1979-1980. – Vol. 3-4. – Part 1. – P. 222-223, 225-226.

¹⁰ Козловский А. А. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX–XIV вв. // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 62-71. Из старых работ: Срезневский И. И. Русское население степей и южного поморья в XI–XIV вв. // Известия имп. Академии наук по отделению русского языка и словесности. – СПб., 1860. – Т. 8. – Кол. 313-320.

¹¹ Studien zum Minderheitenproblem in Islam. – Wiesbaden, 1982. – (Bonner Orientalistische Studien. N. S. – Bd. 27).

степени насильственному обращению в ислам. Об этом свидетельствуют: отчет паши Эминка 1476 г., захватившего Южный Крым и Днепровский лиман¹²; исчезновение украинских кварталов Кафы и увеличение этнической группы татов (тюркизированные греки, украинцы, черкесы, западные европейцы). Украинские мужчины-рабы вымирали; женщины становились наложницами, что сказалось на антропологическом облике крымскотатарской аристократии, а также городского населения. Возможно, в Днестрово-Днепровском междуречьи условия складывались более терпимо. Иначе нельзя объяснить сохранение украинских топонимов по южную сторону БГ (например, названия в польской дипломатической записке 1567 г.¹³; на карте Боплана – поселение Андриив далеко от Южного Буга¹⁴ и др.).

Напротив, татарское население на севере, особенно проживающее на военном праве, сохраняло этноконфессиональную автономию. Распыленные пленные ассимилировались быстро. В 1672 г. из-за национальных притеснений липки подняли мятеж, перешли на сторону турок и в 1699 г. часть их мигрировала в Добруджу. Остались мелкие поселения на Волини, постепенно ассимилируемые, которые окончательно исчезли в XX в. Не поддающееся количественному определению татарское население ассимилировалось в Степной Украине среди казаков и украинских поселенцев, о чем свидетельствует тюркский пласт антропониимии. Калмыки мигрировали на юго-восток главным образом, но часть их (например, чугуевский калмыцкий казацкий полк) христианизировалась и украинизировалась.

И украинцы, и татары оказались этносами, очень емкими к поглощению инородных элементов, ассимилировавшими их без заметного «вреда» для своего этнического облика¹⁵.

По обе стороны БГ существовали колонии других малочисленных этносов. Этноконфессиональная ситуация их была сходной. Они сохраняли ограниченную автономию. Это были: евреи (в гораздо большей степени по северную сторону БГ), караимы, армяне. Греки и черкесы, частично тюркофоны, сохранявшие этническое лицо в Крыму, быстро теряли его на Украине. Роль господствующей нации играли одно время на Украине поляки и примыкавшие к ним другие католики. Подобное место заняли турки Северного Причерноморья. Судьба господствующих наций сложилась похоже: они отхлынули в хинтерланд или постепенно ассимилировались (не без ожесточенного сопротивления – как правобережные поляки) после перемены политической обстановки.

Этнолингвистическая ситуация. По одной и другой сторонам БГ больше всего были распространены украинский и татарский языки, причем оба подвергались воздействию языков господствующих наций – польского и турецкого. Украинские вкрапления отмечаются уже в «Codex Cumanicus» (1330 г.). Турецкие должностные лица, члены пограничной комиссии, вели в 1540-х гг. переписку с польской стороной по-

¹² Bennigsen A., Boratav P. N., Desai D., Lemerrier-Qulquejay Ch. Le Khanat de Crimfée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi. – Paris: The Hague, 1978. – P. 33-38.

¹³ Zborowski P. Relacja poselstwa... do Turcji w r. 1568 // Podróże i poselstwa polskie do Turcji... / Wyd. J. I. Kraszewski. – Kraków, 1860. – S. 81.

¹⁴ Ср.: Петрунь Ф. О. Степове Побужжя в господарськй та військовій укладі українського пограниччя // Журнал науково-дослідчих кафедр м. Одеси. – Одесса. 1926. – Т. 2. – № 2. – С. 102.

¹⁵ Об украинцах: Jablonowski A. Zasielenie Ukrainy // Atencum. – Warszawa, 1888. – Т. 1. – С. 309-311.

украински. Турок, польский агент в Аккермане, писал свои донесения в то же время по-украински¹⁶. Известны письма крымских ханов XV – первой половины XVI в., составленные не очень грамотным украинским языком. С другой стороны, ряд гетманов (Хмельницкий, Дорошенко) и полковников довольно свободно изъяснялись по-татарски. Один из организаторов казачества О. Дашкевич (середина XVI в.) незаметно проникал в кочевничьи стоянки, безукоризненно владея татарским. Условия пограничья, ежедневные контакты способствовали проникновению татаризмов в украинский язык (противоестественными выглядят попытки, участвовавшие в последнее время, объявлять польский, русский и даже венгерский языками-посредниками). Кажется, имеются основания говорить о соединении восточных и западных элементов в украинской дипломатике времен Хмельницкого¹⁷.

Вывод: в этноконфессиональном и этнолингвистическом отношениях БГ несомненно являлась границей, но ее контуры размывались постоянно с обеих сторон. Непроницаемого барьера не было.

Перемещения БГ то к северу, то к югу лучшим образом свидетельствуют о том, что это не была спокойная граница. Это была граница в огне. До середины XVI в. заревом пожаров освещалась исключительно северная зона порубежья и ее хинтерланд. С укреплением казачества зарево осветило и южную зону, бросая отблески на далекий хинтерланд, включая Варну, Стамбул, Трапезунт. Казалось, граница горела всегда, вызывая непримиримые противоречия, непреходящую враждебность, поток непрекращающихся взаимных обвинений, постоянно сменяющийся круговорот отплатных действий. Для Крымского ханства походы за ясырем и добычей превратились в промысел, иногда компенсируемый подарками польского короля и московского великого князя. Эти факты интересно поставить на статистическую основу, но полный каталог татарских нападений не составлен, как нет и списка казацких сухопутных и морских походов. Нет возможности точно сказать, сколько лет БГ была действительно в огне, превращаясь в накаленный барьер, и на сколько лет страсти затухали. Но, что они действительно затухали, мы знаем точно.

На Левобережье огонь пригасал вследствие мероприятий русского правительства – продвижения засечных черт на юг. На Правобережье иногда действовали меры литовско-польской стороны, превратившиеся в более эффективные после укрепления казачества. Но это не был единственный метод тушения пограничной войны. В 1626 г. казаки появились в Крыму в качестве союзников хана, поднявшего мятеж против султана. В 1648-1651 гг. крымские татары становятся союзниками Хмельницкого. В 60–70-х гг. XVII в. ролями менялись часто: татары идут на помощь Дорошенко на Украину, казаки отправляются для этого же в Крым¹⁸. События следуют одни за другими: появление протурецкой и протатарской ориентации у части казаческой верхушки,

¹⁶ Дашкевич Я. Р. Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // *Slavia*. – Praha, 1969. – Seš. 1. – S. 110-118; 1971. – Seš. 2. – S. 246-249; *Dashkevych J. A. Turkish Document in Ukrainian from the Mid-Sixteenth Century* // HUS. – 1977. – Vol. 1. – № 2. – P. 211-224.

¹⁷ *Riedlmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Xmel'nyč'kyj and the Porte* // HUS. – 1981. – Vol. 8. – № 3-4. – P. 465.

¹⁸ *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності*. – Нью-Йорк, 1985. – С. 74, 78-79, 90, 101, 353, 367, 380, 383.

перевод Сечи на татарскую и турецкую территорию. Перечень примеров можно продолжить.

Вывод: несмотря на длительные состояния пограничной войны, БГ не была непроницаемым барьером, препятствовавшим созданию политических союзов.

О соотношении кочевничества и оседлости – двух как будто непримиримых образов жизни и противоположных социально-экономических моделей. Кочевой образ жизни был типичным для южного и юго-восточного пограничья, возобладавшем в Северном Причерноморье, Левобережье, степном Крыму. Однако южный хинтерланд – южнокрымский, балканский, малоазийский – это уже преобладание седентаризации. Из-за скудости источников не очень ясно, каким образом осуществлялся переход от кочевничества к оседлости, но что этот длительный процесс был непрерывным и стимулировался северным пограничьем, сомневаться не приходится. О золотоордынских поселениях, просуществовавших по 60–90-ые гг. XIV в., уже упоминалось. Степной Крым постепенно покрывался селениями. К моменту перехода Буджака и Эдисана под русское владычество эта территория была покрыта десятками татарских селений. Похожей была картина современной Херсонщины в конце XVIII в. Даже наименее склонные к оседлости ногайцы Приазовья начали в XVIII в. ставить зимовники и создали протогородской центр Ногайск.

В научной печати появилось утверждение о том, что донские казаки вначале являлись кочевниками¹⁹. В украинском казачестве подобные черты не прослеживаются. На северной стороне БГ наблюдалось другое явление, которое автор статьи склонен объяснить близостью классического кочевничества – широкомасштабное овце-, ското- и коневодство. Отгонное скотоводство Подолья можно проиллюстрировать многочисленными фактами. Барский староста Б. Претвич поставлял в 1544-1546 гг. в Пруссию большое количество турецких лошадей, телят, коров и быков, курдючных овец²⁰. В 1567 г. польская сторона предъявила турецкой претензии на угнанных 175 тыс. овец, 64 тыс. голов скота и более 9 тыс. лошадей²¹. Также казаки захватывали большие отары овец, скота (например, в 1666, 1671 гг.)²². Еще в 1830-х гг. на степных окраинах Подолья на протяжении нескольких дней вырезали до 30 тыс. овец, высушивая мясо на солнце²³.

Вывод: нет основания противопоставлять оседлость и кочевничество в порубежье. Они не противостояли, а взаимно дополняли друг друга – культурного барьера не было.

Казачество. В западной литературе последнего времени участились попытки проводить параллели между украинским и русским казачеством, с одной стороны, и иными т. наз. «свободными объединениями». Мак-Нилл на одном дыхании говорит о

¹⁹ Никитин Н. И. О происхождении, структуре и социальной природе сообществ русских казаков XVI – середины XVII вв. // История СССР. – М., 1986. – № 4. – С. 169.

²⁰ Veinstein G. L'occupation ottomane d'Oçakov et le problème de la frontière lituano-tatare 1538-1544 // Passé turco-tatar. Présent soviétique: Études offertes à A. Bennigsen. – Louvain; Paris, 1986. – P. 152 (однако автор делает ошибочные выводы, что эти поставки – все военная добыча).

²¹ Brzeski T. Summariusz szkód od Tatar uczynionych przed gody in anno 1567... // Podróże i poselstwa polskie do Turcji... / Wyd. J. I. Kraszewski. – Kraków, 1860. – S. 81.

²² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 78, 367.

²³ Behr A. von. Meine Reise durch Schlesien, Galicien, Podolien nach Odessa, der Krimm, Konstantinopel... – Leipzig, 1834. – Т. 1. – S. 79.

бразильских бандиерантах, казацких ордах и бурских командос²⁴; Л. Гордон проводит еще и другие аналогии²⁵. Не собираюсь останавливаться на этих теориях, построенных на поверхностных ассоциациях, но упоминаю о них потому, что на их возникновении сказались неразработанность проблемы БГ в советской историографии.

О генезисе украинского казачества написано много; существует ряд патриотических и непатриотических гипотез. Не подлежит сомнению, что сам термин тюркский, впервые засвидетельствованный в «Codex Cumanicus» в таком фонетическом оформлении, которое предполагает, что в кодекс слово попало при посредничестве украинского языка. В качестве предшественников казаков часто рассматривают бродников, что кажется мало обоснованным (имеются признаки того, что слово «бродник» является калькой с иранского и связано больше с торговой деятельностью лоцманов степных караванов²⁶). Кажется, больше оснований видеть предшественников казаков в лично свободных военных людях, которых собирал в свои дружины золотоордынский темник Ногай в конце XIII в. Отряды состояли из нетюрок – алан, готов, черкесов и украинцев, действовавших по южную сторону БГ. Так или иначе, идея казачества родилась в степи и, соединившись с давно используемым институтом пограничного военного населения (черные клобуки), начала воплощаться в жизнь на северной стороне БГ, быстро приобретая самостоятельную национальную и конфессиональную идеологию (а именно их были лишены бразильские бандиеранты, бурские командос и другие подобные формирования). Подчеркиваю, идеологию национальную и конфессиональную – так как, несмотря на разнообразие полиэтнических элементов, влившихся в запорожское казачество²⁷, оно всегда выступало единым национальным (украинским) и конфессиональным (православным) фронтом, являясь носителем выраженного самосознания. Это важно в связи с дискутируемыми вопросами об украинском национальном сознании XVI – первой половины XVII вв.²⁸

Вывод: при переходе института казачества с юга на север БГ роль барьера не сыграла.

Нестабильные условия порубежья способствовали сохранению независимых или полузависимых государственных образований, как западной, так и восточной ориентации: улуса Ногай в конце XIII в.; Запорожской Сечи с той или другой стороны БГ в XVI–XVIII вв.; Буджака, игравшего роль ничейной земли, не подчиняющейся ни Турции, ни Крыму; наконец, Крымского ханства с частыми проявлениями индипендентизма.

²⁴ McNeill W. H. The Great Frontier. – P. 68.

²⁵ Gordon L. Cossack Rebellions. – Albany, 1983.

²⁶ Прицак О. Деремела-бродники // International Journal of Slavic Linguistics and Poetics. – The Hague, 1965. – Vol. 9. – P. 82-96.

²⁷ Не следует буквально принимать на веру сообщения польских источников конца XVI – первой половины XVII вв. о том, что запорожцы – сборище людей различных национальностей, например, турок, татар, греков, немцев (см.: Мыцык Ю. А. Новые данные о черноморских походах казачества против Османской империи и Крымского ханства в конце XVI – первой половине XVII в. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1986. – С. 128). Польское правительство, пытаясь избежать ответственности за походы казаков, формально польских подданных, на турецкие владения, отрицало, что они состоят из выходцев из Украины.

²⁸ Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. – Warszawa, 1985; Gawlas S., Grala H. «Nie masz Rusi w Rusi»... // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1986. – T. 77. – Zesz. 2. – S. 331-351; Chynczewska-Hennel T. «Ruś zostawić w Rusi»... // Ibid. – 1987. – T. 78. – Zesz. 3. – S. 535-546; Gawlas S., Grala H. «I na Rusi robić musi»... // Ibid. – S. 547-556.

Коротко о наблюдениях, которые можно сделать на конкретном этнографическом и близком материале.

Одежда. Чтоб завуалировать зависимость костюма зажиточных и средних классов Польско-Литовского государства от тюркского Востока, польской историографией, исходя из интересов престижа, была создана гипотеза об «ориентализации вкусов» шляхетской и мещанской верхушки Польши и Украины XVI–XVIII вв. Были использованы поверхностные аналогии с ориентальной модой, проявившейся в Европе периода колониальной экспансии Англии, Франции, Испании. Через Запад, в крайнем случае через Трансильванию, зависимую от Османской империи, мода, будто бы, проникла в Польско-Литовское государство. Разрабатывая эту гипотезу, предлагаемую даже как «доказанный факт», историки и искусствоведы забыли, что настоящий Восток находился рядом и что все восточные территории Речи Посполитой на протяжении более чем трех столетий прочно входили в сферу торгового влияния Востока. Из Турции, Ирана, иногда Индии и Египта поступали пышные ткани, роскошные одежды, парфюмерия, другие предметы туалета²⁹. Влияние восточной моды в украинской среде было огромным – терялось ощущение близости будто бы постоянно горящей БГ. Впрочем, торговые караваны прибывали независимо от военных действий. Восток в быту господствовал вплоть до начала XIX в. Перечни восточных товаров, поступавших на Украину, охватывают много десятков наименований³⁰. Путешественник 1798 г. отметил, что Каменец-Подольский – это главный склад всевозможных турецких, левантийских, персидских товаров³¹. Путешественник 1818 г. записал, что одежда подольской шляхты – восточная³². По восточному образцу создавались на Украине XVIII в. мануфактуры, изготовлявшие необходимые для мужского костюма шелковые пояса. Подольские крестьянки еще в начале XIX в. носили желтые ботинки, позаимствовав моду от татар³³. Типичный облик запорожского казака: одет в восточный костюм, а внешняя имитация дошла до перенесения мусульманской прически – казацкого чуба, потерявшего в христианской среде ритуальное содержание.

Другие элементы материальной и духовной культуры. Восток и Запад контрастно чередуются по обеим сторонам БГ. В области строительства – турки принесли на причерноморские территории приемы западного крепостного зодчества³⁴. В области домашнего быта – украинцы усвоили ряд восточных блюд и заставили столы восточной или стилизированной под восточные формы посудой. Западные товары пользовались к югу от БГ не меньшим спросом, чем восточные – к северу от нее. Боплан отметил, что

²⁹ *Dachkévtych Ya.* Une nouvelle histoire des Arméniens en Pologne // *Revue des Études arméniennes*. N. S. (далі – *REArm*). – Paris, 1983. – Т. 17. – P. 646-647.

³⁰ Об одной категории этих товаров см.: *Dachkévtych Ya.* Les marchandises arméniennes en Ukraine, Pologne et Lituanie au XVII^e siècle // *REArm*. – Paris, 1981. – Т. 15. – P. 341-354.

³¹ *Feyerabend K. B.* Kosmopolitische Wanderungen durch Preussen, Curland, Liefland, Litthauen, Vollhynien, Podolien... – Danzig, 1803. – Bd. 1. – Abt. 1. – S. 485.

³² *Lagarde A. de.* Voyage de Moscou à Vienne par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstadt... – Paris, 1824. – P. 95-96.

³³ *Marczyński W.* Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej. – Wilno, 1822. – Т. 2. – S. 147.

³⁴ *Terlecki P.* Sława heroiczych dzieł... B. P. Szeremety... – Czerniów, 1695. – S. 13.

среди татарских воинов «каждый имеет в кармане нюрнбергские часы»³⁵. Калмыцкий владетель Аюка-хан требовал от русской стороны в конце XVII в. немецкие карету и коляску, часы и лекарства³⁶. Ассортимент вещей, на который существовал повышенный спрос, лучшим образом раскрывают перечни подарков, направляемых крымскому хану или турецкому султану. Хмельницкий являлся любителем кофе за несколько десятилетий до того, как этот напиток совершил победное шествие по Западной Европе³⁷. Гречиха появилась на Украине под названием «татарки», так как пришла из Татарию.

Тюркский Восток вошел глубоко в духовную личную и общественную жизнь. Сейчас мы не ощущаем того, что обычаи не здороваться и не прощаться через пороги, «качать» уважаемое лицо – тюркские по происхождению³⁸. Анекдоты из цикла о Ходже Насреддине вошли как органический элемент в украинский фольклор³⁹. На казачьей военной организации отразились тюркские образцы. Как и турецкий санджак-бей, казачий полковник объединял в своих руках военную и гражданскую власть. Бунчук носили над санджак-беем и над гетманом. Жестокие наказания – сажать на кол, пороть палками по подошвам и пяткам – проникли на Запорожье от татар⁴⁰ и сохранились – в польской среде Подолья – вплоть до конца XVIII – начала XIX вв.⁴¹

Особый раздел образуют отблески Востока в украинском народном декоративном искусстве и в искусстве вообще. Славянская вязь возможно формировалась не без влияния арабской кувфической⁴². Украинская музыкальная культура восприняла не только некоторые тюркские инструменты вместе с их названиями (например, кобза), но даже мелодику песен⁴³. Главные источники иконографической схемы украинской народной картины «Козак Мамай» – тюркская антропоморфная скульптура (каменные бабы), а также буддийские культовые картины, возимые калмыками в футлярах, прикрепляемых к седлам лошадей. Можно говорить о проникновении элементов почитания баб в среду украинских поселенцев степи⁴⁴. Перечисление крупниц, из которых складывается цельная картина, можно продолжить.

³⁵ *Le Vasseur de Beauplan G.* Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du royaume de Pologne... – Roüen, 1660. – P. 38.

³⁶ *Житецкий И. А.* Астраханские калмыки // Сборник трудов Петровского общества исследователей Астраханского края. – Астрахань, 1892. – С. 209.

³⁷ *Radu B.* Voyage du patriarche Macaire d'Antioche // *Patrologia Orientalis*. – Paris. 1949. – Т. 26. – Fasc. 5. – P. 657 (421).

³⁸ *Веселовский Н. П.* Пережитки некоторых татарских обычаев у русских // *Живая старина*. – СПб., 1912. – Ч. 21. – Вып. 1. – С. 27-38; *Его же.* Хан из темников Золотой орды Ногай и его время. – Петроград, 1922. – С. 51-52.

³⁹ *Драгоманов М. П.* Турецкие анекдоты в украинской народной словесности // *Киевская старина*. – К., 1886. – Т. 14. – № 2. – С. 209-236; № 3. – С. 445-446.

⁴⁰ *Наріжний С.* Судівництво й кари на Запоріжжі // *Збірник Українського наукового інституту в Америці*. – Сент-Пол. Мінн; Прага, 1939. – Т. 13. – С. 61, 66.

⁴¹ *Lagarde A. de.* Voyage de Moscou à Vienne par Kiow... – P. 90.

⁴² *Окуневський Я.* Єгипет // *Його ж.* Михайло Драгоманов // *Його ж.* Листи з чужини. – Львів, 1902. – Т. 2. – С. 65.

⁴³ *Квітка К.* До питання про тюркський вплив на українську народну мелодику // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. Част. істор.-літер. – К., 1928. – С. 866-876.

⁴⁴ *Дашкевич Я. Р.* Тюркские каменные изваяния // *Историко-культурные контакты народов алтайской языковой общности: Тезисы докладов XXIX сессии Постоянной междунар. алтаистической конф. (PIAC)*. – М., 1986. – Вып. 1. – С. 27-28.

Недаром лучший знаток истории Запорожья Д. Яворницкий, проживший ряд лет в Туркестане, усмотрел «большую связь как в общем, так и в частности, между жизнью туземцев Средней Азии и бытом запорожских казаков»⁴⁵. Привожу еще цитату из Драгоманова. Сто лет тому назад он писал: «Наши предки в течение тысячелетия (если начать счет только со времен появления у нас письменности) то воевали с народами турецкого племени, то дружили с ними: женились, перемешивались в колонизации, менялись национальностями и т. п. Вследствие этого и культурно-бытовое взаимодействие между нашим народом и тюрками должно было быть немалое. Но что мы знаем об этом взаимодействии? Где не только уяснительные работы об этом взаимодействии, но даже приступы к ним, собрания материалов, кроме некоторых соображений о турецких словах в нашем языке?»⁴⁶ За прошедшее столетие мы недалеко сдвинулись с места.

Окончательные выводы. Взгляд на БГ как на санитарный барьер между Западом и Востоком отпадает окончательно. Степная граница на Украине являлась зоной разнообразных этнических контактов, действовавшей по принципу избирательного фильтра: не все, что было характерно для Востока, безропотно воспринималось на Западе и наоборот (особенно это касалось религиозных идей). Западные цивилизации восприняли больше элементов Востока, чем восточные – элементов Запада. Объясняется это, по-видимому, большей гибкостью и меньшим консерватизмом Запада, с другой же стороны – более догматичным исламским фундаментализмом. БГ не только столетиями стояла в огне, но и веками являлась зоной этнокультурного обмена. Границы не только разъединяли, но также соединяли народы – во всяком случае так бывало в прошлом.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Большая граница Украины (Этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (География, динамика, методы изучения). – М., 1989. – С. 7-21.

⁴⁵ *Яворницкий Д. И.* История запорожских казаков. – М., 1906. – Т. 1. – С. 6. Автор отмечает много восточных элементов в казацком быту.

⁴⁶ *Драгоманов М. П.* Турецкие анекдоты... – С. 209.

КОЗАЦТВО НА ВЕЛИКОМУ КОРДОНІ

Великий кордон. Як українські радянські, так і українські історики зарубіжжя заперечують існування поняття «Великий кордон», що розділяв європейські та азійські культури і цивілізації, неподалік від якого була розташована середньовічна Україна. Проте пояснити специфіку політичного, економічного, культурного розвитку України можна лише враховуючи той факт, що вона протягом багатьох сторіч була форпостом Європи на Сході й тому змушена була відбивати натиск його народів. Тільки на Великому кордоні міг виникнути такий феномен, як українське козацтво – окремий стан військового прикордонного населення. Утворення такого стану на будь-якому кордоні між західноєвропейськими державами було неможливе¹.

Виникнення козацтва. В українській радянській історіографії, особливо починаючи з 50-х років, панував т. зв. класовий підхід до проблеми виникнення козацтва, який, по суті, зводився до використання апріорних антиджерельних конструкцій, що суттєво деформували минуле. Основним фактором виникнення козацтва, практично на самому Великому кордоні, були не соціальні конфлікти в суспільстві кінця XV – першої половини XVI ст., а необхідність захистити український народ від фізичного знищення – середньовічного гено- та етноциду, який навис над Україною внаслідок безперервних нападів кримських і буджацьких татар, інколи аккерманських і придніпровських турків. Саме це стало причиною організації козацтва в центральних і південних регіонах Дніпро-Дністрово-Бузького басейнів. При дослідженні цього питання ігнорувалися паралелі з часами Київської держави, коли також існувала категорія військового прикордонного населення. Цілком безпідставно – і знову всупереч джерелам – заперечувалася роль українських чи українізованих литовських магнатів (зокрема, князів Д. Вишневецького, О. Дашкевича) в утворенні козащини. Організація козацьких, тобто збройних військових загонів, будівництво укріплень, матеріальне забезпечення козаків (включаючи постачання не лише зброї, а й харчів та одягу) потребували чималих коштів. Наївно вважати, що все це могло бути в розпорядженні втікачів-селян, як твердять деякі історики. Лише на наступних етапах розвитку відбулася трансформація політико-військових спрямувань козацтва: поряд із захистом України від зовнішніх ворогів, насамперед з турецько-татарського світу (а також від залежних від нього молдаван), поступово, хоча й не назавжди, висунулася на перший план його роль у національно- (і релігійно-) визвольній боротьбі.

Сухопутні й морські походи козаків. Є підстави вважати, що ідеї помсти за лихо, заподіяне Україні Кримським ханством при потуранні або навіть підтримці Туреччини, рано виникли у козацькому середовищі. Джерела свідчать, що серед «утікачів» на Запорозжя чималий процент становили люди, родичі яких загинули або потрапили в

¹ Про сутність поняття «Великий кордон» та наслідки його існування в Україні див. статті автора: Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины (Этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (География, динамика, методы изучения). – М., 1989. – С. 7-21; Його ж. Україна на межі між Сходом і Заходом XIV–XVIII ст. // Записки НТШ. Нова серія. – Львів, 1991. – Т. 2. – С. 28-44.

полон під час нападів татар. Сухопутні (на підпорядковані Туреччині Молдавію, Буджак, Крим, інші турецькі володіння Північного Причорномор'я) та морські походи зумовлювалися передовсім бажанням помститися. Чималу роль відігравало, без сумніву, й прагнення захопити військові трофеї, характерне для воєн XVI–XVIII ст. і спричинене необхідністю боротися проти блокади Запорозжя польськими військами. Надуманими є спроби деяких іноземних дослідників прирівняти козаків до флібустьєрів, піратів, бразильських бандієрантів, бурських командос і т. п. Морські походи запорожців, здійснені в першій половині XVII ст., привели до ліквідації турецької монополії на Чорному морі. Завдяки морським, а також сухопутним походам, козацтво перетворилося на фактор міжнародного значення, відіграло певну роль у подіях Тридцятирічної війни.

Етнічний склад козацтва. Модернізація історії, яка знайшла прояв у радянській історіографії в бажанні інтернаціоналізувати минуле України, а в закордонній – у намаганні заперечити український характер козацтва, змалювати його як конгломерат різнонаціональних авантюристів, призвела до значної деформації у висвітленні проблеми. Шляхом ризикованих, переважно лінгвістично нефахових антропонімічних міркувань безпідставно перебільшувався незначний тюркський прошарок у козацтві (прізвища Турок, Турецький, наприклад, могли носити не тільки етнічні турки, але й колишні турецькі бранці; ті, хто був схожий на турка чи походив з карпатської Турки або з інших подібних за назвою місцевостей, або й такі, яких вважали тугодумами). Основна ж маса козацтва була українцями і майже виключно православними. Саме високим рівнем самосвідомості пояснюється роль козацтва у національно-визвольній боротьбі XVI–XVIII ст.

Протюркські тенденції в козацькому середовищі. Українські радянські історики при дослідженні політичних орієнтацій козацтва наголошують лише на позитивних промосковських або негативних проваршавських тенденціях; інші напрями апріорно засуджувалися. Руйнівний характер турецько-татарських походів на Україну не міг сприяти встановленню українсько-тюркського співробітництва. Тому й ідеалізація Османської імперії, поширена в західноєвропейській літературі XVI ст., не знайшла відображення в українському письменстві. Становище почало мінятися після укладення церковної унії. Православні полемісти (І. Вишенський, М. Смотрицький), константинопольські патріархи підкреслювали нібито безмежну толерантність ісламу до християнства. Відцентрові тенденції в Кримському ханстві (антитурецьке повстання Мехмет-Гірея і Шагін-Гірея 1628 р.) привели до втручання козацтва у внутрішньокримські справи. Як не гірко стверджувати, але періодично забувалися велетенські жертви українського народу (за нашими приблизними підрахунками, протягом XV – першої половини XVII ст. Україна втратила близько 2-2,5 млн населення вбитими і вивезеними в ясир – вона стала основним постачальником рабів для імперії). Очевидно, відносини на Великому кордоні були надто напруженими, і людське життя цінувалося дуже низько. На такому фоні, при виникненні реальної загрози етноциду з боку Польського королівства, козацько-тюркський союз став можливим. Турецько-татарську карту намагалися використати багато гетьманів: Б. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря, П. Дорошенко. Діапазон союзів був широкий – від військового співробітництва до підданства на умовах васальності, виникнення української політичної еміграції в Туреччині та Криму (мазепинці, П. Орлик), заснування Січей на турецькій та кримськотатарській території. Українські землі входили певний час до

імперії як залежні або на правах більшої чи меншої автономії. Протягом тривалого періоду Україна перебувала у сфері турецького економічного та культурного впливу. Був час, коли Великий кордон зміщувався по території України на північ.

Місце тюркофільства в концепції козацької політики. Тверезий аналіз особливостей козацької політики, починаючи від виникнення Січі й до ліквідації Гетьманщини та Січі, свідчить, що козацька і гетьманська верхівки, незалежно від орієнтації (польської, російської, шведської, турецько-татарської), чітко враховували несприятливе геополітичне становище України і прагнули використати суперечності між своїми сусідами. В цих розрахунках турецько-татарський фактор займав не останнє місце, бо протягом століть козацтво повільно, але настирливо посилювало свій тиск на Південь, у бік степів і Чорного моря. Тюркофільство мало ряд привабливих аргументів: 1) задоволення незалежницьких вимог у вигляді васальної щодо Порти гетьманської держави типу Молдавії, Волощини, Криму; 2) припинення татарських нападів після входження до системи імперії; 3) відносна релігійна толерантність; 4) зведення фінансової залежності до сплати одноразового щорічного гараджу замість постійних різноманітних податків; 5) відсутність крайніх форм кріпацтва, відсутність девшірме (побору до яничарів) у васально залежній державі. Крах тюркофільських тенденцій пояснюється тим, що вони виникли в Україні в період політико-військового занепаду імперії, який, незважаючи на тимчасові досягнення, явно намітився у першій половині XVII ст. Порта не здатна була захистити український буфер. Не останню роль відіграли історична пам'ять народу – спогади про татарське лихоліття, а також християнсько-мусульманський антагонізм.

Дослідницькі завдання. Історію козацтва на Великому кордоні, його зв'язків, а також Січей, гетьманатів з тюркським світом необхідно висвітлювати, спираючись на міцну джерельну базу. Треба рішуче відмовитися від існуючих апіорних схем, навіяних белетристикою козацьких літописів. Неможливо досліджувати проблему без повноцінного використання турецьких архівних і наративних джерел, тобто без підготовки істориків-тюркологів. Виникає потреба опрацювати довідково-джерелознавчі видання: каталог татарсько-турецьких нападів на Україну; каталог козацьких сухопутних і морських походів на турецькі володіння; перелік козацьких посольств до Стамбула і Бахчисарая та турецьких і кримських – до козаків; довідник Січей, зокрема залежних від турецько-татарської сторони, із хронологічним списком кошових отаманів, паланкових полковників, іншої старшини; докладний історичний атлас турецьких земель Північного Причорномор'я та їх прикордонних територій, іншими словами, самого Великого кордону. Для виконання цих важливих завдань потрібно остаточно відмовитися від стереотипних тверджень про те, що протурецькі тенденції української козацької політики – це лише чергова «велика зрада українського народу».

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Козацтво на Великому кордоні // Український історичний журнал. – К., 1990. – № 12. – С. 20-22.

УКРАЇНА НА МЕЖІ МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ (XIV–XVIII СТ.)

До парадоксів сучасного наукового мислення належить досить часто застосування – стосовно складних дослідницьких проблем – ярлика «дискусійний». І справді, поступово всі починають вважати якесь питання дискусійним, хоча, власне кажучи, ніхто довкола цього питання жодної дискусії не веде. Ярлик «дискусійності» переважно діє як своєрідне табу: «дискусійне» – це часто питання, якого торкатися не варто, не треба, не бажано. Чому? Просто тому, що воно «дискусійне».

До таких «дискусійних», але мало дискутованих проблем нашої культурологічної, історичної, історико-етнографічної літератури належить питання Великого кордону, тобто межі між двома групами людської цивілізації: європейською і неєвропейською. Взагалі поняття Великого кордону сприймають у нас з недовір'ям, воно існує десь поза межами досліджуваної проблематики і рідко потрапляє на сторінки наукової преси.

Що таке Великий кордон між культурами Заходу і не-Заходу? Ось невеликий історіографічний екскурс. Феномен особливого кордонного чи прикордонного життя було встановлено і всебічно вивчено на північноамериканському матеріалі. Опрацювання проблеми пов'язане з іменем американського історика Ф.-Дж. Тарнера. Американський кордон – це кордон європейської колонізації Північної Америки, який рухається зі сходу на захід. З часу перших досліджень Тарнера минуло майже століття. Його ідеї знайшли продовжувачів, а в 50-х рр. XX ст. втілилися в гіпотезі про Великий кордон, яку висунув інший американський історик В. Вебб. Великий кордон, прокладений через цілий світ, – це кордон експансії європейців, яка поступово поширюється, починаючи з кінця XV ст. до наших часів. Послідовники Вебба видають щорічники, утворили окремий напрям досліджень¹. Якщо абстрагуватися від дуже вже підкресленого європоцентризму деяких представників цієї школи, то саму спробу дивитися на історію кордону з нової, комплексної точки зору треба визнати перспективною. Праці, присвячені історії кордону (не в буквальному політичному розумінні, а в плані, передусім, історико-культурному), складають на сьогодні десятки об'ємистих монографій. Очевидно, що вони виходять далеко за межі американістики, у них ідеться й про кордони, наприклад, Візантійської й Османської імперій, про іберо-африканський кордон². Поступово закордонні дослідники почали добиратися до Східної Європи – заговорили про угорський степ як про європейський кордон³, про степовий кордон Русі, його характерні ознаки.

Відверто кажучи, праці, присвячені степовому кордону, тобто Великому кордону Східної Європи (маю на увазі праці В.-Г. Мак-Нілла, Дж.-Л. Вечинського,

¹ Див.: *Riegel R. American Frontier Theory // Cahiers d'histoire mondiale (Neuchâtel)*. – 1956. – Vol. 3. – Fasc. 2. – P. 365-380; *Lattimore O. Studies in Frontier History // Collected Papers, 1928-1958*. – London, 1962; *McNeill W. H. The Great Frontier*. – Princeton: New York, 1983.

² Ряд статей, присвячених східним кордонам Візантії, опубліковано у збірнику: *Actes du XIV^e Congrès international des études byzantines, Bucarest, 6-12 Sept. 1971*. – București, 1974. – Vol. 1. – P. 207-314; 1975. – Vol. 2. – P. 297-450; *Hess A. The Forgotten Frontiers: A History of the XVIth Century Ibero-African Frontier*. – Chicago: London, 1978.

³ *Hollander A. N. J. The Great Hungarian Plain. A European Frontier Area // Comparative Studies in Society and History*. – London, 1962. – Vol. 3 (1960-1961). – P. 74-88.

Дж. Шепарда⁴ та ін.), не можна читати, м'яко висловлюючись, без почуття незручності. Автори погано знають фактографію історико-культурного минулого східноєвропейського ареалу. Але, гадаємо, винні не лише вони, більше винні ми самі: історії кордону як окремої комплексної дисципліни в Україні та в Радянському Союзі не існує. Займаються, наприклад, історією східного кордону Візантії в Закавказзі або історією російсько-китайського кордону, але, зрозуміло, в іншому, політичному плані. Треба сказати навіть більше: ідея про культурну межу Європи, межу між Заходом і Сходом (ця проблема відображена, зокрема, у працях польських еміграційних істориків О. Галецького, Г. Пашкевича⁵) натрапляє в Україні на жорстокий опір, звинувачення у «фальсифікації», «антинауковості» і т. д. (Йдеться про писання М. Варварцева, О. Майбороди⁶).

Не аналізуватимемо причини, що довели до табуїзації т. зв. дискусійного питання. Замість цього обмежимося невеликими ілюстраціями. Як відомо, ми досі не маємо ні академічного історичного атласу України, ні наукового історичного атласу СРСР, хоча над ними почали працювати чверть століття тому. Академічних історичних атласів немає, бо офіційна наука досі не спроможна визначити історію розвитку політичних та етнічних кордонів, від яких великою мірою залежить фактографічне і теоретичне осмислення історії кордону в усіх його аспектах. У таких випадках нема іншої ради, як вважати проблему «глибоко дискусійною».

Від загальних міркувань переходимо безпосередньо до розмови про Україну.

Не підлягає сумніву, що через територію України в минулому (обмежуємо свій аналіз періодом від монголо-татарської навали до кінця XVIII ст., тобто до часу посилення тенденцій капіталістичного розвитку) проходили, та ще й досі проходить кілька важливих природних і антропогенних кордонів: *біологічний*, або, як тепер заведено говорити, екологічний, – між степом і лісом з проміжною смугою лісостепу; *гідрографічний* – Великий європейський вододіл між басейнами Чорного і Балтійського морів; *соціально-економічний* – між кочівництвом і осілістю; *етноконфесійний* – між слов'янами-християнами і тюрками-язичниками, пізніше мусульманами, та, в результаті, етнокультурний – між, загалом кажучи, культурою Заходу і культурою Сходу. При такій насиченості кордонами можна цілком погодитися з думкою, що по території України проходив, рухаючись залежно від політичних обставин, також *Великий кордон*, котрий, як вже згадувалося вище, прокладають по цілій земній кулі.

Ще одна обставина: сама назва «Україна», яка замінила стародавню назву «Русь», не що інше, як втілення Великого кордону: Україна – край, країна, окраїна, окраїна

⁴ McNeill W. H. Europe's Steppe Frontier, 1500-1800: A Study of the Eastward Movement in Europe. – Chicago: London, 1975; Wieczynski J. L. The Russian Frontier: The Impact of Borderlands upon the Course of Early Russian History. – Charlottesville (Va.), 1976; Shepard J. The Russian Steppe-Frontier and the Black Sea Zone // Αρχαίου Πότους. – Αθήναι, 1979. – Vol. 35. – P. 218-237; Halperin Ch. J. Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History. – Bloomington, 1987.

⁵ Halecki O. The Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe. – New York, 1952; Paszkiewicz H. The Making of the Russian Nation. – Chicago, 1963.

⁶ Варварцев Н. Н. Национализм в обличье советологии: Критика современной буржуазной историографии Украины. – К., 1984. – С. 136; Майборода О. М. Критика сучасних буржуазних інтерпретацій взаємозв'язків Західної та Східної Європи доби феодалізму // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн. – К., 1985. – Вип. 11. – С. 60.

одного світу, протиставленого іншому⁷. Та хоча Україна – це окраїна, прикордонна територія, досі ніхто не намагався пристосувати вже опрацьовану специфічну методику вивчення історії кордону до історії, етнографії, культури України. Цілком непристойним вважається згадувати, що розташований у серці сучасної України Київ був протягом багатьох століть прикордонним містом, містом Великого кордону, містом на межі степу. Те, що прекрасно усвідомлював, зокрема, основоположник західноєвропейського українознавства француз Ґ. Левассер де Боплан, пишучи в 1651 р. трактат про Україну на кордоні, дальші покоління дослідників досить легковажно знехтували.

Фактична відсутність українського етноцентризму (при всіх намаганнях його створити) і, в результаті, питома українських схем суспільно-політичної історії та історії культури, які насправді баланують між європо- і москвоцентризмом, довела до того, що в українських гуманітарних науках переплуталися сторони світу. Тому для українських істориків Схід – це часто Візантія або Московія (явне перенесення європоцентричного стереотипу на український ґрунт), Північ та Південь відсутні. Ототожуючи Схід з територією поширення культур і цивілізації Азії, ми розуміємо під ним все те, що було на схід та південний схід від України.

Вивчення кордону ясно говорить про необхідність застосовувати двоплановий аспект: треба аналізувати, по-перше, етнокультурні умови і взаємовідносини в зоні, що прилягає безпосередньо до самого кордону (його звичайно розуміють як політичний), по-друге – аналогічні умови і взаємовідносини в гінтерланді, деколи далекому, – тобто на тій території, відблиски якої частково сягали прикордонної смуги. Для середньовічної України прикордонна територія – це степи Право- і Лівобережжя; гінтерланд – західноукраїнські землі, до деякої міри Литва і Польща як репрезентанти Заходу. Для того боку кордону гінтерланд – це, відповідно, Крим, Причорномор'я, а далі Мала Азія як носії культур і цивілізації Сходу. Логічним наслідком такого підходу буде ставлення до найближчих до Великого кордону культур як до периферійних відносно глибинних центрів цивілізації Європи й Азії.

На двоплановий (пограничний – гінтерланд) кордон в історіографії дивилися і дивляться по-різному. Можна визначити дві полярні тенденції. Перша концепція – майже повний ізоляціонізм: кордон – це бар'єр між Руссю, пізніше Росією, і Сходом, до того ж Сходом не тільки мусульманським (що, врешті-решт, можна зрозуміти), але також християнським передньоазійським. Представники таких крайніх поглядів є в російській, а також в українській науці. У наш час Д. Лихачов (але не лише він) стоїть на позиції різкого ізоляціонізму й автохтонізму, заперечуючи будь-які позитивні моменти в контактах культури Русі з культурами Сходу – як християнськими, так і мусульманськими, деколи, правда, роблячи винятки для Візантії (забуваючи, мабуть, при цьому, що культура Візантії була синкретичною, альяжем Сходу і Заходу)⁸. В ділянці історії мистецтва таких поглядів дотримувався російський вчений М. Воронін.

⁷ Наївними виглядають спроби ідентифікувати, також територіально, топоніми «Україна» і «Руська земля» ще в домонгольському періоді. Див.: *Книш Ю.* Мілленієм християнізації України і проблеми історичної термінології: [Резюме] // *Український історик.* – Нью-Йорк: Торонто: Мюнхен. 1988. – № 1-4. – С. 228.

⁸ *Лихачев Д. С.* Поэтика древнерусской литературы. – М., 1979. – С. 11. Тут автор підкреслює «особливу здатність Давньої Русі чинити опір Азії».

В українській літературі про українсько-тюркську несумісність широко писав політолог Ю. Липа – він заперечував будь-які українсько-тюркські контакти (у позитивному розумінні) через нібито «психічну неохоту»⁹. Липа мав попередників – М. Грушевського та О. Терлецького¹⁰. Грушевський, визнаючи, що український народ формувався в постійному сусідстві з тюрками, вважав, що в монгольський період тюрки, які проживали в межах Русі, повернулися назад у степи, не залишивши помітних слідів в українському етнічному типі¹¹. Для всіх представників ізоляціонізму і несумісності велику роль відіграють питання національного престижу.

Протилежна тенденція – відомі положення євразійської школи, що розглядають суспільну і культурну історію Росії та всієї Східної Європи майже тільки з позицій впливу Сходу, починаючи від впливу скіфського, а кінчаючи тюркським. Г. Вернадський свого часу запропонував вважати Русь не східною країною Європи, а західною країною Азії¹².

Існує ще й третя, середня, точка зору, найменш популярна. Наведу думку М. Драгоманова: «Скажіть мені, що таке “національні святощі”? З чого вони складаються? Що в “українських національних святощах” є свого питомого, а що візантійського, арабського, перського і загальнокультурного?»¹³

Здається, полярність і непримиренність поглядів продиктована не лише захопленням якоюсь апріорною концепцією вишого рангу, але також недостатньою вивченістю фактичного матеріалу. Про те, що проблему Великого кордону в нас ще не поставили, вже мовилося.

У статті постараємося звернути увагу як на існуючі прогалини в етнокультурному вивченні кордону, так і на можливості їх заповнення.

Кілька слів про методикку. Теоретично все має дуже простий вигляд. Ми добре знаємо класифікацію і термінологію об'єктів, наприклад, етнографічного дослідження – поділ матеріальної та духовної культур на різні групи й підгрупи, вивчення, скажімо, народного сільського господарства, мисливства, рибальства, ремісничих промислів, транспорту, поселень, одягу і т. ін. Немає нічого легшого, ніж скласти анкету для обох сторін кордону, вивчити, що там питомо своє, власне, а що прийшло з іншого боку кордону, спроектувати всі відомості на історико-етнічний фон, підбити підсумки і зробити висновки.

Але саме тут починаються зовсім не теоретичні, а цілком практичні труднощі. Через погане вивчення цих питань (у плані історичної етнографії другої половини XIII – XVIII ст. та в плані етнографічного компаративізму) треба звертатися безпосередньо

⁹ Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1938. – С. 140-145.

¹⁰ Терлецький О. Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками. – Львів, 1930.

¹¹ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – 3-е изд., доп. – К., 1911. – С. 13, 29. Свої погляди на роль кочовиків Грушевський виклав у статті «Степ і море в історії України», що мала побачити світ у збірнику «Полуднева Україна» 1931 р. Збірник з друку не вийшов, а в коректурному примірнику частини збірника, яка зберігалася у бібліотечі Ф. Максименка, статті Грушевського немає. Про основні тенденції статті див.: *Оглоблін О. П.* Буржуазна історична школа Довнар-Запольського: До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії // *Записки Історико-археграфічного інституту.* – К., 1934. – № 1. – С. 165.

¹² Вернадський Г. В. О движении русских на Восток // *Научный исторический журнал.* – СПб., 1914. – Т. 1 (1913). – Вып 2. – С. 54.

¹³ Висловлювання наводжу за виданням: *Окуневський Я.* Михайло Драгоманов // *Окуневський Я.* Листи з чужини. – Львів, 1902. – Т. 2. – С. 247.

до письмових і матеріальних джерел. Джерел для таких досліджень по український бік кордону не надто багато, і вони не можуть відповісти на всі питання уявної анкети. Ще гірше, якщо не катастрофічно, стоїть справа з джерелами для іншого, тюркського боку кордону: архівних джерел мало, їх видано – переважно в Туреччині – в дуже обмеженому обсязі. У розпорядженні сучасного дослідника є здебільшого мемуари нечисленних мандрівників, звіти дипломатів, трохи залишків матеріальної культури – ось, мабуть, і все. Попереду ще велика праця для збору елементів потрібних відомостей. Визбирувати їх доводиться буквально крупинками. Далі ми викладемо, що дає такий збір матеріалів для вивчення прикордонної смуги. Набагато краще становище у вивченні далекого гінтерланду – тут, навпаки, безмежна кількість загального матеріалу, в якому легко потонути, визбируючи, знову крупинками, необхідні відомості.

Спершу про політичний фон, про політичну степову межу і про те, чи існувала вона взагалі. Великий кордон середньовічної України не був кордоном у політично-адміністративному розумінні, як, наприклад, кордон між німецькими князівствами, де не лише кожне село, але й дослівно кожне поле, двір, дерево педантично враховували, і вони могли стати причиною прикордонної суперечки. Степовий кордон в Україні – це дві зони реального політичного і воєнного впливу, слідом за якими, а деколи і попереду яких «просувалося» народногосподарське використання територій, часто навіть всупереч бажанням політичної влади¹⁴. Ці зони впливу лише з середини XVII ст. почали оформлятися у вигляді, сказати б, юридичних кордонів, щоб остаточно стабілізуватися наприкінці XVIII ст., коли Росія вийшла на береги Чорного моря.

Степова і лісостепова зони України пережили протягом п'яти з половиною століть кілька припливів і відпливів кордону. Максимально просунувся Великий кордон на північ, коли в безпосередньому підпорядкуванні Золотої Орди опинилися не лише степи, пристепова смуга, але й Київське князівство. За кілька десятиріч своєї літвської «реконквісти» (приблизно від 1362 р. до початку XV ст.) литовці докотилися на Правобережжі до Чорного моря, зайнявши Дністровсько-Дніпровське межиріччя і до фундаментів знищивши по дорозі золотоординську осілість з кількома містами включно, але зберігши кочівництво в приморській зоні. Дальший відплив Великого кордону на північ припадає на останню чверть XV – початок XVI ст. – після включення Криму і ряду опорних пунктів (уста Дніпра, Дністра, Дунаю) до складу Османської імперії. Це був період, коли Туреччина, охоплена манією величі, вважала цілу Східну Європу своєю сферою впливу: тоді виникали плани походів на Київ, на Астрахань, які, зрештою, реальних результатів не дали¹⁵. На південь Великий кордон – як на Лівобережжі, що протягом довгого часу було заповідним краєм кочовиків, так і на Правобережжі – просувався зі своєрідними «сезонними коливаннями» та прониканням спершу форпостів народної й військової колонізації (козацтво). Новий відхід Великого кордону на

¹⁴ Див.: *Дашкевич Я. Р.* Проблема вивчення степового кордону Поділля (кінець XV – XVI ст.) // Тези доповідей Другої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1984. – С. 7-8.

¹⁵ Див.: *Kortepeter C. M.* Ottoman Imperialism During the Reformation. Europe and the Caucasus. – New York, 1972; про київський напрям: *Абрагамович З.* Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1969. – Т. 2. – С. 86-87. Про характер турецьких кордонів: *Kiessling H. J.* Betrachtungen über Grenztradition und Grenzorganisation der Osmanen // Scientia. Ser. VII. – Milano, 1969. – Vol. 104. – № 691-692. – P. 649-659.

північ – після 1672 р. на Правобережжі, коли його перетворено на васальне щодо Польщі українське гетьманство-князівство. І, нарешті, останній етап «реконквісти» (вона захопила, правда, також території, які ніколи не входили до складу Київської держави) почався 1700 р. та закінчився, знову не без «сезонних коливань», ліквідацією Кримського ханства у 1783 р. і Ясською умовою 1791 р. Великий кордон, припинивши своє існування політично, зберігався, однак, ще майже півтора століття в матеріальній і духовній культурі деяких етносів Північного Причорномор'я.

У який спосіб формувалася етнічна ситуація при всіх коливаннях Великого кордону? Панівні етноси: український – північніше, тюркський, конкретніше татарський, пізніше кримськотатарський зі спорідненими ногайським, буджацькотатарським – південніше, очевидно, підлягали припливам і відпливам, зберігаючи основну базу в Гінтерланді або мігруючи на схід (як трапилося з ордами північно-західного Причорномор'я в 1771 р., коли вони переселилися на Кубань, і з приазовськими ногайцями, правда, вже за межами досліджуваного періоду – в 1840-х рр.), на південь (золотоординське населення в Добруджі в другій половині XIV ст., буджацькі татари наприкінці XVIII ст., частина кримських – у 60-х рр. XIX ст.). Але межа між панівними етносами не була непроникним бар'єром: на північ невимушено (у зв'язку з міжусобицями в Золотій Орді, наприклад) або вимушено (як полонені) мігрували татари, що утворили скупчення осілих, міських татар Волині, а також колонії на військовому праві в межах тієї ж Волині, Білорусії, Литви (з другої половини XVII ст. їх звуть липками). Менше відомо про те, що татари кочували в межах литовської сфери впливу на Правобережжі в середині XVI ст.¹⁶, кочували, врешті, в степових регіонах держав гетьманів Б. Хмельницького і П. Дорошенка в другій половині XVII ст.

Українське населення зберігалось з часів Київської держави у кримських поліетнічних містах (ще у 1638 р. – 12 українських дворів у Кафі¹⁷); воно, мабуть, протрималося ще деякий час біля Дністрового і Дніпрового лиманів (т. зв. Семенові люди¹⁸), а також на річкових переправах після встановлення там османського панування¹⁹. Крим і Туреччина поглинули велетенську масу українських полонених (за нашими попередніми

¹⁶ Крип'якевич І. Матеріали до історії української козаччини // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 26-27 (про плату з пастухів-мусульман у 1554 р.).

¹⁷ Berindei M., Veinstein G. La présence ottomane au sud de la Crimée et en mer d'Azov dans la première moitié du XVI^e siècle // Cahiers du monde russe et soviétique. – Paris, 1979. – Vol. 20. – Fasc. 3-4. – P. 394, 397; Veinstein G. La population du sud de la Crimée au début de la domination ottomane // Melanges en honneur de O. L. Barkan. – Paris, 1980. – P. 236, 240, 248; Fisher A. The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeenth Century: Some Problems and Preliminary Considerations // Harvard Ukrainian Studies (далі – HUS). – Cambridge, Mass., 1979-1980. – Vol. 3-4. – Part 1. – P. 222-223, 225-226. З давніх праць: Юрзевиц В. Устав для генуезских колоний в Черном море. изданный в Генуе в 1449 году // Записки Одесского общества истории и древностей (далее – ЗООИД). – Одесса, 1863. – Т. 5. – С. 827.

¹⁸ Семенові люди – потомки військового населення з часів київського князя Симеона Олельковича (50–60-ті рр. XV ст.) на південних межах Київського князівства. Їх перебування відбилося в назві Семенів Ріг (коса при з'єднанні лиманів Південного Бугу і Дніпра) та в легенді про козацького отамана Семена, який поселився у цих місцях нібито у XIV ст. Про легенду див.: [Мышецкий С. И.]. История о казаках запорожских как оные издревле зачалися... – Одесса, 1851. – С. 1-4.

¹⁹ Козловский А. А. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX–XIV вв. // Земли Южной Руси в IX–XIV вв.: История и археология. – К., 1985. – С. 62-71. З давніх праць: Срезневский И. И. Русское население степей и южного поморья в XI–XIV вв. // Известия имп. Академии наук по отделению русского языка и словесности. – СПб., 1860. – Т. 8. – Кол. 313-320.

підрахунками лише від початку XV до середини XVII ст. близько двох мільйонів осіб). Про численних полонених українців у Криму повідомляє, зокрема, турецький мемуарист Евлія Челебі в другій половині XVII ст. – тоді припадало чотири невольники на одного татарина. Траплялося й добровільне переселення за Великий кордон – наприклад, козаків післямазепинських часів²⁰ чи запорожців після зруйнування Січі Катериною II.

У конфесійному плані: українці – православні; татар-язичників (є сліди якраз поганської міграції в Литву таких груп татар, що намагалися уникнути ісламізації в Золотій Орді) замінили мусульмани.

Татари не були єдиними кочовиками на південь, чи, докладніше, на південний схід від Великого кордону. В першій половині XVII ст. в донецьких степах з'явилися калмики-буддисти, що завзято ворогували з татарами-мусульманами. У цьому регіоні калмики кочували до кінця XVIII ст.

Етнічна історія меншостей (української – на півдні²¹, татарської – на півночі) склалася по-різному. Українців асимілювали, значну частину насильно ісламізувавши. Про це свідчить звіт 1476 р. паші Емінека, який захопив Південний Крим та Дніпровий лиман²²; про це говорить зникнення українських дільниць Кафи та збільшення тої кримської етнічної групи, що стала відомою під назвою татів (греки, українці, черкеси, західні європейці, навернені на іслам і тюркізовані). Українські раби-чоловіки вимирали (якщо не приймали іслам), жінки ставали рабнями, наложницями, деколи дружинами, що не могло не відбитися на антропологічному типі кримськотатарської аристократії, а також татарського (і турецького) міського населення Південного і Середнього Криму. Можливо, що в степу, зокрема в Дністровсько-Дніпровському межиріччі, умови деколи склалися кращі. У всякому разі, інакше не можна пояснити збереження українських топонімів на південному боці Великого кордону (наприклад, в польській дипломатичній нотатці 1567 р.²³; на карті Г. Боплана – поселення Андріїв далеко від Південного Бугу²⁴). В середині XVIII ст. українці становили вже значний відсоток населення Дністровсько-Дніпровського межиріччя, т. зв. Ханської України; були й такі, що влилися до складу ногайців Аккерманського аулу²⁵.

²⁰ Анд[иевский] А. К истории пограничных наших сношений с Крымским ханством: Путевой журнал секунд-майора Матвея Миронова, в командировку его к крымскому хану. 1755 года // Киевская старина (далее – КС). – К., 1885. – Т. 11. – № 2. – С. 342-343, 349-351, 353.

²¹ Див.: Studien zum Minderheitsproblem im Islam. – Wiesbaden, 1982. – (Bonner Orientalistische Studien. – Bd. 27). З давніх праць: Скабеланович Н. Релігійозний характер боротьби османських турок з греко-славянським миром (до взяття Константинополя в 1453 г.) // Християнське читання. – СПб., 1878. – Ч. 1. – С. 445-480; Его же. Політика турецького правительства по отношению к християнским подданным и их религии: От завоевания Константинополя до конца XVIII ст. // Там же. – Ч. 2. – С. 423-464.

²² Bennigsen A., Boratav P. N., Desai D., Lemerrier-Quelquejay Ch. Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. – Paris, 1978. – P. 33-38.

²³ Zborowski P. Relacja poselstwa... do Turcji w r. 1568 // Podróże i poselstwa polskie do Turcji... / Wyd. J. I. Kraszewski. – Kraków, 1860. – S. 81.

²⁴ Див. думку про це поселення: Петрунь Ф. О. Степове Побужжя в господарським та військовим укладі українського пограниччя: Замітки до Броневського та Боплана // Журнал науково-дослідчих кафедр м. Одеси. – Одеса, 1926. – Т. 2. – № 2. – С. 102.

²⁵ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша запорожского. – 2-е изд., испр. и значит. умнож. – Одесса, 1846. – Ч. 1. – С. 66-68; Лебединцев А. Г. Ханская Украина // ЗООИД. – 1913. –

Кілька століть спілкування українців і татар у межах Кримського ханства не минули безслідно. В Евлії Челебі збереглося дуже цінне свідчення, що шанування Діви Марії, матері Ісуса, «пророка козаків», проникло до монастиря дервішів у Ак-Мечеті (сьогоднішній Сімферополь)²⁶. Посередництво українських невільників у цьому випадку не підлягає сумніву.

Татарське населення, зокрема те, що проживало на військовому праві в Україні та Білорусії, зберігало етноконфесійну автономію. Розпорошені полонені асимілювалися швидко. У 1672 р. через національно-релігійні утиски з боку поляків татари-липки збунтувалися, перейшли до турків, які якраз тоді захопили Поділля, а в 1699 р. частина татар мігрувала в Добруджу. Однак залишилися дрібні поселення на Волині, які поступово асимілювалися (рештки зникли вже у ХХ ст.). У Білорусії й на північно-східних окраїнах сучасної Польщі релікти татар втратили мову, але зберегли досі почуття своєї національно-релігійної ідентичності. Татарське населення, кількість якого визначити неможливо, асимілювалося в Степовій Україні – чи в козацькому середовищі, чи серед українських поселенців Північного Причорномор'я, про що свідчить тюркський прошарок української антропонімії, а також дані гематологічних досліджень²⁷.

Калмики переважно мігрували на південний схід, але частина з них, наприклад Чугуївський калмицький козацький полк, християнізувалася й українізувалася.

І українці, і татари виявилися етносами, дуже місткими для чужоземних елементів, асимілюючи їх без помітної «шкоди» для свого етнічного складу²⁸.

З обох сторін Великого кордону існували ще колонії інших, нечисленних етносів. Етноконфесійне становище їх було подібне, незважаючи на різницю етнічного оточення. Вони зберігали етноконфесійну автономію різноманітної структури. Тут були євреї (їх набагато більше з північного боку кордону), караїми, вірмени. Греки і черкеси (частково тюркофони), які зберігали своє етнічне обличчя в Криму, досить швидко втрачали його в Україні (крім ніжинської грецької колонії). Роль верховної, панівної нації відігравали в один час в Україні поляки і пов'язані з ними інші католики – аналогічне місце зайняли турки-османи Південного Криму, Дніпрового еялету (провінції), пізніше Хотинської раї, Подільського еялету. Доля панівних націй з обох сторін Великого кордону склалася подібно: вони відпливли до гінтерландів або поступово асимілювалися (часто не без завзятого опору, як, зокрема, правобережні поляки) після переміни політичної ситуації.

У міркуваннях про етноконфесійну структуру не торкаємося ще ряду чужих етнічних вкраплень з обох боків Великого кордону, як не торкаємося і романської

Т. 31. – С. 1-22. Про українців серед ногайців див.: *Корнис И.* Несколько слов о ногайцах в Мелитопольском уезде Таврической губернии // Листки Общества сельского хозяйства Южной России на 1839 г. – Одесса, 1839. – № 5-6. – С. 362.

²⁶ *Çelebi Evliya.* Seyahat name. – İstanbul, 1928. – Vol. 7. – P. 640 (арабською графікою); польський переклад: *Czelebi Ewlija.* Księga podróży: Wybór. – Warszawa, 1969. – S. 301; примітка: *Абрагамович З.* Старая турецкая карта Украины... – С. 446-447.

²⁷ *Данилова Е. И.* Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа. – К., 1971. – С. 100.

²⁸ Про українців див.: *Jabłonowski A.* Zasadlenie Ukrainy // *Ateneum.* – Warszawa, 1888. – Т. 1. – S. 309-311.

(молдавської) народної (біля усть рік²⁹) та штучної колонізації, а також інших видів штучної колонізації, яку проводив російський уряд в другій половині XVIII ст.

Близьким до проблеми етноконфесійних відносин є питання про етнолінгвістичну ситуацію. З цього та другого боку Великого кордону найпоширенішими були українська і татарська мови, обидві вони у певний період були під сильним впливом мов панівних націй – польської та турецької. Українські лексичні вкраплення виявлено вже в такій типово кримськотатарській пам'ятці, як «Codex Cumanicus» (1330). Турецькі урядові особи, члени комісії для, зрештою нереалізованої, делімітації кордону листувалися в 1540-х рр. з польською стороною по-українському. Турок, польський агент, писав у цей же час донесення з Аккермана по-українськи³⁰. Широко відомі листи і ярлики кримських ханів XV – першої половини XVI ст., складені малограмотною, але цілком зрозумілою українською мовою. Деякі татарські хани добре говорили українською³¹. Українська мова, як прикордонна *lingua franca*, поширювалася у XVII ст. до Астрахані включно, де її вживали татари³². З іншого боку, ряд гетьманів (Б. Хмельницький, П. Дорошенко) і полковників досить вільно говорили по-татарськи. Один з організаторів козацтва, черкаський староста Остафій Дашкевич (середина XVI ст.) часто проникав у коші кочовиків, прекрасно володіючи татарською мовою, – ні разу його не схопили. Умови прикордоння, щоденні контакти сприяли проникненню численних татаризмів до української мови; протиприродними виглядають спроби – вони почастишали останнім часом – оголосити польську, російську, а навіть угорську мови посередниками у цьому процесі. Можливо, є підстави говорити про поєднання західних та східних елементів в українській дипломатичній (способі написання документів) часів Б. Хмельницького³³.

Висновок: Великий кордон, без сумніву, був кордоном в етноконфесійному та етнолінгвістичному планах, але його контури постійно розмивалися як з одного, так і з іншого боку. Непроникливого бар'єра не було.

Переміщення Великого кордону то на північ, то на південь, про які ми говорили раніше, найкраще свідчать, що це не був спокійний кордон. Це був кордон у вогні. Приблизно до середини XVI ст. заграва пожеж освічувала майже тільки північну зону прикордоння, зрештою, не лише прикордоння, але й гінтерланду. Пізніше – після зміцнення козацтва – заграва почала освітлювати також південну зону кордону, кидаючи відблиски на далекий гінтерланд, включаючи Варну, Стамбул, Трапезунд. Здавалося,

²⁹ Весела З. Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья в начале XVIII в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1969. – Т. 2. – С. 122.

³⁰ Дашкевич Я. П. Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // Slavia. – Praha. 1969. – Seš. 1. – S. 110-118; 1971. – Seš. 2. – S. 246-249; Dashkevych J. A Turkish Document from the Mid-Sixteenth Century: On the Origin of the Ukrainian Cossacks // HUS. – 1977. – Vol. 1. – № 2. – P. 211-224.

³¹ Величко С. Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками // Пам'ятки українського письменства. – К., 1926. – Т. 1. – С. 25.

³² Celebi Evliya. Seyahat name. – P. 812; російський переклад: Челеби Эвлия. Книга путешествия: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. – М., 1979. – Вып. 2. – С. 133; Комментар А. П. Григорьева // Там же. – С. 234.

³³ Riedlmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Xmel' nyc'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // HUS. – 1984. – Vol. 8. – № 3-4. – P. 465.

що кордон горів завжди, викликаючи непримиренні протиріччя, постійну ворожнечу, потік взаємних обвинувачень, які не припинялися, постійний крутіж відплатних дій. Не підлягає сумніву, що для Кримського ханства походи за здобиччю та ясиром перетворилися у справжній промисел, який деколи компенсували подарунки польського короля, московського великого князя чи царя. Всі ці явища можна було б поставити на тверду статистичну основу, можна було б показати конкретно, скільки років та з якою інтенсивністю горів Великий кордон. Але це завдання історики поки що не виконали. Ми маємо переліки татарських нападів на Україну, але повний каталог татарських нападів ще не складено; маємо яскраві описи козацьких сухопутних та морських походів у Буджак, на Перекоп, у Крим, морських експедицій на західне і південне побережжя Чорного моря, але повного списку їх все ще немає. Досі не можемо сказати докладно, скільки років Великий кордон був справді у вогні, перетворюючись у розпечений бар'єр, і на скільки років пристрасті стихали. Але те, що вони справді стихали, – з різних причин, – ми вже знаємо цілком певно.

На Лівобережжі вогонь пригасав унаслідок воєнних заходів російського уряду – просування чимраз далі на південь засічних ліній. На Правобережжі деколи впливали на стан справ заходи литовсько-польської сторони, які стали ефективнішими в період розвитку і зміцнення українського козацтва. Та це не був єдиний метод гасіння прикордонної війни. У 1626 р. запорозькі козаки з'явилися в Криму як союзники хана, що збунтувався проти турецького султана. У 1648–1651 рр. кримські татари стають союзниками Б. Хмельницького. У 60–70-х рр. XVII ст. ролі міняються часто: татари ідуть на допомогу гетьманові П. Дорошенкові в Україну, козаки рушають з подібною метою в Крим³⁴. Події йдуть одна за одною: виникнення протурецької і протатарської орієнтації у частини козацької верхівки, перенесення Січі на турецьку і татарську території – до Олешок (біля Дніпрового лиману) чи за Дунай. Перелік таких прикладів можна продовжити.

Висновок: Незважаючи на тривалі воєнні пожежі, Великий кордон не був герметичним бар'єром, що перешкоджав би утворенню воєнно-політичних союзів.

Дальше кардинальне питання, на яке хочемо звернути увагу, – це співвідношення кочівництва й осілості двох нібито цілком непримиренних способів життя і протилежних соціально-економічних моделей.

Кочовий спосіб життя, без сумніву, був типовим для південного і південно-східного прикордоння. Він панував у Північному Причорномор'ї, на Лівобережжі, в Степовому Криму. Гінтерланд – південнокримський, балканський, малоазійський – це переважно седентаризація. Через бідність джерел ми не дуже ясно уявляємо собі як проходив поступовий перехід від кочівництва до осілості в степу, але те, що цей довгий процес був безперервним і стимулювався північним прикордонням, добре розуміємо. Про золотоординські поселення, які проіснували до 60–90-х рр. XIV ст., вже мовилося. Степовий Крим поступово покривався постійними поселеннями. До переходу Буджака і Єдисану (Ханської України), тобто частини південно-західного Причорномор'я, під російську владу ця територія була покрита десятками татарських, а також

³⁴ Приклади: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк. 1985. – С. 74, 78–79, 90, 101, 353, 367, 380, 383.

українських і молдавських сіл³⁵. Подібною була картина наприкінці XVIII ст. на сучасній Херсонщині. Навіть, здавалося б, найменш схильні до осілости ногайці Приазов'я почали у XVIII ст. ставити постійні зимівники, формувати власні села (наприкінці XVIII ст. там було 71 поселення) – їх притягав протоміський центр Ногайськ (біля пізнішого Бердянська)³⁶.

Про те, що кочівництво поширилося також на північну сторону кордону (в Київському князівстві XV ст., під захистом Литви у XVI ст., на території Гетьманщини), вже йшлося. Можна ще раз згадати, що серед буджацьких татар – ногайців Аккерманського аулу, кочовиків, які після 1768 р. розпорошилися по Бессарабії, Криму, Подонні, були також українці за походженням.

У науковій пресі недавно з'явилось твердження про те, що донські козаки спершу були кочовиками³⁷. Не беремося розглядати це питання стосовно донського козацтва (у його середовищі значно сильніше проявлявся тюркський, нехристиянський елемент), але повинні сказати, що серед українського козацтва такі риси не простежуються. На північному боці Великого кордону проявилось, однак, інше явище, яке ми схильні пояснити близькістю класичного кочівництва – широкомасштабне вівчарство, тваринництво, розведення коней. Рівень відгінного тваринництва Поділля можна проілюструвати численними фактами: Б. Претвич, староста з Бара, доставляв у 1544-1546 рр. до Пруссії велику кількість турецьких коней, телят, корів і биків, а також турецьких курдючних овець³⁸. 1567 року польська сторона виступила з претензіями до турецької за захоплених овець (175 тис.), рогатої худоби (64 тис.), коней (понад 9 тис.)³⁹. Також козаки захоплювали великі отари овець та іншої худоби (1666, 1671 рр.) і переводили на свій бік⁴⁰. Ще в 1830-х рр. (відомості з мемуарів А. фон Бера) протягом кількох днів на степових окраїнах Поділля вирізували до 30 тис. овець, висушуючи м'ясо на сонці⁴¹.

Висновок: Немає підстав протиставляти осілість і кочівництво в приграничних зонах Великого кордону: вони не протидіяли одне одному, а взаємно доповнювалися. Бар'єра не було.

До того як перейти до прикінцевої частини статті, коротко зупинимося на ще одному характерному явищі прикордонного життя – на козацтві. Мабуть, це треба зробити,

³⁵ Тамілов Р. Топографическое описание доставшихся по мирному трактату от Оттоманской порты во владения Российской империи землям 1774 г. // ЗООИД. – 1868. – Т. 7. – С. 166-198.

³⁶ А[ндрієвский] И. Путевые заметки при объезде Днепровского и Мелитопольского уездов Таврической губ. в 1835 г. // Листки Общества сельского хозяйства Южной России. – Одесса, 1839. – С. 315-332; Корнис И. Несколько слов... – С. 358-366; Варнеке О. Класова боротьба серед ногайців на початку XIX ст. // Східний світ. – Харків, 1930. – № 12. – С. 157-162.

³⁷ Никитин Н. И. О происхождении, структуре и социальной природе сообществ русских казаков XVI – середины XVII в. // История СССР. – М., 1986. – № 4. – С. 169.

³⁸ Veinstein G. L'occupation ottomane d'Oçakov et le problème de la frontière lituano-tatare. 1538-1544 // Passé turco-tatar – présent soviétique: Études offertes à A. Bennigsen. – Louvain: Paris, 1986. – P. 152. Однак автор робить фальшиві висновки, що всі ці поставки – воєнна здобич Б. Претвича.

³⁹ Summariusz szkód od Tatar uczynionych przed gody in anno 1566 et in anno 1567 przez p. Brzeskiego spisany // Podróże i poselstwa polskie do Turcji... / Wyd. J. I. Kraszewski. – Kraków, 1860. – S. 81.

⁴⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 78, 367.

⁴¹ Behr A. von. Meine Reise durch Schlesien, Galicien, Podolien nach Odessa, der Krimm, Konstantinopel... – Leipzig, 1834. – Bd. 1. – S. 79.

передусім тому, що в західній літературі останніх років почастишали спроби проводити паралелі між українським і російським козацтвом, з одного боку, та іншими, т. зв. вільними об'єднаннями. В.-Г. Мак-Нілл, наприклад, одним подихом говорить про бразильських бандієрантів, козацькі орди (його термін) та бурських командос⁴². Лінда Гордон (праця також 1983 р.) проводить ще інші «піратсько-бандитські» аналогії⁴³. Не збираємося зупинятися на цих теоріях, побудованих на досить поверхових асоціаціях, але згадуємо про них тому, що на їх виникненні – невідомо котрий вже з черги раз – відбилася недослідженість проблеми Великого кордону в нашій історіографії.

Про генезу українського козацтва написано дуже багато, існує ряд патріотичних і непатріотичних гіпотез. Не підлягає сумніву, що сам термін тюркський – вперше його засвідчує згаданий вже «Codex Cumanicus» у такому фонетичному оформленні, яке свідчить, що слово потрапило до кодексу за посередництва української мови. Попередниками козаків часто вважають давньоруських бродників, але таке припущення обґрунтоване слабо. Є ознаки того, що слово «бродник» – калька з іранської, а сам термін пов'язаний більше з торговельною діяльністю й означає щось на зразок «лоцмани степових караванів»⁴⁴. Здається, є більше підстав бачити попередників українських козаків у тих особисто вільних людях, яких збирав у свої поліетнічні дружини золотоординський темник Ногай наприкінці XIV ст. Ці загони склалися не з тюрків – були в них алани, готи, черкеси й українці, що діяли, очевидно, на південному боці Великого кордону. Так чи інакше, ідея козацтва народилася в степу і, поєднавшись з давно використовуваним інститутом прикордонного військового населення (можна згадати, наприклад, чорних клобуків Київської держави), почала реалізуватися на північному боці Великого кордону, досить швидко кристалізуючи власну національну і конфесійну ідеологію (саме її були позбавлені бразильські бандієранти, бурські командос й інші формування). Підкреслюємо: національне і конфесійне забарвлення, бо, незважаючи на різноманітність поліетнічних елементів, які влилися до запорозького козацтва, воно завжди виступало єдиним етнічним (український) і конфесійним (православ'я) фронтом як носій яскравих проявів національної самосвідомості. (Не треба приймати на віру повідомлення польських джерел кінця XVI – першої половини XVII ст. про те, що запорожці – зборище людей різних національностей, наприклад турків, татар, греків, німців. Польський уряд, намагаючись уникнути відповідальності за походи запорозьких козаків (формально польських підданих) на турецькі володіння, заперечував, що вони складаються з вихідців з України⁴⁵. Неправомірно робити висновок, що поширення східних елементів у одязі, зброї, тактиці, мові козаків автоматично доводить перевагу татар серед запорожців (як це роблять деякі історики⁴⁶). Все це важливе у зв'язку

⁴² McNeill W. H. The Great Frontier. – P. 68.

⁴³ Gordon L. Cossack Rebellions: Social Turmoil in the XVIth Century Ukraine. – Albany. 1983.

⁴⁴ Прицак О. Деремела-бродники // International Journal of Slavic Linguistics and Poetics. – The Hague, 1965. – Vol. 9. – P. 82-96.

⁴⁵ Тенденція перебільшувати поліетнічний характер козацтва випирає в працях: Luber S., Rostankowski P. Die Herkunft der im Jahre 1581 registrierten Kosaken // Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. – Wiesbaden, 1980. – Bd. 28. – H. 3. – S. 368-390; Ejusd. Die Herkunft von Zaporoger Kosaken des 17. Jh. nach Personennamen. – Wiesbaden, 1983. Див. критичні зауваження: Struminsky B. A. The Origin of the Zaporoshian Cossacks: Apropos of a Recent Study // HUS. – 1985. – Vol. 9. – № 1. – P. 182-197.

⁴⁶ Seaton A. The Horsemen of the Steppes. – London, 1985. – P. 32-34.

з проблемою української національної свідомості XVI – першої половини XVII ст. (маю на увазі дискусію довкола книжки Т. Хинчевської-Геннел 1985 р.)⁴⁷.

Висновок: Так чи інакше, але виходить, що для переходу інституту козацтва з Півдня на Північ Великий кордон роль бар'єра не відігравав.

Нестабільні умови прикордоння сприяли збереженню в цьому регіоні незалежних або напівзалежних ефемерних державних формувань як західної, так і східної орієнтації: улус Ногая наприкінці XIII ст.; Запорозька Січ з цього або того боку степового кордону у XVI–XVIII ст.; Буджак, що довгий час грав роль нічиєї землі, не підпорядковуючись ні Туреччині, ні Криму; саме Кримське ханство з його досить частими проявами індепендентизму до Османської імперії.

А тепер коротко зупинимося на висновках, які можна зробити на підставі конкретного етнографічного і параєтнографічного матеріалу.

Про одяг. Для того, щоб завуалювати вплив тюркського Сходу на костюм заможних і середніх класів Польсько-Литовської держави, польська історіографія, виходячи знову з інтересів національного престижу, опрацювала гіпотезу про т. зв. орієнталізацію смаків шляхетської та міщанської верхівки України XVI–XVIII ст. При цьому використовували поверхові аналогії про орієнтальну моду, яка з'явилася в Західній Європі в період колоніальної експансії Англії, Франції, Іспанії, Португалії. Мовляв, у подібний спосіб, через Захід, у крайньому разі через Трансільванію, васально залежну від Османської імперії, східна мода нібито проникла до Польсько-Литовської держави і відбилася на зовнішньому вигляді магнатів та патриціату. Опрацьовуючи таку гіпотезу, історики і мистецтвознавці в один момент забули, що Схід, справжній Схід, був поряд і що фактично всі східні території Речі Посполитої протягом більш як трьох століть міцно входили до сфери його торговельного впливу, що якраз відтіля – з Туреччини, Ірану, деколи навіть з Індії, Єгипту – через Україну прибували пишні тканини, розкішний одяг, парфумерія, інші предмети туалету⁴⁸. Вплив східної моди на українське і польське середовище був велетенський – у цьому плані цілком втрачалося відчуття близькості нібито постійно палаючого Великого кордону. Характерно, між іншим, що торговельні каравани зі Сходу приходили в Україну постійно, незалежно від воєнних дій. Схід у побуті панував до XIX ст. включно. Один з мандрівників (К.-Б. Феєрабенд) у 1798 р. відзначив, що Кам'янець-Подільський – це головний склад найрізноманітніших турецьких, левантійських, перських товарів⁴⁹.

⁴⁷ Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. – Warszawa, 1985; *Ejusd.* The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from End of the Sixteenth to the Mid-Seventeenth Century // HUS. – 1986. – Vol. 10. – № 3-4. – P. 377-392; Gawlas S., Grala H. «Nie masz Rusi w Rusi»: W sprawie ukraińskiej świadomości narodowej w XVII w. // *Przegląd Historyczny* (далі – PH). – Warszawa, 1986. – T. 77. – Z. 2. – S. 331-351; Chynczewska-Hennel T. «Ruś zostawić w Rusi»: (W odpowiedzi S. Gawlasowi i H. Grali) // *Ibid.* – 1987. – T. 78. – Z. 3. – S. 535-546; Gawlas S., Grala H. «I na Rusi robić musi»: T. Chynczewskiej-Hennel w odpowiedzi // *Ibid.* – S. 547-556.

⁴⁸ Критику гіпотези «орієнталізації через Захід» див.: *Dachkevych Ya.* Une nouvelle histoire des Arméniens en Pologne // *Revue des Études arméniennes* (далі – REArm). – Paris, 1983. – T. 17. – P. 646-647. Див. також збірник: *Orient i orientalizm w sztuce: Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki* (Kraków, grudz. 1983). – Warszawa, 1986.

⁴⁹ [Feyerabend K. B.]. *Kosmopolitische Wanderungen durch Preussen, Curland, Liefeland, Lithauen, Vollanden, Podolien...* – [Danzig], 1803. – Bd. 1. – Abt. 1. – S. 485.

Перелік східних товарів, що приходили в Україну, охоплює десятки найменувань⁵⁰. Французький граф А. де ля Гард де Шамбона записав у 1818 р., що одяг подільської шляхти – східний⁵¹. За східними взірцями в Україні засновували у XVIII ст. мануфактури, що виготовляли золотокані шовкові пояси. Подільські селянки ще на початку XIX ст. з великим вдовolenням носили жовті черевики, запозичивши цю моду від татар⁵².

Мабуть, у всіх перед очима зовнішній вигляд запорозького козака: адже він одягнений у типово східний костюм⁵³, а зовнішня імітація орієнтального вигляду дійшла до перенесення живцем мусульманської зачіски – козацького чуба (оселедець), який у християнському середовищі цілком втрачав свій мусульманський ритуальний зміст...

Елементи Сходу і Заходу контрастно чергувалися з обох сторін Великого кордону. Турки принесли на свої чорноморські території методи західного фортечного будівництва⁵⁴. Козаки на належній до них степовій території Запорозьких Вольностей ставили типові для кочовиків шалаші – катраги з повсті на двох колесах, добре відомі з татарського побуту під назвами котарги чи кибитки⁵⁵. У ділянці домашнього побуту українці перейняли ряд східних страв і напоїв, наприклад бузу з проса, та заставляли столи східним або стилізованим під східні форми посудом. У Печерському монастирі було заведено турецький звичай залишати на столі під час трапези всі страви, підносячи все нові й нові⁵⁶. Б. Хмельницький став любителем кави за кілька десятиріч до того, як цей напій відбув переможний похід по Західній Європі⁵⁷. Гречка з'явилася в Україні під назвою «татарка», бо прийшла до нас з Татарії.

Західні товари мали на південному сході від Великого кордону не менший попит, як східні на північному заході. Ще Г. Боплан зауважив, що серед татарських воїнів кожний має в кишені нюрнберзький годинник⁵⁸. Калмицький правитель Аюка-хан наприкінці XVII ст. вимагав від російської сторони навіть німецьку карету, коляску, годинник і ліки⁵⁹. Асортимент товарів, на які на Сході був особливий попит, найкраще

⁵⁰ Про одну категорію таких товарів, т. зв. вірменських, див.: *Dachkevych Ya. Les marchandises armeniennes en Ukraine: Pologne et Lithuanie au XVII^e siècle // RĖArm. – 1981. – Т. 15. – Р. 341-354.*

⁵¹ *Lagarde A. de. Voyage de Moscou a Vienne par Kiev, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstadt ou lettres adressées a J. Griffith. – Paris, 1824. – Р. 95-96.*

⁵² *Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej. – Wilno, 1822. – Т. 2. – С. 147.*

⁵³ Імператорський посол до запорожців Е. Ляссота записав у 1595 р., що козаки носили татарські кобеняки: *Lassota von Steblau E. Tagebuch. Nach einer Handschrift von der Gersdorff-Weicha'schen Bibliothek zu Bautzen. – Halle, 1866. – С. 219.*

⁵⁴ Гравюра Л. Тарасевича у кн.: *Terlecki P. Sława heroiczych dzieł... В. P. Szeremety... – [Czerpińów], 1695. – С. 13.* У 1673 р. турки для відбудови і модернізації укріплень Кам'янець-Подільського наймали французьких інженерів. Див.: *Grabowski A. Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski... – Kraków, 1845. – Т. 2. – С. 207.*

⁵⁵ *Скальковський А. История Новой Сечи... – 3-е изд. – Одесса, 1885. – Ч. 1. – С. 49.*

⁵⁶ *Алеттський Паоло. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном... // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских. – М., 1897. – Кн. 183. – С. 45-46.*

⁵⁷ *Radu B. Voyage du patriarche Macaire d'Antioche: Texte arabe et traduction française // Patrologia Orientalis. – Paris, 1949. – Т. 26. – Fasc. 5. – Р. 657 (421).*

⁵⁸ *Le Vasseur de Beauplan G. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne... – Rouen, 1660. – Р. 38.*

⁵⁹ *Житецкий И. А. Астраханские калмыки: Наблюдения и заметки // Сборник трудов членов Петровского общества исследователей Астраханского края. – Астрахань, 1892. – С. 209.*

розкривають переліки подарунків, які передавали турецьким султанам або татарським ханам та їхньому оточенню.

Є підстави вважати, що на козацькій військовій організації позначилися тюркські взірці. Як і турецький санджак-бей, козацький полковник втілював у собі об'єднання військової та цивільної влади в одних руках. *Бунчук* носили над головою паші, хана і – над головою гетьмана. Січ очолював *отаман*, під яким було два або чотири *осаули*. У центрі *коша* був *майдан*, довкола якого розташовувалися *курені*. В степу козаки ставали *таборам*, утворюючи укріплення з возів. Кращими кіньми під сідло вважали *бахматів* і т. д.⁶⁰ – всі ці терміни тюркського походження. Жорстокі кари – садити на палю, бити палицями по підшвах і п'ятах – перейшли на Запорожжя від татар⁶¹ і зберігалися, вже у польському магнатському середовищі на Поділлі, до кінця XVIII – початку XIX ст.⁶²

Тюркський Схід глибоко увійшов у духовне особисте і громадське життя: тепер ми зовсім не відчуваємо того, що звичай не вітатися і не прощатися через поріг, підкидати на руках шановану особу – тюркські за походженням⁶³. Анекдоти з відомого циклу про Ходжу Насреддина увійшли як органічний елемент до українського фольклору⁶⁴. Коли вивчення української етнопсихології вийде поза межі дилетантизму, можливо, вдасться визначити, які з рис національного характеру справді питомі, а які формувалися під впливом південно-східної сторони кордону (пасивність, рабськість, фаталізм, анархічність, отаманство, жорстокість, підступність, зрадливість, розбишачтво, забобонність).

Окремий розділ утворюють відблиски Сходу в українському народному декоративному мистецтві й в українському мистецтві взагалі. Є підстави говорити про збіги в орнаментиці та колористиці української й золотоординської кахлі та кераміки взагалі, й зокрема гуцульської. Українська музична культура запозичила не лише деякі тюркські інструменти разом з їх назвами (наприклад, кобзу), але навіть мелодику пісень⁶⁵. Слов'янська в'язь рукописів формувалася, можливо, не без впливу куфічної арабської⁶⁶. Основні джерела іконографічної схеми української народної картини «Козак Мамай» – тюркська антропоморфна скульптура причорноморських степів, відома під назвою кам'яних баб, а також, з іншого боку, буддистські культові зображення – картини, які возили калмики-кочовики в спеціальних футлярах, приторочених до сидел степових коней. Мабуть, можна говорити навіть про ще глибинніші явища – проникнення окремих елементів шаманізму (шанування кам'яних баб) до середовища українських посе-

⁶⁰ Про деякі з цих термінів див.: *Прицак О.* Культура. 1. Загальна характеристика. Складники культури // Енциклопедія українознавства. – Мюнхен: Нью-Йорк, 1949-1951. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 699-701; *Prisak O.* Das erste turkisch-ukrainische Bündnis (1648). – Leiden, 1953. – Vol. 6. – № 2. – S. 268.

⁶¹ *Наріжний С.* Судівництво й кари на Запоріжжі // Збірник Українського наукового інституту в Америці. – Сент-Пол, Мінн.; Прага. 1939. – [Т. 1]. – С. 61. 66.

⁶² *Lagarde A. de.* Voyage... – P. 90.

⁶³ *Веселовский Н.* Пережитки некоторых татарских обычаев у русских // Живая старина. – СПб., 1912. – Ч. 21. – Вып. 1. – С. 27-38; *Его же.* Хан из темников Золотой орды Ногай и его время. – Петроград, 1922. – С. 51-52.

⁶⁴ *Драгоманов М. П.* Турецкие анекдоты в украинской народной словесности // КС. – 1886. – Т. 14. – № 2. – С. 209-236; № 3. – С. 445-446.

⁶⁵ *Квітка К.* До питання про тюркський вплив на українську народну мелодику // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. Частина історико-літературна. – К., 1928. – С. 866-876.

⁶⁶ *Окуневський Я.* Єгипет // *Його ж.* Листи з чужини. – Львів, 1902. – Т. 2. – С. 65.

ленців степу⁶⁷. Відкритим залишається питання про генезу могилок – поширеної в Степовій Україні намогильної тризни, що аналогічна поминальним звичаям кочовиків біля кам'яних баб. Перелік крупинок, з яких складається загальна картина, можна продовжити. Недарма один з кращих знавців історії Запорожжя Д. Яворницький, який кілька років прожив у Туркестані, «побачив багато зв'язків як в загальному, так і в окремих [випадках], між життям туземців Середньої Азії та побутом запорозьких козаків»⁶⁸.

Наведу ще одну цитату з М. Драгоманова. Понад сто років тому він писав (стаття була опублікована в «Киевской старине» 1886 р.): «Наші предки протягом тисячоліття (якщо почати рахунок лише від часу появи у нас писемності) то воювали з народами тюркського племені, то дружили з ними: одружувалися, мішалися в колонізації, мінялися національністю і т. п. Внаслідок цього й культурно-побутова взаємодія між нашим народом і тюрками повинна бути чимала. Але що ми знаємо про цю взаємодію? Де не лише роз'яснювальні праці про цю взаємодію, але хоча б підступи до них, збірки матеріалів, крім міркувань про тюркські слова у нашій мові?»⁶⁹

Треба дуже шкодувати, що за минулі сто років ми не дуже зрушили з місця. Але, може, настав час, щоб зійти з мертвої точки? Неможливо уявити собі таке становище, при якому історик французької, наприклад, культури не враховував би у своїх дослідженнях всю різноманітність міжетнічних контактів по лінії кордонів з германським, англосаксонським, кельтським та романським – нефранцузькими – світами, не кажучи вже про імпульси, що приходили з інших континентів. Але історик української культури може зі спокійним сумлінням ігнорувати тисячу двісті кілометрів Великого кордону зі Сходом, бо він, цей культуролог, вдвляється лише у два напрями: на Північ і на Захід. Мабуть, пора усвідомити, що існували та існують ще й інші сторони світу – Схід і Південь⁷⁰.

Остаточні висновки: Здається, погляд на Великий кордон як своєрідний санітарний бар'єр, відпадає остаточно. Великий кордон в Україні був зоною різноманітних етнічних контактів, що діяли за принципом вибіркового фільтра: не все те, що було характерне для Сходу, без спротиву сприймали на Заході й навпаки (це, зокрема, стосувалося релігійних ідей). Але сприймали багато. Здається, західні цивілізації сприйняли більше елементів Сходу, ніж східні цивілізації – елементів Заходу. Це пояснюється, мабуть, більшою гнучкістю і меншим консерватизмом Заходу, з іншого ж боку – набагато догматичнішим мусульманським фундаменталізмом. Великий кордон в Україні століттями не лише палахкотів вогнем, але і був зоною етнокультурного обміну. Границі не лише роз'єднували, але й об'єднували народи – в усякому разі, так бувало в минулому.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // *Записки НТШ.* – Львів, 1991. – Т. 222: *Праці історико-філософської секції.* – С. 28-44.

⁶⁷ *Дашкевич Я. Р.* Тюркские каменные изваяния: Проблемы ретроспективного изучения на восточнославянском материале // *Историко-культурные контакты народов алтайской языковой общности: Тезисы докладов ХХІХ сессии Постоянной международной алтаистической конференции (РІАС) (Ташкент, сентябрь 1986 г.).* – М., 1986. – Вып. 1. – С. 27-28.

⁶⁸ *Зварницький Д. И.* История запорожских козаков. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1906. – Т. 1. – С. 6. Автор відзначає багато східних елементів у козацькому побуті.

⁶⁹ *Драгоманов М. П.* Турецкие анекдоты... – С. 209.

⁷⁰ Про деякі аспекти українського сходознавства див.: *Дашкевич Я. Р.* Східні джерела з історії України: проблеми видання // *Український історичний журнал.* – К., 1989. – № 11. – С. 149-152.

УКРАЇНА НА ВЕЛИКОМУ КОРДОНІ

Є всі підстави стверджувати, що проблематика Великого кордону, яка увійшла в українську історіографію в 1989-1991 рр.¹, дуже швидко виявилася продуктивною. Вона з'явилася не як методологічна чи історіософська ідея, а як дослідницьке завдання, від виконання якого залежало заповнення великої прогалини (досі не ясно, чому на неї раніше не звертали уваги) в українській історичній науці. Парадокс полягає в тому, що її окремі складові вивчали досить інтенсивно у ХІХ – першій половині ХХ ст. (це насамперед дослідження історії Запорозьких січей та минулого степових народів Північного Причорномор'я), але до комплексного розуміння й опрацювання проблематики Великого кордону в усій її багатогранності завжди ще залишалася досить велика відстань. Не буду перелічувати, що саме протягом останніх восьми-десяти років було все ж таки зроблено на цьому відрізку (бо це вже чималий бібліографічний перелік), але хочу загострити увагу на деяких інших питаннях, що вимагають аналітично-синтетичного вивчення. На мою думку, вони творять такі блоки:

- 1) порівняльні зіставлення, бо Великий кордон проходив не тільки по Україні;
- 2) термінологічні справи – йдеться про співвідношення близьких за значенням, але не тотожних за змістом понять, які відобразилися в українській мові: кордон, границя, межа, рубіж – і, відповідно, порубіжжя, прикордоння, пограниччя, чи пограничний край;
- 3) територіальні справи – визначення меж зони Великого кордону та відношення цієї зони до географічного та державно-правового поняття «Україна»;
- 4) поняття кордону (як непроникливого бар'єра) та антикордону (як зони, через яку проникали явища і процеси з ділянки економіки, політично-державного та військового ладу, релігії, культури);
- 5) феномен прикордонного життя не лише в побутово-економічному відношенні, але також як вияв певної ментальності при паралельному існуванні неписаного звичаєвого кодексу прикордонної етики і моралі;
- 6) військова охорона кордону;
- 7) питання осілости й міграції та колонізації;
- 8) загальне значення Великого кордону в історії України та можливість відродження Великого кордону в наш час.

Для того, щоб викласти цю тематику в основних, хоча б, аспектах, потрібно чимало місця. Намагатимуся розглянути перелічені питання побіжно, використовуючи при цьому деяку нову фактологію, наведену стисло в недавню опублікованих, проте не за-

¹ Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины (Этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (География, динамика, методы изучения). – М., 1989. – С. 7-21; Його ж. Козацтво на Великому кордоні // Український історичний журнал. – К., 1990. – № 12. – С. 20-22; Його ж. Україна на межі між Сходом і Заходом (ХІV–ХVІІІ ст.) // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 28-44.

гальнодоступних тезах². Так чи інакше, те, про що говоритиму, є подальшим розвитком поглядів, викладених мною в раніше виданих працях.

Компаративізм. Цей порівняльний метод як дослідницький принцип здобув багатьох прихильників у світовій історичній науці. Виходять спеціальні журнали, присвячені якраз такому підходу до вивчення минулого (наприклад, «Comparative Studies in Society and History», що видається понад сорок років Мічиганським університетом у Енн-Аборі). Необхідно підкреслити, що подібні дослідження просувають історичні знання вперед тільки тоді, коли вони стосуються націй чи держав територіально близьких геоісторичних ареалів або коли предметом вивчення є типологічно подібні явища, географічно навіть дуже віддалені між собою. В інших випадках – це лише цікава та, може, деколи блискуча есеїстика, бо, скажімо, порівняння історії Шотландії та України 1707-1914 рр.³ нічого суттєвого до минулого ні України, ні Шотландії додати не може.

Пам'ятаючи, однак, що Великий кордон, як зона між осілістю та кочівництвом, між європейською (християнською, в основних проявах, від раннього середньовіччя починаючи) та неєвропейськими (нехристиянськими) цивілізаціями, оперізував та оперізує цілий світ, порівняльний підхід дає чимало, наштовхуючи на проблеми, що вимагають вирішення також на українському матеріалі. Тому історична література про відносини зі степом у Східній Європі (Русь, Україна, Московщина-Росія, Північний Кавказ), у Південно-Східній Європі (Угорщина, Добруджа), в Північній Африці (Сагара та регіони на північ від неї) і в частині Північного Середземномор'я (Італія, Іспанія) повинна бути в арсеналі також українського дослідника Великого кордону. Компаративізм тут цілком на місці.

Термінологія. За українським відрізком межі між седентаризацією та номадизмом, тобто між осілістю та кочівництвом, утвердився, треба думати, остаточно термін Великого кордону. Не підлягає сумніву, що розмежування на Заході Європи – між державами середньовіччя та нового часу – проходило за іншим принципом: на Заході – це лінія, на Сході – це ціла зона. Здається, варто за східним типом межування зберігати (в історичній літературі, для якої не є обов'язковим сліпе використання сучасної державно-правної термінології) термін «кордон» (Великий кордон), за західним типом – границя. До речі, ще починаючи із середини XVI ст., неодноразово здійснювалися спроби провести політико-адміністративну границю (деколи збігалася з Великим кордоном, а деколи – ні) між європейським та азіатським світом. Мовиться про намагання визначити границю між Туреччиною та Литвою на Поділлі в 40-х рр. XVI ст.⁴ та докладно окреслити границі турецького Кам'янецького пашалика після 1672 р. Перша спроба виявилася безплідною, друга дала певні державно-правні результати. Систематичне визначення політичних границь в Україні шляхом договорів між Туреччиною та Росією відбувалося вже у XVIII ст.

² Дашкевич Я. Великий кордон України: взаємопроникнення культур – нові аспекти // Міжнародна конференція «Етносоціальні процеси на Середньому Подніпров'ї: минуле і сучасність». – Черкаси, 1999. – С. 6.

³ Velychenko S. Empire Loyalty and Minority Nationalism in Great Britain and imperial Russia, 1707 to 1914: Institutions, Law and Nationality in Scotland and Ukraine // Comparative studies in Society and History. – Ann Arbor, Mich., 1997. – Vol. 32. – № 3. – P. 413-441.

⁴ Дашкевич Я. П. Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // Slavica. – Praha. 1969. – Seč. I. – S. 110-118; 1971. – Seč. 2. – S. 246-249.

Так чи інакше – Великий кордон немає підстав зводити лише до політичної границі, бо саме явище набагато глибше і складніше. Великий кордон в Україні – це передусім розмежування між двома цивілізаціями: європейською та азіатською. Доцільно, за цієї нагоди, пригадати, що в романських та в частині германських мов у розумінні міждержавної межі вживаються слова, похідні від лат. «frons» – «чоло», «лоб», «передня частина» (англ. «frontier», фр. «frontiere», італ. «frontiera»). Ці слова, своєю чергою, співзвучні з українським «фронт» – і також розкривають одну сторону кордону як явища, що легко могло перетворитися у справжній військовий фронт. Отже, лінгвістичні дані допомагають усвідомити, що Великий кордон сприймається як чоло, передня частина європейської цивілізації, яка у конфліктній ситуації легко трансформувалася у зону військових дій.

Крім двох термінів «кордон» і «границя» (перше з них – французького походження) сучасна українська мова має ще слова «рубіж» та «межа», які в термінологію, що стосується Великого кордону, вводити, мабуть, не слід, запобігаючи плутанині понять. Відповідно, існують слова для позначення суміжних територій – прикордоння, пограниччя. Їх, можливо, треба послідовно дотримуватися в науковій літературі. Термін «тасьма»/«тєсьма» (давній тюркізм, що увійшов у руську мову) в значенні «межа» – свого часу продуктивний саме в зоні Великого кордону – на сьогодні зберіг тільки мовно-історичне значення.

Зважаючи на значну літературу західними мовами, необхідно встановити співвідношення, наприклад, між українською та англійською термінологією, в якій, в основному, побутують два терміни «frontier» та «border». «Border» – це визначена (демаркована) границя; «frontier» – ближче до нашого поняття кордону в розумінні зони, але обидва слова можуть застосовуватися без певної послідовності, часто як тотожні. «Boundary» – ближче до поняття «border» і, відповідно, до українського «границя». «Borderland» може вживатися в сенсі кордону як зони, а також прикордонної або приграничної землі. Ці нюанси треба мати на увазі при використанні англійської історичної літератури, щоб не перещеплювати чужу термінологію механічно на український ґрунт, який має власну, не менш багату лексику.

Великий кордон та Україна. Спостереження за Великим кордоном та динамікою його просування то на північ, то на південь свідчать, що в його основі розташовувалася зона – фактично нічия земля, ширина якої могла сягати від кількох сотень кілометрів і могла використовуватися у XIV–XVIII ст. для кочування, мисливства, риболовства (т. зв. входи або уходи). Однак у східноєвропейських умовах до українського боку безпосередньої зони кордону прилягала значна прикордонна територія, назва якої «Україна».

Цілком відверто кажучи, дещо дратує дуже широкий потік ненауково-популярної літератури – брошур, статей, різних інших публікацій, в яких з позицій нібито широкого патріотизму намагаються доводити – всупереч науковим даним – що назва «Україна» не має нічого спільного з прикордонням і прикордонним становищем тої частини земель Русі, яка опинилася на північний захід від Великого кордону. Так з'явилися легендарні укри, від яких нібито пішла назва «Україна». Потім почали доводити, що слово «Україна» походить від слова «край», семантика якого цілком певно – так переконують – не має нічого спільного з країною. Всі такі міркування, не аргументовані ні лінгвістичними, ні історичними фактами, а, навпаки, породжені цілковитим їх ігноруванням, є виявом патологічного почуття меншовартості, яке досі блукає по державі

навіть у інтелектуальних сферах, примушуючи займати оборонну позицію проти реальних (у вигляді чужого шовінізму) або й нереальних примар.

Дозволю собі короткий екскурс на цю тему. Літописи домонгольського та й післямонгольського часу дуже ясно говорять про те, що Українами звали прикордонні землі на заході та на сході Київської Русі: Переяславщина була Україною по відношенню до Києва (1187 р.), західна частина Волині була Україною, зорієнтованою на Галич (1189 р., в літописі «Галицька Україна»; пізніше у 1213, 1282 рр.). Після встановлення литовської влади на землях, поступово звільнених від Золотої Орди, з'являється назва «Литовська Україна» та «Україна великого князя» для етнічно українських (за сучасною термінологією) земель, починаючи від Підляшшя до Київщини та Новгород-Сіверщини включно (1399, 1556, 1563 рр.)⁵. Для Кримського ханства «Руська Україна», на яку золотоординські хани давали ярлики Литві, охоплювала також етнічно українські землі від Смоленської, Київської, Волинської, Чернігівської та Курської тьми включно на півночі до Звенигорода, Черкас, Гаджибеєва (теперішня Одеса) на півдні (1507 р.)⁶.

Здається, картина ясна: Україна XVI ст. – це вже колосальна територія на статусі прикордонної (за назвою) землі й такої спадщини, якої соромитися не варто.

Тепер про співвідношення назв «Україна» та «край». Тотожність семантична обох понять не підлягає сумніву. Бо край певної території і край стола – семантично те саме. Нагадаємо, що якщо Україна завершувала межі східної Слов'янщини на центральному сході, то, немов за аналогією, Країна закруглювала землі цієї ж Слов'янщини на центральному заході (ця Країна тепер поділена між Словенією та Австрією, до останньої належить північніша менша частина). Якщо ж мати на увазі, що слово «Русь» (як етніонім та топонім), дуже імовірно, не слов'янського, а чужомовного (скандинавського?, кельтського?) походження, то назва «Україна» поза всякими сумнівами автохтонна, східнослов'янська.

У середині XVII ст. назва «Україна» здобула загальноєвропейське визнання. До речі, завдяки Гійомові Левассеру де Бопланові, його «Описові України» (перекладеному повністю або фрагментами у XVII ст. з французької на латинську, голландську, іспанську та англійську мови, тобто на основні мови тогочасного цивілізованого європейського світу) та його ж картам України. І Боплан, і його сучасники сприймали назву «Україна» такою, якою вона насправді була: для позначення велетенської за обсягом прикордонної території європейської цивілізації, відділеної степовою зоною від цивілізації азійської. Здається, що й такої спадщини соромитися не варто, як і не потрібно міфологізувати проблему та експлуатувати її до абсурду. Правдиве пояснення назви «Україна» – це не причина для патріотичного розпачу, а, навпаки, підстава для цілком обгрунтованої гордості.

⁵ С[трижак] О. Украина // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. Стрижак. – К., 1985. – С. 165-167.

⁶ «Руська Україна» згадується в листі кримського хана Менглі-Гірея до польського короля Жигимонта 14 липня 1507 р., перелік наданих королеві земель – у листі Менглі-Гірея до Жигимонта 2 липня 1507 р. Див.: Lietuvos metrika. Knyga № 8 (1499-1514). Užrašymu knyga 8 / Par. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. – Vilnius, 1995. – P. 83-85. На попередню публікацію цього ж документа (ще в кінці XIX ст.) історики, наскільки відомо, уваги не звертали. Див.: Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów perekopskich (1469-1515). Akta i listy... – Kraków: Warszawa. 1881. – S. 316.

Територіально прикордонне розташування України цілком суголосне з державно-правовими інститутами середньовічної Західної Європи (на що зовсім не хочуть вказувати). У ранньому середньовіччі на окраїнах імперій (каролінзької, меровінської, т. зв. римської німецького народу) виникав інститут прикордонних територій, для яких встановився середньолатинський термін «*marcha*», «*marchia*», що перейшов у інші мови у формі «*Mark*» (німецька), «*mark*» (старошведська), «*mark*» (староірландська) і т. п. Австрійська імперія виникла з Остмарку, тобто зі «Східного прикордоння». Перша частина цієї назви збереглася в назві держави досі («*Österreich*» – Східна імперія). Українське «Австрія» зафіксувало середньолатинську назву імперії, що також означала «схід» і була запозиченням з франконської мови. Наскільки відомо, сучасні австрійці не соромляться походження назви своєї держави від первісного «Східного прикордоння».

Висновок з екскурсу: боротьба із справжньою етимологією та семантикою назви «Україна» – це обернене навпаки почуття національної меншовартості, що примушує весь час займати оборонну позицію. Українську історичну науку не треба спрощувати назад до ембріональної стадії.

Кордон – антикордон. Як уже було доведено в моїх попередніх працях, Великий кордон ніколи не був непроникливим бар'єром, навіть незважаючи на те, що по обидві його сторони розташувалися часто дуже ворожі й дуже агресивні сили. Великий кордон не лише ділив під час воєнних спалахів, але й з'єднував багатьма параметрами, зокрема, в таких ділянках:

1) *Економіка.* Міжнародна торгівля по лінії Північ–Південь (релікт давнього шляху «з варяг у греки») завмирала хіба що під час дуже великих заворушень та неспокоїв, більше на північній, як на південній стороні Великого кордону, – наприклад, частково, але й не цілком під час московської Смути чи української Руїни (можна порівняти зі спостереженнями, правда, не завжди до кінця продуманими, що стосуються домонгольського періоду, які зробив Т. С. Нунен)⁷. Живучість чумацького промислу також підтверджує цю думку для XVIII ст. Комунікаційні артерії, що діяли або як шляхи військових походів, або (принаймні частково) як торговельні шляхи, зберігали своє значення, щоправда, помітно применшене, навіть після занепаду генуезьких колоній Північного Причорномор'я (друга половина XV ст.);

2) *Політично-державний і військовий лад.* Близькість Великого кордону і Кримського гінтерланду, здається, впливала на недалеку Запорозьку Січ більше, як досі вважалося. Йдеться, наприклад, про подібність козацької ради та татарського курултаю, де головний голос – також у присутності хана та цілої аристократичної верхівки – належав «черні» (український термін), тобто «чорним юртовим людям» (кримськотатарський термін; за спостереженнями московського воєводи Василя Шереметьєва, який двадцять років провів у татарському полоні в Криму)⁸. У Кримському ханстві існував розряд «полкових князів» (з листів хана Менглі-Гірея, 1507 р.), які займали середнє

⁷ Noonan Th. S. Rus', Pechenegs, and Polovtsy: Economic Interaction along the Steppe Frontier in the Pre-Mongol Era // Russian History / Histoire Russe. – Los Angeles, 1992. – Vol. 19. – Nos. 1-4: The Frontier in Russian History. – P. 301-327.

⁸ Лист В. Шереметьєва з Бахчисарая до московського царя з 1671 р. Див. відповідну цитату в: Соловьев С. М. Сочинения. – М., 1991. – Кн. 6 (История России с древнейших времен. – Т. 11-12). – С. 396.

місце у владній ієрархії, виконуючи військово-адміністративні функції⁹. Цей інститут, за умови, що вдасться докладніше встановити його компетенції, заслуговує порівняння з козацькими полковниками як у ролі виключно військових полководців, так і військово-цивільних адміністраторів (від часів Б. Хмельницького і далі). Досі колір козацького (січового) прапора – малиновий – виводили переважно від темно-червоного, т. зв. амарантового (за пізнішою термінологією), прапора, який козакам вручали від імені польського короля. Але це не єдине можливе пояснення, бо, виявляється, червоні китайкові прапори носили також за турецькими пашами і кримськими ханами (з реляції польського дипломата Андрія Тарановського 1569 р.)¹⁰. У комплексі з іншими козацькими атрибутами (наприклад, бунчуки, парадні музичні інструменти) це доводить, що східні елементи посіли помітне місце у військовому, а також цивільному устрої українського козацтва та козацької держави;

3) *Конфесійні відносини*. Досі вважалося, що християнські релікти відігравали більшу роль у мусульманському середовищі, ніж мусульманські – у християнському. Бо навіть серед дуже ортодоксального татарського населення гірського Криму, не кажучи вже про недавно навернених татів (раніше християн українців, греків, черкесів), зберігалися християнські архаїзми (наприклад, декорування хліба напередодні Пасхи зображенням хреста)¹¹. Серед татар-мусульман значного поширення здобуло шанування Богородиці (що не протирічило Коранові, в якому Ісус Христос – Іса бен Мар'ям – є особливою постаттю)¹². Святістю також для татар вважалася чудотворна ікона Богоматері з Успенського монастиря біля Бахчисарая, котру, за легендами, шанували також кримські хани. Тому, коли 1778 р. греки вивозили ікону в Україну на місце свого переселення, це робили таємно (її заховали в бочці), щоб не викликати заворушень серед татар¹³. З іншого ж боку спостерігалася мусульманізація (також насильницька) української людності не тільки в Криму. Магометанство прийняла, як свідчать непрямі відомості, частина населення Поділля в час його безпосередньої залежності від Золотої Орди. Литовсько-руські війська, поступово захоплюючи Поділля та південно-західне Причорномор'я у 60–80-х рр. XIV ст., виганяли мусульманських конвертитів (тобто тих, що поміняли віру), які опинилися тоді у Волощині та в Добруджі. У першій половині XVII ст. відбувалася мусульманізація українського населення пристепової зони (на це скаржився Мелетій Смотрицький 1629 р.)¹⁴, а у другій половині XVII ст., правда, нібито не без насильства, під турецькою окупацією – Поділля (відомості 1684 р.)¹⁵.

⁹ Lietuvos metrika... – P. 72. 84. 86, 89, 95.

¹⁰ Taranowski J. Krótkie wypisanie drogi z Polski do Konstantynopola, a ztamtąd do Astrachania... R. 1569... // Podróże i poselstwa polskie do Turcji... / Wyd. J. I. Kraszewski. – Kraków, 1860. – S. 52, 54.

¹¹ Джуха И. Одиссея мариупольских греков. Очерки истории. – Вологда, 1993. – С. 40.

¹² Пиотровский М. Иса // Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991. – С. 102-103.

¹³ Джуха И. Одиссея... – С. 61, 66.

¹⁴ Sмотрицкий М. Exthesis abo expostulacja to iest, rosprawa miedzy Apologią y Antidotem o ostanek błędow, haerezij ó kłamstw Zyzaniowych, Philaletowych. Orthologowych. y Klerykowych: uczyniona... do oboiey strony narodu ruskiego. – Lwów, 1629. – S. 100.

¹⁵ Лист А.-Х. Залуського, київського єпископа, із Золочева до польського короля 13 листопада 1684 р. Текст: Zaluski A. Ch. Epistolarum historico-familiarum... – Brunsbergae, 1710. – Т. I. pars 2: Acta Joannis III usque ad obitum eius exclusive continens. – P. 899.

Українська церковна ієрархія знала Коран і не лише з ним полемізувала (Йоаникій Галятовський «Alkoran Machometow, nauka heretycka, u yzowska, u rogańska papelnionu...» – Чернігів, 1683)¹⁶, але й використовувала його в нейтральнішому сенсі (Петро Могила)¹⁷;

4) *Народна культура*. Український фольклор засвоїв, між іншим, приказки, пов'язані з конем, що прийшли з тюркського степу («Дарованому коневі в зуби не заглядай», «На коні сиджу, за конем шукаю» – або «...питаю»)¹⁸.

Необхідно наголосити на тому, що у XVII–XVIII ст. Україна – у стислому розумінні правобережного та лівобережного Придніпров'я – цілком реально лавірувала між північною та південною сторонами Великого кордону. В ті періоди, коли «опіка» європейськості дуже вже, в політичному відношенні, була дошкульною та тиснула на українську самостійність, Українська держава на автономному статусі могла розташуватися то з одного, то з іншого боку Великого кордону, стимулюючи динамічні зміни в його конфігурації. Згадаймо незреалізовані та зреалізовані політичні наміри гетьмана Богдана Хмельницького, що прийняв турецьку протекцію (видимим символом такої одночасно європейської та азійської орієнтації треба вважати герб гетьмана, декорований – у «Літописі» Самійла Величка – західними та східними атрибутами)¹⁹, Павла Тетері (став другим, після Б. Хмельницького, гетьманом, підпорядкованим Високій Порті)²⁰, Петра Дорошенка, Юрія Хмельницького, Петра Іваненка-Петрика, Пилипа Орлика та ін.

Не варто забувати про Запорозьку Січ та Ханську Україну в межах кримськотатарської, а опосередковано й османської юрисдикції. Очевидно, це окрема тема дослідження²¹, але цілком ясно, що для України XVII–XVIII ст. існувала реальна альтернативна можливість опинитися на цьому або тому боці Великого кордону, шукаючи захисту від надто агресивної європейської або азійської експансії. Вимальовується ще проблема більшої чи меншої залежності (часом інкорпорації, тобто включення) таких українських земель, як Закарпаття, Буковина, українська частина Бессарабії – Хотинщина й Білгородщина, Поділля (явища XVI – першої половини XIX ст.), від Османської імперії. На ряд питань з ділянки територіальної залежності, хоча б у площині перелічених на початку проблем, українська історична наука ще не може дати задовільної відповіді.

¹⁶ Й. Галятовський – автор ще низки творів, спрямованих проти магометанства. Див. перелік: *Махновець Л. С.* Українські письменники. Біо-бібліографічний словник. – К., 1960. – Т. 1: Давня українська література XI–XVIII ст. – С. 280-281.

¹⁷ Пор.: *Нічик В.* Петро Могила і проблема відмінності православних церков. Доповідь на IV круглому столі «Історія релігій в Україні» у Львові 9 травня 1994 р. (текст доповіді досі не опублікований). Йдеться про згадку в творі: Евхологіон, або молитвослов, или требник... – К., 1646.

¹⁸ *Полканов Ю. А.* Кърымкъарайларынь аталар-созы / Пословицы и поговорки крымских каранмов. – Бахчисарай, 1995. – С. 36-37.

¹⁹ *Дашкевич Я.* Хмельницькіана: II. Турецька декорація герба Богдана Хмельницького // Знак. – Львів, 1996. – № 11. – С. 4-5.

²⁰ *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – 2-ге вид. – К., 1995. – С. 280-281.

²¹ *Дашкевич Я. Р.* Україна і Туреччина – дослідження взаємовідносин XI–XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики: Метод. рекомендації. Теорет.-практ. розробки (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.). – К., 1990. – С. 65-72; *Його ж.* Україна в складі Османської імперії // Ратуша. – Львів, 1992. – 27 лютого; 29 лютого.

У результаті додаткового збору джерельного матеріалу є підстави знову підтвердити, що Великий кордон був не лише бар'єром, а й вибірконим фільтром, що функціонував на обидві сторони кордону. Замість кордону-бар'єра діяв у таких випадках антикордон, що сприяв взаємопрониканню етнокультурних факторів різного походження.

Наступні три блоки проблем (феномен прикордонного життя в плані матеріальної й духовної культури, а також етнопсихології); прикордонна військова сторожа (до речі, тільки з одного – північно-західного боку) та військові дії через Великий кордон (татарсько-турецькі напади та козацькі походи); питання седентаризації, міграції та колонізації) я змушений тут згадати лише у вигляді переліку, хоча кожний з цих блоків заслуговує на розгорнутий аналіз, що буде проведений за іншої нагоди. На завершення потрібно, проте, зупинитися на деяких узагальненнях.

Значення Великого кордону. Дослідники не звернули увагу на те, що є принципова різниця між американським та європейським Великим кордоном²². Свого часу, понад сто років тому, Фредерік-Джексон Тарнер з Вісконсінського університету, публікуючи свою працю «Значення кордону в американській історії» (1893), пов'язував більшість американських вольностей з кордоном, його просуванням по континенті зі сходу на захід. У випадку Східної Європи (Русі, України, Росії) існування Великого кордону протягом століть вело, навпаки, до відсутності свободи й вольностей.

Певне, що до Тарнерової тези сьогодні можна внести значні корективи (бо вольності для колонізаторів принесли неволю колонізованим). Річ, однак, у тому, що у випадку американського Великого кордону перевага європейської сторони була гнітючою, а обабіч європейського Великого кордону протистояли менш-більш рівноцінні сили, що приводило до хитань і переваги то однієї, то іншої сторони, до зсувів Великого кордону на південь або на північ. При такому становищі й при режимах, що панували з обидвох боків, про волю і стабілізацію в дусі більше чи менше абстрактної демократії (як у США) не могло бути мови.

Великий кордон як зона політичного розмежування і суспільно-цивілізаційного обміну зникав у Східній Європі поступово. Перша фаза процесу почалася 150-200 років тому. Різні заполітизовані й задемагогізовані чинники пророкують відновлення Великого кордону в Україні в недалекому майбутньому, зрозуміло, не у вигляді повернення до протистояння кочового й осілого способу життя, а під видом експансії ісламу, одним із наслідків якого має нібито бути виникнення нової межі між європейською та азіатською цивілізацією. При цьому нагадують болючі й криваві шляхи розпаду Югославії, процес, далекий від остаточного закінчення. Як досі, навіть при очікуваному демографічному спалахові серед татарського населення Криму (з якого, можливо, українцям Криму варто брати приклад) такі прогнози не виглядають реальними, а з-поза них досить виразно проглядають тенденції не лише антитюркізму та антиісламізму, але й антиукраїнізму. Як показує міжнародний досвід останніх десятиріч, мусульманство на Балканах (1,2 млн боснійців; 5,3 млн албанців; 0,8 млн турків – за оцінками другої половини 1990-х рр.)²³ не утворило там Великого кордону, а етнічні

²² Helle R. Introduction // Russian History. – Los Angeles, 1992. – Vol. 19. – Nos. 1-4: The Frontier in Russian History. – P. 2.

²³ Підрахунки проведено на підставі: Der Fischer Weltalmanach 1999 / Hrgs. von M. von Baratta. – Frankfurt am Main. 1998.

конфлікти в цьому регіоні не свідчать про те, що мусульмани хочуть перестати бути європейцями. Внутрішня національна політика України, а не істеричний «російськомовний» шовінізм має визначати ступінь етнічної інтеграції та диференціації. Новостворення Великого кордону в Україні не передбачається.

У політичному, військовому та демографічному відношеннях Великий кордон приніс у минулому розташованій на його межі Україні великі й доленосні втрати. Відсутність політичної стабільності спричинила сповільнення розвитку власних суспільних інститутів, неможливість здобути повну незалежність, затримку економічного розвитку. Україна, без сумніву, в принципі залишилася в колі європейської цивілізації, як її висунений на далекий край форпост. З іншого ж боку, постійне і практично вільне проникнення багатьох східних елементів у різні ділянки суспільного, політично-військового, культурного життя сприяло збагаченню й остаточній кристалізації специфічно української цивілізації як гармонійного поєднання явищ Заходу і Сходу з власними, питома українськими творчими процесами.

Великий кордон протягом багатьох сторіч визначав історичну долю Русі-України та її геополітичну ситуацію. Сьогодні, після остаточного зникнення Великого кордону в кінці XVIII – середині XIX ст., релікти його залишилися в цивілізаційній сфері, у регіональній національній ментальності. Залишилася також – вже назавжди – посередницька роль України на трансконтинентальних шляхах між Заходом і Сходом, між Європою та Азією. Від сучасного політичного керівництва держави залежить, чи зможе воно самотійно розпорядитися також цією великою й надзвичайно цінною спадщиною.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Україна на Великому кордоні // Давня і середньовічна історія України: Іст.-археол. зб. на пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 288-297. Див. також: *Дашкевич Я. Р.* Великий кордон України: взаємопроникнення культур – нові аспекти // Міжнародна конференція «Етносоціальні процеси на Середньому Подніпров'ї: минуле і сучасність». – Черкаси, 1999. – С. 6; *Його ж.* Лабіринти історії України. З проблематики досліджень. 1. Україна на Великому кордоні // Україна. Наука і культура. – К., 2002. – Вип. 31. – С. 102-109.

ЕТНОКОНФЕСІЙНА СИТУАЦІЯ ОБАБІЧ ВЕЛИКОГО КОРДОНУ XIV–XVIII СТ. СПРОБА СИНТЕТИЧНОГО УЗАГАЛЬНЕННЯ

Великий кордон між європейською та азіатською цивілізаціями, що проходив, в основному, по степовій смузі Північного Причорномор'я (зі зміщенням – у різні періоди – кордону на північ або на південь) ніколи не був непроникливим бар'єром для різних конфесій, з яких на перший план висуваються християнство, іслам, а також юдаїзм, караїмство, буддизм. Майже кожна з цих конфесій диференціювалася на окремі напрями, що також відбивалося на релігійній ситуації в зоні.

Аналізові підлягають як панівні етноси з північної (українці, росіяни, поляки) і південної сторони кордону (татари, ногайці, турки-османи), так і етнічні утворення меншого обсягу. Всі вони перебували в динаміці, якої інтенсифікація або нетривала стабілізація залежали від політичних (з воєнними включно) та економічних обставин. З менших етносів – переважно не одноконфесійних – на північному боці кордону, що опинилися там у результаті міграційних рухів, заслуговують на увагу кримські татари (спершу тенгріанці, пізніше мусульмани-сунніти), вірмени – вірмено- та кипчакофони (прихильники Вірменської апостольської церкви – т. зв. григоріанці, пізніше частково уніати), євреї (т. зв. хозарські, сефарди, ашкенази – з різними напрямками, юдео-християни, тобто франкісти), караїми, черкеси (православні), цигани (шаманісти, православні). Існувала категорія перехристів. На південному боці кордону дослідження вимагають такі етнічні групи, як українці (православні, а також ісламізовані), греки-еліни та уруми за мовою (православні), молдавани (православні), італійці-генуезці (католики), вірмени (т. зв. григоріанці та уніати), євреї (кримчаки, як можливі потомки «хозарських» євреїв, сефарди, ашкенази), караїми, черкеси (з диференціацією на православних, католиків, мусульман і юдаїстів), калмики (буддисти), цигани (шаманісти). Окрему групу творили тати – ісламізовані вихідці з християнських середовищ.

Як на півночі, так і на півдні в різні періоди релігійна ситуація складалася по-різному. На зміну толерантності приходили нетерпимість і релігійні переслідування. Поряд з добровільною конверсією – насильницька або й згін (сюргон), депортації чужоконфесійних етносів, погроми ззовні на конфесійному ґрунті. Здебільшого конверсія (крім уніатства) вела до зміни національності на користь панівних націй. Типовим, але все ще малодослідженим явищем, є взаємопроникання елементів однієї конфесії в іншу (християнства в іслам, шаманізму в православ'я). Хоча конфесійні відмінності назовні не раз були причиною воєнних конфліктів, за ними насправді приховувалися національні й політичні антагонізми. Для півтисячорічного існування українського Великого кордону в XIV–XVIII ст., все ж таки, були характерними відносини толерантності, які, однак, не були позбавлені взаємного недовір'я, настороженості, замкнутості в межах релігійних громад.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Етноконфесійна ситуація обабіч Великого кордону XIV–XVIII ст. Спроба синтетичного узагальнення // IV Сходознавчі читання А. Кримського: Тези Міжнар. наук. конф., присвяч. 2000-й річниці християнства (Київ, 13-15 вересня 2000 р.). – К., 2000. – С. 13-14. Див. також: *Дашкевич Я. Р.* Конфесійні відносини обабіч українського Великого кордону (XIV–XVIII ст.) // Історія релігій в Україні: Праці XI Міжнар. наук. конф. (Львів, 16-19 травня 2001 р.). – Львів, 2001. – Кн. 1. – С. 206-210.

КОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ ОБАБІЧ УКРАЇНСЬКОГО ВЕЛИКОГО КОРДОНУ (XIV–XVIII СТ.)

Поняття Великого кордону увійшло до української історичної науки 10–12 років тому – і прийнялося досить швидко. Це сталося набагато пізніше, ніж, наприклад, в американській історіографії, в якій аналогічне поняття – в розумінні межі між європейською та автохтонною американською цивілізацією – з'явилося більш як на століття раніше. Але, з іншого боку, українська історіографія не дуже відстала від західноєвропейської (лише на 20–30 років), де поняття Великого кордону увійшло до історичної науки Балкан, Угорщини, Північної Африки.

Великий кордон в Україні – це межа між Європою та Азією в кількох аспектах: політичному, економічному, культурному (цивілізаційному) та духовному.

Довгий час Великий кордон проходив по степовій зоні та відділяв осілий спосіб життя від кочового. Поступово кордон зміщувався на південь, а, в політичному відношенні, зник наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (ліквідація Кримського ханства, турецьких провінцій у Північному Причорномор'ї, усунення залежності придунайських князівств від Туреччини і т. д.). Зникнення політичного кордону не означало автоматичного скасування його в інших ділянках (економічній, культурній). У духовній сфері Великий кордон залишився життєздатним досі (східні конфесії на території України, зокрема в Криму) – і залишиться на майбутнє.

Великий кордон між Європою та Азією в Україні переважно творив досить широку зону, хоча й були періоди (XVI, XVIII ст.), коли відбувалося державне лімітування політично-адміністративних границь. Великий кордон у політичному і, частково, цивілізаційному аспектах не був стабільним. Він просувався деколи далеко на північ (XIV ст. – залежність Поділля, Київщини, Лівобережжя від Золотої Орди), пізніше відступав на південь (литовці в тому ж XIV ст. та на початку XV ст. відійшли до Чорного моря).

Обабіч Великого кордону, поза зоною самої межі та безпосереднього прикордоння, формувалися гінтерланди: європейський і азійський. Співвідношення прикордоння й гінтерланду в конфесійній сфері є основним змістом сьогоденного повідомлення, побудованого в проблемному ключі, без докладнішого заглиблення в аналітичні дослідження, що вимагає більшого обсягу.

Отже, три проблеми, вибрані з досить великого комплексу: 1) релігія і етнос; 2) прозелітизм і конверсія; 3) релікти попередньої конфесії в новоприйнятій релігії та взаємопроникання елементів різних релігій. Намагатимуся розглядати ці проблеми в раціонально обмеженому компаративістичному плані.

Релігія та етнос. На території сучасного українського ареалу відбулася зустріч кількох світових релігій: християнства, ісламу і буддизму. Вони досить часто перебували в антагоністичних відносинах. Не можна забувати також про релігії не такі значущі в регіоні, які, однак, часом відігравали чималу роль: тенгріанство (якщо шаманізм вважати чітко окресленою релігійною системою), мозаїзм (юдаїзм, караїмізм). В усіх релігіях виникали різні течії, іноді навіть взаємно ворожі (римсь-

кий католицизм – православ'я – вірменське, умовно кажучи, «григоріанство»), що також відображалось на етноконфесійній ситуації.

Не перелічуватиму етноси обабіч Великого кордону – вони відомі. Зміна релігійної конфесії майже автоматично доводила до зміни національності. Перехід на мусульманство (добровільний, насильницький) вів до тюркізації конвертитів. У Криму, наприклад, греків, черкесів, українців – полоняників або звичайних мешканців українських кварталів у Кафі, також в інших містах Північного Причорномор'я, Азові, Кілії, у XVI–XVII ст. Перехід євреїв на православ'я (добровільний – частий у Гетьманщині XVIII ст. чи насильницький – під час Української революції середини XVII ст.) призводить до українізації.

На відміну від обставин, що спостерігалися на Балканах, де ісламізація частини південнослов'янського населення спричинила виникнення нового етносу – слов'янського за мовою, мусульманського за конфесією (боснійці), конвертовані на іслам українці чи греки не утворили окремих етносів, хоча такі умови були. У часах золотоординського панування на Поділлі в другій половині XIII – XIV ст. відбувся перехід частини українського населення на іслам, але під час литовської «реконквісти» цю категорію населення прогнали в Добруджу, де вона остаточно тюркізувалася. Частина українських полоняників у Криму в XVII ст. прийняла іслам – і тюркізувалася. Правда, знову не без впливу зовнішніх факторів – пригадаю, що кошовий Запорозької Січі Іван Сірко, який у 80-х рр. XVII ст. вивів з Криму кілька тисяч полоняників, наказав їх вирізати вже поза межами півострова, бо вони хотіли повернутися назад. У таких умовах – при ненависті до релігійних перекинчиків – боснійська модель у зоні Великого кордону та в гінтерланді не могла здійснитися.

З іншого ж боку, формування в межах одного етносу – народності – нації інших релігійних напрямів не призводило до поділу етносу на окремі нації (вірмени – в Криму – «григоріанці» та уніати; українці – православні й уніати; євреї – хозарські сефарди, ашкеназі, кримчаки зі своїми обрядовими особливостями), хоча й викликало конфлікти в межах однієї нації. Проте добровільна зміна конфесії задля збереження статусних привілеїв, можливостей соціального авансу призводила до денационалізації: українська та литовська аристократична верхівка, вірменська купецька верхівка, єврейська купецька верхівка – через стадію франкізму – всі вони переходили на римський католицизм.

Прозелітизм і конверсія. Великий кордон у політичному аспекті розмежував панівні нації, панівні конфесії й панівні держави на півночі і на півдні від кордону. На півночі від кордону – християни поляки, українці, росіяни; на півдні – золотоординські та кримські татари, а також ногайці, далі на південь – турки. Періоди релігійної толерантності з обох боків кордону чергувалися з часами фанатизму та насильницького наступу на етноси з т. зв. релігійних мотивів. Підкреслюю – «так званих», бо теологічний порівняльний аналіз основоположних святих книг (наприклад, Корану і Нового Завіту) не дає підстав для справді релігійних, по суті, конфліктів. За протиріччями, які назовні моделювалися як релігійні, приховувалися політичні й національні конфлікти, що, з іншого боку, все ж не применшує значення релігії та релігійного мотивування у житті людей середньовіччя та ранніх нових часів.

Якщо говорити про методи релігійної боротьби, то можна визначити такі різновиди, характерні для обох сторін кордону: місіонерство; добровільний перехід на іншу

релігію; насильницький перехід – і втеча від такої загрози; згін та депортація; рабство; фізичне винищення. Не характеризуватиму всі ці методи, але наведу деякі прояви.

Місіонерство. Відомий «Codex Cumanicus», особливо його друга частина (перша половина XIV ст.), – це, насправді, підручник для місіонерів – римських католиків, які працювали серед татар – ще до їхньої остаточної ісламізації. У 80-х рр. XVII ст. німецькі протестанти у Прибалтиці підготували місіонерський катехізис для навернення турків.

Добровільний перехід. На мусульманство – полоняників, які хотіли звільнитися від рабства. Ця категорія людей отримала субетнічну назву погурнаків. З протилежного європейського боку кордону утворилася (часом легалізована юридичними актами) категорія перехрестів (перехристів) – у XVIII ст. переважно євреїв, під кінець того ж сторіччя – також ногайців, кримських татар. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. частина калмиків-буддистів добровільно перейшла на православ'я; так виник Чугуївський козацький полк, що склався майже виключно з калмиків.

Насильницький перехід. Є прямі й непрямі свідчення того, що в різні періоди (XV, XVII ст.) насильницькі методи для конверсії на іслам застосовувалися до християн греків, українців. Новонавернених християн називали «синами Абдулли» (1542 р., Кафа). Вони становили основне ядро тої частини населення Криму, яку офіційно (згідно з юридичними документами) звали татами. У такий спосіб зникли українські квартали в причорноморських містах у другій половині XVII ст. Насильницьким чином перевели на іслам українських селян Поділля в період панування там турків (1672-1699 рр.). Пасивним опором, як засобом боротьби проти насильницької конверсії, потрібно вважати втечу населення від загрози релігійних переслідувань. Перша міграція золотоординських татар на українські, білоруські й литовські землі Великого князівства Литовського пояснюється намаганням уникнути примусової ісламізації за ханів Берке та, особливо, Узбека. Частина вірмен-«григоріанців», щоб уникнути унії, переселилася у другій половині XVII ст. до Молдавії та Трансільванії.

Згін, депортація, сюржгон (тур.). Сюржгон досить часто застосовувався в Османській імперії щодо християнського населення. Відомий сюржгон 1620-х рр., коли масово зганяли вірменів зі сходу на захід. Турецькі хроністи (Турсун-бег, Ібн Кемаль) характеризують як сюржгон вивезення з Кафи генуезців 1475 р. Після захоплення міста турками депортували мешканців також на північному боці Великого кордону – вже згадувався згін ісламізованих українців з Поділля литовцями у другій половині XIV ст. У першій половині XVIII ст. з території Гетьманщини, згідно з царським указом, було депортовано євреїв. До згону, хоча й ззовні не насильницького, можна прирівняти організоване російським урядом 1778 р. провокаційне виведення християнського населення (греків, вірмен, грузинів) з Криму під приводом, що йому загрожує різня з боку татар і турків. Це був цілком політичний засіб для підірвання економіки ханства, бо після виведення переселенців з Криму їх кинули на два роки напризволяще, що довело не лише до повернення частини з них на Крим, а й до великої смертності під час суворих зим у степу.

Релікти попередньої конфесії в новоприйнятій релігії та взаємопроникання елементів різних релігій. Конверсія, особливо проведена насильницьким шляхом, була на першій стадії переважно поверховою, вела до двоконфесійності та крипторелігійності новонавернених. Такі явища відомі серед кримських та малоазійських греків, назовні

вже мусульман. Серед них зберігалось чимало християнських звичаїв і обрядів. Ісламізовані греки південних берегів Криму, наприклад, напередодні Великодня прикрашували хліб хрестом.

Що можна сказати про відбиття в межах певної релігії усвідомлених або не усвідомлених елементів, запозичень з інших конфесій? Серед татарського населення Криму значного поширення набуло шанування Богородиці, що, зрештою, не дуже суперечило Коранові, в якому Ісус Христос – Іса бен Мар'ям – займає особливе місце. Святиною, також для кримських татар, вважалася чудотворна ікона Богородиці в Успенському монастирі біля Бахчисарая, яку, за легендою, шанували також кримські хани. Коли 1778 р. греки вивозили ікону в Україну, це робили таємно (образ заховали до бочки, щоб не викликати заворушень серед татар).

Про впливи ісламу на українське християнське населення говорити важко. Видимим слідом, можливо, треба вважати козацький чуб-оселедець, якщо його розглядати незалежно від тюркських впливів на одяг, моду, побут, військову справу козацтва, серед яких було дуже багато східних елементів. Своєрідне шанування здобули тюркські кам'яні баби домусульманського періоду серед українського населення степів. Біля них влаштовували тризни, з ними були пов'язані певні магичні вірування. Тюркські баби стали прототипом одного з двох видів народної картини «козак Мамай» – козак з капшуком тютюну в руках або «воші б'є». В основі другого виду народної картини – козак з музичним інструментом – зображення одного з буддійських божеств із картин, які калмики возили у спеціальних футлярах, приторочених до сідел.

Окремий об'єкт дослідження – це випадок, коли релігійні ідеї з південного боку Великого кордону (з Криму) проникли на північ і стали джерелом оригінальної релігійної течії в Україні та Росії XV – середини XVII ст. Маю на увазі т. зв. жидівствуючих (зжидовілих, юдаїзованих) – напряду, який поширився серед православних. У Московщині його визнали єретичним (під назвою «стригольники») та винищували, у толерантнішій Україні цей напрям здобув прихильників навіть серед вищих верств суспільства.

Намагаючись розглянути частину проблематики, пов'язаної з дослідженням етноконфесійної ситуації обабіч Великого кордону, я прагнув довести перспективність вивчення цієї тематики саме в таких аспектах. Загальний висновок зводиться до того, що Великий кордон у цивілізаційному та духовному розумінні не був герметичним, непроникним бар'єром. Він був вибіркоким фільтром, через який в обидва боки проникали явища релігійної культури народів Заходу і Сходу. А методи вирішування конфесійних конфліктів по обох сторонах Великого кордону були практично однакові – як з боку Європи, так і з боку Азії. Не хочу проводити паралелі з вирішенням подібних антагонізмів у наш час.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Конфесійні відносини обабіч українського Великого кордону (XIV–XVIII ст.) // *Історія релігій в Україні: Праці XI Міжнар. наук. конф.* (Львів, 16-19 травня 2001 р.). – Львів, 2001. – Кн. 1. – С. 206-210. Див. також: *Дашкевич Я. Р.* Етноконфесійна ситуація обабіч Великого кордону XIV–XVIII ст. Спроба синтетичного узагальнення // *IV Сходознавчі читання А. Кримського: Тези Міжнар. наук. конф., присвяч. 2000-й річниці християнства* (Київ, 13-15 вересня 2000 р.). – К., 2000. – С. 13-14.

ВЕЛИКИЙ КОРДОН УКРАЇНИ ЗА КАРТАМИ БОПЛАНА (ПОЛІТИЧНІ ТА КОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ)

Поняття Великого кордону – як кордону між європейською та азійською цивілізаціями – порівняно недавно (трохи більше як десятиліття тому) увійшло в українську історичну науку. Увійшло не як гіпотеза, а як реальне явище минулого. Дослідники почали заповнювати його конкретним фактологічним матеріалом. Діахронний підхід виявив, що кордон був лабільним протягом сторіч: від часів далеких, ще до виникнення Русі як держави – до XVIII, а навіть початку XIX ст. включно. Друга особливість Великого кордону – його не лінійний, не делімітований характер, а існування у вигляді зони, практично міждержавної, хоча й не вільної від територіальних претензій кількох держав. Не буду перелічувати інші особливості Великого кордону, бо їх я вже торкався при інших нагодах¹.

Попри наявність у сучасному обігу загальних відомостей про різні ознаки та грані Великого кордону, комплексний аналіз розташування і, так би мовити, повсякчасного його заповнення ще не проводився. Карти ж Боплана дають дуже конкретний і відносно достовірний образ Великого кордону в другій чверті XVII ст. Частково ці картографічні матеріали вже використовували в такому плані (йдеться передовсім про праці одеського історика Федора Петруня з другої половини 20-х рр. XX ст.², проте вони стосувалися обмеженої території, автора ж розчавили політичними переслідуваннями та довели ледве не до божевілля). Картами Боплана для історії границі та з історико-демографічною метою послуговувався львівський учений Іван Крип'якевич³. Однак дослідницька проблема Великого кордону тоді ще не існувала. З новіших праць можна згадати монографію Олега Мальченка, також великою мірою побудовану на відомостях

¹ Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины (Этнический барьер или этноконтрактная зона) // Этноконтрактные зоны в Европейской части СССР (География, динамика, методы изучения). – М., 1989. – С. 7-21; *Його ж.* Козацтво на Великому кордоні // Український історичний журнал. – К., 1990. – № 12. – С. 20-22; *Його ж.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 28-44; *Його ж.* Великий кордон України: взаємопроникнення культур – нові аспекти // Міжнародна конференція «Етносоціальні процеси на Середньому Подніпров'ї: минуле й сучасність». – Черкаси, 1999. – С. 6; *Його ж.* Україна на Великому кордоні // Давня і середньовічна історія України: Іст.-археол. зб. на пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 288-297; *Його ж.* Лабіринти історії України. З проблематики досліджень. 1. Україна на Великому кордоні // Україна. Наука і культура. – К., 2002. – Вип. 31. – С. 102-109.

² Петрунь Ф. О. Степове Побужжя в господарськiм та військовiм укладi українського пограниччя. Замітки до Бронєвського та Боплана // Журнал науково-дослідчих кафедр м. Одеси. – Одеса, 1926. – Т. 2. – № 2. – С. 91-103; *Його ж.* Нове про татарську старовину бозько-дністрянського степу // Східний світ. – Харків, 1928. – № 6. – С. 155-171; *Його ж.* Українські степи за ранньої татарської та литовської доби. Замітки і зауваження // Полуднева Україна. – К., 1930. – С. 150-160 (не закінчено). Тираж цього збірника незабаром знищили; частина друкарсько-видавничих аркушів була в бібліотеці Федора Максименка – свого часу я користувався цією статтею. Збірник «Полуднева Україна» видавався як «Записки Українського наукового товариства в Києві, тепер Історичної секції ВУАН». Т. 34.

³ Крип'якевич І. Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького // Ричка В. М., Горішній П. А. Неопублікована стаття Івана Крип'якевича «Полуднева Україна...» // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. (Т. 8). – С. 280-305.

Боплана⁴. Зрозуміло, що карти й «Опис України» Боплана згадуються на сторінках багатьох сучасних наукових видань, дотичних і не дотичних до проблематики Великого кордону (деякі з них зазначаються далі), котра досить швидко, але й не без якогось ірраціонального опору⁵, все ж таки здобуває місце в історіографії⁶. Використання картографічного матеріалу авторства Боплана внесло чимало нового в розуміння значення та функціонування Великого кордону. Для дослідження було взято 18 карт Боплана, серед яких центральне місце за насиченістю даними займають: «Спеціальна карта України» 1650 р. (вона відображає лише українську північно-західну і північно-східну окраїни кордону), «Генеральна карта Диких піль або України» 1648 р. (латиномовна) та її мало змінена, в дечому спрощена, репліка 1660 р. (франкомовна), карти Брацлавського і Київського воєводств 1652 р.

В основу сьогоднішньої студії покладено картографічні та наративні джерела, пов'язані з іменем Боплана як автора. З картографічних джерел увагу зосереджено на відповідних картах. У квадратних дужках подається нумерація карт за альбомом, доданим до праці: *G. Le Vasseur Sieur de Beauplan. A Description of Ukraine / Trans. and with an Introd. by A. B. Pernal and D. F. Essar. – Cambridge, Mass., 1993.* Карти під номерами 14, 16, 17, 20-24, 26, 27 було репродуковано також як додаток до статті: *Ваєричун М.* Маловідомі карти України Г. Боплана // Боплан і Україна: Зб. наук. праць. – Львів, 1998. – С. 114-122.

Наводжу перелік карт:

[1] *Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina cum adjacentibus provinciis.* 1648.

[2] *Carte d'Ukraine contenant plusieurs provinces...* 1660⁷.

[3] *Typus generalis Ukrainae sive palatinatum Podoliae. Kioviensis et Braczlaviensis terras.* 1690s.

[14] *[Volhinae utraque...]* 1652.

[16] *[Palatinatus Braczlaviensis]* 1652.

[17] *[Palatinatus Kioviensis]* 1652.

⁴ *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001. Гіперкритична рецензія: *Михайловський В.* Замки на піску // Український гуманітарний огляд. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 174-185.

⁵ Пор. міркування на цю тему: *Яковенко Н.* «Україна між Сходом і Заходом»: проекція однієї ідеї // *Ї ж.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 333, 363.

⁶ *Виноградов Г.* Феномен українського «Великого степового кордону»: філософсько-культурологічна характеристика // Академія пам'яті проф. В. Антоновича (16-18 березня 1993 р., м. Київ): Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 240-242; *Станіславський В. В.* Запорозька Січ і Кримське ханство: по дві сторони Великого кордону // Українська козацька держава: Матеріали V Всеукраїнських історичних читань. – К.; Черкаси, 1995. – С. 143-146; *Могульова-Каюк С.* Запорозьке козацтво і Великий степовий кордон (друга половина XVIII – початок XIX ст.): Доповідь на IV Міжнародному конгресі українців. – Одеса, 1999; *Лепяк С.* Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). – Запоріжжя, 2001. – 64 с. – (Запорозька спадщина. – Вип. 12).

⁷ В альбомі 1993 р. є неякісна репродукція цієї карти, що зберігається у паризькій Національній бібліотеці. Я послуговувався кращою репродукцією майже аналогічної карти із Саксонської краєвої бібліотеки у Дрездені (копія в розпорядженні Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України). Крім цього, карта відтворена у репринті французького «Опису» 1660 р., виданому в Києві 1990 р.

- [20] *Borysthensis fluvii pars a fortalio Kudak usq ad insul Chortice...* 1652.
 [21] *Borysthensis fluvii pars ultra liminaris vulgo Zaporoze...* 1652.
 [22] *Delineatio provinciae Turcicae admodum deserte Dziarçrimenda dictae.* 1652.
 [23] *Delineatio provinciae Turcicae Budziak dictae.* 1652.
 [24] *Delineatio provinciae Tartarorum nunc Crim.* 1652.
 [25] *Tractus Borysthensis vulgo Dniepr et Niepr dicti, & Kiovia usque ad Bouzin.* 1662.
 [26] *Tractus Borysthensis... & Bouzin usque ad Chortyca ostrow.* 1662.
 [27] *Tractus Borysthensis... & Chortika ostro ad urbem Oczakow ubi in Pontum Euxinum se exonerat.* 1662.
 [28] *Tractus Borysthensis... & Kiovia ad urbem Oczakow ubi in Pontum Euxinum se exonerat.* 1660s.

Докладну військово-топографічну карту Боплана факсимільно перевидано разом із покажчиком, в якому ідентифіковані назви Боплана з сучасною топонімією, під заголовком: Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. Мірило (1:450 000). Спеціальний і докладний план України з належними до неї воєводствами, округами і провінціями... / Упоряд. М. Вавричин, О. Голько. – К.; Львів, 2000. Латинська назва в оригіналі: *Delineatio specialis et accurata Ukrainae cum suis palatinatibus, ac districtib[us], provincysq[ue] adjacentibus...* 1650. З цього видання нашої теми стосуватимуться три аркуші (секції) «Спеціальної карти» південного ряду, тобто:

- [C1] дорівнює [5] альбому 1993 р. (аркуш «Полтава»),
 [C3] дорівнює [6] (аркуш «Черкаси»),
 [C5] дорівнює [7] (аркуш «Вінниця»).

Цей перелік карт є орієнтовним списком джерел для розгляду тих проблем, що порушуються в статті. Аби уникнути постійного і довгого перераховування номерів карт, аналіз матеріалу подається на підставі всієї сукупності названих карт. Номери вказуються тільки в окремих випадках.

«Опис України» Боплана використано за факсимільним перевиданням: *Description d'Ukraine, qui sont plvsievrs prouinces du Royaume de Pologne...* – Roven, 1660 (репринт: К., 1990) (далі цитується як «Опис», франц.), та за українським перекладом: *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського...* – К., 1990 (далі – «Опис», укр.), в якому є найкращий на сьогодні, хоча й не без помилок, коментар до «Опису України». Тематику Великого кордону заторкують коментарі Г. Боряка, М. Вавричин, Я. Дашкевича, Т. Лютої-Гирич, Ю. Мицика, Н. Яковенко. Відомо, що Боплан мислив собі «Опис України» частково як коментар до карти (про це він неодноразово зазначав у своєму творі, а схематичну карту додав до видання 1660 р.), тож залучення цього нарративного джерела виглядає цілком виправданим. Одночасно унікальному перевантаженню статті позакартографічним матеріалом.

Кarti й «Опис України» або доповнюють, або повторюють один одного. Використання їх ускладнюється тим, що Боплан не завжди правильно (з фонетичного погляду) передавав географічні назви українські й польські, а тим більше турецькі й татарські, наводив їх на різних картах у різноманітних, деколи сильно деформованих варіантах. На картах Дніпра, що вийшли друком у 60-х рр. XVII ст. [25, 26, 27, 28], географічні назви дуже перекручені; мабуть, Боплан не мав змоги наглядати за їхнім виданням.

Як свідчить життєпис Боплана, він особисто знав та картографував українську степову сторону зони від Дністра на рівні Саврані до Дніпра на рівні Кодака, доходячи

далі вниз понад Дніпром до північного берега Хортиці. Тобто він знав лише відносно невелику частину Поля на шляху від Нового Конецполя при впадінні Саврані до Богу – на заході, та до Кодацької фортеці й побережжя Дніпра, паралельно до порогів – на сході. Джерела його інформації про Дикі поля, що тягнулися південніше до Чорного моря, конкретно не відомі. Можна думати, що це насамперед розповіді рядових козаків і козацької старшини, польських розвідників (висловлювалися різні припущення, хто це був), які займалися також польовим картографуванням; нечисленні друковані описи та реляції. Велика заслуга Боплана полягає в тому, що він звів усі ці дані в єдине ціле і дав найдокладнішу та відносно найвірогіднішу картографічну картину цілої зони Великого кордону – землі, практично нікому не належної, де у середині XVII ст. зустрічалися Європа й Азія.

У цьому повідомленні маю намір коротко зупинитися на таких двох питаннях:

- 1) політичні відносини, тобто реальні та фіктивні політико-адміністративні границі в зоні Великого кордону;
- 2) конфесійні відносини.

Політичні й адміністративні границі⁸

До середини XVII ст. неодноразово здійснювалися спроби – самотужки або шляхом міждержавних угод – якимось чином делімітувати границі в зоні Великого кордону⁹. Золотоординські хани, формально надаючи землі литовським великим князям, перераховували у своїх ярликах адміністративні одиниці, тьми, котрі їм передавали. Проте територія жодної з них докладно визначена не була¹⁰. Київський князь Семен Олелькович (роки правління: 1455-1471) посилав свого черкаського намісника Свиридова лімітувати південну границю князівства від Мурафи (притока Дністра) аж до Тихої Сосни на схід від Донця¹¹. Османська імперія, просуваючись Подністров'ям угору по течії рік, у 40-х рр. XVI ст. вимагала від Литви делімітації границь у Побожжі, однак переговори на цю тему не дали конкретних результатів¹². Залишилися без конкретних наслідків і переговори у Стамбулі 1568 р.¹³ Нетривкою виявилася спроба накреслити

⁸ Про розрізнення понять «межа», «кордон», «границя» див.: *Дашкевич Я.* Україна на Великому кордоні... – С. 289-290.

⁹ Пор.: *Kołodziejczyk D.* Od stanic kresowych do rogatek. Rozwój pojęcia granicy linearnej w Europie Wschodniej // *Barok*. – Warszawa, 1966. – Т. 3. – № 2 (6). – С. 53-59.

¹⁰ Див.: *Петрунь Ф.* Ханські ярлики на українські землі. (До питання про татарську Україну) // *Східний світ*. – Харків, 1928. – № 2. – С. 170-187.

¹¹ Пізніший текст з 1540 р.: Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1848. – Т. 2. – С. 361-362. Пор.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.: Львів, 1909 (репринт 1995). – Т. 7. – С. 13-14; пор. також: *Петрунь Ф.* Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х рр. XV ст. // Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського. – К., 1928. – С. 165-168. – (Збірник Історико-філологічного відділу. – № 76), де подано визначення границі на підставі ярликів на території, яка тепер належить Росії.

¹² *Дашкевич Я. Р.* Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // *Slavia*. – Praha, 1969. – Seš. 1. – S. 110-118; 1971. – Seš. 2. – S. 246-249.

¹³ Про переговори 1568 р. та чергову спробу делімітації границі див.: *Дашкевич Я.* Покрайні нотатки про українські степи у «Географії» Птолмея 1562 р. // *Боплан і Україна: 36. наук. праць*. – Львів, 1998. – С. 82-87.

границю у 1630 р.¹⁴ Не зупинятимемося на спробах делімітації, бо відповідні узагальнення вже зроблено, щоправда, не завжди на повному фактографічному матеріалі¹⁵. У XVI–XVII ст. під час дипломатичних розмов називали різні нібито пограничні орієнтири. Більшість з них зафіксовані на картах Боплана.

Відображаючи офіційний польський погляд (не забуваймо, що це був час після турецької поразки під Хотином 1621 р.), Боплан визначав південну границю Брацлавського воєводства – що водночас була державною границею – таким чином (південні границі Брацлавського і Київського воєводств подано, в основному, за «Генеральною картою»):

Від долішнього Дністра між бродом Маяк по турецько-татарському боці та руїнами Чорногорода (*Czarne H[orodok]* [1]) на польському боці через горішню течію річки Куляник та горішню частину озера Тилігул (*Teligol* [1]) чи через устя річки Телігул, там, де вона впадає до однойменного озера [22], перетинає на половині течії річку Чапчакли (*Czapczakly* [1, 2]) та виходить на ріку Бог (*Bog* [1], *Boh* [22]), на правому боці якої розташовано *Chryczkieszomi H[orodok]* [1], уже на південь від границі на турецькому боці – у стані розвалин (*Chryczeszenni rudera* [22]). У ньому, ймовірно, перебував турецький сторожовий пост, бо на карті [1] кружечок має згори держак з півмісяцем. Відновити правильну назву пункту *Chryczkieszomi* складно¹⁶, проте під *kieszomi* легко відгадується тюркське слово «кешені», тобто мусульманські гробниці, кладовище. На південь від границі Брацлавського воєводства у Дністриансько-Бозькому межиріччі Боплан локалізував Очаківську область – *Dziarcrimenda vulgo Oczakow* [22] – як турецьку землю, котра входить до складу Кульбурунського санджака (про що Боплан не відав). Правильною була назва Джан-Кермен, тобто Новий Замок, як називали Очаків турки і татари¹⁷.

Далі на схід від руїн *Chryczkieszomi* границя прямувала південніше від Мертвих Вод через горішню течію Великого Інгульця (Інгул, *Angul, Angulet Wielki* [1]), на південь від Нерубай лісу та Чорного лісу через витоки Інгульця (*Ingulat Mały* [1]). Ще далі на схід аж до Дністра Боплан границю не проводив, але з того, що на лівому березі Дніпра державна границя починається нижче останнього порогу Дніпра, перед Кічкаською «великою татарською переправою» (так на карті [1]) та вище острова Хортиці, неважко зробити висновок, що польські претензії охоплювали ще придніпрянську смугу нижче Кодими, може – навіть з озером Золота Вода включно¹⁸.

¹⁴ *Krykun M.* Rozgraniczenie ziem Rzeczypospolitej i Imperium Ottomańskiego w 1630 roku // *Żydzi wśród chrześcijan w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej. Studia historyczne ofiarowane Zenonowi Guldonowi w 60 rocznicę urodzin.* – Kielce, 1996. – S. 145-157.

¹⁵ *Spuler B.* Mittelalterliche Grenzen in Osteuropa. I. Die Grenze des Grossfürstentums Litauen im Südosten gegen Türken und Tataren // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – Breslau, 1943. – Jg. 6. – H. 2-4 (1941). – S. 152-170; *Rhode G.* Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. – Köln; Graz, 1955. – Bd. 1.

¹⁶ Є різні варіанти цієї назви. Місцевість ідентифікується як пізніший Ак-Мечет (Ак-Мечетка). Див.: *Петрунь Ф.* Степове Побужжя... – С. 99; *Його ж.* Нове про татарську старовину... – С. 164-165; *Дложевський С.* Зауваження до статті проф. Петруня // *Східний світ.* – Харків, 1928. – № 6. – С. 172.

¹⁷ Про цю назву див.: *Абрамамович З.* Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы.* – М., 1969. – Т. 2. – С. 79-80, 91.

¹⁸ І. Крип'якевич припускав, що границя від джерела Інгульця проходила далі вниз по цій же річці, бо так є на пізніших репліках карт Боплана (див.: *Крип'якевич І.* Полуднева Україна... – С. 303). Однак уважати, що саме так бачив границю Боплан, немає достатніх підстав.

Так виглядала – за термінологією (та й ідеологією) середини XVII ст. – Українська Стіна (дані 1663 р.; цієї назви Боплан не знав)¹⁹. Справжній зміст поняття Української Стіни по відношенні до степовиків та одночасно Московщини – саме з погляду мілітарно забезпеченої, а не фіктивної границі – визначає розташування пограничних замків та укріплених поселень.

Для позадержавної території нижче порогів у середині XVII ст. вживався термін «за порогами» – у 1654 р. козаки «за порогами Коша берегут», де виділявся тоді ж Низ, бо «запорожские казаки, небогатые люди, ходят на промыслы, для рыбные и звериные ловлы на Низ»²⁰. Тому закономірно, що Боплан виніс термін «Запороже» в заголовок карти Дніпра [21] і прокоментував по-латині як «частину нижче порогів».

Також уявний (а не реальний на території) характер мала границя, вже внутрішньодержавна, між Брацлавським та Київським воєводствами на південному її відрізу. Вона починалася на півдні від Нерубай лісу, проходила через озеро без назви, розташоване недалеко від витоків Інгулу, щоб далі по річці Велика Вись увійти в лісостеп, тобто в заселені місця.

На Лівобережжі уявна границя Київського воєводства – та водночас державна границя – проходила по річці Осокорівці (*Osihorowka*) і далі на північ татарським Муравським шляхом, практично вододілом між басейнами Дніпра й Азовського моря, зустрічаючись у верхів'ї річки Тернівки (*Ternuka*), правобічної притоки Самари, з такою ж уявною границею Великого князівства Московського (Боплан визнавав лише таку назву цієї держави). Тоді київська границя йшла Муравським шляхом до витоків річки Мерчик (*Merlik*) на зруйнований *Hodeski Horodok* (це, очевидно, сучасне село Городне на Харківщині), щоб вийти на річку Рябину (*Rzebnica*) та на Лошицький бір і ліс Буймир (вони в межах Київського воєводства), на захід від яких починалися густозаселені місця. Так виглядає границя з Московщиною на карті [1] – на інших картах границя йде Муравським шляхом далі, не повертаючи на Годеський Городок, на північ. Та складається враження, що гравери поплутали вище річки Мерчик знакування для Муравського шляху (дві паралельні лінії пунктиром), уважаючи його лінією границі, і не звернули увагу на лінію пунктиром, що вела на Годеський Городок і тоді на північ (як уже описано).

Проводячи державну границю на Дніпрі, Боплан (згідно з «Описом України») називав територію Московщини «московським боком»²¹. Територія Кримського ханства за Дніпром – це в нього «бік Тартарії», «тартарський берег»²². Для українського боку

¹⁹ Термін з листів гетьмана Павла Тетері до польського короля з 13 лютого та 26 червня 1663 р. (див.: Памятники, издаваемые Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1859. – Т. 4. – Отд. 3. – С. 260-261, 327). У переносному значенні Українська Стіна – це ціла гетьманська Україна.

²⁰ Про козаків «за порогами» див.: Акты... – Т. 2. – С. 452; про Низ: Там же. – С. 441.

²¹ Кременчук у нього «на московському боці» («Опис», франц., С. 14; укр., С. 37). У даному разі це анахронізм, бо місто і фортеця належали тоді вже до Польсько-Литовської держави, а сам Боплан креслив план фортеці. Про традиційність назви «московський бік» (без державно-адміністративного навантаження) див.: *Боряк Г.* [Коментар до фрази] «на руському боці». «Опис», укр., С. 146.

²² Річка Кічкас впадає до Дніпра «з боку Тартарії» («Опис», франц., С. 21; укр., С. 42), річка Кінська Вода вливається «з боку Тартарії» й окремим руслом у складі Дніпра протікає «вздовж тартарського берега» («Опис», франц., С. 22; укр., С. 43). Пор. визначення з 1654 р. (у т. зв. 11-ти статтях гетьмана Богдана Хмельницького), що Кодак розташований «на рубежі от Криму» (див.: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М., 1953. – Т. 3. – С. 564), або під час

він послідовно застосовував назву «руського», «що належить Русі»²³. Вживаючи назви «Русь», «руський», Боплан дотримувався реалій, не сприймаючи ці місця польськими.

Якщо уявна польсько-турецько/татарська границя могла бути наслідком не доведених до кінця, а тим паче не зреалізованих (не лімітованих границею) на місці дипломатичних переговорів, то цілком неясно, на якій підставі Боплан проводив московсько-турецьку/татарську границю. В його інтерпретації до Московщини увійшла значна територія лівобережних Диких піль. Ця границя відходила на схід від Муравського шляху біля джерел річки Тернівки, котра вже згадувалася, і вела через Донецький крає до низів'я Дінця.

Тим не менше, і Польське королівство, і Московське велике князівство претендували на велику частину степів, залишаючи Османській імперії та Кримському ханству в її складі досить вузьку причорноморську смугу шириною 50-100 км. Насправді ж це була як з північного, так і з південного боків нічия степова зона Великого кордону, бо реальну державну належність визначала лінія осілого життя на півночі, яка погано оборонялася рідко розташованими замками й укріпленими пунктами, та дуже слабо заселеного чорноморського побережжя на півдні – тут були, практично, тільки турецькі фортеці з підгороддями та кочові території, що також лежали переважно неподалік моря. Другою ознакою фактичного володіння землями стало реальне охоплення їх фіскально-податковою й адміністративною системою тої чи іншої держави, а ця система зону степів не покривала.

Границі, накреслені Бопланом, до речі, заперечують існування в його часи особливої козацької території, начебто наданої польським королем Стефаном Баторієм (Іштваном Баторі) 20 серпня 1577 р. у Північному Причорномор'ї. Відповідно до мнимого підтвердження королівського привілею гетьманом Богданом Хмельницьким 15 (25) січня 1655 р., запорожці мали отримати тоді (в 1577 р.) землі від городка Самари до самих ногайських і кримських степів, а на правому березі Дніпра – Бозький і Дніпрянський лимани до Очаківської округи; вгору ж по Богу – до річки Синюхи, а від самарських земель – до самого Дону²⁴. Бопланові карти дезавуюють цей мовбито документ Б. Хмельницького як пізній фальсифікат (що, зрештою, підозрівали історики й раніше).

На картах Боплана зафіксовано ще інші границі, наприклад, недавно захоплених Польщею Сіверського і Чернігівського князівств (земель), однак розгляд їх виходить поза межі нашої теми.

Великий інтерес становлять границі, накреслені Бопланом у межиріччі Дністра і Дунаю. Це, зокрема, границя між турецьким Аккерманом (Білгородом) і належним до нього регіоном – з одного боку, та Буджаком – з іншого. Границя аккерманського сан-

переговорів з царем цього ж року: «Кодак город, который есть сделан на рубеже от Крыму» (див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т. 10. – С. 452). Як бачимо, виникає сумнів, чи територія між лівим берегом Дніпра і Муравським шляхом – по якому Боплан проводив державну границю – на рівні Кодака і нижче могла належати до Польського королівства.

²³ Канів «на руському боці», також річка Омельник, місцевість Самоткань «на боці, що належить Русі», Теренський ріг «на руському боці» («Опис». франц. С. 13. 14; укр. С. 36-38).

²⁴ Універсали Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич. І. Бутич. – К., 1998. – С. 250-251. – (Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. – Сер. 1). Примітка про фальсифікацію – на с. 251. До історії питання: Мицик Ю. Кордони і землі Війська запорозького (XV – середина XVII ст.) // Магістеріум. – К., 2001. – Вип. 7: Історичні студії. – С. 7.

джака (це була частина турецької провінції – еялету Езе, тобто Дніпрянського, зі столицею саме в Аккермані, а часом у Бендерах – але Боплан не фіксував це ні письмово, ні картографічно) починалася від Дністра трохи вище броду Маяк (про нього вже мовилося) та луком у південно-західному напрямі йшла до Чорного моря. Аккерманський регіон межував з Буджаком. Ще один невеликий окремих регіон лежав вище – по Дністру – від аккерманської території й обіймав ряд придністрянських (на правому березі ріки) поселень. За нотаткою Боплана на карті [23], ця енклава підпорядковувалася Кримському ханству. Буджак сягав вузькою смужкою до Дністра, вклинюючись між два згадані регіони, та доходив на південному заході до Ізмаїла над дельтою Дунаю. (Майже всі ці три території, зараховані своєю степовою частиною до Диких полів, тобто до Великого кордону, входять тепер до складу Української держави). Буджак Боплан уважав турецькою провінцією, хоча це не зовсім правильно, позаяк турецька влада там була слабкою, більш номінальною, зате відчувалися сильні кримськотатарські впливи, тож швидше можна говорити про турецько-татарську кондомінію. Північніше від Буджака та придністрянської енклави розташовувалася Молдавія, яку Боплан, вживаючи тогочасну українську і польську номенклатуру, називав Валахією, тобто Волощиною.

З карт Боплана виходило, що тогочасна степова зона Великого кордону вже поділена між трьома-чотирма державами (Польсько-Литовська держава, Московщина, Туреччина і залежні від неї Кримське ханство та Молдавія). Насправді це було лише теоретично: степова зона здебільшого становила нічию міждержавну територію. Уявні границі відображали передусім політичні претензії Польсько-Литовської держави. Як парадокс відзначимо, що гіпертрофовані границі цієї держави на картах Боплана окреслюють значно меншу територію від тієї, на котру ретроспективно претендує сучасна польська історична наука. Вона веде державну границю від устя Синьоводи до Богу спершу лівим берегом Дністра, а потім Кучманським шляхом до Тавані на Дніпрі²⁵. Антиісторичність і тенденційне фальсифікаторство таких конструкцій ясні, бо в першій половині XVII ст. ніхто навіть не припускав, що майже цілі правобережні Дикі поля належать чи повинні належати до Польсько-Литовської держави.

Конфесійні відносини

В історіографії, зокрема українській (а також польській, російській, турецькій), панує теза про непримиримі суперечності між християнством та ісламом, і це переконання перетворюють ледве чи не на основну причину воєнних конфліктів на Великому кордоні та в його гінтерланді. Без сумніву, релігійне протистояння відіграло інколи дуже велику роль (гасло «святої війни» як з християнської, так і з мусульманської сторін), проте якраз на прикладі українського Великого кордону видно, що конфесійний антагонізм не завжди мав вирішальне значення. Татари християнізувалися в українському середовищі, особливо серед козацтва; українці приймали іслам ще в часи Золотої Орди та, пізніше, у Кримському ханстві. Козаки не тільки здійснювали здобичницькі й відплатні походи на Крим, але й бували в цьому Криму союзниками татар. З іншого боку, татари були союзниками українців не лише в роки Української революції

²⁵ *Gieysztorowa I. Rzeczpospolita w dobie wzrostu wpływów magnaterii (1586-1648) // Atlas historyczny Polski. – Wyd. 12. – Warszawa: Wrocław. 1993. – Tabl. 24-25. S. 15-16.* У коментарі підстава для саме такого проведення границі не подається.

Богдана Хмельницького, а й за гетьманування Івана Виговського та його наступників. Українські державні й військові утворення (гетьманати, січі) періодично підпорядковувалися Османській імперії та Кримському ханству. А грабіжницькі походи татар в Україну були продиктовані насамперед економічними, іноді політичними інтересами (як і козацькі походи на Крим і Туреччину). Конфесійне тло відходило на дальшій ідеологічний план, хоча його могли використовувати як прикриття для певних дій²⁶.

Карти Боплана містять важливий матеріал для вивчення цієї проблеми. Турецькі й татарські поселення та фортеці, а також частину зруйнованих фортець Боплан позначав півмісяцем на держаку над кружечком чи над рисунком будівлі, котрими зображалася місцевість і панівна в ній конфесія. Таке знакування свідчило про наявність у ній мечету чи мечетів (або їхніх руїн) та й про мусульманський характер цих міст і сіл. Помітно нахилені вбік держакі з півмісяцем мали вказувати на зруйнованість пункту (подекуди – разом із текстовою анотацією: *R. Rudera*), який був раніше мусульманським. З більших приморських міст-фортець півмісяцем увінчані Рені, Ізмаїл, Кілія Нова, Аккерман, Очаків, а також ряд менших поселень.

У глибині Очаківської округи – це Андріїв і Гричкешені (в руїні [22]) з півмісяцями, Чапчакли (в руїні [2]) без півмісяця, але з тюркською назвою. Крім цього, над морем Гаджібей або Хаджібей (*Koczubi H[orodok]* [1], деформовано: *Koirubi H[orodok]* [2]) у руїні [22], без півмісяця. (Про два поселення над Дніпрянсько-Бозьким лиманом див. далі). В Аккерманській окрузі – над Дністром *Korczoweys* і *Palankow*, обидві оселі з півмісяцем [1] (на карті [2], менше достовірній, без півмісяця), *Berder* без півмісяця [20, 22]. У турецько-татарській енклаві – над Дністром рядочком (явна ознака річкової цивілізації), ідучи від лиману догори, майже виключно мусульманські оселі Оленешть (*Olasnesta, Olesnost*), *Parkarre (Purkarra)*, *Rczeguitate (Roskiecze)*, *Czowberca (Cuburca)*; вона єдина з хрестом над кружком [1, 2]), *Telmaza, Lionty, Kopanka*. Цей ланцюг поселень продовжується і на території Молдавського князівства. Тут – на правому березі – ще три місцевості з півмісяцем: *Piscane (Piscane)* [2]), *Kierniniecie* [23], *Sloboda* (може, це пізніша Слободзея, котра, проте, розташована на лівому березі Дністра). Вище є турецька фортеця – на молдавській території – Текін (тобто Бендери). На землях Буджаку, котрі Боплан розглядав майже виключно як степ для кочування, був тільки один населений пункт у середині території – *Tatarebarlat* – з півмісяцем, а фортеця з півмісяцем Татарбунари (*Tatarboar*) стояла в горішній частині лиману Кагильника (цієї назви Боплан не знав) та ще біля північного рукава дельти Дунаю існувала турецька фортеця Кілія Нова. Крім цього, на відрізьку південніше лиману Дністра та Татарбунар бачимо три пристані: *Assimehmet Port, Assibraim Port, Sulkas Port* – усі без позначення їхнього розміщення на суші, тобто без кружечків [23] і без півмісяців, хоча назви пристаней інформують про їхній мусульманський характер. Магометанський Ізмаїл був розташований на границі між Буджаком і Молдавією, а вище, недалеко устя Пруту до Дунаю – Рені з півмісяцем. Далі по Дунаю вгору, на границі між Молдавією

²⁶ *Дашкевич Я. Р.* Етноконфесійна ситуація обабіч Великого кордону XIV–XVIII ст.: спроба синтетичного узагальнення // IV Сходознавчі читання А. Кримського: Тези Міжнар. наук. конф., присвяч. 2000-й річниці християнства (Київ, 13-15 вересня 2000 р.). – К., 2000. – С. 13-14; *Його ж.* Конфесійні відносини Великого кордону (XIV–XVIII ст.) // Історія релігій в Україні: Праці XI Міжнар. наук. конф. (Львів, 16-17 травня 2001 р.). – Львів, 2001. – Кн. 1. – С. 206-210.

та Болгарією – низка віддаленіших мусульманських поселень як з боку Молдавії, так і з боку Болгарії. З'являються й християнські оселі на молдавському березі Дунаю – це вже за границями сучасної Української держави.

Якраз у дністрянсько-дунайському межиріччі, як було шойно показано, спостерігалося чергування мусульманських та християнських місцевостей. Християнська *Czowberca* над Дністром розмістилася між двома мусульманськими поселеннями *Rzezugitate* та *Telmaza*. З іншого ж боку, турецька фортеця Текін (Бендери) та три дальші мусульманські оселі були вже на території Молдавського князівства. Іншими словами, реально в нижньому Подністров'ї здійснювалося мусульмансько-християнське співіснування на рівні окремих поселень, а не лише у вигляді окремих християнських руських кварталів у турецьких північнопричорноморських містах, про що ми знаємо з інших джерел. Вірогідно, що деякі українські поселення були ісламізовані. Село з українською назвою Андріїв, котре лежало між нижнім Богом та озером Телігол, та – також із півмісяцем – села над Дністром Копанка, Слобода перебували саме в такій ситуації²⁷.

Про подібні конфесійно мішані відносини може свідчити регіон Дніпрянсько-Бозького лиману. Якщо на його правому березі в Очаківській окрузі розташовано дві оселі без півмісяців з нетюркськими назвами Білековичі і Тегинка ([1, 2, 21, 27]; існують різні варіанти першої назви), можливо, обидві вже в руїні [21], то на лівобережному боці Дніпра є турецькі фортеці, мабуть, з невеликими підгороддями²⁸.

Три турецько-татарські городки на лівому березі Дніпра вище острова Тавані та поблизу від Дніпрянського лиману, що мали виконувати роль фортець, не пропускаючи козаків на море, а саме Старий, Мечетний і Аслан (тобто Іслам-Кермен), хоча напівзруйновані, також декоровані півмісяцем на держаку [21], правда, у випадку Аслан-Городка, знищеного, як відомо з інших турецьких і татарських джерел, – з переверненим держаком [21]. На правому березі Дніпрянсько-Бозького лиману першою від моря була фортеця Тегинка [23], про неї вже йшлося, без півмісяця. На протилежному – лівому – березі лиману стояв маяк з мусульманським поселенням. Маяк з назвою *Sterlnicz*, *Sterlincze*, *Strelnicza* (ця остання назва, певно, найближча до оригінальної), а поселення – *Colburno* (сучасний Кінбурн). Маяком, здається, була башта з гарматами, на картах – з півмісяцем вгорі.

Повертаючись на Правобережжя в басейн Богу, бачимо Винородну Кручу (*Winaradna Kricza* [1, 17], *Winaradna Kriczza* [2], *Winaradna Kruza* [22]), високу гору при усті Великого Інгулу до Богу²⁹ (малюнок, наприклад, [22]), увінчану півмісяцем. Ймовірно,

²⁷ Боплан в «Описі України» називає Андріїв островом на Бозі («Опис», франц., С. 27; укр., С. 47). Ф. Петрунь іменує Андріїв чомусь урочищем (покликаючись на Боплана, хоч у нього цього немає) і сумнівається, чи там була татарська оселя, зрештою, без аргументів (див.: *Петрунь Ф.* Нове про татарську старовину... – С. 166). Він же ідентифікує Андріїв із селом Андріївкою, відомим у XVIII ст. (див.: *Петрунь Ф.* Степове Побужжя... – С. 101-102).

²⁸ Серед руїн Аслан-Городка розташовувалася турецька варта, щоб не пропускати козаків на Чорне море («Опис», франц., С. 24; укр., С. 24; коментар Я. Д[ашкевича]: «Опис», укр., С. 162). За ці фортеці, зокрема за Аслан-Городок та за Тегинку, велася 1648 р. завзята боротьба між кримськими татарами і запорожцями (див.: *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2 (5). – С. 185, 189).

²⁹ Ф. Петрунь чомусь відчитав цю назву як «Виноградна криниця», хоча малюнок на карті [1] цьому суперечить (див.: *Петрунь Ф.* Степове Побужжя... – С. 102). За цим дослідником свого часу пішов також я (коментар в: «Опис», укр., С. 164). Тепер виправляю цю помилку.

що тут існував турецький сторожовий пост. З розташування кручі виходить, що вона була на території сучасного Миколаєва. Вище над Богом – руїни Чапчакли. Про позначений як мусульманський Гричкешені Городок (знищений) над Богом і руїни Чорного Городка ([22], без півмісяця) над Дністром на території Польського королівства вже згадувалося.

У глибині Лівобережжя, неподалік Гнилого моря (Сиваш; у Боплана – Сухе море), показано два пункти з назвами Монастир і *Stokolok* без визначення їхньої конфесійної належності. Не підлягає сумніву, що це були, хоча б у минулому (бо, може, це руїни), християнські поселення.

Загалом, зауважимо, Боплан не завжди був послідовним у знакуванні: деякі оселі, порти, за назвою явно нехристиянські, він залишав без півмісяця.

Північно-західна та північно-східна окраїни Великого кордону визначені смугою сіл і містечок із хрестами, що, мабуть, говорить не лише про християнське їх населення, але й про наявність церков. Такий пояс українських поселень, котрі Боплан у легенді карт характеризував як «слобода, нова колонія» (що не раз не відповідало дійсності), тягнеться із заходу на схід, формуючи одночасно північну межу християнської осілості: через Дністряньсько-Бозьке межиріччя на рівні річок Рибниця (ліва притока Дністра) та Саврань (ліва притока Богу), перетинаючи татарський Кучманський шлях; далі несміливо виступає за зону лісостепу під захист великих лісів (Орлівського, Мотринського), щоб вийти на Дніпро напроти Кременчука. На Лівобережжі ці християнські оселі з'являються вже на лінії середньої Ворскли та її притоки річки Мерло і там перерізають московсько-польський кордон, Муравський шлях, а тоді переходять у басейн Дінця на рівні річки Уди.

На відміну від причорноморського і придніпряньського регіонів осілості, де були християнські вкраплення, тут не знаходимо жодних слідів мусульманства, котре, як інформує топонімія, подекуди зафіксована на картах Боплана, панувало на цій території раніше, в період Золотої Орди. Докладний опис північної (української) сторони Великого кордону навів І. Крип'якевич, і немає потреби його повторювати³⁰. Заперечення, однак, викликає його трактування окраїн української осілості як «межі колонізації», оскільки ця територія була, в основному, заселена ще за княжої доби, а пізніше, в часи Золотої Орди та після виникнення Кримського ханства, її спустошили, щоб знову відновлювати заселення у міру просування Великого князівства Литовського (та Київського князівства в його складі) в напрямі до Чорного моря.

Ось перелік населених пунктів з українського боку, тих, що розташовувалися найближче до Великого кордону та позначення котрих декоровані хрестами або є зображенням трибанної церкви (в містах та містечках), – поданий за картами [1, С1, С3, С5] (назви місцевостей переважно відтворено в українському історичному або сучасному звучанні – там, де це виявилось можливим; окремі топоніми залишено в передачі Боплана³¹):

Для межиріччя Дністер-Бог – це Рашків та два населені пункти без назви, нижче від Рашкова – біля усть річок Мелочі та Рибниці до Дністра. Далі на схід – Шершинці

³⁰ Крип'якевич І. Полуднева Україна... – С. 280-283.

³¹ Ідентифікувати місцевості на карті сучасної України можна за латинсько-українським покажчиком, доланим до факсимільної репродукції «Спеціальної карти України» Боплана (К.: Львів, 2000).

(*Cireince*), а також Саврань, *Vrwizrodka* (*Vriwizodka?*), Демківка, Пішаний Брід, Зеленичі, Казазин. Між Богом та південним відгалуженням татарського Чорного шляху – Станислав і Ягупець. Між південним відгалуженням Чорного шляху та річкою Россю: Умань (у Боплана – історична назва Гумань: зображення церкви), Красупіль, Бабине, Романівка, Мошів, Магулики, Неберибіс, Кальнеболото, Копучана Долина, Вільховець, Звенигородка, Тарасівка. На теренах між Корсунем і Дніпром – оселя без назви біля джерела річки Вільшанки, Мліїв Новий, Орлів, Балаклія (*Bakle*), Чигирин (зображення церкви), Бужин, Крилів, Костянтинів. На Лівобережжі: Богоська (або Боровська; два хрести над позначенням місцевості на правому і лівому берегах річки Золотоноші), Городище. Кременчук, Максимівка, Пива, Новий Потік, Омельник, Чигирин-Дуброва, Кобеляки. Є категорії місцевостей, в яких явно існувала церква, але вони не помічені хрестиком, бо позначені як замки або укріплені містечка. На Правобережжі це: Новий Конецполь, Лисянка, Вільшана, Корсунь, Сміла, Жаботин, Медведівка (*Meddiowka*), Боровиця, Воронівка, Білозір та Мошна. На Лівобережжі: Іркліїв (*Herkly*), Єреміївка, Жовнин та Полтава.

Безсумнівно, що «конфесійні» позначення населених пунктів хрестом можуть стати підставою для реконструкції мережі церков і парафій на тогочасному Півдні України. Натомість позначення міст, осель, руїн у Північному Причорномор'ї відображають конфесійну організацію (й адміністрацію) магометанства на першу половину XVII ст.

Карти Боплана не дають достатнього матеріалу для висвітлення національних відносин. Бо межі між християнською та мусульманською релігіями надто мало, щоб встановлювати етнос їхніх носіїв.

Сьогодні немає змоги викласти відомості з багатьох інших ділянок, що характеризують Великий кордон – зону шириною від 50 до 200 км (у різних місцях) та довжиною – на території сучасної України – до однієї тисячі кілометрів (на підставі Бопланових карт). Уявляється, що програма аналізу повинна бути розгорнутою й охоплювати дані з фізичної географії (височини, долини, ріки, пороги, острови, мілини, озера), біогеографії (степи, лісостеп, ліси, дуброви, байраки), антропогеографії (демографія, седентаризація – номадизм, нове чи відновлене заселення степу українцями, річкова цивілізація, промисли, терени для кочування), топонімії (деформація назв, їхні варіанти на картах та ідентифікація їх з іншими історичними і сучасними назвами), комунікації (дороги, броди, порти), військової справи (фортеці й інші укріплення, татарські шляхи і татарські переправи, зображення походу татар на картах), середньовічної археології (руїни замків, міст), топографічного знакування, іконографії карт, покрайніх записів та анотацій.

Викликає подив упертість Боплана, з якою він, очевидно, крупинками збирав усю цю розмаїту інформацію про територію, де майже не бував особисто. Тут знову виникає проблема використаних ним джерел, з одного боку, та перевірки найважливіших його даних (про зруйновані міста і фортеці, про орієнтири в степу) не тільки на основі пізніших карт, раніших синхронних та пізніших описів, реляцій, різних інших документів, новішої краєзнавчої літератури, але також шляхом польових досліджень, включаючи археологічні (до речі, дуже занедбані щодо середньовічної Степової України), з іншого боку. Щоправда, це останнє – вже трохи зі сфери мрій, принаймні за нинішніх обставин.

Так чи інакше, Боплан своєю комплексною картиною Пустинних місць чи Диких полів дав у руки дослідників ту – з нашого теперішнього погляду – історичну карту Великого кордону, яка максимально конкретизує образ дуже специфічної країни на середину XVII ст., раніше того часу, коли Українська козацька революція знову почала міняти її обличчя. Великий кордон чекає подальших досліджень.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини) // *Історичне картознавство України: Зб. наук. праць.* – Львів; К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 103-117.

Поділля: назва, територія та межі

ПОДІЛЛЯ: ВИНИКНЕННЯ І ЗНАЧЕННЯ НАЗВИ

Назва «Поділля» стає широко відомою в другій половині XIV ст. З іншого боку, неправомірно першу згадку про Поділля відносити до 1150 р. (Л. Масенко, 1985), бо ремарка в Єрмолаївському списку, що пояснює літописну статтю 1150 р., пізнішого походження (список виготовлено близько 1415 р.). Дати 1331, 1351 рр. виникли внаслідок неправильної інтерпретації літописів пізнішими істориками. Походження дати 1352 р. (у Длугоша) не з'ясовано. Автентичність грамоти 1374 р. з титулом «князь подільський» (варіант: «князь і господар Подільської землі») для Юрія Коріатовича сумнівна – її український текст невідомий.

Історики датували виникнення назви періодом Золотої Орди (наприклад, В. Антонович, 1885) або часами появи литовців (А. Пжездзецький, 1841; М. Петров, 1891; М. Грушевський, 1894, та ін.). Ці гіпотези не мають міцного ґрунту. Географічні назви з префіксом «по» і семантикою, подібною до топоніма «Поділля», відомі з давніших століть: Подольє (пізніший Поділ) у Києві – перша літописна згадка під 945 р., Погорина – 1097 р., Посульє – 1126 р., Посемьє і Подесеньє – 1147 р., Порьсьє – 1154 р., Понизьє – 1226 р., Полъсьє – 1247 р., Побожьє – 1257 р. Мало правдоподібно, що Поділля в територіальному відношенні замінило назву «Пониззя», яка активно вживалася у XIII ст. (гіпотеза А. Пжездзецького, 1841; В. А. Антоновича, 1885), або Пониззя і Побожжя разом (М. Грушевський, 1894; за всіма цими дослідниками пішло багато авторів), бо території самого Пониззя або Пониззя разом з Побожжям не тотожні з Поділлям. Поділля XIV ст. охоплювало значно більше земель, ніж літописне Пониззя (на це звернув увагу М. Петров, 1891).

Не можна погодитися з твердженнями істориків (М. Грушевський, 1894) та мовознавців (останнім часом це І. Железняк, Л. Масенко – обидві 1985), за якими пішли деякі краєзнавці (недавно Г. Новікова, 1985), що назва «Поділля» виникла з протиставлення «долу» і «гори». При цьому під «горою» треба розуміти галицьке Подністров'я або Карпати. Аналогія з розподілом давнього Києва на Гору і Поділ у цьому випадку неправомірна, бо перехід від низовини чи рівнини до підгір'я або гір – у напрямі Карпат – здійснюється плавно і малопомітно, а візуальна опозиція Поділля і Карпат просто неможлива. Фактично ж, семантику топоніма «Поділля» пояснювали так само, як семантику «Пониззя» (Н. Молчановський, 1885; М. Петров, 1891). Насправді назва «Поділля» означає не «діл у порівнянні з горою», «долішню країну», а «територію, розташовану в долинах і поряд з ними», іншими словами – «країну долин». Це, зрештою, відповідає реаліям (яри Дністра і його лівобічних приток). На Закарпатті відоме Тисове Поділля (Подоль) – територія в долинах Тиси та її правобічних приток (уживає І. Романей, 1869). Типологічно значення назви «Поділля» аналогічне літописному топоніму «Полісся» («країна лісів»). Паралелі існують також в інших слов'янських мовах: російське Поморьє

(«приморська країна» над Білим морем), польське Поможе (над Балтійським морем). До речі, автори XVI ст., для яких первісна семантика назви «Поділля» була ще зрозумілою, пов'язували її з долинами, а не з опозицією до гір. Так, наприклад, Ф. Руджері (1565) писав, що «Поділлям називають, бо розташоване по долинах»; М. Кромер (1577) – що «Поділля своєю назвою означає похилу долину» (таким чином Кромер виправив свою помилку 1555 р., що Поділля – це «долішня Русь»); С. Сарницький (1585) – що «ця країна розташована біля такої долини, від якої зветься Поділлям». Походження топоніма від долини підтверджують авторитетні мовознавчі дослідження (М. Фасмер, 1958).

Аналіз джерельного матеріалу, етимології та семантики назви дає підставу стверджувати, що назва «Поділля», вперше зафіксована для 60-х рр. XIV ст., відображає географічні реалії та означає «країна долин».

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція історії дожовтневого періоду): Тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 58-60.

ПРОБЛЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ СТЕПОВОГО КОРДОНУ ПОДІЛЛЯ (КІНЕЦЬ XV – XVI СТ.)

Боротьба довкола південно-східного Поділля в період посилення турецько-татарської агресії на українській землі (80-ті рр. XV – кінець XVI ст.) вивчена в історіографії недостатньо. Проблему кордону, в кращому разі, розглядають в історико-географічному плані, тоді як насправді – це сукупність різноманітних дослідницьких проблем: народної колонізації, економічного освоєння степу, боротьби з турецько-татарськими нападниками, виникнення козацтва в Дністрово-Бузькому межиріччі, культурного кордону тощо. Вивчення політико-адміністративного аспекту проблеми (адміністративного поділу Київського, пізніше Брацлавського воєводства), спроби визначити політичний кордон між Литовським великим князівством (пізніше Польським королівством) та Кримським ханством є, без сумніву, важливими науковими завданнями, до яких, однак, уся проблема не зводиться.

Великі труднощі, на котрі наштовхуються дослідники, прагнучи на підставі різноманітних джерел хоча б приблизно накреслити державний кордон на території Дністрово-Дніпрового межиріччя, показати його зміни, свідчать про недостатнє теоретичне осмислення проблеми. Немає достатніх підстав для того, щоб уважати реально здійсненими спроби делімітації та демаркації кордону, які проводилися неодноразово, переважно турецько-татарською стороною, протягом 40–80-х рр. XVI ст. З погляду міжнародного права Литовське велике князівство, а пізніше Річ Посполита не визнали ні фактично, ні юридично захоплення Причорномор'я Туреччиною та її васалом Кримським ханством. У зв'язку з цим, лінія державного кордону не існувала, типові прикордонні установи (митниці) не створювалися. Державним кордоном неправильно вважають межі території, на яку поширювалася діяльність великокнязівської (пізніше королівської) адміністрації з її судово-адміністративною та фіскальною системами. Далі на південний схід існувала зона української народної колонізації, що ґрунтувалася на господарському використанні степів і річок. Ця зона збільшувалася або зменшувалася залежно від інтенсивності грабіжницьких нападів з півдня.

Вивчення джерел кінця XV – XVI ст. доводить, що в Дністрово-Дніпровому межиріччі державний кордон не існував ні формально, ні фактично. Це відкривало можливість для різноманітного визначення статусу спірної території Поля («нічий» землі, литовські землі в турецько-татарському користуванні і т. п.). При дослідженні проблеми необхідно розрізнити кілька окремих, хоча й взаємопов'язаних питань про визначення території:

- а) на яку поширювалася великокнязівська (королівська) адміністрація;
- б) охопленої козацькою сторожею;
- в) на яку претендувало Литовське велике князівство (Річ Посполита) – практично до Чорного моря;
- г) на яку претендувала турецько-татарська сторона – практично до лінії Саврань – Синюха – Велика Вись;
- д) охопленої народною (частково січовою) колонізацією;

- е) пов'язаної з турецько-татарською адміністрацією у військовому (фортеці) та народногосподарському і демографічному (кочівля, протосільські поселення) аспектах.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Проблема дослідження степового кордону Поділля (кінець XV – XVI ст.) // Тези доповідей Другої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 40-річчю перемоги радянського народу у Великій вітчизняній війні 1941-1945 рр. – Вінниця, 1984. – С. 7-8.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ЕКОЛОГІЇ ПОДІЛЛЯ

У наш час виникає нова спеціальна історична дисципліна – історична екологія, що формується як міждисциплінарний напрям досліджень на базі використання в історичному аспекті матеріалів, зібраних рядом гуманітарних (історія, археологія, соціологія, економіка, право та ін.) і негуманітарних (географія, картографія, біологія, кліматологія, гідрографія, хімія та ін.) наук. Поділля розташоване, в основному, в межах перехідної лісостепової зони – екотону – між двома великими екосистемами – степом і листяними лісами. Перехідний характер екотону ускладнює дослідження як біотопу, так і біоценозу: в ареалі переплелися елементи північної (ліси) і південної (степи) екосистем. У межах подільського екотону можна виділити принаймні три підрозділи – окремі екотопи (західний, північно-східний), що мають власну специфіку.

Значення історичної екології полягає у можливості узагальнити і застосувати історичний досвід для вирішення сучасних завдань раціональної охорони та використання природи. З'ясування взаємодії суспільства і природи (значною мірою це співвідношення між артефактами та екофактами) на подільському матеріалі в історичному плані, зокрема шляхом вивчення економічно важливого досвіду минулих поколінь, може допомогти опрацювати основні напрямки екологічного прогнозування, переходу до екологізованого виробництва у майбутньому.

Для того, щоб отримати інформацію про екологічні ситуації, їхню еволюцію в далекому та близькому минулому, необхідно продумано і критично використати різноманітні джерела. Серед історичних джерел дуже важливе місце займають антропогенні ландшафти та інші прояви «другої природи». Пам'ятки матеріальної культури, добуті під час археологічних розкопок, дають багато відомостей про екологічні зміни в давнині, особливо при застосуванні додаткових (ботанічних, дендрологічних, зоологічних, фізичних, хімічних та ін.) методів. Для середньовіччя значну роль відіграють джерела писемні (особливо історико-географічні описи, мемуари, фіскальні матеріали), картографічні та іконографічні. У період капіталізму до них приєднують такі види джерел, як статистичні матеріали, топографічні карти. Окреме місце серед джерел посідає відображення взаємин «природа-людина» в народних обрядах, фольклорі, прикладному мистецтві.

Вивчення співвідношення між людиною та природою на Поділлі протягом різних історичних епох піддається дослідженню в кількох напрямках (наприклад, людина і краєвид, демографія та екологія, етнос і екосистема), серед яких на перший план виходить завдання дослідити взаємовідносини між економікою суспільства та екологією. Проблеми, які заслуговують на увагу і які можна аналізувати на збереженій джерельній базі, для періоду феодалізму, наприклад, такі: природна база сільського господарства, ремесла, промислів і мануфактури; зміни в біотопі та зоо- і фітоценозі під впливом сільського господарства і промислів (зокрема, питання винищення лісів); урбанізація і природне середовище; стихійні лиха – їхні причини та наслідки. Для новітніх періодів актуальними треба вважати такі теми, як формування економічних районів на Поділлі в результаті географічного поділу праці; хижацька експлуатація природних багатств; інтенсифікація процесу утворення штучного середовища; протиріччя між продуктивними

силами і можливостями біосфери, штучні біоценози, основні фактори виникнення антропогенних ландшафтів і питання оптимального природокористування. Виникає надзвичайно важливе завдання застосування результатів наукових досліджень екологічної ситуації при вирішенні практичних проблем. Перспективним напрямом досліджень можна вважати колективну підготовку екоатласу Поділля з картами, що відображають стан біотопу і біоценозу ареалу в минулому та сучасному.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Проблеми історичної екології Поділля // Проблеми екології Поділля: Тези доп. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1989. – С. 223-225.

ТЕРИТОРІЯ І МЕЖІ ІСТОРИЧНОГО ПОДІЛЛЯ (XIII–XVIII СТ.)

1. Назва «Поділля» в минулому вживалася в географічному, політичному й адміністративному розуміннях. Часто ці три аспекти доповнювали один одного, що не сприяло докладному визначенню змісту терміна. Назву «Поділля» вперше зафіксовано при описі подій 1299-1300 рр. тогочасними єгипетськими істориками Рукн-ед-Дін Байбарсом та ен-Нувайрі. Арабською графікою назву передавали як «Бодол» (варіант «Будул») (територію країни у джерелі не визначено). В історико-географічній літературі XIV–XVI ст. в поняття Поділля вкладали вузький та широкий зміст. При вузькому розумінні – Поділля розташовували між Дністром (Молдавією), Дніпром (татарськими степами), Кримом (Меховіта 1517 р.) та Чорним морем (Граціані 1564 р., де Віженер 1573 р., Кромер 1577 р., анонім-панегірист Жолкевського 1620 р.). Територію Поділля намагалися вимірювати (очевидно, по картах): де Віженер визначив, що воно має 20-30 льє ширини та близько 120 льє довжини – це віддаль від Кам'яця до моря. При широкому розумінні до складу поняття Поділля відносили територію між нижнім Дніпром та Доном з Приазовським побережжям включно (Ваніні, інакше Гвагнін, 1578 р.). Дехто вважав, що на півночі Поділля сягає до Білорусії, а його столиця – Київ (Кромер). Гіпертрофоване і фактографічно не правдиве розуміння терміна відображало епоху формування польської імперської ідеології, за якою ціла Русь і все Поділля нібито ще при виникненні Польської держави входили до її складу. На такій підставі оголошували претензії на ці землі. Кромер, наприклад, писав, що Поділля – це частина Малопольщі.

2. Уточнення меж Поділля у вузькому розумінні дає такі результати. Стійкою була лише річкова південно-західна межа Дністром. Західна – визначалася політико-адміністративними факторами, мала три варіанти для XIV–XV ст., а також для польсько-турецького розмежування після 1672 р.: а) від верхів'я Золотої Липи з переходом на Стрипу до її впадіння до Дністра; б) на схід від верхів'я Стрипи з переходом на Серет до впадіння у Дністер; в) від верхів'я Серету з переходом на Збруч. Східною межею спершу фактично (від кінця XIV ст. – до 1475-1483 рр.), а потім теоретично вважалося Чорне море. Експансія Туреччини привела до обмеження території Поділля в середині XVI ст. лінією: Кодима (модифікація – Саврань) – верхів'я Теліголу – Томкова Вода (Томаківка). Північна межа докладно не визначалася; з кінця XVI ст. збігалася з північним кордоном Подільського і Брацлавського воєводств.

3. Протягом XIV–XVIII ст. Поділля поділялося на частини. У литовський час зникають давніші (з XIII ст.) назви «Пониззя» і «Побожжя», що вживалися, відповідно, для земель над середнім Дністром та верхнім і середнім Богом (Південним Бугом). До XVI ст. зберігалася літописна назва «Білобережжя» («біло» – від виходів вапняка) для правого берега середнього і нижнього Дніпра. У XIV ст. Прослав'єю звали пізніше Брацлавщину; у XVI ст. Кодимією – заболочену долину Кодими (обидві назви західних авторів). Географи XVI ст. ділили Поділля на три частини (Бегам, 1539 р.): Горішнє, Долішнє (за течією Дністра) та Біле (Мюнстер, 1540 р.; мабуть, однозначне з Білобережжям). У XVIII ст. за південно-східною Брацлавщиною закріпилася назва Побережжя – прикордонної території, що межувала з Ханською Україною на південному боці польсько-турецького кордону.

4. Окремої територіальної інтерпретації заслуговує назва Поділля як історико-адміністративної одиниці (Подільський туман або тьма, Подільське князівство, воеводство, Подільський полк, Подільське намісництво, Подільська губернія).

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Територія і межі історичного Поділля (XIII–XVIII ст.) // Тези доповідей Десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1991. – С. 23-24.

ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ, КАРТОЗНАВСТВО, СОЦІОТОПОГРАФІЯ

Україна на картах до кінця XVIII ст.

ПРОЕКТ ИЗДАНИЯ ДРЕВНЕЙШИХ КАРТОГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ НАРОДОВ СССР

Предлагаемые для обсуждений тематика и состав картографической серии Свода «Древнейшие источники по истории народов СССР» включают ранние картографические источники по истории народов СССР (Европейского региона). Проспект является продолжением уже опубликованных материалов для обсуждения по сериям А и Б¹, которые находят свое воплощение в постепенно издаваемых выпусках корпуса².

Ряд важных исторических сведений сохранился только на древних картах, не находя параллелей в других письменных источниках. Это данные о расселении древних народностей, о расположении городов и их названиях в период античности и раннего средневековья, об уровне географических знаний. Древние карты выступают также в качестве контрольного источника по отношению к материалам других видов. Своеобразие ранних карт отразилось на использовании их в качестве исторического источника. Примечательно, что, используя сочинения тех авторов, которые гармонически соединяют письменный и картографический материал (например, Клавдия Птолемея, ал-Идриси), историки, как правило, изучают только письменную часть, отказываясь от исследования дополняющей ее картографической информации. К тому же целый ряд изданий, посвященных истории античной и раннесредневековой картографии, в которых репродуцированы древние карты, давно превратился в библиографическую редкость. Большинство древних карт Европейского региона СССР не изучено. Факсимильный атлас, охватывающий древние карты этого региона, до сих пор не создан.

В составе выпусков серий А и Б не предусматривается публикация карт, не имеющих параллельного письменного текста (а среди них имеются, например, Певтингерова

¹ Древнейшие источники по истории народов СССР. Тематика и состав выпусков по Европейскому региону (Материалы для обсуждения) / Ред. В. Т. Пашуто, Я. Н. Щапов. – М., 1976: Там же см. более подробно о подготовке корпуса и изданных в связи с этим материалах.

² Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. Тексты, перевод, комментарий. – М., 1977. – (Древнейшие источники по истории народов СССР); Матузова В. И. Английские средневековые источники. – М., 1979.

таблица или карта Гервазия Тилберийского – важные источники по ранней истории нашей страны).

Предлагаемая к изданию серия В корпуса «Древнейшие источники по истории народов СССР» должна восполнить существующий пробел. Проспект издания в предварительном варианте стал предметом обсуждения на заседаниях сектора истории древнейших государств на территории СССР Института истории СССР Академии наук СССР в 1977 и 1979 гг. Результаты этого обсуждения нами учтены.

Исходя из источниковедческих задач, можно мыслить использование памятников древней картографии в нескольких аспектах.

Древняя карта – это, во-первых, отражение определенного уровня географических знаний на каком-то этапе развития научной мысли, следовательно, она освещает историко-научную сторону проблемы;

во-вторых, – это собрание ономастического материала, проясняющего историко-лингвистический аспект;

в-третьих, – это историко-искусствоведческий памятник иконографии.

Более ограничена, но не менее важна возможность использования древнейших карт при изучении географических условий прошлого, экономических, этнических и демографических отношений, политической и административной структур, расположения населенных пунктов, времени их существования и др.

Особое значение приобретает изучение истории самой древней карты, выявление и сравнительно-историческое исследование различных ее вариантов, комплексный анализ картографических источников. Использование древнего картографического материала наиболее целесообразно и, по существу, единственно возможно только при сопоставлении с источниками других типов, в первую очередь письменными, а также археологическими. Именно поэтому ценность древних картографических источников и необходимость их научного издания в виде факсимильных атласов не подлежит сомнению.

Картографические источники предполагается издавать, преимущественно, по рукописям, что, несомненно, вызовет дополнительные трудности организационного (необходимость создания портфеля репродукций), текстологического, а также палеографического порядка, однако обеспечит должный научный уровень публикации.

Критерии включения источника. В серию включаются карты:

1) отображающие территорию современного Европейского региона СССР и имеющие на этой территории ономастическую или другую текстовую, а также иконографическую нагрузку³;

2) оригиналы которых созданы в период по XIII в. включительно, т. е. памятники античной картографии, западноевропейские *mapae mundi* и восточные карты в пределах указанного периода;

3) наряду с оригиналами (если они сохранились), все варианты и копии карт (в связи с отсутствием их безусловной идентичности), созданные в период по XIII в. включительно. В том случае, если не сохранился оригинал карты или ее копия, изготовленные по XIII в. включительно, публикуются копии XV в. или более позднего

³ На обсуждениях в секторе истории древнейших государств на территории СССР ставился вопрос о возможности и желательности включения в серию также карт, отражающих территорию Закавказья и Средней Азии. Этот вопрос подлежит дальнейшему обсуждению.

времени. Вопрос о включении других копий XIV в. (при сохранившихся более ранних) решается индивидуально. Сведения о непубликуемых копиях используются при составлении научного аппарата.

В серию не включаются карты:

1) без текстовой или иконографической нагрузки для территории современного Европейского региона СССР. Сведения о подобных картах (с перечнями рукописных копий и их публикаций) войдут в научный аппарат издания;

2) оригиналы которых созданы, начиная с XIV в., даже если на их содержании отразилась более древняя картографическая традиция, т. е. не включаются компасные карты, древнейшие из которых (не дошедшие, однако, до наших дней) были созданы, возможно, в конце XIII в.

Принципы публикации источника. Серия состоит из нескольких факсимильных атласов, созданных в соответствии с современным уровнем репродукционной техники. Атласы⁴, в которых имеются отдельные карты такого типа, составлены давно. Они не только превратились в редкость, но их репродукции и охват источников не отражают сегодняшний уровень развития истории картографии. При этом устанавливаются следующие правила⁵:

1. Основа публикации – рукописная карта. В исключительных случаях (гибель источника, абсолютная невозможность получения факсимильной копии) в свод включается наиболее высококачественная репродукция.

2. Карты репродуцируются в различных – по сравнению с оригиналом – масштабах, но обязательно с указанием масштаба. Вся карта воспроизводится в уменьшении или в натуральную величину, а фрагменты, отражающие территорию Европейского региона СССР, в натуральную величину или, соответственно, в увеличении. В увеличении даются также отдельные вырезки карт, представляющие особый исследовательский интерес.

3. Карты, в которых условная расцветка имеет смысловую нагрузку, связанную с интересующим нас регионом, издаются с сохранением оригинальной расцветки (или же с условной расцветкой, возможно – с условным обозначением оригинальной расцветки, учитывая технические возможности издания).

4. При необходимости, дополнительно публикуются прориси карты или ее фрагмента с текстовым материалом графикой карты, а при картах с греческими, арабскими и сирийскими надписями – дополнительные прориси с ономастикой, транслитерированной русской графикой.

5. Отдельно публикуется текстовый материал карты (заглавие, ономастика, легенды, глоссы и т. д.), на языке оригинала и в переводе. Ономастический материал, не являющийся составной частью заглавий, легенд, глосс, не переводится (но он, как и остальной текст, комментируется в научном аппарате).

⁴ О факсимильных атласах см.: *Yonge E. L. Facsimile atlases and related material // The Geographical Review. – New York, 1963. – Vol. 53. – № 3. – С. 440-446; Ristow W. W. Resent facsimile maps and atlases // Quarterly Journal (Library of Congress). – Washington, 1967. – Vol. 24. – № 3. – С. 213-229.*

⁵ При выработке их учтены: *Гольденберг Л. А., Медушевская О. М. О методике издания картографических источников // Исторический архив. – М., 1961. – № 4. – С. 193-203, а также новые «Правила издания исторических документов СССР».*

6. Если карта входит в состав географического сочинения и непосредственно связана с его текстом (например, у Клавдия Птолемея, ал-Хоризми, ал-Идриси), соответствующий фрагмент публикуется как приложение к карте на языке оригинала и в переводе.

Научный аппарат отдельного выпуска состоит из следующих частей:

1. Предисловия к серии и отдельным выпускам с указанием на характер издания, объяснением его содержания, общей оценкой входящего в него материала как исторического источника, приемов подготовки издания.

2. Вводная статья к отдельной карте, содержащая сведения о ее авторе, времени и условиях возникновения, назначении карты, с источниковедческой оценкой, историографией вопроса, данными об основе публикации, судьбе оригинала и копий, месте их хранения и степени сохранности, об отличительных чертах отдельных копий. Особое внимание обращается на вопросы хронологического порядка, т. е. на точное разграничение датировки информации, которую сообщает карта (с выявлением возможных более поздних наслоений на первоначальный вариант), от датировки изготовления первоначального варианта карты и датировки более поздних ее копий.

3. Формальный комментарий карты с указанием на неисправности и другие особенности графического и текстового материала, наличие интерполяций и других своеобразий истории источника.

4. Реальный комментарий карты, с указанием на искажения земной поверхности на карте, территориально-географической характеристикой показателей карты, объяснениями графического и текстового материала. Прилагаются попытки реконструкции карт в соответствии с реальными географическими условиями – т. е., в первую очередь, размещение ономастического материала на современной карте. Указывается на наличие более ранних реконструкций. Комментарий ограничивается Европейским регионом СССР.

5. Реальный комментарий текстового фрагмента основного сочинения, непосредственно связанного с картой (сравни II, 6). Комментарий ограничивается Европейским регионом СССР. При этом используется издание соответствующего источника в составе «Свода древнейших источников по истории народов СССР» и дается на него необходимая отсылка.

6. Указатели: 1. Карт; 2. Фрагментов карт; 3. Фрагментов текстов соответствующих сочинений; 4. Географических названий; 5. Этнических названий; 6. Именной. Терминологический словарь. Библиография.

Перечень карт и состав выпусков. В прилагаемом ниже перечне карт сообщаются следующие данные: автор карты, ее название; язык, на котором составлена карта; время создания первоначальной карты (отмечено, сохранилась ли она или нет) и копий. Автор или название карты даются на русском, а также на западноевропейских и греческом языках. Датировка карт в значительной мере приближительна, так как для более точной датировки часто нет прочного основания и мнения историков картографии расходятся, иногда довольно значительно (например, при датировке карт «Географии» Птолемея или копий восточных карт). Нельзя также считать окончательно установленным авторство восточных карт, составляющих комплекс, известный под названием «Атласа ислама» (колебания в определении авторства: ал-Балхи, ал-Истахри и Ибн Хаукала; ал-Истахри и Насир ад-дин ат-Туси и т. п.). Прилагается перечень экземпляров карт с указанием на место их хранения. Насколько это оказалось возможным на

подготовительном этапе работы, указывается библиотечный шифр, под которым хранится соответствующая рукопись. Перечень, несомненно, поможет провести научно-организационную работу при создании портфеля серии, а также облегчит работу составителей отдельных выпусков.

При составлении обеих перечней были использованы, кроме обширной литературы вопроса, следующие факсимильные атласы:

Miller K. *Mappae mundi. Die ältesten Weltkarten.* – Stuttgart, 1895-1898. – Н. 1-6;

Miller K. *Mappae Arabicae. Welt- und Länderkarten der 9-13 Jh.* – Stuttgart, 1926-1931. – Bd. 1-6;

Youssef Kamal. *Monumenta cartographica Africae et Aegypti.* – Cairo, 1926-1951. – Vol. 1-5.

Из обобщающих работ по истории картографии и библиографии карт использованы, прежде всего, следующие:

Bagrow L. *History of Cartography, rev. and enlarg. by R. A. Skelton.* – Cambridge, Mass., 1966;

Leithäuser J. G. *Mappae mundi. Die geistige Eroberung der Welt.* – Berlin, 1958;

Bonacker W. *Kartemacher aller Länder und Zeiten.* – Stuttgart, 1966;

Mappemondes A. D. 1200-1500. Catalogue préparé par la Commission des Cartes Anciennes de l'Union Géographique Internationale / Red. M. Destombes. – Amsterdam, 1964;

Strzelozzyk J. *Mapy Słowiańszczyzny w kartografii średniowiecznej // Słownik starożytności słowiańskich.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967. – Т. 3. – Cz. 1. – S. 161-168;

Wolska-Conus W. *Geographie // Reallexikon für Antike und Christentum.* – Stuttgart, 1976. – Bd. 10. – S. 155-222;

Дашкевич Я. П. Середньовічні карти України, їх дослідження та джерелознавче значення // Український історико-географічний збірник. – К., 1980. – Вип. 3 (в печати).

В дополнениях, по-видимому, больше всего нуждается перечень рукописных экземпляров восточных карт. Перечни, как и весь проспект, являются материалом для дальнейшего обсуждения.

Замечания и конкретные дополнения просьба направлять по адресу: 117036, Москва, ул. Дм. Ульянова, 19, Институт истории СССР Академии наук СССР, сектор истории древнейших государств на территории СССР.

Древнейшие источники по истории народов СССР

Картографические источники (Серия В)

Вып. 1. Античная картография

1. Певтингерова таблица (*Tabula Peutingeriana*), лат. (не сохр. оригинал I–III вв. н. э.), копия XII–XIII вв. Сегмент VIII
Wien, Österreichische Nationalbibliothek.

2. Щит из Дура-Эуропос (*Dura-Europos*), греч., сохр. оригинал 230-250 гг. Paris.

3-13. Карты «Географии» Клавдия Птолемея (*Κλαύδιος Πτολεμαίος*), греч. (не сохр. оригинал?), копии XIII–XIV вв.

а) однолистная карта мира, возможно, Агатодаймона (*Ἀγατοδαίμων*);

б) четырехлистная карта мира, возможно, Никифора Григоры (*Νικήφορος Γρηγόρας*);

в) три карти редакції А (пинаксы: Європа – VIII, IX; Азія – II), можливо, Максима Плануда (Μαξίμος Πλανούδης);

г) пять карт редакції Б (Європа – кн. III 5, 6, 7, 8; Азія – кн. V 9), можливо, Никифора Григоры.

Приложение: соответствующие фрагменты из «Географии».

Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Urbinas Gr. 82; Istanbul, Topkapı sarayı kütüphanesi, Gr. 57;

London, British Museum Library, Add. 19391 (Vatopedi ms.);

Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana, XXVIII 49;

Milano, Biblioteca Ambrosiana, Gr. 997 (D 527 inf.);

Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, Gr. 516.

Вып. 2. Европейская картография VI–XIII вв.

1. Косма Индикоплов (Κοσμάς Ἰνδικλώστης). Карта, греч. (не сохр. оригинал ок. 535–547 г. н. э.), копии VIII–XI вв.

Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Gr. 699;

Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana, plut. 9, cod. 28;

Sinai, Monastery of St. Katharine, Gr. 1186.

2. Беато из Лиебана (Beatus de Leobana, Besatus de Liebana). Карта мира, лат. (несохр. оригинал ок. 776 г. н. э.), копии IX–XIII вв.

Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. 8878 (St. Sever ms.);

Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. n. acq. 1366;

Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. n. acq. 2290;

Osmia, Museo Catedral;

Madrid, Biblioteca Nacional;

Valladolid, Biblioteca Univarsitaria;

Torino, Biblioteca Nazionale Universaria, I, II, 1;

London, British Museum Library, Add. 11695;

Gerona, Museo Diocesano.

3. Карта мира из Альби (Albi), лат., сохр. оригинал VIII в.

Albi, Bibliothèque Municipale.

4. Англо-саксонская, также Коттонова карта мира (Cottoriana, Prisciana), лат., оригинал, конец X в.

London, British Museum Library. Cotton, ms. Tib. B. V.

5. Генрих из Майнца (Heinrich von Mainz). Карта мира, лат., (несохр. оригинал 1110 г.), копия XII–XIII вв.

Cambridge, University Library.

6. Гвидо из Пизы (Guido da Pisa). Карта мира, лат., сохр. оригинал 1118 г., копия XIII–XIV вв.

Bruxelles, Bibliothèque Royale Albert 1er. 3897-3918;

Florenzia, Biblioteca Riccardiana, 881.

7. Ламбер из Сент-Омер (Lambert de St. Omer). Карта мира, лат., сохр. оригинал 1120 г., копии XII–XIII вв.

Gent, Bibliotheek der Universiteit, 92;

Wolfenbüttele, Herzog-August Bibliothek;

- Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Voss., fol. 31;
Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. 8865.
8. Копенгагенская планисфера, лат., сохр. оригинал ок. 1200 г.
København, Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. sml. 1812.
9. Флорентийская карта мира (из «*Tabulae austronomicae*»), лат., сохр. оригинал нач. XIII в.
Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, Cod. Conv. J. V. 6 (San Marco 189).
10. Псалтырная карта мира, лат. (несохр. оригинал ок. 1225 г.), копия конца XIII в.
London, British Museum, Add. 28681.
11. Гервазий Тилберийский (Gervase of Tilbury, Garvasius Tilourinesis). Эбсторфская карта мира, средненем. (несохр. оригинал ок. 1235-1240 гг.), уничтожена в 1943 г.; публикация: *Sommarbrodt E. Die Ebstorfer Weltkarte.* – Hannover, 1952 (1891).
12. Приписываемая Генри Хантингдонскому (Henry of Huntingdon), Карта мира, лат., сохр. оригинал сер. XIII в.
Oxford, Bodleian Library, e Mus. (S. C. 3538).
13. Матвей Парижский (Mathieu de Paris, Mattheu Paris, Matthaes Parisians). Карта мира, лат. (несохр. оригинал ок. 1250 г.), копии XIII в.
London, British Museum Library, Cotton, ms. Nero D. V.;
Cambridge, University Library.
14. Ричард Халдингемский (Richard of Haldingham). Херфордская карта мира, норман. диалект древнефранц., сохр. оригинал ок. 1270-1300 гг.
Hereford, Cathedral Library.
15. Карта мира из «Александрии» Вальтера де Кастийоне (Ph. Gualterus de Castillione), лат., сохр. оригинал XIII в.
Leipzig, Universitätsbibliothek der Karl-Marx Universität, Fonds Stadtbibliothek, Cod. Rep. 1, 4°, 52 (Kat. № LXIII).
16. Карта мира из Верчелли (Vercelli), лат., сохр. оригинал XIII в.
Vercelli, Biblioteca Civica.

Вып. 3. Восточная картография IX–XI вв.

1. Ал-Хоризми. Карта Меотийского моря, араб. (несохр. оригинал ок. 821 (836-847) г. н. э.), копия XI в.
Strasbourg, Bibliothèque Nationale et Universitaire, 4247 (L. Arab. cod. Spitta 18).
- 2-3. Ал-Балхи, араб. (несохр. оригинал ок. 920 г.), копии XII–XVII вв.
а) Карта мира;
б) Карта Хазарского моря.
Hamburg, Staats-und Universitätsbibliothek;
Bologna, Biblioteca Universaria;
Karbala, Public Library.
- 4-5. Ал-Истахри, араб. (несохр. оригинал ок. 930-952 гг.), копии XII–XIV вв.
а) Карта мира;
б) Карта Хазарского моря.
Gotha, Forschungsbibliothek Gotha, Cod. Arab. 1521 (Moll. 312);
Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit;

Istanbul, Topkapı sarayı kütüpane, 3348;

Istanbul, Aya Sofya kütüpane 2971.

6-7. Переводы ал-Истахри, перс. (несохр. оригинал ок. 950 и позже), копии XVI в.

а) Карта мира;

б) Карта Хазарского моря.

Gotha, Forschungsbibliothek Gotha, Cod. Pers. 36 (Haleb 621);

Paris, Bibliothèque Nationale, Pars. (Blochet, 1) 654;

Ташкент, Институт востоковедения АН Узб. ССР, № 108.

8-9. Ибн Хаукал, араб. (несохр. оригинал 967-977 гг.)

а) Карта мира;

б) Карта Хазарского моря.

Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Cod, Arab. DCCXXII;

Istanbul, Topkapı sarayı kütüpane, 3346;

Istanbul, Topkapı sarayı kütüpane, 3347;

Istanbul, Aya Sofya kütüpane, 2577.

10-11. Ал-Мукаддаси, араб. (несохр. оригинал 985-988 гг.), копии ? вв.⁶

а) Карта мира;

б) Карта Хазарского моря.

Место хранения копий не установлено.

12. Ал-Кашгари. Карта мира, араб. (несохр. оригинал 1072-1074 гг.), копия ? в.

Istanbul, Ali Emiri kütüpane.

Вып. 4. Восточная картография XII–XIII вв.

1. Карта мира в «Муджмал ат-таварих ва-л-кисас», перс. (несохр. оригинал 1126 г.), копии XIV–XV вв.

Berlin-West, Staatsbibliotheken Preussischer Kulturbesitz, Köprülüms;

Paris, Bibliothèque Nationale, Anc. fonds pers. 62;

Dublin, Chester Beatty Library, 322;

Heidelberg, Universitätsbibliothek, Pers. 116.

2-12. Ал-Идриси – «Большой Идриси», араб. (несохр. оригинал 1154 г.), копии XIV–XV вв.

а) Карта мира;

б) десять секционных карт (VI климат, 53-57 секц.; VII климат, 63-67 секц.).

Paris, Bibliothèque Nationale, Arabe 2221;

Paris, Bibliothèque Nationale, Arabe 2222;

Oxford Bodleian Library, Uri 887;

Cairo, Egyptian National Library (Dar al-Kutub);

Istanbul, Köprülü kütüpane;

София, Народна библиотека Кирил и Методи;

Ленинград, Государственная публичная библиотека им. Салтыкова-Щедрина, араб. новая серия 176 (араб. 4, 1, 64).

⁶ Включается условно, так как среди карт стамбульской, берлинской и лейденской рукописей нет карт мира и Хазарского морей, не исключена, однако, возможность существования этих карт в других рукописях.

13-22. «Малый Идриси», десять секционных карт (VI климат, 53-57 секц.; VII климат, 63-67 секц.), араб. (несохр. оригинал 1192 г.), копии ? в.

Istanbul, Kakim oglu kütüphanesi, 688.

23-24. Наджиб Хамадани (ранее приписываемые Ахмеду ат-Туси), перс. (несохр. оригинал 1180 г.), копии XII–XIV вв.

а) Карта мира;

б) Карта Хазарского моря.

Gotha, Forschungsbibliothek Gotha, Pers. 35;

Paris, Bibliothèque Nationale, Blochet, II, Nr 814;

Istanbul, Fatih Mosque Library, 4173.

25-26. Приписываемые Тюг Са'иду ал-Магриби, араб. (несохр. оригинал 1276 г.), копии XII (?) в.

а) Карта мира;

б) Карта Хазарского моря.

Paris, Bibliothèque Nationale, Cod, Arab. 2214 (Arab 582);

Oxford, Bodleian Library.

27-28. Насир ад-дин ат-Туси, перс. (несохр. оригинал, 70-ые гг. XIII в.), копии XVII в.

а) Карта мира;

б) Карта Хазарского моря.

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Ms. 34 (Flügel, II, 1271).

29. Барбрей. Карта мира, сир. (несохр. оригинал II пол. XIII в.), копии ? в.

Paris, Bibliothèque Nationale.

30. Кабульская карта мира, араб.

Kabul, Public Library.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Проект издания древнейших картографических источников по истории народов СССР // Древнейшие источники по истории народов СССР. Тематика и состав выпусков (Материалы для обсуждения). – М., 1980. – Ч. 2. – С. 15-31.

КАРТЫ УКРАИНЫ XIV–XVI ВВ. КАК ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Карты Украины XIV–XVI вв. используются в историко-географических исследованиях еще очень незначительно.

В XIV–XVI вв. изготовлялись карты двух категорий, отражавшие территорию Украины. Это морские карты-портоланы XIV – начала XVI вв. и т. наз. «модерные» карты XV–XVI вв., возникшие в связи с возрождением птолемеевских традиций в картографии (мы не касаемся здесь создаваемых с XIII в. т. наз. карт мира, хотя некоторые из них составлены в XIV–XV вв., а также первых карт конца XVI в., разработанных на основании топографических измерений). Довольно значительное количество каталонских и итальянских портоланов сообщают, главным образом, данные, относящиеся к Северному Причерноморью. Изредка отмечены объекты, расположенные в глубине суши. Источниковедческий интерес представляют аннотации и иконографические элементы. Уже на самых ранних современных картах XV – начала XVI вв. изображена территория Украины от западных окраин по Днепр, иногда по Азовское море – на них отмечены даже второстепенные города. Значительным шагом вперед явилось расчленение карты Европейской Сарматии на карты отдельных государств, в составе которых находились украинские земли. Появились карты Московии, Венгрии. К концу XVI в. территория Украины нашла довольно подробное отражение в голландских атласах А. Ортелиа, Г. и К. де Йоде, Г. Меркатора.

В связи с отсутствием синтетической работы, посвященной средневековой картографии Восточной Европы, сохраняют значительную ценность исследования истории картографии в целом, картографии Польши и Литвы. Из факсимильных атласов фундаментальную роль играют четырехтомник В. Кордта и атлас К. Бучека. Аналитическое изучение карт в последнее время почти не проводится, поэтому для Северного Причерноморья все еще актуальными являются старые работы К. Бруна и более новые Ф. Петруня. Значительную ценность для Левобережной Украины имеют публикации Б. Рыбакова. Нельзя считать удовлетворительными – даже в чисто информационном плане – беглые обзоры карт XIV–XVI вв. (В. Павловой, Э. Гавриловой), не отражающие всего богатства и разнообразия сохранившегося картографического материала. Другие работы отражают только частные вопросы. Фактический отказ от использования карт XIV–XVI вв. при историко-географических исследованиях нельзя компенсировать изучением этих же карт почти исключительно как ономастического источника, которое в последнее время развивается довольно успешно.

Важными задачами представляется составление соответствующего современным научным требованиям факсимильного атласа карт XIV–XVI вв. и создание синтетического труда, посвященного истории картографирования России, Украины и других регионов Восточной Европы в XIV–XVI вв.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Карты Украины XIV–XVI вв. как историко-географический источник // Основные проблемы исторической географии России на современном этапе: Тез. докл. и сообщ. II Всесоюз. конф. по ист. географии России. – М., 1980. – С. 64–66.

ТЕРИТОРІЯ УКРАЇНИ НА КАРТАХ XIII–XVIII СТ.

Особливе значення для виконання історико-картографічних робіт, розпочатих у зв'язку зі складанням «Атласу історії Української РСР», мають пам'ятки середньовічної картографії. Картографічні матеріали можуть допомогти при вирішенні широкого кола питань. Проте, як і всяке джерело, їх необхідно використовувати критично.

У цьому повідомленні дано стислий нарис розвитку картографії стосовно України в XIII–XVIII ст.

Одна з найдавніших пам'яток світової картографії – т. зв. Пентівгерова таблиця (римська карта шляхів, складена, ймовірно, у другій половині IV ст. н. е. космографом Касторієм) – відтворює лише кілька назв народів, що населяли сучасну територію України. Більш насичені географічними деталями – щодо України – карти Птолемея, які тепер, згідно з результатами найновіших досліджень, пов'язують не з самим Клавдієм Птолемеєм (87–150) та його «Географією», а з візантійськими вченими XIII–XIV ст. Максимом Планудесом (1260–1310) та Никифором Грегорасом (1295 – після 1359). Пізніше переписувачі й публікатори цих карт (XIV–XVIII ст.) змінювали і доповнювали їх. Т. зв. карти Птолемея існують у двох редакціях – «А» і «Б». Україна ж уперше (в друкованих варіантах карт) з'явилася на картах європейської та азіатської Сарматії в ульмських виданнях «Географії» Птолемея (1482, 1486 pp.).

Територію України, в дуже деформованому, зрештою, вигляді, нанесено також на ряд рукописних квадратних, овальних і кулястих «карт світу» (*mappe mundi*) (XII–XV ст., з яких найвідоміші – арабського географа Мухаммеда ал-Ідрісі (1099–1164), анонімна в книзі «*Tabulae astronomicae*» (початок XIII ст., зберігається в Центральній національній бібліотеці у Флоренції), анонімна у «Псалтирі» 1225–1250 pp. (у бібліотеці Британського музею в Лондоні), Ебсторфська карта світу – виготовлена бл. 1240 р., ймовірно, Гервазієм з Тільбарі (знищена під час Другої світової війни), Герфордська карта світу – створена бл. 1290 р. Річардом з Голдінггема, овальна карта Ранульфа Гайдена (Гігдена, пом. 1363 р.), карта з 1459 р. Фра Мауро (пом. 1460 р.). Дані «карт світу» були застарілими, їхні автори відходили від даних тогочасної географічної літератури інколи на кілька століть, а картина України, яку вони давали, взагалі була менш або більш фантастичною. Вірогіднішу картину України, зокрема її причорноморських територій, подавали каталонські й італійські морські карти XIV–XV ст. (т. зв. портолани). Найдавніші портолани Чорного моря виготовив перший відомий морський картограф генуезець П'єтро Веконте в 1311–1327 pp., одні з останніх – П'єтро Роселлі в 1456–1468 pp.

«Відкриття» і переклад на латинську мову «Географії» Птолемея (1406–1409) дали поштовх для розвитку наукових основ картографії. Цей новий етап у розвитку картографії ввійшов в її історію під назвою періоду «модерних карт». Першою «модерною картою» Центральної та Східної Європи, на яку нанесено також територію України, була карта німецького вченого кардинала Ніколи Кріфтса (Миколи Кузанського, 1401–1464), на деяких переробках котрої відтворювалися землі до Азовського моря і позначалися різні місцевості України. Карту Ніколи з Кузи переробляли й доповнювали

картографи другої половини XV – першої половини XVI ст. – німці Нікола Германус (Доннус, бл. 1420 – бл. 1489), Генріх Мартеллус (карти з 1480-1496 рр.), Гієронім Мюнцер (1437-1508), Мартін Вальдземюллер (Гілякомілюс, 1470-1518), італійці Марко Беневентано (XVI ст.), Франческо Роселлі (1445-1520): На карті М. Беневентано, наприклад, вміщеній уперше в римському виданні «Географії» Птолемея 1507 р., охоплено територію України до Дніпра на сході. Цю ж її частину зафіксовано на карті М. Вальдземюллера, опублікованій вперше у страсбурзькому виданні цієї ж «Географії» 1513 р.

Оригінальну «модерну карту» склав польський вчений Бернард Ваповський (пом. 1535 р.). У 1526 р. він видав у Кракові карту Сарматії в чотирьох аркушах (масштаб бл. 1:2900000), з якої до нашого часу дійшли лише фрагменти. Крім цього, він створив велику карту Польщі (масштаб бл. 1:1000000), яка також збереглася тільки частково. Карти Б. Ваповського подавали деформовану картину Західної та Правобережної України. Їхній вплив позначився на пізніших картографічних працях до початку XVII ст. включно. Очевидно, їх використовували німецькі картографи Генріх Целль (пом. 1564 р.), Каспар Вупель (Медебах, 1471-1561), Себастьян Мюнстер (1489-1552), голландець Герард Меркатор (Кремер, 1512-1595), поляк Вацлав Гродецький (пом. 1591 р.), чех Андрій Пограбка (пом. 1602 р.). Заслуговує на увагу, зокрема, зображення території України на карті, що додавалася до «Космографії» С. Мюнстера (перше німецьке видання – у Базелі 1544 р.), а також південної частини України на карті Молдавії та сусідніх країн, уміщеній в описі Молдавії німецького географа Георга Рейхерсдорфа (видана у Відні 1551 р.). Територію Закарпаття вперше в докладному, хоча й дуже деформованому зображенні відтворено на карті Угорщини Лазара і Георга Таннштеттерів (Колліміціусів), надрукованій 1528 р. Значно більше деталей Закарпатської України містить карта Угорщини (масштаб бл. 1:1000000), яка була складена в 1556 р. австрійським картографом Вольфгангом Ляцом (Лаціусом, 1514-1565) і пізніше неодноразово передруковувалася.

Першою картою, що відобразила, зрештою дуже поверхово, північну частину Лівобережної України, стала надрукована в 1548 р. карта Московії венеціанського географа Баттісти Аньєзе (працював у 1525-1564 рр.), виготовлена на підставі відомостей, які подав у Римі в 1525 р. посол московського великого князя Василя IV Дмитрій Герасимов. Карта німецького кресляра Антонія Віда (1500-1558), складена в 1542 р. з використанням інформації окольничого Івана Ляцького й опублікована в 1555 р., охоплювала також північно-східну частину України. Її вплив відчувається на картах різних авторів, що додавалися до опису Московії австрійського дипломата Сигізмунда фон Герберштейна (1486-1566; перше видання карти – 1549 р.), а також на вже згаданій карті С. Мюнстера. Деякі оригінальні риси мала карта України, виготовлена в 1562 р. англійським мандрівником Ентоні Дженкінсоном (пом. 1611 р.) і вміщена в першому виданні (1570) класичного середньовічного атласу видатного голландського картографа Абрагама Ортелія (1527-1598).

В атласі А. Ортелія була подана також детальна карта західних і правобережних українських земель, складена на підставі досліджень Вацлава Гродецького (пом. 1591 р.), який у 1562 р. опублікував у Базелі свою карту Польщі (масштаб бл. 1:1680000). Порівняно з картою Б. Ваповського, В. Гродецький доповнив її територією над Дніпром, Прип'яттю, долішнім Дністром і Бугом. Нові географічні деталі України

вмістив на карті Європейської Сарматії (масштаб 1:1950000), виданій у Венеції 1570 р., чеський картограф Андрій Пограбка. Територію Закарпаття – після поверхового знімання на місці – картографував у 1565 р. австрієць Августин Гіршфогель. В атласі А. Ортелія бачимо й карту Угорщини (із Закарпаттям включно) угорського історика Яноша Шамбокі (1531-1584). У другій половині XVI ст. територія України зображалася на картах багатьох видань голландських атласів А. Ортелія, Герарда де Йоде (Юдеуса, 1515-1591), Корнелія де Йоде (1558-1600), Г. Меркатора і на численних італійських та голландських картах Польщі.

Територія України, правда, у ще біднішому вигляді, відображена також на західноєвропейських картах Московської держави початку XVII ст. Передусім заслуговує на увагу карта голландця Гасселя Геррітса (Герарда, 1581-1633), виготовлена на підставі рисунка царевича Федора Годунова й опублікована в 1613-1614 рр. (масштаб 1:8330000), а також картографічні твори з 1612 і 1633 рр. голландця Ісаака Масси (1587-1635) (масштаб 1:6250000 та 1:2630000).

Типовими за методом опрацювання були російська рукописна карта України другої половини XVII ст. «Чертеж украинским и черкасским городам от Москвы до Крима» (відома у двох варіантах) та карта шляхів з Москви на Лівобережну Україну (з 90-х рр. XVII ст.). Подібного типу були також турецькі карти України, що з'являються в XVII ст. (перші відомості про них маємо з XV ст.). Новий етап у розвитку картографії стосовно України відкривають карти, складені в першій половині XVII ст. на основі топографічних вимірювань. Вони пов'язані з іменами литовського магната Миколи-Христофора Радзивілла (Радвілла, 1549-1616) та французького військового інженера Гійома ле Вассера де Боплана (1600-1673)¹.

М.-Х. Радзивілл особисто керував збором відомостей для карти Литви (в межах до 1569 р.), виготовленням якої займався, ймовірно, широке коло співробітників (зокрема, М.-С. Струбич, Т. Маковський). Є певні підстави вважати, що у створенні цієї карти брали участь також українські вчені з гуртка, який сформувався довкола Острозької школи. Можливо, що саме меценат школи київський воєвода Костянтин-Василь Острозький передав 1596 р. у розпорядження М.-Х. Радзивілла рукописну карту Дніпра, а незабаром після цього – також карти Волині, Київщини і Брацлавщини, що увійшли до складу карти Литви. Чотирьохаркушева карта Литви (масштаб 1:1293000), видана в Амстердамі (гравер Г. Геррітс), охоплювала значну частину території України (північне Лівобережжя, Київщина, Поділля, Волинь, Холмщина, Підляшшя); на півдні вона сягала до лінії Черкаси – Брацлав – Кам'янець – Снятин. Карта долішнього Дніпра (від Черкас до гирла, масштаб бл. 1:300000) – перший опублікований твір невідомого українського картографа. Вона вийшла друком в Амстердамі як додаток до карти М.-Х. Радзивілла 1613 р. Карта Литви була значним здобутком картографії свого часу. Її копіювали багато разів, уміщували в різних атласах XVII ст. Українські землі на південь від щойно згаданої вище лінії були дорисовані пізніше на картах Угорщини, виготовлених у такому самому масштабі амстердамськими картографами Класа-Янсом Віщером (Піскатора, 1587-1637) і Карелом Аллардом (бл. 1648-1709).

Найвидатнішим досягненням картографії XVII ст., що мало великий вплив на зображення України на картах до кінця XVIII ст. включно, були картографічні твори

¹ У багатьох західноєвропейських працях подається неправильна дата смерті Г. Боплана – 1685 р.

Г. Боплана, виконані на підставі проведених автором топографічних вимірювань. На них уперше в західноєвропейській картографії з'явилася назва «Україна». Результатом роботи Боплана стали: а) географічна карта України (рукопис з 1639 р., масштаб бл. 1:1550000); б) Генеральна карта України (видана вперше в Гданську 1648 р., масштаб бл. 1:1800000); в) Спеціальна карта України (перше видання – Гданськ, 1650-1652 рр., масштаб бл. 1:463000); г) серія карт окремих частин України (книжкового формату, незакінчених, гравірованих у Гданську 1652 р., масштаби 1:1800000 та 1:1300000); д) карти Дніпра (опубліковані в передрукованому вигляді в Амстердамі 1659 р., масштаб 1:232000 та 1:463000). Найбільша праця Г. Боплана – Спеціальна карта України, досить детальна, але й подекуди нерівномірна (на ній є пусті місця). Перше гданське видання цієї карти, виготовлене видатним гравером Вільгельмом Гондотом (Гондіусом, 1601-1652) у восьми аркушах, було перевидане пізніше амстердамським гравером Йоганном Блау у вигляді карт чотирьох окремих частин України – Київщини, Поділля, Брацлавщини і Покуття. В 1659 р. французький географ Нікола Сансон д'Аббевіль-батько (1600-1667), републікувавши Спеціальну карту в Парижі, додав ще п'яту карту – Волинь. Генеральна карта України, що перевидавалася після 1654 р. у Гданську та в 1660 р. у Руані, витримала багато видань. Вона охоплювала майже всю територію України (з Чорноморським узбережжям, але без окраїн західноукраїнських земель). Цю карту дуже часто використовували західноєвропейські картографи другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Карти України француза Гійома де л'Іля (Деліля, 1675-1726), німця Йоганна-Баптіста Гоманна (1664-1724), голландця Пітера ван дер Аа (1657-1733), німця Матія Зойтера-старшого (1678-1756), німців Тобісса Конрада Лоттера (1717-1777) та Крістофа Вейгля-старшого (1654-1725) становляють собою більш або менш докладні копії Генеральної карти Г. Боплана. Бопланівські карти сформували картографічну картину України на тривалий час. З оригінальних праць XVII ст. заслуговує на увагу ще й карта Полісся (масштаб 1:640000), видана 1650 р. у Гданську Даніелем Цвікером (1612-1678).

Важливою картографічною пам'яткою кінця XVII ст., що охоплює частково Лівобережжя і Північне Причорномор'я, є атлас «Прилежное описание реки Дона или Танаиса, Азовского моря или Озера Меотского, Понта Евксинского или Черного моря», виготовлений під керівництвом голландського інженера на російській службі Корнелія Крейса (Крюйса, 1657-1727). У цьому атласі, виданому вперше в Амстердамі 1703 р., крім карти Дону вміщено також карти Азовського і Чорного морів. Деяке значення, особливо для відображення Харківщини та Полтавщини, мала карта України і Чорного моря, опрацьована німецьким картографом на російській службі Георгом фон Менгденом (Фамендіном, 1628-1702) та Якоббом Брюсом (1670-1735) і надрукована в Амстердамі 1699 р. Маємо підстави вважати, що Г. Менгден особисто проводив вимірювання на Лівобережній Україні. Можливо, що його практична робота певним чином стосується глухих відомостей про те, що наприкінці XVII – на початку XVIII ст. в Україні почалося геодезичне знімання території окремих полків (1688 р., наприклад, таке знімання проводили Наковальник і Соломійн). Відомо, що французький математик на російській службі Жозеф-Нікола де л'Іль (Деліль, 1688-1768) під час перебування в Петербурзі, всупереч забороні російського уряду, копіював російські карти і надсилав їх таємно до Парижа. Багато рукописних карт цього типу зберігається в Географічному відділі Національної бібліотеки та в Бібліотеці морської гідрографічної служби

в Парижі. Певний зв'язок з ними мають карти російсько-польського кордону першої половини XVIII ст., що також зберігаються у столиці Франції.

Новий картографічний образ Закарпаття (в масштабі 1:567000) відтворено на карті Угорщини німця М. Штіра, яка вийшла друком 1684 р. у Нюрнберзі.

У XVIII ст. українські землі зображуються на сторінках академічного «Атласа російського» (СПб., 1745 р.). Цей атлас безпідставно інколи називають атласом Ж.-Н. де л'Іля, хоч його склали на основі картографічних знімів великої групи геодезистів. Карти України, вміщені в атласі, схематичніші й гірші від карт Г. Боплана.

Необхідно підкреслити, що у XVIII ст. українські землі значно частіше відтворюються на турецьких картах, що збереглися в рукописах у Стамбулі.

Докладні топографічні знімання території України на основі тріангуляційних вимірювань перетворилися в другій половині XVIII ст. на систематичні. Вони проводилися в Росії, а також у Польщі та Австрії.

Інструментальне знімання території України розпочалося у 20–30-х рр. XVIII ст. Воно здійснювалося в межах полків. Так, наприклад, уже в 1725 р. було виготовлено карти Харківського та Ізюмського полків. 1733 року завершено нове знімання території цих же полків, а також Охтирського полку (масштаби 1:168000 та 1:336000). У 1764 р. вийшла у світ карта полків Слобідської України (масштаб 1:1050000). На 40–60-ті рр. XVIII ст. припадає картографічна діяльність Даніеля де Боскета, який склав ряд спеціальних військових карт України (серед яких – і карту Запорозької Січі) та Генеральну карту західного й південного кордонів Російської держави, що утворилися після возз'єднання України з Росією (знімання 1646–1755 рр.). Значним стимулом для розгортання картографічних робіт стало генеральне межування, що почалося в 1766 р., та описування намісництв у 80–90-ті рр. XVIII ст. Військове знімання частини України, яка ввійшла до складу Російської держави, в основному було завершено до 1792 р. Проте детальні топографічні карти цього часу не публікувалися. Дещо раніше (в 70–80-х рр. XVIII ст.) закінчено морське знімання узбережжя Чорного моря (до гирла Дунаю). Докладне цілісне зображення України з'явилося, однак, лише на стоаркушевій «Подробной карте Российской империи» (масштаб 1:840000, опублікована в 1801–1804 рр.). Крім цього, в «Российском атласе» А. М. Вільбрехта і в «Атласе Российской империи» (обидва – СПб., 1792) подано карти окремих українських намісництв. Детальні атласи й карти намісництв (відомі, наприклад, такі атласи: Волинської губернії – кінця XVIII ст., Катеринославського намісництва – 1784, 1787, 1793, 1795 рр., Новоросійської губернії – 1799 р., Курської губернії – 1784, 1785, 1787 рр., Очаківської області – 1792 р., Таврійської області – 1787, 1793 рр., Харківського намісництва – 1782, 1787, 1790 рр., губерній Слобідської України – 1799 р. – всі переважно у масштабі 1:420000 – 1:840000), як правило, не публікувалися.

Результатом картографічних робіт, що велися у Польщі, стала карта Польщі й Литви, складена італійцем Джованні-Антоніо Річчі-Заноні (1736–1814) у 24 аркушах (масштаб 1:692000), видана в Парижі 1772 р. На ній українські землі відображено дуже докладно (зазначено, наприклад, місця розташування полків і сотень на Лівобережжі). На результатах досліджень, проведених польськими геодезистами, ґрунтувалася також карта Польщі й Литви на 16 аркушах (масштаб 1:1235000), гравірована Бартоломеєм Фоліно і надрукована у Варшаві 1700 р. Не вийшли з рукописної стадії карти Германа-Карла де Перте (1739–1814), серед яких 48-аркушева карта Речі Посполитої

з 1770 р. (масштаб 1:934000) та спеціальні карти воєводств з 1786-1795 рр. (масштаб 1:225000). Карти Брацлавського воєводства Б. Севериновського з 1788-1795 рр. (масштаб бл. 1:410000) детальніші від Бопланових.

В останній чверті XVIII ст. в Австрії було опубліковано карти західноукраїнських земель. Зніманням території Галичини керував Йосиф Лізганіг; його карти (масштаб 1:288000) вперше з'явилися друком у Відні 1790 р. Карти Західної Волині та Холмщини фон Мецбурга (масштаб 1:864000) видано у Відні 1799 р. У 1766-1768 рр. проводилося докладне картографічне знімання Марморощини. У 1782-1784 рр. його поширили на всю територію Закарпаття (відбувалося під керівництвом фон Нея, масштаб 1:192000). Усі дрібномасштабні знімання західноукраїнських земель не публікувалися, вони збереглися у Відні в рукописах. У 1790 р. вийшов у світ перший атлас Галичини Ф. І. Мера. В «Угорський атлас» Герега, що виходив у Відні протягом 1788-1812 рр., було включено карту Закарпаття.

Багата картографічна спадщина XIII–XVIII ст., що стосується України, вимагає подальшого ретельного вивчення.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Територія України на картах XIII–XVIII ст. // *Історичні дослідження. Вітчизняна історія.* – К., 1981. – С. 88-93.

УКРАЇНА НА КАРТАХ XIV–XVI СТ.: СТАН І ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

Завдання, що виникають перед дослідниками історичної географії середньовічної України, зводяться, у джерелознавчому плані, до використання та подальшого опрацювання різноманітної інформації. Специфічним джерелом для історичної географії є пам'ятки картографії.

Виходячи з джерелознавчого значення таких матеріалів, можна уявити собі використання карт в кількох аспектах: 1) свідчення певного рівня географічних знань на різних етапах розвитку наукової думки (тобто вони висвітлюють культурно-історичну сторону проблеми); 2) відображення географічних, екологічних та демографічних умов минулого (історико-географічний, палеоекологічний та демографічний аспекти); 3) свідчення економічних умов і відносин (історико-економічний аспект); 4) відображення політико-адміністративної діяльності (історико-політичний і юридичний аспекти); 5) збірки ономастичних відомостей (історико-мовознавчий аспект); 6) іконографічні пам'ятки (історико-мистецтвознавчий аспект).

Це не повний перелік можливих загальних напрямів вивчення карт XIV–XVI ст. Карти, зокрема, можуть дати цінний матеріал для з'ясування таких, наприклад, питань, як зміни берегової лінії морів та русел рік, стан залісення, мережа шляхів, локалізація населених пунктів, зміна їхніх назв¹. Середньовічна карта – не лише пам'ятка з певним графічним та ономастичним навантаженням. Важливий елемент карт – це пояснювальний текст (експлікація) до них, легенда, масштаб, рисунки. Вони розширюють можливості використання карт орфографічних джерел у географічному (особливо при напівпейзажних картах), етнографічному (малюнки, що зображують одяг і побут мешканців, їх знаряддя праці, транспортні засоби), метрологічному (лінійні масштаби з різними одиницями вимірювання), геральдичному (малюнки гербів, прапорів), природознавчому (зображення фауни, флори²), графічно-прикладному³, історико-друкарському, філігранологічному⁴ та інших аспектах.

На відміну від карт XVII–XVIII ст., більш давні картографічні пам'ятки використовуються рідко. Причина цього полягає як в їхній унікальності, так і в незадовільному вивченні картографії України XIV–XVI ст. У цей час виготовляли карти переважно двох категорій: морські, тобто портолани, і «модерні» (*tabulae modernae*, в початковий період – також «птолемей»).

За всієї розмаїтості проблематики, для розгляду якої можна залучати згадані карти, треба застерегти від їх некритичного використання. Критицизм мусить бути пропорційний давності карти (географічні горизонти поширювалися повільно), знанням і

¹ Поспелов Е. М. Топонимика и картография. – М., 1971. – С. 93-116; Dainville F. de. Cartes anciennes et toponymie // Revue internationale d'Onomastigie. – Paris, 1967. – Vol. 19. – Fasc. 4. – F. 249-263.

² George W. A. Animals and Maps. – London, 1969.

³ Skelton R. A., Humphrey A. L. Decorative Printed Maps of the 15th to 18th Centuries. – London, 1965.

⁴ Heawood E. The Use of Watermarks in Dating of Old Maps and Documents // Lister R. How to Identify Old Maps and Globes. – London, 1965. – P. 87-108.

професійній майстерності картографа. Варто пригадати влучне зауваження А. фон Гумбольдта: «Географічні карти відображають більше чи менше обмежені погляди і відомості того, хто їх виготовив, а не тогочасний стан відкриттів. А те зображення, котре ми бачимо на карті (особливо, якщо це стосується XIV, XV і XVI ст.), – це звичайно суміш перевірених фактів і безпідставних припушень, які вважали фактами»⁵.

Щодо модерних карт ситуація ускладнюється тим, що, відбиваючи птоlemeївські традиції, вони мають характер мішаних історико-географічних карт – на них співіснують дані кількавікової давнини (відомі з «Географії» Птолемея) з новішими відомостями. Така еклектичність властива й картографії України, яку західноєвропейські картографи вважали межею цивілізованого світу. Територію України навантажували об'єктами й ономастикою різних хронологічних нашарувань.

Портолани, або портоланні карти, – це рукописні й друковані морські карти. Їх зміст – рисунок берегової лінії з локалізацією населених пунктів на ній. Поверхня моря покрита компасними і локсодромними лініями (лінії курсу кораблів). Географічні об'єкти в глибині суші позначали рідко. Збереглася значна кількість італійських, каталонських, турецьких та інших портоланів XIV–XVI ст. з цінними відомостями про Північне Причорномор'я, особливо про його приморську урбанізацію та морські шляхи⁶. Портолани допомагають визначити час виникнення (а деколи – також загибелі) міст Причорномор'я, їхнє розташування (яке часто не визначається на підставі писемних джерел або взагалі не зафіксоване у джерелах іншого типу), варіанти топонімії. Джерелознавче значення мають анотації та іконографічні елементи. Автори портоланів були так само консервативні, як інші картографи, – на портоланах Чорного моря XVI ст. панує топонімія XIV ст.

Модерні карти⁷ до середини XVI ст. виготовлялися в основному технікою деревориту, тому при зображенні берегової лінії, русел рік виникали численні помилки⁸. Пізніше карти гравіювали на міді, що зменшувало можливості деформацій⁹. Карти друкували переважно форматом великого аркуша. Звичайно застосовували стереографічну проекцію. Чимраз частіше траплявся лінійний масштаб. Карти були здебільшого напівпейзажними. Було опрацьовано більш-менш стійку систему топографічних позначок¹⁰. На

⁵ *Humboldt A. von. Kritische Untersuchungen über die historische Entwicklung der geographischen Kenntnisse von der Neuen Welt.* – Berlin, 1852. – Bd. I. – S. 268.

⁶ Література про портолани дуже велика. Останні праці: *Caraci G. Italiani e catalani nella primitiva cartografia nautica medioevala.* – Roma, 1959; *Brice W. C. Early Muslim Sea Charts // Journal of the Royal Asiatic Society.* – London, 1977. – № 1. – P. 53-61; *Howse D. The Earliest Printed Sea Charts 1485-1569 // Ingrid and Other Studies Presented to D. W. Waters.* – London, 1978. – P. 9-22.

⁷ Період модерних карт описано в усіх історіях світової картографії. З новіших див.: *Санищев К. А. Основы картографии.* – М., 1962. – Т. 2; *Bagrow L. History of Cartography.* – Cambridge, Mass., 1966; *Bonacker W. Kartenmacher aller Lander und Zeiten.* – Stuttgart, 1966; *Bricker C., Tooley R. V. A History of Cartography.* – London; Amsterdam, 1969. Див. також: *Ristow W. W. Guide to the History of Cartography.* – 3rd ed. – Washington, 1973; *Jäger E. Bibliographie zur Kartengeschichte von Deutschland und Osteuropa.* – Lüneburg, 1978.

⁸ *Grenacher F. The Woodcut Map. A Formcutter of Maps Wanders through Europe in the First Quarter of the 16th century // Imago Mundi (дали – IM).* – Amsterdam, 1970. – Vol. 24. – P. 31-42.

⁹ *Woodward D. Five Centuries of Map Printing.* – Chicago; London, 1975.

¹⁰ *Dainville F. de. Le langage des géographes. Termes, signes, couleurs des cartes anciennes 1500-1800.* – Paris, 1964.

цих картографічних пам'яток багато помилок, країни розмежовані неправильно, ріки закручені довільно, орієнтування порушено, віддалі неправдоподібні. Незважаючи на це, вони, навіть у такому недосконалому вигляді, є цінним джерелом¹¹.

Окремий розділ становлять карти східного (виключно турецького) походження, про які знаємо мало, оскільки їх вивчення тільки починається.

Кількість відомих карт України XIV–XVI ст., враховуючи варіанти, досить значна. Їх не менше 220 (близько 120 морських, решта – модерні). На фоні інших джерел історичної географії вони виступають як помітний своєрідний комплекс. Однак якраз ця своєрідність – об'єднання графічних і писемних елементів, наявність нашарувань різного часу, компілювання суперечливих джерел – ще раз підтверджує вимогу критичного комплексного вивчення карт у зіставленні з іншими джерелами. Перед дослідником давньої карти насамперед виникають такі завдання, як визначення дати її опрацювання і розмноження, атрибуція, виявлення деформацій, визначення топографічного і математичного змісту, підбір варіантів, їх порівняльний аналіз, пошук генетичних зв'язків (порівняльна картографія). Важливо з'ясувати завдання, яке ставив перед собою картограф, вивчити методи його праці¹².

Лише таким чином можна пояснити той непривабливий факт, що досі немає узагальнювальної праці, присвяченої історії карт України XIV–XVI ст. Та й досліджень про окремі карти та їх групи або певні матеріали, почерпнуті з картографічного джерела, досліджень, що донині зберігали б актуальність, цілком мало. У XIV–XVI ст. етнічно українські землі були поділені між кількома державами: Росією, Литвою, Польщею, Угорщиною, Молдавією. Південні степи і Крим входили до складу Золотої Орди, а пізніше – Кримського ханства та Османської імперії. В зв'язку з цим, при вивченні картографії України виникає потреба використовувати праці з історії картографії сусідніх країн¹³.

Видані на підставі незакінчених рукописів праці знавця історії картографії Л. С. Багрова (1881–1957), присвячені Росії¹⁴, не можуть задовольнити сучасного дослідника як з погляду концепцій, так і з погляду фактографії. Але «краще мати те, що ми маємо, ніж не мати зовсім нічого»¹⁵. Певною мірою картографію Росії XV–XVI ст.

¹¹ Перелік важливіших портоланів і модерних карт див.: *Дашкевич Я. П.* Територія України на картах XIII–XVIII ст. // *Історичні дослідження. Вітчизняна історія.* – К., 1981. – Вип. 7. – С. 88–90.

¹² *Гольденберг Л. А.* К вопросу о картографическом источниковедении // *Историческая география России XII – начала XX вв.* – М., 1975. – С. 217–233; *Verner C.* The Identification and Designation of Variants in the Study of Early Printed Maps // *IM.* – 1965. – Vol. 19. – P. 100–105; *Tobler W. R.* Medieval Distorsions: the Projections of Ancient Maps // *Annals of Association of American Geographers.* – Lancaster; Pa., 1966. – Vol. 56. – № 2. – P. 351–360; *Stevens H., Tree R.* Comparative Cartography. – London, 1967; *Harley J. B.* The Evaluation of Early Maps: Towards a Methodology // *IM.* – 1968. – Vol. 22. – P. 62–74; *Skelton R. A.* Maps: A Historical Survey of their Study and Collecting. – Chicago; London, 1972.

¹³ Обмежений обсяг повідомлення дозволяє зупинитися лише на більших та новіших працях. Як правило, в них є огляди або бібліографії попередніх досліджень. Огляд давніших праць див. також: *Дашкевич Я. П.* Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII – початку XX ст. // *Історичні дослідження. Вітчизняна історія.* – К., 1985. – Вип. 11. – С. 85–90.

¹⁴ *Bagrow L.* A History of the Cartography of Russia up to 1600. – Wolfe Island: Ont., 1975; *Ejusa.* A History of Russian Cartography up to 1800. – Wolfe Island; Ont., 1975.

¹⁵ *Armstrong T.* [Review] // *IM.* – 1977. – Vol. 29. – P. 96.

висвітлює монографія Б. О. Рыбакова¹⁶. Автор ставив перед собою вужче завдання – розкрити питання про російські джерела західноєвропейських карт Московії, проте не всі його твердження витримують критику¹⁷. Ф. А. Шибанов торкнувся лише окремих дискусійних проблем¹⁸. Можна згадати ще новішу працю про ранні італійські карти Московії¹⁹.

Картографія Литви опрацьована монографічно на сучасному рівні²⁰. Картографія Білорусії розглядається більше в топонімічному, ніж у картознавчому плані²¹. Для середньовічних карт Польщі існує капітальна праця заслуженого історика картографії К. Бучека (1902-1983)²². Англійський варіант цієї роботи відрізняється текстуально від польського, він значно поширений за рахунок ілюстративного матеріалу, який, правда, рідко репродукується доброякісно. Захоплення предметом вивчення призвело до того, що Бучек перебільшив (як довели дослідження історико-геодезичної школи С. Петкевича²³) значення і докладність польських карт XVI ст.

Картографія Угорщини відображена повноцінно в капітальному тритомнику²⁴. Таке ж докладне дослідження присвячене Словаччині²⁵. Узагальнено чималий картографічний матеріал про Молдавію та Румунію²⁶. У Болгарії вивчаються портолани, на яких показано також Північне Причорномор'я²⁷.

Історія картографії Османської імперії не виходить поза межі первісного нагромадження матеріалу, що, з іншого боку, може сприяти несподіваним відкриттям. Відсутність узагальнювальної монографії не компенсують і статті, що стосуються окремих карт або окремих колекцій²⁸.

¹⁶ Рыбаков Б. А. Русские карты Московии XV – начала XVI вв. – М., 1974.

¹⁷ Александрович С. [Рец. на: Рыбаков Б. А. Русские карты Московии XV – начала XVI вв.] // *Russia Medievalis*. – München, 1977. – Vol. 3. – S. 103-127; Хорошкевич А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в. – М., 1980. – С. 7.

¹⁸ Шибанов Ф. А. Очерки по истории отечественной картографии. – Ленинград, 1971. – С. 5-11.

¹⁹ Paratore E. La Moscovia nella carte italiane della Rinascenza. – Roma, 1976.

²⁰ Alexandrowicz S. Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII w. – Poznań, 1971.

²¹ Ostrowski W. The Ancient Names and Early Cartography of Byelorussia: Material for Historical and Study. – 2nd ed. rev. – London, 1971.

²² Buczek K. Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII w. Zarys analityczno-syntetyczny. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963; *EjUSD*. The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th century. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966.

²³ Rzepa Z. II-a Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii // *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*. – Warszawa, 1977. – № 2. – S. 406.

²⁴ Fodor F. A magyar térképésás. – Budapest, 1952-1954. – Köt. 1-3.

²⁵ Prikryl L. V. Vývoj mapového zobrazení Slovenska. – Bratislava, 1977.

²⁶ Крупечников И. А. История географической мысли в Молдавии. – Кишинев, 1974; Popescu-Spi-peni M. România in istoria cartografică pînă la 1600. – București, 1938.

²⁷ Джурова А., Димитров Б. Славенски ръкописи, документи и карти за българската история от Ватиканската апостолическа библиотека и Секретния архив на Ватикана (IX–XVII век). – София, 1978.

²⁸ Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов // *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*. – М., 1969. – Т. 2. – С. 76-97; Köhlin H. Some Remarks on Maps of the Crimea and the Sea of Azov // *IM*. – 1960. – Vol. 15. – P. 84-88; Waal E. H. van de. Manuscript Maps in the Topkapı Saray Library, Istanbul // *IM*. – 1969. – Vol. 23. – P. 81-95; Soucek S. The «Ali Macar Reis Atlas» and the Deniz Kitabı: Their Place in the Genre of Portolan Charts and Atlases // *IM*. – 1971. – Vol. 25. – P. 17-27.

Сукупність усіх згаданих праць не здатна замінити неіснуючу історію картографії України з її специфічними особливостями, зумовленими як географічним розташуванням країни і схрещенням різних картографічних традицій, так і вимогами, що продиктовані завданнями джерелознавства історії України.

На вивчення проблеми негативно впливає відсутність праць про портолани. Тому досі не використовуються застарілі, хоча цінні фактичним матеріалом роботи Ф. К. Бруна (1804–1880), написані на обмеженій джерельній базі. Дослідження іншого знавця картографії Ф. О. Петруня (1892–1964) зупинилися немов на половині дороги, хоча він мав у своїх руках набагато ширший матеріал, ніж його попередник²⁹. Та й ці праці, вартісні своєю фактографією, відбивають тільки можливості використання картографічних даних, а не є дослідженнями з історії картографії.

У суто інформаційному плані зроблено огляди модерних карт³⁰ – вони не відображають усього багатства і розмаїтості збереженого картографічного матеріалу, рясніють фактичними помилками. Застарілі ранні роботи В. Г. Ляскоронського (1860–1928) і М. О. Загоровського³¹, які стосуються лише окремих питань. З новіших можна згадати статті В. Н. Веріної та деяких інших авторів³².

Фактична відмова від використання карт XIV–XVI ст. при історико-географічних дослідженнях навіть частково не компенсується їх вивченням як ономастичного джерела³³, бо в поле зору мовознавців потрапляють передовсім пізніші картографічні пам'ятки.

Вивчення картографічних джерел ускладнюється тією обставиною, що в колекціях України та СРСР в цілому збереглися лише окремі примірники карт, виготовлених раніше останньої чверті XVI ст. Репродукції карт у вже згаданих виданнях переважно незадовільні, тож їх не можна вважати достовірною підставою досліджень. Базою для них можуть бути атласи факсимільних репродукцій карт.

²⁹ Петрунь Ф. Нове про татарську старовину бозько-дністровського степу // Східний світ. – Харків, 1928. – Вип. 6. – С. 155–171; Його ж. Качибей на старинних картах // Записки Одеського товариства природознавців. – Одеса, 1928. – Т. 44. – С. 191–198; Його ж. Українські степи за ранньої татарської та литовської доби: Замітки і зауваження // Полуднева Україна. – К., 1930. – С. 150–160.

³⁰ Павлова В. Л. Картографическое изучение территории Украины: (Истор. обзор): Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – К., 1954; Її ж. Картографічне вивчення територій західних областей України в період до возз'єднання їх з Радянською Україною // Географічний збірник. – К., 1960. – Вип. 3. – С. 179–187; Її ж. Територія України на вітчизняних картах XVI–XVII ст. // Вісник Київського університету. – К., 1961. – № 4. – С. 86–91; Її ж. Територія України на іноземних картах XVI–XVII вв. // Там само. – 1962. – № 5. – С. 95–98; Її ж. Найбільш рання вітчизняна карта території України, що збереглася до наших днів // Там само. – 1966. – № 7. – С. 118–120; Гаврилова Э. С. Краткий исторический очерк картографирования западных областей Украины (XIV – начало XX в.) // Научные записки Львовского политехнического института. – Львов, 1961. – № 6. – С. 229–242.

³¹ Загоровский Н. А. Лиманы Северного Причерноморья на картах прошлых столетий // Вісник Одеської комісії краєзнавства. Секція вивчення природних багатств. – Одеса, 1929. – Вип. 4–5. – С. 37–50.

³² Верина В. Н. Связь Днестра с Южным Бугом и Днепром по карте Георгия Райхерсдорфера // Проблемы географии Молдавии. – Кишинев, 1970. – Вип. 5. – С. 163–167; Верещинский Я. Избранные польские картографические работы, касающиеся территории побережья Балтийского и Черного морей в XVI и XVII вв. // Русско-польские связи в области науки о Земле. – М., 1975. – С. 83–87; Alexandrowicz S. Stosunki z Turcją i Tatarszczyzną w kartografii staropolskiej XVI–XVIII w. // Polska-Niemcy-Europa: Studia. – Poznań, 1977. – S. 91–100.

³³ Словник гідронімів України. – К., 1979.

Найчастіше для цього використовують класичний для свого часу, тепер уже застарілий чотиритомник видатного знавця середньовічної картографії В. О. Кордта (1860-1934)³⁴. Його факсимільний атлас, в якому є не тільки репродукції карт, а й висококваліфіковані примітки, охоплює лише частину відомої на сьогодні картографічної спадщини XV–XVI ст. (один портолан і трохи більше 40 модерних карт). Атлас чорноморських портоланів Л. С. Багрова³⁵ – фактично така ж рідкість, як оригінальні портолани чи їх рукописні копії.

З огляду на це, зберігають своє значення численні, часто багатотомні атласи факсимільних репродукцій карт, що видавалися із середини XIX ст. (Жомар, 1842-1862; де Сантарем, 1842-1853; Марселль, 1886-1896; Норденшельд, 1889 і репринт 1961; Амстердамський, 1894-1897; Карачі, 1926-1928; Альмаджія, 1944-1952; середземноморських портоланів, 1958; і т. д.). У 50–60-х рр. XX ст. на Заході поширилося факсимільне перевидання середньовічних карт, атласів (навіть багатотомних), географічних праць з доданими картами³⁶.

Комісія давніх карт Міжнародного географічного союзу уклала каталог картографічної спадщини світу до XV ст. включно в чотиритомнику «Картографічні пам'ятки давніших часів» («Monumenta cartographica vetustoris aevis»), який видається з 1964 р.

Якщо говорити про завдання, що виникають перед дослідниками карт України XIV–XVI ст.³⁷, то вони полягають у тому, щоб при історико-географічних дослідженнях різного напрямку повніше, на науковому рівні використовувати картографічний матеріал XIV–XVI ст. (як в оригіналі, так і на підставі задовільних репродукцій); видати на сучасному науковому рівні карто-бібліографію XIV–XVI ст.³⁸; скласти зведений каталог пам'яток картографії XIV–XVI ст., що зберігаються у бібліотечних, архівних і музейних колекціях СРСР³⁹; конкретно розглянути завдання підготовки факсимільного

³⁴ Кордт В. А. Материалы по истории русской картографии. – К., 1899-1910. – Сер. 1. – Вип. 1-2; Сер. 2. – Вип. 1; Його ж. Материалы до історії картографії України. – К., 1931. – Ч. 1.

³⁵ Багров Л. С. Древние карты Черного моря. – Петроград, 1914; *Его же*. Перечень древних карт Черного моря. – Петроград, 1914.

³⁶ Див.: Bonacker W. Neucere Faksimilenausgaben von seltenen alten Karten und Schriften // Kartographische Nachrichten. – Gütersloh, 1966. – Jg. 16. – N. 3. – S. 93-102; Ristow W. W. New Maps from Old. Trends in Cartographic Facsimile Publishing // The Cartographer. – 1968. – Vol. 5. – № 1. – P. 1-17; Ristow W. W., Graziani M. E. Facsimiles of Rare Historical Maps. – Washington, 1971.

³⁷ Див. також: Даишевич Я. Р. Карты Украины XIV–XVI вв. как историко-географический источник // Основные проблемы исторической географии России на современном этапе: Тез. докл. и сообщ. II Всесоюз. конф. по истор. географии России. – М., 1980. – С. 64-66.

³⁸ Єдина спроба в цьому плані: Тутковський П. Материалы до бібліографії мапознавства України. (Мапи, плани, альбоми, мапознавча література). – К., 1924. – Ч. 1.

³⁹ У цьому напрямі зроблено тільки перші кроки. Див.: Колгушкин В. В. Описание старинных атласов, карт и планов XVI, XVII, XVIII вв. и половины XIX в., хранящихся в архиве Центрального картографического производства ВМФ. – Ленинград, 1958; Кузнецов В. В. Карты-инкунабулы Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина // Известия АН СССР. – М., 1964. – № 3. – С. 78-88; Наврот М. И. Каталог гравированных карт России XVI–XVIII вв. и репродукций с них, хранящихся в отделе исторической географии и картографии Государственного исторического музея // История географических знаний и историческая география. – М., 1970. – Вып. 4. – С. 39-43; Незнамов Л. А. Портоланы Алушкинского историко-бытового музея. – Ялта, 1930. – Т. 1. – С. 55-63.

атласу карт України XIV–XVI ст.⁴⁰; підготувати синтетичну монографію про історію картографування України та інших регіонів Східної Європи у XIV–XVI ст.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Україна на картах XIV–XV ст.: Стан і проблематика дослідження // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні: Зб. наук. праць. – К., 1988. – С. 94-100.

⁴⁰ Про принципи складання такого атласу (правда, для ранішого періоду) див.: *Дашкевич Я. Р.* Проект издания древнейших картографических источников по истории народов СССР // Древнейшие источники по истории народов СССР. Тематика и состав выпусков. – М., 1980. – Ч. 2. – С. 15-31.

ЗАВДАННЯ ІСТОРИЧНОГО КАРТОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ

Тема «історія та карти» – «карти та історія» передбачає її осмислення у двох аспектах:

- 1) історичного картознавства, тобто історії картографії України, та
- 2) історичної картографії, іншими словами, підготовки історичних карт України, що відображають її минуле.

У межах доповіді торкнуса лише історичного картознавства, виходячи із завдань, які, на мою думку, стоять перед дослідниками давньої картографії України, розуміючи під словом «давній» період до середини XVIII ст.

Мені дуже не подобаються доповіді з повторюванням таких слів, як «необхідно», «треба», «потрібно» (тим більше, що ці вимоги дуже часто не виконуються, особливо сьогодні). Однак у цьому разі, після тривалого періоду розірваних оригінальних дослідницьких традицій (вони занепали на початку 30-х рр. і лише у 80–90-х рр. відроджуються без потрібної інтенсивності та досить хаотично), слів «треба», «необхідно» та подібних уникнути важко. З іншого боку, не хотілося б, щоб доповідь звучала як безпідставне прожектерство у час глибокої кризи української науки. Навпаки, намагатимуся вкласти у виступ переконання, що існує повне розуміння дослідницьких завдань, здійснення яких залежить від поліпшення умов наукової діяльності та від підготовки відповідних кадрів, тому прошу не критикувати мене за, на перший погляд, нереалістичність підходів.

Наукове вивчення картографічного матеріалу вимагає реалізації (хоча б часткової) певних попередніх умов, пов'язаних, з одного боку, з організацією дослідницької бази та, з іншого, з підготовкою дослідників, озброєних хоча б мінімумом знань, необхідних для дослідження стародавніх карт.

Організація наукової бази має складатися з кількох етапів.

По-перше, треба впорядкувати сучасні українські публічні картографічні фонди бібліотек, архівів та музеїв, забезпечити правильне їх зберігання (це особливо стосується карт великого формату, т. зв. стінних). До завдання правильного зберігання та впорядкування карт приєднується необхідність комплектування картографічних фондів матеріалом, який може надходити, наприклад, з приватних збірок. Картографічні фонди бажано також доповнювати якісними фотокопіями тих унікальних карт України, що дійшли до нас у невеликій кількості примірників і яких немає в українських фондах. Життя висуває вже тепер вимогу створення в Україні окремих позаповідомчих архівів карт (давніх та сучасних).

По-друге. Для того, щоб зібраний картографічний матеріал не лежав мертвим капіталом, потрібно провести його класифікацію¹ та каталогування, спершу за окремими збірками, з метою складення в майбутньому центрального каталогу карт у межах держави (наприклад, як у Польщі)². Карти необхідно каталогувати згідно з існуючими правилами наукового опису, які вимагають особливої докладності по відношенню до

¹ Див., наприклад: *On the Classification of Geographical Books and Maps / By E. Meyen etc. – Bad Godesberg, 1964.*

² *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce. – Warszawa, 1961 i dalej. – Zesz. I i nast.*

рукописних карт та карт-інкунабул (в європейській історії картографії інкунабулами вважаються карти, надруковані до 1570 р.)³.

По-третє. Наступним каталогізаційним етапом стане описування карт України незалежно від місця їх зберігання, тобто також за межами сучасної Української держави. Виникає завдання складення центрального каталогу найдавніших карт України (XIV–XVII ст.) із зазначенням місць їхнього зберігання, репродукування тощо⁴.

Для виконання цих передумов серйозного дослідження історії картографії України потрібний підбір відповідних наукових кадрів. Підготовка науковців відіграватиме ще більшу роль тоді, коли йтиметься про поглиблене дослідження карт. «Треба мати особливого роду нахил, – писав відомий швейцарський історик картографії Ф. Гренахер, – щоб, перш за все, старезний, покритий пилюкою й зужитий картографічний матеріал узагалі вважати гідним зберігання, а тим більше, щоб цим документам, з питомими для них незручними розмірами, присвятити всю увагу і вільний час часто багаторічних досліджень, сповнених труднощів»⁵. Практика історико-картографічних студій ставить перед науковцем, який має намір зайнятися комплексним вивченням стародавніх карт, високі вимоги: знання кількох мов, історії, геодезії, досьогочасної літератури питання. Науковець-історик картографії повинен цікавитися мемуарами мандрівників, мореплавними книгами, космографією та топографією. Що ці вимоги не надто високі (і, з іншого боку, цілком здійсненні), доводить простий перелік основних дослідницьких тем, які варто опрацювати на давньому українському картографічному матеріалі.

Дослідження давніх карт України потрібно проводити в таких напрямках⁶:

1) вивчення питання про картографічне відображення певних земель – частин української етнічної території в минулому;

2) опрацювання біографічного довідника з відомостями про картографів, граверів та інших художників, копіювальників, друкарів, видавців і дослідників давніх карт України;

3) опрацювання монографій про окремі карти України, особливо важливі з історико-культурного чи іншого погляду. Питань, які треба вирішувати при такому монографічному опрацюванні, багато: тут і авторство карти (з атрибуцією анонімних карт), і умови її виникнення, і час виготовлення, далі – геодезійно-картометричні дані, а саме: техніка вимірювання, проекція, орієнтація, масштаб, ступінь деформації, призначення карти. У монографічному дослідженні слід давати відповідь на питання про попередників даного картографа (для цього проводяться порівняльні студії з врахуванням,

³ Див., наприклад: *Смолтунович Л. Л.* Из опыта научно-технической обработки картографических материалов // Исторический архив. – М., 1955. – № 5. – С. 180-188; *Мельникова Т. Н.* Библиотечная обработка географических карт. Определение численных масштабов. – М.: Ленинград, 1958.

⁴ Ідеальним – з погляду методики опрацювання – є каталог: *Mappemonde (A. D. 1200-1500). Catalogue préparé de la Commission des Cartes Anciennes de l'Union Géographique Internationale / Ed. M. Des Tombes.* – Amsterdam, 1964.

⁵ *Grenacher F.* Das Studium der alten Karten // Kartographische Nachrichten. – Gütersloh, 1963. – Н. 2 – S. 38.

⁶ Див., наприклад: *Медушевская О. М.* Картографические источники XVII–XVIII вв.: Учебное пособие по источниковедению истории СССР. – М., 1957. Усупереч заголовкові, інша праця: *Сухов В.* Об истории картографии и ее научных задачах // Труды Института истории, естествознания и техники Академии наук СССР. – М., 1961. – Т. 37. – С. 186-208, – не має нічого спільного із завданнями історії картографії.

наприклад, ступеня деформації географічних об'єктів, насиченості географічними назвами, перенесення різноманітних помилок) та його послідовників і наслідувачів. При докладному вивченні карти необхідно дослідити такі її елементи, як легенди, рамки, віньетки, картуші, ілюстрації, види шрифтів, топографічні знаки, кольори⁷, не кажучи вже про ономастику, визначення її правильних чи помилкових звучань і локалізації. Датування недатованих карт вимагає застосування всіх здобутків сучасних методів дослідження, тобто, наприклад, палеографічного аналізу написів, визначення стилю орнаменту, рисунків, картушів, хронологізації водяних знаків, метрологічних даних масштабу, адміністративно-територіального поділу, математичних підстав карти, аналізу додаткових текстових пояснень, різних приміток, бібліотечних чи архівних шифрів. При монографічному опрацюванні карти потрібно також вирішувати такі питання, як визначення оригіналу, відрізнення його від копії, варіанта карти, встановлення співвідношення рукописних і друканих варіантів (перший – часто повніший). Особливе місце займає питання автентичності й достовірності карти, що до певної міри тотожне з визначенням джерелознавчої цінності карти;

4) опрацювання окремих галузей середньовічної картографії України – згідно з уже прийнятою в історії картографії спеціалізацією: дослідження «птоломеїв» (карт, пов'язаних з перевиданням «Географії» Птоломея у XV–XVI ст.), портоланів, морських карт, карт побережжя і рік, шляхових карт (ітинераріїв), карт лісів і т. д.

Дослідження різних тем з історії картографії невіддільне від можливостей публікації результатів досліджень друком чи їх завершення у вигляді дисертацій. З джерелознавчого погляду на перший план висувається питання публікації картографічних матеріалів у такий спосіб, щоб не втрачалася їхня наукова вартість⁸.

Незважаючи на всю складність завдань, які стоять перед дослідниками середньовічних карт України, незважаючи на те, що сьогодні серед істориків України майже немає спеціалістів-істориків карт, можна сподіватися, що з подальшим піднесенням історичної, географічної, картографічної наук в Україні (у що я вірю) існуючий нині стан відійде у минуле. І тоді, може, дивно звучатиме тужлива скарга одного з кращих сучасних знавців історії карт В. Бонакера: «Трагедія кожного дослідника полягає в тому, що він жертвує своїм життям для того, щоб оволодіти предметом, а з цих знань лише найменшу частку може донести до любителів карт»⁹.

На завершення доповіді хочу поділитися деякими реалістичнішими міркуваннями, що стосуються сучасних наукових можливостей та їхнього поліпшення шляхом пошуків т. зв. грантів на наукову роботу чи кооперації із закордонними науковими центрами.

В інформаційній ділянці існує реальна можливість підготовки:

1) довідника про картографічні фонди України, що зберігаються в архівах, бібліотеках, музеях. Після підготовки анкети (в яку обов'язково треба внести графу про

⁷ Прекрасний довідник для цих ділянок: *Dainville F. de. Le Langue des géographes. Termes, signes, couleurs de cartes anciennes 1500-1800.* – Paris, 1964. Див. також: *Шапошникова Л. А. Изображение леса на картах.* – М., 1957.

⁸ Див.: *Гольденберг Л. А., Медушевская О. М. О методике издания картографических источников // Исторический архив.* – М., 1961. – № 4. – С. 193-203.

⁹ *Bonacker W. Stellungnahme zu dem Plan einer internationalen Zentralstelle für Geschichte der Kartographie // Kartographische Nachrichten.* – Gütersloh, 1962. – H. 5. – S. 148.

втрати внаслідок війни, крадіжок, які поширилися останнім часом) можна її розіслати по відповідних установах, проявивши при цьому особисту наполегливість та витримку (бо не так просто добиватися в наш час відповідей);

2) довідника про давні карти України до середини XVIII ст. – відомості про конкретні карти можна збирати паралельно з даними про картографічні фонди. Таких картографічних пам'яток (включаючи давні атласи, можливо, глобуси), здається, у нас збереглося не так-то й багато;

3) довідника кадастрових карт;

4) довідника про плани (до XVIII ст. включно);

5) бібліографії літератури з історії картографії України, якої (літератури) також не надто багато – близько (за попередніми підрахунками) 400-500 назв.

У ділянці підготовки кадрів:

1) запровадження повноцінних курсів (спецкурсів) з історії картографії в університетах на факультетах різних профілів (технічних, гуманітарних тощо);

2) підготовка підручника з історії картографії України, навчальних посібників з репродукціями карт;

3) стимулювання підготовки дисертацій з історії картографії, зокрема в джерелознавчому плані, з дуже багатою та різноманітною проблематикою з картографії, геодезії, географії, біогеографії, гідрографії, історії з її різноманітними відгалуженнями (історична демографія, політично-адміністративна історія, етнічна історія), мовознавства (ономастика), мистецтвознавства і т. п.;

4) комплектування наукових бібліотек літературою з історії картографії, правда, переважно дуже дорогою – отже, шляхом пожертвувань, наукової допомоги;

5) використання можливостей Інтернету.

Підготовка наукових кадрів безпосередньо пов'язана з науковою діяльністю в галузі історії картографії України – тобто з появою досліджень з перелічених проблем, з підготовкою факсимільних перевидань як окремих видатних пам'яток картографії України, так і атласів факсимільних репродукцій. При цьому варто пам'ятати про те, що саме у такому плані Україна в першій половині XX ст. посідала одне з перших місць у європейській науці.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Завдання історичного картознавства в Україні // *Картографія та історія України: Зб. наук. праць.* – Львів; К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 13-17.

СЛОВО НА ВІДКРИТТІ КОНФЕРЕНЦІЇ «КАРТОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ» (20 ЛИСТОПАДА 2000 Р.)

Мені дуже приємно вітати учасників Другої наукової конференції «Картографія та історія України», яку присвячено 400-річчю від народження видатного французького картографа, інженера та мемуариста Гійома Левассера де Боплана. Як відомо, Бопланові ми завдячуємо не лише докладними картами України, не тільки прозовим «Описом України», що назавжди став важливим історичним, географічним і етнографічним джерелом для вивчення України середини XVII ст., але й впровадженням імені України до літератури, політики, науки Західної Європи. В цьому відношенні заслуги Боплана незаперечні й дуже великі, бо, по суті, глузливе для української національної території «Малоросія» лише півтора століття потому почало витісняти в Західній Європі прийняту раніше назву «Україна».

400-ліття Боплана вже відзначалося Міжнародною науковою конференцією, що відбулася у жовтні 2000 р. в Запоріжжі, на острові Хортиця, до північного берега якого Боплан добрався 1639 р. під час своєї мандрівки побережжям Дніпра та відкіля здійснив свій перехід чайкою вгору по ріці, через пороги, до Кодацької фортеці.

Дехто із присутніх брав участь у тій конференції, на якій було прочитано 14 доповідей, що так чи інакше стосуються Боплана, його картографічної та писемної спадщини. Матеріали запорізької конференції готуються до видання в наступному році – маємо надію, всі зацікавлені дослідники одержать змогу ознайомитися з опублікованими текстами.

Дві бопланівські конференції в Україні 2000 р. – свідчення, що тематика, пов'язана з Великим французом, залишається й надалі актуальною. Протягом останнього десятиріччя з'явилося друком щонайменше 30 праць українською, англійською, польською, російською мовами, які висвітлюють різні грані проблеми. Це також доказ того, що вивчення життя і спадщини Боплана притягає багатьох.

Я відзначив би три значні досягнення цього останнього десятиріччя: вихід у світ нового англійського перекладу «Опису України» разом з альбомом бопланівських карт, великим нарисом про Боплана та багатим науковим апаратом. До речі, ініціатор та співвиконавець (разом з проф. Броцького університету Денісом Ессаром) цього видання, що вийшло заходами Гарвардського інституту українських студій у 1993 р., проф. Брандонського університету в Канаді Андрій Болеслав Перналь став доктором *honoris causa* Запорізького державного університету. Це заслужене відзначення його новаторського і високоннаукового вкладу в історію України взагалі та в дослідження Боплана зокрема.

Друге велике наукове досягнення – факсимільне перевидання «Спеціальної карти Боплана» 1650 р., завдяки котрому Боплан-картограф постає знову перед нашими очима не лише як великий фахівець, але й як людина, закохана в далекий від Франції край, у якому він прожив не менше 15 років. Факсимільне перевидання та докладний покажчик до карти – результат багаторічної роботи працівників нашого інституту Марії Вавричин і Олега Голька та наслідок наполегливих зусиль й ентузіазму київського

видавництва «Мапа» (не кажучи вже про те, що це й здобуток української друкарської справи). Представники видавництва Борис Тисленко та Сергій Тимофіїв ознайомлять учасників конференції з цим майстерно здійсненим факсимільним друком, що цього року побачив світ. Ним ми відновлюємо серію «Monumenta cartographiae Ucrainae», видання якої припинилося 1930 р. через політичні репресії.

Третє досягнення – перший в Україні збірник наукових статей «Боплан і Україна», виданий 1998 р. заходами нашого інституту. Завдяки цьому збірникові, а також збірникові праць попередньої конференції «Картографія та історія України», доведеному до стадії макету, що передається до публікації, впевнено можемо говорити про виникнення у Львові невеликого центру історичного картознавства при Львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Центру, поки що єдиного в Україні.

На завершення – кілька слів про подальші можливі напрями досліджень Боплана. Отже, потрібні:

1) архівні пошуки для доповнення українського періоду в біографії Боплана (у Бродах він був; нове – подане ним на «Спеціальній карті України» – картографічне обличчя околиць Львова опосередковано свідчить, що він мав би бути і тут, але документальних підтверджень наразі не знайдено);

2) атрибуція певних французьких рукописних творів, пов'язаних з Україною, авторства Боплана або людей з його оточення (йдеться, зокрема, про рукопис, що зберігається в США у спадкоємців поета Богдана Кравціва, котрий був також істориком картографії);

3) доповнення позаукраїнської біографії Боплана, зокрема у час перебування його в басейні Карибського моря та, можливо, й на Мадагаскарі;

4) джерелознавчі дослідження – що взяв Боплан від своїх попередників і сучасників для «Опису України», для картографування Півдня України з Кримом включно;

5) вивчення французького та англійського оточення Боплана – життя і творчості тих його сучасників, які також цікавилися Україною, її народом, козацтвом.

Серед ухвал, які прийняла запорізька конференція, є дві особливі: про пам'ятник Бопланові на Хортиці та про повне видання його писемних і картографічних творів українською та французькою мовами.

Думаю, що наша конференція такі проекти підтримає.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Слово на відкритті конференції «Картографія та історія України» (20 листопада 2000 р.) // *Історичне картознавство України. Зб. наук. праць.* – Львів; К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 507-510.

ВЕЛИКОМАСШТАБНА КАРТОГРАФІЯ УКРАЇНИ XVII – СЕРЕДИНИ XVIII СТ. МІСЬКІ ТА ВІЙСЬКОВІ ПЛАНИ

Спершу хочу звернути увагу на два теоретичні питання термінологічного характеру.

По-перше, згідно з прийнятою тепер картографічною термінологією, визначення «план» зникає чи, радше, має зникнути з літератури. Як відомо, раніше картографічні зображення ділили за масштабом: ті, що мали масштаб більший від 1:10000, називали планами; ті ж, масштаб яких був меншим від 1:10000, вважалися просто картами. Сьогодні термін «план» (якщо виходити з картографічної теорії) повинен застосовуватися до планів будинків, цілком схематичних зображень планування міст, а для відомих з давніших праць планів має вживатися термін «великомасштабна карта». Важко сказати, чи це теоретичне нововведення матиме застосування на практиці, бо сьогодні, наприклад, і в нас, і на Заході видавництва випускають плани міст і ледве чи думають використовувати термін «великомасштабна карта», який, зрештою, дезорієнтує нефаківця.

По-друге, існувала (й існує досі) категорія перспективних (часом також званих панорамними) планів, тобто, по суті, видів міст «з лету птаха», що повторюють планування міста. Для «чистих» перспективних видів (відомий популярний перспективний вид Кам'янець-Подільського К. Томашевича з бл. 1673-1674 рр.) не бачу жодних перешкод, щоб відносити їх виключно до пам'яток іконографії, а не картографії. Проблема диференціації значно ускладнюється тоді, коли картографічна підстава поєднується з елементами іконографії, тобто рисунковим зображенням будівель, особливостей рельєфу. Класичний приклад – найдавніший «план» Києва А. Кальнофойського 1638 р. Він є на межі між картографією та іконографією і, цілком зрозуміло, може розглядатися з двох різних дослідницьких поглядів.

Згідно з наявними відомостями, перші плани (користуватимуся консервативною термінологією) міст України почали виготовляти в другій половині XVI – на початку XVII ст. Спочатку це були переважно плани маєтків (є відомості, наприклад, про план Голоска під Львовом 1556 р.; план не зберігся).

У бурхливі роки XVII ст. – початку XVIII ст. картографія була підпорядкована перш за все військовим цілям. Тому з'являються плани не стільки міст, скільки фортець і замків та інших укріплень, також, разом з ними, плани битв, найчастіше облог міст, ускладнені позначенням розташування військ, тимчасових військових об'єктів.

Далі – плани фіскально-адміністративного призначення, плани-рисунок тогочасних мандрівників (можна згадати мемуари М. Груневега з його схематичними планами Києва і Львова та частин цих міст), а також плани «туристичного» призначення (бо таким був план Києва А. Кальнофойського з позначенням найважливіших церков, такими були і плани київських печер).

Не буду перелічувати планів, які збереглися до сьогодні (переважно, треба шукувати, в позаукраїнських фондах і колекціях), зазначу тільки, що для періоду з другої половини XVI до першої половини XVIII ст. знаємо про плани різного характеру і змісту (більшість з них дійшла до нас) для близько 40 місцевостей (це попередні відомості); кількість пам'яток такого типу – понад 60.

Дослідницькі завдання тут приблизно такі самі, як для давніх карт України, але вивчення планів має свою специфіку¹.

Плани досліджували і досліджують (до речі, інтенсивніше, ніж карти) історики картографії та геодезії, а також географії, урбаністики (і, зокрема, архітектури). Теоретично такі дослідження повинні б мати більше виходу в практику – наприклад, при реконструкції пам'яткових історичних дільниць давніх міст України, при складенні генеральних планів розбудови міст. Але, правду кажучи, про таке використання давніх планів в українській містобудівельній, реставраційній та планувальній практиці чути мало.

Без сумніву, дослідження давніх планів дуже важливе з погляду вивчення розвитку методів і технології геодезії та великомасштабної картографії. Плани опосередковано і безпосередньо свідчать про розвиток геодезичних інструментів, методи і технологію геодезичного вимірювання і складання карт. Можна говорити про значення таких досліджень для геофізики: аналіз серій планів одного міста з кількох століть може допомогти встановити зміни магнітних деклінацій (наскільки орієнтація на північ два-три століття тому відрізнялася від сучасної орієнтації).

Додаю перелік проблем, для яких джерельною базою можуть стати давні плани: дослідження історії будівництва міст, реконструкції топографії, приміської сільської забудови, міських та приміських комунікацій, просторових співвідношень у межах міста та його околиць, гідрографії міст та околиць, а також водопостачальної й каналізаційної систем (відомо, що у Львові 1627 р. була складена карта водогонів), змін природного середовища, краєвиду, залісення і лісового господарства (це вже ділянка геоботаніки), структури власності земель, деколи професійної та майнової структур населення (отже, йдеться про значення планів для соціотопографії міст), змін культурного середовища.

Велике значення має дослідження планів для військової історії – для історії воєн (є плани облоги Берестя, Збаража, Зборова, битви під Полтавою), фортечного будівництва (у Замості, Кам'янці-Подільському, Кодаку, Львові, Окопах Св. Трійці, Очакові, Чигирині; ряд планів Січей).

¹ Пор. також: *Odlanicki-Poczobutt M. Badania dawnych wieloskalowych map ziem polskich // Z dziejów kartografii. – Warszawa, 1993. – S. 69-87. Є чимала бібліографія питання.*

² У мене був намір додати до цього тексту каталог відомих мені великомасштабних карт України XVI – середини XVIII ст. Через велику завантаженість цей намір здійснити не вдалося – відкладаю його до наступного історико-картографічного збірника. Подаю попередній дуже загальний перелік місцевостей, стосовно яких можна говорити про плани: Бар (II пол. XVII ст.), Берестя (I пол. XVII ст.), Біла Церква (I пол. XVIII ст.), Білгород над Дністром (датування неясне), Глухів (I пол. XVIII ст.), Голоско (II пол. XVI ст.), Замостя-Замістя (XVII ст. – I пол. XVIII ст.), Збараж (I пол. XVIII ст.), Зборів (I пол. XVII ст.), Ізюм (II пол. XVII ст.), Кам'янець на Поділлі (II пол. XVII ст. – I пол. XVIII ст.), Київ (XVII ст.), Китайгород (I пол. XVIII ст.), Кодак (XVII – I пол. XVIII ст.), Козелець (I пол. XVIII ст.), Кремінчуг (I пол. XVIII ст.), Кропивна (I пол. XVIII ст.), Луцьк (II пол. XVIII ст.), Львів (II пол. XVI – I пол. XVIII ст.), Меджибіж (II пол. XVIII ст.), Мглин (XVII ст.), Мукачів (датування неясне), Нижанковичі (I пол. XVIII ст.), Окопи Св. Трійці (II пол. XVII ст.), Острів (датування неясне), Очаків (I пол. XVIII ст.), Полтава (I пол. XVII ст.), Січі (II пол. XVII – I пол. XVIII ст.), Станіславів (I пол. XVIII ст.), Тор (II пол. XVII ст.), Хотин (I пол. XVII ст.), Чернігів (I пол. XVIII ст.), Чигирин (II пол. XVII ст.), Ярослав (I пол. XVIII ст.). До списку, практично, не увійшли маєткові плани. Перелік вимагає доповнення та уточнення.

При вирішенні цих та подібних завдань використання планів необхідно доповнювати синхронним актовим та наративним (хроніки, спогади, історико-географічні описи) матеріалом.

Ще раз про практичні містобудівельні завдання. Плани можуть використовуватися для реконструкції давніх діляниць, заснування нових приміських осель згідно з історичними традиціями.

А шлях до повноцінного оволодіння багатством усіх тих відомостей, які можна знайти в давніх планах, такий самий, як і при дрібномасштабних картах: збирання та опис картографічних фондів, опрацювання та публікація каталогів окремих збірок та центральних, факсимільне репродукування найцінніших пам'яток, бібліографія відповідної літератури, публікація наукових досліджень про плани.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Великомасштабна картографія України XVII – середини XVIII ст. Міські та військові плани // *Картографія та історія України: Зб. наук. праць.* – Львів; К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 45-47.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ КАРТИ УКРАЇНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XX СТ.

Література, присвячена середньовічній картографії України, налічує на сьогодні близько 400 праць – не можна, однак, сказати, щоб це питання було об'єктом систематичного і всебічного вивчення. Дані про карти, частково або повністю пов'язані з територією України, розпорошені, значною мірою, по працях з історичної географії та картографії як України, так і Росії, Польщі, Литви, Угорщини, Румунії, Австрії, Туреччини. Хоча дослідженнями карт України не раз займалися загальнознані авторитети в галузі картознавства, досі немає навіть компілятивної спроби зібрати в єдине ціле чималий запас фактичних відомостей з історії картографії України.

В Україні інтерес до давніх карт вперше проявився в кінці XVIII – на початку XX ст., причому увагу привернули спершу карти чорноморських берегів. Польський історик і мандрівник Я. Потоцький займався дослідженням кількох італійських портоланів Чорного моря XIV–XV ст.¹

Поступово середньовічні карти – правда, більше в ілюстративному, ніж у дослідницькому плані – почали використовувати в українській дворянській історіографії. Один з її засновників Д. Бантиш-Каменський переклав на російську мову (хоч і не без прикрих помилок) карту України Боплана².

У 30–40-х рр. XIX ст. з'являються перші серйозні спроби здійснити огляд картографування Чорного й Азовського морів. Перелік зніманих XVII–XVIII ст. підготував керівник Чорноморського гідрографічного депо Н. Кумані³. На давні морські карти звернув увагу історик Причорномор'я, професор Рішельєвського ліцею в Одесі М. Мурзакевич. Він репродукував італійський портолан Чорного моря XV ст. (Мурзакевич вважав, що передруковує карту XIII ст., насправді це була карта Біанко 1436 р.)⁴. Рецензуючи виданий у 1841 р. атлас Чорного моря, цей історик зробив огляд давніх чорноморських карт⁵. Російський бібліограф Г. Геннаді подав відомості про Крюїсів атлас Дону 1699 р.⁶

У 40–50-х рр. XIX ст. картографічний матеріал чимраз частіше залучають до історико-географічних досліджень. Великі досягнення в цій ділянці, а також у розробленні

¹ *Potocki J.* Memoire sur un nouveau paryple du Pont Euxin... – Vienne, 1796. Передрук у кн.: *Potocki J.* Voyage dans les ateps d'Astrakhan et du Caucase... – Paris, 1829. – Т. 1. – Р. 349-395; *Ejusd.* Fragment de la carte marine de Freduce d'Ancone tiree de la bibliotheque de Wolfenbuttel. – Paris, 1829. – Т. 2. – Р. 261-277.

² *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – Изд. 2-е. – М., 1830. – Ч. 1, прилож. Карта репродукувалася також у третьому і четвертому виданнях.

³ *Кумани Н. М.* Обзор гидрографических съемок Черного и Азовского морей // Записки гидрографического департамента Морского министерства. – СПб., 1844. – Ч. 2. – С. 377-411.

⁴ *Мурзакевич Н.* История генуэзских колоний в Крыму. – Одесса, 1837.

⁵ *Мурзакевич Н.* [Рец. на:] Атлас Черного моря. – Николаев, 1841 // Записки Одесского общества истории и древностей (далее – ЗООИД). – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 722-725.

⁶ *Полуденский М., Геннадии Г.* Карты реки Дона, изданные в Амстердаме // Вестник имп. Русского географического общества. – 1856. – Ч. 18. – С. 47-56; *Геннадии Г.* Заметка о Крюйсовой карте Дона // Там же. – 1858. – Ч. 22. – С. 78.

методику використання давніх карт мав історик і географ, професор Рішельєвського ліцею Ф. Брун. З-під його пера вийшло два великих дослідження: одне – про північно-західне узбережжя Чорного моря, друге – про східне. Брун вивчав їх за картами XIV–XV ст.⁷ У першій з цих праць він подав характеристику портоланів віденських, паризьких, флорентійських, венеціанських та інших бібліотек, на підставі яких будував свої висновки. Аналогічним питанням присвячено інші статті та рецензії Бруна⁸, ретельні історико-географічні праці якого, за висловом І. Франка, «здобули собі європейську славу»⁹.

З одеським науковим центром пов'язаний також початок вивчення карт XVIII ст. Одним з перших звернувся до них історик Південної України А. Скальковський. Він опублікував карту України де Боскета¹⁰, а потім широко використовував картографічні дані (Боплана, де Боскета, Річчі-Заноні) при написанні фундаментального статистичного опису Півдня України¹¹.

У середині XIX ст. було репродуковано кілька карт XVIII ст., серед них Генеральна карта України, виготовлена в 1785–1786 рр. О. Рігельманом, та карта давньоруських земель, захоплених Польсько-Литовською державою (виконана в першій половині XVIII ст.)¹², карта Чернігівського намісництва 1786 р.¹³, плани Січі, складені де Боскетом у 1738 і 1742 рр.¹⁴ Учений М. Максимович використовував карти для топонімічних досліджень, завжди підходячи до них з критичною міркою¹⁵. І. Беляєв видав текст, доданий до карти Дніпра, опрацьованої 1697 р. у Батурині¹⁶. Відомий статистик та етнограф О. Русов дослідив атлас Дніпра 1784–1786 рр., опублікувавши з нього важливі відомості

⁷ Брун Ф. Берег Черного моря между Днепром и Днестром по морским картам XIV-го и XV-го ст. // ЗООИД. – 1858. – Т. 4. – С. 244–264; *Его же*. Восточный берег Черного моря по древним периплам и по компасовым картам // Там же. – 1875. – Т. 9. – С. 410–424. Обидві праці передруковано в кн.: Брун Ф. Черноморье. – Одесса, 1879. – Т. 1. – С. 72–97; 1888. – Т. 2. – С. 242–270.

⁸ Брун Ф. Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии и смежных с нею землях // Древности Геродотовой Скифии. – СПб., 1872. – Вып. 2. – С. XVII–СXXXVI. Повніший і виправлений французький варіант у кн.: Recueil d'antiqui tes de la Scythie. – 2-me livn. – SPb., 1873. – P. I–СXX; Брун Ф. [Рец. на кн.:] Desimoni C., Belgrano I. T. Atlanti idiografico de medio evo posseduto dal prof. Tammar Iuxoro. 1867... // ЗООИД. – 1872. – Т. 8. – С. 289–300; Бляу О., Брун Ф. Портолан Средиземного моря, хранящийся в музее общества // Там же. – 1875. – Т. 9. – С. 378–381.

⁹ Франко І. Наше літературне життя в 1892 р. ... // Його ж. Зібр. творів: У 50 т. – К., 1981. – Т. 29. – С. 12.

¹⁰ Скальковський А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1824. – Одесса, 1836. – Ч. 1, прилож.

¹¹ Скальковський А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч. 1. – С. 4–5, 28–29 та ін.

¹² Ригельман А. Летописное повествование о Малой России. – М., 1847. – Прилож.

¹³ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... 1786 года. – К., 1851. – Прилож.

¹⁴ Шмидт А. Херсонская губерния. – СПб., 1863. – С. 872–873, прилож.

¹⁵ Максимович М. А. Бубновская сотня // Журнал Министерства внутренних дел. – 1848. – № 1. – С. 112–113; *Его же*. Лубочные изображения малороссийских городов // Киевлянин. – 1850. – Вып. 3. – С. 188. Обидві праці передруковано в: Максимович М. Собр. соч. – К., 1876. – Т. 1. – С. 747–748; 1877. – Т. 2. – С. 381–382.

¹⁶ Беляев И. Описание реки Днепра от м. Переволочного до Черного моря // ЗООИД. – 1853. – Т. 3. – С. 571–580.

про історію заселення берегів ріки¹⁷. Було репродуковано народну картину кінця XVII ст., із зображенням Богдана Хмельницького і схематичною картою полків (цінне свідчення того, що картографія ще у XVII ст. увійшла в народний побут)¹⁸. З'явилися повідомлення про атлас Слобідсько-української губернії 1797 р.¹⁹, а також інформація голови Вільнюської археографічної комісії Я. Головацького про віднайдену ним копію карти Галицько-Волинського князівства, оригінал якої з'явився начебто ще в XIV ст.²⁰ (насправді ж карту виготовив на початку XIX ст. у Львові С. П. Петрушевич²¹).

Значення карт XVIII ст. як важливого джерела високо оцінив видатний історик, пізніше академік АН УРСР Д. Яворницький. Він захопився картографічним матеріалом вже при написанні перших історико-географічних монографій, присвячених Запорозькій Січі²². На нових, ним же розшуканих картографічних даних, Яворницький побудував важливе історико-географічне дослідження про Запорожжя, в якому репродукував кілька карт кінця XVIII ст.²³ Видав він також дві інші рукописні карти Дніпра²⁴. Правда, літографічний спосіб передачі всіх цих карт викликає певні сумніви щодо їхньої адекватності. Підсумковий характер – стосовно дослідження карт Запорожжя XVII–XVIII ст. та їх джерелознавчого аналізу – мала доповідь Яворницького на XIII Археологічному з'їзді в Катеринославі 1905 р.²⁵ Цей огляд досі зберіг наукову цінність.

Історією картографії займався геодезист, начальник військово-топографічного відділу генерального штабу, член-кореспондент Петербурзької академії наук І. Стебницький, який опублікував інформацію про карту Росії й України, відому під назвою карти царевича Федора Борисовича Годунова²⁶. Етнограф і археолог В. Ястребов видав (з великим коментарем) карту Єлизаветградської провінції періоду першої турецької війни²⁷. З'явилось також повідомлення про атлас карт і планів міст України 1778 р.²⁸

¹⁷ Русов А. А. Некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия // Записки Юго-западного отделения имп. Русского географического общества. – 1876. – Т. 3. – С. 121-150.

¹⁸ К портрету Хмельницкого // Киевская старина. – К., 1882. – Т. 1. – С. 226-231, прилож.

¹⁹ Атлас Слободско-украинской губернии и ее описание 1797 г. // Харьковский календарь на 1886 г. – Харьков, 1885. – С. 147-152.

²⁰ Головацкий Я. Ф. Несколько слов о старинной карте царств галицкого и володимирского // Памятники русской старины в западных губерниях. – СПб., 1885. – Вып. 7. – С. 320-322, репродукція в окремому альбомі рисунків; *Его же*. Несколько слов по поводу герба, помещенного на старинной карте Володимиро-Галицкого царства // Там же. – 1885. – Вып. 8. – С. 1-6.

²¹ Петрушевич А. С. О мнимой старинной карте царства галицкого и володимирского // Центральный державный историчный архив (далі – ЦДІА) УРСР у Львові. – Ф. 765. – Оп. 1. – Спр. 78. 96.

²² Зварницький Д. И. Топографический очерк Запорожья // Киевская старина. – К., 1884. – Т. 9. – С. 32-52, 177-200, 392-422; *Его же*. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1868. – Т. 1-2.

²³ Зварницький [Яворницький] Д. И. Вольности запорожских казаков: Ист.-топогр. очерк. – СПб., 1890. У другому виданні (СПб., 1898) вміщено карти, відмінні від репродукованих у першому виданні.

²⁴ Зварницький Д. И. Планы части реки Днепра 1779 и 1780 гг. – Екатеринослав, 1905.

²⁵ Зварницький Д. И. Карты Украины и Запорожья и планы р. Днепра // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе, 1905. – М., 1908. – Т. 2. – С. 51-61.

²⁶ Стебницький И. И. Первая известная оригинальная русская карта Европейской России // Известия имп. Русского географического общества. – СПб., 1889. – Т. 25. – С. 105-107.

²⁷ Ястребов В. Объяснительная записка к карте Елизаветградской провинции 1772-1774 гг. // ЗООИД. – 1886. – Т. 14. – С. 157-165.

²⁸ Описание атласа XVIII ст., подаренного черниговской гимназии кн. Н. П. Голицыным // Киевская старина. – К., 1890. – Т. 29. – С. 131-147.

Історик О. Лазаревський оприлюднив документ про початок картографічної діяльності в Україні Д. де Боскета²⁹. Професор Київського університету, член-кореспондент Петербурзької академії наук М. Владимирський-Буданов, аналізуючи міграційні рухи населення України в другій половині XVI – першій половині XVII ст., докладно вивчив карту Боплана³⁰.

Першим українським істориком-картознавцем, у повному розумінні цього слова, став у кінці XIX ст. професор Ніжинського історико-філологічного інституту В. Ляскоронський, який майже три десятиріччя досліджував питання історичної картографії та географії. Починаючи з 1896 р., він неодноразово виступав на засіданнях Історичного товариства Нестора-літописця з повідомленнями про давні карти. Такі доповіді історик присвятив Г. ле Вассеру де Бопланові, граверові його карт Г. Гондтові, картам і атласам, знайденим у Києві та під час поїздок до Німеччини і Франції³¹. Ляскоронський написав дві великі праці з картознавства України – огляд закордонних карт і атласів XVI–XVII ст.³² та монографію про Боплана³³. Обидва дослідження, що відображають підсумки початкового етапу вивчення середньовічних карт України, не позбавлені фактичних помилок. Проте для свого часу праці Ляскоронського були справжнім відкриттям (у Кенігсберзі та Парижі він розшукав понад 30 карт, котрі раніше майже не потрапляли в поле зору дослідників) і ними, з певною обережністю, можна користуватися й сьогодні. У Ніжині Ляскоронський читав курс історичної географії, в якому значне місце посідали карти. Курс зберігся в рукописі³⁴.

Найбільшим спеціалістом з картознавства був історик В. Кордт, який понад тридцять років займав скромну посаду бібліотекаря Київського університету, а в радянський час – Державної публічної бібліотеки АН УРСР. Хоч дехто із сучасників скептично ставився до наукових надбань Кордта (незважаючи на те, що вони незмінно здобували високу оцінку серед спеціалістів), тепер, з перспективи років, треба сказати, що його капітальні праці становлять золотий фонд картознавства України.

²⁹ [Лазаревский А.]. Сведения о карте Малороссии половины XVIII в. инженера Дебоскета // Киевская старина. – К., 1890. – Т. 30. – С. 316-317.

³⁰ Владимирский-Буданов М. Ф. [Предисловие к кн. «Архив Юго-Западной России». – Ч. 7. – Т. 3] // ЦДІА УРСР. – Ф. 840. – Оп. 1. – Спр. 6-9. Ця велика передмова залишилася в рукописі, а в згаданому томі «Архива», виданому в 1905 р., надруковано інший, скорочений варіант.

³¹ Ляскоронский В. Г. Данные об атласе Боплана XVII в. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далее – ЧИОНЛ). – 1896. – Кн. 10. – С. 37-39; *Его же*. О гравере XVII в. Гильоме Гондиусе и его картографических трудах относительно Южной России... // Там же. – 1896. – Кн. 11. – С. 5-7; *Его же*. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., заключающие в себе данные для истории Южной Руси // Там же. – С. 30-33; *Его же*. Блавианов атлас второй половины XVII в. // Там же. – 1899. – Кн. 13. – С. 116-121.

³² Ляскоронский В. Г. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России // ЧИОНЛ. – 1898. – Кн. 12. – С. 97-137. К. Мельник-Антонович у некролозі Ляскоронського, вміщеному в «Записках історично-філологічного відділу УАН» (1929. – Кн. 24. – С. 367-387), стверджує, що ця праця була перевидана в Києві 1903 р. Таке видання розшукати не вдалося, воно не зазначене також в офіційному «Списке книг, вышедших в России в 1903 г.» (СПб., 1905).

³³ Ляскоронский В. Г. Гийом ле Вассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. – К., 1901. – Т. 1. Описание Украины: [Т.] 2. Карты Украины.

³⁴ Ляскоронский В. Г. Историческая география Украины // Центральна наукова бібліотека АН УРСР в Києві. Відділ рукописів. – Ф. 90. – Спр. 465-466 (Курс лекцій, перероблений на початку 20-х рр. XX ст.).

Основний твір Кордта – чотиритомний атлас переважно факсимільних репродукцій середньовічних карт України і Росії, який виходив у Києві в 1899-1931 рр. У перших трьох випусках альбому, що побачили світ заходами Київської комісії для розгляду давніх актів, вміщено понад 70 виконаних на високому технічному рівні репродукцій карт України та сусідніх країн XV–XVII ст.³⁵ Ще й сьогодні зберігають цінність не тільки репродукції унікальних середньовічних карт, розшуканих Кордтом під час численних подорожей по Україні, Росії, за кордоном (він опублікував, між іншим, факсиміле карт, виявлених у колекціях Лейдена, Дрездена, Відня, Стокгольма, Кракова), але й, значною мірою, педантично складені коментарі, насичені фактичним матеріалом. Доводиться дуже шкодувати, що середньовічній картографії Корд міг присвячувати лише час, вільний від виконання службових обов'язків*. Якби не це, ми, можливо, мали б у своєму розпорядженні не тільки матеріали до картографії, а й синтетичний огляд історії карт України**.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. продовжувалися дослідження окремих питань історії середньовічної картографії України. Відомості про Дніпро з італійських портоланів XIV–XV ст. використав гідротехнік, професор Київського політехнічного інституту М. Максимович³⁶. Знаний візантиніст, професор Київського університету Ю. Кулаковський репродукував портолан Чорного моря Бенінкази 1474 р.³⁷ Харківський історик-краєзнавець та архівіст В. Іванов опублікував Атлас Харківського намісництва 1787 р.³⁸ Полтавський історик Л. Падалка досліджував ті дані карти Боплана, що стосуються Полтавщини³⁹. Львівський історик і бібліотекознавець Б. Барвінський, у радянський час бібліотекар Львівської бібліотеки АН УРСР, досить широко використовував іконографічний та топонімічний матеріал карт Боплана і його послідовників⁴⁰.

Напередодні Першої світової війни вивченням карт України почав займатися російський буржуазний історик-картограф Л. Багров, який незабаром став знавцем і колекціонером середньовічних картографічних пам'яток. У 1914 р. Багров видав перелік

³⁵ Кордт В. А. Материалы по истории русской картографии. [Сер. 1]. Вып. 1. Карта всей России и южных ее областей до половины XVII в. – К., 1899; Вып. 2. Карты всей России и западных ее областей и Сибири. – К., 1906.

* На це скаржився Кордт у листі до П. С. Уварової 1904 р., опубл. в: Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. 1905. – М., 1908. – Т. 2. – С. 100-101.

** З картознавчих праць Кордт видав ще два коротких резюме доповідей: Кордт В. А. К истории картографии Сибири // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13. – С. 152-154; *Его же*. Боплан и его труды по картографии Южной России // Там же. – 1911. – Кн. 22. – С. 85-87. Кордт займався також каталогізацією карт.

³⁶ Максимович Н. И. Днепр и его бассейн. – К., 1901. – С. 96-97.

³⁷ Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды: Крат. ист. очерк. – К., 1906. – Прилож.; 2-е изд. – К., 1914. – Прилож.

³⁸ Атлас Харьковского наместничества 1787 г. с топографическим описанием / Под ред. В. В. Иванова. – Харьков, 1902.

³⁹ Падалка Л. В. Карта Боплана о заселении полтавской территории во второй четверти XVII в. – Полтава, 1914.

⁴⁰ Барвінський Б. Польська персоніфікація України з 1644 р. // Записки НТШ. – Львів, 1914. – Т. 121. – С. 126-128; *Його ж*. Звідки пішло ім'я «Україна»? – Відень, 1916. – С. 13-16; 2-ге вид. – Вінниця, 1917; *Його ж*. Наше народне ім'я: (Україна, українці, український). – Львів, 1916. – С. 11-16.

стародавніх карт Чорного моря⁴¹, а найцінніші з них опублікував альбомом репродукцій (щоправда, мінімальним тиражем – 10 примірників)⁴². У цьому відношенні Багров успішно доповнив дослідження Кордта, який вивчення чорноморських карт відкладав на майбутнє – але так і не зміг ними зайнятися.

Певний вклад у вивчення проблеми внесли також закордонні вчені. Угорський дослідник Г. Теглаш поінформував про найдавнішу карту Тиси⁴³. Польський фізик та історик, професор Петербурзького інституту шляхів сполучень Г. Мерчинг першим із дослідників звернув увагу на карту Литви, складену в кінці XVI – на початку XVII ст. під керівництвом М.-Х. Радвілла за участю українських картографів, та на виготовлену тоді ж анонімним автором карту Дніпра⁴⁴. Бібліотекар паризької Національної бібліотеки А. Існард опублікував відомості про французького математика Ж.-Н. де л'Іля, завдяки котрому в Парижі збереглися цінні картографічні матеріали про Україну першої половини XVIII ст.⁴⁵ Австрійський історик Д. Веренка використав перше топографічне знімання для написання історичної географії Буковини кінця XVIII ст. та репродукував Генеральну карту Буковини фон Міга 1774 р.⁴⁶ Важливим, ґрунтованим на архівному матеріалі, був нарис австрійського картографа Й. Пальдуса, присвячений зніманню Галичини в 70–80-х рр. XVIII ст.⁴⁷

Вивчення історіографії питання дає підстави зробити висновок, що на початку XX ст. історія картографії вже сформувалася в Україні як окрема історична дисципліна. Факсимільні атласи Кордта, огляди Ляскоронського давали загальне уявлення про відтворення України на картах XV–XVIII ст. Публікувалися відомості про чорноморські портолани XIV–XV ст., карти Дніпра XVII–XVIII ст., а також про картографування України в кінці XVIII ст. Інтенсивно вивчалися карти Боплана. Дані середньовічних карт України досить широко використовувалися в історичній географії (Брун, Яворницький), ними почали послуговуватися також у топонімічних екскурсах. Отже, закладено фундамент для подальших історико-картографічних досліджень.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р. Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII – початку XX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1985. – Вип. 11. – С. 85-90.*

⁴¹ *Багров Л. С. Перечень древних карт Черного моря. – Петроград, 1914.*

⁴² *Багров Л. С. Древние карты Черного моря. – Петроград, 1914; Его же. История географической карты: Очерк и указ. лит. // Вестник археологии и истории. – Петроград, 1917. – Вып. 23. – С. 1-136.*

⁴³ *Teglas G. A. Marosra es a Tiszara vonatkozó lagregibb foldrajzi adatok // Poldrajzi Kozlemenyek. – Budapest, 1898. – K. 27. – P. 320-324.*

⁴⁴ *Merczyng H. Mapa Litwy z r. 1613 Ks. Radziwiłła Sierotki pod względem matematycznym i kartograficznym // Sprawozdanie z posiedzeń Towarzystwa naukowego Warszawskiego, wydział 3. – Warszawa, 1913. – Roczn. 6. – S. 416-441.*

⁴⁵ *Isnard A. Joseph-Nicolas Delisle, sa biographie et sa collection de cartes geographiques a la Bibliotheque Nationale // Comité des Travaux Historiques et Scientifiques. Bulletin de la section de Geographie. – Paris, 1915. – T. 30. – S. 34-164.*

⁴⁶ *Werenska D. Topographie der Bukowina zur Zeit ihrer Eroberung durch Ostereische. – Czernowitz, 1895.*

⁴⁷ *Paldus J. Die Einverleibung Galiziens und der Bukowina in die Osterreichische Monarchie 1772 und die Landesaufnahme durch den K. K. Generalquartier-meisteretab, 1775-1783 // Mitteilungen der Kaiserlich-Königlichen Geographischen Gesellschaft. – Wien, 1916. – Bd. 59. – S. 417-455.*

Картографія Поділля XV–XVI ст.

ПОДІЛЛЯ НА КАРТАХ XV–XVI СТ.

1. Картографічні матеріали мають виняткове значення при дослідженні історичної географії. Вони не лише свідчать про відповідний рівень географічних знань щодо конкретної території на певному етапі розвитку наукової думки, але й відображають географічні, демографічні, часто й економічні, політико-адміністративні умови різних часів. Карти – це одночасно важливе ономастичне джерело. При вивченні історичної картографії Поділля пам'ятки картографії XV–XVI ст. (т. зв. модерні карти) використовувалися дуже рідко, хоча вони зберігають чимало цінної наукової інформації.

2. До початку XV ст. географічні об'єкти з Поділля майже не потрапляли на карти – виняток становила ріка Дністер, яку позначали на пізніх «картах світу» та на окремих портоланах. Лише відродження Птолемеєвої «Географії» (1406-1409 рр.) дало поштовх до картографування одного з її розділів – Європейської Сарматії з Поділлям в її складі. Значним кроком вперед стала публікація друкованих карт (ксилографів і мідеритів), на яких поступово збільшувалося графічне навантаження території Поділля, поліпшувалася його достовірність.

3. Окремі важливі географічні об'єкти з Поділля в середині XV – на початку XVI ст. з'явилися на картах Кузанського, Германуса, Мартеллюса, С. Мюнстера, Вальдземюллера, Беневентано. На картах Ваповського (1526 р.) та його послідовників (Цель, Вовеліус, С. Мюнстер, Пограбка та ін.) відзначено вже й другорядні об'єкти, що, однак, не звільнило ці та інші карти від помилкових та фантастичних деталей (наприклад, у Рейхерсторфера). З кінця XV ст. Поділля є також на турецьких картах.

4. Найвищим досягненням картографії України, зокрема Поділля у XVI ст. (у період до топографічних знімання), треба вважати карти Гродецького (1562 р.), атласи Ортеліуса (1570 р.) та інших голландських картографів-видавців (Г. та К. де Йоде, Меркатора). На них, в основному, правильно показано територію Поділля.

5. Вивчаючи карти Поділля, треба дотримуватися вимог наукової методики (критично-порівняльний аналіз карт, на яких відбилися різночасові нашарування та компілятивність відомостей, часто почерпнутих із суперечливих джерел), паралельно досліджувати писемні джерела. Путівникове значення має історико-картознавча література (праці Багрова, Рибаківа, Бучека та ін.), хоча вона й не стосується безпосередньо Поділля. Вивчення карт рідко можна проводити на підставі оригіналів, переважно унікальних – суттєве значення зберігають факсимільні перевидання середньовічних карт.

6. Перед дослідниками історичної географії Поділля стоїть важливе завдання використовувати для своїх пошуків матеріал з т. зв. модерних карт XV–XVI ст.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Поділля на картах XV–XVI ст. // Тези доповідей обласної наукової конференції «Проблеми історичної географії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1982. – С. 131-132.

ПОЧАТКИ ІСТОРИЧНОЇ КАРТОГРАФІЇ ПОДІЛЛЯ (XV–XVI СТ.)

В історіографії домінує думка про те, що складання історичних карт України (з Поділлям включно) почалося в першій половині XIX ст. Вона лише частково правильна: саме тоді почалося опрацювання історичних карт українськими дослідниками. Територія ж Поділля з'явилася вперше на історичних картах набагато раніше, в останній чверті XV ст. Такі карти, генетично пов'язані з птоломеївською традицією («Географію» Птолемея відкрили заново західноєвропейській науці в 1406-1409 рр.), публікували друком багато разів, починаючи від 1477 р. Дослідження дванадцяти стародрукованих видань Клавдія Птолемея (бл. 102 – бл. 180), зокрема «Космографії», Ульм, 1482 (ред. Н. Германус); «Космографії», Рим, 1490; «Географії», Страсбург, 1513 (ред. Я. Еслер, Г. Юбелін); «Загальної географії», Базель, 1540, 1542, 1545, 1552 (ред. С. Мюнстер); «Географії», Венеція, 1561 (пер. Дж. Рушелі); «Географії», Венеція, 1562 (ред. Дж. Молетті); «Географії», Кельн, 1597 (ред. Й.-А. Магін); «Географії», Венеція, 1598 (ред. Й.-А. Магін); «Географії», Венеція, 1599 (пер. Дж. Рушелі, ред. Дж. Росаччіо), довело, що в усіх них є історичні карти Європейської Сарматії, інакше т. зв. Восьма карта Європи, із зображенням Поділля, як уважалося, на II ст. н. е. На картах по-різному, залежно від концепції упорядника видання, розміщували народи, міста, гори, ріки, озера (чи болота), перелічені у списках географічних об'єктів, поданих у «Географії» або на доданих до неї картах, також пов'язаних з іменем Птолемея.

На території Поділля та суміжних земель розташовувалися найчастіше такі народи, як певки, карпи, бастерни, бодини, тагри, гевіни, тирангіти: міста – Клепідава, Вібатаварій, Метоній, Геракт, Ніос, Амадока; ріки – Тіра, Бористен (ця річка на картах витікала з Амадоцького болота і впадала до іншого «великого» Бористена, тобто до Дніпра), Аксіак; гори – Певка, Ріффейські, Амадоцькі та Карпати. Географічні назви подавали у різних варіантах, наприклад, місто Клепідора, Клепідана, Клепідіана – поряд з Клепідава; народ таранкіти, тарангіти, тирангіри – поряд з тирангіти; річка Аксуй, Аксіар – поряд з Аксіак. Різні інтерпретатори Птолемея розміщували об'єкти згідно зі своїм розумінням тексту «Географії» та власним прочитанням доданих до неї карт. Вони вважали, що інформація, зібрана Птолемеєм, відповідає приблизно періодові життя олександрійського географа. Нові дослідження показали, що «Географія» – це компіляція даних різного часу, від I ст. до н. е. (або й давніших) до XII ст. н. е. Додані ж до «Географії» карти, можливо, виготовлено візантійськими вченими кінця XIII – першої половини XIV ст.

Історичні карти наклали свій відбиток також на тогочасну т. зв. модерну картографію. Тому й на картах Поділля, виготовлених у XV–XVI ст., одночасно з реальними для цього часу географічними об'єктами зображували давно неіснуючі або просто фантастичні. Їх джерелом були відомості, запозичені з Птолемея (наприклад, Ріффейські та Амадоцькі гори, Амадоцьке болото або озеро, а навіть амадоки та бастерни як народи, що нібито справді жили на Поділлі у XVI ст.). Птолемеєва спадщина зберігала вплив на карти Поділля ще на початку XVII ст.

Початки історичної картографії Поділля (й України) сягають останньої чверті XV ст. Немає жодних підстав відмовлятися від цієї давньої наукової спадщини, тим

більше, що й теперішні інтерпретатори Птоломея, намагаючись пов'язувати з Поділлям збережені у «Географії» відомості, часто навіть не підозрюючи цього, ідуть слідами вчених XV–XVI ст.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Початки історичної картографії Поділля (XV–XVI ст.) // Тези доповідей Восьмої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1989. – С. 25–26.

СХІДНЕ ПОДІЛЛЯ НА КАРТАХ XVI СТ.

На відміну від карт XVII–XVIII ст., складених переважно на підставі топографічного знімання, карти XVI ст. використовують рідко. Причина цього полягає не лише в унікальності карт (та повноцінних репродукцій), а й у незадовільному вивченні історії картографії України згаданого періоду, що спричинило знецінення карт XVI ст. як джерела.

Вивчення картографічних пам'яток привело нас до висновку, що тільки докладне прочитання карт певної території, в поєднанні з порівняльним їх аналізом за довший період, може дати задовільні результати. Саме в такому плані розглянуто зображення Східного Поділля на картах XVI ст. Мікроаналіз дав змогу обґрунтувати ряд спостережень, які досі не використовувалися в історико-географічних дослідженнях.

Карти України XVI ст. перебували ще під значним впливом «Географії» Птолемея. Тоді було видано ряд атласів, які базувалися на цьому творі. Вони здебільшого склалися з двох частин: з історичного атласу (накладені на карту відомості Птолемея I–II ст.) та з атласу «модерних» («нових») карт, які мали відображати географію країн у їх тогочасному, тобто з XVI ст., вигляді. Поділля з'явилося на одній із секційних карт Птолемеєвого світу, на т. зв. VIII карті Європи, що охоплювала в «модерному» варіанті Угорщину, Польщу, Русь, Пруссію, Волощину й сусідні країни. Поступово «модерні» карти вийшли поза Птолемеєву схему. Карту Європи розділили на атласні карти окремих держав, ними ілюстрували історико-географічні описи, довідники. Карти почали видавати окремими відбитками. Існували ще компасні портолани для мореплавців, на яких глибина суші зазначалася рідко.

За уточненими даними, Східне Поділля зображено на понад 200 «модерних» картах і кількох портоланах. Приблизно дві третини згаданих картографічних пам'яток – більш або менш докладне перевидання існуючих раніше. Для цього дослідження використано 438 карт, з яких 38 раніше репродукувалося у факсимільних атласах та працях з історії картографії. 406 карт (з них 6 репродукованих раніше) вдалося вивчити за стародруківаними оригіналами¹. Тематично це карти Європи, Польщі, Литви, Московії, Молдавії, Криму, Османської імперії (т. зв. I карта Азії). Використання стародруків дозволило вийти за традиційну базу, яка визначається факсимільними атласами В. Кордта, А.-Е. Норденшельда, амстердамською серією «Theatrum orbis terrarum» (в основному, за редакцією Р. Склтона), працями К. Бучека, С. Александровича. Генетичний зв'язок карт добре показано на стеммі, опрацьованій Ф. Петрунем², яку тепер можна доповнити новознайденими творами картографів.

Поділля й сусідні краї. На картах першої половини XVI ст. назва Поділля (*Podolya, Podolia, Podolie*) вживається зазвичай для визначення географічного об'єкта. Поділля

¹ Див. перелік карт наприкінці статті (у тексті подаються покликання на номери карт). У переліку 88 номерів для 93 карт; 45 карт згадується в примітках. Пор. також: Дашкевич Я. Р. Територія України на картах XIII–XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1981. – Вип. 7. – С. 88–90.

² Петрунь Ф. Е. К вопросу об источниках Большого чертежа // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. – Одесса, 1924. – Т. 1. (1923/4). – № 7. – С. 42.

охоплює територію від Дністра до Дніпра (4) чи між Прип'яттю, Дніпром і Дністром (15). На зміну географічному розумінню регіону приходить політико-адміністративне, деколи обмежене до Подільського воєводства (35, 40), а переважно поширене на землі до Чорного моря (28, 33, 71, 72, 80). Гіпертрофія регіону була пов'язана з політичними аспіраціями Польського королівства, яке намагалось ще до Люблінської унії поширити реальну владу на Брацлавщину, а зону впливу – до моря.

На картах помітно спроби локалізувати Поділля на його західній частині, між Львовом та Кам'янцем (9, 21). Протилежна крайність – розміщення назви між Дністром і Богом (нині Південний Буг)³, майже над морем (51). Явно помилковими треба вважати її розташування на захід від Стиру (30, 84) чи між Любліном та Кобрином (55). Відомо кілька карт, на яких Поділля не позначено (3, 76, 83) або заступлено назвою Кодимія (17, 42).

З Поділлям на заході межує Русь (*Russia, Reussen, Rüssen*), що відповідає Руському воєводству. В першій половині XVI ст. на північному сході від Поділля, близько Києва, розміщували Червону Русь (*Russia Rubea, Rossia, Rossa*; 8, 30) – це була картографічна спадщина XV ст. Поняття Червона Русь вживалося також у розумінні Руського воєводства (7). Назву Пруссія (замість Руссія) потрібно вважати помилкою (31).

На південному заході від Поділля було розташовано Покуття (*Pokcutze*). Це суто географічне поняття запровадив С. Мюнстер (10, 21). Форма «Potchuze» (16) – помилкова⁴.

У літературі побуває думка, що якраз на Східному Поділлі вперше в картографії близько 1580 р. появилася назва Україна. Свого часу в Національній бібліотеці в Парижі, серед паперів французького купця Мотієля, який у 1580-1582 рр. їздив до Туреччини, було віднайдено карту Чорномор'я, з котрою Мотієль нібито й подорожував на Схід. Справді, на цій карті (58) є напис «Ukrania» на частині Поділля, позначено Аккерманську Тартарію, міста Бялу (очевидно, Біла Церква) і Торговицю. Такі об'єкти невідомі на картах XVI ст. – вони фіксуються лише з першої половини XVII ст. Це ставить як датування самої карти, так і твердження про появу назви Україна на картах перед 1580 р. під сумнів.

Кодимія. Значне здивування викликає стійке (більше 20 разів на використаних картах) зображення краю Кодимії (*Codimia, Codima, Codemia*) на картах 1540-1600 рр. Хоч локалізація краю дивна, здається, він не був витвором уяви картографів, незважаючи на те, що побутування такої назви (як назви краю, а не міста, річки) важко підтвердити іншими джерелами. Кодимію розташовували переважно між Богом та Собом (9, 10, 35), на північ від Богу (49), рідше між Богом та Синьоводою (тепер Синюха; 48) або між Собом та Синьоводою (33). У ряді випадків назва Кодимія вживається як рівнорядна з назвою Поділля, а деколи її витісняє: Кодимія стає основним краєм Дністрово-Дніпрового межиріччя (17, 78, 79, 81, 87). Деколи спеціально підкреслювали, що Кодимія – це окремий край, пишучи «Codimia regio» (29, 54). За анотацією А. Пограбки, Кодимія була «пустинним безладдям» (49, 70).

³ У статті, як правило, вживасмо назви XVI ст., подаючи, коли необхідно, теперішні.

⁴ Згадка про Покуття на карті 1544 р. заперечує (як і багато інших даних) помилкове твердження про те, що ця назва з'явилася лише у XVII ст. (Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 3. – С. 404). Назву «Покуття» зафіксовано в 1395 р. Пор.: Паньків М. Покуття // Жовтень. – Львів, 1987. – № 2. – С. 100.

На деяких картах одночасно з краєм позначено й місто Кадимію (*Cadimia*; 33, 43) на лівому березі Богу, нижче впадіння Саврані (тепер Савранка). Деякі картографи відмовлялися від назви краю, залишаючи тільки місто *Codimia*, *Codemia* (60, 67, 71-74, 76). Річку Кодиму на картах не позначали.

Розташування Кодимії на лівому березі Богу дивує, бо річка Кодима впадає до Богу справа. (Сучасне місто Кодиму біля джерел однойменної річки засновано в 1754 р.; його не можна брати до уваги).

Пошуки міста і краю Кодимії ведуться давно. М. Дубецький, виходячи із згадки 1459 р. про львівського міщанина, нібито вірменина, Клеменса «з Кодами», сконструював гіпотезу про місто Кодиму, в якому Клеменс займався торгівлею й рільництвом⁵. Насправді ж Клеменс був не з Кодими, а з Кадіму⁶. Гіпотезу спростував С. Кутшеба⁷. Ю. Сіцинський писав, що у XVI–XVII ст. Кодимою називали місцевість, розташовану вздовж річки, але не подав джерела своїх відомостей⁸. Ф. Петрунь вважав, що назву річки перетворили на назву міста або краю⁹. Пізніше, під впливом реляції М. Броневського, він змінив думку, припускаючи, що замок Кодимія був у районі пізнішої Голти¹⁰.

З іншого боку, не викликає сумніву те, що джерела знають і річку, і руїни міста, і урочище, і долину Кодиму. Річка Кодима фігурує 1542 р. в турецькому дипломатичному листуванні як пропонуваній турецько-польський кордон¹¹. Урочище Кодимія перелічується в списку прикордонних об'єктів 1568 р.¹² та в покрайній нотатці 60-х рр. XVI ст. на примірнику венеційського видання Птолемея¹³ 1562 р. Описуючи посольство до татар 1577-1578 рр., М. Броневський згадував зруйноване місто Кодему, яке по-українському іменували Дольною Границею. Це городище (або притулок) розташо-

⁵ *Dubiecki M.* Kaffa, osada geneueńska i jej stosunek do Polski w XV w. // *Przegląd Powszechny*. – Kraków, 1886. – Т. 12. – S. 68. Ці відомості повторено в статті (*Dachkévytch Ya.* L'établissement des Arméniens en Ukraine pendant les XI^e–XVIII^e siècles // *Revue des Études arméniennes*. N. S. – Paris. 1968. – Т. 5. – P. 344), сумніваючись одночасно в їх джерельній підставі.

⁶ *Pomniki dziejowe Lwowa*. – Lwów, 1921. – Т. 4. – S. 9, 20, 26, 36; *Akta grodzkie i ziemskie*. – Lwów, 1870. – Т. 2. – S. 132.

⁷ *Kutrzeba S.* Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich // *Przegląd Polski*. – Kraków. 1903. – Т. 148. – S. 488.

⁸ *Сецинский Е. О.* Кодыма // *Приходы и церкви Подольской епархии*. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 42.

⁹ *Петрунь Ф. Е.* К вопросу... – С. 39.

¹⁰ *Петрунь Ф.* Степове Побужжя в господарській та військовій укладі українського пограниччя. Замітки до Броневського та Боллана // *Журнал науково-дослідних кафедр м. Одеси*. – Одеса, 1926. – Т. 2. – № 2. – С. 96.

¹¹ *Дашкевич Я. Р.* Турецькі дипломатичні листи українською мовою з 40-х рр. XVI ст. // *Slavia*. – Прага, 1971. – Р. 40. – № 2. – S. 247-248. У літературі поширилася думка, що річка Кодима згадується в люстрації Брацлавщини 1545 р. (див., наприклад: *Jabłonowski A.* Polska XVI w. – Warszawa, 1897. – Т. 11. – S. 734; *Петрунь Ф.* Степове Побужжя... – С. 91). Насправді Кодима в люстрації не фігурує.

¹² *Relacja poselstwa pana Wojnickiego królowi J. Mości w Warszawie // Podróże i poselstwa polskie do Turcji...* / *Wyd. J. I. Kraszewski*. – Kraków, 1860. – S. 81.

¹³ *Ptolemaei C.* Geographia... / *J. Moletio*. – Venetiis, 1562. – Tab. 28. (Музей книги Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна в Москві). Нотатка датується 1562-1569 рр. за палеографією та реаліями – в ній відображено стан кордонів до Люблінської унії.

увалось біля впадіння Синьоводи до Богу¹⁴. Нарешті з однієї з найдавніших дум, складеної на Брацлавщині в XVI ст., – «Смерть козака на долині Кодимі»¹⁵, – можна зробити висновок, що Кодимою називали широку річкову долину. Кодимію як край зазначив уперше в 1540 р. на карті С. Мюнстер. З Мюнстерової передмови до видання Птолемея 1540 р., в якому вміщено цю карту, відомо, що він отримав з Польщі ще якусь карту¹⁶. Мабуть, з неї С. Мюнстер і запозичив назву. Прирічковий край, південно-східна окраїна географічного Поділля, перетворився у нього та, ще більше, у його епігонів на велику територію, розміщену на лівобережжі Богу.

Політико-адміністративні кордони. Розуміння Поділля як політико-адміністративної одиниці підтверджується кордоном провінції на низці карт (20, 28, 70-74). Протягнув він переважно від лиману Дністром приблизно до Збруча (річку не називали), там повертав на північ, захоплюючи Полонне, частину лісів у верхів'ї Тетерева, прямував верхньою течією Тетерева майже до Житомира, переходив на Синьоводу і далі Богом до лиману, повертаючи берегом моря до устя Дністра. Траплялися модифікації на заході, наприклад, по Стрипі на північ до рівня Олеська, відтіля на Збараж, північним берегом Амадоцького озера поза Полонне (72). Порівняння зі справжніми межами Подільського воєводства¹⁷ свідчить, що картографи гіпертрофували його територію, приєднуючи чималі частини Литовського великого князівства. Перебільшені кордони з'явилися на карті В. Гродецького задовго до унії 1569 р. Вони відображали претензії королівства на частину Волинського і Київського воєводств, зону турецько-татарського впливу в Дністрово-Дніпровому межиріччі, від якої Польсько-Литовська держава формально не відмовлялася¹⁸.

Погляди Московської держави щодо степового кордону (Росія не визнавала виходу Польсько-Литовської держави до моря) зафіксував С. Герберштейн. На складених під його впливом картах Московії схематично показано територію, захоплену Османською імперією: північна її межа проходила від Дністра, південніше Кам'яця, до Дніпра, південніше Черкас (15).

Кордони, позначені на картах, майже не потрапляли в поле зору дослідників. Лише Б. Шпулер, розглядаючи карту В. Гродецького в атласі А. Ортелія 1571 р. (карта аналогічна 28), вважав, що на південному сході кордон не вказано, бо тоді не було «міцних загально визнаних границь»¹⁹. Насправді (як це доводять, зокрема, розфарбовані

¹⁴ *Broniovii M. Tartariae descriptio.* – Coloniae Agrippinae, 1595. – P. 1. В оригіналі – *Dolnia Horofossa*; друге слово – грецько-латинський гібрид, що означає «кордон». У російському перекладі (*Броневский М. Описание Крыма (Tartariae descriptio)* // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1867. – Т. 6. – С. 334) це місце не відповідає оригіналові.

¹⁵ Народні думи, пісні, балади. – К., 1970. – С. 83-84. Про Брацлавщину як первісний осередок виникнення дум див.: *Ziżyński O. Dawna дума ukraińska i polska w świetle danych historycznych* // *Slavia Orientalis.* – Warszawa, 1973. – № 4. – S. 443.

¹⁶ *Ptolemaei C. Geographia universalis vetus et nova...* – Basileae, 1540. – P. a a 3.

¹⁷ Див., наприклад: *Крикун М. Г.* Динаміка чисельності поселень Подільського воєводства в XVI–XVIII ст. // *Історичні дослідження. Вітчизняна історія.* – К., 1985. – Вип. 11. – С. 57-59.

¹⁸ *Дашкевич Я. Р.* Проблема дослідження степового кордону Поділля (кінець XV–XVI ст.) // *Тези доповідей Другої Вінницької історико-краєзнавчої конференції.* – Вінниця, 1984. – С. 7-8.

¹⁹ *Spuler B. Mittelalterliche Grenzen in Osteuropa. Die Grenze des Grössfürstentums Litauen im Südosten gegen Türken und Tataren* // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – Breslau, 1943. – Jg. 6 (1941). – H. 2-4. – S. 163.

примірники карт) В. Гродецький проводив кордон по морському березі. Б. Шпулер не прочитав як слід карту, забуваючи про те, що по березі пунктирну лінію кордону, як правило, не малюють.

Гори. Карти знають кілька груп гір без назв. Тільки у трьох випадках вжито назви Птолемеєвої традиції: Ріссейські гори на півночі Поділля (*Rissei montes* – повинно бути: Ріффейські гори; 1), високі гори з написом «Герцинський ліс» на північному заході від Поділля (*Silva Herciina*; 4) та Амадоцькі гори на північ від Дністра (*Amadocus mons*; 7). Вважали, що високі гори відділяють Поділля від Волині, з них витікає Синьовода (17, 21, 30, 84), що гори є між Дністром і Богом (18), а також на південь від Кам'янця (19). У горах шукали джерел Смотрича (49), два ряди залісених гір тягнулося від Причорномор'я до Кам'янця (51). Гори розташовували на північному березі Собу, там, де річка впадає до Богу (84), й навіть на лівобережжі нижнього Дністра, недалеко від моря (23).

Неможливо інтерпретувати всі позначення гір як височини чи горбовини Подільського плато. Імовірно, що деколи картографи припускали існування гір біля джерел річок або думали, що Поділля має природну гірську межу, зокрема північну, і свої міркування наносили на карту.

Річки. Зображення річкової мережі пройшло кілька етапів. Карти періоду до Б. Ваповського (раніше 1526 р.) знають лише Дністер з дублетними – слов'янською і тюркською – назвами Нестер і Турло (*Nester, Niester, Turlo*)²⁰, до яких пізніше приєдналися гідронім античного походження Тірас та інші слов'янські й тюркські варіанти (*Tiras, Tyras, Tira, Tiros, Tiraz, Tirus; Nister, Nyster, Nyester*; а також *Torlolo* – явно помилкове). Течію ріки змальовували в основному правильно, хоча траплялися курйози: в одному голландському атласі маленька Тіра витікала з Тилігульського озера (54), а Дж. Ботеро, відомий географ, ліквідував Дністер, розшматувавши його на дві безіменні частини – горішня річка трохи нижче Кам'янця впадала до озера без назви, а долішня починалася знову дещо вище Сорок (76).

Б. Ваповський та С. Мюнстер запровадили до картографії Бог, Соб, Синьоводу, Саврань (тепер Савранка), а також Гориньку (тепер Горинь) і Случ (6, 10, 13, 17, 33, 48). А. Пограбка збільшив репертуар, позначивши Божок (тепер Бужок), Стрипу, Збруч, Смотрич (49, 70). Г. Рейхерсдорф додав Мурафу (69, 72).

На картах фігурує виключно назва Бог (*Bog, Bogus, Boh*); гідронім Буг застосовувався тільки для позначення теперішнього Західного Бугу. Багато клопоту завдало проведенне С. Мюнстером ототожнення Богу з відомою з античних часів річкою Акіацес. С. Мюнстер деформував назву на Аріацес (*Ariaces*; 9, 10, 21), інші – на Артацес (*Artaces*; 69). Пізніше Аріаско (*Ariasco*) стала назвою лівої притоки Дністра (17); Ассака, Акіакус, Акіацес (*Assaca, Axiacus, Axiaces*) почала витікати з Тилігульського озера (33, 48, 71, 73), а під назвою Асіак (*Asiach*; 61) – з Куяльницького. Лише наприкінці XVI ст. Бог ідентифікували, цілком слушно, з античним Гіпанісом (*Hipanis*; 68).

²⁰ *Dlugossii J. Historiae Polonicae libri XII. – Cracoviae. 1873. – Т. 1. – Р. 21; Брун Ф. Берег Черного моря между Днепром и Днестром по морским картам XIV-го и XV-го ст. // Его же. Черноморье. – Одесса, 1879. – Ч. 1. – С. 84; Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской порты до начала XVIII в. – СПб., 1887. – С. 681; Schütz E. An Armeno-Kipchak chronicle on the Polish-Turkish wars in 1620-1621. – Budapest. 1968. – Р. 155.*

На отожднення Аксіацеса з Богом, зрештою помилкове, вплинула тюркська назва Богу – Ак-су²¹, тобто Біла Вода²². Тюркський гідронім увійшов також у латиномовні географічні описи польських авторів (Я. Красінський, опис 1574 р.²³). З огляду на реалії, більше рації є в ідентифікації Аксіацеса з Тилігульським лиманом²⁴.

Незвичайними були для західноєвропейського вуха назви річок. Так, Соб трапляється й під іменем Сод (*Sod*; 6); Саврань – *Sauran, Saurain, Suran, Sura* (14, 17, 42, 62); Божок – *Bozex, Bozek* (49, 72). Найбільше варіантів написання мала Синьовода – *Szynawoda, Synauoda, Szynavoda* (6, 8, 9, 10, 13), *Sinauoda, Szinouoda, Szinouda* (14, 30, 33, 48), *Swimowoda, Szinoiala, Zwimowoda* (49, 62, 70). Поряд з річкою появилось, мабуть, як витвір фантазії, місто Синьовода (*Sinouoda, Szinouoda, Swimowoda*; 14, 33, 48). На деяких картах позначено тільки місто, а річки немає (60, 74). Смотрич відомий як *Smetric* (49, 72), Мурафа – як *Moraben* (69, 72).

Ми зупинилися докладніше на гідронімії, бо вона може стати джерелом помилок, тим паче, що лише частина варіантів назв XVI ст. відображена в новіших працях на цю тему²⁵. Недосконала ксилографічна техніка виконання карт негативно відбилася на конфігурації річкової системи. Багато річок віддалено нагадує справжню течію. Однак гідрографічна система виявилася абсолютно деформованою з іншої причини: картографи, не маючи достовірної інформації, пов'язали річки Дністрового і Дніпрового басейнів у єдиний заплутаний вузол за допомогою вигаданого Амадоцького озера.

Амадоцьке озеро. Картографи XVI ст. явно не могли зрозуміти, яким чином з одного невеликого за територією місця на півночі Поділля починається стільки річок (це місце північніше сучасної Базалії; з нього справді витікало не менше десяти річок – Збруч, дві праві притоки Горині, Слuch, Бужок, Південний Буг, Жванчик, Смотрич, Студениця, Ушиця). У XVI ст. існувало два протилежні погляди про виникнення джерел річок. Одні вчені вважали, що джерела повинні брати початок у горах, інші – що ріки витікають з боліт або озер. Обидва висновки перегукувалися з твердженнями античних авторів. Перемогла Геродотова традиція, котрий у праці «Скіфія» писав про витокі рік з великих північних боліт. Погляди Геродота підтвердив Птолемей. У його «Географії» є три географічні об'єкти, пов'язані з амадоками (одним з нібито канібальних племен скіфських часів): місто²⁶, гори та болото (або озеро). Дехто з картографів (8) поселив амадоків на «модерній» карті на півночі Поділля, так немовби вони жили там ще в XVI ст. Амадоки переслідували картографів, що малювали на Поділлі неіснуючі Амадоцькі гори (див. вище) і десь із півтора століття не могли відмовитися

²¹ Семенов П. Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб., 1862. – Т. 1. – С. 326; Смирнов В. Д. Крымское ханство... – С. 681; Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бозько-дністрянського степу // Східний світ. – Харків, 1928. – № 6. – С. 171.

²² *Biala Woda* в діловодному перекладі листа Сулеймана до Зигмунта I 1542 р. Див.: Крип'якевич І. Матеріали до історії української козаччини. – Львів, 1908. – Т. 1. – С. 15.

²³ *Crassinii J. Polonia // Historiarum Poloniae et Magni ducatus Lithuaniae scriptorum... collectio magna. – Varsaviae, 1761. – Т. 1. – Р. 418.*

²⁴ Брун Ф. Судьбы местности занимаемой Одессой // *Его же*. Черноморье. – Одесса, 1879. – Ч. 1. – С. 161; Маишаков П. Л. Список рек бассейнов Днестра и Буга (Южного). – Петроград, 1917. – С. 32.

²⁵ Словник гідронімів України. – К., 1979.

²⁶ Місто Амадока живається у літературі XVI ст. як архаїзована назва Києва. Див.: *Wapowski B. Kroniki częśc ostatnia (1480-1535) czasu podlugoszowskie obejmująca. – Kraków, 1874. – S. 218.*

від думки про розташування на межі Західного і Східного Поділля (за сучасним поділом) великого Амадоцького болота чи озера. Було вирішено, що волинські й подільські ріки витікають не з височини (як насправді), а з болота, яке спершу (у XV ст.) існувало лише на історичних картах.

Амадоцьке болото (*Amadoca v. Amadoka palus*) позначено принаймні на шести (8, 9, 10, 20, 21, 69), озеро (*Amadoca lacus v. lago v. See*) – також на шести (22, 33, 48, 49, 70, 72) картах з тих, які ми аналізували з автопсії. Дехто розташовував над озером Городок, тому йому присвоїли назву Городоцького озера (*Lago de Grodech*; 14). На багатьох картах намальовано велике озеро без назви. В який спосіб болото перетворилося на картах в озеро – неясно.

Всі, хто зображав болото чи озеро, поведився з ним цілком довільно. З озера витікало по три (3, 76, 77), чотири (49, 84), п'ять (9, 16, 17, 42, 49, 53, 71), шість (21, 35, 57, 60, 67, 72), сім (20, 33) і навіть вісім (52) річок. Над озером розмішували до чотирьох-п'яти міст. Доходило до ще більшого курйозу: на карті окреслено два майже ідентичні за контурами озера: одне – на півночі Поділля з м. Городком над ним та трьома ріками, друге – на півдні з сімома ріками (62). Озеро набуло велетенських розмірів. На карті Дж. Гастальді воно досягало довжини майже 130 км і ширини 60 км. З нього витікало сім рік, серед них Случ і Бог, над озером зазначалося чотири міста, з них два – з перекрученою назвою (*Yrsnous, Zaramba*) та Городок і Збараж (33). У Г. Меркатора з озера починалося шість рік, серед них – Горинь, Случ, Бог, Збруч, Стрипа, а над ним розташовувалося сім міст: Вишневець, Збараж, Тернопіль, Городок, Чорний Острів та два з неясними назвами (72). На деяких картах Бог плинув трьома рукавами, серед яких розмішувалися Летичів, Хмільник, Чорний Острів, Меджибіж (20). На карті Європи 1584 р. озеро на Поділлі – одне з найбільших на континенті (60).

Деякі картографи намагалися «реформувати» озеро, перетворюючи його в біфуркацію, яка з'єднувала басейни Прип'яті й Дністра. В. Гродецький малював невелике озеро таким чином, що на північ з нього витікала річка Случ, а на південь – річка без назви (мабуть, Збруч) (28, 31, 55, 59, 83). Таке зменшення озера не здобуло багатьох прихильників. Лише наприкінці XVI ст. Й.-А. Магін ліквідував біфуркацію та перестав зображати озеро (78); в інших варіантах він залишав озеро на безіменній притоці Дністра, яка витікала з лісу біля Полонного (79, 81). Фактично тільки в середині XVII ст. неіснуюче болото-озеро остаточно зникло з карт.

У літературі XVI ст. панувала майже повна мовчанка щодо таємничого Амадоцького озера. Його не знали численні автори описів тогочасної Польщі. Озеро існувало лише для тих, які підставою своїх писань некритично робили карту. Папський нунцій у Польщі Ф. Руджієрі 1565 р. цілком серйозно звітував до Рима, що на Поділлі є «найбільше в тамтих краях озеро Амадока, з якого бере початок багато рік, а на його берегах є кілька сіл і містечок»²⁷. Фантастичні відомості подавав географ А. Теве, пишучи, що «головне місто Кам'янець, резиденція єпископа, розташоване над річкою Стиром, яка витікає з болота, що зветься Амадока, на Поділлі. Далі воно з'єднується з Бористеном, який зветь Найменшим, близько Пінська в Литві»²⁸.

²⁷ *Ruggieri F. Opis Polski w r. 1565 // Relacje nuncjusów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. – Berlin; Poznań, 1864. – Т. 1. – S. 121.*

²⁸ *Thevet A. Cosmographie universelle. – Paris, 1575. – Т. 3. – F. 884.*

Як це не дивно, але саме у XIX–XX ст., коли стало ясно, що ніякого ні озера, ні видимих його слідів на Поділлі немає, почали шукати цю фантазмагорію. Ю. Сенковський, коментуючи одне місце в описі турецького походу на Західну Україну 1498 р. з хроніки Саад ед-Діна, де описується «озеро, подібне до моря, на берегах якого було багато визначних міст», вважав, що знайшов Амадоцьке озеро, котре потім висохло і поділилося на кілька ставів²⁹. Ф. Сярчинський твердив, що Амадоцьке озеро було розміщене у Східній Галичині, в улоговині між Любачевом, Великими Очима, Краковцем, Яновом, Городком, Любінем і Комарном³⁰. Е. Рикачевський, пояснюючи текст Ф. Руджієрі, дійшов дивного висновку, що озеро Амадока – це Чорне море³¹. Уже в наш час В. Веріна, використавши одну-єдину карту (69), констатувала, що в 1969 р. їй вдалося віднайти сліди озера, розташованого між Скалатом та Сатановом. Сатанівську фортецю, збережену досі, збудували, на її думку, на високому березі озера Амадока, що висохло не пізніше першої половини XVIII ст. Дослідниця покликала на те, що нібито на деяких картах зображена фортеця та її дзеркальний відбиток у водах озера...³² Пошуки неіснуючого озера, примхи картографів XV–XVII ст., значною мірою нагадують невдалі спроби підвести раціональну базу й під інші картографічні фантазії³³.

Завершуючи частковий аналіз карт XVI ст., ми передбачаємо присвятити цій темі статтю*, в якій буде розглянуто зображення лісів, степів та міст, а також анотації та малюнки на картах. У висновках ми торкнемося питання про картографічну спадщину (зокрема, Птолемеєву) та джерелознавче значення карт.

Карти XVI ст. із зображенням Східного Поділля³⁴

- 1) 1507. Кузанський-Беневентано. Польща, Угорщина, Чехія // Кордт. – Т. 2. – Вып. 2. – Табл. XIX.
- 2) 1508. Кузанський-Беневентано. Польща, Угорщина, Чехія // *Alexandrowicz S. Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII w.* – Poznań, 1971. – С. 24-25.
- 3) Початок XVI ст. Роселлі. Німеччина // *Buczek.* – Fig. 5.

²⁹ *Sękowski J. S. Collectanea z dziejopisów tureckich...* – Warszawa, 1824. – Т. 1. – С. 78.

³⁰ *Słownik geograficzny.* – Warszawa, 1881. – Т. 2. – С. 822.

³¹ *Ruggieri F. Opis...* – S. 121.

³² *Веріна В. Н. Связь Днестра с Южным Бугом и Днепром по карте Георгия Рейхерсторфера (Georgius de Reicherstorfer) // Проблемы географии Молдавии.* – Кишинев, 1970. – Вып. 5. – С. 165-166.

³³ *Ramsay R. H. No longer on the map. Discovering places that never were.* – New York, 1972; російський переклад: *Рамсей Р. Открытия, которых никогда не было.* – М., 1982.

* Див.: *Дашкевич Я. Р. Східне Поділля на картах XVI ст.: Флора, анотації та іконографія (Джерелознавче значення) // Исторично-географічні дослідження на Україні: Зб. наук. праць – К., 1992. – С. 13-17 (републікується в нашому виданні. – Упоряд.).*

³⁴ Карти, які згадуються в літературі, але які розшукати не вдалося ні в оригіналі, ні в репродукції, до переліку не включено. Вживаються скорочення: БЛ – Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, Москва; ЛНБ – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка АН УРСР; НБ ЛДУ – Наукова бібліотека Львівського державного університету ім. І. Франка; ЦНБ – Центральна наукова бібліотека АН УРСР, Київ; Кордт – *Кордт В. А. Материалы по истории русской картографии.* – Т. 1. – Вып. 1. (К., 1899); Т. 1. – Вып. 2. (К., 1910); Т. 2. – Вып. 1. (К., 1906); *Buczek – Buczek K. The history of polish cartography.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966.

- 4) 1513. Кузанський-Беневентано. Європейська Сарматія // *Ptolemaei C. Geographiae orus...* – Argentinae, 1513; Кордт. – Т. 1. – Вып. 1. – Табл. II.
- 5) 1516. Вальдземюллер. Морська карта світу // Кордт. – Т. 2. – Вып. 1. – Табл. I.
- 6) Близько 1526. Ваповський. Південна Сарматія // *Buczek.* – Fig. 8.
- 7) Близько 1530 (?). Вавассоре. Німеччина // *Buczek.* – Fig. 4.
- 8) 1535. Целль. Європа // *Buczek.* – Fig. 9.
- 9) 1540. Мюнстер. Польща, Угорщина // *Ptolemaei C. Geographia universalis vetus et nova...* – Basileae, 1540 (repr. Amsterdam, 1967). – Tab. XV nova (ЛНБ); Кордт. – Т. 1. – Вып. 2. – Табл. XX.
- 10) 1544. Мюнстер. Угорщина, Польща, Русь // *Munster S. Cosmographia Beschreibung...* – Basel, 1544. – Taf. XVI (ЦНБ).
- 11) 1544. Мюнстер. Трансільванія // *Munster S. Cosmographia Beschreibung...* – Basel, 1544. – S. DLIV–DLV (ЦНБ).
- 12) 1545. Мюнстер. Європа // *Ptolemaei C. Geographia universalis vetus et nova...* – Basileae, 1544. – Tab. 1 nova (ЛНБ).
- 13) 1545. Мюнстер. Польща і Угорщина // *Ptolemaei C. Geographia universalis vetus et nova...* – Basileae, 1540 (repr. Amsterdam, 1967). – Tab. 20 nova (ЛНБ).
- 14) 1446. Гастальді. Угорщина, Трансільванія, Волощина // *Buczek.* – Fig. 11 b.
- 15) 1546. Гіршфогель. Московія // Кордт. – Т. 1. – Вып. 1. – Табл. XI³⁵.
- 16) 1548. Гастальді. Польща і Угорщина // Кордт. – Т. 1. – Вып. 2. – Табл. XIX.
- 17) 1550. Гастальді. Московія // Кордт. – Т. 1. – Вып. 1. – Табл. XV.
- 18) 1552. Гонтер. Сарматія // *Honteri I. Rudimentorum cosmographicorum...* – Tiguri, 1552. – Tab. 3 (БЛ).
- 19) 1552. Гонтер. Балкани // *Honteri I. Rudimentorum cosmographicorum...* – Tiguri, – 1552. – Tab. 4 (БЛ)³⁶.
- 20) 1554. Меркатор. Європа // *Buczek.* – Fig. 15.
- 21) 1554, 1559. Мюнстер. Польща, Угорщина // *Munster S. Cosmographiae universalis...* – Basileae, 1554 (1559). – Tab. 10 (БЛ).
- 22) 1554, 1559. Мюнстер. Польща I // *Munster S. Cosmographiae universalis...* – Basileae, 1554 (1559). – P. 886 (БЛ).
- 23) 1554, 1559. Мюнстер. Польща II // *Munster S. Cosmographiae universalis...* – Basileae, 1554 (1559). – P. 887 (БЛ).
- 24) 1554, 1559. Мюнстер. Московія // *Munster S. Cosmographiae universalis...* – Basileae, 1554 (1559). – P. 910 (БЛ).
- 25) 1554, 1559. Мюнстер. Угорщина, Трансільванія // *Munster S. Cosmographiae universalis...* – Basileae, 1554 (1559). – P. 918 (БЛ)³⁷

³⁵ Карту вклеєно до примірника кн.: *Herberstain S. Moscovia der Hauptstat in Reissen...* – Wienn, 1557 (БЛ).

³⁶ Аналогічні до № 18-19 карти у виданнях «Підстав космографії» Й. Гонтера. надрукованих: у Цюриху 1565 р. (БЛ) та 1583 р. (БЛ).

³⁷ Аналогічні до № 21-25 карти у лагиномовному виданні «Космографії» Мюнстера. надрукованому в Базелі 1550 р. (ЦНБ – дефектний примірник. ЛНБ), 1561 р. (ЛНБ; датування непевне), 1572 р. (БЛ), а також у німецькому виданні, що вийшло у Базелі 1550 р. (ЦНБ) і 1567 р. (НБ ЛДУ). Примірник латиномовного видання «Космографії» Мюнстера, Базель. 1559 р. (ЦНБ) – дефектний.

- 26) 1556. Герберштейн. Московія з лісами // *Herberstein S. Rerum Moscovitarum commentarii...* – Basileae, 1556 (ЛНБ); Кордт. – Т. 1. – Вып. 1. – Табл. XIV.
- 27) 1557. Герберштейн. Московія // *Herberstein S. Moscovia der Hauptstat in Reissen...* – Nienn, 1557 (БЛ); Кордт. – Т. 1. – Вып. 1. – Табл. XIII.
- 28) 1558. Гродецький. Польща // Кордт. – Т. 1. – Вып. 2. – Табл. XI³⁸.
- 29) 1561. Гастальді. Азія. I карта // *Nordenskiöld A. E. Periplus. An essay on the early history of charts and sailing-directions.* – Stockholm, 1897. – Tab. LIV.
- 30) 1561. Анонім. Польща і Угорщина // *Tolomeo C. La geografia...* – Venetia, 1561. – Tab. 8 nuova (БЛ).
- 31) Близько 1562. Гродецький. Польща // *Buczek.* – Fig. 19.
- 32) 1562. Молеті (?). Польща, Угорщина // *Ptolemaei C. Geographia...* – Venetiis, 1562. – Tab. 28³⁹.
- 33) 1562. Гастальді. Польща // Кордт. – Т. 1. – Вып. 1. – Табл. 22.
- 34) 1563. Герберштейн. Московія // *Herberstein S. Moscoviter wunderbare Historien...* – Basel, 1563 (БЛ).
- 35) 1564. Мюнстер. Угорщина, Польща, Русь // *Munster S. Cosmographey oder Beschreibung aller Länder...* – Basel, 1564. – Taf. 10.
- 36) 1564. Мюнстер. Польща I // *Munster S. Cosmographey oder Beschreibung aller Länder...* – Basel, 1564. – S. MCCXXXII (БЛ).
- 37) 1564. Мюнстер. Польща II // *Munster S. Cosmographey oder Beschreibung aller Länder...* – Basel, 1564. – S. MCCXLVI (БЛ).
- 38) 1564. Мюнстер. Московія // *Munster S. Cosmographey oder Beschreibung aller Länder...* – Basel, 1564. – S. MCCLXV (БЛ).
- 39) 1564. Мюнстер. Угорщина, Трансільванія // *Munster S. Cosmographey oder Beschreibung aller Länder...* – Basel, 1564. – S. MCCLXVII (БЛ)⁴⁰.
- 40) 1564. Дю Піне. Європа // *du Pinet A. Plantz, pourtraitz et descriptions de plusieurs villes...* – Lyon, 1564. – P. 10-11 (БЛ).
- 41) Близько 1565. Гомем. Морська карта Європи // *Corteseo A., Teixeira de Mota A. Portugalia monumenta cartographica.* – Lisboa, 1960. – Vol. 2. – Tab. 171.
- 42) 1566. Гастальді. Московія // Кордт. – Т. 1. – Вып. 1. – Табл. XVI.
- 43) 1567. Герберштейн. Московія з лісами // *Herberstein S. Moscoviter wunderbare Historien...* – Basel, 1567 (ЛНБ).
- 44) 1568. Мюнстер. Польща, Угорщина // *Monstere S. La cosmographie universelle.* – Bale, 1568. – Tab. 10 (БЛ).
- 45) 1568. Мюнстер. Польща I // *Monstere S. La cosmographie universelle.* – Bale, 1568. – P. 1060 (БЛ).
- 46) 1568. Мюнстер. Польща II // *Monstere S. La cosmographie universelle.* – Bale, 1568. – P. 1061 (БЛ).

³⁸ Датування умовне; видання карти 1558 р. не збереглося. Копії карти Гродецького друкувалися в атласах А. Ортелія, які видавалися в Антверпені у 1570-1592 рр.

³⁹ Аналогічна карта у кн.: *Tolomeo C. La geografia... nuova edizione da G. Malombra.* – Venetia. 1574. – P. 17 г (БЛ).

⁴⁰ Аналогічні до № 35-39 карти у німецькому виданні «Космографії» Мюнстера, надрукованому в Базелі бл. 1570 р. (ЛНБ).

- 47) 1568. Мюнстер. Московія // *Monstere S. La cosmographie universelle*. – Bale, 1568. – P. 1102 (БЛ).
- 48) 1568. Гастальді. Польща. Ч. 2 // Кордт. – Т. 1. – Вып. 2. – Табл. XXII.
- 49) 1570. Пограбка. Європейська Сарматія // Кордт. – Т. 1. – Вып. 1. – Табл. XXIII.
- 50) 1571. Герберштейн. Московія з лісами // *Herberstein S. Rerum Moscovitarum commentarii...* – Basileae, 1571 (ЛНБ).
- 51) 1573. Де Віженер. Польща // *de Vigenere B. La description du royaume de Poloigne...* – Paris, 1573. – Т. IX (БЛ).
- 52) 1575. Теве. Європа // *Thevet A. Cosmographie universelle*. – Paris, 1575. – Т. 3 (БЛ).
- 53) 1578. Де Йоде. Європа // *de Jode G. Speculum orbis terraris*. – Antverpiae, 1576 (repr. Amsterdam, 1965). – Tab. V.
- 54) 1578. Де Йоде. Азія, I карта // *de Jode G. Speculum orbis terraris*. – Antverpiae, 1576 (repr. Amsterdam, 1965). – Tab. VI.
- 55) 1578. Де Йоде. Польща // *de Jode G. Speculum orbis terraris*. – Antverpiae, 1576 (repr. Amsterdam, 1965). – Tab. VII.
- 56) 1579. Гейнс. Європа // *Heyns P. Le miroir du monde...* – Anvers, 1579. – P. 6 rec.
- 57) 1579. Гейнс. Польща // *Heyns P. Le miroir...* – 1579. – P. 58 (БЛ)⁴¹.
- 58) Близько 1580. Анонім. Чорномор'я // *Шелухин С. Назва України*. – Відень, 1921. – С. 16-17⁴².
- 59) 1583. Гейнс. Польща // Кордт. – Т. 1. – Вып. 2. – Табл. XXVII.
- 60) 1584. Ортелій. Європа // *Ortelius A. Geographia...* – Antverpiae, 1584. – Tab. 2 (ЛНБ).
- 61) 1584. Гастальді. Рومанія // *Ortelius A. Geographia...* – Antverpiae, 1584. – Tab. 96 (ЛНБ).
- 62) 1588. Мюнстер. Угорщина, Польща, Русь // *Munster S. Cosmographie oder Beschreibung aller Länder...* – Basel, 1588. – Taf. XV (БЛ).
- 63) 1588. Мюнстер. Польща I // *Munster S. Cosmographie oder Beschreibung aller Länder...* – Basel, 1588. – S. MCXCIII (БЛ).
- 64) 1588. Мюнстер. Польща II // *Munster S. Cosmographie oder Beschreibung aller Länder...* – Basel, 1588. – S. MCCXCIX (БЛ).
- 65) 1588. Мюнстер. Московія // *Munster S. Cosmographie oder Beschreibung aller Länder...* – Basel, 1588. – S. MCCXLI (БЛ)⁴³.
- 66) 1589. Ортелій. Польща // *Epitome Theatri Orteliani...* – Antverpiae, 1589. – P. 80 (БЛ)⁴⁴.
- 67) 1595. Барентсон. Морська карта Середземного моря // *Nordenskiöld A. E. Facsimile – atlas to the early history of cartography*. – Stockholm, 1889. – P. 39.
- 68) 1595. Т. зв. Бронєвський. Поля Таврійського Херсонесу // *Broniovii M. Tartariae descriptio...* – Coloniae Agrippinae, 1595. – P. 1 (ЦНБ, ЛНБ)⁴⁵.

⁴¹ Аналогічна карта у голландському виданні: *Heyns P. Spiegel der weelt...* – Antwerpen, 1583; репродукцію див. у: Кордт. – Т. 1. – Вып. 2. – Табл. XXVII.

⁴² Т. зв. карта Мотієля.

⁴³ Аналогічні до № 62-65 карти у німецькому виданні «Космографії» Мюнстера, надрукованому в Базелі 1592 р. (БЛ).

⁴⁴ Аналогічна карта у французькому виданні: *Ortelius A. Epitome de theatre du monde*. – Anvers, 1590. – P. 80 (БЛ).

⁴⁵ Карту без достатніх підстав приписують М. Бронєвському (пор.: *Петрунь Ф. О. Степове Побужжя...* – С. 92) або Г. Рейхерсдорфові (див.: *Bagrow L. History of cartography*. – Cambridge, Mass., 1966 – P. 267).

- 69) 1595. Рейхерсдорф. Молдавія // *Broniovii M. Tartariae descriptio...* – Colonise Agrippinae, 1595. – P. 48-49 (ЦНБ, ЛНБ)⁴⁶.
- 70) 1595. Пограбка. Польща, Литва // Кордт. – Т. 1. – Вып. 2. – Табл. XXIV.
- 71) 1595. Меркатор. Русь // Кордт. – Т. 1. – Вып. 1. – Табл. XXIV.
- 72) 1595. Меркатор. Литва // Кордт. – Т. 1. – Вып. 2. – Табл. X.
- 73) 1595. Меркатор. Херсонеська Таврія // Кордт. – Т. 1. – Вып. 2. – Табл. XI.
- 74) 1596. Квад. Європа // *Quadi M. Europae totius orbis terrarum...* – Coloniae, 1594/1596. – P. 2 (БЛ).
- 75) 1596. Гродецький. Польща // *Quadi M. Europae totius orbis terrarum...* – Coloniae, 1594 (1596). – P. 61 (БЛ).
- 76) 1596. Ботеро. Польща, Литва, Лівонія // *Botero G. Theatrum principum orbis universi...* – Coloniae Agrippinae, 1596 (БЛ); Кордт. – Т. 4. – Вып. 1. – Табл. XXI⁴⁷.
- 77) 1596. Меркатор. Європа // *Botero G. Allgemeine Weltbesohreibung...* – Cölln, 1596.
- 78) 1596. Магін. Московія // Кордт. – Т. 1. – Вып. 1. – Табл. XXV.
- 79) 1597. Магін. Польща // *Ptolemaei C. Geographiae universae tum veteris tum novae...* – Colonia Agrippina, 1597. – P. 149 rec. (ЛНБ, БЛ).
- 80) 1598. Ботеро. Європа // *Botero G. Mundus imperiorum...* – Coloniae Agrippinae, 1598 (БЛ).
- 81) 1598. Магін. Польща // *Tolomeo C. Geografia cioe descrizione universale della terra...* – P. 2. – Venetia, 1598. – P. 105 rec. (БЛ).
- 82) 1598. Магін. Московія // *Tolomeo C. Geografia cioe descrizione universale della terra...* – P. 2. – Venetia, 1598. – P. 162 rec. (БЛ).
- 83) 1598. Лангенес. Польща // Кордт. – Т. 1. – Вып. 2. – Табл. XXVIII.
- 84) 1599. Росаччіо. Польща, Угорщина // *Tolomeo C. Geografia cioe descrizione universale della terra...* – P. 2; *Rosaccio G. Descrizione della geografia universale...* – Venetia, 1599. – P. 81 rec. – 82 (БЛ).
- 85) 1600. Квад. Європа // *Quad M. Geographisch Handtbuch...* – Cölln am Rein, 1600. – Taf. 10 (БЛ).
- 86) 1600. Квад. Польща // *Quad M. Geographisch Handtbuch...* – Cölln am Rein, 1600. – Taf. 11 (БЛ).
- 87) 1600. Магін. Московія // *Quad M. Geographisch Handtbuch...* – Cölln am Rein, 1600. – Taf. 13 (БЛ); Кордт. – Т. 1. – Вып. 1. – Табл. XXVII.
- 88) 1600. Герберштейн. Московія з лісами // *Rerum Moscovitarum auctores varii...* – Francofurti, 1600. – P. 1 (ЛНБ).

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р. Східне Поділля на картах XVI ст. // Географічний фактор в історичному процесі: 36. наук. праць. – К., 1990. – С. 155-169.*

⁴⁶ Первісний варіант карти датують 1541 або 1551 р.; підстави датування неясні, див.: *История Молдавии. – Кишинев, 1951. – Т. 1. – С. 165; Верина В. Н. Связь... – С. 163-167.*

⁴⁷ Аналогічна карта у кн.: *Botero G. Theatrum oder Schawspiegel. – Cölln, 1596 (БЛ).*

СХІДНЕ ПОДІЛЛЯ НА КАРТАХ XVI СТ.: ФЛОРА, АНОТАЦІЇ ТА ІКОНОГРАФІЯ (ДЖЕРЕЛОЗНАВЧЕ ЗНАЧЕННЯ)

У попередній статті про східноподільські сюжети на картах XVI ст. ми обмежилися розглядом макротопонімії (назви країн, гір) та гідронімії й тих географічних об'єктів, що їм відповідають, а також політико-адміністративним устроєм, зафіксованим на картах¹. Сьогоднішнє повідомлення присвячене іншим об'єктам, зображеним картографічними, словесними та взагалі графічними засобами. Намагатимемося встановити ще й загальну вартість карт XVI ст. як джерела для історичної географії Східного Поділля. Поза межами обох статей поки що залишилася урбаністична мережа, яку ми маємо намір висвітлити пізніше.

Степи і ліси. Змальовуючи степи у вигляді територій, покритих травою (15, 26, 33 – тут і далі див. перелік карт, поданий наприкінці цієї статті) чи дрібними кущами (52), над нижнім Дністром і Бугом, картографи, мабуть, виходили із загальних відомостей про степи та їх кочове населення. У 1595 р. з'явилася навіть спеціальна «Карта або зображення піль Таврійського Херсонесу або півострова», додана до «Опису Тартарії» Бронєвського (68). На ній позначено «поля між Богом та Бористеном», «Савраненські поля» та «Білгородські й Очаківські поля між Богом та Дністром»². Термін «поле» (*campus*) вживався у значенні «степ». «Кодимія», за ремаркою на карті, була «пустинним безлюддям» (49, 70).

У розміщенні лісів послідовності немає. Навіяний Птолемеєм Герцинський ліс (*silva Hircina v. Herciina v. Hercinia v. Herytymia*) як північна межа Поділля поступово зникає з карт у першій половині XVI ст. Зберігається, зрештою, згідно з реальністю, Чорний ліс (*Nigra silva, Schwarzwald*) на північно-східній окраїні Поділля, на схід від Синьоводи (6, 8, 10, 13). Суцільно залісене Поділля зображували Целль та особливо Герберштейн, котрий опрацював навіть спеціальну лісову карту Московії з підзаголовком «означено ліси, не позбавлені своїх мешканців», на якій ліс дуже густий на північному Поділлі, різко відмежований від південних степів (8, 26, 40). Картографи розміщували ліси на лівому березі Дністра (11, 25), починаючи приблизно від рівня Кам'янця чи Бакоти вниз понад рікою (14, 16, 23, 26), на лівому березі Собу (14), між Собом і Богом (32), на лівому березі Богу, зокрема напроти Брацлава (79, 81), на правому березі Богу (16, 30). На правобережжі Богу зображували навіть частково або повністю залісені гори (18, 51). Ліс був нібито навіть над нижнім Богом (84).

¹ Див.: Дашкевич Я. Р. Східне Поділля на картах XVI ст. // Географічний фактор в історичному процесі. – К., 1990. Див. також: Дашкевич Я. Р. Поділля на картах XV–XVI ст. // Тези доповідей обласної наукової конференції «Проблеми історичної географії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1982. – С. 131-132; Його ж. Початки історичної картографії Поділля (XV–XVI ст.) // Тези доповідей Восьмої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1989. – С. 25-26.

² Назви «Савраненські, Очаківські та Білгородські поля» були відомі також у 1620 р. Див.: *Wójcicki K. W. Biblioteka starożytna pisarzy polskich // Pogrom Tatarów przez wielmożnego hetmana koronnego S. Żółkiewskiego.* – Warszawa. 1854. – Т. 3. – С. 225, 228-229.

Ліси розташовували біля фантастичного Амадоцького озера, особливо на його північному березі (14, 16, 23, 28, 49, 51, 52, 70) – також біля «подвійного» Амадоцького озера (62). З лісів витікали Саврань (30) та Соб (30, 84). Смуги лісів тягнулися від озера до Рову (28) і навіть далі на схід (30) чи на південь (28). Важко позбутися враження, що більшість картографів розкидали ліси довільно, без джерельних підстав. З іншого боку, вірогіднішим виглядає те залісення, яке подав Пограбка (воно частково підтверджується письмовими джерелами): серед лісу брала початок ліва притока Дністра (можливо, Ушиця), ліс оточував Копистрин (нині Копистирин), ліси були біля витоків Богу і Божка, великі ліси простягалися на північ від Барк – лівобережжям Дністра та правобережжям Богу від рівня Копистрина до Брашлага, значні за площею лісові масиви оточували Вінницю, два найвіддаленіших на південний схід ліси зафіксовані на правому березі Богу, нижче Брашлага (49).

Спроби реконструювати залісення Поділля минулих століть проводилися не раз³, можливо, їх варто відновити, комплексно використовуючи письмові й картографічні джерела XVI ст.

Анотації та іконографія. На відміну від картографів попереднього століття, автори карт XVI ст. були скупіші на ремарки. Найбільшу анотацію склав Ваповський. Він стверджував, що на окраїнах Східного Поділля королі Болеслав Хоробрий і Болеслав Тиран, а також великий князь Вітавтас (Витовт) будували замки для захисту від скіфів (тобто татар) (6). Якщо посилення на Вітавтаса тут слушне, то королі явно ні при чому, бо ні Болеслав, ні Болеслав II в XI ст. на Східному Поділлі не з'являлися, та й татар тоді не було. Ваповський пропагував великодержавну доктрину, обстоюючи віковичну належність південної частини Дністрово-Дніпрового межиріччя до Польщі. Пограбка, як згадувалося в попередній статті, лаконічно характеризував Кодимію. Він також записав, що Поділля «багате худобою» (49, 70). Інші картографи пригадували античність, прирівнюючи Роксоланію та Тірас до Русі й Дністра (49, 57, 66, 75, 79, 81); вказували, що Кам'янець – центр єпископства (9, 10, 13, 21, 69).

Багатшим був репертуар малюнків, гравійованих на картах. Переважала воєнна тематика. Похід литовців до Чорного моря (п'ять вершників зі списками і прапорцями) та укріплений табір з військом, двома наметами і трьома гарматами, скерованими на татар, змалював Ваповський (6). У літературі поширилася думка, що цей автор відобразив битву між великим князем Альгірдасом (Ольгердом) і татарами на Синьоводі близько 1362 р. Таке переконання довести важко, бо Ваповський в анотації згадує Вітавтаса, а не Альгірдаса. Гродецький показав двобій вершників – озброєного луком козака і степовика зі списом – між Баром та Брашлагом (31). Бій чотирьох козаків з чотирма кочовиками біля Саврані та двобій двох вершників зобразив Пограбка (49). І Гродецький, і Пограбка малювали на Поділлі бика як символ розвинутого тваринництва (31, 49). Мисливство процвітало біля Вінниці – там Гродецький помістив лисицю,

³ *Jablonowski A.* Polska XVI w. – Warszawa. 1897. – Т. 11. – С. 11-12. – (Źródła dziejowe. – Т. 22); *Танфильев Г. И.* Пределы лесов на юге России. – СПб., 1894; *Петрунь Ф.* Степове Побужжя в господарськім та військовім укладі українського пограниччя: Замітки до Бронєвського та Боплана // Журнал науково-дослідницької кафедри м. Одеси. – Одеса, 1926. – Т. 2. – № 2. – С. 93-94; *Погребняк П. С.* Лісорослинні умови Поділля. – Харків, 1931; *Петрунь Ф. Е.* Новые и неиспользованные в науке материалы об южной границе лесов Правобережья Украины. Междуречье Буг-Днепр // Труды Одесского университета. – Одесса, 1962. – Вып. 152. – С. 107-121.

а Пограбка – пару гончаків, що кидаються на диких гусей (31, 49). Зображень звірів на Східному Поділлі, однак, без сумніву, набагато менше, ніж на тогочасних західноєвропейських картах⁴. Герб Поділля (променисте сонце на щиті) подав Ваповський (6). Анахронізмом віє від володаря на престолі зі списом у лівій руці та великого міста з чотирма вежами – такі малюнки помістив на східних окраїнах Поділля португальський картограф Гомем, – йшлося явно про давніші часи, бо під малюнком є напис Готія (41). Як правило, принаймні до третьої чверті XVI ст. включно, міста позначали зображенням одного-двох будинків, оборонної вежі. Такі стандартні рисунки були попередниками топографічних знаків. Наївно розглядати ці мініатюрні рисунки як своєрідне віддзеркалення реально існуючих міських споруд⁵. Гори змальовували як накопичення стіжків. Карти друкували чорною фарбою, але окремі розкішні примірники карт або атласів розфарбовували рукою.

Спадщина минулого. Якщо в Західній Європі карта – ще в стадії «модерної» – рано звільнилася від впливу Птолемея, який став стимулом для розвитку регіональної картографії (вже в середині XVI ст. там з'явилися докладні й переважно вірогідні карти не тільки держав, а й окремих провінцій), то в Східній Європі спадщина Птолемея перетворилася на гальмо. У Польсько-Литовській державі не було кіл, зацікавлених у правильному картографуванні східних просторів країни. «Білі плями» на картах далі заповнювали Птолемеєм. Його праці зберігали свої позиції до кінця XVI ст. Хоча Ріффейські («Ріссейські») та Амадоцькі гори, Герцинський ліс втрималися на картах тільки до 30-х рр. XVI ст., Амадоцьке озеро деформувало гідрографічну мережу до кінця століття. Деякі картографи були переконані, що Поділля замешкують амадоки (8) та бастерни (18, 23, 37). Античність залишалася еталоном, на її мову перекладали назву Русі (Роксоланія), Дністра (Тірас), Богу (Гіпаніс), підставляли різні річки під назву «Аксіацес». Карти України лише в першій половині XVII ст. остаточно вийшли з-під впливу Птолемея.

З іншого боку, тюркська, перш за все золотоординська, спадщина не перетворилася в анахронізм. Деякі тюркські назви рік перейшли в українську гідронімію (Саврань – можливо, «така, що волочиться»⁶, – назва відповідає характерові течії; Кодима, згідно з окремими припущеннями, – «багно»⁷). Назва «Ак-су» (Біла Вода) для Богу, що внесла

⁴ Поп.: *Skelton R. A. Decorative Printed Maps of the 15th and 18th Centuries / A revised edition of old decorative maps and charts by A. L. Humphreys.* – London, 1965; *George W. Animals and Maps.* – London, 1969.

⁵ Поп.: *Lister R. How to Identify Old Maps and Globes with a List of Cartographers, Engravers, Publishers and Globes from c. 1500 to c. 1850.* – London, 1963. – P. 61-70; *Dainville F. de. Le langage des geographes. Termes, signes, couleurs des cartes anciennes 1500-1800.* – Paris, 1964; *Brincken A.-D. von den. Die Ausbildung der konventioneller Zeichen und Farbengebungen in der Universalkartographie des Mittelalters // Archiv fur Diplomatie Schriftgeschichte. Siegel- und Wappenkunde.* – Köln: Wien, 1970. – Bd. 16. – S. 325-349.

⁶ *Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий.* – СПб., 1911. – Т. 4. – Шп. 812.

⁷ Див.: *Сецинский Е. О. Кодима // Приходы и церкви Подольской епархии.* – Каменец-Подольский, 1901. – С. 42. Автор, мабуть, використав місцеву традицію, яка лексикографічно поки що не підтверджується. Назву річки пояснювали також як тюрк. «жінка». Див.: *Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.* – М., 1986. – Т. 2. – С. 216. Пропонувалися також угро-фінська, дакійська, германська і литовська етимології (див.: *Мельничук О. С. Топоніміка Кодимського району Одеської області // Мовознавство.* – К., 1957. – № 14. – С. 55-56; *Брун Ф. О родстве гетов с даками, сих послед-*

плутанину, контамінуючи з античним гідронімом «Аксіацес» (що вживався, най-правдоподібніше, для позначення пізнішого Тилігулу)⁸, далі функціонувала в тюрському середовищі. Назву «Синьовода», мабуть, калькували з гаданої тюрської – «Коксу» (Синя Вода). За аналогією можна згадати ще Чорну Воду (нині Удич)⁹ як можливу кальку з «Кара-су». Зіставлення цих «кольорових» назв¹⁰ з тюркською символікою кольорів дає цікаві результати. В тюркському етнічному полі зберігалася назва «Турло» («різноманітна»)¹¹ для Дністра, яку часто зазначали на картах (1, 3-5, 7, 67).

Джерелознавче значення. Карти Поділля XVI ст. – складне для декодування джерело. Численні помилки можуть відштовхувати дослідників. А цих помилок справді багато: джерела і хід рік змальовували неправильно, вигадували неіснуюче озеро, хаотично розміщали гори і міста, пропускали назви країв (навіть Поділля), міст – нерідко позначали міста, не подаючи їхніх назв, навіть тоді, коли йшлося про Кам'янець, Вінницю (16, 71, 72, 78, 81). Назви неймовірно перекручували: де Йоде, наприклад, помістив на захід від Амадоцького озера місто *S. Lazara* (назва острова біля Венеції), погано прочитавши назву «Sbaraz» (Збараж; 55). Окремі карти орієнтували на південь (12, 40) або захід (76), що збільшувало кількість деформацій. У межах одного атласу або підбірки карт одного автора відсутня кореляція географічних об'єктів: навіть у Меркатора та Магіна зображення Поділля на картах Європи, Польщі, Литви, Московії відрізнялися одне від одного – кожна карта вперто наслідувала свій прототип. Коли ж намагалися контамінувати кілька традицій на одній карті, доходило до курйозів. Рекорд дезінформації побили дві карти. Перша – у складі Мюнстерової «Космографії» 1588 р. (самого Мюнстера вже давно не було в живих), здубльовано Амадоцьке озеро, Бакота опинилася на півночі горішнього озера, Рів – біля джерел Богу; один Пінськ розташовано біля впадіння Саврані до Богу, інший – над Савранню, є два Кам'янци (62). Друга – карта, додана до «Огляду основних земель всесвіту» Ботеро 1596 р.; на ній Дністер розірвано на дві окремі ріки без назви (76).

Незважаючи на це все, не можна забувати, що карти, поряд з географічними описами XVI ст., були основним джерелом знань про Поділля для тогочасної наукової та взагалі читацької публіки. Вони формували погляди на одну з важливих складових України. Рациональні елементи карт заслуговують на виділення й окреме вивчення.

Усі карти Поділля XVI ст. виконано в невеликому масштабі. Вони давали загальну і поверхову картину краю, крім цього – значно деформовану. Суперечливі джерела, використані некритично, перетворювалися на підставу однієї карти. Навіть наприкінці

них с славянами и румунов с римлянами // *Брун Ф.* Черноморье. – Одесса. 1879. – Ч. 1. – С. 262-263). Аналогічні назви річок на Донеччині й Миколаївщині – аргумент за тюркську етимологію (див.: *Словник гідронімів України.* – К., 1979. – С. 259).

⁸ Про дискусію довкола питання про ідентифікацію річки Аксіацес див.: *Загоровський Н. А.* Лиманы Северного Причерноморья на картах прошлых столетий // *Вісник Одеської комісії краєзнавства УАН. Секція вивчення природничих багатств.* – Одеса, 1929. – № 4-5. – С. 39.

⁹ *Heidenstein R.* Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII. – Francofurti ad Moenum, 1672. – P. 329 (Nigra Aqua).

¹⁰ Срезневський подає такі відомості про «кольорові» назви річок: «Белою рекою запорожцы называли реку Тясмин; Черною – реку Буг; Красною или Червоною – реку Рось» (див.: *Срезневский И. И.* Запорожская старина, 1500-1640. – Харьков, 1833. – Ч. 1. – № 3. – С. 79). Джерела відомостей Срезневського неясні.

¹¹ *Радлов В. В.* Опыт словаря... – 1905. – Т. 3. – Шп. 1563-1564.

XVI ст. карти не могли задовольнити мешканців Поділля й України загалом. Вони були, зокрема, цілком непридатні для військових. Аналіз карт доводить, що в сучасній літературі з історії картографії безпідставно перебільшено значення діяльності польських картографів Ваповського, Гродецького, Пограбки для опрацювання нібито об'єктивної картографічної картини Східної Європи. Фіктивне Амадоцьке озеро компрометує їх всіх. Хоча Східне Поділля приблизно одне-півтора століття входило до складу королівства, але ще наприкінці XVI ст. воно навіть для краших представників тогочасної польської науки було не просто таємничим, невідомим краєм, а й краєм чужим, не вартим дослідження, навіть попри його економічний потенціал. Лише тоді, коли до опрацювання карт приєдналися вчені з України¹², картографічне обличчя Поділля наблизилося до дійсності.

Такі висновки не повинні знецікати карти XVI ст. як свідчення певного, хоча й не дуже високого рівня тогочасних знань про Поділля. Докладний аналіз карт, поєднаний з вивченням їх у комплексі, допомагає встановити не один важливий факт або викрити джерело тривалих фальшивих уявлень.

Карти XVI ст. із зображенням Східного Поділля

Подаємо перелік карт у скороченому вигляді – рік виготовлення або видання, автор (повний опис карт під цими ж номерами наводиться у статті: *Дашкевич Я. Р.* Східне Поділля на картах XVI ст. // Географічний фактор в історичному процесі. – К., 1990).

1. 1507, Кузанський-Беневентано; 3. Поч. XVI ст., Роселлі; 4. 1513, Кузанський-Беневентано; 5. 1516, Вальдземюллер; 6. Бл. 1526, Ваповський; 7. Бл. 1530?, Вавасоре; 8. 1531, Целль; 9. 1540, Мюнстер; 10-11. 1544, Мюнстер; 12-13. 1545, Мюнстер; 14. 1546, Гастальді; 15. 1546, Гіршфогель; 16. 1548, Гастальді; 18. 1552, Гонтер; 21-26. 1554, Мюнстер; 28. 1558, Гродецький; 30. 1561, анонім у виданні Толомео; 31. Бл. 1562, Гродецький; 32. 1562, Молеті?; 33. 1562, Гастальді; 37. 1564, Мюнстер; 40. 1564, дю Піне; 41. Бл. 1565, Гомем; 49. 1570, Пограбка; 51. 1573, де Віженер; 52. 1575, Теве; 55. 1578, де Йоде; 57. 1579, Гейнс; 62. 1588, Мюнстер; 66. 1589, Ортелій; 67. 1595, Барентсон; 68. 1595, т. зв. Броневський; 69. 1595, Рейхерсдорф; 70. 1595, Пограбка; 71-72. Меркатор; 75. 1596, Гродецький; 76. 1596, Ботеро; 78. 1596, Магін; 79. 1597, Магін; 81. 1598, Магін; 84. 1599, Росаччіо.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Східне Поділля на картах XVI ст.: Флора, анотації та іконографія (Джерелознавче значення) // Історично-географічні дослідження на Україні: 36. наук. праць. – К., 1992. – С. 13-17.

¹² Про це свідчить листування між М.-Х. Радзивіллом (Радвіллом), під керівництвом якого виготовлялася карта Литви, та, мабуть, В. К. Острозьким 1597 р. Див.: *Alexandrowicz S.* Rozwój kartografii Wielkiego księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku. – Poznań, 1971. – S. 49, 67; *Дашкевич Я. Р.* Територія України на картах XIII–XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1981. – Вип. 7. – С. 90. Участь Острозького гуртка в підготовці карти Радвілі дискутується в літературі (див.: *Alexandrowicz S.* Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. «radziwiłłowska» jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi // *Studia Źródłoznawcze.* – Poznań 1965. – Т. X. – S. 33-67).

АРХІВОЗНАВСТВО

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ БІБЛІОТЕЦІ АКАДЕМІЇ НАУК ЛИТОВСЬКОЇ РСР

Історія литовсько-українських політичних, економічних, культурних взаємозв'язків налічує ряд століть. У XIV–XVI ст. значна частина українських земель входила до складу Литовського великого князівства, а північно-західні окраїни України перебували під литовським пануванням до другого і третього поділу Речі Посполитої в 1793–1795 рр. Зв'язки цілком нового типу між двома народами – литовським та українським – зародилися в період XIX – початку XX ст.

Багатовікові безпосередні стосунки між Україною та Литвою спричинили до того, що велика частка джерельних матеріалів, які відкривалися в архівах та рукописних відділах бібліотек Литви, тією чи іншою мірою пов'язана з історією українського народу. Треба шкодувати, що на ці джерела – серед них є й чималі цінності – українські історики досі не звертали уваги. Основна мета нашого повідомлення – інформувати українську наукову громадськість про ті документальні матеріали, які зберігаються в рукописному відділі Центральної бібліотеки Академії наук Литовської РСР і які, на нашу думку, повинні потрапити в поле зору української історіографії.

Рукописний відділ Центральної бібліотеки Академії наук Литовської РСР – велике сховище рукописних книг та архівних матеріалів, що своїм змістом виходять далеко за республіканські межі. На 1 січня 1966 р. у відділі було 265 упорядкованих фондів, які налічували 121 601 од. зб.¹ Найдавніші складові рукописної колекції бібліотеки формувалися ще в 70-х рр. XIX ст. – тоді вони були у Вільнюській публічній бібліотеці. Ця найдавніша частина рукописної колекції описана (значною мірою) ще в дореволюційний період, і хоча рукописні фонди Вільнюської публічної бібліотеки, евакуйовані під час Першої світової війни (в 1915 р.), повернулися до Вільнюса з Державної бібліотеки СРСР ім. Леніна лише в 1946 р., друковані описи рукописів не втратили своєї актуальності до сьогодні й ними можуть користуватися дослідники². Ці друковані описи відображають, однак, дуже невелику частину сучасних фондів.

¹ Автор висловлює подяку директорові бібліотеки Й. Марцінкявічусові та працівникові відділу рукописів Е. Трайнєне за допомогу в ознайомленні з рукописними фондами Центральної бібліотеки Академії наук Литовської РСР.

² *Добрянский Ф.* Описание рукописей Виленской публичной библиотеки церковно-славянских и русских. – Вильна. 1882: Описание рукописного отделения Виленской публичной библиотеки. – Вильна, 1895–1906. – Вып. 1–5 (автори окремих випусків – відомі історики-археографи Ю. К. Крачковський, Ф. Добрянський, К. Снітко, О. Миловидов).

Систематичне опрацювання всіх інших, зібраних пізніше, рукописних і архівних фондів почалося, по суті, тільки після встановлення радянської влади в Литві. У роки після Другої світової війни рукописний відділ Центральної бібліотеки Академії наук Литовської РСР був ґрунтовно реорганізований. Впорядкування фондів велося під керівництвом довголітнього керівника відділу рукописів, плодовитого литовського філолога й історика Владаса Абрамавічуса (1909-1965)³, з-під пера якого вийшов цінний путівник по рукописних колекціях бібліотеки⁴. З цього путівника повинно починатися ознайомлення дослідника з рукописними багатствами бібліотеки. В путівнику (за станом на 1963 р.) подаються відомості про 229 фондів, причому більшість з них характеризується за такою схемою: кількість одиниць зберігання; крайні роки матеріалів; мова матеріалів⁵; наявність описів, картотек, інвентарних списків фонду; дані про фондоутворювача та історія фонду; стисла характеристика його змісту; бібліографія друкованої літератури про матеріали фонду. Крім друкованих описів (колишньої Вільнюської публічної бібліотеки), путівника та окремих виданих друком каталогів, про які згадуватиметься далі, дослідник має змогу використовувати досить докладні (переважно) карткові каталоги, складені для всіх опрацьованих фондів.

Напередодні видання путівника по рукописному відділу всі фонди поділено на кілька основних груп: 1. Пергаменти. 2. Колекції та збірки, впорядковані бібліотеками. 3. Колекції, що продовжуються, впорядковані у відділі рукописів. 4. Фонди маєтків. 5. Фонди церковних установ. 6. Фонди театрів і шкіл. 7. Фонди редакцій. 8. Фонди товариств. 9. Фонди установ. 10. Особові фонди. Розглядаючи матеріали з історії України, що зберігаються у відділі, ми, для зручності, дотримуватимемося цього поділу.

Пергаменти. У шести фондах зберігається близько 1400 пергаментних грамот (найдавніша з 1187 р.), переважно латинською мовою. Серед грамот XIV–XVII ст. є також документи українською мовою – актовою мовою Литовського великого князівства (наприклад, у фонді 2 – дві грамоти XVI ст. і ряд пізніших⁶, у фонді 4 – п'ятнадцять грамот XVI–XVIII ст.; по кілька грамот XIV і XVII ст. – у фондах 5 і 6). Особливо цінні – з історико-культурного погляду (до речі, невідомі українським філологам) – українські грамоти у фонді 6 – привілей великого князя Витовта 1399 р., грамоти Андрія Довгірдовича 1454 і 1461 рр. та грамота Михайла Яновича 1470 р.⁷ Серед не

³ В. Абрамавічус (Абрамович) залишив помітний слід також у литовському шевченкознавстві. Він – автор кількох повідомлень і досліджень, в яких висвітлюються питання, пов'язані з перебуванням Т. Г. Шевченка в Литві. Див., наприклад: *Abramavičius V. Tarasas Ševčenka ir Lietuva* [Тарас Шевченко і Литва] // *Svyturys*. – Vilnius, 1951. – № 5. – С. 17; *Abramavičius V. Шевченко у Вільнюсі* // Збірник праць ювілейної X наукової Шевченківської конференції. – К., 1962. – С. 223-234; *Abramavičius V. Tarasas Ševčenka ir Vilnius* [Тарас Шевченко і Вільнюс]. – Vilnius, 1964. – 79 с.

⁴ *Abramavičius V. Rankraščių rinkiniai. Lietuvos TSR Mokslu Akademijos Centrinės bibliotekos XI–XX amžiu rankraščių fondu trumpa apžvalga* [Збірка рукописів. Короткий огляд фондів XI–XX ст. Центральної бібліотеки Академії наук Литовської РСР]. – Vilnius, 1963.

⁵ При визначенні мови в путівнику часто трапляються помилки – у відділі є матеріали українською мовою, але у виданні вони визначаються як матеріали російською та білоруською мовами (*rusu ir baltarusiu kalba*).

⁶ Опис грамот фонду 2 видав К. Снітко: *Описание рукописного отделения Виленской публичной библиотеки*. – Вильна, 1898. – Вып. 3. – С. 32-35.

⁷ Текст цих грамот опубл. у: *Fijalek J., Semkowicz W. Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*. – Kraków, 1948. – Т. 1.

українських є документи, що стосуються української території в складі Литовського великого князівства⁸.

Колекції та збірки, впорядковані бібліотеками. До цієї групи увійшли, між іншим, збірки колишньої Вільнюської публічної бібліотеки, в яких виявлено чимало матеріалів з історії України, переважно періоду феодалізму.

У фонді 16 зберігаються три, вже видані друком раніше, джерела: Опис кордонів Литовського великого князівства і Польського королівства з 1546 р. (під № 119, інша, пізніша копія цього документа – ф. 17, № 49)⁹, Ревізія Кобринської економії з 1563 р. (під № 212)¹⁰, Митна книга 1583 р. або реєстр мита нового, яке збирали у Брестській митниці (під № 3)¹¹ – всі ці матеріали українською мовою. У цьому ж фонді знаходимо оригінали та копії королівських, великокняжих, судових і приватних документів XV–XVII ст. (наприклад, під № 14-16, 22-25, 29-40, 128, 202, 205-207), що також були опубліковані у вільнюських археографічних виданнях¹².

З неопублікованих досі матеріалів на особливу увагу заслуговує складений у XVIII ст. в Україні збірник дипломатичних і юридичних матеріалів (№ 133), в якому є, зокрема, копії двох листів гетьмана Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича 1654 р. (пов'язані з переговорами, які вів у Москві Самійло Богданович та Павло Тетеря), копія «Решения, учиненного по его императорского величества указу в верховном тайном совете на поданое прошение войска запорозского обоих сторон Днепра гетьмана Ивана [!] Апостола» 1728 р., Інструкція Данила Апостола про суди для України 1729 р. та інші правові акти, що діяли на Правобережжі й Лівобережжі в XVIII ст.

Деякі матеріали фонду 16 стосуються історії Галичини другої половини XIX ст. – вони пов'язані з іменами галичан – політичних емігрантів москвофільського напрямку, що у 80–90-х рр. XIX ст. утворили свою невеличку колонію у Вільнюсі. Тут відклалися історико-географічні матеріали про місцевості Галичини – їх у 60–70-х рр. XIX ст. зібрав відомий український краєзнавець і археограф В. М. Площанський (№ 248-250, 257), документи, що відображають цензурні переслідування львівської газети «Слово», редактором якої був В. М. Площанський (№ 246), а також інші його папери. Серед матеріалів фонду є полемічні твори іншого політичного емігранта – Й. А. Грабовича, наприклад, його памфлети «О слов'янщині», «Отвіт австрійсько-німецьким часописам, особливо віденській міністеріальній газеті “Дебатте” на її отвіт “Инвалидови русскому”» 1866 р. (№ 239, 241, 242). Є тут також оригінал науково-популярної праці відомого українського бібліографа І. О. Левицького «Общественный строй в период

⁸ У рукописному відділі підготовлено до друку каталог всіх пергаментних грамот.

⁹ Опубл. в: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси. – Вильна, 1867. – Т. 1. – С. 46-126.

¹⁰ Видано окремою збіркою: Ревизия Кобринской экономии, составленная в 1563 г. королевским ревизором Димитрием Сапегою. – Вильна, 1876. Частина інвентарів (1432), що зберігаються у рукописному відділі, описана в складеному на високому науковому рівні каталозі В. Абрамавічуса: *Feodaliniu žemis valdu Lietuvoje inventoriu aprašymas* [Опис інвентарів феодальних володінь в Литві]. – Vilnius, 1963. Серед інвентарів XVI–XVII ст. чимало писаних по-українськи. На жаль, у каталозі майже не згадуються інвентарні описи з українських земель, хоча вони є у фондах відділу.

¹¹ Опубл. в: Археографический сборник... – Т. 3-4.

¹² Наприклад: Там же. – Т. 4.

княжеский и положение нешляхетского сословия во время польского владычества» (№ 243)¹³.

У фонді 17 (також колишня колекція Вільнюської публічної бібліотеки) містяться дуже цінні збірки матеріалів з історії України в другій половині XVIII ст. – періоду Барської конфедерації. Так, зокрема, у збірці № 64 виявлено зразки полемічної літератури, яку поширювали в Польщі та Україні як конфедерати, так і їхні противники. У цій літературі питання політичної рівноправності українського народу займає одне з основних місць (наприклад, полеміка в листах між «одним шляхтичем» та «його приятелем» з 1768 р.). У збірці скопійовані також такі важливі історичні документи, як, наприклад, фірман турецького султана для Барської конфедерації від 23 серпня 1768 р., матеріал про переговори конфедератів з російським послом Долгоруким тощо. У збірці № 205 цього ж фонду є «Punkta essencjonalne» Барської конфедерації від 20 лютого 1768 р., універсал Ю. Пуласького від 4 березня 1768 р., листи конфедератів до короля, папи, тогочасні памфлети «Myśli nieinteresowanego obywatela», «Cel rzeczy barskich roku 1768», вірш «Lament wiary i wolności» (в останньому проповідується ідея винищення українського православного населення).

У фонді 17 зберігається також хроніка брестського монастиря василіанів 1628-1802 рр. (№ 47), а в збірці різних історичних і публіцистичних матеріалів з кінця XVIII ст. (№ 227) – звіт польських послів Яна Любовицького та Яна Шомовського з переговорів, котрі вони вели з турецьким султаном і кримським ханом у 1672 р. (ці переговори, як відомо, стосувалися українського Поділля)¹⁴.

Насичений українікою також фонд 19 – колекція рукописних книг колишньої Вільнюської публічної бібліотеки. В цьому фонді, поряд з рукописами XVI ст., створеними в Україні (наприклад, № 77 – «Християнська топографія» Кузьми Індікоплова з українськими покрайними нотатками, № 68 – Печерський патерик, крім цього – ряд хронографів), є також рукописні книги українських авторів, переписані пізніше. У XVIII ст. була виготовлена копія «Граматики словенскія правильное синтагма» М. Смотрицького (копія Євського видання 1619 р., що зберігалася в Супрасльському монастирі). На початку XIX ст. був складений рукописний список «Енеїди» І. Котляревського, знайдений згодом у Гродненській губернії¹⁵.

У Центральній бібліотеці Академії наук Литовської РСР є рукописний фонд колишнього Білоруського краєзнавчого музею ім. І. Луцкевича, що існував у Вільнюсі в

¹³ Опис теперішнього фонду 16 (колишнього фонду Б-2) подав О. Миловидов у: *Описание рукописного отделения...* – Вып. 4. – С. 10-18. При користуванні цим описом треба враховувати, що ряду українських матеріалів тепер у бібліотеці немає (наприклад, № 240 – памфлет Й. А. Грабовича «Преважное и весьма занимательное изобретение ума Полонии галицкой за светлым проводом наместника Галичины графа А. Голуховского», 1866; № 257 – редакційні книги львівської газети «Слово» за 1862-1882 рр.).

¹⁴ Опис теперішнього фонду 17 (колишнього фонду Б-3) опублікував О. Миловидов у: *Описание рукописного отделения...* – Вып. 4. – С. 18-41. У бібліотеці тепер немає № 163 – книги розпоряджень Вільнюського римсько-католицького єпископства і консисторії, в якій, між іншим, були матеріали про польське духівництво, монастирі, школи на Київщині, Поділлі та Волині в 1831-1839 рр.

¹⁵ Докладний опис теперішнього фонду 19 був складений Ф. Добрянським і виданий під заголовком: *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских.* – Вильна, 1884. Не менше десяти рукописів з цього фонду тепер відсутні (наприклад, № 272, 274, 288, 293, 299-303).

1910-1941 рр., – цій колекції присвоєно назву фонду 21. У ньому акумульовано чимало матеріалів до історії України різних періодів. Окремою групою виділені українські акти (№ 1864-1878), серед яких знаходимо витяги з міських книг київської магдабурзької ратуші 1722 р., житомирських гродських книг 1739 р., київських земських книг 1748 р., інвентар міста Білопілля 1742 р., таємний рапорт губернського прокурора Слобідської української губернії міністрові О. Г. Куракінові про діяльність секти духоборців 1797 р., диплом про вручення пам'ятної бронзової медалі 1812 р. дворянинові Волинської губернії С. Г. Плотницькому (з 1819 р.) тощо.

Деякі матеріали відображають різноманітні сторони українсько-білоруських зв'язків кінця ХІХ – початку ХХ ст. У рукописній збірці віршів з кінця ХІХ ст. (№ 927) поряд з білоруськими, російськими та польськими поезіями записані невідомою рукою твори Т. Шевченка та українські народні пісні. У фонді зберігаються протоколи Білоруської національної ради в Києві 1918-1919 рр. (№ 2073; якийсь час раду очолював відомий білоруський історик, професор Київського університету М. В. Довнар-Запольський). Документи однієї зі справ (№ 2090) розкривають роль дипломатичної місії УНР у Тбілісі в організації антирадянських виступів на Північному Кавказі та антирадянської пропаганди на Закавказзі в 1920 р.

У фонді 24 (колекція колишнього Товариства любителів Бібліотеки ім. Врублевських у Вільнюсі) містяться папери родини Курдвановських, один з представників якої – Ян Курдвановський – був наприкінці ХVІІ ст. суддею Галицької землі. З ним та його нащадками пов'язані витяги з львівських гродських книг 1670 р., галицьких гродських книг 1673, 1701 та 1721 рр., галицьких земських книг 1689 р., що стосуються земельної власності Курдвановських на Галицькому Прикарпатті (№ 52-54, 59, 64, 66, 67, 81).

Колекції, що продовжуються, впорядковані у відділі рукописів. У фонді 26 – збірці дисертацій і наукових праць працівників Академії наук Литовської РСР – є ряд праць литовських дослідників, що мають дотичність до історії України. На згадку заслуговують дослідження А. Янулайтіса «Джерела права Литовського великого князівства та їх історія» (написано 1947 р.; № 88), його ж «Судебник Казимира 1468 р.» (1948 р.; № 87); С. Паулаускенє «Літуаніка, що зберігається в секторі рідкісної книги Центральної бібліотеки Академії наук Литовської РСР», ч. 2 (каталог книг ХVІІ ст.; № 519). У машинописному журналі «Rankraščiu skyriaus informacinis biuletenis [«Інформаційний бюлетень відділу рукописів»], № 1-6, що видавався в 1948-1953 рр. (№ 47-51, 164), вміщені, між іншим, огляди згаданих уже колекцій пергаментів, а також фондів 16, 17, 19. Усі перелічені праці – литовською мовою¹⁶.

Фонди церковних установ. Найбільший у цій групі – фонд 43 – архів Вільнюської римо-католицької капітули, в якому акумульований матеріал більш як за п'ять століть (1387-1940 рр.). Тут зберігаються давні привілеї Вільнюського єпископства і капітули (серед них також українською мовою) та матеріали, що фіксують діяльність єпископства в Україні. Як відомо, частина північно-західних українських земель підпорядковувалася вільнюському єпископові в церковно-адміністративному відношенні до ХІХ ст.; в Україні була розташована також земельна власність єпископства. Велетенський архів

¹⁶ Див. також: *Abramavičius V., Čepienė K. Lietuvos TSR Mosklos Akademijos rankraštinio darbu ir disertacijų bibliografija 1946-1956* [Бібліографія рукописних праць і дисертацій Академії наук Литовської РСР]. – Vilnius, 1958. – 158 с.

капітули опрацьовується в бібліотеці вже кілька років – насамперед впорядковувалися документи, що стосувалися самої Литви та суміжних білоруських земель. Тепер впорядковується матеріал фонду, пов'язаний з Україною – його опрацювання передбачається закінчити впродовж найближчих двох років.

Особові фонди. Особливо багатий на україніку фонд 148 – родинний архів магнатів Тишкевичів, який формувався протягом XVII–XIX ст. Землеволодіння Тишкевичів були розкидані по території Литви, Білорусії, України – цим пояснюється й те, що в їхньому родинному архіві «осіло» чимало документів, які так чи інакше стосуються України. Кілька збірок оригінальних документів та копій відображає суперечку, що в половині XVIII ст. виникла довкола питання про Острозьку ординацію¹⁷ – величезний за територією масток, на володіння котрим претендували не лише різні споріднені з померлими власниками ординації (Заславськими, Любомирськими) магнатські роди, але навіть орден мальтійських рицарів. Історичні матеріали про Острозьку ординацію мають велику цінність для історії міст і сіл Волині. Збірка № 7 – це єдина у своєму роді колекція матеріалів (інвентарі, витяги з луцьких та інших гродських книг, публіцистичні трактати) до історії ординації 20–50-х рр. XVIII ст. У фонді зібрані також унікальні стародруковані видання – витяги з вінницьких і кременецьких книг, пов'язані із суперечкою за ординацію, видані друком 1754 р. (№ 221, 222; інші матеріали про цю справу – під № 201).

Окремі документи фонду висвітлюють історію міст Бердичева (витяг з київських земських книг про продаж Слободища, тобто Бердичева, у 1585 р. – № 248), Махнівки на Житомирщині (витяги з житомирських і грабовецьких гродських книг 1618 та 1667 рр. – № 249), Вернигородки (витяг із житомирських гродських книг 1610 р. – № 278). В інвентарі мастків Петра й Олександра Тишкевичів (синів брестського воєводи Юрія) з 1593 р. описано слободишівський, бердичівський, коденський і білопільський замки, їхнє озброєння, шкоди, заподіяні татарськими нападами (№ 258).

У фонді 148 збереглися також цінні загальнополітичні матеріали з історії України. У збірці № 129 є підбірка документів про польсько-турецькі й польсько-татарські взаємини (в основному, пов'язані з територією України) у 80-х рр. XVII – 30-х рр. XVIII ст. Також тут знаходимо переклади листів турецьких султанів і татарських ханів, звіт про переговори, які вів польський великий коронний гетьман А. М. Сенявський із сілістрійським сєраскером у Бендерах 18 жовтня 1710 р. Крім цього, у збірці № 129 є інструкція, видана польському послові вільнюському скарбникові Петруському (?) в Тернополі 18 січня 1703 р., на підставі якої посол мав вести переговори з гетьманом Іваном Мазепою про придушення повстання гетьмана Самійла Самуся, а також копія листа короля Августа III до царя Петра I від 12 січня 1703 р. з цього ж приводу.

У збірці № 148 (фонду Тишкевичів) відклалися документи, листування, публіцистичні матеріали, що стосуються Барської конфедерації, у т. ч. універсали Ю. Пуласького 1768 р., згадувані вже «Punkta essenciajne» конфедерації (інший примірник цих пунктів – у ф. 17, за № 205), копії листів і відозв конфедератів, їхні політичні програми та маніфести («Sprzysiężenie się wiernych», «Punkta i obowiązki sprzysiężonych»).

¹⁷ Ординація – великий родовий масток, що переходив без права поділу і продажу в руки одного спадкоємця.

Менше насичені українікою інші особові фонди. У фонді 127 (фонд Й. Обстаса, польського журналіста і колекціонера) є, між іншим, таємне повідомлення варшавського генерального губернатора міністрові внутрішніх справ графові Д. А. Толстому про настрої університетської молоді в Петербурзькому, Казанському, Варшавському і Харківському університетах 1882 р. У фонді 139 (фонд листування Сапегів) маємо лист Мелетія Смотрицького з Головчина, датований 1627 р. (№ 4285), копії документів, що розкривають дипломатичні відносини Польщі та Франції з Туреччиною та Кримом у 1762-1763 рр. (№ 5584), листи польського великого коронного гетьмана Я.-К. Браницького турецькому великому візирі з 1754-1755 рр. (№ 5562).

Дуже своєрідні матеріали з історії та етнографії України зберігаються у фонді 143 (фонд видатного караїмського мовознавця С. М. Шапшала). Серед рукописів, що були передані після смерті сходознавця до бібліотеки, є такі, в яких розглядається хозарське питання (праці С. М. Шапшала «Хозари і їх мова», «Чи мова хозарів була тюркською?»), історія та мова українських караїмів («Історія тюрків-караїмів Криму», «Караїми та їх мова», «Словник старокараїмської мови», «Караїми СРСР», «Легенди і перекази караїмів», «До питання про етногенез кримських караїмів», «Караїми СРСР в етнічному відношенні», «Короткі питання відносно кримських караїмів», колекція давніх рукописів караїмською мовою), історія Кримського ханства («Рідкі турецькі й кримські монети», «Тарханні ярлики кримських ханів»). Ці праці С. М. Шапшала, опубліковані лише частково¹⁸, – великий вклад у дослідження минулого Криму.

У межах короткого повідомлення неможливо вичерпати відомості про україніку в рукописному відділі Центральної бібліотеки Академії наук Литовської РСР. Необхідно враховувати також, що ця бібліотека – не єдине у Вільнюсі сховище, в якому відклалися цінні джерела з історії України. Відповідні матеріали – хоча й не такі багаті – є також у Центральному державному історичному архіві Литовської РСР та в рукописному відділі Наукової бібліотеки Вільнюського державного університету ім. Капсукаса.

Так чи інакше, позитивні результати розшуків, проведених у Центральній бібліотеці Академії наук Литовської РСР, доводять, що і в тих архівних та бібліотечних сховищах, які розташовані далеко від України, можливі відкриття цінних і навіть унікальних документальних джерел з історії українського народу. Є всі підстави вважати, що систематичне обстеження рукописних і архівних матеріалів, які зберігаються в братніх республіках, дало б змогу розширити джерельну базу історіографії України.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Документальні матеріали з історії України в Центральній бібліотеці Академії наук Литовської РСР // *Архіви України*. – К., 1967. – № 1. – С. 79-83.

¹⁸ Бібліографію друківаних праць С. М. Шапшала див. у присвяченому йому номері журналу: *Myśl Karaimska*. – Wilno, 1937. – № 12.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ ПРО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ СТОСУНКИ У 1940-Х РР. В УКРАЇНСЬКОМУ АРХІВІ (ВАРШАВА)

Український архів у Варшаві, створений заходами його директора, українського історика Євгена Місила, найважливіший і водночас чи не єдиний науковий осередок, який систематично збирає документи (їхні копії), спогади, листи, інші матеріали, що таким чи іншим чином стосуються історії українського народу в Польщі в минулому та сучасному. Український архів, завдяки наполегливості й сумлінності його директора, маючи у своєму розпорядженні мінімальні кошти, провів докладне обстеження архівних фондів у державних та відомчих архівах, визбираючи, зокрема, все те, що пов'язано з українсько-польським конфліктом воєнного характеру 1941-1947 рр. Зібрано значну колекцію ксерокопій та копій документів, фотоматеріалів. Була проведена велика робота для збору мемуарного матеріалу, який, за змоги, перевірено й уточнено. 1993 року Український архів розпочав у Варшаві видавничу діяльність. У першому виданому томі «Акція “Wisła”» вперше опубліковано понад 240 документів Генерального штабу Війська польського, Міністерства безпеки і командування Оперативної групи «Вісла» про насильницьку депортацію українців з їхньої етнічної території у східній Польщі та розпорошення їх на т. зв. понімецьких відзисканих землях. Опубліковано також документи про концентраційний табір Явожно, в якому загинуло кілька сотень українців. За видання цієї збірки документів її упорядника Євгена Місила позбавили праці в Інституті історії Польської академії наук у Варшаві й він досі є безробітним, незважаючи на свою високу фахову кваліфікацію. Євген Місило підготував до друку (має з'явитися незабаром) збірник «Повстанські могили», тобто «Пропам'ятна книга впадших на полі слави вояків Української повстанської армії – Захід, VI воєнної округи «Сян», тактичних відрізків «Лемко», «Бастіон», «Данилів» (1944-1946)», том 1, в якому вміщено 507 коротких біографій вояків УПА, а також документи, листи, фотографії. Обидва видання підготовані на належному рівні, з дотриманням усіх вимог археографії – у цьому відношенні їх можна вважати взірцевими. Було видано збірку спогадів учасників УПА під заголовком «Закерзоння» (1994, Т. 1), а також три томи спогадів окремих авторів (Олега Пушкаря, Володимира Сави, Степана Дзюбини), що стосуються 30–40-х рр. ХХ ст. і висвітлюють українсько-польські відносини цих часів. Усі видання відзначаються ще й добрим поліграфічним рівнем.

Згідно з інформацією, отриманою від Є. Місила, протягом найближчих років, якщо це дозволять обмежені матеріальні засоби, буде перевидано другим доповненим виданням збірник документів «Акція “Wisła”», з'явиться 2-й том збірки спогадів «Закерзоння», збірники документів про переселення українців з Польщі до УРСР у 1944-1946 рр. та про Українську греко-католицьку церкву в Польщі після 1944 р. (її ліквідацію, важкий процес відродження 1956 р., також систематичне нищення українських церков польською владою). Планується видання наступних томів спогадів, щорічного літописного календаря «Слідами пам'яті», в якому теж публікуватимуться документальні матеріали.

Ще 15 грудня 1993 р. у Варшаві було підписано угоду про співпрацю між Українським архівом у Варшаві (в особі його директора Є. Місила) та Інститутом українсь-

кої археографії Академії наук України у Києві (в особі заступника директора Я. Дашкевича). Згідно з умовою, обидві сторони зобов'язалися обмінюватися інформацією про документальне вивчення історії національно-визвольного руху 20–50-х рр. як на території сучасної України, так і на території сучасної Польщі, історії української меншини в Польщі. Угода передбачає ще низку інших видів співпраці. Майбутнє покаже здійснимість цієї умови.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Документи та матеріали про польсько-українські стосунки у 1940-х рр. в Українському архіві (Варшава) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2: 1995-1997. – С. 155-156.

ДОКУМЕНТИ УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ В НАЦІОНАЛЬНОМУ АРХІВІ КАНАДИ ПРО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ СТОСУНКИ 1941-1944 РР.

Після смерті Володимира Кубійовича (1900-1985), не лише вченого, але і провідника Українського центрального комітету (1940-1945), що діяв майже до кінця свого існування у Кракові й підпорядковувався німецькому Генеральному губернаторству, основна маса його особового архіву (зокрема політична частина) була передана з Франції до Канади. У Сарселі, недалеко Парижа, при Науковому товаристві ім. Шевченка у Західній Європі, залишилася менша частина цього архіву. У Канаді архів В. Кубійовича зберігається в Національному архіві Канади в Оттаві під номером MG 31. D 203. Під час упорядкування його матеріалів, чим займався Мирон Момрик, співробітник Національного архіву Канади, виявилось, що в складі особового архіву В. Кубійовича є також архів уже згаданого Українського центрального комітету (наскільки повний – сказати важко). УЦК охоплював своєю діяльністю чималу частину західноукраїнських земель (Галичину з Лемківщиною включно, Холмщину та Підляшшя).

На прохання українського історика та літературознавця з Варшави Миколи Сивицького (автора тритомника: *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich.* – Warszawa, 1992-1994, за який, внаслідок позову польських шовіністичних організацій з Перемишля, його чекає судовий процес) у фонді В. Кубійовича було проведено – з 1994 р. починаючи – виявлення матеріалів про польсько-українські відносини 1940-1944 рр. В архівному фонді В. Кубійовича вони сконцентровані основним чином у відділі V. «Німецько-польський терор» і становлять том 25, що складається зі справ («файлів») 4-25. Справи впорядковано за географічним принципом, крайні їх роки 1939-1944. Для М. Сивицького було ксеропійовано більшість матеріалів справ 4-8. Їхні назви: 4. УЦК під гітлерівським режимом у Західній Україні; 5. Люблинщина; 6. Замостя (в документах вживається назва «Замостя»); 7. Чесанів; 8. Томашів Люблинський. Залишилися нескопійованими документи справ 9-25, що стосуються Білгорайщини, Галичини, Перемишля, Лемківщини, Сяноччини, Грубешівщини, Ярославщини, Підляшшя, Холмщини (в цілому), Тарногородщини; є також дві справи з різними додатковими нотатками. У зв'язку з напруженою ситуацією, яка виникла у Польщі довкола особи М. Сивицького, що, практично, унеможливило продовження ним видання «Історія польсько-українських конфліктів», дослідник передав 1996 р. всі скопійовані матеріали мені, передбачаючи, що вони будуть видані.

Основна маса документів збережена у доброму стані. Ксерокопій близько 600. Більше половини – тексти німецькою мовою. Цікаво, що внутрішнє діловодство УЦК у Кракові велося частково німецькою мовою (це переважно нотатки про становище на місцях). На невеликій частині документів замазані чорною фарбою або вирізані ножицями прізвища, посади осіб, здебільшого пов'язаних з УЦК. (Треба думати, що була небезпека захоплення документів польською або російською «радянською» стороною). Переважають донесення, звіти, телефонограми низових та середніх ланок (т. зв. мужів довір'я, повітових і губерньських Українських допомогівих комітетів) до УЦК. релігійних установ; листи та звернення провідника УЦК до центральних установ Ге-

нерального губернаторства. Невеликий відсоток документів – відповіді німецьких окупаційних органів – адміністрації, поліції. Велику цінність становлять списки вбитих і поранених українців, переліки знищених сіл. Всі документи такого типу докладно датовані. Автентичність матеріалу не підлягає сумніву.

Цінність матеріалів як історичного джерела – велетенська. Документи склалися синхронно до подій і дають їх об'єктивне відображення. Вони свідчать про поступову ескалацію антиукраїнського терору, починаючи з середини 1941 р. до середини 1944 р. (тобто до моменту наближення фронту), його наростання від актів індивідуального терору до масового винищення українського населення – цілих сіл, територій, шляхом застосування методів кривавої національної чистки. Жертвами терору стали насамперед представники української інтелігенції (вчителі, лікарі, священики, працівники українських культурних установ, кооператори), місцевого українського сільського самоврядування, представники різних ланок мережі УЦК, рядові української поліції. З другої половини 1942 – початку 1943 р. терор перекинувся на звичайних селян, причому не щадили ні дітей, ні жінок, ні старих. Основною пружиною терору було польське підпілля, до якого часто приєднувалися російські військові – втікачі з німецького полону, польська поліція, німецькі жандармські та поліційні формування, в яких значну частину становили т. зв. фольксдойчі й поляки, що подавали себе за німців. Польська сторона провокувала також каральні експедиції на українські села, допомагала окупантам ув'язнювати та депортувати на роботу до Німеччини українських чоловіків і жінок. Не можна виключати, що в нападах на українських селян брали участь звичайні кримінальні злочинці, але й тоді жертвами були переважно українці. Документи спростовують фальсифіковану польською історіографією історію конфлікту, за якою, мовляв, криваві події почалися на Волині, перекинулися до Галичини й були спровоковані українською стороною. Автентичні документи свідчать, що терористична різанина, безсумнівно, була спровокована польською стороною і почалася на Холмщині вже у 1941 р., яскраво спалахнула навесні – влітку 1942 р. Спершу була Холмщина, а потім Волинь. Така справжня хронологія подій.

Зібрані М. Сивицьким документи, незважаючи на їхню частковість (у порівнянні із загальним обсягом справ 4-25), цілком заслуговують на наукову публікацію. Крім значення для об'єктивного висвітлення подій, вони можуть відігравати велику роль у боротьбі з кампанією наклепів, яку постійно проводять організації т. зв. кресов'яків у сучасній Польщі та за її межами. Викликає здивування, що українські історики в Канаді, які постійно скаржаться на відсутність джерельного матеріалу з історії України в канадських архівах, збірках рукописів, бібліотеках, знаючи про архів УЦК у Канаді (про це є свідчення звідти), не бажають його використовувати у своїх наукових дослідженнях. З іншого боку, треба дуже шкодувати, що товариство «Холмщина», яке діє в Україні та має розгалужену мережу обласних організацій, оголосило свою повну незацікавленість до наукової праці, яка стосується недавнього минулого малої батьківщини українців-холмщаків.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Документи Українського центрального комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941-1944 рр. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2: 1995-1997. – С. 157-159.

УКРАЇНСЬКІ ЗБІРКИ НЬЮ-ЙОРКА

Під час перебування у США 30 вересня – 31 жовтня 1995 р. я мав змогу відвідати Нью-Йорк, Кембридж (Масс.) біля Бостона, Філадельфію та Вашингтон. З деякими збірками українських рукописів, архівних матеріалів, книжок мені вдалося докладніше ознайомитися лише в Нью-Йорку.

У Нью-Йорку є ряд українських наукових, освітніх, музейних, релігійних установ. Найбільші українські колекції зберігаються в Українській вільній академії наук (США) та в Науковому товаристві ім. Шевченка в США. Фонди УВАН перебувають під опікою Оксани Радиш та Ольги Єфремової. Академія не має коштів, щоб наймати додаткові фахові сили, тож працюють більше ентузіасти. В основу фондів покладено книжки, рукописи, архівні матеріали, які почав збирати історик Володимир Міяковський. 1988 року було видано путівник по сховищах ВУАН¹. У ньому описано 216 фондів, поділених на три групи: рукописи, карти та звукозаписи (з окремими з цих архівних фондів я ознайомився особисто). Архівно-рукописні фонди переважно особового походження. Для прикладу: Олександр Архимович, ботанік, президент УВАН; Іван Багрянний, письменник; Лев Биковський, книгознавець (15 скриньок паперів); Василь Чапленко, мовознавець, письменник (14 скриньок); Євген Чикаленко, громадський діяч; Лев Чикаленко, археолог; Ярослав Чиж, громадський діяч у США; Дмитро Дорошенко, історик; Володимир Дорошенко, книгознавець (8 скриньок, у складі його фонду – папери Андрія Жука, громадського діяча); Світозар Драгоманов, економіст (є також матеріали про батька – Михайла Драгоманова); Михайло Гайворонський, композитор (7 скриньок); Лев Ганкевич, політик; Йосип Гірняк, актор; Агапій Гончаренко, журналіст у США; Іван Горбачевський, хімік; Никифор Григоріїв, громадський діяч (21 скринька); Катерина Гриневичева, письменниця; Галина Келлер-Чикаленко, журналістка; Юрій Клен (Освальд Бурггардт), письменник; Юрій Коллард, політичний і театральний діяч; Авенір Коломієць, письменник; Юрій Косач, письменник; Віктор Кравченко, втікач з СРСР; Михайло Курах, військовий діяч; Анатоль Курдидик, письменник і журналіст (4 скриньки); Петро Курінний, археолог; Богдан Лепкий, письменник; Оксана Лятуринська, письменниця (1 шафа); Іван Лучишин, політичний діяч; Євген Маланюк, поет (15 шаф); Володимир Мартинець, політичний діяч; Володимир Міяковський, історик; Георгій Нарбут, художник; Євген Онацький, політичний діяч; Теодосій Осьмачка, поет; Кость Паньківський, політичний діяч; Симон Петлюра, політичний діяч; Всеволод Петрів, військовий діяч; Наталія Василенко-Полонська, історик (фонд закритий на 20 років); Віктор Приходько, політичний діяч; Валентин Шугаєвський, нумізмат; Павло і Данило Скоропадські, політичні діячі; Дмитро Соловей, історик, економіст; Іван Світ, громадський діяч у Китаї та Манджурії (8 скриньок); Омелян Терлецький, історик; Лонгин Цегельський, політичний діяч; Юрій Тищенко,

¹ *Boshyk Yu. A Guide to the Archival and Manuscript Collection of Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., New York City. A Detailed Inventory. – Edmonton, 1988. – 137 p. (як вип. 30 серії «Research Report», яку видає невеликим тиражем Канадський інститут українських студій Університету Альберти в Едмонтоні).*

видавець; Мирон Заклинський, журналіст; Микола Зеров, поет; Андрій Жук, політичний діяч; Аркадій Животко, бібліограф. Окреме місце займає особовий архів письменника і політичного діяча Володимира Винниченка, що зберігається як депозит у Колумбійському університеті (кілька років тому уряд України порушив клопотання про передачу цього архіву до Києва, але отримав відмову).

Зберігаються також фонди громадських організацій, зокрема українських установ після Другої світової війни – з таборів переміщених осіб у Ашаффенбурзі, Авгсбурзі, Берхтесгадені, Ганау, Лейпгеймі, Міттенвальді, Ноймарку, Регенсбурзі, Траунштейні та ін., а також архіви об'єднання «Мистецький український рух» (МУР), Українського воєнно-історичного інституту Америки (6 скриньок), колекція карт новішого часу (XIX–XX ст.). Подаю цей перелік основних фондів, наявних у сховищах ВУАН, щоб поінформувати про них наукову громадськість, враховуючи й те, що путівник 1988 р. сам по собі є рідкісним у наших умовах виданням.

Після виходу в світ путівника Ю. Бошика було прийнято на зберігання щонайменше ще 50 фондів. Ці матеріали перебувають на стадії повільного впорядкування та опрацювання. У результаті переговорів, які автор цього повідомлення вів у Нью-Йорку з політичним діячем Миколою Лебедем, котрий, опинившись без житла (його позбавили помешкання, яке він займав у будинку-прихистку при кафедральному українському католицькому соборі Св. Юра), передав свій особовий архів (14 скриньок) до ВУАН. 31 жовтня 1995 р. цей архів перевезено саме туди. За сучасної внутрішньої ситуації в середовищі української еміграції в США, характеру її потомків, значною мірою денационалізованих, без зацікавлень українською культурою та наукою, доля велетенських скарбів, зібраних ВУАН, виглядає дуже неясною. З іншого боку, також сучасна Україна ще не готова приймати й опрацьовувати на відповідному науковому рівні всі ці цінності. Можливий приїзд молодих фахівців з України до США для допомоги в упорядкуванні зібраних колекцій на місці (для чого потрібні роки) наштовхується на великі перешкоди фінансового характеру. Це можна було б робити за гранти американських інституцій, здобування яких не дуже під силу для керівництва українських наукових установ США.

На жаль, не вдалося оглянути збірки НТШ у США, що зберігаються у Нью-Йорку. Як мене інформували, вони впорядковуються дуже повільно та практично (на відміну від ВУАН'івських збірок) є малодоступні для потенційних користувачів.

Великими і цінними колекціями, насамперед друкованої української літератури, розпоряджається Нью-Йоркська публічна бібліотека, що має у своєму складі окреме Слов'янське і балтійське відділення. Його очолює дуже добрий знавець української книжки Едвард Касинець, який і допоміг мені ознайомитися з фондами. У відділенні зібрані українські видання, починаючи з XIX, але переважно XX ст. (є також стародруки), мікрофільми видань. Відділення має своїх кореспондентів в Україні. Вони надсилають нові видання. До послуг читачів 44-томний каталог, в якому описано видання 1898-1972 рр.² Його продовжує щорічний бібліографічний додаток³. На червень 1994 р. відділення налічувало понад 313 000 назв книжок (близько 363 000 томів), 1160 серій, 14 000 назв у мікроформах. Встановити відсоток українських видань важко, але дослідники

² Dictionary Catalog of the Slavonic Division. – 2nd ed. – Boston, 1974.

³ Bibliographic Guide to Research in Soviet and East European Studies. – Boston, 1978 і далі.

українських проблем у Нью-Йорку звертаються при пошуках потрібної літератури часто перш за все до Нью-Йоркської публічної бібліотеки.

Необхідно згадати також про «Програму документальної спадщини», яку в 1988-1995 рр. виконувало Довідково-дослідне бібліотечне агентство Великого Нью-Йорка (скорочено – МЕТРО). Ця програма, котра поширювалася на весь штат, призначена, щоб розшукати, упорядкувати і надавати для користування історичні документи штату Нью-Йорк. Основним завданням програми було до 1995 р. стимулювати збирання матеріалів про національні групи штату за період Другої світової війни. При реалізації програми виявилось, що багато документів з цього часу є під серйозною загрозою втрати або знищення. Встановлено, зокрема, що існує дуже мало матеріалів про діяльність українців та української громади. Тому збір таких матеріалів було винесено на перший план (поряд зі збором документів про корейців та арабів). Керівники програми поставили перед собою чотири завдання: 1) допомагати національним громадам, їхнім бібліотекам, архівам, музеям у збереженні та використанні матеріалів; 2) проводити семінари про вивчення історичних документів; 3) підвищувати громадську свідомість щодо важливості історичних документів; 4) сприяти національним сховищам та організаціям в отриманні фінансування проектів для опрацювання історичних документів. Важко встановити, наскільки відповідні українські наукові установи зуміли отримати реальну допомогу від керівників «Програми документальної спадщини». Не підлягає сумніву, однак, що інертність та невелика рухливість керівників української громади, часто втягнутих в особисті конфлікти та напружені стосунки між різними напрямками громадсько-політичного і релігійного життя, а також відсутність молодих фахових кадрів не сприяли співробітництву з «Програмою».

На сьогодні проблема збереження українських духовних цінностей у США стоїть дуже гостро.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Українські збірки Нью-Йорку // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2: 1995-1997 рр. – С. 178-181. Передрук: Пам'ять століть. – К., 2001. – № 2. – С. 134-136.*

ДИПЛОМАТИКА

СТАН ТА ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТИКИ

З погляду розвитку спеціальних історичних дисциплін дипломатика – тобто, в сучасному розумінні, наука про документ (причому під документом тепер розуміють майже всі види джерел, крім історіографічних і наративних) – одна з найдавніших та найбільш продуктивних. Від виходу у світ класичної праці Ж. Мабільона «*De re diplomatica*» минуло майже триста років. За цей час від дипломатики відділився ряд її галузей, які стали самостійними історичними дисциплінами: сфрагістика, хронологія, палеографія, філігранологія. Вона дала поштовх для розвитку археографії та текстології. Незважаючи на цей своєрідний «процес розпаду», дипломатика як спеціальна історична дисципліна зберегла свій об'єкт дослідження й останнім часом у деяких країнах переживає період значної активізації.

Що розуміє сучасна наука під дипломатикою, як вона визначає її завдання, зв'язки з іншими спеціальними історичними дисциплінами?

Предмет дипломатики як наукової дисципліни безпосередньо залежить від змісту, що вкладається в поняття основного об'єкта її дослідження – в поняття документа. З історіографічного погляду, питання дефініції документа пройшло кілька етапів. До початку ХХ ст. панувало юридичне визначення, згідно з яким документ вважався «письмовою заявою, складеною згідно з певними визначеними формами, що змінюються відповідно до особи, місця, часу і змісту, яка була посвідченням фактів юридичного характеру»¹. Такого погляду на документ дотримувалися класики німецької дипломатики (Г. Бресслау, В. Ербен, О. Редліх, Р. Томмен), за ними йшли представники італійської, чеської, польської, російської дипломатики. Дехто з дослідників дотримується його й досі. У результаті цього вузького розуміння документа об'єкт дослідження дипломатики штучно звужувався – поза межами її зацікавлень опинилося багато категорій джерел (судові, адміністративні, фінансові книги, протоколи, розпорядження, накази, листи тощо).

З 20-х рр. ХХ ст. починає здобувати прихильників джерелознавчий погляд на документ. У нових визначеннях (французької школи – А. Жірі, А. Бойяр, цювої німецької – Р. Гейберг, Г. Штейнакер) документом вважаються «письмові заяви, що в різний спосіб можуть допомогти доказові, обґрунтуванню, здійсненню прав та мають певні, залежні від історії права і духовного життя, особливо письменства, країни, внутрішні й

¹ Kętrzyński S. Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich. – Warszawa, 1934. – Т. 1. – С. 49.

зовнішні видові риси, що міняються відповідно до часу і місця»². Таким чином, у межах визначення документа опинилися всі категорії неісторіографічних джерел, крім листів³. У зв'язку з цим, здійснюються спроби замінити термін «дипломатика» термінами «документознавство» або «актознавство». Не розглядаючи питання про тотожність зазначених термінів, необхідно вказати, що, згідно з тенденцією, яку помічаємо у ряді спеціальних історичних дисциплін, відбувається диференціація об'єкта дослідження у хронологічному плані. Палеографія, наприклад, обмежується вивченням середньовічного письма; письмом нового часу займається неографія. Так само нам здається доцільним обмеження предмета дослідження дипломатики. На наш погляд, дипломатика – це дослідження документів античного часу і середньовіччя. Дисципліну, що вивчає документи нового часу, слід, мабуть, назвати «документознавством».

Як більшість спеціальних історичних дисциплін, дипломатика має немовби дві сторони. Першою стороною дипломатика входить як складова у загальне джерелознавство. У такому аспекті ця дисципліна займається передовсім критикою історичного джерела. Аналізуючи зовнішню форму і внутрішню будову документа, вона визначає його автентичність. Для цього дипломатика використовує багато засобів і даних: від методів, які дають їй інші спеціальні історичні дисципліни (палеографія, сфрагістика, хронологія, генеалогія, філігранологія), мовознавство, кримінологія, до висновків, що здобуваються шляхом дипломатичного дослідження документа у вузькому розумінні цього слова (дослідження його будови). Перша сторона дипломатики проявляється на практиці в історичних студіях (відкидання певних джерел як неавтентичних) і археографічній роботі (публікація автентичних джерел, визначення їх різновиду тощо).

Другу сторону дипломатики складають ті дослідницькі проблеми, що визначають її як дисципліну з окремим (не пов'язаним з критикою джерела) об'єктом дослідження. Дипломатика вивчає документ як пам'ятку духовної культури певного часу і, з такої позиції, з'ясовує виникнення і поширення документа, структуру канцелярії, що його створила, юридичну цінність документа. Це дипломатика як дисципліна сама по собі, як наука, що займається однією з ділянок історії культури⁴.

Популярна фраза – «історик не мусить бути дипломатистом, але дипломатист мусить бути істориком» – раціональна лише частково. Історик мусить бути дипломатистом у тому сенсі, що повинен уміти визначати автентичність документа всіма засобами, які в його розпорядженні дає сучасна наука; дипломатистом у повному розумінні цього слова він зобов'язаний бути лише тоді, коли в об'єкт свого дослідження він перетворює історію культури (всіх її ділянок чи тільки однієї з них – історія документа).

Не так давно з університетської трибуни проголошувалося, що дипломатика як спеціальна історична дисципліна в Україні фактично не існувала і створюється (чи

² Steinacker H. Die antiken Grundlagen der frühmittelalterlichen Privaturkunde. – Leipzig; Berlin, 1927. – S. 3.

³ Історія питання викладена у кн.: Maleczyński K. Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich. – Wrocław, 1951. – Cz. 1.

⁴ Щодо цього наш погляд на дипломатику принципово відрізняється від її дефініції, поданої у статті: Каштанов С. Дипломатика как специальная историческая дисциплина // Вопросы истории. – М., 1965. – № 1. – С. 39-44. С. Каштанов дотримується вузькоюридичного визначення документа (чи, як у нього, акта) і заперечує роль дипломатики в дослідженні історії культури.

повинна створюватися) мало що не на наших очах⁵. Як же насправді виглядає справа з українською дипломатикою?

Дипломатика в загальному процесі свого розвитку пройшла кілька етапів. Корені її суто практичні. Первісною «дипломатикою» дехто називає експертизу документа в середньовічних адміністративно-судових установах, що, з різних причин, повинні були виносити своє рішення про визнання певного документа автентичним чи фальсифікованим. Ця «дипломатика» розвинулася з часом у сучасну кримінологічну експертизу документа. Ще в середньовіччі результати такої експертизи набули певної узагальненої теоретичної форми – так виникла мабильонівська дипломатика як спеціальна дисципліна. Подальший розвиток дисципліни відбувався (та відбувається) двома шляхами. Перший (т. зв. практична дипломатика) – розв'язання питань дипломатичного вивчення документа з археографічною (для публікації) чи з історіографічною (для історичного дослідження) метою⁶.

Другий (т. зв. теоретична дипломатика) – теоретичне узагальнення здобутків практичної дипломатики для створення синтезу про документ певного типу, періоду, території, походження, а також дослідження суто дипломатичних питань, розглянуті нами раніше як ділянка історії культури.

Об'єктивно склалося так, що на шляху розвитку української науки, зокрема історичної, були великі труднощі й перешкоди. Праць з дипломатики в Україні з'явилося небагато. Проте надто великим спрощенням є твердження, що дипломатики в нас не було, що дипломатичні дослідження треба починати ледве не на голому місці.

Коротко спинимось на важливіших роботах з дипломатики, котрі виявилися в Україні в дореволюційний і радянський періоди. (Огляд обмежуємо дослідженнями, в яких документ розглядається в юридичному розумінні, не беручи до уваги праці з дипломатики, присвячені іншим категоріям неісторіографічних джерел).

Перші кроки дипломатики в Україні, як і скрізь, були вузькопрактичними. На початку XIX ст. постановка питання про автентичність грамоти князя Федора Коріатовича 1390 р., виданої для монастиря Св. Миколая в Мукачеві, дала поштовх для написання засновником української закарпатської історіографії Й. Базиловичем шеститомної історії Закарпаття⁷. Подібну роль у з'ясуванні автентичності неісторіографічних джерел, насамперед грамот, відіграла дипломатика у працях західноукраїнських істориків акад. Д. Зубрицького⁸ та

⁵ Введенский А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР. (Дипломатика). – К., 1963. – С. 13-14; Його ж. Дипломатика // Допоміжні історичні дисципліни. Короткий курс. – К., 1963. – С. 110-111.

⁶ Дехто з дослідників, на нашу думку, неправильно вважає судову експертизу «практичною дипломатикою». Див., наприклад: Черепнин Л. У истоков архивоведения и актового источниковедения («практической дипломатики») в России // Вопросы архивоведения. – М., 1963. – № 1. – С. 52-62. Дипломатика (навіть т. зв. «практична») – це спеціальна історична дисципліна, а експертиза документа – одна з ділянок криміналістики. Дипломатика займається лише історією методів судової експертизи документа.

⁷ *Basilovics I. Brevis notitia foundationis Theodori Koriatovich. olim ducis de Munkacs, pro religiosi Ruthenis ordinis sancti Basilii Magni in monte Csernek ad Munkacs anno 1360 factae.* – Cassaviae, 1799-1805. – P. 1-6.

⁸ Див., зокрема, такі праці Д. Зубрицького, як «Kronika miasta Lwowa» (Львів, 1844) та «История древнего галицко-русского княжества» (Львів, 1852-1855. – Т. 1-4).

І. Вагилевича⁹. У 1829 р. світ побачила перша теоретична робота з цієї спеціальної дисципліни (курс дипломатики) професора Харківського університету К. Пауловича (Сегедварі)¹⁰. Вона, щоправда, базувалася на західноєвропейській дипломатиці, майже не стосуючись українського матеріалу.

Поступово українська дипломатика відходить від вузьких практичних завдань – з'являються перші аналітичні й узагальнювальні праці. Об'єктом дослідження стали грамоти галицько-волинського князя Льва. Першою публікацією, присвяченою автентичності його грамот, була стаття професора Львівського університету В. Левицького¹¹. Більш узагальнююче дослідження на цю тему написав А. Петрушевич¹². Цей автор вважав грамоти князя Льва фальсифікатами і визнавав автентичними грамоти берладського князя Івана Ростиславича 1134 р.¹³

Темпераментна полеміка, яка розгорілася півстоліття пізніше між професором Львівського університету М. Грушевським¹⁴ та професором Одеського університету І. Линниченком¹⁵, також про автентичність грамот князя Льва, не дала змоги вирішити всі проблеми, пов'язані з фальсифікацією цих актів. Акад. М. Грушевському належить ще кілька екскурсів з дипломатики, що стосуються визначення автентичності документів¹⁶.

У першій половині XIX ст. у галузі дипломатичних досліджень дещо зроблено в харківському та київському наукових центрах. 1829 року професор Харківського університету, видатний історик права І. Данилович виступив із статтею (що, правда, ґрунтувалася на тенденційних позиціях польського історика Й. Лелевеля; про це див. далі) на тему українсько-литовської дипломатики¹⁷. Історик права, професор Київського університету О. Федотов-Чеховський здійснив спробу узагальнити опубліковані в першій половині XIX ст. певні категорії російського та українського документального матеріалу¹⁸.

⁹ Див. примітки І. Вагилевича в: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. – Lwów. 1872. – Т. 3. – С. 14-16. 40-45. 56-57.*

¹⁰ *Паулович К.* Конспект или краткое обозрение дипломатики вообще. – Харьков. 1829.

¹¹ *Lewicki B.* Dyplom księcia halickiego Lwa (Leona) Daniłowicza z roku od stworzenia świata 6778. a od narodzenia Chrystusa 1270 // *Biblioteka Naukowego Zakładu im. Ossolińskich. – Lwów. 1843. – Т. 8. – С. 147-153.*

¹² *Петрушевич А.* Пересмотр грамот князю Льву приписываемых // *Галицкий исторический сборник. – Львов, 1854. – Вып. 2. – С. 81-98, 145-187, 191-192.*

¹³ *Петрушевич А.* Уставная таможенная грамота берладского князя Ивана Ростиславича с 1134 г. // *Слово. – Львов, 1862. – № 86. – С. 335-336.*

¹⁴ *Грушевський М.* Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва? Критико-історична розвідка // *Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. 45. – С. 1-22; Его же.* Еще о грамотах кн. Льва Галицкого // *Известия отделения русского языка и словесности имп. Академии наук (далее – ИОРЯС). – СПб., 1904. – Т. 9. – Кн. 4. – С. 268-283.*

¹⁵ *Линниченко И.* Грамоты галицкого князя Льва и значение подложных документов. как исторических источников. // *ИОРЯС. – СПб., 1904. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 80-102.*

¹⁶ *Грушевський М.* Коли сфабрикована грамота Любарта луцької катедрі? Критична замітка // *Записки НТШ. – Львів, 1906. – Т. 70. – С. 71-72; Його ж.* Історія України-Руси. – 2-ге вид. – Львів. 1905. – Т. 3. – С. 108-110, 523; 1909. – Т. 7. – С. 12-14 і т. д.

¹⁷ *Данилович И.* О русской дипломатике // *Московский вестник. – М., 1829. – Ч. 3. – С. 68-82.*

¹⁸ *Федотов-Чеховский А.* О форме и содержании правовых грамот. напечатанных Археографическою комиссией // *Краткий отчет и речь, читанная в торжественном собрании имп. университета св. Владимира 10 октября 1848 г. – К., 1859. – С. 19-87.*

У другій половині XIX ст. в Україні займаються дипломатикою литовських середньовічних документів, писаних українською мовою. Серед них варто згадати роботу професора Київського університету М. Ясинського, який проаналізував структуру юридичних пам'яток XV–XVI ст. – т. зв. уставних грамот¹⁹. Професор цього ж університету М. Дашкевич відстоював автентичність грамоти князя Івана Ростиславича 1134 р.²⁰ З київським українським науковим центром пов'язані праці з дипломатики І. Каманіна, котрий зосередився на питанні фальсифікації документів в Україні загалом та історії окремих грамот, до яких мали дотичність галицькі князі Роман і Лев та гетьман Богдан Хмельницький²¹. Дипломатичні студії в Києві провадив також Д. Щербаківський²². Професор Одеського університету М. Слабченко опублікував відомості про гетьманську канцелярію періоду Данила Апостола²³.

З львівським науковим центром пов'язані роботи Б. Барвінського, присвячені дипломатиці українсько-литовських грамот²⁴. Класичними можна вважати дипломатичний аналіз універсалів гетьмана Богдана Хмельницького та застосування його для з'ясування автентичності документів гетьмана, проведені Крип'якевичем²⁵. Найдавніші пам'ятки української дипломатики (договори русів з греками) вивчав професор Львівського університету І. Свенцицький²⁶; згодом він зацікавився західноукраїнськими грамотами²⁷. У Львові працювали також польські історики, які займалися дипломатикою. Заслужують на увагу деякі дослідження професорів Львівського університету К. Ліске, А. Малецького, В. Абрагама, а також Ф. Папе, А. Прохаски, К. Малечинського та ін., які присвячені польській дипломатиці²⁸. Польський історик права професор П. Домбковський дав цілу серію праць про гродські й земські канцелярії Руського воєводства (тобто частини західноукраїнських земель)²⁹.

Дипломатичні дослідження проводилися також у Чернівцях. З-під пера викладача Чернівецького університету Н. Гремале вийшла монографія, в якій висвітлюється

¹⁹ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – К., 1889.

²⁰ Дашкевич Н. Грамота князя Ивана Ростиславича Берладника 1134 г. // Сборник статей по истории права, посвященный В. Владимировскому-Буданову. – К., 1904. – С. 366-381.

²¹ Каманин И. М. Об экспертизе древних подложных документов // Труды II археологического съезда в Киеве (1899). – М., 1902. – Т. 2. – С. 38-42; *Его же*. Судьба грамоты кн. Романа Галицкого // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далее – ЧИОНЛ). – К., 1906. – Кн. 19. – С. 70-80; *Его же*. Из истории подложных документов // Там же. – 1907. – Кн. 20. – С. 1-11.

²² Щербаковский Д. Фундушевая запись князя Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г. // ЧИОНЛ. – К., 1905. – Кн. 18. – С. 61-70.

²³ Слабченко М. Протокол отпускных писем за гетьмана Апостола 1728 г. – Одесса, 1913.

²⁴ Барвінський Б. Кілька документів і заміток до часів вел. князів Свигригайла і Жигимонта Кейстуовича // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. 115. – С. 1-22.

²⁵ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. 5. Гетьманські універсали // Записки НТШ. – Львів, 1927. – Т. 147. – С. 55-76.

²⁶ Swiencickij I. Forma pierwszych pomników dyplomatyki ruskiej // Księga pamiątkowa ku czci L. Pińskiego. – Lwów, 1936. – Т. 2. – С. 249-253; *Його ж*. Питання про автентичність договорів Русі з греками в X в. // Вопросы славянского языкознания. – Львов, 1949. – Кн. 2. – С. 103-122.

²⁷ Свенцицький І. Західноукраїнські грамоти XIV–XV ст. // Питання українського мовознавства. – Львів, 1957. – Кн. 2. – С. 3-37.

²⁸ Перелік цих праць див.: Kętrzyński S. Zarys nauki... – С. 463-471.

²⁹ Перелік цих праць див.: Dąbkowski P. Księgi sądowe lwowskie w dawnej Polsce. – Lwów, 1937. – S. 3.

історія молдавської господарської канцелярії з кінця XIV – до першої половини XVIII ст. (внутрішнє та значна частка зовнішнього діловодства канцелярії велися українською мовою)³⁰. Як на курйоз можна вказати на те, що Н. Гремде цитати з грамот молдавських господарів подає не українською мовою (як в оригіналі), – хоч цитування мовою оригіналу для дипломатичного дослідження має велике значення, – а румунською.

Піонером дипломатичних студій українсько-молдавських грамот у синтетичному плані став доцент Петербурзького (потім професор Варшавського) університету О. Яцимирський. Його напрацювання з дипломатики цих грамот актуальні досі³¹.

О. Яцимирський вивчав також неукраїнські (волоські) грамоти³². Російський історик українського походження акад. О. Лаппо-Данилевський відомий як автор курсу дипломатики російських (та, частково, українських і українсько-литовських) приватних документів³³ та кількох інших праць з дипломатики. О. Лаппо-Данилевський став засновником окремої історичної школи в російському джерелознавстві та дипломатиці.

В радянській Україні 30–50-х рр. XX ст. дипломатичні дослідження (якщо не враховувати згаданий доробок Свенцицького) майже завмирають. Причину цього треба вбачати, серед іншого, також у тому легковажному ставленні до спеціальних історичних дисциплін, які вульгарно-соціологічними течіями в історіографії трактувалися як зайвий баласт в історичній науці. Кілька статей професора Київського університету А. Введенського, що з'явилися в цей час, важко вважати кроком уперед у розвитку української дипломатики. Кращі з них присвячені, зрештою, не самій дипломатиці, а історії російської дипломатики³⁴. Видані 1963 р. його «Лекції з документального джерелознавства історії СРСР», до яких невідомо чому додано підзаголовок «Дипломатика», мають, по суті, дуже мало спільного з серйозним вивченням дипломатики як спеціальної історичної дисципліни.

1960-ті рр. позначені певною активізацією досліджень у галузі дипломатики. Вийшли друком нові праці акад. І. Крип'якевича, що стосуються документів Богдана Хмельницького³⁵.

³⁰ *Grămadă N. Cancelaria domnească în Moldova pînă la domnia lui Constantin Mavrocordat // Codrul Cosminului. – Cernăuți, 1935. – Vol. 9. – P. 129-231.*

³¹ *Яцимирский А. Молдавские грамоты в палеографическом и дипломатическом отношении // Русский филологический вестник (далее – РФВ). – Варшава, 1906. – Т. 55. – С. 177-198.*

³² *Яцимирский А. Валашские грамоты в палеографическом и дипломатическом отношении // РФВ. – Варшава, 1905. – Т. 54. – С. 49-67; Его же. Славянские грамоты Брашовского архива в палеографическом и дипломатическом отношении // Там же. – Варшава, 1905. – Т. 57. – С. 131-145.*

³³ *Лаппо-Данилевский А. Очерк русской дипломатики частных актов. Лекции, читанные слушателям архивных курсов при Петроградском археологическом институте в 1918 г. – Петроград, 1920.*

³⁴ *Введенский А. З минулого російської дипломатики // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. – К., 1927. – Т. 1. – С. 922-937; Його ж. Підробки і фальсифікація історичних документів на Україні і в Білорусії в XVI–XIX ст. // Наукові записки Київського педагогічного інституту. – К., 1939. – Т. 3. – С. 77-112; Його ж. Зародження і розвиток документознавства в Росії в XV–XVI вв. // Вісник Київського університету. Серія історії та філософії. – К., 1958. – № 1. – С. 87-94; Його ж. Питання дипломатики в роботі В. С. Ключевського // Український історичний журнал. – К., 1959. – № 1. – С. 106-115. Див. також прим. 3.*

³⁵ *Крип'якевич І. Підробки документів Б. Хмельницького // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР (далі – НІБ). – К., 1960. – № 3. – С. 3-8; Його ж. До питання про авторство листів Б. Хмельницького // Там же. – 1964. – № 3. – С. 18-21.*

Було здійснено також кілька несміливих спроб відродити аналітичні дипломатичні студії (праці В. Чунтулової³⁶, Я. Дашкевича³⁷).

Характеристика сучасного рівня української дипломатики буде неповною, якщо не згадати вклад учених сусідніх країн у цю спеціальну історичну дисципліну. (Тут подаємо лише більш важливі напрацювання з цієї ділянки).

У доробку російських істориків дореволюційного часу заслуговують на увагу публікації А. Лонгінова, який вивчав, враховуючи також дані дипломатики, галицько-волинські грамоти XVI ст. та договори русів з греками³⁸. Акад. О. Соболевський, більше, правда, за мовознавчими, ніж дипломатичними критеріями, аналізував грамоту князя Івана Ростиславича 1134 р.³⁹ на предмет її автентичності. І. Якубовський поглибив дипломатичне дослідження українсько-литовських уставних грамот⁴⁰, які раніше провадив М. Ясинський. Специфічну сторінку в історії російської дипломатики становлять праці О. Петрова, присвячені найдавнішим українським та латинським документам Закарпаття⁴¹.

Спроби польської дипломатики поширити коло своїх наукових зацікавлень на український документ XIV–XV ст. були, значною мірою, приречені на невдачу – передовсім тому, що польська історіографія, йдучи слідами фальшивих тез Й. Лелевеля⁴², заперечувала існування документа в Україні до захоплення українських земель феодальною Польщею. Саме в такому дусі вів свої студії К. Ходиницький⁴³. В іншому напрямі працює польський дипломатист С. Мікуцький – дослідник договорів русів з греками та джерел української дипломатики X–XI ст.⁴⁴

³⁶ Чунтулова В. *Форми документів актових книг Кременецького земського суду*. // *Історичні джерела та їх використання*. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 203-209.

³⁷ Дашкевич Я. Р. *Грамота Федора Дмитровича 1062 р.* // *НІБ*. – К., 1962. – № 4. – С. 9-20; *Його ж.* *Дослідження автентичності документу в судовій практиці другої половини XVII ст.* // *Архіви України*. – К., 1968. – № 1. – С. 20-27.

³⁸ Лонгінов А. *Грамоты малорусского князя Юрия II и вкладная запись князя Юрия Даниловича Холмского XIV в.* // *Чтения имп. Общества истории и древностей российских*. – М., 1887. – Кн. 2. – С. 1-50; *Его же.* *Мирные договоры русских с греками, заключенные в X в.* *Историко-юридическое исследование* // *Записки имп. Одесского общества истории и древностей*. – Одесса, 1904. – Т. 25. – С. 395-558.

³⁹ Соболевский А. *Грамота кн. Ивана Берладника 1134 г.* // *Труды VIII археологического съезда в Москве (1890)*. – М., 1895. – Т. 2. – С. 173-174.

⁴⁰ Якубовский И. *Земские привилеи Великого княжества Литовского* // *Журнал Министерства народного просвещения*. – СПб., 1903. – № 4. – С. 239-278; № 6. – С. 245-303.

⁴¹ Найважливіші з праць О. Петрова: *Петров А.* *Древнейшие грамоты по истории карпаторусской церкви и иерархии 1391-1498*. – Прага, 1930 (у книзі вміщено, зокрема, дві статті з дипломатики: «Историко-критический разбор грамот» (С. 148-175) і «О подложности грамоты князя Федора Кориатовича» (С. 179-203)); *Его же.* *Древнейшая церковно-славянская грамота 1404 г. о карпаторусской территории*. К основанию Грушевского монастыря св. архангела Михаила в Марамороше // *Filologicky sbornik Česke Akademie věd a umění*. – Praha, 1925. – S. 179-184, 234-239; окреме видання вийшло в Ужгороді 1927 р.

⁴² Lelewel J. *Dodatek do rozprawy Daniłowicza w n[ame]r 17 umieszczoney o Dyplomacye Ruskiej* // *Dziennik Warszawski*. – 1826. – Т. 6. – S. 211-241; передрук у: *Lelewel J.* *Polska, dzieje i rzeczy jej*. – Poznań, 1863. – S. 389-415.

⁴³ *Chodyncki K.* *Kilka uwag o niektórych zadaniach nauki polskiej w zakresie paleografii i dyplomatyki ruskiej* // *Przegląd Historyczny*. – Warszawa, 1925. – Ser. 2. – Т. 5. – S. 391-407; *Ejusd.* *O wpływach polskich na dokument ruski W. Ks. Litewskiego* // *Pamiętnik IV powszechnego zjazdu historyków polskich*. – Lwów, 1925. – Т. 1. – S. 1-7.

⁴⁴ *Mikucki S.* *Studia nad najdawniejszą dyplomatyką ruską* // *Pamiętnik Słowiański*. – Kraków, 1952. – Т. 3. – S. 106-146; французький текст у: *Bulletin international de l'Academie polonaise des Sciences et*

Румунські історики-дипломатисти також намагаються штучно відірвати українсько-молдавський документ XIV–XVII ст. від попередньої та сучасної йому української дипломатичної традиції. З такого погляду написані буквально всі румунські праці з т. зв. слов'янсько-румунської дипломатики. Румунська дипломатика дала кілька аналітичних досліджень, присвячених окремим українським грамотам, наприклад питанню про автентичність грамоти берладського князя Івана Ростиславича 1134 р. Її вивчали Й. Богдан⁴⁵ та П. Панаїтеску⁴⁶. Підсумки дипломатичного аналізу українсько-молдавських грамот були зроблені вперше видатним істориком Н. Йоргою⁴⁷ та, пізніше, відомим дипломатистом Д. Богданом. Праці Д. Богдана, безперечно, фундаментальні – вони майже з вичерпною повнотою дають уявлення про дипломатичні особливості українсько-молдавських грамот XIV–XV ст.⁴⁸ На нижчому рівні, ніж у Д. Богдана, виконано дослідження Д. Йонеску про візантійські впливи на румунську (включаючи українсько-молдавську) дипломатику⁴⁹.

Останнім часом на дипломатику українських та українсько-молдавських грамот звернула увагу також чеська історична наука. На першому плані тут праці Й. Мацурека, присвячені чесько-українсько-молдавським культурним зв'язкам, що висвітлюються шляхом дипломатичного аналізу грамот XIV–XV ст.⁵⁰

Спробу вірменської історіографії (В. Мікаеляна) приєднатися до дослідження української дипломатики, здійснену без належного знання фактичного матеріалу, треба вважати невдалою⁵¹. За приблизними підрахунками, література з дипломатики середньовічного документа в Україні X–XVIII ст. налічує не менше 80 назв. Це, звичайно,

des Lettres, Classe de Philologie – classe d'histoire et de philosophie. – Cracovie, 1953. – № suppl. 7. – S. 1-40; продовження в: Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. – Wrocław: Kraków, 1960. – Т. 4 (1958). – S. 55-64.

⁴⁵ *Bogdan I.* Diploma bărlădeana din 1134 și principatul Bârladului // *Analele Academiei Romane. Memoriile secțiunii istorice.* – București, 1890. – Ser. 2. – Т. 11. – S. 65-112; *Его же.* Грамота князя Ивана Берладника // Труды VIII археологического съезда в Москве (1890). – М., 1897. – Т. 4. – С. 163-164.

⁴⁶ *Panaitescu P. P.* Diploma bărlădeană din 1134 și hriec vul lui Jurg Koriatovici din 1374. Falsurile patriotice ale lui B. P. Hașdeu // *Revista istorică română.* – București, 1932. – Vol. 2. – S. 46-58.

⁴⁷ *Jorga N.* Notes de diplomatique roumaine // *Bulletin de la section historique de l'Academie Roumaine.* – Bucarest, 1930. – Т. 17. – S. 114-141.

⁴⁸ *Bogdan D. P.* Contribuțiuni la studiul diplomaticeii vechi moldovenesti // *Revista istorică română.* – București, 1934. – Vol. 4. – S. 92-140; *Ejused.* Diplomatica slavo-română din secolele XIV și XV. – București, 1938; *Ejused.* Diplomatica slavo-română // *Documente privind istoria României. Introducere.* – București, 1956. – Vol. 2. – S. 3-224.

⁴⁹ *Ionescu D.* Contribution à la recherche des influences byzantines dans le diplomatique roumaine // *Revue historique du sub-est européen.* – Paris; Bucarest, 1934. – Vol. 11. – S. 128-150.

⁵⁰ *Macůrek J.* Po stopách spisovně češtiny v jihozápadní Ukrajině koncem 14 a v I polovině 15 století // *Sbornik F. Wollmanovi k sedmdesátinám.* – Praha, 1958; *Ejused.* K otázce vztahů listiny české, ukrajinské a moldavské v druhé polovině 15 st. // *Sbornik prací filosofické fakulty Brněnské university.* – Rada historická. – Brno, 1960. – Č. 7. – S. 151-159; *Ejused.* K dějinám česko-ukrajinských a česko-rumunských vztahů 2. pol. a 1 pol. 15 st. // *Slovanske historické studie.* – Praha, 1960. – Sv. 3. – S. 127-184; *Ejused.* Působila česká listina na listinu moldavskou v 2 pol. 15 stol. Studie z dějin kulturních vztahů česko-rumunských a česko-ukrajinských // *Sbornik prací filosofické fakulty Brněnské university.* – Rada historická. – Brno, 1966. – Č. 13. – S. 25-54.

⁵¹ *Микаелян В.* К вопросу о грамоте Федора Дмитриевича // *Археологический ежегодник за 1964 г.* – М., 1965. – С. 11-18; вірменський текст у: *Микаелян В.* Крими гайкакан гагугі патмутюн. – Ереван, 1964. – С. 51-63.

не дуже велика кількість праць, але цілком достатня для того, щоб ствердити, що фундамент української дипломатики був закладений десятиріччя тому і що на сьогодні питання полягає не в тому, щоб створювати українську дипломатику на голому місці, а в тому, щоб активізувати подальший її розвиток, очевидно з критичним використанням спадщини минулого.

Огляд досьогочасних праць з дипломатики України дає змогу виділити кілька – уже певною мірою традиційних – тем, довкола яких групуються дипломатичні дослідження. Основні з них такі: 1. Міжнародні документи X ст. (договори русів з греками). 2. Державні грамоти Галицько-Волинської держави. 3. Державні українсько-молдавські грамоти XIV–XV ст. 4. Державні українсько-литовські грамоти XIV–XV ст. 5. Приватні закарпатські грамоти XIV–XV ст. 6. Документи Богдана Хмельницького середини XVII ст. 7. Фальсифікація документів в Україні XIII–XIX ст. Дещо зроблено в галузі порівняльної дипломатики (зв'язки візантійської, чеської й польської дипломатики з українською). Якщо не брати до уваги окремих причинкових статей, цим і вичерпується досліджувана досі проблематика української дипломатики. Стан опрацювання перелічених тем різний. Рівень дослідження низки питань явно не відповідає сучасним вимогам, що ставляться до дипломатики як спеціальної історичної дисципліни. У методологічному відношенні більшість праць застаріла. Наявність певної кількості робіт з української дипломатики ще не дозволяє говорити про систематичне дослідження предмета.

При визначенні прогалів в українській дипломатичній проблематиці необхідно з'ясувати оптимальний варіант студій, що можуть і повинні провадитися на українському дипломатичному матеріалі.

Обсяг об'єкта дослідження української дипломатики слід визначити з урахуванням трьох критеріїв: території, мови, періоду. Таким чином, об'єкт дослідження української дипломатики визначається як:

1) документ, що виник на українській етнографічній території в минулому або був призначений для неї та з'явився на і для території України в сучасних межах;

2) документ, написаний усіма тими мовами, що вживалися на вказаній території (тобто українською, російською, латинською, німецькою, польською, італійською, татарською, кипчацькою, турецькою та вірменською мовами), а також документ, написаний українською мовою, що використовувався на території сусідніх країн (Литва, Білорусія, Молдавія);

3) документ феодального періоду, верхня межа якого для різних частин українських земель визначається по-різному і збігається, в основному, із заміною середньовічної системи діловодства новітньою (цей період заміни однієї системи іншою припадає на останню чверть XVIII – першу чверть XIX ст.).

Таке визначення об'єкта дослідження української дипломатики допомагає усвідомити всю складність завдань, що стоять перед дослідниками-дипломатистами на шляху її вивчення, ті важливі й суттєві проблеми, до яких ще не сягала думка вчених.

Виходячи з оптимального варіанта досліджень, спробуємо встановити першочергові завдання, які потребують невідкладного вирішення.

У галузі дипломатичних досліджень – можливо більше, ніж в інших спеціальних історичних дисциплінах – потрібно зламати своєрідне «блудне коло»: відсутність молодих спеціалістів-дипломатистів як результат відсутності відповідних викладацьких кадрів, що могли б по-науковому ознайомити студентів (істориків, літераторів, мовознавців,

юристів) з українською дипломатикою; відсутність університетських курсів з дипломатики, оскільки немає навіть елементарного підручника, якого не може замінити вся названа література.

Незважаючи на всі труднощі, створення елементарного підручника з української дипломатики – реальне і вкрай необхідне. Без особливого розгортання наукових студій уже нині можна підготувати підручник, що охоплював би хоча б такі питання: 1) визначення й об'єкт дослідження української дипломатики; 2) історія досліджень української дипломатики; 3) колекції документів в Україні та українські документи поза її межами; 4) публікації українських документів; 5) класифікація українських документів; 6) зовнішній опис документа; 7) структура документа; 8) оригінал і копія; 9) фальсифікація документа, його експертиза в минулому і тепер; 10) основні відомості про канцелярії, що видавали українські документи.

Ефективне навчання неможливе без практичних занять – без самостійної праці студента над документом. Очевидно, ці заняття не можна проводити над оригіналами. Тому, крім підготовки підручника, слід також скласти альбом основних типів українських грамот XII–XVIII ст., який одночасно слугував би навчальним посібником з української палеографії. Виконання першочергових завдань, пов'язаних з вихованням озброєного сучасною науковою методикою досліджень покоління українських істориків, не повинно, однак, затулити собою завдань, пов'язаних з теоретичним розробленням проблем української дипломатики. Результати наукового аналізу окремих проблем, своєю чергою, допоможуть у практичному вирішенні багатьох інших питань – як викладання дипломатики у вузах, так і розгортання археографічної праці.

Без претензій на вичерпність, накреслимо коло питань, дослідженням яких повинна займатися сучасна українська дипломатика і з'ясування яких, безперечно, стане значним внеском як у розвиток спеціальних історичних дисциплін, так і у вивчення історії української культури. Основні проблеми (вони стосуються лише українського, в мовному аспекті, документа), на котрих доцільно, на нашу думку, концентрувати увагу дослідників-фахівців зі спеціальних історичних дисциплін, істориків-архівістів, представників нового покоління українських істориків, такі:

1) Початки документа в Україні. Це питання потрібно розглядати у світлі міжнародних культурних зв'язків Київської держави, що дасть змогу обґрунтувати твердження про наявність самобутніх та імпортованих елементів у дипломатиці X–XII ст. Необхідно також встановити зв'язки найдавнішого документа як з візантійською, так і з італійсько-німецькою дипломатикою того часу.

2) Виникнення княжої канцелярії в Київській та Галицько-Волинській державі, а також в інших державних утвореннях на території сучасної України в період феодальної роздробленості. Склад та структура княжої канцелярії.

3) Поширення документа в Україні XII–XIV ст. Висвітлення причин мінімальної кількості грамот XII–XIV ст., що дійшли до нашого часу. Тексти давніх грамот у літописній трансформації⁵².

⁵² Це питання необхідно вирішувати методом критичного наукового дослідження. Прикладом крайнього суб'єктивізму в цьому можуть бути твердження акад. Б. Рибаківа, який в Іпатіївському літописі за 1147-1153 рр. «відкрив» аж 62 тексти грамот з княжого архіву Ізяслава Мстиславича. Див.: *Рибаків Б. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи.* – М., 1963. – С. 319-334.

4) Дифузія українського документа на сусідні держави в XIV–XVI ст. Роль українського документа в діловодстві державних канцелярій Литовського великого князівства, Польського королівства та Молдавського господарства. Вплив чеської й латинської (польської) дипломатики на українську грамоту. Приватна українська грамота XIV–XVI ст. Канцелярії світських і духовних феодалів та адміністративних і судових органів в Україні.

5) Юридичне значення документа. Перетворення документа на самостійний судовий доказ. Перетворення документа типу грошового зобов'язання у цінний папір.

6) Документ і канцелярія Запорозької Січі.

7) Документ і канцелярія держави Богдана Хмельницького та пізніших гетьманів. Шляхи і причини занепаду українського документа у XVIII ст.

8) Класифікація українського документа в межах трьох основних категорій (державний документ, міжнародний документ, приватний документ). Трансформація різних видів документів протягом століть.

9) Будова українського документа – її зміни протягом століть. Формулярники. Самобутні й імпортовані елементи формуляра українського документа.

10) Порівняльна дипломатика українського документа – зв'язки і взаємовпливи у порівнянні з документом сусідніх країн.

11) Книги адміністративних, судових та інших середньовічних установ в Україні як джерело для дослідження української дипломатики.

12) Фальсифікація документа в Україні XIV–XVIII ст. Дипломатика фальсифікованого документа. Експертиза фальсифікованого документа, її розвиток та сучасний стан. Категорії фальсифікатів, елементи оригінальних грамот у фальсифікованому документі.

Таке приблизне коло питань, від аналітичного дослідження котрих залежить складення повного і всебічного курсу української дипломатики – такого хоча б типу, який у своєму розпорядженні мають дослідники сусідніх країн – Польщі (С. Кентжинський, К. Малечинський), Румунії (Д. Богдан).

Принагідно зазначимо, що відставання української дипломатики особливо рельєфно вимальовується на фоні сучасного стану російської дипломатики з її міцними традиціями дореволюційного часу (акад. О. Лаппо-Данилевський, М. Лихачов, С. Шумаков, Д. Мейчик) та радянського періоду (С. Валк, Л. Черепнін, акад. М. Тихомиров). Протягом останніх років також побачило світ ряд праць інших російських науковців (О. Зіміна, Є. Количевої, С. Каштанова, В. Панеяха).

З якого боку не підходимо до дипломатики – чи з позиції її завдань у галузі критики джерел, чи з позиції вивчення історії культури – вона, як спеціальна історична дисципліна, безпосередньо залежить від загального рівня розвитку історичної науки – у конкретному випадку – від стану вивчення історії середньовічної України. Дипломатика не може «висіти в повітрі», наче якась незалежна теоретична дисципліна – її доля узаалежнена від практичного застосування, дипломатичних методів дослідження на певному документальному матеріалі. Розвиток дипломатики можливий лише у зв'язку з розвитком інших спеціальних історичних дисциплін (наприклад, хронології, палеографії, філігранології) та, особливо, у зв'язку з каталогізацією й публікацією джерел з історії України.

Загальновідомо, що основна маса видань джерел із середньовічної української історії, здійснена п'ятдесят, сто або й більше років тому, застаріла як з погляду тексто-

логічного опрацювання (дуже часті неправильне прочитання тексту, пропуски, контамінації), так і з погляду археографічного оформлення і дипломатичного коментування (визначення різновиду документа, експертиза автентичності). Хоч усі ці багатотомні джерельні видання, якими нам доводиться користуватися, відіграли значну роль у розвитку української історіографії, проте їхня роль, у повному розумінні цього слова, належить до минулого. Шкода, що нові публікації середньовічних джерел, які з'являються в наш час⁵³, не виходять з давнього, явно застарілого русла, і не відповідають вимогам сучасного джерелознавства.

Українській історичній науці необхідні нові повноцінні видання джерел, здійснені на сучасному рівні археографії, текстології, історичної критики. Не менш важливою умовою розвитку не тільки дипломатики, а й джерелознавства та історичної науки в цілому, є каталогізація та публікація (у вигляді каталогів, реєстрів, бібліографічних покажчиків) відомостей про збережений на сьогодні та опублікований вже раніше український документальний репертуар XII–XVIII ст. Як не дивно, ми досі конкретно не знаємо, яка саме частина українських архівних скарбів загинула у полум'ї Другої світової війни. Немає жодних довідників, котрі б інформували про це, як і довідників, в яких можна було б знайти хоча б загальну інформацію про документальні матеріали з історії України, що зберігаються поза межами нашої країни. Справа складення української історичної бібліографії, в якій відповідне місце повинна посісти аналітична (тобто з описом кожного документа окремо) бібліографія опублікованих джерел, загальмувалася. А без цих елементарних довідників розшуки джерел – і не лише для молодих дослідників – нагадують блукання в п'їтмі.

Українській історичній науці необхідні нові повноцінні каталоги збережених документів з історії середньовічної України, укладені згідно з сучасними вимогами до наукового опису джерел; потрібні також бібліографічні покажчики всієї сукупності опублікованого досі документального матеріалу.

Нарешті, третя важлива передумова розвитку української дипломатики та джерелознавства в цілому. Теперішній рівень репродукційної техніки (фотографічної та суміжної) обумовлює цілковиту реальність проекту створення колекції репродукцій українських документів XII–XVIII ст., колекції, що використовувалася б як для наукових (публікація текстів, альбомів, дипломатичні та інші дослідження), так і для навчальних цілей. Подібні колекції було створено в ряді країн ще у XIX ст. (в Румунії – спеціальний фонд документів та їх репродукцій Академії наук РНР у Бухаресті; в Польщі – фонд колишньої Історичної комісії Польської академії наук у Кракові; в Австрії – колекція Інституту для історичних досліджень при Віденському університеті; у Франції – колекція бібліотеки Національної школи грамот у Парижі і т. д.). Значення таких збірок не викликає дискусії. На нашу думку, сучасний високий рівень історичної науки і стан архівної справи в Україні дозволяють поставити як невідкладну вимогу утворення колекцій репродукцій українських документів, що можуть зберігатися, наприклад, у центральних державних історичних архівах у Києві та Львові, а також стати базою для комплектування навчальних колекцій при історичних факультетах наших вузів.

Українській історичній науці необхідні збірки репродукцій українських документів, що давали б змогу розгорнути дослідницьку діяльність у різних галузях джерело-

⁵³ Йдеться про 1960-ті рр. (Прим. упоряд.).

знавства і поглибити навчальний процес, спрямований на засвоєння історичних наук. Створення такої колекції диктується також вимогами, пов'язаними із зберіганням документальних фондів не тільки в оригіналах, а й у рівноцінних копіях.

Перед Третьою республіканською науковою конференцією з архівознавства та інших спеціальних дисциплін стоїть важливе завдання: своїми конкретними ухвалами допомогти розгортанню дослідницької та науково-інформаційної роботи у важливій галузі джерелознавства та історії культури – в українській дипломатиці.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Стан та завдання української дипломатики // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: спец. іст. дисципліни. – К., 1968. – С. 113-137.

СПОРНЫЕ ВОПРОСЫ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ ДРЕВНЕЙ РУСИ¹

Не знаю, все ли историки ощущают это, но большинство из нас несомненно ощущает глубокий кризис доверия к нашей современной исторической науке. Ведь не зря сейчас предпочитают зачитываться Соловьевым, Ключевским, даже Карамзиным, а на Украине – Грушевским, и не особо охотно обращаются к работам хотя бы 60–70-х гг.

В общем мы представляем себе причины этого явления – наблюдаемое довольно часто более чем вольное обращение с историческими фактами, замалчивание неудобных, замена фактологии априорными построениями и т. п. Главную причину я вижу в отходе от той рациональной – и рационалистической – линии развития, которую проделала русская историческая наука конца XIX – начала XX в., в значительной степени базируясь на философии позитивизма. Русская историческая наука была критической к прошлому, порой безжалостно гиперкритической к источникам – эта линия развития оборвалась внезапно, иногда трагически для представителей историографии.

На смену т. наз. марксистскому течению (если марксизмом вообще можно считать работы М. Н. Покровского и его приверженцев) пришла смесь патриотического славнофильства с большим или меньшим налетом вульгарного социологизма и порой с проявлениями пренебрежения к фундаменту исторических исследований – источникам и источниковедению.

Отличительные черты части нашей недавней историографии с точки зрения источниковедения Древней Руси домонгольского периода это, во-первых, распространенность внеисточниковых построений, не подтверждаемых источниками и, по мнению некоторых авторов, не нуждающихся в этом, ведь существует «общепринятое» априорное построение, не требующее научной аргументации; во-вторых, существование антиисточниковых течений: если источники не подходят для подтверждения определенного тезиса, их замалчивают, отбрасывают, дискредитируют тем или другим образом. Антиисточниковое течение проявилось не только в замалчивании и отбрасывании источников, не менее характерно для этого течения извращенное, деформированное интерпретирование источников.

К этим выводам я пришел, исследуя цепочку взаимозависимых явлений: дипломатический протокол – дипломатические грамоты (а именно грамоты, отражавшие дипломатические контакты) – приемы летописания (при описании дипломатических связей, в частности).

Б. А. Рыбаков в 1963 г. (в работе «Древняя Русь. Сказания, былины, летописи») огласил свою очередную гипотезу, представленную, впрочем, как доказанный факт. Из Киевской летописи он вычленил для периода всего в семь лет (1147-1153) 62 письма-грамоты самых различных владетельных корреспондентов как из Руси, так и из-за ее пределов, вносимые в летопись почти всегда целиком. По Рыбакову, летописец занимался не просто записыванием того, что можно было наблюдать, о чем рассказывали

¹ Основные положения статьи были представлены автором на первых Чтениях, посвященных памяти А. А. Зимина, состоявшихся в Москве в мае 1990 г.

иные очевидцы, что можно было найти в других летописях, хронографах, записках или грамотах, что требовал зафиксировать князь, – нет, летописец занимался «документированием» летописи (это термин Рыбакова)². Ученый пришел к выводам, позволяющим «считать княжескую переписку, включенную в летопись, не записью устных речей и ее пересказом, а копиями подлинных архивных документов», а также о том, что вычлененный им «текст грамот был достоверен» и «текст каждой определенной грамоты приводился без искажений», что летопись – это «сборник фактов и материалов», благодаря которым «сама летопись становилась документом»³.

Этот прием подействовал, и ряд авторов (среди них и крупные историки, например, В. Т. Пашуто) начали массово выделять из летописей грамоты. Подобные операции проделали не только с Киевской летописью, но и с Повестью временных лет, с Галицко-Волынской летописью, с другими памятниками летописания. А. В. Юрасовский вычленил из летописей XI – середины XIV в. 148 «выделенных документов» (они должны составить один из томов серии «Корпус древнейших источников по истории народов СССР»)⁴, О. А. Купчинский – 14 писем из Галицко-Волынской летописи⁵ (за 1207-1288 гг., по уточненной хронологии; они вошли в подготовленный им корпус галицко-волыньских грамот), В. Ю. Франчук – 198 «посланий» из Киевской летописи (за 1140-1196 гг.)⁶. Перечень авторов можно продолжить.

Не подлежит сомнению, что в летописях имеются вставные документы (начиная хотя бы с общеизвестных договоров с греками), о чем прямо говорится в памятниках летописания и чему посвящена большая литература. Конечно, даже для наиболее традиционно выделяемых текстов невозможно ответить на вопрос о том, какие изменения вносили в них летописцы и копиисты, но сам факт включения определенного количества инородных, преимущественно ненарративных текстов не оспаривается. Однако в данном случае вопрос шел о другом: о массовом вычленении грамот, в подавляющем большинстве отражающих международные или внутрирусские дипломатические контакты. Чтобы обосновать избранный путь, требовалось разработать совершенно новую модель дипломатического протокола, будто бы существовавшего в Древней Руси и открытого только в 1963 г. Ведь именно от этого зависели радикальные изменения взглядов на сущность летописания, предложенные Б. А. Рыбаковым.

Два автора – Б. А. Рыбаков и А. В. Юрасовский – выработали методику вычленения грамот, другие авторы просто вычленяли, не очень-то задумываясь над методикой или же ссылаясь на предшественников, т. е. полностью им доверяясь⁷.

² Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. – М., 1963. – С. 316, 335.

³ Там же. – С. 319, 334.

⁴ Юрасовский А. В. Грамоты XI – середины XIV века в составе русских летописей // История СССР. – М., 1982. – № 4. – С. 141-150.

⁵ Купчинський О. А. Розвиток галицько-волинського документа в контексті міжслов'янських зв'язків XIII–XIV ст. // 3 історії міжслов'янських зв'язків: Зб. наук. праць. – К., 1983. – С. 25-45.

⁶ Франчук В. Ю. Киевская летопись: Состав и источники в лингвистическом освещении. – К., 1986. – С. 158-181. Насколько можно судить из пространных рассуждений автора (Гл. 3. Древнерусская дипломатия XI–XII вв. в лингвистическом аспекте), она считает, что летописец внес в свое сочинение тексты, ранее зафиксированные на письме в виде посланий, отождествляемых с грамотами.

⁷ О. А. Купчинский обходит стороной вопрос о собственной методике, при помощи которой ему удалось вычленил письма. Из краткого подстрочного примечания (Купчинський О. А. Розвиток

К чему сводятся аргументы Б. А. Рыбакова?⁸ Излагая его методику, восемь пунктов которой должны помочь обнаружить включенные в летопись грамоты, приведу и свои контраргументы:

1. Летопись передает подробное содержание писем эпистолярным стилем.

В действительности никакого эпистолярного стиля в летописях нет. Часто употребляется прямая речь (иногда переводимая в непрямую) в виде монолога или диалога, однако без малейших эпистолярных признаков, т. е. без оборотов типа: «пишу письмо», «отвечаю на грамоту» и т. п.

2. Дипломатическое письмо называлось «речью»; устная же речь передается в летописи после употребления глагола «молвити». (Однако, излагая свои принципы. Б. А. Рыбаков не говорит о том, что фактически считает грамотами все тексты, следующие в летописи после различных форм глагола «ректи»: «рекуча», «река», «рече», «рекоста» и т. п. – т. е. глагольные формы отождествляет с существительным «речь»).

Утверждение Б. А. Рыбакова о том, что дипломатическое письмо называлось «речью», не соответствует действительности. Письмо называлось грамотой. Нигде в летописях слова «речь», «речи» не обозначали письмо⁹. Для подтверждения же совершившегося в домонгольский период изменения семантики слова, т. е. того, что «речь» – это «дипломатическое письмо», нужны не субъективные толкования текстов летописи, а доказательства на основе всей совокупности лингвистических источников (не только нарративных) на церковнославянском и древнерусском языках X–XIII вв. Излагаемый ниже ход переговоров также препятствует тому, чтобы под «речью» понимать грамоту. Однако утверждения Б. А. Рыбакова без проверки научной аргументации на основе всей совокупности лингвистических источников были с готовностью подхвачены некоторыми языковедами (например, В. Ю. Франчук)¹⁰. Лингвистические построения получили поддержку отдельных историков и литературоведов (Н. Ф. Котляра, Н. А. Мещерского¹¹), снова без проверки фактографии вопроса.

На самом деле нет ни малейших следов того, что в древнерусский (в смысле домонгольский) период слова «речь», «речи» обозначали письмо. До сих пор не найден

галицко-волинського документа... – С. 27) можно узнать, что действовал он согласно принципам, предложенным Б. А. Рыбаковым. В. Ю. Франчук также не изложила применяемую методику, но неоднократно ссылается на Б. А. Рыбакова.

⁸ Рыбаков Б. А. Древняя Русь... – С. 316-336.

⁹ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – СПб., 1903. – Т. 3. – С. 223-225 (различные значения слова «речь»).

¹⁰ Франчук В. Ю. Киевская летопись... – С. 109-137. В своих предыдущих работах автор еще ощущала, что «значение этого существительного (т. е. «речи»). – Я. Д.) не соотносится с содержанием письменного сообщения» (см.: Франчук В. Ю. Древнерусская дипломатия в свете данных археологии // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии (Киев, сентябрь 1985). – М., 1985. – С. 147), но в дальнейшем незаметно перешагнула этот семантический барьер.

¹¹ Рецензии на работу В. Ю. Франчук: Котляр М. Ф. // Український історичний журнал. – К., 1987. – № 5. – С. 152; Мещерский Н. А. // Вопросы языкознания. – М., 1988. – № 1. – С. 173. Н. Ф. Котляр приветствует автора работы за «смелость» и «весомые аргументы», с которыми она выступает «против господствующей в нашей науке теории относительно исключительно устных дипломатических сношений в Древней Руси»; Н. А. Мещерский подчеркивает, что автор «на основании языка лексики» показала, как княжеские послы-дипломаты «передавали друг другу грамоты-послания».

ни один случай употребления слова «речь» в значении «грамота». Нет оснований отбрасывать определение Ф. П. Сергеева: «речь – дипломатическое поручение князя (главы государства), предназначенное для устной передачи послом во время переговоров с уполномоченными другой страны или во время аудиенции у главы государства»¹².

3. По Б. А. Рыбакову, в Радзивилловской летописи гонцы и послы часто изображаются со свитками «речей» в руках.

В действительности же – совсем не часто. Из почти 200 рисунков с изображением переговоров (это очень распространенный иконографический сюжет) только примерно на 30 (из них 9 – на византийскую тематику) имеются свитки или записки в руках послов и гонцов¹³. Я далек от того, чтобы Радзивилловскую летопись считать вполне адекватным источником, иллюстрации которого соответствуют в деталях летописному повествованию¹⁴, но, с другой стороны, рисунки передают, по-видимому, правильное соотношение: гонцов и послов изображали не часто, а довольно редко со свитками в руках. В основном же переговоры в Древней Руси происходили устно, что нашло отражение приблизительно в 170 рисунках, на которых послы производят различные жесты руками, но свитков в них не держат. Второй вопрос состоит в том, действительно ли эти свитки – записанная на пергаменте «речь» посла. В этом можно глубоко сомневаться. Ведь не только в X–XIII вв., но и в гораздо более поздние времена (по существу, по настоящее время) во вручаемой послом противоположной стороне грамоте (письме) не излагается сущность посольства, а удостоверяется полномочие посла – другими словами, вручается верительная грамота. Летописцы же записывали сведения о сущности переговоров (а не данные из верительных грамот), т. е. о том, о чем послы говорили, что сообщали, заявляли устно. Из соображений осмотрительности и тогда, и в более поздние времена опасно было излагать на письме сущность «речи» (ведь послам приходилось пробираться и через очень беспокойные места). Ее нужно было запоминать и излагать устно. Если даже бывали исключения, то только подтверждающие правило. Б. А. Рыбаков (а также А. В. Юрасовский) явно смешивают «речь» с появившимися позже инструкциями для послов, которые, во всяком случае, также не вручались противоположной стороне. Впрямь, нет никаких убедительных данных о том, что изображенный в 30 случаях свиток – это действительно «речь», записанная на пергаменте, а не верительная грамота, занимавшая важное место в европейском дипломатическом протоколе того времени.

¹² Сергеев Ф. П. Лексика сферы международных отношений. – К.: Одесса, 1984. – С. 64. Данная работа явилась продолжением и итогом многолетних исследований автора (ср. его работы: Сергеев Ф. П. Русская дипломатическая терминология XI–XVII вв. – Кишинев, 1971; *Его же*. Русская терминология международного права XI–XVII ст. – Кишинев, 1972; *Его же*. Формирование русского дипломатического языка. – Львов, 1978).

¹³ Радзивилловская, или Кенигсбергская летопись. I. Фотомеханическое воспроизведение рукописи. – СПб., 1902.

¹⁴ Б. А. Рыбаков увидел, например, на л. 177 летописи «изображение Изяслава, принимающего послов от черниговских князей 1147 г. Послы в островерхих половецких колпаках с саблями на боку вручают великому князю свитки» (Рыбаков Б. А. Древняя Русь... – С. 217). Не очень-то понятно, почему черниговские князья в роли послов должны были посылать не своих бояр, а половцев. – но все становится понятным, если внимательно прочесть данную страницу летописи. Рисунок изображает не черниговских послов, а то место в летописи, где говорится: «потом мир сотвори с половцы у Воиня». Деревья на рисунке подтверждают это, они символизируют рошу, никак не город.

4. Цитирую Б. А. Рыбакова: «грамоты, включенные в летопись, иногда повторяют основной летописный текст, а иногда ссылаются на такие детали, которые нигде не упоминаются».

Не буду полемизировать с этим не очень-то ясным пунктом; ведь, например, и в прямой речи летописцы «ссылаются на такие детали, которые нигде не упоминаются».

5. Часть текстов, включенных в летопись грамот, отличается по языку (диалектизмы, варваризмы, особенно в грамотах иностранных государей) от текста летописца.

Если подобное явление иногда и наблюдается, то его в каждом конкретном случае надо доказывать лингвистическими методами (что не делается). Но летописец, слушая речь послов, мог отмечать для себя непривычные диалектизмы или варваризмы, что делаем и мы сейчас в повседневной жизни, совсем не занимаясь летописанием, не считая, что диалектизмы могут быть зафиксированы только на письме.

6. Иногда орфография грамот резко отличается от орфографии основного текста летописи.

Никакие примеры не приводятся, а мы понимаем, насколько это эфемерный и субъективный признак при отуживании текстов летописей разными редакторами и переписчиками. Общеизвестно, что правописание (и не только правописание!) летописей менялось от списка к списку. Стоит присмотреться к разночтениям хотя бы четырех списков Ипатьевской летописи. Об орфографических различиях между включенной в летопись «грамотой» и самой летописью при отсутствии протографа вообще говорить очень сложно, а если имеются наблюдения подобного рода, так их надо конкретно излагать по отношению к каждой предполагаемой грамоте (чего Б. А. Рыбаков не делает). Объективно говоря, нормативную орфографическую систему летописи определить и изложить очень трудно. В пределах одной только статьи 1288 г. Ипатьевского списка¹⁵ употребляется три орфографических (если не фонетических) варианта: «рци», «рчи», «рци». Какие можно из этого делать выводы? Только об орфографической лабильности, не зависящей от источников летописного сообщения.

7. По Б. А. Рыбакову, в летописях отразился особый «состав грамот», так как «если бы летописец искусственно придавал своему изложению эпистолярную форму, то летопись пестрела бы псевдограмматами, придуманными по любому случаю».

Трудно полемизировать с этим пунктом. Аргумент настолько надуманный, что вряд ли нуждается в критике. Особая эпистолярная форма (с точки зрения лингвистики, дипломатики) для тех случаев, которые выделил Б. А. Рыбаков, не определяется. Не вижу никаких реальных препятствий, из-за которых летописец не мог подправлять, менять, фальсифицировать, извращать и события, и речи, и грамоты хотя бы во имя «государственных интересов». При отсутствии контрольных источников мы просто вынуждены принимать на веру то, о чем пишет летописец, учитывая или не учитывая его этический облик, или заниматься различными дополнительными разысканиями. По-видимому, в этом и состоит в значительной мере задача исторического источниковедения.

8. Сохранились многочисленные свинцовые печати XI–XII вв.

¹⁵ Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – СПб., 1843. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – Стб. 912.

Это бесспорно, они свидетельствуют о наличии грамот, но подтвердить таким отвлеченным образом правильность вычленения «грамот» из летописей невозможно.

Несмотря на всю зыбкость методики Б. А. Рыбакова, она, как упоминалось выше, нашла последователей. Перефразируя пункт 7 аргументации Б. А. Рыбакова, можно сказать, что в представлении некоторых историков летопись начала пестреть грамотами, придуманными по любому случаю, и такими же грамотами (а может быть, все-таки псевдограмотами?) по любому случаю начали пестреть исторические работы. Историки порой отступают от принципов Б. А. Рыбакова (и без того растяжимых), не объясняя при этом собственных рецептов, помогающих каким-то особым образом превращать речи послов в неискаженные тексты грамот. Не стану перечислять работы этого типа, однако стоит остановиться на труде, который своей значимостью мог оказать (и оказал) влияние на дальнейшее развитие затеянного переворота в летописном источниковедении.

Итак, согласно В. Т. Пашуто, дипломатические контакты осуществлялись почти исключительно при помощи грамот.

В 955 г. византийский император Константин послал княгине Ольге грамоту (приводится текст «грамоты» из летописи¹⁶); в действительности в летописи: «присла к ней царь гречьский глаголя»¹⁷.

Ольга ответила византийским послам грамотой (автор утверждает, что в летописи сохранилась «живая запись грамоты»¹⁸, не заметив при этом, что в текст предполагаемой грамоты летописец включил вставное «рьци»; в летописи: «отвѣшавши Ольга и рече к слом аще ты рьци тако же постоиши»¹⁹ – это княгиня инструктирует своих послов, что они должны ответить византийцам).

В 1068 г. черниговские князья Святослав и Всеволод отправили Изяславу «грамоту со словами»²⁰ (в летописи: «посласта к Изяславу глаголюща»²¹).

В 1149 г. Юрию и Вячеславу Владимировичам была доставлена грамота союзников – бана Белуша и польских князей; по автору, «летопись содержит ее перевод, сделанный в княжеской канцелярии»²² (в действительности в летописи: «а угре от короля свои мужи рекуча»²³).

Тогда же Юрий Долгорукий ответил документом²⁴ (в летописи: «Вячеславъ же и Гюрги тако рекоста»²⁵).

В. Т. Пашуто излагает по Б. А. Рыбакову дипломатическую переписку между Гезой II и Изяславом 1149-1150 гг.²⁶

¹⁶ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 66.

¹⁷ Повесть временных лет (далее – ПВЛ). – СПб., 1871. – Т. 1. – С. 45.

¹⁸ Пашуто В. Т. Внешняя политика... – С. 316.

¹⁹ ПВЛ. – Т. 1. – С. 45.

²⁰ Пашуто В. Т. Внешняя политика... – С. 40.

²¹ ПВЛ. – Т. 1. – С. 116.

²² Пашуто В. Т. Внешняя политика... – С. 156.

²³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 387.

²⁴ Пашуто В. Т. Внешняя политика... – С. 157.

²⁵ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 388.

²⁶ Пашуто В. Т. Внешняя политика... – С. 169.

В летописи²⁷ записано, что послы Изяслава в Венгрию, Польшу и Чехию 1149 г. получили от князя указания, как вести переговоры. По В. Т. Пашуто выходит, что князь писал всем одинаковые письма, как под копирку.

В 1150 г. «в королевском письме к Изяславу читаем»²⁸ (хотя в летописи описывается прощальная аудиенция короля для брата Изяслава Владимира, выступавшего в роли посла, и излагаются слова, которые Владимир должен передать Изяславу: «отпустиша и къ брату своему Изяславу король же Володимеру реч[е] отпушая его отцу моему и своему брату поклонишис Изяславу и се ему явиши»²⁹).

В 1151 г. Владимир отвез королю послание³⁰ («Изяслав отряди брата своего Володимера к королеви зяти своему река тако»³¹).

В 1151 г. князя отправили Гезе II ряд грамот, одну грамоту дали венгерскому отряду, а вторую верительную грамоту – отдельному послу³² (в действительности в летописи описывается отправка Изяславом венгерского отряда домой: «позваста к собѣ Угры отряживаюче ѣ домовъ въ Угры и тако рекоста имъ поѣдьте ко своему королеви [...] а королеви казаста рекуча Б[о]г ти помози брате [...] мольвивъ отослевъ к тобѣ с[ы] на своего Мьстислава с рѣчьми и то рекша отпустиста и с великою ч[е]стью к королеви же въ Угры»³³, т. е. князь сказал венграм, что они должны высказать королю благодарность и уведомить, что к нему поедет Мстислав для переговоров; о том, как понимать «речьюми», говорилось выше).

В. Т. Пашуто утверждает, что в летописи передается содержание «одной из грамот-речей» 1151 г., а Изяслав потом «писал [...] в послании Гезе», король же «ответил двумя письмами»³⁴.

Обеспокоенный галицкий князь Владимирко в 1152 г. «прислал грамоту к Изяславу»³⁵ (в летописи: «Володимеръ же прислався ко Изяславу и реч[е]»³⁶), а посол Изяслава на дворе Владимира «прочитал [...] послание»³⁷ (в летописи: «реч[е] ему Изяславъ»³⁸).

В 1189 г. венгерские послы вручили черниговскому князю Святославу «грамоту следующего содержания»³⁹ (в летописи: «присла король ко Святославу тако река»⁴⁰), а в дальнейшем автор домысливает, что «этот документ попал в руки Рюрика»⁴¹ (в действительности в летописи: «Рюрик же увѣдав то»⁴²).

²⁷ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 385.

²⁸ Пашуто В. Т. Внешняя политика... – С. 171.

²⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 407.

³⁰ Пашуто В. Т. Внешняя политика...

³¹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 408.

³² Пашуто В. Т. Внешняя политика... – С. 172.

³³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 420.

³⁴ Пашуто В. Т. Внешняя политика... – С. 173-175.

³⁵ Там же. – С. 175.

³⁶ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 451.

³⁷ Пашуто В. Т. Внешняя политика... – С. 177.

³⁸ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 461.

³⁹ Пашуто В. Т. Внешняя политика... – С. 180.

⁴⁰ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 662.

⁴¹ Пашуто В. Т. Внешняя политика... – С. 181.

⁴² ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 662-663.

1207 г. Лешко «отправил в Венгрию посла с [...] грамотой»⁴³ (автор цитирует «грамоту», будто бы написанную поляком для венгра по-древнерусски; в летописи: «послалъ посолъ свои Вячеслава Лысого реки королеви»⁴⁴).

В 1228 г. «псковские бояре и купцы в специальной грамоте Новгороду»⁴⁵ (в летописи: «и рекоша плѣсковици приславше Гръчина»⁴⁶).

Перечень подобных примеров, согласно которым упоминание о дипломатических переговорах автоматически подменяется утверждением о составлении и вручении детально известной по тексту грамоты (о которой в летописи нет ни малейшего упоминания), можно продолжить.

М. Б. Свердлов, чтобы обосновать проводимое им самим вычленение завещаний и других актов из летописей, пытается выделить компромиссную точку зрения: «Изложение летописцем содержания грамоты в виде прямой речи было распространенным летописным приемом»⁴⁷.

Наконец, спустя десять лет после выступления Б. А. Рыбакова, вычленение грамот из летописей нашло свое как будто окончательное теоретическое воплощение в работе А. В. Юрасовского⁴⁸, считающего, что уже сложилась методика вычленения грамот. Отправным ее моментом является «положение, согласно которому грамотность в Древней Руси была распространена достаточно широко»⁴⁹ (не очень понятна логическая связь между грамотностью и включением текста грамот в летопись). А. В. Юрасовский утверждает: «...безусловно, что перепиской сопровождались и контакты между князьями, что каждый посол имел при себе соответствующий текст – «грамоту», даже если заучивал текст наизусть (гонцы со свитками Радзивилловской летописи!)»⁵⁰. Основываясь на методике Б. А. Рыбакова, но фактически отбрасывая часть его принципов (хотя и не пожелав сказать об этом открыто – но нет у него 62 грамот для периода 1147-1153 гг., как у Б. А. Рыбакова), А. В. Юрасовский выдвигает свои четыре принципа⁵¹:

1. Термины «грамота», «рукописание» с последующим текстом дают основание для выделения грамот.

Конечно, это совершенно объективный принцип, который применяется в летописеведении много десятилетий – со времени возникновения этого раздела источниковедения истории Древней Руси, принцип, не снимающий, однако, с исследователя обязанности критически изучать вычлененную копию документа (всегда существовала возможность фальсификации, извращения, сокращения, интерполяции и т. п.).

2. «...вправе предположить наличие грамот там, где фигурирует посольство, а речь идет от первого лица, скажем, от лица князя или боярина, личное присутствие которого при данной ситуации исключается».

⁴³ Пашуто В. Т. Внешняя политика... – С. 242.

⁴⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 719.

⁴⁵ Пашуто В. Т. Внешняя политика... – С. 235.

⁴⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (далее – НПЛ). – М., 1950. – С. 66.

⁴⁷ Свердлов М. Б. Древнерусский акт X–XIV вв. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1976. – Т. 8. – С. 57.

⁴⁸ Юрасовский А. В. Грамоты XI – середины XIV века... – С. 141-150.

⁴⁹ Там же. – С. 142.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Там же. – С. 143.

Предполагать-то можно, но доказать ведь можно только тогда, когда в летописи имеются термины «грамота», «рукописание» (т. е. это первый пункт А. В. Юрасовского). Даже верительные грамоты изготовлялись, по-видимому, главным образом только для лиц, персонально не известных противоположной стороне, а сущность переговоров могла излагаться в письме-грамоте только при исключительных обстоятельствах.

3. Текст грамоты «должен иметь внутреннюю целостность и завершенность [...] что обязательно для документа» (к сожалению, автор не объясняет более подробно, как понимать его терминологию).

Это условие не поддается контролю, так как у нас нет эталона, с которым можно было бы сравнить монологи и диалоги летописи, диагностируя: «Вот здесь это точно грамота!»

4. Наличие формуляра.

Очень веский аргумент, который можно будет применить в том случае, если будет установлен точный, не поддающийся сомнению формуляр древнерусских грамот (в частности, модель дипломатического письма). Известно, насколько сложна эта проблема для X–XIII вв. Уже сравнение формуляра, например, венгерских писем, отправляемых на Запад (они сохранились), с тем, что выдается за неискаженные венгерские письма, включенные в летопись (как у Б. А. Рыбакова, а также у В. Т. Пашуто, А. В. Юрасовского⁵²), доказывает, что летописец излагал речь посла, а не содержание грамоты. Членение же прямой речи летописи на составные части документа, чем иногда занимаются, вряд ли продуктивное занятие. Не подлежит сомнению, что А. В. Юрасовский более трезво, чем его предшественники, подошел к изучаемому материалу, однако и он не был в состоянии избавиться от иллюзий, базирующихся на ряде необоснованных предпосылок, на которых остановлюсь ниже. Не спасает его методика и то обстоятельство, что он отбрасывает переводы чешских, польских и ордынских грамот (т. е. значительную часть тех текстов, которые Б. А. Рыбаков и В. Т. Пашуто цитировали как оригинальные грамоты), иногда исключает, а в других случаях включает венгерские грамоты⁵³ и даже согласен некоторые «грамоты» считать фальсификатами летописца⁵⁴.

Как видим, отправным пунктом во всех этих рассуждениях явилось стремление отрицать динамичный характер дипломатических переговоров в Древней Руси (на что ведь указывает сам термин «переговоры», т. е. «говорить», «обмениваться словами», «разговаривать») и представлять их как совершенно статичный обмен грамотами. Выходит, послы были лишены возможности реагировать устно, вести дискуссию, что-нибудь предлагать или решать сразу на месте, а их функция сводилась к вручению

⁵² У А. В. Юрасовского наблюдается не очень понятная двойственная позиция. Если в статье 1982 г. он отбрасывает как неаутентичные переводы венгерских грамот, то в работе 1983 г. выступает за их достоверность. См.: *Юрасовский А. В.* К вопросу о степени аутентичности венгерских грамот XII в. Ипатьевской летописи // *Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования 1981 г.* – М., 1983. – С. 189–194. В этой статье автор пошел довольно странным путем. На основании обращения короля Белы III к Святославу Всеволодовичу «брате», не совпадающему, впрочем, с обращением Белы III к королю Генриху II «дражайший брат» (перевод А. Юрасовского с латыни), и без сравнения структуры контекста писем он доказывает аутентичность текста семи «венгерских писем» и семи «древнерусских писем», включенных будто бы в летопись.

⁵³ Ср. предыдущее примечание.

⁵⁴ *Юрасовский А. В.* Грамоты XI – середины XIV века... – С. 148.

грамоты, в которой будто бы все было предусмотрено и написано – чего, кстати, вычлененные из летописи тексты не подтверждают. Наиболее странным выглядит игнорирование летописных сведений о том, как в действительности осуществлялись дипломатические контакты. Вторая особенность – желание убедить в том, что то ли летописцы камуфлировали (по неизвестным причинам) вручение грамот, то ли языковеды столетиями не понимали значения слова «речи» (глагола «ректи», а также других глаголов – «явити», «казати», «глаголяти», «молвити», так как прямую речь после различных форм этих слов историки начали оформлять в виде «грамот», «посланий»). Ведь только в 1963 г. раскрылась настоящая «дипломатическая» семантика слова «рече» – это, оказывается, значит: «вручает грамоту, в которой записано». Подобная трактовка переговоров в Древней Руси – это в действительности извращение характера и сути дипломатических контактов в прошлом.

Летописи дают много материала для реконструкции хода переговоров. Не буду излагать все соответствующие сведения, хочу, однако, обратить внимание на основные моменты процесса переговоров, которые в Древней Руси – с ее, несомненно, широкими дипломатическими контактами – существенным образом не отличались от переговоров в других европейских странах тех времен. Летописные тексты я воспринимаю такими, какие они есть, т. е. конкретно отображающими события (конкретность мышления – характерная черта летописца), и не пытаюсь на каждом шагу под вполне ясными словами подозревать завуалированный (неизвестно для чего и для кого) смысл.

В начале аудиенции у князя посол должен был засвидетельствовать свое уважение⁵⁵. Посла приглашали садиться, и он начинал «посольство правити»⁵⁶. Посла спрашивали: «С чим естъ приѣхалъ повѣжъ»⁵⁷. Он сообщал то, что дома поручал передать его властелин: «ръцы», – говорила Ольга послам, отправляя их к византийцам в Почайну⁵⁸; «рци», «рчи», «рці», – трижды повторил Владимир Василькович послу, посылая его к Мстиславу Даниловичу⁵⁹; «рци», – говорил Мстислав Данилович, направляя посла к Льву Даниловичу⁶⁰. И посол говорил от имени своего императора, короля, князя: «Молвить ти царь» – объявил посол византийского императора киевскому князю Ростиславу Мстиславичу⁶¹; «Слышите словеса великого князя угорского», – огласил посол жителям Галича⁶²; «Тако ти молвить князь Болеслав», – говорил посол Болеслава Стыдливого Шварну⁶³; «Тако ти молвить братъ твои Володимѣрь» и «Брат ти тако молвить», – заявил посол Владимира Васильковича Конраду II⁶⁴; «Брат ти г[о]с[поди]не молвить», – сказал епископ Мемнон, посол Льва Даниловича, Владимиру Васильевичу⁶⁵.

⁵⁵ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 407.

⁵⁶ Там же. – Стб. 913.

⁵⁷ Там же. – Стб. 909.

⁵⁸ ПВЛ. – Т. 1. – С. 45.

⁵⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 912.

⁶⁰ Там же. – Стб. 929.

⁶¹ Там же. – Стб. 523.

⁶² Там же. – Стб. 760.

⁶³ Там же. – Стб. 864.

⁶⁴ Там же. – Стб. 884-885.

⁶⁵ Там же. – Стб. 913.

Потом посол устно излагал содержание своего посольства, т. е. держал «речь» («рѣчь», «рѣчи»), конечно, от имени своего господина: «И приѣха посолъ Мъстиславль повѣдая речъ Мстиславлю [и] Володимеру» Конраду II⁶⁶. «Речь» излагал полномочный посол, недаром Изяслав Мстиславич объявил венгерскому отряду, возвращавшемуся домой, чтобы они передали королю о выезде в дальнейшем его сына Мстислава с «речьми»⁶⁷. У Мстислава Даниловича детали переговоров с Львом Даниловичем знал боярин первого Павел Деонисьевич «тъи бо ѣздѣль бяшетъ ко Лвови и вѣдаеть вси рѣчи»⁶⁸.

Под конец переговоров князь отвечал послу, указывая, что он должен передать противоположной стороне: «рчи», – говорил Владимир Василькович послу Конрада II⁶⁹; «рци», – отвечал Мстислав Данилович послу Владимира Васильковича⁷⁰; «рци», – передавал Владимир Василькович через посла Юрия Львовича, а также через посла Льва Даниловича⁷¹. И, конечно, они передавали на словах то, что им отвечали, не требуя ответа на письме. Епископ Евстигней, посол Мстислава Даниловича, возвратившись от Льва Даниловича, «прихѣа ко Мъстиславу и нача повѣдати рѣчь братну»⁷².

В некоторых местах летописцы подробно излагали ход переговоров. В. Т. Папуто справедливо называет изложение переговоров 1152 г. между Изяславом и Гезой II протокольной записью⁷³; не менее детально описаны в Галицко-Волынской летописи оживленные дипломатические контакты 1288-1289 гг. Тем не менее никакие грамоты в этих протокольных записях не упоминаются. Непонятно, что могло бы мешать летописцу упоминать грамоты, если бы они действительно играли существенную роль в переговорах; ведь тогда, когда грамоты передавались в самом деле, летописцы спокойно упоминали их под настоящим названием, а не как замаскированную «речь». В 1164 г. черниговский епископ Антон направляет грамоту Святославу Всеволодовичу: «списав грамоту и посла къ Всеволодичю [...] С[в]я[т]ославъ же просте грамоту обозрѣ»⁷⁴. В 1277 г. Ногай отправил Льву и Мстиславу Даниловичам, а также Владимиру Васильковичу «послы своя с грамотами Тегинача Кутлубугу и Ешимута»⁷⁵. Больше того, в летописи грамоты неоднократно соединяют со столь спорным словом «ректы», что вместе соответствует обороту «в грамоте сказано»: упомянутый епископ Антон «списав грамоту [...] река тако»⁷⁶, в другом случае – «присла митрополит грамоту в Новгород рекъ тако»⁷⁷. Но и в таких случаях нет ни малейшей гарантии, что после «река тако» приводится точная цитата из грамоты, а не (что гораздо более правдоподобно) изложение основного ее содержания летописцем. С другой стороны, письма цер-

⁶⁶ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 907.

⁶⁷ Там же. – Стб. 420.

⁶⁸ Там же. – Стб. 931.

⁶⁹ Там же. – Стб. 883.

⁷⁰ Там же. – Стб. 902.

⁷¹ Там же. – Стб. 929.

⁷² Там же. – Стб. 930.

⁷³ Папуто В. Т. Внешняя политика... – С. 175.

⁷⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 523.

⁷⁵ Там же. – Стб. 876.

⁷⁶ Там же. – Стб. 523.

⁷⁷ НПЛ. – С. 321.

ковных иерархов, не имеющие ничего общего с дипломатическими переговорами, нельзя приравнивать к грамотам светских властелинов.

Не было принципиального различия в процессе переговоров в Древней Руси и в Западной Европе как по процедуре, так и по ходу действия. Имеются описания подготовки переговоров и самих переговоров, например, между участниками Четвертого крестового похода (1202-1204 гг.) и Венецией. Мемуарист Ж. Виллардуэн пишет: «И было возложено дело целиком и полностью на тех шестерых [посланников], и вручили им грамоты с висячими печатями, и заверяли те грамоты, что какие бы условия те шестеро не приняли [...], те условия строго соблюдены будут [...]. Ибо письма те были верительными грамотами, и писали графы, дабы доверился он [венецианский дож] посланникам, как им самим, и что все, что посланники не сделают, графы примут как должное. Дождь сказал им: “Сеньоры, я прочел письма, кои вы мне вручили и понял, что ваши сеньоры [...] просят нас, дабы мы поверили каждому вашему слову [...]. Скажите же, чего вы желаете от нас”»⁷⁸. Грамоты здесь – это верительные письма, а основное содержание переговоров передавалось устно – это и была «речь» послов.

В дипломатических контактах устная речь играла главенствующую роль по отношению к письменной речи, что являлось логическим следствием характера самих контактов. Дипломатический протокол как на Западе⁷⁹, так и на Востоке Европы, менялся очень медленно и совершенно независимо от динамики распространения грамотности как таковой. Два примера из истории взаимоотношений России и Украины XVII в. Перемышльский епископ Исая Копинский дает 4 декабря 1622 г. «верительную грамоту» священнику Мгарского монастыря Гедону, направляемому к патриарху Филарету и, в дальнейшем, к царю. Он пишет: «Ино оставше прочее со вашею святительскую милостию моему священноиноку Гедиону устне рещи и беседовати»⁸⁰. Богдан Хмельницкий перед лицом возмущенных казаков, не нашедших в верительных грамотах королевского посла Я. Смяровского тех слов, которые говорил посол во время переговоров в ноябре 1648 г. около Замостья, объявил: «Обычай королей и монархов мира – это не придерживаться написанного, что является не чем другим, как только верительной грамотой (*credens*); только устная беседа каждого посла является самой сущностью»⁸¹.

Объективности ради необходимо отметить, что и в 60-е гг., и позже работали ученые – историки, литературоведы и языковеды, рассматривавшие цепочку «дипломатический протокол – дипломатические грамоты – приемы летописания» в свете тщательного осмысления источников и бережной их интерпретации. Наиболее полно эта точка зрения нашла отражение в работах Д. С. Лихачева и его последователей. Согласно подтверждаемому богатым источниковым материалом мнению Д. С. Лихачева, «все переговоры велись устно, через устные передачи послов. Русские князья исключительно

⁷⁸ См.: *Villehardouin G. de. La conquête de Constantinople / Ed. J. Dufournet. – Paris. 1969. – §§ 14-16.* Рус. перевод: *Виллардуэн Ж. де. Взятие Константинополя. Песни труверов. – М., 1984. – С. 43-44.*

⁷⁹ Ср. наблюдения, изложенные в работе: *Clanchy M. T. From Memory to Written Record. England, 1066-1307. – Cambridge, Mass., 1979.*

⁸⁰ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – М., 1953. – Т. 1. – С. 28.

⁸¹ *Kraushar A. Poselstwo Jakóba Śmiarowskiego do Bohdana Chmielnickiego pod oblężony Zamość w r. 1648. (Ze źródeł rekoپیsmiennych) // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1891. – R. 5. – S. 820.*

редко пересылались между собой грамотами. Их вполне заменяли “речи”, точно передававшиеся послами и более или менее точно заносившиеся в летопись»⁸². В русле воззрений Д. С. Лихачева, соответствующих реалиям летописей; вопросы дипломатического протокола Древней Руси освещали И. П. Еремин⁸³, О. В. Творогов⁸⁴, Ф. П. Сергеев, Е. В. Душечкина⁸⁵. К сожалению, эти взвешенные взгляды были постепенно вытеснены из исторической науки и в 80-х гг., когда некоторые языковеды (В. Ю. Франчук) также приняли точку зрения Б. А. Рыбакова, и фактически превратились – для исторического летописеведения – в маргинальные.

Не подлежит сомнению, что взгляды Д. С. Лихачева и его последователей нуждаются в переосмыслении и реинтерпретации. Полагаю, объектом научной дискуссии могут стать три проблемы: 1) генеалогия устных переговоров (по Д. С. Лихачеву, это специфически восточнославянское наследие дописьменных времен; в действительности не было существенных противоречий между синхронными западноевропейскими и древнерусскими посольскими обычаями); 2) характер переговоров – статичность или динамичность (статичной передаче одних только «речей», о которой говорит Д. С. Лихачев, противоречит не только логика самих дипломатических контактов, но и хотя бы живая жестикация послов, изображенных в Радзивилловской летописи); 3) аутентичность – в смысле полного буквализма передачи «речей» летописцем (против полного отождествления «речей» с записями летописцев выступал еще И. П. Еремин). Все эти проблемы могут послужить предметом отдельного научного спора. Так или иначе, однако, они лежат в пределах одной только плоскости: принципиального признания преимущественно устной передачи дипломатических «речей» и невозможности отождествления «речей» с грамотами.

Усилившийся в последнее время тренд к вычленению из летописи фрагментов, логически не поддающихся выделению (недаром вычленение проводится обычно без цитирования сопровождающего текста летописи!), – результат поверхностного отношения к такому ценнейшему источнику, каким являются летописи. Некритически вырабатываемые принципы выделения грамот позволяют увеличивать количество извлекаемых документов *ad libitum*. Некоторые современные историки и языковеды заселяют летописи псевдограммотами по каждому нужному случаю, а понятие дипломатических переговоров подменяют более громким термином дипломатической переписки.

⁸² Лихачев Д. С. Русский посольский обычай XI–XII вв. // Исторические записки. – М., 1946. – Т. 18. – С. 42–55 (цитата – С. 42). Д. Лихачев стойко придерживается своих выводов. См.: Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.: Ленинград, 1947. – С. 115–131; *Его же*. «Повесть временных лет» (Историко-литературный очерк) // Повесть временных лет. – М.: Ленинград, 1950. – Ч. 2. – С. 32–35; *Его же*. Возникновение русской литературы. – М.: Ленинград, 1952. – С. 96–105 и др.

⁸³ Еремин И. П. Киевская летопись как памятник литературы // *Его же*. Литература Древней Руси (Этюды и характеристики). – М.; Ленинград, 1960. – С. 98–131.

⁸⁴ Творогов О. В. Сюжетное повествование в летописях XI–XIII вв. // Истоки русской беллетристики. Возникновение жанров сюжетного повествования в древнерусской литературе. – Ленинград, 1970. – С. 57; *Его же*. К вопросу о периодизации литературы Киевской Руси // Русская литература. – М., 1983. – № 4. – С. 123; *Його ж*. З історії становлення давньоруської літератури // Радянське літературознавство. – К., 1985. – № 4. – С. 43.

⁸⁵ Душечкина Е. В. Художественная функция чужой речи в русском летописании // Ученые записки Тартусского гос. университета. – Тарту, 1979. – Вып. 306. – С. 68–70.

Пренебрежение к источниковедению сопровождается нежеланием углубиться в реалии древнерусской жизни, изучить, в частности, обычаи, господствовавшие в области международных отношений. «Вычленение грамот» – свидетельство неглубокого проникновения в исследуемую эпоху и стремление укрепить приоритет собственных искусственных построений.

Попытку пересмотра взглядов на существо летописания также нельзя считать удачной. В этой ревизии, как в фокусе, отразилось стремление модернизировать и бюрократизировать историю Древней Руси. Летописец – это сложная помесь юриста, канцеляриста, архивариуса и научного работника. Его превратили в регистратора входящих и исходящих бумаг, по-чиновничьи документировавшего каждую статью летописи, извлекавшего «информацию» из разложенных перед ним грамот и не верившего тому, что он видел собственными глазами и слышал собственными ушами. Вместе с этим ему было присуще стремление к засекречиванию, поэтому, хотя летописец и пользовался грамотами, будто бы переписывал их дословно и почти целиком в летопись, он утаивал источник своей «информации» и о грамотах молчал. Такой летописец уже почти (и даже не почти, а точно) – научный работник: это выглядит престижнее. Грамоты – признак повсеместной грамотности, одновременно символ развитого древнерусского феодализма – это ведь тоже престижнее (не беда, что именно развитой западноевропейский феодализм XII–XIII вв. не знал обмена дипломатическими грамотами). В тенденции укрепить мнение о документализации летописных статей проявилась современная двадцативековая девальвация высказанного слова, превращенного в пустой звук без бумажного подкрепления.

В результате усилий некоторых историков последних десятилетий к истории Древней Руси – нелегкой, порой героической, порой мрачной – был пристроен сверкающий, пышный и высокопарный фасад. Не буду называть все кирпичи, из которых он построен, но среди них и вызывающее чувство глубокого стыда 1500-летие Киева⁸⁶, и древнерусская языческая идеология, равная христианству, и особое документированное летописание, и особый дипломатический ритуал, и многое другое.

Но истина, историческая истина может быть только одна. Могут быть различные интерпретаторы истории Древней Руси и, к сожалению, даже отдельные фальсификаторы. Чем быстрее закончится демонтаж сверкающего фасада, тем скорее мы увидим настоящую историю Руси и Восточной Европы в целом.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Спорные вопросы дипломатической практики Древней Руси // История СССР. – М., 1991. – № 4. – С. 100-111. Інша публікація: *Дашкевич Я. Р.* Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII веков: Тез. докл. и сообщ. Первых чтений, посвящ. памяти А. А. Зимины (Москва, 13-18 мая 1990 г.). – Москва, 1990. – Ч. 1. – С. 61-62.

⁸⁶ См. мою рецензию на книгу: *Толочко П. П.* Древний Киев. – Киев. 1983 // *Russia Mediaevalis*. – München. 1987. – Т. 6. 1. – S. 257-264.

ДОСЛІДЖЕННЯ АВТЕНТИЧНОСТІ ДОКУМЕНТА В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. (НАРИС З УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТИКИ)

Визначення автентичності документа – одне з важливих завдань дипломатики як спеціальної історичної дисципліни. Результати таких досліджень використовуються в історичному джерелознавстві, допомагаючи диференціювати автентичні й фальшиві джерела документального характеру. До моменту перетворення дипломатики в наукову дисципліну суто практичні завдання встановлення автентичності документа, поданого владі на затвердження чи судові як доказовий матеріал, часто виникали перед середньовічними адміністративно-судовими установами.

Вивчення методів, якими здійснювалася експертиза автентичності документа, має важливе значення також для сучасної дипломатики. Виникнення, поширення, роль підробленого документа у середніх віках неможливо висвітлити без дослідження тих засобів, які у той час давали змогу адміністративно-судовим установам відмежовувати справжній документ від фальсифікованого.

Сьогодні нам відомо, що засоби експертизи автентичності документа в минулому були досить примітивними, що відносно часто урядове і судове затвердження здобували документи, фальшивість яких була доведена пізніше науковими методами. Відповідь на питання про те, чому саме так траплялося і для яких категорій документів не була страшною середньовічна експертиза, може дати тільки дослідження того рівня критики автентичності документа, що панував у адміністративно-судових установах періоду феодалізму.

Необхідно підкреслити, що в українському джерелознавстві останнім часом послабилася увага до питань, пов'язаних із з'ясуванням автентичності документа. Виник своєрідний «фетишизм документа» – середньовічний акт, як правило, саме тому, що він архівний, сприймають як безсумнівний, поза всякою підозрою. Якщо порівняти співвідношення, котре в дослідницькій практиці встановилося між критикою змісту документа і критикою автентичності його походження, то виявиться, що цій останній проблемі приділяють, на жаль, мінімум уваги. У зв'язку з цим, варто пригадати, що вже з моменту появи документа виникає питання визначення його автентичності і що абсолютна більшість документів, які відкидалися середньовічними адміністративно-судовими установами як підроблені, залишаються фальшивими також у світлі сучасних наукових досліджень. Такі «документи», тим більше тепер, не можуть вважатися вірогідним історичним джерелом.

З'ясування критеріїв автентичності документа, що застосовувалися в Україні, має, отже, чимале практичне значення для сучасної дипломатики. Проте визначення «нижнього бар'єра», через який міг пройти фальшивий документ, досі в українській дипломатичній практиці не проводилося. З цього погляду не використовувалися також результати досліджень, отримані спеціалістами суміжних країн, хоча їхні висновки подеколи базувалися на українському матеріалі¹.

¹ Польський історик С. Мікуцький побудував, значною мірою на українському актовому матеріалі (на записках у львівських, галицьких, перемишльських і сяноцьких актових книгах XV ст.), свою

Вивчення історії експертизи документа в адміністративно-судовій практиці в Україні натрапляє на ряд перешкод. Основна з них – скупість джерельного матеріалу. Річ не в його кількості – в актових книгах дуже часто знаходимо згадки про те, що певний документ викликав підозру і що проводилося обстеження його автентичності. В актових книгах фіксувалися також остаточні висновки експертизи (визнання документа фальшивим або автентичним). Усі ці згадки, однак, переважно дуже невеликі за обсягом і малоінформативні. Лише в окремих випадках вдається відновити в деталях хід експертизи.

Підстави для заперечення автентичності документа залежали від його походження. Документам володарів (князів, королів) закидали неканцелярійність, порушення нормального співвідношення між документом і печаткою. Для судового документа могли викликати підозру такі моменти, як невідповідність тексту документа текстові запису в актовій книзі, відсутність або недокладність дати. Закиди також стосувалися того, що документ виготовлено без дозволу і відома суду чи однієї зі сторін, що підроблення тексту здійснювалося шляхом дописування або підчищення тексту, що поставлено не ту печатку тощо. Ще інші моменти виникали при визначенні автентичності приватного документа – особа, яка нібито видала документ, заперечувала його текст, печатку, підкреслювала, що вона не давала згоди на видачу документа або що документ не складено згідно з прийнятими формулами. Робилися також закиди, пов'язані з помилковим датуванням, підчищенням тексту і т. п.

Уже цей короткий перелік закидів, які робилися для того, щоб підірвати автентичність документа, доводить, що при експертизі документа об'єктами дослідження були різні його сторони. Ці різні аспекти дослідження середньовічного документа вивчаються сьогодні рядом спеціальних історичних дисциплін. При експертизі документа враховувалися моменти, які належать до дипломатики (будова документа, застосування загальноприйнятих формул), хронології (датування), палеографії (підробка письма, підчищення тексту), сфрагістики (неправильне вживання або фальшування печатки). Таким чином, кожний розгорнутий актовий запис про проведення адміністративно-судової експертизи (такі записи, на жаль, трапляються дуже рідко) перетворюється в копальню відомостей, що стосуються відразу кількох спеціальних історичних дисциплін.

У фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДІАЛ) вдалося розшукати матеріали великого судового процесу, пов'язаного з фальсифікацією приватного документа східного походження. Процес тягнувся рік (з 19 грудня 1668 р. до 18 грудня 1669 р.) – спершу він проходив у львівському війтівському уряді, пізніше у вищій інстанції – у львівському раєцькому уряді. Внаслідок процесу відклався чималий джерельний матеріал – 26 записів у актових книгах (деякі з цих записів, в яких буквально повторюються заяви позивача і відповідача, тексти різних документів, висновки експертів, зізнання свідків – дуже обширні). Завдяки щасливому випадкові досі збереглося також дві оригінальні заяви позивача і дві оригінальні заяви відповідача у цій справі. Збережений архівний матеріал процесу має велике значення не лише для дослідження загальної проблеми про експертизу автентичності

працю: *Mikucki S. Badanie autentyczności dokumentu w praktyce kancelarii monarszej i sądów polskich w wiekach średnich.* – Kraków, 1934. – (Rozprawy Wydziału historyczno-filozoficznego Polskiej Akademii Umiejętności. Ser. 2. – T. 44. – № 3).

документів у середньовічних судах України, але й для вивчення принаймні трьох спеціальних історичних дисциплін – дипломатики, сфрагістики і палеографії.

Дещо про хід самого процесу². В грудні 1668 р. до львівського війтівського уряду звернувся Мегдесі (Михайло) Аведикович, вірменський купець з міста Акуліча в Персії³, зі скаргою на свого земляка – купця з цього ж міста, Абгара, сина Ахавеля, Копруогли⁴, котрий тимчасово осів на Західній Україні в місті Язлівці, вимагаючи від нього повернення, згідно з двома розписками, значної, як на ті часи, грошової суми – 820 угорських червоних золотих (дукатів) і 120 левкових талерів⁵. Першу з цих розписок, написану по-вірменськи, Копруогли дав Аведиковичеві 1 лютого 1668 р. в Адрианополі (тепер Едірне в Туреччині). Згадані в документі 600 угорських червоних золотих і 120 левкових талерів він зобов'язався повернути після ярмарку в Яссах або Язлівці (Копруогли торгував різними товарами, переважно турецькими кіннями, а також поташем). На цій розписці Копруогли відтиснув свою печатку; крім цього, на документі були підписи і печатки шести свідків-вірменів. Другу розписку на 220 угорських червоних золотих, також написану вірменською мовою, Копруогли дав 12 січня 1668 р. іншому купцеві – Мірзахановичеві Хугізі. Копруогли зобов'язався повернути гроші пред'явникові цього документа після ярмарку в Яссах або Язлівці. До другої розписки Копруогли приклав свою печатку, на ній підписалося і відтиснуло свої печатки чотири свідки.

Зразу ж на першому судовому засіданні (19 грудня 1668 р.) Копруогли заявив, що він «нічого позивачеві не винен і що підписи на розписках не його»⁶. Перед війтівським урядом зізнавалося три свідки Аведиковича – серед них ротмістр польських королівських військ Данило (Тадеос, Фатос) Бабонабек, які присягли, що знали про борг Копруогли. Бабонабек ствердив, між іншим, що «на цих розписках є печатки моїх родичів; ці розписки правдиві, бо я знаю, що всі печатки правдиві; на цього ж відповідача печатках є його власне ім'я»⁷.

Відтак Копруогли зажадав експертизи документів. Аведикович повідомив, що правдивість розписок перевірів львівський вірменський єпископ-суфраган (ним був тоді Іван Керемович). У ролі експертів перед урядом виступило двоє старшин вірмен-

² Хід процесу з'ясовано на підставі актових записів латинською й польською мовами у книзі війтівського уряду (Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 52: Магістрат м. Львова. – Оп. 3. – Спр. 406) та книзі раєцького уряду (Там само. – Спр. 77). Заяви позивача і відповідача збереглися серед документів (т. зв. продуктів) війтівського уряду (Там само. – Спр. 492. – С. 37-40, 87-92, 313-314, 349-350). Цього процесу стосується також актовий запис у Галицькій гродській книзі (Там само. – Ф. 5: Галицький гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 167. – С. 1530).

³ Не вдалося встановити теперішню назву цієї місцевості.

⁴ У львівських документах прізвище купця пишеться по-різному (*Kioprochuli, Koprochuli, Koproculi, Kieprochuli, Kioproculi*). Найбільш правильна, на нашу думку, форма «Копруогли», тобто по-половецьки «син Копру» (копру – міст, похідне значення – людина, пов'язана з мостом). В актовій книзі язлівецького вірменського суду (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. – Ф. 5: Оссолінських. – № 1485, II. – С. 187-224) прізвище Копруогли подано як *Koprychul, Kopry-ohly, Kiopruohly*.

⁵ У цей час 1 дукат дорівнював 360 грошам, 1 левковий талер – 165 грошам. Для порівняння можна вказати, що 1668 р. у Львові діжка (276,48 л) пива коштувала 180-480 грошів, а колода (311,45 л) вієса – 528-1200 грошів. Див.: *Hoszowski S. Ceny we Lwowie w XVI i XVII w.* – Lwów, 1928. – S. 162-163, 173, 176.

⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 406. – С. 253.

⁷ Там само. – С. 258.

ської громади – Христофор Аведик Захнович⁸ і Христофор Торосович, які під присягою підтвердили, що східні купці дають розписки саме такого, а не іншого змісту.

Своїм декретом від 3 січня 1669 р. раєцький уряд визнав документи автентичними і вирішив, що Копру-огли повинен повернути гроші. Уряд видав наказ про ув'язнення відповідача до моменту повернення боргу. Уповноважений Копру-огли львівський вірменин Тома Абрамович (Абрагамович) поручився за Копру-огли, який добивався зміни декрету уряду. Копру-огли заявив, що позивачеві «він нічого не винен, не давав жодної розписки, не підписував її і не клав печатку, не було при цьому жодного свідка, що підписався б на розписках. Розписки ці видумані, борг несправедливий»⁹.

Крім закидів дипломатичного характеру, що заперечували автентичність документів, Копру-огли висунув також аргументи юридичного характеру: за його словами, позивач назвав розписками звичайні папірці і «таким чином надав їм силу закону і практики, хоча й знав, що екзотичні листи і права не можуть діяти в нашому праві». Позивач, на думку Копру-огли, «конче хоче поганську й екзотичну практику і норми запровадити в польське право». Копру-огли уточнив свої закиди щодо цих боргових зобов'язань. Він заявив, що, по-перше, і самі документи, і підписи написані одною рукою та, по-друге, що раніше, коли позивач показував розписки в іншому місці, на них не було жодної печатки, «а тепер, у Львові, є печатки, що прийшли до Львова справді здалека, з Персії – і немає жодного наочного свідка, який [бачив би], хто притискав [печатки] і хто підписувався»¹⁰.

У новому декреті вийтівський уряд врахував деякі аргументи відповідача – він погодився, що документи не складені згідно з прийнятими правилами, що в уряді не виступали свідки їх складання, що ні в Яссах, ні в Язлівці (в містах, де мав бути ліквідований борг) Аведикович не оголошував про свої претензії до Копру-огли. З іншого боку, уряд вважав, що відповідач радше доводив підробку підписів і печаток, ніж заперечував існування боргу, й рятувався від позову особистою присягою.

За згодою сторін і вийтівського уряду справа опинилася у вищій інстанції – у львівському раєцькому уряді. 18 лютого 1669 р. відбулося перше засідання раєцького уряду, присвячене цій справі. Уряд поставив перед Аведиковичем вимогу подати додаткові докази того, що борг справді існував, і позивач змушений був посилати свого уповноваженого до Туреччини. Лише у вересні 1669 р. Аведикович подав урядові п'ять листів зі Стамбула і два з Венеції, що мали підтвердити слушність його претензій. Зі Стамбула до львівських вірменів писав католікос Гакоп IV, який просив вплинути на Копру-огли, щоб той повернув борг. Авторами інших листів були польський посол при турецькому султанові та вірменські купці. Тексти всіх цих листів (перекладені з вірменської й італійської мов на латинську) було занесено до актової книги¹¹.

⁸ Х. А. Захнович (пом. 1680-1681) – відомий представник львівської вірменської колонії. Купець, художник і перекладач зі східних мов, більше як 30 років очолював раду вірменських старшин у Львові. Брав участь у переговорах делегації Львова з гетьманом Б. Хмельницьким під час облог міст в 1648 і 1655 рр., а також у переговорах з гетьманом у Чигирині 1656 р.

⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 492. – С. 249-250.

¹⁰ Там само. – С. 313-314.

¹¹ У ролі перекладача виступив французький монах-театинець, відомий пізніше сходознавець і дипломат Л.-М. Піду де Сент-Олон (1637-1717), котрий у 1664-1678 рр. (з перервами) перебував у Львові та ряд років був ректором вірменської колегії у цьому місті.

Копру-огли заявив, що листам, складеним внаслідок заходів Аведиковичевих родичів, вірити не можна. Зі свого боку, він представив урядові листа, якого отримав від купця Акулеса (чи Гулеса) з Ясс. У цьому документі, на якому підписалося 13 свідків, йшлося про безпідставність претензій Аведиковича.

Далі події розгорталися в неочікуваному напрямі. Аведикович поставив під сумнів автентичність перекладу вірменського листа Акулеса і подав свій варіант перекладу – цілком протилежного змісту (що підтверджував борг Копру-огли). Так, наприклад:

в I варіанті перекладу (поданому 2 жовтня 1669 р.): «Ви помирить брата з братом¹², а потім хай повернуться до того, що хто взяв – і хай повернуть. Хай обидва там помиряться, бо це фальшиве [...]»; «Я, Хайрабед, свідок – я підписався після всіх свідків, що попередній лист був фальшивий»¹³;

в II варіанті перекладу (поданому 5 жовтня 1669 р.):

«Хай помиряться як брати, а потім хай повернуться до того, що хто взяв – і хай повернуть. Хай там помиряться, бо ця річ не є фальшива. Ми добре знаємо про ту річ, яку дали і взяли [...]»; «Я, Хайрабед, свідок. Я разом з свідками знаю, що справа Михайла не є фальшива»¹⁴.

Почалися взаємні обвинувачення, що лист і його переклади фальсифіковано. Копру-огли і його три свідки довели, що лист Акулеса підроблено вже після того, як 2 жовтня був представлений його переклад. Копру-огли почав наступ на свого противника. У зв'язку з викриттям явної фальсифікації, він поставив під сумнів автентичність листа католика та інших листів зі Стамбула. Більше того, у Станіславі він розшукав кам'янецького ювеліра Христофора Мустафовича, який колись служив у ротмістра Д. Бабонабека. Мустафович зізнався у станіславському міському і галицькому гродському урядах, що 1668 р. у Львові він «за наказом їх милості пана перса (тобто Бабонабека. – Я. Д.), мого пана, вирізав дві печатки, а третю не зумів зробити. Мій пан сам взяв ювелірське знаряддя, тобто грубштих, сам поправив»¹⁵.

Раецький уряд вирішив допитати інших свідків і покликати нових експертів. Перед урядом з'явилось знову двоє львівських вірменських старшин – Микола Тер-Шимонович і Григорій Стецькевич, які присягли, що лист католика правдивий.

Листи зі Стамбула остаточно вирішили справу на користь позивача. Раецький уряд декретом від 16 грудня 1669 р. став на тій позиції, що він повинен вирішити питання існування боргу, не займаючись справою фальсифікації документів. А листами і зізнаннями свідків Аведикович довів, що справді був борг 600 угорських червоних золотих і 120 левкових талерів (відповідно до першої розписки). Хоча наявність другого боргу (220 угорських червоних золотих) й не була доведена листами і зізнаннями свідків, правильність претензії Аведиковича, згідно з постановою раецького уряду, могла бути визнаною після складення присяги¹⁶.

¹² Брати – в переносному значенні (Аведикович і Копру-огли).

¹³ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 77. – С. 835-836.

¹⁴ Там само. – С. 851-852.

¹⁵ Там само. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 167. – С. 1530; Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 77. – С. 1016.

¹⁶ Там само. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 77. – С. 1110-1113.

Копру-огли не погодився з рішенням раєцького уряду – 18 грудня він апелював до королівського придворного суду, на що раєцький уряд дав дозвіл¹⁷.

Епілог цієї справи, однак, не відбувся у придворному суді. Як можна вважати на підставі ще одного документа – скарги Копру-огли, вже станіславського громадянина, на Аведиковича, поданої 18 серпня 1670 р. львівському раєцькому урядові, суперечка закінчилася компромісом: Копру-огли зобов'язався повернути Аведиковичеві частину суми, якої той вимагав. Копру-огли скаржився на свого колишнього противника, що той перешкоджає йому збирати гроші для повернення боргу¹⁸.

Сьогодні сам хід процесу та особливо його результати вже можуть здаватися незрозумілими. Незважаючи на те, що Копру-огли майже остаточно довів фальсифікацію розписок і листа Акулеса, судові інстанції визнали обґрунтованим позов того, хто, правдоподібно, підробив документи. Така, на перший погляд, більш ніж дивна позиція війтівського та, особливо, раєцького уряду стане зрозумілою тоді, коли пригадаємо практику середньовічного судочинства, згідно з якою під час процесу сумнівний документ, що не піддавався переконливій експертизі, фактично «зникав» як доказовий матеріал. Іншими словами, доказ на підставі документа замінювався доказом на підставі зізнань свідків та інших вірогідних осіб, зміцнених присягою. Саме зізнання і присяга цих осіб мали основну доказову силу – їхні зізнання усували сумніви в автентичності документа і повертали йому юридичну силу¹⁹.

Так трапилося і в описаній ситуації. Зізнання вірогідних осіб, і серед них таких авторитетних, як католикос Гакоп IV і польський посол у Туреччині, очистили документи від закидів і дали раєцькому урядові юридичну підставу для того, щоб задовольнити позов Аведиковича.

Аналіз матеріалів процесу, таким чином, дозволяє зробити певні висновки про хід очищення підозрілого документа, про роль зізнань і присяги свідків та інших вірогідних осіб при встановленні автентичності приватного документа – тобто зробити загальні дипломатичні висновки про значення і роль документа у середньовічній судовій практиці в Україні. Крім цього, матеріали процесу допомагають дослідити три окремі питання експертизи документа, а саме: експертизи будови східного приватного документа, експертизи письма та експертизи печатки. Дані процесу дають змогу, отже, встановити, який вигляд повинен мати певний нормативний приватний східний документ фінансового характеру (боргове зобов'язання) з другої половини XVII ст. Значення здобутих у цей спосіб відомостей для дипломатики, палеографії та сфрагістики безсумнівне.

Будова документа. Суд присвятив чимало часу розглядові структури обох грошових розписок для того, щоб визначити, чи подані судові документи можуть вважатися борговим зобов'язанням, що має юридичну силу (згідно з латинською термінологією того часу – *membrana*, тобто, за первісним значенням, пергамент²⁰), чи просто звичайним записаним аркушем паперу без юридичної сили (*chirographum* – записка, рукопис). Відповідач стояв, незалежно від твердження про фальсифікацію, на тій позиції, що йдеться про хірографи, а не про мембрани, що розписки не відповідають правовим

¹⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 77. – С. 1123-1124.

¹⁸ Там само. – Спр. 78. – С. 712-714.

¹⁹ Пор.: Mikucki S. Badanie autentyczności... – S. 57.

²⁰ У матеріалах процесу вживається також рівнозначний східний термін «апох».

нормам, прийнятим у Польщі, й не можуть мати юридичної сили. Експерти, які виступили перед львівськими урядами, твердили, що мовиться про мембрани, бо «такий у Туреччині звичай, що купці дають один одному такі мембрани – і немає іншого стилю видачі мембран, лише такий, який тут подав позивач»²¹. Для того, щоб вйтівський уряд міг у цьому переконатися, експерти принесли і показали на судовому засіданні кілька подібних вірменських мембран. Для прикладу як взірець східного боргового зобов'язання, що було визнане експертами нормативним, наводимо в українському перекладі (зробленому на підставі польського перекладу з вірменського оригіналу) текст мембрани, виданої на пред'явника:

«Я, Ахавелевич Копру-огли, взяв від Хугізі Мірзахановича 220 угорських червоних золотих, половина яких становить 110. Приїду до Ясс – там, якщо продам [товар], заплачу; якщо не продам – приїду до Язлівця на ярмарок і поверну їх без жодного зволання і труднощів пред'явникам цієї моєї мембрани. (Печатка Копру-огли).

Я, Саркіс Хидірович, свідок (печатка). Я, Лазар Гавазуртович, свідок (печатка). Я, Мухаль Мегдесі, свідок (печатка). Я, Франциск Павлович, що писав цю мембрану, свідчу (печатка).

Року Божого 1117²², січня 12 цього року, що вище»²³.

Вйтівський уряд не наважився визнати цю східну мембрану рівновартою мембрані західного типу. Справді-бо, своєю будовою вірменська мембрана – з умовою, пов'язаною з продажем товару, подвійним місцем виплати боргу (Ясси або Язлівець), – не нагадувала прийняті в цей час на Західній Україні боргові зобов'язання. Це також стало причиною того, що (незалежно від звинувачення у фальсифікації) уряди перейшли від доказів з документа до доказів із зізнань свідків. Тільки вирішення справи на підставі зізнань свідків і вірогідних осіб повернуло розпискам силу юридичних документів. Але навіть після цього расцький уряд не називав розписки мембранами, визначаючи цей рід документів більш розпливчастим поняттям «*scriptum*» (письмо, лист)²⁴.

Расцький уряд торкнувся також питання про будову іншого документа – листа католикоса. Після того як покликані експерти заявили, що лист «написано згідно з звичаями того (тобто вірменського. – Я. Д.) народу», листові була надана сила юридичного документа, в цьому випадку – сила свідчення вірогідної особи.

Печатка. Матеріали процесу дають цінні відомості про значення печатки на східному документі. Як стверджували експерти, «всі купці, починаючи від Дунаю [на схід], у Туреччині, в Персії, у Вірменії та в інших тамтешніх країнах мають такий звичай, що [...] хто з них не може писати, то лише прикладає печатку або прикладає до паперу палець, змочений у каламарі»²⁵. На відміну від західного документа, на якому (при боргових зобов'язаннях) печатки ставилися в XVII ст. переважно відтиснені в сургучі, рідше – в папері, печатки на поданих судові документах були відтиснені чорною фарбою (чорнилом), «згідно зі звичаями східних купців»²⁶.

²¹ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 406. – С. 262.

²² Вірменського літочислення, тобто 1668 р.

²³ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 77. – С. 1110.

²⁴ Там само. – С. 1111.

²⁵ Там само. – Спр. 406. – С. 263.

²⁶ Там само. – С. 350.

Коли в уряді розглядалася справа автентичності листа, не підписаного власноручно католікосом, виникло також питання експертизи печатки, відтисненої на листі вгорі зліва. Один зі свідків повідомив тоді: «Та печатка, що на посвідченні відтиснена червоною фарбою, є самого преподобного отця вірменського патріарха, яку він завжди носить на грудях»²⁷. Ще докладніше про значення печатки на східних документах розповіли експерти: «Сам отець патріарх на таких листах не підписується, але лише прикладає свою печатку, яку завжди носить при собі, бо в тамтешніх країнах печатка важливіша від підписів»²⁸. Ці твердження експертів були сприйняті расецьким урядом позитивно.

Дані з матеріалів процесу, які висвітлюють методи виготовлення фальшивих печаток, вже наводилися.

Письмо. Висуваючи аргументи, що мали доводити фальсифікацію розписок, Копру-огли заявив, між іншим (як згадувалося вже раніше), що обидві розписки разом з підписами написані однією рукою²⁹. Згодом твердив також, що на документах є пізніше зроблені дописки (бо були свідки, котрі бачили ці боргові зобов'язання в іншому варіанті, коли вони мали тільки 2-3 рядки). Уряди, однак, вважали, очевидно, що така тонка, кажучи сучасним терміном, палеографічна експертиза їм не під силу, і цих закидів не перевіряли.

Натомість лист Акулеса з Ясс було фальсифіковано так грубо, що експертиза письма не натрапила на особливі труднощі. Один з перекладачів первісного варіанта листа (переклад поданий 2 жовтня 1669 р.), свідчив, що раніше «не бачив цих літер [...], які тепер тут свіжо дописали»; інший – що «читаючи, помітив літери додані, вписані іншим чорнилом»; третій – що на листі з'явилися дописки «іншим чорнилом»³⁰.

Розгляд матеріалів процесу 1668-1669 рр. дає підставу зробити певні узагальнення, що стосуються стану судової експертизи в тогочасній Україні. (Необхідно враховувати, що львівські міські суди в XVII ст. вважалися висококompетентними для вирішення різних складних юридичних питань. Львівські міські адміністративно-судові установи виконували роль вищої судової інстанції щодо міських судів західноукраїнських та частини правобережних земель). Узагальнення ці мають певне значення як для української дипломатики, так і для джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін.

Рівень судової експертизи східного приватного документа був настільки недосконалим, що адміністративно-судові установи змушені були доказ з документа замінити доказом із зізнань свідків. Експертиза не була здатна очистити документ від закиду фальсифікації – це могли робити лише свідки (незалежно від того, чи йшлося про свідків з документа, чи просто вірогідних осіб).

²⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 77. – С. 916.

²⁸ Там само. – С. 1109-1110. У 1631 р., коли до Львова прибув посол католікоса Мовсеса III архієпископ Ованес Хуль, львівський вірменський архієпископ М. Торосович, що перейшов на унію, відмовився йому підкоритися і як один з мотивів, чому він не визнав повноважень Ованеса, подав, що посол мав при собі лише «малу карточку без печатки і без інших знаків» (ЦДІАЛ. – Ф. 9: Львівський гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 382. – С. 278).

²⁹ Там само. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 492. – С. 313.

³⁰ Там само. – Спр. 77. – С. 914-915.

Хоча шляхом експертизи вдавалося відмежовувати певну норму (щодо будови документа, вживання печаток, графіки письма) від її порушення, але результати цих досліджень адміністративно-судові установи не зважувалися перетворювати в обґрунтування вироку. З іншого боку, висновки експертизи, навіть такої половинчастої та недосконалої, яку можна було провести у другій половині XVII ст., – дуже цінні матеріали для теперішніх дипломатичних, сфрагістичних та палеографічних досліджень. Вони також допомагають визначити поняття нормативного приватного документа, згідно з юридичними правилами та звичаями середньовіччя.

Своєю чергою, поняття нормативного акта має стати тим наріжним каменем сучасного історичного джерелознавства, від якого починається інтерпретація документа. Аналіз матеріалів судових експертиз документа, проведених у минулому, зміцнює думку про те, що критика джерела повинна починатися від критики його походження (перевіряння автентичності) і тільки тоді переходити на критику його змісту.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Дослідження автентичності документа в судовій практиці другої половини XVII ст. (Нарис з української дипломатики) // *Архіви України.* – К., 1968. – № 1. – С. 20-27.

ФІЛІГРАНОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПАПЕРУ

ФІЛІГРАНОЛОГІЯ ТА ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Усі ділянки історико-філологічних наук охопив процес розвитку, характерний органічним поєднанням двох, здавалося б, цілком суперечливих тенденцій. З одного боку, відбувається поділ єдиних у недалекому минулому наук на окремі чітко розмежовані дисципліни. З іншого – між цими начебто вже остаточно диференційованими науками виникають проміжні дисципліни, які своєрідними мостами зцементовують різні напрями історико-філологічних досліджень у єдиний конгломерат.

З гущі таких диференціаційно-інтеграційних процесів, які охопили також спеціальні (допоміжні) історико-філологічні дисципліни, виринає на наших очах нова окрема дисципліна – філігранологія. Окрема, бо з окремим предметом дослідження, з окремим завданням – вивчати водяні знаки паперу як засіб для уточнення хронології та топології (часу і місця виникнення) писемних джерел, як матеріал для пізнання історії паперу. Об'єднана, бо тісно пов'язана з іншими спеціальними дисциплінами, які уточнюють хронологію та топологію джерел (передовсім з дипломатикою, палеографією, палеотипією) чи входять як складова до таких обширних дослідницьких ділянок, як історія економіки (філіграні – джерело для вивчення історії паперової промисловості, торгівлі папером) або історія культури (виробництво та поширення паперу як показник росту культурного рівня суспільства).

Відокремлення та формування нових наукових дисциплін завжди відбувалося незалежно від будь-якого привнесеного ззовні намагання класифікувати їх на підставі того чи іншого логічного критерію. Виділення в окрему дисципліну філігранології, що донедавна була одним з розділів палеографії, ще давніше – одним з параграфів дипломатики, здійснювалося згідно з практичними вимогами розвитку історико-філологічних наук і всупереч будь-яким класифікаційним спробам. В українських умовах формування нової спеціальної дисципліни відповідає сучасним підвищеним вимогам, що ставляться до розвитку суспільних наук. Українська філігранологія має сьогодні у своєму розпорядженні значні дослідницькі здобутки, які не тільки дають підставу говорити про теоретичну необхідність виділення окремої дисципліни, але й засвідчують тридцятирічну традицію дослідження водяних знаків паперу в Україні. Враховуючи складні умови, в яких перебувала українська наука ще півстоліття тому, зауважимо, що ці традиції не такі вже й мізерні.

Як визначаються предмет і завдання філігранології протягом останніх десятиріч? Можна дошукуватися різних коренів вивчення водяних знаків. Поряд з ученими, які

підходили до цього питання з цілком практичними, майже кримінологічними завданнями (визначення автентичності документа), біля колиски філігранології як науки стояли любителі й колекціонери XVIII–XIX ст., нерідко готові бачити у зображеннях філіграней таємничі символи чи кабалістичні алегорії. Лише в кінці XIX – на початку XX ст. (також на українському ґрунті) перемогла думка про те, що філігрань – фабричний знак папірника, характерний для певного більш або менш визначеного часу і більш або менш визначеної території. Тоді й з'ясувалося значення водяних знаків як неможливого для підробки контрольного детермінанта приблизного встановлення хронології та топології писемних пам'яток, а також як свідчення існування фабрик паперу в минулому.

За традицією, матеріал писемних пам'яток (пергамент, папірус, папір) був тоді, на зламі XIX–XX ст., предметом дослідження палеографії. Філігранографія – опис водяних знаків з погляду простої фактографії – увійшла на правах розділу до палеографії. З часом дані, зібрані дослідниками водяних знаків, почали як кількісно (з'явилися альбоми філіграней, що налічували по кілька тисяч знаків), так і якісно виходити поза межі того скромного місця, яке філігранографії відвели палеографи¹. Суто фактографічний напрям досліджень обростає новою проблематикою. До вивчення філіграней як контрольного детермінанта приєдналися набагато ширші завдання історико-економічного та історико-культурного плану, які поволі стали відтісняти звичайні фактографічні питання (каталогування, опис, хронологізацію та топологізацію знаків) на задній план.

У другій чверті XX ст. філігранографія відмежувалася від палеографії не лише емпірично, передовсім своїми альбомами, але й теоретично, утворюючи окрему, за своїми завданнями та об'єктом дослідження, дисципліну – філігранологію. Це нове становище філігранології висвітлюється у спеціальних підручниках та працях, що розглядають роль філігранології як спеціальної історичної дисципліни².

Протягом останніх двох-трьох десятиріч новий термін «філігранологія» остаточно утвердився на місці давнього терміна «філігранографія». З часом філігранологія не тільки емансипувалася й перетворилася в окрему спеціальну історико-філологічну дисципліну (на сьогодні цей процес відокремлення можна вважати закінченим), але й вийшла поза свої первісно встановлені «філігранологічні» межі. Філігранологія охоплює такі об'єкти дослідження: з ділянки історії народного господарства – історію

¹ Не можна, однак, забувати також про можливі помилки при визначенні «чорних» дат в альбомах філіграней. Трохи більше як п'ятдесят років тому російський палеограф В'ячеслав Щепкін писав, що «головною метою дослідження і збирання філіграней є датування рукописів» (див.: *Щепкин В. Н., Щепкина М. В.* Палеографическое значение водяных знаков // *Проблемы источниковедения.* – М., 1958. – Т. 6. – С. 333. Передрук цієї праці під заголовком «Руководство по датировке рукописей на основании водяных знаков бумаги» див.: *Щепкин В. Н.* Русская палеография. – М., 1967. – С. 201).

² Див., наприклад: *Headwood E.* Watermark // *Labarre E. J.* Dictionary and Encyclopedia of Paper and Papermaking. – 2 ed. – Amsterdam, 1952. – P. 328-360; *Mošin V.* Filigranologija kako pomoćna historijska nauka // *Zbornik Historijskoga instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.* – Zagreb, 1954. – Т. 1. – С. 25-93; *Weiss W.* Die Bedeutung der Wasserzeichenkunde für Geschichtsforschung // *Archivmitteilungen.* – Berlin, 1955. – № 1. – С. 18-25; *Piccard G.* Die Wasserzeichenforschung als historische Hilfswissenschaft // *Archivalistische Zeitschrift.* – München, 1956. – Bd. 52. – С. 62-115; *Weiss K. Th.* Handbuch der Wasserzeichenkunde. – Leipzig, 1962; *Bogdan D. P.* Filigranologia ca disciplina stiintifica // *Revista arivolor.* – București, 1962. – № 2. – Т. 10. – P. 3-40.

папірництва, з ділянки історії техніки – історію виробництва паперу. Лише тому, що термін «папірологія» виявився уже «зайнятий» (ним визначають історико-філологічну дисципліну, що вивчає грецькі та латинські тексти на папірусах геленістичної та римської доби), філігранологія при значно поширеному предметі дослідження (вивчення філіграней, історія папірництва та історія виробництва паперу) залишилася зі своєю попередньою назвою. Як і в багатьох відомих в історії науки випадках, зміст поняття «філігранологія» вийшов далеко за межі терміна у вузькоетимологічному його значенні (подібно, зрештою, до папірології, що тепер займається дослідженням текстів не тільки на папірусах, а й на дерев'яних та воскових табличках, глиняних черепках тощо), філігранологія з науки про водяні знаки перетворилася в науку про папір.

У такому саме значенні термін «філігранологія» подається сучасними українськими історико-філологічними науками, і в такому розумінні він уживається на сторінках цієї статті.

Філігранологія в Україні має більш як столітню традицію: це три альбоми водяних знаків (четвертий саме тепер потрапляє до рук читача), близько 2500 опублікованих філіграней (не враховуючи водяних знаків цього альбому) та низку вагомих праць з історії папірництва. Ось короткий нарис розвитку філігранологічних досліджень в Україні.

Як окремі напрями наукових студій історія папірництва та філігранографія почали розвиватися давно. Але культурний застій, спричинений багатовіковим соціальним і національним поневоленням українського народу, не міг не відбитися й на цих ділянках досліджень, сповільнюючи їхній розвиток.

Перші філігранологічні публікації в Україні з'явилися не набагато пізніше, ніж в інших країнах Європи. У 1842 р. (як вдалося встановити, це рік найдавнішої на українських землях публікації водяних знаків) львівський історик Олександр Батовський (1799-1862), описуючи середньовічну хроніку Бежановського, що зберігалася у Львові, репродукував літографічним способом один водяний знак XVII ст.³ До опису інших рукописів О. Батовський додав у 1843 р. репродукції семи наступних водяних знаків⁴.

Найдавніше дослідження історії папірництва в Україні пов'язане з іменем видатного українського історика, члена-кореспондента Академії наук у Петербурзі Діонісія Зубрицького (1777-1862), який у 1844 р. подав відомості про заснування Брюховицької папірні поблизу Львова у XVI ст.⁵

Зацікавлення історією папірництва та питанням імпорту чужоземного паперу в Україну посилювалося у 60-х рр. XIX ст. у зв'язку з розгортанням досліджень над історією українського друкарства. Київський історик Павло Троцький у 1865 р. звернув увагу на папір лаврських друків та історію Пакульської папірні у другій половині XVII ст.⁶

³ *Batowski A. Rękopisma Księgozbioru Ossolińskich. Roczniki Bieżanowskiego // Biblioteka Naukowego Zakładu im. Ossolińskich. – Lwów, 1842. – Т. 4 (табл. після с. 40).*

⁴ Відбитка зі згаданого журналу опублікована під заголовком: *Batowski A. Niektóre rękopisma Księgozbioru Zakładu Naukowego imienia Ossolińskich, tudzież wiadomości o nich i o ich autorach. – Lwów, 1844 (табл. після с. 40, 80, 116).*

⁵ *Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – S. 228.*

⁶ *Троцький П. Типографія Києво-печерської лаври // Труды Киевской духовной академии. – К., 1865. – Июнь. – С. 167-168, 176-178.*

Прикладом дилетантського зацікавлення філігранями є нотатки Петра Григоровича з Модрина на Грубешівщині, який не лише копіював водяні знаки XVIII ст., а й намагався пояснювати їх не як фабричне тавро, а в символічно-алегоричному плані, тобто в дусі досить поширених тоді поглядів на філіграні. Нотатки П. Григоровича з 1876 р. не були свого часу опубліковані – тільки недавно вдалося розшукати їх серед архівних матеріалів⁷.

Загалом можна сказати, що в період з другої половини XIX ст. до 1917 р. зацікавлення історією паперу та водяних знаків в Україні формувалося, як і в багатьох країнах тогочасної Європи, значною мірою у зв'язку з описом та критичним виданням рукописних текстів літературних творів, грамот та інших документів. У 1885 р., наприклад, професор Чернівецького університету, академік Румунської академії наук Йона Сбера (1836-1916), друкуючи повний текст т. зв. Воронезького кодексу, додав до нього невелику студію про папір кодексу, його водяні знаки (з таблицею літографованих зображень) та пробував датувати рукопис на підставі цих знаків⁸. У 1887 р. волинський історик Сигізмунд Люба-Радзимінський (1843-1928) як додаток до першого тому видання історичних джерел, що зберігалися у родинному архіві князів Сангушків, умістив літографовану таблицю водяних знаків XVI ст., які копіював з дипломатарію, відомого під назвою «Книги королеви Бони»⁹. Лише окремі дослідники виходили поза вивчення філіграней у такому ж вузькоархеографічному плані та розглядали загальні проблеми філігранографії чи історії папірництва.

Перший, зрештою, далеко неповний і не завжди достовірний, огляд історії папірень в Україні у XVI–XIX ст. зробив львівський історик мистецтва та промисловості Юліан Колачковський (1837-1889)¹⁰. Як відомий колекціонер Ю. Колачковський зібрав також малюнки філіграней. На жаль, долю його збірки встановити не вдалося.

З кінця XIX ст. наукове дослідження водяних знаків в Україні розвивається ще одним цілком оригінальним і специфічним шляхом. Новий напрям досліджень (тобто не пов'язаний з публікацією та описом пам'яток давньої літератури чи стародавніх історичних джерел) започаткував видатний київський історик-архівіст, довголітній співробітник і директор Київського центрального архіву давніх актів Іван Каманін (1850-1921). Виходячи з цілком практичних джерелознавчих і судово-експертних завдань, що стояли перед архівом, І. Каманін присвятив багато часу вивченню питання про автентичність документів. На XI Археологічному з'їзді в Києві 1899 р. він висунув таку вимогу до експертів давніх документів: «Крім знайомства з характером почерку, треба добре знати мову [відповідного] періоду, юридичні терміни, судову систему і судочинство, а також особливості правопису того часу, паперу і чорнила»¹¹. Виступаючи

⁷ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові. – Ф. 201. – Оп. 4. – Спр. 1512. – Арк. 23-24. Нотатки П. Григоровича, що мають заголовок «Объяснение статьям “Судебника”», розшукав О. Мацюк.

⁸ *Sbiera I. al lui G. Codicele Voronețian cu un vocabulariu și studia asupra lui.* – Cernăuți, 1885. – P. 321-324. – Tabl. 2.

⁹ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wyd. pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego.* – Lwów, 1887. – Т. 1.

¹⁰ *Kolaczkowski J. Wiadomości, dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce.* – Kraków, 1888. – S. 432-438.

¹¹ *Каманин И. М. Об экспертизе древних подложных документов // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899.* – М., 1902. – Т. 2. – С. 39.

на з'їзді, І. Каманін мав уже в руках певний філігранографічний матеріал. Приблизно у 1896 р. співробітниця архіву Олександра Вітвицька почала систематично переглядати судово-адміністративні книги XVI–XVIII ст. і копіювати філіграні. Через кілька років після цього І. Каманін повідомив наукову громадськість про підготовку до видання першого українського альбому водяних знаків: «Практика видачі витягів і визначення їхньої автентичності чи фальсифікації довели нас до необхідності зайнятися дослідженням палеографії та збором водяних знаків [...]. Маємо надію, що незабаром можна буде видати перший випуск [альбому] водяних знаків, бо збірки водяних знаків, які є на сьогодні, не задовольняють вимог»¹². Правда, минуло ще не менше десяти років, поки І. Каманін, маючи у своєму розпорядженні малюнки більш ніж 4000 водяних знаків, приступив до видання альбому. У 1914 р. альбом уже друкувався – тоді передбачалося, що він вийде у світ під заголовком «Збірка водяних знаків книг Центрального архіву за XVI–XVIII ст.».

До збору філіграней І. Каманін залучив у 1906 р. ще одного київського ентузіаста Іполита Павлика. Працюючи над рукописами і стародруками бібліотеки Києво-Печерської лаври, І. Павлик скопіював 763 філіграні з рукописних та друківаних книг 1519–1801 рр. (серед цих водяних знаків було 116 з видань Києво-Печерської друкарні), які стали частиною його праці «Взірці шрифту і філіграней».

Проте ні альбомові І. Каманіна – О. Вітвицької, ні альбомові І. Павлика не судилося стати першими в Україні найбільшими публікаціями філіграней. Групу філіграней (16) – переважно водяних знаків лаврської папірні XVII ст. у Радомишлі – опублікував у 1916–1918 рр. київський професор (згодом професор Београдського університету) Федір Титов (1864–1935)¹³. Добрий знавець палеографії та палеотипії, Ф. Титов зумів оцінити оригінальність і самостійність орнаменту радомишльських філіграней – у своєму великому дослідженні він дав також нарис історії Радомишльської папірні XVII ст.¹⁴

На початку XX ст. описування філіграней увійшло як обов'язковий елемент у зовнішню критику рукописних історико-філологічних джерел. Описували філіграні – при публікації староукраїнських писемних пам'яток – професор Київського університету та голова філологічної секції Українського наукового товариства в Києві (згодом академік Академії наук СРСР та Академії наук УРСР) Володимир Перетц (1870–1935)¹⁵, його учень доцент Київського університету Сергій Маслов (1880–1957)¹⁶,

¹² Каманін І. М. Киевский центральный архив для древних актовых книг губерний Киевской. Подольской и Волынской в течение протекших 50 лет его существования (1852-1902 гг.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далее – ЧИОНЛ). – К., 1903. – Вып. 4. – Отд. III. – Кн. 17. – С. 73-86.

¹³ Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк (1606-1616-1916 гг.). – К., 1916. – Т. 1. – С. 23, 25, 116, 182, 369, 378, 381; *Его же*. Приложения к первому тому исследования Типографии Киево-Печерской лавры. – К., 1918. – С. 17, 28, 290, 310, 315, 320. Частина тиражу додатка вийшла друком також під іншим заголовком, див.: Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924.

¹⁴ Титов Ф. Типография... – С. 470-472.

¹⁵ Див., наприклад: Перетц В. Вірші сром. Климентія, Зиновієва сина. – Львів, 1912. – С. V.

¹⁶ Див., наприклад: Маслов С. Наука Леонтія Карповича в неділю перед різдвом // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1908. – Кн. 2. – С. 121; *Его же*. Еще четыре проповеди Георгия Конисского // ЧИОНЛ. – К., 1911. – Вып. 1-2. – Кн. 22. – С. I-II, V-VI.

професор Ніжинського історико-філологічного інституту Володимир Розов (1876-1940)¹⁷.

Перший український альбом філіграней вийшов друком тільки в радянський час. Друкування літографованих таблиць до згаданого нами альбому Івана Каманіна – Олександри Вітвицької припинилося 1915 р. через евакуацію Київського центрального архіву давніх актів до Саратова. Проте після повернення до Києва у 1919 р. І. Каманін – тоді далі директор архіву та керівник Комісії з вивчення історії західноруського та українського права Української академії наук – звернувся до Академії з проханням видати альбом. І. Каманін мав намір до вже надрукованих дев'яти аркушів альбому додати окрему розвідку (десь на 80 сторінок), у якій хотів дослідити походження паперу судово-адміністративних книг, зв'язок філіграней з гербами тощо. Зі спогадів сучасників знаємо, що питання української філігранографії хвилювали І. Каманіна майже до останніх днів його життя. І лише смерть перешкодила ученому реалізувати свій задум – написати обширне вступне дослідження. Цей задум не вийшов поза чорнові нотатки, доля яких невідома, а сам альбом з'явився друком у незавершеному вигляді 1923 р.¹⁸ – через два роки після смерті фактичного засновника української філігранології.

Праця І. Каманіна – О. Вітвицької, що була опублікована доволі великим тиражем (1000 примірників) як один з томів «Збірника Історично-філологічного відділу Української Академії наук», вийшла з передмовами академіка Агатангела Кримського та професора Сергія Маслової. В альбомі представлено 1336 знаків, скопійованих зі судово-адміністративних книг Східної та Західної Волині (зادля цього якнайповніше переглянено книги Житомирського, Володимирського, Луцького, частково Крем'янецького гродських судів, а також книги Ратнівської ратуші, Дубнівського і Ковельського магістратів). Усупереч заголовкові, на якому крайні дати позначено 1566-1651 рр., в альбомі насправді подаються філіграні 1566-1700 рр. Водяні знаки упорядковано в межах століть за типами, а в межах типів – за т. зв. «чорними» датами (датами виготовлення документів, на яких трапляються ці філіграні). Переважають знаки XVII ст. – їх близько 70 %.

Позитивним є те, що в альбомі охоплено знаки за довгий проміжок часу (майже півтора століття) для окресленої території – Волині. Це дає змогу досить докладно вивчити репертуар паперу частини України, локалізований у часі й просторі. І. Каманін та О. Вітвицька не обмежилися публікацією типів філіграней – вони вмістили в альбомі також їхні варіанти і різновиди. До альбому додана докладна метрика знаків із позначенням чорних дат. З неї видно, що частина книг, з яких узято знаки, загинула під час Другої світової війни – що особливо підсилює значення альбому для сучасної науки.

З іншого боку, виданий після смерті ініціатора видання І. Каманіна, альбом справляє враження незавершеності. З-понад 4000 знаків було відібрано для публікації тільки 1336; у неопубліковану частину потрапили, очевидно, філіграні XVIII ст., а також інші знаки (принцип селекції філіграней неясний). Є підстави припускати, що в низці випадків знаки скопійовано не дуже докладно, можливо, пропущено написи, літерні позначення. Подекуди викликає сумнів датування знаків (окремі знаки могли походити

¹⁷ Розов В. Українські грамоти. – К., 1928. – Т. 1. – С. 155, 173 (Тексти грамот були надруковані в 1917 р., але побачили світ лише в 1928 р.).

¹⁸ Каманін І., Вітвицька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566-1651). – К., 1923. – С. 70.

з фальсифікованих пізніше документів, бо «чорні» дати не завжди збігаються з відомостями інших джерел). Користуватися альбомом незручно через брак покажчика зображень. І. Каманін мав, здається, намір ідентифікувати деякі знаки з певними папірнями, зокрема з папірнями, розташованими на українських землях. Імовірно, що натяки на це були в його чорнових нотатках. Сьогодні можна стверджувати, що близько 150 знаків альбому відображають виробництво українських папірень XVII ст.¹⁹

Так чи інакше, вихід у світ альбому І. Каманіна – О. Вітвицької став значним досягненням філігранології, особливо враховуючи те, що це була, по суті, перша серйозна праця з цієї ділянки української науки. Значення альбому підсилював і той факт, що до виходу його у світ папір, який використовувався в Україні, рідко потрапляв у поле зору філігранографів, тому звертання до російських та західноєвропейських альбомів для хронологізації пам'яток не могло дати бажаних результатів.

Сучасники – українські вчені та дослідники з-поза України – дуже тепло відгукнулися на це видання, цілком усвідомлюючи його наукове значення. В українській та закордонній пресі на альбом було опубліковано шість рецензій, тобто більше, ніж на будь-який інший тогочасний західноєвропейський альбом філіграней.

Науковий співробітник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури Микола Горбань вважав, що «зроблено крок вперед у філігранографії українських документів»²⁰. Видатний історик та археолог, професор Київського університету Василь Данилевич (1872-1935) шкодував, що «книжку видано в нескінченному стані», й одночасно полемізував зі справді необгрунтованим твердженням автора передмови С. Маслова, що в альбомі переважають знаки польських папірень²¹. Львівський історик Іван Крип'якевич цілком слушно зауважував, що «тепер відкривається друга частина праці – означити, до котрих фабрик паперу належали зібрані знаки»²².

18 листопада 1923 р. на засіданні історичного відділу Товариства історії, археології та етнографії у Саратові з доповіддю, присвяченою альбому, виступив один з найкращих філігранологів того часу, доцент Саратовського університету Олександр Гераклітов²³. О. Гераклітов глибоко проаналізував альбом і зробив висновки, що І. Каманін, маючи у своєму розпорядженні безперервні серії документів одної установи протягом більш як двох століть, міг дослідити два важливі питання: по-перше, хронологію знака, поступову зміну одного знака іншим та найдрібніші деталі змін філіграней у часі; по-друге, встановити, якими сортами паперу і коли користувалися у певній місцевості, простежити боротьбу місцевих фабрикантів із закордонними. Польський дослідник

¹⁹ У цьому випадку не можна погодитися з Е. Ляуцвічусом, який вважає, що тільки 8 % знаків альбому належить українським та литовським папірням. Див.: *Laucevičius E. Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* – Vilnius, 1967. – Р. 37.

²⁰ Див.: *Горбань М.* [Рец. на:] І. Каманін, О. Вітвицька. Водяні знаки... // Червоний шлях. – Харків, 1923. – № 8. – С. 320-321.

²¹ Див.: *Данилевич В.* [Рец. на:] І. Каманін, О. Вітвицька. Водяні знаки... // Україна. – К., 1924. – Кн. 1-2. – С. 188-189.

²² Див.: *Крип'якевич І.* [Рец. на:] І. Каманін, О. Вітвицька. Водяні знаки... // Стара Україна. – Львів, 1925. – № 6. – С. 115.

²³ Ця доповідь О. Гераклітова як рецензія друкувалася двічі в ідентичному звучанні: *Гераклітов А.* [Рец. на:] І. Каманін, О. Вітвицька. Водяні знаки... // Книга і культура. – Саратов, 1926. – С. 8-13; *Te same // Slavia.* – Praha, 1926-1927. – Т. 5. – С. 814-817.

історії папірництва Володимир Будка підкреслив, що альбом своїми філігранями XVII ст. «особливо цінний для польської філігранології» і «має велике значення для дослідження польського папірництва»²⁴. На підставі альбому В. Будка дійшов висновку, що в другій половині XVI ст. на Волині вживання крайового паперу переважало над імпортом, а в XVII ст. – імпортного над крайовим.

Дуже шкода, що висунені О. Гераклітовим та В. Будкою вимоги опублікувати решту (близько 3000) зібраних І. Каманіним знаків та видати навіть чорнові нотатки ученого не були виконані – під час останньої війни увесь цей матеріал втрачено.

Подібним чином склалася доля й іншої колекції – по суті, другого українського філігранологічного альбому, підготовленого Іполитом Павликом. У 1926 р. він запропонував Українській академії наук купити свою працю. Незважаючи на схвальний відгук професора С. Маслова, який повідомив, що в альбомі часто трапляються досі невідомі філіграні і що праця І. Павлика «уявляє з себе цінне доповнення й продовження альбому І. М. Каманіна та О. І. Вітвіцької»²⁵, ця колекція не була, здається, закуплена. На трапити на її сліди сьогодні не вдається.

Для філігранології 1920-х рр. характерне поступове зближення двох напрямів дослідження: вивчення філіграней чимраз частіше починає переплітатися з вивченням історії папірництва і межа між ними поволі зникає²⁶.

Найкращим знавцем водяних знаків і методики філігранологічного аналізу був у 1920–1930-х рр. професор Київського археологічного інституту та Київського університету, керівник секції історії книги Українського наукового інституту книгознавства та завідувач відділу стародруків Всенародної бібліотеки України (згодом член-кореспондент Академії наук УРСР) Сергій Маслов (1880-1957), про якого ми вже неодноразово тут згадували. У нарисах з історії українських стародруків, що давно стали класичними, С. Маслов звернув пильну увагу на філіграні – на їхній підставі з'ясував існування двох видань (одного з них – безцензурного) твору Дмитра Тупталенка-Ростовського «Руно орошенное» (з 1702 і 1750-х рр.), опублікував водяний знак з гербом чернігівського архиєпископа Івана Максимовича²⁷ та визначив різні видання і перевидання київського «Синопису» (перше видання 1680 р.)²⁸. С. Маслов запропонував як обов'язкову вимогу при науковому описуванні стародруків дослідження їхніх філіграней²⁹. Стосовно різних філігранологічних питань він листувався з великим авторитетом у ділянці російської філігранології академіком Миколою Лихачовим.

²⁴ Див.: *Budka W.* [Рец. на:] I. Kamanin, O. Witwicka. *Wodiani znaki...* // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1930. – Т. 44. – С. 64-66.

²⁵ *М[аслов] С. І.* Павлик запропонував Українській Академії наук [...] // *Бібліологічні вісті.* – К., 1926. – № 4. – С. 114.

²⁶ Ще в 1907 р. Михайло Грушевський, розглядаючи питання про імпорт паперу та його виробництво в Україні, використовував філіграні як джерельний матеріал (*Грушевський М.* *Історія України-Руси.* – К.: Львів, 1907. – Т. 6. – С. 65-66, 70, 220).

²⁷ *Маслов С.* Етюди з історії стародруків // *Труди Українського наукового інституту книгознавства.* – К., 1926. – Т. 1. – С. 107, 113, 121-124, 138.

²⁸ *Маслов С.* Етюди з історії стародруків, XI–XII // *Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук.* – К., 1929. – Кн. 21-22. – С. 48, 51, 55-56.

²⁹ *Маслов С.* Спроба інструкції та план роботи над складенням українського бібліографічного репертуару XVI–XVIII ст. // *Українська бібліографія.* – К., 1928. – Вип. 1. – С. 5-6, 12, 19, 26.

Світова філігранологія завдячує С. Маслову збереженням пам'ятки першорядної вартості, яку 1927 р. йому вдалося випадково купити. Маємо на увазі рукопис неопублікованої текстової частини філігранографічного альбому російського дослідника Корнила Тромоніна, що вийшов у світ 1844 р. Так С. Маслов зберіг для дослідників ключ до альбому К. Тромоніна, який до цього часу був «сліпим»³⁰. Урятований С. Масловим рукопис повністю був опублікований в англійському перекладі лише 1965 р.³¹

Вихід друком першого українського альбому водяних знаків та дослідницька діяльність С. Маслова, без сумніву, стимулювали розвиток філігранологічних методів дослідження.

Видатний український історик (згодом академік Академії наук УРСР) Іван Крип'якевич (1886-1967) вивчав папір львівського «Апостола» Івана Федорова 1574 р. й опублікував чотири філіграні з одного львівського примірника цього видання³². У працях І. Крип'якевича філігранографічний напрям досліджень тісно поєднаний з історією папірництва – у 1926 р. він видав огляд відомостей про папірні XVI ст. в Україні, яких нарахував сім або вісім³³.

Таке ж міцне переплітання філігранографії з історією папірництва спостерігається у працях київської дослідниці Олени Шуляк-Маслової (1887-1934). Працюючи над історією рукописної книги, вона з'ясувала шлях паперу в Україну та роль філіграней у середньовічній паперовій продукції³⁴, застосувала філігранографічний метод для хронологізації недатованих рукописів³⁵. Подібно описували водяні знаки й інші дослідники. Наукова співробітниця Археографічної комісії при Українській академії наук Катерина Лазаревська (1879-1938) опублікувала чотири філіграні з літопису С. Величка³⁶. Відомий мистецтвознавець, на той час директор Харківського державного музею українського мистецтва Стефан Таранушенко, мабуть, перший в українській філігранології оприлюднив фото водяного знака, виготовлене методом просвічування безпосередньо на папір³⁷. Завідувач відділу письма і друку Лаврського музею культур і побуту (згодом член-кореспондент Академії наук УРСР) Павло Попов звернув увагу на філіграні одного рідкісного українського стародруку³⁸. Опрацьовуючи матеріали Лаврського архіву, П. Попов готував у 1920–1930-х рр. дослідження про

³⁰ Маслов С. Из истории русской филигранографии. (Неизданная часть рукописи К. Тромонина «Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге». – М., 1844) // Известия Академии наук СССР. Серия VII (Отд. общественных наук). – Ленинград, 1934. – № 3. – С. 225-234.

³¹ Tromonin's Watermark Album. A facsimile of the Moscow 1844 edition. – Hilversum, 1965. – P. 17-37.

³² Крип'якевич І. Папір українських друків Ів. Федоровича // Стара Україна. – Львів, 1924. – № 2-5. – С. 45-46.

³³ Крип'якевич І. Найдавніші папірні в Україні (XVI в.) // Бібліологічні вісті. – К., 1926. – № 1. – С. 64-65.

³⁴ Маслова О. М. Рукописна книга. – К., 1925. – С. 40-41, 79-82.

³⁵ Маслова О. М. Зр'ялище життя челоуѣческаго. – Москва. 1712 // Бібліологічні вісті. – К., 1928. – № 1. – С. 5-6.

³⁶ Величко С. Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками. – К., 1926. – С. VII, XI, XIV, XV.

³⁷ Таранушенко С. Рідкий стародрук // Бібліологічні вісті. – К., 1926. – № 4. – С. 21.

³⁸ Попов П. М. Панегірик Кршоновича Лазарю Барановичу – невідоме чернігівське видання 80-х років XVII в. // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія. – К., 1927. – Т. [1]. – С. 670.

лаврські папірні. Ця робота залишилася ненадрукованою; матеріали до неї зберігаються тепер у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР у Києві³⁹.

Паралельно зростали ряди дослідників українського папірництва. Великі заслуги в цій ділянці має професор Львівського університету, академік Польської академії наук у Кракові Іван Птасник (1876-1930). З його іменем пов'язане віднайдення відомостей про найдавнішу на українських землях папірню у Янові на Підляшші. Навіть якщо вважати, що в архівному джерелі, виявленому І. Птасником, сказано не про папірню, а лише про папірника, який народився у Янові, а працював у іншій невідомій папірні, то й тоді заслуга у справі відкриття першого українського майстра-папірника належатиме І. Птасникові. Він розшукав також відомості про папірню у Коросні та можливу папірню у Перемишлі. З-під пера І. Птасника вийшов перший список найдавніших – з XVI ст. – папірень на західноукраїнських землях⁴⁰. З іншого боку, спробу професора Одеського університету (потім академіка Академії наук УРСР) Михайла Слабченка висвітлити історію папірництва Гетьманщини XVII–XVIII ст., зроблену на підставі надто скупого джерельного матеріалу, не можна вважати вдалою. Проте вона була першим намаганням визначити основну тенденцію розвитку папірництва Лівобережжя у XVIII ст.⁴¹ Бібліотекар Львівського університету Анна Єнджейовська опублікувала архівні матеріали про папірника з Лівчичів і Брюховичів Валентина Кмеллера (з 1588 р.)⁴², а також подала стислу інформацію про найдавніший період існування (кінець XVI – початок XVII ст.) трьох підльвівських папірень – Лівчицької, Брюховицької та Зашківської⁴³. Доцент (згодом професор) Львівського університету та директор Національного музею у Львові Іларіон Свенцицький (1876-1956) досліджував питання забезпечення папером Львівської братської друкарні у XVII ст.⁴⁴ З погляду зв'язків між папірництвом і друкарством розглядав проблему професор Варшавського університету Іван Огієнко⁴⁵. Завідувач Київського архіву давніх актів та голова Археографічної комісії при Українській академії наук Віктор Романовський опублікував документ з 1574 р. про папірню біля Луцька⁴⁶. Львівський історик народного госпо-

³⁹ Лист П. Попова з Києва до Ф. Максименка у Львові від 17 грудня 1969 р. За цієї нагоди автор передмови висловлює глибоку подяку Федорові Максименку за допомогу в збиранні матеріалів.

⁴⁰ *Ptasnik J. Papiernie w Polsce XVI wieku // Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności, wyd. Historyczno-filozoficzne. – Kraków, 1921. – Ser. 2. – T. 32 (og. zb. T. 62). – S. 1-40; Ejud. Cracovia impresorum XV et XVI saeculorum. – Leopoli, 1922. – S. 110-126.*

⁴¹ *Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Одеса, 1922. – Ч. 1. – Т. 2. – С. 150-151.*

⁴² *Jędrzejowska A. Przyczynek do dziejów papiernictwa lwowskiego // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1923. – T. 37. – S. 129-133.*

⁴³ *Jędrzejowska A. Książka polska we Lwowie w XVI w. – Lwów, 1928. – S. 35-48 (у бібліофільському виданні цієї ж праці, що вийшло у Львові також у 1928 р. – S. 37-52).*

⁴⁴ *Свенцицький І. Початки книгопечатання і друкарства України. В пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки в Україні у Львові 1573-74 рр. – Львів: Жовква, 1924. – С. 66-68.*

⁴⁵ *Огієнко І. Історія українського друкарства. – Львів, 1925. – Т. 1. – С. 46, 50, 168, 241, 274, 294, 317-318. Цей же автор планував присвятити папірництву окремий параграф у 2 томі своєї праці, який, однак, не був виданий.*

⁴⁶ *Романовський В. До історії папірництва на Україні // Бібліологічні вісті. – К., 1926. – № 1. – С. 73-75.*

дарства (згодом професор Вищої економічної школи у Кракові) Станіслав Гошовський зібрав у вигляді таблиць дані про ціни паперу у Львові протягом XVI–XVIII ст.⁴⁷

Усі ці дослідження стали тією чи іншою мірою підґрунтям для впорядкування третього українського альбому філіграней, який уклав директор Архіву давніх актів, бібліотеки та Історичного музею міста Львова (у післявоєнні роки завідувач відділу стародруків Ягеллонської бібліотеки у Кракові) Карло-Йосип Бадецький (1886-1953). Опрацьовуючи науковий опис фондів Архіву давніх актів, К.-Й. Бадецький зібрав філіграні з львівських міських судово-адміністративних книг XIV–XVI ст. і видав їх 1928 р. у зв'язку з III З'їздом бібліофілів у Львові⁴⁸. Альбом побачив світ як бібліофільське видання тиражем 350 примірників.

За обсягом альбом був значно менший від праць І. Каманіна – О. Вітвицької та І. Павлика. У ньому вміщено лише 166 знаків, серед яких питома вага знаків українських папірень становить близько 30 % (враховуючи при цьому й ту обставину, що велика частина продукції українських папірень XVI ст. досі філігранологічно не ідентифікована). У передмові К. Бадецький висловив припущення, що філіграні з гербом Єліта належать Лівчицькій папірні, а також виклав свої загальні міркування щодо таврування паперу шляхетськими гербами. Опублікував він і факсиміле документа про будівництво Брюховицької папірні у 1599 р. (текст був надрукований раніше А. Єнджейовською), а також дуже цінний, єдиний досі знайдений для українських папірень, рахунок з 1602 р. за виготовлення металевої філіграні для Брюховицької папірні.

Альбом К.-Й. Бадецького має чимало вад, до яких передовсім треба віднести неправильну селекцію матеріалу (автор обмежився в основному типами знаків, відкидаючи варіанти та різновиди). Часто знаки датуються («чорні» дати) неправильно – К.-Й. Бадецький подавав верхню і нижню дати книги, з якої була скопійована філігрань, а отже, штучно продовжував термін уживання паперу з цією філігранню (таким чином штучно збільшено час залежаності паперу). Те, що знаки упорядковано не за типами, а за хронологією їхнього застосування, ускладнює використання альбому з хронологізаційною метою⁴⁹.

І хронологічні межі альбому К.-Й. Бадецького (матеріали тільки до 1600 р.), і його обсяг спричинилися до того, що він відіграв набагато меншу роль у розвитку української філігранології, ніж альбом І. Каманіна – О. Вітвицької. На працю К.-Й. Бадецького вийшла лише одна рецензія львівського історика Луції Харевичової (1897-1943), у якій дослідниця досить скептично поставилася до ідентифікації філіграней з певними папірнями та водночас висунула недоведену досі гіпотезу про можливість подробиці західних водяних знаків українськими папірнями. Конструктивною дотепер є також думка рецензентки про те, що розшифрування геральдики філіграней потрібно шукати як серед шляхетських гербів, так і серед мішанських гербиків (гмерків)⁵⁰.

⁴⁷ *Hoszowski S. Ceny we Lwowie w XVI i XVII w. – Lwów, 1928. – S. 194-195* (див. також французький переклад цієї праці: *Hoszowski S. Les prix à Lwów. XVI–XVII siècles. – Paris, 1954*); *Ejusa. Ceny we Lwowie w latach 1701-1914. – Lwów, 1934. – S. 29-33.*

⁴⁸ *Badecki K. Znaki wodne w księgach Archiwum m. Lwowa 1382-1600 r. – Lwów, 1928.*

⁴⁹ Матеріали філігранологічної колекції К.-Й. Бадецького зберігаються у рукописному відділі Ягеллонської бібліотеки в Кракові під № 7786.

⁵⁰ Див.: *Charewiczowa Ł. [Рец. на:] Karol Badecki. Znaki wodne... // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1928. – Т. 42. – S. 637-638.*

У 1930-х рр. філігранографія та історія папірництва здобули нових дослідників. З праць, присвячених історії паперової промисловості, на перший план висувається сумлінна обширна розвідка Миколи Кошарнівського про папірництво Чернігівщини XVII–XVIII ст.⁵¹ М. Кошарнівський, використовуючи дані літератури, опублікованих та, що дуже важливо, неопублікованих джерел, докладно простежив долю цілої низки чернігівських папірень періоду мануфактурного виробництва. Історик торкнувся таких питань, як технологія паперу, умови праці та побут робітників папірні, правовий статус папірень, конкурентна боротьба за чернігівський ринок між місцевим, західним та північним папірництвом. М. Кошарнівський зробив цілком правильний висновок про причини занепаду чернігівського папірництва, яке не могло встояти в умовах привілейованого імпорту паперу з півночі. Велику самостійну цінність має додана до дослідження добірка документальних матеріалів (серед них – опис Пакульської папірні 1755 р., кошторис ремонту цієї папірні 1776 р., витяги з фінансових книг глухівського Петропавлівського монастиря, зі звітів митниць комерц-колегії за 1758-1763 рр. тощо). Розвідка М. Кошарнівського – єдина досі в українській літературі аналітично-синтетична праця відповідного наукового рівня, присвячена важливому (чернігівському) регіонові українського папірництва.

Юстин Сокульський опублікував відомості про папірню у Новій Греблі з XVIII ст. та описав при цьому філіграні папірні, а також видав орендний контракт на папірню 1847 р.⁵²

Перша спроба дати цілісний нарис історії розвитку папірництва в Україні належить відомому мистецтвознавцеві та історикові, пражському професорові Володимирові Січинському (1894-1962). Цей нарис увійшов як один з розділів до його етюдів з історії української промисловості⁵³, а також у дещо зміненій редакції друкувався окремо⁵⁴. В. Січинський послідовно розглянув перші згадки про папірні в Україні у XVI ст., організацію праці в папірнях, розвиток папірництва на Правобережній та Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст., занепад українського папірництва в другій половині XVIII ст. та виникнення т. зв. нових папірень у першій половині XIX ст. Автор звернув також увагу на водяні знаки, публікуючи кілька з них – правда, виключно в ілюстративному плані. Досить яскраво виражена компілятивність праці, буржуазні підстави її методології, недооцінка самотності українських філіграней (В. Січинський, наприклад, твердив – усупереч давнішим спостереженням Ф. Титова, – що «водяні знаки на папері українських знаків XVIII ст. йшли за зразками західноєвропейськими і звичайно відображали герби власників-фундаторів або початкові літери підприємства, або одно і друге разом»⁵⁵), безперечно, знижують вартість нарису. В. Січинський пробував,

⁵¹ Кошарнівський М. З історії старої паперової промисловості на Чернігівщині // Бібліологічні вісті. – Харків; К., 1930. – № 3. – С. 5-43; № 4. – С. 49-71.

⁵² Sokulski J. Resztki archiwum hr. Potockich w Raju i wiadomość o papierni w Nowej Grobli // Silva Rerum. – Kraków, 1931. – № 1-6. – S. 29-37.

⁵³ Січинський В. Нариси з історії української промисловості. – Львів, 1936-1938. – С. 5-20.

⁵⁴ Sičynskij V. Papierfabriken in der Ukraine im XVI–XVIII Jahrhundert // Gutenberg-Jahrbuch 1941. – Mainz, 1941. – S. 23-29.

⁵⁵ Січинський В. Нариси з історії української промисловості. – С. 15.

зрештою, не дуже вдало, застосувати філігранологічний метод для хронологізації рукописів, подаючи при цьому також малюнки філіграней⁵⁶.

З філігранологічних публікацій 30-х – початку 40-х рр. ХХ ст. на перший план висувається невелика (19 знаків) збірка філіграней з львівських і кам'янецьких документів 1595-1794 рр., яку видав доцент Львівського університету Теофіль Длугош⁵⁷. Знаки репродуковані методом фотографування під світло. Відкривач невідомого гутенбергівського видання «*Provinciale Romanum*», завідувач відділу стародруків Бібліотеки Академії наук УРСР у Києві Борис Зданевич (1886-1966) дав опис паперу і фотографію водяного знака цієї унікальної пам'ятки початкового періоду друкарства⁵⁸.

Очевидно, протягом усього цього часу не припинялося публікування описів паперу та філіграней у зв'язку з виданням текстів рукописних книг, архівних документів. Львівський літературознавець Ярослав Гординський (1882-1939) описував водяні знаки т. зв. Дернівського рукопису кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст.⁵⁹ Професор Київського університету та керівник Археографічної комісії при Українській академії наук Осип Гермайзе (1892-1957) дав поверховий опис тринадцяти філіграней Коденської книги 1769-1772 рр.⁶⁰ Київський професор Пилип Клименко (1887-1955) опублікував три філіграні з кам'янець-подільської цехової книги ХVІІ–ХІХ ст.⁶¹ Анна Дорфлер описала папір та подала філіграні книги привілеїв Самбора ХVІІ–ХVІІІ ст.⁶² Доцент Львівського університету Олена Полячек (1884-1942), видаючи расцьку книгу Дрогобича за 1542-1563 рр., описала її папір та водяні знаки⁶³.

Таким рівнем розвитку характеризувалася українська філігранологія напередодні Другої світової війни та в період активізації досліджень у різних ділянках спеціальних наукових дисциплін, що настав у другій половині 50-х рр. ХХ ст.

Перерва в дослідженнях не могла не вплинути негативно на рівень перших повоєнних праць, особливо тих, що присвячувалися історії папірництва. Уже сьогодні зі здивуванням читаємо, наприклад, висновок історика народного господарства України, члена-кореспондента Академії наук УРСР Олексія Нестеренка про те, що «в ХVІ і ХVІІ ст. в Україні існувало вісім папірень, з них п'ять або шість у Галичині». Та картина розвитку виробництва паперу, яку дав О. Нестеренко, виглядає штучно збідненою⁶⁴. З іншого боку, опубліковані автором статистичні дані про папірні у 1823, 1832, 1845-

⁵⁶ *Січинський В.* Передмова до рукописного євангелія кінця ХVІ ст. з Маковиці на Закарпатті // *Записки НТШ.* – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 189-191.

⁵⁷ *Długosz T.* *Relacje arcybiskupów lwowskich, 1595-1794.* – Lwów, 1937. – Tabl. 1-8.

⁵⁸ *Зданевич Б. І.* *Provinciale Romanum.* Невідоме видання Йоганна Гутенберга. – К., 1941. – С. 15-16. – Табл. ХХІ.

⁵⁹ *Гординський Я.* *З української драматичної літератури ХVІІ–ХVІІІ ст.* Тексти й замітки. – Львів, 1930. – С. 61-63.

⁶⁰ *Коденська книга судових справ.* – К., 1931. – С. V.

⁶¹ *Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янець-Подільського від 1601 до 1803 р.* / Відп. ред. П. Клименко. – К., 1932. – С. IV.

⁶² *Dorflerówna A.* *Archiwalia miasta Sambora // Archeion.* – Warszawa, 1935. – Т. 13. – S. 56-57; *Ejusa. Materiały do historii miasta Sambora 1390-1795.* – Lwów, 1936. – S. X.

⁶³ *Polackówna H.* *Księga radziecka miasta Drohobycza 1542-1563.* – Lwów, 1936. – S. LXXXII–LXXXIII.

⁶⁴ *Нестеренко О. О.* *Розвиток промисловості на Україні.* – К., 1959. – Част. 1. – С. 176-178; 1962. – Част. 2. – С. 196-199 та ін.

1846 та пізніших роках⁶⁵ мають певну вартість, хоч документальна підстава часто досить своєрідно сконструйованих списків заводів залишається неясною.

На Науковій конференції істориків-архівістів у Києві (14-17 червня 1961 р.) з програмою розгортання досліджень у різних ділянках спеціальних історичних дисциплін виступив академік Академії наук УРСР Іван Крип'якевич. Він висунув вимогу продовжувати вивчення українського паперу. За його словами, «дослідження паперу – це один з вірних шляхів визначення хронології недатованих документів»⁶⁶.

Незабаром почали з'являтися філігранологічні праці автора аналізованого альбому – наукового співробітника Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові Ореста Мацюка. Впродовж останніх років з-під його пера вийшло вісім статей дослідницького характеру, написаних на основі вивчення джерельного матеріалу. О. Мацюк опублікував понад 600 водяних знаків паперу, що використовувався в Україні у XIV–XX ст. Вдало поєднавши філігранографію з історією папірництва, О. Мацюк дійшов важливих висновків джерелознавчого характеру.

Уже перша його стаття з історії українських папірень XVI ст.⁶⁷, в якій автор висунув гіпотезу, що у XVI ст. на українських землях існувало не менше дев'яти папірень, дала поштовх до плідної дискусії. На неї відгукнувся відомий польський знавець історії папірництва Володимир Будка⁶⁸. Дискусія, без сумніву, допомогла уточнити роки функціонування найдавніших папірень в Україні (Буськ, Одрикінь, Коросно, Новий Став, Лівчичі, Брюховичі), їх місцезонашування (Янів), відокремити папірні, існування яких у XVI ст. ще вимагає доведення (Остріг, Перемишль, Крехів). З п'ятнадцяти репродукованих у статті О. Мацюка знаків одинадцять друкуються вперше. Поступово О. Мацюк поширив свої дослідження на пізніші століття – XVII, XVIII, XIX та навіть XX⁶⁹. Прихильні відгуки здобула стаття дослідника, присвячена водяним знакам українських видань Івана Федорова⁷⁰, у якій подано дуже багатий репертуар філіграней (їх опубліковано 103). На цих перших працях відбилася, однак, деяка хиткість методичних підстав досліджень (сплутування тотожних, подібних і відмінних філіграней, невстановлення зв'язку між філігранями і можливими різними тиражами федоровських видань, надто велика довірливість до напівлегендарних відомостей), яку О. Мацюкові вдалося подолати у наступних роботах.

Значним кроком уперед є статті про джерелознавче значення філіграней для вивчення історії папірництва⁷¹ та про хронологізаційне використання водяних зна-

⁶⁵ *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості... – Част. 1. – С. 396-397 та ін.

⁶⁶ *Крип'якевич І.* Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1961. – № 5. – С. 7-8.

⁶⁷ *Мацюк О.* До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1962. – № 5. – С. 10-21.

⁶⁸ *Budka W.* O najstarszych papierniach na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej. W związku z pracą: Мацюк О. До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків // *Studia Źródłoznawcze.* – Warszawa: Poznań, 1966. – Т. 11. – S. 131-138.

⁶⁹ *Мацюк О.* Водяні знаки деяких українських папірень XVI – початку XX ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1964. – № 1. – С. 13-26.

⁷⁰ *Мацюк О.* Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1964. – № 3. – С. 37-46.

⁷¹ *Мацюк О.* Водяні знаки документів – джерело для вивчення історії паперової промисловості України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Друга республіканська наукова конференція з архі-

ків⁷². О. Мацюк перший в українській філігранології застосував статистичний метод для визначення часу залежаності українського паперу в кінці XVIII – на початку XIX ст. Піднесення рівня філігранології на вищий ступінь цілком певно залежатиме від подальшого збору та опрацювання статистичного матеріалу – зрештою, не лише для вирішення питання про час залежаності.

Як на справжнє *novum* в українській філігранології необхідно вказати на «вторгнення» О. Мацюка у цілком невивчену ділянку в дослідженні водяних знаків періоду Жовтневої революції і громадянської війни⁷³. У цей спосіб філігранолог поламав традиційне уявлення про дослідження водяних знаків як про спеціальну історичну дисципліну, немов фортечним способом назавжди пов'язану виключно із середньовіччям.

О. Мацюк зробив також внесок у дослідження філіграней східних рукописів, зокрема у вивчення водяних знаків вірменських рукописів і документів, що створювалися вірменами в Україні у XIV–XIX ст.⁷⁴ Можна думати, що статті О. Мацюка з цієї ділянки стануть поштовхом для активізації філігранологічних студій також у поєднаній багатоміжовими дружніми зв'язками з Україною Вірменії. Особливо вартісні здійснені за такої нагоди спостереження над папером, що вживався у XIV–XVII ст. в Криму, – рукописи цієї південної окраїни України досі майже не були об'єктом філігранологічного аналізу.

Підсумком для цього етапу української філігранології є стаття-доповідь О. Мацюка, підготовлена для III Республіканської наукової конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін у Києві (24-25 червня 1968 р.)⁷⁵.

На фоні усіх цих численних досліджень альбом філіграней О. Мацюка – четвертий український альбом водяних знаків – сприймається як цілком логічне завершення десятирічної складної та трудомісткої наукової праці, що ґрунтувалася на гармонійному поєднанні паралельного вивчення історії папірень та історії водяних знаків.

Цінним внеском в українську філігранологію стала студія видатного львівського мистецтвознавця Мечислава Гембаровича, присвячена папірням у Буську, Новому Ставі, Острозі, Кобиловолоках Млинських та середньовічній торгівлі папером на західноукраїнських землях⁷⁶. М. Гембарович не лише значно доповнив (передовсім на підставі невідомого досі архівного матеріалу) відомості з історії окремих папірень, ідентифікував їх водяні знаки, але й запропонував низку важливих методичних положень,

ознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, секц. 2: Матеріали. – К., 1965. – С. 239-260.

⁷² Мацюк О. Роль філігранології у встановленні часу написання недатованих документів // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Т. 2. – С. 258-268.

⁷³ Мацюк О. До історії папірень і водяних знаків на Україні періоду Жовтневої революції і громадянської війни // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Т. 3. – С. 290-298.

⁷⁴ Мацюк О. Водяные знаки на бумаге армянских рукописных книг на Украине XIV–XIX вв. // *Traber hasarakakan gitutsunneri*. Вестник общественных наук. – Ереван, 1968. – № 11. – С. 92-107; *Його ж.* Джерелознавче значення філіграней документів львівських вірменів // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Т. 4. – С. 267-288.

⁷⁵ Мацюк О. Філігранологія як спеціальна історична дисципліна // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. – К., 1968. – С. 187-202.

⁷⁶ *Gębarowicz M. Z dziejów papiernictwa XVI–XVIII w.* // *Roczniki Biblioteczne*. – Wrocław: Warszawa, 1966. – Т. 10. – Zesz. 1-2. – S. 1-83. – Tabl. 1-30.

пов'язаних з дослідженням філіграней (задовільне їх репродукування, поділ на типи, варіанти і різновиди). Як додаток до своєї роботи автор опублікував фотокопії 134 філіграней. Щоправда, ідентифікація деяких філіграней, які приписуються папірні у Новому Ставі, залишається сумнівною. М. Гембарович перебільшив також втрати українського папірництва під час Визвольної війни 1648 р.

На основі щойно віднайденого архівного матеріалу написана праця наукового співробітника Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у Львові Феодосія Стебля, присвячена східногалицькому папірництву кінця XVIII – першої половини XIX ст.⁷⁷

З більшим чи меншим успіхом застосовується філігранологія при вивченні стародруків, давніх рукописних книг та документів. Дні федоровських святкувань (1964 р.) актуалізували питання дослідження паперу видань І. Федорова. Одночасно зі згаданою статтею О. Мацюка вийшла друком робота доцента Львівського інституту прикладного і декоративного мистецтва Якіма Запаса, в якій він описав зв'язки І. Федорова з папірнями, а також опублікував сім філіграней⁷⁸. Науковий співробітник Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у Львові Ярослав Ісаєвич вивчав папір львівського «Апостола» 1574 р. та видав ще шість філіграней⁷⁹.

Поряд з дослідженням стародруків проводиться також філігранологічний аналіз рукописних книг. Науковий співробітник університету в Манітобі Іраїда Герус-Тарнавецька, аналізуючи городищівський «Пом'яник», датований 1484 р. (найстарший датований український і взагалі кириличний рукопис, що зберігається у Канаді), на підставі вивчення філіграней дійшла висновку, що найдавніша частина цієї книги була насправді написана у кінці XVI ст.⁸⁰ Автор розвідки опублікувала 13 водяних знаків рукопису.

На жаль, метод хронологізації документів за допомогою водяних знаків ще не здобув належного і цілком наукового застосування. Нерозуміння основних принципів цього методу деколи призводило до прикрих помилок, зокрема у мовознавчих публікаціях. Науковий співробітник Інституту мовознавства Академії наук УРСР Микола Бойчук, видаючи Житомирську гродську книгу 1582-1588 рр., виявив повне незнання суті філігранології, публікуючи водяні знаки не з книги, яку він досліджував, а, як це не дивно, з альбому І. Каманіна – О. Вітвицької⁸¹. У ще складнішому становищі опинився інший співробітник цього інституту Віталій Русанівський, який не зумів ні правильно скопіювати водяні знаки, ні правильно на їхній підставі датувати документи⁸². Ці філігранологічні помилки викликали невдоволення критиків – Ярослава Дашкевича⁸³ та

⁷⁷ Стеблій Ф. З історії мануфактурного виробництва паперу в Східній Галичині // Нариси з історії природознавства і техніки. – К., 1971. – Вип. 15. – С. 77-83.

⁷⁸ Запаско Я. Першодрукар Іван Федоров. Нарис. – Львів, 1964. – С. 56-58.

⁷⁹ Ісаєвич Я. Д. Львовский апостол Ивана Федорова 1574 года (по материалам львовских книгохранилищ) // Книга. – М., 1964. – Сб. 9. – С. 56-58.

⁸⁰ Gerus-Tarnawecy I. The Watermarks in the Pom'janyk of Horodyšče. (A comparative historical retrospective) // Die Welt der Slaven. – Wiesbaden, 1967. – Jahrg. 12. – H. 2. – S. 193-198.

⁸¹ Бойчук М. К. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 рр.). – К., 1965. – С. 12.

⁸² Русанівський В. М. Українські грамоти XV ст. – К., 1965. – С. 48, 52, 55.

⁸³ Дашкевич Я. Р. З приводу нової публікації українських грамот XV ст. // Архіви України. – К., 1966. – № 6. – С. 89-90. У статті опубліковано дві правильно скопійовані філіграні поряд з недоброякісними копіями В. Русанівського.

наукового співробітника Інституту історії Академії наук Литовської РСР Витовта Рауделюнаса⁸⁴.

Треба думати, що популяризація методів філігранологічних студій – популяризація, якій допоможе також видання сьогодиншнього альбому, – згодом зменшить такі помилки до мінімуму.

Найкращим свідченням цілком протилежного явища, а саме, що українська філігранологія вже здобула собі окреме місце в родині спеціальних історико-філологічних дисциплін, можна вважати те, що вона стала об'єктом історіографічного дослідження, яке вийшло з-під пера завідувачки відділу стародавніх актів Центрального державного історичного архіву у Києві Людмили Проценко⁸⁵.

Поширення паперу, зокрема як об'єкта торгівлі, не знало національних меж. Не знало їх і поширення українського паперу; водночас й українські землі не були заповідною територією, на якій не використовувався б папір, вироблений у сусідніх країнах. Подібно філігранологія українського паперу, а тим більше філігранологія чужоземного паперу, що вживався в Україні, розвивалися також поза її межами.

Значний внесок у розвиток української філігранології зробили дослідники сусідніх Росії, Польщі, Литви, Словаччини, Угорщини, Румунії й навіть філігранологи таких віддалених країн, як Австрія, Швейцарія чи США. У зв'язку з цим, варто хоч би коротко зупинитися на тих працях, що з'явилися поза межами України і без яких повноцінне вивчення української філігранології неможливе.

Українські водяні знаки (правда, топологічно ще не розшифровані) трапляються у російській філігранографічній літературі уже в першій половині XIX ст. Деякі з них є в альбомі художника Корнила Тромоніна (пом. 1847 р.), виданому 1847 р.⁸⁶ Цей альбом, як уже згадувалося, «заговорив» своєю джерелознавчою частиною (покликаннями на джерела, з яких узяті знаки) лише завдяки українському вченому С. Маслову, котрий врятував від знищення ненадруковану частину альбому⁸⁷. У фундаментальних дослідженнях академіка Академії наук СРСР Миколи Лихачова (1862-1936) також бачимо репродукції знаків українських папірень та філіграней чужоземного паперу, що вживався в Україні. Однак і в першій роботі М. Лихачова, присвяченій папірням Московської держави⁸⁸, і в другій, більш універсальній за своїм обсягом⁸⁹, українських водяних знаків мало – М. Лихачов не працював над українським рукописним чи архівним матеріалом.

⁸⁴ Див.: Raudelunas V. [Рец. на:] В. М. Русанівський. Українські грамоти... // Lietuvos TSR Aukštųjų Mokyklų Mokslų Darbai. Kalbotyra. – Vilnius. 1969. – Т. 20. – Р. 130.

⁸⁵ Проценко Л. А. Палеографія, дипломатика і філігранологія в українських радянських дослідженнях // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Т. 3. – С. 190-200.

⁸⁶ Тромонин К. Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге, посредством которых можно узнавать, когда написаны или напечатаны какие-либо книги, грамоты, рисунки, картинки и другие старинные и нестаринные дела, на которых не означено годов. – М., 1844. Перевидання: Tromonin's Watermark Album. A facsimile of the Moscow 1844 edition with additional materials by S. A. Klepikow. – Hilversum, 1965.

⁸⁷ Див.: Маслов С. Из истории русской филигранографии...

⁸⁸ Лихачев Н. П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве. – СПб., 1891.

⁸⁹ Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – СПб., 1899. – Ч. 1-3 и приложение.

Один з найкращих на сьогодні представників російської філігранології Сократ Клепиков починав свої дослідження від вивчення українського матеріалу і результати цих наукових студій друкував українською мовою в київських виданнях. В одній з перших своїх статей він описав і опублікував три філіграні з львівського «Євангеліона» 1690 р.⁹⁰ Матеріал з України – водяні знаки та штемпелі українських папірень – є і в альбомі С. Клепикова, що методологічно належить до найкращих видань такого типу⁹¹, а також у доповненнях до нього⁹².

Не залишила поза увагою українське папірництво та його філіграні професор Ленінградського технологічного інституту целюлозної промисловості Зоя Участкіна⁹³. Проте дані, які вона подала про українські папірні, вимагають критичного підходу – в них багато помилок, не кажучи вже про те, що картина українського папірництва вийшла досить збідненою.

Відомий мордовський історик та філігранолог, професор Саратовського університету Олександр Гераклітов (1867-1933), автор уже згадуваної ґрунтовної рецензії на альбом І. Каманіна – О. Вітвицької⁹⁴, також залюбки друкував свої філігранологічні розвідки українською⁹⁵. В основному на матеріалі XVIII ст. з України О. Гераклітов побудував одне з найкращих своїх досліджень про водяний знак «à la mode papier»⁹⁶. Готуючи альбом філіграней XVII ст., який вийшов друком лише через 30 років після смерті автора⁹⁷, О. Гераклітов опрацював для нього дев'ять видань київського та львівського друку. Таким чином, в альбомі опинилися філіграні паперу, що застосовувався в українських друкарнях.

Помітний внесок у вивчення українського папірництва зробили учені Польщі. Професор Петербурзької духовної академії, згодом головний директор архівів Польщі Станіслав Пташицький (1853-1933) опублікував відомості та архівні документи про постачання папером друкарні І. Федорова у Львові⁹⁸. Найкращим сучасним знавцем середньовічного папірництва в Польщі є краківський бібліотекар Володимир Будка,

⁹⁰ Клепиков С. До методології описування слов'янських стародруків XV–XVI ст. // Бібліологічні вісті. – К., 1928. – № 1. – С. 21-32.

⁹¹ Клепиков С. Филигрانی и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века. – М., 1959.

⁹² Клепиков С. Штемпели на бумаге русского и иностранного производства XIX–XX вв. (Дополнения к таблице, опубликованной в 1959 г.) // Археографический ежегодник за 1966 год. – М., 1968. – С. 116-141.

⁹³ Uchastkina Z. V. A History of Russian Hand Paper-Mills and their Watermarks. – Hilversum, 1962.

⁹⁴ Див. прим. 23.

⁹⁵ Гераклітов О. До питання про початок московського друкарства // Бібліологічні вісті. – К., 1925. – № 1-2. – С. 93-96; Його ж. Четвероєвангелія без виходу поч. XVII ст. // Там само. – 1928. – № 1. – С. 17-20.

⁹⁶ Гераклітов О. Один из бумажных знаков XVII века // Сборник статей по русской истории, посвященный С. Ф. Платонову. – Петроград, 1922. – С. 305-313.

⁹⁷ Гераклітов О. Филигрانی XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения. – М., 1963.

⁹⁸ Пташицький С. Л. Иван Федоров, московский первопечатник. Пребывание его во Львове 1573-1583 гг. Очерк по архивным материалам // Русская старина. – СПб., 1884. – Март. – С. 461-478: польський варіант статті з публікацією документів: *Ptaszycki S. Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie, z końca XVI wieku. Ustęp z dziejów drukarstwa w Polsce* // *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności.* – Kraków, 1886. – T. 11. – S. 1-43.

який присвятив кілька невеликих, але насичених багатим фактажем, розвідок українським папірням у Новому Ставі, Радомишлі⁹⁹, Одрикони¹⁰⁰. Певний стосунок до української проблематики має також його нарис про філігрань із гербом Лодя (Лодзя), яка у XVI ст. траплялася не тільки на папері Міалської папірні на Познаньщині (як вважав В. Будка), але й на папері Буської папірні на Львівщині¹⁰¹. Рецензуючи працю історика народного господарства, професора Варшавського університету Романа Рибарського (1887-1942), про польську торгівлю у XVI ст.¹⁰² (у ній автор вказав, між іншим, ціни на папір упродовж 1501-1590 рр., враховуючи дані львівської митниці), В. Будка подав дуже цінну інформацію про експорт українського паперу із Закарпаття (Левочі, Бардієва, Пряшева) до Західної Польщі¹⁰³. Шкода, що протягом тривалого часу з-під пера В. Будки вийшла лише одна рецензія на українську тематику – відгук на статтю О. Мацюка 1962 р.¹⁰⁴

Співробітник Державного архіву в Ряшеві Тадей Пенцак видав детальний нарис історії папірні в Гамерні, складений на підставі архівних джерел¹⁰⁵. До нарису додано план папірні та публікацію її водяних знаків.

З нового покоління польських філігранологів української тематики торкнулася, щоправда, надто поверхово, співробітник Целюлозно-папірницького інституту в Лодзі Ядвига Сінярська-Чаплицька. У виданому нею альбомі філіграней українські папірні та їхні водяні знаки посіли дуже скромне місце¹⁰⁶. Для періоду XVI – першої половини XVIII ст. авторка подала лише кільканадцять філіграней з таких папірень, як Одрикінь, Лівчичі, Брюховичі, Буськ і Рожана. Причина такого слабого віддзеркалення західно-українського папірництва, очевидно, в тому, що дослідниця публікувала знаки тільки з власної колекції, в якій український папір майже не використовувався.

У литовському джерелознавстві філігранологія не має давніх традицій, але, незважаючи на це, литовські дослідники можуть похвалитися значними досягненнями в цій ділянці. Як відомо, роль державної мови у Великому князівстві Литовському протягом тривалого часу виконувала українська мова, якою й писалися найдавніші документи, складені в середньовічній Литві, тобто в тих її межах, що охоплювали велику частину українських земель. Тому й робота А. Васіляускаса, у якій мовиться про папір, що вживався у канцелярії великого князя Витовта¹⁰⁷, стосується також філігранології українських документів XIV–XV ст.

⁹⁹ Budka W. Papiernictwo w Nowym Stawie i Radomyślu // Przegląd Biblioteczny. – Kraków, 1929. – Roczn. 3. – S. 520-524.

¹⁰⁰ Budka W. Papiernia w Odrykoniu i Mniszku // Przegląd Biblioteczny. – Kraków, 1931. – Roczn. 5. – S. 61-66.

¹⁰¹ Budka W. Filigrany z herbami Łodzi i Lis // Silva Rerum. – Kraków, 1928. – T. 4. – S. 180-182.

¹⁰² Rybarski R. Handel i polityka handlowa Polski w XVI st. – Poznań, 1928-1929. – T. 1-2.

¹⁰³ Див.: Budka W. [Рец. на:] R. Rybarsky. Handel i polityka... // Przegląd Biblioteczny. – Kraków, 1931. – Roczn. 5. – S. 161-164.

¹⁰⁴ Див.: Budka W. O najstarszych papierniach...

¹⁰⁵ Pencak T. Papiernia Ordynacji Zamojskiej w Hamerni // Archeion. – Warszawa, 1958. – T. 2. – S. 159-177.

¹⁰⁶ Siniarska-Czaplicka J. Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969.

¹⁰⁷ Vasilauskas A. Vytauto Didžiojo diplomatika // Senovė. – Kaunas, 1938. – № 4.

Фундаментальні праці Едмунда Ляуцявічуса, присвячені литовському папірництву XVI–XVII ст.¹⁰⁸ та об'єднані з його філігранологічним альбомом¹⁰⁹, – істотний внесок також в українське джерелознавство. Е. Ляуцявічус навів обширні відомості про папірні XVII–XVIII ст. у Незбодичах, Лискові, Рожаній та Битені, видав їхні водяні знаки. В альбомі філігранолог опублікував також близько 70 філіграней інших українських папірень.

Вивчення історії папірництва у Словаччині ведеться менше як півстоліття. Першим Євген Саболю подав зведення відомостей про українські закарпатські папірні, розміщені на території колишніх Списької, Шариської та Земнівської (Земплинської) жуп, опублікував водяні знаки папірень Зборова і Сабинова¹¹⁰.

На сьогодні найбільшим знавцем історії цих папірень є Вільгельм Декер – автор джерельного дослідження про спиські збори папірників¹¹¹, а також першої спроби загального нарису історії мануфактурного папірництва Словаччини¹¹². У цій останній монографії В. Декер поінформував, зокрема, про папірні в Кам'яниці, Баркові, Зборові, Бардієві, Грабівці, Лукові, Бартошівцях, Олійникові, Торисі, Березовиці, Сабинові, Липівцях, Левочі, Верхньому і Нижньому Руському Потоці (Русбасі). В. Декер готує до видання альбом філіграней, у якому, без сумніву, буде чимало українських водяних знаків, а в одному з останніх його досліджень (як і попереднє, воно поєднане з публікацією філіграней) йдеться також про найдавніші західноукраїнські папірні у Левочі, Бардієві, Сабинові й Руському Потоці¹¹³.

Підсумкова праця видатного угорського дослідника історії паперу Степана Богдана, присвячена історії папірництва у межах давньої Угорщини (до складу якої входило й українське Закарпаття), має фундаментальний характер¹¹⁴. У ній подається цінний, значною мірою вперше зібраний восдино довідковий матеріал про папірні XVII–XIX ст. у Хусті, Лисичеві, Нижній Грабівниці, Мукачеві, Гервартові, Старій Любовні, Подолинцях, Бушівцях. С. Богдан доповнив дані про спиські, шариські й земнівські папірні, відомі з праць В. Декера. Цінними для українського джерелознавства є також нариси С. Богдана про угорську торгівлю папером у XIV–XIX ст.¹¹⁵

Румунська наука не дала ще ні загальної історії папірництва, ні свого альбому філіграней. Українського джерелознавства (у філігранологічному плані) стосуються, по суті, лише ті праці, що пов'язані з дослідженням українських грамот Молдавії XVI–

¹⁰⁸ *Laucevičius E.* Lietuvs popieriaus dirbtuves XVI–XVII amžiais // *Iš Lietuvių kultūros istorijos.* – Vilnius, 1964. – T. 4. – P. 239–272.

¹⁰⁹ *Laucevičius E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. – Vilnius, 1967. – T. 1–2.

¹¹⁰ *Soból E.* Z minulosti spišských a šarišských papiernických mlynov // *Knižnica.* – Martin, 1951–1952. – Roč. 3–4. – S. 195–206; *EjUSD.* Z dávnej minulosti papiera na Východnom Slovensku // *Ibid.* – 1953. – Roč. 5. – S. 131–137.

¹¹¹ *Decker V.* Z dejín papiernického remesla na Slovensku. (Spišske kongregácie. Zoznam tovarišov) // *Historické štúdie.* – Bratislava, 1955. – Vol. 1. – S. 250–269.

¹¹² *Decker V.* Náčrt dejín ručného papiernictva na Slovensku. – Martin, 1956.

¹¹³ *Decker V.* Vznik a vývoj papiernictva na Slovensku v 16. storočí a v prvej polovici 17. storočia // *Sborník Národního muzea v Praze.* – Praha, 1966. – Rada C. – Sv. 11. – Č. 4. – S. 147–160.

¹¹⁴ *Bogdán I.* A Magyarországi papíripar története (1530–1900). – Budapest, 1963.

¹¹⁵ *Bogdán I.* Papírkereskedelmünk a 14–17. században // *Századok.* – Budapest, 1965. – Köt. 99. S. 871–881; *EjUSD.* Papírellátásunk és papírkereskedelmünk a 18–19. században // *Levéltári közlemények.* Budapest, 1968. – Köt. 99. – S. 9–27.

XVII ст. Водяні знаки цих грамот публікував Степан Ніколеску¹¹⁶. Професор Яського університету Г. Бретіану коротко зупинився на папері нотарської книги, що в кінці XIII ст. велася у Кафі (в період існування там генуезької колонії)¹¹⁷. До речі, можна вважати, що ця нотарська книга – найдавніша збережена досі пам'ятка паперу, що використовувався в Україні. Георгій Йонеску досліджував застосування паперу в канцелярії Молдавського князівства¹¹⁸, де він уживався для документів українською мовою. Значний внесок в українську філігранологію – це публікація майже сотні водяних знаків рукописів, написаних у середньовічній Молдавії, що зберігаються у монастирі в Путні. Це видання здійснив Павлин Попеску¹¹⁹.

З австрійських праць певне значення має альбом філіграней папірень XIV–XIX ст., які були розташовані на території колишньої Австро-Угорської держави, опрацьований Георгом Айнедером¹²⁰. Папірні українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини, відображені, однак, у книзі Г. Айнедера дуже фрагментарно.

Варто підкреслити, що ім'я класика світової філігранології швейцарського вченого Карла-Мойсея Бріке (1839-1918), який цілком справедливо вважається найвидатнішим представником цієї ділянки досліджень, також пов'язане з вивченням українського паперу. Одна з перших праць К.-М. Бріке присвячена паперові й водяним знакам генуезьких архівів (у яких, до речі, зберігаються найдавніші пам'ятки європейського паперу XII ст.)¹²¹. За цієї нагоди К.-М. Бріке ознайомився з документами, які склалися у генуезьких колоніях Південної України (Криму). У капітальному альбомі К.-М. Бріке, що вже неодноразово перевидавався¹²², є також водяні знаки українських папірень – тих, які діяли у XVI ст. і експортували свій папір на Захід або на Балканський півострів (наприклад, філіграні папірень в Одриконі, Лівчицях).

Питання про філіграні українських стародруків XVI–XVII ст. торкнулися бібліотекар Бодлейської бібліотеки Дж. Д. Е. Бернікот та видатний славіст, бібліотекар Оксфордського університету Джон С. Г. Сіммонс (один з найкращих на нині фахівців з європейської філігранології) у статті про невідомі слов'янські стародруки англійських бібліотек¹²³.

¹¹⁶ Nicolescu Ș. Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI. – București, 1905.

¹¹⁷ Brătianu G. I. Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290). – Bucarest, 1927. – P. 17.

¹¹⁸ Ionescu Ch. Contribuțiuni la studiul înoputurilor îtrebuințării hârtiei în cancelariile Valahiei (Țării Românești) și Moldovei // Studii și cercetări de istorie medie. – București, 1951. – An. 2. – № 1. – P. 77-90.

¹¹⁹ Popescu P. Mărcile de hîrtie filigranate pe manuscrisele slavone din mănăstirea Putna // Biserica ortodoxă română. – București, 1962. – Vol. 80. – № 9-10. – P. 938-957.

¹²⁰ Eineder G. The Ancient Papermills of the Former Austro-Hungarian Empire and their Watermarks. – Hilversum, 1960. Український матеріал, наприклад, на с. 151-156, 162.

¹²¹ Briquet Ch.-M. Papiers et filigranes des Archives de Gênes 1154 à 1700 // Atti della Società Ligure di Storia Patria. – Genova, 1888. – T. 19. – Fasc. 2; Передрук у: Briquet Ch.-M. Opuscula. The Complete Works of Ch.-M. Briquet without «Les filigranes». – Hilversum, 1955. – P. 171-220. – Tabl. I–LXXV.

¹²² Briquet Ch.-M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. – Paris: Genève, 1907. – Vol. 1-4: друге вид. – Лейпциг, 1923: останнє доповнення видання: Les filigranes... / Ed. by A. Stevenson: Gen. ed. J. S. G. Simmons. – Amsterdam, 1968. – Vol. 1-4.

¹²³ Barnicot J. D. A., Simmons. J. S. G. Some Unrecorded Early-Printed Slavonic Books in English Libraries // Oxford Slavonic Papers. – Oxford, 1951. – Vol. 2. – P. 98-127.

Згадки про водяні знаки паперу, який вживали в Україні, трапляються також у наукових працях північноамериканських учених. Вільгельм Е. Джексон, наприклад, описав папір федоровського букваря львівського видання 1574 р.¹²⁴

Цими відомостями й вичерпується, в основному, історіографічний огляд, присвячений українському папірництву та українським водяним знакам¹²⁵.

Огляд філігранологічних досліджень дає змогу рельєфніше визначити місце філігранології в українському джерелознавстві.

Згідно з сучасними поглядами на класифікацію, джерела поділяються на безпосередні (ті, що самі є частиною історичної дійсності, тобто самі виступають історичними фактами) та опосередковані (ті, в яких інформація про історичні факти передається за допомогою певного коду – наприклад, письма чи іншого знака, тобто за посередництвом третьої ланки, що стоїть між історичним фактом та істориком).

Для філігранолога вістка про історичний факт (існування папірні) подається за допомогою певного коду (водяного знака) за посередництвом третьої особи (папірника, який застосовує філігрань), що стоїть між історичним фактом та сучасним дослідником-філігранологом.

Як для багатьох опосередкованих джерел, так і для водяних знаків виникає проблема правильного їх декодування. У відносно небагатьох випадках таке декодування – у топологічному і хронологічному планах – можливе на підставі звичайного прочитання знака, що складається з назви місцевості, в якій була папірня, та року виготовлення паперу (це т. зв. «біла» місцевість і «біла» дата – ті, які визначаються на підставі тексту філіграні, для відрізнення від «чорної» місцевості й «чорної» дати – написаних чорнилом на папері). Здебільшого водяний знак, ця метрика паперу – за крилатим висловом К.-М. Бріке, піддається декодуванню лише після застосування складних додаткових досліджень, у які входить, зокрема, геральдичне декодування (якщо водяний знак виражений гербом), криптонімічне декодування (якщо в складі філіграні є ініціали), врахування «чорних» місцевостей і дат, порівняння їх з даними з історії паперової промисловості тощо. Іншими словами, при декодуванні водяних знаків виняткову, а деколи й вирішальну роль відіграють позаджерельні відомості – відомості, які складаються з життєвого досвіду дослідника, що займається декодуванням, та результатів досліджень історичних та інших наук, здобутих ним або іншими дослідниками.

Папір і філігрань на ньому – історичне джерело у двох планах. По-перше, це джерело для дослідження історії папірництва. У такому разі папір і його водяний знак повинні дати відповідь на запитання про те, де і коли був вироблений цей аркуш паперу. По-друге, це похідне джерело, котре, як свідчення вироблення паперу саме в той, а не інший час і саме в тій, а не іншій місцевості, допомагає правильно хронологізувати і топологізувати писемну пам'ятку, записану на досліджуваному аркуші паперу.

У першому випадку водяний знак вимагає повного декодування з метою визначення місцевості й дати виготовлення паперу. У другому – джерелознавство часто обмежується

¹²⁴ Jackson W. A. Appendix // Ivan Fedorov's Primer of 1574 / Facsimile edition with commentary by R. Jakobson. – Cambridge, Mass., 1955. – P. 40.

¹²⁵ Загальний бібліографічний огляд нової філігранологічної літератури див.: Simmons J. S. G. Selected Bibliography of the Literature of the Paper History and Watermarks Published since 1907 // *Briquet Ch. M. Les filigranes...* – Amsterdam, 1968. – Vol. 1. – P. 37-53.

неповним декодуванням, використовуючи філігрань передовсім для визначення приблизної дати виготовлення і вживання паперу.

За сучасного стану філігранології залишається ще значний процент водяних знаків, про які ми не можемо сказати, що вони безсумнівно свідчать про виготовлення паперу в певний рік і в певному місці (тобто не вдається провести повної атрибуції філіграней до певних папірень у певний час). Це не означає, однак, що використання неповно декодованих знаків відпадає.

З погляду ступеня декодованості водяних знаків можна розрізнити кілька груп філіграней:

I. Повністю декодована філігрань (філігрань I) – водяний знак, що свідчить про виробництво певного аркуша паперу в певній місцевості й у певний рік, – це або філігрань з «білими» місцевістю та датою, або філігрань з «білим», топологічно декодованим знаком (тобто відомо, що цей знак належить лише до цієї місцевості) та «білою» датою.

II. Неповністю декодована філігрань (філігрань II) – водяний знак, що вказує на виробництво певного аркуша паперу в певній місцевості у приблизно встановлені роки, – це філіграні з «білою» місцевістю або з «білим», топологічно декодованим знаком і «чорною» датою. При філіграні II час виробництва паперу визначається приблизно, за допомогою формули залежаності для паперу, що використовувався в Україні (отже, папір виготовлено у хронологічних межах – «чорна» дата «мінус» 10 років).

III. Частково декодована філігрань (філігрань III) – водяний знак, що не дає змоги визначити місцевість, у якій виготовлено папір (знак топологічно не декодовано), але з «чорною» датою, яка дозволяє встановити приблизно рік виготовлення паперу. При філіграні III час виробництва паперу визначається приблизно, за допомогою формули залежаності паперу, як для філіграні II.

IV. Недекодована філігрань (філігрань IV) – водяний знак, який не можна атрибутивати певній папірні та певній даті.

Як повністю декодоване опосередковане джерело філігрань I поширює наші відомості з історії папірництва в Україні у топологічному і хронологічному планах. Філігрань II дає інформацію топологічного плану. Філіграні III та IV не можуть нічого певного сказати про будь-яку папірню.

Як похідне опосередковане джерело філігрань використовується для датування писемних пам'яток. Підставою для датування тут стають звичайно філіграні, зібрані в альбомах. В альбомах одночасно з малюнком філіграні подається «чорна» дата. При хронологізації писемної пам'ятки можуть беззастережно використовуватися філіграні трьох груп (I, II, III), але тільки за дотримання двох важливих умов:

1) при повній ідентичності водяних знаків – філіграні альбому (філігрань А) і філіграні писемної пам'ятки, яку треба хронологізувати (філігрань Б), отже, філігрань А дорівнює філіграні Б;

2) із застосуванням при ідентичних водяних знаках (філігрань А дорівнює філіграні Б) хронологічної поправки до «чорної» дати. Для паперу України пропонується поки що (через брак опрацьованого статистичного матеріалу) поправка «плюс» та «мінус» 10 років як для рукописних, так і для друкованих пам'яток (тобто недатована пам'ятка з філігранню Б могла бути виготовлена протягом 10 років до «чорної» дати і 10 років після «чорної» дати – разом протягом 20 років).

Хронологічну поправку, при якій до «чорної» дати, що є в альбомі, додається та віднімається 10 років, не треба плутати з формулою залежаності паперу, якою визначається час, що минув від відомої «чорної» дати до невідомої дати виготовлення паперу. При цьому від «чорної» дати віднімається певна кількість років. У літературі й на практиці ці два різні питання часто плутають.

Лише за дотримання двох уже згаданих умов хронологізація писемної пам'ятки на підставі використання альбому філіграней може вважатися науково обгрунтованою.

З практики хронологізації писемних пам'яток за допомогою альбомів філіграней знаємо, що повна ідентифікація філіграней А та філіграней Б спостерігається доволі рідко (очевидно тому, що в альбомах усе ж таки репродукується відносно мало варіантів і різновидів водяних знаків). Недосвідчені користувачі альбомів намагаються, однак, «підігнати» зображення філіграні Б до найближчої, на їхню думку, філіграні А – і в цей спосіб хронологізувати писемну пам'ятку навіть без хронологізаційної поправки.

У зв'язку з цим треба враховувати такий, встановлений ще К.-М. Бріке, поділ філіграней Б у порівнянні з філігранями А:

- 1) тотожні (ідентичні) філіграні (*identiques*), дублети – філігрань А дорівнює філіграні Б, тобто філіграні, що повністю збігаються контурами;
- 2) подібні філіграні (*similaires*) – філігрань А неповністю дорівнює філіграні Б, тобто філіграні, що тільки незначно відрізняються формою, розмірами та контурами;
- 3) відмінні філіграні (*divergentes*) – філігрань А не дорівнює філіграні Б, тобто філіграні лише за змістом належать до одного типу філіграней, характерних для певної папірні чи певних груп папірень.

Хронологічно поправка щодо тотожних філіграней становить, як уже зазначалося, «плюс» та «мінус» 10 років.

При подібних філігранях, якщо відмінності несуттєві, можна думати, що філігрань Б виникла або одночасно з філігранню А, або упродовж кількох років до чи після виготовлення паперу з філігранню А. У такому разі хронологічна поправка повинна становити, при сучасних наших мізерних відомостях про український середньовічний папір та чужоземний середньовічний папір, що використовувався в Україні, «плюс» та «мінус» 20 років (тобто недатована писемна пам'ятка могла бути написана протягом 40 років – 20 років до і 20 років після «чорної» дати філіграні А).

При відмінних філігранях можна брати до уваги лише загальні міркування про те, що загалом еволюція водяних знаків відбувалася у напрямі їх ускладнення (додаткове декорування), можна враховувати також дати існування папірні (якщо це філігрань II з атрибутованою папірнею). Все це, однак, не дає достатніх філігранологічних підстав для певного датування пам'ятки. Скептичне ставлення до питань хронологізації у такій ситуації цілком виправдане.

Очевидно, у випадках подібних та відмінних водяних знаків особливо треба наголосити на принципі, що правильна хронологізація недатованої пам'ятки – документа, рукописної чи друкованої книги, карти, нот чи різних творів мистецтва – повинна проводитися з урахуванням сукупності всіх можливих елементів хронологізації – отже, не тільки філіграней А (причому ледве чи виправдано виводити середнє арифметичне із сукупності філіграней, що трапляються у межах одної рукописної чи друкованої книги),

а й почерку, друкарського шрифту, манери орнаментування, способу виготовлення малюнка, змісту пам'ятки і т. д.

У західноєвропейській філігранологічній літературі останнім часом особливо жваво обговорюється питання про створення математичної моделі, яка спростила б хронологізацію на підставі водяних знаків. У пристрасній дискусії на ці теми беруть участь такі відомі знавці теорії та практики філігранології, як Тео Герарді¹²⁶, Гергард Піккар¹²⁷, Іван Іріґуен¹²⁸, Гебгард Блюхер (1934-1968)¹²⁹. Погляди більшості дослідників зводяться до того, що сучасний рівень розвитку філігранології на Заході дає змогу застосовувати датування у межах проміжку часу п'ять років і навіть меншого, проте тільки у разі ідентичних філіграней.

Шкода, що сучасний рівень філігранологічних досліджень в Україні поки що не дозволяє вести дискусію у такому плані.

Незважаючи на всі критичні міркування, потрібно сказати, що хронологізація за допомогою водяних знаків займає важливе місце в арсеналі дослідницьких засобів сучасних історичних та філологічних наук. В українських умовах цей важливий засіб, без сумніву, вдосконалюватиметься відповідно до подальших публікацій репродукцій водяних знаків паперу, що вживався в Україні, масових статистичних відомостей про хронологію та топологію використання паперу, повних даних з історії українського папірництва.

Застосування філігранологічного методу хронологізації – важливе знаряддя зовнішньої критики джерела. Протиріччя між хронологічними елементами писемних пам'яток та даними, які можна здобути за допомогою водяних знаків, завжди свідчать про неавтентичність пам'ятки, її фальсифікацію.

Перед дослідниками українського паперу ще стоїть чимало питань, які неможливо було вирішити у цьому виданні. На сьогодні невідомі ще філіграні низки папірень – поглиблене дослідження матеріалу, зокрема його топології, може допомогти провести атрибуцію вже відомих філіграней, пов'язати їх з окремими українськими папірнями. Також вимагає вивчення питання про те, які українські папірні й коли продукували друкарський і письмовий папір без філіграней (щодо обгорткового паперу це питання, очевидно, не виникає). Необхідно далі збирати і публікувати різні варіанти і різновиди вже опублікованих типів знаків українських папірень – лише в цей спосіб проблема більшої прецизності при хронологізації пам'яток та дослідження еволюції водяних знаків стане остаточно на міцний науковий ґрунт. Треба збирати – до того ж масово – статистичний матеріал про поширення українського паперу та окремих філіграней, особливо тотожних, у певних географічних і хронологічних межах – таким чином

¹²⁶ Gerardy Th. Datieren mit Hilfe von Wasserzeichen beispielhaft dargestellt an der Gesamtproduktion der Schaumburgischen Papiermühle Arensburg von 1604-1650. – Braunschweig, 1964; *Ejusa. Der Identitätsbeweis bei der Wasserzeichendatierung* // Archiv für Geschichte des Buchwesens. – Frankfurt, 1967. – Bd. 57. – S. 734-778.

¹²⁷ Piccard G. Problematische Wasserzeichenforschung // *Archivalistische Zeitschrift*. – München, 1966. – Bd. 62. – S. 231-234.

¹²⁸ Irigoien J. La datation par les filigranes // *IPH-Information*. N. F. – Mainz, 1967. – Jahrg. 1. – № 3. – S. 33-35; № 4. – S. 48-49.

¹²⁹ Blücher G. Datierungsmöglichkeiten mit Hilfe von Wasserzeichen. Ein mathematisches Modell // *Papiergeschichte*. – Darmstadt, 1968. – S. 58-63.

вдасться не тільки поглибити важливий засіб зовнішньої критики джерел, а й визначити ареал поширення, ринок збуту та шляхи експорту українського паперу. Лише статистичний матеріал, що стосується українського паперу, у зіставленні з таким матеріалом про закордонний папір, який поширювався на українських землях, дозволить реально і конкретніше визначити співвідношення між місцевим та імпортним папером у різних ділянках культурного життя України. Його залежність від імпорту паперу, конкурентну здатність українського паперу.

У джерелознавчому плані сучасне завдання щодо українського паперу полягає не у вишукуванні казуїстичних випадків, які могли б заперечувати можливість використання водяних знаків як знаряддя зовнішньої критики джерела. Важливість завдання полягає у тому, щоб шляхом поглибленого дослідження водяних знаків українських папірень зміцнювати наукові підстави української філігранології.

Альбом українських філіграней XVI–XX ст., що нині пропонується читачам, відкриває нову сторінку в історико-філологічному джерелознавстві. Поняття «український папір XVI–XX ст.» нарешті набуває нового повноцінного змісту.

1972 р.

ДОДАТОК

Стаття «Філігранологія та завдання українського джерелознавства», що публікується тут, на жаль, уже як пам'ятка історіографії, була написана в основному впродовж 1969 р. Пізніше до неї було внесено деякі доповнення, і стаття мала вийти друком 1972 р. як вступ до дослідження та альбому водяних знаків Ореста Мацюка «Українські філіграні XVI–XX ст.». 1972 рік був дуже нещасливим для української радянської історичної науки. Політичні репресії суловсько-маланчуківського походження впали на голови багатьох істориків Києва та Львова, чималий гурт їх опинився без праці, їхні прізвища було внесено до «чорних» списків (у них опинилися прізвища близько 100 осіб), розісланих по органах цензури, видавництвах і редакціях журналів, газет. Репресії не оминули й мене – звільнили з роботи, а прізвище опинилося в «чорному» списку.

Підготовку до друку книжки «Українські філіграні XVI–XX ст.» у видавництві «Наукова думка» було зупинено. До її змісту прискіпливим оком придивлялися редактори вищого та нижчого рангів. Структуру самого видання було змінено. Якщо, за первісним планом, нариси папірні мали охоплювати цілу українську етнічну територію в історичному аспекті (тобто й ті частини українських земель, що опинилися поза межами УРСР), то тепер зміст книжки обмежили до адміністративної території Української РСР.

Відповідні зміни було внесено і в альбом філіграней. Початковий обсяг видання зменшено від 58 до 44 друкарських аркушів. Знято ім'я Івана Мазепи в усіх тих випадках, коли гетьман справді сприяв заснуванню папірень. Відповідно до цього, усунуто

не лише водяні знаки українських папірень поза межами тогочасної УРСР, але й «націоналістичну» філігрань 1705 р. з гербом гетьмана Івана Мазепи. Вступну статтю «Філігранологія та її завдання» (хоч набір та коректуру її було вже завершено) проскрибованого автора просто викинули; крім того, викреслили це саме прізвище як відповідального редактора книжки. Аби замаскувати політичний характер усіх цих змін, заступник начальника Архівного управління УРСР Михайло Савченко написав 1972 р. «Зауваження до передмови “Філігранологія та її завдання”», які, зважаючи на їхню «оригінальність», варто подати повністю. Ось ці «зауваження»:

«До альбому філіграней потрібна передмова, у якій би говорилося про наукове і практичне значення цього видання для розвитку радянської історичної науки, про кількість філіграней, [про] документи, виготовлені на папері з водяними знаками, про певні хронологічні межі вживання паперу з тими чи іншими філігранями, про поширення і шляхи їх розповсюдження на певних територіях тощо.

Така передмова вводила б читача у коло філіграней, що публікуються в альбомі, роз'яснювала б наукове і практичне значення цього альбому, роль архівів і їх працівників у висвітленні та дослідженні питань філігранології.

Загального ж характеру передмова під назвою “Філігранологія та її завдання” в альбомі недоцільна, оскільки вона походить (так! – *Я. Д.*) на відокремлену від видання самостійну статтю, в якій висвітлюються численні питання філігранології, її розвитку від зародження до наших днів, розглядаються деякі її завдання тощо.

Щодо самої передмови: в ній чимало покликів на іноземні видання, чимало наводиться прізвищ вчених з-за кордону (США, ФРН, Австрія та ін.), є багато посилань на періодичні видання з Мюнхена, Женеви, Амстердама, Парижа, Франкфурта та інших міст капіталістичного світу. На ці видання і на цих авторів, мабуть, не можна посилатися беззастережно. Раз ці вчені досліджували питання української філігранології, вони робили певні узагальнення і висновки із своїх досліджень. Не виключено, що спеціально або ненавмисне вони мали по-різному тлумачити одні і ті ж історичні факти, робити висновки, що не відповідають поглядам радянської історичної науки, тенденційно висвітлювати ті чи інші питання історії України і т. п.

У зв'язку з цим, передмову до альбому філіграней слід переробити, опустивши всі загальні та сумнівні місця і наблизивши її якомога більше до конкретного матеріалу альбому філіграней, що публікуються в ньому»*.

На категоричну вимогу начальника Архівного управління УРСР Олександра Мітюкова передмову було знято з видання. Усне обґрунтування його звучало так: передмову усунули, бо в ній згадується французький дослідник Бріке (зрештою, вчений світового рівня. – *Я. Д.*). А невідомо ж, як він ставився до Богдана Хмельницького і возз'єднання України з Росією...

Коментарі, здається, зайві. Подаю цей сумний неанекдот для характеристики тогочасних відносин. У 1974 р. дослідження-альбом О. Мацюка побачило світ у погіршеному (на вимогу Архівного управління та видавництва) варіанті під новою назвою «Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.)», на якій рішуче настоював згаданий уже О. Мітюков.

* Текст «Зауважень...» зберігався в особистому архіві О. Мацюка.

Відбиток статті «Філігранологія та її завдання» зберігся в архіві О. Мацюка. У мене також залишився її текст. Після 1972 р. я продовжував цікавитися історією паперу України, збирав доповнення до вже написаного в 1969-1972 рр. історіографічного нарису проблеми. Переглянувши недавно текст статті, дійшов висновку, що вона зберегла наукову вартість, а також значення як пам'ятка історіографії. Бо, може, й цікаво знати, який саме крамольний текст 1972 р. було конфісковано...

1972 рік став справді чорною гранню у розвитку історичної науки в Україні. Особливо сильного удару завдали фундаментові історичних досліджень – археографії, допоміжним історичним дисциплінам. Навіть у наш час вони відроджуються повільно. Історія паперу, філігранологія, на жаль, не належать до тих ділянок досліджень, якими захоплюються історики нової генерації.

Залишаючи завдання продовжити історіографічний нарис історії паперу України після 1972 р. на майбутнє, я вважав своїм обов'язком доповнити статтю «Філігранологія та її завдання» матеріалом за 1969-1972 рр., якого в ній мало, а також звернути увагу на деякі невідомі мені тоді давніші праці українських та інших авторів, без яких історіографія питання не буде повною. Видання, що вийшли друком після 1972 р., згадуються лише в тому разі, якщо вони пов'язані з працями, виданими до 1972 р. включно.

Щоб читачеві легше було зорієнтуватися, «Додаток» поділено на окремі параграфи. Автори, яких не було в первісній статті, переважно подаються повним іменем та прізвищем і за змоги – з роками життя; ті, яких згадано у статті 1969-1972 рр., – тільки з ініціалом.

На сьогодні не підлягає сумніву, що дослідження-альбом О. Мацюка 1974 р. повинно бути перевидане доповненим, згідно з концепцією, закладеною у початковий варіант «Українських філіграней XVI-XIX ст.». Викреслені 1972 р. 14 друкарських аркушів тексту та ілюстрацій збереглися в автора. Історіографічні нотатки «Додатка» стануть також у пригоді.

За 25 років мої власні погляди на завдання історії паперу та філігранології як частини ширшої дисципліни, названої на першому місці, дещо змінилися. У загальних рисах я виклав їх у закінченні «Додатка». Історія паперу України мусить рівнятися на сучасні нам світові наукові стандарти – у цьому полягатиме, вочевидь, наступний етап розвитку цієї важливої ділянки досліджень.

XVII ст.

Перша більша згадка про виробництво паперу в Україні та про папірників пов'язана з іменем відомого віршописця, мандрівного монаха Климентія Зиновієва (тобто сина Зиновія; помер після 1712 р.). Описуючи у своїх віршах близько ста ремесел і промислів, окремий твір присвятив він також папірникам («О папѣрикахъ: що паперы у папѣрнях робить»)¹³⁰. Вірш цей написано, мабуть, у кінці XVII ст.; можливо, що Климентій, мандруючи по Україні (зрештою, він побував також у Росії, Білорусі, Литві, Польщі, Угорщині), придивлявся до праці папірників на Чернігівщині¹³¹. Уривок з

¹³⁰ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі – НБ України). Інститут рукопису. – № VIII-73. – Арк. 279-279 зв.

¹³¹ Колосова В. П. Климентій Зиновієв. Життя і творчість. – К., 1964. – С. 76-77.

поезії Климентія опублікував уперше Пантелеймон Куліш¹³²; пізніше повний текст вірша – цінного історичного джерела (Климентій згадував про використання паперу для написання торговельних умов, для описування юридичних прав, виготовлення писаних і друкованих книжок, друкованих ікон) – видавався неодноразово¹³³. Підкреслимо, що присвячені папірникам вірші Климентія цілком вкладаються у русло європейської традиції; у західноєвропейській літературі того часу з'являлося чимало віршованих творів про цю професію.

XVIII ст.

Найдавніший опис водяного знака української папірні (йдеться, напевно, про папір з Билиці Ямпільської сотні Ніжинського полку) подається у збірці творів чернігівського і новгород-сіверського архієпископа Івана Максимовича (1651-1715) «Зерцало о[т] писанія б[о]ж[ес]твеннаго» (Чернігів, 1705). Ця книжка відкривається передмовою-панегіриком на честь гетьмана Івана Мазепи, створеним префектом колегії Чернігівської архієпископії Антонієм Стаховським (пом. 1740 р.). Варто зачитувати відповідне місце: «Подаєть катєдра б^огоспасаємаго града Чернѣгова, всѣмъ обрѣтающимся въ вселенной, и послѣднему роду, о^т Папѣрнѣ, по вашому п^нч^ому бл^аговолєнію построєнной и реиментарскимъ преповажнымъ потверженіємъ въ вѣкопомніє лѣта оукрѣпленной, папѣрѣ по^а пресвѣтлымъ, и^з древлє сенаторскимъ родовитимъ гербом, ясне велможности Вашои, двома россійскими кн^зи страсотерпци Романом и Д^ав^дом^о пре^дстател^вующими, єгоже пова^жному велмо^жности Вашои пре^дставляєм^о зрѣнію, подаєт^ь всему міру на неописанніє преславніє дѣла превысокихъ добродѣтелей ясне велможности Вашой»¹³⁴. З цього опису стає зрозуміло, як треба інтерпретувати водяний знак з гербом гетьмана – щит з гербом І. Мазепи тримають святі Борис і Гліб (тобто Роман і Давид – за текстом панегірика)¹³⁵.

Де Пейссонель, французький дипломат з певними науковими нахилами (кореспондент Королівської академії написів і літератури в Парижі), що був кілька років (від 1753 р.) французьким консулом при татарському ханові в Бахчисараї, написав дуже вдалий для свого часу купецький підручник для Чорноморського басейну. У ньому один параграф присвятив торгівлі папером у Криму та в Очакові (папір для вікон, різні сорти паперу для християн та для турків)¹³⁶.

¹³² Куліш П. Обзор української словесности. 1. Климентій // Основа. – СПб., 1861. – Январь. – С. 214-215; доповнений текст: Доманицький В. Невідомі вірші єромонаха Климентія (з початку XVIII віку) // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. 81. – С. 113.

¹³³ Вірші єром. Климентія Зиновієва сина / Видав з передмовою В. Перетц. – Львів, 1912. – С. 183. – (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. – Т. 7); Климентій Зиновіїв. Вірші. Приповіді посполиті / Вид. І. П. Чепиги. – К., 1971. – С. 276. – (Пам'ятки української мови XVII–XVIII ст. Серія художньої літератури); Virši jeromonacha Klyumentija Zinovijeva syna. Die Gedichte des Pristermönchs Klyumentij / Hrsg. von V. Peretz. – München, 1972. – S. 183.

¹³⁴ Максимович І. Зерцало о[т] писанія б[о]ж[ес]твеннаго... – Черн[ігів], 1705. – С. [10]. Місце зберігання: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. – Відділ стародруків. – № IV. – Ст.-717.

¹³⁵ Про папір «Зерцала» та його водяний знак, а також інші видання з цієї філігранню див.: Матов С. Етюди з історії стародруків. – К., 1925. – С. 49-52.

¹³⁶ Peyssonel Cl.-Ch. de. Traite sur le commerce de la mer Noire. – Paris, 1787. – P. 111-112.

Афанасій Шафонський (1740-1811), доктор права, філософії та медицини, радник Чернігівського намісницького правління, збираючи 1783-1784 рр. матеріали для топографічного опису Чернігівського намісництва, звернув увагу на папірню колишнього чернігівського Троїцького Іллінського монастиря, що виробляла папір для друкарні, канцелярських та господарських потреб¹³⁷. Австрійський літератор, урядовець в Дирекції збору кошерних оплат від євреїв у Львові Франц Краттер (1758-1830), пишучи різко критичні нотатки про Галичину, недавно приєднану до Австрійської монархії Габсбургів, зазначив, що п'ять папірень, розташованих у Східній Галичині (конкретно згадує Шкло, Буськ, Наварію та Лелехівку), лише наполовину задовольняють великий попит різних установ, тому для канцелярій папір доправляють з Моравії, а для тютюнової фабрики у Винниках – з Угорщини¹³⁸.

Перша половина XIX ст.

Самуїл Бредецький (1772-1812), словак за національністю, суперінтендант протестантської провінції з центром у Львові, в одному з красномовних нарисів про Галичину дав перелік одинадцяти діючих папірень у Східній Галичині¹³⁹. Польський історик-краєзнавець Вавжинець Марчинський (1783-1845), який обіймав духовні посади в Кам'янець-Подільському, описуючи Подільську губернію, згадав про папірні в Миньківцях, Снітвіці, Межиріві й Мартинівці, подав інформацію про сорти паперу, які вони виготовляли¹⁴⁰. Важливі відомості про папірні України були зібрані анкетним шляхом Департаментом мануфактур і внутрішньої торгівлі 1828 р. Ним було опубліковано докладні дані про папірню в Горностайпільському ключі на Київщині, про дві папірні в Ушицькому повіті на Поділлі та про чотири (Славута – дві, Людвипіль, Берізці) на Волині¹⁴¹.

Історією виробництва паперу в Україні зацікавився 1836 р. український історик, етнограф та мовознавець Іван Вагилевич (1811-1866), один із зачинателів культурного відродження в Західній Україні. Тоді – в листі до відомого російського історика М. Погодіна – він висловив думку, що папірні на Русі виникли в XII або на початку XIII ст.¹⁴² При цьому І. Вагилевич виходив з рукопису (паперового) «Кормчої книги», знайденої ним 1835 р. в бібліотеці графа Й.-Ф. Тарновського в Дикові. Цей рукопис вчений датував саме XII – початком XIII ст. Він вважав, що первісною назвою для паперу було слово «термітка», а як доказ наводив ще й переказ (невідомого походження), що в Галичі двоє міщан виготовляли папір з шмат у XIII ст. Цю тезу І. Вагилевича

¹³⁷ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено сочиненное... в Чернигове 1786 г. / Изд. М. Судуенко. – К., 1851. – С. 328-329.

¹³⁸ [Kratzer F.]. Briefe über den itzigen Zustand von Galizien. Ein Beitrag zur Statistik und Menschenkenntnis. – Leipzig, 1786. – Teil 2. – S. 76.

¹³⁹ Bredetzky S. O płodach natury i kunsztów w Galicji // Dodatek 1-szy do Gazety Lwowskiej (do nr 14). – Lwów, 1811. – S. 346; Schnür-Pełowski S. Galicjana 1778-1812. – Lwów, 1896. – S. 126-127.

¹⁴⁰ Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie Gubernii podolskiej. – Wilno, 1820. – T. 1. – S. 159, 239, 263, 325; 1822. – T. 3. – S. 195, 217.

¹⁴¹ Состояние фабрик и заводов в Киевской губернии в 1828 г. // Журнал мануфактур и торговли. – СПб., 1831. – № 2. – С. 4, 20-21; № 10. – С. 36, 53; № 11. – С. 74, 97-99.

¹⁴² Лист І. Вагилевича опубл. у: Погодин М. П. Славянские новости // Московский наблюдатель. – М., 1836. – Ч. 7. – Кн. 5. – С. 295; Свенцицкий И. С. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси. – Львов, 1906. – Т. 1. – С. 150.

соро відкинули (бо «Кормча книга» насправді XIV ст., переказ виявився безпідставним, а нібито стародавнє слово «термітка» – не грецького походження, як гадав І. Вагилевич, та переважно означає «відходи, що з'являються під час виготовлення волокон з конопель та льону»). Хоч обставини виникнення легенди про галицький папір XII–XIII ст. з'ясував через майже п'ятдесят років Я. Головацький¹⁴³, у 60–70-х рр. XX ст. дійшло до її відродження як майже достовірного факту¹⁴⁴. Очевидно, для достовірності легенди немає достатніх наукових підстав¹⁴⁵.

Друга половина XIX ст.

З дрібніших нотаток та згадок, які, однак, зберігають значення для дослідження історії паперу в Україні, варто назвати праці кількох авторів 50-х – початку 70-х рр. XIX ст.

Вірменський історик Садок Баронч (1814-1892), який працював у Східній Галичині, вивчаючи рукописи львівської вірменської капітули у Львові, звернув увагу на те, що деякі з них було написано на грубому турецькому папері – бомбіцині¹⁴⁶ (який, треба думати, львівські вірмени у XVI–XVIII ст. привозили зі Сходу). Польський історик Станіслав-Філіп Кжижановський (1841-1881), котрий жив на Правобережжі, публікуючи записи могилівського (на Поділлі) вірменсько-католицького парафіяльного священика С. Кжиштофовича з початку XIX ст., репродукував водяні знаки паперу, на якому писав свої нотатки священик¹⁴⁷. Стосовно Петра Григоровича, згаданого в основній статті, автора фантастичних інтерпретацій філіграней 1876 р., вдалося встановити роки його життя (1831-1897). Сам виходець з Галичини, він був парохом у Модрині на Холмщині (з 1875 р.)¹⁴⁸ і саме тоді почав цікавитися водяними знаками. У цих роках помітне особливе зацікавлення історією паперу в середовищі галицьких культурних діячів. Знаємо, наприклад, що Омелян Петрушевич (1830-1901), парафіяльний священик у Буську (де була стародавня папірня), мав велику колекцію філіграней та буського паперу¹⁴⁹, яку почав збирати, мабуть, також у 70-х рр. XIX ст.

¹⁴³ Г[оловацький] Я. К истории галицко-русской письменности. (Несколько замечаний на письмо И. Вагилевича к М. П. Погодину) // Киевская старина. – К., 1883. – Август. – Т. 6. – С. 655-656; *Его же*. Воспоминания о Маркияне Шашкевиче и Иване Вагилевиче. (Из записок) // Литературный сборник. – Львов, 1886. – Вып. 1. – С. 238.

¹⁴⁴ Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях. XVI – початок XX ст. – К., 1974. – С. 9-10; *Його ж.* До історії виготовлення паперу на Україні // Середні віки на Україні. – К., 1973. – Вып. 2. – С. 134; Васюків В. П., Мацюк О. Я. Побут робітників паперових фабрик на Україні // Народна творчість та етнографія. – К., 1977. – № 3. – С. 71. Найдокладніший виклад: Мацюк О. На чому писали наші предки // Наша культура. – Варшава, 1978. – № 6. – С. 12-13.

¹⁴⁵ Dashkevych J. Zur Papiergeschichte in der Sowjetunion // IPH-Information. N. F. – Mainz: Hannover. 1973. – № 3. – С. 59-60; Stepaniv J. [Dashkevych J.]. A Legend about Paper-Manufacturing in Thirteenth-Century Ukraine // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1978. – Vol. 2. – № 4. – P. 423-429; Dashkevych J. R. The Beginning of Paper Manufacturing in the Ukraine. Legends and Facts // IPH-Yearbook. IPH-Jahrbuch. Annuaire IPH. – Basle. 1982. – Vol. 2. (1981). – P. 323-327.

¹⁴⁶ Barącz S. O rękopismach kapituły ormiańskiej lwowskiej // Dziennik Literacki. – Lwów, 1853. – № 34. – S. 266; № 37. – S. 290.

¹⁴⁷ Silva rerum księdza Szymona Krzysztofowicza, kanonika katedry kamienieckiej, oficjała podolskiego, proboszcza mohylowskiego / Wyd. S. Krzyżanowski. – Odessa, 1864. – Tabl. podobizn 1, 2.

¹⁴⁸ Петр Григорович [Некролог] // Холмско-варшавский епархиальный вестник. – Варшава, 1898. – № 1. – С. 13; № 2. – С. 30-31.

¹⁴⁹ Чучман В. Буськ. Історико-красназничий нарис. Матеріали. – Львів, 1993. – С. 23, 51.

Набагато більше відомостей саме про тогочасне виробництво паперу є в економічних оглядах, топографічних описах, історико-краєзнавчих нарисах. Чернігівський автор А. Гутман опублікував докладні дані про шість папірень (Ретика, Карачівський хутір, Папірницький хутір Чернігівського повіту, Почеп, хутір Папірня Сосницького повіту, Орликівка), в яких основною робочою силою були кріпаки¹⁵⁰. Павло Маєвський, секретар Чернігівського губернського статистичного комітету, подав історію та опис т. зв. Пречистенської фабрики паперу в Ретиці¹⁵¹. Відомий історик-краєзнавець Леонтій Похилевич (1816-1893) охарактеризував фабрики паперу в Ковшилівці на Київщині, а також у Радомишлі та Дитятках¹⁵². Підполковник Генерального штабу, дійсний член Імператорського російського географічного товариства Михайло Домонтович, беручи участь у запланованому Генеральним штабом Військово-статистичному описі Росії, зібрав у 1857-1860 рр. матеріали про Чернігівську губернію. У своєму описі він навіть статистичні дані про торгівлю папером водним шляхом, а також характеристику кількох поміщицьких папірень (Ретика, Карачівський хутір, Почеп, Орликівка, Гасичівка)¹⁵³. Яків Голяховський, секретар Харківського губернського статистичного комітету, оприлюднив відомості про дві папірні (Рогань, Чернетчина) на Харківщині¹⁵⁴. Технік П. Дідковський видрукував список заводів, що виготовляли деревну масу¹⁵⁵.

У Східній Галичині не публікувалися статті оглядового характеру. Про папірні йшлося в історико-краєзнавчих нарисах, присвячених окремим місцевостям. Польський журналіст зі Львова Кароль Відман (1821-1891) згадав папірню у Новій Греблі, інформуючи про Бережани¹⁵⁶. Про папірню в Буську писали Антоній Шнейдер (1825-1880)¹⁵⁷ та Венедикт Площанський (1834-1902)¹⁵⁸.

¹⁵⁰ Гутман А. Мануфактурная промышленность Черниговской губернии // Журнал мануфактур и торговли. – СПб., 1858. – Май. – № [5]. – Т. 2. – С. 48-51.

¹⁵¹ Маевский П. И. Писчебумажная фабрика в хуторе Ретике // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 91-96. – Табл. 1.

¹⁵² Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – К., 1864. – С. 160; *Его же*. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех местностях в этих уездах и с подробными картами их. – К., 1887. – С. 157, 280.

¹⁵³ Домонтович М. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С. 92-93. – С. 348-351. табл. 2. – (Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Т. [22]). В описі Харківської губернії, складеному набагато раніше за цим же планом, подаються дуже поверхові відомості про три папірні (називається лише Рогань). Див.: Мочульский В. И. Военно-статистическое обозрение Харьковской губернии. – СПб., 1850. – С. 153. – (Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении департамента Генерального штаба. – Т. 12. – Ч. 1).

¹⁵⁴ Голяховский Я. Я. Ведомость о фабриках и заводах в Харьковской губернии за 1863 г. // Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год. – Харьков, 1865. – С. 172, 180. Подібні пам'ятні книжки видавалися також за інші роки.

¹⁵⁵ Дидковский П. А. Приготовление древесной массы и состояние этого производства в России // Труды имп. Вольного экономического общества. – СПб., 1873. – Т. 3. – С. 503-505.

¹⁵⁶ W[idmann] K. Brzeżany i Raj // Tygodnik Ilustrowany. – Warszawa, 1860. – Т. 2. – № 43. – С. 396.

¹⁵⁷ Schneider A. Miasto Busk, Wenecja polska // Dziennik Literacki. – Lwów, 1866. – № 46. – С. 773.

¹⁵⁸ Площанский В. Буск, город и б[ылое] княжество т[ого] и[мени] на Галицкой Руси // Литературный сборник (1871). – Львов, [1872]. – С. 73. Також окремі відбиток.

Нову сторінку в історії паперової промисловості України ХІХ ст. відкрив своїми численними працями Микола Мельников (нар. 1848 р.), відомий наприкінці ХІХ і на початку ХХ ст. інженер-технолог та підприємець. Випускник Першої київської гімназії й Ніжинського ліцею князя Безбородька, він завершив свою освіту інженера-технолога (хіміка) у Петербурзі та в Парижі. Довгий час жив в Одесі, де видавав також технічні журнали.

Однією з основних ділянок діяльності М. Мельникова стала паперова промисловість (у 1873-1875 рр. був директором Одеської паперової фабрики), у яку він вніс багато винаходів і вдосконалень. До своїх праць з папірництва він долучав історичні екскурси та статистичні додатки, на які досі українські історики (може, через «технічні» заголовки праць)¹⁵⁹ звертали мало уваги.

Дослідники паперу в Україні повинні поцікавитися роботами цього автора. Серед найважливіших – «Нариси виробництва паперу з дерева в Росії», написані під час перебування автора на заводі з виготовлення паперової маси в Славуті¹⁶⁰. М. Мельников згадує про волинські фабрики в Михлях, Полянні, Славуті та додає взірці їхньої продукції. В іншій праці про виробництво паперу з нетрадиційної сировини він подав відомості про фабрики, що виробляли папір з осоки (Малин, Славута), з тростини і подібних до неї рослин (Херсон) та з додаванням соломи (біля Глухова)¹⁶¹. У наступній книжці про паперове виробництво дослідник торкнувся також Одеської фабрики¹⁶². Огляд паперової промисловості Півдня України М. Мельников підготував до Сільсько-господарської та заводської виставки в Одесі 1884 р. У ньому він виклав докладнішу

¹⁵⁹ Показчики праць: Систематический каталог книг и статей инженер-технолога Н. П. Мельникова с краткими пояснениями года выхода книг и статей, существенных взглядов, проводимых автором в своих сочинениях, рецензий и пр. – 2-е изд. – Одесса, 1903. – С. 22; доповнений список у: *Мельников Н. П.* Практический курс писчебумажного производства. Производство бумаги печатной, писчей, оберточной и др. Производство механической и химической древесной массы. Производство соломенной и др. бумажных масс из разных суррогатов тряпья. Производство картона. Материалы к проектированию бумажных заводов. С чертежами в тексте и в таблицах. Образцы разных бумаг, белых и цветных, бумажных масс и картонов. – СПб., 1905. – С. 1-12 (окремої пагінації).

¹⁶⁰ *Мельников Н. П.* Очерки производства бумаги из дерева в России. – СПб., 1872. – С. 14, табл. 4 (1 арк. із взірцями); 2-е изд., значительно доп. – СПб., 1872 (1873). – С. 42, табл. 4 (3 арк. із взірцями).

¹⁶¹ *Мельников Н. П., Шендзиковский М. А.* Производство бумаги из соломы, сена, мочала и других растительных материалов и значение их для писчебумажного дела России. С 17-ю образцами бумаг из соломы, мочала и других материалов: соломенная масса с Парижской всемирной выставки. – СПб., 1873. – С. 13-17.

¹⁶² *Мельников Н. П., Фаерман Л. А.* Писчебумажное производство. С образцами бумажных масс из соломы, камыша, дерева, с образцами полотняного, джутового, хлопчатобумажного тряпья, с образцами бумаг из тряпья, ржаной и льняной соломы, маиса, камыша, осоки, мочала, дерева. Образцы соломенной массы с Парижской всемирной выставки. Образцы масс и бумаг с Венской всемирной выставки из дерева (целлюлоза), картофельной ботвы, коры, шелковицы. Образцы новой сахарной бумаги с Венской выставки. Образцы картонов. Всех образцов около 75. – Одесса, 1875. – 65 с. (12 арк. із взірцями). Продовження книжки: *Мельников Н. П.* Писчебумажное производство. Окраска бумаг. – СПб., 1875. – 74 с. Друге видання першої частини: *Мельников Н. П., Фаерман Л. А.* Писчебумажное производство. Композиция бумаг. С образцами тряпья, суррогатов и бумаг. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1899. – 80 с. (32 арк. із взірцями).

інформацію про фабрики в Одесі та Дитятках, а також загальні дані про фабрики Харківської губернії та Південно-Західного краю¹⁶³.

У 1905-1906 рр. М. Мельников підвів своєрідні підсумки свого велетенського практичного і теоретичного досвіду в ділянці папірництва, випускаючи низку фундаментальних для того часу підручників, у яких наведено також історико-статистичні відомості про папірництво України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. До свого «Практичного курсу» він додав список паперових, целюлозних, деревно-масових і картонних заводів з характеристикою паперу, який вони виробляли, роком заснування (і закриття). Список цей – найповніший для свого часу (хоч і не без прогалин, як зауважив сам автор), складений на підставі офіційних та власних даних, охоплює Бессарабію (між іншим, фабрика біля Аккермана – Білгорода-Дністровського), Волинь, Катеринославщину (у т. ч., у Мар'ївці), Київщину, Поділля (включаючи Гнівань, Сутиски), Харківщину, Херсонщину (також у Єлизаветградському повіті), Чернігівщину (зокрема, у Суразькому повіті), Холмщину (Жулино)¹⁶⁴. Другий, дуже цінний, перелік М. Мельников уклав для підручника «Дослідження паперу і картону»¹⁶⁵. У ньому є адреси папірень, дати заснування, кількість робітників, асортимент, вартість продукції для фабрик Волині (Стара Гута, Миньківці, Чижівка, Моквин, Острожок, Сивки, Михля, Славута, Рудня Почаївська, Верба, Сапанова, Миропіль), Київщини (Дитятки, Малин, Коростигаєво), Поділля (Проскурівка), Полтавщини (Драбово), Харківщини (Рождественський хутір, Піски, Рогань), Херсонщини (Комишевата, Одеса), Чернігівщини (Сураж, біля Глухова, Білиці). Врешті, разом із сином він підготував історію паперового виробництва, посібник із філігранології (це, по суті, перший такий посібник українського автора) та цінну і багату бібліографію. У цьому виданні М. Мельников демонстративно підкреслив свої національні почуття, тричі в одній книжці (на обкладинці, на титульній сторінці й на сторінці 85), репродукуючи водяний знак з гербом гетьмана Івана Мазепи¹⁶⁶.

Життя і творчість Миколи Мельникова, видатного знавця минулого і сучасного паперової промисловості, пропагандиста оригінальних методів технології (особливо важливих і в наш час у бідній на ліси Україні), заслуговують окремого вивчення та дослідження його численних статей з погляду їхньої джерельної вартості для історії паперу України новішого часу.

¹⁶³ Мельников Н. П. Современное состояние промышленности на юге России в связи с Сельскохозяйственной и заводской выставкой 1884 года в Одессе, устраиваемой имп. Обществом сельского хозяйства Южной России. – Одесса, 1884. – С. 185-188, 450, 455, 458.

¹⁶⁴ Мельников Н. П. Практический курс... – 1905. – С. 373-387. Надруковано лише 450 прим. У скороченому виданні (Краткий курс писчебумажного производства. – Санкт-Петербург, 1906) переліку заводів немає.

¹⁶⁵ Мельников Н. П. Исследование бумаги и картона. Руководство для писчебумажных фабрикантов, торговцев бумагой, типографий и потребителей. Анализ бумаги: микроскопический, механический, проба крепости бумаги, растяжимости, толщины, прочности, степени проклейки и пр. и пр. Форматы бумаг. Узаконения о бумаге. – СПб., 1906. – 140 с.

¹⁶⁶ Мельников Н. П., Мельников П. Н. История, статистика, литература писчебумажного производства. Водяные знаки (филигрань). Будущее писчебумажного производства. – СПб., 1906. – 208. II с. Про виготовлення філіграней: Там же. – С. 70-80 (опубліковано багато водяних знаків за К. Тромоніним, К.-М. Бріке, М. Ліхачовим). Бібліографія: Там же. – С. 173-201 (з оглядом власних праць на с. 178-180).

Певні історико-статистичні відомості про папероробні фабрики в Україні на 1878-1879 рр. (роки заснування, кількість робітників, вартість продукції) знаходимо у «Працях Київського допоміжного комітету», організованого з нагоди Всеросійської промислово-художньої виставки у Москві 1882 р. Порівняно з даними М. Мельникова, ці відомості набагато скупіші – названо лише вісім фабрик на Волині, Поділлі та Київщині; тільки про фабрику в Дитятках написано докладніший нарис¹⁶⁷.

Невелику згадку про папірню в Острозі XVII ст. подав історик, згодом академік та голова – президент Всеукраїнської академії наук Орест Левицький (1848-1922)¹⁶⁸. Костянтин Харлампович (1870-1932), також згодом академік, на підставі дослідження паперу здійснив датування вільнюського видання одного з творів князя Андрія Курбського¹⁶⁹.

XX ст. (до 1917 р.)

Важливий внесок у розвиток паперу – його імпорту, використання, зокрема, у друкарстві (у друкарні Львівського ставропігійського братства), розподілу його за сортами у XVII ст. – зробив директор бібліотеки Київської духовної академії (пізніше співробітник Археографічної комісії Української академії наук) Амвросій Криловський (1853-1930), видаючи документи з історії згаданого братства. Значну цінність мають опубліковані ним рахунки про купівлю паперу (в папірнях у Зашкові, Раві, в купців у Гданську, Ярославі, Любліні, в друкарів у Львові, Уневі), серед якого був також французький папір, інформація про передачу різних сортів паперу для друкування книжок тощо¹⁷⁰. Ці давно опубліковані матеріали ще досі не використано як слід у працях з історії паперу в Україні.

При описуванні рукописів, датуванні їх, а також друкованих видань починають чимраз частіше звертати увагу на філіграні, сорт паперу. Так робить Іван Франко (1856-1916), даючи перелік рукописів Івана Вагилевича. Михайло Павлик (1853-1915), визначаючи час написання праці М. Драгоманова «Пропаший час. Українці під Московським царством (1654-1876)», відштовхується від аналізу сорту паперу женевських видань М. Драгоманова¹⁷¹.

Учениця В. Перетца, учасниця його славнозвісних київських семінарів С. Щеглова, публікуючи тексти «Пчоли» на підставі рукописів Київської духовної академії № 468 (Муз. 52) та Києво-Печерської лаври № 276 (77), а також вірші кінця XVI – початку XVII ст. з рукопису Бібліотеки Києво-Михайлівського монастиря № 484 (1738), при їх описі та датуванні здійснювала й опис водяних знаків, використовуючи (у випадку

¹⁶⁷ Труды Киевского вспомогательного комитета по устройству Всероссийской промышленно-художественной выставки 1882 г. в Москве / Под ред. Н. А. Бунге. – К., 1882. – С. 238-239, 326-327.

¹⁶⁸ Левицький О. Анна-Алоиза, княжна Острожская // Киевская старина. – К., 1883. – Ноябрь. – Т. 7. – С. 343, 354.

¹⁶⁹ Харлампович К. Новая библиографическая находка. Переводная статья кн. А. М. Курбского «От другие диалектики Иона Спанинбергера о силлогизме вытолковано» // Киевская старина. – К., 1900. – Т. 70. – Кн. 1-2. – С. 212.

¹⁷⁰ Акты, относящиеся к истории Львовского ставропигиального братства / Изд. А. Криловский. – К., 1904. – Т. 1. – С. 277, 394, 396-399, 479-488, 592, 594, 629, 664 та ін.: Т. 2. – С. 246-247, 273 та ін. – (Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 11, 12).

¹⁷¹ Франко І. До біографії Івана Вагилевича // Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. 79. – С. 101; Павлик М. Передмова // Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654-1876). – Львів, 1909. – С. 6.

віршів) збірку філіграней І. Каманіна¹⁷² (ще до того, як матеріали з цієї колекції було включено до першого українського альбому водяних знаків 1923 р.). До речі, саме завдяки професорові В. Перетцові вивчення філіграней рукописів увійшло в практику українського літературознавства першої половини ХХ ст. (найвидатнішим представником цього напрямку став С. Маслов, який вклав чимало зусиль у вивчення паперу стародруків і рукописів).

Про папірню в Острозі ХVІІ ст. згадав польський історик-красзнавець з Волині Станіслав Кардашевич¹⁷³.

ХХ ст. (1918-1941)

Відомому мистецтвознавцеві Костянтиніві Широцькому (1886-1919) належить єдине, наскільки відомо, дослідження про кольорові папери¹⁷⁴. Цінний спогад письменника та громадського діяча Андрія Чайковського (1857-1935) про його спробу заснувати в час великого, викликаного війною, дефіциту паперу папірню у Самборі, для якої вже було зібрано матеріал та знайдено фахівця-інженера. Намагання налагодити виробництво паперу 1918-1919 рр. у Західноукраїнській Народній Республіці виявилось безуспішним¹⁷⁵.

До видавничої історії альбому водяних знаків І. Каманіна – О. Вітвицької, виданого в Києві 1923 р., можна додати, що первісно він називався (1919 р.) «Водяні знаки українських фабрик» (це не дуже точно відображало його зміст) і що він планувався на близько 50 друкарських аркушів¹⁷⁶, з яких було надруковано лише дев'ять.

У зв'язку з працею академіка М. Слабченка «Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны» (Одеса, 1922. – Ч. 1. – Т. 2), у якій йшлося про знищення української паперової промисловості внаслідок дискримінаційної політики Петра І, варто відзначити, що ці висновки вченого використовувалися у кінці 1920-х рр., у час боротьби за (нездійснене, зрештою) виведення української промисловості з-під диктату Росії. «Москва зруйнувала в Україні паперові заводи, обмеживши їх продукцію до задоволення свого хатнього господарства», – писав М. Волобуєв¹⁷⁷. М. Слабченко опублікував також відомості з топографічного опису Харківщини 1837 р. про дві паперові фабрики в Охтирському повіті¹⁷⁸.

¹⁷² Щеглова С. А. «Пчела» по рукописам киевских библиотек. Опыт изучения и тексты. – СПб., 1910. – С. 54, 74. – (Памятники древней письменности и искусства. – Т. 175); *Её же*. Вириши праздничные и обличительные на арион конца ХVІ – начала ХVІІ в. – СПб., 1913. – С. 1. – (Памятники древней письменности и искусства. – Т. 182).

¹⁷³ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Warszawa; Kraków, 1913. – С. 100.

¹⁷⁴ Широцький К. Кольорові папери // Книгарь. – [К.] 1918. – № 12-13. – С. 691-694.

¹⁷⁵ Чайковський А. Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919. – Львів, 1930. – С. 81.

¹⁷⁶ Див.: Журба О., Капраль М., Кіржаєв С. та ін. Едиційна археографія в Україні у ХІХ–ХХ ст. Плани, проекти, програми видань. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 68. Про історію видання див. також: Дем'янчук В. Видавнича діяльність Всеукраїнської Академії наук // Бібліологічні вісті. – К., 1923. – Кн. 2. – № 16. – С. 19 (машинописне видання); Грушевський М. Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918-1923 // Україна. – К., 1924. – Кн. 3. – С. 183-184.

¹⁷⁷ Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. – Харків, 1928. – № 2. – С. 53.

¹⁷⁸ Слабченко М. Два топографічні описи Полтавщини й Харківщини // Праці Одеської центральної наукової бібліотеки. – Одеса, 1927. – С. 77.

Професор С. Маслов вимагав, щоб при описуванні стародруків звертали увагу на різні роди паперу в зовнішньо ідентичних стародруках¹⁷⁹. Публікацію С. Маслова «Из истории русской филигранологии. (Неизданная часть рукописи К. Тромонина: Изъяснения знаков, видимых в писчей бумаге. – М., 1844)», що вийшла у світ 1934 р., перевидав з власними доповненнями С. Клепиков¹⁸⁰.

Праці академіка Польської академії наук у Кракові І. Птасника перевидавалися пізніше із суттєвими додатками і примітками. Його дослідження «Папірні в Польщі XVI ст.», опубліковане 1921 р., доповнив своїми примітками В. Будка, який торкнувся питань, пов'язаних з папірнями в Одріконі, Янові, Буську, Брюховичах, Лівчицях, Новому Ставі, Острозі, Крехові, Перемишлі, та додав власну карту папірень XVI ст.¹⁸¹ Іншу роботу І. Птасника, вміщену в його ж книжці про краківські друки XV–XVI ст., що з'явилася 1922 р., перевидав у перекладі німецькою мовою Тоні Шульте, ввівши до неї також відомості про українську філігранологічну літературу та літературу з історії паперу загалом¹⁸².

Згаданий в основній статті Я. Гординський описував філіграні у великому науковому каталозі рукописів Бібліотеки василіанського монастиря Св. Онуфрія у Львові¹⁸³ (тепер вони зберігаються у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України).

Водяний знак з унікальної інкунабули Йоганна Гутенберга «Provinciale Romanum» (виданого в Майнці близько 1455-1456 рр.), що був знищений 1937 р. органами НКВС під час арешту директора Бібліотеки АН УРСР Василя Іванушкіна, але на підставі щасливо збережених фотографій згодом опублікований Б. Зданевичем (1941 р.), було репродуковано ще раз¹⁸⁴.

XX ст. (1941-1972 рр.)

Історик Борис Крупницький (1894-1956), аналізуючи фатальні наслідки політики Петра І щодо економіки України, ще раз звернув увагу на скорочення продукції паперу, в зв'язку з чим великі українські землевласники змушені були доправляти папір з Москви та Петербурга¹⁸⁵. Степан Білецький (1904-1990) торкався підльвівського папірництва (у Брюховичах) та досліджував асортимент паперу Ставропігійської друкарні¹⁸⁶.

¹⁷⁹ Маслов С. І. Вивчення дублетів в ділянці стародруків. – К., 1936. – С. 3. – (Матеріали до історії книги і письма). Друковано на склографі (лише 25 прим.).

¹⁸⁰ Клепиков С. А. Указатель к работе: К. Тромонин. Изъяснения знаков, видимых в писчей бумаге... – М., 1963. Друковано на ротаторі.

¹⁸¹ Ptasnik J. Papiernie w Polsce XVI wieku // Papiernie w Polsce XVI wieku / Wyd. W. Budka. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1971. – S. 13-31, 49-63.

¹⁸² Ptasnik J. Frühe Papiermacherei in Polen // Papiergeschichte. – Darmstadt, 1953. – Jahrg. 3. – № 5. – S. 62-69.

¹⁸³ Гординський Я. Рукописи Бібліотеки монастиря св. Онуфрія ЧССВ у Львові // Записки Чина св. Василія Великого. – Жовква. 1925-1927. – Т. 1. – Вип. 2-3. – С. 233-272; Вип. 4. – С. 417-478; 1928-1930. – Т. 2. – Вип. 1-2. – С. 40-64; Вип. 3. – С. 345-376.

¹⁸⁴ Зданевич Б. Каталог інкунабул (Центральної наукової бібліотеки АН УРСР). – К., 1974. – С. 200, іл. XX. Аркуші друку Й. Гутенберга зберігалися у кабінеті директора і були «вилучені» під час арешту (про це автор статті дізнався від відомого бібліографа Федора Максименка 9 жовтня 1978 р.).

¹⁸⁵ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727-1734). – Аврбург, 1948. – С. 148-149.

¹⁸⁶ Білецький С. Т. Розвиток ремесла і промислів у Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель. – К., 1957. – Вип. 2. – С. 26, 29.

Григорій Ковальчак (1928-1984) розглянув виробництво паперу в Східній Галичині (чотири фабрики, серед них дві великі у Черлянах і Сасові) в другій половині XIX ст.¹⁸⁷ Надія Кривонос подала інформацію про використання відходів козячої шкіри при виробництві паперу у XVII ст.¹⁸⁸ Микола Крикун датував окремі писемні джерела XVIII ст. за якістю паперу¹⁸⁹.

Відомий уже з основного тексту статті М. Гембарович (1893-1984) у великому нарисі про львівського архівіста Станіслава Ансеріна вмістив чималий екскурс про папір як евристичний показник, про постачання папером львівських міських установ XVI ст., про неоднозначне трактування герба Єліта як водяного знака (філігрань не лише Лівчицької папірні, але, можливо, й інших), а також про використання паперу для обклеювання вікон, виготовлення штучних вогнів¹⁹⁰. Основна маса цих відомостей почерпнута з архівних джерел. До вже згадуваної статті І. Герус-Тарнавецької про водяні знаки «Пом'яника» з Городища (1967 р.) суттєві доповнення дав її рецензент Дж. С. Г. Сіммонс¹⁹¹. З'явилася рецензія також на статтю Ф. Стебля про мануфактурне виробництво паперу в Східній Галичині (1971 р.)¹⁹².

Вийшов друком нарис історії папірні в Малині, складений Петром Ідовим¹⁹³, в якому тільки приблизно восьма частина тексту відображає історію фабрики 1871-1917 рр.

Чимало місця історії паперової промисловості відвів Олексій Пономарьов у монографії про початки капіталістичної промисловості в Україні XVIII ст. На підставі літератури й архівних джерел він розповів про вісім папірень того часу в Східній Україні (Билиця, Пакуль, Рудня, хутір Бумажний завод, Яриловичі, на річці Сухий Вир Городнянського повіту, хутір Папірня – фабрика Милорадовича та інша Папірня – Рігельмана). Полемізуючи з В. Сочинським, О. Пономарьов доводив, що на Чернігівщині у XVIII ст. було не 12, а лише 9 папірень. Опираючись на архівні джерела (інвентарі 1749 та 1759 рр.), він дав опис Пакульського папірного заводу (двох папірень – Горішньої та Долішньої) Києво-Печерської лаври. Згідно з висновком автора, «паперові заводи, як і рудні, являли собою одну з початкових форм великої капіталістичної мануфактури»¹⁹⁴.

На відміну від О. Пономарьова, Леонід Мельник у дослідженні про промисловість наступного – XIX – століття приділив папірництву тільки одну сторінку. Це явно суперечило його власній заяві, що «помітне місце в Україні займала паперова промис-

¹⁸⁷ Ковальчак Г. І. Розвиток капіталістичної промисловості в Східній Галичині у 70–80-х роках XIX ст. // З історії західноукраїнських земель. – К., 1958. – Вип. 3. – С. 19-20.

¹⁸⁸ Кривонос Н. К. Некоторые данные о библиотеках армян во Львове в XVII веке // *Patma-banasirakan handes*. Историко-филологический журнал. – Ереван, 1963. – № 1. – С. 272.

¹⁸⁹ Крикун М. Г. Втечі на Поділля в першій половині XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1965. – Вип. 3. – С. 63.

¹⁹⁰ *Gębarowicz M.* Stanisław Anserinus – zapomniany archiwista XVI stulecia // *Studia Źródłoznawcze*. – Warszawa, 1968. – Т. 13. – С. 94-98.

¹⁹¹ *Simmons J. S. G.* [Рец. на:] *Gerus-Tarnawecy J.* The Watermarks... // *IPH-Information*. N. F. – Hannover, 1969. – № 1. – С. 20.

¹⁹² *Dashkevych J.* [Рец. на:] *Steblij Feodosij.* Z istorii... // *IPH-Information*. N. F. – Schinznach Bad, 1975. – № 2. – С. 36-37.

¹⁹³ *Идов П.* Малинская бумажная. Очерки истории Малинской бумажной фабрики имени 50-летия Великой октябрьской социалистической революции. – К., 1971. – 195 с. – (История фабрик и заводов).

¹⁹⁴ *Пономарьов О. М.* Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. – Львів, 1971. – С. 45-54.

ловість». Тему автор вивчив поверхово, тому для 60-х рр. XIX ст. встановив існування у Східній Україні лише 4 паперових фабрик та 12 черпальних папірень. Як це не дивно, але він вважав, що Херсонщина була одним «з найголовніших районів зосередження паперових фабрик»¹⁹⁵.

Хоч теоретично дослідження філіграней паперу в цей час уже повинно було посісти важливе місце в методиці наукового вивчення рукописів, на практиці траплялося, що науковці-текстологи не завжди давали собі з цим раду. Як приклад, згадаємо описи паперу рукописів І. Величковського, в яких автори не дуже ясно уявляли собі, що датування рукописів можна здійснювати передовсім на підставі водяних знаків, ідентичних (а не просто подібних) з тими, які опубліковані в альбомах філіграней¹⁹⁶.

Володимир Гуляницький, інформуючи про віднайдення професором Е. Л. Кінаном паперу з філігранню з папірні московського царя Івана IV, висловив, зрештою, бездоказове припущення, що цей папір виготовляв білорус Петро Мстиславець¹⁹⁷.

З праць О. Мацюка, опублікованих 1970-1972 рр., заслуговують на увагу його міркування про методику картографування папірництва України – тих 180 папірень і фабрик паперу, що відомі для часу до початку XX ст.¹⁹⁸, та статті з нагоди 450-річчя від початку українського виробництва паперу (при цьому автор встановив, що до 1972 р. діяло ще 14 фабрик, які почали давати продукцію в кінці XVIII – на початку XIX ст.)¹⁹⁹. Окремі дослідження вчений присвятив паперові львівських вірменських рукописів та документів XVI–XVII ст., публікуючи за цієї нагоди таблиці філіграней²⁰⁰. Підсумки своїх експедиційних пошуків по руїнах і по збережених папірнях О. Мацюк виклав в окремій статті. Виявилось, що на місцях вдалося віднайти деталі пресу до паперу XVIII ст., унікальний дерев'яний голендер, казани для виварювання шмат, не кажучи вже про цілий ряд старих будинків папірень XVIII – першої половини XIX ст.²⁰¹

¹⁹⁵ Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972. – С. 112.

¹⁹⁶ Велчковський І. Твори / Підгот. тексту та коментарі В. П. Колосової та В. І. Кречотня. – К., 1972. – С. 174. 178-179.

¹⁹⁷ Гуляницький В. Новые факты из истории бумажного производства в России // Бумажная промышленность. – М., 1972. – № 1. – С. 28-29. Пор. критичні зауваження: Dashkevych J. Zur Papiergeschichte in der Sowjetunion // IPH-Information. N. F. – Hannover, 1974. – № 3. – S. 59. Підсумкову статтю про папір царя Івана IV див.: Дашкевич Я. Бумага для царя или государева бумага? О начале производства бумаги в Московском государстве XVI в. // Russia Mediaevalis. – München. 1987. – Т. 6. – Teil 1. – S. 221-247.

¹⁹⁸ Мацюк О. Картографирование бумажной промышленности Украины (XVI – начало XX ст.) // Комплексное картографирование Украинской ССР. Материалы III научной конференции по комплексному картографированию УССР. – К., 1970. – Вып. 2. – С. 159-161.

¹⁹⁹ Мацюк О. 450 лет бумажной промышленности Украины // Бумажная промышленность. – М., 1972. – № 6. – С. 28; Його ж. Найдавніші українські папірні. (До 450-річчя паперової промисловості) // Україна. Наука і культура. – К., 1972. – Вып. 1972. – С. 378-382. Див. рецензію: Dashkevych J. Orest Mazjuk. Najdavnishi... // IPH-Information. N. F. – Schinznach Bad. 1975. – № 2. – S. 38.

²⁰⁰ Мацюк О. Я. Характеристика бумаги львовских армянских рукописей XVI–XVII вв. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван. 1971. – Вып. 3. – С. 369-375; Его же. Производство бумаги в армянских колониях XVI–XVII веков // Patma-banasirakan handes. Историко-филологический журнал. – Ереван. 1971. – № 3. – С. 295-297.

²⁰¹ Мацюк О. Пам'ятки історії паперової промисловості України // Пам'ятки України. – К., 1972. – № 2. – С. 39-41. Див. рецензію: Dashkevych J. Orest Mazjuk. Pamiatky... // IPH-Information. N. F. – Schinznach Bad, 1975. – № 2. – S. 37-38.

З таким науковим багажем О. Мацюк підійшов до завершення роботи над дослідженням історії українського папірництва та альбому «Українські філіграні XVI–XX ст.», що мав вийти друком у Києві 1972 р., але був виданий у значно деформованому вигляді лише через два роки. Про цю драматичну і страдницьку історію альбому сказано на початку цього «Додатка» (необхідно, однак, підкреслити, що міжнародна фахова громадськість чекала на працю О. Мацюка, редактором якої мав бути Я. Дашкевич, уже 1972 р.²⁰²).

Росія

У Росії було чимало дослідників історії паперової промисловості, а також науковців, котрі вивчали філіграні, праці яких важливі також для української проблематики.

Усупереч майже загальноприйнятому поглядіві, згідно з яким засновником російської філігранології потрібно вважати К. Тромоніна, пальму першості варто, мабуть, віддати Павлові Муханову. Він ще 1836 р. (тобто за десять років до появи альбому К. Тромоніна) репродукував ІІ «клеім, выделанных на бумаге», – так учений назвав водяні знаки²⁰³.

Павло Крюков, автор промислової карти Росії середини XIX ст., додав до неї список підприємств за станом на 1853 р., серед яких є також папірні, розміщені на українській етнічній території, з ширшою або коротшою характеристикою їхньої діяльності. На Волині – це Троща, Козлине, Славута, Михля (трьох інших немає), на Київщині – Ковшилівка, на Курщині – в Обоянському повіті, на Поділлі – Проскурівка, на Харківщині – одна (без подання місцевості), на Чернігівщині – Почеп, хутір Карачівський, Рудне, у Кролевецькому повіті, Орликівка (ще дві не названо)²⁰⁴. Олексій Рейхель (1834-1871) підготував огляд літератури про папірництво²⁰⁵. Володимир Потьохін у нарисі про папірництво охарактеризував кілька фабрик на Волині, Чернігівщині, Поділлі, Київщині та Харківщині, звертаючи одночасно велику увагу на торгівлю папером²⁰⁶. Статистик Дмитро Тимирязєв (1837-1903) навів коротку інформацію про 14 фабрик України, включаючи кількість робітників, вартість виробленого паперу. Подекуди відомості подані загально за губерніями, без позначення конкретного заводу. Зі згаданих «поіменно»: Михля, Славута, Старий Гут (на Волині), Ковшилівка (Київщина), хутір Курочкино (Курщина), Одеса та хутір Карачівський і Пречистенська фабрика (Чернігівщина)²⁰⁷.

²⁰² *Waugh D. C. Report on Russian Watermark Studies // IPH-Information. N. F. – Hannover, 1972. – № 4. – S. 73.*

²⁰³ *Муханов [П.]. Сборник. – М., 1836. – Табл. між С. XXII та XXIII.*

²⁰⁴ *Крюков П. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, служащий текстом промышленной карты: В 2 ч. – СПб., 1853. – Ч. 2. – С. 37, 40, 72, 76, 82, 158, 161, 222, 227, 230-231. Назва карти: «Карта промышленности Европейской России».*

²⁰⁵ *Рейхель А. К. Обзор литературы писчебумажного производства. – СПб., 1859; 2-е изд. – СПб., 1860.*

²⁰⁶ *Потехин В. Писчебумажное производство // Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. – СПб., 1865. – Т. 3. – С. 99-175. Про папірні України: Там же. – С. 141-143.*

²⁰⁷ *Тимирязев Д. А. Статистический атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России с поименным списком фабрик и заводов / Составлен по официальным сведениям Департамента торговли и мануфактур. – СПб., 1873. – С. 45-48.*

Літературознавець Дмитро Абрамович (1873-1955), українець за походженням, досліджуючи філіграні рукопису Києво-Печерського патерика т. зв. Арсенівської редакції (збірка графа Уварова № 965), заперечив його прийняте раніше датування першою половиною XV ст., визначаючи датою списку першу чверть XVI ст.²⁰⁸ Аналізом філіграней з метою датування займався також мистецтвознавець, співробітник Ермітажу Яків Смирнов (1869-1918), щоб таким чином встановити час виготовлення копій малюнків Києва 1651 р. А. ван Вестервельда²⁰⁹.

Микола Рєзцов (1855-1916), завідувач паперової фабрики Експедиції виготовлення державних паперів Росії у Петербурзі, вивчав історію паперової промисловості, склавши (досить неолодно) бібліографію цієї ділянки та довідник про формати паперу²¹⁰. М. Рєзцов написав велику працю «Бумага в России сто лет назад», яку почав публікувати окремими розділами (у межах двох частин – про паперове та деревномасове виробництво)²¹¹. В опублікованих розділах багато докладних відомостей (розміщення фабрик, їх технічне оснащення, сировина, сорти паперу, ціни, якість, опис водяних знаків, формати паперу; власники і робітники – їх робочий день, плата, страйки; митні тарифи, статистичні дані). Дослідження залишилося незавершеним.

Відомий російський мовознавець, палеограф В'ячеслав Щепкін (1863-1920; до речі, внук великого українського актора М. Щепкіна) до кінця життя збирав матеріали до альбому водяних знаків XVII ст. (включаючи український папір). Альбом цей не був виданий, хоч у 50-х рр. XX ст. певні заходи для його завершення проводили співробітники Державного історичного музею у Москві²¹². В. Щепкін вивчав філігранологію теоретично і практично²¹³.

У книжці І. Малкіна про історію паперу, яка побачила світ у 1940 р., опубліковано філігрань з гербом гетьмана І. Мазепи²¹⁴, що в цей час було можливо зробити в Москві, але в жодному разі не в Україні.

Поруч з ентузіастами філігранологічних методів датування рукописів і стародруків були також скептики. Книгознавець Антоніна Зьорнова (1883-1964) висловила своє недовір'я до можливостей датування стародруків, у т. ч. з України, таким способом²¹⁵.

²⁰⁸ Абрамович Д. Исследование о Киево-печерском патерике как историко-литературном памятнике. – СПб., 1902. – С. 12.

²⁰⁹ Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе 1905 г. – М., 1908. – Т. 2. – С. 197-512. Репродукції філіграней: Там же. – С. 380, 381, 386. Аналіз філіграней та паперу: Там же. – С. 380, 381, 385, 386, 399-401.

²¹⁰ Рєзцов Н. А. Библиографический список сочинений по писчебумажному делу. – СПб., 1906. – 42 с.; *Его же*. О нормальных форматах бумаг за границею и о установлении их в России. – СПб., 1909. – 33 с., 1 табл. форматів, 4 табл. водяних знаків (26 філіграней XIV–XVII ст.).

²¹¹ Розділи друкувалися в журналі: Писчебумажное дело. – СПб., 1910-1913. Див. окреме видання: Рєзцов Н. А. Бумага в России сто лет назад. – СПб., 1912. – Т. 3. Б: Писчебумажная промышленность.

²¹² Богатырев П. Г. Чешская бумага в России // Труды отдела древнерусской литературы. – М.: Ленинград, 1958. – С. 377.

²¹³ Щепкин В. Н. Русская палеография. – [Изд. 3-е]. – М., 1967. Перші видання 1918, 1920 рр. У підручнику є розділ про водяні знаки (С. 96-105) та додаток «Руководство по датировке рукописей на основании водяных знаков бумаги» (С. 196-210).

²¹⁴ Малкин И. Т. История бумаги. – М., 1940. – С. 136. – (Научно-популярная серия «Академия наук – стхановцам»).

²¹⁵ Зьорнова А. С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – М., 1947. – С. 21-25. – (Собрание работ по книговедению. – Вып. 1).

Петро Богатирьов (1893-1971), професор Московського університету, спираючись на дані книжки А. Флоровського про чесько-російські торговельні контакти, інформував про використання чеського паперу в Україні XVII ст., дав перелік папірень, що експортували туди свою продукцію²¹⁶.

Щодо згаданого в основному тексті (у похвальному тоні) альбому С. Клепікова (пом. 1978 р.) «Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века» (1959) було зроблено низку різких критичних зауважень як з боку російських, так і американських дослідників. Зокрема, викликав спротив спосіб передачі філіграней цим автором – без малюнка основного знака, а лише з публікацією букви, яка супроводить знак (що при фрагментах знаків у папері нічого не дає). Було висловлено й інші конкретні зауваження²¹⁷. Очевидно, що критику треба мати на увазі й українським дослідникам. У 50–60-х рр. XX ст. С. Клепіков надрукував низку філігранологічних досліджень про окремі водяні знаки паперу, який використовувався також в Україні²¹⁸.

У вогні кваліфікованої критики опинилися також праці З. Участкіної (1906-1975). Е. Кінан цілком обгрунтовано – щодо її праці «Історія російських папірень та їх водяних знаків» (1962 р., англійською мовою) – зазначив, що термін «російські папірні» дезорієнтує, бо насправді авторка охопила територію тогочасного СРСР (включаючи Українську РСР також у її тогочасних межах)²¹⁹. Здійснений мною досить докладний аналіз російського варіанта монографії, виданого через десять років після англійського, довів, що, крім імперської тенденції (західноукраїнські землі, які ніколи не були у складі Росії, З. Участкіна включила до своєї книжки), дослідження рясніє багатьма фактологічними помилками. Авторка знала 77 папероробних виробництв на території тогочасної УРСР, а насправді їх було не менше 180. Для першої половини XVI – початку XVII ст. вона налічила тільки п'ять папірень, а їх тоді було принаймні вісім. Назви багатьох населених пунктів перекручено, часто роки заснування і припинення робіт папірень неправильні. Чимало помилок у покликаннях на літературу²²⁰. З іншого боку, необхідно визнати, що в монографії З. Участкіної є відомості, які у дослідженнях (також в альбомі 1974 р.) не врахував О. Мацюк.

²¹⁶ Богатырев П. Г. Чешская бумага... – С. 375-377.

²¹⁷ Жуковская Л. П. Развитие славяно-русской палеографии (в дореволюционной России и в СССР). – М., 1963. – С. 132; Waugh D. C. Soviet Watermarks Studies, Achievements and Prospects // Kritika. – Cambridge, Mass., 1970. – Vol. 6. – № 2. – P. 85-87, 93-96.

²¹⁸ Клепиков С. А. Бумага с филигранью «Герб города Амстердама». Материалы для датировки рукописных и печатных текстов // Записки отдела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина. – М., 1958. – Вып. 20. – С. 315-352; *Его же*. Бумага с филигранью «голова шута (Foolscar)». Материалы для датировки рукописных и печатных текстов // Там же. – 1963. – Вып. 26. – С. 405-478; *Его же*. Бумага с филигранью «Герб города Амстердама» (дополнение) // Там же. – С. 479-485; Клепиков С. А., Кукушкина М. В. Филигрань «Pro patria» на бумаге русского и иностранного происхождения (Материалы для датировки рукописных и печатных документов) // Сборник статей и материалов Библиотеки Академии наук по книговедению (К 400-летию русского книгопечатания). – Ленинград, 1965. – С. 83-93.

²¹⁹ Keenan E. L. Paper for the Tsar: a Letter of Ivan IV of 1570 // Oxford Slavonic Papers. N. S. – Oxford, 1971. – Vol. 4. – P. 25.

²²⁰ Dashkevych J. [Рец. на:] Učastkina Z. Razvitie bumažnogo proizvodstva... // IPH-Information. N. F. – Basel, 1978. – Jahrg. 12. – № 1-2. – S. 36-39.

Альбом мордовського дослідника О. Гераклітова «Филиграни XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения» (1963), виданий посмертно, здобув відгомін в англійській фаховій пресі²²¹. Як недавно з'ясувалося, О. Гераклітов працював у дуже важких умовах (змальовувати водяні знаки йому часто доводилося без електричного освітлення), що й призвело до зниження якості репродукцій.

Білорусь. Литва

Історію розміщеної недалеко від кордонів України паперової фабрики в Добруші опрацював білоруський автор Микола Ковшаров²²².

Е. Ляццявічус (пом. 1973 р.) дослідив історію папірні в Супраслі (1710 р. – середина XIX ст.), опублікував її філіграні²²³. На його двотомник «Папір Литви XV–XVIII ст.» (1967) з'явилося чимало рецензій, з яких дві заслуговують на увагу²²⁴.

Польща

В. Будка (1894-1977) був автором нарису про папірню в Підхолм'ї (1588-1643 рр.)²²⁵. Він підготував великий збірник статей і матеріалів про папірні XVI ст., до якого включив нариси папірень в Одріконі, Буську, Брюховичах та Лівчицях (разом з їхніми філігранями), а також параграф про галицькі (в автора «малопольські», хоч, якщо виходити з історичного принципу, мало би бути «руські», тобто розмішені в тогочасному Руському воєводстві) папірні, місцерозташування яких установити не вдалося. В. Будка опублікував у ньому понад 40 водяних знаків²²⁶. У полеміку з ним з приводу атрибуції знаків певним папірням вступив О. Мацюк. У групі філіграней неозначених папірень він приписав частину Лівчицькій папірні, частину – литовським. О. Мацюк не погодився з датуванням філіграні нібито з Брюховичів 1594 р., бо папірня там почала працювати тільки 1600 р.²²⁷

Маврикій Горн на підставі архівних даних подав відомості про папірні в Буську, Раві, Чесанові й Новому Селі²²⁸.

На згаданий в основному тексті альбом Я. Сінярської-Чаплицької «Філіграні папірень, розташованих на території Польської Речі Посполитої від початку XVI до

²²¹ *Simmons J. S. G.* [Рец. на:] *Geraklitov A. Filigrani...* // *The Book Collector*. – London, 1964. – № 2. – P. 229-230.

²²² *Ковшаров Н. Д.* Добрушский целлюлозно-бумажный. – Минск. 1970. – 86 с. – (История фабрик и заводов). Период до 1917 р. Висвітлено на с. 3-15.

²²³ *Laucevičius E.* Papiernia w Supraślu // *Acheion*. – Warszawa, 1962. – Т. 36. – S. 49-59.

²²⁴ *Gerardy Th.* [Рец. на:] *Laucevičius E. Dopierius...* // *IPH-Information*. N. F. – Mainz, 1968. – Jahrg. 2. – S. 42-44; *Кукушкіна М. В.* О новом альбоме филиграней // *Археографический ежегодник за 1968 г.* – М., 1970. – С. 405.

²²⁵ *Budka W.* Papiernia w Podchełmiu // *Archeion*. – Warszawa, 1948. – Т. 18. – S. 185-192.

²²⁶ *Budka W.* Znaki wodne papierni w Rzeczypospolitej Polskiej XVI w. // *Papiernie w Polsce XVI wieku*. – Wrocław; Warszawa; Kraków; etc., 1971. – S. 69-79, 44 tabl., il.

²²⁷ *Мацюк О.* Нове видання з філігранології // *Архіви України*. – К., 1972. – № 3. – С. 85-86.

²²⁸ *Horn M.* Rzemiosło miejskie województwa bełskiego w pierwszej połowie XVII wieku. Zagadnienie kryzysu gospodarczego Rzeczypospolitej szlacheckiej XVII wieku. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966. – S. 77-78. – (*Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu*. Ser. B. *Studia i rozprawy*. – № 14).

середини XVIII ст.» (1969) вийшло кілька рецензій з окремими фактичними зауваженнями²²⁹. Історик-краєзнавець С.-Ф. Гаєрський опублікував дані про панцизняних робітників папірні у Шклі 1765 р.²³⁰

Чехія, Словаччина

Словацький мовознавець П. Шіма, досліджуючи 25 церковнослов'янських рукописів з українських земель Словаччини (збірка колишньої Пряшівської єпархіальної бібліотеки – тепер у Державній науковій бібліотеці в Пряшеві; музеї в Сабинові та Бардієві; державний архів у Пряшеві; приватні колекції), датував їх також на підставі водяних знаків XVI ст. Праця надто заплітована, автор за всяку ціну намагався відірвати ці рукописи від західноукраїнської рукописної традиції, конструюючи окреме відгалуження середньоболгарської традиції, чому суперечить, до речі, також папір пам'яток (чого автор не помітив)²³¹.

Перелік папірень Чехії, складений Мирославом Викидалем, має, у зв'язку з імпортом чеського паперу в Україну, значення також для українських досліджень²³².

Угорщина

Давня праця Йосифа Кемені про найдавніші папірні Угорщини і Трансільванії зберігає своє вагомe значення досі²³³.

Румунія

Полеміка в книжці директора школи єврейської громади у Яссах К. Ліппе (нар. 1830 р. у Станиславові), котрий писав, що фабрика паперу в Черлянах поблизу Львова з її польською дирекцією є «християнсько-католицько-антисемітською», передає атмосферу гострої конкурентної боротьби, в умовах якої розвивалося папірництво у другій половині XIX ст.²³⁴

У підручнику кириличної палеографії Емілія Віртосу є параграф про папір, у якому мовиться про імпорт паперу до Молдови та її перші паперові фабрики XIX ст.²³⁵

Окремі екскурси з історії паперу, зокрема філігранології, що певною мірою пов'язані з українським матеріалом, дали інші автори. Лівія Бакару писала про філіграні

²²⁹ *Sarnecki K.* [Рец. на:] *Siniarska-Czaplicka J.* *Filigryny... // Przegląd Papierniczy.* – Warszawa, 1970. – Roczn. 26. – S. 31-33; *Marchlewska J.* [Рец. на:] *Siniarska-Czaplicka J.* *Filigryny... // IPH-Information.* N. F. – Schinznach Bad, 1971. – Jahrg. 5. – № 4. – S. 97-98; *Maleczyńska K.* [Рец. на:] *Siniarska-Czaplicka J.* *Filigryny... // Roczniki Biblioteczne.* – Warszawa, 1970. – Roczn. 14. – № 1-2. – S. 436-437.

²³⁰ *Gajerski S.-F.* *Papiernia szkielska oraz jej poddani w roku 1765 (Zestaw materiałów źródłowych) // Przegląd Papierniczy.* – Łódź, 1972. – № 1. – S. 32-34. Див.: *Dashkevych J.* [Рец. на:] *Gajerski S.-F.* *Papiernia... // IPH-Information.* N. F. – Hannover, 1974. – № 3. – S. 59.

²³¹ *Шіма П.* Из наблюдений над церковнославянским наследием Словакии. – Братислава, 1968. – С. 31, 34, 37, 40, 42, 45, 48, 54, 58, 60-62, 64, 67, 71, 72, 74, 78; репродукції філіграней: С. 98-118.

²³² *Jykydal M.* *Soupis papřenských mlýnů v Čechách // Sbornik Národního Muzea v Praze. Řada – historie.* – Praha, 1968. – Sv. 22. – Č. 4. – S. 207-227.

²³³ *Kemény J.* *Die ältesten Papiermühlen des Auslandes. Ungarns und Siebenbürgens // Magazin für Geschichte. Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens.* – Hermannstadt, 1844. – Bd. 1. – № 2. – S. 134-162.

²³⁴ *Lippe K.* *Symptome der antisemitischen Geisteskrankheit.* – Jassy, 1887. – S. 37-38.

²³⁵ *Virtosu E.* *Paleografia româno-chirilică.* – București, 1968. – P. 82-88.

книг, надрукованих у Кімполунгу 1635-1643 рр.²³⁶ Яків Жігмонд, вивчаючи початки папірництва на території пізнішої Румунії, зайнявся питанням про папірню в Сібіу (Германштадті) та про початки виготовлення паперу в Молдові XVI ст.²³⁷ Проблема досить важлива для історії паперу, вживаного в Україні у XVI–XVII ст.: чи водяний знак «голова вола» (формально це герб Молдови) на папері XVI ст. справді свідчить про виробництво такого паперу якраз у Молдові і в якій саме місцевості.

Огляд публікацій з ділянки філігранології, здійснених у Румунії після 1944 р., здійснив Д. П. Богдан²³⁸.

Болгарія

Практичне значення для дослідників турецького паперу, що був поширений у Криму та Степовій Україні, а також у колоніях східних народів у містах України, має альбом водяних знаків на документах з Османської імперії Всеволода Ніколаєва, що дає 1200 філіграней, починаючи від 1402 р.²³⁹

Західна Європа, США

Гельмут Грассгоф, славіст із Берліна, та знаний уже з основної статті Джон С. Г. Сіммонс з Оксфордського університету опублікували філіграні острозького букваря 1578 р.²⁴⁰

З-під пера вдумливого і дуже скрупульозного дослідника водяних знаків, професора університету в Сіетлі Даніеля К. Уо вийшли огляди української фахової літератури з критичними зауваженнями про можливе «надзживання» водяними знаками при датуванні рукописів і стародруків. Теза Д. К. Уо – надзвичайно докладною мусить бути не тільки реєстрація водяних знаків, але також їх інтерпретація²⁴¹.

Не підлягає сумніву, що за час, який минув від написання основної статті 1969-1972 рр. до складення доповнень 1994 р., погляди щодо філігранології розвивалися далі – на жаль, не в нас, в Україні, де ця ділянка науки майже не має представників.

Протягом минулого 25-річчя відбулося остаточне перетворення давнішої філігранології у нову дисципліну комплексного типу, для котрої найбільше підходить назва

²³⁶ *Bacâru L.* Filigranele cârților ti pârîte la Cîmpolung în secolul al XVII-lea // *Studia bibliologica*. – București, 1969. – P. 67-114.

²³⁷ *Zsigmond J.* Incepturile fabricării hîrtiei în țara noastră. – 2. Moara de hîrtie din Sibiu și problema fabricării hîrtiei în Moldova în secolul al XVI-lea // *Revista bibliotecilor*. – București, 1970. – Vol. 23. – P. 269-273.

²³⁸ *Bogdan D. P.* Științele speciale istorice // *Revista de istorie*. – București, 1980. – № 7-8. – P. 1626-1628.

²³⁹ *Николаев В.* Водните знаци на Отоманската империя. – София, 1954. – Т. 1: Водните знаци с хартиите на средновековите документи от българските книгохранилища.

²⁴⁰ *Grasshoff H., Simmons J. S. G.* Ein unbekannter Druck Ivan Fedorovs aus dem Jahre 1578 // *Zeitschrift für Slawistik*. – Berlin, 1968. – Bd. 13. – № 4. – S. 513-514; *Grasshoff H., Simmons J. S. G.* Ivan Fedorovs griechisch-russisch/kirchenslawisches Lesebuch von 1578 und der Gothaer Bukvar von 1578/1580. – Berlin, 1969. – S. 8, 15. – (Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. – Jahrg. 1969. – № 2).

²⁴¹ *Waugh D. C.* Soviet Watermarks Studies... – P. 78-79; *Ejusd.* News of Publications in the Armenian, Georgian and Ukrainian SSR // *IPH-Information*. N. F. – Hannover, 1974. – № 3. – S. 59.

(зрештою, уже давніше прийнята в міжнародному слововживанні) «історія паперу». Історія паперу функціонує і як окрема наукова дисципліна, і як допоміжна для історико-філологічних наук. Філігранологія – та частина історії паперу, що займається водяними знаками – їхнім змістом та значенням для датування рукописів, документів, друкованих видань. Філігранологія має власну наукову методику дослідження – вона напрацювала струнку термінологію, потрібну для опису водяних знаків та інших елементів паперу, типологію водяних знаків. Є всі підстави говорити про певну естетику водяних знаків. Збір, упорядкування водяних знаків перетворилися у струнку систему.

Поза межами філігранології (та філігранографії, якщо під нею розуміти лише копіювання та формальний опис водяних знаків) опинилися інші ділянки історії паперу, багатьма ниточками методів, однак, пов'язаних з філігранологією. Тут і історія виробництва паперу, його вдосконалення. До цього розділу науки належить вивчення гатунків паперу, форматів, специфічних паперових мір. Історія паперу охоплює також історію папірень – паперових мануфактур – паперових фабрик, історію знарядь праці – від перших примітивних раннього папірника до складних машин промислового виробництва включно. Далі – якість та обсяг продукції, торгівля і торговельні шляхи. Окремий комплекс становлять суспільні й економічні відносини в папірництві, власники та відносини власності, юридичне становище робітників. Історія паперу за серйозного підходу до цієї науки неможлива без історіографії та бібліографії.

Завершуючи «Додаток», необхідно ще раз зупинитися на деяких дослідницьких проблемах і висновках, зокрема на питаннях, пов'язаних з використанням водяних знаків як датувальної ознаки. Водяні знаки в папірництві, згідно з новішими дослідженнями, почали застосовуватися при виробництві паперу з 1271 р. Критерій правдивості й докладності датування за водяними знаками залежить від порівняння двох обов'язково ідентичних знаків. А кількість водяних знаків (з їхніми відмінами та варіантами включно) відповідає кількості черпальних форм, виготовлених протягом тих століть, коли здійснювалося ручне виготовлення паперу. Кількість черпальних форм в усіх країнах у процесі поширення папірництва (також у територіальному відношенні) зростала швидко – їх було виготовлено сотні тисяч. Виходячи з цього, можна стверджувати про велике значення філігранологічного методу датування приблизно до середини XVII ст.; починаючи з цього часу до кінця XVIII ст. користуватися цим методом складно; результати стають більш як сумнівні для часу від близько 1800 р. і далі (винятки – датований роками папір; папір, на літерному боці сигнований ініціалами папірників, якщо роки їхньої діяльності докладно відомі).

Нові можливості збору якнайбільшої кількості водяних знаків, їх типологічної та хронологічної каталогізації виникли у зв'язку з можливістю формувати комп'ютерні банки даних. Це відкриває широкі перспективи для централізації та обміну відомостями – і дуже трудомісткі індивідуальні зусилля може об'єднати у велике русло інформації, зібраної багатьма дослідниками чи навіть дослідницькими колективами.

Для України та української науки це поки що музика майбутнього.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Філігранологія та завдання українського джерелознавства // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* – Львів, 2000. – Т. 240: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.* – С. 284-332.

ПАПІР В РУСІ-УКРАЇНІ: СХІДНИЙ АСПЕКТ (ІХ–ХІV СТ.)

Основну увагу істориків паперу України (якщо вважати, що така категорія дослідників тепер існує) та істориків паперової промисловості, зокрема, привертає питання появи на українських землях власного виробництва паперу. Як відомо, папірництво в Україні виникло відносно пізно (друга половина ХVІ ст.) та й у перші століття свого існування (до ХVІІІ ст. включно) не досягло належного – в кількісному та якісному відношеннях (щоб задовольнити всі необхідні потреби) – рівня розвитку. Папірництво у Східній Україні придушила конкуренція російських мануфактур, що мали державну підтримку вже на початку ХVІІІ ст., а на західноукраїнських землях відбився загальний занепад економіки в останні десятиріччя існування Речі Посполитої. Нічого особливо підкреслювати, що вивчення історії паперу – це водночас важливий елемент історії української духовної й матеріальної культури – не лише через тісні зв'язки паперу з писемною (рукописною, друкованою) та графічною (з картографічною разом) культурою, але також із мистецтвом (переплетництво, народні витинанки), торгівлею (опаккування товарів) і т. п. Треба шкодувати, що необхідність таких студій у комплексі надто повільно усвідомлюється науковцями.

Так чи інакше, поряд з історією автохтонного папірництва і використання його продукції, для історика паперу в Україні чималого значення набуває проблема використання імпортного паперу, а також вивчення початкового періоду цього імпорту. Коли з'явився папір на українських землях; звідки його приносили чи привозили; чи ці явища відображені в тогочасних історичних джерелах та, врешті, як спочатку називали той продукт, який у сучасній українській мові відомий під назвою «папір». Варто зазначити, що ці питання для періоду раніше ХІІІ–ХІV ст. майже не досліджували, задовольняючись давно прийнятими стереотипами. Вважалося і вважається досі (це найпоширеніша думка), що найдавніший папір, який вживали в Русі-Україні, – це папір ХІV ст., і потрапляв сюди він з Італії та став відомим (одночасно? – це не дуже ясно) під двома назвами – «папір» та «бумага» – і що обидві ці назви були засвоєні від мови-посередника, тобто італійської. Лінгвістичні дані, таким чином, перетворилися в історичне джерело, що було вимушеним кроком, бо в писемних пам'ятках і «папір», і «бумага» вперше згадуються, як стверджують, лише від ХV ст.

Чи існують підстави сумніватися в стереотипних уявленнях, чи потрібно з ними погодитися? Постараюся з'ясувати цю проблему на фоні ширшої картини виникнення та поширення папірництва і паперу, а також його назв у Азії (де його винайшли) і в Західній Європі.

Батьківщиною паперу є Китай, де ручне виготовлення паперу з волокнистого матеріалу (молоді пагінці бамбуку, конопляні волокна та інші сирі волокна, лико шовківниці, пізніше разом із шматами з різного матеріалу) почалося вже у ІІ ст. до Р. Х., що засвідчують археологічні знахідки з провінції Шаньсі¹. Ці знахідки перекреслили

¹ Див. певне узагальнення цих даних у статті: *Koretsky E. «Watermark» Identification of Asian Paper // IPH Congress Book. – Marburg / Lahn; Utrecht, 2000. – Bd. 11. – P. 125-129.* Також: *Rischel A.-G. Looking at Central Asian Paper of Turkish, Tibetan and Chinese Origin from the Silk Roads // IPH Congress Book. – Riehen: Basel, 2001. – Vol. 12 (1998). – P. 176-184.* Ще новіша теорія див.: *Pichol K. Zur*

китайську ж легенду про те, що винахідником паперу був Цай Лунь (бл. 50-118 після Р. Х.). Десь у VII ст. ремісниче виготовлення паперу розповсюдилося на Тибет та, пізніше, на Індію, де воно подекуди (наприклад, у Непалі) збереглося досі. Поширилося також, можливо у V-VI ст., на іранську Центральну Азію (Хотан, Согд)². Для Європи технологія виготовлення цього паперу тоді ще не була відома. Переломним моментом в історії східного паперу, вважають, стало захоплення арабським правителем Самарканда 751 р. полонених китайців з війська, яке облягало це місто. Серед них були ремісники, які володіли технологією виготовлення паперу. Відтіля виробництво паперу розповсюдилося на інші завойовані арабами території, також на Персію (Іран), Месопотамію з центром у Багдаді (VIII-IX ст.), Ємен (IX-X ст.), Єгипет (IX ст.), Сирію (Дамаск, Тріполіс – X-XI ст.), Магриб (XI-XII ст.)³. Експортований із Середнього Сходу папір отримав – зокрема, у південній та південно-західній Європі – епітет «арабського»⁴. Основним матеріалом для виробництва паперу стали льон, шмати льняні; в Єгипті – конопляні й, обмежено, бавовняні та шовкові⁵. Збереглися арабські рукописи на папері, виготовлені в IX ст., а відомо, що в практику арабських канцелярій папір увійшов у кінці VIII – на початку IX ст.⁶

Коли почав функціонувати Великий шовковий шлях разом з його відгалуженнями – також через Північний Кавказ, по Північному Причорномор'ю, – та інший шлях через середню Волгу, який звать Великим волзьким шляхом, купці на них почали вживати папір (спершу китайський) для комерційних нотаток. Від IV ст. Великий шовковий шлях та його гілки стали дорогою жвавої міжконтинентальної торгівлі, зрозуміло, не лише шовком, але й іншими східними товарами. Можна стверджувати, що з цього часу середньоазійський та інший східний папір з'явився у європейському ареалі, спочатку, за географією, у Візантійській імперії. Він тоді став предметом східного експорту і Європа отримала змогу познайомитися з новим матеріалом для фіксування письма поза пергаментом, деревом, каменем, які вживалися до цього часу.

Erfindung des Papiers – (Re)konstruktion einer Entwicklung // IPH Congress Book. – Riehen: Marburg / Lahn, 2001. – Vol. 13 (2000). – P. 147-159 (з великою бібліографією питання).

² Див. огляд середньоазійських писемних пам'яток на папері з першої половини VIII ст.: *Лушиц В. А., Храмов А. Л.* Согдийский язык // Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М., 1981. – С. 364-366 (там само – бібліографія питання). Виступ за раннє виготовлення паперу в Середній Азії див.: *Tschudin P. F.* Paper Comes to Italy // IPH Congress Book. – Riehen: Basel, 2001. – Vol. 12. – P. 60-66. Відомості про виробництво паперу в арабських джерелах див.: *González Castrillo R.* Referencias al paper en fuentes árabes medievales // IPH Congress Book. – Riehen; Basel, 2001. – Vol. 12. – P. 197-199.

³ Дотримуюся хронології, запропонованої П. Чудінім (див. прим. 2).

⁴ Див.: *Karabacek J.* Das arabische Papier. (Eine historisch-antiquarische Untersuchung) // Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer. – Wien, 1887. – Bd. 2-3. – S. 87-178. Коментований англійський переклад під заголовком: *Arabian Paper / Transl. by D. Baker and S. Dittmar.* – London, 1991.

⁵ *Wiesner J.* Die fajûmer und uschmûneimer Papiere. Eine naturwissenschaftliche, mit Rücksicht auf die Erkennung alter und moderner Papiere und auf die Entwicklung der Papierbereitung durchgeführte Untersuchung // Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer. – Wien, 1887. – Bd. 2-3. – S. 179-260. Перелік інших праць Й. Візнера, що не втратили актуальності досі, див.: *Tschudin P. F.* Paper... – P. 66.

⁶ *Bockwitz H. H.* Die früheste Verwendung von Papier in den altislamischen Kanzleien // Papiergeschichte. – Mainz, 1951. – Jg. 1. – № 3. – S. 39-40.

Та Великий шовковий шлях і його відгалуження досить швидко зійшли на задній план як фактор поширення паперу в Європі. У 827 р. араби здобули Сицилію, згодом Південну Італію та Іберійський півострів. Арабські держави на території Іспанії (зокрема, Кордовський емірат) запровадили папір у діловодство канцелярій, купецьких контор, у релігійне життя, використовуючи для цього т. зв. перський папір⁷. У середині XII ст. маври Іспанії почали ремісниче виготовлення паперу (у Хатіві, Валенсії, Толедо) – східного типу. Це виробництво поступово перейшло з мусульманських рук до християнських в Іспанії та Італії, при чому, однак, спершу знизилася якість паперу та різко змінилася технологія його виготовлення⁸.

Італія у XIII–XIV ст. стала країною, в якій широко розгорнулося виробництво паперу (Генуа, Фабріано, Амальфі, Падуа, Тревизо, Флоренція, Болонья, Парма, Мілан, Венеція та ін.) для власних потреб та для інтенсивного експорту. В Німеччині папір почали виготовляти близько 1320 р. на теренах між Кельном і Майнцом. У XIV ст. папір місцевого виробництва запанував у цілій Західній Європі.

Цей папір не був тоді дешевим, тому сфера його вживання була обмежена, хоча він і виявився дешевшим від пергаменту і тому поступово його замінив.

У світлі викладених даних неймовірно виглядає те, що папір потрапив в Україну лише в другій половині XIV ст., як свідчать матеріальні пам'ятки. Й до того ж якимсь довжелезним окремим шляхом. Сьогодні треба, хоча б частково, абстрагуватися від лексикографічних відомостей, з певною їх інтерпретацією, яку використовують також як джерело, що заперечує ранню появу паперу на українських землях. При постановці – й вирішенні – проблеми, виходить, бажано враховувати такі фактори:

1) археологічні дані – знахідки решток паперу в південній частині східноєвропейського ареалу, хоча б поблизу давньоукраїнської етнічної території;

2) відомості про купецьку активність на торговельних шляхах Схід – Захід, що проходили по українських землях та по Північному Причорномор'ї;

3) факти про запровадження книжкового діловодства в канцеляріях різного рівня, тобто про використання діловодних книг, виготовлених з паперу, в судовій, нотаріальній, адміністративній, фіскальній та іншій практиці;

4) термінологію, що вживалася як назви паперу, її – термінології – етимологію та визначення мови (мов) посередника, через яку ці назви потрапили до руської (давньоукраїнської) мови та до інших східнослов'янських мов.

Розглянемо наведені чотири фактори та з'ясуємо, до яких висновків вони доводять.

Археологічні дані. Наскільки знаємо, можна говорити принаймні про дві знахідки решток паперу на півдні Східної Європи. Під час розкопок могили согдійського купця в околицях сучасного Кисловодська, у Мошеній Балці, було виявлено фрагменти китайського паперу з китайським письмом. Вони датуються VIII ст.⁹ Друга знахідка –

⁷ Пор.: *Le Leannec-Bavavéas M.-Th. Les papiers non filigranés médiévaux de la Perse à l'Espagne. Bibliographie 1950-1995.* – Paris. 1998. – (Documents. études et repertoires. Institut de Recherche et l'Histoire des Textes).

⁸ У змалюванні переможного походу паперу з Азії до Європи йду за відомим дослідником Дж. Стефенсоном: *S[tephenson] J. H. Paper* // *Encyclopaedia Britannica.* – Chicago; London; Toronto; Geneva; Sydney; Токуо, 1965. – Vol. 17. – P. 229-237 (там само – коротка література питання).

⁹ *Ерусалимская А. А. «Великий шелковый путь» и Северный Кавказ.* – Ленинград, 1972. – С. 8.

куочки самаркандського паперу VIII–IX ст., що збереглися в хозарській фортеці Саркелі (літописна Біла Вежа)¹⁰. Ймовірно, були ще й інші, однак вже ці дві знахідки дають підставу стверджувати, що:

1) папір був відомий купцям, котрі здійснювали свої торговельні операції на кавказькому відрізку Великого шовкового шляху. Согдійське походження купця може свідчити, що він рухався до великої согдійської факторії в Криму (це пізніша назва півострова), яка називалася Сугдея (Солдая, сучасний Судак). Це непрямо вказує на середньоазійське посередництво при розповсюдженні китайського паперу також у Східній Європі. Йдеться, мабуть, про ареал Самарканда, де під час археологічних розкопок було помічено різні види китайського паперу з першої половини VIII ст.¹¹;

2) папір використовували у хозарській фортеці, можливо, з канцелярською метою (є аналогії з Китаєм, де не тільки у т. зв. мертвих містах у пустелі Такламакан, але й у баштах Великої китайської стіни також знайдено фрагменти дуже давнього паперу).

Такі висновки дозволяють припускати, що папір проникає на території, суміжні з пізнішими українськими землями, та, гіпотетично, на ці ж землі у час їхнього входження до складу Хозарського каганату. Він міг потрапляти й поза Дніпро, якщо вважати, що в Києві у VIII – середині IX ст. був хозарський намісник із залогою (з хозарів або їхніх федератів) і там існувала факторія східних купців. Це був папір, який використовували у хозарському державно-адміністративному та військовому діловодстві та для купецьких записів. Можливо, що археологічні дані безпосередньо з України доповнять ці міркування та підведуть під них міцніший ґрунт. Проте розкопки осередків (адміністративних, військових) часів хозарського панування на території України (крім Лівобережжя) майже не проводилися (хоча є хозарський культурний шар, наприклад, у Києві), а, з іншого боку, на такий досить екзотичний і несподіваний об'єкт, як клаптики зотлілого паперу (ґрунти України не сприяли його консервуванню), археологи могли не звертати увагу. Не кажучи вже про апріорно декларовані – й неправдиві фактологічно – погляди про майже повну відсутність хозарських слідів, хоча б у Києві, погляди, продиктовані антихозарськими стереотипами частини російської історичної науки т. зв. радянської епохи (Б. Рибаків та його прихильники в Україні, наприклад, П. Толочко).

Отже, є певні підстави вважати, що деякі категорії східнослов'янського населення отримали відомості про папір азійського походження ще у VIII ст. і тоді ще засвоїли назву цього продукту – назву, яка прийшла зі Сходу, із согдійської або середньоперської (обох середньоіранських) мов. Враховуючи зв'язки Русі з Візантією, можна думати, що звідти у VIII ст. також почали надходити відомості про папір східного походження. Є дані, що імператриця Ірина (797-802) вживала папір для писання, фрагментарні

¹⁰ Артамонов М. М. Саркел – Белая Вежа // Труды Волго-донской археологической экспедиции. – М.: Ленинград, 1958. – Т. I. – С. 53. – (Материалы и исследования по археологии СРСР. – № 62). Пор. також: Haussing H. W. Der historische Hintergrund der Runenfunde in Osteuropa und Zentralasien // Runen, Tumgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa. – Wiesbaden, 1985. – S. 96.

¹¹ Див., наприклад: Фрейман А. А. Описание рукописных документов, извлеченных из развалин на горе Муг в Захматабадском районе Таджикской ССР около селения Хайрабад и собранных Таджикистанской базой Академии наук СССР // Его же. Описание, публикации и исследование документов с горы Муг. – М., 1962. – С. 13-26. Бібліографію інших праць про папір з гори Муг див.: Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М., 1981. – С. 515-542.

вістки маємо також з кінця X ст., але археологія поки що не дала знахідок паперу в Україні або близько до неї, які пов'язувалися б з Візантією. Як називали папір у східнослов'янських мовах у VIII–IX ст. – конкретно невідомо, і тут є простір для різних припущень.

Досить привабливою виглядає гіпотеза, що папір, який надходив до сугдейської факторії в Криму ще у VIII ст., був спершу відомий там під назвою – сугдейською – *k'ŷdu'kh* (існувало багато варіантів цього слова). Принаймні у XIII–XIV ст. в Криму папір називався *chagat* (перською) та *chageth* (тюркською; збережено оригінальне написання з «Codex Cumanicus») – ці терміни мали китайське і согдійське джерело (про це див. далі). На існування має право також гіпотеза про вживання там же слова *суп* для позначення паперу, зокрема китайського походження. Якщо на користь першої гіпотези говорять не лише археологічні дані (китайський – за середньоазійського посередництва – та самаркандський папір), а й лінгвістичні, щоправда, пізніші, то за другою гіпотезою стоїть думка про можливий імпорт рукописів (листів?), написаних на китайському папері, що підтверджує вже згадана археологічна знахідка.

Торговельні шляхи. Великий шовковий шлях, яким здійснювалася досить інтенсивна міжконтинентальна торгівля Схід – Захід, доходив своїм відгалуженням – через Кавказ – до північно-східного побережжя Чорного моря. Із Середньої Азії вів до Криму й інший торговельний шлях – через Прикаспій. Від IX ст. почав функціонувати трансконтинентальний шлях від Франції через Німеччину, Чехію та Південну Русь до Середньої Азії, яким на Захід та із Заходу їздили арабські, перські, вірменські, єврейські купці. Відгалуження Великого волзького шляху вело через пізніші білоруські землі до Прибалтики. Неможливо уявити собі, що ці торговельні контакти відбувалися без комерційних записів на різному матеріалі (дерево, шкіра-пергамент, а також папір східного походження). На території України виникали факторії (не без служителів різних культур, яким були потрібні рукописні тексти) чи хоча б караван-сараї для відпочинку купців. Це був також один із чинників, який сприяв ознайомленню місцевого населення з папером – записним, а можливо, й пакувальним – та з назвою для цього продукту.

Діловодні книги. Канцелярії (князівські, королівські) в Русі до монголо-татарського періоду в своїй писемній практиці застосовували – для виготовлення грамот, зовнішнього листування – перш за все пергамент. Для приватного листування, інших нотаток використовували також бересту. Записували ще й дерев'яні таблички, карбували на дерев'яних паличках, написи робили на дереві, камені, кераміці. Чи вживали папір і в якому обсязі – сказати важко, хоча на початку XIII ст. папір, паперові документи могли надходити не тільки зі Сходу, але й із Заходу (бо там розгорталось виробництво паперу) та з Півдня, з Криму і решти Північного Причорномор'я, де вже побував італійський папір у генуезьких та венеційських колоніях. Він вдало конкурував із папером східного походження, на якому, зрештою, після приходу монголо-татар (20–40-ві рр. XIII ст.) виготовляли ханські ярлики для Русі¹², здійснювалося адміністративно-військове і приватне листування, велася інша документація, зокрема фіскального характеру.

¹² Наприклад, ярлик Тохтамиша 1382 р. Див.: Григорьев В. Ярлики Тохтамыша и Сеадет-Герая // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 337-346 (опис паперу – на с. 338).

У Криму в XIV ст. на східному папері виготовлялися вірменські рукописи. Східний папір був грубший, вигладжений і відполірований до блиску¹³ із жовтуватим відтінком та без водяних знаків.

Діловодство у вигляді канцелярських книг з паперу для запису судово-адміністративних, фіскальних та інших справ прийшло на українські землі незабаром після монголо-татарської навали – з виникненням німецьких колоній у містах Галицько-Волинської держави, отже, починаючи з другої половини XIII ст. (Володимир, Львів, Перемишль, Сянок). Упровадження книжкового діловодства було однією з умов функціонування міської автономії, гарантованої магдебурзьким правом, на якому селилися західні колоністи в західноукраїнських містах¹⁴. Папір книг, треба думати, спершу був італійським, пізніше, у XIV ст., – німецьким. І хоча, наприклад, у Львові найдавніші зразки книжкового діловодства на папері (зрештою, найдавніші в Україні) збереглися лише з кінця XIV ст. (міська книга за 1382-1389 рр.¹⁵), не підлягає, мабуть, сумніву, що вийтівські книги для громад на магдебурзькому праві запроваджено з моменту виникнення колоній. До них цей інститут (ділові книги) було перенесено з рідних німецьких міст.

Другий осередок (чи – інші осередки) книжкового діловодства виник в італійських колоніях Північного Причорномор'я. Записи генуезьких нотаріїв у книгах Італії починаються з 1154 р. Книжкові записи з причорноморських колоній збереглися досі в італійських архівах – значна частина їх опублікована¹⁶. Серед занесених до цих книг записів адміністративно-судового, нотаріального, купецького (нотатки про торговельні умови між окремими контрагентами) та іншого змісту згадуються й русини – як партнери, свідки. Іншими словами, для них документація на папері була вже повсякденною справою, як і для тих русинів, що на українських землях контактували з поселенцями, котрі жили в окремих дільницях міст, користуючись магдебурзьким правом.

Є всі підстави констатувати, що імпортований папір з Італії у XIII ст., пізніше також із Німеччини, поряд з папером східного (середньоазійського, перського, сирійського виробництва, яке почалося раніше від європейського), стає важливим елементом побуту, культури (включаючи церковну), адміністративної практики також у Русі-Україні. Пергамент зберігав свої позиції тільки в юридичній сфері вищого рангу

¹³ Полірували папір великими раковинами або спеціальними криштальовими приладами, які турецькому називалися *mühre* (слово перського походження). Їх я бачив у Стамбулі в грудні 1995 р. в Музеї турецького й ісламського мистецтва. Турецько-османське *mühre* дало ряд похідних слів: *mühre taksasi* – «дошка, на якій гладять папір», *mührele* – «гладити, сатинувати папір», *mühräli* – «глянцевий, полірований, сатинований [папір]». Див.: Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. – СПб., 1911 (М., 1963). – Т. 4. – Кол. 2219.

¹⁴ Про початки інституту діловодних книг див.: Дашкевич Я. Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 129-171.

¹⁵ Зберігається у Центральному державному історичному архіві України у Львові. Опубл.: *Najstarsza księga miejska 1382-1399* / Wyd. A. Czołowski. – Lwów. 1892. – (Pomniki dziejowe Lwowa. – Т. 1). Опис книги там же: «Оригінал книги – це паперовий рукопис фоліо. 172 стор. Папір має п'ять різних філіграней, тобто водяних знаків».

¹⁶ Про публікації, використані автором, правда, для іншої теми, див.: Дашкевич Я. Русь і Сирія: взаємозв'язки VIII–XIV століть // Записки НТШ. – Львів, 1994. – Т. 228: Праці історично-філософської секції. – С. 14, 18. Від цього часу з'явилися нові видання італійських джерел.

(грамоти, дипломи) та, частково, в книгописанні й книгопереписуванні священного, розкішного, урочистого рівня, щоб і там поступово втрачати своє значення. Папір дешевшав, а його якість і тривкість могли конкурувати з пергаментом. Цей наступний етап – етап остаточної перемоги паперу як повсякденної норми – виходить уже поза рамки наших міркувань.

Лінгвістичні дані. 1. Три східні слова як назва паперу¹⁷. Якщо враховувати можливий імпорт паперу з країн Середньої та Передньої Азії до Східної Європи, починаючи від VIII ст., то треба мати на увазі в ролі країн-експортерів Согд, Персію, різні арабські й перські державні утворення. Про назви паперу, які там вживалися, необхідно згадати, щоб вирішити питання про те, чи вони свого часу могли потрапити до східнослов'янських мов. Торкнемося питання про проникнення (або непроникнення) у східнослов'янське мовне середовище таких слів, як согдійські *сун*, *k 'yδ 'kh* (з багатьма варіантами), арабське *waraq*.

У согдійській мові, в її маніхейському (від назви релігії) слововживанні, *сун/сун*¹⁸ спершу означало – у VIII ст. – мабуть, «шовк, кусок шовку для писання на ньому, шовковий папір», відповідно до первісного китайського *сїн*¹⁹ для позначення шматтяного паперу. Кусок шовку або папір у согдійській маніхейській називали також *суну 'q 'yду*²⁰ (про *q 'yду* див. далі).

Дещо видозмінене слово збереглося в інших іранських мовах – хорезмійській та новоперській – як *сїгін* у значенні «шовк»²¹. Воно рано перейшло до тюркських мов, у яких у XI ст. *сїнакси* (?)²² означало «гаптований китайський шовк». У такій назві паперу відбилосся його походження з Китаю (по суті, «китайський папір»), бо в тюркських мовах – татарській з діалектами, уйгурській – *сїн* – ще досі «китаєць». У турецькій

¹⁷ Різні автори застосовували власні або частково уніфіковані системи транслітерації та транскрипції графем східного письма (для согдійської, уйгурської, арабської, перської, турецької, вірменської та інших мов). Не бачу можливості звести ці системи до єдиного способу передачі фонем іранських, тюркських, семітських, деяких індоєвропейських мов, тому залишаю (наскільки це технічно можливо) таку графіку, яку пропонували самі автори. У підрядкових примітках та в покликаннях у самому тексті статті наведено джерела цитування. Транслітерація-транскрипція подається латинськими літерами з діакритичними значками і вкрапленням грецькими буквами. Лише для тих іранських та тюркських мов, для яких свого часу було запроваджено «гражданку» (осетинська, таджицька, узбецька, караїмська), відтворюється написання цією ж офіційною графікою. Арабська й інша «екзотична» графіка не застосовується. У мовознавчих екскурсах, у зв'язку з фрагментарним збереженням джерел, не було змоги отримати послідовні синхронні зрізи (наприклад, потрібні для VIII–IX та XIII–XIV ст.) для порівняння потрібних лексем на матеріалі різних мов. Однак використання також пізнішого матеріалу (XVII–XIX ст.) допомагає будувати бажану ретроспекцію.

¹⁸ Henning W. Ein manichäisches Bet- und Beichtbuch. – Berlin, 1937. – S. 34, 65. – (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. – Jg. 1936, № 10); Лившиц В. А. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии. – М., 1962. – С. 184. – (Согдийские документы с горы Муг. Чтение, перевод, комментарий. – Вып. 2).

¹⁹ Розенберг Ф. А. Согдийские «старые письма». К ранней истории согдийских колоний Центральной Азии // Известия Академии наук СССР. Серия VII (Отделение общественных наук). – Ленинград, 1932. – № 4. – С. 469.

²⁰ Henning W. Ein manichäisches... – S. 34.

²¹ Ibid. – S. 65; Лившиц В. А. Юридические документы... – С. 184.

²² Mahmūd al-Kāšyarī. Compendium of the Turkic Dialects (Düvān Luyāt at Turk) / Ed. by R. Dankoff. J. Kelly. – Cambridge, Mass., 1982. – Part 1. – P. 362. – (Sources of Oriental Languages and Literatures. – 7).

воно звучить як *çini* («папір», також «китаєць»)²³, в османсько-турецькій – *çin* (це одночасно й «Китай»). До тюркських мов слово прийшло із середньоперської.

Характерною ознакою слова *çyn/çyn'* – *çigin* було поширення семантичного поля від значення «шовкова матерія» на «кусок шовку для писання» (шовкову матерію справді використовували з такою метою) та на «шовковий папір». В останньому випадку йшлося не про папір з шовку чи з його залишків, шовкових шмат (бо дослідження паперу під мікроскопом довело, що шовкові волокна в арабському папері трапляються дуже рідко), а про зовнішній вигляд добре відполірованого паперу, який нагадував поверхню шовкової матерії.

Як побачимо далі, подібна семантична трансформація та утворення назви за поверховою аналогією відбулися також з «бавовняним папером», тобто зі словом (у сучасному звучанні російською мовою) «бумага».

Слово *çyn/çyn'* – *çigin* у розумінні паперу не було сприйнято східнослов'янськими мовами. (Російське слово «цыновка» має іншу семантику, хоча етимологічно споріднене). З іншого боку, не варто виключати, що таке або подібне слово вживалося для позначення паперу, клаптики якого з VIII–IX ст. віднайшли археологи.

На відміну від *çyn/çyn'* – *çigin*, можна довести, що інше середньоперське – за походженням – слово *k'γdu'kh* (з варіантами) побутувало в Північному Причорномор'ї. Воно означало лише «папір» (а не тканину) та, своєю чергою, походило від китайського *kākali*, *kākari* – «папір»²⁴. Сьогодніське *k'γdu'kh*²⁵ мало ряд варіантів: *k'γdu'kh*, *k'γδ*²⁶, *k'γduh*²⁷ в буддійських текстах; *k'γδ*, *q'γdu*²⁸ – мабуть, від первісного *kaγδ(a)*²⁹ – у маніхейських. Через середньоперську з деякими фонетичними змінами воно дійшло до новоперської мови, яку в XIV ст. вживали купці в Криму та на Північному Кавказі. Воно зафіксоване у розмовнику, відомому під заголовком «Codex Cumanicus» (бл. 1320-х рр.), у тогочасній італійській транскрипції як *chagat* (для перської мови), що прочитується як *kāyad*, *kāyad*, *kāyid*, *kāyid*³⁰. У новоперській (а також таджицькій) мові слово збереглося до сьогодні у вигляді *kāyaz*, *kaīāz*³¹, хоча ще у XIX ст. переважали форми, ближчі до первісних, а саме *kāghad*, *kāghid*³², *kāyād*³³.

Із середньо- та новоіранських мов назва паперу перейшла до тюркських мов і діалектів у вигляді слів *kāgdā*, *kagda*³⁴, також *kayāt*, *kayās*, *kayaz*³⁵. У «Codex Cumanicus»

²³ Redhouse J. New Turkish-English Dictionary / Yeni Türkçe-İngilizce sözlük. – Istanbul, 1979. – P. 256.

²⁴ Henning W. Ein manichäisches... – S. 65.

²⁵ Лившиц В. А. Юридические документы... – С. 181, 184; Боголюбов М. Н., Смирнова О. М. Хозяйственные документы. – М., 1963. – С. 53. – (Согдийские документы с горы Муг. Чтение, перевод, комментарий. – Вып. 3).

²⁶ Лившиц В. А. Юридические документы... – С. 184.

²⁷ Henning W. Ein manichäisches... – S. 65.

²⁸ Лившиц В. А. Юридические документы... – С. 184; Henning W. Ein manichäisches... – S. 65.

²⁹ Henning W. Ein manichäisches... – S. 65.

³⁰ Monchi-Zadeh D. Persische im Codex Cumanicus. – Uppsala, 1969. – S. 126; Drimba V. Codex Cumanicus. Édition diplomatique avec fac-similés. – Bucarest, 2000. – P. 88 (факсиміле – P. 40).

³¹ Миллер Б. В. Персидско-русский словарь. – Изд. 3-е. – М., 1960. – С. 392.

³² Karabacek J. Das arabische Papier... – S. 117, 136.

³³ Henning W. Ein manichäisches... – S. 65.

³⁴ Ibid.

³⁵ Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. – СПб., 1899. – Т. 2. – Кол. 72-73.

записано також *chageth*, що прочитують як *kaγut*, *qayit*, *kayit*, – у тюркській (практично, ранній кримськотатарській) колонці кодексу³⁶. У сучасній узбецькій – *qozoz*³⁷, у турецькій – *kāgu*³⁸, раніше *kakut*³⁹. У давнішній османсько-турецькій було *kiayud*, *kiahat*, а навіть *keat* – у скороченому вигляді⁴⁰ (в іншій транскрипції – *к'аһьд*, *к'аһат*, *кеат*). Середньоперська назва для паперу ввійшла також до арабської мови як *kāhīd*⁴¹ та *kāgīt* – друга форма побутує досі, зокрема у марокканському діалекті арабської⁴².

Отже, так само як середньо- та новоперська назва для паперу, також і тюркська дійшла до Північного Причорномор'я у згаданому «Codex Cumanicus», у т. зв. куманській (команській) мові – первісній стадії кримськотатарської⁴³. Караїмська мова, яка вживалася і вживається в Україні (Галич, Луцьк, Крим), зберегла форми *кагьыт*, *кяхгад*, в інших транскрипціях – *каγут*, *каγут*, *каһьт*⁴⁴.

Незважаючи на наявність тюрксько (кримськотатарсько, караїмсько) – української мовної контактної зони та, здавалося б, інтенсивної мовної інтерференції (що доводять численні тюркізми в українській мові), – персько-тюркську назву паперу східні слов'яни не сприйняли навіть після масової інвазії монголо-татар на українські землі в середині XIII ст. Тут можливе єдине пояснення: в Русі-Україні вже використовувалося інше слово (або інші слова) для означення паперу – перш за все, мабуть, «бумага» чи якийсь фонетично близький до цього слова його варіант-попередник. Потрібно також зазначити, що в період появи «Codex Cumanicus» в Північному Причорномор'ї було відоме вже середньолатинське слово для позначення паперу, а саме *papirum*⁴⁵.

Арабська мова знає ще одну назву для паперу – *warak*, *waraq*, *warak*⁴⁶, також китайського походження. Немає, однак, жодних даних про те, що це слово поширювалося у східноєвропейському ареалі.

2. Бавовна та папір: від середньоіранського *pambak* до позасхідноєвропейських похідних. Для того, щоб всебічно розглянути цю лінгвістичну проблему та спроектувати

³⁶ Grønbech K. Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. – Kopenhagen, 1942. – S. 134; Monchi-Zadeh D. Das Persische... – S. 126; Drimba V. Codex Cumanicus... – P. 88 (факсиміле – P. 40).

³⁷ Русско-узбекский словарь / Под ред. Б. Абдурахманова. – М., 1954. – С. 58.

³⁸ Redhouse J. New Turkish-English Dictionary... – Istanbul, 1979. – P. 580; Ванчев Н., Гьльбов Г., Класов Г. и ин. Турско-български речник. – 2-о изд. – София, 1962. – С. 271.

³⁹ Ванчев Н., Гьльбов Г., Класов Г. и ин. Турско-български речник... – С. 272.

⁴⁰ Кори Ф. Турецкие элементы в языке Слова о полку Игореве (Заметки к исследованию П. М. Мелиоранского...) // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – СПб., 1903. – Т. 8. – Кн. 4. – С. 25.

⁴¹ Там же.

⁴² Wehr H. Arabic-English Dictionary / Ed. by J. M. Cowan. – Ithaca: New York, 1976. – P. 808.

⁴³ Дашкевич Я. Р. Codex Cumanicus – вопросы возникновения // Вопросы языкознания. – М., 1985. – № 4. – С. 72-83; Его же. Codex Cumanicus – вопросы декодирования // Там же. – 1986. – № 5. – С. 79-86; Его же. Codex Cumanicus – действительно ли Cumanicus? // Там же. – 1988. – № 2. – С. 62-74. Пор.: Стоянов В. Codex Cumanicus: история изучения // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2003. – Вып. 10. – С. 496-498.

⁴⁴ Караимско-русско-польский словарь / Под ред. Н. А. Баскакова, А. Зайончковского, С. М. Шапшала. – М., 1974. – С. 281.

⁴⁵ Drimba V. Codex Cumanicus... – P. 201 (факсиміле – P. 40v).

⁴⁶ Karabacek J. Das arabische Papier... – S. 136; González Castrillo R. Referencias... – P. 198; Борунов В. М. Русско-арабский словарь. – М., 1967. – С. 68.

її на культурно-історичні реалії, необхідно зупинитися на трьох аспектах: а) поширення первісно середньоіранського слова у східних (близькосхідному, кавказькому) ареалах; б) розповсюдження цього ж слова у середземноморському ареалі (крім його східної малоазійської частини, що тотожна з близькосхідним ареалом); в) поширення у балканському та суміжних ареалах. Характерною особливістю для всіх цих територій стало розширення семантичного поля, частково як наслідок аналогії: бавовна-рослина і бавовна-сирівець → бавовняна вата і бавовняна тканина → та лише деколи папір, а також ряд суміжних значень. Як на своєрідний курйоз можна вказати на те, що сам східний папір ніколи не виготовляли з бавовни-сирівця, а навіть дуже рідко з бавовняних шмат (що підтверджує зроблена давніше мікроскопія раннього східного паперу⁴⁷); відомо, що найкращим сирівцем були льняні шмати. Але тут якраз відіграла роль поверхова аналогія: блискуча бавовняна тканина (на якій часом також писали, як і на шовковій) нагадувала зовнішнім виглядом відповідно спресований, вигладжений і глянтований східний папір. Інший парадокс полягає в тому, що для слів типу «бумага» і подібних (у слов'янських мовах) чи «bambagium» (середньолатинське, що дало низку похідних), які обґрунтовано виводять зі східних мов, у цих же східних мовах їхні первісні взірці ніколи не означали «папір» – тільки «бавовну», «вату» та «бавовняну тканину».

а) Близькосхідний і кавказький ареали.

Якщо до близькосхідного ареалу⁴⁸ залічувати – в лінгвістичному плані – також середньо- і новоперську мови, то, виходячи з частково реконструйованих середньоіранських **pambuk* (Ber, 100) і *panbak* (Аба, 250, «бавовна», «вата»), треба ствердити, що в деяких іранських мовах вже тоді відбулася дисиміляція анлаутного *n*- по відношенні до інлаутного *-b-*, тобто, що **pambak* (Тим, 153), можливо, виникло з первісного **bambak*. Одночасно відбувся інший процес – міжскладова дисиміляція губних *-b-* та *-m-*. У результаті таких змін з'явилися засвідчені джерелами форми *panbak* (Ber, 100), *panba* (Mik, 1885, 139; Dri, 41г факсиміле), *pānbāk* (Lok, 130; Шан, 226), *panbah* (Аба, 249). Форми з інлаутним *-m-* (давніші?) відомі в середньоперській (деколи званій пеглевійською) мові у вигляді лексем *pambuk* (Mik, 1885, 139), *pambak* (Hüb, 116; Кор, 661 = *памбак* – Кор, 55; Ber, 101; Тим, 153), *pimbak* (Hüb, 116), *памбаг* (тобто, за українською транскрипцією, *памбаг*; Кор, 55).

З усіх цих форм найближчою – в географічному відношенні також – до східнослов'янського ареалу було середньоперське *panba*, зафіксоване в «Codex Cumanicus». Переважне значення слова – «бавовна», конкретніше – «бавовна-сирівець».

До новоперської (в літературному та діалектних варіантах) увійшли без особливих змін майже всі згадані форми. Отже, *pambah* (Mil, 33; Аба, 249 – подає, що їй передувала форма *panbah*), *nāmbā* (Кор, 55 – пише, що вона виникла з форми *памбак*),

⁴⁷ Wiesner J. Mikroskopische Untersuchung der Papier von El-Faijūm // Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer. – Wien, 1887. – Jg. 1. – S. 45-48 (папір VIII–IX ст.): *EjUSD. Die fajjūmer und uschmūneimer Papiere...* – S. 179-260.

⁴⁸ Починаючи з цього параграфа, для того, щоб зменшити перевантаження затекстовими примітками, покликання на джерела та літературу подано у вигляді скорочень в основному тексті. Перелік скорочень наводиться в кінці статті. При вивченні питання використано, крім давніх текстів та українських лексикографічних праць XVII ст., переважно лексикографію та відповідну літературу XIX – початку XX ст., оскільки в них збереглося більше лексики з архаїчними рисами, які почали пізніше зникати внаслідок уніфікаційних та пуристичних заходів у мовній ділянці.

pambe (Буш, 124), *pebbeh* (Кар, 130), *pāmbāh* (Мил, 84), *nāmbē* (Мил, 96), *pāmbāk/pānbāk* (Гор, 33) та, поряд з ними, *panba* (Hüb, 116; Ber, 101), *pānbā* (Lok, 130), *pānbāk* (Lok, 130; Шан, 226; Мель, 295).

Уважають, що семантичне поле почало розширюватися ще в середньоперській. Ця лексема, можливо, вже там означала не тільки «бавовну-сирівець», але й «бавовняну матерію» (Шан, 226).

Осетинська мова, як спадкоємець аланської, зберегла давнішу форму – без дисиміляції анлаутного *b-* по відношенні до інлаутного *-b-* (мабуть, вплинула гірська ізольованість осетинської й припинення контактів з іншими іранськими мовами). Тому в осетинській для позначення бавовни існують форми *bambag* (Hüb, 116; Ber, 101), *bāmpāq* (Гор, 33; Кор, 661), *baembaeg* (Аба, 249), *boemroeg* (Аба, 249-250) = *bāmpnāg* (Мил, 84; Кор, 55), *bāmp'äg* (Hüb, 117; Ber, 101). Семантичне поле також (як і в середньоперській) поширилося. Це вже не лише «бавовна-сирівець», а й «вата» (Мил, 84; Mil, 33), *baembaeg*, *baempaeg* (обидві – Аба, 249-250).

Відповідно до новоперської – у курдській – *pambu* (Mik, 1890, 10), *penbā* (Mik, 1885, 139), *pāmbu* (Гор, 33).

На відміну від поглядів деяких мовознавців (Hüb, 116), вважаю, що первісною була форма з анлаутним *b-* (отже, типу **bambak*). Анлаутне *n-* виникло шляхом дисиміляції з інлаутним *-b-* (як уже зазначалося), що відбулася у середньоперській і залишилася у новоперській. Анлаутне *b-*, яке відображало початкову фонетичну стадію, збереглося в ізольованій від інших іранських мов осетинській < аланській, а також, як буде показано далі, в інших мовах кавказького ареалу (інгуська під впливом осетинської, вірменська, грузинська), в яких збереглася первісна початкова фонема. До них лексема прийшла без тих змін, які відбулися в середньоперській. За цієї нагоди треба зауважити, що в осетинській мові *n* не є проявом осетинського консонантизму, бо іранське *n* переходило в осетинській на *ϕ* (Мил, 84).

У кавказько-закавказькому ареалі (вже не відносячи до нього осетинську) в безпосередній залежності від осетинського слова опинилася інгуська, в якій *boambij* (Аба, 250 – засвоєно із середньоіранських за осетинського посередництва) означає «вату». Про дуже давнє запозичення із середньоперської свідчить старовірменська, тобто грабар, в якій ще у VII–IX ст. задокументні форми *bambak/banbak* (Hüb, 116; Гор, 33; Мил, 84 – знає в обох випадках *banbak*; Mil, 33). З них перша – *bambak* (Мил, 84; Mik, 1885, 139; Кор, 661; Аба, 250) = *бамбак* (Кор, 55), діалектне *p'ambak* (Кор, 661), збереглася досі. Подібний спадковий зв'язок, як у вірменській, спостерігається в грузинській, у якій *bamba* (Аба, 250 – стверджує, що засвоєно з новоперської) означає «вата».

Залежність певних термінів у тюркських мовах від іранських джерел безсумнівна. Тому в тюркських мовах у цілому панують варіанти слів *pambuk/panbuk* (Гор, 33), а саме *памбућ* (Гор, 33), *ратук* (Ber, 100). В османсько-турецькій мові зафіксовано лексеми *pebbe* (Lok, 130) = *неbbe* (Кор, 55), *pambuk* (Lok, 130) = *памбук* (Шиш, 627; Кор, 55) = *pambuk* (Mik, 1885, 139; Ber, 101), *pambuk* (Кор, 661), *ратук'* (Ber, 101), *ратук* (Mik, 1885, 139; Ван, 440) = *памук* (Кар, 502; Кор, 55). У сучасній турецькій та, під її впливом, кримськотатарській – *ратуq* (Буш, 124), при турецькому терміні *pambuk/panbuk* (Буш, 124). В узбецькій це *пахта* (Абд, 933).

Крім «бавовни-сирівця», лексема означала також «бавовняну матерію» (в інтерпретації російською – «хлопчатая бумага»; Кор, 55), деколи «вату», «пух».

У кипчацьких мовах, до яких належить тюркська колонка «Codex Cumanicus», відбулася заміна анлаутних *n-*, *b-* на *m-*. Тому в цьому джерелі для поняття «бавовна» застосовувалося слово *manugh* (Grø, 162 – виправляє *tagugh*, яке є в рукописі; Dri, 41 факсиміле), *tatiχ* (Grø, 162 – можливо, паралельно з *taηiχ*) = *tatiH* (Grø, 162). Такі форми кореспондують з османсько-турецьким *manuk* (Mik, 1885, 139), *мамук* (Кор, 55) як зі значенням «бавовна-сирівець», так і «бавовняна матерія». Вони збереглися в ногайській – *tamiq* (Буш, 124).

Якщо підводити підсумки для близькосхідного і кавказького ареалів, то похідні від середньоперського **bambuk* > **pambak* з варіантами означали «бавовну-сирівець», «вату», «бавовняну тканину», а, в жодному разі, не «папір». Іншими словами, семантичне розширення поля на поняття «папір» у згаданих ареалах не відбулося і тому відповідну лексику, яка могла би стати вихідною для значення «бумага» = «папір», не можна було принести на Русь із контактних зон з іранськими і тюркськими мовами, звідки прийшли тільки значення «бавовна», «вата», «бавовняна матерія».

б) Середземноморський ареал.

У цьому ареалі справді відбулися суттєві семантичні зрушення, які проходили, між іншим, по лінії поверхових аналогій. Так чи інакше, слова на позначення бавовни та, одночасно, шовку потрапили до грецької мови (старогрецької та спадкової по відношенні до неї середньогрецької) безпосередньо із середньоперської в той час, коли існувала активна грецько-перська контактна зона і, в кожному разі, раніше арабської й турецької інвазії на Малу Азію. Тоді міжмовні стосунки змінили свій характер. Старогрецька мова (хронологічна межа переходу старогрецької у середньогрецьку візантійського періоду лабільна) знала *βόμβυξ* зі значенням «шовк», «шовкова тканина», «шовкопряд», «шовкова лялечка» (Кор, 55; Mik, 1885, 139; Шан, 226; Мель, 295). Також з варіантами *βαμβύξ* (Гор, 33 – зі знаком запитання; Шан, 226 – з поясненням «бамбук», на мою думку, дивним) та з пересуненням анлауту з дзвінкого *b-* на глухе *n-* – *πάμβαξ* (Фас, 241). Наявність запозичення із середньоперської безсумнівне.

У середньогрецькій (тут також не дуже ясний час переходу середньогрецької в новогрецьку) зареєстровано варіанти *πάμβαξ*, *βάμβαξ*, *παμβακίς*, *βαμβάκιον* (Кор, 55-56; усі ці варіанти повторює Ver, 101), *πάμβαξ*, *βαμβάκιον* (обидва – Лок, 130), *βόμβαξ*, *πάμβαξ* (Фас, 241), врешті *βαμπάκιον*, *βαμβάκιον*, *βάβαξ*, *πάμβαξ*, *παμβακίς*, *βαμπάτζι*, *βάμβακιον* для «бавовни» (сім цитат з DuC, 695). Деякі з цих слів – *βαμβάκιον* (Cpe I, 193) – також для позначення «бумазеї» (Гор, 33; Шан, 226 – «хлопчатая бумага»).

Новогрецька теж має велику кількість варіантів: *βαμβάκι*, *παμπάκι*, *μπαμπάκι*, *μπαμπакία*, *βαμβακερίνος*, *μπαμβακερίνος*, *μπαμπакās* (усі приклади – Mik, 1885, 139), *bobáci*, *bobáci*, *βαμβακιά* (ці три – Mik, 1890, 10). Ряд можна продовжити також для попередньої середньогрецької: *πάμβαξ* (Кор, 55; Ver, 100; Лок, 130), *βάμβαξ*, *παμβακίς* (ці два – Кор, 55; Ver, 100), *βαμβάκιον* (Kar, 130; Кор, 55; Ver, 100; Лок, 130; Тим, 153; Шан, 226), *βαμβύξ*, *βαμβύκιον* (Гор, 33), *βαβάκινον* (Кор, 55).

При цьому основне значення перелічених шойно середньо- і новогрецьких лексем – «бавовна», а *βαβάκινον* (Кор, 55) – це «бавовняна матерія», *βάμβαξ* (Kar, 130) – це ще «тонкі волокна», «маса, що нагадує бавовну, з якої (маси) роблять папір». «Аркуш паперу» – це *χάρτη βομβύκινος* (Kar, 130), але *βομβύκινος* може означати й «шовковий» (Мель, 295).

Середньолатинська мова, тобто середньовічна латина, дає дуже широкий репертуар лексем, розрізняючи їх за семантикою. Це, великою мірою, спадщина класичної

латини. Ще в Плінія Старшого *bombax*, *bombix* – це не лише «бавовна-сирівець», але й «бавовняні волокна» (DuC, 695; Кор, 55). За аналогією зі старогрецькою, в якій значення «бавовняна тканина» змішувалося з «шовком», класична латина знала *bambycinus* як прикметник «шовковий» і *bambycinum* – «шовкову тканину» (обидва приклади – Кор, 56), *bombyx* – «шовк», «шовкопряд», «рослинний пух (бавовна?)» (Буш, 124).

Семантична диференціація сприяє поділові (також по лінії морфології) на первісне «бавовна-сирівець», «бавовна-рослина» та на похідні – «бавовняна матерія», часто це «бумаза», тобто бавовняна ворсиста тканина, бархат або «шовкова тканина» із семантично близьким «шовкопрядом», або «тонкі (бавовняні) волокна», або й «бавовняні нитки», врешті «маса, що нагадує бавовну, для виробництва паперу».

Якщо розглядати середньолатинський лексичний матеріал за семантичними групами, то це дає такі результати. Бавовну називали *bombax* (Мік, 1890, 10; DuC, 695; Вер, 100; Słś, 1126, рік 1401), *bombyx*, *bombax*, *bombex*, *bombix* (Słś, 1126, роки 1401, 1450), *bambax* (Мік, 1890, 10), *bambuk* (Гор, 33 – під знаком запитання), *bombix* (DuC, 695), *bombyx* (Вер, 101), *bombagium* (Лок, 130), *bombicium* (Вер, 100; Лок, 130; Мель, 294), *bambacium* (Сре I, 193), *bombacium* (Вер, 101; Фас, 241; Мель, 295 – також «бавовняна тканина», «бавовняний папір»), *ba[m]bacion* (Сла, 100), *bonbecium* (Дгі, 58, 41г факсиміле). Джерело XIII ст. подає ще варіант *wambasio* (Руб, 137). З іншого боку, також «шовкопряд» – *bombyx*, *bombax*, *bombex*, *bombix* (усі чотири – Słś, 1126); «тонкі волокна» – *bombax*, *bombyx* (Кар, 130).

Різні види тканин – не тільки бавовняних: «бавовняна матерія» – це *bombyx*, *bombix*, *bombicium* (усі приклади – Кор, 55), *bombacium* (Гор, 33; Мель, 295 – також «бавовна», «бавовняний папір»), *bambycinum* (Кор, 56 – *bombycinum*; Słś, 1125, роки 1544, 1545), *bombycinum* (Słś, 1125, роки 1544, 1545 – також «рід шовкової тканини»), *bombacinum*, *bambucinum*, *bambasium*, *bambacinum*, *pambicium*, *bombaxina*, *bumbacium*, *bombasum*, *bombicinium* (усі дев'ять – DuC, 695), *bombacium* (Шан, 226; Мель, 294), *bombacina*, *bombycina* (обидва – Кор, 56), *bombagium* (Кор, 56), із присвоєнням тканині «бумазеї» літературної назви *bombacium* (Шан, 26) та нелітературної назви з XIII ст. *gambasio* (Руб, 77). За аналогією, «шовкова тканина» – *bombacinum* (Słś, 1126, рік 1547), *bambacium* (Мель, 294), *bombyx*, *bombax*, *bombex*, *bombix* (усі чотири – Słś, 1126, рік 1401), а навіть «шкарлатна тканина» – *bombicina* (Słś, 1125). Відповідно до цього – «бавовняний» визначається як *bombycinus* (Słś, 1126, рік 1545; Кар, 502) або «шовковий» – *bombycinus* (Кор, 55; Słś, 1126, рік 1450).

Врешті «папір» (нібито з бавовни), крім перелічених вже слів для «паперової маси» (що сумнівно), – *bombacyna papyrus* (DuC, 695), *ba(m)bacion* (Сла, 100, рік 1642 – з подвійним поясненням: «бумага», «бавовна»), *bombacium* (Мель, 295 – також «бавовна», «бавовняна тканина»).

Для деяких форм важко встановити їхню конкретну й однозначну семантику, наприклад, для *bambax*, *bambagium* (обидва – Кор, 55), *bombyx*, *bambax* (Вер, 101).

Немає підстав сумніватися у значенні «папір» для слів *bombycina*, *bombyx*, *bombicium*, *bombicina*, однак не варто довіряти твердженням, що цей папір зроблено з бавовни, а тим більше з бамбукової тростини. Мабуть, деяких мовознавців підводили аналогії зі словами з перської для позначення бавовни або застосування аналогії (у випадку з бамбуком, наприклад), для якої джерелом стала – вочевидь, без належних

підстав – старогрецька. З іншого боку, дезорієнтувати може визначення, прийняте в російській мові, в якій «хлопчатая бумага» – це не «папір», а «бавовняна тканина».

Якщо, з одного боку, в середньолатинській наявна спадкоємність по відношенню до середньоперської та грецької, то, з іншого боку, не можна заперечити і впливу тогочасної розмовної італійської, яка, звісно, також пройшла стадію згаданої спадкоємності та впливу класичної й середньовічної латини.

Процес ручного ремісничого виготовлення паперу складається з кількох етапів. Перший з них – підготовка паперової маси, що нагадує бавовну. За однією з інтерпретацій (Kar, 135) ряд термінів у середньовічній латині потрібно розуміти не як «бавовна», а як «паперова маса» й – відповідно – «папір з маси, яка нагадує бавовну». До таких термінів залучають: *charta bombycis*, *charta bombacis*, *charta de bombace*, *charta de bombice*, *charta de bombasio*, а також просто *bombycina*, *bombacina*, *bambasina*, *bombagina*, *bombacynum*, *bombacenum*, *bombucinum*, *bambasium*, *bambacium* (Kar, 130) та ін. Це вже дискусійне питання, бо некоректно зводити назви на позначення бавовни виключно до назв паперової маси, що нагадувала бавовну, – маси, з якої виготовляли папір ручним способом.

За такої нагоди необхідно підкреслити, що слова, зареєстровані в «Słowniku łaciny średniowiecznej w Polsce» (SłS), Т. 1, уживалися також на тій частині українських і білоруських земель, на які у XV–XVI ст. розповсюджувалася польська влада. Проте в семантиці цих слів ніщо не нагадує про папір. Та й згадка про *bambacion*, тобто «бумагу» і «бавовну», в латинському лексиконі 1642 р. українського мовознавця Є. Славинецького (про нього див. далі) свідчить не про поширення цього латинського слова в Україні, а про вживання його в середньовічній латині взагалі.

Аналіз грецького (старо-, середньо- і новогрецького), а також латинського (класичного і середньовічного) словесного репертуару доводить, що якщо похідні лексеми з цих мов і потрапляли в Східну Європу, то це явище обмежувалося назвами бавовни як рослини та її плодів, бавовняної тканини («бумазеї» як виду бархату, що пройшла перехідні стадії в інших мовах, які були під безпосереднім впливом середньолатинської мови), а не торкнулося ділянки паперу, бо провести етимологізацію слова «бумага» від *bombicina*, *bombyx*, *bombicium* і подібних просто неможливо. Щойно вказане слово «бомбіцина», рідко вживане в українській мові XIX–XX ст., – це вже запозичений із Заходу термін для визначення паперу поганої якості з виразною волокнистою структурою, близькою до «бібули» (рос. «промокательная бумага»).

Середньовічна латина мала великий вплив на всі західні мови навіть після того, як сформувалися моноетнічні національні – літературні й народні – мови. Італійська, безпосередній спадкоємець середньолатинської, зберегла середньолатинські взірці, особливо на перших етапах власного формування, коли існували ще окремі, розвинені до рівня літературної мови, діалекти італійської мови. З погляду семантики це були майже виключно слова для позначення бавовни (рослини і плоди) та бавовняної матерії. В такому значенні вживалися слова *bombace* (Kop, 56; Ber, 101), *bombagio* (Ber, 101; Фас, 241), *bombacino* (Kop, 56 – також «бавовняна тканина»), *bombagino* (Kop, 56), *bombagia* (Ros, 1866, 57; 1875, 936 – також «бавовняна тканина»; Сре I, 193 – «бавовна-рослина»; Ber, 100; Lok, 130; Фас, 241; Мель, 294), *bambage* (Ros, 1875, 935), *bambagio* (Сре I, 193 – «бавовна-рослина»; Шан, 226 – у цього автора, єдиного, крім «бавовна», також «папір», проте у цьому останньому значенні сумніваюся), *bambagino* (Мель, 294 –

«бавовняний»). Пізніше ці слова витіснив термін *cotone*, який спершу означав лише «бавовну-сирівець». Наскільки відомо, наведена велика група слів не означала «папір», для якого вживаються терміни *papiro*, *carta*.

Інші романські мови знають: іспанська – *gambox* (Мік, 1890, 10), французька – *bombaçin* (Кор, 56; Lok, 130; Шан, 226; Фас, 241; Мель, 295 – два останні автори тлумачать як «бумазея»). У східнороманських – румунських – відповідний термін не має нічого спільного із західнороманськими мовами. Не зупиняюся на германських мовах (німецькій, англійській, голландській), бо дані з цих мов не міняють загальної картини. Всі – по відношенні до середньовічної латини – відповідні слова не кореспондують з поняттям паперу.

в) *Балканський та суміжні ареали.*

На них наклали відбиток дві мовні стихії – середньогрецька й османсько-турецька. Ці ареали були від них безпосередньо залежні політично або (опосередковано) культурно. Ці дві стихії помітно перехрещувалися і перемішувалися між собою, що проявилось, наприклад, у болгарській та сербській мовах. Проте немає підстав зводити всі мовні прояви в ділянці, якої торкаємося, до османсько-турецького впливу, хоча б тому, що ряд термінів засвідчено в цих та інших мовах ще до підкорення Балкан турками. При цьому потрібно враховувати, що на підставі староболгарської виникла богослужбова і літературна (з етнічними варіантами) мова, відома серед східних слов'ян як слов'янська (церковнослов'янська).

У болгарській мові похідними від середньогрецької можна вважати лексеми *бубак*, *бубайк*. Якщо ж для болгарської двома еталонами обрати візантійське *βάμβαξ/πάμβαξ* та османсько-турецьке *rambuk/намук*, то, з огляду на наявність в османську епоху Болгарії середньогрецького субстрату, близького, зрештою, у фонетичному звучанні до османсько-турецького субстрату, можна умовно утворити два ряди лексем. До першого, спорідненого із середньогрецькою, віднесемо такі слова, як *бубак*, *бубайк*, *бхбек* (всі три – Шиш, 627), *бхвага* (Кор, 55), *bubak* (Мік, 1885, 139; Кор, 661; Lok, 130; Вер, 100), *bubajk* (Вер, 100), *бьбек*, *bobak* (обидва – Вер, 100) – всі слова для позначення бавовни. *Babuçeren*, *bambakeren* (обидва – Вер, 100), *бобучерни*, *бабучерны* (обидва – Кач, 192, 445), *бамбукерны*, *бамбакерны* (обидва – Мила, 127, 292) – все це прикметник «бавовняний». На підставі цього легко погодитися з етимологією, запропонованою Ф. Коршем: **бхбак* > **бьмбак*, **бьбак* (Кор, 57). Османсько-турецький – за генезою – ряд може складатися з таких лексем: *памбук*, *намук* (обидва – Шиш, 627; *намук* – також Кор, 56; Ван, 440), *ратук* (Мік, 1885, 139; Вер, 100) – для «бавовни». *Ратишен* (Мік, 1885, 139), *памучен* (Ван, 400), *мѣцпоуко* (з метатезою, Мік, 1885, 139) – для «бавовни». Етимологічно складно пояснити слово *tumle* (Мік, 1885, 139). Жодне з цих слів болгарської мови не стосується паперу.

У сербській (сербо-хорватській) мові переважають лексеми, які відносять до османсько-турецької мовної спадщини, а саме *rambuk* (Мік, 1890, 10), *ратук* (Мік, 1885, 139; Кор, 56; Вер, 100; Lok, 130), *намук* (Кар, 502), *ратуклі* (Мік, 1885, 139 – також *ратукліја* – «одяг з бавовни»; це ж *намукліја* – Кар, 502). Відповідно *ратишан* (Мік, 1885, 139), *памучан* (Кар, 502) – «бавовняний». Можливо, візантійського походження *bobać* (Мік, 1890, 10), *bumbak* (Мік, 1885, 139; Кор, 661; Вер, 101), *bombak* (Мік, 1885, 139; Кор, 661; Вер, 101), *бомбак* (Кор, 56). Через словінську, в якій помітні італійські впливи, до сербської (сербо-хорватської) увійшли *bumbažina* (Мік, 1890, 10; Вер, 100-

101), *bombázina* (Кор, 56). Лише ці останні слова вживалися в розумінні «бавовняна матерія», «папір», та італійське посередництво (якщо вважати джерелом середньовічну латину) принесло іншу семантику. Правда, в італійській мові для *hombagino* значення «папір» невідоме, воно могло виникнути на сербо-хорватському або словінському ґрунті, або навіть під східнослов'янським впливом, завдяки культурним зв'язкам.

Поділ на два етимологічні ряди у болгарській і сербо-хорватській залишається доволі механістичним та умовним. Він вимагає подальшого вивчення з уважною хронологізацією явищ.

Староболгарських впливів (якщо пам'ятати, що церковнослов'янська була також богослужбовою мовою в Молдавії та Волощині) можна дошукуватися і в румунській. «Бавовна» там *butac* (Lok, 130), **бумбакү* > *бумбак* (Кор, 56), *bumbak* (Мік, 1885, 139).

Зате інші мови балканського та сусідніх ареалів, носії яких довгий час перебували в межах Османської імперії, назву бавовни запозичили з османсько-турецької. Тому в албанській «бавовна» – це *pambak*, *pumbak*, *pumbuk* (Мік, 1885, 139), тобто *пумбак*, *пумбук* (Кор, 56); «бавовна» і «бавовняна тканина» – *patuk* (Ros, 1866, 143; Ros, 1875, 935), *памук* (Кор, 56). В угорській для бавовни є слова *patuk* (Мік, 1885, 139; Мік, 1890, 10), *памук* (Кор, 56), *patut* (Мік, 1885, 139; Мік, 1890, 10; Вер, 101). А вже під натиском угорської – «бавовна» у словацькій *patuk* (Вер, 100), *памук* (Кор, 56). Навіть у чеській *patuk* (Мік, 1890, 10), *памук* (Кор, 56), хоча, в основному, вживається слово *bavlna*.

3. Бавовна та папір: від середньоіранського *pambak* і середньолатинського *papyrus* до східнослов'янських *бумага* та *папір*.

Дослідження історії слів на позначення бавовни та багатьох назв, пов'язаних з нею (бавовняні нитки, бавовняна тканина, бумазєя, бавовняна повсть, бавовняний пух, вата, губка, паперова маса, папір), натрапляє на низку труднощів у східнослов'янському ареалі. До них належить не дуже ясне розмежування між церковнослов'янською – з одного боку – та російською, білоруською, українською мовами – з іншого боку – тобто визначення вагомості церковнослов'янського субстрату. Далі – неправильна дата першої згадки про «бумагу» в джерелі, помилки в інтерпретації текстів. Починати варто з простішого.

Російською лексикографією та її неросійськими послідовниками стверджується⁴⁹, що найдавніша згадка про «бумагу» як про «папір» походить з 1414 р. За підставу такої хронології беруть т. зв. Мусін-Пушкінський збірник 1414 р., в якому є «Похвала великому князеві Володимирові» митрополита Іларіона. Але оригіналу цього збірника 1414 р., виготовленого, мабуть, у Новгороді на пергаменті, немає. Він згорів у Москві, нібито в 1812 р. Той «первісний» текст скопіював невідомо хто і коли, а з цієї копії (та, може, копій було ще більше) була переписана наступна копія на папері з водяним знаком 1816 р. Попередня копія, з якої зроблено список 1816 р., також не збереглася. У розпорядженні дослідників є, отже, тільки пізня копія з копії, переписаної невідомо коли, – копія, виготовлена в 1816 р. або трохи пізніше. Вона має вставки і пропуски, що, само по собі, підриває докладність передачі попереднього тексту. На с. 41 тексту

⁴⁹ Наприклад: *Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка*. – СПб., 1903 (препринт: М., 1958). – Т. 3. – С. 27; *Словарь русского языка XI–XVII вв.* – М., 1975. – Вып. 1 / Гл. ред. С. Г. Бархударов. – С. 353.

«1816 року» є вставка на полі: «на бумага пи(са)но»⁵⁰. Цією вставкою позначено пропуск у тексті «Похвали». Опущені слова було написано на папері – цієї вставки в копії «1816 року» немає. Якщо читати текст «Похвали» в копії «1816 року», не зважаючи на пропуск, то виходить, що в Єрусалимі писали ім'я Бога на ... папері⁵¹. Зрозуміло, що дефект тексту виник у попередній (перед «1816 роком») копії чи раніших копіях збірника 1414 р. і цей дефект відзначив копійст, додаючи на окремій паперовій картці опущені слова. Ця картка загубилася – переписувач «1816 року» або й раніший вже її не знайшов і лише зауважив, що вона була в попередній копії. Коли виготовлено цю першу (?) копію з пергаментного рукопису – не знаємо. У кожному разі, після 1414 р. Виходить, дата 1414 р. як перша зафіксована на письмі звістка про «бумагу» (= «папір») є помилковою. Позначити цим роком першу згадку зовсім некоректно. Нотатка на полі Мусін-Пушкінського рукопису з'явилася після 1414 р. – чи навіть, цілком вірогідно, набагато пізніше. Чимало етимологів пішло, однак, за датою 1414 р., яка дезорієнтує.

Російська лексикографія нерішуче погоджується – або й не погоджується – з тим, що слово «бумага», «бумажка» – це не тільки «папір», але також термін для позначення поняття «вата». У цьому відношенні деколи доходило до курйозів. У «Словаре русского языка XI–XVII вв.» під редакцією С. Бархударова на одній і тій самій сторінці слова «бумага» і «бумажка» пояснюються то як «вата», то як (друге з цих слів) зменшення від слова «бумага», хоча в обох випадках цитується як ілюстрація вістка про ту саму подію – про смерть Дмитра Юрієвича Красного 1441 р. В першому випадку подається уривок зі «Степенной книги», близько 1560-х рр.: «У него же тогда кровь течаше изъ обою ноздрию [...]. Отец же его духовный, священной инок Иосия, бумагою заткну ноздри его»⁵². У другому випадку ця ситуація описується за Воскресенським літописом⁵³: «А у него тогда кровь пустился изъ обою ноздрию [...]. Отець же его духовный Иосия именемъ, священноинокъ, заткну бумажною ноздри его»⁵⁴. Зрозуміло, що йдеться про «вату», а не про «папір».

Подібну помилку допускає також українська лексикографія. При цитуванні джерела («Требник» Петра Могили, рік 1646): «Влѣ'й егѡ (елей. – Я. Д.) въ бумагу ѡлѣ' въ лна'ныа нѡвыа згрѣбѣа» та «Бумагою ѡбіе ѡстираѣт(ь) помазаннаа чѣсти тѣ'ла, ѡ, ѡтерѣ вса, полагаѣтъ пѣрвыи клубѡкъ бумажныи ѡлѣ магкихъ пѣчешѡкъ на блюдѣ»⁵⁵.

⁵⁰ Слово о второмъ законѣ, Моисѣемъ данѣмъ, и бл(агода)ти в истинѣ е... і похвала кагану нашему Володимиру С(вя)тославишу, внуку Игореву, ѡ(т)ъ него жь кршени быхомъ // *Срезневский В. Мусин-Пушкинский сборник 1414 года в копии начала XIX века.* – СПб., 1893. – С. 41. – (Приложение к 72-му тому Записок имп. Академии наук. – № 5).

⁵¹ Відповідний текст без пропуску є в багатьох публікаціях твору митрополита Іларіона. Пор., наприклад: *Соболевский А. И. Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру Св. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.* – К., 1888. – Кн. 2, отд. 2. – С. 48-49.

⁵² *Словарь русского языка...* – С. 353 (ліва колонка).

⁵³ *Полное собрание русских летописей.* – СПб., 1859. – Т. 8 (VII. Продолжение летописи по Воскресенскому списку). – С. 110; також (у «Словаре русского языка...» не цитується): Там же. – Т. 18 (Семеновская летопись). – С. 191.

⁵⁴ *Словарь русского языка...* – С. 353 (права колонка).

⁵⁵ *Бѹхохоушѹ ѡлбо молитвослѡбѡвъ ѡли трѣбникъ ѡмѣ' аѣ в(ь) себѣ церковная разлѣчная послѣ' дована іерѣшѡмъ подобающаа...* [митрополита Петра Могили]. – Київ, 1646. – С. 447, 469.

Слово «бумага» інтерпретують як «папір»⁵⁶, що цілком не узгоджується з контекстом. Ясно, що мовиться знову ж про «вату».

Зауважимо також, що «бумага» (в російській та українській мовах) у значенні «вата» з погляду семантики відповідає іранському розумінню слова, бо, як зазначалося вже раніше, в середньоіранській **panbak*, в осетинській *baetbaeg*, *baetpaeg*, у новоперській *panbab* > *pambah* – це «вата». І така семантика поширилася на сусідні мови, в яких грузинське *bamba* й інгуське *boambij* – також «вата». У західних та балканських мовах таке використання слова відсутнє.

Як відомо, задовільна диференціація трьох мов (або й чотирьох, якщо новгородців уважати окремою нацією зі своєю мовою) у періоди середньовіччя та початку нової доби натрапляє на труднощі, особливо ще й через відносну близькість богослужбової церковнослов'янської (староболгарської) до східнослов'янських мов та її роль літературної мови високого стилю серед східних слов'ян. Ця проблема є предметом багаторічних дискусій без перспектив об'єктивного її вирішення через примішування екстралінгвістичних моментів. Вона має значення також для встановлення мови перших лексикографічних праць українських авторів XVII ст. Не буде помилкою ствердити, що стихія української народної мови займає вагоме місце як у «Лексиконі славеноросському» П. Беринди (рік видання 1627), так і у двох словниках – «Лексиконі славено-латинському» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського й «Лексиконі латинському» Є. Славинецького (рік видання 1650, текст перероблений і доповнений А. Калепіним). Саме так ставлюся до цих лексикографічних джерел, враховуючи й те, що ці видання призначалися також для московського читача і для його вжитку (більше це стосується Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського).

Географічне розташування спричинилося до того, що в окремих місцях білоруського мовного ареалу збереглися архаїзми, які практично зникли в інших східнослов'янських мовах. І. Носович зафіксував у «Словаре белорусского наречия» слово *бамбáкъ* < *вамбáкъ* (давніша форма) в розумінні «бавовняної тканини» та «азбесту» («льняного каменя») й утворений від нього прикметник *бамбаковый*. Слово *бамбáкъ* подають також інші автори (Кор, 55 – неясно чому з зіркою, тобто з позначенням, що така гіпотетична форма не засвідчена джерелами; без такого позначення: Гор, 33; Вер, 100 – як *bambak*). Білоруській мові – літературній – відоме і слово німецького походження для «бавовняної тканини» і «вати» – *баволна*, яке витіснило архаїчне *бамбáкъ*. Українська мова на молдавсько-українській мовній межі знає діалектне *бóмбáкъ* для визначення «фабричної пряжі, що використовується для домотканого полотна» – слово, яке відображає молдавсько-румунське *bumbác* (Мель, 228). Справді, у цій мові є таке слово, яке пов'язую з староболгарською, тобто з церковнослов'янською молдавської редакції, але провести генетичний зв'язок між Подунав'ям та білоруською частиною басейну Прип'яті дуже важко, якщо взагалі можливо⁵⁷. Білоруський мовний релікт *вамбáкъ/бамбáкъ*, вважаю, є залишком з часів поширення на територію пізнішої

⁵⁶ Історичний словник українського языка / Гол. ред. Е. Тимченко. – Харків: К., 1930. – Т. 1 (А-Ж). – Ч. 1. – С. 153.

⁵⁷ До речі, ні українські поліські говори (див.: Лисенко Л. С. Словник поліських говорів. – К., 1974), ні білоруські смоленські (*Добровольський В. Н. Смоленский областной словарь. – Смоленск. 1914*) слова «бомбак» не знають.

Білорусі одного з північно-західних відгалужень Великого волзького шляху, який вів до Балтійського моря, з побережжя якого імпортували, хоча б, бурштин. Варто навести паралелі з сучасної осетинської (а тоді аланської): *boemboeg*, *bāmñāg* (*g* = українське *г*; тепер «вата», раніше «бавовна») < *pāmbāh*, *pambah* – новоперське. Аналогічні зміни відбулися у вірменській, у якій є форма *bambak*.

Якщо ці міркування правильні, то архаїчне білоруське діалектне *бамбáкъ* (варіант – *вамбáкъ*) відбиває середньоперське *pambak* (варіанти вже перелічені, значення – «бавовна-сирівець») та кореспондує з осетинським (аланським) *bambag* (з варіантами, також поданими раніше, у значенні «бавовна», «вата»). Виходячи з цього, можна збудувати своєрідний слов'янський ланцюжок: *бамбáкъ* > **бубак* > *бумага*. При цьому форма *bubak*, не зафіксована у східнослов'янських мовах, відома у болгарській, в якій *бубак* / «бавовна» виникло зі староболгарського *бжбек*. Зникнення носових у східнослов'янських мовах IX–X ст. зумовило появу лексеми **бубак*. Не виключено, що на цій стадії перетворень проявився вплив церковнослов'янської мови: *бжвага* спричинила *-га* в ауслауті слова «бумага». Приголосні першого і другого складів розподіbiliся і таким чином постала лексема «бумага». На східноєвропейському ґрунті, отже, відбулося запозичення терміна з середньоперської (назва товарів!), пізніше втрата носових, диференціація двох *-б-* або *-б-* та *-н-*, врешті з'явилося нове закінчення слова на *-га*. На східнослов'янську лексему при її остаточному фонетичному оформленні (від XI ст.) вплинула церковнослов'янська мова. Хронологізувати ці процеси можна лише приблизно у такій послідовності: до IX ст. – запозичення із середньоперської, IX–X ст. – зникання носових, до першої половини XIII ст. – всі інші зміни, також у семантиці слова. Як бачимо, не тільки «бавовна-сирівець», «вата», «бавовняна тканина», але й «папір». Це підтверджується несприйняттям східнослов'янськими мовами термінів *kāyaq* і *čyn'*, які виявилися непотрібними тоді, коли їх уживали в першій половині XIV ст. на чорноморському побережжі, що мало торговельні контакти з Руссю. Очевидно, такою є теоретична схема, може, її хоча б частково (щодо церковнослов'янської) вдасться доповнити писемною джерельною підставою.

Наступний принципово новий етап – це суперництво між двома термінами «бумага» і «папір», яке почалося в середині XIII ст. в усіх східнослов'янських мовах. У міграції слова «папір» в Україну не було нічого складного і таємничого. Як уже згадувалося, воно – за безпосереднім походженням із середньолатинського *papyrus* (запозичення з грецького *πάπυρος*, *παπίριον*) – з'явилося на західноукраїнських землях у середині XIII – на початку XIV ст. разом з німецькими поселенцями, відображаючи розвиток виробництва паперу в Західній Європі. Появилася майже одночасно з італійськими колоніями в Північному Причорномор'ї, зокрема в Криму. Ще до початку – середини XVII ст. в Україні існувала своєрідна рівновага між словами «папір» та «бумага». П. Беринда записав у своєму «Лексиконі» (1627 р.), що «бума́га: ба́во(л)на, папѣрь albo вся́кая мѣсккота́»⁵⁸. Під «вською м'якою» треба розуміти «вату» (прикладі з «Требника» П. Могили наводилися), можливо, й «паперову масу», з якої, вже при досить розвиненому виробництві паперу в Україні, ручним способом виливали аркуші паперу. Є. Славинецький у своєму ж «Лексиконі латинському» (1650 р.) також ставить як рівнорядні латинському *papyrus* два слова: «бумага», «папѣрь», а як прикметники –

⁵⁸ Беринда П. Лексиконъ славенороссійскій, и имениъ тлъкованіе... – Київ, 1627. – С. єі (=12).

«бумажни(й)», «паперови(й)». «Бумага» в цього автора – це ще *charta, chartula* – *хартія*, у варіанті, крім цього «свиток», а також *ba[m]bacion* – «баве(л)на». У «Лексиконі славено-латинському» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (середина XVII ст.) сторінки, на яких були «бумага» і «бавелна», втрачені, а «папір» та похідні від нього слова тлумачилися так: «папѣръ – *papŭrus, charta*», «папѣръ пробиваюший – *charta bibula*», «папѣрна – *officina chartaria*»⁵⁹. Ще один український словник – «Синоніма славенороська» (XVIII ст., мабуть, друга половина) – пояснює, що «бумага – баволна», а «папѣръ – бумага, хартія»⁶⁰. Висновок, який можна зробити з української лексикографії XVII ст., зводиться до наявності термінологічної лабільності. У кожному разі, існувало суперництво між словами «бумага», «папір», «хартія», хоча останнє слово вживалося рідко і, як виходить з «Лексикону» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, радше в значенні «записаного паперу» («хартія писаная – *scriptum*»)»⁶¹. Лексема «папір» (діалектна «папіра» – Фас, 201) вже вкорінювалася і вкорінилася в українській мові, а слово «бумага» здавало позиції. Це не означає, що назва «бумага» зникла цілком з українського слововживання. Вона в різній фонетичній модифікації – як *бомага, бамага*, навіть *гумага* (Гор, 33; Мель, 294) – збереглася серед русифікованих прошарків українського населення, у т. зв. суржику, або отримала іронічний відтінок, наприклад, як назва «офіційного акта, документа». Але цим функція слова й обмежується.

Відбувався паралельно інший процес – заміна слова «бумага» (в розумінні «бавовни-сирівця», «бавовняної тканини») лексемою «бавовна». Слово *Baumwolle*, принесене також німецькими поселенцями і купцями (для порівняння, «*Codex Cumanicus*» – німецька колонка – знає слово *bovmvolle*; Grø, 162), увійшло до української частково безпосередньо з німецької, частково через польську мову. Слово «бавовна», зафіксоване у 1407 р. – йшлося про імпорт бавовни через Бессарабію до України (Тим, 47), витісняє слово «бумага» в розумінні «бавовна». Цей процес остаточно завершився у XVIII ст.

Білоруська мова під західними впливами у XIX ст. відмовилася від слова «бумага» (зберігаючи лише подекуди його попередника – *бомбáкъ* для «бавовняної тканини», «азбесту») і розмежувала лексеми *бáволна* (тобто «бавовняна матерія», «вата»; Нос, 11) і *папéра* («папір», «документ на папері», «аркуш паперу»). Це явище характерне також для Східної Білорусі, а саме для Смоленщини, пізніше асимільованої в етнічному і мовному відношеннях Росією. Раніше там побутовали слова «папéрка», «папéрочка» в значенні «цигарковий папір» (Доб, 577).

Слово «папір» (його російські фонетичні варіанти) не увійшло стабільно до російської мови, його видозміни зареєстровані на російсько-білоруській мовній межі, починаючи (?) від XVI ст. У збірнику, що датується цим сторіччям і раніше зберігався в Московській синодальній бібліотеці, є фраза «Лиха поперь, да не помочи ей ничи(м)»⁶²

⁵⁹ Славинецький Є. Лексикон латинський // Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон славено-латинський / Підгот. В. В. Німчук. – К., 1978. – С. 100, 120, 299, 300. – (Пам'ятки української мови XVII ст. Серія наукової літератури).

⁶⁰ Житецький Л. Очерк литературной истории книжной малорусской речи по рукописи XVII в. – К., 1889. – С. 5, 59.

⁶¹ Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон славено-латинський... – С. 525.

⁶² Горский А. В., Невоструев К. И. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. – М., 1862. – Т. 2. – Вып. 3. – С. 766.

(Сре III, 1190). З XV ст. відомий також термін «паперь» (СРЯ, 148), з XVI ст. – «поперь» (там же). У XIX ст. слово «папера» вживалося на білорусько-російській мовній межі в Смоленщині (Даль, 16). Російська мова виявилася малодоступною для слова *Papier*, що, своєю чергою, також свідчить про широке і стабільне поширення слова «бумага» в розумінні «паперу» вже у XIII ст., іншими словами – про семантичну диференціацію ендегенного походження. У російській, однак, поступово відбулося розподібнення між «папером» (рос. *бумага*) та «бавовною» (рос. *хлопок*). Утвердилось слово «бума́га» = «папір» з діалектними формами «гума́га» (Тамбовщина, Пермщина, В'ятка, Казанщина, Сибір; Фас, 240). Як і коли конкретно в усіх східнослов'янських мовах семантичне поле слова «бумага» (умовно взято таку форму) поширилося шляхом поверхової аналогії від «блискуча бавовняна матерія» до «блискучого (східного) паперу» – невідомо.

Залишається проаналізувати ставлення деяких мовознавців до східного чи західного факторів, котрі вплинули на виникнення слова «бумага» у Східній Європі. Тим більше, що таким чином одночасно намагалися вирішити проблему появи паперу в східному слов'янстві. Думки дослідників різко поділилися ще в другій половині XIX ст. Виникли дві гіпотези: 1. Про безпосередню залежність східнослов'янського «бумага» від тюркського (чи навіть турецького) *pambuk* – цю тезу висунув Ф. Мікросич⁶³; 2. Про довгий шлях, який довів до цієї східнослов'янської назви від перських форм *pāmbā* < *памбаг* < *памбак* через грецьку і середньолатинську, врешті через італійські *bombāce*, *bombagio*⁶⁴. Обидві тези, з певними модифікаціями, мали і мають прихильників. Можна навести приклади з праць авторитетних авторів. У категоричності тверджень Ф. Корша, представника другого напрямку, сумнівався Е. Бернекер: «Можливо, що російське *бума́га* виникло з давнішого **bobaga*. Однак не можна переконливо твердити, як думає Корш (цит. праця [див. виноску 64. – Я. Д.]), що джерелом мало б бути італійське *bombagio* (в такому разі *бума́га* утворилося б лише з прикметника *бу-мажний*). Це слово, ймовірно, походить безпосередньо з іранського (див. осетинське *batbag*) через турецьке посередництво»⁶⁵. З рішучим запереченням твердження Ф. Мікросича виступив М. Фасмер: «Цілком неможливо, щоб тюркські народи відіграли роль розповсюджувачів паперу на Русі (див.: *F. Miklosich. Die türkischen Elemente... – 2-e Hälfte. – S. 139; Etymologisches Wörterbuch... – S. 230*). Думку, що російське слово прийшло безпосередньо зі Сходу, вважаю помилковою з культурно-історичних міркувань (див.: *P. Tedesko // Language. – Vol. 27. – P. 580*)»⁶⁶.

Сьогодні про культурно-історичні міркування можна вже говорити інакше.

⁶³ *Miklosich F. Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen (Griechisch, Albanisch, Rumunisch, Bulgarisch, Serbisch, Kleinrussisch, Grossrussisch, Polnisch). 2-e Hälfte // Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe. – Wien, 1885. – Bd. 35. – S. 139; Miklosich F. Die türkischen Elemente... Nachtrag // Ibid. – 1890. – Bd. 38. – S. 10.*

⁶⁴ *Корш Ф. Турецкие элементы в языке Слова о полку Игореве... – С. 55-58.*

⁶⁵ *Bernecker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch. – 2-e unveränderte Aufl. – Heidelberg, 1924. – Bd. 1 (A-L). – S. 101. – (Indogermanische Bibliothek. – Abt. 1. – Reihe 2, Bd. 2).*

⁶⁶ *Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Изд. 2-е, стереотип. – М., 1986. – Т. 1. – С. 241. Автор не розкриває поданих скорочень.*

Скорочення

Аба – *Абаев В. М. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – М.; Ленинград. 1958. – Т. 1.*

Висновки

1. Папір до Східної Європи, включаючи українські землі, почав проникати у VIII–IX ст. – це був папір китайського і середньоазійського виробництва.

2. Цей папір імпортували перські й інші східні купці. Для діловодних, економічних та військових справ він використовувався в Хозарській державі, тюркській за панівною верхівкою; західні межі цієї держави сягали в один час принаймні до Дніпра з Києвом включно.

3. Найдавніша назва паперу в східнослов'янських мовах конкретно невідома, але є підстави вважати, що цей термін (і його семантика) утворювався шляхом аналогії – бавовна > блискуча бавовняна тканина > папір, – і тому джерелом було середньо- і новоперське *pambuk* = *pambak* = *pambag* = *panba* (у «Codex Cumanicus»). Білоруський мовний релікт звучить *бамбáкъ*. Така назва стала підставою для подальшого перетворення на слово «бумага» в розумінні «бавовна» з наступним перетворенням семантичного поля на «папір». Вірогідно, що в такому перетворенні відіграла роль староболгарська (церковнослов'янська) мова. Необхідно підкреслити автохтонність розширення семантичного поля, яке відбулось у межах східнослов'янського ареалу.

4. Насиченість семантичного поля слова «бумага» кількома значеннями, серед яких і «вата», свідчить, своєю чергою, про залежність від східних джерел. Таке розуміння слова, а саме значення «вата», є в середньоіранських, осетинській, грузинській, інгуській. Західноєвропейські варіанти для позначення бавовни і похідних від цього слова значення «вата» не знають.

Абд – Русско-узбекский словарь / Под ред. Б. Абдурахманова. – М., 1954.

Буш – Бушаков В. А. Лексичний склад історичної топонімії Криму. – К., 2003.

Гор – Горяев Н. В. Сравнительный этимологический словарь русского языка. – Тифлис, 1896.

Даль – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Изд. 2-е. – СПб.: М., 1882. – Т. 3.

Доб – Добровольський В. Н. Смоленский областной словарь. – Смоленск, 1914.

Кар – Караџић В. С. Српски рјечник истумачен немачкијем и латинскијем ријечима. – 3-е изд. – Биоград, 1898.

Кач – Качановский В. Памятники болгарского народного творчества. – СПб., 1882. – Вып. 1 (Сборник западноболгарских песен). – (Сборник Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – Т. 30, № 1).

Кор – Корш Ф. Турецкие элементы в языке Слова о полку Игореве // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – СПб., 1903. – Т. 7. – Кн. 9.

Мель – Етимологічний словник української мови / Гол. ред. О. С. Мельничук. – К., 1982. – Т. 1.

Мил – Миллер В. Осетинские этюды. – М., 1882. – Ч. 2. – (Ученые записки имп. Московского университета. Отдел историко-филологический. – Вып. 2).

Мила – Балгарски народни пѣсни собрани од братья Миладиновци Д. и К. – 2-о изд. – София, 1891.

Нос – Носович И. М. Словарь белорусского наречия. – СПб., 1870.

Руб – Рубрук В. Путешествие в восточные страны в лето благодсти 1253 // Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. – Алматы, 1993.

Сла – Славинецький Є. Лексикон латинський // Його ж. Лексикон латинський / Підгот. В. В. Німчук. – К., 1978. – (Пам'ятки української мови XVII ст. Серія наукової літератури).

Сре I – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1893 (репринт: М., 1958). – Т. 1.

Сре III – То же. – 1903 (репринт: М., 1958). – Т. 3.

5. Монголо-татарське завоювання і підкорення Східної Європи не відобразилося на термінології, ірансько-тюркські *kāyad = kâghad* (у перській), *kayyt = kiahat* (у тюркських; про різні модифікації цих слів див. вище) чи *сун = čigin* (в іранських) до східнослов'янських мов не увійшли. Виходить, що в цей час (середина XIII – XIV ст.) в руській мові вже вживалася інша назва, генетично пов'язана з перським терміном для бавовни, тобто *rambuk*, у Східній Європі – *бамбак*.

6. Італійський (від середини XIII ст.) та німецький (у XIV ст.) сорти паперу витіснили східний папір із вжитку в Східній Європі й принесли свою назву «папір» до української та білоруської мов, у яких вони залишилися. Тільки в російській мові термін «бумага» зберігся як слід ірансько-тюркських витоків і слова, і самого паперу. На відміну від полісемантичного слова «бумага» та похідних від нього, слово «папір» означало лише папір.

СРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв. – М., 1988. – Вып. 14 / Гл. ред. Д. Н. Шмелев.

СУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII. – Львів, 1996. – Вип. 3 / Відп. ред. Д. Гринчишин.

Тим – Историчний словник українського языка. – Харків: К., 1930. – Т. 1 (А-Ж) / Зредагував Е. Тимченко.

Фас – *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – Изд. 2-е, стереот. – М., 1986. – Т. 1.

Шан – *Шанский Н. М.* Этимологический словарь русского языка. – М., 1965. – Т. 1. – Вып. 2 (Б).

Шиш – *Шишманов И. Д.* Принос към българската народна етимология // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. – София, 1893. – Кн. 9.

Ber – *Bernecker E.* Slavisches etymologisches Wörterbuch. – 2-е unveränderte Aufl. – Heidelberg, 1924. – Bd. 1 (A-L). – (Indogermanische Bibliothek. – Abt. 1. – Reihe 2, Bd. 2).

Dri – *Drimba V.* Codex Comanicus. Édition diplomatique avec fac-similés. – Bucarest, 2000.

DuC – *du Fresne dominus du Cange C.* Glossarium mediae et infimae latinitatis. – Niort, 1886. – Т. 6.

Grø – *Grønbech K.* Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. – Kopenhagen, 1942.

Hüb – *Hübschmann H.* Armenische Grammatik. – 3 unveränderte Auflage der Ausgabe. – Leipzig, 1897. – Hildesheim: New York, 1972.

Kar – *Karabacek J.* Das arabische Papier. (Eine historisch-antiquarische Untersuchung) // Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer. – Wien, 1897. – Bd. 2-3.

Kor – *Korsch Th.* [Anzeige], *Miklosich F.* Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen... // Archiv für slavische Philologie. – Berlin, 1886. – Bd. 9.

Lok – *Lokotsch K.* Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs. – Heidelberg, 1927. – (Indogermanische Bibliothek. – Abt. 1. – Reihe 2, Bd. 3).

Mik, 1885 – *Miklosich F.* Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen (Griechisch, Albanisch, Rumunisch, Bulgarisch, Serbisch, Kleinarussisch, Grossrussisch, Polnisch). 2-е Hälfte // Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe. – Wien, 1885. – Bd. 35.

Mik, 1890 – *Miklosich F.* Die türkischen Elemente... Nachtrag // Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe. – Wien, 1890. – Bd. 38.

Mil – *Miller W.* Die Sprache der Osseten // Grundriss der iranischen Philologie. – Strassburg, 1903. – Anhang zum Bd. 1.

Ros, 1866 – *Rossi F.* Vocabolario italiano-epirotico con tavola sinottica. – Roma, 1866.

Ros, 1875 – *Rossi F.* Vocabolario della lingua epirotica-italiano compilato sui vocabolarii Tanfani, Trincéra ed altri con tavola sinottica. – Roma, 1875.

Słś – Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce. – Wrocław; Kraków; Warszawa, 1953-1958. – Т. 1 / Wyd. pod red. M. Plezi.

7. Не існувало культурно-історичних передумов, які виправдовували б конструювання шляху паперу до Східної Європи з Україною включно через цілу майже Західну Європу за наявності тісних і безпосередніх зв'язків між Східною Європою та Середньою та Передньою Азією, де виробництво паперу виникло і поширилося на кілька століть раніше, як у Західній Європі.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Папір в Русі-Україні: східний аспект (IX–XIV ст.) // *Silva Rerum: Зб. наук. праць на пошану А. Б. Перналя.* – Львів, 2007. – С. 95-123.

A LEGEND ABOUT PAPER MANUFACTURING IN THIRTEENTH-CENTURY UKRAINE

The earliest stage in the history of paper's triumphant march from east to west is shrouded in mystery. Legends of improbably early dates of manufacture exist throughout Europe. Historians have sought to verify the disputable dates for paper manufacturing in various localities in Western and Central Europe, as, for example, in Herault as early as 1189, in Montefano – 1276 (or 1275, 1278), in Cologne – 1320, in Neudegh ob der Au – 1374, in Cheb (Eger) – 1370, etc.¹ The dates of the initial manufacture of paper in the Ukraine and the allegation that paper was produced there as early as the thirteenth century have long puzzled scholars, too.

The Ukrainian historian, ethnographer, and linguist Ivan Vahylevyč (1811-1866), a prominent figure in the cultural renaissance of the nineteenth century in the Western Ukraine, wrote on 8 March 1836 to the Russian historian M. Pogodin (1800-1875) that he presumed «at that time [i. e., in the twelfth or the beginning of the thirteenth century] there were termitni [i. e., paper] mills in Ruthenia». Vahylevyč's letter was published in Moscow that same year², and so the legend of paper's early history in the Ukraine was born.

The prominent Ukrainian scholar Jakiv Fedorovyč Holovac'kyj (1814-1888) explained how the hypothesis arose in the memoirs he published in 1883 and 1885³. In the spring of 1835⁴, Vahylevyč and Holovac'kyj – who had become friends – were working in the library

¹ *Gasparinetti A. F.* Zwei alte Papiermühlen die nie existiert haben // *Papiergeschichte*. – Mainz, 1957. – Vol. 7. – S. 23-26; *Pabich F.* Dzieje najstarszej papierni w Prusach Królewskich // *Przegląd Papierniczy*. – Łódź, 1965. – T. 21. – № 8. – S. 34-36; *Įykudal M.* Byla první česká papírna v Chebu? Prěhled literatury // *Papír a celulózka*. – Prague, 1968. – № 4. – S. 111-112; *Jalke E.* Gegen fortdauernde Legendenbildung in papierindustriellen Publikationen // *IPH-Information*. N. S. – Hanover, 1970. – № 2. – S. 34; *Gachet H.* Lance pour les moulins (à papier) // *Le courrier de l'Unesco*. – Paris, 1972. – № 7. – P. 16; *Emery O.* Beharrliche Irrtümer // *IPH-Information*. N. S. – 1975. – № 2. – S. 30 ff.

² *Погодин М. П.* Славянские новости // *Московский наблюдатель*. – М., 1836. – Т. 7. – № 5. – С. 295. The text of the letter is quoted in Russian translation by O. Bodjans'kyj; the Ukrainian original has been lost. It is reprinted in: *Свенцицкий И. С.* Материалы по истории возрождения Карпатской Руси. – Львов, 1906. – Т. 1. – С. 150.

³ [*Головацкий Я. Г.* К истории галицко-русской письменности: Несколько замечаний на письмо И. Вагилевича к М. П. Погодину // *Киевская старина*. – К., 1883. – Август. – Т. 6. – С. 655-656; *Его же.* Воспоминания о Маркиане Шашкевиче и Иване Вагилевиче (Из записок) // *Литературный сборник*. – Львов, 1886. – № 1. – С. 238. The texts differ on dates and in style.

⁴ The date is open to discussion. Holovac'kyj himself referred to it as being in the spring of 1834 in the memoirs published in 1883. The date «Spring 1832», which appeared in the text published in 1886, is obviously wrong, although it was accepted by the compilers of the compendium: *Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст.* – К., 1965. – С. 238. Also see: *Возняк М.* З романтичного періоду фольклорних занять Якова Головацького // *Його ж.* У століття «Зорі» Маркіяна Шашкевича (1834-1934): Нові розшуки про діяльність його гуртка. – Львів, 1935. – Ч. 1. – С. 78. (Voznjak accepted the date of spring 1834, mistakenly presuming that Holovac'kyj himself had corrected it from 1832 to 1834 (in fact, the memoirs with the date 1832 appeared later, in 1886)); *Kozik J.* Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830-1848. – Kraków, 1973. – S. 254, supposes that the traveling took place not earlier than the end of May 1835. J. Kozik follows the view of: *Handelsman M.* Ukraińska polityka Ks. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską. – Warszawa, 1934. – S. 67.

of Count J. F. Tarnowski in Dykiv (today Dzików, Poland) when they discovered an old manuscript. The manuscript, a translation from Greek into Old Ukrainian of canons compiled by an ecumenical council and church fathers, was known as the «Kormča knyha». On the basis of its linguistic and paleographic peculiarities, Vahylevyč dated the manuscript, which was written on a fine grade of paper, to the twelfth or the beginning of the thirteenth century. To Pogodin Vahylevyč wrote: «This Kormča knyha, lacking the first pages, should, by its language and spelling, be referred to the twelfth or to the beginning of the thirteenth century. It is written on exquisite paper (*termitka*)»⁵.

In subsequent discussions with friends Vahylevyč referred to a Polish historian of law, W. A. Maciejowski (1793-1883), who reputedly said that already in the thirteenth century two brothers living in the town of Halyč were making paper from rags. Buttressing his argument with linguistic evidence, Vahylevyč claimed that in the East Galician region where he was born, *termitka* was used specifically to mean paper. Furthermore, he maintained that the word was probably of Greek origin and that it was unknown in other languages⁶. Following this idea determinedly, Vahylevyč used the word to mean paper in all his writings. It appeared regularly in his letters to Pogodin: 10-22 October 1836 – «Vokresni Halyča tyraje sje mnoho termitynx žmytív i lystív»; 27 June – 9 July 1837 – «maju obítčjano z ynudu oproče s Tustanja pid Halyčem, dejaki termítky»; 30 January 1838 – «O huculax napysašem 7 lyst[iv] termít[nyx]»⁷. The term also appeared in Vahylevyč's letter of 3 October 1836 to the Slovak scholar P. Šafařík⁸. In the Ukrainian dictionary he compiled in 1834-1844 (which has never been published) Vahylevyč explained *termitka* with a reference to the Polish *papier*⁹. Use of *termitka* to mean «paper» was adopted by other West Ukrainian intellectuals, including Holovac'kyj¹⁰, who later became very critical of Vahylevyč's hypothesis about the beginning of paper manufacturing in the Ukraine.

The following factors make the hypothesis implausible:

⁵ *Погодин М. П. Славянские новости...* – С. 295.

⁶ Там же. In his letter to P. Šafařík of 3 October 1836, written from L'viv, he remarked that the word *termitka* (*charta*) was of ancient origin. Cf.: *Брик І. Матеріали до історії українсько-чеських взаємин в першій половині XIX ст.* – Львів, 1921. – С. 8; also see: *Korespondence Pavla Josefa Šafaříka / Ed. by A. Francev.* – Prague, 1927. – Vol. 1. – Pt. 1. – P. 391.

⁷ *Погодин М. П. Славянские новости // Журнал Министерства народного просвещения.* – СПб., 1838. – Ч. 19. – № 7. – С. 212 (letter written 30 January 1838); *Письма М. П. Погодину из славянских земель (1835-1861) / Изд. Н. Попов.* – М., 1880. – Т. 3. – С. 625, 631, 633.

⁸ Cf. nr. 6.

⁹ *Словарь языка южнорусского // Библиотека Академии наук СССР, Ленинград, отдел рукописей.* – Фонд Петрушевича. – Д. 23. – Л. 90. The dictionary was compiled anonymously; Vahylevyč's authorship was proved by his autograph. The manuscript of the dictionary is mentioned several times in literature: *Bielowski A. Wspomnienie o Janie Wagilewiczu // Dziennik Literacki.* – Lwów, 1866. – Т. 24. – С. 374; V. Kocovs'kyj's introduction to: *Писання М. Шашкевича. І. Вагилевича і Я. Головацького.* – Львів, 1884. – С. 33. About the transference of the dictionary's manuscript to Petersburg by A. Petruševyč, see: *Свенцицкий И. С. Обзор отношений Карпатской Руси с Россией в 1-ую половину XIV в.* – СПб., 1906. – С. 55.

¹⁰ Cf.: Holovac'kyj's letter to Šafařík, written 20 October 1837 (*Korespondence...* – Vol. 1. – Pt. 1. – P. 281); the word *termitka* appears in the letter three times.

1. Šafařík, who learned about the *Kormča knyha* from Vahylevyč as early as 1838, doubted that it dated to the twelfth century¹¹. The manuscript is now ascribed to the mid-fourteenth century¹².

2. None of Maciejowski's many writings ever mention that paper was being manufactured in Halyč in the thirteenth century¹³. Vahylevyč and Maciejowski did meet in September 1834, during Maciejowski's first visit to Lviv¹⁴, as Vahylevyč mentioned ten years later¹⁵. Afterwards the Polish historian visited Lviv and met with Vahylevyč quite often¹⁶. In April 1840 Maciejowski probably visited Vahylevyč in Ožydiv¹⁷; in September 1844 they again got together in Lviv¹⁸. In 1847, the friendship of the two scholars prompted Maciejowski, ideologically both a Slavophile and a Russophile, to mediate between Vahylevyč and A. Ja. Storozhenko (1790-1857), who then held a position of authority in the government of the Congress Kingdom of Poland. Apparently, an attempt was made at the time to secure the chair in Slavonic languages at Kiev or Xarkiv University for Vahylevyč¹⁹. Although Maciejowski and Vahylevyč corresponded regularly over many years, only a small portion of their letters have survived²⁰; they do not mention the history of paper at all. It is probable that the

¹¹ Šafařík's letter to Pogodin written 8 December 1838 (Письма М. П. Погодину... – 1879. – Vol. 2. – P. 229; Korespondence... – Vol. 1. – Pt. 1. – P. 577). Later the problem of this *Kormča knyha* was complicated because there was another Old Ukrainian *Kormča knyha* from the fifteenth century in Dykiv. It was this book, not the earlier one, that was sent to Šafařík by Count Tarnowski. In July 1842, Šafařík sent the fifteenth-century *Kormča knyha* (erroneously dated to the sixteenth century) to the Archeographical Commission in Petersburg for temporary use. The history of how the fifteenth-century *Kormča knyha* was used is vaguely described in: *Кочубинський А., Шафарик П. И. Очерк из жизни русской науки полвека тому назад // Вестник Европы. – СПб., 1906. – Т. 239. – Май. – № 3. – С. 140. Cf.: Брик І. Матеріали до історії українсько-чеських взаємин... – С. 20; Korespondence... – Vol. 1. – Pt. 1. – P. 243; Kozik J. Ukraiński ruch narodowy... – S. 231, 261. The later *Kormča knyha*, which was presumably written in Kiev and is now dated to the last third of the fifteenth century (after 1477), is also held by the Jagiellonian Library in Cracow (accession № 71, 1952). Cf.: Древнерусский княжеские уставы XI–XV вв. / Изд. Я. Н. Щапов. – М., 1976. – С. 36.*

¹² *Chmiel A. Rękopisy biblioteki w Dzikowie (hr. Tarnowskich) // Przewodnik Bibliograficzny. – Kraków, 1907. – Т. 30. – № 12. – С. 281. The manuscript, there registered under № 4-1, is now in the Jagiellonian Library (accession № 34, 1952).*

¹³ See: *Borowski S. Materiały do biografii W. A. Maciejowskiego. – Wrocław, 1959.*

¹⁴ K. Zap wrote to Šafařík about Maciejowski's visit to Lviv in September 1837 (Cf.: *Брик І. Матеріали до історії українсько-чеських взаємин... – С. 140*). Maciejowski himself wrote about his travels to Galicia and Lviv in letters later published in: *Gazeta Poranna. – Warszawa, 1837. – 18 September. Cf. also: В. Р.-ч [Любич-Романович В. И.]. Поездка г. Мацевского в Галицию // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1837. – Ч. 16. – № 10. – С. 246-250.*

¹⁵ *Н[ауменко] В. Письмо Ивана Вагилевича к сенатору А. Я. Стороженку // Киевская старина. – К., 1898. – Март. – Т. 60. – С. 8.*

¹⁶ *A. [Rościszewski A. J.]. O życiu i pismach W. A. Maciejowskiego // Biblioteka Naukowego Zakładu im. Ossolińskich. – Lwów, 1843. – Т. 5. – S. 177.*

¹⁷ *Франко І. До біографії Івана Вагилевича // Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. 79. – С. 104.*

¹⁸ Cf.: Vahylevyč's letter to A. X. Vostokov of 28 December 1895, published in: *Переписка А. Х. Востокова в повременном порядке с объяснительными примечаниями И. Срезневского // Сборник статей, читанных в Отделении русского языка и словесности имп. Академии наук. – СПб., 1873. – Т. 5. – № 2. – С. 376-377.*

¹⁹ *Н[ауменко] В. Письмо Ивана Вагилевича к сенатору А. Я. Стороженку... – С. 7-8.*

²⁰ An even smaller portion has been published. The letters of Maciejowski to Vahylevyč discovered after Vahylevyč's death are mentioned in: *Rękopisma pozostałe po ś-p. J. Wagilewiczu // Siolo. – Lwów, 1867. –*

two intellectuals discussed the subject, but it is highly unlikely that the critically-minded Maciejowski, who knew much about the history of handicrafts and had studied the historical sources thoroughly²¹, would have accepted as fact the supposition that two townsmen were manufacturing paper in Halyč as early as the thirteenth century.

3. Although the use of *termitka* for «paper» in a West Ukrainian dialect invites speculation, it probably occurred in only a very small area. The usage is not known in any modern Ukrainian dialect. Only Vahylevyč registered the word: it does not appear in any dictionary, index of dialectal words²², or study in lexicology or lexicography. It has no correspondent in the other Slavic languages, despite their many terms for paper²³. Following a superfluous analogy, Vahylevyč supposed that *termitka* was derived from the Greek word θερμός – «hot, warm». Yet the word is definitely not Greek in origin. *Termitka* is most probably etymologically connected with the word *termittja* (variants: *termitje*, *termita*, *termit*'), which in modern Ukrainian means «the waste derived from manufacturing fiber from hemp and flax»²⁴. In the Carpathian Mountains where Vahylevyč was born, paper mills to which peasants brought hemp and flax rags existed at the end of the eighteenth century and at the beginning of the nineteenth century (e. g., in Huzijiv, 1780; Slobidka, 1795-1839; Krexivci, 1798-1869; Kryvotuly Stari. 1803-1816; Herynja, 1807-1809; Ljaxovyči Podorožni, 1807-1869; Vytvycja, 1809-1824; Zahvozd', 1800-1860; Pacykiv, 1817). After defiberizing, the rags were beaten into a paper pulp. It is very likely that this pulp, produced from the waste called *termittja*, was by analogy named *termitka*.

№ 4. – S. 160. One of Vahylevyč's letters is mentioned in: *Bardach J. Waclaw Aleksander Maciejowski i jego współcześni*. – Wrocław, 1971. – S. 18. Maciejowski's and Vahylevyč's letters were also published by: *Возняк М. Розвідки Івана Вагилевича про українську мову // Його ж. У століття «Зорі» Маркіяна Шашкевича*. – Львів, 1936. – Ч. 2. – С. 322-323. Borowski does not mention Vahylevyč in his discussion of Maciejowski's correspondence.

²¹ *Maciejowski W. A. Historia rzemiosł, rzemieślników i rzemieślniczych wyrobów w Polsce od czasów najdawniejszych aż do końca XVIII wieku // Kwartalnik Kłosów*. – Warszawa, 1877. – Т. 1. – S. 124-155. The article does not mention paper manufacturing.

²² Reference to it does not appear in the card index of the L'viv Institute of Humanities of the Ukrainian Academy of Sciences. Nor is it mentioned in the card indices of dialectal words compiled by V. Kalynovyč, or in the files on the Hucul dialect set up by V. Kuryl'čuk (also in the L'viv Institute of Humanities), or in the files on the Bojko dialect set up by M. Onyškevyč (at the Department of Slavonic Philology, L'viv University).

²³ Cf., e. g.: *Ružić V. Wortforschung in der Papiergeschichte Jugoslaviens // Papiergeschichte*. – 1969. – № 3-4. – S. 28-30.

²⁴ *Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар*. – Львів, 1886. – Т. 2. – С. 959; *Грінченко Д. Словар української мови*. – К., 1909. – Т. 4. – С. 257; *Кузеля З., Рудницький Я. Українсько-німецький словник*. – Ляйпциг. 1943. – С. 1283; *Українсько-російський словник / Вид. І. М. Кириченко*. – К., 1963. – С. 35. Cf. also: *Шухевич В. Гуцульщина*. – Львів, 1901. – Т. 2. – С. 147; *Його ж. Гуцульщина*. – Львів, 1902. – Т. 1. – С. 171; *Василенко В. И. Этнографические материалы, собранные по Полтавской губернии. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. Отд. 1-3 // Сборник Харьковского историко-филологического общества*. – Харьков, 1902. – Т. 13. – С. 200; *Мигович П. Льон і коноплі: Що треба знати про торгівлю прядивом льону і конопель*. – Львів, 1936. – С. 49-50. My correspondents N. Surovscova (Uman') and V. Demjan-Verenčanka (Bukovyna) confirm that the word *termittja* is in use in villages near Uman', *termitje* in the Novoselecja, Hlybočok and Zastavne regions, and *termit*' in the Novoselecja and Zališyky regions. The word *termittja* is gradually becoming obsolescent because homemade cloth is no longer produced.

The use of the word *termitka* does not prove that paper was manufactured in Halyč in the thirteenth century. Although Vahylevyč succeeded in introducing some dialectal words (e. g., the names of some months) into literary Ukrainian²⁵, his attempt to replace the international *papir* with the regional *termitka* failed. *Termitka* was in use for only a very short time, and then only by Vahylevyč's friends. (Its mention in the edition of Holovac'kyj's memoirs published serially in 1883 and 1885 passed generally unnoticed). Vahylevyč's idea was revived only after 1965, when portions of Holovac'kyj's memoirs were republished²⁶. Its relevance to the history of paper in the Ukraine has now been thoroughly investigated by O. Macjuk²⁷, the foremost historian of paper manufacturing in the Ukraine, and other scholars have accepted his findings²⁸. Macjuk has popularized Vahylevyč's hypothesis in a number of articles²⁹. His case for the beginning of paper manufacturing in the Ukraine in the thirteenth century argues as follows:

«The Galician-Volhynian region, with its capital at Halyč, maintained trade with Byzantium, Hungary, Bohemia, Poland and Lithuania. The navigable Dniester [River] was of great importance for trade. The inhabitants of Galicia sailed to the harbor on the Dniester by the Lukva River. There was [situated] the trading center of Halyč. Markets were organized there, to which came merchants from Ruthenia [as well as] Arabs, Tatars, Jews, Italians, and others. Ruthenia maintained traditional trade relations with the Arab world; its security was guaranteed by the Kipchak khans. Quite satisfactory trade relations were maintained with the Baghdad Caliphate [here Macjuk quotes: *Паушто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 224-277*]. Hence, paper might have been brought to Galicia by the Arabs, the Italians or the Tatar-Mongols, who conquered Volodymyr, Halyč and other towns in 1241. It is known that the Tatar-Mongols had paper in early days and used paper bedding during their raids of the Ukraine [here he quotes: *Sbornik Russkogo istoričeskogo obščestva. – St. Petersburg, 1882. – Vol. 35. – S. 27*]³⁰. This can be construed to support Vahylevyč's suggestion about paper manufacturing, but the problem requires detailed research. Paper manufacturing in Halyč probably stopped after the town was destroyed in the middle of the twelfth [!] century and the capital [of the region] first became Cholm and then L'viv»³¹.

As a result of Macjuk's work, the notation «Halyč – thirteenth century» was placed alongside that of «Herault – 1189, Montefano – 1276», etc., as a place and time when paper manufacturing purportedly began.

²⁵ *Hohyńska-Baranowa T. Українські назви місяці на тле о́го́лносло́влянським. – Wrocław: Warszawa: Kraków, 1969. – S. 118.*

²⁶ *Письменники Західної України... – С. 238.*

²⁷ *Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях XVI – початок XX ст. – К., 1974. – С. 9-10.*

²⁸ [*Немировський Е. Л.*]. *В мире книг. – М., 1974. – № 8. – С. 96.*

²⁹ *Сф., е. г.: Мацюк О. До історії виготовлення паперу на Україні (До 450-річчя паперових промислів України) // Середні віки на Україні. – К., 1973. – Т. 2. – С. 134; Васьків В. П., Мацюк О. Я. Побут робітників паперових фабрик на Україні // Народна творчість та етнографія. – К., 1977. – № 3. – С. 71.*

³⁰ In fact, the source deals not with Tatar-Mongols of the thirteenth century, but with Ostafy Rjazanec, a Moscow merchant robbed in 1489 (or later) in Tavan' by «Lithuanians» who took his bumažnik, i. e., a stitched mattress or bedding (as defined in: *Словарь русского языка XI–XVII вв. – М., 1975. – Т. 1. – С. 354*).

³¹ *Мацюк О. На чому писали наші предки // Наша культура. – Варшава, 1978. – № 6. – С. 12-13.*

The revival of Vahylevyč's hypothesis elicited some criticism³², but not as much as it deserves. In the thirteenth century paper was *not* manufactured in the Ukraine, although it may have been known there because of direct commercial contact with the Levant and the countries of Central Asia. At the end of the thirteenth century, records of Genoese colonies in the Crimea, where merchants from the Ukraine traveled, were written on paper made in Italy³³. Macjuk's description of trade conducted at Halyč cannot prove that paper manufacturing existed in Galicia in the thirteenth century for the simple reason that no historical sources exist to confirm, directly or indirectly, such manufacture. Also, the time from which paper is imported into a territory to the time when it is produced there usually spans not decades, but centuries. This was surely true about paper in the Ukraine.

Only in the mid-fourteenth century did paper come to prevail over parchment in the Ukrainian lands. It was then that, along with other manuscripts, the *Kormča knyha* was written. The year 1522 is the first time paper manufacturing is mentioned as occurring in the Ukraine, in the town of Janiv, and from that time the industry progressed rapidly.

As M. Voznjak pointedly remarked, Vahylevyč was «a typical romantic in life, belles lettres, and science»³⁴. His hypothesis about paper manufacturing in the thirteenth century – spurred as it was by patriotic feelings during the national revival of the early nineteenth century – has no validity for the history of paper in the Ukraine.

Публікується за виданням: *Stepaniv Ja. A Legend about Paper Manufacturing in Thirteenth-Century Ukraine // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1978. – Vol. 2. – № 4. – P. 423-429.* Інша публікація: *Dashkevych J. The Beginning of Paper Manufacturing in the Ukraine. Legends and Facts // IPH-Yearbook. Yearbook of Paper History. – Basle, 1982. – Vol. 2 (1981). – P. 323-327.*

³² *Dashkevych J. Zur Papiergeschichte der Sowjetunion // IPM-Information. N. S. – Mainz; Hanover, 1974. – № 3. – S. 59-60.*

³³ Cf. the records' publication in: *Balard M. Gênes et l'Outre-mer. – Paris; The Hague. 1973. – Vol. 1: Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289-1290.*

³⁴ *Возняк М. Розвідки Івана Вагилевича... – С. 300. M. Handelsman considered Vahylevyč a «historian with no scientific method, but an unrestrained imagination» (Handelsman M. Ukraïnska polityka Ks. Adama Czarторыського... – S. 83).*

БУМАГА ДЛЯ ЦАРЯ ИЛИ ГОСУДАРЕВА БУМАГА? О НАЧАЛЕ ПРОИЗВОДСТВА БУМАГИ В МОСКОВСКОМ ГОСУДАРСТВЕ XVI В.

Работа Э.-Л. Кинана, посвященная вопросу о подлинности переписки Курбского – Ивана Грозного, несмотря на то, что основной тезис о подделке писем был безжалостно отброшен в огне жаркой полемики, объективно принесла большую пользу, активизируя изучение культуры эпохи. Жертвой полемических страстей оказалась не только книга «The Kurbskii – Groznyĭ Apocrypha. The Seventeenth-Century Genesis of the Correspondence Attributed to Prince A. M. Kurbskii and Tsar Ivan IV» (1971), но и небольшое сообщение Кинана¹. Poleмисты, успешно защитившие честь царя как автора или хотя бы отправителя писем, постарались одновременно дискредитировать того же царя как организатора производства бумаги – в значительной степени на том основании, что открытие бумаги с водяным знаком Ивана Грозного было сделано именно Кинаном. От момента открытия и направленной против него статьи покойного уже специалиста по истории бумаги С. А. Клепикова² прошло несколько лет. Страсти улеглись – это позволяет спокойно разобраться в вопросе по существу.

История бумаги, ранее сводимая преимущественно к изучению филиграней, к филигранологии, только в последние десятилетия вышла из области недоверчиво воспринимаемого хобби и преобразовалась в отдельную дисциплину, важную, кстати, не только для датировки рукописей и произведений печати. Одновременно с укреплением научных позиций новой дисциплины был осознан факт, что начало производства бумаги в стране – это не просто элемент истории промышленности, но и значительный момент истории культуры народа и страны.

И если в западных странах, исходя из ненаучных стремлений, нередко пытаются передвинуть год возникновения производства бумаги как можно дальше в глубь веков³, то в России, из подобных же стремлений, но другого свойства (восхищение эпохой Петра I), передвигали возникновение бумажного производства на конец XVII – начало XVIII вв. Парадокс, который не легко поддается объяснению.

Изучение возникновения производства бумаги в Московском государстве связано с различной трактовкой четырех не подлежащих сомнению фактов: 1) вербовка Гансом Шлитте бумажных дел мастера в Германии 1548 г.; 2) свидетельство Раффаэло Барберино о производстве бумаги 1564 г.; 3) находка бумаги с филигранью Ивана IV

¹ Keenan E. L. Paper for the Tsar: A Letter of Ivan IV of 1570 // Oxford Slavonic Papers. N. S. – Oxford, 1971. – Т. 4. – P. 21-29.

² Клепиков С. А. О допетровской бумаге и «бумаге для царя (письме Ивана IV)» Э. Кинана // Книга: исследования и материалы. – М., 1977. – Сб. 28. – Вып. 28. – С. 157-161.

³ На это я обратил внимание в статье: Stepaniv Ja. A Legend about Paper Manufacturing in Thirteenth-Century in Ukraine // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1978. – Vol. 2, 4. – P. 423-429; а также: Dashkevych Ja. R. The Beginning of Paper Manufacturing in the Ukraine. Legends and Facts // IPH Yearbook of Paper History. – Basel, 1982. – Vol. 2 (1981). – P. 323-327.

1570 г.; 4) существование бумажной фабрики Федора Савинова на реке Уче ранее 1576 г.

Бумажных дел мастер, завербованный Шлитте (1548 г.). Деятельность Шлитте, посла Ивана IV к императору Карлу V, пребывание его в Германии, Франции, Италии в 1547-1555 гг. нашли отражение в лишь частично опубликованной массе документов и значительной литературе, в основном, враждебной самому Шлитте.

Не подлежит сомнению, что одной из задач Шлитте – согласно предписанию, полученному от Ивана IV, и письму Ивана IV Карлу V – являлась вербовка в Германии специалистов, которые после переезда в Москву могли бы организовать или улучшить производство в различных областях. Бумажных дел мастер конкретно упоминается в предписании Ивана IV, составленном в апреле 7055 (= 1547) г.⁴ Он же – *Pappier Macher* – фигурирует в разрешении проводить вербовку на всей территории империи, полученном Шлитте от Карла V на заседании рейхстага в Аугсбурге 30 января 1548 г.⁵ Шлитте действительно нашел мастера, ибо упомянул его в своем списке среди 123 ученых и ремесленников⁶. Имя этого специалиста, по-видимому, навсегда останется неизвестным, хотя в свое время Шлитте обещал в письмах Карлу V, полученных рейхсратом 17 и 20 апреля 1548 г., сообщить имена завербованных⁷.

Шлитте привел их к присяге в Гальберштадте и разделил на две группы – одна отправилась сушей через Пруссию и Ливонию, вторую Шлитте взял с собой в Любек, чтобы оттуда отправиться морем через Ревель (Таллинн) или Нарву в Москву⁸. Под давлением Немецкого ордена в Ливонии (его магистра Иоганна фон дер Реке), а также рата Ревеля, обвинивших Шлитте в вербовке исключительно военных специалистов и наемников и в самозванстве (т. е. что он не является послом), Шлитте был арестован осенью 1548 г. В любекской тюрьме он провел полтора года, пока в 1550 г. ему удалось

⁴ Текст предписания в немецком переводе: *Faber K. Nachricht von der fehlgeschlagenen Unternehmung des Zars Iwan Wasiljewitsch, sein Land durch Gelehrte, Künstler und Handwerker aus Deutschland zu verbessern. (Nach den in geheimen Archiv befindlichen Papieren seines Gesandten Johann Schlitte) // Preußisches Archiv. Sammlung 3. – Königsberg. 1810. – S. 7.*

⁵ Первая публикация разрешения: *Henning S. Liffendische churlendische Chronica was sich vom Jahr Christi 1554 bis auff 1590 ... gedenckwürdiges zugetragen. – Rostock, 1590. – S. 2-3.* Современная публикация: *Fiedler J. Ein Versuch der Vereinigung der russischen mit der römischen Kirche im XVI. Jh. // Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften. – Wien, 1862. – Bd. 40. – S. 79-80.* Разрешение, с упоминанием бумажного мастера, цитируется также в письме рата Ревеля от июля 1548 г. к рату Любека. См.: *Форстен Г. В. Балтийский вопрос в XVI–XVII ст. (1544-1648). – СПб., 1893. – Т. 1. – С. 44.*

⁶ Список в немецком переводе: *Faber K. Nachricht von der fehlgeschlagenen... – S. 9.* Число 123 ремесленников относится, по-видимому, только к любекскому отряду. В источниках указываются еще цифры 300 и даже 800 человек. Численность сухопутного (нелюбекского) отряда неизвестна – возможно, что оба отряда вместе составляли 300 человек. 800 человек – явное преувеличение, рассчитанное на запугивание деятельностью Шлитте.

⁷ *Pierling P. Hans Schlitte d'après les archives de Vienne // Revue des questions historiques. N. S. – Paris, 1898. – Т. 19. – P. 204.*

⁸ Донесение Ф. Зенге Аугсбургскому рейхстагу 1582 г. в.: *Полосин М. М. Из истории блокады Русского государства // Материалы по истории СССР. – М., 1955. – Т. 2. – С. 258.* (К 1582 г. многие из любекского отряда еще были в живых). В литературе господствует неправильное мнение о том, что существовала только одна группа завербованных, собравшихся в Любеке.

оттуда уйти. Любекский отряд за это время распался. О разложении отряда писал сам Шлитте⁹. Это отмечали его современники¹⁰.

Завербованные специалисты получили паспорта на русском и немецком языках. Они пробирались к Востоку на собственный страх и риск. Ливонцы устроили охоту на этих людей, опираясь при этом на золотую буллу шаткого в своих симпатиях Карла V от 12 октября 1549 г., требовавшего задержания Шлитте и его людей, даже если у них будут имперские паспорта¹¹. Доктора Иоганна Цегендера и Вольфа из Штрасбурга держали в гольдингенской тюрьме пять лет¹² и отпустили только после присяги (20 июня 1553 г.), что они не будут пытаться проникнуть в Московию¹³. Схватили также трех слуг¹⁴. Ружейного мастера Ганса вместе с группой сопровождавших его лиц содержали в крепости Шваненбург (рус. Голубин). В 1551 г. он бежал оттуда, но был схвачен две мили от московской границы и казнен¹⁵.

Можно думать, что, несмотря на блокаду, многим немецким ремесленникам – притягиваемым рассказами о хорошем приеме в Москве – удалось пройти последние фатальные две мили. Шлитте в 1555 г. в Париже рассказывал бывшему бранденбургскому маркграфу Альбрехту-Алкибиаду, что орден задержал всего «несколько человек»¹⁶. Мысль о том, что многочисленные специалисты попали в Москву, была высказана во второй половине XVII в. Кельхом. Ее поддержал достоверный ливонский историк Арндт. Оба автора использовали в дальнейшем погибшие источники¹⁷. Возможно, что

⁹ В письме датскому королю Христиану III от 21 января 1554 г. См.: *Büsching F. Archiv-Nachrichten von alten Unterhandlungen, welche zwischen dem russischen und dänischen Hofe von 1554 bis 1677 gepflogen worden // Magazin für die neue Historie und Geographie. – Halle, 1773. – Т. 1. 7. – С. 299, а также: Щербачев Ю. Н. Датский архив. Материалы по истории древней России, хранящиеся в Копенгагене 1326-1640 гг. // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских (далее – ЧОИДР). – М., 1893. – Кн. 1. – С. 291 (тексты Бюшинга и Щербачева несколько различны).*

¹⁰ *Chytraei D. Chronici saxoniae et vicini orbis Arctoi. Pars secunda. Ab anno Christi 1524 usq. ad 1549. – Rostochij, 1590. – С. 408; Ejusd. Neue Sachsen Chronica vom Jahr Christi 1500 biss auff's XCVII. – Leipzig, 1596. – Т. 1. – С. 706; Lewenclau J. De Moschorum bellis adversus finitimos gestis ab annis iam LXX quibus antea per Europam obscuri paulatim innotuerunt commentarius. Polonicae historiae corpus // Ed. J. Pistorius Nidanus. – Basileae, 1582. – Т. 3. – С. 132.*

¹¹ Булла Карла V цитировалась неоднократно еще хронистами XVI в. См.: *Grefenthal B. Chronicon Livoniae – Liefendische Chronica... // Monumenta Livoniae antiquae. – Riga; Leipzig, 1847. – Bd. 5. – С. 114; Henning S. Liffendische churlendische... – С. 3.*

¹² *Полосин М. М. Из истории блокады... – С. 258.*

¹³ *Faber K. Nachricht von der fehlgeschlagenen... – С. 10.*

¹⁴ Упоминание в письме Шлитте от 17 января 1549 г. См.: *Форстен Г. Архивные занятия в Любеке и Данциге по истории балтийского вопроса // Журнал Министерства народного просвещения (далее – ЖМНП). – СПб., 1890. – Ч. 270. – С. 293.*

¹⁵ *Grefenthal B. Chronicon Livoniae... – С. 115.*

¹⁶ Упоминание в письме Альбрехта-Алкибиада от 7 июля 1556 г. из Парижа прусскому герцогу Альбрехту. См.: *Forstreuter K. Preussen und Russland im Mittelalter. Die Entwicklung ihrer Beziehungen vom 13. bis 17. Jh. – Königsberg, 1938. – С. 130. – (Osteuropa-Forschungen. N. F. – 25).*

¹⁷ *Kelch Ch. Liefländische Historia, oder Kurtze Beschreibung der Denckwürdigsten, Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth-, Lief- und Lettlandes... – Revall, 1695. – С. 190; Arndt J. G. Der Liefländischen Chronik Andrei Theil vom Liefland unter seinen Herren Meistern... – Halle, 1753. – С. 212. За Арндтом пошли: *Gadebusch F. K. Livländische Jahrbücher. – Riga, 1780. – Т. 1. – С. 388; Карамзин Н. М. История государства российского. – Изд. 5-ое. – СПб., 1842. – Кн. 2. – Т. 8. – С. 71; Adelung. F. von. Kritisch-literärische Uebersicht der Reisenden in Russland bis 1700... – St. Petersburg; Leipzig, 1846. – Bd. 1. –**

в конце 40-х – начале 50-х гг. XVI в. пробрался в Москву также бумажный мастер – но на это предположение, наверное, никогда не можно будет дать твердый ответ.

Наиболее важно во всей этой истории то, что в Германии в 1548 г. официально распространялся слух о специалистах, в которых нуждается Иван IV. Эти слухи подкреплялись все новыми призывами царя в 50–70-х гг.¹⁸ Насколько можно судить из дальнейших событий, обращения Ивана IV принесли результаты также в области производства бумаги. При этом необходимо решительно отбросить выдвинутое под влиянием злополучной школы технического приоритета Юрьева-Данилевского такое, например, утверждение: «Не подлежит никакому сомнению, что ни один из ремесленников, набранных Шлитте, в Москву не попал»¹⁹.

На этом очерк, посвященный мастеру бумажного производства, завербованному Шлитте, можно было бы закончить, если бы не то, что примерно сто лет в литературе проводится мысль о том, что Шлитте не был послом царя, не вербовал ремесленников, был мистификатором (предлагая унию Церквей и совместную борьбу против турок), фальсифицировал документы – и выделял все это, преследуя своекорыстные цели. Другими словами, никакого немецкого бумажного мастера не было и в помине.

Еще Карамзин обвинил Шлитте в том, что он носился с «разными легкомысленными предложениями», «сочинил от имени царя Иоанна письмо к Карлу V»²⁰. У Соловьева Шлитте «хлопотал больше о себе, чем о царе и действовал больше по своим предположениям, чем по царским», ибо ... «набрал четырех богословов», а также «самовольно возбудил в императоре надежду на присоединение Московского государства к римской церкви»²¹. Закжевский аттестовал Шлитте как человека, который «имеет черты авантюриста», так как назначил Штейнберга, своего уполномоченного для переговоров с папой, «латинским и немецким канцлером»²². Громами и молниями разразился П. Пирлинг, обозвавший Шлитте мистификатором, объявляя, что послание Ивана IV 1556 г. Карлу V – всего лишь только проект, а не аутентичное письмо²³. В дальнейшем Пирлинг демонизировал личность Шлитте, «авантюриста более наглого, чем злого, однако мало лояльного», назначившего Штейнберга царским канцлером²⁴. Открыв доносы Ливонского ордена и Ревеля на Шлитте, Пирлинг неистовствовал. Шлитте, по его словам, нанимал не ремесленников, а исключительно военных и оружейников. Он

S. 206. У меня не было возможности воспользоваться работой: *Amburger E. Die Anwerbung ausländischer Fachkräfte für die Wirtschaft Russlands vom 15 bis 19 Jh. – Wiesbaden, 1968.*

¹⁸ См. письмо Ивана IV 1556 г. к Карлу V (о письме и его датировке см. ниже). О призывах царя упомянул в 1567 г. в Любеке бывший бургомистр Нарвы И. Крумгаузен см.: *Форстен Г. В. Акты и письма к истории балтийского вопроса в XVI и XVII ст. // Записки историко-филологического факультета имп. Санкт-Петербургского университета. – СПб., 1889. – Т. 21. – С. 110.* Иван IV говорил о вербовке ремесленников с Зенге во время пребывания этого последнего в Московии в 1571 г. См.: *Forstreuter K. Preussen und Russland im Mittelalter... – S. 158.*

¹⁹ *Немировский Е. Возникновение книгопечатания в Москве. – М., 1964. – С. 64.*

²⁰ *Карамзин Н. М. История государства... – Кн. 2. – Т. 8. – С. 70; Т. 8 (Примечания). – С. 33-34.*

²¹ *Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – М., 1960. – Кн. 3. – Т. 5-6. – С. 730, 655.*

²² *Zakrzewski W. Stosunki Stolicy apostolskiej z Iwanem Groznym, carem i w księciem moskiewskim // Przegląd Polski (далее – PP). – Kraków, 1872. – Zesz. 11. – S. 171-172.*

²³ *Pierling P. Rome et Moscou (1547-1579). – Paris, 1883. – P. 1, 12, 14 etc.*

²⁴ *Pierling P. La Russie et le Saint-Siège. Études diplomatiques. – Paris, 1896. – Vol. 1. – P. 317, 328, 335 etc.*

не был послом, только «негодным авантюристом, которому Иван поручил военную миссию, замаскированную им же (т. е. Шлитте. – Я. Д.) религиозным покрывалом». Шлитте был лишь только «хитрым интриганом»²⁵.

Написанные некритически и на низком профессиональном уровне, но блестящим публицистическим стилем работы Пирлинга оказали гнетущее влияние на дальнейшие исследования вопроса как на Западе, так и в России²⁶. Ф. Успенский, хотя пытался раскрыть методическую и методологическую слабость П. Пирлинга, все же считал Шлитте авантюристом. Для того, чтоб обелить царя, он превратил Шлитте в исполнителя интриги... Габсбургов и папского нунция в Вене²⁷. У Г. Форстена «дипломат-узурпатор» Шлитте фальсифицировал письмо Ивана IV к Карлу V, «дерзко выдавал себя за московского посла», и достиг «совершенной виртуозности в измышлениях и искажениях истины»²⁸. У П. Карге Шлитте – «авантюрист и добровольный дипломат», занимавшийся продажей оружия²⁹. Г. Юберсбергер не был в состоянии отступить от принятой схемы. Выступление Шлитте как уполномоченного царя будто бы «немедленно вызвало обоснованные сомнения», а письмо Ивана IV к Карлу V заполнено анахронизмами. Шлитте назначил Штейнберга «латинским и немецким канцлером царя» и т. д. Для Юберсбергера Форстен был чересчур мягок, характеризуя Шлитте³⁰. Своеобразного апогея мрачной характеристики Шлитте достиг этот персонаж в трактовке С. Платонова. Оказывается, он не только «выдал себя императору за посланника московского государя», но и «благодаря интригам Шлитте перед Европой, впервые конкретно стал вопрос о “русской опасности” и о необходимости вести в отношении Москвы политику изоляции и репрессий»³¹. Е. Немировский, претенциозно заявивший, что он дает «краткую сводку повествующих о Шлитте материалов» (чего не дал), находил для него только такие эпитеты, как «предприимчивый немецкий авантюрист», «ловкий, хотя и не во всем удачливый» «оборотистый иностранец», безответственно фальсифицирующий документы³². У М. Алпатова, по странному недоразумению, Шлитте попал в «группу западных авторов, писавших о России», с которой он познакомился в 1554 (?) г.³³ По А. Рогову, Шлитте преследовал «свои авантюристические цели» и т. д.³⁴ Перечень историков, враждебно или без знания вопроса относившихся к Шлитте, можно продолжить – но в этом нет необходимости. Не менее любопытно и то, что контакты

²⁵ *Pierling P. Hans Schlitte...* – P. 203, 206-208, 210.

²⁶ Особенно после переиздания «La Russie et le Saint-Siège» в 1905 г. и издания русского перевода: Россия и папский престол. – М., 1912. – Кн. 1-5 (особенно с. 337-379).

²⁷ *Успенский Ф. М.* Сношения Рима с Москвой. (Разбор трудов по русской истории о. Павла Пирлинга) // ЖМНП. – 1884. – Ч. 234. – С. 372-403.

²⁸ *Форстен Г. В.* Балтийский вопрос... – С. 44, 46, 48.

²⁹ *Karge P. Herzog Albrecht von Preussen und der Deutsche Orden* // *Altpreussische Monatsschrift*. N. F. – Königsberg, 1902. – Bd. 39. – S. 454.

³⁰ *Übersberger H. Oesterreich und Russland seit dem Ende des 15. Jh.* – Wien, 1906. – Bd. 1. – S. 290, 295, 307.

³¹ *Платонов С. Ф.* Москва и Запад в XVI–XVII вв. – Ленинград, 1925. – С. 9, 11. Английское издание: *Platonov S. F. Moscow and the West* / Trans. and ed. by J. L. Wiczyński. – Hattiesburg, Miss., 1972.

³² *Немировский Е.* Возникновение книгопечатания... – С. 61-63.

³³ *Алпатов М. А.* Русская историческая мысль и Западная Европа XII–XVII вв. – М., 1973. – С. 227.

³⁴ *Рогов А. М.* Возникновение и развитие книгопечатания // *Очерки русской культуры XVI в.* – М., 1977. – Ч. 2. – С. 266.

Василия III с папой в 1525 г. (посольство Герасимова) или же в 1528 г., когда великий князь заявлял, что он почти католик и согласен на унию с Римом³⁵, никогда не вызвали столь непримиримых заявлений о фальсификации, подлоге, невозможности контактов, как аналогичные связи в эпоху Ивана IV.

Все историки, изблещавшие Шлитте – в силу тех или иных внеучных импульсов (главным из которых являлась проблема унии Церквей), – не заметили, что они сели на одной скамье с членами любекского рата 1548 г., заключившего Шлитте в тюрьму, в соответствии с классической формулой Ревеля о том, что людей из Запада, стремящихся в Москву, надо «spetten, weren und verhindern helpen»³⁶. Историки забыли о том, что в дальнейшем (20 апреля 1554 г.) Карл V вызвал любекцев по делу Шлитте в каммергерихт, требуя от них компенсации для последнего³⁷, и о том, что еще через двадцать лет после событий Любек жалел о содеянном³⁸. Эти факты не ложились в прокрустово ложе априорной концепции.

Правда, уже в 30-х гг. XX в. К. Форстрейтера, анализировавшего «махинации» авантюриста Шлитте, начали одолевать сомнения, «был ли он насквозь мошенником», а упоминая о протестах видных политических деятелей против ареста Шлитте Форстрейтер с удивлением констатировал, что «в соответствии с этим, Шлитте не выглядит темным авантюристом, а человеком с широко разветвленными связями»³⁹. Фактически один только М. Полосин решительно выступил против мнения о том, что «мы имеем дело лишь с личными авантюрами» Шлитте, и считал, что, наоборот, в его действиях «отразилась лишь гибкая и очень тонкая дипломатия Ивана IV»⁴⁰.

Я не пытаюсь анализировать деятельность Шлитте, несомненно, заслуживающую отдельной монографии⁴¹, но защищая, в конечном счете, мнение о том, что он действи-

³⁵ Хорошкевич А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в. – М., 1980. – С. 215, 218.

³⁶ Из письма рата Ревеля от 19 июля 1548 г. к рату Любека. См.: Форстен Г. Архивные занятия... – С. 293; Его же. Балтийский вопрос... – С. 45.

³⁷ Форстен Г. Архивные занятия... – С. 293.

³⁸ Об этом в «Neue Zeitung aus Lübeckh» от 30 июля 1567 г. См.: Форстен Г. Акты... – Вып. I. – С. 113; ср. также: Форстен Г. Балтийский вопрос... – С. 468.

³⁹ Forstreuter K. Preussen und Russland im Mittelalter... – S. 126, 128; Ejusd. Preussen und Russland von den Anfängen des Deutschen Ordens bis zu Peter dem Grossen. – Göttingen; Berlin: Frankfurt, 1955. – S. 118. – (Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft. – 23).

⁴⁰ Полосин М. М. Из истории блокады... – С. 256–257. Русские историки естественного подхода к личности Шлитте более хладнокровно, чем историки международных отношений. См., например: Саловьев А. С. Химическая промышленность // Очерки по истории техники в России с древнейших времен до 60-х годов XIX в. – М., 1978. – С. 79; Старостин Б. А. XVII век в истории русского естественного знания // Естественные знания в Древней Руси. – М., 1980. – С. 179. В последнее время как будто начинает пробиваться более трезвая оценка посольства Шлитте также в истории дипломатии. С. О. Шмидт характеризует посольство как «заигрывание с руководителями католического мира» (см.: Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. Главные тенденции политических взаимоотношений. – М., 1984. – С. 178). В этом отношении он основывается на выводах, изложенных в кн.: Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв. – М., 1963. – С. 299–307. И Греков, и Шмидт вопроса вербовки ремесленников не касаются.

⁴¹ Как на курьез можно указать на то, что о Шлитте, сыгравшем заметную роль в международных отношениях XVI в., совершенно не упоминают ни русские, ни немецкие биографические и энциклопедические словари.

тельно вербовал ремесленников, хочу обратить внимание на грубые ошибки историографии.

1. Не подлежит сомнению, что Шлитте был полномочным посланником – иначе с ним не считались бы Карл V, Анри II, папа Юлий III, прусский герцог Альбрехт (кстати, рекомендовавший Шлитте Ивану IV письмом от 26 июля 1546 г.⁴²), ему бы ожесточенно не противодействовали Сигизмунд II Август, магистр фон дер Реке. В его защиту после ареста не выступали бы бранденбургский курфюрст Иоахим II, герцоги брауншвейгско-грубенгагенский Филипп и бергский Иорг II, раты Госляра и Вроцлава⁴³. О нем не писали бы современные историки и хронисты Грефенталь, Левенклай (Левенклавий, Лёвенклау), Хитрей (Кохгазе), Геннинг. От его действий не лихорадило бы Ливонию, Пруссию, Польшу и Литву – и его арест не послужил бы, в конце концов, одним из поводов Ливонской войны⁴⁴. С ним считались политические деятели, с ним поддерживали контакты люди науки, например астроном и географ Валентин Энгельгардт Гоман, с которым Шлитте советовался, выбирая обратный путь в Москву⁴⁵. Не слишком ли много чести для простого авантюриста?

2. Вопиющая нелепость была допущена в трактовке вопроса о том, что Шлитте, уполномочивая Штейнберга на переговоры с папой, назначил его «латинским и немецким канцлером»⁴⁶. Не нужно заглядывать в Дюканжа за тем, чтоб уяснить, что «*cancellarius*» в средневековой латыни – это не только канцлер, но и канцелярист, писарь. Даже поверхностное знакомство со структурой московской великокняжеской канцелярии помогло бы понять, что в ее составе были писари для документов на латинском и немецком языках. Именно таким писарем стал Штейнберг. Можно думать, что для назначения писаря и слуги (в немецком тексте – *Diener*) компетенции Шлитте хватало.

3. Вопрос аутентичности письма Ивана IV Карлу V, датируемого 1556 (или 1557) годом (сами тексты недатированы), заслуживает особого анализа, который до сих пор не проводился. Историки ограничивались голословным утверждением о фальсификации письма или о том, что это только проект, составленный Шлитте, но не утвержденный царем. Как упоминалось выше, Юберсбергер (который нашел в архиве отдельно

⁴² *Karge P. Herzog Albrecht von Preussen...* – S. 454.

⁴³ *Форстен Г. Архивные занятия...* – С. 293; *Forstreuter K. Preussen und Russland im Mittelalter...* – S. 127-128.

⁴⁴ О том, что арест Шлитте явился причиной войны, писал еще: *Treuer G. S. Einleitung zur moschovitischen Historie...* – Leipzig; *Wolffenbüttel: Helmstädt, 1720.* – S. 64. К подобному выводу пришел: *Форстен Г. Балтийский вопрос...* – С. 48.

⁴⁵ *Lewenclau J. De Moschorum bellis...* – S. 137.

⁴⁶ Титул «*cancellarius*» – в латинском варианте полномочия Шлитте для Штейнберга, опубликованном в: *Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. М. Тургеневым.* – СПб., 1841. – Т. 1. – С. 136-137. В немецком варианте круг обязанностей канцеляриста определен более точно: «*der lateinische und teutsche Canczler*» (опубл.: *Fiedler J. Ein Versuch der Vereinigung...* – S. 82). «*Cancellarius*» – также в письме Карла V из Аугсбурга папе Юлию III (опубл.: *Freiherr Hormayr J. Rußland. aus einer asiatischen eine europäische Macht. – Plane zur Vereinigung der griechischen und lateinischen Kirche und zur Theilung der Türkei... // Taschenbuch für die vaterländische Geschichte. N. F. – Braunschweig, 1835. – Jg. 6. – S. 37: Correspondenz des Kaisers Karl V. Aus dem Kgl. Archiv und der Bibliothéque de Bourgogne zu Brüssel mitgetheilt von K. Lanz. – Leipzig, 1846. – Bd. 3. – S. 73-74).*

хранимую рукописную копию письма, но почему-то считал, что она должна находиться вместе с бумагами Зенге, последователя Шлитте – что совершенно ошибочно) добросовестно перечислял анахронизмы письма – но это анахронизмы, придуманные Юберсбергом, так как он пренебрег сравнительным анализом текстов двух различных писем Ивана IV Карлу V и письмо 1556 г. произвольно датировал 1548 г.⁴⁷ Оригинал письма неизвестен – сохранились рукописные копии и печатные оттиски в виде отдельных текстов, предназначенных для распространения⁴⁸. Известно, что имя Ивана IV соединялось с несомненно апокрифическими письмами, особенно антитурецкого содержания⁴⁹, – но в данном письме Ивана IV Карлу V нереальный беллетристический элемент не прослеживается (не зря Карамзин считал, что письмо «весьма неглупое, отчасти и достопамятное»!). Мало того, письмо было известно современникам – под 1556 г. (таким образом, это правильная датировка письма), его содержание пересказал Д. Хитрей⁵⁰, а во время спора между Данией и Россией из-за Лапландии оно упоминалось в качестве аутентичного документа. Непонятно так же, как копия черновика письма, будто бы предложенного Шлитте после его возвращения в Московию в 1556 г., но не утвержденного Иваном IV, могла очутиться на Западе.

4. Крутой нрав Ивана IV, не случайно прозванного Грозным, не был тайной для современников. Авантюрист, действовавший вопреки инструкциям царя из-за своекорыстных побуждений (историки не раскрыли этого «своекорыстия» Шлитте, который все потерял и лично для себя ничего не приобрел), не искал бы всеми силами путей, даже через Швецию и Турцию, для возвращения в Москву, где его могла ожидать плаха. Но Шлитте спокойно в конце 1555 г. (эта дата кажется наиболее приемлемой) путешествовал к царю, впрочем, благосклонно упоминавшем своего посланника и выступавшем в его защиту⁵¹. В Москве Шлитте содействовал составлению ответа Ивана IV на письмо Карла V от 31 января 1548 г. (это упоминаемое выше – в пункте 3 – письмо 1556 г.). В 1567 г. его точно не было в живых⁵², но умер он, по-видимому, ранее 1564 г.⁵³

⁴⁷ *Übersberger H.* Oesterreich und Russland... – S. 294-295.

⁴⁸ Известны два переиздания письма: *Merkwürdiges Schreiben des Tzaren Iwan' Wasiljewitschi an Kaiser Carl den Fünften // Schmidt-Phiseldeck Ch. Materialien zur Russischen Geschichte seit dem Tode Peters des Grossen.* – Riga, 1777. – Th. 1. – S. 431-460; *Щербачев Ю. Н.* К делу Ганса Шлитте // *Его же.* Копенгагенские акты, относящиеся к русской истории // ЧОИДР. – 1915. – Кн. 4. – Вып. 1. – С. 293-320.

⁴⁹ *Waugh D. C.* The Great Turks Defiance. On the History of the Apocryphal Correspondence of the Ottoman Sultan in its Muscovite and Russian Variants. – Columbus, Oh.. 1978.

⁵⁰ *Chytrai D.* Chronicon Saxoniae et vicinarum aliquot Gentium. Ab anno Christi 1500 usque ad M. D. XCIII. – Lipsiae, [1593]. – С. 538.

⁵¹ Иван IV подчеркивал значение вербовки, производимой Шлитте, во время беседы с Зенге в 1571 г. (см.: *Forstreuter K.* Preussen und Russland im Mittelalter... – S. 158).

⁵² О нем, как о умершем, упоминает Зенге в письме от 2 апреля 1567 г. (см.: *Форстен Г.* Акты... – С. 95). Неизвестно почему известие о смерти Шлитте не было использовано историками (даже самим Форстеном).

⁵³ В Москву к Шлитте после 1556 г. стремился его единомышленник Зенге, который попал к Ивану IV впервые, однако, только в 1564 г. Если бы он тогда виделся с Шлитте, непременно упомянул бы о нем в своих отчетах (см.: *Полосин М. М.* Из истории блокады... – С. 257-267).

Ганс Шлитте, несомненно, был видным дипломатом своего времени, таким же иностранцем на русской службе, которых немало было в его время, а еще больше позже⁵⁴. С именем этой незаурядной личности связаны планы создания производства бумаги в России.

Барберино и производство бумаги в Московии (1564 г.). Амстердамский купец Барберино, отпрыск знатного римского рода, прибыл в Москву с рекомендательным письмом английской королевы Елизаветы I от 20 июля 1564 г., адресованным Ивану IV⁵⁵. Не был он дипломатом, каким делают его некоторые историки⁵⁶, а приехал с прозаической целью изучения московского рынка. Свою поездку он описал, между прочим, в пространном письме князю Нубароле, составленном в Анверсе 16 октября 1565 г.⁵⁷ Кроме этого, он изготовил записку о товарах, которые можно закупать в Москве и посылать туда из Запада⁵⁸.

Барберино был неплохим наблюдателем, а его записки считаются достоверным источником. В письме князю Нубароле он отметил, что в Московии начали изготавливать бумагу, правда, не наилучшего качества. (Цитата из письма: «Erano appresso per introdurvi il far la carta, e già se ne faceva: ma non se ne possono di essa servire ancora, perchè non è perfetta»⁵⁹). Интерпретируя этот отрывок, необходимо иметь в виду, что письмо писал крупный купец, видевший наилучшие западные сорта бумаги, по сравнению с которыми московская бумага была, конечно, не самой лучшей.

⁵⁴ Возникает вопрос о поисках сведений о Шлитте в русских источниках, в которых иностранцы упоминаются иногда под очень деформированными именами (например, бургомистр Нарвы Иоахим Крумгаузен – это, по-русски. Яким Кромыш). Необходимо учитывать, что и в западных документах правописание фамилии Шлитте было непостоянным: *Schelette, Schlede, Schleitte, Schlitte, Slede, Slitte* и т. д.

⁵⁵ *Гамель И.* Англичане России в XVI и XVII столетиях. Статья I // Записки имп. Академии наук. – СПб., 1865. – Т. 8. (Приложение № 1). – С. 73-74 (текст письма). См. также: *Tcharykow N.* Le chevalier Raphael Barberini chez le tsar Jean le Terrible (1564) // *Revue d'histoire diplomatique*, an. 18. – Paris, 1904. – P. 252-274.

⁵⁶ *Черепнин Л. В.* Русская палеография. – М., 1956. – С. 333.

⁵⁷ Итальянский текст: *Relazione di Moscovia scritta da Raffaello Barberini al conte di Nugarola // Olearius A.* Viaggi di Moscovia degli anni 1633, 1634, 1635 e 1636 ets. – Viterbo, 1658. – P. 191-222; *Relatione di Moscovia... // Recueil de relations et de mémoires concernant la géographie et l'histoire de la Russie avant 1700.* – Livr. 1^{re}. – Berlin, 1854. – С. 24-66.

⁵⁸ Итальянский текст: *Barberino R.* Condotta delle mercanzie principalmente italiane per la Mosca nei secoli XV e XVI // *Ciampi S.* Bibliografia critica delle antiche reciproche corrispondenze politiche ... dell'Italia colla Russia... – Firenze, 1839. – Vol. 2. – С. 141-149; *Notizie di Raffaello Barberini... // Recueil de relations relations et de mémoires concernant la géographie et l'histoire de la Russie avant 1700.* – Livr. 1^{re}. – Berlin, 1854. – С. 67-76.

⁵⁹ В издании 1560 г. – с. 214; в издании 1584 г. – с. 54. В рукописи [бывшей] Барберинской библиотеки (сейчас в Ватиканской библиотеке) данное место звучит несколько по-другому: «Erano appresso per introdurvi il farvi la carta e già non facevano, ma non se possono di essa servire ancora, perchè non è perfetto». Цит. по копии из: Государственная библиотека СССР им. Ленина в Москве. Отдел рукописей. – Кол. Н. П. Румянцева. – Ф. 256. – № Инв. 115. – С. 40. Также: *Ciampi S.* Bibliografia critica delle antiche reciproche corrispondenze politiche ... dell'Italia colla Russia... – Firenze, 1839. – Vol. 2. – С. 145. Русские переводы данного места неточны. См.: Путешествие в Московию Рафаэле Барберини в 1556 (!) году // *Сын отечества.* – СПб., 1842. – Ч. 3. – № 7. – С. 23; Путешествие в Московию... // *Сказания иностранцев о России в XVI и XVII вв.* – СПб., 1843. – С. 34.

В записках о товарах он отметил, что в Москву стоит экспортировать писчую бумагу и бумагу для печатания⁶⁰.

Сведения Барберино – это древнейшее упоминание о бумажном производстве в Московском государстве, датируемое 1564 годом⁶¹ (об этом, правда, иногда забывают, отодвигая появление «первых бумажных мельниц» к 70-ым гг. XVI в.⁶²). Когда и где начала работать бумажная мельница, кому принадлежала, кто был мастером, как долго действовала – неизвестно. Какой бы плохой ни была бумага, ее несомненно предназначали для письма и печати. Невозможно себе представить другую цель создания мельницы – не делали же в ней исключительно оберточную бумагу или бумагу, заменяющую оконные стекла! Поэтому нужно отбросить различные спекуляции, относящиеся к этой первой известной московской бумажной мельнице. Нельзя комментировать сообщение Барберино как свидетельство того, что «бумажное производство несколько позже (во времена Шлитте. – Я. Д.) московские люди создали своими силами, без помощи иностранцев»⁶³. Нет никакой видимой связи между сообщением Барберино и упоминаемой более чем десять лет позже бумажной фабрикой на реке Уче, связи, которую без малейших доказательств усматривают некоторые авторы⁶⁴. Барберино не сообщает того, что бумага не годилась для письма или печати, так как и не читаем, что мастером был (или не был) иностранец – как это утверждал Клепиков⁶⁵. То, что в Московию можно было экспортировать бумагу для печати и письма (согласно Барберино), не свидетельствует о непригодности московской бумаги для данной цели – ведь импортировали хорошую бумагу в Россию также тогда, когда русские бумажные предприятия работали вовсю и с хорошими результатами.

Другими словами, у Барберино можно прочесть только то, что он написал. Образцов московской бумаги 1564 г. мы пока не знаем – откровенно говоря, никто никогда ее серьезно не искал.

Бумага с филигранью Ивана IV 1570 г. Работая в Датском государственном архиве в Копенгагене, Кинан нашел под сигнатурой TKUA Rusland A. I. 1 письмо Ивана IV королю Дании Фредерику II от 26 сентября 7079 (= 1570) г., написанное на бумаге с филигранью московского царя. Об этом открытии Кинан сообщил сначала в газетной заметке⁶⁶, в дальнейшем посвятил ему отдельную статью⁶⁷. Сообщение Кинана было воспринято положительно и историками русской культуры (Д. Лихачев⁶⁸), и специали-

⁶⁰ В издании 1834 г. – с. 144, 145; в издании 1854 г. – с. 69, 71.

⁶¹ Именно 1564 г., а не 1565 г., как писала: *Участкина З. В.* Развитие бумажного производства в России. – М., 1972. – С. 9. Книга, впрочем, пестрит многочисленными ошибками (автор пишет «Шмит» вместо «Шлитте» и т. д.). См. мою рецензию в: IPH-Information. – Basèl, 1978. – № 1-2. – S. 36-39.

⁶² *Клепиков С. А., Маматова Е. П.* Русская филигрань // РР. – 1974. – № 1. – С. 4 (обложки).

⁶³ *Фальковский Н. И.* Москва в истории техники. – М., 1950. – С. 319.

⁶⁴ *Фальковский Н. И.* Москва в истории... – С. 319; *Черепнин Л. В.* Русская палеография. – С. 333; *Клепиков С. А.* О допетровской бумаге... – С. 160.

⁶⁵ *Клепиков С. А.* О допетровской бумаге... – С. 160.

⁶⁶ *Кинан Э.* Письмо американского ученого в редакцию «ЛГ» // Литературная газета. – М., 1971. – 14 июля.

⁶⁷ *Keenan E. L.* Paper for the Tsar... – P. 21-29.

⁶⁸ *Лихачев Д.* Комментарий. Факт, который войдет в учебники // Литературная газета. – М., 1971. – 14 июля; а также: *Севастианова А. А.* Американский историк о первой русской бумажной мельнице // Вопросы истории. – М., 1972. – № 6. – С. 174-175.

стами по истории бумаги (Т. Герарди, З. Участкина, В. Гуляницкий⁶⁹). В результате изучения как самой бумаги (главным образом ее филигрانی), так и истории бумажного производства, Кинан пришел к выводу, что им найден первый образец бумаги, изготовленной в Московском государстве в 1565/66 или 1570 гг., возможно, на бумажной фабрике Федора Савинова на реке Уче (см. следующий параграф статьи) и, возможно, немецким мастером Мартином Зауэром (эту фамилию, деформированную на русской почве, Кинан находил в слове «совер», имеющемся в составе филигрانی).

Как уже отмечено в начале статьи, гипотеза Кинана вызвала резкие возражения Клепикова, изложенные первоначально кратко в книге Р. Скрынникова⁷⁰, а потом отдельной статьей⁷¹. Выводы Клепикова поддержала Е. Маматова⁷². Они сводятся к утверждению, что бумага была изготовлена вне пределов Московского государства, скорее всего в 1565/66 г., а Зауэр не имел к этому никакого отношения.

Различие во взглядах Кинана и Клепикова сводятся, в первую очередь, к интерпретации филигрانی, неоднократно публикуемой в виде прориси⁷³, а также не очень отчетливой фотографии⁷⁴. Я пользовался как этими репродукциями, так и выполненной в соответствии со всеми правилами филигранологии прорисовкой, полученной мною в 1975 г. из Датского государственного архива⁷⁵.

Лист бумаги имеет размер 410x540 мм. В центре расположена филигрань, состоящая из восьми строчек надписи – вязи, читаемой с трудом. Строки расположены параллельно вертикальной стороне листа. Высота букв 35-40 мм. Две строки заключены в киотец со знаком креста.

Кинан расшифровал вязь следующим образом:

Ц[а]рь Иван Васильевич / всеа Руси князь[ь] великий / московский / [в?] лето зод [зо⊕ ?] / Совер.

Слова «князь великий московский» находятся в киотце. Клепиков согласился с этим чтением, считая только, что лигатура, вне сомнений, читается как «в лето», а в титуле – «московскыи» (в прориси Кинана – «московскыи», хотя в тексте его статьи транскрибируется «московский»).

⁶⁹ Gerardy T. Besprechung // IPH-Information. – Hannover, 1972. – № 1. – S. 18-24; Участкина З. В. Развитие бумажного производства... – С. 222; Гуляницкий В. Новые факты из истории бумажного производства в России // Бумажная промышленность. – М., 1972. – № 1. – С. 28-29 (см. также мой отзыв на Гуляницкого: Dashkevych J. Zur Papiergeschichte der Sowjetunion // IPH-Information. N. F. – Basel, 1974. – № 3. – S. 59-60).

⁷⁰ Скрынников Р. Г. Переписка Грозного и Курбского. Парадоксы Эдварда Кинана. – Ленинград. 1973. – С. 126-127. (См. мою рецензию в: IPH-Information. – 1975. – № 3. – S. 56-57). В последнее время против Скрынникова выдвинуты обоснованные обвинения в его отрицательном отношении к датировке рукописей при помощи филиграний. Об итогах дискуссии см.: Шмидт С. О. К изучению Лицевого летописного свода // Древнерусское искусство. Рукописная книга. – М., 1983. – Сб. 3. – С. 209-210.

⁷¹ Клепиков С. А. О допетровской бумаге... – С. 157-161.

⁷² Маматова Е. П. Филигрань рукописных памятников // РР. – 1974. – № 1. – С. 82.

⁷³ Кинан Э. Письмо американского ученого...; Клепиков С. А. О допетровской бумаге... – С. 158; Гуляницкий В. Новые факты из истории бумажного производства... – С. 28.

⁷⁴ Кинан Э. Письмо американского ученого... (вклейка).

⁷⁵ Пользуясь случаем, выражаю глубокую благодарность дирекции «Rigsarkivet» и его архивариусу Х. Хейлесену (H. Heilesen).

Мною филигрань читается следующим образом:

левая сторона листа

правая сторона

ЦРЪ ИВАН

ВАСИЛЬЕВИЧ

ВСЕА

РУСИ (конечная буква неясна)

В ЛѢТО (= лигатура) ЗОѠ / в киотце: / КНАЗ* ВЕЛИКИИ

(*последняя буква выносная)

СОВЕР

МОСКОВСКИ (конечные буквы неясны)

Дальнейший анализ дается в порядке дискуссионных вопросов: 1) палеография надписи; 2) титул; 3) слово «совер»; 4) датировка; 5) качество бумаги.

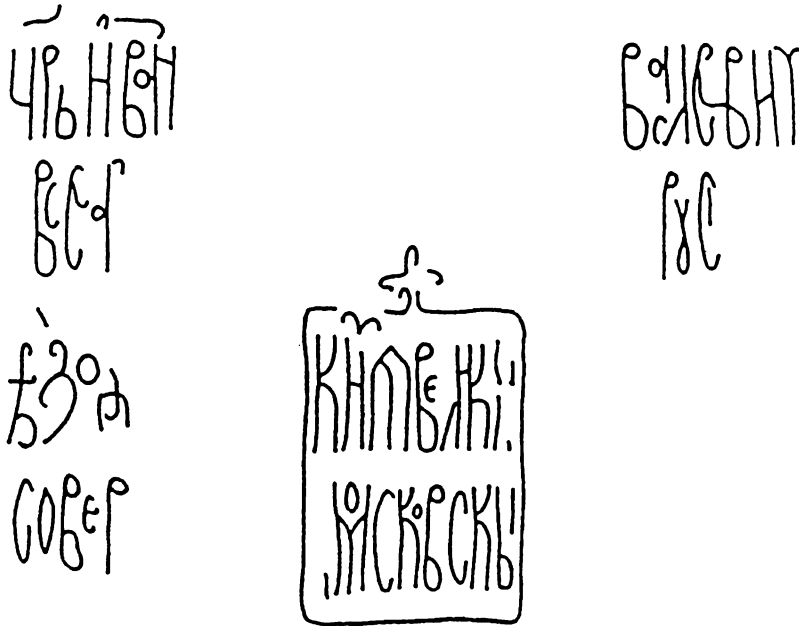
1. *Палеография*. Рассматривая вязь филиграни, Кинан пришел к выводу, что это «характерная обыкновенная московская вязь второй половины XVI в.» (вывод обоснован общими работами Л. Черепнина, Н. Лихачева: специальной статьей Щепкина, посвященной вязи, и соответствующим иллюстрационным материалом). Клепиков выдвинул тезис, что при плетении формы филиграни копировалась болгарская вязь XIV в. (для сравнения Клепиков привел таблицу из учебника Щепкина). Свою мысль Клепиков не развил – осталось неясным, кто и для чего мог во второй половине XVI в. копировать болгарскую вязь XIV в.

Изучение вязи филиграни доказывает, что Клепиков был неправ. Болгарская вязь XIV в. обычно отягощена многочисленными лигатурами, которые в московской вязи XVI в. встречаются гораздо реже. В филиграни имеется только одна стандартная лигатура (в лѣто), впрочем, встречающаяся довольно часто в такой форме в московских рукописях XVI–XVII вв. Клепикова сбилось с толку отсутствие утолщенных вертикальных мачт, характерных для московской вязи – но ведь эти утолщения невозможно было передать средствами (т. е. проволокой), которые имел в своем распоряжении формоплет. Вязь филиграни это, несомненно, вязь московской школы Ивана Грозного с выраженной геометризацией букв, с наклонами и буквами-петлями. И другой она быть не могла. Болгарская (или, точнее, македонская) вязь во второй половине XVI в. находилась в стадии упадка, да и территория ее распространения была в это время очень ограниченной.

2. *Титул*. В филиграни он передается (вместе с именем государя) следующими словами: «царь (или цесарь⁷⁶. – Я. Д.) Иван Васильевич всеа Руси (конечная буква – или буквы – неясна, возможно, чтение: Русии. – Я. Д.) княз великии московскы» (конечные буквы снова неясны, возможно, вследствие деформации проволоки). Клепиков считал, что в данной формуле имеется «нарушение этикета», так как обычный титул звучал: «Иван Василевич царь и великий князь всеа Руси». Здесь Клепиков ошибается. Краткий титул Ивана IV в 60–70-х гг. XVI в. звучал в большинстве случаев (так как строгого канона не было): «царь и великий князь Иван Василевич всеа Русии»⁷⁷. Фор-

⁷⁶ На возможность такой расшифровки аббревиатуры *црь* с титулой указывает: *Прозоровский Д. М.* О значении царского титула до принятия русскими государями титула императорского // Известия имп. Русского археологического общества. – СПб., 1877. – Т. 8. – Вып. 5. – Стлб. 464.

⁷⁷ Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссию. – СПб., 1841. – Т. 1. – С. 336–338, 341, 344, 346, 351, 354, 356, 360 (годы 1565–1575); Дополнения к Актам историческим. –



Филигрань (водяной знак) бумаги 1570 г.

мула филиграни не соответствует наиболее часто употребляемому титулу, но и не противоречит полному титулу Ивана IV. В последнем (на почти 70 слов, не считая союзов) основным элементом считались слова: «царь и великий князь Иван Василевич всеа Русии, владимерскій, московскій, новгородскій». Тяжело требовать, чтобы в филигрань вошел полный титул, с другой стороны, однако, то, что не существовал канонический краткий титул, и то, что на бумаге с данной филигранью было написано официальное письмо иностранному государю, лишний раз подтверждает, что как со стороны царя, так и его канцелярии претензий к формуле филиграни не было.

3. Слово «совер». Кинан в качестве рабочей гипотезы выдвинул мысль о том, что под этим словом скрывается фамилия мастера, возможно Мартина Зауэра, немецкого бумажного мастера, работавшего приблизительно в это время в Чехии и переехавшего в Москву. Клепиков отбросил эту гипотезу, указав, что Зауэр не был мастером, а только арендатором бумажной мельницы. Клепиков совершенно прав – это доказывает дальнейшее ознакомление с историей бумажной мельницы в Усти над Лабом (нем. Ауссиг)⁷⁸. Своего объяснения слова «совер» Клепиков не дал.

СПб., 1846. – Т. 1. – С. 162, 168, 172, 175 (годы 1562-1572). Новопубликованные тексты: Филиппова И. С. Московские грамоты XVI в. из Государственного архива Рязанской области // История русского языка. Памятники XI–XVIII вв. – М., 1982. – С. 279-281 (годы 1570-1573). О титуле Ивана IV см.: Лакиер А. История титула государей России // ЖМНП. – 1847, октябрь. – Ч. 56. – Отд. II. – С. 109-121. Ср. также титул Ивана IV на его изображении из грамоты 1571 г. (см.: Kämpfer F. Die «parsuna» Ivans IV in Kopenhagen – Originalporträt oder historisches Bild? // Essays in Honor of A. A. Zimin. – Columbus, Oh., 1985. – P. 202).

⁷⁸ Vykydal M. Soupis papírenských mlynů v Čechách // Sborník Národního muzea v Praze. – Ř. historie. – Sv. 22. – Praha. 1968. – Č. 4. – С. 22.

В своих рассуждениях и Кинан, и Клепиков упустили из виду, что при той полной высокомерия ментальности, которая пронизывала действия Ивана Грозного и его окружения, просто невысказано было поместить какое-нибудь другое имя совсем рядом с именем и титулом царя. Известно, что Иван IV выводил свой род от Августа кесаря, а в т. наз. II послании шведскому королю Иоганну II (1573 г.) он писал, что Густав Ваза, отец Иоганна II, не мог быть королем, так как в документах имя Густава стоит рядом с именем архиепископа и советников⁷⁹. Под словом «совер» не скрывается никакая загадка – это просто часть колофона «в лѣто зоѹ совершено», указывающего на год изготовления бумаги⁸⁰.

4. *Датировка.* Как известно из палеографии, минускула «д» (= 4) довольно тяжело отличается от «ѹ» (= 9), а конечная буква в обозначении года в филиграні читается с трудом. Поэтому Кинан предлагал две равноценные расшифровки – 7074 (= 1565/66, учитывая, что 7074 г. начинался с 1 сентября 1565 г.) и 7079 (= 1570/71) гг. – не отдавая преимущества ни одной из них. Клепиков соглашался с этим, но склонялся к 7074 г., так как, будто бы, «трудно предположить, что только отлитая бумага сразу использована». В действительности таковая датировка была нужна Клепикову для того, чтоб говорить об импортном происхождении бумаги. В противоположном случае, дата 7079 г. (год этот начинался 1 сентября 1570 г., а датой составления письма являлось ведь 28 сентября 1570 г.) явно противоречила бы тезису об импорте бумаги. После изучения фотокопии филиграні (публикуемой Кинаном) и прориси, изготовленной в Копенгагене в 1975 г., я пришел к выводу, что на бумаге стоит несколько деформированная дата 7079 г., т. е. что лист был изготовлен между 1 и 28 сентября 1570 г. (с завершением полного технологического процесса).

5. *Качество бумаги.* Кинан определил качество бумаги как среднее и, исходя из этого, высказывал предположение, что бумага могла быть изготовлена на новопостроенной московской бумажной мельнице. Клепиков считал, что бумага приличного качества (сетка и буквы филиграні видны довольно отчетливо). С этим легко согласиться – насколько можно судить из фотокопии письма, чернила достаточно хорошо ложились на бумагу.

Изучение бумаги, на которой написано письмо Ивана IV, дает возможность прийти к выводу, что она не плохого (но и не наилучшего) качества, с искусной филигранью (не имеющей аналогий среди западных водяных знаков того времени), состоящей из имени царя, его краткого титула (не противоречащего принятой титулатуре), датационной формулы, религиозного символа (крест на крестце). Бумага изготовлена в сентябре 1570 г.

Филигрань придает бумаге особо торжественный, можно сказать, царственный характер. На ней написано письмо государственного значения. Невысказано представить, чтобы (учитывая все ту же высокомерную ментальность) на «государевой бумаге» – а такой она, несомненно, считалась – могли писать или печатать что-нибудь, непосредственно не связанное с личностью «скифетродержателя Российского царства,

⁷⁹ Послания Ивана Грозного / Подготовка текста Д. С. Лихачева и Я. С. Лурье. – М.; Ленинград, 1951. – С. 155, 158, 344, 347, 629-630.

⁸⁰ Ср. у Беринды: церк.-слав. съвършаю = укр. «выполняю, доконываю» (см.: Лексикон словенороский Памви Беринди. – К., 1961. – С. 126).

великого государя»⁸¹ Ивана IV. На бумагу с филигранью Ивана IV смотрели в 1570 г. и смотреть нужно сейчас как на атрибут царской власти. Атрибут, являвшийся чисто московским изобретением и не имевший параллелей в других государствах.

Кинан утверждал, что бумага изготовлена в Московии. Клепиков резко возразил: она иностранного происхождения. У него три аргумента для защиты своего мнения: а) болгарская (sic!) вязь XIV в.; б) «нарушение этикета», выразившееся в будто бы неправильном титуле; в) отсутствие находок русской бумаги в актовом материале XVI в. По Клепикову, бумага была изготовлена за границей в неизвестной мельнице как образец, представленный царю «возможно тем же Гансом Шлиттом» (как указывалось выше, Шлитте в 1570 г. уже не было в живых).

Вопреки Клепикову, можно привести целый ряд аргументов, свидетельствующих о московском происхождении бумаги:

а) датировка – очень сомнительно, чтоб изготовленная за границей бумага была антидатирована, привезена в Московское государство ранее с таким расчетом, чтоб ее начали употреблять именно в сентябре 1570 г. Гораздо более приемлемой является мысль о том, что это была свежеизготовленная бумага местного производства. Если же соглашаться с датой 1565/66 г., тяжело представить, чтоб она залеживалась в царской канцелярии (не в каком-то захолустном монастыре или мелком провинциальном учреждении!) пять лет до момента ее употребления для письма;

б) филигрань – ее форма изготовлена правильно, без грубых орфографических ошибок, мастером, знакомым с русскими буквами. Даже если предположить, что мастер изготовлял форму для филигрании на основании эскиза, подготовленного в Москве (снова же антидатированного!), – так это могло произойти только на украинских или белорусских землях Речи Посполитой, где в это время уже работали бумажные мельницы. Но ведь в 60–70-ых гг. Московское государство было полностью блокировано – военно, политически, экономически – со стороны Польско-Литовского государства. Блокада проводилась строго и последовательно. Около 1568 г. на караван купцов из Турции, направлявшийся через Киев в Москву (когда караван находился недалеко от московской границы около Остера), совершил нападение отряд казаков киевского каштеляна И. Сапеги, которые убили нескольких купцов-армян и захватили весь товар. Суд признал виновными купцов, так как они направлялись в Московию вопреки запрету⁸². Контрабанда «государевой бумаги» через границу? Здесь мы вступаем в область фантастики. В Молдавии, где была известна славянская вязь, бумажных мельниц не было;

в) бумага была государевой, царской – была атрибутом власти – она могла являться объектом злоупотреблений. Чтоб этого избежать, ее нужно было изготавливать под присмотром приказных – это возможно было только на территории Московского государства. Изготовление без присмотра за границей? Снова – контрабанда через блокированную

⁸¹ Из титула 1572 г. Ивана IV на письме к шведскому королю. См.: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – СПб., 1910. – С. 228. – (Сборник имп. Русского исторического общества. – Т. 129).

⁸² Архив Южной и Западной России. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 173-175, 187-190. О проведении блокады со стороны Украины ср. распоряжение Сигизмунда-Августа киевскому городскому совету 1567 г.: Там же. – С. 162-163.

сухопутную границу? Перевозка морем через контролируемое каперами Балтийское море? Единственный безопасный морской путь вел через Белое море. Но ведь повсюду надо было охранять «государеву бумагу» от злоумышленников (кто это должен был делать?);

г) хотя специальные поиски других экземпляров «государевой бумаги» до сих пор не проводились (в первую очередь входят в игру архивы за пределами СССР, где сохранились оригиналы писем Ивана IV), но и, независимо от этого, не подлежит сомнению, что сохранившийся лист бумаги – своеобразная эфемерида. Если бы «государева бумага» изготавливалась за границей – она поступала бы постоянно, например, через Белое море и постоянно употреблялась бы царской канцелярией. Эфемерность бумаги свидетельствует о ее местном происхождении и о том, что изготовление ее внезапно оборвалось. Обстановка в государстве была такой, что внезапное прекращение производства было вполне возможным. В мае 1571 г. крымский хан Девлет-Гирей почти полностью сжег посады Москвы – возможно, что жертвой огня также стала бумажная фабрика⁸³, а внутренние (опричнина) и внешние (Ливонская война) осложнения выдвигали на первый план другие задачи;

д) не наилучшее качество бумаги также свидетельствует о ее местном происхождении. При заграничном заказе бумага была бы, несомненно, самого высокого качества.

Приведенные выше аргументы говорят в пользу утверждения о местном московском происхождении бумаги. Гуляницкий⁸⁴ выдвинул гипотезу о существовании особой государственной бумажной фабрики – это предположение вполне приемлемо. Кажется невероятным, чтобы «государева бумага» могла производиться в частной фабрике Савинова. Кто был бумажным мастером – неизвестно. Им не мог быть Зауэр, а предположение Гуляницкого, что им был Петр Мстиславец, не аргументировано.

Итак, «государева бумага» производилась в Московском государстве, а сохранившийся в Копенгагене один ее лист – древнейший образец русской бумаги.

Бумажная фабрика Савинова на реке Уче 1576 г. Еще в конце XX в. Н. Лихачевым в архиве Троице-Сергиевой лавры была найдена копия купчей 1576 г. на продажу Третьяку Яковлеву земельного участка, принадлежавшего матери Марии Симоновой – Федоре Писемской. В документе описываются границы участка. Там, между прочим, говорится: «а с третью сторону в межах, что бывало за Савиновым, который бумажную фабрику держал, а с четвертую сторону в межах половины реки Учи вверх от бумажной мельницы и с луга реки Учи по мельницу Романа Михайловича Пивова»⁸⁵.

Бумажная фабрика Савинова локализуется в деревне Вантеевой, на реке Уче, около 30 верст (но не километров) от Москвы⁸⁶. Это, несомненно, первая точно лока-

⁸³ Наблюдатель событий, упоминаемый неоднократно Зенге, писал в 1572 г. о том, что возрождение Москвы, уничтоженной татарами, вообще сомнительно. См.: *Forstreuter K. Preussen und Russland von den Anfängen...* – S. 238. Об огромных разрушениях, нанесенных Москве и ее окрестностям в 1571 г., см.: *Скрынников П. Г. Опричный террор // Ученые записки Ленинградского педагогического института. – Ленинград, 1969. – Т. 374. – С. 123-128.*

⁸⁴ *Гуляницкий В. Новые факты из истории бумажного производства...* – С. 28-29.

⁸⁵ *Лихачев Н. П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве. – СПб., 1891. – С. 321.*

⁸⁶ *Малкин И. Т. История бумаги. – М., 1940. – С. 67; Фальковский Н. И. Москва в истории техники. – С. 319.*

лизированная бумажная мельница в Московском государстве. Когда она возникла, как долго действовала⁸⁷, когда и почему прекратила свое существование – неизвестно. Как говорилось уже выше, нет оснований связывать фабрику Савинова с сообщением Барберино 1564 г., нет возможности связывать ее с государевой бумажной фабрикой 1570 г. Фабрика Савинова не была «первой русской бумажной мельницей», как этого хотел Черепнин⁸⁸. Абсолютно непонятно, почему «появление на мельнице Савинова иностранца и выпуск им годной для печати бумаги не могло быть незамеченным ни окружением царя, ни иностранцем Барберини»⁸⁹. Подобное утверждение – просто фантастика. Мы никогда не будем знать, что замечало окружение царя на мельнице Савинова – а летописи того времени не фиксировали и гораздо более важные события, чем появление того или иного мастера на мельнице Савинова (ведь не упоминают они вообще о его бумажной фабрике!). Можно глубоко сомневаться в том, знал ли кто-нибудь Барберино о фабрике Савинова, – ведь нет никаких данных о том, что она существовала в 1564 г.

Привлекает внимание иностранное название «фабрика» в источнике – название не частое и непривычное в XVI в.: Оно, косвенным образом, может свидетельствовать о том, что на мельнице работал иностранный (немецкий? – так как слово «фабрика» проникло в русский из средневековой латыни при посредничестве немецкого) мастер.

Можно предположить, что фабрика Савинова также стала жертвой похода Девлет-Гирея 1571 г. Могла она погибнуть и в водовороте всепоглощающей опричнины.

Не стоит подчеркивать, что производство фабрики, несомненно, было нацелено на изготовление писчей и типографской бумаги, – образцы которой пока не найдены, – иначе не было бы смысла строить бумажную мельницу. Для утверждения о том, что фабрика на Уче «существовала недолго, ибо вырабатываемая бумага оказалась низкого качества»⁹⁰, нет оснований. Невозможно также делать заключения подобного рода: «Судя по всему, мельница Федора Савинова была небольшим предприятием, выпускающим грубую бумагу, не подходящую для письма и печати, о чем известно со слов Рафаэля Барберини»⁹¹. Веские выводы требуют все-таки определенной логики.

Существование бумажной фабрики Савинова свидетельствует о том, что интерес к производству собственной бумаги вышел за пределы царского двора и нашел приверженцев за его пределами.

Анализ сведений, относящихся к первоначальному периоду производства бумаги в Московском государстве XVI в., не только дает возможность уточнить хронологию (вербовка бумажного мастера в Германии в 1548 г., первое упоминание о производстве бумаги 1564 г., древнейший образец «государевой бумаги» 1570 г., первая, точно локализуемая бумажная фабрика Савинова ранее 1576 г.), но и определяет дальнейшие исследовательские задачи. Среди них на первый план выдвигается требование серьезного изучения бумаги русских документов второй половины XVI в. До сих пор исследование этих залежей проводилось вяло и, в основном, с точки зрения поисков западной

⁸⁷ «Очень недолго» – писал Малкин, «недолго» – Фальковский, но это только предположения.

⁸⁸ Черепнин Л. В. Русская палеография. – С. 333.

⁸⁹ Клепиков С. А. О допетровской бумаге... – С. 160.

⁹⁰ Тихомиров М. Н., Муравьев А. В. Русская палеография. – М., 1966. – С. 13.

⁹¹ Клепиков С. А. О допетровской бумаге... – С. 160.

бумаги, а не с точки зрения существования местного производства. Снова возникает вопрос о том, не имитировались ли в Московском государстве западноевропейские водяные знаки. Подобные взгляды (Тромонина, Н. Лихачева) в свое время встретили ожесточенное сопротивление Клепикова (снова fasciniруемого эпохой Петра I). Необходимо при этом подчеркнуть особую склонность московского ремесла к точному имитированию иностранных образцов⁹².

Московские бумажные фабрики (их могло быть не менее трех) 60–70-ых гг. XVI в. просуществовали, по-видимому, не очень долго. Внутренние неурядицы, международные осложнения отразились отрицательно на развертывании местного бумажного производства. Роль западных мастеров, приглашенных Иваном IV для организации продукции, не подлежит сомнению. Сохранившийся образец «государевой бумаги» свидетельствует о том, что на протяжении короткого времени московские бумажных дел мастера достигли относительно неплохого уровня.

Московская Русь времени Ивана Грозного была, по сравнению с наиболее развитыми государствами Запада, отсталой страной также в области технологии. Однако она не была столь отсталой, как это представляется некоторым русским исследователям – нет необходимости делать ее более малоразвитой, чем она была в действительности⁹³. Производство бумаги принадлежало к тем росткам новой культурной жизни, которые с огромным трудом начинали пробивать себе дорогу.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Бумага для царя или государева бумага? О начале производства бумаги в Московском государстве XVI в. // *Russia Mediaevalis*. – München, 1987. – Т. 6, 1. – С. 221-247.

⁹² Белорусский мемуарист С. Маскевич, описывая Москву 1610 г., отмечает: «Все ремесленники превосходны, очень хороши и настолько смыслены, что хотя чего-нибудь с роду не видывали, не то что не делали, с первого взгляда сработают так хорошо, как будто с малолетства привыкли» (*Maskiewicz S. Pamiętnik // Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVIII)*). – Wrocław, 1961. – С. 137).

⁹³ Признаком хорошего тона в современной историографии является отрицание или замалчивание производства бумаги в Московском государстве при Иване IV. См.: *Проништейн А. П., Задера А. Г.* Ремесло // *Очерки русской культуры XVI в.* – М., 1977. – Ч. 1. – С. 3 («не было налажено производство бумаги»); *Зимин А. А., Хорошкевич А. Л.* Россия времени Ивана Грозного. – М., 1982 (полное молчание).

МЕТРОЛОГІЯ

З ІСТОРІЇ МЕТРОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ (XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

З великого комплексу історико-метрологічних проблем увагу дослідників метрології України привертало насамперед питання виявлення різновидів мір, що застосовувалися в середньовіччі, а також визначення їхнього реального змісту, за змоги шляхом зіставлення з сучасною метричною системою. Недослідженість джерельної бази або дослідження її без врахування наукових вимог привели до того, що в переліках мір чи таблицях для переведення їх на метричну систему ще й досі нерідко відмовляються від основного принципу дослідницької методики: врахування залежності мір від часу, місця й об'єкта вимірювання (*ratione temporis, ratione loci et ratione materiae*). Хоча, здавалося б, для сучасного історика народного господарства України цілком зрозумілим є положення, що без розкриття реального змісту мір, які виникають у процесі наукового вивчення історико-економічної проблематики, саме дослідження ніколи не може бути повноцінним – література, присвячена історичній метрології України, досі ще не багата. У ній, крім цього, дуже мало уваги приділяється поглибленню аспектів історико-метрологічних студій – аспектів, які значною мірою залежать від розкриття соціального змісту мір.

Соціальний характер мір¹ розкривається лише при висвітленні факторів, що впливали на стабілізацію (інерцію) чи мінливість мір у часі й просторі. Серед цих факторів не останнє місце займало те, в чиїх руках перебувало розпорядження мірами, а також боротьба різних класів і станів середньовічного суспільства довкола питання про міри, функціонування мір у процесі формування або розпаду національного, наднаціонального чи місцевого ринків (з визначенням ареалу цього ринку шляхом метрологічного аналізу). У практиці історико-метрологічних досліджень соціальний зміст мір повинен визначатися не тільки встановленням реального метричного їх змісту, а й шляхом вивчення історії розвитку та характеру діяльності тих середньовічних інститутів, завдання яких полягало у формуванні та контролюванні більш-менш стабільних мір, у реалізації певної метрологічної політики. Ці останні питання входять у поняття (що, правда, у середньовіччі його не існувало) метрологічної служби.

¹ Деякі міркування про соціальний характер мір див.: Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России и СССР. – М., 1966. – С. 7-22. Набагато ширше цю проблему розглядають О. Гілевич, В. Куля (*Kula W. Problemy i metody historii gospodarczej*. – Warszawa, 1963. – S. 583-627; *Gilewicz A. Znaczenie studiów nad dawnymi systemami mierniczymi // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. – Poznań, 1965. – T. 26 (1964). – S. 225-229).

На сьогодні для періоду XV – першої половини XVII ст. можна зробити лише окремі зауваження про місце і роль органів метрологічної служби у практиці, яка склалася на українських землях (ці зауваги деколи трапляються в небагатьох українських авторів: О. Веселовський, І. Єрофіїв, Я. Ісаєвич) та польських (К. Соханевич, С. Говшовський, Е. Штамм, О. Гілевич, В. Куля).

Новий фактичний матеріал подано в праці Я. Сеніка². Однак зведення всіх цих розпорошених у літературі даних в єдине компілятивне ціле не дає навіть поверхового уявлення про метрологічну службу в Україні XV – першої половини XVII ст. Очевидно, за такого стану досліджень допомоги може звертання до неопублікованих та, зрештою, дуже нечисленних опублікованих джерел³.

У цій статті зроблено спробу розглянути діяльність метрологічної служби в XV – першій половині XVII ст. в одному з великих економічних центрів тогочасної України – у Львові. Метрологічна практика цього міста, мабуть, значною мірою відображала характер діяльності метрологічної служби також в інших великих містах України. При цьому автор статті торкнувся, зокрема, таких питань, як реалізація метрологічної прерогативи в контрольній і регламентаційній ділянках, боротьба за метрологічну прерогативу між міським самоврядуванням та представниками феодалів, функціонування установ, що здійснювали контроль над мірами та самі виконували вимірвальні функції, тощо. Основне джерело статті – законодавчі акти (королівські декрети, ухвали сеймів та спеціальних комісій), а також умови про оренду метрологічних установ та інші матеріали, що стосуються їхньої діяльності. Велика частина матеріалів, на яких побудовано статтю, досі не публікувалася і майже не використовувалася дослідниками.

Організація міських вимірвальних установ

У ранньофеодальному суспільстві нагляд над мірами – тими, які виникали на місці і стали відносно стабільними внаслідок суспільного вжитку, і тими, що з'явилися внаслідок дифузії мір з античних центрів або центрів високорозвиненого економічного життя в ранньому середньовіччі та були імпортовані шляхом торговельних зв'язків або міграційних рухів – був однією з прерогатив центральної влади. На території, підпорядкованій владі князя, метрологічну прерогативу на місцях здійснювали його намісники чи залежні від нього князі. Важко встановити, як же в цей найдавніший період існування метрологічної служби конкретно виконувалися її контрольні функції там, де найшвидше, очевидно, виникала необхідність такого контролю – на ринках і базарах. З появою та зростанням міст, особливо тоді, коли почали створюватися органи міського самоврядування (в його магдебурзькій або домагдебурзькій, більш аморфній формі), окремі ділянки метрологічної прерогативи переходять до рук самоврядування. Для українських міст цей прогрес засвідчено документами з XV ст., тобто незабаром

² Сенік Я. Г. Із історії обігу і стабілізації мір об'єму на українських землях у XVI–XVIII ст. // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: спец. іст. дисципліни. – К., 1968. – С. 393–412.

³ У цьому відношенні для української історичної метрології поки взірцем залишається, наприклад, досягнення чеської історіографії, яка має в своєму розпорядженні вже на сьогодні класичну працю: Sedláček A. Paměti a doklady o staročeských mírách a váhách. – Praha, 1923, також довідник до неї: Krejčík A. L. Řejstrik jmenný večný k dílu A. Sedláčka «Paměti a doklady o staročeských mírách a váhách». – Praha. 1933.

після того, як українські землі увійшли до складу Литовського великого князівства та Польського королівства. Центральна державна влада відносно легко відмовлялася від вузькоконтрольних функцій, не випускаючи, однак, зі своїх рук функцій, пов'язаних із законодавчою регламентацією системи мір. Цей останній прояв метрологічної політики цілком зрозумілий з огляду на вимоги формування єдиного національного ринку (або участі у наднаціональному європейському ринку), принаймні щодо певних категорій товарів. Передача вузькоконтрольних функцій міському самоврядуванню розглядалася як захід, спрямований на зміцнення економічних позицій міста (не лише з погляду престижу, а і фінансово). Децентралізаційні тенденції, що зростали в середньовічній Речі Посполитій пропорційно до анархізації суспільно-політичного та економічного життя, постійно протидіяли уніфікаційним тенденціям центральної влади також у галузі метрології.

Першу згадку про передачу метрологічно-контрольних прерогатив львівському міському самоврядуванню та організацію міських вимірювальних установ знаходимо в декреті короля Владислава II Ягайла, виданому в Сяноці 18 квітня 1415 р.⁴ Згідно з декретом, містові дозволялося збудувати вагу (*pensatorium*), тобто будинок, в якому важили б «всі товари, що потребують ваги», та в якому зберігалися б також міри. Незважаючи на декрет 1415 р., королем (тобто його представниками на місці) ще зберігалася певна влада над вагою. Тільки 17 червня 1497 р. король Ян-Ольбрахт декретом, виданим у Львові⁵, передав королівську вагу (*libra nostra*) повністю, разом з усіма прибутками і правами до неї, міській раді. Вивчаючи пізніші відомості про вагу, можна дійти висновку, що коло її контрольних компетенцій обмежувалося товарами твердої консистенції, які не можна було (згідно із середньовічною традицією) міряти насипними чи наливними мірами. Всі інші товари, які продавали, застосовуючи насипні та наливні міри, а також міри довжини, до компетенції міської ваги не входили.

Треба думати, що влада міської ради над вагою, попри два королівські привілеї 1415 і 1497 рр., ще не була міцною. Саме цим можна пояснити появу третього декрету – короля Сигізмунда I – виданого у Кракові 16 жовтня 1542 р.⁶, про закріплення ваги (*domus seu officina ponderaria; pensa*) за бурмистром і райцями міста. У грамоті підкреслювався монопольний характер міської ваги: заборонялося комусь іншому будувати в місті та на передмісті ваги, а також важити товари у приватних будинках. Порушення цієї постанови загрожувало конфіскацією товарів. Можливо, що саме підкреслення монопольного характеру ваги стало головною причиною появи декрету 1542 р.

⁴ У деяких матеріалах декрет помилково датується 27 квітня 1414 р. Оригінал грамоти не зберігся. Тогочасна (з XV ст.) копія в книзі привілеїв Львова зберігається в: Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 613. – С. 31; пізніша копія в «Золотій книзі привілеїв»: Там само. – Спр. 614. – С. 67-68; Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 2. Опубл.: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej* (далі – AGZ). – Lwów, 1878. – Т. 4. – С. 87-88.

⁵ Оригінал грамоти, що був у ЦДІАЛ, пропав під час II Світової війни. Пізніші копії зберігаються у: ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 614. – С. 68-69; Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 3. Опубл.: AGZ. – Lwów, 1883. – Т. 9. – С. 152-153.

⁶ Пергаментний оригінал грамоти в: ЦДІАЛ. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 426. – Арк. 1; копія: Там само. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 614. – С. 79-81. Текст декрету не публікувався, регест див.: *Wierzbowski Th. Matricularum Regni Poloniae summaria*. – Varsoviae, 1915. – P. 4. – Vol. 3. – P. 186 (№ 20910).

Ця ж грамота свідчить про існування ще однієї міської установи метрологічної служби, яка діяла в місті раніше (час встановити не вдалося), тобто до 1542 р. Це була майстерня для розкрою тканин (*tonstrina pannaria*). Декрет 1542 р. також монополізував за майстернею її контрольні функції.

Матеріали пізнішого часу (першої половини XVII ст.) говорять про існування у Львові ще третьої установи з метрологічно-контрольними функціями – помірної (*pomirna*), до компетенції якої входив контроль над мірами товарів, що продавалися із застосуванням насипних мір. За яких обставин передавалася відповідна прерогатива з рук королівської влади до міської, з'ясувати не вдалося.

Важко сказати, в який спосіб у XV–XVI ст. конкретно реалізувалися контрольні функції міської ради – чи з самого початку ці функції були в руках певного міського урядовця, чи вже тоді передавалися комусь із багатих міщан в оренду (як це було в першій половині XVII ст.). У всякому разі, майстерня для розкрою тканини досить швидко і, мабуть, остаточно випала з компетенції міської ради, опинившись у руках львівського цеху суконників. Уже в цьому цехові метрологічно-контрольна функція майстерні об'єдналася з торговельною – продажем тканин, а розвиток торгівлі ними привів до поділу колись єдиної майстерні (за декретом 1542 р.) на цілий ряд торговельних точок, які монополізували і вимірювальні функції, і роздрібний продаж тканин. Єдина метрологічно-контрольна установа для тканин (*tonstrina pannaria*) в другій половині XVI ст. зникає. В ухвалі міської ради від 6 квітня 1598 р.⁷, наприклад, мовиться про обмеження кількості майстерень для розкрою і торгівлі тканинами (*conductio alias slowo*) до двадцяти й закріплення їх виключно за міщанами-католиками. Суперечки, які виникли між купцями-суконниками католиками та не католиками (передусім вірменами), дозволяють нам простежити подальшу долю видозміненої тонстрини. Згадавши щойно ухвала міської ради 1598 р. була, очевидно, реакцією на декрет короля Стефана Баторія, виданий у Львові 7 липня 1578 р.⁸, про те, що до оренди майстерень для розкрою і торгівлі тканиною (у декреті вживаються терміни *camera alias okno, fenestra seu pannicida*) необхідно допускати також вірменів. Незабаром після ухвали міської ради король Сигізмунд III декретом, у Варшаві 17 квітня 1600 р.⁹, обмежив права вірменів до оренди лише двох вікон чи слів (*fenestra seu pannicidium slowo dictum*). Тільки через п'ятдесят років вірмени добилися скасування цього дискримінаційного акта. Король Ян-Казимир декретом, виданим у Варшаві 11 серпня 1654 р.¹⁰, збільшив кількість вірменських вікон (*fenestra privilegiata; pannicidium communitatis slowo dictum*)

⁷ Пергаментний оригінал грамоти в: ЦДІАЛ. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 630. – Арк. 1. Текст не публікувався.

⁸ Пергаментний оригінал грамоти в: ЦДІАЛ. – Ф. 131. – Спр. 585. – Арк. 1; паперовий оригінал: Там само. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 110. Опубл.: *Bischoff F. Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg.* – Wien, 1864. – S. 79-81.

⁹ Пергаментний оригінал грамоти в: ЦДІАЛ. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 634. – Арк. 1; паперовий оригінал: Там само. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 278. Опубл.: *Bischoff F. Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg.* – S. 92-95; *Дашкевич Я. П.* Українсько-армянские связи в XVII веке. – К., 1969. – С. 35-37.

¹⁰ Паперовий оригінал грамоти в: ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 620. – Арк. 1-7; копія: Там само. – Спр. 619. – С. 725-734. Опубл.: *Bischoff F. Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg.* – С. 118-124; *Дашкевич Я. П.* Українсько-армянские связи в XVII веке. – С. 99-106.

до п'яти. Боротьба довкола вікон доводить, як метрологічна монополія, навіть у до- сить обмеженій ділянці, в умовах середньовічного суспільства могла перетворитися в знаряддя соціального утиску і національної дискримінації.

Регламентативна діяльність центральної й місцевої влади

Законодавчі акти, що регламентували метрологічні відносини в межах певних тери- торіальних одиниць або навіть частин держави (в Польському королівстві або в Литов- ському великому князівстві), могли створюватися лише на високому державному рівні (влади першого ступеня – король, сейм, королівська комісія). Ряд таких актів стосував- ся також українських земель, які входили до складу Польсько-Литовської держави. В теорії королівська влада намагалася уніфікувати міри, створити єдину метрологічно- контрольну систему, регламентувати питання про виготовлення, зберігання й викорис- тання метрологічних еталонів. Насправді протягом XV – першої половини XVII ст. уніфікаційні намагання закінчилися невдачами і, як доводить огляд основних законо- давчих актів того часу, ніколи не були реалізовані. Зрештою, навіть найсуворіші за- конодавчі акти надавали можливість для діяльності органів місцевої влади (влади другого ступеня – воєвод, і влади третього ступеня – міських рад)¹¹ у різних метроло- гічних ділянках.

Найдавніша відома ухвала такого типу влади першого ступеня (Вартівський ста- тут короля Владислава II Ягайла від 20 жовтня 1420 р.) давала воєводам право щорічно встановлювати міри для селян, які возили на торг зерно, домоткану тканину, городину й садовину¹². Статути короля Сигізмунда I, затверджені Краківським сеймом у 1507 р., передбачали збереження відмінності львівського ліктя в порівнянні з краківським та люблінським¹³. Ухвали Пйотрківського сейму 1511 р. стверджували, що купці повинні дотримуватися «давню вставлених мір», а право карати за їх зменшення надавалося воєводам і старостам¹⁴. Усі ці акти стосувалися, отже, тільки окремих сторін тогочасної метрологічної дійсності, залишаючи нерегламентованою основну масу питань.

Більш універсальна спроба провести метрологічну реформу пов'язана з ухвалами Пйотрківського сейму 1565 р. Окремий «Закон про ваги і міри» говорив і про уніфікацію мір (на території цілого Польського королівства: 1 цетнар = 5 каменів, 1 камінь = 32 фун- ти, 1 фунт = 32 лути, або 48 скойців; лікоть – єдиний для всіх воєводств; 1 бочка = 72 гар- ці, 1 барило – 24 гарнці, 1 гарнець = 4 кварта), про виготовлення єдиних державних еталонів мір для всіх воєводств, і про оголошення у воєводствах нових уніфікованих мір. Далі йшлося про виготовлення у воєводствах еталонів мір для зберігання їх у ратуші кожного міста і містечка та видачу їх за потреби, про покарання за невживання уніфі- кованих мір. З іншого боку, закон допускав уживання різних корців у кожній із земель Руського воєводства (тобто уніфікація корця доводилася тільки до рівня землі)¹⁵, а всі

¹¹ Старости не відігравали особливої ролі в метрологічній політиці, тому пропускаємо цей ступінь влади.

¹² *Volumina legum.* – SPb.. 1859. – Т. 1. – С. 36.

¹³ *Ibid.* – С. 166.

¹⁴ *Ibid.* – С. 170.

¹⁵ Ряд авторів, інтерпретуючи закон 1565 р., помилково говорить про уніфікацію корців на рівні воєводств. Вивчення тексту закону свідчить, однак, що вимагалася уніфікація рівня землі.

данини й повинності виконувалися згідно з давніми мірами¹⁶. Втілити цю реформу в життя, очевидно, не вдалося. Тому ухвали коронаційного сейму 1588 р. почали вимагати, щоб корці, ахтели, кварта, лікті та інші міри були уніфіковані лише на рівні воєводства¹⁷.

Ухвали Варшавського сейму 26 квітня 1616 р. знову наполягають на тому, щоб корці, фунти, лікті, бочки й кварта було уніфіковано в межах кожного воєводства і таким чином усунуто різнобій у мірах, який існував у королівських, церковних і приватних містах¹⁸. Люблінська королівська комісія, котру очолював белзький воєвода Рафаїл Лещинський, видала 8 травня 1623 р. тариф для всіх товарів. Один з розділів цього тарифу називався «Лікті, ваги, фунти, кварта, корці і бочки». Комісія наказала, щоб лікоть, фунт і кварта нарешті були уніфіковані на рівні цілого королівства, залишаючи корці та бочки уніфікованими лише на рівні воєводства¹⁹. Проте всі ці розпорядження, незважаючи на кари, якими погрожували за невиконання, zostалися на папері, не зменшуючи метрологічної анархії. Коронаційний сейм 1633 р. знову повернувся до цих питань, ухвалюючи, щоб у головних містах королівства не зменшували та не збільшували мір, а міські уряди (це перше звернення до міських урядів у законодавчому акті, виданому владою першого ступеня!) повинні були протягом шести тижнів реалізувати постанови 1616 р. Нереальність ухвали, яка вимагала за такий короткий час надолжити те, що не було реалізовано за сімнадцять років, очевидна. Мали бути виготовлені нові еталони (цього разу не з державною чи воєводською ціхою, як за законом 1565 р., а лише з міською), які зберігалися б у ратушах і надавалися безкоштовно всім тим, кому вони потрібні²⁰.

Ще складнішим виявилось становище в північноукраїнських землях, які (після Люблінської унії) далі перебували в межах Литовського князівства. Тільки 1613 р. (в ухилах Литовського великого князівства) була опублікована перша спроба запровадити єдину бочку, кварту, гарнець, лікоть і фунт, виготовити еталони нових уніфікованих мір – з одночасною забороною вживати інші міри²¹. Ухвала Варшавського сейму 12 березня 1631 р. передбачала уніфікацію корців на рівні воєводства великого князівства²².

Таким був загальнодержавний метрологічний фон, на якому місцевій владі (міському, старостинському і воєводському урядам) треба було реалізувати свої прерогативи в ділянці регламентації мір. Коло компетенцій місцевої влади другого і третього ступенів зводилося, у світлі законодавства влади першого ступеня та самої практики, в основному до таких питань: 1) визначення змісту мір та заміна однієї міри іншою; 2) виготовлення еталонів мір та зберігання їх у міських ратушах; 3) оголошення про зміни мір; 4) ціхування вимірювального інвентарю; 5) контроль вимірювання та переслідування за користування давніми або фальшивими мірами; 6) керівництво низовими вимірювальними установами.

¹⁶ *Volumina legum.* – Т. 2. – С. 49-50.

¹⁷ *Ibid.* – С. 269.

¹⁸ *Ibid.* – Т. 3. – С. 136.

¹⁹ Копія в: ЦДІАЛ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 208. – С. 807-808 (розділ про міри). Текст тарифу, наскільки нам відомо, не публікувався.

²⁰ *Volumina legum.* – Т. 3. – С. 810.

²¹ *Ibid.* – С. 98.

²² Копія в: ЦДІАЛ. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 382. – С. 566-567; Опубл.: *Volumina legum.* – Т. 3. – С. 336.

Отже, по суті, ряд питань відповідали тому колу компетенцій, які належали владі першого ступеня – лише територія, на якій могли реалізуватися ухвали влади другого і третього ступеня, була значно меншою. Все ж таки проблема виконання місцевою владою метрологічної прерогативи набуває особливого значення, якщо враховувати, по-перше, що метрологічна дійсність в Україні утворювалася як сума *n*-ї кількості окремих ареалів поширення тієї чи іншої міри; по-друге, що про характер такого ареалу та вияви законодавчої діяльності в ділянці мір, яка в такому ареалі здійснювалася, ще мало відомо. Таким чином, дослідження львівського метрологічного ареалу повинно допомогти з'ясувати та зрозуміти (хоча б за аналогією, якщо відповідний документальний матеріал не буде виявлено) характер подібних процесів у інших ареалах.

Межі львівського метрологічного ареалу визначалися кожночасно територіальними компетенціями відповідної влади, що брала участь у реалізації певного метрологічного заходу, – територією міста та його найближчих околиць, якщо заходи здійснював тільки міський уряд; територією Руського воєводства, якщо проведенням заходів керував воєводський уряд. Відповідно до збережених документальних даних (враховуючи «авторів» документа), можна говорити про заходи влади третього ступеня – на рівні міського уряду та влади другого ступеня – на рівні воєводства. Є підстави думати, що, незважаючи на удавану єдність третього та другого ступенів (багато ухвал видавалися спільно), тенденції міської влади і феодалів були суперечливі. Між міською владою та феодалами точилася боротьба не тільки під час вирішення справ, пов'язаних з компетенцією (наприклад, чи може воєвода диктувати міському самоврядуванню свої умови). За такими ззовні компетентційними питаннями приховувалися економічні протиріччя. «Міра стає засобом впливу на явища ринку в напрямі, корисному для того, хто впливає. Впливає той суспільний клас, який в цей момент має владу або бере участь у ній. Контроль над мірами з боку міста є одним з виявів експлуатації села містом, бо він є знаряддям цієї експлуатації. Контроль над міськими мірами з боку шляхетських органів є підставою шляхетської домінації над містами і, своєю чергою, знаряддям експлуатації міст шляхтою»²³.

Матеріали, що стосуються львівського метрологічного ареалу, співзвучні з цими міркуваннями.

У першій половині XVII ст. (остання дата в ньому згадується ще 1634 р.) складений дуже цінний документ – своєрідна «доповідна записка» службовця львівського магістрату Зенткевича «*Informatio super mensuris civitatis Leopoldis tam antiqui quam praesentis*» («Повідомлення про давні та сучасні міри міста Львова») ²⁴. У ньому чітко сказано про те, що лише в окремі періоди міська влада могла впливати на визначення змісту міських мір. Майже завжди під час вирішення таких питань перемагали феодали (воєвода, староста), які нав'язували свою думку міському урядові.

²³ Kula W. Problemy i metody historii gospodarczej. – S. 598.

²⁴ Копія в: ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 4. Документ не публікувався. Він заслуговує спеціального дослідження, публікації мовою оригіналу (написаний досить поганою канцелярською латиною) та в перекладі. У «Повідомленні...» є ряд «темних місць», що виникли, можливо, внаслідок неухважного переписування. У цій статті використовуються лише ті відомості документа, що не підлягають сумніву або контролюються іншими даними.

Із записки Зенткевича виходить, що 1598 р. у Львові було виготовлено з каменя еталони ряду мір; зображення мір були також вимальовані (*effixi*) на стіні критого ринку (*exedrae*). Мабуть, через кілька років після цього²⁵, за бурмистрування енергійного представника середньозаможних верств медика й історика Йоганна Альнпека (Алембека), воєводський, старостинський і раецький уряди доручили йому визначити зміст корця. Спираючись на давній декрет, нібито «короля Владислава» від 1 червня 1446 р.²⁶ про оплату церковної десятини з королівських маєтків, Й. Альнпек встановив, що давній корець (або півмірок; *modius antiquus, pulmiarek*) має 66½ фунти (тобто малі міри; *mira minor, libra, funt*). Було виготовлено також камінний еталон цієї міри. Пізніше, під виглядом того, що він (очевидно, виставлений ззовні) був пошкоджений дощем, зміст давнього корця було збільшено, «після уточнення» його війтівським урядом (війтом, лавниками і присяжними), до 70½ фунтів. Такі «уточнення» під приводом пошкодження давніх еталонів відомі в історії метрології. У цьому разі за ним приховано, напевно, інтереси міського патриціату, який збільшив зміст, залишаючи одночасно давню ціну за 1 корець певних насипних сільськогосподарських продуктів. Взаємозалежність цін і мір – давно відкрите явище. Феодали або міщани намагалися збільшувати реальний зміст мір, не змінюючи ціни на сільськогосподарські продукти, яка диктувалася обов'язковим тарифом твердих цін.

Унаслідок таких тенденцій метрологічної політики пізніше виник львівський корець (або *півмірок, modius Leopoliensis alias pulmiarek*), що складався з 184 фунтів: до давнього корця з 66½ фунтів = 13 гарнці (*garnelius*) було додано 118 фунтів = 19 гарнці.

У 1619 р. був виготовлений, за розпорядженням воєводського, старостинського і раецького урядів, еталон середнього корця (маца або півмірок, *medius vulgo maca vel pulpulmiarek*), який мав застосовуватися під час вимірювання зерна та муки.

Зміст давньої колоди (*tunna seu truncus antiquus alias kloda*), яку використовували для вимірювання муки, визначив у 1614 р. сам воєвода (без участі міської влади!). Давня колода мала, згідно з цією постановою, 8 давніх корців по 66½ фунтів, тобто разом 532 фунти.

Інші документи також говорять про перевагу влади феодалів під час визначення мір львівського ареалу. 15 листопада 1593 р., за дорученням воєводи, старости й бурмистра з райцями, підстароста Станіслав Петроконський і представник раецького уряду визначили зміст двох мір «для вимірювання будь-якого зерна» – півмірка і колоди²⁷. Півмірок (*pulmiarek*) визначався в 15 краківських гарнців штрихом²⁸; колода (*kloda*) мала «по-старому» 8 півмірків – 120 краківських гарнців. Заборонялося міряти зерно з вершком (тобто з насипом понад вінця), «крім тих речей, які звичайно міряють з вершком». Було виготовлено еталон півмірка з дерева, до нього прикладено печатки і підписи підстарости та райці. Еталон заховали до міської скарбниці. Про новий зміст

²⁵ З документа виходить, що реформу давнього корця проведено 1598 р., але, з іншого боку, говориться про те, що керував нею Й. Альнпек. Проте в 1598 р. він ще не брав участі в діяльності міського самоврядування.

²⁶ Насправді у 1446 р. королем був Казимир IV. Декрет 1446 р. (чи інший аналогічний декрет Владислава II або Владислава III) розшукати не вдалося.

²⁷ Копія в раецькій книзі, що зберігається в: ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 22. – С. 905-906; пізніша копія (з помилками): Там само. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 1. Документ не публікувався.

²⁸ Штрихом – тобто на рівні вінців.

мір оголосив публічно возний. Встановлюючи тверді ціни на хліб, алкогольні напої та м'ясо 4 квітня 1639 р. у львівській ратуші, підвоєвода Самуїл Глузицький разом із старостинським писарем, бурмистром і двома райцями та возним відвели у складеному тоді тарифі цін²⁹ окремих розділ вагам і мірам. Кварти, гарнці, півмірки та інші міри залишалися тими ж, а вимірювальний інвентар (гарнці, півгарнцівки, кварта) мав ціни підвоєводи і міського уряду. Користування «несправедливим» інвентарем каралося. На оригіналі документа є підпис лише підвоєводи, очевидно цього підпису вистачало, щоб акт отримав юридичну силу. Представники міста змушені були виконувати ухвали тарифу, затвердженого представником воєводського уряду.

Аналіз документів, які стосуються метрологічного господарства влади другого та третього ступенів, доводить, що наприкінці XVI – в першій половині XVII ст. при вирішуванні метрологічних справ основну роль відігравало слово феодала. Міри, які були в компетенції влади другого та третього ступенів, мінялися часто – всупереч уніфікаційним спробам влади першого ступеня. Про це свідчить хоча б порівняння місцевих львівських мір, встановлених у 1593, 1598, 1614 і 1619 рр., із загальнодержавною шкалою мір 1565 р.

Інші характерні явища метрологічної політики виявляються при аналізі діяльності найнижчої ланки метрологічної служби – міської ваги, помірної та майстерні для розкרוу тканин.

Міська вага

Діяльність цього інституту можна відтворити досить докладно на підставі чотирьох угод про оренду ваги, складених між лонгерами (економами) міста Львова та довголітнім орендарем, райцею Валентом Шульцом – Штонцлевичем (якого, до речі, мабуть, вважали експертом у справах мір та цін – він входив до складу вже згаданій воєводської комісії, що 4 квітня 1639 р. встановлювала тверді ціни на хліб, алкогольні напої та м'ясо). Збереглися повні тексти орендних умов на роки 1638-1640 (умова від 8 серпня 1638 р., далі У I)³⁰, 1641-1643 (умова від 31 січня 1641 р., далі У II)³¹, 1644-1647 (умова від 31 січня 1644 р., далі У III)³², 1648-1653 (умова від 20 грудня 1647 р., далі У IV)³³. Докладні умови не тільки допомагають відтворити форми діяльності ваги і вагаря (*pan ważny*), а й навіть хоча б частково реконструювати вигляд приміщення, в якому вона була розміщена, уявити її обладнання тощо. Окремі згадки в інших тогочасних документах доповнюють загальну картину.

У середині ринкової площі у Львові, що характерна для типових середньовічних міст, була ратуша, до котрої прилягали більші й менші будиночки, переважно торговельного призначення. На одному з кутів цього комплексу стояв будинок ваги, від

²⁹ Оригінал у: ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 2-3. Документ не публікувався.

³⁰ У міській лонгерській книзі (ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 882. – С. 200-203) текст угоди незакінчено; повні тексти – в раєцькій книзі (Там само. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 53. – С. 100-103) та в окремій засвідченій копії (Там само. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 8-9).

³¹ Там само. – Оп. 2. – Спр. 882. – С. 356-359.

³² Там само. – Спр. 883. – С. 27-29.

³³ Там само. – С. 111-114.

якого вела стежка до будинку потомків згаданого Й. Альнпека³⁴ (це був один з будинків, розташованих довкола площі). Будинок міської ваги був принаймні двоповерховий – над вагою існувало приміщення з прибудовами, під вагою – підвал; ці два приміщення лонгери орендували окремо³⁵. В першій половині XVII ст. будинок ваги був у такому стані, що він міг завалитися, загрожуючи життю вагаря та інших людей. Тому У IV передбачала проведення капітального ремонту (згідно з планом, який подали архітектори лонгерії). Будинок стояв на слабкому фундаменті, який планувалося зміцнити ескарпом, ордами та бічними і наріжними колонами (*filary*). Необхідно було ремонтувати стіни до стелі, а саму стелю зміцнити двома арками (*frambugi*) з тесаного «поляньського» каменю, які б йшли посередині стелі, спираючись на внутрішні колони. У приміщенні передбачалося вмурувати залізні гаки (*ankry*) та дві дубові балки (*tramy*) для розвішування ваг.

Ваги були вислі й важили на них великий (за масою) оптовий товар. На підставі переліку товару, який дозволялося продавати у приміщенні ваги самому вагареві (отже, вага виконувала також роль крамниці), можна вважати, що в міській вазі важили переважно віск (У I, IV), свинець, залізо, крейду, смолу (У IV). В кожній умові говорилося виключно про товар, який перевозили возами. Ваги, відповідно до цього, мали бути великі. Їх називали гвіхтами, центнарами, кантарами, каменями (*gwichty, cetnary, cantary, komienie*; У I–IV). Лонгери перевіряли правильність ваги та важок кожного півроку (У I–III) або навіть кожного кварталу (У IV).

Міська вага виконувала роль не лише вимірювальної установи й торговельного пункту – вона ще була місцем, де перевіряли якість воску (У I–IV). У приміщенні ваги зберігалася міська ціха для позначення якості цього товару. Ціху зберігали під ключем у шафі (У I). Важити віск і ціхувати його дозволялося тільки після перевірки якості (вагар міг затримувати фальшований віск і передавати його до лонгерії) (У I–IV).

Вагар, очевидно, мав помічників. Він сам (або його син – бачимо типову для середньовіччя спадкову спеціалізацію) був зобов'язаний перебувати у вазі (У II–IV), спершу (У I) лише чотири години на день.

Міська вага була прибутковою установою як для міської ради, так і для орендаря. Тому й віддавали її в оренду тому, хто нібито мав особливі заслуги для міста. Вагар мусив давати лонгерії за оренду по 8 злотих щотижня, а під час двох тижнів ярмарку – по 58 злотих за тиждень (У I–IV). Крім цього, за оренду в 1641–1643 рр. він повинен був додатково заплатити одноразово 450 злотих (У II), а в 1648–1650 рр. (протягом половини орендного терміну) – провести, частково за власний кошт, капітальний ремонт приміщення. Незважаючи на високу орендну плату, прибуток вагаря був чималий. У разі епідемії або війни орендна плата зменшувалася (У I–IV).

Користування міською вагою було примусове – існував відповідний тариф за їх використання. За важення 1 каменя товару від міщанина брали до 1 шеляга, від купця – не більше ½ гроша (У I–II; починаючи від У III–IV по ½ гроша мали платити, крім купців, також євреї). За важення 1 каменя товару під час торговельної операції, якщо

³⁴ У міській лонгерській книзі (ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 882. – С. 200–203) текст угоди закінчено: повні тексти – в раєцькій книзі (Там само. – Спр. 5. – С. 100–103) та в окремій засвідченій копії (Там само. – Оп. 1. – Спр. 882. – С. 193 (документ від 29 грудня 1637 р.)).

³⁵ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 883. – С. 115 (документ від 24 грудня 1647 р.).

продавав купець міщанинові, і міщанин, і купець платили по 1 шелягові (У I–IV); якщо ж товар продавав міщанин купцеві, то міщанин мав платити кварталник, а купець – ½ гроша. За ціхування одного куска воску і від міщанина, і від купця брали не більше 3 грошів (У I–IV). За важення 1 каменя воску – по 1 шелягові (У I–IV). Уже самі ці розцінки розкривають соціальну спрямованість міської метрологічної служби – тариф відверто давав перевагу місцевому християнському міщанству.

Примусовий характер вагових оплат проявлявся яскраво під час двотижневого ярмарку. Тоді у Львові збиралося багато купців – міська вага не була здатна обслужити всіх відразу. Купець був зобов'язаний повідомити вагаря про свій приїзд і обов'язково зважити товар під час виїзду з міста. Певний період у привілейованому становищі перебували купці-шотландці. В У I вагареві звертали особливу увагу на те, що досить їхньої усної заяви про приїзд³⁶. У тому разі, якби хтось із міщан або купців (незалежно від ярмаркового періоду) клав на воза будь-який товар без ваги та віз його додому або намагався вивезти з міста, вагар мав право стягати з порушника подвійну оплату (У I–IV) або окремо домовлятися з ним про оплату (У II).

Міська вага діяла також як камера схову (чи не найдавніша згадка про такий інститут в середньовічному українському місті). За зберігання одного куска воску протягом тижня міщанин платив ½ гроша; позальвівський мешканець – 1 грош (У I). За переховування товару в белях, фасах, вузлах, штуках, скринях (*beli, fasy, węzły, sztuki, skrzyni*) платили 2 гроші за одне місце (У I). Пізніше (У III–IV) про умови оплати вагар окремо домовлявся з купцем. Міська вага виконувала також роль нічліжки – приїжджі купці могли ночувати зі своїм товаром у приміщенні ваги (У IV).

Міська помірня

У зв'язку з обмеженим джерельним матеріалом, характер і коло діяльності міської помірної не можна висвітлити так докладно, як функціонування міської ваги. Вдалося розшукати лише одну орендну умову про помірну на 1645–1648 рр. (від 23 березня 1645 р.)³⁷ між лонгерами та міщанином В'ячеславом Віхтом. Очевидно, В. Віхт не був першим помірником (*pan pomierny*). У документах 1637 р. згадується померлий міський помірник Станіслав Штонцель³⁸, про конкретну діяльність якого в цій галузі поки що нічого не знаємо. Ще до того як стати помірником, В. Віхт орендував одну з майстерень для розкрою тканин. З цього часу в нього залишився титул міського постригача (постригач – той, хто стриже, тобто розкроює тканини; *miejski postrzygacz*); виходить, що він був знавцем практичної метрології.

В якому місці була розташована міська помірня – невідомо. Мабуть, була вона – як і вага – десь на ринку. На відміну від міської ваги, в помірній товар вимірювали таким інвентарем, як півмірки, маці, півмацки (*putmiarki, mace, pullmacki*) – іншими словами, йшлося про застосування насипних мір для вимірювання кількості зерна (в умові перелічуються пшениця, овес, гречка), яблук, городини.

³⁶ Привілейоване становище шотландців пояснюється тим, що католицьке Польське королівство під час конфліктів між Англією та Шотландією напередодні англійської революції 1640–1660 рр. підтримувало католицьку Шотландію.

³⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 883. – С. 52–54.

³⁸ Там само. – Спр. 882. – С. 193.

Компетенції помірної в контролі за мірами були ширші від компетенцій ваги: за дозволом лонгерії помірник міг ціхувати півмірки, цебри, півцебрики, чвертки (*pulmiarki, cebry, pulceberki, ćwiertnice*) для вжитку тим, кому це було потрібно: різним орендарям, продавцям риби, перекупкам, міщанам, передміщанам. Помірник мав навіть обов'язок контролювати вимірювальний інвентар на ринку і в крамницях, доповідати про фальшиві міри бурмістрам і лонгерам, а також конфіскувати їх. Відсутність таких повноважень у вагаря пояснюється тим, що міська вага монополізувала оптове важення ряду товарів, які, поза міською вагою, ніде було важити.

Міська помірна приносила вищий прибуток, ніж вага. Помірник зобов'язувався платити за оренду щорічно (по 13 злотих щотижнево). Без сумніву, рух у помірній був значно більший, ніж у вазі.

Інших відомостей про діяльність помірної поки що розшукати не вдалося.

Міська майстерня для розкрою тканин та цехові суконниці (*вікна, слова*). Про вимірювальну діяльність цих низових установ міської метрологічної служби відомо лише те, що вже викладено (на підставі королівських декретів XVI–XVII ст.).

Аналіз діяльності метрологічної служби Львова у XV – першій половині XVII ст. завершується висновками, котрі, з певною дозою правдоподібності, можна поширити на діяльність інших міських метрологічних установ на українських землях, що входили до складу Польського королівства. Можна зробити також деякі зауваження щодо методики дослідження середньовічних мір.

1. Державна центральна влада передала у XV ст. міським урядам частину своїх метрологічних прерогатив, тобто контрольні функції, залишаючи за собою регламентаційні функції (законодавство в ділянці метрології), при здійсненні яких міські уряди могли мати, у кращому разі, майже виключно дорадче значення. На практиці метрологічна прерогатива в ділянці регламентації поступово випала з компетенції державної центральної влади і перейшла до місцевих феодалів, поглиблюючи ще більше метрологічний хаос на українських землях.

2. Метрологічна прерогатива – як у контрольній, так і в регламентаційній ділянці – була засобом економічного тиску в руках тих, хто нею розпоряджався: на нижчі класи і верстви середньовічного суспільства (з боку короля і феодалів – на місто і село, з боку міського патриціату – на дрібних міських виробників та селян тощо).

3. Інститути метрологічної служби в умовах середньовічного українського міста перетворилися в мішані контрольно-торговельні установи, які виконували контрольні, безпосередньо вимірювальні та торговельні функції і навіть функції камер схову. Виконання всіх цих функцій установами метрологічної служби, котрі намагалися забезпечити собі монополію, перетворювалося в джерело збагачення як міського уряду загалом, так і орендарів – патриціїв зокрема.

4. Дослідження змісту середньовічних мір необхідно проводити не лише з урахуванням часу, місця й об'єкта вимірювання, а й з визначенням їхнього соціального змісту, який неможливо встановити без висвітлення конкретних історичних умов виникнення та поширення мір, без з'ясування функцій установ, від котрих залежали визначення конкретного змісту мір та контроль за їхнім дотриманням.

Післямова

Працюючи у 1967-1972 рр. у Музеї етнографії та художнього промислу, я займався також (крім історіографії етнографії Закарпаття у XIX ст.) вивченням минулого метрологічної служби в містах України XV – першої половини XVII ст., вважаючи, що ця ділянка побуту міщанства (перш за все купецтва) відігравала важливу роль у житті пізньосередньовічного та ранньоновочасного міста. Підготовлена мною стаття «З історії метрологічної служби на Україні в XV – першій половині XVII ст.» мала побачити світ у збірнику «Середні віки на Україні» (К., 1972. – С. 168-178) (за другою версткою, яка збереглася). Та моє ім'я потрапило тоді до «чорного» списку і статтю напередодні видання збірника друком вилучили з його змісту. У 1973 р. я намагався опублікувати цей матеріал у польському спеціалізованому журналі, але з цього нічого не вийшло. До метрологічної тематики повернувся кілька років тому, двічі виступаючи з доповідями про міську вагу (14 травня 1998 р. у Львівському державному університеті ім. І. Франка на IV Міжнародній конференції «Львів: місто – суспільство – культура» та 19 березня 2001 р. на засіданні Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін Наукового товариства ім. Шевченка у Львові). Маю надію, що цей новий етап вивчення історії метрологічної служби в Україні завершиться повноцінним об'ємним дослідженням, яке згодом буде опубліковано. Поки що друкується стаття 1972 р. (за другою версткою). Протягом останніх тридцяти років ця тема в українській науці не досліджувалася і стаття, на мою думку, не втратила певної вартості.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* З історії метрологічної служби в Україні (XV – першої половини XVII ст.) // Народознавчі Зошити. – Львів, 2003. – Зош. 5-6. – С. 671-679.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

А

- Аа Пітер ван дер, видавець 403, 526
Аальто П. (Aalto P.), вч. 138, 141
Абаев В. М. (Аба), вч. 676-677, 687
Абаз-паша, полководець 405
Абдрахман, турок 245-246
Абдулгамід I, султан 366, 371
Абдуллін І. А. (Абдуллин И.), вч. 149, 160
Абдулмеджід, султан 370-371
Абдурахманова Б. (Абд), вч. 675, 677, 688
Абрагам В., вч. 589
Абрагамович З. (Abrahamowicz Z.), вч. 168, 174, 176-179, 181, 186, 192, 393, 408, 466, 469, 496, 532
Абрамавічус В. (Абрамович, Abramavičius V.), вч. 572-573, 575
Абрамович Д., вч. 661
Абрамович (Абрагамович) Тома, львівський вірменин 615
Абрамян А. Г., вч. 258
Абу Машар Джафар ібн-Мугаммед, астроном 164
Август, римський імператор 710
Август II (Фрідріх-Август), король 405, 407, 409
Август III, король 576
Августинович Криштоф, львівський вірменський старший 374
Аведикович Мегдесі (Михайло), вірменський купець 614-617
Авксент, вірменський хроніст 198-199, 202
Авнэ-Зикарон Сефер, вч. 171
Аврам, єврей 93
Авріль Ф., мандрівник 394
Агатодаймон (Αυτοδαίμων), картограф 517
Агмед III, султан 364-365, 371
Аладуров В., вч. 220
Ад-Дін Рашид, історик 166
Айваз Г., вч. 156
Айнедер Г. (Eineder G.), вч. 641
Акулес (Гулес), купець 616-617, 619
Акчокракли О. (Акчокраклы О. А.), вч. 156, 261
Ал-Балхи, географ 516, 519
Александрович С. (Alexandrowicz S.), вч. 532-533, 554, 561, 570
Алембек *див.* Альнпек
Алеппський Павло *див.* Павло Алеппський
Ал-Идриси *див.* Аль Ідрісі
Ал-Истахри, географ 516, 519-520
Алі (Alī), татарин 177, 181, 186, 191-196
Алі-ачи, капудан-паша 364
Алішан Л. (Ališan Ł. M.), вч. 26, 199, 260
Ал-Кашгари, географ 520
Аллард Карел, картограф 525
Ал-Магриби Тюг Са'ид, географ 521
Ал-Мукаддаси, географ 520
Алпатов М. А., вч. 701
Алферова Г. В., вч. 400
Алферьєв Василь, окольничий 357
Ал-Хоризми, географ 516, 519
Аль Гарнаті Абу Хамід, мандрівник 163
Аль Ідрісі (Ал-Идриси) Мухаммед, географ 163, 513, 516, 520, 523
Аль Масуді Абу-л-Хасан Алі, географ 163
Альбрехт-Алкибиад, герцог 699, 703
Альгірдас *див.* Ольгерд
Альма, вождь угрів 313
Альмаджія Р., вч. 534
Альнпек (Алембек) Йоганн, хроніст 722, 724
Амурат III, султан 353
Анасян А. С., вч. 200

* Уклав Андрій Фелонюк.

- Андрєєва Н., громадський діяч 280
Андрієвський І., вч. 472
Андрієвський О. (Андрієвський А.), вч. 423, 426, 468
Андрій II, король 167-168
Андрій Боголюбський, кн. 273, 305
Андрій Юрієвич, кн. 319
Андріяшев О. М., вч. 53, 55, 103
Андрусишин Т., вч. 33, 134
Андрусак М. (Andrusiak M.), вч. 47, 168
Андрухович Ю., письменник 351
Анри II, король 703
Ансерін Станіслав, львівський райця 658
Антон, єпископ 608
Антонович В., вч. 39, 97, 113, 241, 505
Аньєзе Баттіста, географ 524
Апанович О., вч. 423, 426
Апостол Данило (помилк., Іван), гетьман 352, 573, 589
Арндт Йоганн Готфрід (Arndt J. G.), історик 699
Арпади, династія 167
Артамонов М. М., вч. 670
Архимович О., вч. 582
Атраментова Л., вч. 237
Ат-Туси Ахмед, географ 521
Ат-Туси Насир ад-дин, астроном 516, 521
Ауер К., художник 432
Ауліх В., вч. 288
Ахавелевич *див.* Копру-огли Абгар
Ахмед, турок 181
Ахмет II, султан 409
Аюка-хан, калмицький хан 457, 475
- Б**
Б. О., публіцист 285
Бабалікашвілі Н., вч. 172
Бабкин В., публіцист 360
Бабонабек Данило (Тадеос, Фатос), ротмістр польських військ 614, 616
Баб'як П., вч. 7
Бавер Ф., купець 118
Багров Л. С. (Bagrow L.), вч. 517, 530-531, 534, 549-551, 564
Багрянний І., письменник 582
Бадєцький К. (Badecki K.), вч. 53, 55, 57, 80, 631
Базилевич Й. (Basilovics I.), вч. 587
Базылев Л., вч. 258
Байбарс Рукн-ед-Дін, історик 511
Бакару Л. (Bacăru L.), вч. 664-665
Балінський М. (Балінскіс, Baliński M.), вч. 98, 428-429
Бальцер О. (Balzer O.), вч. 53, 62, 68
Бандера С., політичний діяч 271, 342, 345
Бантиш-Каменський Д. (Бантыш-Каменский Д.), вч. 120, 254, 355, 545
Барабаш Іван, гетьман 353-354, 359
Барабоя А. З., вч. 231
Баран В., вч. 313
Баранович Лазар, архієпископ 87, 362
Барановський Адам, хорунжий 369
Барановський Б. (Baranowski B.), вч. 174-175, 262
Барберини Рафаель (Барберино Раффаєло, Barberino R.), купець 697, 705-706, 713
Барбрей, картограф 521
Барвінський Б. (Barwiński B.), вч. 54, 219, 323, 381, 549, 589
Барентсон, картограф 564, 570
Бариляк М., мати Р. Бариляка 343
Бариляк Р., вч. 343
Барладяну В., публіцист 266, 285
Баронч С. (Barącz S.) 57, 61, 64-66, 70, 72, 78, 407, 434, 438-439, 651
Барський Василь, мандрівник 126
Бартольд В., вч. 208
Бартошевич Станіслав (Бартоше Станіслав), шляхтич 93
Бархударов С., вч. 682-683
Баскаков Е., вч. 60
Баскаков Н. А., вч. 675
Батовський О. (Batowski A.), історик 623
Бату, монгольський хан 167
Батурін, художник 279
Батюшков П. Н., вч. 330-331
Бахмат (Бахмацький, Бахмуцький) Григорій, кошовий 366
Бачинський А. Д., вч. 185, 220
Беато из Лиебана (Beat, Beato de Lebars, Beatus de Liebana), письменник 518
Бевз М., вч. 400
Бегам Й., географ 114, 511
Бегунов Ю. К., вч. 136
Бежановський, хроніст 623
Безбородько Олександр, кн. 253, 653

- Бездрабко В., вч. 16, 20-21
Бейліс В. М., вч. 150
Бела III, король 167, 312, 606
Белічко Ю., вч. 394, 396
Беллфоре Ф. де, історик 114
Белуш, бан 603
Бельдічану Н. (Бельдичяну Н., Beldiceanu N.), вч. 148, 158
Бельдічану-Штейнгерр І. (Бельдичяну-Штейнгерр І., Beldiceanu-Steinherr I.), вч. 148, 158
Бельчиков Н. Ф., вч. 136
Беляев І. *див.* Беляев І.
Беневентано Марко, картограф 524, 551
Бенінказ, картограф 549
Беннігсен О. (Беннігсен А., Bennigsen A.), вч. 148, 158-159
Бентковський Ф., вч. 405
Бер Й.-Г.-А. фон (Behr A. von), політичний діяч 116, 118, 472
Береговський О., вч. 29
Бережков Н. Г., вч. 94, 100-101
Беринда Памво (Беринда П.), письменник 684-685, 710
Беріндеї (Бериндеї) М. (Berindei M.), вч. 148, 159, 467
Берке, хан 490
Бернекер Е. (Bernecker E., Ber), вч. 678-679, 681-682, 684, 687
Бернікот Дж. Д. Е. (Barnicot J. D. A.), вч. 641
Бернштам А., вч. 208
Бертрам Русин, міщанин 380
Белавенець (Белавенець) П., вч. 360
Белов О., вч. 352, 362
Белова Г., вч. 127
Бельовський А., історик 75
Беляев І. (Беляев І.), вч. 546
Бжшкянц М. (Медічі), вч. 56, 58, 61-62, 72, 118
Бибииков М. В., вч. 139
Биковський Л., вч. 156, 582
Біанко, картограф 545
Білецький П., вч. 205-207
Білецький С., вч. 657
Білокінь С., вч. 6, 13, 40, 266, 268, 285, 292
Білоус Федір, освітній діяч 126-127
Бйонкур де, мандрівник 393
Благова Г. Ф., вч. 160
Блау Йоганн, гравер 526
Блау О., вч. 546
Блюхер Гебгард (Blücher G.), вч. 645
Бовес Ибарра И. А. де, історик 158
Богатырев П. Г., вч. 662
Богдан, вірменин-перекладач 113
Богдан Маликович (Bohdan Mielikowicz), київський міщанин 111-112
Богдан Пацкевич (Bohdan Paszkiewicz), київський міщанин 111-112
Богдан Самовое Арменин (Богданъ Семовое, Bohdan Tomojłowny), київський міщанин 106, 112
Богдан Толпыкин (Bohdan Tourikij), київський міщанин 111-112
Богданова Толмачова (Bohdanowa Tołkaczowa), київська міщанка 106, 112-113
Богданович Самійло, посол 573
Боголюбов М. Н., вч. 674
Богун Іван, козацький полковник 289, 422
Богдан Д. (Bogdan D. P.), вч. 592, 595, 622, 665
Богдан Й. (Bogdan I.), вч. 90, 592
Богдан С. (Bogdán I.), вч. 640
Боденер Г., гравер 386, 394, 403
Боднар Н., публіцист 360
Бойчук М. К., вч. 55, 636
Бойяр А., вч. 585
Болеслав Сидливий, кн. 607
Болеслав Тиран, король 567
Болеслав Хоробрий, король 567
Болховітінов Є. (Болховитинов Е.), вч. 85, 88
Бонакер В. (Bonacker W.), вч. 538
Бондаренко І. М., вч. 148, 157
Бондаренко К., вч. 33
Боплан Гійом Левассер де (Beauplan G. Le Vasseur de), картограф 33, 41, 260, 393, 408, 412, 449, 452, 456-457, 468, 475, 481, 492, 494-504, 525-527, 540-541, 545-546, 548-550
Боратав П.-Н. (Boratav P. N.), вч. 148, 159
Борецький Йов, митрополит 305
Борис (Роман), кн. 649
Борисов В. М., вч. 675
Борисюк З. П., вч. 33
Борковський В., вч. 89
Боровець (Бульба) Т., отаман 344
Боровий С. Я., вч. 16, 149
Борохович, козацький полковник 425
Борщак І. (Borschak É.), вч. 121

- Боряк Г., вч. 494, 497
 Боскет Даніель де, інженер 253, 527, 546, 548
 Ботеро Джованні (Botero G.), географ 114, 558, 565, 569-570
 Бошик Ю. (Boshyk Yu.), вч. 583
 Брайчевський М. Ю., вч. 229, 292
 Браницький Я.-К., коронний гетьман 577
 Братко-Кутинський О., публіцист 297-300
 Браун Георг, історик 386, 390, 393, 396
 Бредецький Самуїл (Bredetzky S.), суперінтендант 650
 Бресслау Г., вч. 585
 Бретіану Г. (Brătianu G. I.) 52, 641
 Брик І., вч. 692, 693
 Бріке Карл-Мойсей (Briquet Ch.-M.), вч. 641-642, 644, 647, 654
 Брінкен, генерал 367, 371
 Броневський Марцін (Броневский М., Broniovii M., Broniovius M.), історик 260, 556-557, 564-566, 570
 Брун Ф. К., вч. 168, 522, 533, 546, 550, 558, 559, 568, 569
 Брухань Пашковое, київський міщанин 111
 Брюс Якоб, картограф 526
 Брюховецький Іван, гетьман 126
 Будка В. (Budka W.), вч. 628, 634, 638-639, 657, 663
 Будзінська Е., вч. 125
 Будовниц І. У., вч. 139
 Будянська Т. М., вч. 414-415
 Булос аль-Галабі *див.* Павло Алеппський
 Бульба Т. *див.* Боровець Т.
 Бунге Н. А., вч. 655
 Бунченко В. О., вч. 17
 Бурггардт Освальд *див.* Клен Юрій
 Бутич І. Л., вч. 7-20, 25, 37, 43, 220-222, 224, 355
 Бутич М. І., вч. 17, 43
 Бутурлін Василь, боярин 305, 357
 Бучек К. (Buczek K.) 522, 532, 551, 554, 561
 Бушаков В. А. (Буш), вч. 677-679, 688
 Буюклю Г. М., вч. 200
 Бюрім, монгольський полководець 167
 Бюшинг Ф. (Büsching F.), вч. 699
- В**
- В. Р.-ч *див.* Любич-Романович В. И.
 Вавассоре, картограф 562, 570
 Вавричин М., вч. 22, 33-34, 493-494, 540
 Вагилевич І. (Vahylevyc I., Wagilewicz J.), вч. 39, 77, 588, 650-651, 655, 691-696
 Валк С., вч. 595
 Валле Пьетро делла, мандрівник 202
 Вальдземюллер (Гілякомілюс) Мартін, картограф 524, 551, 562, 570
 Ваніні А. *див.* Гвагнін Олександр
 Ванчев Н., вч. 675
 Ваповський Бернард (Wapowski B.), вч. 524, 551, 558-559, 562, 567-568, 570
 Варварцев М. (Варварцев Н. Н.), вч. 448, 463
 Варнеке О., вч. 472
 Василенко В. И., вч. 694
 Василець Лучникъ, київський міщанин 112
 Василий III, кн. 702
 Василь IV, кн. 524
 Васильєва О. В., вч. 156
 Васильківський С. І., художник 400
 Васіляускас А. (Vasilauskas A.), вч. 639
 Васко Шуровъ (Wasko Szczerow), київський міщанин 111-112
 Васьків В. П., вч. 651, 695
 Ватуля Б. С., вч. 230
 Вацурь Попович (Wacog Popowicz), київський міщанин 111-112
 Введенський А. О. (Введенский А. А.), вч. 16-17, 213, 216, 587, 590
 Вебб В., вч. 448, 462
 Вейгль Крістоф (старший), картограф 526
 Вейнштейн Ж. (Veinstein G.), вч. 148, 158-159, 451, 454, 467, 472
 Величко Самійло, літописець 199, 247, 249, 354, 470, 484, 629
 Величковський Іван, письменник 659
 Вельяминов-Зернов В. В., вч. 160-161
 Венсерський Е., вч. 405
 Вербицький М., композитор 290-291, 293
 Вербицький О., архітектор 272
 Веренка Д. (Werenka D.), вч. 550
 Верещинський Я., вч. 533
 Верина В. *див.* Веріна В.
 Вернадський Г. (Вернадский Г.), вч. 450, 465
 Верхрацький Р. Л. С., вч. 258
 Весела З., вч. 470
 Веселовський Н., вч. 457, 476
 Веселовський О., вч. 716
 Весконті П'єтро, картограф 523

- Вестервельд (Вестерфельд) Абрагам ван, художник 387, 389, 391-392, 394-396, 398, 413, 661
- Вехтлер К., друкар 412
- Веріна (Верина) В., вч. 533, 561, 565
- Вечинський Дж.-Л. (Wieczynski J. L.), вч. 448, 462-463, 701
- Виговський Іван, гетьман 460, 500
- Виженер Блез де *див.* Віженер Блез де
- Викидал М. (Vykydal M.), вч. 664, 691, 709
- Виллардуэн Ж. де (Villehardouin Geoffroi de), мемуарист 609
- Винар Л., вч. 12, 124, 195
- Винниченко В., письменник 242, 290, 583
- Виноградов Г., вч. 493
- Винокур І. С., вч. 400, 411, 413
- Витовт *див.* Вітовт
- Вихнович В., вч. 173
- Вишенський Іван, письменник 460
- Вишневецький Дмитро (Вишневецкий Д., Korybut-Vyšnevyc'kyj D.), кн. 149, 159, 196, 459
- Вишневецький Корибут Михайло, кн. 338
- Вігель Пилип, царський чиновник 254
- Від Антоній, кресляр 524
- Відман К. (Widmann K.), вч. 652
- Віженер Б. де (Виженер Б. де, Vigenere B. de), дипломат 114, 260, 511, 564, 570
- Візір М., вч. 422
- Візнер Й. (Wiesner J.), вч. 668, 676
- Вікторин з Сенна, староста 378
- Вільбрехт А. М., картограф 527
- Вінтоняк О., вч. 120, 123-124
- Віртосу Е. (Virtosu E.), вч. 664
- Вітвицька (Вітвіцька) О. І., вч. 625-628, 631, 636, 638, 656
- Вітовт (Витовт, Вітавтас), кн. 88-89, 384, 567, 572, 639
- Віттіг В. (Wittyg W.), вч. 332-334
- Віхт В'ячеслав, львівський міщанин 725
- Вішер (Піскатор) Клас-Янс, картограф 525
- Владимир Василькович, кн. 604, 607-608
- Владимирський-Буданов М. (Владимирский-Буданов М.), вч. 58, 68, 98, 548
- Владислав (Володислав) II Ягайло, король 80, 384, 717, 719, 722
- Владислав (Володислав) III Варненчик, король 384, 722
- Владислав IV, король 353-355, 357, 359
- Владислав (Володислав) Опольський, кн. 384
- Вовк Ф. (Кондратович Ф.), вч. 368
- Возницький Б., вч. 245
- Возняк М. (Voznjak M.), вч. 246, 691, 694, 696
- Войнаровський Андрій, осавул 124
- Войтович Л., вч. 168, 220, 234, 331
- Войцехівський, генерал 267, 271, 280
- Войцехівський О., вч. 271, 274-275, 285
- Войцеховська І. (Войцеховская И. Н.), вч. 217
- Войшелк, кн. 49
- Волков А., вч. 283
- Волобуєв М., вч. 656
- Володимир Мономах, кн. 239
- Володимир Святославович (Великий), кн. 288, 298, 304, 313, 341, 682
- Володимирко Володаревич (Володимерь, Владимирко), кн. 604, 608
- Володислав II Ягайло *див.* Владислав II Ягайло
- Володислав Варненчик *див.* Владислав III Варненчик
- Володислав Опольський *див.* Владислав Опольський
- Волошина В., вч. 205
- Волчкович Федько *див.* Янушевич Федько
- Волынский Н. М., вч. 138, 182
- Вольф, ремісник 699
- Вольф Ю. (Wolff J.), вч. 88-89, 180, 330
- Волянський Амвросій, церковний діяч 127
- Вопель (Вопеліус, Медебак) Каспар, картограф 551, 524
- Вороб'євич (Вороб'євичь) Занько, київський міщанин 111
- Вороб'єв М. Н., вч. 137
- Воронін М. (Воронин Н.), вч. 449, 464
- Восканян В., вч. 24
- Врадій Н. Ф., вч. 17, 21-22, 59, 74
- Всеволод Святославович (Всеволодич), кн. 603, 608
- Всеволод (Андрій) Ярославович, кн. 305
- Вуйцик В., вч. 219, 400
- Вуйцик З., вч. 354
- Вячеслав Владимирович (Вячеславь), кн. 603
- Вячеслав Лысый, посол 605

Г

- Габсбурги (Габсбурги), династія 650, 701
 Гавазуртович Лазар, свідок 618
 Гавриленко В. О., вч. 229, 323
 Гаврилова А., вч. 311
 Гаврилова Э. С., вч. 522, 533
 Гавърило Ровъ (Hawgylo Row), київський міщанин 111-112
 Гасцький Ю., вч. 425-426
 Гайвад, купець 374
 Гайворонський М., композитор 582
 Гайден (Гігден) Ранульф, картограф 523
 Гакоп IV, католикос 615, 617
 Гакоп Тер, вірменський хроніст 198, 200, 202
 Галан Я., письменник 243
 Галецький О. (Halecki O.), вч. 330, 463
 Галятівський Йоаникій, вч. 484
 Гамель И., вч. 705
 Гандельсман М. (Handelsman M.), вч. 53, 691, 696
 Ганкевич Л., громадський діяч 582
 Ганслік І. (Hanslik I.), вч. 122
 Гаркаві А. (Гаркавец А. Н.), вч. 157, 160, 170
 Гарнага І. В., вч. 225
 Гаюк І., вч. 43
 Гвидо из Пизы (Guido da Pisa), картограф 518
 Гедеон, священник 609
 Гезе II, король 603-604, 608
 Гейберг Р. 585
 Гейденштейн Р., хроніст 412
 Гейнс П. (Heyns P.), картограф 564, 570
 Гекбильчин Е. (Gökbilgin Ö.), вч. 158
 Гекбильчин Т. (Gökbilgin T.), вч. 158
 Гембарович М. (Gebarowicz M.), вч. 401, 407, 635-636, 658
 Ген Йоганн, монетник 405
 Геннаді Г. (Геннадии Г.), вч. 545
 Геннинг С. (Henning S.), хроніст 698-699, 703
 Генрих II, король 606
 Генрих из Майнца (Heinrich von Mainz), картограф 518
 Гераклітов О. (Гераклитов А.), вч. 627-628, 638, 663
 Герасименко Н., вч. 219
 Герасимов Димитрій, посол 524, 702
 Герберштейн Сигізмунд фон (Herberstain S., Herberstein S.), мандрівник 420, 524, 557, 562-566
 Гервазий Тилберийский (Гервазій з Тільбарі, Garvasius Tilourinesis, Gervase of Tilbura), картограф 514, 519, 523
 Герег, картограф 528
 Гермайзе О., вч. 633
 Германус (Доннус) Нікола, картограф 524
 Геродот, історик 559
 Герус-Тарнавецька І. (Gerus-Tarnawesky I.), вч. 636, 658
 Герцберг Евальд-Фрідріх, граф 253
 Герцик, козацький полковник 425
 Гирич І., вч. 8
 Гігден *див.* Гайден Ранульф
 Гілевич О. (Gilewicz A.), вч. 715-716
 Гілякомілюс Мартін *див.* Вальдзеємюллер Мартін
 Гірняк Й., актор 582
 Гіршфогель Августин, картограф 420, 525, 562, 570
 Гітлер А., політичний діяч 341
 Гладкий Осип, кошовий 366-368
 Гладстерн О., вч. 154
 Гліб (Давид), кн. 649
 Гломозда К., вч. 266, 270, 285, 292
 Глузицький Самуїл, підвоєвода 723
 Гнатевич М., вч. 434
 Гнаткевич І., вч. 235
 Гнатюк В., вч. 11
 Гнідич М., поет 254
 Говард, філантроп 119
 Говганнес Каменаці *див.* Іоаннес Каменаці
 Говганнісян (Йоаннісян) А., вч. 24
 Гогенберг Абрагам, гравер 386, 390, 393, 396
 Годунов Федір, цар 525, 547
 Головатий, отаман 371
 Головацький Я. (Головацкий Я., Holovac'kyj J.) 433, 436-437, 547, 651, 691-692, 695
 Голубець М., вч. 251
 Гольденберг Л. А., вч. 515, 531, 538
 Голько О., вч. 33-34, 494, 540
 Гольшанський Олександр, магнат 93
 Гольшанський Семен, магнат 93
 Голяховський Я., секретар статистичного комітету 652
 Гоман Валентин Енгельгардт, географ 703
 Гоманн Йоганн-Баптіста, картограф 526
 Гомеєр Г. (Homeyer G.), вч. 53
 Гомем, картограф 563, 568, 570

- Гондт (Гондіус) Вільгельм, гравер 526, 548
 Гонтер Й. (Honteri I.), картограф 114, 562, 570
 Гончаренко А., публіцист 582
 Гор І., публіцист 360
 Горак Р., письменник 235
 Горбань М., вч. 627
 Горбачевський І., вч. 582
 Горбачов М., політичний діяч 268, 283
 Горбунов А., політичний діяч 270
 Гордінський Я., вч. 633, 657
 Гордон Л. (Gordon L.), вч. 455, 473
 Горішній П. А., вч. 421
 Горн М. (Horn M.), вч. 258, 262, 663
 Городецький М. И., вч. 331, 411, 415
 Горський А. В., вч. 686
 Горяев Н. В. (Гор), вч. 677-679, 684, 686, 688
 Гофман Олаф, художник 360
 Гошовський С. (Hoszowski S.), вч. 614, 631, 716
 Грабовецький В. (Грабовецкий В.), вч. 59, 75, 225
 Грабович Г., вч. 32
 Грабович Й. А., вч. 573-574
 Грабовський В., журналіст 286
 Греков И. Б., вч. 702
 Грефенталь, хроніст 703
 Гречило А., вч. 31, 34-35, 266, 286, 292-293, 315, 317, 323, 328
 Григоріїв Н., громадський діяч 582
 Григорій (Grzegorz), патріарх 64
 Григорович Петро, священик 624, 651
 Григорович І., вч. 330
 Григорьев В., вч. 671
 Григорян В. Р., вч. 12, 58-59, 68, 70
 Гридко Порошин (Rydko Parosin), київський міщанин 111-112
 Грин Кушнерь (Hryn kuszniierz), київський міщанин 112
 Гриневич В., вч. 33
 Гриневичева К., письменниця 582
 Гринчишин Д., вч. 689
 Гришко Нестерова (Hryszko Restenowicz), київський міщанин 111-112
 Гришко Кушнерь (Hryszko kuszniierz), київський міщанин 112
 Гришко Носовь (Hryszkonosow), київський міщанин 106, 112
 Гришкоть Мелниковь Арменин (Hryszkow Mielnikow), київський міщанин 106, 112
 Грищенко О., письменник 124
 Грінченко Б., вч. 204, 229, 694
 Грунін Т. І. (Грунин Т. И.), вч. 25, 59, 154, 198
 Груніна Е., вч. 25
 Грушевський М. (Hruševs'kyj M.), вч. 5, 12, 32, 39, 47, 72, 120, 155, 179, 182, 195, 247, 288, 308, 321, 326, 353, 355-356, 380-383, 423, 465, 495, 505, 588, 598, 628, 656
 Грушевський О., вч. 18
 Грушецький И., політичний діяч 134
 Грушко, начальник управління НКВС Львівської області 134
 Грьчин, посол 605
 Губський Б., бізнесмен 352
 Гудз Н., вч. 43
 Гулес *див.* Акулес
 Гуляницький (Гуляницкий) В., вч. 659, 707, 712
 Гумбольдт А. фон (Humboldt A. von), вч. 530
 Гумуш Д., вч. 149, 160, 173
 Гуренок М. К., вч. 400
 Гусев В., вч. 293
 Густав Ваза, король 710
 Гутенберг Йоганн, друкар 657
 Гутман (Гутманн) А., вч. 652
 Гуттен-Чапський Е., вч. 405
 Гъльбов Г., вч. 675
 Гюбнер Карл Йозеф (Sirisa), письменник 410
 Гювер-Агонц (Кювер-Аконц) С., вч. 56
 Гюрги *див.* Юрий Владимирович
 Гююк, монгольський полководець 167
- Г**
 Гаєрський С.-Ф. (Gajerski S.-F.), вч. 664
 Гастальді Джакомо, картограф 420, 560, 562-564, 570
 Гвагнін Александр (Ваніні А.), хроніст 114, 511
 Гедимін, кн. 219
 Георгій, гравер 394
 Георгій, кн. 320
 Герарді (Герарди) Т. (Gerardy Th.), вч. 645, 663, 707
 Германус Н., картограф 551-552
 Геррітс (Герард) Гассель, картограф 525

- Гізель Інокентій, письменник 305
 Гольдельман С., політичний діяч 124
 Гордон Л., вч. 473
 Грабовський П. (Grabowski P.), публіцист 257, 261
 Грассгоф Г. (Grasshoff H.), вч. 665
 Граціані А.-М., мандрівник 114, 511
 Гремде Н. (Grämada N.), вч. 589-590
 Гренахер Ф. (Grenacher F.), вч. 530, 537
 Гродецький Вацлав, картограф 524, 551, 557-558, 560, 563, 565, 567, 570
 Грондський Самуїл (Grondski de Grondi S.), посол 207, 353
 Груневер Мартін, мемуарист 389-390, 396, 398, 542
 Гумовський М. (Gumowski M.), вч. 330, 332
 Гюльденштедт Й.-А., мемуарист 124
- Д**
 Дабіжа О. (Дабіжа А. В.), кн. 369
 Давід Берто дер, казак-паша 368
 Даврижеці Аракель, історик 198
 Даль В., вч. 687-688
 Данилевич В., вч. 627
 Даниленко О., вч. 154
 Данило, архимандрит 126
 Данило Романович, король 28, 168, 319
 Данилова Е. И., вч. 469
 Данилович І. (Данилович И.), вч. 588
 Данилович Іван, руський воєвода 245-246
 Данько О., вч. 220
 Дарбинян М. О., вч. 200
 Дашкевич М. (Дашкевич Н.), вч. 589
 Дашкевич Остафій, староста 453, 459, 470
 Дашкевич Р., військовий діяч 5, 33, 235
 Дашкевич Я. Р. (Іванович С., Корибут Я., Степанів Я., Я. Д., Я. К., Ярович Я., Ярославич Д., Dachkevych Ya., Dachkevutch Ya., Dachkévytch Ya., Daschkewytsch J., Dashkevitch Ya. R., Dashkevych J., Stepaniv J.), вч. 5-32, 34-37, 39-43, 49, 56, 59, 62-63, 70, 83, 96, 100, 107-108, 113, 115, 117, 119, 121, 123, 125, 127-129, 132, 135, 143-144, 146-147, 149, 151-152, 156-157, 160, 162, 164, 168-169, 171, 173, 185-186, 196, 201, 203, 208, 213-214, 219, 221, 223, 225, 232-233, 237, 244-245, 248-249, 252, 254, 256, 264-265, 280, 287, 291-292, 294, 296, 300-302, 307, 309, 312, 314-315, 318, 324-326, 328, 336-337, 339-341, 344, 346, 351-352, 354-356, 358-359, 362-363, 370-372, 374-375, 379-380, 383, 385, 387, 389, 399-402, 404, 406-409, 411, 413, 416-420, 426, 428, 431, 436-437, 440, 445, 447, 453, 456-459, 461, 466, 470, 474-475, 477-479, 484, 486-487, 491-492, 494-495, 500-501, 504, 506, 508, 510, 512, 517, 521-522, 528, 531, 534-535, 539, 541, 544, 550-551, 553-554, 556-557, 561, 565-566, 570, 577, 579, 581, 584, 597, 600, 611, 616, 618, 620, 636, 647, 651, 658-660, 662, 664, 666, 672, 675, 683, 687, 690, 696-697, 701, 706-708, 714, 718, 727
 Дашян Я. *див.* Ташян Я.
 Дворецкий И. Х., вч. 412
 Девлет-Гирей, кримський хан 712-713
 Дедиколд, воєвода 89
 Дей О., вч. 6
 Декер В. (Decker V.), вч. 640
 Деліль Жозеф-Нікола *де див.* л'Іль Жозеф-Нікола *де*
 Дем'янчук В., вч. 656
 Дені Ж. (Deny J.), вч. 197
 Деркач Н. М., вч. 154
 Десев (Десев) Д. (Desaive D.), вч. 148, 158-159, 452, 468
 Дефремері Ш. (Défremery Ch.), вч. 168
 Джалалянц Є., вч. 58
 Джексон В. Е. (Jackson W. A.), вч. 642
 Дженкінсон Ентоні, мандрівник 524
 Джурова А., вч. 532
 Джусич (Жюсич, Чжусич), рід 93
 Джусич (Жюсич) Олехно, волинський пан 93
 Джусич (Чжусич) Ванько з Квасилова, холмський пан 93
 Джуха И., вч. 483
 Дзедушицький Т. (Dzieduszycki T.), граф 430-431, 440
 Дзира Я. І., вч. 258, 262
 Дзюбан О., вч. 32, 340, 342
 Дзюбан Р., вч. 5
 Дзюбина С., громадський діяч 578
 Дзюпина М., вч. 400
 Дзялинський А. Т. (Działyński A. T.), граф 330
 Дидковский П. А., вч. 652
 Димитров Б., вч. 532

- Димник М., вч. 47
 Дідковський П., технік 652
 Дложевський С., вч. 496
 Длугош Т. (Długosz T.), вч. 633
 Длугош Ян (Długossii J.), історик 289, 505, 558
 Дмитренко І., публіцист 286
 Дмитрієнко М. Ф. (Дмитриенко М. Ф.), вч. 154, 217
 Добровольський В. Н. (Доб), вч. 684, 686, 688
 Добродомов Б., журналіст 128
 Добродомов І. Г., вч. 139
 Добруцька Е., вч. 258
 Добрянський Ф., вч. 571, 574
 Довгірдович Андрій, магнат 572
 Довженко О., письменник 283
 Довнар-Запольський М. В., вч. 85, 88, 575
 Долгорукий *див.* Юрий Владимирович
 Долгорукий, посол 574
 Доманицький В., вч. 275, 349, 649
 Домбковський П. (Dąbkowski P.), вч. 53-54, 89, 589
 Домонтович М., військовий діяч 652
 Доннус *див.* Германус Нікола
 Донцов Д., публіцист 351
 Дорошенко В., вч. 582
 Дорошенко Д. (Doroženko D.), вч. 120-121, 124, 453, 454, 471-472, 582
 Дорошенко О., журналіст 286
 Дорошенко Петро, гетьман 325, 364, 366, 368, 370-371, 451, 453, 460, 467, 470-471, 484
 Дорфлер А. (Dorflerówna A.), вч. 633
 Драгоманов М. П., вч. 11, 153-154, 450, 457-458, 465, 476-477, 582, 655
 Драгоманов С., вч. 582
 Дракохруст Е. І., вч. 124
 Драч І., поет 283
 Дробиша Мжюрювич, острозький містич 93
 Дробленкова Н. Ф., вч. 139
 Дрозд В., публіцист 286
 Дроздовська Г. Б., вч. 413-414
 Дубецький М. (Dubiecki M.), вч. 556
 Дубровський В., вч. 154, 258
 Думанська І., вч. 220
 Думичка (Доумичка), єврей 93
 Дунін-Борковська Софія, дружина Василя Капніста-старшого 253
 Дунін-Борковський Василь, генеральний обозний 253
 Дуткевич Т., мемуарист 127
 Душечкина Е. В., вч. 610
 Дюканж Шарль, вч. 703
 Дядиченко В., вч. 16, 216, 423, 426
- Е**
 Ева Тумашков (Ijewa Tomaszkow), київський міщанин 106, 112
 Евсей Крывопускъ (Jewsiej Krzywopust), київський міщанин 112
 Евстигней, єпископ 608
 Ед-Дін Саад, хроніст 561
 Елизавета І, королева 705
 Еллен В., художник 119
 Ельбеевъ (Olbiejow), київський міщанин 106, 112
 Ельбей Еръменинъ (Орменинъ, Olbiej Ormanin), київський міщанин 111-112
 Емінек (Эминек), паша 452, 468
 Енгель Й.-Х. фон, історик 207
 Ендерлін Я., видавець 403
 Ен-Нувайрі, історик 511
 Ербен В., вч. 585
 Еремін І. П., вч. 610
 Ермилова Г. П., вч. 401
 Ерусалимская А. А., вч. 669
 Еско Кравецъ (Ješko krawiec), київський міщанин 112
 Еслер Я., картограф 552
 Ессар Д. (Essar D. F.), вч. 493, 540
 Ешимут, ханський посол 608
- Є**
 Єгізарянц С., вч. 58
 Єнджейовська А. (Jędrzejowska A.), вч. 630-631
 Єрофіїв І., вч. 205, 716
 Єсенков Ф. П., вч. 225
 Єсь, єврей 93
 Єсько, єврей 93
 Єфремова О., вч. 582
- Ж**
 Жаборюк А., вч. 205
 Жайворонок В., вч. 318
 Жарких М., вч. 17, 218

Жебравський Т. (*Żebrawski T.*), вч. 431-432
 Железняк І., вч. 505
 Желеховський Є., вч. 694
 Животко А., вч. 583
 Жигимонт I *див.* Зигмунт I Старий
 Житецкий И. А., вч. 457, 475
 Житецкий Л., вч. 686
 Житецький П. (Житецкий П. И.), вч. 330
 Жігмонд Я. (*Zsigmond J.*), вч. 665
 Жірі А., вч. 585
 Жолкевський Станіслав, коронний гетьман
 511
 Жолтовський П. М., вч. 124, 205
 Жомар, картограф 534
 Жук А., громадський діяч 582-583
 Жуковская Л. П., вч. 137, 662
 Жуковский А., вч. 121
 Жураківський, в'язень 345
 Журба О., вч. 656
 Жюсич *див.* Джусич
 Жюсич Олехно *див.* Джусич Олехно

З

Забузький Семен, козацький старшина 356
 Завадзький А., вч. 432
 Завалинский Е. (*Zawaliński E.*), вч. 155
 Загоровський М. О. (Загоровский Н. А.), вч.
 533, 569
 Задебек Август (*Sirisa*), письменник 410
 Задера А. Г., вч. 714
 Зайончковский А. (*Zajączkowski A.*), вч. 178,
 259, 675
 Зайчук В., політичний діяч 267, 277, 286
 Закжевська-Дубасова М. (*Zakrzewska-Duba-
 sowa M.*), вч. 60, 71
 Закжевский В. (*Zakrzewski W.*), вч. 700
 Заклинський М., журналіст 583
 Залуський А.-Х. (*Załuski A. Ch.*), єпископ
 483
 Замбжицкий Ян, шляхтич 102
 Замлинський В. (Замлинский В. А.), вч. 217
 Занько Воробьевич (*Zanko Worobiewicz*), ки-
 ївський міщанин 111-112
 Запаско Я. П., вч. 247, 636
 Заславський Андрій, кн. 93
 Заславський Юрій, кн. 93
 Заславські, рід 92, 576
 Застирець Й., вч. 365, 368

Затенацький Я., вч. 205
 Заур Мартин, майстер-папірник 707, 709,
 712
 Захарчин П., вч. 230-231
 Захнович Христофор Аведик, старший
 львівської вірменської громади 615
 Заяць А., вч. 18
 Зборовський Петро (*Zborowski P.*), посол
 419, 420, 452, 468
 Зданевич Б., вч. 633, 657
 Зелінський Б. О., вч. 408
 Зенге Ф., майстер 698, 700, 704, 712
 Зенткевич, львівський урядник 721, 722
 Зеров М., поет 583
 Зигмунт I Старий (Жигимонт I, Сигізмунт I),
 король 176-177, 179-180, 182, 409, 481,
 559, 717, 719
 Зигмунт II Август (*Sigismund-Augustus*), ко-
 роль 194, 378, 419, 703, 711
 Зигмунт III Ваза (Сигізмунт III), король 100,
 102, 718
 Зиновіїв (Зиновій) Климентій, письменник
 648-649
 Зімін О. (Зимин А. А.), вч. 595, 598, 714
 Зограбян О., вч. 56
 Зойтер Матій (старший), картограф 526
 Зоценко В., вч. 219
 Зубов Платон, фаворит Катерини II 241
 Зубрицький Д. (*Zubrzycki D.*), вч. 47, 220,
 322, 358, 378, 587, 623
 Зубрицький Никодим, гравер 394
 Зьорнова (Зернова) А. С., вч. 661

И

Ибн-Хаукал, географ 516, 520
 Иван IV Грозный (Иван Василевич, Иван IV,
 Ivan IV), цар 305, 659, 697-698, 700-712,
 714
 Иван Демидково (*Iwan Demidkow*), київсь-
 кий міщанин 112
 Иван Себестянович Севрук (*Iwan Sebestia-
 nowicz Sewruk*), київський міщанин 112
 Иванис Арменинь (*Iwanis Armenin*), київсь-
 кий міщанин 106, 112
 Иванов В. В., вч. 549
 Иванъ Мотинич Севрукъ (Иванъ Мотыничъ
 Севрукъ, *Iwan Motynic Sewruk*), київсь-
 кий міщанин 112

Идов П. *див.* Идов П.
 Изяслав *див.* Изяслав Ярославович
 Изяслав Мстиславович *див.* Изяслав Мстиславович
 Илья Ерменинь (Орменинь, Ilja Ormianin),
 київський міщанин 111-112
 Инальджык Х. (Инальджик Г., Inalcik H.), вч.
 148-149, 159-160
 Иностранцев К. А., вч. 156
 Иоаким II, курфюрст 703
 Иоганн, перемишльський вїйт 47
 Иоганн II, король 710
 Иоде Г. *див.* Йоде Герард де
 Иорг II, герцог 703
 Иосиф Флавий, історик 139
 Иосия, чернець 683
 Исаевич Я. Д. *див.* Ісаєвич Я. Д.

І

Ібн Кемаль, хроніст 490
 Ібн-Фадлан Ахмед, мандрівник 145, 148
 Івакін І., вч. 219
 Іван IV *див.* Іван IV Грозный
 Іван Ростиславович, кн. 588-589, 591-592
 Іван-Альбрехт *див.* Ян-Ольбрахт
 Іваненко Н., публіцист 286
 Іваненко-Петрик Петро, гетьман 484
 Іванов В., вч. 549
 Іванович С. *див.* Дашкевич Я. Р.
 Іванушкін В., вч. 657
 Іванченко Ю. О., вч. 400
 Івасюк М., художник 289
 Ідов (Идов) П., вч. 658
 Ізяслав Володимирович, кн. 298
 Ізяслав Мстиславович (Изяслав Мстиславович), кн. 594, 601, 603-604, 608
 Ізяслав Ярославович (Изяслав), кн. 298, 603
 Іларіон, митрополит 682-683
 Ілінський Генрик, граф 419
 Ільяс, картограф 393
 Іляш (Ілля), молдавський господар 89
 Інальджик Г. *див.* Інальджык Х.
 Іоаннес Каменаці (Говганнес Каменаці),
 хроніст 198, 200, 202
 Іоаннес Тер, вірменський хроніст 198
 Ірина, імператриця 670
 Іріґуен І. (Irigoin J.), вч. 645
 Іса бен Марйам *див.* Ісус Христос

Ісаєва Н. М., вч. 154
 Ісаєвич Я. Д. (Исаевич Я. Д.), вч. 15, 17, 55,
 213, 226-227, 323, 396, 636, 716
 Існард А. (Isnard A.), вч. 550
 Ісус Христос (Іса бен Марйам) 310, 317, 358-
 359, 469, 483, 491
 Ічар Л. (Echard L.), вч. 430
 Іштван Баторі *див.* Стефан Баторій

Й

Йоан-Янков, гравер 403
 Йоаннісян А. *див.* Говганнісян А.
 Йовганнісянц (Кучук-Йоаннесов) Х., вч. 58
 Йоде Герард де (Иоде Г., Юдеус, Jode G. de),
 картограф 522, 525, 551, 564, 569, 570
 Йоде Корнелій де, картограф 522, 525, 551
 Йонеску Г. (Ionescu Ch.), вч. 641
 Йонеску Д. (Ionescu D.), вч. 592
 Йорґа Н. (Jorga N.), вч. 592

К

Каверау П., вч. 163
 Кагарлицький М., письменник 267
 Кадиров, письменник 282
 Казаку М. (Cazacu M.), вч. 148, 158
 Казимир IV Ягеллончик (Ягайлончик), ко-
 роль 175, 327, 384, 722
 Казимир Великий, король 384
 Калашников В. М., вч. 122
 Калашникова О. Л., вч. 122
 Калепін А., вч. 684
 Калинець І. М., поет 10-11
 Калинина Т. М., вч. 30
 Калининченко В. Л., вч. 225
 Калитовський О., вч. 54
 Кальман *див.* Коломан
 Кальнофойський Афанасій, письменник 387,
 394, 396, 542
 Каманін І. (Каманин И. М.), вч. 246-247, 589,
 624-628, 631, 636, 638, 656
 Каменаці Іоаннес *див.* Іоаннес Каменаці
 Камінський, граф 116, 118
 Камінський Ч., вч. 405
 Капніссі-Капністи *див.* Капністи-Капніссі
 Капніст Василь (молодший), поет 41, 253-254
 Капніст Василь (старший), козацький пол-
 ковник 253
 Капніст Ілля, син Петра Капніста 254

- Капніст Олексій, син Василя Капніста (молодшого) 254
- Капніст Петро, батько Василя Капніста (старшого) 253-254
- Капніст Петро, син Василя Капніста (старшого) 254
- Капніст Семен, син Василя Капніста (молодшого) 254.
- Капніст Софія, дочка Василя Капніста (молодшого) 254
- Капністи-Капнісси (Капнісси-Капністи), рід 253-254
- Капо-д'Істрія, граф 253
- Капраль М. (М. К.), вч. 6-9, 14, 16, 20, 27, 31-32, 35, 43, 378, 399, 656
- Караїмович Ілля, осаул 353
- Карамзін М. (Карамзин Н. М.), вч. 297, 598, 699, 700, 704
- Караціуф В. С. (Кар), вч. 677, 679, 681, 688
- Карачі, картограф 534
- Карге П. (Karge P.), вч. 701. 703
- Кардашевич С. (Kardaszewicz S.), вч. 656
- Карл V, імператор 698-704
- Карл XII, король 301
- Кармалюк Устим, повстанець 116, 118
- Карой Севьрукъ, київський міщанин 112
- Карпенко В., журналіст 297
- Карпенко Ю. О., вч. 444
- Карський Є. Ф., вч. 94
- Касинець Е., вч. 583
- Касиф (Nasuf), босняк 177, 186, 191-196
- Каспор Арьменинь (Каспоръ арменинь, Kasporow Ogmianin), київський міщанин 106, 112
- Кастийоне Вальтер де (Castillione Ph. Gualterus de), картограф 519
- Касторій, космограф 523
- Касьянов Г., вч. 36
- Катерина II, цариця 241, 254, 468
- Кафасці Хачатур, літописець 198
- Кафаров П. І. (Палладій), вч. 165
- Качановский В. (Кач), вч. 681, 688
- Качмарчик Я. (Kaczmarczyk J.), вч. 354-356
- Качуровський А. І., вч. 411
- Кашовская Н., вч. 173
- Каштанов С., вч. 586, 595
- Кашенко А., письменник 367
- Квад М. (Quad M.), картограф 565
- Кватрмер Е.-М. (Quatmer E. M.), вч. 168
- Квітка К., вч. 457, 476
- Келін Г., вч. 393
- Келісінський К.-В., графік 330
- Келлер (Целларій) А., географ 394
- Келлер-Чикаленко Г., публіцист 582
- Кельх (Kelch Ch.), історик 699
- Кемаль Я., вч. 156
- Кемені Й., вч. 664
- Кендзьор Я., політичний діяч 292
- Кентжинський С. (Kętrzyński S.), вч. 585, 589, 595
- Кентржинський Б., вч. 124
- Керемович Іван, єпископ 614
- Кефелі О., вч. 29
- Кжижановський Станіслав-Филип (Krzyżanowski S.), публіцист 651
- Кжиштофович С., священник 651
- Кинан Э.-Л. *див.* Кинан Е.
- Кириченко О., громадський діяч 293
- Киркоръ Едыркович (Одырковичъ, Kirkor Odyrkowicz), київський міщанин 111-112
- Кирькоръ (Kirkor), київський міщанин 106, 112
- Кисілевський, генеральний хорунжий 365
- Кисіль Адам, воєвода 355
- Кисіль Микола, хорунжий 355
- Ківільша Г. В., вч. 414
- Кіліан Г.-Х., гравер 403
- Кинан Е. (Кинан Э.-Л., Keenan E. L.), вч. 659, 662, 697, 706-711
- Кіржаєв С., вч. 656
- Кіркоп Тер, вірменський хроніст 198
- Кісь Я. П., вч. 231
- Кіт Н., вч. 43
- Клавдій Птолемей *див.* Птолемей Клавдій
- Кларк Д., мандрівник 207-208
- Класов Г., вч. 675
- Клеменс «з Кодами», львівський міщанин 556
- Клемерович М., освітній діяч 434
- Клен Юрій (Бурггардт Освальд), письменник 582
- Клепатский П. Г., вч. 108
- Клепиков С. (Клепиков С. А.), вч. 638, 657, 662, 697, 706-711, 713-714
- Клименко П., вч. 633
- Климишин М., громадський діяч 271

- Климов І. (Легенда Є.), політичний діяч 341, 344, 346
- Климкевич Р. О., вч. 329, 331, 335
- Ключевский В., вч. 598
- Кмеллер В., вч. 630
- Книш Ю., вч. 464
- Кобрин В. Б., вч. 156
- Кобылко Убогий (Kobytko Ubohi), київський міщанин 111-112
- Коваленко П., вч. 399
- Ковалівський А. П. (Коваливский А. П.), вч. 15, 25, 145, 148, 154, 157, 164, 178
- Ковальський Н. П., вч. 97, 99, 408
- Ковальчак Г. І., вч. 6-7, 658
- Ковальчик В., вч. 405
- Ковшаров Н. Д., вч. 663
- Кожетовський, ловчий 355
- Кожон Т., вч. 245
- Козаренко В., громадський діяч 293
- Козин С. А., вч. 166
- Козій Н., вч. 220
- Козловський А. А., вч. 451, 467
- Козловський К., вч. 113
- Козубовський Г., вч. 219
- Козьма Индикоплов *див.* Косма Индикоплов
- Колачковський Ю. (Kołaczkowski J.), вч. 624
- Колгушкин В. В., вч. 534
- Количева Є., вч. 595
- Коллард Юрій, політичний діяч 582
- Колліміціус Георг *див.* Таннштеттер Георг
- Колліміціус Лазар *див.* Таннштеттер Лазар
- Колодзейчик Д. (Kołodziejczyk D.), вч. 364, 495
- Коломан (Кальман), король 167
- Коломієць А., письменник 582
- Колосова В. П., вч. 648, 659
- Кольчицький В. 410
- Конашевич-Сагайдачний Петро, гетьман 355
- Кондратович Ф. *див.* Вовк Ф.
- Кондрать Толпкикин (Толпыкинъ, Kondrat Torikín), київський міщанин 111-112
- Кондряков О., громадський діяч 293
- Коновалець Є., політичний діяч 235
- Коновалова І. Г., вч. 30
- Кононенко В., вч. 313
- Кононов А. Н., вч. 156
- Конрад II, король 607-608
- Константин I Великий, імператор 304
- Константин VII Багрянородний, імператор 603
- Константин Философ, проповідник християнства 140
- Копинский Исая, єпископ 609
- Копистенський Захарій, письменник 305
- Копитко Убогий, київський міщанин 112
- Коппмаєр Й., видавець 403
- Копру-огли (Ахавелевич, син Ахавеля, «син Копру», Kieprochuli, Kioprochuli, Kioproculi, Kiopruohly, Koprochuli, Koproculi, Koprychul, Kopru-ohly) Абгар, купець 614-619
- Копру-огли Ахавель, батько Абгара Копру-оглу 614
- Кордт В., вч. 33, 120, 182, 522, 534, 548-550, 554, 561
- Кордуба М., вч. 5
- Коренс Й., гравер 403
- Корецький-Сатановський А., вч. 684, 686
- Корібут Я. *див.* Дашкевич Я. Р.
- Коріатовичі, кн. 331
- Корнис И., вч. 469, 472
- Короленко П. П., вч. 367
- Корпанюк М., вч. 220
- Корпела Ю., вч. 238
- Корш Ф. (Кор), вч. 289, 675-682, 684, 687-688
- Косач Ю., письменник 582
- Косів Р., вч. 352, 358, 362
- Косів Симеон, письменник 305
- Косма Индикоплов (Козьма Индикоплов, Кузьма Индикоплов, Κοσμάς Ἰνδικλώστης), картограф 518, 574
- Коссак М. М., вч. 433, 435, 439
- Костельник Григорій, богослов 241
- Костюк С., вч. 400
- Котляр М. Ф. (Котляр Н. Ф.), вч. 47, 182, 600
- Котляревський І., письменник 317, 574
- Кохгазе Д. *див.* Хитрей Д.
- Кочубейвна Мотря, хрещениця Івана Мазепи 241
- Кочубей Ю., вч. 173
- Кочубинський А., вч. 693
- Кошарнівський М., вч. 632
- Кошкін Є., гравер 402
- Кравець М., вч. 11

- Кравець Я. І., вч. 33
Кравців Б., поет 541
Кравченко Віктор, емігрант 582
Кравченко Володимир, вч. 38
Кравченко Е., публіцист 286
Кравчук Л., політичний діяч 267, 275, 278-280, 350
Красиньские, рід 103
Красінський Ян (Crassinii J.), хроніст 114, 420, 559
Красний Дмитро Юрієвич 683
Краттер Франц (Kratzer F.), літератор 650
Крачковський Ю. К., вч. 571
Крейс (Крюйс) Корнелій, інженер 526, 545
Крекотень В. І., вч. 659
Кремер Герард *див.* Меркатор Герард
Кривоніс Н. (Кривонос Н.), вч. 59, 658
Кривонос В. П., вч. 374
Крижановський, козацький полковник 425
Крикун М. Г. (Крыкун М.), вч. 15, 220, 496, 557, 658
Криловский А., вч. 655
Кримський А. (Крымский А.), вч. 25, 58-59, 127, 148, 154, 156, 197-198, 259, 626
Крип'якевич І. П. (Крипякевич И.), вч. 5, 20, 47, 62, 175, 182, 213, 224, 228-229, 288, 324, 353, 355, 358, 362, 408, 415, 421, 423, 426, 451, 467, 492, 496, 502, 559, 589-590, 627, 629, 634
Крип'якевич Р., вч. 236
Кричевський В., вч. 294
Кричевський Станіслав, козацький полковник 250
Кришталович У., вч. 34
Кришъковъ Мелниковъ Арменин (Hryszkow Mielnikow Ormianin), київський міщанин 106, 112
Кріфтс Нікола (Кузанський Микола, Кузанський-Беневентано, Нікола з Кузи), вч. 523, 551, 561-562, 570
Кроммер Марцін, історик 114, 420, 506, 511
Крук В., чиновник 313
Круковський О., вч. 219
Крумгаузен Іоахим (Кромыш Яким), бургомистр 700, 705
Крупечников І. А., вч. 532
Крупницький Б., вч. 124, 657
Кривопуськ Евсей, київський міщанин 112
Крымский А. *див.* Кримський А.
Крюйс Корнелій *див.* Крейс Корнелій
Крюков В. Г., вч. 150, 164
Крюков П., вч. 660
Крючков Г., політичний діяч 268
Кубаля Л. (Kubala L.), вч. 245, 353-354, 356
Кубійович В., вч. 580
Кудрявцев І. М., вч. 156
Кузанський Микола *див.* Кріфтс Нікола
Кузанський-Беневентано *див.* Кріфтс Нікола
Кузеля З. (Kuziela Z.), вч. 120, 694
Кузнецов В. В., вч. 534
Кузнецовъ Дмитрокъ, київський міщанин 112
Кузьма Індікоплов *див.* Косьма Індікоплов
Кузьменко В., вч. 13
Кузьменко З., публіцист 286
Кук В., вч. 33, 340
Кукушкина М. В., вч. 662-663
Кулаковський Ю. (Кулаковский Ю.), вч. 549
Куліш П. (Кулиш П.), письменник 249, 649
Кульчинський, київський скарбник 355
Куля В. (Kula W.), вч. 715-716, 721
Кумані Н. (Кумани Н. М.), гідрограф 545
Кунат, литовець 47
Куник А. А., вч. 381
Кунца з Явора, фальшивник 377
Купчинський О. А. (Купчинский О. А.), вч. 10-11, 17, 22-23, 35, 219, 599
Куракін О. Г., царський міністр 575
Курах М., військовий діяч 582
Курашкевич В. (Kuraszkiewicz W.), вч. 86, 89
Курбський Андрій (Курбский Андрей, Kurbskii A. M.), кн. 655, 697
Курдвановський Ян, суддя Галицької землі 575
Курдвановські, родина 575
Курдидик Анатоль, громадський діяч 582
Курінний П., вч. 582
Куропатницький Е. А. (Kuropatnicki E. A.), географ 427
Кутшеба С. (Kutrzeba S.), вч. 53, 556
Куценко, політичний діяч 268
Кучинський С.-К., вч. 323-324
Кушевич Самуїл-Казимир, львівський райця 358
Кучук-Йоаннесов Х. *див.* Йовганнісянц Х.
Кушуль С., вч. 173
Кювер-Аконц С. *див.* Гювер-Агонц С.

- Л
- Лавров П. А., вч. 317
- Лазаревська К., вч. 629
- Лазаревський (Лазаревский) О., вч. 219, 423, 426, 548
- Лакиер А., вч. 709
- Ламбер из Сент-Омер (Lambert de St. Omer), хроніст 518
- Лангенес, картограф 565
- Лаппо-Данилевський О. (Лаппо-Данилевский А.), вч. 320-321, 323, 590, 595
- Лвов *див.* Лев І Данилович
- Лебедев В. В., вч. 156, 173
- Лебединцев А. Г., вч. 468
- Лебединцев П. Г., вч. 97-98, 106-108, 110
- Лебедь М., політичний діяч 583
- Лев І Данилович (Лвов), кн. 47-49, 273, 308-309, 348, 383-384, 588-589, 607-608
- Лев ІІ Юрієвич, кн. 49, 319
- Левенклай (Левенклавий, Лёвенклау), хроніст 703
- Левицький А. (Lewicki A.), вч. 320-321, 323
- Левицький В. (Lewicki B.), вч. 588
- Левицький І. О., вч. 6, 20, 573
- Левицький М. (Lewicki M.), вч. 197
- Левицький О. (Левицкий О.), вч. 54, 359, 655
- Легаті (Лехаці) Симеон дпір (Легаци Симеон дпир), мандрівник 198-200, 202
- Легенда Є. *див.* Климів І.
- Лелевель Й. (Lelewel J.), історик 588, 591
- Лемерсьє-Келькеже Ш. (Lemercier-Quelquejay Ch.), вч. 148, 158-159, 196, 248, 452, 468
- Лепкий Б., письменник 582
- Лепявко С., вч. 493
- Леся Українка, поетеса 10-11, 221, 275, 290, 292, 349
- Лехаці Симеон дпір *див.* Легаті Симеон дпір
- Лешко, кн. 605
- Лешинський Рафаїл, белзький воєвода 720
- Лившиц В. А., вч. 668, 673-674
- Лизда Стефан, литовець 47
- Линниченко І. (Линниченко И.), вч. 47, 72, 380-383, 588
- Липа Ю. (Лыпа Ю.), публіцист 306, 449, 465
- Липинський В., вч. 103, 250
- Лисенко Л. С., вч. 684
- Лисенко М., композитор 269
- Лисюк А., публіцист 285
- Лисяк-Рудницький І., вч. 366
- Литаврин Г. Г., вч. 139
- Литвин Михалон (Lietuvis Mykolas, Lituani Michalonis), мемуарист 114, 260
- Лихачев Д. С., вч. 449, 464, 609-610, 710
- Лихачов М. (Лихачев Н. П.), вч. 39, 595, 628, 637, 654, 708, 712, 714
- Лишъка Севърукъ (Liska Sewruk), київський міщанин 112
- Лівицький А., політичний діяч 341
- Лівшиц Р. С., вч. 154
- Лізганіг Йосиф, картограф 528
- л'Іль (Деліль) Гійом де, картограф 526
- л'Іль (Деліль) Жозеф-Нікола де, математик 526-527, 550
- Ліпінський Т. (Ліпінскіс, Lipiński T.), історик 98, 428-429
- Ліппе К. (Lippe K.), єврей 664
- Ліппомано Гієронімо, дипломат 114, 420
- Ліске К., вч. 589
- Літман, єврей 374
- Лобковъ (Armenin Lubiejow, Lubiejow), київський міщанин 106, 112
- Логвин Г., вч. 205, 292
- Лозинський Й., вч. 434
- Лонгінов (Лонгинов) А., вч. 591
- Лончинський Юрій-Антон, підвоєвода 373
- Лопухін Ларіон, думний дяк 357
- Лоттер Тобісс Конрад, картограф 526
- Лукомський В., вч. 251
- Лурье Я. С., вч. 710
- Луцишин І., політичний діяч 582
- Лыпа Ю. *див.* Липа Ю.
- Лысюк А., публіцист 286
- Львовичі, рід 348
- Люба-Радзимінський С., вч. 624
- Любарт-Дмитро Гедимінович, кн. 329
- Любич-Романович В. И. (В. Р.-ч), вч. 693
- Любовецький Станіслав, посол 353
- Любовицький Ян, посол 574
- Любомирські, рід 576
- Любченко П., політичний діяч 243
- Людковський Ш. С., вч. 225
- Людвик Великий, король 385
- Люка І. де (Luca I. de), географ 427-428

- Люта-Гирич Т., вч. 494
 Ляскоронський (Ляскоронский) В. Г., вч. 533, 548, 550
 Лясота из Стеблева Э. (Lassota von Steblau E.), мемуарист 353, 475
 Лятуринська О., письменниця 582
 Ляуцявічус Е. (Laucevičius E.), вч. 627, 640, 663
 Лях (Лох) Михайло, кошовий 366
 Ляц (Ляціус) Вольфганг, картограф 524
 Ляцький Іван, окольничий 524
- М**
 М. К. *див.* Капраль М.
 Мабільон Жан, вч. 212, 585
 Мавродин В. В., вч. 182, 185
 Магінський В., художник 22
 Магін Й.-А., картограф 552, 560, 565, 569-570
 Маєвський П. (Маевский П. И.), вч. 652
 Мазепа Іван, гетьман 124, 241, 253, 301, 352, 358, 364-365, 369, 371, 576, 646-647, 649, 654, 661
 Майборода О. М., вч. 448, 463
 Макар Івашкович, київський міщанин 112-113
 Макарій, патріарх 150, 358
 Макарова Толмачова (Makarowa Tokaszowa), київська міщанка 106, 112
 Макачук С., вч. 272, 277, 279
 Мак-Нілл В.-Г. (Макнейл У., Мак-Нилл, McNeill W. H.), вч. 258, 448, 454-455, 462-463, 473
 Маковський Т., картограф 525
 Максим Планудес (Μαξίμος Πλανύδης), картограф 518, 523
 Максименко Ф., вч. 213, 465, 492, 630, 657
 Максиміліан, архикнязь 353
 Максимович Іван, архієпископ 628, 649
 Максимович М., вч. 423, 426, 546
 Максимович Н. И., вч. 549
 Маланчук В., політичний діяч 9, 423
 Маланюк Є., поет 582
 Малецький А., вч. 589
 Малечинський К. (Maleczyński K.), вч. 586, 589, 595
 Малиновський М. (Malinowski M.), вч. 97, 99, 102
 Малкін І. (Малкин И. Т.), вч. 661, 712-713
 Мальченко О., вч. 492-493
 Мамай, козак 204-206, 457
 Маматова Е. П., вч. 706-707
 Маневич Г., вч. 173
 Манковое (Majkownu), київський міщанин 111-112
 Мануїльський Д., політичний діяч 242
 Маньковський Т. (Mańkowski T.), вч. 57-58
 Мао-Мао, китайка 350
 Марахов Г., вч. 17
 Марія, королева 384, 385
 Маркевич М., вч. 120, 423, 426
 Маркевич О. В., вч. 21, 230
 Маркитан Л. П., вч. 398, 407
 Маркович, козацький полковник 425
 Мармазов, політичний діяч 276
 Мародин Ерменинъ (Мородинъ Орменинъ, Morodej Ormianin), київський міщанин 111-112
 Марселль, картограф 534
 Мартеллюс Генріх, картограф 524, 551
 Мартиненко Т. М., вч. 154
 Мартинець В., громадський діяч 582
 Мартиновський Ф. К., вч. 429
 Мартянов К. Ф., вч. 224
 Марузо Ж. (Marouzeau J.), вч. 444-445
 Марцінкявічус Й., вч. 571
 Марченко М. І., вч. 213
 Марчинський В. (Marczyński W.), вч. 456, 475, 650
 Масенко Л., вч. 505
 Маскевич С. (Maskiewicz S.), мемуарист 714
 Маслов С. І., вч. 625-629, 637, 649, 656-657
 Маслова О. М., вч. 629
 Масса Ісаак, картограф 525
 Матвей Парижський (Mathieu de Paris, Mattheus Parisians, Mattheu Paris), картограф 519
 Матузова В. И., вч. 513
 Махновець Л. Е., вч. 139, 484
 Мацей з Мехова (Меховіта), хроніст 114, 420, 511
 Мацурек Й. (Macurek J.), вч. 592
 Мацюк О. (Macjuk O.), вч. 21-23, 35, 90, 634-635, 639, 646-648, 651, 659-660, 662-663, 695-696
 Маштаков П. Л., вч. 559

- Мегмед (Могаммед, Мухаммед) IV Авджа, султан 353, 356, 359, 366, 371, 409
- Мегмет-паша, полководець 420
- Медведенков Ю., вч. 399
- Медведовський І. І., вч. 411
- Медебах *див.* Вопель Каспар
- Медічі *див.* Бжшкянц М.
- Медушевская О. М., вч. 515, 537-538
- Меженко Ю., вч. 5-7, 20, 24, 37
- Мейчик Д., вч. 595
- Мелентий Туркович, слуга кн. Лева Даниловича 47
- Мелешенков Д., інженер 402
- Мелиоранский П. М., вч. 675
- Мельник, вч. 274, 279
- Мельник Л. Г., вч. 286, 658-659
- Мельник Михайло, єпископ 243
- Мельник-Антонович (Мельник) К., вч. 353, 548
- Мельников М. (Мельников Н. П.), вч. 653-655
- Мельникова Е. А., вч. 513
- Мельникова Т. Н., вч. 537
- Мельниченко М., художник 22
- Мельничук О. С. (Мель), вч. 176, 568, 677-681, 684, 686, 688
- Мемнон, єпископ 607
- Менгден (Фамендін) Георг фон, картограф 526
- Менгес К. Г., вч. 139
- Менге, монгольський полководець 167
- Менглі-Гірей, кримський хан 481, 482
- Менкицький Р. (Mękicki R.), художник 338, 415
- Меншиков Олександр, князь 241
- Мер Ф. І., картограф 528
- Меріан М., гравер 403
- Меркатор (Кремер) Герард, картограф 522, 524-525, 551, 560, 562, 565, 569-570
- Мерчинг Г., вч. 550
- Мехмет, дунайський санджак-бей 177, 181
- Мехмет, султан 178
- Мехмет-Гірей, кримський хан 460
- Мецбург фон, картограф 528
- Мещерский Н. А., вч. 140, 600
- Меховіта *див.* Мацей з Мехова
- Мигович П., вч. 694
- Микаелян В. В. *див.* Мікаелян В. В.
- Микола, володимирський міщанин 380
- Микола I, цар 367
- Микола Дуботовка (Mikaaj (?) Dobotowka), київський міщанин 112
- Миллер Б. В., вч. 674
- Миллер В. (Мил), вч. 140, 674, 677, 681, 688
- Миловидов О., вч. 571, 574
- Милорадович, підприємець 658
- Мина Малинович (Моликович, Jemypniej Malejkowicz), київський міщанин 111-112
- Митко Івашеньє (Mitko Iwasiej), київський міщанин 111-112
- Митко Пилецький (Mitko Pileckij), київський міщанин 111-112
- Михайленко А., публіцист 282-283
- Михайло VII Дука, імператор 305
- Михайловський В., вч. 493
- Мицик Ю. А. (Мыцык Ю. А.), вч. 29, 33, 43, 121, 125, 261, 408, 455, 494, 498
- Мицько І., вч. 328-329, 331
- Мишко Севьрук, київський міщанин 112
- Міг фон, картограф 550
- Мікаелян (Микаелян) В. В., вч. 592
- Мікросич Ф. (Miklosich F., Mik), вч. 182, 676-682, 687, 689
- Мікуцький С. (Mikucki S.), вч. 591, 612-613, 617
- Мірзаханович Хугізі, купець 614, 618
- Місило Є., вч. 578
- Місюра В. П., вч. 226
- Мітюков О., вч. 22, 647
- Міяковський В., вч. 582
- Мовсес III, католикос 619
- Могаммед IV *див.* Мегмед IV Авджа
- Могульова-Каюк С., вч. 493
- Модзалевський В., вч. 251, 286, 423, 426
- Мойжек, литовець 47
- Молетті (Молеті) Дж. (Moletio J.), картограф 552, 556, 563, 570
- Молотов В., політичний діяч 33
- Молчаловський Н., вч. 326, 330, 505
- Молчанов Д., вч. 288
- Момрик М., вч. 580
- Монвід, воєвода 89
- Монтігїрдович Петро Янович, воєвода 93
- Моравчик Д. (Moravcsik Gy.), вч. 138, 141-143
- Мордовець Д., письменник 126
- Мородинь Орменинь *див.* Мародин Ерменинь
- Мороз М., вч. 10

Мортъє К., гравер 403
 Мортъє П., гравер 403
 Мотієль, купець 555, 564
 Мотринєць І., міліціонер 278
 Моценіго, граф 253
 Мочульський В. И., вч. 652
 Мрига В., вч. 270
 Мстислав (Мьстислав) Данилович, кн. 604, 607-608
 Мстиславец Петр, друкар 659, 712
 Музафер-паша, син Михайла Чайковського 365
 Муравйов, полковник 350
 Муравйови-Апостоли, родина 254
 Муравьев А. В., вч. 713
 Мурашин, юрист 279-280
 Мурзаєв В., вч. 444
 Мурзаєв Э., вч. 444
 Мурзакевич М. (Мурзакевич Н.), вч. 545
 Муртази, хан 175
 Мусліг, турецький псевдопосол 177
 Мустафа, турок 181
 Мустафович Христофор, ювелір 616
 Мухаль Мегдєсі, свідок 618
 Мухаммед II, султан 175
 Муханов П., вч. 660
 Мхітар Гош, філософ 67
 Мыцьк Ю. А. *див.* Мицьк Ю. А.
 Мышецкий С. И., вч. 467
 Мюнстер Себастьян (Monstere S., Munster S.), картограф 114, 182, 393, 511, 524, 551-552, 555, 557, 558, 562-564, 569-570
 Мюнци Йоганн Генріх (Жан Анрі), художник 124, 389, 398
 Мюнцер Гієронім, картограф 524
 Мякотін В., вч. 423, 426
 М'яковський Войцєх (Miaskowski W.), підкоморій 355

Н

Наврот М. И., вч. 534
 Нагородзька Т., вч. 59
 Науменко В., вч. 693
 Надель Х. С., вч. 154, 157
 Наджиб Хамадани, географ 521
 Наїма Мустафа, історик 259
 Наковальник, геодезист 526
 Наливайко Д. С., вч. 122

Нарбут Г., художник 286, 582
 Наріжний С., вч. 457, 476
 Нарой Севрукъ (Naraj Sewruk), київський міщанин 112
 Нарушевич А. (Naruszewicz A.), історик 118, 125
 Натан Ганновер, хроніст 203
 Невоструєв К. И., вч. 686
 Недільський С., вч. 694
 Недяк В., вч. 360, 396
 Незнамов Л. А., вч. 534
 Ней фон, картограф 528
 Немировский Е. Л., вч. 695, 700-701
 Нестеренко О., вч. 633
 Несторенко Максим, полковий осаул 353
 Нечай Данило, козацький полковник 422
 Немцевич А., політичний діяч 116-118
 Никитин Н. И., вч. 454, 472
 Никифор Григоры (Грегорас, Νικηφόρος Γρηγόρας), картограф 517-518, 523
 Никольський Н. К., вч. 137
 Никонов В. А. *див.* Ніконов В.
 Никорович Ю., вч. 433, 435
 Нікола з Кузи *див.* Кріфтс Нікола
 Ніколаєв (Николаєв) В., вч. 665
 Ніколєску С. (Nicolescu Ș.), вч. 641
 Ніконов В. (Никонов В. А.), вч. 441-445
 Німчук В. В., вч. 686, 688
 Нісан Йонатан, вч. 172
 Ніцше Ф., філософ 242
 Нічик В., вч. 484
 Новікова Г., вч. 505
 Новохатський К. Є., вч. 18
 Ногай, золотоординський темник 455, 473, 474, 608
 Норденшельд А.-Е. (Nordenskiöld A. E.), картограф 534, 554, 563-564
 Носович І. (Носович И. М., Нос), вч. 684, 686, 688
 Нубароле, кн. 705
 Нунен Т. С. (Noonan Th. S.), вч. 482
 Нурідзянович Сефер, купець 374

О

Обстас Й., публіцист 577
 Овсїйчук В. А., вч. 411
 Овсьяникъ (Овсянинъ, Owsianicz), київський міщанин 111-112

- Огієнко І., вч. 630
 Оглоблин (Оглоблін) О. П., вч. 123-124, 423, 426, 465
 Огорчак А., вч. 235
 Озаркевич І., освітній діяч 434
 Окиншевич Л., вч. 423, 426
 Окуневський Я., громадський діяч 127, 450, 457, 465, 476
 Олександр III, цар 289
 Олександр (Оленько) Володимирович, кн. 88, 336
 Олександр Коріатович, кн. 326-327, 329-331
 Олексій Михайлович, цар 359, 573
 Олексюк М., вч. 8
 Олізар-Волчкович Іван (Василь), син Романа Олізара-Волчковича 91
 Олізар-Волчкович Роман, чорнобильський староста 91
 Олізари, родина 91
 Олізарович-Волчкович Сенько (Олізарович Клим, Олізарович Сенько), берестейський намісник 93
 Ольга, кн. 603, 607
 Ольгерд (Альгірдас), кн. 567
 Омейс Мартін-Генріх, медальєр 405
 Онаня Станській, київський міщанин 112
 Онацький Є., політичний діяч 124, 582
 Ониско Проселковъ (Onisko Prosiłkow), київський міщанин 111-112
 Орлик Пилип, гетьман 124, 249, 460, 484
 Орсельн Вернер де, магістр Тевтонського ордену 382
 Ортелій (Ортелій, Ортеліус) Абрагам (Ortelius A.), картограф 522, 524-525, 551, 557, 563-564, 570
 Осман-шах (Осман-бек), санджак-ага 176-180
 Оссолінський Юрій, канцлер 354
 Остапчук В. (Ostapchuk V.), вч. 148, 159-160, 248, 453, 470
 Остикович Григорій (Гр. Сти. Остико), надвірний маршалок 93
 Острозький Костянтин-Василь, кн. 525, 570
 Острозькі, кн. 220
 Осьмачка Т., поет 582
 Охрім Севьрукъ (Ochrym Sewruk), київський міщанин 112
- П**
 П. Т., монографіст 394
 Павел Деонисьевич, боярин 608
 Павелко В., вч. 17
 Павелъ Балыка, київський міщанин 112
 Павенцький А., громадський діяч 349
 Паві Франсуа де Беккарі де, мандрівник 393
 Павленко А., публіцист 286
 Павлик І., вч. 625, 628, 631
 Павлик М., громадський діяч 655
 Павліковський Я. Г. (Pawlikowski G.), колекціонер 431
 Павло I, імператор 254
 Павло Алеппський (Алеппский Павел, Алеппський Павло, Булос аль-Галабі, Халебський), мандрівник 146, 150, 159, 203, 260, 358, 475
 Павлова В. Л., вч. 522, 533
 Павлович Франциск, свідок 618
 Павловський О., вч. 266, 270, 285
 Павша Семен, полковник 356
 Падалка Л., вч. 549
 Палієв Д., громадський діяч 243
 Палли Х., вч. 236
 Пальдус Й. (Paldus J.), вч. 550
 Панаїтеску П. (Panaitescu P. P.), вч. 592
 Панеяха В., вч. 595
 Панкратова Б. И., вч. 166
 Панч П., письменник 205
 Панченко В., вч. 318, 326, 328-330
 Панчишин А., співак 280
 Паньків М., вч. 555
 Паньківський, стрілець 350
 Паньківський К., громадський діяч 582
 Папе Ф., вч. 589
 Папроцький Бартоломей (Paprocki B.), історик 325, 353
 Паславський І., вч. 220
 Пассароті Аврелій, інженер 391-392, 413
 Паулаускенє С., вч. 575
 Паулович (Сегедварі) К., вч. 588
 Пашечко Лучник, київський міщанин 112
 Пашкевич А., службовець канцелярії 101
 Пашкевич Г. (Paszkievicz H.), вч. 463
 Пашуто В. Т., вч. 28-30, 47, 141, 170-171, 173, 513, 599, 603-606, 608, 695
 Пашько Вертоголов (Вертоголовъ, Paszko Wertohłow), київський міщанин 111-112

- Пашченко В. Я., вч. 7
Пейо П. (Pelliot P.), вч. 166, 168
Пейссонель де (Peyssonel Cl.-Ch. de), дипломат 649
Пекканен Т. (Pekkanen T.), вч. 138, 141
Пекосінський Ф. (Piekosin̄ski F.), вч. 230, 320-321, 323, 330
Пеленський Є. Ю., вч. 121, 126
Пельвецький Антон, єпископ 243
Пенцак Т. (Pencak T.), вч. 639
Перетц В. (Peretz V. von), вч. 317, 625, 649, 655-656
Перналь А. Б. (Pernal A. B.), вч. 493, 540
Перте Герман-Карл де, картограф 527
Петкевич С., вч. 532
Петлюра С., політичний діяч 283, 290, 582
Петрів В., військовий діяч 582
Петро I, цар 241, 249, 306, 576, 656-657, 697, 714
Петро III Арон, молдавський воєвода 175
Петро Могила, митрополит 219-220, 484, 683, 685
Петро Сурма, слуга кн. Лева Даниловича 47
Петров В., вч. 228-229, 242
Петров М., вч. 505
Петров М. Б., вч. 400, 413
Петров О. (Петров А.), вч. 591
Петровський М., вч. 423, 426
Петроконський Станіслав, підстароста 722
Петрунь Ф. О., вч. 175, 421, 452, 468, 492, 495-496, 501, 522, 533, 554, 556, 559, 564, 567
Петрушевич А. С. (Petruševyč A.), вч. 47, 433, 436, 547, 588, 692
Петрушевич Омелян, священник 651
Петрушевич С. П., вч. 547
Петръ Левькович, київський міщанин 112
Пешак М. М., вч. 86
Перацький Б., політичний діяч 271
Петруський, посол 576
Пжездзецький А. (Пжездзецкий А., Przeździecki A.), вч. 50, 97, 99, 102, 326, 330, 505
Пивов Роман, мельник 712
Пилькевич С. (Пилькевич С. Д.), вч. 220, 222
Пильчиков М., вч. 241
Пиотровский М., вч. 483
Пирлинг П. (Pierling P.), вч. 698, 700-701
Пироженко П. Х., вч. 59
Писемска Федора, власниця земельної ділянки 712
Питюренко Ю., вч. 399
Підгора В., вч. 394, 396
Піккар Г. (Piccard G.), вч. 622, 645
Піллер Й., друкар 432
Пількевич С. Д. *див.* Пилькевич С.
Піне А. дю (Pinet A. du), картограф 114, 563, 570
Пірко В., вч. 220
Піскатор *див.* Віщер Клас-Янс
Пісович А., вч. 59
Пламеницкая О. А., вч. 411
Пламеницька Є. М., вч. 411
Платонов С. Ф. (Platonov S. F.), вч. 701
Пліній Старший, історик 679
Плотницький С. Г., дворянин 575
Площанський Венедикт, вч. 54, 433-437, 439-440, 573, 652
Погодін М. (Погодин М. П., Pogodin M.), вч. 247, 650, 691-692
Погребняк П. С., вч. 567
Пограбка Андрій, картограф 524-525, 551, 555, 558, 564-565, 567-568, 570
Подбереський А., публіцист 206
Подоляк Г. В., вч. 17
Покровский М. Н., вч. 598
Полек В., вч. 235
Полканов Ю. А., вч. 484
Полонська-Василенко Н., вч. 47, 124, 582
Полосин М. М., вч. 698-699, 702, 704
Полотнюк Я. Є., вч. 15, 150, 155
Полуденский М., вч. 545
Полячек О. (Połaczówna H.), вч. 633
Пономарьов О., вч. 658
Понятовський Станіслав *див.* Станіслав-Август
Попеску П. (Popescu P.), вч. 641
Попов Н., вч. 692
Попов П., вч. 629-630
Попова Л. А. *див.* Проценко Л. А.
Посейдон, міфічний бог 272
Поспелов Е. М., вч. 529
Потапъ Золотаръ (Pozłotarz), київський міщанин 112
Потоцький Микола, коронний гетьман 354

- Потоцький Я. (Potocki J.), історик 545
 Потьомкін Григорій, кн. 241, 422
 Потьохін В. (Потехин В.), вч. 660
 Похилевич Л., вч. 652
 Похльобкін (Похльобкин) В., публіцист 301-302
 Претвич Бернард (Pretvič Bernat, Pretwicz Bernard), староста 176-179, 186, 191, 194-195, 454, 472
 Приходько В., громадський діяч 582
 Прицак О. (Pritsak O.), вч. 30-31, 39, 140, 142, 149, 154-155, 159-160, 167, 228, 455, 473, 476, 501
 Прозоровський Д. М., вч. 708
 Прокопович В., громадський діяч 275
 Пронський Семен (Фрідріх), кн. 176, 180
 Пронштейн А. П., вч. 714
 Просца Матфеевич (Матвеевич, Proscza Matfiejewicz), київський міщанин 111-112
 Прохаска А., вч. 39, 376, 589
 Проценко В., публіцист 286
 Проценко (Попова) Л. А., вч. 13, 17-18, 53, 55, 228, 637
 Птасник І. (Ptaśnik J.), вч. 630, 657
 Пташицький (Пташицкий) С. Л., вч. 97, 99-100, 638
 Птолемей Клавдій (Клавдий, Клавдій Птолемей, Толомео, Ptolemaei C., Tolomeo C., Κλαύδιος Πτολεμαῖος), географ 417, 513, 516-517, 523-524, 530, 538, 551-554, 556-557, 559, 561-563, 565-566, 568, 570
 Пуласький Ю., барський конфедерат 574, 576
 Пундій П., вч. 235
 Пушик С., письменник 314
 Пушкар О., громадський діяч 578
 Пушкін О., поет 267
 Пясечинський А. (Piaseczyński A.), посол 265
 Пятница Чухистиное (Piatnica Cuchystynej), київський міщанин 106, 112
- Р**
 Радзівілл (Радвілл) Микола-Христофор, магнат 525, 550, 570
 Радзівілл (Радвіл) Януш, литовський гетьман 356
 Радзілович Микола (Мик.), литовський канцлер 93
 Радзімінський З. (Radziwiński Z. L.), вч. 92, 624
 Радивили (Радвіли), рід 392
 Радиш О., вч. 582
 Радлов В. В., вч. 568-569, 672, 674
 Рамсей Р. (Ramsay R. H.), вч. 561
 Ранда А. (Randa A.), юрист 53
 Рауделюнас В. (Raudelunas V.), вч. 637
 Рачинський Е. (Raczyński E.), вч. 405, 408
 Редліх О., вч. 585
 Рейхель Й., вч. 405
 Рейхель О. (Рейхель А. К.), вч. 660
 Рейхерсдорф (Рейхерсторфер) Георг, картограф 421, 524, 551, 558, 564-565, 570
 Рейхман (Райхман) Я. (Reychman J.), вч. 26, 158, 178, 259
 Реке Йоганн фон дер, магістр Тевтонського ордену 698, 703
 Репин І., художник 289
 Резцов М. (Резцов Н. А.), вч. 661
 Рыбаков Б. О. (Рыбаков Б. А.), вч. 39, 288, 522, 532, 551, 594, 598-603, 605-606, 610, 670
 Рибарський Р. (Rybarski R.), вч. 639
 Ридльмаер А. (Рідльмаер А., Riedlmayer A.), вч. 148, 159, 248, 453, 470
 Рикачевський Е., вч. 561
 Рильський М., поет 272
 Ричард Халдингемський (Річард з Голдінгема, Richard of Haldingham), картограф 519, 523
 Ричка В. М., вч. 421
 Рігельман О. (Ригельман А.), історик 356, 359, 362, 546, 658
 Рідльмаер А. *див.* Ридльмаер А.
 Різа-паша, військовий міністр 368
 Річчі-Заноні Джованні-Антоніо, картограф 527, 546
 Рогов А. М., вч. 137, 701
 Рождественский Н. П., вч. 136
 Рожик М., вч. 220
 Розанкранц А. Г., вч. 172
 Розенберг Ф. А., вч. 673
 Розов В., вч. 84, 86, 626
 Розумовський Кирило, гетьман 241, 253
 Ролле Ю. (Rolle J.), вч. 72, 410-411, 415
 Роман Данилович, кн. 589
 Роман Мстиславич, кн. 168
 Романей І., вч. 505

- Романій Г. П., вч. 225
Романова Г. Я., вч. 139
Романовський В. О., вч. 55, 103, 630
Ромен А., хроніст 114
Росачіо Дж. (Rosaccio G.), картограф 552, 565, 570
Роселлі П'єтро, картограф 523
Роселлі Франческо, картограф 524, 561, 570
Ростислав Мстиславич, кн. 607
Рошко К. (Roszko K.), вч. 56, 59
Рубеїс Йоан-Яков де, гравер 412
Рубрук В. (Руб), мандрівник 679, 688
Рудельова, політична діячка 276
Руджієрі Дж., хроніст 114
Руджієрі Фульвіо (Руджері, Ruggieri F.), нунцій 114, 506, 560-561
Рудницький Є., вч. 369
Рудницький Я., вч. 444, 694
Рудольф II, імператор 352
Ружицький Е., вч. 22-23
Румі К. (Rumi K. G.), вч. 428
Русанівський В. М., вч. 84-86, 88-90, 92, 94-96, 175, 636
Русина О., вч. 219-220
Русов О. (Русов А. А.), вч. 546-547
Рушелі Дж., перекладач 552
Рыбаков Б. А. *див.* Рыбаков Б. О.
Рюрик, кн. 604
Рюриковичі, династія 48, 168, 298, 303, 308, 309, 348
Рябінін-Склярєвський О., вч. 367
- С**
Саболь Є. (Soból E.), вч. 640
Сава В., громадський діяч 578
Савинов Федор, папірник 698, 707, 712-713
Савицький, лікар 267
Савицький М. Ф., вч. 230
Савченко М., чиновник 647
Савчук В., вч. 235
Савчук Ю., вч. 326, 330, 352, 355, 360-362
Сагайдачний-Конашевич Петро, гетьман 359
Саган І., вч. 235
Садик-паша Мегмед *див.* Чайковський Михайло
Салищев К. А., вч. 530
Самокиш М. С., художник 400
Самусь Самійло, гетьман 576
Сангушки, кн. 624
Сансон д'Аббевіль-батько Нікола, географ 526
Сантарем де, картограф 534
Сапега И., каштелян 711
Сапега Лев, канцлер 100-101
Сапеги, рід 577
Сарана Ф., вч. 8
Сарницький Станислав (Sarnicius S.), історик 114, 336, 506
Сбера Й. (Sbiera I. al lui G.), вч. 624
Сварник Г., вч. 5, 23, 33, 43
Сварник І., вч. 22, 247, 352
Свердлов М. Б., вч. 605
Свенцицький І. (Свенцицкий И. С., Свенцицький І., Swiencickij I.), вч. 589-590, 630, 650, 691-692
Свенцький Т. (Swięcki T.), історик 428-429
Свешников І. К., вч. 229, 288
Свешнікова І. О., вч. 400
Свидзинский К., колекціонер 97, 102-103, 110
Свидригайло Ольгердович, кн. 80, 89, 92-93, 384
Свиридов, черкаський намісник 495
Світ І., громадський діяч 582
Святополк Ярополкович, кн. 298
Святополк-Четвертинські, рід 237
Святослав, чернігівський князь 604
Святослав Всеволодович, кн. 606, 608
Святослав Ігоревич, кн. 298, 301
Святослав Ярославич, кн. 603
Севастианова А. А., вч. 706
Севериновський Б., картограф 528
Севортян Е. (Севортян Э. В.), вч. 25
Сегедварі К. *див.* Паулович К.
Секретарюк В. В., вч. 323
Селіверстова К. Т., вч. 18
Селлі А., хроніст 114
Селлі Х., хроніст 114
Семен, козацький отаман 467
Семен Микитович (Миткович), селянин 105
Семен Олелькович (Симеон Олелькович), кн. 467, 495
Семенов П., вч. 559
Сементовський О. (Сементовский А. А.), вч. 405, 408, 411, 415
Семень Бояршивич (Semen Bojarcewicz), київський міщанин 111-112
Семень Хоминь, київський міщанин 112

- Семкович В. (Semkowicz W.), вч. 320, 323, 572
 Семчинський С., вч. 219
 Семчишин В., вч. 235
 Сенік Я. Г., вч. 375, 716
 Сенковський Ю. (Sękowski J. S.), історик 561
 Сент-Олон Л.-М. Піду де, дипломат 615
 Сенько Момотливий, єврей 93
 Сенявський Адам, коронний гетьман 176, 576
 Сенявський Миколай (Sieniawski Mikołaj),
 коронний гетьман 176, 178-181, 193, 195
 Сергеев Ф. П., вч. 601, 610
 Сергійчук В. І., вч. 266, 286-287
 Серебкович Х., дипломат 259, 261
 Серета А., художник 270
 Сесень Химинь (Siemien Chylicz), київський
 міщанин 106, 112
 Сецинский Е. *див.* Сіцинський Ю.
 Сєдов М., вч. 288
 Сивицький М., вч. 580-581
 Сигізмунт I *див.* Зигмунт I Старий
 Сигізмунт III *див.* Зигмунт III Ваза
 Сидор О. Ф., вч. 328, 400
 Сидоренко В. П., вч. 231
 Сизоненко Г. С., вч. 6-9, 20
 Симеон Олелькович *див.* Семен Олелькович
 Симоненко Р., вч. 268-269, 287
 Симонова Марія, власниця земельної ділянки
 712
 Синявський А., вч. 154
 Сисин Ф., вч. 36, 41
 Сисой Хромый (Sysoj Chromy), київський
 міщанин 111-112
 Сіладі Л., вч. 313
 Сіммонс Д. С. Г. (Simmons J. S. G.), вч. 641-
 642, 658, 663, 665
 Сінярська-Чаплицька Я. (Siniarska-Czaplic-
 ka J.), вч. 639, 663
 Сіренко А., публіцист 287
 Сірко Іван, отаман 241, 422, 489
 Сіруні Г. Д., вч. 200
 Сісецький А. Г., вч. 6-8, 10, 16, 20
 Сіцинський Ю. (Сецинский Е., Сіцинсь-
 кий Ю.), вч. 39, 326, 335, 401, 410-411,
 413, 415, 556, 568
 Січинський В. (Sichynsky V., Sičynský V.),
 вч. 121, 288, 408, 411, 632-633
 Скабаланович Н., вч. 468
 Скалон Василь, генерал 254
 Скальковський А. (Скальковский А.), вч.
 120, 367, 468, 475, 546
 Скелтон Р., вч. 554
 Скерневський Василь (Черкаський Василь),
 хорунжий 367
 Скокан К. І., вч. 154
 Скоп Л., вч. 328
 Скорик Л., архітектор 292
 Скорина В. С., вч. 8, 10
 Скоропадський Данило, політичний діяч 582
 Скоропадський Павло, політичний діяч 582
 Скочилас І., вч. 32, 35
 Скрипник М., політичний діяч 283
 Скрынников Р., вч. 707, 712
 Слабченко М., вч. 423, 426, 589, 630, 656
 Славинецький Є. (Сла), вч. 679-680, 684-686,
 688
 Сливка Ю. Ю., вч. 17
 Слободян В., вч. 367
 Словачинський А. (Słowaczyński J.), географ
 428
 Служинська З., вч. 235-237
 Служинська О., вч. 237
 Слушкевич Є., вч. 26
 Смирнов В. Д., вч. 558-559
 Смирнова О. М., вч. 674
 Смоктунович Л. Л., вч. 537
 Смолій В. А., вч. 272, 279, 287
 Смоневський, колекціонер 330
 Смотрицький Мелетій (Михайло) (Smotrzyc-
 ki M.), письменник 126, 251, 460, 483,
 574, 577
 Смяровский Я., посол 609
 Снітко К., вч. 571-572
 Собеський Яков, королевич 412
 Соболевський О. (Соболевский А. И.), вч.
 591, 683
 Собчук В., вч. 220
 Согден Марія, перша дружина Василя Кап-
 ніста (старшого) 253
 Сокульський Ю. (Sokulski J.), вч. 632
 Соловей Д., вч. 582
 Соловьев А. С., вч. 702
 Соловьев С. М., вч. 482, 598, 700
 Солод О., публіцист 287
 Соломіїн, геодезист 526
 Соханевич К. (Sochaniewicz K.), вч. 323-324,
 338, 716

- Сохань П. С., вч. 149, 292
Сочинський В., вч. 658
Спиридон, гравер 394
Спрогіс Я. (Спрогіс Я., Sprogis J.), вч. 53, 437
Срезневський І. (Срезневский И. И., Сре), вч. 120, 451, 467, 569, 600, 678, 680, 682, 687-688
Ставіський В., вч. 219
Ставінська Р. А., вч. 157
Сталін Й., політичний діяч 33, 267, 269-270, 290
Станіслав-Август (Понятовський Станіслав), король 125, 241, 405
Станіславський В. В., вч. 493
Старостин Б. А., вч. 702
Старук О. В., вч. 352
Старух Я., політичний діяч 342
Стаховський Антоній, префект 649
Стеблій Ф., вч. 636, 658
Стебницький І. (Стебницкий И. И.), вч. 547
Стенчинський М. (Stęczyński M.), літограф 432
Степанів О., вч. 5, 33, 235
Степанів Я. *див.* Дашкевич Я. Р.
Степанович Е. Я., вч. 398, 407
Степовик Д. В., вч. 401
Стефан Баторій (Іштван Баторі), король 352, 498, 718
Стефенсон Дж. (Stephenson J. H.), вч. 669
Стецькевич Григорій, львівський вірменський старший 616
Стецько Я., політичний діяч 341, 342, 345
Столець В., публіцист 287
Стороженко А. В., вч. 352-353
Стоянов В., вч. 675
Стрельський В. І., вч. 16, 216, 222
Стриєк Т. (Strujek T.), вч. 35-36
Стрижак О., вч. 481
Стрижакова Н., вч. 219
Стрийковський Мачей (Strykowski M.), історик 219, 260-262
Струбич М.-С., картограф 525
Струмилин С. Г., вч. 715
Ступницький Г. (Stupnicki H.), письменник 432
Суворов Олександр, військовий діяч 241
Судиєнко М., вч. 650
Сукачев Б., вч. 17
Сулейман І Великий (Süleyman), султан 176-177, 179, 182, 186, 559
Сухих Л., вч. 220
Сухов В., вч. 537
Сюбете, воєначальник 167
Сярчинський Ф. (Siarczyński F.), географ 429-430, 561
- Т**
Талапкевич В., мемуарист 127
Таннштеттер (Колліміціус) Георг, картограф 524
Таннштеттер (Колліміціус) Лазар, картограф 524
Танфильев Г. И., вч. 567
Танюк Л., режисер 292
Тараманов Д. Д., вч. 222
Тарановський Андрій (Taranowski J.), дипломат 483
Таранушенко С., вч. 629
Тарасевич Леонтій, гравер 394, 475
Тарась Черъный (Чорный, Taras Czarny), київський мішанин 111-112
Тарнер Ф.-Дж., вч. 37, 448, 462, 485
Тарновський Й.-Ф. (Tarnowski J. F.), граф 650, 692-693
Ташицький В., вч. 442
Ташян (Дашян) Я., вч. 57
Творогов О. В., вч. 610
Теве Андре (Thevet A.), географ 114, 420, 560, 564, 570
Тегинач Кутлубугу, посол 608
Теглаш Г. (Teglas G. A.), вч. 550
Терехно Борисович (Тереховъ Борисовичъ, Terachno Borysowicz), київський мішанин 111-112
Терлецький Іполит-Сигізмунд, церковний діяч 126
Терлецький О., вч. 449, 465, 582
Терлецький Ю., вч. 381
Тетеря Павло, гетьман 364, 460, 484, 497, 573
Тжебицький Анджей, єпископ 403, 412
Тимина В. Н., вч. 401
Тимирязев Д. А., вч. 660
Тимофіїв С., працівник видавництва 541
Тимченко Е. (Тим), вч. 676, 678, 684, 689
Тисленко Б., працівник видавництва 541
Тит, гравер 394

- Титлевський Матвій, історик 199
 Титов Ф., вч. 625, 632
 Тихомиров М., вч. 15, 595, 713
 Тихонравов Н., вч. 316
 Тишкевич Олександр, магнат 576
 Тишкевич Петро, магнат 576
 Тишкевич Юрій, магнат 576
 Тишкевичі, рід 576
 Тишкьо Лучъник, київський міщанин 112
 Тищенко Ю., видавець 582
 Тімур-бей *див.* Чайковський Адам
 Ткаченко В., вч. 274, 276-277, 279, 284, 287, 293
 Ткаченко М., вч. 423
 Тобіашович Лазар, купець 374
 Тодійчук О. В., вч. 152
 Толомео *див.* Птолемей Клавдій
 Толочко О., вч. 219
 Толочко П. П., вч. 313, 611, 670
 Толстий Д. А., граф 577
 Толстой Н. И., вч. 327
 Томашевич (Томашевський) Кипрія́н (Ципрія́н), гравер 38, 325, 335, 390, 392, 394, 402-405, 408, 410-416, 542
 Томило Севърук (Севърукъ, Tomiło Sewruk), київський міщанин 112
 Томилов Р., вч. 472
 Томмен Р., вч. 585
 Топольський Є. (Topolski J.), вч. 211
 Торосович Миколай, архієпископ 27, 77, 619
 Торосович Христофор, старший львівської вірменської громади 615
 Тохатеці Мінас, поет 77
 Тохтамиш, хан 671
 Трайнене Е., вч. 571
 Триярський Е. (Триярский Э., Tryjarski E.), вч. 12, 23-28, 30, 36, 43, 60, 81, 149, 175, 198, 409
 Тромонін (Тромонин) К., вч. 629, 637, 654, 657, 660, 714
 Троненко Г., вч. 292
 Троцький (Троцкий) П., вч. 623
 Трошинський, вч. 279
 Труханъ Пашковое (Trychon Paszkowny), київський міщанин 111-112
 Тумаян Й., вч. 57
 Тупталенко-Ростовський Дмитро, письменник 628
 Турек Є., вч. 355, 360
 Турецький І., художник 293
 Турсун-бег, хроніст 490
 Турянський Лев, міщанин 126
 Тутень, литовець 47
 Тутковський П., вч. 534
 Трыарский Э. *див.* Триярский Е.
 Тюпич А., вч. 411, 414
- У**
 Уваров, граф 661
 Уварова П. С., графиня 549
 Удеге, хан 165, 167
 Удод С., публіцист 287
 Узбек, хан 490
 Уляницький В. А., вч. 73
 Уо Д. К., вч. 665
 Усманов М. А., вч. 150, 157, 160
 Успенский Ф. М., вч. 701
 Устиянович М., освітній діяч 434
 Участкіна З. (Участкина З. В., Uchastkina Z. V.), вч. 638, 662, 706-707
- Ф**
 Фаерман Л. А., вч. 653
 Фаизханов Х., вч. 160-161
 Фальковский Н. И., вч. 706, 712-713
 Фамендін Георг фон *див.* Менгден Георг фон
 Фаріон І., журналіст 352
 Фасмер М. (Фас), вч. 506, 568, 678-681, 686-687, 689
 Фастнахт А., вч. 60
 Феденишин А., військовий 343
 Федір, гравер 394
 Федко Калечень (Фодко Калечень, Fedko Kaleczen), київський міщанин 111-112
 Федко Серькизень (Fedko Sirkizec), київський міщанин 111-112
 Федор Дмитрович, кн. 15, 308
 Федор Коріатович (Кориатович), кн. 331, 384, 587
 Федоров Іван, друкар 629, 634, 636, 638
 Федорович Василь, міщанин 105
 Федорук О. К., вч. 125
 Федорук Я., вч. 23, 31-32, 35, 220, 248
 Федоръ Пуньчукъ, київський міщанин 112
 Федотов-Чеховський О. (Федотов-Чеховский А.), вч. 588

- Фесрабенд Карл Боромей (Fejerabend K. B.), історик 116, 118-119, 125, 456, 474
 Фелонюк А., вч. 8, 32-33
 Фер Н. де, видавець 403
 Ферхат, воєвода 177, 179-180
 Филарет, патріарх 609
 Филипп, герцог 703
 Филиппова І. С., вч. 709
 Филоненко В. И., вч. 156
 Фин С. И., видавець 171
 Фіркович А. С. (Фиркович А.), вч. 149, 160, 170-173
 Фішер А. (Фишер А., Fisher A. W.), вч. 148, 156, 158-159, 259, 262-263, 415, 451, 467
 Флемінг Й. (Fleming J.), вч. 310
 Флоровський А., вч. 662
 Фодко Калечень *див.* Федко Калечень
 Фоліно Бартоломей, гравер 527
 Фоменко К., мемуарист 127
 Форстен Г., вч. 698-704
 Форстрейтер К. (Forstreuter K.), вч. 699-700, 702-704, 712
 Фоссберг Ф.-А. (Vossberg F. A.), вч. 330
 Фра Мауро, картограф 523
 Фрайє Р., вч. 163
 Франк С., історик 114
 Франко І., вч. 20, 132, 214, 221, 235, 242, 290, 317, 434, 436, 546, 655, 693
 Франчук В. Ю., вч. 599-600, 610
 Фредерик, король 706
 Фрейман А. А., вч. 670
 Фрідріх-Август *див.* Август II
 Фрідріх-Вільгельм II, король 253
 Фролова Л. В., вч. 401
 Фуркево де, барон 393
- Х**
 Хайрабед, свідок 616
 Халак Н., вч. 31-32
 Халебський *див.* Павло Алеппський
 Халпахчян О. Х., вч. 314, 411, 414-415
 Хан Ту У, династія 28
 Хантингдонський Генрі (Henry of Huntingdon), картограф 519
 Харевич Л. (Харевичова Л., Charewiczowa Ł.), вч. 72, 338-339, 374, 377, 437, 631
 Харламов В. А., вч. 400
 Харлампович К., вч. 655
 Харченко П., громадський діяч 297
 Хачьковъ (Хатковъ, Stachow), київський міщанин 106, 112
 Хвольсон Д., вч. 170, 172
 Хейлесен Х. (Heilesen H.), вч. 707
 Хенсель В. (Hensel W.), вч. 259
 Хидірович Саркіс, свідок 618
 Хинчевська-Геннель Т. (Chynczewska-Hennel T.), вч. 455, 474
 Хитрей (Кохгазе) Д., хроніст 703-704
 Хмельницький Богдан-Зиновій (Хмельницький Богдан), гетьман 15, 38, 159, 203, 221, 228, 241-242, 245-249, 270, 273, 289, 352-364, 422, 424, 451, 453, 457, 460, 467, 470-471, 475, 483-484, 497-498, 500, 547, 573, 589-590, 593, 595, 609, 615, 647
 Хмельницький (Хмелецький) Михайло, батько Богдана Хмельницького 245-246
 Хмельницький Юрій, гетьман 242, 359, 460, 484
 Хованець Ч. (Chowaniec Cz.), вч. 58, 70, 75
 Ходжа Насреддин, казковий персонаж 457, 476
 Ходиницький К. (Chodynicky K.), вч. 176, 591
 Ходор Винникъ (Ходоръ Винникъ, Chodor Winnik), київський міщанин 111-112
 Хомин Н., політичний діяч 128
 Хомутецька З. С., вч. 53, 55, 230-231
 Хорошкевич А. Л., вч. 328, 532, 702, 714
 Хорошкович Яков, селянин 105, 108
 Хотюн Г., вч. 411, 414
 Христиан III, король 699
 Хроль Малышенокъ (Chrul Małysienek), київський міщанин 111-112
 Хромов А. Л., вч. 668
 Хрущев Н., політичний діяч 135
 Хуль Ованес, архієпископ 619
- Ц**
 Цай Лунь, винахідник паперу 668
 Цвікер Даніель, картограф 526
 Цегельський Л., політичний діяч 582
 Цегендер Йоганн, ремісник 699
 Целевич Ю., вч. 75
 Целларій А. *див.* Келлер А.
 Целль Генріх, картограф 524, 551, 562, 566, 570

Ч

- Чайковський А., письменник 656
 Чайковський Адам (Тімур-бей), син Михай-
 ла Чайковського 365
 Чайковський Михайло (Садик-паша Мегмед,
 Садык-паша, Чайка, Czajkowski M.) 126,
 365-370
 Чайковський П., композитор 242
 Чапленко В., вч. 582
 Чарнецький Стефан, коронний гетьман 245
 Чарторийський Витовт, кн. 365
 Чебрович Йосиф, писар 338
 Челебі Евлія (Челеби Эвлия, Czelebi Ewlija,
 Çelebi Evliya), мемуарист 157, 202, 451,
 468-470
 Чепига І. П., вч. 649
 Черепнін Л. (Черепнин Л. В.), вч. 94, 587,
 595, 705, 706, 708, 713
 Черкаський Василь *див.* Скерневський Ва-
 сіль
 Черніков І. Ф., вч. 154
 Чжусич *див.* Джусич
 Чиж Я., громадський діяч 582
 Чижев, київський міщанин 112
 Чикаленко Євген, громадський діяч 582
 Чикаленко Л., вч. 582
 Чингісхан, хан 165, 167-168
 Чобан-заде Б., вч. 156
 Чоловський О. (Czołowski A.), вч. 52, 338-339,
 672
 Чубинський П., вч. 290-291
 Чудін П., вч. 668
 Чумаченко Е., громадський діяч 132
 Чунтулова В. Д., вч. 17, 53, 55, 231
 Чухліб Т., вч. 352
 Чучман В., вч. 651

Ш

- Шабатура С., художниця 272
 Шабульдо Ф., вч. 47
 Шагін-Гірей, кримський хан 460
 Шамбок Янош, історик 525
 Шамбон А. де ла Гард де (Lagarde A. de),
 дипломат 116, 118, 456-457, 475-476
 Шамрай С., вч. 423, 426
 Шанский Н. М. (Шан), вч. 676-681, 689
 Шаповалов Г., вч. 352, 362
 Шапошникова Л. А., вч. 538

- Шапшал С. М., вч. 577, 675
 Шараневич І. (Шараневич И.), вч. 47, 315
 Шаталіна Є. П., вч. 226-227
 Шафарик П. И. (Šafařík P.), вч. 692-693
 Шафонський Афанасій, історик 546, 650
 Шахно Пегохович, єврей 93
 Шашкевич М., громадський діяч 235
 Швидько А. К., вч. 399
 Шевальє П. (Chevalier P.), мемуарист 357
 Шевич В., вч. 405
 Шевченко В., політичний діяч 268
 Шевченко Тарас, поет 8, 130, 221, 241-242,
 254, 292, 350-351, 572, 575
 Шевченко Ф. П., вч. 12, 14, 224, 228, 423, 426
 Шедель Г., хроніст 114
 Шеламанова Н. Б., вч. 137
 Шеліхова Н. М., вч. 17, 213
 Шелухин С., вч. 564
 Шендзиковський М. А., вч. 653
 Шепард Дж. (Shepard J.), вч. 448, 463
 Шер Я., вч. 208
 Шереметьєв Василій, воєвода 482
 Шибанов Ф. А., вч. 532
 Шилович Олізар, шляхтич 91
 Шиманський Г., публіцист 313
 Шимонович Тер Микола, старший львів-
 ської вірменської громади 616
 Шипова Е. Н., вч. 139
 Широцький К., вч. 205, 273, 656
 Шишманов И. Д. (Шиш), вч. 677, 681, 689
 Шіма П. (Шима П.), вч. 664
 Шкода Севрукь (Шкода Севьрукь, Szleda
 Sewruk), київський міщанин 112
 Шлитте Ганс (Schelette, Schlede, Schleitte,
 Schlitte, Slede, Slitte), папірник 697-705, 711
 Шляттер Д., мандрівник 116-117
 Шмелев Д. Н., вч. 689
 Шмидт А., вч. 546
 Шмидт С. О., вч. 702, 707
 Шмідт Карл, художник 372
 Шміляуер В., вч. 441
 Шнейдер Антоній (Schneider A.), вч. 434,
 437-440, 652
 Шовковий Д., вч. 220
 Шоврян М., вч. 58
 Шомовський Ян, посол 574
 Шпулер Б. (Spuler B.), вч. 156, 168, 182, 496,
 557-558

- Штамм Е., вч. 716
 Штейнакер Г. (Steinacker H.), вч. 585-586
 Штейнберг, посол 700-701, 703
 Штекль Г., вч. 47
 Штібер З., вч. 444
 Штір М., картограф 527
 Штонцель Станіслав, львівський міський по-
 мірник 725
 Штрідбек Й., гравер 403
 Штуль К., громадська діячка 56
 Шугаєвський В., вч. 582
 Шульга В., вч. 32
 Шульте Т., вч. 657
 Шульц (Штоншлевич) Валент, райця 723
 Шуляк-Маслова О., вч. 629
 Шумаков С., вч. 595
 Шухевич В., вч. 694
 Шушарин В. П., вч. 313
 Шютц (Шюц, Schütz) Е., вч. 26, 36, 71, 168,
 197-201, 558
- Щ**
 Щапов Я. Н., вч. 513, 693
 Щасны Пешин (SzczaŃny Pieszczik), київ-
 ський міщанин 112
 Щеглова С. А., вч. 655-656
 Щепкін (Щепкин) В. Н., вч. 622, 661, 708
 Щербаківський Д. (Щербаковский Д.), вч.
 205, 589
 Щербачев Ю. Н., вч. 699, 704
 Щербина Дем'ян, осаул 364
 Щербицький В., політичний діяч 267
 Щорс М., військовий діяч 243
- Э**
 Эварницкий Д. И. *див.* Яворницький Д. І.
 Эминек *див.* Емінік
 Эрнст Ф. Л., вч. 401
- Ю**
 Юань, династія 165
 Юбелін Г., картограф 552
 Юберсбергер Г. (Übersberger H.), вч. 701, 703-
 704
 Юдеус Герард *де див.* Йоде Герард *де*
 Юлий III, папа римський 703
 Юра Р. О., вч. 229
 Юрасовский А. В., вч. 599, 601, 605-606
 Юргевич В., вч. 467
 Юрий Владимирович (Гюрги, Долгорукий),
 кн. 603
 Юрій I Львович (Юрій-Георгій), король 329,
 380-383, 608
 Юрій II Болеслав Тройденевич, кн. 41, 319,
 328-329, 381-383
 Юрій Коріатович, кн. 326, 505
 Юркович Івашко, вірменин 378
 Юрченко І., вч. 29
 Юрченко Н., вч. 29
 Юрченко П. Г., вч. 411, 415
 Юрьев-Данилевский В., вч. 700
- Я**
 Я. Д. *див.* Дашкевич Я. Д.
 Я. К. *див.* Дашкевич Я. Д.
 Яблоновський О. (Jabłonowski A.), вч. 108,
 195, 384, 452, 469, 556, 567
 Яворницький Д. І. (Эварницкий Д. И., Явор-
 ницкий Д.), вч. 289, 362, 458, 477, 547, 550
 Ягайло *див.* Владислав II Ягайло
 Ядвига, королева 384
 Язлівецький Юрій, староста 176, 180
 Якимович Б., вч. 266, 287, 292
 Яковенко Н. М., вч. 33, 42, 99, 103, 234, 250-
 252, 493-494
 Яковлев Третьяк, власник земельної ділянки
 712
 Яковлев С. О., вч. 16
 Яковлів А., вч. 423, 426
 Якуб Пушкарь, київський міщанин 104
 Якубовський І. (Якубовский И.), вч. 591
 Ян III, король 405
 Ян з Тарнова, староста 384
 Ян-Казимир (Joannes Casimirus), король 338,
 353-355, 357, 361, 718
 Ян-Ольбрахт (Іван-Альбрехт), король 327,
 717
 Яневський Д., вч. 293
 Янечек А. (Janeczek A.), вч. 39
 Янин В. Л., вч. 328, 380
 Янович Михайло, магнат 572
 Янсон Ян, картограф 393
 Янулайтіс А., вч. 575
 Януш Б. (Janusz B.), вч. 58, 64-67
 Янушевич (Волчкевич, помилк., Янушкевич)
 Федько, жезмаряйський намісник 93

Ярович Я. *див.* Дашкевич Я. Р.
 Ярослав Володимирович (Мудрий). кн. 229,
 298
 Ярославич Д. *див.* Дашкевич Я. Р.
 Ясинський М. (Ясинский М.), вч. 589, 591
 Ястребов В., вч. 547
 Яцимірський Микола, шляхтич 245
 Яцимірський О. (Яцимирский А.), вч. 590
 Яшовський С. (Jaszowski S.), письменник
 429-431

A

A. *див.* Rościszewski A.
 A. C. G., вч. 90
 Aalto P. *див.* Аальто П.
 Abrahamowicz Z. *див.* Абрагамович З.
 Abramavičius V. *див.* Абрамавічус В.
 Adelung F. von, вч. 699
 Alexandrowicz S. *див.* Александрович С.
 Ali *див.* Алі
 Ališan L. M. *див.* Алішан Л.
 Amburger E., вч. 700
 Andrusiak M. *див.* Андрусак М.
 Antanavičius D., вч. 481
 Anzeige *див.* Korsch Th.
 Armenin Lubiejow *див.* Лобковъ
 Armstrong T., вч. 531
 Arndt J. G. *див.* Арндт Йоганн Готфрід

B

Babinger F., вч. 175
 Bacâru L. *див.* Бакару Л.
 Bacqué-Grammont J.-L., вч. 158
 Badecki K. *див.* Бадецький К.
 Bagrow L. *див.* Багров Л. С.
 Baker D., вч. 668
 Balard M., вч. 696
 Baliński M. *див.* Балінський М.
 Baliulis A., вч. 481
 Balzer O. *див.* Бальцер О.
 Bar A., вч. 410
 Baranowski B. *див.* Барановський Б.
 Baratta M. von, вч. 485
 Baraç S. *див.* Баронч С.
 Barberino R. *див.* Барберини Рафаэль
 Bardach J., вч. 694
 Barnicot J. D. A. *див.* Бернікот Дж. Д. Е.

Barwiński B. *див.* Барвінський Б.
 Basilovics I. *див.* Базилович Й.
 Batowski A. *див.* Батовський О.
 Bauerreis R., вч. 310
 Beato de Lebans *див.* Беато из Лиебана
 Beauplan G. Le Vasseur de *див.* Боплан Гійом
 Левассер де
 Becker W., вч. 401, 407
 Behr A. von *див.* Бер Й.-Г.-А. фон
 Beldiceanu N. *див.* Бельдичяну Н.
 Beldiceanu-Steinherr I. *див.* Бельдичяну-
 Штейнгерр І.
 Bennigsen A. *див.* Беннігсен О.
 Bentkowski F., вч. 408
 Berindei M. *див.* Беріндеї М.
 Bernecker E. *див.* Бернекер Е.
 Besatus de Liebana *див.* Беато из Лиебана
 Beyerle K., вч. 53
 Bielowski A., вч. 692
 Bielski M., історик 193, 260-261
 Bieniecki Z., вч. 401
 Bischoff F., вч. 718
 Blücher G. *див.* Блюхер Гебгард
 Bobatta H., вч. 410
 Bockwitz H. H., вч. 668
 Bodjans'kyj O., громадський діяч 691
 Bogdan D. P. *див.* Богдан Д.
 Bogdan I. *див.* Богдан Й.
 Bogdán I. *див.* Богдан С.
 Bohdan Mielikowicz *див.* Богдан Маликовичъ
 Bohdan Paszkiewicz *див.* Богдан Пацкевичъ
 Bohdan Tomojtowny *див.* Богдан Самовое
 Арменин
 Bohdan Tourikij *див.* Богдан Тольпыкин
 Bohdanowa Tołkaczowa *див.* Богданова Тол-
 мачова
 Bonacker W. *див.* Бонакер В.
 Boratav P. N. *див.* Боратав П.-Н.
 Borowski S., вч. 693
 Borschak É. *див.* Боршак І.
 Boshyk Yu. *див.* Бошик Ю.
 Botero G. *див.* Ботеро Джованні
 Bourne L. S., вч. 399
 Brătianu G. I. *див.* Бретіану Г.
 Bredetzky S. *див.* Бредецький Самуїл
 Brice W. C., вч. 530
 Bricker C., вч. 530
 Brincken A.-D. von den, вч. 401, 568

Briquet Ch.-M. *див.* Бріке Карл-Мойсей
 Broniovii M. *див.* Броневський М.
 Brzeski T., хроніст 454
 Buczek K. *див.* Бучек К.
 Budka W. *див.* Будка В.
 Budzińska E., вч. 124, 401
 Büsching F. *див.* Бюшинг Ф.

C

Caraci G., вч. 530
 Carter H., вч. 107, 399
 Castillione Ph. Gualterus de *див.* Кастийоне
 Вальтер де
 Cazacu M. *див.* Казаку М.
 Charewiczowa Ł. *див.* Харевич Л.
 Chevalier P. *див.* Шевальє П.
 Chmiel A., вч. 693
 Chodor Winnik *див.* Ходор Винникъ
 Chodyncki K. *див.* Ходиницький К.
 Chowaniec Cz. *див.* Хованецъ Ч.
 Chrul Małysienek *див.* Хроль Малышенокъ
 Chynczewska-Hennel T. *див.* Хинчевська-
 Геннель Т.
 Chytraei D., хроніст 699, 704
 Ciampi S., вч. 705
 Cieński A., вч. 122
 Clanchy M. T., вч. 609
 Cleaves F. W., вч. 166
 Corbea-Hoisie A., вч. 123
 Cortesão A., вч. 563
 Cowan J. M., вч. 675
 Crassinii J. *див.* Красінський Ян
 Czajkowski M. *див.* Чайковський Михайло
 Czelebi Ewlija *див.* Челебі Евлія
 Czermak W., вч. 353, 355
 Czołowski A. *див.* Чоловський О.
 Czubiński J., вч. 401

Č

Čepiené K., вч. 575

Ç

Çelebi Evliya *див.* Челебі Евлія

D

Dachkevych Ya. *див.* Дашкевич Я. Р.
 Dachkevutych Ya. *див.* Дашкевич Я. Р.
 Dachkévutych Ya. *див.* Дашкевич Я. Р.

Dainville F. de, вч. 529-530, 538, 568
 Damdinsürüng C., вч. 166
 Dankoff R., вч. 673
 Daschkewytsch J. *див.* Дашкевич Я. Р.
 Dashkevitch Ya. R. *див.* Дашкевич Я. Р.
 Dashkevych J. *див.* Дашкевич Я. Р.
 Dąbkowski P. *див.* Домбковський П.
 Decius J. L., хроніст 262
 Decker V. *див.* Декер Вільгельм
 Demjan-Verenčanka V., громадський діяч 694
 Deny J. *див.* Дені Ж.
 Desaiue D. *див.* Десев Д.
 Destombes M., вч. 537
 Défremery Ch. *див.* Дефремері Ш.
 Diehl E., вч. 320
 Ditten H., вч. 139
 Dittmar S., вч. 668
 Djaridzé D., вч. 136
 Długossii J. *див.* Длугош Ян
 Długosz T. *див.* Длугош Т.
 Dobieszowski S., регент міста Львова 358
 Dogiel M., історик 182
 Dorflerówna A. *див.* Дорфлер А.
 Dorošenko D. *див.* Дорошенко Д.
 Drimba V. (Dri), вч. 674-676, 678-679, 689
 Dubiecki M. *див.* Дубецький М.
 Dudik B., вч. 80
 Dufour P., видавець 430
 Dufournet J., вч. 609
 Dworzaczek W., вч. 179-180
 Dziadulewicz S., вч. 94
 Działyński A. T. *див.* Дзялинський А. Т.
 Dzeduszycki T. *див.* Дзедушицький Т.
 Dzeduszycki W., вч. 399
 Dziubiński A., вч. 259

E

Echard L. *див.* Ічар Л.
 Eineder G. *див.* Айнедер Г.
 Emery O., вч. 691
 Engquist Sandstedt I., вч. 361
 Essar D. F. *див.* Ессар Д.
 Estreicher K., вч. 125, 409
 Even M.-D., вч. 166

F

Faber K., вч. 698, 699
 Fedko Kaleczen *див.* Федко Калечень

Fedko Sirkizec *див.* Федко Серькизенъ
 Feyerabend K. B. *див.* Феєрабенд Карл Боро-
 мей
 Fiedler J., вч. 698, 703
 Fijałek J.; вч. 572
 Firkovičius R., вч. 481
 Fisher A. W. *див.* Фішер А.
 Fleming J. *див.* Флемінг Й.
 Fodor F., вч. 532
 Forstreuter K. *див.* Форстрейтер К.
 Francev A., вч. 692
 Fraser D., вч. 107, 400
 Freiherr Hormayr J., вч. 703

G

Gachet H., вч. 691
 Gadebusch F. K., вч. 699
 Gajerski S.-F. *див.* Гаєрський С.-Ф.
 Garvasius Tilourinesis *див.* Гервазий Тилбе-
 рийский
 Gasparinetti A. F., вч. 691
 Gawlas S., вч. 455, 474
 George W. A., вч. 529, 568
 Gerardy Th. *див.* Герарді Т.
 Gerus-Tarnawecy I. *див.* Герус-Тарнавецька І.
 Gervase of Tilbura *див.* Гервазий Тилберий-
 ский
 Gębarowicz M. *див.* Гембарович М.
 Gieysztorowa I., вч. 499
 Gilewicz A. *див.* Гілевич О.
 González Castrillo R., вч. 668
 Gordon L. *див.* Гордон Л.
 Górski K., вч. 411
 Gökbilgin Ö. *див.* Гекбильчин Е.
 Gökbilgin T. *див.* Гекбильчин Т.
 Gökyay O. S., вч. 158
 Grabowski A., вч. 357, 412, 415, 475
 Grabowski P. *див.* Грабовський П.
 Graffin R., вч. 358
 Grala H., вч. 455, 474
 Grasshoff H. *див.* Грассгоф Г.
 Graziani M. E., вч. 534
 Grămadă N. *див.* Гремаде Н.
 Grefenthal B., хроніст 699
 Grenacher F. *див.* Гренахер Ф.
 Grimsted P. K. *див.* Kennedi-Grimsted P.
 Grives F., вч. 140
 Grondski de Grondi S. *див.* Грондський Самуїл

Grønbech K. (Grø), вч. 675, 678, 686, 689
 Grzegorz *див.* Григорій
 Guboglu M., вч. 178
 Guido da Pisa *див.* Гвидо из Пизы
 Gumowski M. *див.* Гумовський М.

H

Haenisch E., вч. 165-166
 Hajda L. A., вч. 155
 Halecki O. *див.* Галецький О.
 Halperin Ch. J., вч. 463
 Handelsman M. *див.* Гандельсман М.
 Hanslik I. *див.* Ганслік І.
 Harley J. B., вч. 531
 Haussing H. W., вч. 670
 Hawrylo Row *див.* Гавърило Ровъ
 Häusler W., вч. 122
 Heawood E., вч. 529, 622
 Heidenstein R., королівський секретар 260,
 412, 569
 Heilesen H. *див.* Хейлесен Х.
 Heinrich von Mainz *див.* Генрих из Майнца
 Helle R., вч. 485
 Henning S. *див.* Геннинг С.
 Henning W., вч. 673-674
 Hensel W. *див.* Хенсель В.
 Herberstain S. *див.* Герберштейн Сигізмунд
 фон
 Hess A., вч. 462
 Heyns P. *див.* Гейнс Р.
 Hollander A. N. J., вч. 462
 Holobuc'kyj V., вч. 195
 Holovac'kyj J. *див.* Головацький Я.
 Holzmann M., вч. 410
 Hołyńska-Baranowa T., вч. 695
 Homeyer G. *див.* Гомеєр Г.
 Honteri I. *див.* Гонтер Й.
 Horn M. *див.* Горн М.
 Horszowski S. *див.* Гошовський С.
 Howse D., вч. 530
 Hryszko Restenowicz *див.* Гришко Нестерова
 Hruševs'kyj M. *див.* Грушевський М.
 Hryn kuszniierz *див.* Грин Кушнеръ
 Hryszko kuszniierz *див.* Гришъко Кушънеръ
 Hryszkonosow *див.* Гришъко Носовъ
 Hryszkow Mielnikow Ormianin *див.* Кришъ-
 ковъ Мелниковъ Арменин
 Humboldt A. von *див.* Гумбольдт А. фон

Humphrey A. L., вч. 529
 Hutten-Czapski E., вч. 408
 Hübschmann H. (Hüb), вч. 676-677, 689

I

Ijewa Tomaszkow *див.* Ева Тумашков
 Ija Ormianin *див.* Илья Ерменинь
 Inalcik H. *див.* Инальджык Х.
 Ionescu Ch. *див.* Йонеску Г.
 Ionescu D. *див.* Йонеску Д.
 Irigoien J. *див.* Iriyeen I.
 Isihodza, татарин 194
 Isnard A. *див.* Иснард А.
 Ivan IV *див.* Иван IV Грозный
 Iwan Demidkow *див.* Иван Демидково
 Iwan Motynic Sewruk *див.* Иванъ Мотинич
 Севрукъ
 Iwan Sebestianowicz Sewruk *див.* Иван Се-
 бестянович Севрук
 Iwanis Armenin *див.* Иванис Арменинь

J

Jabłonowski A. *див.* Яблоновський О.
 Jackson W. A. *див.* Джексон В. Е.
 Jakobson R., вч. 642
 Jalke E., вч. 691
 Janeczek A. *див.* Янечек А.
 Janusz B. *див.* Януш Б.
 Jaruntowski J., вч. 431
 Jäger E., вч. 530
 Jaszowski S. *див.* Яшовський С.
 Jemynie Malejkowicz *див.* Мина Малинович
 Ješko krawiec *див.* Еско Кравецъ
 Jewsiej Krzywopust *див.* Евсей Крывопускъ
 Jędrzejowska A. *див.* Енджейовська А.
 Joannes Casimirus *див.* Ян-Казимир
 Jode G. de *див.* Йоде Герард де
 Jorga N. *див.* Йорга Н.

K

Kaczmarczyk J. *див.* Качмарчик Я.
 Kaiser F. B., вч. 122
 Kalynovyč V., вч. 694
 Kałużyński S., вч. 166
 Kamiński J. A., вч. 431
 Karabacek J. (Kar), вч. 668, 674-675, 677-680,
 689
 Kardaszewicz S. *див.* Кардашевич С.

Karge P. *див.* Карге П.
 Karłowicz J., вч. 200
 Kasprow Ormianin *див.* Каспор Аръменинь
 Kämpfer F., вч. 709
 Keenan E. L. *див.* Кінан Е.
 Kelch Ch. *див.* Кельх
 Kelly J., вч. 673
 Kemény J., вч. 664
 Kennedy-Grimsted P. (Grimsted P.), вч. 97, 136
 Kessler W., вч. 123
 Keyset E., вч. 407
 Kętrzyński S. *див.* Кентжинський С.
 Kętrzyński W., вч. 57
 Kieprochuli *див.* Копру-огли Абгар
 Kiessling H. J., вч. 466
 Kioprochuli *див.* Копру-огли Абгар
 Kirkor *див.* Кирькоръ Kirkor Odyrkowicz *див.*
 Киркоръ Едыркович
 Kiryk F., вч. 401
 Klaus W., вч. 401
 Kłodziński A., вч. 186
 Kobytka Ubohi *див.* Кобылко Убогий
 Kocovs'kyj V., вч. 692
 Kohnowa R., вч. 197
 Kołaczkowski J. *див.* Колачковський Ю.
 Kołodziejczyk D. *див.* Колодзейчик Д.
 Kondrat Topikin *див.* Кондрать Толпикин
 Koprochuli *див.* Копру-огли Абгар
 Koretsky E., вч. 667
 Korsch Th. (Anzeige, Kor), вч. 676-677, 681, 689
 Kortepeter C. M., вч. 466
 Korybut-Vyšnevec'kyj D. *див.* Вишневецъ-
 кий Дмитро
 Kowalenko W., вч. 182
 Kozik J., вч. 691, 693
 Köhlin H., вч. 532
 Krasnobaev B. I., вч. 123
 Kraszewski J. I., письменник 415, 419
 Kratter F. *див.* Краттер Франц
 Kraushar A., вч. 609
 Krejcik A. L., вч. 716
 Król-Mazur R., вч. 41
 Krykun M. *див.* Крикун М. Г.
 Kryński A., вч. 200
 Krzysztofowicz Sz., вч. 72
 Krzyżanowski S. *див.* Кжижановський Стані-
 слав-Филип
 Książek M., вч. 399

Kubala L. *див.* Кубаля Л.
 Kublin L., вч. 413
 Kula W. *див.* Куля В.
 Kuraszkiwicz W. *див.* Курашкевич В.
 Kurbskii A. M. *див.* Курбський Андрій
 Kuropatnicki E. A. *див.* Куропатницький Е. А.
 Kuryl'čuk V., вч. 694
 Kutrzeba S. *див.* Кутшеба С.
 Kuziela Z. *див.* Кузеля З.

L

Labarre E. J., вч. 622
 Lagarde A. de *див.* Шамбон А. де ла Гард де
 Lassota von Steblau E. *див.* Лясота из Стебле-
 ва Э.
 Lattimore O., вч. 448, 462
 Laucevičius E. *див.* Ляуцявічус Е.
 Lauer R., вч. 123
 Leannec-Bavavéas M.-Th. le, вч. 669
 Lehotská D., вч. 53
 Leithäser J. G., вч. 517
 Lelewel J. *див.* Лелевель Й.
 Lemercier-Quelquejaу Ch. *див.* Лемерсьє-
 Кельеже Ш.
 Lewenclauі J., історик 699, 703
 Lewicki A. *див.* Левицький А.
 Lewicki B. *див.* Левицький В.
 Lewicki M. *див.* Левицький М.
 Lietuvis Mykolas *див.* Литвин Михалон
 Ligeti L., вч. 166
 Lipiński T. *див.* Ліпінський Т.
 Lippe K. *див.* Ліппе К.
 Liska Sewruk *див.* Лишґка Севрук
 Lister R., вч. 568
 Lituanі Michalonis *див.* Литвин Михалон
 Lokotsch K. (Lok), вч. 676-682, 689
 Luber S., вч. 473
 Lubiejow *див.* Лобков
 Lubomirski J. T., вч. 179, 194-195, 260, 261
 Luca I. de *див.* Люка І. де
 Ludwig M., вч. 399

M

Maciejowski W. A., вч. 692-694
 Macjuk O. *див.* Мацюк О.
 Macurek J. *див.* Мацурек Й.
 Majewska B., вч. 413
 Majkowny *див.* Манковое

Makarowa Tołkaczowa *див.* Макарова Толма-
 чова
 Maleczyńska K., вч. 90, 664
 Maleczyński K. *див.* Малечинський К.
 Malinowski M. *див.* Малиновський М.
 Mańkowski T. *див.* Маньковський Т.
 Mappemondes A. D., вч. 517
 Marchlewska J., вч. 664
 Marczyński W. *див.* Марчинський В.
 Marouzeau J. *див.* Марузо Ж.
 Martyniuk O., вч. 399
 Maskiewicz S. *див.* Маскевич С.
 Mathieu de Paris *див.* Матвей Парижский
 Mayer Th. von, вч. 400
 Mączak A., вч. 123
 McNeill W. H. *див.* Мак-Нілл В.-Г.
 Mende-Matzner U., вч. 401, 407
 Meyen E., вч. 536
 Mękicky R. *див.* Менкицький Р.
 Miaskowski W. *див.* М'ясковський Войцех
 Michałowski J., публіцист 355-356
 Mikaaj (?) Dobotowka *див.* Микола Дуботовка
 Miklosich F. *див.* Міклосич Ф.
 Mikucki S. *див.* Мікуцький С.
 Mikulski K., вч. 399
 Miller K., вч. 517
 Miller W. (Mil), вч. 676-677, 689
 Mitko Iwasiej *див.* Митко Івашеньє
 Mitko Pileckij *див.* Митко Пилецький
 Moletio J. *див.* Молетті Дж.
 Monchi-Zadeh D., вч. 674-675
 Monstere S. *див.* Мюнстер Себастьян
 Moravcsik Gy. *див.* Моравчик Д.
 Morodej Ormianin *див.* Мародин Ерменинь
 Mostaert A., вч. 166
 Mošin V., вч. 622
 Munster S. *див.* Мюнстер Себастьян
 Müller I., вч. 138
 Müller M. G., вч. 122, 182

N

Naraj Sewruk *див.* Нарой Севрук
 Naruszewicz A. *див.* Нарушевич А.
 Nasuf *див.* Касиф
 Nicolescu Ş. *див.* Ніколеску С.
 Niedźwiedzki W., вч. 200
 Noonan Th. S. *див.* Нунен Т. С.
 Nordenskiöld A. E. *див.* Норденшельд А.-Е.

О

Ochrym Sewruk *див.* Охрім Севъррукъ
 Odlanicki-Poczobutt M., вч. 543
 Olbiej Ormianin *див.* Ельбей Еръмнинъ
 Olbiejow *див.* Ельбеєвъ
 Olearius A., історик 705
 Onisko Prosiłkow *див.* Ониско Проселковъ
 Onyškevyč M., вч. 694
 Ortelius A. *див.* Ортелій Абрагам
 Ostafy Rjazanec, купець 695
 Ostapchuk V. *див.* Остапчук В.
 Ostrowski W., вч. 532
 Oświęcim S., мемуарист 353, 355, 357
 Owsianicz *див.* Овьсяникъ

Р

Pabich F., вч. 691
 Paldus J. *див.* Пальдус Й.
 Panaitescu P. P. *див.* Панаїтеску П.
 Paprocki B. *див.* Папроцький Бартоломей
 Pastorius J., історик 357
 Paszkiewicz H. *див.* Пашкевич Г.
 Paszko Wertohłow *див.* Пашько Вертоголов
 Pawlicowa M., вч. 365, 368
 Pawlikowski G. *див.* Павліковський Я. Г.
 Pekkaneti T. *див.* Пекканеті Т.
 Pelliot P. *див.* Пейю П.
 Pencak T. *див.* Пенцак Т.
 Peretz V. von *див.* Перетц В.
 Pernal A. B. *див.* Перналь А. В.
 Petruševyč A. *див.* Петрушевич А.
 Peyssonel Cl.-Ch. de *див.* Пейссонель де
 Piaseczyński A. *див.* Пясечинський А.
 Piatnica Cuchystynej *див.* Пятница Чухисти-
 ное
 Piccard G. *див.* Піккар Г.
 Pichol K., вч. 667
 Piekosiński F. *див.* Пекосінський Ф.
 Pierling P. *див.* Пирлинг П.
 Pietruski K. S., громадський діяч 431
 Pinet A. du *див.* Піне А. дю
 Platonov S. F. *див.* Платонов С. Ф.
 Plezia M., вч. 689
 Pocięcha W., вч. 193
 Pogodin M. *див.* Погодін М.
 Polackówna H. *див.* Полячек О.
 Pop R., вч. 166
 Popescu P. *див.* Попеску П.

Popescu-Spineni M., вч. 532
 Poppe N. Jr., вч. 136
 Possevino A., дипломат 421
 Potocki J. *див.* Потоцький Я.
 Pozłotarz *див.* Потагъ Золотаръ
 Pretvič Bernat *див.* Претвич Бернад
 Pretwicz Bernard *див.* Претвич Бернад
 Prikryl L. V., вч. 532
 Pritsak O. *див.* Прицак О.
 Prohazka V., вч. 51
 Proscia Matfiejewicz *див.* Просца Матфеевич
 Prusiewicz A., вч. 335, 407, 411
 Przeździecki A. *див.* Пжездзєцький А.
 Ptaśnik J. *див.* Птасник І.
 Ptolemaei C. *див.* Птолемей Клавдій
 Pułaski F., вч. 103
 Pułaski K., вч. 481

Q

Quad M. *див.* Квад М.
 Quatmer E. M. *див.* Кватрмер Е.-М.

R

Raczyński E. *див.* Рачинський Е.
 Radu B., вч. 260, 358, 457, 475
 Radziwiński Z. L. *див.* Радзімінський З.
 Ramsay R. H. *див.* Рамсей Р.
 Randa A. *див.* Ранда А.
 Rastawiecki E., вч. 411
 Raudelunas V. *див.* Рауделюнас В.
 Rawita-Gawroński F., вч. 370
 Redhouse J., вч. 674-675
 Rehme P., вч. 51, 53
 Renoux A., вч. 312
 Reychman J. *див.* Рейхман Я.
 Rhode G., вч. 496
 Riabinin J., вч. 53, 377-379
 Richard of Haldingham *див.* Ричард Халдин-
 гемський
 Riedlmayer A. *див.* Ридльмаєр А.
 Riegel R. G., вч. 448, 462
 Rischel A.-G., вч. 667
 Ristow W. W., вч. 515, 530, 534
 Robel G., вч. 123
 Rochewitz I. de, вч. 166
 Rolle J. *див.* Ролле Ю.
 Rosaccio G. *див.* Росаччіо Дж.
 Rospond S., вч. 444

Rossi F. (Ros), вч. 680, 682, 689
 Rostankowski P., вч. 473
 Roszko K. *див.* Рошко К.
 Rościszewski A. (A.), вч. 693
 Roth K., вч. 123
 Ruggieri F. *див.* Руджієрі Ф.
 Rumi K. G. *див.* Румі К.
 Ružić V., вч. 694
 Rybarski R. *див.* Рыбарський Р.
 Rydko Parosin *див.* Ридко Порошин
 Rzepa Z., вч. 532

S

Samsonowicz H., вч. 400-401
 Sandrart J., вч. 413
 Sandstedt F., вч. 361
 Sarnecki K., вч. 664
 Sarnicius S. *див.* Сарницький С.
 Sawicka S., вч. 401
 Sbiera I. al lui G. *див.* Сбера Й.
 Scheidegger G., вч. 123
 Schelette *див.* Шлитте Ганс Schmidt-Phisel-
 deck Ch., вч. 704
 Schneider A. *див.* Шнейдер А.
 Schnür-Pepłowski S., публіцист 125, 650
 Schütz E. *див.* Шютц Е.
 Seaton A., вч. 473
 Sedláček A., вч. 716
 Semen Bojarcewicz *див.* Семень Боярщивич
 Semkowicz W. *див.* Семкович В.
 Sękowski J. S. *див.* Сенковський Ю.
 Shepard J. *див.* Шепард Дж.
 Siarczyński F. *див.* Сярчинський Ф.
 Sichynsky V. *див.* Січинський В.
 Sičynskýj V. *див.* Січинський В.
 Siemien Chylicz *див.* Сесень Химинь
 Sieniawski Hieronim, син Миколая Сенявсь-
 кого 195
 Sieniawski Mikołaj *див.* Сенявський Мико-
 лай
 Sieniawski Mikołaj junior, син Миколая Се-
 нявського
 Sigismund-Augustus *див.* Зигмунт II Август
 Simmons J. S. G. *див.* Сіммонс Д. С. Г.
 Sinanczyk, татарин 194
 Siniarska-Czaplicka J. *див.* Сінярська-Чап-
 ліцька Я.
 Sirisa *див.* Гюбнер Карл Йозеф
 Sirisa *див.* Задебек Август
 Skelton R. A., вч. 529, 531, 568
 Slitte *див.* Шлитте Ганс
 Słowaczyński J. *див.* Словачинський А.
 Smital O., вч. 51
 Smolka J., вч. 53
 Smotrzycki M. *див.* Смотрицький Мелетій
 Soból E. *див.* Саболь Є.
 Sochaniewicz K. *див.* Соханевич К.
 Sochaniewicz S., вч. 53
 Sokulski J. *див.* Сокульський Ю.
 Sommarbrodt E., вч. 519
 Soucek S., вч. 532
 Sprogis J. *див.* Спрогіс Я.
 Spuler B. *див.* Шпулер Б.
 Stachow *див.* Хачьковъ
 Stasiewski B., вч. 122
 Stavrou Th. G., вч. 126
 Steinacker H. *див.* Штейнакер Г.
 Stepaniv J. *див.* Дашкевич Я. Р.
 Stephenson J. H. *див.* Стефенсон Дж.
 Stevens H., вч. 531
 Stevenson A., вч. 641
 Stęczyński M. *див.* Стенчинський М.
 Storożenko A. Ja., державний діяч 693
 Stökl G., вч. 195
 Struminsky B. A., вч. 473
 Stryjek T. *див.* Стриєк Т.
 Strykowski M. *див.* Стрийковський Мацей
 Strzelozyk J., вч. 517
 Stupnicki H. *див.* Ступницький Г.
 Subtelny O., вч. 263
 Suchodolski L., публіцист 431
 Sulerzyska T., вч. 401
 Sulowska-Kurasiowa I., вч. 97
 Suppan A., вч. 123
 Surovcova N., громадський діяч 694
 Sutcliffe A., вч. 107, 400
 Süleyman *див.* Сулейман I Великий
 Swiencickij I. *див.* Свенцицький І.
 Święcki T. *див.* Свенцький Т.
 Synandžik, татарин 191-194
 Sysoj Chromy *див.* Сисой Хромый
 Szarlowski A., вч. 61, 70
 Szczastny Pieszczyk *див.* Щасны Пешчин
 Szleda Sewruk *див.* Шкода Севрукъ
 Szolginia W., публіцист 401

Š

Šafařík P. *див.* Шафарик П. И.

T

Talbot Rice D., вч. 310
 Taranowski J. *див.* Тарановський Андрій
 Taras Czarny *див.* Тарась Черный
 Tarnowski J. F. *див.* Тарновський Й.-Ф.
 Tcharykow N., вч. 705
 Tedesko P., вч. 687
 Teglas G. A. *див.* Теглаш Г.
 Teixeira de Mota A., вч. 563
 Terechno Borysowicz *див.* Терехно Борисович
 Terlecki P., історик 456, 475
 Teutenberg H. J., вч. 123
 Thevet A. *див.* Теве А.
 Thomsen P., вч. 126
 Tobler W. R., вч. 531
 Tolomeo C. *див.* Птолемей Клавдій
 Tomczak A., вч. 260
 Tomiło Sewruk *див.* Томило Севьрукъ
 Tomšič F., вч. 140
 Tooley R. V., вч. 530
 Topolski J. *див.* Топольський Є.
 Tortaj, татарин 194
 Trantirek M., вч. 53
 Tree R., вч. 531
 Trenkler J., вч. 401
 Treuer G. S., історик 703
 Trychon Paszkowny *див.* Труханъ Пашковое
 Tryjarski E. *див.* Триярський Е.
 Tschudin P. F., вч. 668
 Twardowski S., письменник 357

U

Uchastkina Z. V. *див.* Участкіна З.
 Ułaszyn H., вч. 444
 Uruski S., вч. 91
 Uzunçarşılı Hakki I., вч. 158

Ü

Übersberger H. *див.* Юберсбергер Г.

V

Vahylevyč I. *див.* Вагилевич І.
 Vasilauskas A. *див.* Васіляускас А.
 Veinstein G. *див.* Вейнштейн Ж.
 Velychenko S., вч. 479

Verner C., вч. 531

Vetulani A., вч. 54

Vigener B. de *див.* Віженер Блез де
 Villehardouin Geoffroi de *див.* Виллардуэн Ж. де
 Virtosu E. *див.* Віртосу Е.

Vojtišek V., вч. 53

Voltelini H., вч. 51

Vossberg F. A. *див.* Фоссберг Ф.-А.

Vostokov A. X., вч. 693

Voznjak M. *див.* Возняк М.

Vykydal M. *див.* Викидал М.

W

Waal E. H. van de, вч. 532

Wacor Popowicz *див.* Вацуръ Попович

Wagilewicz J. *див.* Вагилевич І.

Walawender A., вч. 258

Wapowski B. *див.* Ваповський Б.

Waško Szczurow *див.* Васко Шуровъ

Waugh D. C., вч. 264, 660, 662, 665, 704

Wehr H., вч. 675

Weisesel P. R., вч. 126

Weiss K. Th., вч. 622

Weiss W., вч. 622

Werenka D. *див.* Веренка Д.

Widmann K. *див.* Відман К.

Wieczynski J. L. *див.* Вєчинський Дж.-Л.

Wierzbowski Th., вч. 412, 717

Wiesiowski J., вч. 400

Wiesner J. *див.* Візнер Й.

Wittyg W. *див.* Віттиг В.

Witwicki J., вч. 401

Wolff J. *див.* Вольф Ю.

Wolska-Conus W., вч. 517

Wołoszyński R. W., вч. 122

Woodward D., вч. 530

Wójcicki K. W., вч. 260, 566

Wróblewska G., вч. 400

Y

Yonge E. L., вч. 515

Youssouf Kamal, вч. 517

Z

Zachariewicz J., вч. 315

Zajączkowski A. *див.* Зайончковський А.

Zakrzewska-Dubasowa M. *див.* Зажєвська-
 Дубасова М.

Zakrzewski W. *див.* Закжевский В.
Załoski A. Ch. *див.* Залуський А.-Х.
Zanko Worobiewicz *див.* Занько Воробьевич
Zap K., освітній діяч 693
Zarębska T., вч. 400
Zawaliński E. *див.* Завалинский Е.
Zborowski P. *див.* Зборовський Петро
Zeman H., вч. 123
Zetterstéen K. V., вч. 176
Ziłyński O., вч. 557
Zsigmond J. *див.* Жігмонд Я.
Zubrzycki D. *див.* Зубрицький Д.

Ž
Żebrawski T. *див.* Жебравський Т.

A
Αγατοδαίμων *див.* Агатодаймон

K
Κλαύδιος Πτολεμαίος *див.* Птолемей Клав-
дій
Κοσμάς Ἰνδικπλώστης *див.* Косма Индикоп-
плов

M
Μαξίμος Πλανύδης *див.* Максим Планудес

N
Νικηφόρος Γρηγόρας *див.* Никифор Григо-
ры

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК*

А

Авгсбург (Аугсбург, Augusta Vindelicorum, помилк., Augusta Vindeicorum), м. 394-395, 402-403, 405, 408, 445, 583, 703

Австрія (Австрійська імперія, Австрійська монархія, Австро-Угорська держава, Австро-Угорська монархія, Австро-Угорщина, Габсбурзька монархія, Остмарк, Східна імперія, Східне прикордоння, Österreich) 122, 275, 290-291, 313, 348-349, 372, 427-429, 481-482, 527-528, 545, 596, 637, 641, 647, 650

Адріанополь (Едірне), м. 614

Азербайджан 290

Азія (Азия) 107, 120, 141, 147, 153, 216, 449, 450, 464-465, 486, 488, 491, 495, 518, 554, 563-564, 667, 669

Азов, м. 489

Азовське море (Азовское море, Меотийське море, Меотское Озеро) 207, 497, 519, 522-523, 526, 545

Аккерман *див.* Білгород

Аккерманська Тартарія 555

Аккерманський аул 468, 472

Аккерманський округ 500

Ак-Мечеть (Ак-Мечетка, Симферополь, Сімферополь), м. 156, 469, 496

Ак-су *див.* Бог

Акіацес (Акіак, Акіакус, Акіацес, Аріаско, Аріацес, Артацес, Асіак, Ассака, Ariaces, Ariasco, Artaces, Asiach, Assaca, Axiaces, Axiacus), р. 552, 558-559, 569

Аксуй (Акіак, Акіар), р. 552

Акуліч, м. 614

Альби (Albi), м. 518

Амадока, м. 552, 559

Амадока *див.* Амадоцьке озеро

Амадоцьке болото (Amadoca v. Amadoka palus) 552, 560

Амадоцьке озеро (Амадока, Amadoca lacus v. lago v. See) 557, 559-561, 567-570

Амадоцькі гори (Amadocus mons) 552, 558-559, 568

Амальфі, м. 669

Америка 36

Амстердам, м. 393-394, 396, 402-403, 525-526, 647

Анатолія 370

Анверсе, м. 705

Англія (Англия) 116, 160, 254, 328, 368, 456, 474, 725

Андріїв (Андрив, Андріївка), с. 452, 468, 500-501

Анкара, м. 147, 154

Антверпен, м. 563

Антрацит, м. 293

Арабія 127

Арарат, гора 126, 273

Аріаско *див.* Акіацес

Аріацес *див.* Акіацес

Артацес *див.* Акіацес

Архангелгород, фортеця 253

Архангельська обл. 272

Асіак *див.* Акіацес

Аслангород *див.* Іслам-Кермен

Ассака *див.* Акіацес

Астрахань, м. 466, 470

Атлантида 299

Атлантичний океан 299

Ауссиг *див.* Усти

Аушвіц, концтабір 123

Африка 267, 274

* Уклав Андрій Фелонюк.

Ашаффенбург, м. 583

Б

Бабине, с. 503

Баворів, с. 437

Багдад, м. 668

Базалія, м. 388, 559

Базель, м. 524, 552, 562

Бакота (Bacota), м. 418, 566, 569

Баку, м. 157

Балаклея (Балаклес, Балакляя, Bakle, Balaklich, Balaklies), м. 418-420, 503

Баланівка (помилк., Богданівка), м-ко 422

Балигород, м-ко 437

Балин, місцевість 438

Баличі, с. 437

Балкани (Балканський півострів) 147, 153, 264, 317, 485, 488-489, 562, 641, 681

Балта, м. 118-119

Балтійське море (Балтийское море) 463, 506, 685, 712

Бар (Bar), м. 186, 192-194, 255, 472, 543

Бардіїв, м. 639-640, 664

Барк, м. 567, 640

Барський полк 422

Бартошівці, с. 640

Батурин, м. 241, 546

Бахчисарай, м. 259, 461, 482-483, 491, 649

Белая *див.* Тясмин

Белз, м. 389, 393, 430

Белзьке воєводство 52, 54

Белое море *див.* Біле море

Белоруссия *див.* Білорусь

Бельгія 291

Бендери *див.* Тегиня

Бердичев (Слободища), м. 118-119, 576

Бердичівський повіт 126

Бердянськ, м. 472

Бережани, м. 64, 66-67, 72, 388, 393, 431, 652

Бережанщина 344

Березаній Верх (Березамий, Верх, Berezamy, Berezani Wierzch), урочище 419, 420

Березовиця, м. 640

Беренбей (Berenbei), урочище 419-420

Берестечко, м. 353-354, 356-357, 360

Берестя (Берестя-Литовське), м. 393, 543

Берізіці, н. п. 650

Берлін (Berlin-West), м. 253-254, 341, 343, 665

Берхтесгаден, м. 583

Бессарабія 369, 472, 484, 686

Билиця, с. 649, 658

Битень, с. 640

Біла Вежа *див.* Саркел

Біла Вода *див.* Бог

Біла Церква (Бялу), м. 543, 555

Біле Поділля *див.* Поділля

Білгорайщина 580

Білгород (Аккерман, Білгород-Дністровський, Білгород над Дністром, Гаукгезме, Akkerman, Bilhorod, Cetatea alba, Naukgezme), м. 114, 148, 174, 176-177, 186, 386, 389, 393, 395, 419, 445, 470, 498-500, 543, 654

Білгородські поля 566

Білгородщина 484

Біле море (Белое море) 506, 712

Білековичі, н. п. 501

Білиця, м-ко 654

Білобережжя 511

Білозерка, м-ко 260

Білозір, м-ко 503

Білопілля, м. 575

Білорусь (Белоруссия) 94, 96, 269, 306, 347, 375, 424, 451, 467, 469, 511, 532, 576, 593, 648, 663, 685

Біскупщина *див.* Львів, Біскупщина

Близький Схід (Ближний Восток) 126-127, 145, 203, 310, 317

Бог (Ак-су, Біла Вода, Буг, Гіпаніс, Південний Буг, Черна, Южный Буг, Віта Woda, Vog, Bogus, Boh, Bouzin, Hіpanis), р. 176, 418-421, 452, 467-468, 495-496, 498-499, 501-503, 511, 524, 555-560, 566-569

Боговська (Боровська), місцевість 503

Богуслав, м. 358

Бодол *див.* Поділля

Божок (Бужок, Vozek, Vozex), р. 558-559, 567

Бозький лиман 498

Болгарія 180, 317, 369, 501, 665

Болехів, м. 393

Болонья (Bologna), м. 669

Боляновичи, с. 47

Бонн, м. 341

Бористен *див.* Дніпро

- Боровиця, м-ко 503
 Бостон, м. 582
 Босфор 304
 Браїлов (Браїлів), м. 422
 Брацлав (Браславль, Braclav), м. 97-98, 118, 255, 336, 525, 566-567
 Брацлавське воєводство (Braczlaviensus Palatinatus) 425, 493, 496-497, 507, 511, 528
 Брацлавський полк 422
 Брацлавщина 511, 525-526, 555, 557
 Броди, м. 64, 72, 432, 434, 541
 Бродівський повіт 127
 Брольник-Чигирівщина *див.* Чигирівщина
 Брюховичі, с. 630, 634, 639, 657, 663
 Брянська обл. 21
 Буг *див.* Бог
 Буда, м. 405
 Будапешт, м. 145, 148, 158
 Буджак (Budziak) 364, 420, 454-455, 460, 471, 474, 494, 498-500
 Будул *див.* Поділля
 Бужин, м-ко 503
 Бужок *див.* Божок
 Бузький басейн 459
 Буймир, ліс 497
 Буковина (Bukovina, Bukowina) 76, 122-123, 127, 145, 149, 204, 219, 290, 308, 430-431, 484, 550, 694
 Бумажний завод, хутір 658
 Буськ, м. 634-635, 639, 650-652, 657, 663
 Бухарест, м. 86, 116, 145, 158, 596
 Бушівці, с. 640
 Бялу *див.* Біла Церква
- В**
 Валахія *див.* Волощина
 Валенсія, м. 669
 Вантеево, с. 712
 Варна, м. 368, 453, 470
 Варшава (Warsaw), м. 60-61, 97-98, 101, 110, 118, 125, 145, 148-149, 156, 158, 160, 174, 176, 191, 275, 338, 341, 353, 356, 360, 376, 384, 408-410, 439, 527, 578, 580, 718
 Василів, с. 308
 Вашингтон, м. 582
 Велика Британія 306
 Велика Вись, р. 497, 507
 Велике князівство Литовське *див.* Литва
 Велике князівство Московське 497
 Великий Інгулець *див.* Інгул
 Великий Хутір, с. 266
 Великі Мости, м-ко 232
 Великі Очі, м-ко 561
 Вена *див.* Відень
 Венгрія *див.* Угорщина
 Венеція (Венеція, Venezia) 26, 199, 417, 421, 518, 525, 552, 569, 609, 615, 669
 Верба, м-ко 654
 Вернигородка, м. 576
 Верх *див.* Березаній Верх
 Верхобуж, м-ко 432
 Верчелли (Vercelli), м. 519
 Вздихальна, гора 305
 Видове озеро (Widoue jezioro, Wydowe) 418-420
 Візантія (Византийская імперія) 448-449
 Вильнюс, м. 101-102, 110
 Винники, м. 432, 650
 Винниця *див.* Вінниця
 Винородна Круча (Winaradna Kricza, Winaradna Kriczza, Winaradna Kruza) 501
 Висока Порта *див.* Туреччина
 Високий Замок *див.* Львів, Високий Замок
 Висоцько, м-ко 432
 Витків, с. 127
 Вишгород, м. 219
 Вишневець, м. 260, 560
 Вишня *див.* Судова Вишня
 Вібатаварій, м. 552
 Відень (Вена, Wien), м. 57, 60-61, 78, 116, 118, 154, 348, 372, 435, 517, 521, 524, 528, 549, 701
 Візантія (Візантійська імперія, Byzantium) 170, 305, 310-311, 328, 364, 462-464, 668, 671, 695
 Вікна, н. п. 444
 Вікняни, н. п. 444
 Вільнюс, м. 53, 95-96, 435, 573-575, 577
 Вільховець, с. 503
 Вільшана, м-ко 503
 Вільшанка, р. 503
 Вінницька обл. 176, 340, 422
 Вінницький (Кальницький) полк 422
 Вінниця (Веница, Винниця), м. 29, 97-98, 118, 255, 567, 569

- Вірменія 24-25, 59, 76, 273, 290, 311, 618, 635
 Вісла, р. 260
 Владимир *див.* Володимир-Волинський
 Вовчанськ, м. 282
 Волга, р. 145, 148, 421, 668
 Волинська губернія 126, 527, 575
 Волинська обл. 340
 Волинське воєводство 557
 Волинь (Волянъ, Volhinia), 76, 103, 116, 118, 125, 172, 250, 313, 320, 340, 345, 419, 451-452, 467, 469, 481, 493, 525-526, 558, 574, 576, 581, 626, 650, 654-656, 660
 Волиця, с. 126
 Володимир-Волинський (Владимир, Володимир, Володимеръ, Volodymyr), м. 97-98, 313, 329, 331, 381-383, 672, 695
 Володимирія *див.* Галичина і Володимирія
 Володимирське князівство 319, 328-329
 Волоський шлях 255
 Волощина (Валахія, Валахія) 114, 149, 159, 253, 368, 461, 483, 499, 554, 562, 682
 Воронівка, м-ко 503
 Ворошиловград, м. 150, 283
 Ворскла, р. 502
 Восток *див.* Схід
 Восточная Європа *див.* Східна Європа
 Вроцлав, м. 57, 60-61, 86, 374, 430, 703
 Вручый *див.* Овруч
 В'ятка, м. 687
- Г**
 Габсбурзька монархія *див.* Австрія
 Гаджибей *див.* Одеса
 Гайсин, м-ко 118
 Галицкая Русь 49
 Галицька земля 314, 384, 575
 Галицьке князівство (Галицкое княжество) 48-49, 314-315, 319, 384
 Галицьке Прикарпаття *див.* Прикарпаття
 Галицько-Волинське князівство (Галицко-Волинское княжество, Галицько-Волинська держава) 28, 34, 47, 52, 62, 168, 174, 228, 319, 322, 324, 348, 382, 433, 547, 593-594, 672
 Галич (Налуѣ), м. 28, 39, 219, 312-315, 319, 432, 481, 607, 650, 675, 692-696
 Галичина, дистрикт 340
 Галичина (Galicia) 38, 76, 95, 116, 118, 122, 125, 127, 167-168, 219, 228, 262, 273-274, 290, 302, 313, 320, 341-342, 345, 348-349, 372, 384-385, 427, 430-434, 437-439, 528, 550, 573, 580-581, 633, 650-651, 693, 695-696
 Галичина і Володимирія, королівство 122, 166-168, 313, 320, 349, 372, 427, 429-430
 Гальберштадт, м. 698
 Гамерня, с. 639
 Ганау, м. 583
 Гаррані, м. 163
 Гасичівка, с. 652
 Гаукгезме *див.* Білгород
 Генеральне губернаторство 340-341
 Геракт, м. 552
 Гервартов, м. 640
 Германия *див.* Німеччина
 Германштадт (Сібіу), м. 116, 665
 Герцинський ліс (Hircina v. Herciina v. Herculina v. Herytymia silva) 558, 566, 568
 Гетьманщина 122, 253, 289, 349, 422, 425, 461, 472, 489-490, 630
 Гіпаніс *див.* Бог
 Глиняни, м-ко 431
 Глухів, м. 543, 653-654
 Гниле море *див.* Сиваш
 Гнівась, м. 654
 Годеський Городок, м. 497
 Голландія 198, 254
 Головчин, м-ко 577
 Голоско, с. 542-543
 Голта, м-ко 556
 Голубин *див.* Шваненбург
 Гомель, м. 356
 Гордыня, с. 47
 Горинь (Горинька), р. 94, 558-560
 Горішнє Поділля *див.* Поділля
 Горки, м. 301
 Городенка, м. 66-67, 388, 393
 Городище, м. 289, 503, 658
 Городне (Hodeski Horodok), с. 497
 Городнянський повіт 658
 Городок, м. на Поділлі 560-561
 Городок, м-ко на Поліссі 260
 Городоцьке озеро (Lago de Grodech) 560
 Госляр, м. 703
 Грабівці, с. 640
 Греція 254

Гричкешені Городок, м. 500, 502
 Грубешівщина 580, 624
 Грузія (Грузия) 173, 202, 290
 Гумань *див.* Умань

Г

Гданськ (Данциг), м. 125, 526, 655
 Гезлеве *див.* Євпаторія
 Генуа, м. 669
 Голдінгем, м. 523
 Готія, м. 568
 Гродненська губернія 574
 Гродно, м. 96
 Гросс-Єрерсдорф, м. 253
 Грюнвальд, с. 314, 348

Д

Давня Русь (Древняя Русь) 137, 139-140, 451, 464, 598-601, 605-607, 609-611
 Далекий Схід 127-128
 Дамаск, м. 668
 Данилівці, слобода 126
 Данія 704, 706
 Данциг *див.* Гданськ
 Дарабан, м. 94
 Демидовцы, с. 105, 109
 Демківка, с. 503
 Десна, р. 394
 Джан-Кермен *див.* Очаків
 Дике Поле (Дикі поля, Дикі степи, Поле, Campagna deserta v. Luogi deserti, Campagnes desertes, Campi deserti, Dzikie pola) 495, 498-499, 504, 507
 Диків (Dukiv, Dzików), м-ко 650, 692-693
 Дитятки, с. 652, 654-655
 Длгопольська земля, територія довкола с. Кімполунг (Довгопілля) 94
 Дністрово-Дніпровское междуречье *див.* Дністрово-Дніпрове межиріччя
 Дністровский лиман *див.* Дністровський лиман
 Дніпро (Бористен, Днепр, Borysthensis, Dnięrg, Niepr), р. 124, 249, 304, 319, 364-365, 389, 393-394, 418-419, 421, 450, 466-467, 494-499, 501-503, 511, 522, 524-526, 540, 546-547, 549-550, 552, 555, 557, 560, 566, 573, 670, 688
 Дніпровий басейн 459, 559

Дніпровий (Дніпряньський, Езе) еялет 469, 499
 Дніпровий (Днепровский, Дніпряньський, Дніпряньсько-Бозький) лиман 451-452, 467-468, 471, 498, 500-501
 Дніпропетровськ (Катеринослав), м. 29, 341-342, 547
 Дністер (Днестр, Нестер, Тіра, Тірас, Турло, Dniester, Nester, Niester, Niestr, Nister, Nyester, Nyster, Tira, Tiras, Tiraz, Tiros, Tirus, Torlolo, Turlo, Tyras), р. 94, 114, 118-119, 175-176, 178, 364-365, 418-421, 450, 466, 494, 496, 498-502, 505, 511, 524, 551-552, 555, 557-558, 560, 566-569, 695
 Дністровий басейн 459, 559
 Дністровий (Днестровский) лиман 451, 467
 Дністрово-Бузьке (Дністряньсько-Бозьке) межиріччя 264, 496, 502, 507
 Дністрово-Дніпрове (Днестрово-Днепровское, Дністровсько-Дніпровське) межиріччя 450, 452, 466, 468, 507, 555, 557, 567
 Добаневичи, с. 47
 Добромиль, м. 431, 434
 Добруджа 180, 368, 451-452, 467, 469, 479, 483, 489
 Добруш, м. 663
 Довгопілля (Кімполунг), с. 94, 665
 Долина, м-ко 268
 Долішне Поділля *див.* Поділля
 Дольна Границя *див.* Кодема
 Дон (Танаис, Танаїс), р. 421, 498, 511, 526, 545
 Донбас 293
 Донець, р. 495, 498, 502
 Донецьк, м. 219, 283, 293
 Донецька обл. 341
 Донецький кряж 498
 Донеччина 569
 Донського війська область 126
 Дорогой (Дорогунь), м. 94
 Дорошево, с. 47
 Дорпад *див.* Тарту
 Драбівський район 266
 Драбово, м-ко 654
 Древняя Русь *див.* Давня Русь
 Дрезден, м. 405, 493, 549
 Дрогобицька обл. 340
 Дрогобич, м. 341, 434
 Дунавець, р. 366

Дунай (Danube, Dunai), р. 175, 178, 180, 182, 186, 192, 366-367, 418-420, 450, 466, 471, 498-501, 527, 618

Дунайський басейн 444

Дура-Еуропос (Dura-Europos), м. 517

Дюнкерк, м. 354

Е

Ебензее, м. 123

Європа *див.* Європа

Єгипет *див.* Єгипет

Едисан *див.* Україна Ханська

Едірне *див.* Адріанополь

Едмонтон, м. 582

Езе *див.* Дніпровий еялет

Енн-Абор, м. 479

Єреван *див.* Єреван

Естонія 270, 290

Ечміадзин, м. 62

Є

Євпаторія (Гезлеве), м. 172-173

Євразійський континент 288

Європа (Європа, Europe) 48, 107, 114, 120, 133, 141, 147, 153, 200, 216, 269, 274, 407, 449-450, 456, 459, 463-465, 486, 488, 491, 495, 518, 552, 554, 560, 562-565, 569, 623-624, 668-669, 691, 701

Європейська Сарматія *див.* Сарматія

Єгипет (Єгипет) 126-127, 456, 474, 668

Едисан *див.* Україна Ханська

Єз-кесс (Jez-kiess), урочище 418-419

Єйшішкі, м. 96

Єлизаветградська провінція 547

Єлизаветградський повіт 654

Ємен 668

Єреван (Єреван), м. 23-25, 29, 63, 145, 148, 150, 157

Єреміївка, м-ко 503

Єрусалим, м. 126, 304, 683

Ж

Жаботин, м-ко 503

Жванець, м-ко 118, 388, 393

Жванчик, р. 559

Жежмарай, м. 94

Женева, м. 647

Животів (помилк., Животівка), м-ко 422

Животівський полк 422

Жидачівський повіт 375-376

Житомир (Житомирь), м. 97-98, 118, 343, 557

Житомирська обл. 340

Житомирщина 342

Жовква, м. 342-343, 346, 431-432, 434

Жовківський район 342

Жовнин, м-ко 503

Жовті Води, урочище 354

Жуки, с. 247

Жулино, с. 654

Журавно, м-ко 432

З

Загартовичі, с. 432

Задніпровський край 253

Задунайська Січ 364, 366-368, 371

Закавказзя (Закавказье) 203, 463, 514, 575

Закарпаття (Закарпатська Україна, Закарпатье, Карпатська Україна) 48, 95, 122, 260, 277, 289-291, 349, 393, 484, 505, 524, 525, 527-528, 587, 591, 639, 640, 727

Закінфос, о. 253-254

Заліщицький повіт 345

Зальцбург, м. 123

Замкова брама *див.* Кам'янець-Подільський, Замкова брама

Замостя (Замостьє, Zamoscja, Zamość), м. 60-61, 64, 66, 68, 70-71, 201, 336, 388, 390-391, 393, 543, 580, 609

Запад *див.* Захід

Западная Европа *див.* Західна Європа

Западная Россия 222

Западная Украина *див.* Західна Україна

Запорожжя (Запорожье, Низ) 124, 354, 457-459, 460, 476-477, 494, 497, 540, 547

Запорозька Січ (Запорожская Сеч, Січ, Чортотлицька Січ) 122, 149, 159, 223, 228, 249, 349, 352-355, 359, 362, 366, 368-369, 389, 393, 424, 426, 455, 460-461, 468, 471, 474, 476-478, 482, 484, 489, 527, 543, 546-547, 595

Захід (Запад) 51, 120, 150, 167, 208, 264, 269, 354, 373, 389, 449, 456, 458, 462-464, 474-475, 477, 479, 486, 491, 534, 542-543, 606, 609, 641, 645, 669, 671, 701-702, 704-705, 714

Західна Волинь 528, 626

Західна Галичина 122
 Західна Європа (Западна Европа, Western Europe) 36, 42, 48, 51, 119, 121, 219, 238, 258, 319, 403, 407, 457, 474-475, 479, 482, 540, 568, 580, 609, 665, 667, 685, 690-691
 Західна Монголія 28
 Західна Польща 639
 Західна Україна (Западна Украина, Western Ukraine) 24, 133, 154-155, 228, 231, 272, 276-277, 289, 424-425, 524, 561, 580, 614, 618, 650, 691
 Західне Поділля 432, 560
 Західне Полісся 95-96
 Західний Буг, р. 558
 Західний Сибір 128-129, 207
 Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) 275, 288-289, 291, 339, 656
 Зашків, с. 655
 Збараж (Sbaraz), м. 356, 543, 557, 560, 569
 Зборів, м. 356, 543, 640
 Збруч, р. 511, 557-560
 Звенигород, м. 430, 438, 481
 Звенигородка, м. 503
 Звенигородщина 264
 Зеленичі, с. 503
 Земнівська (Земплинська) жупа 640
 Золота Вода, озеро 496
 Золота Липа, р. 511
 Золота Орда (Золотоординське ханство) 145, 161, 174-175, 197, 204, 450-451, 466-468, 481, 483, 488, 499, 502, 505, 531
 Золотоноша, м. 503
 Золочів, м. 64, 66, 72, 431-432, 483
 ЗУНР *див.* Західноукраїнська Народна Республіка

И

Индія *див.* Індія
 Іран *див.* Іран
 Іспанія *див.* Іспанія

І

Іберійський півострів 669
 Іванівка *див.* Львів, Біскупщина
 Іванків, с. 116, 119
 Івано-Франківськ *див.* Станіслав
 Ізмаїл, м. 241, 499-500
 Ізраїль 284

Ізюм, м. 543
 Ізюмський полк 527
 Інгул (Великий Інгулець, Angul, Angulet Wielki), р. 496-497
 Інгулець (Ingulat Mały), р. 496
 Індія (Индия) 205, 288, 456, 474, 668
 Іран (Иран, Персія) 70, 166, 202, 205, 456, 474, 614-615, 618, 668, 673
 Іркліїв (Herkly), м-ко 503
 Іслам-Кермен (Аслан, Аслангород, Аслан-Городок), фортеця 393, 454, 501
 Іспанія (Испания) 49, 147, 153, 291, 456, 474, 479
 Італія (Италия) 49-50, 53, 114, 147, 153, 160, 310, 393, 479, 667, 672, 698
 Іткеш (Itkiesz), урочище 419-420

Ї

Їваскіле, м. 238

К

Кавказ 671
 Кагильник, р. 500
 Кадимія *див.* Кодима
 Казазин, с. 503
 Казанщина 687
 Казань, м. 145, 148-150, 154, 157, 160
 Казахстан 128, 290
 Казікермен, фортеця 393
 Казімеж, м. 411
 Каїр (Caïro), м. 163, 520
 Калуський повіт 346
 Калуш, м. 342-343
 Кальнеболото, с. 503
 Кальницький полк *див.* Вінницький полк
 Кам'янецький пашалик 479
 Кам'янець-Подільська обл. 340
 Кам'янець-Подільський (Каменец-Подольський, Каменіц, Кам'янець, Кам'янець на Поділлі, Caminicz, Caminieck, Caminjeck, Kamineck) 15, 29, 31, 38-39, 41, 58, 61, 64, 68-70, 81, 94, 102, 118-119, 146, 149-150, 159-161, 197-200, 202, 255, 311, 325-326, 329, 331, 335-337, 386, 388-398, 402-403, 405-410, 412, 415, 456, 474, 511, 525, 542-543, 555, 557-558, 560, 566-567, 569, 650
 Замкова брама 415
 Польська брама 415

- Руська брама 415
 Старий замок 405
 Татарська вулиця 410
 Кам'яниця, м-ко 640
 Кам'янка, м. 94
 Кам'янка Струмилова, м-ко 346
 Канада 127, 133, 293, 301, 540, 580-581, 636
 Кандія, м. 405
 Канів (Каневь), м. 97-98, 260, 262, 498
 Каппадокія 327-328
 Караганда, м. 23
 Кара-су *див.* Удич
 Карачівський хутір 652, 660
 Карибське море 541
 Карпати 49, 94, 164, 275, 313, 349, 505, 552
 Карпатська Україна *див.* Закарпаття
 Каспійське море *див.* Хазарське море
 Катеринослав *див.* Дніпропетровськ
 Катеринославське намісництво 527
 Катеринославщина 654
 Кафа (Феодосія), м. 29, 31, 149, 170, 172, 204, 386, 389, 393, 396, 451-452, 467-468, 489-490, 641
 Квасилів, с. 93
 Кельн (Cologne), м. 391, 393, 396, 413, 421, 552, 669, 691
 Кембридж (Cambridge), м. 145, 148, 158, 208, 518-519, 582
 Кенігсберг, м. 320-321, 548
 Керел (Келер), країна 167, 169
 Керулен, р. 166
 Кизикермен, м. 389
 Київ (Киев, Ківа Манкермен, Кієвъ, Куяба, Менкермен Кейбе, Менкермен Ківа, Kiev, Kiovia, Kuow), м. 6-10, 12-13, 16, 21-22, 29, 32, 53, 55, 58, 60-61, 95, 97-98, 103-105, 107-110, 116, 118, 121, 123-125, 133, 135, 147-148, 152-153, 155-157, 166-169, 198, 219-220, 228-230, 245, 266-267, 269-270, 272-273, 275, 278, 282-283, 288-289, 292, 298, 303-306, 313-314, 319, 336, 341, 349-350, 358, 360, 386, 388-398, 413, 418-419, 422, 443, 449, 464, 466, 481, 493-494, 505, 511, 542-543, 548-549, 555, 559, 575, 579, 583, 589, 596, 611, 625-626, 630, 633-635, 637, 646, 656, 660-661, 670, 688, 693, 711
 Києво-Печерська лавра 389, 475, 625, 655, 658
 Михайлівський монастир 303, 655
 Поділ (Подольє) 289, 505
 Щекочица, гора 109
 Київська вірменська єпархія 76
 Київська земля 298
 Київська обл. 340
 Київська (Киевская) Русь (Київська держава) 149-150, 159, 223, 228, 238-239, 251, 272-273, 288-290, 303-305, 459, 467, 473, 481, 594
 Київське воєводство (Kioviensus palatinatus) 303, 425, 493, 496-497, 507, 557
 Київське (Киевское) князівство 305, 450, 466-467, 472, 502
 Київське намісництво 289
 Київські гори 304
 Київщина 95, 253, 264, 303, 342, 481, 488, 525-526, 574, 650, 652, 654-655, 660
 Кипчацький степ *див.* Половецький степ
 Кисловодськ, м. 669
 Китай 28, 165, 208, 223, 582, 667, 670, 673-674
 Китайгород, м. 543
 Ківа Манкермен *див.* Київ
 Кіліманджаро, гора 267
 Кілія (Кілія Нова), м. 393, 389, 489, 500
 Кімполунг *див.* Довгопілля
 Кінбурн (Colburn), м. 501
 Кічкас, р. 497
 Кічкаська переправа 496
 Клепідава (Клепідана, Клепідіана, Клепідора), м. 552
 Кобеляки, м. 503
 Кобиловолоки Млинські, с. 343, 635
 Кобрин, м. 555
 Кобринська економія 573
 Ковалівка, с. 118
 Ковшилівка, с. 652, 660
 Кодак (Kudak), фортеця 386, 494, 497-498, 543
 Кодема (Дольна Границя), городище 556
 Кодима (Кадимія, Кадіма, Cadimia, Codemia, Codimtia), м. 556
 Кодима, місцевість 556
 Кодима, р. 176-177, 180-181, 496, 511, 556, 568
 Кодимія (Кодима), заболочена долина р. Кодими 511, 557
 Кодимія, замок 556
 Кодимія (Кодима, Codemia, Codima, Codi-mia), край 418-420, 555-557, 566-567

- Кодимія (Kodimīa, Kodymīa), урочище 418-419, 556
- Козелець, м. 543
- Козлине, с. 660
- Колима 278
- Коломийський повіт 79, 123
- Коломия, м. 126
- Кольничі, с. 47
- Комарно, м-ко 561
- Комишевата, м. 654
- Константинополь *див.* Стамбул
- Константинопольський патріархат 305
- Копанка, с. 501
- Копенгаген (København), м. 519, 706, 710
- Копистирин (Копистрин), с. 567
- Копучана Долина, с. 503
- Кордовський емірат 669
- Коросно, м. 388, 393, 630, 634
- Коростигаєво, с. 654
- Корсунь, м. 503
- Костянтинів, м. 118, 388, 393, 503
- Краків, м. 53, 57, 60-61, 96, 123, 125, 341, 345, 365, 409-411, 438, 524, 549, 580, 596, 630-631, 657, 717
- Краківське передмістя *див.* Львів, Краківське передмістя
- Краковець, м. 343, 432, 561
- Красная Рось *див.* Рось
- Красне, м. 118
- Красноставський повіт 376
- Красупіль, с. 503
- Кременець (Кременець), м. 97-98
- Кременчук (Кремінчуг), м. 497, 502-503, 543
- Крехів, с. 346, 386, 389, 393, 634, 657
- Кривий Ріг, м. 342
- Крилів, с. 503
- Крилівська фортеця 253
- Крим (Крым, Crimea) 31, 51, 70, 76, 95, 116, 145-146, 149-150, 155, 157, 159-161, 170-173, 179, 192, 197, 202, 204, 248, 253, 255, 259, 261, 264, 283, 293, 311, 336, 341, 354, 389, 421, 449-455, 460-461, 464, 466-469, 471-472, 474, 482-483, 485, 488-491, 494, 497-500, 511, 525, 531, 541, 554, 577, 635, 641, 649, 665, 670-672, 674-675, 685, 696
- Крим Степовий (Степовий Крим) 471
- Кримське (Крымское) ханство 122, 145, 149, 156, 159, 161, 177, 253, 258-259, 263, 265, 420, 451, 453, 455, 459-460, 467, 469, 471, 474, 481-482, 488, 497-500, 502, 507, 531, 577
- Кролевецький повіт 660
- Кропивна, м. 543
- Крым *див.* Крим
- Крымская АССР 156
- Крымское ханство *див.* Кримське ханство
- Кубань 277, 341, 367, 451, 467
- Куза, м. 523
- Куликове поле 204
- Кульбурунський санджак 496
- Куна (помилк., Кунка), м-ко 422
- Курляндія 116, 118, 125
- Курочкино, хутір 660
- Курська губернія 527
- Курська тьма 481
- Курщина 660
- Кути, м-ко 66
- Кучманський шлях 114, 255, 499, 502
- Куюба *див.* Київ
- Куюльник, р. 496
- Куюльницьке озеро 558
- Л
- Лаба, р. 709
- Лаврів (Лавров), с. 49, 434
- Лагодів, м-ко 432
- Ланів, с. 342
- Лапландія 704
- Латвія 270-271, 290
- Левобережная Україна *див.* Лівобережна Україна
- Левобережжя *див.* Лівобережна Україна
- Левоча, м. 639-640
- Лейден (Leiden), м. 403, 519-520, 549
- Лейпгейм, м. 583
- Лейпциг, м. 116
- Лелехівка, с. 650
- Лемберг *див.* Львів
- Лемківщина 580
- Ленінград *див.* Санкт-Петербург
- Летичів, м. 116, 118, 255, 560
- Ливан (Ліван) 127, 369
- Ливонія *див.* Лівонія
- Линці, с. 118
- Липівці, с. 640
- Лисичів, с. 640
- Лиска, м-ко 66-67

- Лисків, с. 640
 Лисковщина, с. 113
 Лисянка, м-ко 503
 Литва (Велике князівство Литовське, Велике княжество Литовское, Литовська РСР, Lithuania) 76, 94-96, 100, 102, 116, 118, 125, 174-175, 192, 261, 270, 290, 306, 384, 429, 438, 449, 451, 464, 467-468, 472, 479, 481, 490, 495, 502, 507, 522, 525, 527, 531-532, 545, 550, 554, 557, 560, 565, 569-573, 576, 593, 595, 637, 639, 648, 663, 695, 703, 717, 719-720
 Лівобережна Україна (Левобережная Украина, Левобережье, Лівобережжя) 52, 103, 204-205, 219, 254, 319, 422-426, 449-450, 453-454, 464, 466, 471, 488, 497, 502-503, 522, 524-527, 573, 630, 632, 670
 Лівонія (Ливония) 565, 698, 703
 Лівчиці, с. 630, 634, 639, 641, 657, 663
 Літин, м. 118
 Ліфляндія 116, 118, 125, 207
 Лоев, м-ко 356
 Лондон (London), м. 208, 518-519, 523
 Лотарингія 328
 Лощицький бір 497
 Лубни, м. 289
 Луків, м-ко 640
 Луцьк (Луцк, Луцько), м. 28, 97-98, 172, 231, 543, 630, 675
 Львів (Лемберг, Львов, Lviv, L'viv), м. 5, 8-10, 12, 23, 29, 31-33, 38, 48-49, 53, 56-57, 60-63, 66-68, 70, 73-74, 76-77, 79-81, 90, 107, 133-134, 146, 148-150, 152, 155, 157, 159, 198, 215, 219, 229-232, 235, 245-246, 267-269, 272-274, 278, 283, 285, 308, 311, 315, 320, 324, 332, 336, 338-346, 350, 359, 372, 374-378, 382, 386, 388-393, 396-398, 413, 429-430, 432, 439, 541-543, 547, 555, 596, 613-616, 619, 623, 630-631, 634, 636, 638, 646, 650-652, 655, 657, 664, 672, 693, 695, 716-718, 721-723, 725-727
 Біскущина (Іванівка, Янівка, Biskupszczyzna, Janowka) 79
 Високий Замок (Wysoki Zamek) 79
 Краківське передмістя (Krakowskie przedmieścia) 79, 358
 Підзамче 79
 Львівська вірменська єпархія 76, 78
 Львівська земля 289, 348, 373, 375-376, 384
 Львівська обл. (Львовская обл.) 134, 340
 Львівський повіт 127
 Львівщина 18, 277, 342, 344, 639
 Любачів, м. 561
 Любек, м. 698, 700, 702
 Любінь, м-ко 561
 Люблинська земля 48
 Люблинське воєводство 376
 Люблинщина 580
 Люблін (Люблин), м. 53, 60-61, 377, 379, 555, 655
 Людвипіль, м-ко 650
- М**
 Магреб 127, 668
 Магулики, с. 503
 Мадагаскар, о. 422, 541
 Мазовія 264
 Майнц, м. 657, 669
 Максимівка, с. 503
 Мала Азія (Малая Азия) 449, 464, 678
 Мала Росія (Малороссия) 122, 289
 Мала Русь 320
 Малин, м-ко 653-654, 658
 Малопольща 511
 Мангуп, м. 29, 170, 172
 Манджурія 582
 Манітоба 636
 Мар'ївці, с. 654
 Марморощина 528
 Мартинівка, с. 650
 Маутгаузен, м. 123
 Махнівка, с. 118
 Маяк, брід 496, 499
 Мглин, м. 543
 Медведівка (Meddiowka), м-ко 503
 Меджибіж, м-ко 118-119, 231, 255, 543, 560
 Медика, м-ко 432
 Межирів, с. 650
 Мелоча, р. 502
 Менкермен Кейбе *див.* Київ
 Меотийське море *див.* Азовське море
 Меотское Озеро *див.* Азовське море
 Мереч (Меркіне, помилк., Мерки), м. 94
 Мерло, р. 502
 Мертві Води, р. 496
 Мерчик (Merlik), р. 497

Месопотамія 163, 288, 668
 Метоній, м. 552
 Мечетна фортеця 501
 Мехов, м. 420
 Миколаєв, м. 502
 Миколаївщина 569
 Милятин, м. 432
 Миньківці, м-ко 650, 654
 Миропіль, м-ко 654
 Михайлівський монастир *див.* Київ, Михайлівський монастир
 Михля, с. 653-654, 660
 Мілан (Milano), м. 518, 669
 Міттенвальд, м. 583
 Мліїв Новий, с. 503
 Могилів-Подільський, м. 64, 72, 118
 Модрина, с. 624, 651
 Мозырь (Мозирь), м. 97-98
 Моквин, с. 654
 Молдавія (Молдавия, Молдавське господарство, Молдавське князівство, Moldavia) 72, 90, 94-95, 114, 119, 149, 159, 174-175, 192, 199, 253, 256, 264, 290, 368, 420-421, 444, 460-461, 490, 499-501, 511, 524, 531-532, 554, 565, 593, 595, 641, 664-665, 682, 711
 Монастир, н. п. 502
 Монголія (Монгольська імперія) 165-166
 Монреаль, м. 283, 350
 Моравія 650
 Москва *див.* Росія
 Москва (Moscow), м. 21-22, 25, 29-30, 35, 58, 86, 97, 102, 116, 118, 145, 148-150, 154, 156-157, 171, 247, 268, 283, 302, 305-306, 355, 358, 366, 517, 525, 556, 561, 573, 598, 655, 657, 661, 682, 691, 695, 698-706, 709, 711-712, 714
 Московія *див.* Росія
 Московское государство *див.* Росія
 Московська держава *див.* Росія
 Московська імперія *див.* Росія
 Московська (Московская) Русь 306, 714
 Московське велике князівство *див.* Росія
 Московщина *див.* Росія
 Московщина-Росія *див.* Росія
 Мостища, с. 346
 Мотринський ліс 502
 Мошів, с. 503
 Мошна, м-ко 503

Мошена Балка, урочище 669
 Мубараккермен, фортеця 393
 Муг, гора 670
 Мукачів, м. 386, 388-390, 393, 543, 587, 640
 Муравський шлях 497-498, 502
 Мурафа (Muraben), р. 118, 495, 558-559
 Мустріткермен, фортеця 393
 Мюнхен, м. 123-124, 647

Н
 Наварія, с. 650
 Нагорна (Погонна), земельна ділянка 113
 Наддніпрянська Україна (Наддніпрянщина) 275, 290, 349
 Нарва, р. 698, 700, 705
 Неберибіс, с. 503
 Невицьке, с. 393
 Незбодичі, с. 640
 Немирів, м. 118-119
 Непал 668
 Нерубай ліс 496, 497
 Нестер *див.* Дністер
 Нижанковичі, м-ко 543
 Нижній Руський Потік *див.* Руський Потік
 Нижній
 Нижня Грабівниця, с. 640
 Низ *див.* Запорожжя
 Ніжин, м. 548
 Ніжинський полк 649
 Німеччина (Германія, Рейх, Федеративна Республіка Німеччина, ФРН) 50, 52-53, 114, 116, 121, 123, 243, 291, 328, 341, 380, 393, 397, 402, 548, 561-562, 581, 647, 671-672, 697-698, 700, 713
 Ніос, м. 552
 Нова Гребля, с. 632, 652
 Новгород (Новьгород), м. 304, 305, 605, 608, 682
 Новгород-Волинський, м. 94
 Новгород-Сіверщина 481
 Новгородський повіт 94
 Нове Село, с. 663
 Новий Замок *див.* Очаків
 Новий Конецполь, м-ко 495, 503
 Новий Костянтинів, м-ко 118
 Новий Потік, с. 503
 Новий Став, м-ко 634-636, 639, 657
 Новгородок Литовський (Новогрудок), м. 94,
 377

Новоросійська губернія 527
 Новьгород *див.* Новгород
 Ногайськ (Ногайск), м. 454, 472
 Ноймарк, м. 583
 Нью-Йорк, м. 582-584
 Нюрнберг, м. 394, 527

О

Обоянський повіт 660
 Овруч (Вручий), м. 97-98
 Одеса (Гаджибей, Гаджібей, Хаджібей, Koczubi Horodok, Koirubi Horodok) 114, 116, 118, 283, 481, 500, 545, 653-654, 656, 660
 Одеська обл. 176, 182, 444
 Одрикінь, с. 634, 639, 641, 657, 663
 Озуї *див.* Очаків
 Окна, с. 443
 Окна Муреш, м. 443
 Окна Тергу, с. 443
 Окниця, м. 443
 Окопи Св. Трійці, фортеця 543
 Оленешть (Olasnesta, Olesnost), н. п. 500
 Олеськ, м-ко 557
 Олешки, м. 249, 471
 Олійників, с. 640
 Омельник, р. 498, 503
 Ометниця (помилк., Омпетин), м-ко 422
 Омськ, м. 129
 Оникиєвщина, с. 109
 Онон, р. 166
 Орієнт *див.* Схід
 Орликівка, с. 652, 660
 Орлів, с. 503
 Орлівський ліс 502
 Орусут *див.* Русь
 Османська імперія *див.* Туреччина
 Осокорівка (Osihogowka), р. 497
 Остер (Остръ), м. 97-98, 711
 Остмарк *див.* Австрія
 Остріг, м. 172, 543, 634-635, 655-657
 Острожок, с. 654
 Остропіль, м-ко 118
 Отинійщина 79, 123
 Оттава, м. 580
 Охтирка, м. 275
 Охтирський повіт 656
 Охтирський полк 527

Очаків (Джан-Кермен, Новий Замок, Озуї, Oczakow, Ozvi), м. 174, 179, 253, 386, 389, 393, 418-420, 494, 496, 500, 543, 649
 Очаківська обл. (Dziarcrimenda, Dziarcrimenda vulgo Oczaków) 494, 496, 527
 Очаківська округа 498, 500-501
 Очаківські поля 566

П

Падуа, м. 669
 Пакуль, с. 658
 Палестина 126-127
 Папірницький, хутір Чернігівського повіту 652
 Папірня, хутір Сосницького повіту 652, 658
 Париж (Paris), м. 56, 116, 121, 145, 148, 158, 365, 393-395, 402, 403, 407, 517-521, 526-527, 548, 550, 555, 580, 596, 647, 649, 653, 699
 Парма, м. 669
 Певка, гори 552
 Пеняки, с. 432
 Передня Азія 673, 690
 Перекоп 386, 389, 393, 471
 Перемишль (Перемышль), м. 39, 47, 53, 80, 351, 376, 379, 388, 390, 393, 430-432, 436, 580, 630, 634, 657, 672
 Перемишльська єпархія 436
 Перемишльська земля 289, 373, 376, 384
 Переяслав, м. 355, 357
 Переяславщина 481
 Пермщина 687
 Персія *див.* Іран
 Першоострівська фортеця 253
 Петербург *див.* Санкт-Петербург
 Петербург *див.* Санкт-Петербург
 Петровцев, с. 109
 Петронцы, с. 105
 Петропавлівська фортеця 254
 Пива, с. 503
 Пилявці, с. 118
 Пйотрків (Петроков, помилк., Петрков), м. 94, 96
 Південна Італія 669
 Південна Росія (Южная Россия) 116, 222
 Південна Русь 671
 Південна Сарматія *див.* Сарматія
 Південна Україна (Південь України) 27, 204, 206, 220, 422, 443, 461, 503, 541, 546, 641, 653, 671

- Південний Буг *див.* Бог
 Південний Крим (Южный Крым) 159, 452, 468-469
 Південно-Західний край 654
 Південно-Східна Європа (Юго-Восточная Европа) 393, 479
 Південь 464, 474, 477, 482
 Південь України *див.* Південна Україна
 Північ 464, 474, 477, 482
 Північна Америка (Северная Америка) 448, 462
 Північна Африка 479, 488
 Північне Причорномор'я (Северное Причерноморье) 41, 159, 173, 298, 388-389, 398, 451-452, 454, 460-461, 467, 469, 471, 478, 482, 487-489, 498, 503, 522, 526, 530, 532, 668-669, 671-672, 674-675, 685
 Північне Середземномор'я 479
 Північний Кавказ 166, 479, 575, 668, 674
 Північний Китай 363
 Північний Льодовитий океан 272
 Підгаєччина 342-343
 Підгайці, м. 64, 72
 Підгірці, с. 432
 Підгородці, с. 431
 Підзамче *див.* Львів, Підзамче
 Підкамінь, м-ко 432
 Підкарпатська Русь 277
 Підляшшя 481, 525, 580, 630
 Підхолм'я 663
 Пінськ, м. 560, 569
 Піски, с. 654
 Піщаний Брід, с. 503
 Пліснисько, городище 432
 Побережжя 511
 Побожжя (Побожье) 495, 505, 511
 Поволжя 128-129, 197, 207
 Погонна *див.* Нагорна
 Погорина 505
 Подесеньє 505
 Поділ *див.* Київ, Поділ
 Поділля (Біле Поділля, Бодол, Будул, Горішне Поділля, Долішне Поділля, Подолия, Подольє, Podil'ja, Podolia, Podolie, Podolya) 39, 114, 116-117, 119, 124-125, 145, 149, 186, 192-193, 195, 202, 255, 256, 264, 326, 329-330, 335-336, 390, 409, 410, 415, 418, 422, 444, 454, 457, 469, 472, 476, 479, 483, 484, 488-490, 493, 505-507, 509-512, 525-526, 551-555, 557-559, 561, 566-570, 574, 650-651, 654-655, 660
 Подільська губернія 512, 650
 Подільська земля 326, 330, 384, 505
 Подільське воєводство 325, 511, 555, 557
 Подільське князівство 329, 512
 Подільське намісництво 512
 Подільське плато 558
 Подільський еялет 469
 Подільський полк 512
 Подністров'я 495, 501, 505
 Подолинці, с. 640
 Подоль *див.* Тисове Поділля
 Подоння 208, 472
 Подунав'я 182, 185, 255, 684
 Познаньщина 639
 Покутський полк 424
 Покуття (Pokcutze, Pokucie, Pokutja) 201, 260, 432, 526, 555
 Поле *див.* Дике Поле
 Полісся 122, 124, 260, 340, 344, 505, 526
 Полісьє 505
 Половецький степ (Кипчацький степ, Половецьке поле, Dešt- i Oïrçaq, Heihat) 421
 Полонне, м. 557, 560
 Полоцьк, м. 375, 377
 Полтава, м. 364, 503, 543
 Полтавська обл. 128
 Полтавщина 247, 526, 549, 654
 Польська брама *див.* Кам'янець-Подільський, Польська брама
 Польща (Польско-Литовское государство, Польська держава, Польська Річ Посполита, Польське королівство, Польсько-Литовська держава, Польша, Реч Посполита, Річ Посполита, Poland, Polish, Pologne) 20, 36, 50, 52-53, 60, 62, 76, 94-96, 100-102, 110, 116, 122, 124, 160, 166, 172, 174, 176, 182, 192-194, 199, 218, 243, 248, 258-265, 271, 289, 291, 308, 314, 320, 328, 338-339, 346, 348, 353-355, 375, 377, 392-393, 405-406, 409, 417, 420, 423-424, 428-429, 433, 438, 449, 456, 460, 464, 469, 474, 494, 497-499, 502, 507, 511, 522, 524-525, 527, 531-532, 536, 545-546, 554-555, 557, 560-565, 567-569, 571, 573-574, 577-579, 581, 591, 595-596, 604, 618, 637-638,

- 648, 657, 663, 667, 692-693, 695, 703, 711, 717, 719, 725-726
- Поляна, с. 653
- Поможе 506
- Помор'є 506
- Пониззя (Понизьє) 505, 511
- Понт Евксинский *див.* Чорне море
- Порта *див.* Туреччина
- Португалія 474
- Порьсьє 505
- Посем'є 505
- Посульє 505
- Потилич, с. 431
- Почаїв, м. 386, 389, 393-394
- Почайна, р. 607
- Почеп, м. 652, 660
- Правобережна Україна (Правобережжя, Правобереж'є) 52, 76, 103, 122, 124-125, 340, 390, 407, 424-426, 449-451, 453, 464, 467, 471, 501, 503, 524, 573, 632, 651
- Прага, м. 408, 443
- Приазов'я (Приазовське побережжя, Приазов'є) 207, 454, 472, 511
- Прибалтика 490, 671
- Придніпров'я 484
- Придунав'я (Придунав'є, Середнє Придунав'я) 202, 255, 313
- Прикавказ'є 451
- Прикарпатська Русь 433
- Прикарпаття (Галицьке Прикарпаття, Прикарпат'є) 48, 575
- Прикаспій 671
- Прип'ять, р. 524, 555, 560, 684
- Причорномор'я (Причорномор'я, Причорноморське узбережжя) 114, 145, 149, 159, 389, 420-421, 451, 464, 483, 507, 545, 558
- Проскурів, м. 118
- Проскурівка, с. 654, 660
- Пруссія (Пруссія) 116, 118, 125, 174, 253, 454, 472, 554-555, 698, 703
- Прут, р. 319, 500
- Пряшів, м. 639, 664
- Путна, м. 641
- Пярну, м. 257
- Р**
- Рава-Руська (Рава), м. 346, 655, 663
- Радам, м. 96
- Радомишль, м. 625, 639, 652
- Радянський Союз *див.* СРСР
- Райхскомісаріат Україна *див.* Україна Райхскомісаріат
- Рашків, м-ко 64, 72, 118, 502
- Ревель *див.* Таллінн
- Регенсбург, м. 583
- Рейх *див.* Німеччина
- Рені, м. 500
- Ретика, с. 652
- Реч Посполита *див.* Польща
- Рибниця, р. 502
- Рим, м. 64, 76, 81, 304-305, 310, 702
- Римська імперія 304
- Риторовичи, с. 47
- Рів, р. 567, 569
- Рівне, м. 231, 341-342, 345
- Рівненська обл. 340-341
- Рівненщина 342
- Ріффейські (Ріссейські) гори (Rissei montes) 552, 558, 568
- Річ Посполита *див.* Польща
- Рогань, м-ко 652, 654
- Рогозно, с. 47
- Рожана, с. 639-640
- Рожественський хутір 654
- Розвадів, м-ко 118
- Роксоланія *див.* Русь
- Романів, м-ко 419
- Романівка, с. 503
- Романія 564
- Росія (Москва, Московія, Московія, Московское государство, Московська держава, Московська імперія, Московське велике князівство, Московщина, Московщина-Росія, Російська держава, Російська імперія, Російська Федерація, Російське царство, Россия, РРФСР, Rusland) 15, 21, 24, 30, 98, 102, 116, 122, 131, 172, 218, 243, 253-254, 269-270, 275, 282-283, 289-290, 295, 302, 305-306, 335, 357-358, 364, 366, 368, 393, 398, 423-425, 435, 441, 449-450, 464-466, 479, 485, 491, 495, 497-499, 522, 524-525, 527, 531-532, 545, 547, 549, 554, 557, 562-566, 569, 609, 637, 647-648, 652, 656, 660-662, 686, 697, 699-701, 704-707, 710-714
- Рось (Красная Рось, Червоная Рось, Rosza), р. 419-420, 358, 503, 569

- Руан, м. 526
 Рудне, с. 660
 Рудня Почаївська (Рудня), м-ко 654, 658
 Ружин, м-ко 118
 Румелія 370
 Румунія (Румынія) 94, 147, 153, 218, 243, 444, 532, 545, 595-596, 637, 664-665
 Русбас *див.* Руський Потік Верхній
 Русбас *див.* Руський Потік Нижній
 Русь (Орусут, Роксоланія, Русія, Руссія, Reussen, Rossa, Rossia, Rubea, Russia, Ruthenia, Rüssen) 39, 49, 142, 166-170, 207, 302, 313, 315, 319-320, 384, 448-450, 462-465, 479-481, 485, 492, 498, 506, 511, 554-555, 562-565, 567-568, 611, 650, 670-671, 678, 685, 691, 707-709
 Русь-Україна *див.* Україна
 Руська брама *див.* Кам'янець-Подільський, Руська брама
 Руська Україна *див.* Україна
 Руське воеводство 52, 54, 315, 320, 322, 375, 555, 589, 663, 719, 721
 Руське князівство 320
 Руський дистрикт 349
 Руський Потік Верхній (Русбас), с. 640
 Руський Потік Нижній (Русбас), с. 640
 Рюген, о. 116
 Рябина (Rzebnica), р. 497
 Ряшів, м. 639
- С**
- Сабинов, м-ко 640, 664
 Савраненські поля 566
 Савранські степи 421
 Саврань (Савранка, Sauran, Saurain, Savran, Suga, Suran, Szaffran), р. 176-177, 179-180, 192, 418-420, 494-495, 502-503, 507, 511, 556, 558-559, 567-569
 Сагара *див.* Сахара
 Саксонія 409
 Самара, м. 129, 498
 Самара, р. 497
 Самарканд, м. 131, 668, 670
 Самбір, м. 430-432, 633, 656
 Самогкань, місцевість 498
 Санкт-Петербург (Ленинград, Ленінград, Петербург, Петербург, Санкт-Петербург), м. 7, 29, 116, 148, 150, 154, 156-157, 172-173, 254, 520, 526-527, 623, 653, 657, 661
 Сапанов, с. 654
 Саратов, м. 626-627
 Сардинія, о. 368
 Саркел (Біла Вежа), м. 670
 Сарматія (Європейська Сарматія, Південна Сарматія) 420, 522-525, 551-552, 562, 564
 Сарсель, м. 580
 Сасів, м-ко 658
 Сатанів, м. 561
 Сахара (Сагара), пустеля 479
 Севастополь, м. 149, 173, 293
 Северная Америка *див.* Північна Америка
 Северное Причерноморье *див.* Північне Причорномор'я
 Северо-Восточная Евразия 138
 Семенів Ріг, коса при з'єднанні лиманів Південного Бугу і Дніпра 467
 Сенно, с. 378
 Сент-Омер, м. 518
 Середземне море 564
 Середземномор'я 114
 Середнє Придунав'я *див.* Придунав'я
 Середня Азія (Средняя Азия) 128-129, 458, 477, 514, 671, 673, 690
 Серет, м. 64, 72, 511
 Сибір 129, 687
 Сиваш (Гниле море, Сухе море) 502
 Сивки, с. 654
 Сигіт, м. 393
 Симферополь *див.* Ак-Мечеть
 Синоп, м. 305
 Синьовода (Sinouoda, Swimowoda, Szinouoda), м. 559
 Синьовода (Кок-су, Синюха, Синя Вода, Sinouoda, Swimowoda, Synauoda, Szinoiala, Szinouoda, Szinouoda, Szynavoda, Szynawoda, Zwimowoda), р. 326, 418, 498-499, 507, 555, 557-559, 566-567, 569
 Синява, м-ко 118, 343-344, 346
 Сирія 126, 127, 369, 668
 Сицилія 669
 Сібіу *див.* Германштадт
 Сіверське князівство 498
 Сіверський Донець, р. 207
 Сіетл, м. 665
 Сілістрія (Сілістра), м. 174, 180, 367

- Сімферополь *див.* Ак-Мечеть
 Січ *див.* Запорозька Січ
 Скадовськ, м. 28
 Скалат, м. 231, 561
 Скит Манявський 432
 Славута, м. 650, 653-654, 660
 Слобідська Україна 253, 426, 527
 Слобідська українська губернія 547, 575
 Слобода, с. 501
 Слободзея (Sloboda), с. 500
 Слободища *див.* Бердичев
 Слобожанщина 282, 424
 Словаччина 243, 532, 637, 640, 664
 Словенія 481
 Слов'янщина 303, 481
 Случ, р. 558-560
 Сміла, м. 503
 Смоленськ, м. 405
 Смоленська тьма 481
 Смоленщина 686-687
 Смольник, с. 127
 Смотрич (Smetric), р. 118, 558-559
 Снітівці, с. 650
 Снятин, м. 57, 61, 64, 66-68, 71-72, 525
 Снятинський повіт 345
 Соб (Сод, Sod), р. 418, 555, 558-559, 566-567
 Советская Украина *див.* Україна
 Советский Союз *див.* СРСР
 Согд, країна 668, 673
 Сокаль, м. 432
 Солдая *див.* Сугдея
 Солт-Лейк-Сіті, м. 236
 Солхат (Старий Крим), м. 29, 170, 172
 Сороки, м. 253, 558
 Сосницький повіт 652
 Соснів, с. 431
 Софія, м. 520
 Сочава, м. 72
 Сочавська вірменська єпархія 76
 Списька жупа 640
 Середня Азія *див.* Середня Азія
 СРСР (Радянський Союз, Советский Союз, СССР) 36, 122, 140-141, 146, 151, 156, 161, 171, 173, 208, 223, 268-270, 272, 281-282, 302, 387, 389, 398, 441, 443, 463, 513-517, 533-534, 577, 625, 662, 712
 Стамбул (Константинополь, Царгород, Istanbul, Stambul), м. 62, 102, 114, 116, 124, 148, 155, 158, 196, 259, 265, 304-305, 310, 315, 364-365, 367-368, 405, 420, 453, 461, 470, 495, 518, 520-521, 527, 615-616, 672
 Станіслав (Івано-Франківськ, Станислав, Станіславів), м. 57, 61, 64, 66-68, 70-71, 75, 123, 283, 313, 336, 345, 431, 434, 503, 543, 616, 664
 Станіславівська обл. 340
 Стара Гута (Старий Гут), с. 654, 660
 Стара Любовня, м. 640
 Стара фортеця 501
 Старе Село, с. 438
 Старий замок *див.* Кам'янець-Подільський, Старий замок
 Старий Костянтинів, м. 118
 Старий Крим *див.* Солхат
 Степова Україна *див.* Україна Степова
 Степовий Крим *див.* Крим Степовий
 Стир (Stir), р. 418, 555
 Стокгольм, м. 352, 360, 363, 549
 Сторонибаби, с. 432
 Страсбург (Strasbourg), м. 519, 552
 Стрий, м. 341, 350
 Стрийський район 342, 344
 Стрипа, р. 511, 557-558, 560
 Струпків, с. 123
 Студениця, м-ко 64, 72, 118
 Студениця, р. 559
 Сугдея (Солдая, Судак), м. 670
 Судова Вишня (Вишня), м-ко 375
 Сумщина 21
 Супрасль, м-ко 663
 Сураж, с. 654
 Суразький повіт 654
 Сутиски, с. 654
 Сухе море *див.* Сиваш
 Сухий Вир, р. 658
 Схід (Восток, Орієнт, Тюркский Восток, Тюркський Схід) 39, 48, 70, 120, 126-127, 145, 148-150, 157, 205, 208, 373, 449-450, 456-459, 462, 464-465, 474-477, 479, 486, 491, 555, 651, 668-671, 699
 Східна Білорусія 686
 Східна Волинь 626
 Східна Галичина (Eastern Galicia, Ostgalizien) 18, 123, 274, 340, 342, 345, 427-429, 431-434, 436-440, 561, 650-652, 658, 692

Східна Європа (Восток Европы, Восточна Европа) 133, 136, 139, 142, 144, 150, 154, 160-161, 163, 167, 169, 174, 206, 269, 308, 317, 393, 405, 448, 450, 462, 465-466, 479, 485, 522-523, 535, 568, 570, 609, 611, 669-670, 673, 680, 687-690

Східна імперія *див.* Австрія

Східна Україна 21, 133, 275-276, 303, 349, 358, 658, 659, 667

Східне Поділля 116, 118, 554-555, 560-561, 566-568, 570

Східне прикордоння *див.* Австрія

Східний Сибір 128

США 127, 145, 148, 151, 158, 236, 258, 485, 541, 582-584, 637, 647, 665

Сянок, м. 389, 393, 432, 672, 717

Сяноцька земля 376

Сяноччина 580

Т

Тавань (Tavan), о. 499, 501, 695

Таволгаки (Tawolhaki), урочище 419-420

Таврійська обл. 527

Таврійський Херсонес *див.* Херсонес Таврійський

Таврія Херсонеська (Херсонеська Таврія) 565

Такламакан, пустеля 670

Таллінн (Ревель), м. 698, 700, 702

Тамбовщина 687

Танаїс *див.* Дон

Тарасівка, с. 503

Тарнів, м.

Тарногородщина 580

Тартарія (Тартария) 457, 475, 497, 566

Тарту (Дорпад), м. 11

Татарбунари (Tatarboar), фортеця 500

Татарська вулиця *див.* Кам'янець-Подільський, Татарська вулиця

Ташкент, м. 29, 128-129, 520

Ташміни (Taszmīny), урочище 419-420

Тбілісі, м. 267

Твірж, с. 431

Тегинка, н. п. 501

Тегиня (Бендери, Тегенікач, Текін, Тигиня, Тигінікач, Tehinja), м. 174, 176, 179, 192, 283, 364-365, 499-501, 576

Телігол *див.* Тилігул

Теплик (помилк., Терлиця), м-ко 422

Теребовля (Terebovlja), м. 193, 388, 393, 430

Теренський ріг 498

Терехтемиров *див.* Трахтемирів

Тернівка (Ternuka), р. 497-498

Тернопіль, м. 15, 431, 560, 576

Тернопільська обл. 340

Тернопільщина 343

Тетерів, р. 557

Тетіїв, м-ко 118

Тибет 208, 668

Тилігул (Телігол, Teligol), озеро 496, 501, 558

Тилігул (Телігол, Телікол, Teligol, Treligol), р. 180-182, 192, 418-420, 511

Тилігульський лиман 182, 559

Тиса, р. 505, 550

Тисове Поділля (Подоль) 505

Тисьмениця, м. 64, 66-67, 72

Тиха Сосна, р. 495

Тихий океан 299

Тільбарі, м. 523

Тіра *див.* Дністер

Толедо, м. 669

Томашів Люблинський, м. 580

Томкова Вода (Томаківка, Tomkowa woda, помилк., Томкова Воля), р. 418-420, 511

Томськ, м. 129

Тор, м. 543

Торговиця, м. 555

Торис, с. 640

Торунь (Торн), м. 382-383

Тракай, м. 96, 172

Трансільванія (Трансильвания) 248, 449, 456, 474, 490, 562-563, 664

Трапезунд, м. 453, 470

Траунштейн, м. 583

Трахтемирів (Терехтемиров, Трехтемирів), м. 386, 388, 393, 395

Тревізо, м. 669

Тріполіс, м. 668

Троща, с. 660

Трубайці, с. 254

Тува, країна 206

Тульчин, м. 118-119

Тульчинці, м-ко 126

Туреччина (Висока Порта, Османська імперія, Порта, Туреччина Закавказька, Турція, Ottoman-Tatar state, Turcica, Turkey)

37, 70, 90, 92, 119, 122, 126-127, 150, 156-157, 175-176, 192, 194, 196, 199, 202, 228, 248-249, 253, 273, 353-354, 364-366, 368-369, 371, 405, 419-420, 424, 448, 450-451, 455-456, 459-462, 466-467, 474, 479, 484, 488, 490, 494-495, 498-500, 507, 511, 531, 545, 554-555, 557, 577, 614-615, 617-618, 665, 682, 704, 711

Турка, м. 460

Туркестан (Туркестанська Автономна Федеративна Республіка) 128-129, 131, 458, 477

Турло *див.* Дністер

Тюркський Схід *див.* Схід

Тясмин (Белая), р. 569

Тячів, м. 393

У

Угерці, с. 432

У-Гор, імперія 299

Угорщина (Венгрия, Hungary) 28, 36, 52, 114, 147, 153, 166, 168, 182, 218, 243, 260-261, 308, 313, 320, 348, 392, 393, 417, 479, 488, 522, 524-525, 527, 531-532, 545, 554, 561-565, 604-605, 637, 640, 648, 650, 664, 695

Удич (Кара-су, Чорна Вода), р. 569

Ужгород, м. 219, 393

Україна (Руська Україна, Русь-Україна, Советская Украина, Украина, Україна-Русь, Українська держава, Українська Народна Республіка, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Українська РСР, УНР, УРСР, Ukraina, Ukrainae, Ukraine, Ukrainia, Ukraina, Vkraine) 5, 7, 12-13, 15, 17, 19, 22, 24, 27, 29-31, 34-35, 38, 47, 50-53, 56, 59-61, 63-64, 67-68, 70-72, 75-82, 93, 97, 107, 116, 118, 120-123, 125-126, 128-129, 131, 133, 136, 145-153, 155, 157-159, 161-162, 165-169, 172-173, 186, 193-195, 197-199, 202-203, 206-207, 211-225, 228-233, 236-239, 241-242, 245, 248-251, 253-254, 256-259, 261, 263-265, 267-273, 275-285, 288-296, 298-300, 303, 305-306, 311-313, 315-317, 326, 328, 336, 340, 342-343, 346-347, 349-352, 354, 357-358, 364-365, 369, 371, 377, 382, 386-390, 392-398, 402, 405, 409, 412, 415, 417, 421-427, 430, 433, 437-438, 443-444, 446-450, 452-453, 455-461, 463-466, 468-469, 471, 473-475,

477-486, 488, 491, 493-494, 499, 501-503, 513, 522-527, 529-531, 533-543, 545-549, 551-552, 554-555, 570-571, 573-579, 581, 583, 587, 590-591, 593-596, 598, 609, 612-614, 617, 619, 621, 623-628, 632-635, 637-638, 641-648, 650-651, 653-659, 661-662, 664-667, 669-672, 675, 685-686, 690-692, 695-696, 711, 715-716, 721, 727

Україна Райхскомісаріат 340, 345

Україна Степова (Степная Украина, Степова Україна) 113, 124, 150, 205, 390, 422, 452, 469, 477, 503, 665

Україна Ханська (Едисан, Єдисан, Ханська Україна) 122, 454, 471, 484, 511

Ульм, м. 552

Умань (Гумань, Uman'), м. 364, 503, 694

Унів, с. 655

УНР *див.* Україна

Урал 166

Усти (Ауссиг), м. 709

Уча, р. 698, 707, 712

Ушицький повіт 650

Ушиця, р. 559, 567

Ф

Фабріано, м. 669

Федеративна Республіка Німеччина *див.* Німеччина

Феодосія *див.* Кафа

Філадельфія, м. 582

Фінляндія 116, 238

Фландрія 328

Флоренція (Firenze, Florenzia), м. 518-519, 523, 669

Франкфурт, м. 402-403, 412, 647

Франція (Франция) 116, 151, 160, 354, 368, 393, 428, 456, 474, 527, 540, 548, 577, 580, 596, 671, 698

ФРН *див.* Німеччина

Х

Хаджибей *див.* Одеса

Хазарское (Каспійське) море 519-521

Ханська Україна *див.* Україна Ханська

Харків (Харьков), м. 15, 147-148, 154-155, 178, 235

Харківська губернія 652, 654

Харківська обл. 128, 282

Харківське намісництво 527, 549
 Харківський полк 527
 Харківщина 497, 526, 652, 654, 656, 660
 Хатіва, м. 669
 Херсон, м. 653
 Херсонес Таврійський (Херсонес), м. 304, 421, 564, 566
 Херсонеська Таврія *див.* Таврія Херсонеська
 Херсонщина 454, 472, 654, 659
 Хмельницька обл. 444
 Хмільник (Хмельник), м. 246, 255, 560
 Хозарський каганат (Хозарська держава) 670, 688
 Холм (Cholm), м. 389, 393, 695
 Холмська земля 376, 378
 Холмщина 122, 525, 528, 580-581, 651, 654
 Хортиця (Chortuца), о. 494-496, 540-541
 Хотан, м. 668
 Хотин, м. 199-200, 253, 386, 388-390, 393, 496, 543
 Хотинська рая 469
 Хотинщина 484
 Хунань, провінція 28
 Хуст, м. 393

Ц

Царгород *див.* Стамбул
 Центральна Азія (Central Asia) 166, 168-169, 205-208, 669, 696
 Центральна Європа (Центральная Европа, Central Europe) 48, 393, 523, 691
 Центральна Україна 95, 250
 Центрально-Східна Європа 166
 Цеперів, с. 80
 Цецора, с. 246
 Цюрих, м. 562

Ч

Чапчакли (Czarczakly), р. 496, 500, 502
 Чебоксары, м. 160
 Червоная Рось *див.* Рось
 Черкаси (Черкасы), м. 20, 97-98, 481, 525, 557
 Черкаська обл. 266
 Черляни, с. 658, 664
 Чернетчина, с. 652
 Чернівецька обл. 345
 Чернівці, м. 444, 589
 Чернівці *див.* Чернявка

Чернігів (Чернигов), м. 157, 543, 649
 Чернігівська губернія 652
 Чернігівська обл. 128
 Чернігівська тьма 481
 Чернігівське воєводство 425
 Чернігівське князівство 498
 Чернігівське намісництво 546, 650
 Чернігівський повіт 652
 Чернігівщина 21, 648, 654, 658, 660
 Чернобыль *див.* Чернобыль
 Чернявка (Чернівці), м-ко 422
 Чесанів, м-ко 580, 663
 Чехія (Чехия) 36, 48, 50, 52-53, 328, 561, 604, 664, 671
 Чечельницький полк 422
 Чигирин, м. 245, 386, 388, 393, 396, 503, 543, 615
 Чигирин-Дуброва, м-ко 503
 Чигирівщина (Брольник-Чигирівщина), місцевість 94
 Чижівка, с. 654
 Чорна Вода *див.* Удич
 Чорне море (Понт Евксинский, Black Sea, Pontum Euxinum) 202, 319, 450, 460-461, 463, 466, 471, 488, 494-495, 499-502, 507, 511, 523, 526-527, 530, 545-546, 549-550, 555, 561, 567, 671
 Чорний ліс (Nigra silva, Schwarzwald) 496, 566
 Чорний Острів, м. 560
 Чорний шлях 114, 255, 503
 Чернобыль (Чернобыль), м. 97-98
 Черногород (Чорний Городок, помилк., Чорний Брід, Czarne Horodok, Czarnihrod, Czarny Bród), фортеця 418-420, 496, 502
 Чорноморське узбережжя 526
 Чорноморський басейн 649
 Чорномор'я 374, 555, 564
 Чортомлицька Січ *див.* Запорозька Січ
 Чугуїв, м. 207
 Чуфут-Кале, м. 29, 170, 172-173

Ш

Шаньсі, провінція 667
 Шариська жупа 640
 Шваненбург (Голубин), фортеця 699
 Швейцарія 116, 124, 637
 Швеція (Швеция) 102, 248, 360, 405, 704
 Шершинці (Cireince), с. 502

Шкло, с. 650, 664
Шлеськ 116, 118, 125
Шмерцік, р. 409
Шотландія 306, 479, 725
Штральзунд, м. 380
Штрассбург, м. 699
Штумсдорф, м. 405
Шумен (Шумлі), м. 367, 369

Щ

Щековица *див.* Київ, Щековица

Ю

Юго-Восточная Европа *див.* Південно-Східна Європа
Югославія 485
Южная Россия *див.* Південна Росія
Южный Буг *див.* Бог
Южный Крым *див.* Південний Крим
Юта, штат 236

Я

Явожно, м. 578
Яворів, м. 377, 431
Ягупець, н. п. 503
Язлівець (Яблунівка), м. 57, 61, 64, 68, 70-71, 76, 78, 81, 231, 386, 388, 393, 431, 614-615, 618
Ямпіль, м. 118
Ямпільська сотня 649
Янів (Janiv), м. 561, 630, 657, 696
Янівка *див.* Львів, Біскупщина
Японія 273
Яриловичі, с. 658
Ярослав, м. 231, 246, 344, 388, 393, 543, 655
Ярославщина 580
Ясси, м. 246, 614-616, 618-619, 664

А

Akkerman *див.* Білгород
Albi *див.* Альби
Amadoca lacus v. lago v. See *див.* Амадоцьке озеро
Amadoca v. Amadoka palus *див.* Амадоцьке болото
Amadocus mons *див.* Амадоцькі гори
Angul *див.* Інгул

Angulet Wielki *див.* Інгул
Aguasco *див.* Аксіяцес
Artaces *див.* Аксіяцес
Asiach *див.* Аксіяцес
Assaca *див.* Аксіяцес
Assibram Port, пристань 500
Assimehmet Port, пристань 500
Augusta Vindelicorum *див.* Аврсбург
Axiacus *див.* Аксіяцес

В

Vacota *див.* Бакота
Baghdad Caliphate 695
Bakle *див.* Балаклея
Balaklich *див.* Балаклея
Bar *див.* Бар
Belz *див.* Белз
Berder, н. п. 500
Berenbei *див.* Беренбей
Berezamy *див.* Березаній Верх
Berezani wierzch *див.* Березаній Верх
Berlin-West *див.* Берлін
Beršad' (Dombrova), м. 186, 191, 195
Biała Woda *див.* Бог
Bilhorod *див.* Білгород
Biskupszczyzna *див.* Львів, Біскупщина
Black Sea *див.* Чорне море
Bogus *див.* Бог
Boh *див.* Бог
Bohemia 695
Bologna *див.* Болонья
Borysthensis *див.* Дніпро
Bouzin *див.* Бог
Bozek *див.* Божок
Braulav *див.* Брацлав
Braczlaviensia terra 493
Braczlaviensus Palatinatus *див.* Брацлавське воєводство
Bruxelles, м. 518
Budziak *див.* Буджак
Bukowyna *див.* Буковина
Bukowina *див.* Буковина
Byzantium *див.* Візантія

С

Cadimia *див.* Кодима, м.
Cairo *див.* Каїр
Cambridge *див.* Кембридж

Caminičz *див.* Кам'янець-Подільський
 Campi deserti *див.* Дике Поле
 Central Asia *див.* Центральна Азія
 Central Europe *див.* Центральна Європа
 Cetatea alba *див.* Білгород
 Cheb (Eger), м. 691
 Cholm *див.* Холм
 Chortуca *див.* Хортиця 494
 Chryczkieszomi Horodok (Chryczkieszomi,
 Chryczeszenni rudera), м. 496
 Cireince *див.* Шершинці
 Codimia *див.* Кодима, м.
 Codimia *див.* Кодимія, край
 Colburno *див.* Кінбурн
 Cologne *див.* Кельн
 Crimea *див.* Крим
 Culico, м. 418
 Cuziran, м. 418
 Czarczakly *див.* Чапчакли
 Czarne Horodok *див.* Чорногород
 Czarnihrod *див.* Чорногород
 Czarny Bród *див.* Чорногород
 Czowberca (Cuburca), н. п. 500-501
 Czudnow (Czudna), м. 418

D

Danube *див.* Дунай
 Deražnja, м. 186, 191-194
 Dešt-i Oірсаq *див.* Половецький степ
 Dniepr *див.* Дніпро
 Dniester *див.* Дністер
 Dombrova *див.* Beršad'
 Dublin, м. 520
 Dunai *див.* Дунай
 Dura-Europos *див.* Дюра-Еуропос
 Dykiv *див.* Диків
 Dziarcrimenda *див.* Очаківська обл.
 Dziarcrimenda vulgo Oczakow *див.* Очаківська обл.
 Dzikie pola *див.* Дике Поле
 Dzików *див.* Диків

E

E-Aqua Sextiae (помилк., Aqua Saekstiae), м. 445
 Eastern Galicia *див.* Східна Галичина
 Eger *див.* Cheb
 Europe *див.* Європа

F

Firenze *див.* Флоренція
 Florenzia *див.* Флоренція

G

Galicia *див.* Галичина
 Galician-Volhynian region 695
 Gent, м. 518
 Gerona, м. 518
 Gotha, м. 519-521
 Grodec, м. 418
 Grodech Lago de *див.* Городоцьке озеро

H

Halyč *див.* Галич
 Hamburg, м. 519
 Haukgezmiе *див.* Білгород
 Heidelberg, м. 520
 Heihat *див.* Половецький степ
 Herault, департамент у Франції 691, 695
 Hereford, м. 519
 Herkly *див.* Іркліїв
 Herynja, с. 694
 Hipanis *див.* Бог
 Hircina silva *див.* Герцинський ліс
 Hlybočok, с. 694
 Hodeski Horodok *див.* Городне
 Hungary *див.* Угорщина
 Huzijiv, с. 694

I

Ingulat Mały *див.* Інгулець
 Istanbul *див.* Стамбул
 Itkiesz *див.* Іткеш

J

Janiv *див.* Янів
 Janowka *див.* Львів, Біскупщина
 Jez-kiess *див.* Єз-кесс

K

Kabul, м. 521
 Kamineck *див.* Кам'янець-Подільський
 Karbala, м. 519
 Kiev *див.* Київ
 Kiovia *див.* Київ
 Kioviensus palatinatus *див.* Київське воєводство
 Koczubi Horodok *див.* Одеса

Kodimnia *див.* Кодимія, урочище
 Kodymia *див.* Кодимія, урочище
 Koirubi Horodok *див.* Одеса
 Коранка, н. п. 500
 Korczoweys, н. п. 500
 København *див.* Копенгаген
 Krakowskie przedmieścia *див.* Львів, Краківське передмістя
 Krexivci, с. 694
 Kryvotuly Stari, с. 694
 Kudak *див.* Кодак
 Kyow *див.* Київ

L

Leiden *див.* Лейден.
 Leipzig, м. 519
 Lionty, н. п. 500
 Lithuania *див.* Литва
 Ljaxovuči Podorožni, с. 694
 London *див.* Лондон
 Lukva, р. 695
 Lviv *див.* Львів

M

Madrid, м. 518
 Meddiowka *див.* Медведівка
 Merlik *див.* Мерчик
 Milano *див.* Мілан
 Moldavia *див.* Молдавія
 Montefano, м. 691, 695
 Moraben *див.* Мурафа
 Moscow *див.* Москва

N

Nester *див.* Дністер
 Neudegh ob der Au, м. 691
 Niepr *див.* Дніпро
 Niester *див.* Дністер
 Nistr *див.* Дністер
 Nigra silva *див.* Чорний ліс
 Norinca, р. 418
 Novoselycja, м. 694

O

Oczakow *див.* Очаків
 Olsnesta *див.* Оленешть
 Osihorowka *див.* Осокорівка
 Osmā, м. 518

Ostgalizien *див.* Східна Галичина
 Ottoman-Tatar state *див.* Туреччина
 Oxford, м. 519-521
 Ozvi *див.* Очаків
 Ožydiv, м-ко 693

Ö

Österreich *див.* Австрія

P

Pacykiv, с. 694
 Palankow, н. п. 500
 Paris *див.* Париж
 Parkarre (Purkarra), н. п. 500
 Piscane, н. п. 500
 Podillja *див.* Поділля
 Podolia *див.* Поділля
 Pokcutze *див.* Покуття
 Pokucie *див.* Покуття
 Pokutja *див.* Покуття
 Poland *див.* Польща
 Polish *див.* Польща
 Pologne *див.* Польща
 Pontum Euxinum *див.* Чорне море
 Purkarra *див.* Parkarre

R

Rczeguitate (Roskiecze), н. п. 500-501
 Reussen *див.* Русь
 Rissei montes *див.* Ріффейські гори
 Roatin (Rocatin), м. 418
 Roskiecze *див.* Rczeguitate
 Rossia *див.* Русь
 Rossia Rubra, країна 418
 Rosza *див.* Рось
 Rou, м. 418
 Rusland *див.* Росія
 Russia *див.* Русь
 Ruthenia *див.* Русь
 Rüssen *див.* Русь
 Rzebница *див.* Рябина

S

S. Lazara, м. 569
 Sauran *див.* Саврань
 Savran *див.* Саврань
 Sbaraz *див.* Збараж
 Schwarzwald *див.* Чорний ліс

Silva Herciina *див.* Герцинський ліс
 Sinauoda *див.* Синьовода, м.
 Skrzypna, с. 357
 Slobidka, с. 694
 Sloboda *див.* Слободзея
 Słokołok, н. п. 502
 Smetric *див.* Смотрич
 Sod *див.* Соб
 Stambul *див.* Стамбул
 Stir *див.* Стир
 Strasbourg *див.* Страсбург
 Suinigrod, м. 418
 Sulkas Port, пристань 500
 Suran *див.* Саврань
 Swimowoda *див.* Синьовода
 Szaffran *див.* Саврань
 Szinouoda *див.* Синьовода

Т

Taszminy *див.* Ташміни
 Tatarboar *див.* Татарбунари
 Tatarebarlat, н. п. 500
 Tavan *див.* Тавань
 Tawolhaki *див.* Таволнаки
 Tehinja *див.* Тегиня
 Teligol *див.* Тилігул, озеро
 Teligol *див.* Тилігул, р.
 Telmaza, н. п. 500-501
 Terebovlja *див.* Терєбовля
 Ternuka *див.* Тернівка
 Tira *див.* Дністер
 Tomkowa woda *див.* Томкова Вода
 Torino, м. 518
 Torlolo *див.* Дністер
 Treligol *див.* Тилігул
 Turcica *див.* Туреччина
 Turkey *див.* Туреччина
 Turlo *див.* Дністер
 Tustan', фортеця 692
 Tyras *див.* Дністер

U

Uda, р. 502
 Ukraina *див.* Україна
 Ukraina *див.* Україна
 Ukrania *див.* Україна
 Uman' *див.* Умань

V

Valladolid, м. 518
 Vaticano, м.-країна 518
 Venezia *див.* Венеція
 Vercelli *див.* Верцелли
 Vkraine *див.* Україна
 Volhinia *див.* Волинь
 Volodymyr *див.* Володимир-Волинський
 Vrsnous, м. 560
 Vrwizrodka (Vriwizodka), н. п. 503
 Vytvycja, с. 694

W

Warsaw *див.* Варшава
 Western Europe *див.* Західна Європа
 Western Ukraine *див.* Західна Україна
 Widoue jezioro *див.* Видове озеро
 Wien *див.* Відень
 Winaradna Kricza *див.* Винородна Круча
 Wirzch *див.* Березаній Верх
 Wolfenbuttel, м. 518
 Wydowe *див.* Видове озеро
 Wysoki Zamek *див.* Львів, Високий Замок

Z

Zahvozd', с. 694
 Zališčyky, м-ко 694
 Zamoscja *див.* Замостя
 Zamość *див.* Замостя
 Zaporoze *див.* Запорозжя
 Zaramba, м. 560
 Zastavne, с. 694
 Zwimowoda *див.* Синьовода

Список скорочень

вч.	– вчений	о.	– острів
<i>див.</i>	– дивись	обл.	– область
кн.	– князь	помилк	– помилково
м.	– місто	р.	– річка
м-ко	– містечко	с.	– село
н. п.	– населений пункт		

ЗМІСТ

Капраль М. У майстерні історика: Ярослав Дашкевич як джерелознавець та дослідник спеціальних історичних дисциплін 5

Частина I ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Джерела з історії України XIII–XX ст.

Письменные источники и параисторическая традиция (К изучению источников по истории Галицко-Волынского княжества второй половины XIII в.).....	47
Адміністративні, судові й фінансові книги в Україні XIII–XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження).....	50
З приводу нової публікації українських грамот XV ст.	84
О достоверности публикаций материалов Литовской метрики по данным описания Киевского замка 1552 г.	97
Східне Поділля в описах XVI ст.	114
Подільське селянство в подорожніх мемуарах кінця XVIII – першої половини XIX ст.	116
Східне Поділля Кармалюкових часів очима мандрівників	118
Передмова [до книги О. Вінтоняка «Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст.»].....	120
Українські мандрівники XIX ст. на Близькому Сході та їхні мемуари	126
Українські відозви часів громадянської війни в Туркестані (1918-1919 рр.).....	128
Національно-визвольна боротьба 40–50-х рр. XX ст. у світлі ворожих архівів.....	133

Східні джерела з історії України

О создании корпуса древнерусских сообщений, посвященных тюркским народам... 136	136
Вивчення і публікація східних джерел з історії України.....	145
Східні джерела з історії України: проблеми видання.....	147
Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв.: Актуальные аспекты публикаций	152
Аль Масуди (X ст.) про релігії слов'ян	163
«Секретна історія монголів» як джерело до історії України XIII ст.	165
Караїмські написи в Криму як середньовічне історичне джерело. Проблематика дослідження	170
Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст.	174

A Turkish Document in Ukrainian from the Mid-sixteenth Century: On the Origin of the Ukrainian Cossacks.....	186
[Рец. на:] Schütz E. An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968. – 216 p. – (Bibliotheca Orientalis Hungarica; XI) Е. Шюц. Вірмено-половецька хроніка про польсько-турецькі війни 1620-1621 рр. – Будапешт: Вид-во Академії наук, 1968. – 216 с. – (Угорська сходознавча бібліотека, Т. 11)	197
Етнографія України в освітленні восточноязычных источников XVII в.	202
Східні джерела іконографії «Козака Мамає»	204

Частина II

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Питання розвитку історіографії спеціальних дисциплін історії України.....	211
Від редакторів тому [Записок Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1996. – Т. 231]	215
Архівознавство та інші допоміжні історичні дисципліни в Українській радянській енциклопедії.....	222
Новий збірник статей, присвячений спеціальним історичним дисциплінам.....	224
Джерельне та позаджерельне знання в історичному дослідженні.....	223

ГЕНЕАЛОГІЯ, ПРОСОПОГРАФІЯ

Дослідницькі проблеми української генеалогії.....	234
Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії	238
Хмельницькіана.....	245
Чи була українська шляхта?.....	250
Грецький рід Капніссі-Капністів та його роль у політичному й культурному житті України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.).....	253

ІСТОРИЧНА ДЕМОГРАФІЯ

Ясир з Поділля у другій половині XVI ст.	255
Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема.....	257

ГЕРАЛЬДИКА, ЕМБЛЕМАТИКА

Символи, символи.....	266
Про державну символіку України: Рекомендації наукової конференції «Історичні традиції української національної символіки».....	288
Потрібен герб, бо час друкувати українські гроші	292

Україні – свою геральдичну службу.....	295
Гра в геральдику (по сторінках книги О. Братка-Кутинського «Феномен України». – Київ, 1996).....	297
Вільям Похльобкін і українська символіка	301
За стародавні традиції нового герба Києва.....	303
Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст.	308
Символіка проквітлого хреста	310
Етнічна символіка в україно-руській літературі XIII–XIV ст.	316
Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XIV ст.).....	319
Кам'янець-Подільський XVI–XVIII ст.: місто трьох гербів	325
Апокрифічний девіз герба Львова 1936 р.	338
Українська символіка 1941 року.....	340

ВЕКСИЛОЛОГІЯ

Синьо-жовті кольори: виникнення, традиції, захист.....	347
Прапор Богдана Хмельницького: факти і фікції	352
Прапори задунайських запорожців (XVIII–XIX ст.)	364
Синьо-жовті прапорці Галицької гвардії 1781-1793 рр.	372

СФРАГІСТИКА

Позадокументне застосування печаток і ціх на західноукраїнських землях (XV–XVIII ст.).....	373
Володимир-волинська печатка 1324 року: міська чи князівська.....	380
Люстрація Галичини 1469 р. як сфрагістичне джерело	384

ІСТОРИЧНА ІКОНОГРАФІЯ, ВИДИ МІСТ

Види міст України XVI – першої половини XVIII ст. як історико-краєзнавче джерело.....	386
Корпус зображень міст України XVI–XVIII ст.	388
Зображення міст України XVII–XVIII ст.: проблема достовірності	390
Види і плани Кам'янця-Подільського XVII–XVIII ст.	402
Кам'янець-Подільський у середньовічній гравюрі (типологія, хронологія, джерелознавче значення)	403
Кам'янець-Подільський у медальєрській пластиці XVII–XVIII ст.	405
Зображення Кам'янця-Подільського 70-х років XVII – XVIII ст. як історико-топографічне джерело	407

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ, ТОПОНІМІКА, СОЦІОТОПОГРАФІЯ

Покрайні нотатки про українські степи у «Географії» Птолемея 1562 р.	417
Полково-сотенний лад XVII–XVIII століть в Україні – штучна «біла пляма».....	425

Східна Галичина в історико-географічних словниках кінця XVIII – 70-х рр. XIX ст.	427
Топоніміка та історичні дослідження	441
Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований	446

Великий кордон України

Большая граница Украины (Этнический барьер или этноконтактная зона)	448
Козацтво на Великому кордоні	459
Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)	462
Україна на Великому кордоні	478
Етноконфесійна ситуація обабіч Великого кордону XIV–XVIII ст. Спроба синтетичного узагальнення	487
Конфесійні відносини обабіч українського Великого кордону (XIV–XVIII ст.)	488
Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини)	492

Поділля: назва, територія й межі

Поділля: виникнення і значення назви	505
Проблема дослідження степового кордону Поділля (кінець XV – XVI ст.)	507
Проблеми історичної екології Поділля	509
Територія і межі історичного Поділля (XIII–XVIII ст.)	511

ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ, КАРТОЗНАВСТВО

Україна на картах до кінця XVIII ст.

Проект издания древнейших картографических источников по истории народов СССР	513
Карты Украины XIV–XVI вв. как историко-географический источник	522
Територія України на картах XIII–XVIII ст.	523
Україна на картах XIV–XVI ст.: Стан і проблематика досліджень	529
Завдання історичного картознавства в Україні	536
Слово на відкритті конференції «Картографія та історія України» (20 листопада 2000 р.)	540
Великомасштабна картографія України XVII – середини XVIII ст. Міські та військові плани	542
Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVII – початку XX ст.	545

Картографія Поділля XV–XVI ст.

Поділля на картах XV–XVI ст.	551
Початки історичної картографії Поділля (XV–XVI ст.)	552
Східне Поділля на картах XVI ст.	554
Східне Поділля на картах XVI ст.: Флора, анотації та іконографія (Джерелознавче значення)	566

АРХІВОЗНАВСТВО

Документальні матеріали з історії України в Центральній бібліотеці Академії наук Литовської РСР	571
Документи та матеріали про польсько-українські стосунки у 1940-х рр. в Українському архіві (Варшава)	578
Документи Українського центрального комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941-1944 рр.	580
Українські збірки Нью-Йорка	582

ДИПЛОМАТИКА

Стан та завдання української дипломатики.....	585
Спорные вопросы дипломатической практики Древней Руси	598
Дослідження автентичності документа в судовій практиці другої половини XVII ст. (Нарис з української дипломатики).....	612

ФІЛІГРАНОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПАПЕРУ

Філігранологія та завдання українського джерелознавства.....	621
Папір в Русі-Україні: східний аспект (IX–XIV ст.)	667
A Legend about Paper Manufacturing in Thirteenth-Century Ukraine	691
Бумага для царя или государева бумага? О начале производства бумаги в Московском государстве XVI в.	697

МЕТРОЛОГІЯ

З історії метрологічної служби в Україні (XV – перша половина XVII ст.).....	715
<i>Іменний покажчик</i>	728
<i>Географічний покажчик</i>	765

Наукове видання

Ярослав Дашкевич

МАЙСТЕРНЯ ІСТОРИКА

Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Літературна редакція – Наталія Кіт

Коректа – Наталія Кіт, Оксана Гладій

Художнє оформлення обкладинки – Мар'яна Пелех

Верстка – Юрій Пелех

Підписано до друку 23.10.11. Формат 70х100/16. Папір офс. Офс. друк.

Ум.-друк. арк. 63,8. Ум. фарбовідб. 64,5. Обл.-вид. арк. 42.

Друк Літературна агенція «Піраміда»



Vallée

Bains

Pa
et l
d
A
n

Porte des Russiens

Buiere

ISBN 978-966-441-269-5



9 789664 412695